DOI: 10.5281/zenodo.23470144

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL GELİŞMELER VE TEMATİK İNCELEMELER

Editörler
Prof. Dr. Dursun Balkan
Doç. Dr. Naci Yılmaz

Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler ve Tematik İncelemeler

Editörler

Prof. Dr. Dursun Balkan

Doç. Dr. Naci Yılmaz

İmtiyaz Sahibi

Platanus Publishing®

Editörler

Prof. Dr. Dursun Balkan
Doç. Dr. Naci Yılmaz

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya

Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım

Ekim, 2026

Yayımcı Sertifika No

45813

ISBN

978-625-8513-79-0

©copyright

Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B, 06480, Mamak, Ankara, Türkiye.

Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuspublishing.com
e-mail: platanuskitap@gmail.com

Platanus Publishing®

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1 11

Yükseköğretimde Sürdürülebilirlik Okuryazarlığı ve Eylem Kapasitesi: Mesleki Formasyon, Toplumsal Sorumluluk ve Katılım Perspektifi
Sergün Kaya

BÖLÜM 2 41

Okul ve Kültür
Daniela Serkizyan
İlknur Maya

BÖLÜM 3 55

Önyargıdan Ufukların Kaynaşmasına: Hans-Georg Gadamer Hermeneutiğinde Anlamın Oluşumu
Eylem Akdemir

BÖLÜM 4 77

Meteoroloji ve Klimatolojide Uzaktan Algılama ve Uydu Veri Sistemleri
Serkan Sabancı

BÖLÜM 5 99

Pasajlardan Hibrit Kamusal Mekânlara: Post-Dijital Çağda Flanörün Devinimi ve Kamusallığın Dönüşümü
Deniz Yaman

BÖLÜM 6 117

Türkiye ve Uluslararası Bankalarda Yeşil Finans Uygulamaları: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Çerçevesinde Karşılaştırmalı Bir Analiz
Ünzüle Kurt
Feyza Arıca

BÖLÜM 7 147

Diyabet Hastalığının Makine Öğrenmesi Modelleriyle Tahminlenmesi Ve Risk Faktörlerinin Karşılaştırılması
Zeynep Filiz

BÖLÜM 8 177

Tüketicilerin Otomobil Markası Tercihinde Sosyo-Kültürel Faktörlerin Etkisinin Uyum Analiziyle İncelenmesi
Zeynep Filiz

BÖLÜM 9 207

Akçakoca'nın Yakın Dönem Sosyo-Kültürel Dönüşümü Turizm Ekseninde Tarihsel Bir Değerlendirme

Beyza Hatırnaz

BÖLÜM 10 234

Protestan Reformu'nun Sosyo-Ekonomik Dönüşümdeki Rolü

Merve Gül Kılınç
Ercan Salğar

BÖLÜM 11 255

Haber Sunumunda Yeni Bir Boyut Olarak Haber Oyun: İnfografik Haberler ve Veri Manipülasyonu İlişkisi Üzerine Uygulamalı Bir Analiz

Mustafa Şeker
Ayşen Yalman

BÖLÜM 12 295

Modernleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İki Reformist Hareket: Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler

Evrim Çağlar

BÖLÜM 13 309

Turgut Uyar'ın Büyük Saat Adlı Eserindeki "Dün Yok mu Bölümü Üzerine Biçembilimsel Bir İnceleme

Elif Karataşlı
Sinan Çakır

BÖLÜM 14 325

"İnce" ve "Kalın" Karşıt Düğüm Sözcük İkilisinin Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Açısından İncelenmesi

Zeynep Beyza Kelleci
Sinan Çakır

BÖLÜM 15 337

Sosyal Girişimcilik

Arzu Eda Akıncı
Çağatay Akdoğan

BÖLÜM 16 369

Yapay Zekâyla İletişimde Hipergerçeklik: Yapay Zekanın Antropomorfik Algılanması

Erdem Geçit

BÖLÜM 17 393

Kamp ve Karavan Turizminin Alternatif Turizm Kapsamında Değerlendirilmesi

İsmail Bilgiçli

Hikmet Genç

BÖLÜM 18 407

18. Yüzyılda Osmanlı Donanmasının Donatım ve Lojistik Organizasyonu: Yelken Bezi Üzerinden Bir Değerlendirme

Mehmet Taş

BÖLÜM 19 425

18. Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yelken Bezinin Ana Ham Maddesi Olarak Pamuk: Üretim, Tedarik ve Denizcilik Ekonomisindeki Yeri

Mehmet Taş

BÖLÜM 20 447

İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetiminde Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA) ve Bir Uygulama

Emre Ekin

Eylül Erciyas

BÖLÜM 21 461

Müşteri Terk (CHURN) Analizi: Makine Öğrenmesi Sınıflandırma Yöntemleri Kullanılarak Müşteri Kayıp Olasılığının Tahmini

Yalçın Ergün

Ayşe Demirhan

BÖLÜM 22 485

Görsel Göstergelerden Tüketici Algısına: Yapay Zekâ Influencerların Tekinsizlik ve Parasosyal Yakınlık Kuramı Üzerinden Göstergebilimsel Analizi

Banu Külter Demirgüneş

BÖLÜM 23 509

Göstergebilim Çerçevesiyle Bursa Yıldırım Camii ve Yazı Süslemeleri Hakkında Bir Deneme

Türkan Acar

BÖLÜM 24 531

Turizm Sektöründe Vuca Ortamı ve Çalışan Psikolojisi: İş Stresi ve Tükenmişlik Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme

Uğur Turgut

Fatih Türkmen

BÖLÜM 25 537

Küresel Ekonomide Yeni Normal: Kalıcı Durgunluk ve Yapısal Dinamikle

Engin Dursun

BÖLÜM 26 573

Cool Japan ve Hallyu: Yumuşak Güç Bağlamında Japonya ve Güney Kore'nin Kültürel Diplomasilerinin Karşılaştırılması

Hande Erol

BÖLÜM 27 593

Egemenliğin Kavramsal İnşası: Machiavelli, Bodin ve Hobbes Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Aslınur Aslan

BÖLÜM 28 611

Dijitalleşme Sürecinde Emeğin Sömürüsü ve Türkiye'de Emek Piyasalarına Etkisi

Hasan İslatince

BÖLÜM 29 631

Göçün Ticarileşmesi: Kavramsal Bir Yaklaşım

Ali İhsan Çelen

BÖLÜM 30 647

Yüksek Enflasyonun İşletmelerin Sürdürülebilir Borçlanma Kapasiteleri Üzerine Etkisi

Ahmet Karaca

BÖLÜM 31 669

Orta Asya'nın En Eski Kültürlerindeki

Halk Ekonomisi Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme
Hasan Ali Diken

BÖLÜM 32 705

Küresel Ticaretin Değişen Coğrafyasında Türkiye'nin Lojistik Konumu
İsmail Emre Özensel

BÖLÜM 33 725

Sosyal Medya: Kavram, Özellikler ve Toplumsal Etkiler
Mehmet Tatoğlu

BÖLÜM 34 746

Avrupa Güvenlik Mimarisinde Stratejik Özerklik Tartışmaları: Kapasite Sınırları ve Nato Bağımlılığı
Ramazan İzol

BÖLÜM 34 756

Endüstri 3.0 ve Endüstri 4.0
İlyas Ferman

BÖLÜM 35 768

Türk Atasözlerinde Arketipsel İkna
Yelda Özlem Kölgelier

BÖLÜM 36 804

Türkiye'de Takipteki Kredilerin Makroekonomik Dinamikleri: Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Reel Faiz Üzerine Ampirik Bir Analiz
Zeki Akbakay
Cihan Morkoyun

BÖLÜM 37 832

Mantar Yönetime Maruz Kalan Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Sinizme Dair Bir Araştırma
Busenur Başer
Sema Akpınar

BÖLÜM 38 854

İklim Politikası Belirsizliği Literatürünün Bibliyometrik Analizi: 2021–2026 Dönemi

Nesrin Özkan
Ömer Faruk Derindağ

BÖLÜM 39 874

Ankara'da Yaşayan Göçmen ve Mülteci Iraklı Türkmenlerin İhtiyaçlarının Sosyal Politika Açısından Değerlendirilmesi

Azize Açık
Murat Atan

BÖLÜM 40 900

Toksik Liderlik: Kavramsal Çerçeve, Örgütsel Sonuçlar ve Önleme Yaklaşımları

Ahmet Hayrettin Tuncay

BÖLÜM 41 914

Dijital Çağda Müşteri Deneyiminin Dönüşümü: E-Ticarette İnovasyon, Pazarlama Estetiği ve Yapay Zekâ Entegrasyonu

Nilgün Tuzcu

BÖLÜM 42 942

Esnaf Kurye Modelinde Z Kuşağı Çalışanların Güvenlik Kültürü ve Organizasyonel Bağlılık Düzeylerinin İSG Hizmetleri Bağlamında Analizi

Kübra Kırımlı
Elif Ural
Ayşe Hande Erol Bingüler

BÖLÜM 43 958

Mütevazı Liderlik Alanının Entelektüel, Kavramsal ve Sosyal Yapıs Bibliyometrik Bir İncel

Murat Öztürk

BÖLÜM 44 982

Yapay Zeka Tabanlı Dijital Dönüşüm Süreçlerinde Beyaz Yakalı İş Gücünün

Yetkinlik Dönüşümü: Hizmet Sektöründe Bir Model Önerisi

Kübra Karaçam Yastın
Ayşe Demirhan

BÖLÜM 45 1008

N.A.R.O ve Erken Dönem Dijital Aktivizm: Netnografik Bir Araştırma
Ömer Faruk Özcan

BÖLÜM 1

Yükseköğretimde Sürdürülebilirlik Okuryazarlığı ve Eylem Kapasitesi: Mesleki Formasyon, Toplumsal Sorumluluk ve Katılım Perspektifi

***Sergün Kaya*[1]**

[1] Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 0009-0007-2178-3840

1. Giriş

Sürdürülebilirlik, çağdaş yükseköğretimin sadece içerik düzeyinde ele aldığı temalardan biri değildir; üniversitenin bilgi üretme, mesleki formasyon kazandırma ve toplumsal sorumluluk geliştirme işlevleriyle doğrudan ilişkili bir dönüşüm alanıdır. İklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, kaynakların sürdürülemez kullanımı, yoksulluk ve eşitsizlik gibi sorunlar, yükseköğretim kurumlarının öğrencilere sadece teknik ya da mesleki bilgi aktarmasının yeterli olmadığını göstermektedir. Bu sorunlar karşısında üniversitelerden beklenen, öğrencilerin sürdürülebilir kalkınmanın çevresel, sosyal, ekonomik ve etik boyutlarını birlikte kavrayabilmelerini sağlayacak öğrenme ortamları oluşturmalarıdır.

Sürdürülebilir kalkınma düşüncesi, bugünün ihtiyaçlarının gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama imkânlarını zedelemeden karşılanması ilkesine dayanır (Brundtland, 1987). Bu tanım, sürdürülebilirliği çevrenin korunmasıyla sınırlamayan; kalkınma, refah, toplumsal adalet ve kuşaklararası sorumluluk ilişkilerini birlikte ele alan bir çerçeve sunmuştur. Birleşmiş Milletler'in 2030 Gündemi ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ise bu çerçeveyi eğitim, sağlık, eşitsizliklerin azaltılması, iklim eylemi, sorumlu üretim ve tüketim gibi farklı alanlara yaymıştır (United Nations, 2015). Bu bağlamda sürdürülebilirlik, yükseköğretimde yalnızca çevre bilimlerinin ya da belirli meslek alanlarının konusu olmaktan çıkarak tüm programları ilgilendiren disiplinlerarası bir öğrenme meselesi hâline gelmiştir.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığı bu dönüşümün merkezinde yer almaktadır. Kavram, çevre okuryazarlığından sürdürülebilir kalkınma için eğitime uzanan daha geniş bir tartışma hattı içinde gelişmiştir. Sanchez ve arkadaşlarının (2025) sistematik literatür incelemesi, çevre okuryazarlığı ile sürdürülebilirlik okuryazarlığı literatürünün birbiriyle ilişkili fakat parçalı biçimde geliştiğini; sürdürülebilirlik okuryazarlığının eğitim, müfredat, öğrenme çıktıları, sürdürülebilirlik yeterlikleri ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile birlikte ele alındığını göstermektedir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin sürdürülebilirlik kavramını tanıması, çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlar arasındaki ilişkileri anlayabilmesi, sorunları değerlendirebilmesi ve sürdürülebilir bir gelecek için sorumluluk geliştirebilmesiyle ilgilidir (Parkin et al., 2004; Sanchez et al., 2025).

Yükseköğretim bağlamında bu okuryazarlığın önemi, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarıyla hem geleceğin meslek mensupları hem de toplumsal aktörler olarak karşılaşacak olmalarından kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilirlik bilgisi, öğrencilerin çevresel sorunları tanımasına katkı sağlayabilir; ancak tek başına bilgi, tutum ve davranış değişimini güvence altına almaz. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bilgi, farkındalık, tutum, davranış, mesleki sorumluluk ve eylem kapasitesi arasındaki ilişkiler üzerinden düşünülmelidir. Décamps ve arkadaşlarının (2017) Sulitest çalışması, yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığını destekleme ve değerlendirme girişimlerinin

önemini ortaya koyarken, hiçbir ölçme aracının tek başına sorumlu davranışı ya da etik karar vermeyi garanti edemeyeceğini de belirtmektedir. Bu uyarı, sürdürülebilirlik okuryazarlığının sadece ölçülebilir bilgi düzeyine indirgenmemesi gerektiğini göstermektedir.

Ampirik çalışmalar da bu çok boyutlu yapıyı desteklemektedir. Özdemir'in (2023) Türkiye ve Birleşik Krallık'taki 1023 üniversite öğrencisiyle yürüttüğü karşılaştırmalı çalışma, öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığının sürdürülebilirlik bilgisi, tutumu ve davranışıyla ilişkili olarak farklılaştığını; ayrıca uyruk, cinsiyet, yer ve öğrenim görülen bölüm gibi değişkenlerin sürdürülebilirlik okuryazarlığı üzerinde anlamlı farklılıklar ürettiğini göstermektedir. Türkiye bağlamında Yücel'in (2025) Bursa Uludağ Üniversitesi öğrencileriyle yürüttüğü çalışma da öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığına sahip olduğunu, ancak bunun orta düzeyde kaldığını; cinsiyet, uyruk, fakülte ve öğrenim yılı gibi değişkenlere göre anlamlı farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığının öğrenciler arasında homojen biçimde gelişmediğini ve program, disiplin, öğrenim yılı ve önceki deneyimlerle birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Öğrencilerin sürdürülebilirliği hangi boyutlarıyla kavradıkları da ayrıca önemlidir. Erguvan'ın (2024) birinci sınıf yazma dersine kayıtlı lisans öğrencileriyle yürüttüğü karma yöntemli çalışma, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını çoğunlukla çevresel problemler üzerinden düşündüklerini; sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik sorunlarına ise yazılı metinlerde daha sınırlı yer verdiklerini göstermektedir. Leiva-Brondo ve arkadaşlarının (2022) İspanyol üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışma da benzer biçimde, öğrencilerin bir kısmının Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan haberdar olduğunu, fakat bu amaçların tamamını ve uygulanma biçimlerini tam olarak kavramadığını belirtmektedir. Bu bulgular, yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığının farkındalık üretme meselesi olmadığını; öğrencilerin sürdürülebilirliğin çok boyutlu yapısını, gündelik yaşamla ve toplumsal sorumlulukla ilişkisini kavrayabilmeleri gerektiğini göstermektedir.

Bu kitap bölümünün temel varsayımı, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde dar anlamda çevresel bilgi ya da genel farkındalık olarak ele alınamayacağıdır. Sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin çevresel, sosyal, ekonomik ve etik sorunları birlikte okuyabilmelerini; bilgi, tutum ve davranış arasındaki ilişkileri değerlendirebilmelerini; mesleki formasyon süreçlerinde sürdürülebilirlik sorumluluklarını fark edebilmelerini ve bireysel ya da kolektif eylem olanaklarını düşünebilmelerini gerektiren çok boyutlu bir yeterlik alanıdır. Bu nedenle bölümde önce sürdürülebilirlik okuryazarlığının kavramsal temelleri ele alınacak, ardından bilgi, farkındalık ve tutumdan eylem kapasitesine geçiş tartışılacaktır. Daha sonra sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ve

toplumsal sorumlulukla ilişkisi incelenecek; sonuç bölümünde ise yükseköğretim için sürdürülebilirlik okuryazarlığının bütüncül anlamı değerlendirilecektir.

2. Sürdürülebilirlik Okuryazarlığının Kavramsal Temelleri

Sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretim bağlamında son yıllarda daha görünür hâle gelmiş olmakla birlikte, kavramsal kökenleri çevre eğitimi, çevre okuryazarlığı, sürdürülebilir kalkınma için eğitim ve sürdürülebilirlik yeterlikleri tartışmalarına uzanan çok katmanlı bir kavramdır. Bu nedenle kavramı öğrencilerin sürdürülebilirlik hakkında bilgi sahibi olması şeklinde tanımlamak yetersiz kalır. Sürdürülebilirlik okuryazarlığı; çevresel, toplumsal, ekonomik ve etik sorunları birlikte okuyabilme, bu sorunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri kavrayabilme, sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle bağlantı kurabilme ve bu bilgiyi karar verme, sorumluluk alma ve eyleme geçme süreçlerine taşıyabilme kapasitesiyle ilişkilidir. Bu yönüyle kavram, bilgi düzeyini aşan; farkındalık, değer, tutum, beceri, davranış ve eylem kapasitesi boyutlarını içeren bütüncül bir yeterlik alanı olarak ele alınmalıdır. Sürdürülebilirlik okuryazarlığının tarihsel arka planı, çevre eğitiminin uluslararası düzeyde kurumsallaşma sürecinden bağımsız düşünülemez. 1972 Stockholm Konferansı, çevre eğitimi ihtiyacını uluslararası gündeme taşıyan erken dönüm noktalarından biridir. Bunu izleyen Tiflis Bildirgesi, çevre eğitiminin tüm yaş grupları ve eğitim kademeleri için gerekli olduğunu vurgulamış; çevresel sorunları anlama, öngörme ve çözmeye katılabilme açısından bilgi, değer, tutum ve pratik becerilerin geliştirilmesine dikkat çekmiştir (UNESCO, 1978). Bu dönemde çevre eğitimi büyük ölçüde çevresel sorunlar, çevre bilimi ve çevresel farkındalık ekseninde şekillenmiştir. Ancak 1980'lerden itibaren çevre sorunlarının barış, insan hakları, toplumsal adalet, kalkınma ve eşitsizlik gibi daha geniş meselelerle birlikte tartışılması, çevre eğitiminin kapsamını genişletmiştir.

Bu genişlemenin en belirgin kavramsal eşiği, Brundtland Komisyonu'nun sürdürülebilir kalkınma tanımıdır. Raporda sürdürülebilir kalkınma, bugünün ihtiyaçlarını gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesinden ödün vermeden karşılayan kalkınma olarak tanımlanmıştır (Brundtland, 1987). Bu tanım, çevre ve kalkınma arasındaki ilişkinin birlikte düşünülmesini mümkün kılmış; sürdürülebilirlik tartışmasını sadece doğal çevrenin korunmasıyla sınırlı olmayan, kuşaklararası adalet, kaynak kullanımı, ekonomik örgütlenme ve toplumsal refah gibi boyutları da içeren bir çerçeveye taşımıştır. 1992 Rio Zirvesi'nde eğitimin sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda yeniden yönlendirilmesi çağrısı yapılmış, 2005-2014 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim On Yılı ise sürdürülebilirlik ile eğitim arasındaki ilişkiyi küresel ölçekte daha görünür hâle getirmiştir (United Nations, 1992; UNESCO, 2004, 2007). Sürdürülebilirlik eğitiminin tarihsel gelişimine bakıldığında; çevre eğitimi merkezli erken dönem yaklaşımlardan sürdürülebilir kalkınma için eğitim ve Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları eksenindeki daha geniş yükseköğretim sorumluluğuna doğru ilerleyen bir

kurumsal dönüşüm hattı göstermektedir. Bu dönüşümün başlıca kilometre taşları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1-Sürdürülebilirlik Eğitiminin Tarihsel Kilometre Taşları

Yıl/Milat	Kavramsal/Kuramsal Çerçeve	Eğitime Katkısı ve Sürdürülebilirlik Yönü
1972 Stockholm Konferansı	Birleşmiş Milletler,İnsan Çevresi Konferansı	Çevreeğitimi ihtiyacını ilk kez uluslararası düzeyde gündeme taşıyan ve kurumsallaşma sürecini başlatan erken dönüm noktasıdır.
1977 Tiflis Bildirgesi	UNESCO ve UNEP Ortak Çevre Eğitimi Programı	Çevre eğitiminin her kademede gerekliliğini vurgulamış, bilgi, değer, tutum ve sorun çözmeye yönelik Pratik becerilerin geliştirilmesini önermiştir.
1987 Brundtland Raporu	Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu	Sürdürülebilir kalkınmayı klasikleşen tanımıylalitaratüre ve politikalara kazandırmıştır.
1992 Rio Zirvesi	BM Çevre ve Kalkınma Konferansı	Eğitimin sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda yeniden yönlendirimesi çağrısı yaparak çevre eğitiminin kapsamını sosyo-ekonomik Alana doğru genişletmiştir.
2005-2014 BM On Yılı	Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim On Yılı (DESD)	Eğitim ile sürdürülebilirlik arasındak ilişkiyi küresel düzeyde görünür kılmış ve yükseköğretimde disiplinlerarası entegrasyonu teşvik etmiştir.
2015 BM 2030 Gündemi	Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları	Sürdürülebirliği eğitim, toplumsal adalet, küresel adalet ve sorumlu tüketim gibi 17 küresel amaçla tüm yükseköğretim disiplinlerini kapsayacak şekilde genişletmiştir.

Bu tarihsel dönüşüm, çevre eğitimi ile sürdürülebilir kalkınma için eğitim arasındaki terminolojik ve kuramsal tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Alanyazında çevre eğitimi ile sürdürülebilir kalkınma için eğitimin eş anlamlı mı, birbirinin alt bileşeni mi, yoksa farklı tarihsel ve normatif yönelimlere sahip iki ayrı yaklaşım mı olduğu konusunda tam bir uzlaşı bulunmamaktadır. Sanchez ve arkadaşlarının (2025) sistematik derlemesi, çevre eğitimi, çevre okuryazarlığı, sürdürülebilir kalkınma için eğitim ve sürdürülebilirlik okuryazarlığı arasındaki

ilişkinin hâlâ parçalı ve çok anlamlı biçimde kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, sürdürülebilirlik okuryazarlığı kavramının hangi kuramsal zeminde konumlandırılacağı sorusunu önemli hâle getirir. Çevre eğitimi daha çok çevresel sorunlar ve çevreyle ilişkili bilgi, tutum ve davranışları merkeze alırken; sürdürülebilir kalkınma için eğitim çevresel boyuta toplumsal, ekonomik, kültürel ve etik boyutları ekleyen daha geniş bir çerçeve sunar. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı kavramını çevre duyarlılığı ya da çevreci davranış düzeyinde, sürdürülebilir kalkınma için eğitimin çok boyutlu öğrenme çıktılarıyla birlikte değerlendirmek gerekir.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının çevre okuryazarlığıyla ilişkisi bu noktada belirleyicidir. Çevre okuryazarlığı, çevresel sistemlerin işleyişini anlama, bu sistemlerin durumunu yorumlama ve çevresel sorunlara yönelik uygun eylemlerde bulunabilme kapasitesiyle ilişkilendirilmiştir (Roth, 1992). Bu tanım, çevre okuryazarlığını salt çevresel farkındalıktan ayırır; çünkü burada çevresel sorunları yorumlamak ve eyleme dönük bir konum geliştirmek de söz konusudur ki aslında sürdürülebilirlik okuryazarlığı, çevre okuryazarlığından daha geniş bir alana yerleşir. Sanchez ve arkadaşlarının (2025) geliştirdiği tipolojiye göre çevre okuryazarlığı çevre eğitiminin, sürdürülebilirlik okuryazarlığı ise sürdürülebilir kalkınma için eğitimin öğrenme çıktısı olarak görülebilir. Her iki kavram bilgi, farkındalık, tutum, beceri ve davranış boyutlarını paylaşsa da sürdürülebilirlik okuryazarlığı çevresel boyuta ek olarak sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutlarını da içerir.

Alanyazında sürdürülebilirlik okuryazarlığını tanımlama biçimleri farklılaşmakla birlikte, ortak vurgu bilginin eylemle, değerlerle ve karar verme süreçleriyle ilişkilendirilmesidir. Nolet (2009), sürdürülebilirlik okuryazarlığını sürdürülebilirliğe ulaşmayla ilişkili düşünme, problem çözme, karar verme ve eylemde bulunma yeteneği ve eğilimi olarak ele alır. Stibbe (2009) kavramı daha normatif bir düzlemde tartışarak, sürdürülebilirlik okuryazarlığını değişen dünya koşullarında yaşamak ve gelişmek için gerekli beceriler, tutumlar, yetkinlikler, eğilimler ve değerler bütünü olarak tanımlar. Payne (2010) ise kavrama mesleki bir boyut ekler; sürdürülebilirlik okuryazarlığını, bir profesyonelin sürdürülebilirlikle ilgili sorunları ve kararları tanımlayabilmesini, uygun araştırma ve soruşturmalar yürütebilmesini sağlayan bir anlayış düzeyi olarak konumlandırır. Bu tanımlar birlikte değerlendirildiğinde, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yalnızca bilişsel bir bilgi birikimi olmadığı; değerler, yetkinlikler, karar verme süreçleri ve eylem yönelimiyle birlikte düşünülmesi gereken bir kavram olduğu görülmektedir.

Yükseköğretim bağlamında bu kavramsal genişlik daha da önem kazanmaktadır. Üniversiteler yalnızca bilgi aktaran kurumlar değil, aynı zamanda geleceğin profesyonellerini, araştırmacılarını, karar vericilerini ve yurttaşlarını biçimlendiren kurumlardır. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı yükseköğretimde öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma amaçlarını tanıması ya da çevresel sorunlara ilişkin temel bilgilere sahip olmasıyla sınırlanamaz. Winter ve Cotton (2012),

sürdürülebilirlik okuryazarlığının profesyonel mezunlar için temel bir yeterlik olarak görüldüğünü; ancak sürdürülebilirlik hakkında öğrenmenin tek başına yeterli olmadığını, öğrencilerin tutumlarının ve eğilimlerinin de akılcı karar verme süreçleriyle birlikte ele alınması gerektiğini belirtir. Bu vurgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığını yükseköğretimde mesleki formasyon, karar verme ve sorumluluk geliştirme süreçleriyle ilişkilendirmeyi mümkün kılar.

Wiek, Withycombe ve Redman'ın (2011) sürdürülebilirlik yeterlikleri çerçevesi de bu noktada işlevseldir. Sistemsel düşünme, öngörüsel düşünme, normatif değerlendirme, stratejik eylem ve kişilerarası yeterlikler, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yalnızca bilgi değil, karmaşık sorunlarla baş etme kapasitesi olarak düşünülmesi gerektiğini gösterir. Bu yaklaşım, sürdürülebilirlik okuryazarlığını yükseköğretimde yalnızca bir farkındalık alanı olmaktan çıkararak, öğrencilerin disiplinlerarası sorunları değerlendirebilme, değer çatışmalarını tanıyabilme, geleceğe dönük sonuçları öngörebilme ve farklı aktörlerle birlikte çözüm geliştirebilme yeterlikleriyle ilişkilendirir.

Décamps, Barbat, Carteron, Hands ve Parkes'in (2017) Sulitest çalışması, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde nasıl görünür ve ölçülebilir hâle getirilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Sulitest, "Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim ve Sorumlu Yönetim Eğitimi İlkeleri" bağlamında geliştirilmiş açık, çevrim içi, uluslararası ve işbirlikçi bir eğitim-değerlendirme aracıdır. Çalışmada Sulitest'in ortaya çıkışı, Rio+20 sonrasında yükseköğretim kurumlarının sürdürülebilir kalkınma alanındaki sorumluluklarının daha görünür hâle gelmesiyle ilişkilendirilir. Rio+20 sürecinde başlatılan Yükseköğretimde Sürdürülebilirlik Girişimi, üniversitelerin sürdürülebilir kalkınma kavramlarını öğretme, sürdürülebilirlik alanında araştırma yapma, kampüs uygulamalarını dönüştürme, toplumsal sürdürülebilirlik çabalarını destekleme ve bu süreçlerdeki sonuçlarını paylaşma yönündeki rollerini kurumsal düzeyde belirginleştirmiştir. Sulitest de yükseköğretim kurumlarının sürdürülebilirlik okuryazarı mezunlar yetiştirip yetiştirmediğini değerlendirme ihtiyacına yanıt veren bir girişim olarak ortaya çıkmıştır.

Sulitest'in önemi, yalnızca bir test olmasından değil, sürdürülebilirlik okuryazarlığını yükseköğretim kurumları için izlenebilir ve tartışılabilir bir öğrenme çıktısı hâline getirme iddiasından kaynaklanır. Décamps ve arkadaşları (2017), aracın iki temel katkısını vurgular: Birincisi, sürdürülebilirlik okuryazarlığının belirli bir zamanda dünya ölçeğinde nasıl bir görünüm sergilediğine ilişkin bir kesit sunmasıdır. İkincisi ise yükseköğretim kurumlarına ve farklı paydaşlara sürdürülebilirlik farkındalığını artırabilecek açık bir araç sağlamasıdır. Sulitest bu yönüyle öğrencilerin sürdürülebilirlik bilgisini ölçmesinin yanında yükseköğretimde sürdürülebilirliğin standartlara, kurumsal uygulamalara ve paydaş etkileşimlerine daha sistematik biçimde dâhil edilmesini desteklemeyi amaçlar.

Sulitest örneği, sürdürülebilirlik okuryazarlığını yalnızca ölçme meselesine indirgememenin önemini de gösterir. Décamps ve arkadaşları (2017), hiçbir testin öğrencilerin, profesyonellerin ya da yurttaşların sorumlu davranacağını veya etik kararlar alacağını garanti edemeyeceğini açıkça belirtir. Bu nokta, sürdürülebilirlik okuryazarlığının kavramsal açıdan en kritik gerilimlerinden birine işaret eder: sürdürülebilirlik hakkında bilgi sahibi olmak, sürdürülebilirlik yönünde davranmak ya da eyleme geçmekle aynı şey değildir. Bilgi, sürdürülebilirlik okuryazarlığının gerekli bir bileşeni olsa da tek başına yeterli değildir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığını bilgi, farkındalık, değer, tutum, beceri, davranış ve eylem kapasitesi arasındaki ilişkiler üzerinden düşünmek gerekir.

Winter ve Cotton'un (2012) çalışması, bu gerilimi yükseköğretimin gündelik kurumsal yaşamı içinde tartışması bakımından önem taşır. Yazarlar, sürdürülebilirlik okuryazarlığının formal müfredat yoluyla değil, üniversitenin kurumsal ortamı, kampüs pratikleri, değerleri ve öğrencilere gönderdiği örtük mesajlar aracılığıyla da biçimlenebileceğini belirtir. "Gizil müfredat" olarak adlandırılan bu alan, öğrencilerin üniversitede açıkça öğretilenlerin ötesinde neyi nasıl öğrendikleriyle ilgilidir. Winter ve Cotton'un bulguları, öğrencilerin kampüs ortamındaki sürdürülebilir ve sürdürülemez uygulamaları fark edebildiklerini, ancak sürdürülebilirliği başlangıçta çoğunlukla enerji, iklim değişikliği ve geri dönüşüm gibi çevresel göstergelerle ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutlarının öğrenciler açısından daha az görünür olması, sürdürülebilirlik okuryazarlığının çevresel farkındalıkla sınırlı kaldığında eksik bir kavrayış üretebileceğini ortaya koymaktadır.

Son yıllardaki derleme çalışmaları, sürdürülebilirlik okuryazarlığı araştırmalarının yükseköğretimde giderek daha fazla görünür hâle geldiğini, alanın hâlâ kavramsal ve metodolojik açıdan gelişme sürecinde olduğunu göstermektedir. Kalocsányiová, Hassan, Obojska ve Samuk'un (2024) Avrupa Yükseköğretim Alanı'ndaki STEM dışı programlara odaklanan çok dilli kapsam belirleme derlemesi, 2017 sonrasında araştırma ilgisinin belirgin biçimde arttığını ortaya koymaktadır. Ancak bu araştırmaların disiplinler arasında dengeli dağılmadığı; iktisat, işletme ve eğitim alanlarının daha fazla temsil edildiği, bazı sosyal bilim ve beşerî alanların ise daha sınırlı biçimde ele alındığı görülmektedir. Aynı çalışma, sürdürülebilirlik bilgisi ve yeterlikleri, program değerlendirmesi, pedagojik uygulamalar ve sürdürülebilirlik entegrasyonunun önündeki engellerin literatürde öne çıkan temalar olduğunu göstermektedir. Benzer biçimde Erol ve Çalışkan'ın (2026) fen eğitimi bağlamındaki eleştirel derlemesi, sürdürülebilirlik okuryazarlığı çalışmalarında yükseköğretim, bilgi, pedagojik yaklaşımlar ve beceri temalarının belirgin biçimde öne çıktığını göstermektedir. Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığının çevre eğitiminin dar bir uzantısı olarak değil, yükseköğretimde öğrenme, yeterlik, mesleki formasyon ve eylem kapasitesiyle bağlantılı bir alan olarak ele alınması gerektiğini destekler. Araştırmaların önemli bir kısmının hâlâ

bilgi düzeyi, tutum ya da farkındalık ölçümüyle sınırlı kalması, kavramın eylem kapasitesi boyutunun daha fazla tartışılması gerektiğini göstermektedir.

Bu çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde üç düzeyde düşünülmelidir. İlk düzey bilişseldir: öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma, çevresel riskler, sosyal adalet, ekonomik eşitsizlikler ve küresel/yerel sürdürülebilirlik sorunları hakkında bilgi sahibi olması gerekir. İkinci düzey eleştirel ve yorumlayıcıdır: öğrenciler bu bilgileri sistemsel ilişkiler, değer çatışmaları, kuşaklararası sorumluluk ve toplumsal sonuçlar bağlamında değerlendirebilmelidir. Üçüncü düzey ise eylemseldir: sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bireyin bilgi ve farkındalığını mesleki karar verme, toplumsal sorumluluk, etik değerlendirme ve katılım kapasitesine dönüştürebilmesini gerektirir. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, "sürdürülebilirlik hakkında bilmek" kavramından farklı olarak sürdürülebilirlik sorunlarını okuyabilmek, yorumlayabilmek ve bu sorunlar karşısında sorumluluk içeren eylem imkânları geliştirebilmek anlamına gelir.

3. Bilgi, Farkındalık ve Tutumdan Eylem Kapasitesine

Sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bilgi, farkındalık, tutum ve davranış boyutlarını birlikte içeren çok katmanlı bir yeterlik alanıdır. Ancak bu boyutlar arasında kendiliğinden, doğrusal ve zorunlu bir geçiş olduğu varsayılamaz. Öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunları hakkında bilgi sahibi olmaları, bu sorunlara ilişkin farkındalık geliştirmeleri ya da olumlu tutumlar sergilemeleri önemlidir; fakat bu durum her zaman sürdürülebilir davranışa, sorumluluk almaya veya eyleme geçmeye dönüşmeyebilir. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığını tartışırken yalnızca öğrencilerin ne bildiğine değil, bu bilgiyi nasıl yorumladıklarına, hangi tutumlarla ilişkilendirdiklerine ve hangi koşullarda eyleme dönüştürebildiklerine de bakmak gerekir. Bu bölümün temel hareket noktası, sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi düzeyinden başlayıp tutum, davranış ve eylem kapasitesine uzanan; fakat bu aşamalar arasında her zaman kesintisiz bir ilerleme göstermeyen dinamik bir süreç olduğudur.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi boyutu, öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma, çevresel riskler, iklim değişikliği, kaynak kullanımı, toplumsal eşitsizlikler ve ekonomik sürdürülebilirlik gibi konularda temel kavrayış geliştirmesini ifade eder. Bu boyut, okuryazarlığın zorunlu başlangıç noktalarından biridir; çünkü sürdürülebilirlik sorunlarını tanımayan, bu sorunların nedenlerini ve sonuçlarını anlamayan bireylerin bilinçli karar verme süreçlerine katılması güçleşir. Özdemir'in Türkiye ve Birleşik Krallık'taki üniversite öğrencileriyle yürüttüğü karşılaştırmalı çalışma, sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi, tutum ve davranış boyutlarıyla ilişkili biçimde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Çalışmada sürdürülebilirlik okuryazarlığının; sürdürülebilirlik bilgisi, sürdürülebilirlik tutumu ve sürdürülebilirlik davranışı değişkenlerine göre anlamlı biçimde farklılaştığı belirtilmektedir (Özdemir, 2023). Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığını tek

boyutlu bir bilgi düzeyi olarak değil, farklı bileşenlerin etkileşimiyle şekillenen bir yapı olarak ele almayı gerektirir.

Benzer biçimde Yücel'in Bursa Uludağ Üniversitesi öğrencileriyle yürüttüğü çalışma, öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığına sahip olduklarını; ancak bu okuryazarlığın ölçek puanlarına göre orta düzeyde kaldığını ortaya koymaktadır. Aynı araştırmada cinsiyet, uyruk, fakülte ve öğrenim yılı gibi demografik ve akademik değişkenler ile sürdürülebilirlik okuryazarlığı arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunduğu belirtilmektedir (Yücel, 2025). Bu sonuç, yükseköğretim öğrencilerinin sürdürülebilirlik okuryazarlığının homojen biçimde gelişmediğini gösterir. Öğrencilerin içinde bulundukları akademik alan, öğrenim deneyimi ve sosyo-demografik konumları, sürdürülebilirlik bilgisi ve tutumlarının oluşumunda etkili olabilmektedir. Dolayısıyla yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığını tartışırken öğrencileri tekil ve soyut bir kategori olarak ele almak yerine, farklı bilgi birikimleri, akademik yönelimler ve toplumsal konumlar içinde değerlendirmek daha isabetlidir.

Bununla birlikte bilgi ve tutum arasındaki ilişkinin varlığı, bilginin doğrudan davranışa dönüştüğü anlamına gelmez. Özdemir'in sürdürülebilirlik okuryazarlığının boyutları arasındaki ilişkiyi incelediği 2024 tarihli çalışması, sürdürülebilirlik bilgisi, sürdürülebilirlik tutumu ve sürdürülebilirlik davranışı arasında karşılıklı ve pozitif ilişkiler bulunduğunu; ancak bu ilişkilerin bazı alt boyutlarda değişkenlik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Özdemir, 2024). Bu bulgu önemlidir; çünkü sürdürülebilirlik okuryazarlığının bileşenleri arasında ilişki olduğunu gösterirken, bu ilişkinin basit ve tek yönlü bir nedensellik biçiminde düşünülmemesi gerektiğini de ima eder. Öğrenci sürdürülebilirlik sorunları hakkında bilgi sahibi olabilir; sürdürülebilirlik ilkelerine ilişkin olumlu tutum geliştirebilir; fakat davranış düzeyinde aynı ölçüde tutarlı bir yönelim sergilemeyebilir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi, tutum ve davranış boyutları birlikte incelenmeli; fakat bu boyutların birbirine otomatik olarak dönüştüğü varsayılmamalıdır.

Bu tartışma, çevre eğitimi ve çevresel davranış literatüründe uzun süredir ele alınan bilgi-tutum-davranış boşluğu ile yakından ilişkilidir. Kollmuss ve Agyeman, çevresel bilgi ve çevresel farkındalığa sahip olma ile pro-çevresel davranış sergileme arasındaki boşluğu açıklamak için çok sayıda kuramsal model geliştirildiğini, ancak bu boşluğu tek başına açıklayan kesin bir modelin bulunmadığını belirtmektedir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Yazarların değerlendirdiği erken dönem doğrusal modeller, çevresel bilginin çevresel farkındalık ve tutuma, bunun da pro-çevresel davranışa yol açacağını varsaymıştır. Ancak daha sonraki araştırmalar, bilgi artışının davranış değişimini kendiliğinden üretmediğini göstermiştir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Bu nokta, sürdürülebilirlik okuryazarlığı tartışması açısından merkezi önemdedir: bilgi gereklidir, fakat davranışın tek belirleyicisi değildir.

Kollmuss ve Agyeman'ın tartıştığı modeller, davranışa geçişin çok sayıda içsel ve dışsal faktör tarafından şekillendiğini göstermektedir. Tutumlar, değerler, motivasyon, duygular, sorumluluk hissi, kontrol odağı ve öncelikler gibi içsel faktörler; kurumsal olanaklar, ekonomik koşullar, sosyal normlar ve kültürel bağlam gibi dışsal faktörlerle birlikte davranış üzerinde etkili olabilir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Bu çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yalnızca bilgi eksikliğini giderme projesi olarak görülemez. Öğrencilerin sürdürülebilirlik hakkında bilgi sahibi olmaları kadar, bu bilgiyi kullanabilecekleri kurumsal, toplumsal ve pedagojik ortamların varlığı da önemlidir. Örneğin bir öğrencinin geri dönüşümün önemini bilmesi, kampüste yeterli altyapı bulunmadığında ya da davranışı destekleyen sosyal normlar gelişmediğinde sınırlı etki üretebilir. Benzer şekilde, iklim değişikliği hakkında güçlü bir farkındalık, öğrencinin eylemde bulunabileceğine dair öz-yeterlik ya da kolektif etki inancı gelişmediğinde pasif kaygı düzeyinde kalabilir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bireysel farkındalık ile eylem arasında yer alan engelleri ve ara mekanizmaları dikkate almalıdır. Kollmuss ve Agyeman'ın aktardığı tutum-davranış boşluğu tartışması, doğrudan ve dolaylı deneyimlerin, normatif etkilerin, zaman farkının ve ölçme biçimlerinin tutum ile davranış arasındaki ilişkiyi etkileyebileceğini göstermektedir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Ayrıca davranışa geçişte yalnızca çevresel sorunları bilmek değil, hangi eylem stratejilerinin mümkün olduğunu bilmek, bireyin kendi etkisine inanması, sorumluluk hissetmesi ve davranışı mümkün kılan koşullara sahip olması da önemlidir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Bu yaklaşım, yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığını daha gerçekçi bir zemine taşır. Üniversiteler öğrencilerin bilgi düzeyini artırmakla yetinemez; öğrencilerin eylem olanaklarını, katılım deneyimlerini, öz-yeterlik algılarını ve sorumluluk geliştirme süreçlerini de desteklemek durumundadır.

Bu noktada "eylem kapasitesi" kavramı devreye girmektedir. Eylem kapasitesi, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunlarını yalnızca tanıması veya değerlendirmesi değil, bu sorunlar karşısında anlamlı, sorumlu ve bağlama duyarlı eylem imkânları geliştirebilmesiyle ilgilidir. Bu kapasite, bireysel davranışla sınırlı değildir; çoğu sürdürülebilirlik sorunu kolektif kararlar, kurumsal düzenlemeler ve ortak sorumluluk gerektirir. Clark, yükseköğretim kurumlarındaki kampüs sürdürülebilirliği bağlamında "kolektif eylem yeterliği" kavramını bu ihtiyaca yanıt olarak geliştirmektedir. Clark'a göre kolektif eylem yeterliği, bir grubun ortak bir hedef doğrultusunda davranışını yöneltebilme kapasitesidir ve bu kapasite kolektif okuryazarlık, kolektif yeterlikler ile ortak ihtiyaç veya hedef üzerine kurulur (Clark, 2016). Bu tanım, sürdürülebilirlik okuryazarlığını bireyin zihinsel donanımıyla sınırlamayan, onu sosyal öğrenme ve kolektif davranış değişimiyle ilişkilendiren güçlü bir kavramsal açılım sağlar.

Clark'ın yaklaşımında sosyal öğrenme merkezi bir yere sahiptir. Yükseköğretim kurumları, öğrencilerin, akademisyenlerin, idari personelin ve farklı paydaşların birlikte öğrendiği sosyal ortamlardır. Bu tür ortamlarda sürdürülebilirlik

okuryazarlığı, bireysel bilgi edinme yoluyla, ortak problem çözme, deneyim paylaşımı, akran etkileşimi ve topluluk içinde öğrenme yoluyla gelişebilir (Clark, 2016). Sürdürülebilirlik okuryazarlığının eylem kapasitesine dönüşebilmesi için öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını anlamalarının yanı sıra başkalarıyla birlikte hareket etme, ortak hedef oluşturma ve kolektif çözüm üretme deneyimi kazanmalarının da önemli olduğunu gösterir. Sürdürülebilirlik sorunlarının iklim krizi, atık yönetimi, enerji kullanımı, ulaşım, tüketim ve sosyal adalet gibi çok aktörlü alanlarda ortaya çıktığı düşünüldüğünde, kolektif eylem yeterliği yükseköğretim için özellikle anlamlıdır.

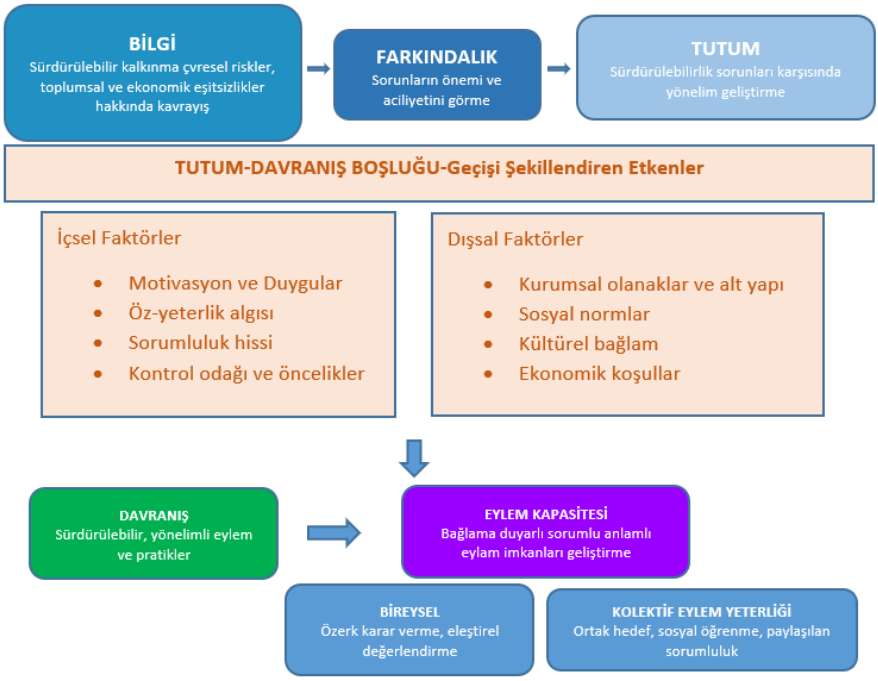
Bununla birlikte eylem kapasitesini yalnızca "davranış üretme" ya da öğrenciyi belirli sürdürülebilirlik pratiklerine yönlendirme olarak anlamak sorunlu olur. Wals ve Jickling, yükseköğretimin görevinin reçete edici değer ve bilgi iddialarını sürekli sorgulamak olduğunu vurgular. Onlara göre sürdürülebilirlik, tek anlamlı ve tartışmasız bir hedef olmaktan çok farklı değerlerin, çıkarların, normların ve gerçeklik inşalarının karşılaştığı tartışmalı bir alandır (Wals & Jickling, 2002). Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik eğitimi, öğrencilere belirli davranış kalıplarını benimsetme sürecine indirgenmemelidir. Daha güçlü bir yaklaşım, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını eleştirel biçimde değerlendirmelerini, farklı değer iddialarını tartışmalarını ve kendi kararlarını gerekçelendirebilmelerini desteklemelidir. Eylem kapasitesi, bu anlamda eleştirel düşünme, anlamlı öğrenme, sorumluluk ve özerk karar verme süreçleriyle birlikte düşünülmelidir. Wals ve Jickling'in bu eleştirel uyarısı, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde nasıl konumlandırılacağı açısından önemlidir. Sürdürülebilirlik kavramı çevresel, ekonomik, toplumsal ve etik boyutları bir araya getirdiği için çoğu zaman değer çatışmalarını içerir. Hangi kaynakların nasıl kullanılacağı, hangi gelişme modelinin tercih edileceği, hangi toplumsal grupların hangi maliyetleri üstleneceği ya da gelecek kuşakların haklarının bugünkü karar süreçlerine nasıl dâhil edileceği gibi sorular teknik olmaktan çok düzenleyici ve politik sorulardır. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin doğru bilgiyi edinmesini, aynı zamanda belirsizlik, çıkar çatışması ve değer çoğulluğu içinde değerlendirme yapabilmesini gerektirir. Böyle bakıldığında eylem kapasitesi, bilinçli davranıştan daha geniş bir kavramdır; öğrencinin kendi konumunu, sorumluluğunu ve eylem imkânlarını eleştirel biçimde değerlendirebilme yeterliğini de içerir.

Eylem yeterliği -Action competence- literatürü bu tartışmayı daha uygulamalı bir düzeye taşır. Xing ve Ironsi, yükseköğretimde sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşma çerçevesinde eylem yeterliği öğretim modelinin potansiyelini incelemektedir. Çalışmanın bulgularına göre bu model, öğrencilerin bir problem hakkında bilgi edinmelerine, özgüven geliştirmelerine ve harekete geçme isteği kazanmalarına katkı sağlayabilecek bir yaklaşım olarak görülmektedir (Xing & Ironsi, 2024). Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi düzeyinden eylem kapasitesine uzanabilmesi için öğrencilerin yalnızca bilgilendirilmesinin yeterli olmadığını, aynı zamanda eylemle ilişkili güven, istek ve katılım deneyimleriyle

desteklenmesi gerektiğini gösterir. Bununla birlikte Xing ve Ironsi, modelin uygulanmasında proje tasarımı, takım çalışması ve öğretim uygulamaları gibi sorunların da dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir (Xing & Ironsi, 2024). Dolayısı ile eylem kapasitesi, yükseköğretimde kendiliğinden gelişen bir sonuç olarak değil, dikkatle tasarlanması gereken pedagojik ve kurumsal süreçlerin ürünü olarak düşünülmelidir.

Bu tartışmalar birlikte değerlendirildiğinde, sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi, tutum ve davranış boyutlarından oluşan statik bir yapı olmadığı görülür. Bilgi, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunlarını tanımasını sağlar; farkındalık, bu sorunların önemini ve aciliyetini görünür kılar; tutumlar, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunları karşısındaki yönelimini şekillendirir. Ancak eylem kapasitesi, bu unsurların ötesinde, öğrencinin hangi koşullarda, hangi aktörlerle, hangi stratejilerle ve hangi sorumluluk anlayışıyla harekete geçebileceğini gündeme getirir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde bilişsel bir kazanım olmanın yanında, sosyal, etik ve pratik bir yeterlik alanı olarak da ele alınmalıdır. Aşağıdaki şemada sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi, farkındalık ve tutum aşamalarından davranışa geçerken tutum-davranış boşluğunu şekillendiren içsel ve dışsal etkenler ile bu sürecin bireysel ve kolektif eylem kapasitesine nasıl dönüştüğü gösterilmektedir. Şema, geçişin doğrusal olmadığını ve her aşamanın farklı etkenlerle koşullandığını görsel olarak özetlemektedir (Şekil-1).

Şekil 1- Bilgiden eylem kapasitesine geçiş süreci

Özdemir'in karşılaştırmalı bulguları, sürdürülebilirlik okuryazarlığının bilgi, tutum ve davranış boyutlarında farklılaşabildiğini göstermektedir (Özdemir, 2023). Bu farklılaşma yalnızca öğrencilerin bilgi düzeylerinde değil, sürdürülebilirliği hangi boyutlarıyla kavradıklarında da görünür hâle gelmektedir. Erguvan'ın (2024) birinci sınıf yazma dersine kayıtlı lisans öğrencileriyle yürüttüğü karma yöntemli çalışma, öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığını bilgi, beceri, tutum ve sürdürülebilirlik kavramlarına aşinalık boyutlarıyla değerlendirmiştir. Çalışmada cinsiyet, lise türü, akademik başarı ve sürdürülebilirlik kavramını daha önce duyup duymama durumunun öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığı bileşenlerinde anlamlı farklılıklar ürettiği belirtilmektedir. Ayrıca öğrencilerin yazılı metinlerinde sürdürülebilirlik sorunlarını çoğunlukla çevre kirliliği, petrol, otomobil kullanımı, hava kirliliği ve enerji gibi çevresel problemler üzerinden ele aldıkları; sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik sorunlarına ise daha sınırlı biçimde yer verdikleri görülmektedir (Erguvan, 2024). Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yalnızca çevresel farkındalıkla sınırlı kalması durumunda eksik bir kavrayış üretebileceğini ve yükseköğretimde öğrencilerin sürdürülebilirliğin sosyal, ekonomik ve çevresel boyutları arasındaki ilişkileri birlikte değerlendirebilmelerinin önemini göstermektedir.

Yücel'in Türkiye bağlamındaki çalışması ise, üniversite öğrencilerinde sürdürülebilirlik okuryazarlığının orta düzeyde kalabildiğini ve farklı öğrenci

grupları arasında değişkenlik gösterebildiğini ortaya koymaktadır (Yücel, 2025). Özdemir'in çalışması, bu boyutlar arasında pozitif ilişkiler olduğunu, fakat ilişkinin alt boyutlarda farklılaştığını göstermektedir (Özdemir, 2024). Kollmuss ve Agyeman ise bu farklılaşmayı daha geniş davranış literatürü içinde anlamlandırmaya imkân verir: bilgi, farkındalık ve tutum davranış için önemlidir; ancak davranışa geçiş, içsel ve dışsal birçok faktörün birlikte etkilediği karmaşık bir süreçtir (Kollmuss & Agyeman, 2002). Clark'ın kolektif eylem yeterliği kavramı ve Xing ile Ironsi'nin eylem yeterliği öğretim modeli ise bu karmaşıklığı, bireysel davranışın ötesinde kolektif öğrenme, ortak hedefler, özgüven ve harekete geçme isteği üzerinden düşünmeyi sağlar (Clark, 2016; Xing & Ironsi, 2024).

Sonuç olarak sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde öğrencilerin sürdürülebilirlik hakkında ne kadar bilgi sahibi olduklarını ölçmekle sınırlı bir kavram değildir. Bu okuryazarlık, öğrencinin bilgiyi nasıl anlamlandırdığı, sürdürülebilirlik sorunlarına ilişkin nasıl tutum geliştirdiği, davranışa geçişte hangi engellerle karşılaştığı ve bireysel ya da kolektif düzeyde nasıl eylem kapasitesi geliştirebildiğiyle ilgilidir. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığının geliştirilmesi, bilgi aktarımından daha fazlasını gerektirir. Öğrencilerin karmaşık sürdürülebilirlik sorunlarını eleştirel biçimde değerlendirebildikleri, farklı değer ve çıkarları tartışabildikleri, kendi sorumluluklarını tanıyabildikleri ve başkalarıyla birlikte eylem imkânları geliştirebildikleri öğrenme ve katılım ortamları oluşturulmalıdır. Böyle bir yaklaşım, sürdürülebilirlik okuryazarlığını farkındalık düzeyinde bırakmaz; onu mesleki karar verme, toplumsal sorumluluk ve kolektif eylem kapasitesiyle ilişkili bir yükseköğretim yeterliği hâline getirir.

4. Sürdürülebilirlik Okuryazarlığının Mesleki Formasyonla İlişkisi

Sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde genel bir farkındalık ya da çevresel duyarlılık alanı olarak algılanmasından ziyade öğrencilerin mesleki formasyon süreçleriyle ilişkili bir yeterlik alanı olarak ele alınmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında öğrenciler, farklı meslek alanlarına hazırlanırken sürdürülebilirlik sorunlarını tanıma, bu sorunların çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarını birlikte değerlendirme ve mesleki karar süreçlerinde sürdürülebilirlik bilgisine başvurma ihtiyacıyla karşılaşmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisi, öğrencilerin sürdürülebilirlik hakkındaki bilgilerini hangi akademik ve mesleki alanlarda nasıl anlamlandırdığıyla da ilgilidir.

Bu ilişkiyi tartışırken ilk olarak sürdürülebilirlik okuryazarlığının disiplinlerarası niteliği dikkate alınmalıdır. Erguvan'ın (2024) birinci sınıf yazma dersine kayıtlı lisans öğrencileriyle yürüttüğü karma yöntemli çalışma, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma kavramlarının disiplinlerarası nitelikleri nedeniyle kompozisyon dersleri gibi farklı akademik alanlara açık derslerde de ele alınabildiğini göstermektedir. Çalışmada sürdürülebilirlik okuryazarlığı bilgi,

beceri, tutum ve sürdürülebilirlik kavramlarına aşinalık boyutlarıyla değerlendirilmiş; nicel aşamada 221 öğrenciden veri toplanmış, nitel aşamada ise 60 öğrenciden Kuveyt'in temel sürdürülebilirlik sorunlarını ve çözüm önerilerini tartışan yazılar alınmıştır. Bulgular, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını çoğunlukla çevresel problemler üzerinden düşündüklerini; sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik sorunlarına ise yazılı metinlerde daha sınırlı yer verdiklerini göstermektedir (Erguvan, 2024). Bu sonuç, sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisini tartışırken öğrencilerin çevresel boyuta değil, sosyal ve ekonomik boyutlara da yöneltilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Erguvan'ın (2024) çalışması, aynı zamanda sürdürülebilirlik okuryazarlığının öğrenciler arasında homojen biçimde gelişmediğini göstermesi bakımından da önemlidir. Araştırmada cinsiyet, lise türü, akademik başarı ve öğrencilerin sürdürülebilirlik kavramını daha önce duyup duymamış olmaları; sürdürülebilirlik bilgisi, becerileri, tutumları ve sürdürülebilirlik konularına aşinalık düzeylerinde anlamlı farklılıklar üretmiştir. Bu bulgu, mesleki formasyon sürecine gelen öğrencilerin sürdürülebilirlik hakkında aynı başlangıç düzeyine sahip olmadıklarını gösterir. Dolayısıyla yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, tüm öğrenciler için aynı biçimde varsayılabilecek hazır bir yeterlik değildir. Öğrencilerin önceki eğitim deneyimleri, akademik başarıları ve sürdürülebilirlik kavramıyla daha önce karşılaşıp karşılaşmadıklarıyla ilişkili olarak farklılaşabilen bir öğrenme alanıdır.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisi, STEM dışı yükseköğretim programları açısından da belirgin bir araştırma alanı hâline gelmiştir. Kalocsányiová, Hassan, Obojska ve Samuk'un (2024) Avrupa Yükseköğretim Alanı'nda STEM dışı programlara odaklanan çok dilli sistematik kapsam derlemesi, bu alandaki araştırmaların 2017 sonrasında belirgin biçimde arttığını göstermektedir. İncelenen 92 çalışma, 25 ülkeyi kapsamakta; ekonomi, işletme ve idari bilimler, eğitim ve disiplinlerarası yaklaşımlar araştırmalarda öne çıkan alanlar olarak görünmektedir. Derlemede sürdürülebilirlik bilgisi ve yeterlikleri, program değerlendirmesi ve sürdürülebilirliğin yükseköğretim programlarına entegrasyonunun önündeki engeller başlıca temalar arasında yer almaktadır (Kalocsányiová et al., 2024). Bu çerçeve, sürdürülebilirlik okuryazarlığının sadece teknik veya çevre bilimleriyle ilişkili bir alan olarak değil, farklı mesleki ve akademik formasyon süreçleri içinde tartışılması gereken bir yeterlik olarak ele alındığını göstermektedir.

Kalocsányiová ve arkadaşlarının (2024) derlemesinde öne çıkan öğrenme hedefleri de mesleki formasyon açısından dikkat çekicidir. İncelenen çalışmalarda Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, küresel ve yerel sürdürülebilirlik sorunlarına ilişkin farkındalık, eleştirel düşünme ve sistem düşünmesi öne çıkan bilgi ve yeterlik alanları arasında yer almaktadır. Ayrıca sürdürülebilirlik okuryazarlığını geliştirmek için vaka temelli, proje temelli, deneyimsel, problem temelli ve işbirlikli öğrenme

gibi farklı pedagojik yaklaşımların kullanıldığı belirtilmektedir (Kalocsányiová et al., 2024). Bu bulgular, sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyon içinde içerik bilgisi, öğrencilerin karmaşık sürdürülebilirlik sorunlarını analiz etme ve farklı bağlamlarda değerlendirme kapasitesiyle birlikte ele alındığını göstermektedir. Sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyon açısından önemi, bilgi, tutum ve davranış boyutları arasındaki ilişkinin daha yakından anlaşılmasını gerektirir. Özdemir'in (2024) Türkiye ve Birleşik Krallık'taki üniversite öğrencileriyle yürüttüğü çalışmada sürdürülebilirlik okuryazarlığının üç boyutu olarak sürdürülebilirlik bilgisi, sürdürülebilirlik tutumu ve sürdürülebilirlik davranışı arasındaki etkileşim incelenmiştir. Çalışmada bu boyutlar arasında karşılıklı ve pozitif ilişkiler bulunduğu; ancak bazı alt boyutlar arasındaki ilişkilerin değişkenlik gösterdiği belirtilmektedir (Özdemir, 2024). Bu bulgu, mesleki formasyon bağlamında sürdürülebilirlik okuryazarlığını sadece bilgi düzeyiyle sınırlandırmanın yeterli olmadığını gösterir. Bir öğrencinin sürdürülebilirlik hakkında bilgi sahibi olması, mesleki yaşamında sürdürülebilirlik yönelimli kararlar alacağı anlamına doğrudan gelmez; tutum ve davranış boyutlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekir.

Mühendislik eğitimi, sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisinin en belirgin biçimde tartışıldığı alanlardan biridir. Sánchez-Carracedo, Romero-Portillo, Sureda Carbonell ve Moreno-Pino'nun İspanyol yükseköğretiminde mühendislik ve eğitim derecelerine odaklanan çalışması, öğrencilerin sürdürülebilirlik yeterliklerine ilişkin öğrenme algılarını karşılaştırmıştır. Çalışmada dokuz mühendislik ve dokuz eğitim derecesi incelenmiş; birinci ve dördüncü sınıf öğrencilerinin sürdürülebilirlik yeterliklerine ilişkin yanıtları karşılaştırılarak iki gösterge geliştirilmiştir: öğrenme artışı ve öğrenme yüzdesi. Bulgular, öğrencilerin öğrenme artışı bakımından mühendislik ve eğitim alanlarında benzer düzeyler bildirdiğini; ancak öğrenme yüzdesinin mühendislik derecelerinde eğitim derecelerine göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca mühendislik öğrencileri, etik boyutu hariç olmak üzere, sürdürülebilirlik yeterliklerinin tamamında eğitim öğrencilerinden daha yüksek öğrenme bildirmiştir (Sánchez-Carracedo et al., 2022). Bu sonuç, sürdürülebilirlik yeterliklerinin farklı mesleki alanlarda farklı biçimlerde algılanabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Endüstri mühendisliği alanına ilişkin Sanchez, Ballen, Rueda Varon ve Robertson'ın (2024) çalışması da sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyon sürecinde nasıl izlenebileceğine dair somut bir örnek sunmaktadır. Çalışma, Kolombiya'da UniMinuto Üniversitesi Buga kampüsünde öğrenim gören 105 endüstri mühendisliği öğrencisiyle yürütülmüş ve öğrencilerin sürdürülebilirlik bilgisi Sulitest aracılığıyla değerlendirilmiştir. Araştırmada ikili lojistik regresyon analizi kullanılarak öğrencilerin kayıtlı oldukları dönem ile sürdürülebilirlik bilgisi puanları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bulgular, öğrencilerin programda ilerledikçe daha yüksek sürdürülebilirlik bilgisi puanı alma olasılığının arttığını göstermektedir. Çalışmaya göre endüstri mühendisliği öğrencileri akademik programda ilerledikçe

daha yüksek genel sürdürülebilirlik bilgisi puanı elde etme olasılığı yaklaşık %20 artmaktadır; lojistik regresyon modelinde dönem değişkeninin etkisinin %1 ile %43 aralığında değişebileceği belirtilmiştir (Sanchez et al., 2024).

Bu çalışmada Sulitest'in kullanılması, sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyon sürecinde ölçülebilir bir öğrenme alanı olarak ele alınabildiğini göstermektedir. Sanchez ve arkadaşları (2024), Sulitest'i sürdürülebilirlik bilgisi ve farkındalığını değerlendiren standart çevrim içi bir araç olarak kullanmıştır. Araç; sürdürülebilir insanlık ve ekosistemler, insanların ihtiyaçlarına yanıt veren küresel ve yerel insan yapımı sistemler, sistemik değişimi desteklemede bireyin rolleri ve sürdürülebilirliğe geçişler olmak üzere dört boyutu kapsamaktadır. Araştırmada endüstri mühendisliği programında sosyal sorumluluk, çağdaş sosyal gelişme, mevzuat, ekonomi, temiz üretim ve yenilenebilir enerji gibi derslerin farklı dönemlerde yer aldığı belirtilmiş; öğrencilerin programda ilerledikçe sürdürülebilirlik konularına daha fazla maruz kaldıkları ifade edilmiştir (Sanchez et al., 2024). Bu bulgu, mesleki formasyonun sürdürülebilirlik okuryazarlığı açısından tekil bir ders deneyimiyle değil, program boyunca karşılaşılan farklı konu ve uygulamalarla ilişkili biçimde düşünülebileceğini göstermektedir.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisi, hizmet sektörü ve turizm/konaklama eğitimi bağlamında da ele alınmaktadır. Zizka ve Varga'nın (2021) İsviçre'de bir uluslararası konaklama yönetimi okulunda yürüttükleri çalışma, birinci dönem öğrencilerinin sürdürülebilirlik okuryazarlığını Sulitest ve ek bir anket yoluyla değerlendirmiştir. Çalışmanın bulgularına göre öğrenciler İsviçre ortalamasının biraz üzerinde puan almış; en düşük puanlar "oynanacak rol, bireysel ve sistemik değişim" kategorisinde görülmüştür. Araştırmada öğrencilerin sürdürülebilirliğe yönelik ilgilerinin ve akademik ile mesleki yaşamlarında sürdürülebilirliği destekleme düzeylerinin yüksek olduğu belirtilmiştir. Öğrencilerin %67'den fazlası sürdürülebilirliği mesleki yaşamları için son derece önemli olarak değerlendirmiştir (Zizka & Varga, 2021). Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığının hizmet sektörüyle ilişkili mesleki formasyon alanlarında öğrencilerin kariyer algılarıyla da bağlantılı olduğunu göstermektedir. Zizka ve Varga'nın (2021) çalışması, aynı zamanda sürdürülebilirlik okuryazarlığının program başında ölçülmesinin ve öğrencilerin mesleki beklentileriyle birlikte değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Yazarlar, yükseköğretim kurumlarının öğrencilerin sürdürülebilirlik konusundaki bilgi, ilgi, motivasyon ve görüşlerinin aynı olduğunu varsayamayacağını belirtmektedir. Bu nedenle öğrencilerin sürdürülebilirlik okuryazarlığının değerlendirilmesi, mesleki formasyonun başlangıcında mevcut bilgi düzeyini ve gelişim ihtiyacını görünür kılabilir. Çalışmada ayrıca bir yoğun dersin ardından öğrencilerin sürdürülebilirlik bilgisinde gelişme görülebileceği belirtilmekte; ancak bu gelişmenin kalıcılığı ve sürdürülebilirlik konularına uzun süreli katılım açısından daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir (Zizka & Varga, 2021).

Mesleki formasyon tartışması, yükseköğretim sonrasında meslek mensuplarının sürdürülebilirlik okuryazarlığı düzeyleriyle de ilişkilidir. Yücel'in (2024) Bursa ilindeki muhasebe meslek mensuplarıyla yürüttüğü çalışma, sürdürülebilirlik okuryazarlığını mesleki pratik, raporlama ve denetim bağlamında ele almaktadır. Çalışmada sürdürülebilirlik okuryazarlığı bilgi, tutum ve davranış olmak üzere üç boyutta incelenmiş; veriler anket yoluyla toplanmış ve SPSS kullanılarak frekans, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Bulgulara göre muhasebe meslek mensuplarının sürdürülebilirlik bilgi, tutum ve davranışları orta düzeydedir; sürdürülebilirlik davranışları ise görece daha düşük kalmaktadır. Ayrıca sürdürülebilirlik bilgisinin tutum ve davranışlar üzerinde pozitif ve anlamlı, fakat zayıf bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Yücel, 2024). Bu sonuç, sürdürülebilirlik bilgisinin mesleki alanda davranışa dönüşmesinin sınırlı kalabildiğini göstermektedir.

Yücel'in (2024) çalışması, sürdürülebilirlik okuryazarlığının belirli mesleklerde yeni mesleki yeterlik alanlarıyla ilişkilendiğini de göstermektedir. Makalede muhasebe meslek mensuplarının işletmelerin sürdürülebilirlik raporlaması ve denetim süreçlerinde rol oynadığı; bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığının muhasebe mesleğinde önem taşıdığı belirtilmektedir. Çalışmada ayrıca Türkiye'de sürdürülebilirlik raporlamasına ilişkin düzenlemelerin hız kazandığı, Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları kapsamında 2024 yılı itibarıyla belirli işletmeler için zorunlu sürdürülebilirlik raporlamasının yürürlüğe girdiği ifade edilmektedir (Yücel, 2024). Bu bağlamda sürdürülebilirlik okuryazarlığı, muhasebe meslek mensupları için genel çevresel farkındalıktan çok raporlama, denetim, karar verme ve paydaşlara bilgi sunma süreçleriyle ilişkili bir mesleki yeterlik alanı olarak ele alınmaktadır.

Yücel'in (2024) bulguları, sürdürülebilirlik bilgisinin mesleki uygulamalara aktarılmasında bilgi-tutum-davranış ilişkisinin sınırlılıklarını da görünür kılar. Çalışmada meslek mensuplarının sürdürülebilirlik bilgi, tutum ve davranışlarının orta düzeyde bulunması ve davranış boyutunun daha düşük kalması, sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki yaşamda yalnızca bilgiyle açıklanamayacağını göstermektedir. Ayrıca cinsiyet, deneyim ve meslek unvanlarına göre sürdürülebilirlik bilgi, tutum ve davranışlarında farklılıklar tespit edilmiştir (Yücel, 2024). Bu bulgu, sürdürülebilirlik okuryazarlığının meslek mensupları arasında da homojen biçimde dağılmadığını ve mesleki deneyim, unvan ve demografik özellikler gibi değişkenlerle ilişkili olarak farklılaşabildiğini göstermektedir.

Tablodaki veriler dikkate alındığında sürdürülebilirlik okuryazarlığının mesleki formasyonla ilişkisi birkaç temel düzeyde görünür hâle gelmektedir. İlk olarak, öğrenciler yükseköğretime sürdürülebilirlik konusunda farklı bilgi, aşinalık ve tutum düzeyleriyle gelmektedir; bu nedenle mesleki formasyon süreci, başlangıçtaki farklılıkları dikkate almak durumundadır (Erguvan, 2024). İkinci olarak, sürdürülebilirlik okuryazarlığı STEM dışı programlar dâhil olmak üzere farklı

akademik alanlarda giderek daha fazla tartışılmakta; ekonomi, işletme, idari bilimler, eğitim ve disiplinlerarası alanlar bu literatürde önemli yer tutmaktadır (Kalocsányiová et al., 2024). Üçüncü olarak, sürdürülebilirlik bilgisi, tutumu ve davranışı arasında pozitif ilişkiler bulunsa da bu ilişkiler tüm alt boyutlarda aynı biçimde işlememektedir (Özdemir, 2024). Dördüncü olarak, mühendislik, eğitim, konaklama yönetimi ve muhasebe gibi farklı mesleki alanlarda sürdürülebilirlik okuryazarlığı farklı ölçme araçları, öğrenme algıları ve mesleki beklentiler üzerinden değerlendirilmektedir (Sánchez-Carracedo et al., 2022; Sanchez et al., 2024; Zizka & Varga, 2021; Yücel, 2024).

Bu çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde mesleki formasyona eklenen tali bir konu olarak değil, farklı meslek alanlarında öğrencilerin ve mezunların karar verme, sorumluluk alma ve mesleki uygulamaları değerlendirme süreçleriyle ilişkili bir yeterlik alanı olarak ele alınmalıdır. Yükseköğretim programları açısından mesele, sadece öğrencilerin sürdürülebilirlik kavramını bilmesi değil, kendi akademik ve mesleki alanlarında sürdürülebilirlik sorunlarını hangi boyutlarıyla gördükleri, hangi alanlarda eksik kaldıkları ve bu bilgiyi mesleki sorumluluklarıyla nasıl ilişkilendirdikleridir. İncelenen çalışmalar, sürdürülebilirlik okuryazarlığının disiplinlere, eğitim düzeyine, öğrenme deneyimlerine ve mesleki bağlama göre farklılaşabildiğini göstermektedir. Bu nedenle mesleki formasyon bağlamında sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik boyutlarını birlikte kavrayabilmelerini; bilgi, tutum ve davranış arasındaki ilişkiyi mesleki karar süreçleri içinde değerlendirebilmelerini ve sürdürülebilirlik bilgisini kendi meslek alanlarının gerektirdiği sorumluluklarla ilişkilendirebilmelerini gerektiren çok boyutlu bir yeterlik alanı olarak düşünülmelidir.

5. Sürdürülebilirlik Okuryazarlığının Toplumsal Sorumluluk ve Katılımla İlişkisi

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimdeki anlamı, öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma, çevresel sorunlar ya da iklim değişikliği hakkında bilgi sahibi olmalarıyla sınırlı değildir. Kavram, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını toplumsal, etik ve kurumsal bağlamları içinde değerlendirebilmeleri; kendi sorumluluklarını fark edebilmeleri ve gerektiğinde bireysel ya da kolektif düzeyde eyleme katılabilmeleriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, toplumsal sorumluluk ve katılım boyutundan ayrı düşünülemez. Özellikle yükseköğretim kurumları mesleki yeterlik kazandıran kurumları olmasının yanında öğrencilerin kamusal sorunlara yönelik duyarlılık, muhakeme ve katılım kapasitelerinin biçimlendiği öğrenme ortamları olarak da işlev görmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilirlik okuryazarlığının toplumsal sorumlulukla ilişkisi, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunlarını dışsal bir çevre meselesi olarak görmemesiyle başlar. Sürdürülebilirlik sorunları; gündelik tüketim tercihleri, kampüs yaşamı, toplumsal eşitsizlikler, yerel çevre sorunları, kamu politikaları,

kurumsal uygulamalar ve ortak yaşam koşullarıyla bağlantılıdır. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin sorunları tanıması kadar, bu sorunların hangi aktörleri etkilediğini, hangi sorumluluk ilişkilerini ürettiğini ve hangi katılım imkânlarını gerektirdiğini anlamalarını da içerir. Leiva-Brondo, Lajara-Camilleri, Vidal-Meló, Atarés ve Lull'un (2022) İspanyol üniversite öğrencileriyle yürüttüğü çalışma, öğrencilerin bir kısmının Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları'ndan (SKA) haberdar olduğunu; ancak çoğunun 17 amacı ve bunların uygulanma biçimlerini tam olarak anlamadığını göstermektedir. Aynı çalışmada öğrencilerin SKA'ları günlük yaşamları için önemli gördükleri belirtilmiştir (Leiva-Brondo et al., 2022). Bu bulgu, farkındalığın tek başına yeterli olmadığını; sürdürülebilirlik bilgisinin gündelik yaşam, toplumsal sorumluluk ve katılım pratikleriyle ilişkilendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk boyutunun daha güçlü biçimde anlaşılabilmesi için eylem yeterliği kavramı önemlidir. Alvarez-Vanegas ve Volante (2024), sürdürülebilirlik için eylem yeterliğini yükseköğretim bağlamında hizmet öğrenimi yoluyla incelemiştir. Çalışmada sürdürülebilir kalkınma için eğitimin içerik ve öğrenme çıktılarının yanı sıra pedagoji ve öğrenme ortamıyla birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Yazarlar, eylem yeterliğini öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunları karşısında bilgi, beceri, istek ve bağlamsal uygulama kapasitesi geliştirmesiyle ilişkilendirir. Çalışmada kullanılan çerçevede eylem yeterliği, sadece davranış sergileme anlamına gelmez; öğrencinin belirli bir sürdürülebilirlik sorunu karşısında ne yapılabileceğini bilmesi, kendi etkisine ilişkin güven geliştirmesi ve harekete geçmeye istekli olmasıyla bağlantılıdır (Alvarez-Vanegas & Volante, 2024).

Alvarez-Vanegas ve Volante'nin (2024) çalışmasının bu bölüm açısından önemi, sürdürülebilirlik okuryazarlığını doğrudan toplumsal katılım ve gerçek yaşam deneyimleriyle ilişkilendirmesidir. Araştırma, Medellin'de iki ders kapsamında yürütülmüş; 219 öğrenciden oluşan disiplinlerarası bir grup incelenmiş, bu öğrencilerin 109'u hizmet öğrenimi projelerine katılmıştır. Çalışmada ön-test ve son-test tasarımı kullanılmış, öğrencilerin sürdürülebilirlik için eylem yeterlikleri değerlendirilmiştir. Bulgular, hizmet öğreniminin akademik derslerin öğrencilerde eylem yeterliğini geliştirme etkisini artırabileceğine; özellikle de öğrencilerin harekete geçme isteğini desteklediğine işaret etmektedir (Alvarez-Vanegas & Volante, 2024). Bu sonuç, toplumsal sorumluluk ve katılımın yükseköğretimde soyut bir değer aktarımı olmasından ziyade öğrencilerin gerçek toplumsal ihtiyaçlarla karşılaştıkları ve bu ihtiyaçlara yönelik çözüm aradıkları öğrenme deneyimleriyle ilişkili olarak gelişebileceğini göstermektedir.

Hizmet öğrenimi bu açıdan pedagojik bir teknik değil, sürdürülebilirlik okuryazarlığını toplumsal sorumlulukla birleştiren uygulamalı bir öğrenme biçimidir. Alvarez-Vanegas ve Volante (2024), hizmet öğreniminin öğrencileri belirli toplumsal ihtiyaçlara yanıt veren projelere doğrudan dâhil ettiğini ve bu yolla

sürdürülebilirlik yeterliklerini geliştirme potansiyeli taşıdığını belirtmektedir. Bu tür deneyimlerde öğrenci, sürdürülebilirlik sorununu yalnızca teorik bilgi nesnesi olarak ele almaz; sorunun yerel bağlamı, ilgili toplumsal aktörler, uygulanabilir çözüm yolları ve kendi katılımının sınırlarıyla karşılaşır. Çalışmanın bulgularında istatistiksel analiz düzeyinde bazı çelişkiler bulunduğu ve bunların ileri araştırmalarda ele alınması gerektiği belirtilmiştir (Alvarez-Vanegas & Volante, 2024). Bu sınırlılık, hizmet öğreniminin otomatik biçimde güçlü sonuçlar üreten bir model olarak görülmemesi gerektiğini; buna rağmen eylem yeterliği ve harekete geçme isteği açısından dikkate değer bir yükseköğretim uygulaması sunduğunu göstermektedir.

Sürdürülebilirlik okuryazarlığının toplumsal sorumlulukla ilişkisi bireysel eylem düzeyinde kalmadığında daha kapsamlı bir anlam kazanır. Birçok sürdürülebilirlik sorunu, tekil bireylerin davranış değişiklikleriyle çözülemeyecek kadar karmaşık ve çok aktörlüdür. Bu nedenle öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunları karşısında birlikte düşünme, birlikte öğrenme ve ortak hedeflere yönelme kapasiteleri de önemlidir. Clark (2016), bu noktada "kolektif eylem yeterliği" kavramını yükseköğretim ve kampüs sürdürülebilirliği bağlamında geliştirmektedir. Clark'a göre kolektif eylem yeterliği, bir grubun ortak bir hedef doğrultusunda davranışını yönlendirme kapasitesidir; bu kapasite kolektif okuryazarlık, kolektif yeterlik ve ortak ihtiyaç ya da hedef üzerine kuruludur (Clark, 2016). Clark'ın (2016) yaklaşımı, sürdürülebilirlik okuryazarlığını bireysel bilgi birikimi ya da kişisel farkındalıkla sınırlamaması bakımından önemlidir. Makalede sosyal öğrenme ve kolektif eylem teorileri, kampüs sürdürülebilirliği bağlamında birlikte ele alınmaktadır. Clark, yükseköğretim kurumlarında sürdürülebilirlik sonuçlarının çoğunun kampüs paydaşlarının gönüllü davranışlarına bağlı olduğunu belirtir. Bu nedenle öğrenciler, akademik personel, idari personel ve diğer kampüs aktörleri arasında ortak öğrenme ve ortak eylem süreçleri geliştirmek, sürdürülebilirlik açısından pratik bir gereklilik hâline gelmektedir (Clark, 2016). Bu çerçevede toplumsal sorumluluk, yalnızca bireyin kendi davranışını düzenlemesi değil, bir topluluk içinde ortak sorunlara yönelik çözüm üretme kapasitesiyle ilişkilidir.

Kolektif eylem yeterliği, sürdürülebilirlik okuryazarlığının katılım boyutunu daha görünür hâle getirir. Clark (2016), sosyal öğrenmenin işbirliğine dayalı süreçlerde daha etkili olabileceğini; öğrenmenin sosyal ilişkiler, topluluklar ve ortak problem çözme deneyimleri içinde geliştiğini vurgular. Yükseköğretim kampüsleri, öğrenci toplulukları, personel ekipleri, akademik gruplar ve farklı paydaşların bir araya geldiği sosyal öğrenme alanları olarak bu açıdan önem taşır. Kampüs sürdürülebilirliği bağlamında öğrencilerin yalnızca bilgilendirilmesi yeterli değildir; öğrencilerin diğer aktörlerle ortak hedefler kurabildikleri, sürdürülebilirlik sorunlarını birlikte tartışabildikleri ve gönüllü kolektif eylem deneyimleri geliştirebildikleri ortamların oluşması gerekir. Böyle bir çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bireysel farkındalıktan topluluk temelli katılıma doğru genişler.

Toplumsal sorumluluk ve katılımın gelişiminde formal müfredat kadar informal ve gizil öğrenme süreçleri de etkili olabilir. Winter ve Cotton (2012), sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde müfredatın yanı sıra kurumsal ortamı, kampüs pratikleri ve değerleri aracılığıyla şekillenebileceğini tartışmaktadır. Yazarlar, gizil müfredatı öğrencilerin resmî olarak öğretilenlerin ötesinde, kurumun işleyişinden ve ortamından öğrendikleri örtük mesajlar olarak ele alır. Sürdürülebilirlik açısından bu durum önemlidir; çünkü üniversite kampüsü, öğrencilere sürdürülebilirlik hakkında yalnızca ders içerikleriyle değil, enerji kullanımı, atık yönetimi, ulaşım, mekânsal düzenleme, kurumsal öncelikler ve gündelik uygulamalar aracılığıyla da mesajlar verir (Winter & Cotton, 2012). Çalışmada; öğrencilerin kampüsteki sürdürülebilirlik mesajlarını çözümlemelerinin sürdürülebilirlik okuryazarlığını geliştirebileceğini göstermektedir. Makale, kampüsün öğrencilerin sürdürülebilirlik anlayışını etkileyen bir öğrenme alanı olarak değerlendirilebileceğini ortaya koyar. Öğrenciler üniversitenin sürdürülebilirlik iddiaları ile kampüs pratikleri arasındaki uyumu ya da uyumsuzluğu fark ettiklerinde, sürdürülebilirliği yalnızca kavramsal düzeyde değil, kurumsal davranış ve sorumluluk düzeyinde de değerlendirme imkânı bulurlar. Bu durum, toplumsal sorumluluk açısından önemlidir; çünkü öğrenci sürdürülebilirliği soyut ilkelerden ibaret görmez, kurumların nasıl davrandığını ve bu davranışların hangi değerleri görünür kıldığını sorgular.

Winter ve Cotton (2012), sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde profesyonel mezunlar için temel bir yeterlik olarak görüldüğünü de belirtmektedir. Ancak makaledeki vurgu, öğrenmenin sürdürülebilirlik hakkında bilgi edinmekten ibaret olmadığıdır. Öğrencilerin tutumları, eğilimleri ve akılcı karar verme süreçleri de sürdürülebilirlik okuryazarlığının parçasıdır. Bu nedenle gizil müfredat, toplumsal sorumluluk ve katılım açısından iki yönlü bir işleve sahiptir. Bir yandan kampüs, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını deneyimledikleri ve yorumladıkları gündelik bir öğrenme ortamı sağlar. Diğer yandan üniversitenin kendi pratikleri, öğrencilerin sürdürülebilirlik iddialarını eleştirel biçimde değerlendirmesine imkân verir Bu süreç, öğrencilerin sürdürülebilirliği ders içeriği gibi algılamasından çok üniversitenin kurumsal ortamı ve gündelik uygulamaları üzerinden yorumlayabileceklerini göstermektedir.

Turner, Hegde, Karunasagar ve Turner'ın (2022) Hindistan yükseköğretimi bağlamındaki çalışması, gizil müfredatın sürdürülebilirlik öğrenimindeki yerini ampirik olarak destekleyen bir başka kaynaktır. Çalışma, Hindistan'daki bir özel üniversitenin bilim temelli öğretim ve araştırma enstitüsünde yürütülmüş; sürdürülebilirlik eğitiminin üniversiteye nasıl entegre edildiği ve öğrenciler ile personel tarafından nasıl algılandığı incelenmiştir. Bulgular, öğrencilerin çoğunun üniversite deneyimlerinin sürdürülebilirlik bilgilerine önemli katkı sağladığını düşündüklerini göstermektedir. Ayrıca öğrenciler, sürdürülebilirlik hakkında en fazla öğrenmeyi formal müfredattan çok informal ya da gizil müfredat aracılığıyla gerçekleştirdiklerini belirtmiştir (Turner et al., 2022). Bu bulgu, öğrencilerin

sürdürülebilirlik öğreniminin ders içerikleriyle sınırlı olmadığını; kampüs yaşamı, kurumsal uygulamalar ve öğrencilerin gündelik deneyimleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, öğrenciler ve öğretim elemanlarının sürdürülebilirlik öğretiminin daha aktif ve öğrenci merkezli yaklaşımlarla geliştirilebileceğini düşündüklerini de göstermektedir. Bu bulgu, toplumsal sorumluluk ve katılım açısından önemlidir. Öğrenci merkezli ve aktif öğrenme yaklaşımları, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunları karşısında pasif alıcı konumundan çıkmasına katkı sağlar. Öğrenci, sürdürülebilirlik sorunlarını dinleyen ya da ezberleyen bir özne olarak değerlendirmeden, bunları tartışan, yorumlayan, çözüm önerileri geliştiren ve kurumsal/toplumsal bağlamla ilişkilendiren bir katılımcı hâline gelir. Bu nedenle gizil müfredat, informal öğrenme ve aktif öğrenme yaklaşımları, sürdürülebilirlik okuryazarlığının toplumsal sorumluluk boyutuna geçişinde birlikte değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığının toplumsal sorumluluk ve katılımla ilişkisi üç düzeyde görünür hâle gelmektedir. İlk düzey, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunlarının farkında olması ve bu sorunları çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla kavramaya başlamasıdır. Leiva-Brondo ve arkadaşlarının (2022) bulguları, öğrencilerin SKA'lara ilişkin farkındalık ile bu amaçların bütünlüklü anlaşılması arasında mesafe bulunabileceğini göstermektedir. İkinci düzey, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunları karşısında eylem yeterliği geliştirmesidir. Alvarez-Vanegas ve Volante'nin (2024) hizmet öğrenimi çalışması, gerçek toplumsal ihtiyaçlara yönelik projelerin öğrencilerin özellikle harekete geçme isteğini destekleyebileceğini ortaya koymaktadır. Üçüncü düzey ise öğrencinin bireysel davranışın ötesine geçerek kolektif eylem, sosyal öğrenme ve kampüs/topluluk deneyimleri içinde sorumluluk geliştirmesidir. Clark'ın (2016) kolektif eylem yeterliği kavramı ile Winter ve Cotton (2012) ve Turner ve arkadaşlarının (2022) gizil müfredat tartışmaları bu düzeyi açıklamak için birlikte değerlendirilebilir.

Sonuç olarak sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde toplumsal sorumluluk ve katılımı destekleyen çok boyutlu bir yeterlik alanıdır. Bu okuryazarlık, öğrencinin sürdürülebilirlik sorunlarını bilmesini, bu sorunlara ilişkin farkındalık geliştirmesini ve gündelik yaşamındaki bazı tercihleri gözden geçirmesini kapsar; ancak bununla sınırlı kalmaz. Öğrencinin gerçek toplumsal sorunlarla karşılaşması, kampüs yaşamındaki sürdürülebilirlik mesajlarını çözümlemesi, diğer aktörlerle birlikte öğrenmesi ve ortak eylem imkânlarını değerlendirmesi de bu sürecin parçasıdır. Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, bireysel çevreci davranışların geliştirilmesinin yanında öğrencilerin toplumsal sorunlara yönelik sorumluluk, katılım ve kolektif eylem kapasitesi kazanmalarıyla ilişkili bir öğrenme alanı olarak ele alınmalıdır.

6. Sonuç

Bu bölümde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretim bağlamında bilgiye dayalı dar bir yeterlik alanı olmasından çok bilgi, farkındalık, tutum, davranış, mesleki formasyon, toplumsal sorumluluk ve eylem kapasitesiyle ilişkili çok boyutlu bir kavram olarak ele alınmıştır. Kavramsal tartışmalar, sürdürülebilirlik okuryazarlığının çevre okuryazarlığı ve sürdürülebilir kalkınma için eğitim tartışmalarıyla bağlantılı olduğunu; ancak çevresel farkındalığın ötesine geçerek sosyal, ekonomik ve etik boyutları da kapsadığını göstermektedir (Roth, 1992; Parkin et al., 2004; Sanchez et al., 2025; Winter & Cotton, 2012). İncelenen çalışmalar, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yalnızca sürdürülebilirlik hakkında bilgi sahibi olmakla açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Bilgi, tutum ve davranış arasında pozitif ilişkiler bulunmakla birlikte bu ilişkiler doğrusal ve kendiliğinden değildir (Kollmuss & Agyeman, 2002; Özdemir, 2024). Bu nedenle yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığının geliştirilmesi, öğrencilerin yalnızca sürdürülebilirlik kavramlarını öğrenmeleriyle sınırlı kalmamalı; bu bilgiyi yorumlama, değerlendirme, sorumlulukla ilişkilendirme ve eyleme dönüştürme kapasitelerini de dikkate almalıdır.

Mesleki formasyon açısından sürdürülebilirlik okuryazarlığı, farklı disiplin ve meslek alanlarında değişen biçimlerde görünür olmaktadır. STEM dışı programlarda, mühendislikte, eğitim alanında, konaklama yönetiminde ve muhasebe mesleğinde yapılan çalışmalar, sürdürülebilirlik okuryazarlığının öğrencilerin ve meslek mensuplarının bilgi, tutum, davranış, mesleki karar verme ve alanlarına özgü sorumluluklarıyla ilişkili biçimde ele alındığını göstermektedir (Kalocsányiová et al., 2024; Sánchez-Carracedo et al., 2022; Sanchez et al., 2024; Yücel, 2024; Zizka & Varga, 2021). Bu bulgular, sürdürülebilirlik okuryazarlığının yükseköğretimde mesleki yeterlik ve sorumluluk alanı olarak düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

Toplumsal sorumluluk ve katılım boyutu ise sürdürülebilirlik okuryazarlığının bireysel bilgi ve tutum düzeyinden daha geniş bir zemine yerleştiğini göstermektedir. Hizmet öğrenimi, kolektif eylem yeterliği, sosyal öğrenme ve gizil müfredat tartışmaları, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarıyla ders içerikleri üzerinden değil, gerçek yaşam deneyimleri, kampüs pratikleri, kurumsal ortam ve ortak eylem süreçleri aracılığıyla da ilişki kurduklarını ortaya koymaktadır (Alvarez-Vanegas & Volante, 2024; Clark, 2016; Turner et al., 2022; Winter & Cotton, 2012). Bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı, öğrencilerin toplumsal sorunlar karşısında sorumluluk geliştirmeleri ve katılım olanaklarını değerlendirebilmeleri açısından da önem taşımaktadır.

Sonuç olarak yükseköğretimde sürdürülebilirlik okuryazarlığı, çevresel sorunlara ilişkin bilgi ya da bireysel çevreci davranışla sınırlı bir kavram değildir. Bu okuryazarlık, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını çevresel, sosyal, ekonomik ve etik boyutlarıyla birlikte okuyabilmelerini; bilgi, tutum ve davranış arasındaki gerilimleri fark edebilmelerini; mesleki alanlarında sürdürülebilirlik

sorumluluklarını değerlendirebilmelerini ve toplumsal/kolektif eylem imkânlarını görebilmelerini gerektirir. Bu nedenle yükseköğretim için temel mesele, sürdürülebilirlik okuryazarlığını mesleki formasyon, toplumsal sorumluluk ve eylem kapasitesiyle ilişkili bütüncül bir yeterlik alanı olarak ele almaktır. Bu çerçevede sürdürülebilirlik okuryazarlığı, yükseköğretimde öğrencinin ne bildiğini ölçen dar bir gösterge olmaktan çok, bilgiyi anlamlandırma, mesleki ve toplumsal sorumlulukla ilişkilendirme ve sürdürülebilirlik sorunları karşısında eylem olanaklarını değerlendirme kapasitesi olarak görülmelidir.

7. Kaynakça

1. Alvarez-Vanegas, A., & Volante, L. (2024). Empowering youth for sustainability in universities: Service-learning and the willingness to act. International Journal of Sustainability in Higher Education, 25(9), 177–194. https://doi.org/10.1108/IJSHE-03-2023-0073

2. Brundtland, G. H. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our common future. United Nations.

3. Clark, C. R. (2016). Collective action competence: An asset to campus sustainability. International Journal of Sustainability in Higher Education, 17(4), 559–578. https://doi.org/10.1108/IJSHE-04-2015-0073

4. Décamps, A., Barbat, G., Carteron, J.-C., Hands, V., & Parkes, C. (2017). Sulitest: A collaborative initiative to support and assess sustainability literacy in higher education. The International Journal of Management Education, 15(2), 138–152. https://doi.org/10.1016/j.ijme.2017.02.006

5. Erguvan, I. D. (2024). Assessing the sustainability literacy of undergraduate students in a first-year writing course. Discover Education, 3, Article 84. https://doi.org/10.1007/s44217-024-00179-7

6. Erol, M., & Çalışkan, İ. (2026). Fen eğitiminde sürdürülebilirlik okuryazarlığına kritik bakış: Bir eleştirel derleme çalışması. Fen, Matematik, Girişimcilik ve Teknoloji Eğitimi Dergisi, 9(1), 30–50. https://doi.org/10.36681/fmgted.25002

7. Kalocsányiová, E., Hassan, R., Obojska, M., & Samuk, Ş. (2024). Sustainability literacy in non-STEM higher education programmes: Results from a multilingual systematic scoping review. Society for Research into Higher Education.

8. Kollmuss, A., & Agyeman, J. (2002). Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior. Environmental Education Research, 8(3), 239–260. https://doi.org/10.1080/13504620220145401

9. Leiva-Brondo, M., Lajara-Camilleri, N., Vidal-Meló, A., Atarés, A., & Lull, C. (2022). Spanish university students' awareness and perception of Sustainable Development Goals and sustainability literacy. Sustainability, 14(8), Article 4552. https://doi.org/10.3390/su14084552

10. Nolet, V. (2009). Preparing sustainability-literate teachers. Teachers College Record, 111(2), 409–442.

11. Özdemir, O. (2023). The sustainability literacy of students: A comparative study between Turkey and the UK. Science Insights Education Frontiers, 17(2), 2693–2713. https://doi.org/10.15354/sief.23.or375

12. Özdemir, O. (2024). The correlation between dimensions of sustainability literacy: The case of British and Turkish students. Science Insights Education Frontiers, 21(1), 3309–3327. https://doi.org/10.15354/sief.24.or535

13. Parkin, S., Johnston, A., Buckland, H., Brookes, F., & White, E. (2004). Learning and skills for sustainable development: Developing a sustainability literate society: Guidance for higher education institutions. Forum for the Future.

14. Payne, L. (2010). Motivating sustainability literacy. Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences, 9(2), 1–10. https://doi.org/10.11120/ital.2010.09020005

15. Roth, C. E. (1992). Environmental literacy: Its roots, evolution and directions in the 1990s. ERIC Clearinghouse for Science, Mathematics, and Environmental Education.

16. Sanchez, S. J., Ballen, J. D., Rueda Varon, M. J., & Robertson, D. L. (2024). Associating sustainability literacy with educational level of industrial engineering students. American Society for Engineering Education.

17. Sanchez, S.-J., Piedrahita Guzman, Y., Sosa-Molano, J., Robertson, D., Ahern, S., & Garza, T. (2025). Systematic literature review: A typology of sustainability literacy and environmental literacy. Frontiers in Education, 10, Article 1490791. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1490791

18. Sánchez-Carracedo, F., Romero-Portillo, D., Sureda Carbonell, B., & Moreno-Pino, F. M. (2022). Education for sustainable development in Spanish higher education: An assessment of sustainability competencies in engineering and education degrees. International Journal of Sustainability in Higher Education, 23(4), 940–959.

19. Stibbe, A. (Ed.). (2009). The handbook of sustainability literacy: Skills for a changing world. Green Books.

20. Turner, L. M., Hegde, S., Karunasagar, I., & Turner, R. (2022). How university students are taught about sustainability, and how they want to be taught: The importance of the hidden curriculum. International Journal of Sustainability in Higher Education, 23(7), 1560–1579. https://doi.org/10.1108/IJSHE-03-2021-0105

21. UNESCO. (1978). The Tbilisi Declaration: Final report of the Intergovernmental Conference on Environmental Education, Tbilisi, USSR, 14–26 October 1977. UNESCO.

22. UNESCO. (2004). United Nations decade of education for sustainable development 2005–2014: Draft international implementation scheme. UNESCO.

23. UNESCO. (2007). The UN decade of education for sustainable development (DESD 2005–2014): The first two years. UNESCO.

24. United Nations. (1992). Report of the United Nations Conference on Environment and Development: Rio de Janeiro, 3–14 June 1992. United Nations.

25. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. United Nations.

26. Wals, A. E. J., & Jickling, B. (2002). "Sustainability" in higher education: From doublethink and newspeak to critical thinking and meaningful learning. International Journal of Sustainability in Higher Education, 3(3), 221–232. https://doi.org/10.1108/14676370210434688

27. Wiek, A., Withycombe, L., & Redman, C. L. (2011). Key competencies in sustainability: A reference framework for academic program development. Sustainability Science, 6(2), 203–218. https://doi.org/10.1007/s11625-011-0132-6

28. Winter, J., & Cotton, D. (2012). Making the hidden curriculum visible: Sustainability literacy in higher education. Environmental Education Research, 18(6), 783–796. https://doi.org/10.1080/13504622.2012.670207

29. Xing, X., & Ironsi, C. S. (2024). Implementing action competence teaching model as a framework for achieving sustainable development goals: Insights from students. International Journal of Sustainability in Higher Education, 25(5), 1048–1065. https://doi.org/10.1108/IJSHE-08-2023-0376

30. Yücel, E. (2024). Muhasebe meslek mensuplarının sürdürülebilirlik okuryazarlığı: Bursa ilinde bir uygulama. Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 25(2), 172–196. https://doi.org/10.24889/ifede.1570589

31. Yücel, E. (2025). Üniversite öğrencilerinin sürdürülebilirlik okuryazarlığı: Bursa Uludağ Üniversitesinde bir uygulama. International Journal of Social Inquiry, 18(1), 88–112. https://doi.org/10.37093/ijsi.1526846

32. Zizka, L., & Varga, P. (2021). Teaching sustainability in higher education institutions: Assessing hospitality students' sustainability literacy. Journal of Hospitality & Tourism Education, 33(4), 242–257. https://doi.org/10.1080/10963758.2020.1726771

BÖLÜM 2

Okul ve Kültür

Daniela Serkizyan[1]
İlknur Maya[2]

[1] ÇOMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi,
ORCİD No: 0009-0009-9281-6202
[2] Prof. Dr., Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, ORCİD No: 0000-0001-9964-1382

GİRİŞ

Okullar, öğrencilerin akademik becerileriyle birlikte kültürel aidiyetlerini ve kimlik gelişimlerini de destekleyen kurumlardır. Kültürel kimlik, öğrencilerin okul ortamında geliştirdikleri aidiyet, iletişim ve gündelik davranış biçimlerini şekillendiren temel unsurlardan biridir. Günümüzde nüfus dinamiklerinin değişmesiyle birlikte, eğitim kurumlarında kültürel kimliğin korunması, yaşatılması ve kuşaklar arasında aktarılması daha da önemli hâle gelmektedir. Alanyazın incelendiğinde, kültürel kimlik ve eğitim ilişkisini ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte, bu süreci öğrenci, öğretmen ve idareci bakış açılarını birlikte ele alarak inceleyen araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Kağıtçıbaşı, 2010; Oran, 2004). Bu durum, kültürel kimliğin okul yaşamındaki görünürlüklerinin, anlamlandırılma biçimlerinin ve paydaş rollerinin bütüncül olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Eğitim kurumlarının, öğrencilerin kültürel kimliklerini tanıyan, destekleyen ve bu kimlikleri ifade etmelerine olanak sağlayan bir yapıya sahip olması, öğrencilerde sağlıklı kimlik gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Bireyin benlik ve kimlik gelişimi, içinde bulunduğu aile, okul ve toplumsal çevre bağlamında, kültürel değerler ve sosyal roller yoluyla kendisini tanımlama ve toplumsal yaşama uyum sağlama sürecidir (Kağıtçıbaşı, 2010). Bu bağlamda okul ortamı; öğrencilerin teneffüslerde, törenlerde ve okul etkinliklerinde kurdukları sosyal ilişkiler ve kültürel pratikler yoluyla kimliklerini görünür kıldıkları sınıf dışı etkileşim alanlarını ve ders süreci içinde gerçekleşen iletişim ile anlamlandırma süreçlerini kapsayan sınıf içi etkileşimleri bir arada barındırmaktadır. Dolayısıyla okul ortamının; dil, semboller, ritüeller, sosyal ilişkiler ve törenler üzerinden sistematik bir anlayışla ele alınması, eğitim kurumlarında kültürel kimliğin yaşatılmasının önemine ve desteklenmesine yönelik kurumsal ve kültürel dinamiklerin bütüncül olarak anlaşılmasına referans oluşturmaktadır.

1. KÜLTÜR KAVRAMININ TANIMI

Kültür, bireyin doğuştan sahip olduğu bir özellik değildir. Günlük yaşamda sergilenen davranışlar, değer yargıları, düşünce biçimleri ve toplumsal ilişkiler kültürün bir parçasıdır. Birey zaman içerisinde içinde yaşadığı toplumdan kültürü öğrenir ve kuşaktan kuşağa aktarır (Güvenç, 1979).

Kültür kavramı, toplumların tarihsel süreç içerisinde oluşturdukları ortak yaşam biçimini ifade etmektedir. Örgütler, belirli bir mal ya da hizmet üretirken gelenek, görenek, tören, değer ve felsefeleriyle kendi kültürlerini de üretirler (Özdemir, 2006). Toplumların sahip olduğu dil, gelenekler, görenekler, örf ve adetler, inançlar, değer yargıları, yaşam tarzı ve sosyal ilişkiler kültürün temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu unsurlar yalnızca bireylerin günlük yaşamlarını şekillendirmekle kalmamakta; aynı zamanda toplumun ortak hafızasının oluşmasına ve kültürel sürekliliğin sağlanmasına da katkıda bulunmaktadır (Güvenç, 1979).

Kültürün en temel özelliklerinden biri öğrenilebilir olmasıdır. Birey, kültürel değerleri doğuştan değil; aile, okul ve içinde bulunduğu sosyal çevre aracılığıyla öğrenmektedir. Özellikle çocukluk döneminde aile, bireyin kültürel gelişiminin ilk ve en önemli öğrenme ortamını oluşturmaktadır. Aile içerisinde kullanılan dil, benimsenen değerler, gelenekler ve günlük yaşam alışkanlıkları bireyin kültürel gelişiminin temelini oluştururken, okul ve sosyal çevre bu süreci destekleyerek kültürel öğrenmenin devamlılığını sağlamaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010).

Kültürün bir diğer önemli özelliği ise kuşaktan kuşağa aktarılmasıdır. Toplumların sahip olduğu kültürel değerler, aile yaşamı, eğitim kurumları ve sosyal yaşam aracılığıyla yeni kuşaklara aktarılmaktadır. Bu aktarım sayesinde toplumlar geçmişten gelen kültürel birikimlerini koruyabilmekte ve ortak değerlerini sürdürebilmektedir. Kültürel aktarım yalnızca bilgi aktarımını değil; aynı zamanda toplumun ortak yaşam biçiminin, değerlerinin ve sosyal ilişkilerinin devamlılığını da sağlamaktadır (Güvenç, 1979).

Kültür, durağan bir yapı değildir. Bireyin yaşamı boyunca edindiği yeni deneyimler, kurduğu sosyal ilişkiler ve içinde bulunduğu farklı ortamlar kültürel gelişimin devam etmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle kültür, bireyin yaşamı boyunca gelişen, zenginleşen ve farklı yaşantılarla yeniden şekillenen dinamik bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Özellikle aile ve okul gibi temel toplumsal kurumlar, bu gelişim sürecinde kültürün korunmasına ve aktarılmasına önemli katkılar sunmaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010).

Kültürün birey üzerindeki en önemli işlevlerinden biri, kimlik gelişimini desteklemesidir. Birey, içinde yaşadığı toplumun kültürel değerlerini öğrenerek kendisini tanımakta, ait olduğu toplumu benimsemekte ve toplumsal yaşam içerisinde kendine bir yer edinmektedir. Benlik gelişimi ile kültür arasındaki ilişki karşılıklı bir etkileşim süreci içerisinde gerçekleşmektedir. Bireyin benlik gelişimi, aile ve sosyal çevresiyle kurduğu ilişkiler doğrultusunda şekillenmekte; kültürel değerler bu gelişim sürecinin önemli belirleyicileri arasında yer almaktadır. (Kağıtçıbaşı, 2010; Öz, 2019).

Kültürün toplum açısından en önemli işlevlerinden biri ise toplumsal bütünleşmeyi sağlamasıdır. Ortak değerler, ortak dil, gelenekler ve sosyal normlar bireyler arasında birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirmekte, toplum üyelerinin ortak bir kültürel yapı içerisinde yaşamalarını kolaylaştırmaktadır. Kültürel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması, toplumların tarihsel sürekliliğinin ve kültürel varlığının devamı açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle kültür, birey ile toplum arasında güçlü bir bağ kuran temel toplumsal yapılardan biri olarak değerlendirilmektedir (Güvenç, 1979; Oran, 2004).

Sonuç olarak kültür; bireyin yaşamını şekillendiren, toplumsal değerleri anlamlandırmasını sağlayan, kimlik gelişimini destekleyen ve kuşaklar arasında ortak değerlerin aktarılmasına aracılık eden temel bir kavramdır. Ailede başlayan kültürel öğrenme süreci, okul ve sosyal çevrenin katkısıyla gelişerek devam etmekte;

bireyin hem kendi kültürel kimliğini oluşturmasına hem de içinde yaşadığı toplumla bütünleşmesine katkı sağlamaktadır (Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010).

2. KÜLTÜREL KİMLİK VE OKUL KÜLTÜRÜ

2.1. Kültürel Kimliğin Tanımı ve Özellikleri

Kültürel kimlik, bireyin içinde yaşadığı toplumun dil, inanç, değerler, gelenekler ve yaşam biçimleri gibi kültürel ögelerini öğrenmesi, benimsemesi ve bu ögelerini gündelik yaşamında ve toplumsal etkileşimlerinde ifade etme biçimidir (Güvenç, 1979). Kültürel kimlik, bireyin ait olduğu toplumun kültürel özelliklerini benimsemesiyle oluşur. Birey, yaşadığı toplumun dilini, geleneklerini, göreneklerini, örf ve adetlerini, değerlerini ve toplumsal inançlarını zaman içinde içselleştirir.

Kültür, bireyin dünyayı algılama biçimini belirlerken; kimlik, bu kültürel çerçeve içerisinde bireyin kendisini nasıl konumlandırdığını ifade eder. Bu yönüyle kültürel kimlik, bireysel özelliklerin yanı sıra toplumsal yaşam içinde kazanılan ve sürdürülen unsurlardan oluşur. Aile, okul ve çevre bireyin kültürel kimliğini öğrenmesinde, içselleştirmesinde ve sürdürmesinde etkili olan temel alanlardır. Bu süreçte birey, ait olduğu toplumun kültürel kodlarını tanır, benimser ve günlük yaşamda kullanmaya başlar. Kültürel kimlik sabit ve değişmez bir yapı değildir. Bireyin hayatı boyunca karşılaştığı farklı deneyimler, kurduğu ilişkiler ve içinde bulunduğu ortam kültürel kimliğin zamanla yeniden şekillenmesine neden olabilir. Bu yönüyle kültürel kimlik, sürekli gelişen ve dönüşen bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Güvenç, 1979).

2.2. Kültürel Kimliğin Oluşumunda Aile ve Çevre

Kültürel kimlik, bireyin doğumundan itibaren içinde bulunduğu sosyal çevre aracılığıyla şekillenmeye başlayan ve yaşam boyu devam eden dinamik bir gelişim sürecidir. Bu sürecin ilk ve en önemli öğrenme ortamını aile oluşturmaktadır. Birey, yaşamının ilk yıllarında aile üyeleriyle kurduğu etkileşimler aracılığıyla dilini öğrenmekte, gelenek ve göreneklerle tanışmakta, toplumsal değerleri benimsemekte ve ait olduğu kültürün temel özelliklerini kazanmaktadır. Aile ortamında edinilen bu ilk kültürel deneyimler, bireyin ilerleyen yaşantısında geliştireceği kimlik yapısının temelini oluşturmaktadır (Güvenç, 1979).

Aile tarafından aktarılan kültürel değerler yalnızca bilgi düzeyinde kalmamakta; günlük yaşam pratikleri içerisinde davranışlara da yansımaktadır. Bayram kutlamaları, özel günler, geleneksel yemekler, kullanılan dil, dini ve toplumsal ritüeller ile aile içindeki iletişim biçimi, bireyin kültürel kimliğini destekleyen temel deneyimler arasında yer almaktadır. Bu süreçte çocuk, kültürel değerleri gözlemleyerek öğrenmekte ve zamanla kendi yaşamının doğal bir parçası hâline getirmektedir.

Kültürel kimliğin oluşumunda çevresel faktörler de aile kadar önemli bir yere sahiptir. Birey, okul öncesi dönemden başlayarak akran grupları, komşuluk ilişkileri, sosyal çevre, medya ve içinde yaşadığı toplum aracılığıyla farklı kültürel yaşantılarla karşılaşmaktadır. Bu karşılaşmalar, bireyin yalnızca kendi kültürünü tanımasını değil, aynı zamanda farklı kültürel özellikleri gözlemlemesini ve değerlendirmesini de sağlamaktadır. Böylece kültürel kimlik, bireyin sosyal çevreyle kurduğu etkileşimler doğrultusunda sürekli gelişen ve yeniden şekillenen dinamik bir yapı hâline gelmektedir (Atmaca & Dağ, 2023; Kağıtçıbaşı, 2010).

Aile ve çevre birbirini tamamlayan iki önemli sosyalleşme alanıdır. Aile, bireyin kültürel kimliğinin temelini oluştururken; sosyal çevre bu temelin gelişmesine, zenginleşmesine ve farklı deneyimlerle desteklenmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerinde bireyin farklı sosyal ortamlarda kurduğu ilişkiler, aidiyet duygusunun gelişmesine ve kültürel kimliğin güçlenmesine önemli katkılar sunmaktadır. Bu nedenle kültürel kimliğin oluşumu yalnızca aile içerisinde gerçekleşen bir süreç olarak değil; bireyin yaşamı boyunca farklı sosyal çevrelerle kurduğu etkileşimler sonucunda gelişen çok boyutlu bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

2.3. Okul Kültürü

Okul kültürü, öğrencilerin kurumsal ortamda güçlü bir sosyal bağ ve aidiyet duygusu geliştirmesini sağlar. Bu durum, kültürel kimliğin bireyin içinde bulunduğu sosyal çevre aracılığıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Okul kültürü, okul personelinin karşılıklı etkileşimleriyle zamanla oluşup o okulda yaşam tarzı haline gelmektedir (Göldağ, 2015; Hoy, Wayne & Miskel, 2013)

- **Sınıf İçi Etkileşim:** Öğretmen ve öğrenciler arasında ders süreci içinde gerçekleşen iletişim, anlamlandırma ve kültürel aktarım süreçlerini kapsayan etkileşim biçimidir (Kağıtçıbaşı, 2010).
- **Sınıf Dışı Etkileşim:** Öğrencilerin teneffüslerde, törenlerde ve okul etkinliklerinde kurdukları sosyal ilişkiler ve kültürel pratikler yoluyla kimliklerini görünür kıldıkları etkileşim alanlarını ifade etmektedir (Güvenç, 1979).

3. OKULUN KÜLTÜREL KİMLİK OLUŞUMUNDAKİ ROLÜ

Okul ortamı, öğrencilerin kültürel kimliklerini özgürce yaşayabildikleri ve rahatlıkla ifade edebildikleri güvenli bir alan sunmaktadır. Eğitim kurumları, akademik bilgi aktarımının yanı sıra öğrencilerin kültürel kimliklerini öğrenmelerine, benimsemelerine, korumalarına ve nesilden nesile aktarmalarına imkân tanıyarak kültürel sürekliliği sağlamaktadır. Eğitim kurumları, toplumun kültürel mirasını kuşaktan kuşağa aktarmaya çalışırken aynı zamanda oluşturdukları örgütsel kültürle de okul personelinin ve öğrencilerin sosyalleşmesini sağlar (Çelik, 2000). Bireyin benlik ve kimlik gelişimi; içinde bulunduğu aile, okul ve toplumsal çevre bağlamında, kültürel değerler ve sosyal roller yoluyla kendisini tanımlama ve

toplumsal yaşama uyum sağlama sürecidir (Hoy, Wayne & Miskel, 2013; Kağıtçıbaşı, 2010).

Kimlik gelişimi sürecinde okul, aileden sonra bireyin en yoğun etkileşimde bulunduğu kurumdur. Bu nedenle, okul öğrenciler için kimlik inşası sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü öğrenciler günlerinin büyük bir bölümünü okul ortamında geçirirler. Birey, okul çağına kadar ailesi ve yakın çevresi aracılığıyla edindiği kültürel birikimle okul ortamına katılır. Okulda farklı geçmişlere ve kimliklere sahip bireylerle iletişim kurdukça yeni deneyimler yaşar ve hem kendi kimliklerini korumayı hem de başkalarının kimliğine saygı duymayı öğrenir. Bu etkileşim süreci, kimliğin zaman içinde gelişmesine ve yeniden şekillenmesine katkı sağlar. Okullarda kullanılan dil, günlük uygulamalar, törenler, okulun genel kültürel yapısı ve değerleri, marşları ve sloganları öğrencilerin kimlik algılarını doğrudan etkilemektedir. Okul sahip olduğu kültürü ve değerleri ile öğrencilere ve diğer paydaşlara bir kimlik kazandırmak ister. Bu yönüyle okul, bireyin kendisini ifade edebildiği, ait hissettiği ve toplumsal yaşam içinde kimlik inşa ettiği önemli bir alan hâline gelmektedir. Bu kimlik kazandırma süreci, çok çeşitli pedagajik pratiklerle ve ritüellerle mümkün olmaktadır (Atmaca & Dağ, 2023; Meşeci-Giorgetti, 2022).

Eğitim ve kimlik arasındaki ilişki okulun sunduğu ortamla doğrudan bağlantılıdır. Eğitim kurumlarının, öğrencilerin kültürel kimliklerini tanıyan, destekleyen ve bu kimlikleri ifade etmelerine olanak sağlayan bir yapıya sahip olması, öğrencilerde sağlıklı kimlik gelişimi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan okulun pozitif ve güçlü bir okul kültürüne sahip olması çok önemlidir. Okul kültürü, öğrencilerin nasıl düşünmeleri, neye değer vermeleri ve nasıl davranmaları gerektiğini etkilemektedir (Tambolaš, Vujičić & Jančec, 2023). Aidiyet duygusunun gelişmesinde okulun benimsediği değerler kadar öğretmen-öğrenci ilişkileri, akran etkileşimleri ve okulun genel sosyal yapısı da etkili olmaktadır. Öğrencilerin kendilerini değerli hissettikleri, farklılıklarının kabul edildiği ve düşüncelerini ifade edebildikleri eğitim ortamları, kültürel kimlik gelişimini olumlu yönde desteklemekte ve güçlendirmektedir (Yıldırım, 2024). Uluslararası araştırmalar, aynı zamanda okul müdürlerinin değerlerinin öğrencilerin karakterlerinin oluşumunda destek sağladığını göstermektedir (Maya, 2017).

Sonuç olarak okul; öğrencilerin sadece akademik başarılarına odaklanmaz bireyin kültürel kimliğinin gelişmesini destekleyen, aidiyet duygusunu güçlendiren ve kültürel aktarımı sistemli biçimde sürdüren temel toplumsal kurumlardan biridir. Bu nedenle eğitim ortamlarının öğrencilerin kültürel farklılıklarını tanıyan, katılımı destekleyen ve ortak değerleri yaşatan bir yapıya sahip olması kültürel kimliğin korunması ve geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır (Güvenç, 1979; Kadan & Küçükali, 2018; Kağıtçıbaşı, 2010).

4. OKUL KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMUNDA ÖĞRETMENLERİN ROLÜ

Okul kültürünün oluşması ve sürdürülebilir hâle gelmesinde öğretmenler temel aktörlerden biridir. Öğretmenler yalnızca bilgi aktaran bireyler değil, aynı zamanda

öğrencilerin kültürel değerleri tanımalarına, anlamlandırmalarına ve günlük yaşamlarında kullanmalarına rehberlik eden eğitimcilerdir. Okul, toplumun kültüründen iş görenleri vasıtasıyla getirilen değerleri kendi içinde işleyerek, özümleyerek ve geliştirerek kendine mal eder (Başaran, 1982). Bu nedenle öğretmenlerin sınıf içindeki tutumları, kullandıkları iletişim dili ve öğrencilere yönelik yaklaşımları okul kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmektedir (Kağıtçıbaşı, 2010).

Öğretmenlerin en önemli işlevlerinden biri kültürel aktarım sürecini desteklemektir. Ders içerikleri, sınıf içi etkinlikler ve günlük eğitim uygulamaları aracılığıyla öğrenciler toplumun kültürel değerlerini öğrenmekte ve bu değerleri yaşamlarıyla ilişkilendirmektedir. Öğretmenler, kültürel değerleri yalnızca aktaran kişiler değil; aynı zamanda öğrencilerin bu değerleri sorgulamalarına, anlamlandırmalarına ve içselleştirmelerine rehberlik eden bireylerdir (Güvenç, 1979; Hoy, Wayne & Miskel, 2013).

Bu süreçte öğretmenlerin kullandıkları pedagojik uygulamalar kültürel öğrenmeyi desteklemektedir. Öğrenci merkezli etkinlikler, grup çalışmaları, proje uygulamaları, bilimsel, sanat ve müzik etkinlikleri ile iş birlikli öğrenme süreçleri öğrencilerin kültürel değerleri yaşayarak öğrenmelerine katkı sağlamaktadır. Bu tür uygulamalar, öğrencilerin yalnızca bilgi edinmelerini değil; paylaşma, iş birliği yapma ve farklılıklara saygı gösterme gibi sosyal beceriler geliştirmelerini de desteklemektedir. Okullarda insanı merkeze alan değerler, öğrencilerin karakter gelişimine de katkı sunmaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010; Öz, 2019).

Okul kültürünün güçlenmesinde aile ile okul arasında kurulan iş birliği de önemli bir yere sahiptir. Aile ortamında kazandırılan kültürel değerlerin okul yaşamında desteklenmesi, öğrencilerin kültürel kimliklerinin güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Öğretmenlerin ailelerle düzenli iletişim kurmaları, velileri eğitim sürecine dâhil etmeleri ve ortak değerler etrafında iş birliği geliştirmeleri kültürel sürekliliği destekleyen önemli uygulamalar arasında yer almaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010).

Öğretmenler aynı zamanda okulda kapsayıcı ve destekleyici bir öğrenme ortamının oluşmasına katkı sağlayan temel kişilerdir. Öğrencilerin farklı kültürel özelliklerine saygı gösteren, onları karar süreçlerine dâhil eden ve kendilerini özgürce ifade etmelerine fırsat tanıyan öğretmen yaklaşımları, öğrencilerin okula yönelik aidiyet duygularını güçlendirmektedir. Böyle bir eğitim ortamı, okul kültürünün gelişmesini ve öğrencilerin kültürel kimliklerini güven içerisinde ifade edebilmelerini desteklemektedir. Aynı zamanda kültürel aidiyet ile okullarda öğrenme arasında doğrudan bir bağ oluştuğu da söylenebilir (Kağıtçıbaşı, 2010; Sosyal-Altugan, 2015).

Sonuç olarak öğretmenler; kültürel aktarımın gerçekleşmesinde, okul kültürünün yaşatılmasında ve öğrencilerin kültürel kimlik gelişimlerinin desteklenmesinde önemli sorumluluklar üstlenmektedir. Öğretmenlerin benimsedikleri pedagojik

yaklaşımlar, öğrencilerle kurdukları iletişim ve okul ile aile arasında oluşturdukları iş birliği, okul kültürünün güçlenmesine ve kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010).

5. OKUL KÜLTÜRÜNÜ GÜÇLENDİREN UNSURLAR

Okul kültürü, sadece kurumsal kurallar bütününden ibaret olmayan, öğrencilerin kendilerini ait hissettikleri, güvende buldukları ve değer gördükleri sosyal bir iklimin toplamıdır. Bu iklimin inşasında ve zamanla kalıcı hale gelerek güçlenmesinde belirli kültürel unsurlar kritik bir işlev üstlenmektedir. Sağlıklı bir okul kültürünün oluşmasında öğretmenlerin, okul müdürlerinin ve örgütün benimsediği değerler arasındaki uyum önemli bir rol oynamaktadır (Şahin-Fırat, 2010). Bireysel birer özellik olmaktan çıkan kültürel kimlik ögeleri, okul ortamında paylaşılan ortak bir yapıya dönüşerek kurumsal aidiyeti beslemektedir (Güvenç, 1979).

Eğitim kurumlarında gerçekleştirilen günlük uygulamalar, törenler ve okulun genel yapısı, bireylerin kültürel kimliklerini okul ortamında görünür kılmalarına olanak tanımaktadır (Kağıtçıbaşı, 2010). Bu durum, kültürel kimliğin yalnızca bilişsel düzeyde kalmadığını, aynı zamanda yaşantıya dayalı süreçlerle geliştiğini ortaya koymaktadır. Okullarda hâkim olan kültürel ögeler sayesinde okul üyeleri arasında güçlü bir topluluk ve aidiyet duygusu geliştirilmektedir (Şişman, 1994). Alanyazında okul kültürünü dinamik tutan ve yapısal olarak güçlendiren kuramsal unsurlar şu şekilde detaylandırılmaktadır.

5.1. Dil

Dil, kültürel kimliğin oluşmasında ve okul kültürünün kökleşmesinde en önemli unsurlardan biridir. Birey, doğduğu andan itibaren içinde bulunduğu aile ortamında dili, kültürü, gelenekleri, örf ve adetleri doğrultusunda yetişerek yaşam biçimini ve kimliğini şekillendirir (Güvenç, 1979). Ana dil, sadece bir iletişim aracı olmanın ötesinde, kültürel değerlerin, düşünme biçimlerinin ve toplumsal benliğin aktarılmasını sağlayan temel unsurdur; bu yönüyle bireyin toplumu anlamasında ve kimliğini oluşturmasında merkezi bir role sahiptir.

Okul ortamında kullanılan dil, öğrencilerin kültürel değerleri tanımalarını ve okul kültürünü benimsemelerini desteklemektedir. Öğretmenlerin kullandığı dil, okulda gerçekleştirilen iletişim süreçleri, yazılı ve sözlü paylaşımlar ile öğrenciler arasındaki günlük etkileşimler ortak bir kültürel anlayışın gelişmesine katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda dil, okulun sahip olduğu değerlerin öğrencilere aktarılmasını kolaylaştırmakta ve öğrencilerin kendilerini okulun bir parçası olarak hissetmelerini desteklemektedir (Kağıtçıbaşı, 2010).

Dilin eğitim ortamında etkili biçimde kullanılması, öğrencilerin hem kendi kültürel kimliklerini korumalarına hem de farklı kültürel yapılara karşı anlayış geliştirmelerine katkı sunmaktadır. Bu yönüyle dil, okul kültürünün sürekliliğini sağlayan temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Güvenç, 1979).

5.2. Gelenekler ve Kuşaklar Arası Aktarım

Gelenekler, bir eğitim kurumunun tarihsel süreç içerisinde biriktirdiği kültürel birikimi somutlaştıran en önemli aktarım araçlarındandır. Birey, aile ortamında edindiği ilk kültürel değer yargılarını ve davranış kalıplarını, okul ortamındaki kurumsal geleneklerle buluşturarak yeniden şekillendirir (Güvenç, 1979). Okul kültürü bağlamında sürdürülen geleneksel pratikler, öğrencilerin kültürel kimliklerini yaşayarak öğrenmelerine, içselleştirmelerine ve bu değerleri aile ortamına taşıyarak kuşaklar arası aktarımı sürdürmelerine imkân tanımaktadır.

Geleneklerin okul yaşamında yaşatılması, öğrencilerin yalnızca geçmişle bağ kurmalarını değil, aynı zamanda ortak değerlere sahip çıkmalarını da sağlamaktadır. Böylece okul kültürü süreklilik kazanmakta ve kültürel aktarım doğal bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir (Kağıtçıbaşı, 2010).

5.3. Ritüeller ve Semboller

Ritüeller ve semboller, kültürel kimliğin günlük okul yaşamı içerisinde somutlaşmasını ve en üst düzeyde görünür olmasını sağlayan temel mekanizmalardır. Okul tarihi, bayramlar, törenler, geleneksel kutlamalar ve sembolik davranışlar, bireylerin mensup oldukları topluluklara aidiyet duygusunu güçlendirerek kendilerini kurumsal yapının bir parçası olarak hissetmelerini sağlar ve ait oldukları kültürü yaşatmalarına katkı sunar. Bunun yanı sıra, okul ortamında yer bulan geleneksel yemekler, müzikler, kıyafetler ve sembolik panolar gibi kültürel ögeler de kimliğin somut ve görünür yönlerini oluşturur. Ritüeller ve semboller sayesinde kültürel kimlik, bireysel bir özellik olmaktan çıkarak okul iklimi içinde paylaşılan ortak bir yapı hâline gelir (Meşeci Giorgetti, 2022; Özdilekler, Günsel, Dağlı & Gürbüzer, 2017).

Ritüeller ve semboller aynı zamanda kültürel aktarımın sürekliliğini destekleyen önemli araçlardır. Okulun geçmişten bugüne taşıdığı geleneksel uygulamalar, ortak kutlamalar ve sembolik değerler öğrencilerin kurumsal kültürü tanımalarını kolaylaştırmaktadır. Bu uygulamalar sayesinde öğrenciler yalnızca okulun akademik yapısını değil, aynı zamanda okulun tarihini, değerlerini ve kültürel birikimini de öğrenmektedir. Böylece okul kültürü, günlük yaşam içerisinde sürekli yeniden üretilen ve yaşatılan bir yapıya dönüşmektedir (Güvenç, 1979).

5.4. Törenler, Etkinlikler ve Yaşantıya Dayalı Süreçler

Okul kültürünün oluşmasında ve sürdürülebilirliğinde törenler, etkinlikler ve yaşantıya dayalı uygulamalar önemli bir yere sahiptir. Öğrenciler, okul yaşamı boyunca yalnızca dersler aracılığıyla değil; aynı zamanda okulda gerçekleştirilen ortak etkinlikler ve sosyal uygulamalar sayesinde kültürel değerleri tanımakta ve deneyimlemektedir. Bu nedenle okul kültürü, yalnızca kuramsal bilgilerin aktarıldığı bir yapı değil; öğrencilerin günlük yaşantıları içerisinde sürekli yeniden üretilen ve yaşatılan sosyal bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Güvenç, 1979).

Okullarda düzenlenen törenler ve çeşitli sosyal etkinlikler, öğrencilerin ortak değerler etrafında bir araya gelmelerine katkı sağlamaktadır. Belirli gün ve haftalar kapsamında gerçekleştirilen programlar, kutlamalar, anma etkinlikleri ve okulun gelenekselleşmiş uygulamaları, öğrencilerin ortak bir kültürel deneyim yaşamalarına olanak tanımaktadır. Bu uygulamalar sayesinde öğrenciler, okulun benimsediği değerleri yalnızca öğrenmekle kalmamakta, aynı zamanda yaşayarak içselleştirmektedir (Kağıtçıbaşı, 2010).

Yaşantıya dayalı öğrenme süreçleri, kültürel kimliğin gelişiminde önemli bir işleve sahiptir. Öğrenciler sınıf içinde öğrendikleri değerleri, okulun sosyal yaşamı içerisinde uygulama fırsatı bulmaktadır. Arkadaşlarıyla kurdukları ilişkiler, birlikte katıldıkları etkinlikler ve okul yaşamının doğal akışı içerisinde edindikleri deneyimler; paylaşma, iş birliği, sorumluluk alma ve aidiyet gibi değerlerin gelişmesini desteklemektedir. Böylece kültürel aktarım yalnızca sözel anlatımla sınırlı kalmamakta, öğrencilerin doğrudan katıldıkları yaşantılar aracılığıyla güçlenmektedir (Kağıtçıbaşı, 2010).

Okulda gerçekleştirilen törenler ve etkinlikler aynı zamanda öğrencilerin okul kültürüne uyum sağlamalarını kolaylaştırmaktadır. Ortak etkinliklere katılım, öğrencilerin kendilerini okulun bir parçası olarak hissetmelerine katkı sağlamakta; okulun benimsediği ortak değerlerin günlük yaşam içerisinde görünür olmasını desteklemektedir. Bu süreç, öğrenciler arasında ortak bir aidiyet duygusunun gelişmesine ve okul kültürünün süreklilik kazanmasına katkıda bulunmaktadır (Güvenç, 1979).

SONUÇ

Kültür, bireyin içinde yaşadığı toplumu anlamlandırmasını sağlayan, davranışlarını şekillendiren ve toplumsal yaşamla bütünleşmesine katkıda bulunan temel bir olgudur. Birey, kültürel değerleri doğuştan getirmemekte; aile, okul ve sosyal çevre aracılığıyla öğrenmekte, benimsemekte ve yaşamı boyunca geliştirmektedir. Bu yönüyle kültür, bireyin kimlik gelişimini destekleyen, toplumsal sürekliliği sağlayan ve kuşaklar arasında ortak değerlerin aktarılmasına aracılık eden dinamik bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010).

Literatür incelendiğinde kültürel kimliğin oluşumunda aile, okul ve sosyal çevrenin birbirini tamamlayan temel öğrenme alanları olduğu görülmektedir. Aile, bireyin kültürel gelişiminin başladığı ilk sosyal ortamı oluştururken; okul, bu sürecin sistemli ve planlı biçimde devam ettiği önemli bir eğitim kurumu olarak öne çıkmaktadır. Öğrenciler okul ortamında yalnızca akademik bilgi edinmemekte; farklı bireylerle etkileşim kurmakta, ortak değerleri paylaşmakta, aidiyet duygusu geliştirmekte ve kültürel kimliklerini günlük yaşam içerisinde görünür hâle getirmektedirler. Bu nedenle okul, kültürel kimliğin korunması, geliştirilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir toplumsal işleve sahiptir (Kağıtçıbaşı, 2010; Meşeci-Giorgetti, F. (2022).

Okul kültürünün oluşumu yalnızca okulun fiziksel yapısıyla değil; öğretmenlerin benimsediği eğitim anlayışı, öğrenciler arasında kurulan sosyal ilişkiler ve okulun sahip olduğu ortak değerlerle yakından ilişkilidir. Öğretmenlerin kültürel aktarımı destekleyen pedagojik uygulamaları, öğrencilerin farklılıklara saygı duymalarını, ortak değerlere sahip çıkmalarını ve kültürel kimliklerini güven içerisinde ifade edebilmelerini desteklemektedir. Bunun yanında okul ile aile arasında kurulan iş birliği, kültürel öğrenmenin sürekliliğini sağlayarak öğrencilerin kültürel gelişimlerini güçlendirmektedir (Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010).

Okul kültürünün güçlenmesinde dil, gelenekler, ritüeller, semboller, törenler ve çeşitli etkinlikler önemli bir yer tutmaktadır. Okul yaşamı içerisinde gerçekleştirilen bu uygulamalar, öğrencilerin ortak kültürel değerleri yalnızca öğrenmelerini değil, aynı zamanda yaşayarak deneyimlemelerini sağlamaktadır. Öğrencilerin okulun günlük yaşamına aktif biçimde katılmaları; ortak değerleri benimsemelerine, okul kültürünü içselleştirmelerine ve güçlü bir aidiyet duygusu geliştirmelerine katkı sunmaktadır. Böylece kültürel aktarım yalnızca ders içerikleriyle sınırlı kalmamakta; okul yaşamının bütününe yayılan doğal bir öğrenme süreci hâline gelmektedir (Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010; Özdilekler, Günsel, Dağlı & Gürbüzer, 2017).

Sonuç olarak okul kültürü; kültürel kimliğin oluşmasını, korunmasını ve sürdürülebilirliğini destekleyen önemli bir eğitim unsurudur. Öğrencilerin kendilerini değerli hissettikleri, farklılıklarının kabul edildiği, ortak kültürel değerlerin yaşatıldığı ve katılımın teşvik edildiği okul ortamları, hem bireysel kimlik gelişimini hem de toplumsal bütünleşmeyi desteklemektedir. Bu nedenle eğitim kurumlarının yalnızca akademik başarıyı hedefleyen yapılar olarak değil; kültürel

değerleri koruyan, kuşaklar arasında aktaran, aidiyet duygusunu güçlendiren ve öğrencilerin kültürel kimliklerini özgürce yaşayabilecekleri güvenli öğrenme ortamları oluşturan kurumlar olarak değerlendirilmesi önem taşımaktadır (Hoy, Wayne & Miskel, 2013; Güvenç, 1979; Kağıtçıbaşı, 2010; Oran, 2004).

KAYNAKÇA

Atmaca, T. & Dağ, S. (2023). Okul marşları ve sloganlarında yer alan değerlerin okul kültürü oluşturma ve kimlik inşası bağlamında incelenmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13*(2), 1259-1284.

Başaran, İ. E. (1982). *Örgütsel Davranışın Yönetimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.

Çelik, V. (2000). *Okul Kültürü ve Yönetimi* (2. Baskı), Ankara: Pegem Yayınları.

Göldağ, B. (2015). *Ortaöğretim kurumlarında okul kültürü yoluyla değerler eğitimi: Malatya ili örneği* (Doktora tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.

Güvenç, B. (1979). *İnsan ve kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hoy, Wayne K. & Cecil G. Miskel, (2013). *Educational Administration: Theory, Research, and Practice,* New York: McGraw-Hill.

Kadan, G. & Küçükali, R. (2018). Öğretmen adaylarının insani değerler ve çocuk sevme düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi, 1*(2), 281-304.

Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Benlik, aile ve insan gelişimi: Kültürel psikoloji* (Genişletilmiş 2. baskı). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Maya, İ. (2017). İlkokul öğretmenlerinin algılarına göre okul müdürlerinin kültürel liderlik davranışlarını gösterme düzeyleri. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 15*(29), 107-126.

Meşeci-Giorgetti, F. (2022). *Eğitim ritüelleri.* İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Oran, B. (2004). *Türkiye'de azınlıklar: Kavramlar, teori, Lozan, iç mevzuat, içtihat, uygulama*. İletişim Yayınları.

Öz, N. (2019). Kimlik ve karakter oluşumunda okulun rolü. *Diyanet İlmi Dergi, 55*, 197-215.

Özdemir, A. (2006). Okul kültürünün oluşturulması ve çevreye tanıtılmasında okul müdürlerinden beklenen ve onlarda gözlenen davranışlar. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 4*(4), 411–433.

Özdilekler, M., Günsel, A., Dağlı, G. & Gürbüzer, E. (2017). *How symbols and rituals affect school culture and management.* F.A. (Ed.). Open and Equal Access for Learning in School Management. (ss.79-993).

Sosyal-Altugan, A. (2015). The relationship between vultural identity and learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 186*, 1159-1162.

Şahin-Fırat, N. (2010). Okul müdürü ve öğretmenlerin okul kültürü ile değer sistemlerine ilişkin algıları. *Eğitim ve Bilim, 35*(156), 71–83.

Şişman, M. (1994). Örgüt kültürü (Eskişehir il merkezindeki ilkokullarda bir araştırma). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Tambolaš, A.C., Vujičić, L. ve Jančec, L. (2023). *Frontiers in Education, 7,* (sayfa yok). https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1057706

Yıldırım, M. (2024). Okul kültürüne ilişkin paydaşların görüşleri. *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*(2), 33–56.

BÖLÜM 3

Önyargıdan Ufukların Kaynaşmasına: Hans-Georg Gadamer Hermeneutiğinde Anlamın Oluşumu

Eylem Akdemir[1]

[1] Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, ORCID: 0000-0001-7790-9050

GİRİŞ

Hans-Georg Gadamer, 20. Yüzyıl Kıta Felsefesi geleneğinin en önemli düşünürleri arasında kabul edilmektedir (Gadamer, 2016: 77). Fenomenolojik yöntemden ve Heidegger'in varoluşçu hermeneutiğinden önemli ölçüde etkilenen Hans-Georg Gadamer, hermeneutiği ontolojik bir zeminde yeniden ele alarak çağdaş felsefede özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. 11 Şubat 1900'de dünyaya gelen ve 13 Mart 2002'de, 102 yaşında hayatını kaybeden Gadamer (Durna, 2023: 149), özellikle *Hakikat ve Yöntem* adlı eseriyle hermeneutiğin yalnızca metinlerin yorumlanmasına ilişkin metodolojik bir disiplin olarak değerlendirilmesine karşı çıkmış; anlamayı insanın dünyadaki varoluşunun temel biçimlerinden biri olarak konumlandırmıştır. Bu doğrultuda hermeneutiğin genel ve özel problemlerini ele alan Gadamer, onun çağdaş felsefi düşünce içerisindeki yerini yeniden belirlemeye çalışmıştır. Hermeneutiğin evrenselliğine ve ontolojik önceliğine ilişkin geliştirdiği yaklaşım, yalnızca felsefi hermeneutiğin gelişimi üzerinde değil, doğa ve toplum bilimlerinin bilgi ve yöntem anlayışları üzerinde de önemli etkiler meydana getirmiştir (Çetinkaya vd., 2019: 580).

Gadamer'in hermeneutik anlayışının şekillenmesinde, beşerî bilimlerde hakikat ve yöntem arasındaki ilişkinin sorgulanması önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Gadamer, Wilhelm Dilthey (1833-1911)'ın beşerî bilimlerde hakikat deneyimini yönteme bağlı olarak temellendirme girişimine eleştirel yaklaşır. Ona göre Dilthey, beşerî bilimlere nesnel ve bilimsel bir statü kazandırmak amacıyla metodolojik bir temel oluşturmayı hedeflerken, bu bilimleri büyük ölçüde doğa bilimlerinin modeline tabi kılmıştır. Oysa beşerî bilimlerde yorumcu, anlam deneyiminin dışında kalan tarafsız bir gözlemci değil, bu deneyimin kurucu unsurlarından biridir. Yorumlanan metinler de bütünüyle nesnel ve yorumcudan bağımsız nesneler olmaktan ziyade, yorumcuya bir şey söyleyen ve belirli sorular, beklentiler ve önyargılar çerçevesinde anlaşılabilen yapılardır. Dolayısıyla yorumcunun anlama sürecine dâhil olması, beşerî bilimler açısından giderilmesi gereken metodolojik bir kusur olarak değil, anlamanın gerçekleşme koşullarından biri olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle Gadamer, insan bilimlerinin Dilthey'ın yaptığı biçimde doğa bilimlerinden hareketle oluşturulan nesnellik ölçütlerine tabi kılınması yerine, bilgiye yönelik katkılarının unutulmuş hümanizm geleneği üzerinden yeniden düşünülmesi gerektiğini savunur (Cevizci, 2020: 236; Grondin, 2003: 406). Bu düşüncelerin sistematik bir bütünlük içerisinde ortaya konulduğu *Hakikat ve Yöntem,* Gadamer'in 1960 yılında, emekliliğine yakın bir dönemde yayımladığı başlıca eseridir. Söz konusu eser, Heidegger'in 1927'de yayımlanan *Varlık ve Zaman* adlı çalışmasının ardından felsefi hermeneutik alanında en etkili eserlerden biri hâline gelmiş ve uluslararası düzeyde geniş bir yankı uyandırmıştır (Tatar, 2001: 278). Gadamer bu eserinde, hermeneutiği yalnızca doğru yorumlamaya ilişkin kuralların veya yöntemlerin araştırıldığı bir alan olarak görmemiş; anlamanın insanın tarihsel varoluşuyla ilişkisini ortaya koymaya yönelmiştir.

Bu çerçevede Gadamer'in üzerinde durduğu temel meselelerden biri de hakikat problemidir. Gadamer, Kant'tan itibaren hakikat konusunda belirginleşen iki temel yaklaşımın bulunduğuna dikkat çeker. Bunlardan ilki Kant, Husserl ve Frege gibi düşünürlerle ilişkilendirilen; farklı perspektiflerden bağımsız, nesnel ve zaman dışı bir hakikatin varlığını kabul eden yaklaşımdır. Bunun karşısında ise Friedrich Nietzsche (1844-1900)'nin düşüncesinde belirginleşen, hakikatin tarihsel ve kültürel perspektiflere bağlı olarak değiştiğini, dolayısıyla mutlak ve değişmez bir hakikatten söz edilemeyeceğini ileri süren yaklaşım bulunmaktadır. Gadamer, ilk yaklaşımın nesnelci karakterini dogmatik, ikinci yaklaşımın göreli hakikat anlayışını ise keyfî ve yetersiz bulur. Bu iki yaklaşımın ortaya çıkardığı güçlükleri aşmaya çalışan Gadamer, özne ile nesnenin kesin sınırlarla birbirinden ayrılmasının problemli olduğunu ve insanın zaman dışı bir hakikate ulaşmak amacıyla kendi tarihselliğinden bütünüyle sıyrılabileceği düşüncesinin bir yanılsamaya dayandığını ileri sürer. İnsan varoluşunun özü itibarıyla tarihsel olması, Gadamer açısından anlamanın da tarihsel koşullardan bağımsız düşünülemeyeceği anlamına gelir. İnsan, içerisinde bulunduğu tarihsel bağlamın dışına çıkarak bütünüyle tarafsız bir konuma yerleşemez. Bununla birlikte bu durum, farklı yorumların birbirleriyle karşılaştırılmasını veya hakikat iddialarının değerlendirilmesini olanaksız hâle getirmez. Aksine farklı yorumların karşılaşması, insanın kendi tarihsel konumunun ve anlamasını belirleyen koşulların farkına varmasını mümkün kılar. Bu bakımdan Gadamer'in hermeneutik yaklaşımı, mutlak nesnellik ile sınırsız görecilik arasında, anlamanın tarihsel niteliğini göz önünde bulunduran farklı bir hakikat tecrübesinin imkânını araştırmaktadır. Gadamer'e göre hermeneutiğin nihai amacı da kendisini insanlık olarak görmeye başlayan insan topluluğunda bir dayanışma bilincinin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktır (Cevizci, 2010: 691-692).

Gadamer'in hermeneutik anlayışı yalnızca felsefi metinlerin yorumlanmasıyla sınırlı değildir. Nitekim 1975 yılında kaleme aldığı "Hermeneutics and Social Science" adlı çalışmasında hermeneutiğin sosyal bilimler bakımından taşıdığı imkânları da ele almıştır. Gadamer burada metinlerin yanı sıra sosyal eylemlerin yorumlanmasında öznel ve nesnel bakış açıları arasındaki ilişkinin önemine dikkat çekmektedir. Bu yaklaşım, sosyal bilimlerde eylemin yalnızca dışarıdan gözlemlenen bir nesne olarak değerlendirilmesi yerine, hem gözlemcinin hem de eylemi gerçekleştiren öznenin perspektifinin dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır (Akdeniz, 2025: 29; Gadamer, 1975). Dolayısıyla Gadamer'in felsefi hermeneutiği; anlama, gelenek, tarihsellik, önyargı, dil ve hakikat arasında kurulan çok yönlü bir ilişkiye dayanmaktadır. Anlama, bu yaklaşım içerisinde yöntem aracılığıyla ulaşılan salt bilişsel bir sonuç olmaktan çıkarak insanın tarihsel ve dilsel varoluşunun temel bir boyutu hâline gelmektedir. Bu çalışmada da Gadamer'in hermeneutik düşüncesinden hareketle anlamın oluşum süreci ele alınacaktır. Bu doğrultuda öncelikle Gadamer hermeneutiğinin tarihsel ve düşünsel temelleri ile anlama, gelenek ve tarihsel bilinç arasındaki ilişki incelenecek; ardından önyargı ve

hermeneutik dairenin anlamın oluşumundaki işlevi üzerinde durulacaktır. Son olarak ufuk kavramı ve ufukların kaynaşması çerçevesinde anlamanın ve hakikatin yorumsal imkânı değerlendirilecektir.

1. Gadamer Hermeneutiğinin Hermeneutik Temelleri Bağlamında Anlama, Gelenek ve Tarihsel Bilinç

Hermeneutik, genel anlamıyla herhangi bir ifade, anlam, metin ya da sanat eserinin yorumlanmasına ve anlaşılmasına yönelik bir etkinlik olarak tanımlanmaktadır (Fırıncıoğulları, 2016: 28; Topakkaya, 2007: 76). Kavram, etimolojik açıdan haber verme, bildirme, çeviri yapma, açıklama ve açımlama anlamlarını içeren "hermeneuein" sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir (Çetin, 2019: 67; Gadamer, 2003: 13). Filolojik açıdan da Yunanca kökenli olan hermeneutik, genel olarak tercüme etme ve yorumlama anlamlarına gelmektedir (Grau, 2014: 187). Bazı kaynaklarda kavramın kökeni, tanrılar ile insanlar arasında aracılık yaptığı kabul edilen Antik Yunan tanrısı Hermes ile ilişkilendirilirken, dinler tarihi bağlamında İdris Peygamber ile de bağlantı kurulmaktadır (Nasr, 2018: 249; Akbaş, 2023: 41).

Hermeneutik başlangıçta kutsal metinlerin yorumlanması ve açıklanmasıyla ilişkili bir faaliyet olarak ortaya çıkmış, zaman içerisinde genel anlamda yorumlama ve anlama sorunlarını kapsayacak biçimde genişlemiştir. Bu nedenle hermeneutik ve tefsir kavramları zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmış olmakla birlikte hermeneutik, yazılı ve sözlü ifadelerin yanı sıra sözlü olmayan iletişimi de içine alan daha geniş bir yorumlama alanını ifade etmektedir. Tefsir ise daha çok metinlerin sözcüksel ve gramatik yapılarının yorumlanmasına yönelmektedir (Audi, 1999: 978).

Hermeneutik kavramının mitolojik kökenine ilişkin açıklamalarda ise Hermes figürü özel bir önem taşımaktadır. Antik Yunan mitolojisinde tanrıların mesajlarını insanlara aktaran Hermes'in gerçekleştirdiği faaliyet, yalnızca bir mesajın olduğu gibi iletilmesinden ibaret değildir. Hermes, tanrısal buyrukları ölümlülerin anlayabilecekleri bir dile dönüştürerek aktarmaktadır. Dolayısıyla burada aktarımın yanı sıra çeviri, açıklama ve anlamlandırma süreçleri de söz konusudur (Aydoğan, 2026: 288; Gadamer, 2003: 13). Bu yönüyle Hermes figürü, hermeneutiğin yalnızca bir anlamı aktarmaktan değil, anlaşılır hâle getirmekten ve yorumlamaktan oluşan karakterini sembolik olarak ifade etmektedir. Platon'un hermeneutiği tanrıların sözlerini açıklama sanatı olarak değerlendirmesi de kavramın Antik Yunan düşüncesindeki bu anlamıyla ilişkilendirilebilir. Antik Yunan'a kadar uzanan bir geçmişe sahip olmasına rağmen hermeneutik, XVIII. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak kutsal metinlerin yorumlanmasıyla ilişkili görülmüştür. Bununla birlikte XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren, özellikle Friedrich Schleiermacher (1768-1834)'in

çalışmalarıyla birlikte hermeneutiğin kapsamı genişlemiş; kutsal metinlerin yorumlanmasının ötesine geçerek sanat ve edebiyat eserlerinin ve nihayetinde genel anlamda anlama olgusunun konu edinildiği bir disipline dönüşmeye başlamıştır. Schleiermacher, Dilthey ve Martin Heidegger (1889-1976), Gadamer'e gelinceye kadar modern hermeneutik düşüncenin gelişiminde öne çıkan başlıca isimlerdir (Bingöl, 2019: 263).

Romantik hermeneutik geleneğinin en önemli temsilcilerinden biri olan Schleiermacher, hermeneutiği belirli metin türlerine özgü yorumlama tekniklerinin ötesine taşıyarak evrensel bir anlama ve açımlama öğretisi hâline getirmeye çalışmıştır. Ona göre hermeneutiğin farklı biçimleri bulunmasına rağmen bunlar henüz genel bir "anlama sanatı" meydana getirmiş değildir. Hermeneutik yalnızca anlamın sunuluş biçimiyle değil, anlamın kendisiyle de ilgilenmelidir. Bu doğrultuda Schleiermacher için anlama, "bir sanat olarak metnin yazarının zihinsel sürecini yeniden tecrübe etmek" biçiminde değerlendirilmektedir. (Bingöl, 2019: 263; Schleiermacher, 1998: 5). Schleiermacher'in yaklaşımında dilin belirleyici bir konuma gelmesi, hermeneutiğin gelişimi açısından önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Hermeneutiği konuşma ve insanların birbirlerini anlamaları zemininde temellendiren Schleiermacher, böylelikle yazılı esere bağımlı kalan filolojik yorumlamanın sınırlarını aşmaya yönelmiştir. Daha önce teologlar ve filologlar tarafından çoğunlukla metinlerin dogmatik anlamlarını ortaya çıkarmanın bir aracı olarak kullanılan hermeneutik, Schleiermacher'le birlikte bütün tarihsel bilimlerin temelinde yer alabilecek genel bir anlama öğretisine doğru genişlemiştir. Bu dönüşüm aynı zamanda tarihselciliğe uzanan düşünsel güzergâhın oluşmasına katkıda bulunmuştur (Gadamer, 2003: 17, 288-299; Aydoğan, 2026: 289).

Schleiermacher'le birlikte genel bir anlama öğretisine dönüşen hermeneutik, Dilthey'ın düşüncesinde farklı bir boyut kazanmıştır. Dilthey, hermeneutiği insan bilimlerinin epistemolojik ve metodolojik temellerinin oluşturulması bakımından ele almış ve böylelikle hermeneutik düşüncenin gelişiminde önemli bir konuma yerleşmiştir. Onun temel amacı, sosyal ve tarihsel gerçekliği konu edinen tin bilimlerini epistemolojik ve metodolojik açıdan temellendirmektir. Bununla birlikte Dilthey açısından mesele yalnızca tin bilimlerine özgü yalıtılmış bir epistemoloji oluşturmak değildir. Aynı zamanda bu bilimlerin içerdiği deneyim ve bilginin felsefe açısından taşıdığı değeri ortaya koymak ve insan aklının özerkliğini temellendirmek de önem taşımaktadır. Dilthey'da aklın özerkliği, kendinde şey ile fenomen arasındaki ayrımdan değil, kendiliğindenliğe sahip yaşantının kendisinden hareketle açıklanmaktadır. Bu bakımdan yaşantı, bilme ediminin kendisinden doğduğu ve bütün bilginin temelinde bulunan asli bir zemin hâline gelmektedir (Riedel, 2003: 66-67; Aydoğan, 2026: 289).

Hermeneutiğin gelişimindeki bir sonraki önemli dönüşüm Heidegger'le gerçekleşmiştir. Heidegger, Husserl fenomenolojisini radikal biçimde dönüştürerek fenomenolojiyi "görünür olmayanı açığa çıkarma" doğrultusunda yeniden ele alırken, aynı zamanda Kartezyen özne anlayışına köklü bir eleştiri yöneltmiştir. Böylece hermeneutiğin merkezinde artık yöntem bilinci değil; kendisini zaman ufku içerisinde anlayan, yorumlayan ve geleceğe yönelen bir varlık olarak "dünya-içinde-varlık" bulunmaktadır (Tatar, 2021: 22; Aydoğan, 2026: 289). Heidegger'in kullandığı anlamıyla hermeneutik, öncelikle Dasein'a ve onun varoluşunun yorumlanmasına işaret etmektedir. Bu anlamda insan varoluşunun kendisi hermeneutik bir karakter kazanmaktadır (Kisiel, 2002: 182).

Heidegger'in hermeneutiği ontolojik bir zemine taşıması, Gadamer'in felsefi hermeneutiğinin oluşmasında belirleyici olmuştur. Gadamer, Heidegger'le çalışmak ve fenomenolojiyi öğrenmek amacıyla Freiburg'a gitmiş; bu düşünsel etkileşim daha sonra başyapıtı olan *Hakikat ve Yöntem*'e önemli ölçüde yansımıştır. Nitekim Gadamer'in Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ında ortaya koyduğu fenomenolojik yaklaşımı benimsediği ifade edilmektedir (Dostal, 2002: 252). Burada söz konusu olan fenomenoloji, klasik anlamıyla belirli kurallara dayanan bir yöntemden çok, hermeneutik fenomenoloji olarak anlaşılmalıdır. Heidegger'le başlayan fenomenolojinin yöntemden "yöntem öncesi bir tavra" doğru dönüşümü, Gadamer'in *Hakikat ve Yöntem* adlı eseriyle daha kapsamlı bir hermeneutik çerçeveye kavuşmuştur (Celilzade, 2025: 16).

Gadamer'in hermeneutiğinde Heidegger'in varoluş analizlerinin yanı sıra Husserl'in yaşam-dünyası kavramının da etkisi bulunmaktadır. Bu noktada Heidegger'in düşüncesinin de Husserl fenomenolojisiyle kurduğu ilişkinin göz önünde bulundurulması gerekir. Husserl'in yaşam-dünyası kavramı aracılığıyla tarihsel gerçekliğe yönelmesi ve nesnelliğin temellendirilmesi bağlamında geliştirdiği yaklaşım, genel anlamda felsefi hermeneutiği, özel olarak ise Gadamer'in düşüncesini etkilemiştir. Bu bakımdan Husserl, hem Heidegger'in hem de Gadamer'in felsefi gelişiminde dikkate alınması gereken önemli bir düşünürdür (Celilzade, 2025: 17). Bu tarihsel gelişim dikkate alındığında hermeneutiğin tek biçimli bir yorumlama anlayışından oluşmadığı görülmektedir. Antikçağdan itibaren farklı biçimlerde gelişen hermeneutik, özellikle Hıristiyan Ortaçağı'nda teolojik bir karakter kazanmış; çağdaş dönemde ise hermeneutik kuram, felsefi hermeneutik ve eleştirel hermeneutik olmak üzere farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır (Celilzade, 2025: 16). Gadamer'in düşüncesi, bu ayrım içerisinde felsefi hermeneutiğin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Gadamer'in 1960 yılında yayımlanan *Hakikat ve Yöntem* adlı eseri, modern hermeneutik düşüncenin felsefi hermeneutiğe dönüşmesinde kritik bir yere sahiptir. Gadamer, bu eserinde Heidegger'in anlamaya ilişkin ontolojik yaklaşımını daha

sistematik bir çerçevede geliştirerek hermeneutiğin klasik beşerî bilimlerle kurduğu salt metodolojik bağı sorgulamıştır. Böylece hermeneutik, beşerî bilimler için yardımcı bir yorumlama disiplini olmaktan çıkarak anlamanın insan varoluşundaki ontolojik niteliğini araştıran felsefi bir uğraş hâline gelmiştir (Akdeniz, 2025: 32; Palmer, 2008: 215-216). Dolayısıyla Gadamer açısından asıl sorun, doğru anlamaya ulaştıracak bir yöntemin nasıl kurulacağı değil, anlamanın insan varoluşunda nasıl mümkün olduğunun ortaya konulmasıdır. Bu bağlamda Gadamer için anlama, insanın karşısındaki bir nesne üzerinde gerçekleştirdiği salt bilişsel veya metodolojik bir işlem değildir. Aksine insanın "maruz kaldığı" bir hadise ve tecrübe olarak ortaya çıkar. Gadamer, yorum faaliyetinde fenomenolojinin temel ilkelerinden biri olan "şeylerin kendilerine" yönelme düşüncesini korumaktadır. Ona göre doğru yorum, yorumcunun alışkanlıklarının ve keyfî tasarımlarının belirleyiciliğinden uzaklaşarak bakışını "şeylerin bizatihi kendilerine" yöneltmelidir (Celilzade, 2025: 21; Gadamer, 2009: 5). Bu nedenle anlama, metodolojik bir problemden çok insanî varoluşun temel kategorik belirlenimlerinden biri olarak değerlendirilir. Gadamer böylelikle hermeneutiğin kapsamını yöntem tartışmasının ötesine taşımakta; yalnızca bilimsel bilgiyi değil, sanat ve tarih tecrübesini de anlamanın gerçekleştiği alanlar içerisinde değerlendirmektedir.

Gadamer'in yaşam-dünyasına ilişkin yaklaşımı da anlamanın bu ontolojik niteliğiyle bağlantılıdır. "Hem doğa bilimleri hem de anlam bilimleri evrensel hayatın –yani mutlak tarihselliğin– intensiyonalitesinin başarıları olarak anlaşılmalıdır. Yalnızca bu türde bir anlama felsefenin self-refleksiyonunu tatmin eder" (Gadamer, 2008: 360). Bu bakımdan yaşam-dünyasını yalnızca doğa ve anlam bilimlerinin epistemolojik temeli olarak değerlendirmek yeterli değildir; söz konusu bilimler aynı zamanda yaşamın yönelimselliğinin birer görünümü olarak düşünülmelidir. Anlamanın yöntemsel olmaktan çok ontolojik bir yapı taşıdığı düşüncesi, Gadamer'in Heidegger'le kurduğu ilişkinin de temel noktalarından biridir. Gadamer, Heidegger'in yaklaşımıyla hermeneutik problemin yeni bir boyut kazanarak evrensel hâle geldiğini belirtmekte ve "anlama dairesi bir metodolojik daire değildir; o anlamanın ontolojik yapısının unsurlarından biridir" demektedir (Gadamer, 2008: 366; Gadamer, 2009: 44). Anlama, insana bir şeyin hitap etmesiyle başlamaktadır. Bu durumda insanın anlaması, dünyadaki varlıklarla kurduğu ilişkinin dışında gerçekleşen bağımsız bir zihinsel işlem değil, doğrudan doğruya insanın bu varlıklarla kurduğu ilişki içerisinde meydana gelen bir süreçtir (Kahraman, 2014: 170).

Gadamer'in bu yaklaşımının düşünsel arka planında Heidegger'in Edmund Husserl (1859-1938)'e yönelttiği eleştiri de bulunmaktadır. Gadamer'e göre "yaşama göre anlama" artık Dilthey'daki yaşama dönüş veya Husserl'deki transendental indirgeme gibi epistemolojik bir gerekliliğe bağlı değildir. Heidegger,

“faktisite hermeneutiği” çerçevesinde Husserl’in eidetik fenomenolojisiyle ve olgu ile öz arasında kurulan ayrımla hesaplaşmaktadır. Bu doğrultuda fenomenoloji, saf Cogito’da değil, Dasein’ın faktisitesinde ve somut varoluşunda temellendirilmelidir. Faktisite sorununun aynı zamanda tarihsellik sorununu içermesi, Heidegger’in temel ontoloji projesinde tarih problemini merkezi bir konuma taşımaktadır. Böylece varlık sorunu, insanın zamansal ve tarihsel varoluşundan bağımsız biçimde ele alınamaz hâle gelmektedir. Gadamer açısından varlığın ne olduğunun zaman ufkundan hareketle belirlenmesi gerektiği düşüncesi, modern felsefenin özne merkezli yaklaşımının aşılmasında önemli bir imkân sunmaktadır (Gadamer, 2023: 407, 419-411).

Anlamanın tarihselliği, insanın içinde bulunduğu gelenekle ilişkisini de zorunlu olarak gündeme getirmektedir. Heidegger’e göre insan kendisini dünyaya “fırlatılmış” olarak bulur ve tarihsel bir varlık olması nedeniyle yaşamını belirli bir gelenek içerisinde sürdürür. İnsan, içerisinde bulunduğu tarihsel ve kültürel ortamdan bütünüyle bağımsız yaşayamayacağı gibi, anlamasını mümkün kılan dil de gelenekten kopuk değildir. Bu nedenle dil ile gelenek arasında karşılıklı ve dinamik bir ilişki bulunmaktadır. Dil her zaman belirli bir gelenek içerisinde varlığını sürdürürken, gelenek de dilsel bir alan içerisinde aktarılmakta ve anlaşılmaktadır. Bu karşılıklı ilişki, gerek dilin gerekse geleneğin değişmez ve durağan yapılar olmadığını göstermektedir. Sözcüklerin tek bir anlamla sınırlandırılamaması ve tarihsel süreç içerisinde farklı anlamlar kazanabilmesi dilin değişebilir karakterini ortaya koymaktadır. Benzer biçimde geçmişten bugüne aktarılan gelenek de içerisinde bulunduğu tarihsel ortamın koşullarına bağlı olarak yeniden anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır. Dolayısıyla Gadamer açısından gelenek, geçmişten bugüne değişmeden aktarılan sabit bir içerik değil, yorumlama süreci içerisinde varlığını devam ettiren tarihsel bir oluşumdur. Bununla birlikte insanın gelenekten bütünüyle kopması mümkün değildir. Çünkü insan tarihsel bir varlık olarak geçmişin mirasıyla bugünün bağlantısını sağlayan gelenek içerisinde yaşamaktadır (Durna, 2023: 152; Gadamer, 2008b: 215). Gadamer’in ifadesiyle insanın geçmişle ilişkisini belirleyen şey, geçmişle arasındaki mesafe ya da kendisini gelenekten bütünüyle özgürleştirebilmesi değildir. İnsan daima gelenekler içerisinde konumlanmıştır ve gelenek, dışarıdan bütünüyle nesneleştirilebilecek bir yapı olmaktan çok insanın tarihsel varoluşunun bir parçasıdır. Bu nedenle gelenek, yalnızca geçmişe ait bir bilgi yığını değil, insanın geçmişle ilişki kurmasını ve bugünü anlamlandırmasını mümkün kılan bir kavrayış biçimidir (Gadamer, 2009: 27).

Böylelikle Gadamer’in felsefi hermeneutiğinde anlama, gelenek ve tarihsel bilinç birbirinden bağımsız kavramlar olarak değil, aynı hermeneutik sürecin birbirini tamamlayan unsurları olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan, tarihsel bir varlık olması nedeniyle belirli bir gelenek içerisinde konumlanmakta; bu gelenek onun dünyayı,

metni ve kendisini anlama biçimine etki etmektedir. Bununla birlikte gelenek, anlamayı bütünüyle belirleyen değişmez bir yapı değildir; her yeni anlama ve yorumlama faaliyeti içerisinde yeniden ele alınmakta ve dönüşmektedir. Dolayısıyla anlamanın tarihselliğinin kabul edilmesi, yorumcunun geçmişten devraldığı ön kabullerden bağımsız olmadığının da kabul edilmesini gerektirir. Bu nokta, Gadamer'in hermeneutiğinde merkezi bir konuma sahip olan önyargı kavramını ve onun anlamanın dairesel yapısıyla ilişkisini gündeme getirmektedir.

2. Önyargı ve Hermeneutik Daire: Anlamın Oluşumunda Yorumsal Sürecin Etkinliği

Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlamanın tarihsel ve geleneksel niteliğinin kabul edilmesi, yorumcunun anlamaya bütünüyle tarafsız ve ön kabullerden arınmış bir bilinçle başlayamayacağı düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bu noktada önyargı kavramı, Gadamer'in anlama anlayışının temel unsurlarından biri olarak ortaya çıkmaktadır. Gadamer'e göre tecrübenin gerçekleşebilmesi birtakım ön koşulları gerekli kılmaktadır. Husserl'den farklı olarak o, Heidegger'den devraldığı ön-kavrayış, önyargı ve ön-görüş gibi unsurların oluşturduğu ufuk içerisinde tecrübenin gerçekleşmesi için önyargıların gerekli olduğunu savunmaktadır. Gadamer'in önyargıya olumlu bir anlam yüklemesinde Heidegger'in etkisi belirleyicidir. Buna göre önyargılar, hakikat tecrübesini zorunlu olarak bozan veya insanı yanlış anlamaya sürükleyen unsurlar değildir. Aksine insan varoluşunun tarihsel niteliği, önyargıların varlığını kaçınılmaz hâle getirmektedir. Dolayısıyla önyargılar, insanın tecrübeye yönelmesini ve bir şeyi anlamaya başlamasını mümkün kılan ön koşullar olarak değerlendirilmelidir (Celilzade, 2025: 19-20). Önyargıların oluşumu ve sürekliliği ise gelenekle doğrudan ilişkilidir. İnsan, tarihsel bir varlık olması nedeniyle kendisini her zaman belirli bir gelenek içerisinde bulmakta ve dünyayı bu tarihsel zeminden hareketle anlamaktadır. Bu anlamda gelenek, hakikat tecrübesini engelleyen bir unsur olmaktan ziyade söz konusu tecrübenin ortaya çıkmasını mümkün kılan temel kaynaklardan biri hâline gelmektedir. Gadamer'in düşüncesinde insanın tarihsel gerçekliği de önyargılar aracılığıyla anlam kazanmaktadır. Nitekim Gadamer'in tarihin bize değil, bizim tarihe ait olduğumuzu belirtmesi, yorumcunun tarihsel konumundan ve geleneğinden bütünüyle bağımsız bir anlama gerçekleştiremeyeceğini göstermektedir (Celilzade, 2025: 19-20).

Gadamer, bütün anlama süreçlerinde önceden mevcut olduğunu kabul ettiği ve kendi hermeneutik yaklaşımının temel unsurlarından biri hâline getirdiği önyargı kavramının keyfî olmadığını göstermek amacıyla Heidegger'in ön-yapı anlayışından hareket etmektedir (Hekman, 1999: 136-137). Ona göre bireyin tarihsel gerçekliğini oluşturan şey, yargılarından çok önyargılarıdır. Bununla birlikte insanın gelenek içerisinde konumlanmış olması ve belirli önyargılara sahip bulunması, onun özgürlüğünün bütünüyle ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Çünkü en özgür

insanî varoluş dahi çeşitli tarihsel ve toplumsal koşullar tarafından belirli ölçülerde sınırlandırılmıştır. Bu nedenle tarihsel insan açısından somut koşullardan bütünüyle bağımsız, mutlak bir akıldan söz etmek mümkün değildir; akıl da ancak belirli tarihsel şartlar içerisinde varlık kazanmaktadır (Aydoğan, 2026: 292; Gadamer, 2023: 435-436).

Gadamer'in önyargıya yüklediği bu olumlu anlam, özellikle Aydınlanma düşüncesinin önyargıya yönelik yaklaşımının eleştirisi üzerinden daha belirgin hâle gelmektedir. Gadamer'e göre Aydınlanma'nın temel yanılgılarından biri, önyargıyı başlı başına olumsuz bir unsur olarak görmesi ve aklın doğru kullanımıyla bütün önyargıların aşılabileceğini varsaymasıdır. Bu nedenle Gadamer, Aydınlanma'nın kendi özünü belirleyen temel önyargısının, geleneğin gücünü reddeden "önyargıya karşı önyargı" olduğunu ileri sürmektedir. Aydınlanma genel olarak herhangi bir otoriteyi sorgulamaksızın kabul etmemeyi ve her şeyi aklın yargısına tabi tutmayı amaçlamaktadır. Oysa hermeneutik açıdan önyargı, hem olumlu hem de olumsuz bir değere sahip olabileceğinden, doğrudan doğruya yanlış yargıyla özdeşleştirilemez. Gadamer'e göre önyargıların güvenilirliğini sarsan rasyonalizm, bilimsel akıl aracılığıyla onları bütünüyle ortadan kaldırabileceği iddiasındadır. Buna karşılık her anlamanın kaçınılmaz biçimde belirli önyargılar içerdiğinin kabul edilmesi, hermeneutik problemin kendisini görünür hâle getirmektedir (Aydoğan, 2026: 293; Gadamer, 2023: 427-428, 430).

Bununla birlikte Gadamer'in önyargıyı anlamanın zorunlu koşullarından biri olarak görmesi, her önyargının doğru veya meşru olduğu anlamına gelmemektedir. Anlama, sahip olunan ön-anlamların keyfî olmaması durumunda kendi imkânlarını gerçekleştirebilir (Hekman, 1999: 140). Dolayısıyla hermeneutik açıdan asıl mesele önyargıların tamamen ortadan kaldırılması değil, anlamayı mümkün kılan önyargılar ile yanlış anlamaya yol açabilecek önyargılar arasında ayrım yapılabilmesidir. Gadamer açısından tarihsel bilinç bu noktada önemli bir işlev üstlenmektedir. Tarihsel bilinç, insanın kendi anlamasını yönlendiren önyargıların ve geleneğin farkına varmasını sağlayarak bunların bilinç düzeyine çıkarılmasını mümkün kılmaktadır (Aydoğan, 2026: 293). Böylece yorumcu, önyargılarından bütünüyle bağımsız hâle gelmemekle birlikte, onları sorgulama ve anlama süreci içerisinde yeniden değerlendirme imkânına sahip olmaktadır. Önyargıların anlamanın başlangıç koşullarını oluşturması, Gadamer'in hermeneutiğinde anlamanın dairesel yapısıyla doğrudan bağlantılıdır. Heidegger'in yaklaşımından Gadamer'in ilgisini çeken temel unsurlardan biri de bu bağlamda hermeneutik daire anlayışıdır (Hekman, 1999: 136-137). Hermeneutik daire, Dasein ile dünyanın karşılıklı bağımlılığına; başka bir ifadeyle Dasein'ın dünyadan, dünyanın da Dasein'dan bütünüyle bağımsız biçimde kavranamayacağına işaret etmektedir. Bu karşılıklı

ilişki aynı zamanda hem varlığın tezahürünün hem de insan kavrayışının tarihsel niteliğini ortaya koymaktadır (Tatar, 2024: 199).

Gadamer, "Metin ve Yorum" adlı çalışmasında hermeneutik daire tartışmasının, Heidegger'in transendental Dasein analizinin temel hedeflerinden biri olan özne-nesne ayrımının aşılmasıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Dasein'ın kendisini varlığı ve dünyası içerisinde anlaması, belirli bir bilgi nesnesini dışarıdan kavrama biçimi değildir. Aksine bu anlama, Dasein'ın kendisini "dünya-içinde-varlık" olarak gerçekleştirmesinin bir biçimidir (Gadamer, 2002b: 286). Böylece anlama, kendisinden bağımsız bir nesneyi karşısına alan öznenin bilişsel etkinliği olmaktan çıkarak insanın dünyadaki varoluş biçimiyle ilişkilendirilmektedir. Gadamer açısından Heidegger'in hermeneutik daireyi tasvir etmesi ve ontolojik olarak temellendirmesi, hermeneutik düşüncenin gelişimi bakımından belirleyici bir dönüm noktasıdır. Heidegger, daireyi metnin anlaşılmasının sürekli olarak ön-anlama tarafından yönlendirildiği bir yapı şeklinde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bütün ile parça arasındaki dairesel ilişki ne yalnızca formel ne de salt nesnel veya özneldir. Aksine söz konusu daire, anlamayı geleneğin hareketi ile yorumcunun hareketinin karşılıklı etkileşimi olarak ortaya koymaktadır. Metnin anlaşılmasına yön veren anlam beklentisi, yalnızca yorumcunun öznel bir eyleminden kaynaklanmaz; insanı gelenekle ilişkilendiren tarihsel ortaklık içerisinde meydana gelir (Gadamer, 2023: 457-458). Ancak Gadamer açısından bu ortaklık, yorumcunun değişmez bir geleneğin karşısında pasif biçimde konumlandığı anlamına da gelmemektedir. Gelenek, yorumcudan bağımsız ve değişmez bir ön koşul değildir. İnsan geleneği anladığı ölçüde onu yeniden üretmekte, onun tarihsel gelişimine katılmakta ve böylelikle geleneğin biçimlenmesinde etkin bir rol üstlenmektedir (Gadamer, 2023: 457-458). Dolayısıyla anlamanın dairesel yapısı içerisinde yorumcu ve gelenek arasında tek yönlü değil, karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Gadamer, Heidegger'in dünyaya atılmışlığın hermeneutiğinde ortaya koyduğu bu yapıyı, anlamın tarihselliği düşüncesi çerçevesinde kendi felsefi hermeneutiğine taşımaktadır.

Bu doğrultuda Gadamer açısından bir metni anlamak, metni bir bütün olarak kavrama çabasıyla başlasa da söz konusu bütüne ilişkin ilk kavrayış, yorumcunun metne yönelirken sahip olduğu ön-anlamlar ve önyargılar tarafından şekillendirilmektedir. Gadamer'e göre her anlamaya yön veren bütüne ilişkin ön-kavrayış, aynı zamanda metnin özel içeriği tarafından belirlenmektedir. Başka bir ifadeyle yorumcu, metne belirli anlam beklentileriyle yönelirken metin de bu beklentilerin sınanmasını ve gerektiğinde yeniden şekillenmesini sağlamaktadır. Gadamer bu durumu bir mektup analojisi üzerinden somutlaştırmaktadır. Bir mektubun alıcısı, mektuptaki haberleri anlamaya çalışırken olayları başlangıçta mektubu yazan kişinin bakış açısından görmeye yönelmektedir. Benzer şekilde insan da gelenekten devralınan metinleri, ele alınan konuyla önceden kurduğu ilişkiden

doğan anlam beklentileri temelinde anlamaktadır (Aydoğan, 2026: 293; Gadamer, 2023: 459). Bu nedenle yorumcu, anlamaya hiçbir ön kabule sahip olmadan başlamaz. Bunun yerine anlamanın gerçekleşmesi, önceden sahip olunan anlam beklentilerinin metinle karşılaşma sürecinde sınanmasını ve gerektiğinde değiştirilmesini içeren dinamik bir süreçtir. Heidegger'in hermeneutik daire anlayışının Gadamer açısından taşıdığı önem de tam olarak bu noktada belirginleşmektedir. Heidegger, hermeneutik daire aracılığıyla anlamanın pratik düzlemde nasıl gerçekleştiğini betimlemekten ziyade, "yorumlayıcı olan anlamanın" varoluşsal yapısını ortaya koymayı amaçlamıştır. Gadamer'e göre Heidegger'in amacı yalnızca böyle bir dairenin mevcut olduğunu göstermek değil, bu dairenin hermeneutik refleksiyon bakımından ontolojik-pozitif bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktır. Böylece hermeneutik daire, kaçınılması veya aşılması gereken mantıksal bir kusur olmaktan çıkarak anlamanın gerçekleşmesini mümkün kılan ontolojik bir yapı hâline gelmektedir. Bu süreçte yorumcunun temel görevi, kendi ön kabullerini metne mutlak biçimde dayatmak yerine "şeylerin kendilerine" yönelmektir. Gadamer'in ifadesiyle, "Yorumcunun kendisine şeylerin kendilerinin rehberlik etmesine izin vermesi, ilk, son ve daimi bir görevdir" (Gadamer, 2009: 5). Aksi hâlde yorumcu, anlamaya çalıştığı şeyi kendi ön kabulleri içerisinde eritme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Bu nedenle bir metni anlamaya çalışan kişinin görevi, yalnızca metne belirli bir anlam yüklemek değil, metnin kendisine bir şey söylemesine açık hâle gelmektir (Gadamer, 2009: 8-9).

Sonuç olarak Gadamer'in hermeneutiğinde önyargı ve hermeneutik daire, anlamanın önündeki iki engel değil, anlamın oluşmasını mümkün kılan birbirleriyle bağlantılı unsurlardır. Yorumcu, tarihsel varoluşundan kaynaklanan ön-anlamlar ve önyargılar aracılığıyla metne yönelmekte; ancak metinle karşılaşması sonucunda bu ön-anlamlar yeniden sınanmakta ve dönüşebilmektedir. Dolayısıyla anlam, ne yalnızca yorumcunun öznel bilincinin ürünü ne de metinde yorumcudan tamamen bağımsız biçimde hazır bulunan sabit bir içeriktir. Anlam, yorumcu ile metin, şimdi ile geçmiş ve yorumcunun ön-anlamları ile geleneğin kendisine sunduğu anlam imkânları arasındaki karşılaşmada ortaya çıkmaktadır. Bu karşılaşmanın gerçekleşebilmesi ise yorumcunun yalnızca kendi tarihsel konumunun farkında olmasını değil, aynı zamanda kendisinden farklı olanı anlayabileceği bir görüş alanına sahip olmasını gerektirir. Gadamer'in ufuk kavramı ve buna bağlı olarak geliştirdiği ufukların kaynaşması düşüncesi, anlamanın bu karşılaşma içerisinde nasıl gerçekleştiğinin açıklanması bakımından belirleyici hâle gelmektedir.

3. Ufukların Kaynaşması ve Hakikatin Yorumsal İmkânı

Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlamanın önyargılar, gelenek ve tarihsellik tarafından koşullandırılması, yorumcunun içinde bulunduğu tarihsel konumun hermeneutik süreçteki önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda Gadamer,

tarihsel etkinin hermeneutik tecrübesini merkeze alarak hermeneutik refleksiyon ile gelenek arasındaki ilişkiyi yeniden değerlendirmiştir. Bununla birlikte Gadamer'in önyargı ve otorite kavramlarına yüklediği olumlu anlam, özellikle Jürgen Habermas (1929-2026) tarafından eleştirilmiştir. Habermas'a göre Gadamer'in önyargı ve otoriteyi rehabilite etme girişimi dogmatik bir iddia niteliğindedir. Gadamer ise bu eleştiriye karşılık hermeneutik anlamlandırmanın aynı zamanda bir bilinçlendirme işlevine sahip olduğunu ve önyargılar aracılığıyla değerlendirilen pek çok unsurun hermeneutik tecrübe içerisinde farklı biçimlerde yeniden yorumlanabileceğini savunmaktadır (Topakkaya, 2007: 101).

Gadamer açısından tarihsel etkinin bilincinde olmak, aynı zamanda insanın içinde bulunduğu hermeneutik durumun bilincinde olması anlamına gelmektedir. Ancak insanın içerisinde bulunduğu durumu bütünüyle nesneleştirerek onun eksiksiz bilgisine ulaşması mümkün değildir. Çünkü insan kendisini daima belirli bir tarihsel durum içerisinde bulmakta ve bu durumun dışına çıkarak ona tamamen tarafsız bir noktadan bakamamaktadır. Bu nedenle kişinin kendi hermeneutik durumunu açıklama çabası hiçbir zaman bütünüyle tamamlanabilecek bir görev değildir. İnsanın tarihsel bir varlık oluşu, kendi tarihsel konumunu eksiksiz biçimde aydınlatmasını engellemekte; her sınırlı şimdinin aynı zamanda belirli sınırlar içerisinde bulunmasını beraberinde getirmektedir (Gadamer, 2023: 469-470). Palmer, insanın gelenekle kurduğu bu ilişkiyi bir nehir benzetmesi aracılığıyla açıklamaktadır. Buna göre insan, her anlama eyleminde içerisinde hareket ettiği ve aynı zamanda katıldığı bir nehrin içindedir. Gelenek insanın karşısında duran ve dışarıdan gözlemlediği bir nesne değil, içerisinde bulunduğu ve onun aracılığıyla var olduğu tarihsel bir ortamdır. Bu ortamın insan açısından görünürlüğü, suyun içinde yaşayan balığın suyu fark etmemesine benzetilebilir (Palmer, 2008: 232). Dolayısıyla yorumcunun tarihsel konumunu belirleyen gelenek, çoğu zaman kendisini doğrudan göstermese de onun anlamasını mümkün kılan temel koşullardan birini oluşturmaktadır.

Gadamer'in hermeneutik durumdan ufuk kavramına geçişi de bu noktada anlam kazanmaktadır. "Durum", insanın görüş imkânlarını belirleyen ve sınırlandıran tarihsel konumu ifade ederken; ufuk, belirli bir noktadan görülebilen her şeyi içine alan görüş alanına işaret etmektedir. Bu nedenle ufuk kavramı; ufkun darlığı, genişletilmesi veya yeni ufukların açılması gibi anlamları da beraberinde getirmektedir. Bir ufka sahip olmak, yalnızca insana yakın olan şeylerle sınırlı kalmamak, onların ötesini görebilmek ve görüş alanına giren unsurların birbirleri karşısındaki görece önemlerini kavrayabilmek anlamına gelmektedir (Gadamer, 2023: 469-470). Ufuk kavramı hermeneutik açıdan değerlendirildiğinde, yorumcunun geçmişle kurduğu ilişkinin de belirli bir tarihsel görüş alanı içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Hermeneutik durumu anlamak, gelenekle

karşılaşmanın ortaya çıkardığı sorular açısından gerekli olan doğru araştırma ufkunu kazanmayı gerektirmektedir. Bu nedenle özellikle tarihsel bilinç söz konusu olduğunda ufuk, geçmişi kendi tarihsel koşulları ve kendi anlam dünyası içerisinde görebilme çabasını ifade etmektedir. Anlamaya çalışılan şeyin hakiki boyutlarıyla kavranabilmesi, tarihsel anlamanın aynı zamanda uygun bir tarihsel ufuk kazanmasını gerekli kılmaktadır (Gadamer, 2023: 469-470).

Bununla birlikte Gadamer açısından tarihsel ufuk kazanmak, yorumcunun kendi tarihsel konumunu bütünüyle terk ederek geçmişteki bir konuma yerleşmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü insanın kendisini başka bir tarihsel duruma yerleştirebilmesi dahi önceden belirli bir ufka sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla insanın kendisini ötekinin durumuna yerleştirmesi, kendi tarihsel konumunu tamamen ortadan kaldırması veya kendisini bütünüyle hesaba katmaması anlamına gelmez. Burada söz konusu olan, kişinin hem kendi tikelliğini hem de ötekinin tikelliğini aşabilecek daha geniş bir görüş alanına yönelmesidir. Bu bakımdan ufuk kazanmak, insanın kendi görüş alanının sınırlarının ötesine bakmayı öğrenmesi ve anlamaya çalıştığı şeyi daha geniş bir bütün içerisinde değerlendirebilmesi anlamına gelmektedir (Aydoğan, 2026: 294-295; Gadamer, 2023: 473-474). Bu çerçevede Gadamer'in hermeneutiğinde anlamanın, yorumcunun kendi ufkunu bütünüyle terk ederek geçmişin veya ötekinin ufkuna geçmesi şeklinde gerçekleşmediği söylenebilir. Önceki bölümde ele alınan önyargı ve hermeneutik daire düşüncesinde olduğu gibi burada da anlama, farklı tarihsel konumların karşılaşmasını içeren dinamik bir süreç niteliğindedir. Yorumcunun sahip olduğu tarihsel görüş alanının genişlemesi, kendisinden farklı olanı kendi koşulları içerisinde görmeye yönelmesiyle mümkün olmaktadır. Böylece anlamanın yorumsal imkânı, yorumcunun yalnızca kendi mevcut bakış açısına bağlı kalmaması, fakat kendi tarihselliğini de bütünüyle ortadan kaldırmadan farklı bir tarihsel ufukla ilişki kurabilmesinde ortaya çıkmaktadır.

Gadamer'in düşüncesinde bu tarihsel ve yorumsal karşılaşmanın gerçekleştiği temel alanlardan biri dildir. Gadamer, tarihsellik ile dil arasında sıkı bir ilişki kurmaktadır. Tarihselliği geleneğin bilinç ve anlama üzerindeki etkisi bağlamında değerlendiren Gadamer'e göre anlama ile dil arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Anlamaya dil aracılık etmekte ve anlama esas itibarıyla dil içerisinde gerçekleşmektedir. Dilin evrensel niteliği ise anlamanın geçerli bir tecrübe hâline gelmesinin temel koşullarından birini oluşturmaktadır. Gadamer'in ifadesiyle, "Dil anlamanın vuku bulduğu evrensel ortamdır/araçtır. Anlama yorumda gerçekleşir" (Gadamer, 2016: 177; Taşdelen ve Topakkaya, 2024: 32). Bu nedenle Gadamer'de anlama için geçerli olan özellikler büyük ölçüde dil açısından da geçerlidir. Ne anlama ne de dil, bütünüyle nesneleştirilerek salt ampirik olgular gibi araştırılabilecek yapılardır. Aksine her ikisi de nesne hâline getirilebilecek şeyleri

kuşatan daha temel bir alana işaret etmektedir. Gadamer bu durumu, "Anlama için geçerli olan şey dil için de geçerlidir. Bunların hiçbiri saf empirik olgu olarak araştırılabilecek olgular değildir. Hiçbiri saf obje/nesne değildir, fakat obje olabilen her şeyi kuşatırlar" sözleriyle ifade etmektedir (Gadamer, 2016: 199; Taşdelen ve Topakkaya, 2024: 32).

Her anlama ve yorumlama faaliyetinin dilsel bir zeminde gerçekleşmesi, Gadamer'in hermeneutik ontolojisinde dilin merkezî konumunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda hermeneutik ontoloji; özne ile nesne, yorumcu ile gelenek ve dil ile dünya arasında yapılan kesin ayrımlardan önce gelen, yorumun tarihsel gerçekliğine dayanan bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir (Dahlstrom, 2010: 411; Taşdelen ve Topakkaya, 2024: 32-33). Böylece anlam, yalnızca öznenin nesne üzerinde gerçekleştirdiği bireysel bir faaliyet olmaktan çıkarak tarihsel, geleneksel ve dilsel bir süreç içerisinde meydana gelmektedir. Gadamer'in dil ile dünya arasında kurduğu ilişki de bu yaklaşımın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Ona göre "Dil sadece insanın dünyada sahip olduğu şeylerden biri değildir; insanın bir şekilde bir dünyasının olması da ona bağlıdır. Dünya olarak dünya, dünyadaki başka hiçbir yaratık için değil, insan için vardır" (Gadamer, 2016: 253). Bu açıdan gerçekliğin dil içerisinde açığa çıkması, aynı zamanda insanın dünyayla kurduğu anlam ilişkisinin bir ifadesidir. Başka bir ifadeyle dünya, insanın ona anlam verme faaliyetiyle ilişkili olarak bir gerçeklik hâline gelmektedir (Taşdelen ve Topakkaya, 2024: 36). Gadamer'in insanî anlamanın daima bir gelenek içerisinde ve dil aracılığıyla gerçekleştiğini vurgulaması da bu düşünceyi desteklemektedir (Kisiel, 2002: 182).

Gadamer'in felsefesinde yer alan "insanın dile maruz kalması" düşüncesi de dilin hermeneutik tecrübedeki konumuyla ilişkilidir. Bu yaklaşımda insan, anlamı bütünüyle kendi başına üreten etkin bir özne olmaktan çıkarken, dil hakikat tecrübesinin gerçekleştiği belirleyici alanlardan biri hâline gelmektedir. Heidegger'in "dilin Varlığın evi olduğu" düşüncesinin etkisiyle Gadamer'de dil ile Varlık arasında kurulan içsel bağ, öznenin hakikat tecrübesindeki merkezî konumunu sorgulamaya açmaktadır. Tecrübeye maruz kalmak, tecrübenin yalnızca insanın kendi üretimi olmadığını kabul etmeyi gerektirmektedir. Gadamer açısından bu durum dil tecrübesi bakımından da geçerlidir. Anlama gerçekleştiğinde insan, anladığı şeyin tecrübesine maruz kalmakta ve anlama bu anlamda bir "hadise" niteliği kazanmaktadır. Bu nedenle Gadamer, dili "insanî/beşerî varlığın reel ortamı ve aracı" olarak değerlendirmektedir (Celilzade, 2025: 20; Gadamer, 2002: 73). Dil, Gadamer açısından anlamanın gerçekleştiği evrensel ortam olması bakımından aynı zamanda yorumlamanın da temel zeminidir. Her anlama bir yorumlama niteliği taşırken, her yorumlama da anlamaya konu olan şeyin sözcüklerde dile gelmesini ve yorumcunun kendi dili içerisinde ifade edilmesini mümkün kılan dilsel ortamda

gerçekleşmektedir (Gadamer, 2023: 582). Bu bakımdan hermeneutik ontolojinin ufku olarak dil, insanın dünyada sahip olduğu herhangi bir araçtan ibaret değildir; insanın bir dünyaya sahip olabilmesinin koşullarından biridir. Dilin, içerisinde dile geldiği dünyadan bütünüyle bağımsız bir varlığı bulunmadığı gibi, dünya da dile geldiği ölçüde insan açısından anlamlı bir dünya hâline gelmektedir. Dolayısıyla insanın dünya-içinde-varlığı aynı zamanda dilsel bir nitelik taşımaktadır. Bir dünyaya sahip olmak, ona yönelik belirli bir yönelime sahip olmak anlamına geldiğinden, dünyaya sahip olma kapasitesi ile dile sahip olma kapasitesi birbirleriyle yakından ilişkilidir (Gadamer, 2023: 654-655).

Gadamer'in hermeneutik yaklaşımında dilin bu belirleyici konumu, hakikat ile yöntem arasındaki ilişkinin yeniden değerlendirilmesini de gerekli kılmaktadır. Gadamer açısından gerçekliğe ulaşmanın yalnızca teknolojik, pragmatik veya metodolojik düşünceyle açıklanamayacağı ifade edilebilir. Bu yönüyle onun yaklaşımı, bilmenin salt araçsal niteliğinden ziyade Sokrates'in diyalektik düşüncesine daha yakın bir görünüm sergilemektedir. Gadamer'e göre gerçekliğe yalnızca metodoloji aracılığıyla değil, diyalektik bir ilişki içerisinde yönelmek gerekir. Bu anlamda "gerçekliğe dayalı diyalektik yaklaşım", yöntemin düşünce üzerindeki belirleyici hâkimiyetine karşı bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır (Taşçıer, 2017: 38). Bununla birlikte Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*'de doğrudan ve sistematik bir hakikat tanımı vermediği gibi, bağımsız bir hakikat kuramı da ortaya koymamaktadır. Benzer biçimde yöntemin nasıl olması gerektiğine ilişkin sistematik kurallar belirlemek de onun temel amacı değildir. Buna rağmen gerek bu eserinde gerekse diğer çalışmalarında felsefi hermeneutiği açıklarken "dile gelen hakikat", "paylaşılmaya çabalanan hakikat" ve "gelenekten bize konuşan hakikat" gibi ifadelere yer vermektedir (Gadamer, 1989: xxi-xxiii; Dursun, 2004: 220). Bu ifadeler, Gadamer açısından hakikatin yorumcunun tarihsel ve dilsel varoluşundan bütünüyle bağımsız, yalnızca yöntem aracılığıyla elde edilen bir nesne olarak ele alınamayacağını göstermektedir.

Bu çerçevede Gadamer'in hermeneutiğinde hakikatin yorumsal imkânı; insanın tarihselliği, gelenek içerisindeki konumu, önyargıları, ufku ve dilsel varoluşu birlikte dikkate alınarak değerlendirilebilir. İnsan, anlamaya tarihsel koşullarından bütünüyle arınmış bir bilinçle başlamadığı gibi, anlamaya konu olan şeyi kendi öznel dünyasına bütünüyle indirgeyerek de hakikate ulaşamaz. Anlama, yorumcunun ön-anlamlarının ve tarihsel ufkunun kendisinden farklı olanla karşılaşması içerisinde gerçekleşmektedir. Bu karşılaşma, yorumcunun mevcut ufkunun sınanmasına ve genişlemesine imkân tanımaktadır. Böylece hermeneutik tecrübe, geçmiş ile şimdi, gelenek ile yorumcu ve farklı anlam ufukları arasında gerçekleşen dinamik bir ilişki niteliği kazanmaktadır. Dolayısıyla Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlam, önceden tamamlanmış ve yorumcunun yalnızca keşfetmesi gereken sabit bir içerik

olarak düşünülemez. Anlam; tarihsel varoluş, gelenek, önyargı, hermeneutik daire, ufuk ve dil arasındaki karşılıklı ilişki içerisinde oluşmaktadır. Bu doğrultuda ufukların karşılaşması, yorumcunun kendi tarihsel konumunu terk etmeden ötekinin anlam dünyasına açık hâle gelmesini ve kendi görüş alanını genişletmesini mümkün kılmaktadır. Hakikatin yorumsal imkânı da tam olarak bu açıklık içerisinde belirginleşmektedir. Böylece Gadamer'in hermeneutiği, hakikati ne tarihsel koşullardan bağımsız mutlak bir nesnelliğe ne de bütünüyle keyfî ve öznel bir göreceliliğe indirgemekte; anlamanın tarihsel, dilsel ve diyalojik yapısı içerisinde hakikat tecrübesinin imkânını ortaya koymaya yönelmektedir.

SONUÇ

Hans-Georg Gadamer'in felsefi hermeneutiği, anlamayı belirli yöntem ve kurallar aracılığıyla gerçekleştirilen salt epistemolojik bir faaliyet olmaktan çıkararak insan varoluşunun temel bir boyutu olarak ele almaktadır. Heidegger'in hermeneutik ve ontolojik yaklaşımından önemli ölçüde etkilenen Gadamer, hermeneutiği beşerî bilimlerin metodolojik sorunlarıyla sınırlı bir disiplin olarak değerlendirmek yerine, insanın dünyayla kurduğu ilişkinin ve bu ilişki içerisinde gerçekleşen anlamanın ontolojik yapısını açıklamaya yönelmiştir. Bu doğrultuda *Hakikat ve Yöntem*, hermeneutiğin yöntem sorunundan insanın tarihsel, geleneksel ve dilsel varoluşuna doğru genişlediği temel bir düşünsel çerçeve ortaya koymaktadır.

Gadamer'in hermeneutik anlayışında insanın tarihsel bir varlık olması, anlamanın da tarihsellikten bağımsız düşünülemeyeceğini göstermektedir. İnsan, içerisinde bulunduğu tarihsel bağlamdan ve kendisine aktarılan gelenekten bütünüyle bağımsız bir konuma yerleşemez. Bununla birlikte gelenek, insanın anlamasını tek yönlü biçimde belirleyen değişmez bir yapı da değildir. Geçmişten bugüne aktarılan gelenek, içerisinde bulunduğu tarihsel koşullara bağlı olarak yeniden anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır. Dolayısıyla insan gelenek tarafından şekillendirilirken, gerçekleştirdiği anlama ve yorumlama faaliyetleriyle geleneğin yeniden biçimlenmesine de katılmaktadır. Bu karşılıklı ilişki, Gadamer'in hermeneutiğinde anlamanın tarihsel ve dinamik karakterini ortaya koymaktadır. Anlamanın tarihselliğinin en önemli sonuçlarından biri, önyargıların hermeneutik süreçteki konumunun yeniden değerlendirilmesidir. Gadamer, özellikle Aydınlanma düşüncesinde olumsuz bir anlam yüklenen önyargıyı, ortadan kaldırılması gereken bir hata olarak görmek yerine anlamanın gerçekleşmesini mümkün kılan koşullardan biri olarak ele almaktadır. İnsan herhangi bir metne, olaya veya geleneğe bütünüyle ön kabullerden arınmış biçimde yönelmemekte; tarihsel varoluşundan kaynaklanan ön-anlamlar ve önyargılar aracılığıyla anlamaya başlamaktadır. Ancak bu durum, bütün önyargıların doğru veya geçerli olduğu anlamına gelmemektedir. Hermeneutik süreçte önemli olan, önyargıların bütünüyle ortadan kaldırılması değil, bunların farkına varılması, sınanması ve anlamaya konu olan şeyle karşılaşma

içerisinde yeniden değerlendirilmesidir. Anlam, yorumcu ile metin, geçmiş ile şimdi ve gelenek ile yorumcu arasında gerçekleşen karşılıklı ilişki içerisinde oluşmaktadır.

Bu karşılıklı ilişki Gadamer'in ufuk kavramı aracılığıyla daha belirgin hâle gelmektedir. İnsan, belirli bir tarihsel durumda bulunduğu için aynı zamanda belirli bir görüş alanına, başka bir ifadeyle bir ufka sahiptir. Ancak bir ufka sahip olmak, insanın yalnızca kendisine yakın olanla sınırlı kalması anlamına gelmemektedir. Aksine ufuk, genişleyebilen ve yeni anlam imkânlarına açılabilen bir görüş alanıdır. Bu nedenle tarihsel anlama, yorumcunun kendisini bütünüyle ortadan kaldırarak geçmişin konumuna yerleşmesini değil, kendi tarihsel konumunun farkında olarak ötekinin durumuna yönelmesini gerekli kılmaktadır. Yorumcunun kendi tikelliğinin ötesine bakabilmesi ve anlamaya çalıştığı şeyi daha geniş bir bütün içerisinde değerlendirebilmesi, farklı tarihsel görüş alanlarının karşılaşmasına ve anlam ufkunun genişlemesine imkân sağlamaktadır. Gadamer'in hermeneutik anlayışında bu karşılaşmanın gerçekleştiği temel alan ise dildir. Anlamanın dil aracılığıyla ve dil içerisinde gerçekleşmesi, dili yalnızca düşüncelerin aktarılmasını sağlayan bir araç olmaktan çıkarmaktadır. Dil, insanın dünyayla ilişki kurduğu, geleneğin aktarıldığı ve anlamın ortaya çıktığı evrensel ortam niteliğindedir. Bu bakımdan insanın dünyaya sahip olması ile dile sahip olması arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Anlama ve yorumlamanın dilsel niteliği aynı zamanda öznenin hakikat karşısındaki mutlak belirleyiciliğini de sınırlandırmaktadır. İnsan, anlamı bütünüyle kendi bilincinden hareketle üreten bağımsız bir özne olmaktan ziyade, tarihsel ve dilsel bir varlık olarak anlam tecrübesinin içerisinde yer almaktadır. Bütün bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde Gadamer'in hermeneutiğinin, hakikati ne tarihsel koşullardan bütünüyle bağımsız ve zaman dışı bir nesnelliğe ne de sınırsız bir öznellik ve göreceliliğe indirgediği görülmektedir. Gadamer doğrudan sistematik bir hakikat kuramı ortaya koymamakla birlikte, "dile gelen", "paylaşılmaya çabalanan" ve "gelenekten bize konuşan" hakikat ifadeleriyle hakikatin hermeneutik tecrübe içerisindeki görünümüne işaret etmektedir.

Sonuç olarak Gadamer'in felsefi hermeneutiğinde anlamın oluşumu, tek bir unsurla açıklanamayacak çok boyutlu bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Gelenek, insanın içerisinde bulunduğu tarihsel zemini; önyargılar, anlamanın başlangıç koşullarını; hermeneutik daire, ön-anlamların anlamaya konu olan şeyle karşılaşma içerisindeki hareketini; ufuk, yorumcunun tarihsel görüş alanını; dil ise bütün bu sürecin gerçekleştiği temel ortamı oluşturmaktadır. Bu unsurların birbirleriyle kurduğu ilişki, anlamanın tamamlanmış ve değişmez bir sonuçtan ziyade sürekli yeniden gerçekleşen bir hermeneutik tecrübe olduğunu göstermektedir. Böylece önyargıdan ufukların karşılaşmasına uzanan hermeneutik süreç, insanın kendi tarihsel konumunu bütünüyle terk etmeksizin kendisinden farklı olana açık hâle gelmesini mümkün kılmakta; hakikatin yorumsal imkânı da bu açıklık ve karşılaşma içerisinde belirginleşmektedir.

KAYNAKÇA

Akbaş, A. (2023). Evrensel Yorumbilimin Kurucusu Gadamer'in Felsefi Tefsiri: Hakikat ve Yöntem. *Cihanşümul Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(7), 40-55.

Akdeniz, M. (2025). Hans-Georg Gadamer'in Hermeneutik Yaklaşımının Sosyal Bilimler Açısından İncelenmesi. *Bitlis İlahiyat Dergisi*, (13), 27–51.

Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge University Press.

Aydoğan, E. (2026). Yazarın Ölümü Temasında Gadamer. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 16*(32), 285–303.

Bingöl, U. (2019). Gadamer'in Felsefi Hermeneutiğinde Anlam Sorunu. *Edebî Eleştiri Dergisi, 3*(3), 260–273.

Celilzade, H. (2025). Gadamer Kimin Devamıdır?. *HAFIZA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(1), 15–23.

Cevizci, A. (2010). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayıncılık.

Cevizci, A. (2020). *Bilgi Felsefesi*. Say Yayınları.

Çetin, E. (2019). Gadamer'in Felsefî Hermenötiğinde Öne Çıkan Hususlar. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (33), 65–95.

Çetinkaya, B. A., vd. (2019). *Felsefe Tarihi* (C. Türer, Ed.). Bilimsel Araştırma Yayınları.

Dahlstrom, D. O. (2010). Hermeneutic Ontology. In R. Poli & J. Seibt (Eds.), *Theory and Applications of Ontology: Philosophical Perspectives*. Springer Science Business Media.

Dostal, R. (2002). Gadamer's Relation to Heidegger and Phenomenology. In R. Dostal (Ed.), *The Cambridge Companion to Gadamer* (pp. 334–354). Cambridge University Press.

Durna, H. (2023). Gadamer'de Dilsel ve Tarihsel Koşullar Bağlamında Ön Yargı ve Hakikat. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 8*(1), 148–159.

Dursun, Y. (2004). Gadamer'in Hakikat Anlayışının İki Kaynağı ve Hermeneutik'in Görevi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 21*(1), 219–230.

Fırıncıoğulları, S. (2016). Hermeneutik Yöntem, Ontolojik Hermeneutik ve Hans Georg Gadamer. *Akademik Bakış Dergisi*, (53), 286–293.

Gadamer, H.-G. (1975). Hermeneutik ve Sosyal Bilimler. *Kültürel Hermeneutik, 2*(4), 307–316.

Gadamer, H.-G. (2002a). İnsan ve Dil. H. Arslan (Der. & Çev.), *İnsan bilimlerine prolegomena içinde* (ss. 65–74). Paradigma Yayınları.

Gadamer, H.-G. (2002b). Metin ve Yorum. H. Arslan (Der. & Çev.), *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler* İçinde (ss. 284–319). Paradigma Yayınları.

Gadamer, H.-G. (2003). Hermeneutik. D. Özlem (Der. & Çev.), *Hermeneutik Üzerine Yazılar* içinde (ss. 11–32). İnkılâp Yayınları.

Gadamer, H.-G. (2008a). *Hakikat ve Yöntem I* (H. Arslan & İ. Yavuzcan, Çev.). Paradigma Yayınları.

Gadamer, H.-G. (2008b). Tarih Bilinci Sorunu. *Toplum bilimlerinde yorumcu yaklaşım İçinde*. Deniz Yayınları.

Gadamer, H.-G. (2009). *Hakikat ve Yöntem II* (H. Arslan & İ. Yavuzcan, Çev.). Paradigma Yayıncılık.

Gadamer, H.-G. (2016). Grek Felsefesi ve Modern Düşünce (E. S. Kuşçu, Çev.). *Felsefe Arkivi*, (44), 77–83.

Grau, M. (2014). *Refiguring Theological Hermeneutics: Hermes, Trickster, Fool*. Springer.

Grondin, J. (2003). *Hans-Georg Gadamer: A Biography* (J. Weinsheimer, Trans.). Yale University Press.

Hekman, S. (1999). *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik* (H. Arslan & B. Balkız, Çev.). Paradigma Yayınları.

Kahraman, Y. (2014). Varoluşumuzun Temel Tavrı Olarak Anlama. *Felsefe Dünyası*, (59), 168–182.

Kisiel, T. (2002). Geleneğin Vukubulması: Gadamer ve Heidegger'in Hermeneutiği. H. Arslan (Der. & Çev.), *İnsan Bilimlerine Prolegomena* içinde (ss. 181–208). Paradigma Yayınları.

Nasr, H. E. Z. (2018). *Sufi Hermenötik: İbn Arabi'nin Yorum Felsefesi*. Mana Yayınları.

Palmer, R. E. (2008). *Hermenötik* (İ. Görener, Çev.). Ağaç Kitabevi Yayınları.

Riedel, M. (2003). Wilhelm Dilthey'da Teorik Bilme ve Pratik Yaşama Kesinliği Bağlantısı. D. Özlem (Der. & Çev.), *Hermeneutik Üzerine Yazılar* İçinde (ss. 59–92). İnkılâp Yayınları.

Schleiermacher, F. (1998). *Hermeneutics and Criticism and Other Writings* (A. Bowie, Trans.). Cambridge University Press.

Tatar, B. (2001). Hans-Georg Gadamer ve "Hakikat ve Yöntem" (Wahrheit und Methode) Adlı Eseri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12*(12–13), 277–306.

Tatar, B. (2021). *3 Derste Hermenötik*. Vadi Yayınları.

Tatar, B. (2024). *Felsefi Hermenötik ve Yazarın Niyeti*. Vadi Yayınları.

Taşçıer, F. (2017). Gadamer'in Diyalektik Hermeneutiği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 4*(2), 37–52.

Taşdelen, M., & Topakkaya, A. (2024). Rorty ve Gadamer Felsefesinde Dil-Dünya İlişkisi. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, (37), 25–43.

Topakkaya, A. (2007a). Felsefî Hermeneutik. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 75–92.

Topakkaya, A. (2007b). Hermeneutik ve İdeoloji Kritiği Bağlamında Gadamer-Habermas Tartışması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, (3), 97–110.

BÖLÜM 4

Meteoroloji ve Klimatolojide Uzaktan Algılama ve Uydu Veri Sistemleri

***Serkan Sabancı*[1]**

[1] Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
Orcid: 0009-0002-6008-5213

1. Giriş

Uzaktan algılama teknolojilerindeki gelişmeler, son yarım yüzyıl içerisinde meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Başlangıçta atmosferik süreçlerin incelenmesi büyük ölçüde yer tabanlı gözlem ağlarına dayanırken, uydu sistemlerinin geliştirilmesiyle birlikte yeryüzü ve atmosfer bileşenlerinin küresel ölçekte düzenli olarak izlenmesi mümkün hale gelmiştir. Özellikle geniş alanları kapsayan gözlemler sağlayabilmeleri, erişimi güç bölgelerden veri üretebilmeleri ve yüksek zamansal tekrar özellikleri sayesinde uydu sistemleri, modern atmosfer bilimlerinin temel veri kaynaklarından biri haline gelmiştir (Kidder & Vonder Haar, 1995). Meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda kullanılan uydu verileri, yalnızca atmosferin mevcut durumunun belirlenmesinde değil, aynı zamanda uzun dönemli çevresel değişimlerin izlenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Kara yüzey sıcaklığı, bitki örtüsü dinamikleri, yağış miktarı, toprak nemi, atmosferik gazlar, deniz yüzeyi sıcaklığı ve aerosol dağılımı gibi çok sayıda parametre, farklı uydu sistemleri ve sensörler aracılığıyla düzenli olarak gözlenebilmektedir. Bu durum, iklim değişikliğinin etkilerinin değerlendirilmesi, kuraklık süreçlerinin izlenmesi, hidrolojik modellemeler, hava kalitesi çalışmaları ve doğal afet araştırmaları açısından yeni olanaklar sunmuştur (Campbell & Wynne, 2011; Liang, 2004). Günümüzde uydu verileri, yer gözlemleri ve yeniden analiz veri setleri ile birlikte değerlendirilmekte ve çok kaynaklı veri yaklaşımları giderek daha yaygın hale gelmektedir. Özellikle Landsat, Sentinel, MODIS, VIIRS, TRMM, GPM ve SMAP gibi sistemler, farklı mekânsal ve zamansal çözünürlüklerde veri sağlayarak atmosferik ve çevresel süreçlerin çok boyutlu biçimde incelenmesine olanak tanımaktadır. Bunun yanında Sentinel-5P, OMI ve AIRS gibi atmosfer odaklı sensörler sayesinde hava kalitesi, sera gazları ve aerosol dağılımı gibi değişkenler de küresel ölçekte izlenebilmektedir (Justice et al., 2002; Veefkind et al., 2012). Uydu gözlemlerinin yaygınlaşması, yalnızca veri üretim süreçlerini değil, aynı zamanda veri erişim yöntemlerini de önemli ölçüde değiştirmiştir. NASA EarthData, ESA Copernicus Data Space, USGS EarthExplorer ve NOAA veri merkezleri gibi açık erişimli platformlar sayesinde araştırmacılar çok geniş veri arşivlerine ulaşabilmektedir. Ayrıca Google Earth Engine ve Giovanni gibi bulut tabanlı sistemler, büyük hacimli veri setlerinin yüksek işlem gücüne sahip sunucular üzerinde analiz edilmesine imkân sağlayarak uzaktan algılama çalışmalarında yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur (Acker & Leptoukh, 2007; Gorelick et al., 2017). Bununla birlikte, uzaktan algılama alanında en sık karşılaşılan sorunlardan biri, veri tabanı, uydu, sensör ve veri ürünü kavramlarının birbirine karıştırılmasıdır. Örneğin Google Earth Engine, NASA EarthData veya Copernicus Data Space gibi sistemler veri erişim platformlarını temsil ederken, Landsat ve Sentinel kavramları uydu programlarını, MODIS, MSI, OLI/TIRS, SAR ve TROPOMI ise bu platformlar üzerinde yer alan sensörleri ifade etmektedir. Bu kavramsal ayrımın doğru biçimde yapılması, hem veri seçimi hem de elde edilen sonuçların yorumlanması açısından büyük önem taşımaktadır (Jensen,

2015). Bu bölümün temel amacı, meteoroloji ve klimatoloji alanında yaygın olarak kullanılan uydu veri sistemlerini, veri platformlarını ve sensörleri bütüncül bir yaklaşımla ele almaktır. Bu kapsamda öncelikle uydu verilerine erişim sağlayan başlıca platformlar tanıtılmakta, ardından yaygın olarak kullanılan uydu aileleri ve sensörler incelenmektedir. Son bölümde ise farklı sistemlerin meteorolojik ve klimatolojik araştırmalardaki kullanım alanları değerlendirilerek, veri kaynaklarının güçlü ve zayıf yönleri karşılaştırmalı olarak ortaya konulmaktadır. Böylece araştırmacılar için farklı çalışma alanlarına uygun veri kaynaklarının seçimine yönelik genel bir çerçeve sunulması amaçlanmaktadır.

2. Materyal ve Yöntem

Bu bölüm, meteoroloji ve klimatoloji alanında yaygın olarak kullanılan uydu tabanlı veri sistemleri, veri platformları ve sensörlerin temel özelliklerini ortaya koymak amacıyla hazırlanmış derleme niteliğinde bir çalışmadır. Bölümün hazırlanmasında uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan bilimsel makaleler, uzaktan algılama alanında temel başvuru kaynakları, veri sağlayıcı kuruluşlar tarafından yayımlanan teknik raporlar ve çevrimiçi dokümanlardan yararlanılmıştır. Literatür tarama sürecinde Web of Science, Scopus ve Google Scholar veri tabanları kullanılmış; ayrıca NASA, Avrupa Uzay Ajansı (ESA), Ulusal Okyanus ve Atmosfer Dairesi (NOAA) ve Amerika Birleşik Devletleri Jeoloji Araştırmaları Kurumu (USGS) gibi kurumlar tarafından sağlanan teknik belgeler incelenmiştir. Çalışma kapsamında, meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda yaygın olarak kullanılan Landsat, Sentinel, MODIS, VIIRS, TRMM, GPM ve SMAP sistemleri ile Google Earth Engine, NASA EarthData, Giovanni, Copernicus Data Space Ecosystem ve USGS EarthExplorer platformları değerlendirilmiştir. Uydu sistemleri; sensör özellikleri, mekânsal çözünürlükleri, zamansal tekrar süreleri ve başlıca kullanım alanları bakımından karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, bitki örtüsü değişimleri, kara yüzey sıcaklığı, kuraklık, yangınlar, toprak nemi ve atmosferik gazların izlenmesi gibi meteorolojik ve klimatolojik uygulamalarda yaygın olarak kullanılan veri ürünleri incelenmiştir. Bu bölümde özellikle açık erişimli uydu sistemleri ve veri platformları üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda, uzun dönemli çevresel ve atmosferik değişimlerin izlenmesinde yaygın olarak kullanılan Landsat, Sentinel, MODIS, VIIRS, TRMM, GPM ve SMAP sistemleri temel inceleme konusu olarak seçilmiştir. Buna karşılık, daha çok operasyonel hava tahmini amacıyla kullanılan jeostasyoner meteoroloji uyduları (Meteosat, GOES ve Himawari gibi) ile ticari yüksek çözünürlüklü uydu sistemleri ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Bu tercih, söz konusu sistemlerin farklı kullanım amaçlarına sahip olmaları ve başlı başına ayrı bir inceleme konusu oluşturabilecek kapsamda bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, jeostasyoner meteoroloji uyduları ve ticari yüksek çözünürlüklü sistemler, meteoroloji ve uzaktan algılama alanındaki önemleri nedeniyle gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalarda ayrı başlıklar altında daha ayrıntılı biçimde değerlendirilebilir. Bu çerçevede, meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında yaygın olarak kullanılan açık erişimli uydu veri sistemleri, veri

platformları ve başlıca uygulama alanlarına ilişkin bütüncül bir değerlendirme sunulması amaçlanmıştır.

3. Uydu Veri Sistemleri ve Uygulama Alanları

3.1. Uydu Verilerinin Temel Yapısı

Uzaktan algılama alanındaki hızlı gelişmeler, meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında kullanılan veri çeşitliliğini önemli ölçüde artırmıştır. Günümüzde araştırmacılar, farklı veri platformları aracılığıyla çok sayıda uydu sistemine ve sensöre ait verilere erişebilmekte, bu verilerden çeşitli ürünler elde ederek atmosferik ve çevresel süreçleri ayrıntılı biçimde inceleyebilmektedir. Bununla birlikte, veri platformları, uydu aileleri, sensörler ve veri ürünleri gibi temel kavramlar çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmakta veya aralarındaki ilişkiler yeterince açıklanamamaktadır. Oysa bu kavramların birbirinden ayrılması, uygun veri seçiminin yapılabilmesi ve elde edilen sonuçların doğru yorumlanabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Jensen, 2015).

3.1.1. Veri Tabanları ve Veri Platformları

Veri platformları, uydu sistemleri tarafından üretilen verilerin depolandığı, arşivlendiği ve kullanıcıların erişimine sunulduğu dijital altyapıları ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, veri platformları doğrudan veri üreten sistemler değil, farklı uydu görevleri kapsamında elde edilen verilerin araştırmacılar tarafından kullanılmasına imkân sağlayan erişim merkezleridir (Gorelick et al., 2017). Son yıllarda açık veri politikalarının yaygınlaşmasıyla birlikte çok sayıda veri platformu geliştirilmiştir. NASA EarthData, ESA Copernicus Data Space, USGS EarthExplorer ve NOAA veri merkezleri, uydu verilerine erişim sağlayan başlıca platformlar arasında yer almaktadır. Bunun yanında Google Earth Engine ve Giovanni gibi bulut tabanlı sistemler, yalnızca veri erişimi sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda büyük hacimli veri setlerinin çevrimiçi ortamda işlenmesine ve analiz edilmesine de olanak tanımaktadır (Acker & Leptoukh, 2007; Gorelick et al., 2017). Veri platformları ile uydu sistemleri arasında doğrudan bir eşitlik bulunmamaktadır. Örneğin Google Earth Engine bir uydu sistemi değil, Landsat, Sentinel, MODIS ve ERA5 gibi çok sayıda veri kaynağını bünyesinde barındıran bir analiz platformudur. Benzer şekilde NASA EarthData da tek bir uydu görevini değil, farklı NASA misyonlarından elde edilen verileri kullanıcıların erişimine sunan kapsamlı bir veri altyapısıdır. Bu nedenle veri platformlarının, veri üretiminden ziyade veri depolama ve veri yönetim sistemleri olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Gorelick et al., 2017).

3.1.2. Uydu Aileleri

Uydu aileleri, belirli bir program veya görev kapsamında geliştirilen ve benzer amaçlara hizmet eden uydu gruplarını ifade etmektedir. Farklı dönemlerde fırlatılan ve çeşitli sensörlerle donatılan bu uydular, uzun süreli gözlem serilerinin oluşturulmasına katkı sağlamaktadır (Kidder & Vonder Haar, 1995). Meteorolojik

ve klimatolojik çalışmalarda en yaygın kullanılan uydu aileleri arasında Landsat, Sentinel, Terra/Aqua ve Suomi-NPP sistemleri bulunmaktadır. Örneğin Landsat programı 1972 yılında başlamış olup, günümüzde yeryüzü gözlemleri açısından en uzun süreli veri arşivlerinden birini oluşturmaktadır. Benzer şekilde Avrupa Uzay Ajansı tarafından yürütülen Sentinel programı, farklı amaçlara yönelik geliştirilen Sentinel-1, Sentinel-2, Sentinel-3 ve Sentinel-5P gibi çeşitli görevleri içermektedir (Drusch et al., 2012). Terra ve Aqua uyduları üzerinde bulunan MODIS sensörü, küresel ölçekte kara, atmosfer ve okyanus süreçlerinin izlenmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Suomi-NPP platformu ise özellikle VIIRS sensörü sayesinde yüksek zamansal çözünürlükte veri sağlayarak çevresel değişimlerin izlenmesine katkıda bulunmaktadır (Justice et al., 2002). Uydu aileleri, belirli sensörleri taşıyan platformlar olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bir uydu ailesi ile üzerinde bulunan sensörler arasında hiyerarşik bir ilişki bulunmaktadır. Aynı uydu ailesi içerisinde farklı sensörler yer alabileceği gibi, benzer sensörler farklı uydu görevlerinde de kullanılabilmektedir.

3.1.3. Sensör Kavramı

Uzaktan algılama sistemlerinde sensör, elektromanyetik enerjiyi algılayan ve bunu sayısal verilere dönüştüren temel bileşen olarak tanımlanmaktadır (Campbell & Wynne, 2011). Başka bir ifadeyle sensörler, uydu platformlarının yeryüzü ve atmosfer hakkında gözlem yapmasını sağlayan ölçüm sistemleridir. Sensörler, algıladıkları elektromanyetik enerjinin dalga boyuna, çalışma prensibine ve kullanım amacına göre farklı özelliklere sahiptir. Bu farklılıklar, elde edilen verilerin mekânsal, spektral, radyometrik ve zamansal özelliklerini doğrudan belirlemektedir. Meteoroloji ve klimatoloji alanında yaygın olarak kullanılan sensörler arasında MODIS, MSI, OLI/TIRS, SAR, OLCI, SLSTR, SRAL ve TROPOMI sistemleri yer almaktadır. Örneğin, Sentinel-2 uyduları üzerinde bulunan MultiSpectral Instrument (MSI), görünür, yakın kızılötesi ve kısa dalga kızılötesi bantlarda 10-20 m mekânsal çözünürlükte yüksek kaliteli optik görüntüler sağlayarak bitki örtüsü, arazi örtüsü ve tarımsal uygulamaların izlenmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Landsat 8 ve Landsat 9 platformlarında bulunan Operational Land Imager (OLI) ve Thermal Infrared Sensor (TIRS) ise görünür, yakın kızılötesi ve termal kızılötesi bantlarda veri sağlayarak arazi kullanım değişimleri, kara yüzey sıcaklığı (LST), su kaynakları ve kuraklık analizlerinde önemli bir veri kaynağı oluşturmaktadır (Roy et al., 2014). Sentinel-3 platformu, farklı amaçlara hizmet eden üç temel sensörü aynı anda taşımaktadır. Ocean and Land Colour Instrument (OLCI) okyanus rengi, su kalitesi ve kara yüzeyi yansıtım özelliklerini gözlemlemek amacıyla geliştirilmiştir. Sea and Land Surface Temperature Radiometer (SLSTR) deniz ve kara yüzey sıcaklıklarının yüksek doğrulukla belirlenmesini sağlarken, Synthetic Aperture Radar Altimeter (SRAL) radar altimetresi ise deniz yüzeyi yüksekliği, önemli dalga yüksekliği ve rüzgâr hızı gibi oşinografik parametreleri ölçmektedir. SRAL, görüntü oluşturan optik sensörlerden farklı olarak uydunun tam alt doğrultusunda (nadir) noktasal ölçümler gerçekleştirmekte olup yaklaşık 2-10 km iz genişliği (footprint) boyunca

veri üretmektedir. Aynı yer izi üzerinden tekrar geçiş süresi yaklaşık 27 gündür. Bu özellikleri sayesinde Sentinel-3, okyanus gözlemleri ve küresel iklim izleme çalışmalarında önemli bir rol üstlenmektedir. Aktif uzaktan algılama sistemlerine örnek olan Sentinel-1 uydularında kullanılan Sentetik Açıklıklı Radar (Synthetic Aperture Radar, SAR) sensörü ise mikrodalga bölgesinde çalışmaktadır. Kendi enerji kaynağını kullanarak yeryüzüne mikrodalga sinyalleri göndermesi nedeniyle güneş ışığına ihtiyaç duymamakta ve bulutluluk, sis veya gece-gündüz koşullarından büyük ölçüde etkilenmeden veri sağlayabilmektedir. Bu özellik, özellikle taşkınlar, heyelanlar, yüzey deformasyonları ve yer kabuğu hareketlerinin izlenmesinde önemli avantajlar sağlamaktadır (Torres et al., 2012). Atmosferik bileşim çalışmalarında ise Sentinel-5P platformunda bulunan Tropospheric Monitoring Instrument (TROPOMI) sensörü öne çıkmaktadır. Bu sensör sayesinde azot dioksit (NO_2), karbon monoksit (CO), kükürt dioksit (SO_2), metan (CH_4), formaldehit (HCHO) ve ozon (O_3) gibi atmosferik gazlar ile aerosol dağılımları küresel ölçekte yüksek zamansal çözünürlükle izlenebilmektedir. Bu nedenle TROPOMI, hava kalitesi, atmosfer kimyası ve iklim değişikliği araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Veefkind et al., 2012). Optik sensörler yüksek mekânsal ve spektral çözünürlük sunmalarına karşın atmosferik koşullardan, özellikle bulutluluk ve bulut gölgelerinden önemli ölçüde etkilenmektedir. Bulutlar, yeryüzünden yansıyan elektromanyetik enerjinin sensöre ulaşmasını engelleyerek eksik veya hatalı gözlemlere neden olabilmektedir. Buna karşılık radar sistemleri mikrodalga bölgesinde çalıştıkları için bulutlardan büyük ölçüde etkilenmemekte ve her türlü hava koşulunda kesintisiz veri sağlayabilmektedir (Campbell & Wynne, 2011). Günümüzde optik uydu görüntülerindeki bulut etkisini azaltmak amacıyla çeşitli görüntü işleme teknikleri uygulanmaktadır. Landsat 8-9 ve Sentinel-2 görüntülerinde bulunan Quality Assessment (QA) bantları her piksel için bulut, bulut gölgesi ve temiz piksel bilgisi sunarken, Fmask (Function of Mask) algoritması bulut ve bulut gölgelerinin otomatik olarak belirlenmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Zhu & Woodcock, 2012). Sentinel-2 verileri için geliştirilen S2cloudless algoritması ise makine öğrenmesine dayalı daha gelişmiş bulut tespit yöntemlerinden biridir. Bulut kaynaklı veri kayıplarını azaltmada kullanılan bir diğer yaklaşım zamansal kompozit (temporal compositing) yöntemidir. Bu yöntemde tek bir tarihe ait görüntü yerine belirli bir zaman aralığında elde edilen çok sayıdaki görüntü birlikte değerlendirilmekte ve her piksel için en uygun gözlem seçilmektedir. Böylece bulutlardan büyük ölçüde arındırılmış aylık veya mevsimlik kompozit görüntüler oluşturulabilmektedir. Örneğin MODIS'in 16 günlük bitki örtüsü indeksi (MOD13A2) ürünleri bu yaklaşımla üretilmektedir. Kompozit görüntülerde veri boşluklarının devam etmesi durumunda ise zamansal interpolasyon yöntemleri ile STARFM, ESTARFM gibi uzamsal-zamansal veri füzyon teknikleri kullanılarak farklı çözünürlükteki uydu verileri birleştirilmekte ve daha sürekli gözlem serileri elde edilmektedir.

3.1.4. Veri Ürünleri

Veri ürünleri, sensörlerden elde edilen ham verilerin çeşitli düzeltme ve işleme aşamalarından geçirilmesi sonucunda oluşturulan türev veri setlerini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle veri ürünleri, araştırmalarda doğrudan kullanılan fiziksel veya biyofiziksel değişkenleri temsil etmektedir (Jensen, 2015). Meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda yaygın olarak kullanılan veri ürünleri arasında Normalize Edilmiş Fark Bitki Örtüsü İndeksi (NDVI), kara yüzey sıcaklığı (LST), aerosol optik kalınlığı (AOD), deniz yüzeyi sıcaklığı (SST), yağış ürünleri ve toprak nemi verileri bulunmaktadır. Örneğin MODIS sensörü tarafından elde edilen ham gözlemler işlenerek NDVI, LST ve yangın ürünleri oluşturulabilmektedir. Benzer şekilde TRMM ve GPM misyonlarından elde edilen veriler kullanılarak küresel yağış ürünleri geliştirilmektedir (Justice et al., 2002; Amekudzi et al., 2016). Dolayısıyla uzaktan algılama sistemlerinde veri platformları, uydu aileleri, sensörler ve veri ürünleri arasında birbirini tamamlayan hiyerarşik bir yapı bulunmaktadır. Veri platformları verilerin depolandığı ve kullanıcılara sunulduğu sistemleri temsil ederken, uydu aileleri gözlem platformlarını, sensörler ölçüm sistemlerini, veri ürünleri ise araştırmalarda doğrudan kullanılan işlenmiş bilgileri ifade etmektedir. Bu kavramsal ayrımın doğru biçimde anlaşılması, meteorolojik ve klimatolojik çalışmalarda uygun veri seçiminin yapılabilmesi açısından temel bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

3.2. Başlıca Uydu Veri Platformları

Uydu teknolojilerindeki gelişmeler, yeryüzü ve atmosfer sistemlerine ilişkin veri miktarında önemli artışlara yol açmıştır. Bununla birlikte, farklı uydu görevleri kapsamında üretilen verilerin depolanması, yönetilmesi ve araştırmacıların kullanımına sunulması amacıyla çeşitli veri platformları geliştirilmiştir. Açık veri politikalarının yaygınlaşmasıyla birlikte bu platformlar, yalnızca veri arşivleme merkezleri olmaktan çıkmış; veri erişimi, ön işleme ve çevrimiçi analiz imkânları sağlayan kapsamlı bilgi sistemlerine dönüşmüştür (Gorelick et al., 2017). Günümüzde meteoroloji ve klimatoloji alanında kullanılan başlıca veri platformları arasında Google Earth Engine, NASA EarthData, Giovanni, Copernicus Data Space Ecosystem ve USGS EarthExplorer öne çıkmaktadır. Bu platformlar, farklı mekânsal ve zamansal çözünürlüklerde çok sayıda veri setini araştırmacıların kullanımına sunmakta ve büyük veri analizlerinde önemli kolaylıklar sağlamaktadır.

3.2.1. Google Earth Engine

Google Earth Engine (GEE), büyük hacimli coğrafi veri setlerinin bulut ortamında işlenmesine olanak sağlayan platformlardan biridir. Google tarafından geliştirilen bu sistem, petabayt düzeyindeki uydu görüntülerini ve çeşitli çevresel veri setlerini tek bir altyapı altında bir araya getirmektedir (Gorelick et al., 2017). Google Earth Engine içerisinde Landsat arşivleri, Sentinel görüntüleri, MODIS ürünleri, ERA5 yeniden analiz verileri, CHIRPS yağış verileri, SRTM sayısal yükseklik modelleri ve çeşitli arazi örtüsü veri tabanları bulunmaktadır. Platformun

en önemli özelliklerinden biri, verilerin yerel bilgisayarlara indirilmesine gerek kalmadan bulut tabanlı sunucular üzerinde analiz edilebilmesidir. JavaScript ve Python programlama dilleri ile uyumlu çalışan Google Earth Engine, özellikle arazi kullanım değişimleri, kuraklık analizleri, orman yangınları, hidrolojik modelleme ve iklim değişikliği araştırmalarında yaygın biçimde kullanılmaktadır.

3.2.2. NASA EarthData

NASA EarthData sistemi, NASA'nın farklı uydu misyonları kapsamında üretilen verilerin araştırmacılara sunulduğu kapsamlı bir veri platformudur. Bu sistem, Dünya Gözlem Sistemi Veri ve Bilgi Sistemi (Earth Observing System Data and Information System, EOSDIS) altyapısı üzerinde çalışmaktadır (NASA, 2024). EarthData platformu aracılığıyla;

- MODIS,
- SMAP,
- MERRA-2,
- TRMM,
- GPM,
- AIRS,
- VIIRS gibi çok sayıda veri setine erişim sağlanabilmektedir.

Platform, veri indirme hizmetlerinin yanı sıra alt veri kümeleri oluşturma, zamansal filtreleme ve çeşitli ön işleme seçenekleri de sunmaktadır. Özellikle hidroloji, atmosfer bilimleri ve uzaktan algılama araştırmalarında NASA EarthData en yaygın kullanılan veri merkezlerinden biri durumundadır.

3.2.3. Giovanni Platformu

Giovanni (Geospatial Interactive Online Visualization and Analysis Infrastructure), NASA Goddard Uzay Uçuş Merkezi tarafından geliştirilen çevrimiçi analiz platformlarından biridir. Sistem, kullanıcıların herhangi bir programlama bilgisine ihtiyaç duymadan çeşitli veri setleri üzerinde görselleştirme ve analiz işlemleri gerçekleştirmesine imkân sağlamaktadır (Acker & Leptoukh, 2007). Giovanni platformu sayesinde;

- Zaman serileri oluşturulabilmekte,
- Alan ortalamaları hesaplanabilmekte,
- Haritalar üretilebilmekte,
- Korelasyon analizleri gerçekleştirilebilmekte,
- Atmosferik ve iklimsel değişkenler karşılaştırılabilmektedir.

Bu özellikleri sayesinde Giovanni, özellikle eğitim amaçlı çalışmalar ile hızlı ön analiz gerektiren araştırmalarda önemli avantajlar sunmaktadır.

3.2.4. Copernicus Data Space Ecosystem

Copernicus Programı kapsamında geliştirilen Copernicus Data Space Ecosystem, Avrupa Uzay Ajansı (ESA) tarafından yürütülen Sentinel misyonlarından elde edilen verilerin araştırmacılara sunulduğu açık erişimli bir platformdur (Drusch et al., 2012). Bu platform aracılığıyla;

- Sentinel-1,
- Sentinel-2,
- Sentinel-3,
- Sentinel-5P verilerine ücretsiz olarak erişilebilmektedir.

Copernicus Data Space Ecosystem, yüksek hacimli veri depolama kapasitesi, çevrimiçi veri işleme araçları ve bulut tabanlı çalışma ortamları sayesinde kullanıcıların büyük veri setleri üzerinde analizler gerçekleştirmesine olanak tanımaktadır. Tarım, su kaynakları, hava kalitesi ve çevresel değişim araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

3.2.5. USGS EarthExplorer

USGS EarthExplorer, Amerika Birleşik Devletleri Jeoloji Araştırmaları Kurumu (USGS) tarafından geliştirilen ve uzun yıllardır kullanılan veri platformlarından biridir. Sistem, özellikle Landsat programı kapsamında elde edilen görüntülerin dağıtımında önemli bir role sahiptir (Wulder et al., 2019). EarthExplorer platformu üzerinden;

- Landsat görüntüleri,
- ASTER verileri,
- SRTM sayısal yükseklik modelleri,
- DEM ürünleri,
- Çeşitli hava fotoğrafları kullanıcıların erişimine sunulmaktadır.

Platform, tarih, koordinat, bulutluluk oranı ve veri türüne göre ayrıntılı filtreleme seçenekleri sunmaktadır. Özellikle uzun dönemli arazi kullanım değişimleri ve jeomorfolojik araştırmalarda yaygın biçimde tercih edilmektedir.

3.2.6. Veri Platformlarının Araştırmalardaki Önemi

Açık veri politikalarının yaygınlaşması ve bulut bilişim teknolojilerindeki gelişmeler, meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda veri erişimini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Günümüzde araştırmacılar, dünyanın farklı bölgelerine ait çok büyük hacimli veri setlerine kısa süre içerisinde ulaşabilmekte ve bu verileri çevrimiçi ortamda işleyebilmektedir. Bununla birlikte veri platformlarının seçiminde, çalışmanın amacı, kullanılacak veri türü ve analiz yöntemi dikkate alınmalıdır. Örneğin Google Earth Engine büyük veri analizleri için önemli avantajlar sağlarken, NASA EarthData belirli veri setlerine erişim açısından daha kapsamlı olanaklar sunmaktadır. Benzer şekilde Copernicus Data Space Ecosystem Sentinel verileri için temel kaynak niteliği taşırken, USGS EarthExplorer özellikle Landsat arşivleri bakımından önemli bir veri merkezi olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla veri platformları, modern meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarının

temel altyapı bileşenlerinden biri haline gelmiş olup, büyük veri çağında bilimsel çalışmaların yürütülmesinde stratejik bir öneme sahiptir.

3.3. Meteorolojik ve Klimatolojik Amaçlı Başlıca Uydu Sistemleri

Uydu teknolojilerindeki gelişmeler, atmosferik ve çevresel süreçlerin küresel ölçekte izlenmesine olanak sağlayarak meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında önemli değişimlere yol açmıştır. Farklı uydu görevleri kapsamında geliştirilen sensörler sayesinde kara yüzey özellikleri, bitki örtüsü, deniz yüzeyi sıcaklığı, atmosferik gazlar, yağış miktarı ve toprak nemi gibi çok sayıda değişken düzenli olarak gözlenebilmektedir. Günümüzde meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda en yaygın kullanılan uydu sistemleri arasında Landsat, Sentinel serileri, MODIS, VIIRS, TRMM, GPM ve SMAP yer almaktadır (Kidder & Vonder Haar, 1995).

3.3.1. Landsat Programı

Landsat programı, dünyanın en uzun süreli sivil yeryüzü gözlem programlarından biri olup, 1972 yılında Landsat-1 uydusunun fırlatılmasıyla başlamıştır. NASA ve Amerika Birleşik Devletleri Jeoloji Araştırmaları Kurumu (USGS) tarafından yürütülen program kapsamında günümüze kadar farklı nesillerde çok sayıda uydu görev yapmıştır (Wulder et al., 2019). Landsat 8 ve Landsat 9 platformlarında bulunan Operational Land Imager (OLI) ve Thermal Infrared Sensor (TIRS) sistemleri sayesinde görünür, yakın kızılötesi ve termal bantlarda veri üretilebilmektedir. Yaklaşık 30 m mekânsal çözünürlüğe sahip olan bu sistemler, uzun dönemli gözlem arşivleri sayesinde arazi kullanım değişimleri, orman yangınları, kuraklık, bitki örtüsü dinamikleri ve kara yüzey sıcaklığı çalışmalarında yaygın biçimde kullanılmaktadır (Roy et al., 2014). Landsat programının en önemli avantajlarından biri, yarım yüzyılı aşan sürekli veri arşivine sahip olmasıdır. Bu özellik, çevresel değişimlerin uzun dönemli olarak incelenmesine olanak sağlamaktadır.

3.3.2. Sentinel Uydu Ailesi

Avrupa Uzay Ajansı tarafından Copernicus Programı kapsamında geliştirilen Sentinel uydu ailesi, günümüzde en önemli açık erişimli gözlem sistemlerinden biri haline gelmiştir. Farklı görevler için tasarlanan Sentinel uyduları, atmosferik ve çevresel değişkenlerin izlenmesine yönelik geniş bir veri yelpazesi sunmaktadır (Drusch et al., 2012).

Sentinel-1

Sentinel-1 uyduları Sentetik Açıklıklı Radar (SAR) sistemi kullanmaktadır. Mikrodalga bölgesinde çalışan bu sensör, bulutluluk ve gece-gündüz koşullarından büyük ölçüde etkilenmemektedir. Bu özellik, sel alanlarının belirlenmesi, yüzey deformasyonlarının izlenmesi ve heyelan çalışmalarında önemli avantajlar sağlamaktadır (Torres et al., 2012).

Sentinel-2

Sentinel-2 platformları üzerinde bulunan MultiSpectral Instrument (MSI) sensörü, 10 m'ye kadar ulaşan yüksek mekânsal çözünürlükte optik görüntüler

sağlamaktadır. Bu sistem özellikle bitki örtüsü değişimleri, tarımsal alanlar, arazi kullanım sınıflandırmaları ve kuraklık analizlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Drusch et al., 2012).

Sentinel-3

Sentinel-3 görevi, kara ve deniz yüzeyi süreçlerinin izlenmesine yönelik geliştirilmiştir. Deniz yüzeyi sıcaklığı, kara yüzey sıcaklığı, okyanus rengi ve çeşitli biyofiziksel parametreler bu sistem sayesinde izlenebilmektedir. OLCI ve SLSTR sensörleri, özellikle iklim değişikliği araştırmaları ve okyanus-atmosfer etkileşimlerinin incelenmesinde önemli veri kaynakları sağlamaktadır (Donlon et al., 2012).

Sentinel-5P

Sentinel-5 Precursor (Sentinel-5P), atmosferik bileşim gözlemlerine yönelik geliştirilmiş özel bir görevdir. TROPOMI sensörü sayesinde azot dioksit (NO_2), karbon monoksit (CO), metan (CH_4), kükürt dioksit (SO_2) ve ozon (O_3) gibi atmosferik gazlar küresel ölçekte izlenebilmektedir. Son yıllarda hava kalitesi ve atmosferik kirlilik araştırmalarında Sentinel-5P verilerinin kullanımı önemli ölçüde artmıştır (Veefkind et al., 2012).

3.3.3. MODIS Sistemi

MODIS (Moderate Resolution Imaging Spectroradiometer), Terra ve Aqua uyduları üzerinde bulunan çok bantlı bir sensördür. 1999 yılında Terra ve 2002 yılında Aqua platformlarının fırlatılmasıyla birlikte küresel ölçekte düzenli gözlemler gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Justice et al., 2002). MODIS sistemi 36 farklı spektral bantta veri üretmekte olup, 250 m, 500 m ve 1000 m çözünürlüklerde çeşitli ürünler sağlamaktadır. Günlük gözlem tekrarına sahip olması, geniş alanların sürekli izlenmesine olanak vermektedir. MODIS verileri kullanılarak;

- Normalize Edilmiş Fark Bitki Örtüsü İndeksi (NDVI),
- Kara yüzey sıcaklığı (LST),
- Yangın ürünleri,
- Kar örtüsü,
- Aerosol optik kalınlığı,
- Buharlaşma ve evapotranspirasyongibi çok sayıda ürün oluşturulabilmektedir (Running et al., 2004).

3.3.4. VIIRS Sistemi

Visible Infrared Imaging Radiometer Suite (VIIRS), Suomi-NPP ve NOAA-20 uyduları üzerinde bulunan gelişmiş bir görüntüleme sistemidir. MODIS'in devamı niteliğinde kabul edilen bu sensör, daha yüksek radyometrik kaliteye ve daha gelişmiş görüntüleme kapasitesine sahiptir (Román et al., 2014). VIIRS verileri;

- Gece ışıkları,
- Yangın noktaları,
- Bitki örtüsü,
- Deniz yüzeyi sıcaklığı,

- Atmosferik aerosoller gibi çeşitli çevresel parametrelerin izlenmesinde kullanılmaktadır.

3.3.5. TRMM ve GPM Misyonları

Yağış gözlemlerine yönelik geliştirilen en önemli uydu görevlerinden biri Tropical Rainfall Measuring Mission (TRMM) programıdır. NASA ve Japon Uzay Ajansı (JAXA) iş birliğiyle yürütülen bu görev, 1997 yılında başlatılmıştır (Amekudzi et al., 2016). TRMM misyonunun devamı niteliğinde geliştirilen Global Precipitation Measurement (GPM) sistemi ise 2014 yılında faaliyete geçmiştir. GPM, daha yüksek zamansal çözünürlüğe sahip küresel yağış ürünleri üretmektedir. TRMM ve GPM verileri;

- Taşkın analizleri
- Kuraklık araştırmaları,
- Hidrolojik modellemeler,
- İklim değişikliği çalışmaları için önemli veri kaynakları oluşturmaktadır.

3.3.6. SMAP Misyonu

Soil Moisture Active Passive (SMAP) misyonu, küresel ölçekte toprak nemi gözlemlerine yönelik geliştirilmiş bir sistemdir. 2015 yılında NASA tarafından başlatılan bu görev, hidrolojik süreçlerin ve kara-atmosfer etkileşimlerinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamaktadır (Entekhabi et al., 2010). SMAP verileri özellikle;

- Tarımsal kuraklık,
- Taşkın tahminleri,
- Toprak nemi değişimleri,
- Hidrolojik modelleme,
- İklim değişikliği araştırmaları gibi alanlarda yaygın biçimde kullanılmaktadır.

3.3.7. Uydu Sistemlerinin Meteoroloji ve Klimatolojideki Önemi

Farklı uydu sistemleri, sahip oldukları sensör özellikleri ve gözlem kapasiteleri bakımından birbirini tamamlayan veri kaynakları oluşturmaktadır. Landsat ve Sentinel sistemleri yüksek mekânsal çözünürlükleri sayesinde ayrıntılı yeryüzü analizlerinde öne çıkarken, MODIS ve VIIRS sistemleri geniş alanları kapsayan günlük gözlemler sağlamaktadır. TRMM ve GPM yağış süreçlerinin incelenmesinde, Sentinel-5P atmosferik kirleticilerin izlenmesinde, SMAP ise toprak nemi analizlerinde önemli avantajlar sunmaktadır. Bu nedenle modern meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında farklı uydu sistemlerinin birlikte kullanılması, atmosferik ve çevresel süreçlerin daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

3.4. Başlıca Kullanım Alanları

Uydu teknolojilerindeki gelişmeler, meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarının kapsamını önemli ölçüde genişletmiştir. Farklı spektral bantlarda çalışan sensörler sayesinde yeryüzü ve atmosfer sistemlerine ilişkin çok sayıda değişken düzenli

olarak izlenebilmekte, böylece çevresel süreçlerin zamansal ve mekânsal değişimleri ayrıntılı biçimde değerlendirilebilmektedir. Günümüzde uzaktan algılama verileri; bitki örtüsü değişimleri, kara yüzey sıcaklığı, kuraklık süreçleri, yangınlar, toprak nemi ve atmosferik kirleticiler gibi birçok alanda yaygın biçimde kullanılmaktadır (Campbell & Wynne, 2011).

3.4.1. Bitki Örtüsü ve Vejetasyon Analizleri

Bitki örtüsü, kara-atmosfer etkileşimlerinin temel bileşenlerinden biri olup enerji dengesi, karbon döngüsü ve hidrolojik süreçler üzerinde önemli etkilere sahiptir. Uydu sistemleri sayesinde bitki örtüsündeki zamansal değişimler düzenli olarak izlenebilmekte ve çeşitli indeksler yardımıyla vejetasyon yoğunluğu değerlendirilebilmektedir (Jensen, 2015). Bu amaçla en yaygın kullanılan göstergelerden biri Normalize Edilmiş Fark Bitki Örtüsü İndeksi (Normalized Difference Vegetation Index, NDVI)'dir. NDVI, kırmızı ve yakın kızılötesi bantlardan yararlanılarak hesaplanmakta olup, bitki örtüsünün yoğunluğu ve sağlığı hakkında bilgi sağlamaktadır (Tucker, 1979). MODIS, Landsat ve Sentinel-2 sistemleri, NDVI başta olmak üzere çeşitli vejetasyon indekslerinin oluşturulmasında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu veriler sayesinde kuraklık süreçleri, arazi bozunumu, tarımsal üretkenlik ve orman ekosistemlerindeki değişimler izlenebilmektedir (Running et al., 2004).

3.4.2. Kara Yüzey Sıcaklığı Analizleri

Kara yüzey sıcaklığı (Land Surface Temperature, LST), enerji dengesi, buharlaşma süreçleri ve şehirleşmenin çevresel etkileri açısından önemli bir parametredir. Termal kızılötesi bantlar yardımıyla elde edilen LST verileri, küresel ve bölgesel ölçekte sıcaklık değişimlerinin belirlenmesine olanak sağlamaktadır (Li et al., 2013). MODIS ve Landsat sistemleri, kara yüzey sıcaklığı çalışmalarında en yaygın kullanılan veri kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle şehirleşmenin neden olduğu kentsel ısı adası etkisi, kuraklık süreçleri ve iklim değişikliğinin bölgesel yansımalarının belirlenmesinde LST ürünlerinden yararlanılmaktadır (Weng, 2009).

3.4.3. Kuraklık Araştırmaları

Kuraklık, atmosferik süreçler ile kara yüzeyi koşullarının birlikte değerlendirilmesini gerektiren karmaşık doğal olaylardan biridir. Uydu verileri, yağış miktarı, bitki örtüsü durumu, yüzey sıcaklığı ve toprak nemi gibi çeşitli değişkenleri aynı anda izleyebilme olanağı sağladığından, kuraklık çalışmalarında önemli bir veri kaynağı oluşturmaktadır (Vicente-Serrano et al., 2010). Kuraklık analizlerinde;

- NDVI,
- Kara yüzey sıcaklığı,
- Toprak nemi ürünleri,
- TRMM ve GPM yağış verileri,
- MODIS evapotranspirasyon ürünleriyaygın olarak kullanılmaktadır.

Son yıllarda çoklu veri yaklaşımları kullanılarak geliştirilen çeşitli kuraklık indeksleri, hidroklimatik süreçlerin daha ayrıntılı biçimde değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

3.4.4. Yangınların İzlenmesi

Orman yangınları, ekosistemler üzerinde önemli etkilere sahip doğal afetlerden biridir. Yangınların tespiti, izlenmesi ve sonrasındaki ekolojik değişimlerin belirlenmesinde uydu sistemleri önemli avantajlar sunmaktadır (Giglio et al., 2018). MODIS ve VIIRS sensörleri, aktif yangın noktalarının belirlenmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Landsat ve Sentinel-2 verileri yardımıyla yangın sonrası arazi örtüsü değişimleri ve yanık alanların dağılışı ayrıntılı biçimde analiz edilebilmektedir. Normalized Burn Ratio (NBR) ve dNBR gibi indeksler, yangın şiddetinin belirlenmesinde yaygın biçimde kullanılan göstergeler arasında yer almaktadır.

3.4.5. Toprak Nemi ve Hidrolojik Süreçler

Toprak nemi, hidrolojik döngünün önemli bileşenlerinden biri olup buharlaşma, yüzey akışı ve bitki gelişimi üzerinde belirleyici bir role sahiptir. Bu nedenle toprak nemindeki değişimlerin düzenli olarak izlenmesi, hidrolojik modelleme ve tarımsal kuraklık araştırmaları açısından büyük önem taşımaktadır (Entekhabi et al., 2010). SMAP ve SMOS misyonları, küresel ölçekte toprak nemi gözlemlerine yönelik geliştirilen başlıca uydu sistemleri arasında yer almaktadır. Ayrıca ERA5-Land gibi yeniden analiz ürünleri ile birlikte kullanıldığında hidrolojik süreçlerin daha ayrıntılı biçimde değerlendirilmesi mümkün olmaktadır. Toprak nemi verileri;

- Tarımsal kuraklık,
- Taşkın tahminleri,
- Su kaynakları yönetimi,
- Hidrolojik modelleme çalışmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır.

3.4.6. Atmosferik Gazlar ve Hava Kalitesi Çalışmaları

Atmosferik kirleticilerin ve sera gazlarının izlenmesi, iklim değişikliği ve hava kalitesi araştırmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda geliştirilen atmosfer odaklı sensörler sayesinde çeşitli gazların küresel ölçekte düzenli olarak izlenmesi mümkün hale gelmiştir (Veefkind et al., 2012). Sentinel-5P platformunda bulunan TROPOMI sensörü sayesinde;

- Azot dioksit (NO_2),
- Karbon monoksit (CO),
- Kükürt dioksit (SO_2),
- Metan (CH_4),
- Ozon (O_3) gibi atmosferik bileşenler gözlenebilmektedir.

Bu veriler;

- Hava kirliliği araştırmaları,
- Şehirleşme etkileri,
- Endüstriyel emisyonlar,

- Orman yangınları,
- İklim değişikliği çalışmaları için önemli veri kaynakları oluşturmaktadır.

3.4.7. Meteoroloji ve Klimatoloji Araştırmalarında Çoklu Veri Yaklaşımı

Günümüzde meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda tek bir uydu sistemine dayanan yaklaşımlar yerini giderek çoklu veri kullanımına bırakmaktadır. Landsat, Sentinel, MODIS, TRMM, GPM ve SMAP gibi farklı sistemlerden elde edilen verilerin birlikte değerlendirilmesi, çevresel süreçlerin daha doğru ve ayrıntılı biçimde analiz edilmesine katkı sağlamaktadır (Running et al., 2004). Ayrıca uydu verilerinin yer gözlemleri, yeniden analiz ürünleri ve iklim modeli çıktıları ile birlikte kullanılması, belirsizliklerin azaltılmasına ve sonuçların güvenilirliğinin artırılmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle veri füzyonu ve çok kaynaklı analiz yaklaşımları, modern meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarının temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir.

3.5. Veri Kaynaklarının Karşılaştırılması

Meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda kullanılan uydu sistemleri, mekânsal çözünürlükleri, zamansal tekrar süreleri, gözlem kapasiteleri ve kullanım amaçları bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle herhangi bir uydu sisteminin bütün araştırma konuları için en uygun veri kaynağı olduğunu söylemek mümkün değildir. Veri seçimi, araştırmanın amacı, çalışma alanının büyüklüğü, ihtiyaç duyulan çözünürlük düzeyi ve incelenen parametrelere bağlı olarak değişmektedir (Jensen, 2015). Yüksek mekânsal çözünürlüğe sahip Landsat ve Sentinel-2 sistemleri, özellikle ayrıntılı arazi kullanım değişimleri, tarımsal uygulamalar ve bitki örtüsü analizleri açısından önemli avantajlar sunmaktadır. Landsat programının en önemli üstünlüğü, 1972 yılına kadar uzanan uzun dönemli veri arşivine sahip olmasıdır. Sentinel-2 sistemi ise daha yüksek mekânsal çözünürlüğü ve daha kısa tekrar süresi sayesinde güncel çevresel değişimlerin izlenmesinde önemli bir veri kaynağı oluşturmaktadır (Roy et al., 2014; Drusch et al., 2012). MODIS ve VIIRS sistemleri, günlük gözlem tekrarına sahip olmaları nedeniyle geniş alanların sürekli izlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu özellikleri sayesinde yangınların belirlenmesi, bitki örtüsü dinamiklerinin incelenmesi, kara yüzey sıcaklığı değişimlerinin izlenmesi ve çeşitli çevresel süreçlerin analizinde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, bu sistemlerin mekânsal çözünürlükleri Landsat ve Sentinel-2 sistemlerine göre daha düşük olduğundan, ayrıntılı yerel çalışmalarda bazı sınırlılıklar ortaya çıkabilmektedir (Justice et al., 2002). Sentinel-1 sistemi, radar teknolojisi kullanması nedeniyle optik sistemlerden farklı özelliklere sahiptir. Mikrodalga bölgesinde çalışan SAR sensörü, bulutluluk ve gece-gündüz koşullarından büyük ölçüde etkilenmemektedir. Bu durum özellikle taşkınlar, heyelanlar, yüzey deformasyonları ve arazi hareketlerinin izlenmesinde önemli avantajlar sağlamaktadır. Optik sistemlerin veri sağlayamadığı koşullarda Sentinel-1 verileri önemli bir alternatif oluşturmaktadır (Torres et al., 2012). Atmosferik bileşimin izlenmesine yönelik geliştirilen Sentinel-5P sistemi ise diğer uydu görevlerinden farklı olarak doğrudan hava kalitesi ve atmosferik gazların gözlenmesine odaklanmaktadır. TROPOMI sensörü sayesinde azot dioksit, karbon monoksit, kükürt dioksit, metan ve ozon gibi atmosferik bileşenler küresel ölçekte

izlenebilmektedir. Bu nedenle Sentinel-5P verileri, hava kirliliği, endüstriyel emisyonlar ve iklim değişikliği araştırmalarında önemli bir veri kaynağı haline gelmiştir (Veefkind et al., 2012). Yağış süreçlerinin incelenmesinde TRMM ve GPM misyonları öne çıkmaktadır. Özellikle istasyon ağlarının yetersiz olduğu bölgelerde bu sistemler önemli avantajlar sağlamaktadır. GPM misyonu, TRMM'ye göre daha yüksek zamansal çözünürlüğe sahip olup küresel ölçekte daha kapsamlı yağış ürünleri sunmaktadır. Bu nedenle hidrolojik modelleme, taşkın analizleri ve kuraklık araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Amekudzi et al., 2016). Toprak nemi çalışmalarında ise SMAP sistemi ön plana çıkmaktadır. Bu misyon, kara-atmosfer etkileşimlerinin anlaşılması ve tarımsal kuraklık süreçlerinin değerlendirilmesi açısından önemli veri kaynakları sunmaktadır. Bununla birlikte, SMAP verilerinin mekânsal çözünürlüğünün görece düşük olması nedeniyle yerel ölçekte gerçekleştirilen çalışmalarda diğer veri kaynakları ile birlikte kullanılması önerilmektedir (Entekhabi et al., 2010). Farklı uydu sistemlerinin temel özellikleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Başlıca uydu sistemlerinin karşılaştırılması

Uydu Sistemi	Sensör	Mekânsal Çözünürlük	Zamansal Tekrar Süresi	Başlıca Kullanım Alanları
Landsat 8/9	OLI/TIRS	30 m (termal bantlar 100 m)	16 gün	Arazi kullanım değişimi, NDVI, kara yüzey sıcaklığı (LST), kuraklık analizleri
Sentinel-1	SAR	10 m	6-12 gün	Taşkınlar, heyelanlar, yüzey deformasyonları, arazi hareketleri
Sentinel-2	MSI	10-20 m	5 gün	Bitki örtüsü, tarım, arazi örtüsü değişimleri, kuraklık çalışmaları
Sentinel-3	OLCI, SLSTR, SRAL	OLCI: 300 m; SLSTR: 500 m-1 km; SRAL: iz boyunca noktasal ölçüm (footprint yaklaşık 2-10 km)	OLCI/SLSTR: 1-2 gün; SRAL: 27 günlük tekrar çevrimi	Okyanus rengi, deniz yüzeyi sıcaklığı (SST), kara yüzey sıcaklığı (LST), deniz seviyesi yüksekliği (altimetri), dalga yüksekliği, rüzgâr hızı ve iklim çalışmaları
Sentinel-5P	TROPOMI	3.5-7 km	Günlük	Hava kalitesi, atmosferik gazlar, aerosol ve kirlilik analizleri
MODIS (Terra/Aqua)	MODIS	250-1000 m	Günlük	NDVI, LST, yangınlar, kar örtüsü, evapotranspirasyon
VIIRS (Suomi-NPP, NOAA-20)	VIIRS	375-750 m	Günlük	Gece ışıkları, aktif yangınlar, aerosol ve deniz yüzeyi sıcaklığı
TRMM	PR, TMI	0.25° (~25 km)	3 saat	Tropikal yağışların izlenmesi, hidrolojik çalışmalar
GPM	DPR, GMI	0.1° (~10 km)	30 dakika-3 saat	Yağış analizleri, taşkın ve kuraklık çalışmaları
SMAP	L-Band Radar ve Radyometre	9 km	2-3 gün	Toprak nemi, tarımsal kuraklık, hidrolojik modelleme

Tablo 1 incelendiğinde, farklı uydu sistemlerinin mekânsal çözünürlük, zamansal tekrar süresi ve gözlem kapasitesi bakımından birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Yüksek mekânsal çözünürlük gerektiren çalışmalarda Landsat ve Sentinel-2 sistemleri ön plana çıkarken, günlük gözlem gerektiren geniş alan analizlerinde MODIS ve VIIRS sistemleri daha uygun veri kaynakları sunmaktadır. Atmosferik bileşenlerin izlenmesinde Sentinel-5P, yağış süreçlerinin değerlendirilmesinde GPM ve toprak nemi analizlerinde ise SMAP misyonu öne çıkmaktadır. Bu durum,

meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda veri kaynağı seçiminin çalışma amacına bağlı olarak değiştiğini göstermektedir. Son yıllarda tek bir veri kaynağına dayalı yaklaşımlar yerini çoklu veri kullanımına bırakmaktadır. Uydu sistemlerinden elde edilen verilerin yer gözlemleri, yeniden analiz ürünleri ve iklim modeli çıktıları ile birlikte değerlendirilmesi, sonuçların güvenilirliğini artırmakta ve belirsizliklerin azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle veri füzyonu ve çok kaynaklı analiz yaklaşımları, modern meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Sonuç

Uzaktan algılama teknolojilerindeki gelişmeler, meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında kullanılan veri kaynaklarının çeşitliliğini önemli ölçüde artırmış ve atmosferik süreçlerin daha ayrıntılı biçimde incelenmesine olanak sağlamıştır. Özellikle uydu gözlem sistemleri, geniş alanları kapsayan düzenli gözlemler sağlamaları sayesinde, yer tabanlı gözlem ağlarının yetersiz kaldığı bölgelerde önemli veri kaynakları haline gelmiştir. Bu durum, iklim değişikliği araştırmalarından hidrolojik modellemelere, kuraklık analizlerinden hava kalitesi çalışmalarına kadar çok sayıda alanda uydu verilerinin kullanımını yaygınlaştırmıştır. Günümüzde uzaktan algılama alanında veri platformları, uydu aileleri, sensörler ve veri ürünleri birbirini tamamlayan bileşenler olarak değerlendirilmektedir. Google Earth Engine, NASA EarthData, Giovanni ve Copernicus Data Space Ecosystem gibi platformlar, büyük hacimli veri setlerine erişimi kolaylaştırırken, Landsat, Sentinel, MODIS, VIIRS, TRMM, GPM ve SMAP gibi uydu sistemleri farklı çevresel ve atmosferik değişkenlerin izlenmesine yönelik önemli olanaklar sunmaktadır. Bununla birlikte, veri platformları ile uydu sistemleri veya sensör kavramlarının birbirinden ayrılması, veri seçimi ve sonuçların yorumlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Meteorolojik ve klimatolojik araştırmalarda kullanılan uydu sistemleri, sahip oldukları mekânsal ve zamansal çözünürlükler ile gözlem kapasiteleri bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahiptir. Yüksek mekânsal çözünürlüğe sahip Landsat ve Sentinel-2 sistemleri ayrıntılı arazi analizlerinde öne çıkarken, MODIS ve VIIRS sistemleri geniş alanların günlük olarak izlenmesinde önemli avantajlar sağlamaktadır. Benzer şekilde Sentinel-5P atmosferik gazların gözlenmesine yönelik özel bir görev üstlenirken, GPM yağış süreçlerinin izlenmesinde, SMAP ise toprak nemi değişimlerinin belirlenmesinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu durum, herhangi bir uydu sisteminin tek başına bütün araştırma amaçları için yeterli olmadığını ve veri seçiminin çalışmanın amacına göre yapılması gerektiğini göstermektedir. Son yıllarda tek bir veri kaynağına dayanan yaklaşımlar yerini giderek çok kaynaklı veri kullanımına bırakmaktadır. Uydu gözlemlerinin yer istasyonu verileri, yeniden analiz ürünleri ve iklim modeli çıktıları ile birlikte değerlendirilmesi, belirsizliklerin azaltılmasına ve sonuçların güvenilirliğinin artırılmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle veri füzyonu yaklaşımları, büyük veri teknolojileri ve bulut tabanlı analiz platformları sayesinde farklı kaynaklardan elde edilen verilerin birlikte kullanılması

daha kolay hale gelmiştir. Yapay zekâ ve makine öğrenmesi yöntemlerindeki gelişmeler, uzaktan algılama alanında yeni araştırma olanakları ortaya çıkarmaktadır. Büyük hacimli veri setlerinin işlenmesi, otomatik sınıflandırma işlemleri, değişim analizleri ve çevresel modellemeler gibi birçok uygulamada yapay zekâ destekli yöntemlerin kullanımının giderek yaygınlaştığı görülmektedir. Bu gelişmeler, gelecekte meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarında daha yüksek çözünürlüklü, daha güvenilir ve daha hızlı analizlerin gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, uydu tabanlı gözlem sistemleri ve uzaktan algılama teknolojileri, modern meteoroloji ve klimatoloji araştırmalarının temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Açık veri politikaları, bulut bilişim altyapıları ve gelişmiş sensör teknolojileri sayesinde önümüzdeki yıllarda daha büyük veri hacimlerine sahip, daha yüksek doğrulukta ve daha bütünleşik gözlem sistemlerinin geliştirilmesi beklenmektedir. Bu süreç, yalnızca atmosfer bilimleri açısından değil, hidroloji, coğrafya, çevre bilimleri, tarım ve doğal afet araştırmaları gibi birçok disiplin için de yeni araştırma olanakları sunmaya devam edecektir.

Kaynakça

Acker, J. G., & Leptoukh, G. (2007). Online analysis enhances use of NASA Earth science data. Eos, Transactions American Geophysical Union, 88(2), 14-17. https://doi.org/10.1029/2007EO020003

Amekudzi, L. K., Osei, M. A., Atiah, W. A., Aryee, J. N. A., Ahiataku, M. A., Quansah, E., Preko, K., Danuor, S. K., & Fink, A. H. (2016). Validation of TRMM and FEWS satellite rainfall estimates with rain gauge measurement over Ashanti Region, Ghana. Atmospheric and Climate Sciences, 6(4), 599-614. https://doi.org/10.4236/acs.2016.64040

Campbell, J. B., & Wynne, R. H. (2011). Introduction to remote sensing (5th ed.). Guilford Press.

Donlon, C., Berruti, B., Buongiorno, A., Ferreira, M.-H., Féménias, P., Frerick, J., Goryl, P., Klein, U., Laur, H., Mavrocordatos, C., Rebhan, H., Seitz, B., Stroede, J., & Sciarra, R. (2012). The Global Monitoring for Environment and Security (GMES) Sentinel-3 mission. Remote Sensing of Environment, 120, 37-57. https://doi.org/10.1016/j.rse.2011.07.024

Drusch, M., Del Bello, U., Carlier, S., Colin, O., Fernandez, V., Gascon, F., Hoersch, B., Isola, C., Laberinti, P., Martimort, P., Meygret, A., Spoto, F., Sy, O., Marchese, F., & Bargellini, P. (2012). Sentinel-2: ESA's optical high-resolution mission for GMES operational services. Remote Sensing of Environment, 120, 25-36. https://doi.org/10.1016/j.rse.2011.11.026

Entekhabi, D., Njoku, E. G., O'Neill, P. E., Kellogg, K. H., Crow, W. T., Edelstein, W. N., Entin, J. K., Goodman, S. D., Jackson, T. J., Johnson, J., Kimball, J., Piepmeier, J., Koster, R., Martin, N., McDonald, K. C., Moghaddam, M., Moran, S., Reichle, R., Shi, J.-C., Spencer, M. W., Thurman, S. W., Tsang, L., & Van Zyl, J. (2010). The Soil Moisture Active Passive (SMAP) mission. Proceedings of the IEEE, 98(5), 704-716. https://doi.org/10.1109/JPROC.2010.2043918

Giglio, L., Boschetti, L., Roy, D. P., Humber, M. L., & Justice, C. O. (2018). The Collection 6 MODIS burned area mapping algorithm and product. Remote Sensing of Environment, 217, 72–85. https://doi.org/10.1016/j.rse.2018.08.005

Gorelick, N., Hancher, M., Dixon, M., Ilyushchenko, S., Thau, D., & Moore, R. (2017). Google Earth Engine: Planetary-scale geospatial analysis for everyone. Remote Sensing of Environment, 202, 18–27. https://doi.org/10.1016/j.rse.2017.06.031

Jensen, J. R. (2015). Introductory digital image processing: A remote sensing perspective (4th ed.). Pearson.

Justice, C. O., Townshend, J. R. G., Vermote, E. F., Masuoka, E., Wolfe, R. E., Saleous, N., Roy, D. P., & Morisette, J. T. (2002). An overview of MODIS land data processing and product status. Remote Sensing of Environment, 83(1-2), 3-15. https://doi.org/10.1016/S0034-4257(02)00084-6

Kidder, S. Q., & Vonder Haar, T. H. (1995). Satellite meteorology: An introduction. Academic Press.

Li, Z. L., Tang, B. H., Wu, H., Ren, H., Yan, G., Wan, Z., Trigo, I. F., & Sobrino, J. A. (2013). Satellite-derived land surface temperature: Current status and perspectives. Remote Sensing of Environment, 131, 14-37.

Liang, S. (2004). Quantitative remote sensing of land surfaces. Wiley.

NASA. (2024). EarthData User Guide. National Aeronautics and Space Administration.

Román, M. O., Justice, C., Paynter, I., Boucher, P. B., Devadiga, S., Endsley, A., Erb, A., Friedl, M., Gao, H., Giglio, L., Gray, J. M., Hall, D., Hulley, G., Kimbell, J., Knyazikhin, Y., Lyapustin, A., Myneni, R. B., Noojipady, P., Pu, J., Riggs, G., & Wolfe, R. (2024). Continuity between NASA MODIS Collection 6.1 and VIIRS Collection 2 land products. Remote Sensing of Environment, 302, 113963. https://doi.org/10.1016/j.rse.2023.113963

Roy, D. P., Wulder, M. A., Loveland, T. R., Woodcock, C. E., Allen, R. G., Anderson, M. C., Helder, D., Irons, J. R., Johnson, D. M., Kennedy, R., Scambos, T. A., Schaaf, C. B., Schott, J. R., Sheng, Y., Vermote, E. F., Belward, A. S., Bindschadler, R., Cohen, W. B., Gao, F., … Zhu, Z. (2014). Landsat-8: Science and product vision for terrestrial global change research. Remote Sensing of Environment, 145, 154-172. https://doi.org/10.1016/j.rse.2014.02.001

Running, S. W., Nemani, R. R., Heinsch, F. A., Zhao, M., Reeves, M., & Hashimoto, H. (2004). A continuous satellite-derived measure of global terrestrial primary production. BioScience, 54(6), 547-560. https://doi.org/10.1641/0006-3568(2004)054[0547:ACSMOG]2.0.CO;2

Torres, R., Snoeij, P., Geudtner, D., Bibby, D., Davidson, M., Attema, E., Potin, P., Rommen, B., Floury, N., Brown, M., Traver, I., Deghaye, P., Duesmann, B., Rosich, B., Miranda, N., Bruno, C., L'Abbate, M., Croci, R., Pietropaolo, A., … Rostan, F. (2012). GMES Sentinel-1 mission. Remote Sensing of Environment, 120, 9-24. https://doi.org/10.1016/j.rse.2011.05.028

Tucker, C. J. (1979). Red and photographic infrared linear combinations for monitoring vegetation. Remote Sensing of Environment, 8, 127-150.

Veefkind, J. P., Aben, I., McMullan, K., Förster, H., de Vries, J., Otter, G., Claas, J., Eskes, H. J., de Haan, J. F., Kleipool, Q., van Weele, M., Hasekamp, O., Hoogeveen, R., Landgraf, J., Snel, R., Tol, P., Ingmann, P., Voors, R., Kruizinga, B., … Levelt, P. F. (2012). TROPOMI on the ESA Sentinel-5 precursor: A GMES mission for global observations of the atmospheric composition for climate, air quality and ozone layer applications. Remote Sensing of Environment, 120, 70-83. https://doi.org/10.1016/j.rse.2011.09.027

Vicente-Serrano, S. M., Beguería, S., & López-Moreno, J. I. (2010). A multiscalar drought index sensitive to global warming: The Standardized Precipitation

Evapotranspiration Index. Journal of Climate, 23(7), 1696–1718. https://doi.org/10.1175/2009JCLI2909.1

Weng, Q. (2009). Thermal infrared remote sensing for urban climate and environmental studies: Methods, applications, and trends. ISPRS Journal of Photogrammetry and Remote Sensing, 64(4), 335-344. https://doi.org/10.1016/j.isprsjprs.2009.03.007

Wulder, M. A., Loveland, T. R., Roy, D. P., Crawford, C. J., Masek, J. G., Woodcock, C. E., Allen, R. G., Anderson, M. C., Belward, A. S., Cohen, W. B., Dwyer, J., Erb, A., Gao, F., Griffiths, P., Helder, D., Hermosilla, T., Hipple, J. D., Hostert, P., Hughes, M. J., ... Zhu, Z. (2019). Current status of Landsat program, science, and applications. Remote Sensing of Environment, 225, 127–147. https://doi.org/10.1016/j.rse.2019.02.015

BÖLÜM 5

Pasajlardan Hibrit Kamusal Mekânlara: Post-Dijital Çağda Flanörün Devinimi ve Kamusallığın Dönüşümü

Deniz Yaman[1]

[1] Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3916-8244

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl Paris'inin pasajlarında dolaşan flanör, modernliğin yalnızca edebî bir karakteri değildir. Baudelaire'in kalabalık gözlemcisi ile Benjamin'in kenti hem manzara hem iç mekân olarak deneyimleyen öznesi, figürün kurucu iki uğrağını oluşturur (Baudelaire, 1964, s. 9; Benjamin, 1999, s. 417). Metropolün hızla değişen uyarıcıları ile flanörün öznel görme ve bilme konumu, bu figürün duyusal ve epistemik çevresini tamamlar (Akgün, 2024, s. 41; Simmel, 1950, s. 410). Bu bölümde flanörün yürüyüşü; görmek, görünmek, oyalanmak ve gündelik fragmanları anlatıya dönüştürmek arasında kurulan iletişimsel bir pratik olarak ele alınmaktadır. 2000–2025 dönemini inceleyen bibliyometrik çalışma, flanör literatürünün nicel ve nitel bakımdan genişlediğini göstermektedir (Abuşoğlu, 2026, s. 22).

Mobil arayüz, nesneleri dijital ve maddi uzamda eşzamanlı konumlandırırken artırılmış uzam fiziksel çevreyi dinamik bilgiyle katmanlaştırır (Farman, 2012, s. 17; Manovich, 2006, s. 219). AR, gerçek ve sanal içeriği eşzamanlı biçimde birleştirirken VR, kullanıcıya bilgisayar üretimli çevrede mevcudiyet duygusu sunar (Azuma, 1997, s. 356; Slater & Sanchez-Vives, 2016, s. 1). Meta'nın VR altyapısının şirketin metaverse hedeflerinde merkezî yer tutması, bu söylemin platform stratejisiyle bağını göstermektedir (Egliston & Carter, 2021, s. 1). Bugünün kentinde flanörün yürüyüşü giderek daha fazla arayüzle gerçekleşmektedir. Harita uygulamaları, konum tabanlı öneriler, QR kodlar, kent ekranları, giyilebilir aygıtlar ve sosyal medya yakın çevreyi sınıflandırabilir; hareketi de hesaplanabilir bir iz hâline getirebilir. Bu ayrım açısından AR'de beden, sokak ve yabancılarla eşbulunma sürerken VR'de devinim, fiziksel oda ile kodlanmış çevrenin eşgüdümü üzerinden yorumlanabilir. Bu bölümde "metaverse", VR ile eşanlamlı bir teknik kategori değil, sürükleyici teknolojileri ve platform hedeflerini bir araya getiren sosyoteknik bir söylem olarak kullanılmaktadır.

Bu dönüşüm, dijital yönlendirmenin flanörlüğü bütünüyle sona erdirdiği ya da ağ bağlantısının herkesi sınırsız bir kâşife dönüştürdüğü biçimindeki iki karşıt okumayı düşündürmektedir. Algoritmik kişiselleştirme bilgi çeşitliliğini daraltıp filtre balonları üretebilir (Bozdag & van den Hoven, 2015, s. 249). Bu olasılığı doğrusal bir teknoloji etkisi olarak görmek yerine, arayüz ile toplumsal pratik arasındaki ilişkiye odaklanmak daha açıklayıcı olabilir. Kullanıcının kişiselleştirme düzeyini ayarlayabilmesi ve farklı öneri seçeneklerine erişebilmesi, özerkliği destekleyen tasarım koşullarıdır (Helberger vd., 2018, s. 197). Bu bölümde rastlantı, veri tabanı, sıralama ve tasarım kararları içinde yeniden düzenlenen koşullu bir olanak olarak yorumlanmaktadır. Dolayısıyla flanörlüğün nasıl dönüştüğü, beden, bakış, hareket ve iz bırakma ilişkilerinin hangi aktörlerce düzenlendiği üzerinden tartışılacaktır.

Bu çalışmanın amacı, modern flanör kavramını kamusal mekân, kamusal alan ve kamusallık arasındaki ayrım üzerinden yeniden ele almak; AR ve VR çağındaki dönüşümü "hibrit flanörlük" kavramıyla açıklayan eleştirel bir sentez geliştirmektir.

Çalışma, ampirik veri üreten ya da sistematik derleme iddiası taşıyan bir araştırma olarak değil, anlatısal-kavramsal bir literatür derlemesi olarak tasarlanmıştır. Kaynak seçimi; flanör ve kamusal alanın kurucu metinlerini, bu geleneklere yöneltilen toplumsal cinsiyet, beden ve eşitsizlik eleştirilerini, mobil/konum tabanlı medya ile AR/VR çalışmalarını ve kamusallık araştırmalarını kapsayacak biçimde yapılmıştır. Ulusal literatürdeki kavramsal ve saha temelli çalışmaların uluslararası tartışmalarla birlikte okunması, farklı kentsel bağlamlara aktarılabilir bir çözümleme zemini kurmayı amaçlamaktadır. Bu araştırmanın temel savı ise, AR ve VR teknolojilerinin flanörlüğü ortadan kaldırmaktan çok bedensel hareketi, bakışı ve karşılaşmayı fiziksel, dijital ve sanal katmanlara yeniden dağıtabildiğidir.

Modern Kentin Gözlemcisi Olarak Flanör

Flâneur sözcüğü, kentte ağır ağır dolaşan ve karşılaştığı fragmanlardan anlam üreten gözlemciyi anlatır (Baudelaire, 1964, s. 9). Figürü sıradan yayadan ayıran; hedefe varmayı öncelemeyen devinim, çevresel ayrıntılara açık dikkat ve kentsel işaretleri okuma becerisidir (Boutin, 2012, s. 124). Bu ikili konum, flanörün ne salt seyirci ne de bütünüyle katılımcı olarak görülmesini mümkün kılar.

Benjamin'in (1999, s. 422) *Pasajlar* çalışması, flanörü modern kapitalist kentin maddi kültürü içine yerleştirir. Kalabalığın flanör için bir perdeye dönüşmesi ve mağazanın flanörlüğü satış amacıyla kullanması, dolaşma ile meta düzeni arasındaki bağı görünür kılar. Flanör meta dünyasının büyüsünü kaydederken onun dışında kalmaz; vitrine yönelen bakış hem eleştirel okuma hem de tüketim arzusuna yakalanma olasılığı taşır. Flanör tavrının kitlesel tüketim içinde yaygın bir pratik ve metaya dönüşmesi, oyalanmanın ticari koşullardan bağımsız olmadığını gösterir (Buck-Morss, 1986, s. 105). Klasik flanörlük bu bakımdan başlangıcından beri saf bir özerklik değil, dolaşma özgürlüğü ile metanın çekimi arasındaki çelişkili bir konumdur. Güncel fark, platform sağlayıcılarının kamusal söylemin küratörleri hâline gelerek görünürlüğü büyük ölçekte düzenleyebilmesinde aranabilir (Gillespie, 2010, s. 347).

Simmel'in (1950, s. 410), metropol çözümlemesi, flanörün duyusal ve toplumsal çevresini tamamlar. Metropolün hızla değişen uyarıcıları, kentsel özneyi yoğun bir zihinsel uyaran rejimiyle karşılaştırır. Simmel'in yabancısı ile Benjamin'in flanörü, çoğul bakışlara alan açsa da modern öznelliğin sınırlarından bütünüyle kaçamayan görme ve bilme konumlarıdır (Akgün, 2024, s. 41). Flanörün analitik mesafesi bu nedenle mutlak bir dışarıdalık değil, kalabalığın içinde korunmaya çalışılan kırılgan bir konumdur.

Flanörü evrensel, bedensiz ve kamusal mekânda engelsizce dolaşan bir modern özne gibi ele almak sorunludur. Kadınların kamusal sokaklardaki varlığı, kamusal–özel ayrımı içinde kaygı ve düzenleme konusu hâline getirilmiştir; klasik flanör de çoğunlukla erkek özne olarak kurulmuştur (Wilson, 1992, s. 90; Wolff, 1985, s. 37). Benzer biçimde kaldırımlar, işaret sistemleri, ulaşım ağları ve dijital arayüzler nötr dolaşım altyapıları olarak görülemez. "Normal şablon", tasarım bilgisinin beyaz,

genç, erkek ve engelsiz bedeni doğal ölçü gibi kurabildiğini gösterir (Hamraie, 2017, s. 19). Bu nedenle flanörlük, estetik merakla birlikte hareket hakkı ve görünür olmanın toplumsal maliyeti üzerinden de tartışılabilir.

Flanörlüğün duyusal boyutu yalnızca bakışa indirgenemez. İşitme, koku, dokunma ve bedensel ritim, yürüyen kişinin çevreyle kurduğu ilişkiye birlikte katılır (Boutin, 2012, s. 124). Kamusal mekânı duyusal algı, mekânsal deneyim, esneklik, öznellik ve bellek üzerinden değerlendiren yaklaşım da deneyimin salt görsel bir düzen olmadığını vurgular (Bengü, 2025, s. 1889). Bu çokduyulu yapı, AR ile VR arasındaki ayrımı belirginleştirebilir. AR gerçek ve sanal içeriği aynı çevrede birleştirirken VR, kullanıcıda sanal çevrede bulunma duygusu üretebilir (Azuma, 1997, s. 356; Slater & Sanchez-Vives, 2016, s. 1). Bu çerçevede arayüz, bedeni ortadan kaldıran değil, dikkatin hangi duyusal sinyallere yöneleceğini yeniden düzenleyen bir unsur olarak yorumlanabilir.

Flanör, kentin parçalarını seçip dolaşıma sokan bir anlatıcı olarak da düşünülebilir; modern kentin fragmanları montaj ve yan yana getirme yoluyla okunabilir (Featherstone, 1998, s. 920). Mobil arayüz, maddi nesneleri dijital bilgiyle aynı bedensel uzamda ilişkilendirebilir (Farman, 2012, s. 17). Dijital ortamda öznenin nicel olarak algılanması, sayısallaşma ile gözetimi birbirine bağlar (Avcı, 2015, s. 249). Bu açıdan flanör, yalnızca kenti okuyan değil, altyapı tarafından da okunabilen koşullu bir gözlemci olarak değerlendirilebilir.

2000–2025 dönemini kapsayan bibliyometrik inceleme, flanör çalışmalarının hem nicel hem nitel bakımdan geliştiğini ortaya koymaktadır (Abuşoğlu, 2026, s. 22). Bu tarihsel ve eleştirel katmanlar birlikte düşünüldüğünde flanör, tek bir karakter tipi olmaktan çok belirli bir kent ilişkisinin analitik adı hâline gelir. Kavram; yavaşlık, oyalanma, seçici dikkat, kalabalıkla yakınlık-mesafe gerilimi, anlatı üretimi ve dolaşma hakkı bileşenlerinin her bağlamda farklı oranlarda birleşmesini açıklar.

Kamusal Mekân, Kamusal Alan ve Kamusallık

Flanörlüğün siyasal ve iletişimsel önemini açıklayabilmek için kamusal mekân, kamusal alan ve kamusallık kavramlarını birbirinden ayırmak gerekir. Kamusal mekân, farklı kişilerin bedensel olarak erişebildiği ve birlikte bulunabildiği maddi yerler olarak ele alınmaktadır (Mitchell, 1995). Kamusal alan, özel kişilerin ortak meseleler çevresinde bir araya geldiği iletişimsel-siyasal ilişkileri ifade etmektedir (Habermas, 1989, s. 27). Kamusallık ise mülkiyet, denetim, fiziksel düzen, toplumsal davranış ve canlılık gibi boyutlarla değişen bir niteliktir (Varna & Tiesdell, 2010, s. 575).

Arendt'in (1998, s. 50) yaklaşımında kamusal olan, kişilerin başkalarınca görülebildiği ve söylediklerinin işitilebildiği bir görünüş alanıdır. Kentsel AR'nin aynı yerde uyumsuz algısal gerçeklikler üretmesi, ortak mekânsal referansları zayıflatabilir (Chan, 2026, s. 343). Bu çerçevede kamusal olan, yalnızca kalabalık

bir yer değil, söz ve eylemin başkalarına açıldığı bir ortaklık olarak okunabilir. Flanörün kentte bulunması kendiliğinden kamusal eylem sayılmasa da yabancılarla aynı görünüş alanını paylaşması, kamusal ilişkinin bazı önkoşullarını destekleyebilir. AR katmanı toplumsal hafızayı yerinde görünür kılabilir; yalnızca belirli uygulama, dil veya abonelik kullanıcılarına açıldığında ise ortak dünyayı parçalayabilir.

Duyusal algı, mekânsal deneyim, esneklik, öznellik ve bellek, bir yerin ortaklaşa deneyimlenebilir çevre olarak kurulmasına katkıda bulunur (Bengü, 2025, s. 1889). Artırılmış mekân fiziksel çevreyi dinamik bilgiyle yoğunlaştırdığı için ortak çevreye yönelen dikkati de yeniden düzenleyebilir (Manovich, 2006, s. 219). Kamusal alanın iletişimsel niteliği, kamusal mekânın bedensel ve fenomenolojik önemini ortadan kaldırmaz. Flanörün yavaşlaması ve beklenmedik karşılaşmaya açık kalması, kamusal mekânın duyusal ve zamansal düzeniyle ilişkilendirilebilir. Dijital katman erişimi genişletebilir; dikkati sürekli bildirimlere bağladığında ortak çevreyi fark etme kapasitesini de daraltabilir.

Habermas'ın (1989, s. 32) kamusal alan kavramsallaştırması, kamusallığı özel kişilerin ortak yarara ilişkin tartışma yürüttüğü bir iletişim düzeni olarak ele alır. Kahvehane, salon ve okuma toplulukları burjuva kamusal alanının oluşumunda aracılı karşılaşma ortamlarıdır. Günümüzde değişen, iletişim altyapısının platform şirketlerinde yoğunlaşması, görünürlüğün hesaplamalı sıralamaya bağlanması ve katılımın sürekli veri üretmesidir. Dijitalleşme, iletişim alanına giren kişileri potansiyel yazarlara dönüştürerek eski eşik bekçiliği düzenini değiştirir (Habermas, 2022, s. 160). Platformlaşmanın demokratik haber değerlerini dikkat arayışıyla karşı karşıya getirmesi, bu dönüşümün temsil ve iktidar boyutunu görünür kılar (Fischer & Jarren, 2024, s. 200).

Fraser'ın (1990, s. 67) eleştirisi, resmî eşitliğin toplumsal eşitsizlikleri askıya almaya yetmediğini ve madun karşı-kamusallıkların demokratik işlevini vurgular. Algoritmik filtreleme bilgi çeşitliliğini daralttığında kullanıcı özerkliği ve kamusal tartışma zarar görebilir (Bozdag & van den Hoven, 2015, s. 249). Kişiselleştirme düzeyini ayarlama olanağı, çoğulluğu kullanıcı denetimiyle ilişkilendiren bir tasarım koşuludur (Helberger vd., 2018, s. 197). Bu yaklaşım, hibrit kamusal mekân için iki olası sonuç düşündürmektedir. Herkesin aynı dijital katmanı görmesi zorunlu olmayabilir; alternatif AR katmanları karşı-hafıza ve karşı-kamusallık için alan açabilir. Bununla birlikte çoğulluk ile parçalanma özdeş kabul edilmemelidir. Çeviri, karşılaşma ve itiraz kanalları bulunmadığında kişiselleştirilmiş katmanlar birbirinden habersiz paralel dünyalara dönüşebilir.

Kamusal mekânın maddi örgütlenmesi iletişimsel ilişkilere zemin hazırlayabilir, fakat onları tek başına belirlemez. Lefebvre (1991, s. 33), mekânsal pratik, mekân temsilleri ve temsil mekânlarını toplumsal mekânın birbiriyle bağlantılı üç boyutu olarak kurar. AR, bu üçlüye dışarıdan eklenen saydam bir bilgi tabakası sayılamaz. Kentsel artırmaların kodlanması ve içerik üzerindeki çatışmalar, teknolojinin yer

üretimindeki ikili rolünü görünür kılar (Graham vd., 2013, s. 464). De Certeau'nun (1984, s. 97) yürüme çözümlemesi, planlanmış düzenin gündelik taktiklerle yeniden yazılabileceğini gösterir. Yürüme, topografik düzenin yaya tarafından sahiplenildiği ve yerin mekânsal olarak eyleme geçirildiği bir sözceleme pratiği gibi işler. Dijital navigasyon bu taktik kapasiteyi bütünüyle ortadan kaldırmasa da olası rotaları ölçülebilir seçeneklere çevirebilir (Kitchin & Dodge, 2011).

Kamusal mekân, düzen ve denetim talepleri ile serbest etkileşim ve görünürlük mücadelelerinin karşı karşıya geldiği bir alandır (Mitchell, 1995, s. 115). Şanghay örneği, dijital platformların katılım ve toplumsal bağlılığı destekleyebildiğini; dijital dışlanma ve ticarileşmeyle de sınırlandığını göstermektedir (Chen, 2025, s. 171).

VR'nin veri yoğun yapısı ile güç eşitsizliği ve dijital dışlanma riskleri, çok kullanıcılı bir ortamın kendiliğinden kamusal sayılamayacağını gösterir (Egliston & Carter, 2021, s. 1). Kamusallığın süreç içinde değişmesi ve çok boyutlu olması, bu çalışmadaki sentezin iki kuramsal dayanağıdır (Chen, 2025, s. 171; Varna & Tiesdell, 2010, s. 575). Bu çerçevede hibrit kamusallık, fiziksel yer ile çevrim içi içeriğin basit toplamı olarak görülmemektedir. Birlikte bulunma ile iletişim, erişim ile etkili katılım ve görünürlük ile söz hakkı birbirinden ayrılmalıdır. Bu başlıkta kamusallık; erişim, görünürlük, çoğulluk, karşılaşma ve itiraz edilebilirlik üzerinden değişen ilişkisel bir nitelik olarak ele alınmaktadır. Verinin kullanımı ve katmanlar arası geçiş, hibrit kamusallığın iki özgül sınaması olarak önerilmektedir.

Siber Flanörden Hibrit Flanöre

Elektronik flanörün uzak "sokaklar" arasında sıçrayabilmesi, sanal hareketliliğin kamusal yaşamla ilişkisini görünür kıldı (Featherstone, 1998, s. 921). Dijital dünyalarda açıklık, sapma ve farklı deneyim hızlarına duyarlılık, flanörlüğün araştırma pratiği olarak da sürdüğünü göstermektedir (Aroles & Küpers, 2022, s. 398). İnternetin gündelik yaşama entegre olduğu erken evrelerde "siber flanör", ağlar arası geçişler yapan ve dijital yığınları izleyen aktörü betimleyen güçlü bir kavramsallaştırma sunar (Morozov, 2012). Arayüzdeki köprüler pasajların, dijital sayfalar vitrinlerin ve sanal cemaatler kitlesel yığınların muadili olarak kabul edilir (Friedberg, 1993). Ne var ki siber flanör imgesi; fiziksel mevcudiyeti, iletişim altyapısını ve veri çıkarım pratiklerini marjinalleştirdiğinde, "serbest dolaşım"ı kendi materyal zemininden yalıtır (Parks & Starosielski, 2015).

Platform sağlayıcılarının kamusal söylemin küratörleri hâline gelmesi, çevrim içi bulunabilirliğin kurumsal olarak düzenlendiğini gösterir (Gillespie, 2010, s. 347). Dijital ortamların özneyi nicel olarak algılaması ise sayısallaşma ile gözetimi birbirine bağlar (Avcı, 2015, s. 249). Siber flanör sıklıkla, ekran karşısında ağın sınırsızlığında özgürce gezinen bedensiz bir zihin olarak tasvir edilir. Oysa dijital dolaşım; donanım, ağ bağlantısı, kimliklendirilmiş hesap, arama motoru ve içerik dağıtım altyapılarına tabidir (Starosielski, 2015, s. 14; van Dijck, 2013, s. 29). Dolayısıyla siber flanörlük, failin özerklik deneyimi ile altyapının verileştirme ve

algoritmik sıralama kapasitesi arasındaki gerilim üzerinden analiz edilebilir (Bucher, 2018, s. 117; Zuboff, 2015, s. 81).

Hareketlilik, bağlanabilirlik ve toplumsallık, hibrit mekânın kurucu süreçleri olarak kavramsallaştırılmaktadır (de Souza e Silva vd., 2025, s. 14). Hibrit mekânların sınırları sosyoekonomik konum ve demografik ayrıcalıklarla genişleyip daralabilir (de Souza e Silva, 2023, s. 59). Bu yaklaşım, teknolojik aygıtı açıklamanın merkezinden çıkarıp ilişkisel pratiğe yerleştirir. Aynı uygulama; bağlantı kalitesi, güvenlik algısı, yerel normlar ve kullanıcı ilişkileri değiştikçe farklı hibrit mekânlar doğurabilir. Hibritlik çevrimiçi ile çevrim dışının pürüzsüz birleşmesi değil, hareket sırasında değişen bir eklemlenmedir.

Farman'ın (2012, s. 19) mobil arayüz yaklaşımı, bedenselliği mekânsal bir pratik olarak kavrar. Arayüz, kullanıcı ile mekân arasında bedensel deneyimi kuran bir ilişki alanıdır. Bağlantı hâlinde yürümek, fiziksel ve dijital alanların sınırlarını bulanıklaştırabilir (de Souza e Silva, 2006, s. 261). Mobil kullanıcı çevresinden bütünüyle kopmuş sayılamaz; dikkati farklı katmanlar arasında bölünür ve yeniden koordine edilir. Bu açıdan arayüz, kullanıcıyı konum ve etkileşim verileri yoluyla okuyabilen bir düzenek olarak da değerlendirilebilir (Couldry & Mejias, 2019).

Manovich'in (2006, s. 219) "artırılmış mekân" kavramsallaştırması, fiziksel çevrenin dinamik ve bağlama duyarlı bilgiyle katmanlaşmasına dikkat çeker. Medyanın kentten ayrı olmaktan çıkması, mimari ile hareketli ve yaygın medyanın birlikte düşünülmesini gerektirir (McQuire, 2008, s. 1). Türkiye'de Ingress oyuncularıyla yapılan etnografik çalışma, konumsal medyanın fiziksel mekân ile dijital enformasyonu birleştiren bir kent arayüzü olduğunu göstermektedir (Tokgöz, 2017, s. 7). Bu bulgular, konumun ağ çağında önemini yitirmediğini; dijital temsil, oyun hedefi ve bedensel güzergâh içinde yeniden üretildiğini gösterir. Siber flanörün yerini bu nedenle ne yalnızca sokakta ne de yalnızca çevrimiçi olan hibrit flanör almaktadır.

Konumsal aracılık, bağlantı hâlindeki yürüyüşün fiziksel ve dijital sınırları bulanıklaştırmasını açıklar (de Souza e Silva, 2006, s. 261). Temsilî aracılık, kentsel dijital içeriğin kodlanmış ve çatışmalı niteliğini ifade eder (Graham vd., 2013, s. 464). Öngörücü aracılık ise kişiselleştirilmiş önerilerin hangi içeriğe maruz kalınacağını düzenlemesini kapsar (Helberger vd., 2018, s. 191). Bu üçlü, mevcut bir tipolojinin aktarımı değil, literatürü flanörün devinimi açısından düzenleyen bölüm içi bir sentezdir. Flanörün sapması, bu aracılıkları kullanma, reddetme veya beklenmedik amaçlarla dönüştürme imkânı içinde değerlendirilmektedir.

Dijital flanörlük, açıklık ve sapma üzerinden keşfedici bir araştırma pratiği olarak yeniden düşünülebilir (Aroles & Küpers, 2022, s. 398). Yürümeyi dijital öğrenmeyle birleştiren pedagoji, beden, konum ve teknoloji ilişkilerini eleştirel incelemeye açar. Dijital arayüzler bu yönelimleri ölçülebilir tercihlere dönüştürebilir ve rotayı anlık geri bildirimle ayarlayabilir. Bu çalışmalar, arayüzün flanörlüğü kendiliğinden

imkânsız kılmadığını; belirleyici unsurun arayüzle kurulan ilişkinin niteliği olabileceğini düşündürmektedir (Liu vd., 2024, s. 112).

Dijital flanörlük, bağlantılı yürüyüş ve elektronik hareketlilik tartışmaları, dolaşmanın farklı ortamlar arasında yeniden kurulduğunu gösterir (Featherstone, 1998, s. 921). Klasik, siber ve hibrit flanörlük arasında mutlak kopuşlardan çok ağırlık merkezlerinin değişimi vardır. Klasik flanörde fiziksel beden ve kentsel kalabalık, siber flanörde bağlantısal gezinme, hibrit flanörde ise bedensel ve ağsal dolaşmanın eşzamanlılığı baskındır. Rastlantı sokaktan gelen uyarıcılarla platformun tasarlanmış sürprizleri arasında bölünebilir; karşılaşma, aynı kaldırımdaki yabancı kadar o yere daha önce içerik bırakmış kullanıcıyla da kurulabilir (Aroles & Küpers, 2022, s. 398)

AR ve Katmanlaşan Kamusal Mekân

Artırılmış gerçeklik, bilgisayar üretimli içeriği fiziksel çevre algısıyla gerçek zamanlı birleştiren ve üç boyutlu çevreye kaydeden sistemleri kapsar (Azuma, 1997, s. 356). Güncel etik değerlendirmeler, AR'de mahremiyet, güvenlik, özerklik, esenlik ve adalet sorunlarının birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir (Werner vd., 2025). Telefon ekranındaki konuma bağlı işaretler, kamera görüntüsüne bindirilen nesneler, başa takılan ekranlar ve mekânsal sesler bu birleşmenin farklı yoğunluklarını üretir. AR'nin flanörlük açısından özgül önemi, fiziksel kenti ikame etmek yerine onunla eşzamanlı çalışmasıdır. Kullanıcı yürümeye, çevredeki kişilerle mesafe ayarlamaya, trafik ve hava koşullarına dikkat etmeye devam eder. Görme, yönelme ve kayıt kapasitelerinin tek aygıtta birleşmesi, etik sorunları gündelik mekânsal deneyimin parçasına dönüştürebilir.

AR, kentin okunabilirliğini çoğaltabilir. Fiziksel çevrenin dinamik ve yerelleştirilmiş bilgiyle katmanlaşması, farklı yer anlatılarını bulunduğu noktada görünür kılabilir (Manovich, 2006, s. 219). Bu kullanım, fiziksel mekânın tekil anlatısını çoğul bir hafıza yüzeyine dönüştürme potansiyeli taşır. Kentsel artırmalar, içeriğin sabitlenmesi ve tartışılması sırasında teknoloji aracılı iktidar ilişkileri üretir (Graham vd., 2013, s. 464).

Kamusal katılım açısından AR, planlanmış değişikliklerin yerinde deneyimlenmesini ve bağlama duyarlı geri bildirim verilmesini sağlayabilir. Mobil AR platformu, soyut kentsel tasarım göstergelerini gerçek çevre üzerinde somutlaştırarak yerinde değerlendirmeyi destekleyebilir (Wang & Lin, 2023, s. 1). Böyle bir düzenek, soyut plan çizimleriyle kurulan uzmanlık eşiğini azaltabilir. Bununla birlikte teknik katılımın karar üzerinde etkili olması garanti değildir; dijital platformlar kamusallığı süreç boyunca hem genişletebilir hem sınırlandırabilir (Chen, 2025, s. 171).

Pokémon GO'nun yer kurma pratikleri ile Ingress'in fiziksel ve dijital mekânı birleştiren arayüzü, konumsal oyunun kentsel deneyimi yeniden düzenleyebildiğini gösterir (Hjorth & Richardson, 2017, s. 3; Tokgöz, 2017, s. 7). Kullanıcı üretimli

coğrafi bilginin eşitsiz kümelenmesi, oyun haritalarındaki görünürlüğün de mevcut mekânsal eşitsizliklerden bağımsız olmadığını düşündürür (Graham vd., 2014, s. 746). Öneri sistemleri kaçınılmaz biçimde benzer içerik üretmek zorunda değildir; karşıt görüşlere maruz kalmayı destekleyecek biçimde de tasarlanabilir (Helberger vd., 2018, s. 192).

AR etiği, kullanıcıların yanı sıra çevredeki kişilerin mahremiyet, özerklik, güvenlik, ayrımcılık ve esenlik risklerini birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Akıllı gözlükler kişiler arası, kişi–mekân, kişi–gerçeklik, kişi–makine ve kişi–platform ilişkilerini aynı anda dönüştürebilir Kamusal mekânda AR kullanımı, dikkatin bölünmesine ilişkin bedensel ve etik sorunlar doğurabilir (Werner vd., 2025). Ekrana veya gözlükteki bindirmeye yoğunlaşan kişi, trafik ve yüzey bozukluğu gibi çevresel işaretleri kaçırabilir. Kamera ve sensörler de çevredeki kişileri onayları olmadan kayıt alanına sokabilir. Hibrit flanör böylece konumu bilinen, hareketi zamana bağlanan ve çevresi hakkında veri toplayabilen bir sensör düğümüne dönüşür (Shwartz Altshuler vd., 2025) Kentsel AR'nin eşkonumlu kullanıcılar arasında uyumsuz algısal gerçeklikler üretmesi, ortak mekânsal referansları zayıflatabilir (Chan, 2026, s. 343). Fiziksel otoriteler ile dijital platformların üst üste binen yönetimi, insan haklarını tasarım aşamasında gözeten yönetişim gerektirir (Shwartz Altshuler vd., 2025).

AR'nin geleceğine ilişkin senaryo çalışmaları, kamusal yararın teknik kapasiteden çok yönetişim modeline bağlı olduğunu gösterir. Kamusal alanlardaki AR için otokratik denetim, büyük teknoloji tekeli, kendin-yap çoğalması ve katılımcı kamusal alan biçiminde dört uç senaryo geliştirilmiştir (Gudowsky vd., 2023, s. 1). Bu senaryolar, aynı görselleştirme teknolojisinin merkezi gözetimi güçlendirebileceğini, ticari görünürlüğü özelleştirebileceğini ya da yurttaşların ortak çevreyi birlikte yorumlamasını sağlayabileceğini hatırlatır. AR saha araştırmaları da fiziksel ve artırılmış mekân arasındaki ilişkinin teknik, çevresel ve toplumsal koşullarla birlikte yakalanması gerektiğini göstermektedir (Schweiger & Wimmer, 2022, s. 290). Bu nedenlerle AR, hibrit flanörlüğün başlıca inceleme alanıdır. Fiziksel kent, yürüyen beden, yabancılar ve beklenmedik çevresel uyarıcılar sürerken dijital katman bunların anlamını seçer, çoğaltır ve kaydeder. Aynı anda parçalı algısal gerçeklikler ile kodlanmış ve çatışmalı içerik, keşfin koşullarını sınırlar (Chan, 2026, s. 343; Graham vd., 2013, s. 464; Werner vd., 2025).

VR ve Avatarlaşmış Devinim

Sanal gerçeklik, algısal dikkati bilgisayar üretimli çevreye taşıyan ve mekânsal mevcudiyet duygusu oluşturabilen sürükleyici sistemleri ifade eder (Slater & Sanchez-Vives, 2016, s. 1). AR'nin tersine VR, fiziksel çevreyi dijital katmanla birlikte göstermeyi zorunlu kılmaz (Azuma, 1997, s. 356). Bununla birlikte fiziksel beden ve somut çevre deneyimden bütünüyle kaybolmaz; sanal ve maddi uzam birbiriyle ilişkili kalır (Saker & Frith, 2020, s. 1429).

Flanör kavramının VR'ye taşınması hem verimli hem sınırlı bir benzetme olarak değerlendirilebilir. Dijital dünyalarda açıklık, sapma ve farklı deneyim hızlarına duyarlılık, yöntemsel bir flanörlük olanağı sunar (Aroles & Küpers, 2022, s. 398). "Lost Angeles" incelemesi, sanal kentte dolaşan flâneuse figürünün bedensel ve mekânsal deneyimini tartışmaya açar (Bibler, 2018, s. 1).

Saker ve Frith (2019, s. 214), mobil VR'yi fiziksel dikkat dağılması ile konumsal medyanın mekânsal artırması arasındaki hattı karmaşıklaştıran "yerinden kopmuş mekân" kavramıyla açıklar. "Eşuzamlı mekân" yaklaşımı ise sanal ve fiziksel uzamların birbirini dışlamadan birlikte var olabildiğini öne sürer. Bu yaklaşım, VR flanörünü bedensiz bir avatar olarak görmeyi önler. Kullanıcı sanal meydanda dolaşırken fiziksel odada adım atar, başını çevirir ve cihazın izleme sınırlarına uyar. Devinim, iki mekânın sürekli koordinasyonuyla gerçekleşir.

Sosyal VR, avatarlaşmış karşılaşmayı kamusallık tartışmasına taşır. Ortak sanal ortamlar, uzaktaki kişilerin bedenlenmiş ve eşzamanlı biçimde avatarlar aracılığıyla etkileşmesine imkân verebilir (Ahn vd., 2024, s. 294). Kullanıcı failliği, platformun sunduğu eylem olanakları ile kişilerin fiziksel sınırlılıkları aşmak için yaptığı stratejik tercihler arasındaki dinamik ilişkide oluşur. VR'nin veri yoğun yapısı ve dijital dışlanma riski, sanal bir meydanın çok kullanıcılı olmasının kamusallık için yeterli olmadığını gösterir (Egliston & Carter, 2021, s. 1). Avatar, flanörün görünme biçimini dönüştürebilir. Sanal flâneuse figürü, bedensel temsil ile sanal kentte dolaşma arasındaki ilişkiyi yeniden kurar (Bibler, 2018, s. 1). Bu esneklik, damgalayıcı fiziksel işaretlerden geçici uzaklaşma ve kimlik deneyi sağlayabilir. Bununla birlikte avatar sistemleri normatif beden seçenekleri de üretebilir. Görünmeyen engelliliklerin avatarla temsil edilmesine yönelik tasarım, sosyal VR'de kapsayıcılık sorununu görünür kılar (Gualano vd., 2023, s. 1).

Sosyal VR'de gören rehber modeli, kör ve az gören kullanıcıların gezinme ile görsel yorumlama gereksinimlerini destekleyebilir (Collins vd., 2023, s. 1). DEHB ve otizmli kullanıcılarla yürütülen ön çalışma, sosyal VR erişilebilirliğinde farklı deneyimlerin araştırılması gerektiğini göstermektedir (Collins vd., 2024, s. 1). VR'de flanörlük, AR'ye kıyasla daha metaforik bir statüde değerlendirilebilir; sanal flâneuse örneği bu aktarımın hem bedensel hem temsili boyutlarını görünür kılar (Bibler, 2018, s. 1). Fiziksel kentin zorunlu sürtünmeleri azalırken kodla tasarlanmış keşif, avatar karşılaşması ve platform moderasyonu öne çıkabilir. VR mekânında sanal ve maddi uzam birbirini dışlamadan eşuzamlı biçimde var olabilir (Saker & Frith, 2020, s. 1429).

7. Hibrit Flanörlüğün Eleştirel Boyutları

Hibrit flanörlük, yeni keşif olanaklarının iyimser bir anlatısına indirgenemez. Devinimin teknolojik olarak genişlemesi hareket özgürlüğünün toplumsal olarak eşitlendiği anlamına gelmez. Klasik flanörün varsayılan erkek ve engelsiz bedeni nasıl eleştiriye açıksa hibrit flanör de ideal bir kullanıcı biçiminde kurulabilir (Hamraie, 2017, s. 19; Wolff, 1985, s. 37). VR arayüzünün "normal" bedeni

varsayması, bazı kullanıcılar için sürükleyici ortamı engelleyici bir arayüze dönüştürebilir (Egliston & Carter, 2021, s. 14).

Feminist kent yaklaşımı, gündelik rotaların bakım emeği, ücretli emek, güvenlik ve zaman baskısıyla farklılaştığını göstermektedir (Kern, 2020). Akıllı gözlüklerin geçici bakışları kayda, tanımaya ve çıkarıma açması, kamusal mekânda kişiler arası gözetim üretebilir (Shwartz Altshuler vd., 2025).

Kullanıcı üretimli coğrafi bilginin eşitsiz ve kümelenmiş dağılımı, enformasyonel çevreler ile merkezler arasındaki farkı büyütebilir (Graham vd., 2014, s. 746). Dijital platformlar katılım ve toplumsal bağlılığı destekleyebilse de dijital dışlanma ve ticarileşmeyle sınırlanabilir (Chen, 2025, s. 171). Hibrit mekânların sınırlarının sosyoekonomik konumla değişmesi, kayıt altyapısına eşitsiz katılımı görünür kılar (de Souza e Silva, 2023, s. 59). "Normal şablon" eleştirisi, tasarım bilgisinin belirli bir bedeni doğal kullanıcı ölçüsü hâline getirebildiğini gösterir (Hamraie, 2017, s. 19). VR'de normal bedene göre kurulan arayüz, sürükleyici ortamı engelleyici kılabilir (Egliston & Carter, 2021, s. 14).

En kapsamlı dönüşümlerden biri, flanörün anonim gözlemciden verileştirilmiş özneye dönüşmesidir. VR, kullanıcının bedeni ve çevresi hakkındaki verilerin yakalanmasına ve işlenmesine dayanan veri yoğun bir teknolojidir (Egliston & Carter, 2021, s. 1). İnsan yaşamının veri çıkarımına açılması, gündelik deneyimi ekonomik bir kaynağa dönüştüren daha geniş bir ilişki içinde işler (Couldry & Mejias, 2019). AR bakımından kullanıcı olmayanların kaydı, biyometrik çıkarım ve özerklik kaybı da verileştirmenin yalnızca hizmeti kullanan kişiyle sınırlı olmadığını göstermektedir (Werner vd., 2025).

Bu veri ilişkisi, platformların içerik taşıyan araçların ötesinde kamusal görünürlük altyapıları olarak da değerlendirilmesini gerekli kılabilir. "Platform" adlandırması, teknik ve tarafsız bir taşıyıcı çağrışımı üzerinden şirketlerin ilişkileri düzenleyen konumunu stratejik biçimde çerçeveler (Gillespie, 2010, s. 349). Platform hizmetlerinin altyapı özellikleri kazanması ve altyapıların platform mantığıyla yeniden örgütlenmesi, iki alanın giderek yakınlaştığını gösterir (Plantin vd., 2018, s. 293). Dikkat arayışına dayalı platform modeli, eşit katılım ve kapsayıcı kamusallık açısından demokratik sorunlar üretir (Fischer & Jarren, 2024, s. 200).

Kodun mekân üzerindeki etkisi mutlak ve değişmez değildir. Kod, gündelik uzamı yinelemeli ve dönüştürücü pratikler içinde sürekli yeniden üreten bir transdüksiyon kapasitesine sahiptir (Dodge & Kitchin, 2005, s. 162). Code/Space yaklaşımı, yazılım ile mekânsal işlevin bazı durumlarda birbirini karşılıklı kurduğunu gösterir (Kitchin & Dodge, 2011). Hibrit kamusallığın temel gerilimlerinden biri kişiselleştirme ile ortak dünya arasındadır. Algoritmik filtreleme bilgi çeşitliliğini daralttığında kullanıcı özerkliği ve kamusal tartışma zayıflayabilir (Bozdag & van den Hoven, 2015, s. 249). Çözüm tek tip bir katman dayatmak değil, kullanıcının kişiselleştirme düzeyini ayarlayabilmesi ve farklı öneri seçeneklerine erişebilmesidir (Helberger vd., 2018, s. 197). Dijital platformların kamusallığı

katılımın başlangıcından uzun dönemli yönetime kadar etkileyebilmesi, bu denetimin tek seferlik onay yerine süreç boyunca sürmesi gerektiğini düşündürür (Chen, 2025, s. 171).

Sonuç

Kalabalığın flanör için bir perdeye dönüşmesi ve mağazanın flanörlüğü satış amacıyla kullanması, pasajlardaki bakış ile meta düzenini birbirine bağlar (Benjamin, 1999, s. 422). Dijital ortamların özneyi nicel olarak algılaması, flanörü gözleyen kadar gözlenen bir kullanıcıya dönüştürebilir (Avcı, 2015, s. 249). Bu çalışmada flanörün pasajlardan hibrit kamusal mekânlara uzanan yolculuğu, kent deneyiminin ikamesinden çok dolaşmanın kurucu öğelerinin yeniden örgütlenmesi olarak yorumlanmaktadır. Süreklilik gösteren öğeler meraklı hareket, seçici dikkat ve gündelik parçalar arasında anlam kurma çabasıdır. Değişen ise bu çabanın daha ayrıntılı biçimde yönlendirilmesi, ölçülmesi ve geri besleme döngülerinde yeniden kullanılmasıdır.

Çalışma, AR ve VR'yi aynı dijitalleşme anlatısında eritmek yerine maddi kentle kurdukları farklı ilişkiler üzerinden ayırmıştır. AR, fiziksel mekânda kodlanmış ve çatışmalı içerik üreterek kentsel görünürlüğü yeniden düzenler (Graham vd., 2013, s. 464). VR ise avatarlaşmış dolaşma ve uzaktan karşılaşma yoluyla flanörlüğün bazı niteliklerini yeniden kurar; fakat fiziksel kentin maddiliğini yazılımın olasılıklarına daha fazla bağlar. Mobil VR'nin "yerinden kopmuş mekân" üretmesi, fiziksel dikkat dağılması ile mekânsal artırma arasındaki hattı karmaşıklaştırır (Saker & Frith, 2019, s. 214). Bu nedenle VR flanörlüğü, kavramın doğrudan devamından çok sınırlarını görünür kılan karşılaştırmalı bir biçimdir.

Hibrit mekânın hareketlilik, bağlanabilirlik ve toplumsallıkla kurulması, bu boyutların birbirinden kopuk olmadığını vurgular (de Souza e Silva vd., 2025, s. 14). Kamusallığın süreç içinde değişen ve çok boyutlu niteliği, modelin normatif yönüne zemin sağlar (Chen, 2025, s. 171; Varna & Tiesdell, 2010, s. 575).

Bu çalışmada ulaşılan temel yorum, hibrit kamusallığın yalnızca bir cihaz özelliği değil, toplumsal ve kurumsal düzenlemelerle biçimlenen bir nitelik olduğudur. Dijital platformlar katılımı genişletebilse de dışlanma ve ticarileşme üretebilir; dikkat arayışına dayalı platform modeli de eşit katılımı zorlaştırabilir (Chen, 2025, s. 171; Fischer & Jarren, 2024, s. 200). AR'nin kullanıcılar kadar çevredeki kişilerin mahremiyeti, özerkliği ve adaleti üzerinde etkili olması, kamusal değerin veri ve tasarım yönetişiminden ayrı düşünülemeyeceğini gösterir (Werner vd., 2025). Gelecek çalışmalar modeli farklı kentlerde yürüyüş görüşmeleri, dijital etnografi, arayüz çözümlemesi ve veri politikası incelemesini birleştirerek sınayabilir; kadınların, engelli kişilerin, çocukların, yaşlıların ve düşük gelirli grupların deneyimlerinin karşılaştırılması genel-geçerlik iddiasını bağlamsal kanıtlarla sınamalıdır. Flanörün güncel eleştirel değeri kentin daha fazla veriyle görünür olmasında değil, kimin neyi görebildiğini ve bu görünürlük düzenine nasıl itiraz edilebildiğini sormayı sürdürmesindedir.

Kaynakça

Abuşoğlu, H. Ö. (2026). Walter Benjamin ve flâneur kavramının literatürdeki yansımaları üzerine bibliyometrik bir analiz. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 72*, 22–42. https://doi.org/10.47998/ikad.1763754

Ahn, S. J., Eden, A., Lee, J., Won, A. S., Hwang, A. H.-C., & Guthrie, W. S. (2024). Conferencing together in social virtual reality: Bringing agency back into affordances-based approaches in communication scholarship. *The Information Society, 40*(4), 294–307. https://doi.org/10.1080/01972243.2024.2358344

Akgün, R. C. (2024). Georg Simmel's stranger and Walter Benjamin's flaneur's ways of seeing and knowing. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 12(23)*, 41–52. https://doi.org/10.20304/humanitas.1384552

Arendt, H. (1998). *The human condition* (2nd ed.). University of Chicago Press.

Aroles, J., & Küpers, W. (2022). Flânerie as a methodological practice for explorative research in digital worlds. *Culture and Organization, 28*(5), 398–411. https://doi.org/10.1080/14759551.2022.2042538

Avcı, Ö. (2015). Dijital yaşamın dijital özne(l)leri: Herkes ya da hiç kimse. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1)*, 249–266. https://doi.org/10.12780/uusbd.06255

Azuma, R. T. (1997). A survey of augmented reality. *Presence: Teleoperators and Virtual Environments, 6*(4), 355–385. https://doi.org/10.1162/pres.1997.6.4.355

Baudelaire, C. (1964). *The painter of modern life and other essays* (J. Mayne, Trans.). Phaidon Press.

Bengü, D. (2025). Kamusal alan ve mekânsallık: Mimari normlar, fenomenoloji ve katılım. *Kent Akademisi, 18(4)*, 1889–1917. https://doi.org/10.35674/kent.1523685

Benjamin, W. (1999). *The Arcades Project* (H. Eiland & K. McLaughlin, Trans.). Belknap Press of Harvard University Press.

Bibler, Z. (2018). The flâneuse in the virtual city: Exploring "Lost Angeles." *PARtake: The Journal of Performance as Research, 2*(1). https://doi.org/10.33011/partake.v2i1.393

Boutin, A. (2012). Rethinking the flâneur: Flânerie and the senses. *Dix-Neuf, 16*(2), 124–132. https://doi.org/10.1179/dix.2012.16.2.01

Bozdag, E., & van den Hoven, J. (2015). Breaking the filter bubble: Democracy and design. *Ethics and Information Technology, 17*(4), 249–265. https://doi.org/10.1007/s10676-015-9380-y

Bucher, T. (2018). *If... then: Algorithmic power and politics.* New York, NY: Oxford University Press.

Buck-Morss, S. (1986). The flâneur, the sandwichman and the whore: The politics of loitering. *New German Critique, 39*, 99–140. https://doi.org/10.2307/488122

Chan, S. W. (2026). Fragmented spatial realities: Urban AR and the fracture of public space. In *Companion publication of the 2026 ACM Designing Interactive Systems Conference* (pp. 343–347). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3802974.3809443

Chen, X. (2025). Evolving publicness: The impact of digital platforms on public spaces in Shanghai. *Transactions in Planning and Urban Research, 4(2)*, 171–192. https://doi.org/10.1177/27541223251335909

Collins, J., Jung, C., Jang, Y., Montour, D., Won, A. S., & Azenkot, S. (2023). "The guide has your back": Exploring how sighted guides can enhance accessibility in social virtual reality for blind and low vision people. In *Proceedings of the 25th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility* (Article 38, pp. 1–14). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3597638.3608386

Collins, J., Ko, W., Shende, T., Lin, S. Y., Jiang, L., Won, A. S., & Azenkot, S. (2024). Exploring the accessibility of social virtual reality for people with ADHD and autism: Preliminary insights. In *Proceedings of the 26th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility* (Article 107, pp. 1–5). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3663548.3687134

Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). *The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism*. Stanford University Press.

de Certeau, M. (1984). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Trans.). University of California Press.

de Souza e Silva, A. (2006). From cyber to hybrid: Mobile technologies as interfaces of hybrid spaces. *Space and Culture, 9*(3), 261–278. https://doi.org/10.1177/1206331206289022

de Souza e Silva, A. (2023). Hybrid spaces 2.0: Connecting networked urbanism, uneven mobilities, and creativity, in a (post)pandemic world. *Mobile Media & Communication, 11*(1), 59–65. https://doi.org/10.1177/20501579221132118

de Souza e Silva, A., Campbell, S. W., & Ling, R. (2025). Hybrid space revisited: From concept toward theory. *Communication Theory, 35*(1), 14–24. https://doi.org/10.1093/ct/qtae023

Dodge, M., & Kitchin, R. (2005). Code and the transduction of space. *Annals of the Association of American Geographers, 95*(1), 162–180. https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2005.00454.x

Egliston, B., & Carter, M. (2021). Critical questions for Facebook's virtual reality: Data, power and the metaverse. *Internet Policy Review, 10*(4). https://doi.org/10.14763/2021.4.1610

Farman, J. (2012). *Mobile interface theory: Embodied space and locative media*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203847664

Featherstone, M. (1998). The flâneur, the city and virtual public life. *Urban Studies, 35*(5–6), 909–925. https://doi.org/10.1080/0042098984619

Fischer, R., & Jarren, O. (2024). The platformization of the public sphere and its challenge to democracy. *Philosophy & Social Criticism, 50(1)*, 200–215. https://doi.org/10.1177/01914537231203535

Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, *(25/26)*, 56–80. https://doi.org/10.2307/466240

Friedberg, A. (1993). *Window shopping: Cinema and the postmodern.* University of California Press.

Gillespie, T. (2010). The politics of "platforms." *New Media & Society, 12*(3), 347–364. https://doi.org/10.1177/1461444809342738

Graham, M., Hogan, B., Straumann, R. K., & Medhat, A. (2014). Uneven geographies of user-generated information: Patterns of increasing informational poverty. *Annals of the Association of American Geographers, 104*(4), 746–764. https://doi.org/10.1080/00045608.2014.910087

Graham, M., Zook, M., & Boulton, A. (2013). Augmented reality in urban places: Contested content and the duplicity of code. *Transactions of the Institute of British Geographers, 38*(3), 464–479. https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2012.00539.x

Gualano, R. J., Jiang, L., Zhang, K., Won, A. S., & Azenkot, S. (2023). "Invisible illness is no longer invisible": Making social VR avatars more inclusive for invisible disability representation. In *Proceedings of the 25th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility* (Article 73, pp. 1–4). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3597638.3614480

Gudowsky, N., Kowalski, J., & Bork-Hüffer, T. (2023). Augmented futures? Scenarios and implications of augmented reality use in public spaces. *Futures, 151*, Article 103193. https://doi.org/10.1016/j.futures.2023.103193

Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Trans., with F. Lawrence). MIT Press.

Habermas, J. (2022). Reflections and hypotheses on a further structural transformation of the political public sphere. *Theory, Culture & Society, 39*(4), 145–171. https://doi.org/10.1177/02632764221112341

Hamraie, A. (2017). *Building access: Universal design and the politics of disability*. University of Minnesota Press. https://doi.org/10.5749/j.ctt1pwt79d

Helberger, N., Karppinen, K., & D'Acunto, L. (2018). Exposure diversity as a design principle for recommender systems. *Information, Communication & Society, 21*(2), 191–207. https://doi.org/10.1080/1369118X.2016.1271900

Hjorth, L., & Richardson, I. (2017). Pokémon GO: Mobile media play, place-making, and the digital wayfarer. *Mobile Media & Communication, 5*(1), 3–14. https://doi.org/10.1177/2050157916680015

Kern, L. (2020). *Feminist city: Claiming space in a man-made world*. Verso.

Kitchin, R., & Dodge, M. (2011). *Code/space: Software and everyday life*. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262042482.001.0001

Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell.

Liu, C., Hua, F., Huang, Y., Huang, J., Chen, J., Liang, S., & Liu, Q. (2024). Is it still a pleasure to be a flâneur/flâneuse? Adopting a walking-based pedagogy to explore the digitalized urban spaces. *Journal of Geography, 123*(4), 112–122. https://doi.org/10.1080/00221341.2024.2390855

Manovich, L. (2006). The poetics of augmented space. *Visual Communication, 5*(2), 219–240. https://doi.org/10.1177/1470357206065527

McQuire, S. (2008). *The media city: Media, architecture and urban space*. SAGE. https://doi.org/10.4135/9781446269572

Mitchell, D. (1995). The end of public space? People's Park, definitions of the public, and democracy. *Annals of the Association of American Geographers, 85*(1), 108–133.

Morozov, E. (2012, July 4). *The death of the cyberflâneur.* The New York Times. https://www.nytimes.com/2012/02/05/opinion/sunday/the-death-of-the-cyberflaneur.html

Parks, L., & Starosielski, N. (Ed.). (2015). *Signal traffic: Critical studies of media infrastructures.* University of Illinois Press.

Plantin, J.-C., Lagoze, C., Edwards, P. N., & Sandvig, C. (2018). Infrastructure studies meet platform studies in the age of Google and Facebook. *New Media & Society, 20*(1), 293–310. https://doi.org/10.1177/1461444816661553

Saker, M., & Frith, J. (2019). From hybrid space to dislocated space: Mobile virtual reality and a third stage of mobile media theory. *New Media & Society, 21*(1), 214–228. https://doi.org/10.1177/1461444818792407

Saker, M., & Frith, J. (2020). Coextensive space: Virtual reality and the developing relationship between the body, the digital and physical space. *Media, Culture & Society, 42*(7–8), 1427–1442. https://doi.org/10.1177/0163443720932498

Schweiger, M., & Wimmer, J. (2022). Methodological reflections on capturing augmented space: Insights from an augmented reality field study. *Media and Communication, 10*(3), 290–302. https://doi.org/10.17645/mac.v10i3.5316

Shwartz Altshuler, T., Aridor Hershkovitz, R., Mikulinsky, R., & Müller, B. (2025). Governing phygital spaces: Human rights by design meets speculative design. *Internet Policy Review, 14(4)*. https://doi.org/10.14763/2025.4.2048

Simmel, G. (1950). The metropolis and mental life. In K. H. Wolff (Ed. & Trans.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 409–424). Free Press.

Slater, M., & Sanchez-Vives, M. V. (2016). Enhancing our lives with immersive virtual reality. *Frontiers in Robotics and AI, 3*, Article 74. https://doi.org/10.3389/frobt.2016.00074

Starosielski, N. (2015). *The undersea network.* Durham, NC: Duke University Press.

Tokgöz, C. (2017). Konum tabanlı mobil oyunlar ve mekân algısı: Ingress üzerine etnografik bir araştırma. *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi, 4(2)*, 7–36. https://doi.org/10.24955/ilef.357094

van Dijck, J. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media.* New York, NY: Oxford University.

Varna, G., & Tiesdell, S. (2010). Assessing the publicness of public space: The Star Model of Publicness. *Journal of Urban Design, 15*(4), 575–598. https://doi.org/10.1080/13574809.2010.502350

Wang, Y., & Lin, Y.-S. (2023). Public participation in urban design with augmented reality technology based on indicator evaluation. *Frontiers in Virtual Reality, 4*, Article 1071355. https://doi.org/10.3389/frvir.2023.1071355

Werner, L., Brey, P., & Henschke, A. (2025). Augmented reality and ethics: Key issues. *Virtual Reality, 29*, Article 122. https://doi.org/10.1007/s10055-025-01172-7

Wilson, E. (1992). The invisible flâneur. *New Left Review, 191*, 90–110. https://doi.org/10.64590/dwf

Wolff, J. (1985). The invisible flâneuse: Women and the literature of modernity. *Theory, Culture & Society, 2*(3), 37–46. https://doi.org/10.1177/0263276485002003005

Zuboff, S. (2015). Big other: Surveillance capitalism and the prospects of an information civilization. *Journal of Information Technology, 30*(1), 75-89. doi:10.1057/jit.2015.5

BÖLÜM 6

Türkiye ve Uluslararası Bankalarda Yeşil Finans Uygulamaları: Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Çerçevesinde Karşılaştırmalı Bir Analiz

Ünzüle Kurt[1]
Feyza Arıca[2]

[1] Finans ve Bankacılık, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye
[2] İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye

1.GİRİŞ

Küresel ölçekte artan iklim değişikliği, çevresel bozulma ve doğal kaynakların sürdürülebilir olmayan kullanımı, ekonomik faaliyetlerin çevresel etkilerinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu süreçte finansal sistem, özellikle de bankacılık sektörü, kaynak tahsisindeki belirleyici rolü nedeniyle sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde kritik bir konuma sahiptir. Ancak geleneksel bankacılık anlayışının ağırlıklı olarak kısa vadeli kârlılık ve finansal getiri odaklı olması, çevresel risklerin yeterince dikkate alınmamasına ve sürdürülebilir olmayan yatırımların finansmanına yol açabilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma, günümüz toplumlarının ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama olanaklarının korunmasını esas alan çok boyutlu bir kalkınma yaklaşımını ifade etmektedir. Ekonomik büyüme, sosyal refah ve çevrenin korunması arasındaki dengenin sağlanmasına dayanan bu yaklaşım, özellikle Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ile daha somut ve ölçülebilir bir yapıya kavuşmuştur. Bu kapsamda belirlenen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH), yoksulluğun ve eşitsizliklerin azaltılmasından temiz enerjiye, sürdürülebilir üretim ve tüketime, iklim değişikliğiyle mücadeleden kapsayıcı ekonomik büyümeye kadar geniş bir alanda küresel hedefler ortaya koymaktadır. Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesi ise kamu kaynaklarının yanı sıra önemli miktarda özel sektör finansmanının harekete geçirilmesini gerektirmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın finansman ihtiyacı, finansal sistemin çevresel ve toplumsal dönüşümde üstlendiği rolü giderek daha önemli hale getirmiştir. Finansal kaynakların hangi sektörlere ve yatırımlara yönlendirildiği, ekonomilerin üretim yapısını ve uzun dönemli kalkınma dinamiklerini doğrudan etkileyebilmektedir. Bu bağlamda finansal sistem, yalnızca fon fazlası bulunan ekonomik birimlerden fon ihtiyacı bulunan birimlere kaynak aktarımı sağlayan bir mekanizma olmaktan çıkmakta; aynı zamanda sürdürülebilir ekonomik faaliyetlerin desteklenmesinde ve çevresel risklerin yönetilmesinde stratejik bir araç niteliği kazanmaktadır. Böylece çevresel faktörlerin finansal karar alma süreçlerine dahil edilmesi, sürdürülebilir finans ve özellikle yeşil finans kavramlarının önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Sürdürülebilir finansman ise, çevresel, sosyal ve yönetişim kriterlerini dikkate alan yatırım ve kredi uygulamaları yoluyla ekonomik kalkınmanın uzun vadeli sürdürülebilirliğini hedefleyen bir yaklaşımdır. Bu çerçevede yeşil bankacılık, finansal kuruluşların çevreye duyarlı projeleri destekleyerek, iklim değişikliğiyle mücadele ve çevresel risklerin azaltılması yönünde aktif bir rol üstlenmesini ifade eder. Bankacılık sektörünün bu dönüşüm süreci, yalnızca çevresel fayda üretmekle kalmamakta, aynı zamanda finansal sistemin istikrarına, toplumsal refahın artışına ve ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sunmaktadır.

Yeşil finans, finansal kaynakların çevresel sürdürülebilirliği destekleyen, düşük karbonlu ekonomik yapıya geçişi kolaylaştıran ve iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin azaltılmasına katkıda bulunan faaliyetlere yönlendirilmesini ifade etmektedir. Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, sürdürülebilir altyapı, atık yönetimi ve çevre dostu teknolojiler gibi alanlara sağlanan finansman, yeşil finansın temel uygulama alanlarını oluşturmaktadır. Yeşil tahviller, yeşil krediler ve diğer sürdürülebilir finansman araçlarının yaygınlaşması ise çevresel hedeflerin finansal sistem içerisinde daha fazla dikkate alınmasına olanak sağlamaktadır. Bu yönüyle yeşil finans, sermayenin çevresel açıdan sürdürülebilir ekonomik faaliyetlere yönlendirilmesini sağlayarak Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının gerçekleştirilmesine katkıda bulunan önemli finansman mekanizmalarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Finansal sistem içerisinde bankalar, sahip oldukları aracılık fonksiyonu ve kredi tahsis mekanizmaları nedeniyle yeşil dönüşüm sürecinde özel bir konuma sahiptir. Bankaların kredi ve yatırım kararları, çevresel etkileri yüksek faaliyetlerin finansmanını sınırlandırabileceği gibi yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve düşük karbonlu teknolojiler gibi sürdürülebilir yatırımların gelişimini de hızlandırabilmektedir. Bunun yanı sıra çevresel, sosyal ve yönetişim (ESG) kriterlerinin kredi değerlendirme ve risk yönetimi süreçlerine dahil edilmesi, iklim kaynaklı finansal risklerin yönetilmesi ve yeşil finansman ürünlerinin geliştirilmesi bankaların sürdürülebilir kalkınmaya yönelik katkılarının kapsamını genişletmektedir. Dolayısıyla bankalar, finansal kaynakların çevresel açıdan sürdürülebilir faaliyetlere yönlendirilmesinde hem finansman sağlayıcı hem de ekonomik dönüşümü teşvik edici aktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile yeşil finans arasındaki ilişkiyi bankacılık sektörü perspektifinden incelemek ve Türkiye'de faaliyet gösteren seçilmiş bankaların yeşil finans uygulamalarını uluslararası banka örnekleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Yeşil finans ve sürdürülebilir bankacılık konusunda literatürde kavramsal ve uygulamaya yönelik çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, bankaların güncel yeşil finans uygulamalarını Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) ile ilişkilendirerek Türkiye ve uluslararası banka örneklerini aynı değerlendirme çerçevesinde karşılaştıran çalışmaların görece sınırlı olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda çalışma, yeşil finans uygulamalarını yalnızca kullanılan finansal araçlar açısından değil, bu uygulamaların sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkıları ve düşük karbonlu ekonomiye geçişte üstlendikleri işlevler açısından da ele almaktadır.

Çalışmanın özgün katkısı, seçilmiş Türk ve uluslararası bankaların yeşil finans uygulamalarının ortak bir çerçevede sınıflandırılması, söz konusu uygulamaların ilgili SKH'lerle ilişkilendirilmesi ve iki banka grubunun sürdürülebilir finansman yaklaşımları arasındaki benzerlik ve farklılıkların karşılaştırmalı olarak ortaya konulmasıdır. Bu kapsamda yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanı,

yeşil ve sürdürülebilir krediler, sürdürülebilirlik bağlantılı finansman, yeşil tahviller, geçiş finansmanı, iklim risklerinin finansman süreçlerine entegrasyonu ve portföy düzeyinde karbonsuzlaşma uygulamaları dikkate alınmaktadır. Böylece çalışma, Türkiye'deki bankaların küresel yeşil finans eğilimleri içerisindeki konumunu ortaya koymayı ve Türk bankacılık sektörünün sürdürülebilir finans açısından gelişime açık alanlarına ilişkin değerlendirmeler sunmayı amaçlamaktadır.

2. Teorik Çerçevede Sürdürülebilir Finansman

Sürdürülebilirlik kavramı, ekonomik büyümenin çevresel ve sosyal etkilerinin giderek daha görünür hâle gelmesiyle birlikte kalkınma tartışmalarının temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Sanayileşme sürecinin hızlandırdığı üretim ve tüketim faaliyetleri, doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırırken çevresel bozulma, iklim değişikliği ve sosyal eşitsizlikler gibi sorunların ekonomik kalkınma politikalarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik büyümenin yalnızca niceliksel göstergeler üzerinden değerlendirilmesinin yeterli olmadığı yönündeki yaklaşımları güçlendirmiştir.

Sürdürülebilirlik tartışmalarının gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri, Roma Kulübü tarafından 1972 yılında yayımlanan *Büyümenin Sınırları* raporudur. Raporda, sınırlı doğal kaynaklara dayalı bir ekonomik sistem içerisinde sınırsız büyümenin sürdürülebilir olmadığı vurgulanmış ve ekonomik faaliyetlerin çevresel sınırlar dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir (Meadows vd., 1972). Bu yaklaşım, çevresel faktörlerin ekonomik karar alma süreçlerinin dışında değerlendirilemeyeceğine yönelik düşüncenin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının günümüzde yaygın olarak kabul edilen çerçevesi ise Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından 1987 yılında yayımlanan Brundtland Raporu ile şekillenmiştir. Raporda sürdürülebilir kalkınma, mevcut nesillerin ihtiyaçlarının gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama olanaklarını tehlikeye atmadan karşılanmasını esas alan bir kalkınma yaklaşımı olarak tanımlanmıştır (World Commission on Environment and Development [WCED], 1987). Bu tanımlama, ekonomik kalkınmanın çevresel ve sosyal boyutlardan bağımsız düşünülemeyeceğini ortaya koyarak sürdürülebilirliğin çok boyutlu niteliğini ön plana çıkarmıştır.

1990'lı yıllardan itibaren sürdürülebilirlik anlayışı ekonomik, sosyal ve çevresel boyutların birlikte ele alındığı daha bütüncül bir yapıya dönüşmüştür. Elkington (1997) tarafından geliştirilen üçlü yapı yaklaşımı (*Triple Bottom Line*), sürdürülebilirliği ekonomik performans, sosyal sorumluluk ve çevresel sürdürülebilirlik olmak üzere üç temel boyutta değerlendirmektedir. Ekonomik sürdürülebilirlik uzun vadeli büyüme ve finansal istikrarı; sosyal sürdürülebilirlik gelir dağılımı, istihdam, toplumsal kapsayıcılık ve refahı; çevresel sürdürülebilirlik ise doğal kaynakların korunmasını ve ekosistemlerin devamlılığını kapsamaktadır.

Böylece ekonomik faaliyetlerin değerlendirilmesinde finansal performansın yanı sıra çevresel ve sosyal etkilerin de dikkate alınması gerektiği yönündeki yaklaşım güç kazanmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma anlayışının uluslararası düzeyde daha somut bir politika çerçevesine dönüşmesi, Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılında kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi ile gerçekleşmiştir. Bu kapsamda belirlenen 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi (SKH), ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin küresel öncelikleri ortak ve ölçülebilir bir çerçeve içerisinde ele almaktadır (BM, 2015). Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyulan yüksek finansman hacmi ise finansal sistemin ve özellikle bankacılık sektörünün bu süreçteki rolünü giderek daha önemli hâle getirmiştir.

Bu gelişmeler doğrultusunda sürdürülebilirlik ilkelerinin finansal karar alma süreçlerine dâhil edilmesi, sürdürülebilir finansman yaklaşımının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sürdürülebilir finansman, finansal kararların yalnızca getiri ve geleneksel finansal risk göstergeleri temelinde değil, aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin çevresel, sosyal ve yönetişimsel etkileri dikkate alınarak verilmesini ifade etmektedir. Bu yaklaşımın temel amacı, sermayenin uzun vadeli ekonomik değer yaratırken çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğe de katkı sağlayan faaliyetlere yönlendirilmesidir.

Sürdürülebilir finansman, kapsamı itibarıyla yeşil finanstan daha geniş bir kavramdır. Yeşil finans ağırlıklı olarak iklim değişikliği, çevrenin korunması, doğal kaynakların etkin kullanılması ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş gibi çevresel amaçlara yönelik finansman faaliyetlerine odaklanırken; sürdürülebilir finans çevresel unsurların yanı sıra sosyal ve yönetişimsel faktörleri de kapsamaktadır (Canikli, 2022: 26). Bu nedenle sürdürülebilir finans, finansal kararların ekonomik getirilerinin yanında çevresel ve toplumsal sonuçlarının da dikkate alındığı daha bütüncül bir finansman yaklaşımını temsil etmektedir.

Sürdürülebilir finans yaklaşımının gelişiminde çevresel, sosyal ve yönetişimsel kriterlerden oluşan ESG çerçevesi önemli bir yere sahiptir. Finansal kurumlar ve yatırımcılar açısından ESG kriterleri, yatırımların ve finansman kararlarının uzun vadeli çevresel ve toplumsal etkilerinin değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda fon sahipleri, yatırım kuruluşları ve bankalar finansman ve yatırım kararlarında ESG faktörlerini giderek daha fazla dikkate almaktadır (UNDP, 2017: 2; OECD, 2020: 2).

Uluslararası literatürde de sürdürülebilir finansman, büyük ölçüde ESG kriterlerinin finansal karar alma süreçlerine entegrasyonu çerçevesinde ele alınmaktadır (OECD, 2017). Bu kapsamda sürdürülebilir finans yalnızca çevre dostu projelerin finansmanıyla sınırlı olmayıp sosyal sorumluluk, kurumsal yönetişim, etik ilkeler ve uzun vadeli risk yönetimi gibi unsurları da içermektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı Finans Girişimi (UNEP FI) de sürdürülebilir finansmanı,

finansal sistemin sürdürülebilir kalkınmayı destekleyecek şekilde dönüştürülmesi çerçevesinde ele almaktadır (UNEP FI, 2019).

Sürdürülebilir finansmanın önem kazanmasının temel nedenlerinden biri, çevresel ve sosyal faktörlerin artık yalnızca etik veya kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında değil, aynı zamanda finansal risklerin bir unsuru olarak değerlendirilmesidir. İklim değişikliği, doğal afetler, karbon düzenlemeleri, teknolojik dönüşüm ve tüketici tercihlerindeki değişiklikler, işletmelerin finansal performansını ve dolayısıyla finansal kuruluşların kredi ve yatırım portföylerini etkileyebilmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir finans yaklaşımı, finansal sistemin uzun vadeli istikrarı ile çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik arasında karşılıklı bir ilişki bulunduğu varsayımına dayanmaktadır.

Türkiye'de sürdürülebilir finansman özellikle yeşil krediler, sürdürülebilirlik bağlantılı finansman araçları, sürdürülebilir tahvil ihraçları ve çevresel-sosyal risk değerlendirme sistemleri aracılığıyla bankacılık sektöründe giderek daha görünür hâle gelmiştir. Bunun yanında düzenleyici kurumların sürdürülebilirlik raporlaması ve ESG ilkelerine ilişkin düzenlemeleri de finansal sistemin sürdürülebilirlik yaklaşımına uyumunu desteklemektedir. Sermaye Piyasası Kurulu tarafından oluşturulan Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi, şirketlerin çevresel, sosyal ve kurumsal yönetişim ilkelerini kurumsal uygulamalarına ve raporlama süreçlerine dâhil etmelerine yönelik önemli düzenlemelerden biridir (Sermaye Piyasası Kurulu, 2020). Avrupa Yeşil Mutabakatı ile ortaya çıkan ekonomik dönüşüm süreci de Türkiye'nin sürdürülebilir finans politikalarının gelişimi açısından önemli bir dışsal belirleyici niteliğindedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021: 21-22).

Finansal sistemin sürdürülebilir kalkınma sürecindeki rolü, finansal kaynakların hangi ekonomik faaliyetlere yönlendirildiğiyle doğrudan ilişkilidir. Finansal kaynakların çevresel açıdan sürdürülebilir olmayan ve yüksek karbon yoğunluğuna sahip faaliyetlere yönlendirilmesi çevresel risklerin artmasına neden olabilirken, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım ve düşük karbonlu teknolojilerin finansmanı ekonomik dönüşümü hızlandırabilmektedir (Sherwood ve Pollard, 2018: 26). Bu nedenle sürdürülebilir finansman, finansal aracılık fonksiyonuna çevresel ve sosyal etkilerin de dâhil edildiği daha geniş bir kaynak tahsis mekanizması olarak değerlendirilebilir.

Sürdürülebilir finans uygulamalarının yaygınlaşması, şirketlerin ve finansal kuruluşların ESG performanslarının ölçülmesi ve karşılaştırılmasına yönelik ihtiyacı da artırmıştır. ESG derecelendirmeleri yatırımcıların sürdürülebilirlik performansını değerlendirmelerinde önemli bir araç hâline gelmekle birlikte, farklı derecelendirme kuruluşlarının kullandığı yöntem ve kriterlerin farklılaşması karşılaştırılabilirlik sorunlarına yol açabilmektedir). Bununla birlikte, ESG kriterlerinin uygulanmasında ölçüm ve karşılaştırılabilirlik sorunları bulunmaktadır. Farklı ESG derecelendirme kuruluşlarının kapsam, ölçüm yöntemleri ve ağırlıklandırma yaklaşımlarının farklılaşması, aynı işletmeye ilişkin ESG değerlendirmelerinin önemli ölçüde farklı

sonuçlar vermesine neden olabilmektedir (Berg vd., 2022). Bu durum, sürdürülebilirlik verilerinin standartlaştırılması, şeffaflığın artırılması ve raporlama sistemlerinin geliştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınmanın teorik temelleri açısından kapsayıcılık, bağlantılılık, adalet, ihtiyatlılık ve gelecek nesillerin refahının güvence altına alınması temel ilkeler arasında değerlendirilmektedir (Gladwin, Kennelly ve Krause, 1995: 875). Bu ilkeler, ekonomik faaliyetlerin yalnızca mevcut dönem sonuçları üzerinden değil, uzun vadeli çevresel ve toplumsal etkileri dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Finansal sistem açısından söz konusu yaklaşım, kaynak tahsis kararlarının sürdürülebilir kalkınma üzerindeki uzun vadeli etkilerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Bu çerçevede sürdürülebilir finansmanın uygulamaya geçirilmesinde ESG yaklaşımı temel değerlendirme araçlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Çevresel, sosyal ve yönetişimsel unsurların finansal karar alma süreçlerine dâhil edilmesi, finansal kuruluşların hem sürdürülebilir kalkınmaya sağladıkları katkının hem de sürdürülebilirlik kaynaklı risklere karşı dayanıklılıklarının değerlendirilmesine imkân vermektedir. ESG'nin üç temel bileşeni aşağıda ayrı ayrı ele alınmaktadır.

2.1. Çevresel Bileşen

ESG'nin çevresel bileşeni, ekonomik faaliyetlerin doğal çevre üzerindeki etkilerini ve bu etkilerin yönetilmesine yönelik politika ve uygulamaları kapsamaktadır. İklim değişikliği, sera gazı emisyonları, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji kullanımı, doğal kaynakların korunması, su yönetimi, atık yönetimi ve biyolojik çeşitlilik çevresel boyutun başlıca unsurları arasında yer almaktadır.

Finansal sistem açısından çevresel faktörler yalnızca kurumsal sorumluluk kapsamında değil, finansal risklerin önemli kaynaklarından biri olarak değerlendirilmektedir. İklim değişikliğine bağlı doğal afetler ve aşırı hava olayları fiziksel riskleri oluştururken; karbon fiyatlaması, emisyon düzenlemeleri, çevre politikaları, teknolojik dönüşüm ve değişen tüketici tercihleri geçiş risklerine neden olabilmektedir. Bu riskler işletmelerin faaliyetleri ve finansal performansları üzerinden bankaların kredi portföylerini doğrudan etkileyebilmektedir (BIS, 2021).

Bu nedenle sürdürülebilir finansman yaklaşımı, çevresel risklerin geleneksel finansal risk yönetimi süreçleriyle bütünleştirilmesini gerektirmektedir. Yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği yatırımlarına yönelik krediler, yeşil tahviller, yeşil bina finansmanı ve çevre dostu teknolojilerin desteklenmesi, çevresel bileşenin finansal sistemdeki temel uygulamaları arasında değerlendirilebilir.

Türkiye açısından çevresel bileşen; enerji ithalatına bağımlılık, karbon yoğun sektörlerin ekonomik yapı içerisindeki ağırlığı ve iklim değişikliğinin oluşturduğu ekonomik riskler nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır. Bu çerçevede bankaların çevresel riskleri kredi değerlendirme süreçlerine dâhil etmeleri ve düşük karbonlu

ekonomik faaliyetlerin finansmanını artırmaları, sürdürülebilir dönüşümün finansmanı açısından önem kazanmaktadır.

2.2. Sosyal Bileşen

ESG'nin sosyal bileşeni, ekonomik faaliyetlerin çalışanlar, müşteriler ve toplum üzerindeki etkilerini kapsamaktadır. İstihdam koşulları, iş sağlığı ve güvenliği, insan hakları, toplumsal kapsayıcılık, fırsat eşitliği ve finansal hizmetlere erişim sosyal sürdürülebilirliğin başlıca unsurları arasında yer almaktadır.

Sürdürülebilir finans yaklaşımı açısından finansal kaynakların sosyal açıdan kapsayıcı biçimde tahsis edilmesi, ekonomik kalkınmanın toplumun farklı kesimlerine yayılmasına katkı sağlamaktadır. Finansal kuruluşlar bakımından sosyal faktörler aynı zamanda müşteri ilişkileri, kredi riski, kurumsal itibar ve uzun vadeli finansal performans üzerinde etkili olabilmektedir. Sosyal risklerin yeterince dikkate alınmaması, finansal ve itibari kayıpların ortaya çıkmasına neden olabileceğinden bu faktörlerin finansman kararlarına dâhil edilmesi sürdürülebilir finansın önemli unsurlarından biridir (OECD, 2017).

Türkiye bankacılık sistemi açısından sosyal sürdürülebilirlik; KOBİ'lerin finansmana erişiminin artırılması, kadın girişimcilerin desteklenmesi, finansal kapsayıcılığın geliştirilmesi ve bölgesel kalkınmanın teşvik edilmesi gibi uygulamalar aracılığıyla somutlaşmaktadır. Bu yönüyle sürdürülebilir finans, çevresel dönüşümün yanı sıra ekonomik ve sosyal kapsayıcılığı destekleyen bir finansman yaklaşımı olarak da değerlendirilmektedir.

2.3. Yönetişim Bileşeni

ESG'nin yönetişim bileşeni, kurumların yönetim yapıları, karar alma mekanizmaları, şeffaflık düzeyleri ve etik standartlarıyla ilişkilidir. Hesap verebilirlik, paydaş haklarının korunması, kurumsal şeffaflık, etik yönetim, yönetim kurullarının yapısı ve etkin risk yönetimi yönetişim boyutunun temel unsurları arasında yer almaktadır.

Güçlü yönetişim yapıları sürdürülebilir finans uygulamalarının etkinliği açısından kritik öneme sahiptir. Finansal kuruluşların çevresel ve sosyal hedefler belirlemeleri tek başına yeterli olmayıp bu hedeflerin kurumsal karar alma süreçlerine, risk yönetimine ve performans değerlendirme sistemlerine entegre edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir finans yaklaşımı, kurumsal yönetişim standartlarının güçlendirilmesini ve finansal kuruluşların sürdürülebilirlik performansları konusunda hesap verebilirliğinin artırılmasını öngörmektedir (UNEP FI, 2019).

Türkiye'de bankacılık sektöründe yönetişim boyutu, düzenleyici kurumların yönlendirmeleri ve uluslararası sürdürülebilirlik standartlarının etkisiyle giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Sürdürülebilirlik ve entegre raporlama uygulamalarının yaygınlaşması, çevresel ve sosyal risklerin kurumsal risk yönetimi

süreçlerine dâhil edilmesi ve sürdürülebilirlik hedeflerinin üst yönetim düzeyinde izlenmesi bu dönüşümün başlıca göstergeleri arasında değerlendirilebilir.

Sonuç olarak sürdürülebilir finans, finansal kaynakların tahsisinde ekonomik getiri ve risk göstergelerinin yanı sıra çevresel, sosyal ve yönetişimsel etkilerin birlikte değerlendirilmesini esas alan bütüncül bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bununla birlikte iklim değişikliğiyle mücadele ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş ihtiyacının giderek artması, sürdürülebilir finansın çevresel boyutu içerisinde yeşil finansın ayrı ve stratejik bir alan olarak gelişmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda bir sonraki bölümde yeşil ekonomi, yeşil bankacılık ve yeşil finans kavramları ile bankacılık sektöründe kullanılan temel yeşil finansman araçları ele alınmaktadır.

3. Yeşil Ekonomi, Yeşil Bankacılık ve Yeşil Finansman

Çevresel sorunların ekonomik faaliyetler üzerindeki etkilerinin giderek belirginleşmesi, geleneksel büyüme anlayışının çevresel sürdürülebilirlik perspektifiyle yeniden değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümün temel kavramlarından biri olan yeşil ekonomi, ekonomik büyümenin çevresel risklerin ve doğal kaynaklar üzerindeki baskının azaltılmasıyla birlikte sürdürülmesini esas alan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Yeşil ekonomi kavramının gelişiminde Pearce, Markandya ve Barbier tarafından 1989 yılında yayımlanan *Blueprint for a Green Economy* adlı çalışma önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Al, 2019).

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) yeşil ekonomiyi, çevresel riskleri ve ekolojik kıtlıkları azaltırken insan refahını ve sosyal eşitliği geliştiren bir ekonomik yapı olarak ele almaktadır (UNEP, 2011). Bu yaklaşımda düşük karbonlu üretim, kaynakların etkin kullanımı, yenilenebilir enerjiye geçiş ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması temel unsurlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla yeşil ekonomi, çevresel hedeflerin ekonomik büyümenin karşıtı olarak değil, uzun vadeli ve sürdürülebilir büyümenin bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmesine dayanmaktadır.

Yeşil ekonomiye geçiş, enerji, ulaşım, sanayi, tarım ve yapılaşma gibi pek çok sektörde önemli miktarda yatırım ve finansman ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Bu durum finansal sistemin ve özellikle bankaların çevresel dönüşüm sürecindeki rolünü artırmıştır. Bankalar, kredi verme ve yatırım faaliyetleri aracılığıyla sermayenin ekonomik faaliyetler arasındaki dağılımını etkileyebildikleri için düşük karbonlu ekonomiye geçişin finansmanında stratejik bir konuma sahiptir. Bu çerçevede yeşil bankacılık ve yeşil finans kavramları, finansal sistem ile çevresel sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin temel unsurları hâline gelmiştir.

3.1. Yeşil Bankacılık

Yeşil bankacılık, bankaların faaliyetlerinde çevresel sürdürülebilirliği dikkate almaları ve finansal kaynakları çevresel açıdan olumlu etki yaratan ekonomik faaliyetlere yönlendirmeleri esasına dayanmaktadır. Bu yaklaşım bir taraftan

bankaların kendi operasyonlarından kaynaklanan çevresel etkilerin azaltılmasını, diğer taraftan kredi ve yatırım kararlarında çevresel kriterlerin dikkate alınmasını kapsamaktadır (Ak Bingül ve Türk, 2019).

Bu açıdan yeşil bankacılık iki temel boyutta değerlendirilebilir. İlk boyut, bankaların kendi faaliyetlerinin çevresel etkilerinin azaltılmasıdır. Dijital bankacılık uygulamalarının yaygınlaştırılması, kâğıt kullanımının azaltılması, enerji verimliliğinin artırılması ve çevre dostu operasyonel süreçlerin geliştirilmesi bu kapsamda ele alınabilir. Dijital bankacılık kanallarının gelişmesi, bankacılık işlemlerinin fiziksel kaynak kullanımını azaltabilmesi nedeniyle yeşil bankacılığın operasyonel boyutunu desteklemektedir (Rakić ve Mitić, 2012).

İkinci ve daha stratejik boyut ise bankaların finansman ve yatırım kararlarının çevresel etkileriyle ilgilidir. Bu kapsamda bankalar yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, yeşil binalar, sürdürülebilir tarım, su ve atık yönetimi gibi alanlara finansman sağlamakta; aynı zamanda çevresel ve iklim kaynaklı riskları kredi değerlendirme ve risk yönetimi süreçlerine dâhil etmektedir. Dolayısıyla günümüzde yeşil bankacılık, yalnızca bankaların kendi operasyonlarında kaynak tasarrufu sağlamalarından daha geniş bir anlam taşımakta ve kredi portföylerinin çevresel dönüşümünü de içeren stratejik bir bankacılık yaklaşımına dönüşmektedir.

Yeşil bankacılık uygulamalarının bankalar açısından çevresel faydalarının yanı sıra ekonomik ve kurumsal sonuçları da bulunmaktadır. Çevresel ve sosyal risklerin kredi süreçlerinde değerlendirilmesi, bankaların uzun vadeli risklerini daha etkin yönetmelerine katkı sağlayabilirken; yeşil finansman ürünlerinin geliştirilmesi yeni müşteri gruplarına ve yatırım alanlarına erişim olanağı yaratabilmektedir. Bu nedenle yeşil bankacılık, çevresel sorumluluk ile finansal aracılık fonksiyonunun bütünleştirilmesini ifade eden bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

3.2. Yeşil Finansman ve Temel Araçları

Yeşil finansman, çevresel açıdan olumlu sonuçlar doğuran yatırımların finansal kaynaklarla desteklenmesini ifade etmektedir. Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, yeşil bina, sürdürülebilir su ve atık yönetimi, çevre dostu üretim teknolojileri ve düşük karbonlu altyapı yatırımları yeşil finansmanın temel uygulama alanları arasında yer almaktadır.

Yeşil finansın sürdürülebilir finanstan ayrıldığı temel nokta kapsamıyla ilgilidir. Sürdürülebilir finans çevresel, sosyal ve yönetişimsel unsurları birlikte ele alırken yeşil finans esas olarak çevresel amaçlara ve iklim değişikliğiyle mücadeleye yönelik finansman faaliyetlerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte son yıllarda iklim değişikliğiyle mücadele ve net-sıfır hedeflerinin önem kazanmasıyla yeşil finans ile sürdürülebilir finans arasındaki uygulama alanları giderek birbirine yaklaşmaktadır.

Bankacılık sektöründe yeşil finansmanın en yaygın araçlarından biri yeşil kredilerdir**.** Yeşil krediler, kredi gelirlerinin çevresel fayda sağlayan projelerin

finansmanında kullanılması esasına dayanmaktadır. Yenilenebilir enerji santralleri, enerji verimliliği yatırımları, temiz ulaşım sistemleri, yeşil binalar ve çevre dostu üretim teknolojileri bu kredilerle desteklenen başlıca faaliyetler arasında yer almaktadır. Yeşil kredi piyasasının gelişiminde 2018 yılında yayımlanan Yeşil Kredi İlkeleri (Green Loan Principles) önemli bir referans çerçevesi oluşturmuştur. Bu ilkeler, yeşil kredi niteliğinin belirlenmesinde fonların kullanım amacı, proje değerlendirme ve seçim süreci, fonların yönetimi ve raporlama gibi temel unsurları ön plana çıkarmaktadır (LMA, APLMA ve LSTA, 2025).

Yeşil kredilerin bireysel bankacılık alanındaki uygulamaları arasında yeşil konut ve bina kredileri ile çevre dostu taşıtların finansmanına yönelik krediler bulunmaktadır. Yeşil konut kredileri enerji verimliliği yüksek yapıların satın alınması veya mevcut yapıların enerji performansının geliştirilmesine yönelik yatırımları desteklerken, yeşil taşıt kredileri düşük emisyonlu ve enerji verimli ulaşım araçlarının finansmanına yöneliktir. Böylece yeşil kredi uygulamaları kurumsal proje finansmanının yanı sıra bireysel müşterilerin çevresel dönüşümünü destekleyen finansman araçlarına da dönüşmektedir.

Yeşil finansmanın sermaye piyasaları açısından önemli araçlarından biri ise yeşil tahvillerdir**.** Yeşil tahviller, ihraçtan elde edilen fonların çevresel fayda sağlayan projelerin finansmanında veya yeniden finansmanında kullanılması amacıyla çıkarılan borçlanma araçlarıdır. Bu araçlar, özellikle yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, sürdürülebilir altyapı ve yeşil bina yatırımlarının uzun vadeli finansmanında kullanılmaktadır. Bankalar açısından yeşil tahviller hem çevresel projeler için kaynak temin edilmesine hem de sürdürülebilir yatırım arayışındaki yatırımcılarla finansal sistem arasında bağlantı kurulmasına imkân sağlamaktadır.

Yeşil krediler ve tahvillerin yanı sıra son dönemde önem kazanan diğer bir finansman aracı sürdürülebilirlik bağlantılı kredilerdir (Sustainability-Linked Loans-SLL). Yeşil kredilerde finansmanın kullanım amacı belirli bir yeşil proje veya faaliyetle sınırlandırılırken, sürdürülebilirlik bağlantılı kredilerde finansman koşulları kredi kullanan işletmenin önceden belirlenmiş temel performans göstergeleri (KPI) ve sürdürülebilirlik performans hedefleri (SPT) ile ilişkilendirilmektedir (LMA, APLMA ve LSTA, 2025). Bu göstergeler karbon emisyonlarının azaltılması, yenilenebilir enerji kullanımının artırılması, enerji verimliliğinin geliştirilmesi veya diğer ölçülebilir ESG hedeflerinden oluşabilmektedir. Böylece SLL'ler, işletmelerin yalnızca belirli yeşil projelerini değil, genel sürdürülebilirlik performanslarının iyileştirilmesini teşvik eden bir finansman mekanizması oluşturmaktadır.

Bankacılık sektöründe yeşil finansmanın fon toplama tarafındaki uygulamalarından biri de yeşil mevduat ve yeşil tasarruf ürünleridir**.** Yeşil mevduat uygulamalarında müşterilerden toplanan fonların çevresel açıdan sürdürülebilir projelerin ve faaliyetlerin finansmanına yönlendirilmesi amaçlanmaktadır. Yeşil

tasarruf hesapları da benzer biçimde tasarruf sahiplerinin finansal varlıklarının çevresel amaçlarla ilişkilendirilmesine olanak sağlamaktadır (Westpac Banking Corporation, 2018). Bu ürünler, yeşil finansmanın yalnızca kredi kullanan işletmeler ve kurumsal yatırımcılarla sınırlı kalmamasına, bireysel tasarruf sahiplerinin de sürdürülebilir finans sistemine katılabilmesine katkı sağlamaktadır.

3.3. Yeşil Finansmandan Geçiş Finansmanına

Yeşil finans uygulamalarındaki güncel dönüşümün önemli unsurlarından biri geçiş finansmanının (transition finance) gelişmesidir. Geleneksel yeşil finans yaklaşımı ağırlıklı olarak hâlihazırda çevresel açıdan sürdürülebilir olarak değerlendirilen faaliyetlerin finansmanına odaklanırken, geçiş finansmanı karbon yoğun sektörlerin düşük karbonlu ve net-sıfır hedefleriyle uyumlu üretim modellerine dönüşümünü desteklemeyi amaçlamaktadır (OECD, 2022).

Bu ayrım özellikle enerji, çelik, çimento, ulaştırma, havacılık, deniz taşımacılığı ve diğer emisyon yoğun sektörler açısından önem taşımaktadır. Söz konusu sektörlerin ekonomik faaliyetlerinin tamamen finansman dışında bırakılması yerine, bilim temelli emisyon azaltım hedefleri ve güvenilir dönüşüm planları çerçevesinde düşük karbonlu yapılara geçişlerinin finansman yoluyla desteklenmesi geçiş finansmanının temel yaklaşımını oluşturmaktadır (OECD 2022).

Bu gelişme, bankaların iklim değişikliğiyle mücadeledeki rollerinin de dönüşmesine neden olmaktadır. Bankaların yalnızca belirli yeşil projelere kredi sağlamaları yerine, müşterilerinin iş modellerini ve kendi kredi portföylerini net-sıfır hedefleriyle uyumlu hâle getirmeleri giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu kapsamda finanse edilen emisyonların ölçülmesi, sektör bazlı emisyon azaltım hedeflerinin belirlenmesi, iklim risklerinin kredi süreçlerine entegre edilmesi ve kredi portföylerinin karbonsuzlaşma patikalarıyla uyumlaştırılması çağdaş yeşil bankacılık anlayışının önemli unsurları hâline gelmektedir.

Dolayısıyla yeşil finansın gelişimi üç aşamalı bir dönüşüm çerçevesinde değerlendirilebilir. İlk aşamada bankaların kendi operasyonlarının çevresel etkilerinin azaltılması ön plana çıkarken, ikinci aşamada yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, yeşil bina ve temiz ulaşım gibi çevresel projelerin finansmanı önem kazanmıştır. Günümüzde ise üçüncü aşama olarak değerlendirilebilecek süreçte bankaların kredi portföylerinin ve müşterilerinin iş modellerinin düşük karbonlu ve net-sıfır ekonomi hedefleri doğrultusunda dönüştürülmesi gündeme gelmektedir.

Bu dönüşüm, bankaların sürdürülebilir kalkınmaya katkısının yalnızca sundukları yeşil finans ürünlerinin sayısı üzerinden değerlendirilmesini yetersiz hâle getirmektedir. Bankaların geçiş finansmanı yaklaşımları, iklim risklerini kredi süreçlerine ne ölçüde entegre ettikleri, finanse edilen emisyonları nasıl yönettikleri ve kredi portföylerini net-sıfır hedefleriyle ne ölçüde uyumlaştırdıkları da temel değerlendirme kriterleri hâline gelmektedir.

Bu çerçeve, Türkiye'deki bankalar ile uluslararası bankaların yeşil finans uygulamalarının karşılaştırılması açısından da önem taşımaktadır. Bankalar arasındaki farklılaşmanın yalnızca yeşil kredi veya yeşil tahvil gibi finansal araçların varlığı üzerinden değil; yeşil finansın bankanın genel kredi portföyü, iklim risk yönetimi ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş stratejisiyle bütünleştirilme düzeyi üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir. İzleyen bölümde Türkiye'de faaliyet gösteren seçilmiş bankalar ile uluslararası banka örnekleri bu perspektif doğrultusunda karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

4. Türkiye ve Uluslararası Bankalarda Yeşil Finans Uygulamalarının Karşılaştırmalı Analizi

4.1. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde doküman incelemesine dayalı karşılaştırmalı bir değerlendirme niteliğindedir. Doküman incelemesi, araştırma konusu kapsamında yazılı ve elektronik belgelerin sistematik biçimde incelenmesi, değerlendirilmesi ve yorumlanmasına dayanan bir nitel araştırma yöntemidir (Bowen, 2009). Çalışmada bu yöntem, bankaların yeşil ve sürdürülebilir finans uygulamalarının belirlenmesi, söz konusu uygulamaların Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) ile ilişkilendirilmesi ve Türkiye ile uluslararası banka örnekleri arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulması amacıyla kullanılmıştır.

Araştırmanın veri kaynaklarını seçilmiş bankaların kamuya açık kurumsal dokümanları oluşturmaktadır. Bu kapsamda bankaların entegre faaliyet raporları, yıllık raporları, sürdürülebilirlik ve iklim raporları, sürdürülebilir finans ve geçiş finansmanı çerçeveleri ile bankaların resmî internet sitelerinde yayımlanan sürdürülebilir finans uygulamalarına ilişkin bilgiler incelenmiştir. Çalışmada mümkün olduğunca güncel dokümanlara öncelik verilmiş; banka uygulamalarının karşılaştırılmasında ağırlıklı olarak 2024–2026 döneminde kamuya açıklanan rapor ve kurumsal bilgilerden yararlanılmıştır.

Türkiye örneklemi Akbank, Garanti BBVA, Türkiye İş Bankası, Ziraat Bankası, VakıfBank ve Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ndan (TSKB) oluşmaktadır. Uluslararası karşılaştırmada ise BNP Paribas, HSBC, Deutsche Bank, Bank of America, Citi, Mitsubishi UFJ Financial Group (MUFG), DBS Bank, Santander, Standard Chartered ve ING incelenmiştir. Bankaların seçiminde yeşil ve sürdürülebilir finans alanında kamuya açık bilgi ve raporlarının bulunması, farklı yeşil finans araçlarına ilişkin uygulamalar geliştirmiş olmaları ve Türkiye ile uluslararası bankacılık uygulamalarının karşılaştırılmasına olanak sağlamaları dikkate alınmıştır. Bu nedenle araştırma örneklemi bankacılık sektörünün tamamını temsil etmek amacıyla değil, yeşil finans alanındaki farklı uygulamaların karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesine imkân sağlayacak seçilmiş banka örneklerini incelemek amacıyla oluşturulmuştur.

Dokümanlardan elde edilen bilgiler belirli temalar altında sınıflandırılarak karşılaştırılmıştır. Bu kapsamda yenilenebilir enerji finansmanı, enerji verimliliği finansmanı, yeşil krediler, yeşil ve sürdürülebilir tahviller, sürdürülebilirlik bağlantılı krediler (SLL), yeşil bina ve konut finansmanı, temiz ulaşım finansmanı, sürdürülebilir tarım finansmanı, geçiş finansmanı, iklim risklerinin kredi süreçlerine entegrasyonu, net-sıfır stratejileri ve portföy düzeyinde karbonsuzlaşma temel değerlendirme alanları olarak belirlenmiştir. Bankaların uygulamaları öncelikle bu temalar açısından incelenmiş, ardından Türkiye ve uluslararası banka örnekleri arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci değerlendirme boyutunu yeşil finans uygulamalarının Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile ilişkilendirilmesi oluşturmaktadır. Bu kapsamda bankaların raporlarında doğrudan belirtilen SKH bağlantılarının yanı sıra, uygulamaların amaç ve kapsamları dikkate alınarak ilgili SKH'lerle eşleştirme yapılmıştır. Özellikle SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı), SKH 11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar), SKH 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim), SKH 13 (İklim Eylemi) ve SKH 17 (Amaçlar İçin Ortaklıklar) yeşil finans uygulamalarının değerlendirilmesinde öne çıkan hedefler olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte, tablolar içerisinde yer alan SKH eşleştirmelerinin tamamı bankaların kendi sınıflandırmalarının doğrudan aktarımı olmayıp, bankaların açıkladığı bilgiler ve uygulamaların kapsamından hareketle yazarlar tarafından yapılan değerlendirmeleri de içermektedir.

Son aşamada Türkiye'deki ve uluslararası bankaların uygulamaları karşılaştırılarak ortak eğilimler ve farklılaşan alanlar belirlenmiştir. Karşılaştırmada özellikle geleneksel proje bazlı yeşil finansman uygulamalarının yanı sıra geçiş finansmanının gelişimi, karbon yoğun sektörlere yönelik finansman politikaları, net-sıfır hedefleri ve kredi portföylerinin düşük karbonlu ekonomiye geçişle uyumlaştırılması dikkate alınmıştır. Böylece çalışma, Türkiye'deki bankaların yeşil finans uygulamalarının uluslararası bankacılık eğilimleri içerisindeki konumunu ve gelişime açık alanlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

4.2. Karşılaştırmalı Analiz

Yeşil finansın küresel ölçekte yaygınlaşması, bankacılık sektörünün sürdürülebilir kalkınma sürecindeki rolünü giderek daha önemli hâle getirmiştir. Bankalar, finansal kaynakların çevresel açıdan sürdürülebilir yatırımlara yönlendirilmesinde yalnızca birer finansal aracı olarak değil, aynı zamanda düşük karbonlu ekonomiye geçişi destekleyen temel aktörler olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte ülkelerin finansal sistemlerinin gelişmişlik düzeyi, düzenleyici çerçeveleri ve iklim politikalarındaki farklılıklar, bankaların benimsediği yeşil finans araçlarının kapsamı ve çeşitliliğinin de farklılaşmasına neden olabilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de faaliyet gösteren bankaların yeşil finans uygulamalarının uluslararası bankacılık uygulamalarıyla karşılaştırılması, Türk bankacılık

sektörünün küresel sürdürülebilir finans eğilimleri içerisindeki konumunun belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Bu amaçla çalışmada, seçilmiş Türk ve uluslararası bankaların yeşil krediler, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanı, yeşil ve sürdürülebilir tahviller, sürdürülebilirlik bağlantılı krediler, geçiş finansmanı, iklim risk yönetimi ve portföy düzeyinde karbonsuzlaşma uygulamaları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Ayrıca söz konusu uygulamalar Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) ile ilişkilendirilerek, bankacılık sektörünün sürdürülebilir kalkınmaya katkısının hangi hedefler üzerinde yoğunlaştığı değerlendirilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de Yeşil Finans Uygulamaları

Banka	Yeşil/Sürdürülebilir Finans Uygulaması	Uygulamanın Kapsamı	İlişkili SKH'ler*	Kaynak
Akbank	Sürdürülebilir ve Yeşil Krediler	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, atık ve su yönetimi ile sürdürülebilir tarım yatırımlarının finansmanı	SKH 6, 7, 9, 12, 13	Akbank (2026) (Akbank Yatırımcı İlişkileri)
Akbank	Sürdürülebilir Mevduat	Mevduat kaynaklarının olumlu çevresel ve sosyal etki yaratan sürdürülebilir yatırımlara yönlendirilmesi	SKH 7, 9, 12, 13	Akbank (2026) (Akbank Yatırımcı İlişkileri)
Garanti BBVA	Yeşil ve Sürdürülebilir Krediler	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, döngüsel ekonomi, elektrifikasyon ve diğer sürdürülebilir yatırımların finansmanı	SKH 7, 9, 12, 13	Garanti BBVA (2026) (Garanti BBVA Investor Relations)
Garanti BBVA	Sürdürülebilirlik Bağlantılı Krediler (SLL)	Kredi koşullarının işletmelerin çevresel, sosyal ve yönetişim performans göstergelerine bağlanması	SKH 8, 12, 13	Garanti BBVA (2026) (Garanti BBVA Investor Relations)
Garanti BBVA	Yenilenebilir Enerji Finansmanı	Rüzgâr, güneş ve diğer yenilenebilir enerji yatırımlarına proje finansmanı sağlanması	SKH 7, 9, 13	Garanti BBVA (2026) (Garanti BBVA Investor Relations)
Türkiye İş Bankası	Yenilenebilir Enerji ve Enerji Verimliliği Kredileri	Güneş, rüzgâr ve diğer yenilenebilir enerji yatırımları ile enerji ve kaynak verimliliği projelerinin finansmanı	SKH 7, 9, 12, 13	Türkiye İş Bankası (2025) (Türkiye İş Bankası)

Banka	Yeşil/Sürdürülebilir Finans Uygulaması	Uygulamanın Kapsamı	İlişkili SKH'ler*	Kaynak
Türkiye İş Bankası	Yeşil/Sürdürülebilir Borçlanma Araçları	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım ve yeşil bina projelerine kaynak aktarılması	SKH 7, 9, 11, 13	Türkiye İş Bankası (2025) (Türkiye İş Bankası)
Ziraat Bankası	Yeşil Krediler ve Sürdürülebilir Finansman	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, yeşil binalar, temiz ulaşım, sürdürülebilir tarım ve su yönetiminin finansmanı	SKH 6, 7, 9, 11, 12, 13	Ziraat Bankası (2025) (Ziraat Bankası)
Ziraat Bankası	Çevresel ve Sosyal Risk Değerlendirmesi	Kredi ve projelerin çevresel ve sosyal risklerinin değerlendirilmesi ve izlenmesi	SKH 12, 13, 16	Ziraat Bankası (2025) (Ziraat Bankası)
VakıfBank	Sürdürülebilir Finansman	Sürdürülebilir Finansman Çerçevesi kapsamında çevresel ve sosyal temalı finansmanın geliştirilmesi	SKH 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13	VakıfBank (2024) (VakıfBank VBAssets)
VakıfBank	Yeşil Konut Finansmanı	Yüksek enerji verimliliğine sahip A/B enerji sınıfı konutların finansmanı	SKH 7, 11, 13	VakıfBank (2024) (VakıfBank VBAssets)
TSKB	SKH Bağlantılı Krediler	Yenilenebilir enerji, iklim finansmanı, enerji ve kaynak verimliliği, döngüsel ekonomi ve yeşil dönüşüm yatırımlarının finansmanı	SKH 7, 8, 9, 12, 13	TSKB (2025) (TSKB)
TSKB	Döngüsel Ekonomi Finansmanı ve Değerlendirmesi	Firmaların kaynak kullanımı, üretim, ürün tasarımı, dağıtım ve tedarik süreçlerinde döngüselliğinin değerlendirilmesi	SKH 9, 12, 13	TSKB (2025) (TSKB)

Not: *SKH eşleştirmeleri, bankaların raporlarında doğrudan belirtilen ilişkiler ile uygulamaların amaç ve kapsamları dikkate alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur. Bu nedenle tablo, bankaların yayımladığı SKH tablolarının birebir aktarımı değildir.*

Kaynak: İlgili bankaların entegre faaliyet raporları, sürdürülebilirlik raporları ve sürdürülebilir finans çerçevelerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'de bankacılık sektörünün sürdürülebilir kalkınma sürecindeki rolü, geleneksel finansal aracılık faaliyetlerinin ötesine geçerek çevresel ve sosyal etkilerin finansman kararlarına dâhil edildiği daha kapsamlı bir yapıya dönüşmektedir. Türkiye Bankalar Birliği de sektörde sürdürülebilirlik konusunda çeşitli çalışmalar yürütmekte; bankaların iyi uygulama örnekleri, sürdürülebilirlik kılavuzları ve iklim dönüşümü finansmanı gibi alanlarda sektörel çalışmalar yayımlamaktadır. Bu dönüşüm kapsamında bankalar; yeşil ve sürdürülebilir krediler, sürdürülebilirlik bağlantılı krediler, yeşil tahviller, yenilenebilir enerji finansmanı, enerji verimliliği kredileri ve çevresel-sosyal risk değerlendirme sistemleri gibi farklı araçlardan yararlanmaktadır.

Türkiye'deki banka uygulamaları incelendiğinde, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanının en yaygın yeşil finans alanlarından biri olduğu görülmektedir. Örneğin Türkiye İş Bankası, 2015 sonrasında elektrik üretim yatırımlarına yönelik yeni proje finansmanlarının tamamını yenilenebilir enerji projelerine ayırdığını belirtirken; lisanssız elektrik üretimi, enerji verimliliği ve elektrikli araç şarj altyapısı gibi alanlarda da özel finansman ürünleri sunmaktadır. Garanti BBVA ise yenilenebilir enerji finansmanını iklim stratejisinin önemli bileşenlerinden biri olarak ele almakta ve sürdürülebilir finansman ürünlerini yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, döngüsel ekonomi ve elektrifikasyon gibi alanlara yaymaktadır. Bu uygulamalar başta SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı) ve SKH 13 (İklim Eylemi) olmak üzere çeşitli sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle doğrudan ilişkilendirilebilir.

Bankaların sürdürülebilir finansman faaliyetlerinin yalnızca enerji yatırımlarıyla sınırlı olmadığı da görülmektedir. Akbank'ın sürdürülebilir finansman ekosisteminde çatı tipi güneş enerjisi, çevre dostu taşıt, atık yönetimi, atık su ve su yönetimi, sürdürülebilir tarım, temiz ulaşım ve enerji verimliliği kredileri gibi farklı ürünler bulunmaktadır. Banka ayrıca 2023 yılında sürdürülebilir mevduat ürününü uygulamaya koymuştur. Akbank'ın kendi SKH değerlendirmesinde sürdürülebilir finansman faaliyetleri SKH 7, 8, 9, 13 ve 15 ile ilişkilendirilmektedir. Bu durum yeşil finans uygulamalarının enerji ve iklim hedeflerinin yanı sıra ekonomik büyüme, yenilikçilik, kaynak kullanımı ve ekosistemlerin korunması üzerinde de etkili olabileceğini göstermektedir.

Kamu bankalarında da benzer bir dönüşüm gözlenmektedir. Ziraat Bankası'nın sürdürülebilir finansman çerçevesi yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğinin yanı sıra yeşil binalar, temiz ulaşım, sürdürülebilir tarım ve su yönetimi gibi alanları kapsamaktadır. Banka ayrıca yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanını doğrudan SKH 7 ile ilişkilendirmekte; sürdürülebilir tarım, enerji verimliliği ve çevresel-sosyal etki yönetimi gibi faaliyetleri SKH 12 kapsamında da değerlendirmektedir. VakıfBank ise sürdürülebilir finansman çerçevesinin yanı sıra enerji verimli konutların finansmanına yönelik yeşil konut uygulamaları geliştirmiştir.

Kalkınma ve yatırım bankacılığı açısından TSKB'nin uygulamaları ise SKH-finansman bağlantısının daha doğrudan kurulmasına örnek oluşturmaktadır. Banka 2024 yılında iklim ve deprem finansmanı, yenilenebilir enerji, enerji ve kaynak verimliliği, teknoloji yatırımları ve kapsayıcı kalkınma alanlarında sağladığı finansman sonucunda SKH bağlantılı kredilerin toplam kredi portföyündeki oranını %92'ye çıkardığını bildirmiştir. Ayrıca TSKB'nin 2030 yılına kadar 10 milyar ABD doları tutarında SKH bağlantılı finansman sağlama hedefi bulunmaktadır.

Bu uygulamalar birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de yeşil finansın özellikle SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı), SKH 11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar), SKH 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) ve SKH 13 (İklim Eylemi) etrafında yoğunlaştığı söylenebilir. Bununla birlikte sürdürülebilir tarım, kadın girişimciliği, kapsayıcı finansman, KOBİ finansmanı ve sosyal finansman uygulamalarının gelişmesi, bankacılık sektörünün SKH'lere katkısının çevresel hedeflerin ötesine geçerek ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik boyutlarını da kapsadığını göstermektedir. Dolayısıyla bankalar, yalnızca yeşil yatırımlar için kaynak sağlayan finansal aracılar değil, aynı zamanda finansal kaynakların sürdürülebilir ekonomik faaliyetlere yönlendirilmesinde ve düşük karbonlu ekonomiye geçişin desteklenmesinde önemli aktörler olarak değerlendirilebilir.

Uluslararası bankacılık sektöründe yeşil finans uygulamaları, finansal kaynakların çevresel açıdan sürdürülebilir yatırımlara yönlendirilmesinin ötesine geçerek, reel sektörün düşük karbonlu ekonomiye dönüşümünü destekleyen daha geniş bir finansman yaklaşımına dönüşmektedir. Seçilmiş uluslararası bankaların uygulamaları incelendiğinde yenilenebilir enerji finansmanı, yeşil tahvil ve krediler, sürdürülebilirlik bağlantılı finansman, geçiş finansmanı ve kredi portföylerinin net-sıfır hedefleri doğrultusunda dönüştürülmesinin öne çıktığı görülmektedir. Örneğin BNP Paribas düşük karbonlu enerji finansmanını artırırken, Deutsche Bank sürdürülebilir finansmanın yanı sıra karbon yoğun sektörlerin dönüşümüne yönelik geçiş finansmanını ayrı bir finansman kategorisi olarak ele almaktadır. Benzer şekilde HSBC, müşterilerinin düşük karbonlu ekonomiye geçişini sürdürülebilir finansman ve yatırım faaliyetleri aracılığıyla desteklemekte ve 2050 yılı için net-sıfır banka olma hedefini sürdürmektedir. Banka, 2025 yılında 102 milyar ABD doları sürdürülebilir finansman ve yatırım sağlamış veya kolaylaştırmış ve 2020–2025 dönemindeki kümülatif tutarı yaklaşık 496 milyar ABD dolarına ulaştırmıştır. DBS Bank ise sürdürülebilir finansmanı geçiş finansmanıyla birlikte ele almakta; 2025 yılında sürdürülebilir finansman taahhütlerini, geri ödemeler düşüldükten sonra, 102 milyar Singapur dolarının üzerine çıkarmıştır. Bankanın geçiş finansmanı çerçevesi özellikle karbon yoğun ve azaltılması güç sektörlerin dönüşümünün finansmanına odaklanmaktadır.

Uluslararası örneklerde dikkat çeken diğer bir eğilim, yeşil finansın doğrudan proje finansmanından portföy düzeyinde karbonsuzlaşmaya doğru genişlemesidir.

ING tarafından geliştirilen Terra yaklaşımı, bankanın karbon yoğun sektörlerdeki kredi portföyünü bilim temelli karbonsuzlaşma senaryolarıyla karşılaştırarak 2050 net-sıfır hedefi doğrultusunda yönlendirmeyi amaçlamaktadır. ING ayrıca sürdürülebilirlik bağlantılı krediler ile yeşil, sosyal ve sürdürülebilir kredileri müşterilerinin dönüşümünü destekleyen finansman araçları arasında değerlendirmektedir.

Santander'in uygulamalarında ise yenilenebilir enerji finansmanının yanı sıra yeşil konut ve elektrikli araç finansmanı dikkat çekmektedir. Banka, 2019–2025 döneminde 174 milyar avro yeşil finansmanı harekete geçirdiğini veya kolaylaştırdığını bildirmektedir. Standard Chartered da yeşil ve sürdürülebilir ürün çerçevesini geçiş finansmanı çerçevesiyle tamamlamakta ve özellikle reel sektörün net-sıfır dönüşümünün finansmanına odaklanmaktadır.

Bu uygulamalar SKH'ler açısından değerlendirildiğinde, uluslararası bankaların yeşil finans faaliyetlerinin özellikle SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı), SKH 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) ve SKH 13 (İklim Eylemi) ile güçlü biçimde ilişkilendirilebildiği görülmektedir. Yeşil konut ve sürdürülebilir ulaşım finansmanı SKH 11 ile; uluslararası finansman ve iş birliği mekanizmaları ise SKH 17 ile bağlantı kurulmasına olanak sağlamaktadır. Bu çerçevede yeşil finans, bankaların yalnızca çevresel projelere kaynak sağladığı bir finansman alanı olmaktan çıkarak, kredi portföylerinin ve müşterilerin iş modellerinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda dönüştürülmesine yönelik daha kapsamlı bir bankacılık yaklaşımına dönüşmektedir.

Tablo 2: Küresel Ölçekte Bankaların Yeşil Finans Uygulama Örnekleri

Banka	Yeşil/Sürdürülebilir Finans Uygulaması	Uygulamanın Kapsamı	İlişkili SKH'ler*	Kaynak
BNP Paribas	Düşük Karbonlu ve Yenilenebilir Enerji Finansmanı	Güneş, rüzgâr, hidroelektrik, jeotermal ve diğer düşük karbonlu enerji yatırımlarına finansman sağlanması	SKH 7, 9, 13	BNP Paribas (2026)
HSBC	Sürdürülebilir Finansman ve Net-Sıfır Geçiş Finansmanı	Müşterilerin düşük karbonlu ekonomiye geçişlerinin finansman yoluyla desteklenmesi ve finanse edilen emisyonların azaltılması	SKH 7, 9, 13	HSBC Holdings plc (2026)
Deutsche Bank	Sürdürülebilir ve Geçiş Finansmanı	Yenilenebilir enerji, yeşil hidrojen ve düşük karbonlu teknolojilerin yanı sıra karbon yoğun sektörlerin net-sıfır dönüşümünün finansmanı	SKH 7, 9, 12, 13	Deutsche Bank AG (2025)

Banka	Yeşil/Sürdürülebilir Finans Uygulaması	Uygulamanın Kapsamı	İlişkili SKH'ler*	Kaynak
Bank of America	Yeşil Tahvil ve Sürdürülebilir Finansman	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım ve düşük karbonlu altyapı projelerine sermaye yönlendirilmesi	SKH 7, 9, 11, 13	Bank of America (2025)
Citi	Yeşil Tahvil ve Sürdürülebilir Finansman	Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, sürdürülebilir ulaşım ve çevresel projelerin finansmanı	SKH 7, 9, 11, 13	Citi (2025)
MUFG	Yeşil ve Sürdürülebilir Finansman	Yeşil tahvil ve krediler yoluyla yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve diğer çevresel projelere kaynak sağlanması	SKH 7, 9, 11, 13	MUFG (2026)
DBS Bank	Sürdürülebilir ve Geçiş Finansmanı	Yeşil faaliyetlerin yanı sıra karbon yoğun sektörlerin karbonsuzlaşmasını sağlayacak geçiş faaliyetlerinin finansmanı ve iklim/doğa risklerinin yönetimi	SKH 7, 9, 12, 13	DBS Group Holdings Ltd. (2026)
Santander	Yeşil Finansman ve Yenilenebilir Enerji Finansmanı	Yenilenebilir enerji, yeşil konutlar, elektrikli araçlar ve müşterilerin düşük karbonlu ekonomiye geçişlerinin finansmanı	SKH 7, 9, 11, 13	Santander (2026)
Standard Chartered	Sürdürülebilir ve Geçiş Finansmanı	Yeşil ve sürdürülebilir faaliyetlerin yanı sıra yüksek emisyonlu sektörlerin düşük karbonlu üretim modellerine geçişinin finansmanı	SKH 7, 9, 12, 13, 17	Standard Chartered (2025)
ING	Terra Yaklaşımı ve Sürdürülebilir Finansman	Karbon yoğun sektörlerde kredi portföyünün bilim temelli net-sıfır patikalarıyla uyumlaştırılması; yeşil ve sürdürülebilirlik	SKH 7, 9, 12, 13	ING Group (2025)

Banka	Yeşil/Sürdürülebilir Finans Uygulaması	Uygulamanın Kapsamı	İlişkili SKH'ler*	Kaynak
		bağlantılı kredilerin kullanılması		

Not: *SKH eşleştirmeleri, bankaların raporlarında açıkça belirtilen ilişkiler ile uygulamaların amaç ve kapsamları dikkate alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur. Dolayısıyla tabloda yer alan SKH eşleştirmelerinin tamamı bankaların kendi sınıflandırmalarının birebir aktarımı değildir.*

Kaynak: İlgili bankaların yıllık raporları, sürdürülebilirlik/iklim raporları ve sürdürülebilir finans çerçevelerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3: Türkiye ve Uluslararası Bankalar Karşılaştırması

Karşılaştırma Boyutu	Türkiye'de Seçilmiş Bankalar	Uluslararası Seçilmiş Bankalar	Değerlendirme
Yenilenebilir enerji finansmanı	Akbank, Garanti BBVA, İş Bankası, Ziraat, TSKB	BNP Paribas, Santander, HSBC, Deutsche Bank	Büyük ölçüde benzer
Yeşil krediler	Yaygın	Yaygın	Benzer
Yeşil/sürdürülebilir tahviller	Var; gelişmekte	Daha yaygın ve çeşitlendirilmiş	Küresel bankalar daha gelişmiş
Sürdürülebilirlik bağlantılı krediler (SLL)	Akbank, Garanti BBVA ve diğer büyük bankalarda görülüyor	HSBC, ING, Deutsche Bank vb.	Benzer yönde gelişim
Enerji verimliliği finansmanı	Yaygın	Yaygın	Benzer
Yeşil bina/konut finansmanı	İş Bankası, VakıfBank, Akbank vb.	Santander, ING ve diğerleri	Benzer
Temiz ulaşım/elektrikli araç finansmanı	Gelişmekte	Daha geniş ürün çeşitliliği	Küresel bankalar kısmen önde
Sürdürülebilir tarım finansmanı	Özellikle Ziraat, Akbank vb.	Bazı küresel bankalarda mevcut	Türkiye açısından güçlü bir alan
Geçiş finansmanı (Transition Finance)	Henüz görece sınırlı ve gelişmekte	Deutsche Bank, DBS, Standard Chartered vb. tarafından ayrı çerçevelerle uygulanıyor	Belirgin küresel farklılık
Portföy düzeyinde karbonsuzlaşma	Gelişmekte	ING Terra, HSBC ve Deutsche Bank gibi örneklerde daha sistematik	Küresel bankalar önde
İklim riskinin kredi süreçlerine entegrasyonu	Giderek yaygınlaşıyor	Daha gelişmiş ve kurumsallaşmış	Küresel bankalar önde

Karşılaştırma Boyutu	Türkiye'de Seçilmiş Bankalar	Uluslararası Seçilmiş Bankalar	Değerlendirme
Net-sıfır stratejileri	Büyük bankalarda mevcut/gelişmekte	Daha kapsamlı portföy ve sektör hedefleri	Küresel bankalar önde
SKH 7 – Temiz Enerji	Çok güçlü	Çok güçlü	Ortak temel hedef
SKH 9 – Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı	Güçlü	Çok güçlü	Büyük ölçüde benzer
SKH 11 – Sürdürülebilir Şehirler	Orta–güçlü	Güçlü	Küresel uygulamalar daha çeşitli
SKH 12 – Sorumlu Üretim ve Tüketim	Güçlü	Çok güçlü	Küresel bankalarda geçiş finansmanı bağlantısı daha belirgin
SKH 13 – İklim Eylemi	Çok güçlü	Çok güçlü	Her iki grupta temel SKH
SKH 17 – Amaçlar İçin Ortaklıklar	Görece sınırlı	Daha belirgin	Uluslararası bankalarda daha güçlü

Not: *Karşılaştırma, bankaların yayımladığı sürdürülebilirlik/entegre faaliyet raporları, sürdürülebilir finans ve geçiş finansmanı çerçeveleri ile bankaların açıkladığı uygulamalar temel alınarak yapılmıştır. SKH eşleştirmeleri, bankaların doğrudan açıkladığı eşleştirmeler ile uygulamaların amaç ve kapsamlarından hareketle yazar tarafından oluşturulmuştur.*

Kaynak: İlgili bankaların sürdürülebilirlik, iklim ve sürdürülebilir finans raporlarından yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye ve uluslararası bankaların yeşil finans uygulamaları karşılaştırıldığında, her iki grupta da sürdürülebilir finansman faaliyetlerinin özellikle yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, yeşil kredi ve tahviller ile sürdürülebilir proje finansmanı etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Türkiye'deki bankaların yenilenebilir enerji finansmanı konusunda uluslararası bankalarla önemli ölçüde benzer bir yönelim sergilediği söylenebilir. Nitekim Türkiye İş Bankası, 2015 sonrasında elektrik üretim yatırımlarına yönelik yeni proje finansmanlarının tamamını yenilenebilir enerji projelerine ayırdığını belirtirken, Garanti BBVA'nın yenilenebilir enerji yatırımlarına sağladığı kümülatif finansman 5,3 milyar ABD dolarını aşmıştır (Türkiye İş Bankası, t.y.; Garanti BBVA, t.y.). Akbank'ın sürdürülebilir finansman portföyünde ise yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, temiz ulaşım, yeşil binalar, su ve atık su yönetimi, döngüsel ekonomi ve sürdürülebilir tarım gibi farklı kategoriler bulunmaktadır (Akbank, 2026).

Uluslararası bankalarda da yenilenebilir ve düşük karbonlu enerji finansmanı yeşil finans stratejilerinin temel bileşenlerinden birini oluşturmaktadır. BNP Paribas'ın düşük karbonlu enerji üretimine yönelik kredi maruziyeti 2025 yılında 38,3 milyar avroya ulaşmış ve bunun 35,6 milyar avroluk kısmı yenilenebilir enerji kaynaklarından oluşmuştur. Banka, 2030 yılı itibarıyla düşük karbonlu enerji finansmanını en az 40 milyar avroya çıkarmayı hedeflemektedir (BNP Paribas, 2026). Santander ise 2025 yılında yenilenebilir enerji finansmanında işlem sayısı ve işlem değeri bakımından küresel ölçekte öne çıkmış; 2019–2025 döneminde harekete geçirdiği veya kolaylaştırdığı yeşil finansman tutarının 174 milyar avroya ulaştığını açıklamıştır (Santander, 2026). Bu bulgular, yenilenebilir enerji finansmanı açısından Türkiye'deki büyük ölçekli bankaların küresel yeşil finans eğilimleriyle genel olarak aynı yönde hareket ettiğini göstermektedir.

Bununla birlikte iki banka grubu arasındaki temel farklılaşma, yeşil finansmanın kapsamından ziyade finansman faaliyetlerinin iklim geçişiyle bütünleştirilme düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Uluslararası bankalarda geleneksel yeşil finansman araçlarının ötesinde "geçiş finansmanı" (transition finance) yaklaşımının ayrı ve sistematik bir finansman alanı hâline geldiği görülmektedir. Deutsche Bank, 2025 yılında yayımladığı Geçiş Finansmanı Çerçevesi ile özellikle karbonsuzlaştırılması güç sektörlerin net-sıfır dönüşümünün finansmanına ilişkin kriterler belirlemiş ve 2030 yılına kadar sürdürülebilir ve geçiş finansmanı ile ESG yatırımlarında kümülatif 900 milyar avroluk hedef açıklamıştır (Deutsche Bank, 2025). Standard Chartered'ın 2025 Geçiş Finansmanı Çerçevesi de havacılık, deniz taşımacılığı, alüminyum ve tarım gibi emisyon yoğun sektörlerin karbonsuzlaştırılmasına yönelik ayrıntılı finansman kriterleri içermektedir (Standard Chartered, 2025). DBS ise 2025 yılında Geçiş Finansmanı Çerçevesini güncellemiş ve sürdürülebilir finansman taahhütlerinin geri ödemeler düşüldükten sonra 102 milyar Singapur dolarını aştığını bildirmiştir (DBS, 2026).

Uluslararası bankacılık uygulamalarında dikkat çeken diğer bir farklılık, iklim hedeflerinin yalnızca belirli yeşil projelerin finansmanına değil, bankaların toplam kredi portföylerinin dönüşümüne uygulanmasıdır. ING'nin Terra yaklaşımı bu konuda belirgin bir örnek oluşturmaktadır. Terra kapsamında banka, karbon yoğun sektörlerdeki müşterilerinin faaliyetlerinden kaynaklanan emisyonları ölçmekte, bunları bilim temelli karbonsuzlaşma senaryolarıyla karşılaştırmakta ve kredi portföyünü 2050 net-sıfır hedefi doğrultusunda yönlendirmektedir (ING, 2026). ING ayrıca 2027 yılı itibarıyla müşterilerin sürdürülebilir dönüşümünü destekleyen yıllık finansman hacmini 150 milyar avroya ulaştırmayı hedeflemekte ve bu kapsamda sürdürülebilirlik bağlantılı krediler ile yeşil, sosyal ve sürdürülebilir kredileri kullanmaktadır. Benzer şekilde HSBC'nin 2025 yılında sağladığı veya kolaylaştırdığı sürdürülebilir finansman ve yatırım tutarı 102 milyar ABD dolarına, 2020'den itibaren kümülatif tutar ise yaklaşık 496 milyar ABD dolarına ulaşmıştır (HSBC, 2026).

Bu çerçevede Türkiye'deki bankacılık sektörünün yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, yeşil binalar, temiz ulaşım ve sürdürülebilir tarım gibi proje ve faaliyetlerin finansmanı açısından uluslararası yeşil bankacılık eğilimlerine önemli ölçüde yakınsadığı değerlendirilebilir. Buna karşılık küresel bankacılık uygulamalarında sürdürülebilir finansmanın giderek proje bazlı "yeşil finansman" yaklaşımından portföy bazlı "dönüşüm finansmanı" yaklaşımına doğru genişlediği görülmektedir. Özellikle geçiş finansmanı çerçeveleri, karbon yoğun sektörler için sektörel karbonsuzlaşma patikaları, finanse edilen emisyon hedefleri ve kredi portföylerinin bilim temelli iklim senaryolarıyla uyumlaştırılması uluslararası örneklerde daha belirgin hâle gelmektedir. Deutsche Bank'ın sekiz karbon yoğun sektör için 2030 ve 2050 karbonsuzlaşma hedefleri belirlemiş olması bu dönüşümün önemli örneklerinden biridir.

SKH'ler açısından değerlendirildiğinde ise iki banka grubunun önemli ölçüde benzer hedefler etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Yenilenebilir enerji yatırımları SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji); yeşil altyapı ve teknolojik dönüşüm SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı)**;** yeşil bina ve ulaşım yatırımları SKH 11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar)**;** kaynak verimliliği ve döngüsel ekonomi uygulamaları SKH 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) ve karbonsuzlaşma faaliyetleri SKH 13 (İklim Eylemi) ile ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla SKH 7, SKH 9, SKH 12 ve özellikle SKH 13'ün hem Türkiye'deki hem de uluslararası bankaların yeşil finans uygulamalarında ortak bir eksen oluşturduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, Türkiye'deki bankaların yeşil finans araçlarının çeşitlendirilmesi ve yenilenebilir enerji yatırımlarının desteklenmesi bakımından uluslararası bankacılık eğilimlerini önemli ölçüde takip ettiği; ancak küresel öncü bankaların uygulamalarında daha belirgin hâle gelen geçiş finansmanı, portföy düzeyinde karbonsuzlaşma ve bilim temelli sektörel iklim hedeflerinin Türkiye açısından gelişime açık alanlar olduğu değerlendirilmektedir. Bu farklılık, Türkiye'de yeşil finansın bir sonraki gelişim aşamasının yalnızca "hangi yeşil projelerin finanse edildiği" sorusuna değil, aynı zamanda "bankaların bütün kredi portföylerinin düşük karbonlu ekonomiye geçişle ne ölçüde uyumlu olduğu" sorusuna odaklanması gerektiğine işaret etmektedir.

SONUÇ

İklim değişikliğiyle mücadele ve düşük karbonlu ekonomik yapıya geçiş süreci, finansal sistemin sürdürülebilir kalkınmadaki rolünü giderek daha önemli hâle getirmektedir. Bu dönüşüm içerisinde bankalar, yalnızca tasarrufların yatırımlara aktarılmasını sağlayan finansal aracılar olarak değil, aynı zamanda sermayenin çevresel açıdan sürdürülebilir faaliyetlere yönlendirilmesini sağlayan temel aktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'de ve uluslararası ölçekte faaliyet gösteren seçilmiş bankaların yeşil finans uygulamaları, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) çerçevesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, Türkiye'deki ve uluslararası bankaların yeşil finans uygulamalarında önemli ortaklıkların bulunduğunu göstermektedir. Her iki banka grubunda da yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanı, yeşil ve sürdürülebilir krediler, yeşil tahviller, sürdürülebilirlik bağlantılı finansman, yeşil bina ve temiz ulaşım gibi alanların ön plana çıktığı görülmektedir. Bu uygulamaların özellikle SKH 7 (Erişilebilir ve Temiz Enerji), SKH 9 (Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı), SKH 11 (Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar), SKH 12 (Sorumlu Üretim ve Tüketim) ve SKH 13 (İklim Eylemi) ile güçlü biçimde ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bankacılık sektöründe gelişen yeşil finans uygulamaları, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi için gerekli özel sektör finansmanının harekete geçirilmesinde önemli bir araç niteliğindedir.

Türkiye'deki bankalar açısından yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği finansmanının yeşil finans uygulamalarının en gelişmiş alanlarından biri olduğu görülmektedir. Bunun yanında yeşil bina ve konut finansmanı, temiz ulaşım, sürdürülebilir tarım, su ve atık yönetimi ile döngüsel ekonomi gibi alanlara yönelik finansman ürünlerinin yaygınlaşması, yeşil bankacılığın kapsamının giderek genişlediğini göstermektedir. Özellikle sürdürülebilir tarım finansmanı, Türkiye'deki banka uygulamalarının uluslararası örneklerle karşılaştırıldığında dikkat çeken alanlarından biridir. Kamu bankaları, özel bankalar ile kalkınma ve yatırım bankalarının farklı finansman araçları geliştirmesi ise yeşil finansın Türk bankacılık sistemi içerisinde belirli bir kurumsal çeşitliliğe ulaştığını ortaya koymaktadır.

Karşılaştırmalı değerlendirme sonucunda Türkiye'deki bankaların proje ve faaliyet bazlı yeşil finansman açısından uluslararası bankacılık uygulamalarına önemli ölçüde yakınsadığı görülmektedir. Bununla birlikte iki banka grubu arasındaki temel farklılaşma, yeşil finans araçlarının varlığından çok bu araçların bankaların genel iklim stratejileri ve kredi portföyleriyle bütünleştirilme düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Uluslararası bankalarda geçiş finansmanının ayrı bir finansman alanı olarak kurumsallaşması, karbon yoğun sektörlerin dönüşümüne yönelik özel finansman kriterlerinin geliştirilmesi ve iklim hedeflerinin yalnızca belirli yeşil projelerle sınırlı tutulmayarak toplam kredi portföyüne uygulanması bu farklılaşmanın temel unsurlarıdır.

Özellikle geçiş finansmanı bu açıdan önemli bir gelişim alanı oluşturmaktadır. Geleneksel yeşil finans yaklaşımı ağırlıklı olarak çevresel açıdan sürdürülebilir kabul edilen faaliyetlere kaynak sağlarken, geçiş finansmanı karbon yoğun ve karbonsuzlaştırılması güç sektörlerin daha düşük karbonlu üretim yapılarına dönüşümünün finansmanını da kapsamaktadır. Uluslararası banka örneklerinde bu yaklaşımın giderek daha sistematik çerçeveler altında ele alınması, yeşil finansın kapsamının yalnızca "yeşil projelerin finansmanı" anlayışından "ekonominin dönüşümünün finansmanı" anlayışına doğru genişlediğini göstermektedir.

Benzer biçimde uluslararası bankalarda portföy düzeyinde karbonsuzlaşma uygulamalarının daha belirgin hâle geldiği görülmektedir. Bankaların kredi portföylerinden kaynaklanan finanse edilen emisyonları dikkate almaları, karbon yoğun sektörler için sektörel hedefler belirlemeleri ve kredi portföylerini bilim temelli net-sıfır patikalarıyla uyumlaştırmaya yönelik uygulamalar geliştirmeleri bu dönüşümün önemli göstergeleridir. Bu durum, bankacılık sektörünün iklim değişikliğiyle mücadeledeki rolünün yalnızca çevre dostu yatırımlara kaynak sağlamakla sınırlı olmadığını; bankaların finansman kararları aracılığıyla reel sektörün dönüşümünü de etkileyebileceğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede çalışmanın temel değerlendirmesi, Türkiye'de yeşil finansın gelişiminde bir sonraki aşamanın proje bazlı finansmandan portföy düzeyinde dönüşüme geçiş olduğu yönündedir. Türkiye'deki bankaların yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, sürdürülebilir tarım, yeşil bina ve temiz ulaşım gibi alanlarda geliştirdikleri finansman uygulamalarının devam ettirilmesi önem taşımakla birlikte, bu uygulamaların bankaların genel kredi politikaları ve iklim stratejileriyle daha güçlü biçimde bütünleştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda geçiş finansmanı çerçevelerinin geliştirilmesi, iklim kaynaklı fiziksel ve geçiş risklerinin kredi değerlendirme süreçlerine daha sistematik biçimde dâhil edilmesi, finanse edilen emisyonların ölçülmesi ve portföy düzeyinde ölçülebilir karbonsuzlaşma hedeflerinin yaygınlaştırılması Türk bankacılık sektörünün küresel sürdürülebilir finans eğilimleriyle uyumunu güçlendirebilecektir.

Yeşil finans uygulamalarının Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri açısından değerlendirilmesi de bankacılık sektörünün sürdürülebilir kalkınmadaki işlevinin yalnızca çevresel hedeflerle sınırlı olmadığını göstermektedir. Yenilenebilir enerji finansmanı SKH 7 ve SKH 13'e doğrudan katkı sağlarken; sürdürülebilir altyapı, yeşil binalar, temiz ulaşım, döngüsel ekonomi ve sürdürülebilir tarım gibi alanlara sağlanan finansman SKH 9, SKH 11 ve SKH 12 ile de ilişkilendirilebilmektedir. Uluslararası finansman kuruluşlarıyla gerçekleştirilen iş birlikleri ve sürdürülebilir finansman kaynaklarının sınır ötesi hareketliliği ise SKH 17'nin bankacılık sektörü açısından önemini artırmaktadır. Bu nedenle yeşil finans, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin birbirleriyle bağlantılı yapısını finansal sistem içerisinde destekleyen önemli mekanizmalardan biri olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Analiz, seçilmiş bankaların kamuya açık yıllık raporları, entegre faaliyet ve sürdürülebilirlik raporları, iklim raporları, sürdürülebilir ve geçiş finansmanı çerçeveleri ile kurumsal açıklamalarına dayanmaktadır. Bankaların raporlama kapsamları, kullanılan sınıflandırmalar ve sürdürülebilir finans göstergelerinin hesaplanma yöntemleri arasındaki farklılıklar, uygulamaların doğrudan karşılaştırılmasını belirli ölçüde sınırlandırmaktadır. Ayrıca çalışmada incelenen bankalar, Türkiye ve uluslararası bankacılık sektörlerinin tamamını temsil etmek amacıyla değil, farklı yeşil finans uygulamalarının karşılaştırılmasına olanak sağlayacak örnekler olarak seçilmiştir.

Bu nedenle elde edilen bulguların bankacılık sektörünün tamamına genellenmesinden ziyade, yeşil finans alanındaki temel eğilimleri ve farklılaşma noktalarını ortaya koyan karşılaştırmalı bir değerlendirme olarak ele alınması daha uygun olacaktır.

Sonuç olarak yeşil finans, bankacılık sektörünün sürdürülebilir kalkınmaya katkısında giderek daha stratejik bir konuma gelmektedir. Türkiye'deki bankaların geleneksel yeşil finans uygulamalarında uluslararası eğilimlere önemli ölçüde yaklaştığı görülmekle birlikte, küresel bankacılık sektöründe ortaya çıkan yeni yönelimler yeşil finansın artık yalnızca belirli çevre dostu projelerin finansmanından ibaret olmadığını göstermektedir. Geçiş finansmanı, finanse edilen emisyonların yönetimi, bilim temelli sektörel hedefler ve portföy düzeyinde karbonsuzlaşma uygulamaları, sürdürülebilir bankacılığın yeni aşamasını oluşturmaktadır. Türkiye'de bankacılık sektörünün bu alanlardaki kapasitesinin geliştirilmesi, hem düşük karbonlu ekonomiye geçişin finansmanı hem de Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine sağlanan katkının güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ak Bingül, B., & Türk, A. (2019). Türkiye'de yeşil bankacılık. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 11*(20), 81–92. https://doi.org/10.14784/marufacd.599191

Akbank T.A.Ş. (2026). *2025 integrated annual report*. Akbank Investor Relations.

Al, İ. (2019). Sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi: Türkiye için bir endeks önerisi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(1), 112–124. https://doi.org/10.17218/hititsosbil.473413

Banco Santander, S.A. (2026, March 2). *Santander, world leader in renewable energy financing in 2025*.

Bank for International Settlements. (2021). *Climate-related risk drivers and their transmission channels*. BIS.

Bank of America Corporation. (2025). *Sustainable bond report 2025*. Bank of America.

Berg, F., Kölbel, J. F., Rigobon, R. (2022). Aggregate confusion: The divergence of ESG ratings. *Review of Finance, 26*(6), 1315–1344. https://doi.org/10.1093/rof/rfac033

BNP Paribas. (2026). *Energy transition and climate action*. BNP Paribas Group.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal, 9*(2), 27–40.

Canikli, S. (2022). Sürdürülebilir finans mekanizmaları, araçları ve sürdürülebilir kalkınma ilişkisi. *Akdeniz İİBF Dergisi, 22*(1), 26–39. https://doi.org/10.25294/auiibfd.903364

Citigroup Inc. (2025). *Sustainable issuance framework*. Citi.

DBS Group Holdings Ltd. (2026). *Annual report 2025*. DBS Bank.

Deutsche Bank AG. (2025). *Transition finance framework*. Deutsche Bank.

Deutsche Bank AG. (2026). *Annual report 2025*. Deutsche Bank.

Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*. Capstone.

Garanti BBVA. (2026). *2025 integrated annual report*. Garanti BBVA.

Gladwin, T. N., Kennelly, J. J., & Krause, T.-S. (1995). Shifting paradigms for sustainable development: Implications for management theory. *Academy of Management Review, 20*, 874–907. https://doi.org/10.2307/258959

HSBC Holdings plc. (2026). *Annual report and accounts 2025*. HSBC Holdings plc.

ING Group. (2025). *Climate update 2025*. ING Group.

ING Group. (t.y.). *Terra approach*. ING Group.

Loan Market Association (LMA), Asia Pacific Loan Market Association (APLMA), & Loan Syndications and Trading Association (LSTA). (2025a). *Green Loan Principles*.

Loan Market Association (LMA), Asia Pacific Loan Market Association (APLMA), & Loan Syndications and Trading Association (LSTA). (2025b). *Sustainability-Linked Loan Principles*.

Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). *The limits to growth*. Universe Books.

Mitsubishi UFJ Financial Group. (2025). *Green, social, and sustainability bonds/loan*. MUFG.

OECD (2017). *Investing in climate, investing in growth*. OECD Publishing.

OECD (2020). *Global outlook on financing for sustainable development 2021: A new way to invest for people and planet*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/e3c30a9a-en

OECD. (2022). *OECD guidance on transition finance: Ensuring credibility of corporate climate transition plans*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/7c68a1ee-en

Rakić, S., & Mitić, P. (2012, September). Green banking—Green financial products with special emphasis on retail banking products [Conference presentation]. *2nd Climate Change, Economic Development, Environmental and People Conference (CCEDEP)*, Prešov, Slovakia.

Sermaye Piyasası Kurulu. (2020). *Sürdürülebilirlik İlkeleri Uyum Çerçevesi*.

Sherwood, M. W., & Pollard, J. L. (2018). The risk-adjusted return potential of integrating ESG strategies into emerging market equities. *Journal of Sustainable Finance & Investment, 8*(1), 26–44.

Standard Chartered. (2025). *Transition finance framework 2025*. Standard Chartered.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021). *Yeşil Mutabakat Eylem Planı*.

T.C. Ziraat Bankası A.Ş. (2025). *2024 Entegre faaliyet raporu*. Ziraat Bankası.

Türkiye İş Bankası A.Ş. (t.y.). *Yeşil ekonomiye katkı sağlayan ürün ve hizmetler*. Türkiye İş Bankası.

Türkiye İş Bankası A.Ş. (2025). *Sustainable finance allocation & impact report 2025*. Türkiye İş Bankası.

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. (2025). *2024 entegre faaliyet raporu*. TSKB.

Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O. (2024). *2024 entegre faaliyet raporu*. VakıfBank.

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*.

United Nations Development Programme. (2017). *Mobilizing private finance for sustainable development*. UNDP Istanbul International Center for Private Sector in Development.

United Nations Environment Programme. (2011). *Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication—A synthesis for policy makers*. UNEP.

United Nations Environment Programme Finance Initiative. (2019). *Principles for responsible banking*.

Westpac Banking Corporation. (2018, November 26). *Westpac launches world's first certified Green Tailored Deposit*.

World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.

BÖLÜM 7

Diyabet Hastalığının Makine Öğrenmesi Modelleriyle Tahminlenmesi ve Risk Faktörlerinin Karşılaştırılması

***Zeynep Filiz*[1]**

[1] Prof. Dr., ESOGU İstatistik Bölümü, ORCID: 0000-0001-6301-7289

GİRİŞ

Günümüzde kronik hastalıkların yaygınlaşması, halk sağlığını tehdit eden en önemli küresel sorunlardan biri haline gelmiştir. Bu hastalıklar arasında yer alan Diyabet, görülme sıklığının hızla artması ve yol açtığı ciddi komplikasyonlar nedeniyle hem bireylerin yaşam kalitesini düşürmekte hem de sağlık sistemleri üzerinde büyük bir ekonomik yük oluşturmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) verilerine göre; 1980 yılında dünya genelinde 108 milyon olan diyabetli birey sayısı, günümüzde 422 milyona ulaşmıştır. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde hızla yayılan bu hastalık; körlük, böbrek yetmezliği, kalp krizi, inme ve alt ekstremite amputasyonlarının önde gelen nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Diyabetin erken teşhisi ve risk faktörlerinin doğru belirlenmesi, bu olumsuz tablonun önlenmesi ve yönetimi açısından hayati önem taşımaktadır.

Geleneksel istatistiksel yöntemlerin yanı sıra, son yıllarda gelişen teknolojiyle birlikte veri madenciliği ve makine öğrenmesi teknikleri sağlık alanında sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle karmaşık veri setleri içerisindeki gizli örüntüleri keşfetmek ve geleceğe yönelik tahminlerde bulunmak amacıyla kullanılan bu yöntemler, hastalıkların teşhisinde hekimlere yardımcı olan güçlü karar destek mekanizmaları sunmaktadır. Tıbbi tanı ve sınıflandırma süreçlerinde, parametrik varsayımlara dayanmayan esnek yapısıyla ön plana çıkan Karar Ağaçları (CRT algoritması), sonuçlarının kolay yorumlanabilir olması ve "Eğer-İse" kuralları şeklinde insan mantığına yakın çıkarımlar yapabilmesi nedeniyle sıklıkla tercih edilmektedir. Ancak klinik kararların matematiksel bir risk zeminine oturtulması ve risk faktörlerinin etki büyüklüklerinin net olarak ölçülebilmesi için, tıp literatürünün en güçlü parametrik araçlarından biri olan İkili Lojistik Regresyon analizi de bu süreçlerin ayrılmaz bir parçasıdır. Her iki modelin sınıflandırma başarısının ve ayırt edici gücünün tarafsız bir şekilde ölçülebilmesi ise ROC Eğrisi ve Eğri Altında Kalan Alan (AUC) istatistiklerinin kullanımı ile mümkün olmaktadır.

ÇALIŞMANIN AMACI

Bu araştırmanın temel amacı, diyabet teşhisinde klinik ve biyokimyasal risk faktörlerinin ağırlıklarını doğrusal ve doğrusal olmayan iki farklı yaklaşımla ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma, hem hiyerarşik ve görsel kurallar sunan Karar Ağacı (CRT) algoritmasının hem de risk faktörlerinin etki büyüklüklerini Odds oranları ile matematikselleştiren Lojistik Regresyon modelinin tanısal başarılarını ROC ve AUC analizi çerçevesinde yarıştırmayı ve tıp literatürüne hibrid bir karar destek perspektifi sunmayı hedeflemektedir. Analiz süreçlerinde R programlama dili ve SPSS yazılımları bir arada kullanılarak, modellerin en yüksek performansı göstermesi için gerekli optimizasyonlar ve varsayım kontrolleri gerçekleştirilmiş; diyabet üzerinde en belirleyici olan değişkenler önem düzeylerine ve risk katsayılarına göre listelenmiştir.

Bu çalışma, sadece diyabetin varlığını tahmin etmekle kalmayıp, iki farklı analitik yaklaşımın (makine öğrenmesi ve parametrik istatistik) ürettiği sonuçları

birbiriyle çarpıştırarak doğrulaması açısından büyük bir öneme sahiptir. Karar ağacı modelinin ortaya koyduğu hiyerarşik yapı (örneğin LDL kolesterolün yaş faktöründen sonraki kritik rolü) ile lojistik regresyon modelinin sunduğu Odds oranlarının (yaş ve BMI artışının riski kaç kat artırdığı gibi) birlikte değerlendirilmesi, çok boyutlu sağlık verilerinin analizinde daha güvenilir altlıklar oluşturmaktadır. Elde edilen karşılaştırmalı bulguların ve ROC/AUC tabanlı performans ölçümlerinin, erken teşhis süreçlerinde, koruyucu hekimlik uygulamalarında ve tarama protokollerinin geliştirilmesinde klinik karar vericilere yol gösterici olması hedeflenmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Diyabet, dünya genelinde hızlı artış gösteren ve ciddi mortalite riski taşıyan bir halk sağlığı sorunudur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre; 1980 yılında dünya genelinde 108 milyon olan diyabetli birey sayısı, günümüzde 422 milyona ulaşmıştır. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde hızla yayılan bu hastalık; körlük, böbrek yetmezliği, kalp krizi, inme ve kalıcı organ hasarları gibi ciddi komplikasyonların temel nedenleri arasındadır. (WHO, 2023).

Son yıllarda sağlık alanındaki dijitalleşme ve büyük veri olanaklarının gelişmesi, diyabetin erken teşhisi ve risk sınıflandırılmasına yönelik veri odaklı yaklaşımların önem kazanmasına yol açmıştır. Mercaldo vd. (2017), diyabet gibi kronik hastalıkların yönetiminde geleneksel yöntemlerin yetersiz kaldığını; büyük veri analitiği ve makine öğrenmesi algoritmalarının, hastaların risk profillerini belirlemede %95'e varan doğruluk oranlarına ulaşabildiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda makine öğrenmesi modelleri, klinik verilerden yararlanarak hastalık riskinin tahmin edilmesinde yaygın şekilde kullanılmaktadır.

Özlüer Başer, Yangın ve Sarıdaş (2021), 70.000 hastaya ait sağlık kayıtlarını analiz ederek farklı sınıflandırma algoritmalarının performanslarını karşılaştırmış ve en yüksek doğruluk oranının rastgele orman (random forest) modeliyle elde edildiğini bildirmiştir. Araştırma, büyük veri setlerinde karar ağaçları temelli yöntemlerin klinik karar süreçlerinde etkili bir alternatif sunduğunu göstermektedir. Benzer bir karşılaştırmalı analiz yapan Sisodia ve Sisodia (2018) ise Karar Ağacı, SVM ve Naive Bayes algoritmalarını Pima Indian Diyabet veri seti üzerinde test etmiş; karar ağacı modelinin %76,3 doğruluk oranı ile teşhis süreci için en dengeli ve yorumlanabilir sonuçları verdiğini raporlamıştır. Model performansının yanı sıra, veri setindeki hangi değişkenlerin modele dahil edileceği de sonuçları doğrudan etkilemektedir. Deberneh ve Kim (2021), diyabet tahmininde özellik seçimi yöntemlerinin önemine dikkat çekmiş; gereksiz veya gürültülü verilerin temizlenmesi ve sadece kritik biyokimyasal değerlerin modele dahil edilmesi durumunda tahmin doğruluğunun anlamlı ölçüde arttığını ortaya koymuştur.

Topluluk öğrenmesi yöntemleri de literatürde sıkça yer almaktadır. Korkmaz ve Kaplan (2023), lojistik regresyon, XGBoost ve LightGBM gibi modelleri karşılaştırmış; topluluk öğrenmesi yöntemlerinin tahmin performansını artırdığını

ortaya koymuştur. Akyol ve Karacı (2021) ise erken diyabet tahmini için oylama temelli sistemlerin başarısına dikkat çekmiştir.

Makine öğrenmesi modellerinin klinik ortama entegrasyonu, "Klinik Karar Destek Sistemleri" kavramını öne çıkarmıştır. Sutton vd. (2020), bu sistemlerin hekimlerin teşhis doğruluğunu artırdığını, ancak modellerin güvenilir kabul edilebilmesi için "kara kutu" yapısından ziyade, hekimin mantığını takip edebileceği şeffaf yapıda olması gerektiğini belirtmiştir.

Karar ağaçları özelinde yapılan çalışmalar tam da bu noktada önemli bulgular sunmaktadır. Çetinkaya ve Horasan (2021), karar ağaçlarının yüksek yorumlanabilirlik avantajı nedeniyle sağlık alanında sık tercih edildiğini belirtmektedir. Türkiye'deki diyabet verileri üzerine çalışan Afşar ve Akın (2019) da sınıflandırma algoritmalarını inceledikleri çalışmalarında, karar ağacı tabanlı modellerin veri setindeki gürültüye karşı dirençli olduğunu ve değişkenler arasındaki ilişkileri görselleştirmede üstünlük sağladığını ifade etmiştir.

Türkiye'deki güncel çalışmalar da karar ağacı tabanlı modellerin başarısını desteklemektedir. Bilgin (2021) ise makine öğrenmesi modellerinin, diyabetin erken teşhisinde geleneksel yöntemlere kıyasla daha hızlı, güvenilir ve maliyet etkin bir çözüm sunduğunu vurgulamıştır.

Emel ve Taşkın (2005) da karar ağaçlarının açıklanabilir yapısı sayesinde, değişkenlerin karar sürecine katkısını ortaya koymada diğer yöntemlere göre daha avantajlı olduğuna dikkat çekmiştir.

Literatür genel olarak değerlendirildiğinde, çalışmalar yaş, BMI ve klinik parametrelerin diyabet riskinin belirlenmesinde temel belirleyiciler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, Türkiye popülasyonu üzerinde yapılan geniş ölçekli epidemiyolojik çalışmalarla da örtüşmektedir. Satman (2013) tarafından yürütülen TURDEP-II çalışması sonuçlarına göre; Türkiye'de diyabet sıklığı yaşla birlikte artış göstermekte ve Vücut Kitle İndeksi (BMI) yüksekliği diyabet gelişimi için en güçlü risk faktörlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Bununla birlikte, diyabetin patofizyolojisinde lipid metabolizması da kritik bir rol oynamaktadır. Kutlu ve Cihan (2016), tip 2 diyabetli hastalar üzerinde yaptıkları çalışmada; kan şekeri kontrolünün bozulmasıyla birlikte LDL kolesterol ve trigliserit seviyelerinde anlamlı bir artış olduğunu tespit etmiştir. Araştırmacılar, diyabetik dislipideminin (yüksek kan yağları) hastalığın seyrinde en az kan şekeri kadar belirleyici bir risk faktörü olduğunu vurgulamaktadır.

Bu araştırma, mevcut literatürdeki çalışmalardan farklı olarak karar ağacı modelinin açıklanabilirlik yönünü merkeze almakta; özellikle LDL, Yaş ve BMI değişkenlerinin hiyerarşik önemini ortaya koyarak sağlık profesyonellerine doğrudan katkı sağlayabilecek özgün bulgular sunmaktadır. Çalışma, doğrusal olmayan hiyerarşik bir makine öğrenmesi modeli olan Karar Ağacı (CRT) algoritmasının yanı sıra, klinik tanı süreçlerinde tarihsel olarak en kararlı parametrik

standartlardan birini oluşturan İkili Lojistik Regresyon analizini de modele dahil ederek kapsamını genişletmektedir.

Peng, Lee ve Ingersoll (2002) tarafından vurgulanan lojistik regresyonun bağımsız değişkenlerin risk boyutlarını "Odds Oranı" ile doğrudan klinik olarak yorumlanabilir parametrelere dönüştürme gücü, bu çalışmada LDL, Yaş ve BMI değişkenlerinin katlı risklerini açıklamak amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca, tek değişkenli analizlerden çok değişkenli modellere geçiş sürecinde biyolojik ve istatistiksel açıdan en kararlı yapıyı kurmayı hedefleyen Bircan (2004) yöntemine uygun olarak, her iki algoritma için en ideal risk faktörü kombinasyonlarını içeren final modelleri inşa edilmiştir. Modellerin tanısal performans ölçütleri yarıştırılırken klasik istatistiksel yaklaşımlar ile modern makine öğrenmesi yaklaşımları arasındaki metodolojik sınırları belirleyen Dreiseitl ve Ohno-Machado (2002) perspektifi esas alınmış; lojistik regresyonun şeffaf yapısı ile karar ağaçlarının karmaşık ilişkileri yakalama esnekliği yan yana getirilmiştir. Son olarak, geliştirilen modellerin tanısal kararlılığı ve geçerliliği yalnızca genel doğruluk skorlarıyla değil; Šimundić (2009) tarafından klinik karar destek sistemleri için şart koşulan duyarlılık, özgüllük ve özellikle veri setinin prevalansına karşı en dirençli ölçüt olan ROC eğrisi altında kalan alan (AUC) parametreleri çerçevesinde test edilmiştir.

Böylece araştırma, literatürdeki geleneksel karşılaştırmaların ötesine geçerek, Türkiye popülasyonu üzerinde diyabet risk faktörlerinin ağırlığını hem hiyerarşik hem de katlı olasılıklar düzeyinde açıklayan, yöntemsel ve klinik açıdan bütüncül bir model entegrasyonu sunmaktadır.

YÖNTEM

Bu bölümde; Karar Ağacı Yöntemi ve Lojistik Regresyon Yöntemi ile ilgili detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Karar Ağacı Yöntemi ve Temel Yapısı

Bu çalışmada temel analiz yöntemi olarak, veri madenciliği ve makine öğrenmesi alanında yaygın olarak kullanılan "Karar Ağaçları" tercih edilmiştir. Karar ağaçları; karmaşık veri setlerini analiz ederek, veriyi belirli kurallara göre daha küçük ve homojen alt gruplara ayıran hiyerarşik bir modelleme tekniğidir. (Breiman vd., 1984; Emel ve Taşkın, 2005). Temel amacı, geçmiş verilerden öğrenilen örüntüleri kullanarak, gelecekteki veriler için "Eğer-İse" (If-Then) mantığına dayalı basit ve anlaşılır karar kuralları oluşturmaktır.

Yapay sinir ağları gibi karmaşık (kara kutu) yöntemlerin aksine, karar ağaçları analiz sürecini görsel bir şema ile sunduğu için sonuçların yorumlanabilirliği ve klinik karar süreçlerine entegrasyonu oldukça yüksektir (Çetinkaya ve Horasan, 2021; Sisodia ve Sisodia, 2018).

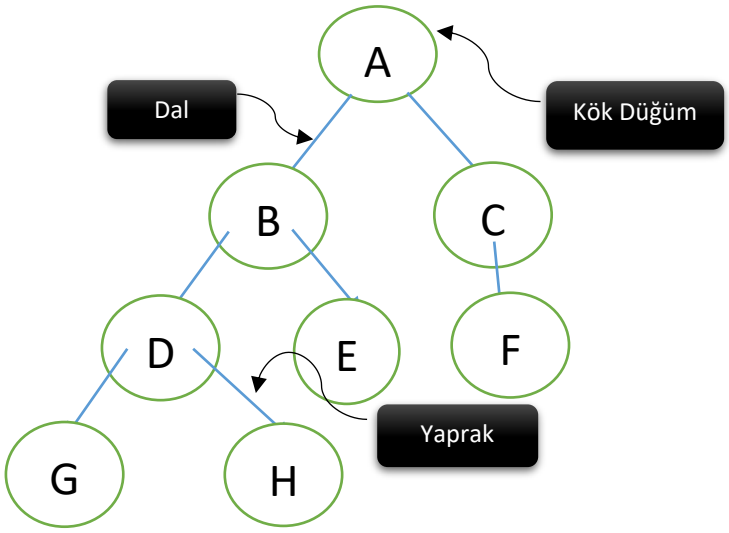
Bir karar ağacı modeli yapısal olarak kök, düğüm ve yapraklardan oluşur. (Breiman vd., 1984). Modelin temel bileşenleri şunlardır:

Kök Düğüm: Ağacın en tepesindeki başlangıç noktasıdır. Veri setinin tamamını içerir ve veriyi en iyi ayıran değişken (örneğin; bu çalışmada 'Yaş Grubu') kullanılarak ilk bölünme burada gerçekleşir.

İç Düğümler: Kök düğümden sonra gelen ve karar verme sürecinin devam ettiği ara duraklardır. Her iç düğüm, veriyi belirli bir özelliğe göre test eder ve dallara ayırır.

Dallar: Bir düğümden çıkan ve bir sonraki düğüme giden bağlantılardır. Her dal, test edilen değişkene verilen bir cevabı temsil eder.

Yaprak Düğümler: Karar sürecinin sonlandığı uç noktalardır. Artık bölünmenin olmadığı bu düğümler, bir sınıfı (Diyabet Var/Yok) veya nihai bir tahmin değerini ifade eder.

Şekil 1. Karar Ağacı Yapısı

Karar Ağacı Yönteminin Avantajları ve Dezavantajları

Karar ağaçları, özellikle tıp ve sağlık alanındaki veri madenciliği çalışmalarında sunduğu pratik çözümler nedeniyle sıkça tercih edilmektedir. Yöntemin literatürde kabul gören temel avantajları ve dezavantajları aşağıda maddeler halinde özetlenmiştir:

Yüksek Yorumlanabilirlik: Yapay sinir ağları gibi "kara kutu" modellerin aksine, karar ağaçları sonuçları görselleştirilebilir bir şema ile sunar. "Eğer-İse" (If-Then) kuralları insan mantığına yakındır ve hekimlerin teşhis sürecini şeffaf bir şekilde destekler.

Veri Tipi Esnekliği: Hem sayısal (sürekli) hem de kategorik (nominal) değişkenleri aynı anda işleyebilir; veri üzerinde karmaşık dönüşümler yapılmasını gerektirmez.

Değişken Önem Hiyerarşisi: Hangi risk faktörünün (örneğin LDL veya BMI) sonuç üzerinde daha etkili olduğunu sayısal olarak ortaya koyar ve değişkenler arasındaki hiyerarşiyi belirler.

Gürültüye Direnç: Veri setindeki eksik verilere, aykırı değerlere ve gürültüye karşı diğer yöntemlere göre daha dirençlidir.

Aşırı Öğrenme (Overfitting) Riski: Model, eğitim verisindeki çok küçük ayrıntıları ezberleyerek aşırı karmaşık bir yapı oluşturabilir. Bu durum, modelin yeni veriler üzerindeki tahmin başarısını düşürebilir; bu nedenle ağaç derinliği optimizasyonu (budama) yapılması gerekir.

Dengesiz Veri Hassasiyeti: Sağlıklı birey sayısının hasta birey sayısından çok fazla olduğu dengesiz veri setlerinde, algoritma çoğunluk sınıfını öğrenmeye daha yatkın olabilir. Bu durum, hastalığı tespit etme başarısının (duyarlılık) düşmesine neden olabilir.

Lojistik Regresyon Analizi

Lojistik regresyon, bağımlı değişkenin kategorik (sınıflandırılmış) olduğu durumlarda, bağımsız değişkenler ile bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi olasılık temelinde açıklamak ve modellemek amacıyla kullanılan çok değişkenli istatistiksel bir yöntemdir (Peng vd., 2002). Bu çalışmanın temelini oluşturan “Diyabet Teşhisi” değişkeni (0: Diyabet Yok, 1: Diyabet Var) iki kategorili bir yapıya sahip olduğu için, araştırmada İkili Lojistik Regresyon yöntemi tercih edilmiştir.

Lojistik Regresyonun Temel Yapısı ve Logit Dönüşümü

Doğrusal regresyon modelleri, bağımlı değişkenin sürekli olduğu durumlar için tasarlanmıştır ve tahmin değerleri -sonsuz ile +sonsuz arasında değişebilir. Ancak diyabet teşhisi gibi bir olayın gerçekleşme olasılığı matematiksel olarak yalnızca 0 ile 1 arasında bir değer alabilir. Lojistik regresyon, bu sorunu aşmak için “Sigmoid

(Lojistik) Fonksiyonu" kullanarak doğrusal bir denklemi olasılık değerlerine dönüştürür.

Lojistik modelin temelinde "Odds" (Risk veya Olasılık Oranı) kavramı yatmaktadır. Odds, bir olayın gerçekleşme olasılığının, gerçekleşmeme olasılığına bölümü olarak ifade edilir:

$$\text{Odds} = \frac{P}{1-P}$$

Lojistik regresyon, değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi doğrusal bir formata getirmek için Odds değerinin doğal logaritmasını (Logit dönüşümü) alır. Kurulan matematiksel denklem şu şekildedir:

$$\text{Logit(P)} = \text{In}\left(\frac{P}{1-P}\right) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \ldots\ldots + \beta_k X_k$$

Burada; β_0 modelin sabiti, β_1, β_2 …β_k ise bağımsız değişkenlerin (X) modele sağladığı katsayıları göstermektedir.

Odds Oranı (Odds Ratio) ve Yorumlanması

Lojistik regresyon modellerinde, Karar Ağaçları gibi doğrudan "eğer-ise" kuralları bulunmaz. Bunun yerine, risk analizi Odds Oranı (OR) üzerinden yapılır. Odds Oranı, modeldeki katsayıların üstel değerinin (e^{β}) alınmasıyla hesaplanır. Odds oranının 1'den büyük olması, ilgili bağımsız değişkendeki bir birimlik artışın diyabet riskini artırdığını (risk faktörü); 1'den küçük olması ise riski azalttığını ifade eder.

Varsayımlar:

Lojistik regresyon, klasik doğrusal regresyonun aksine bağımlı değişkenin normal dağılması veya varyansların homojenliği gibi katı varsayımlar gerektirmez. Ancak modelin güvenilirliği için bazı temel varsayımların sağlanması beklenir:

1.Bağımlı değişkenin iki veya daha fazla kategorik gruptan oluşması.

2.Gözlemlerin birbirinden bağımsız olması.

3.Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı probleminin bulunmaması.

Bu çalışmada kullanılan veri seti, lojistik regresyonun temel varsayımlarını karşıladığı için analiz R programlama dili üzerinden başarıyla gerçekleştirilmiş ve elde edilen katsayılar ile odds oranları risk değerlendirmesinde kullanılmıştır.

Lojistik Regresyonun Avantaj ve Dezavantajları

- Katı varsayımlar gerektirmez: Bağımsız değişkenlerin normal dağılması veya varyans homojenliği şartı aranmaz.

- Klinik yorum kolaylığı: “Odds Oranı” (OR) sayesinde risk faktörlerinin yönü ve etkisi tıp diline kolayca çevrilebilir.
- Küçük verilerde kararlılık: Karar Ağaçlarına kıyasla daha küçük veri setlerinde bile güvenilir sonuçlar üretir.
- Çoklu doğrusal bağlantı hassasiyeti: Bağımsız değişkenler arasında yüksek korelasyon olması modelin güvenilirliğini düşürür.
- Bağımsızlık şartı: Veri setindeki tüm gözlemlerin birbirinden bağımsız olması zorunludur.
- Esneklik eksikliği: Doğrusal olmayan karmaşık ilişkileri modelleme konusunda Karar Ağaçları kadar başarılı değildir.

Model Performans Değerlendirmesi: ROC Eğrisi ve AUC

Kurulan modellerin sınıflandırma performansını ve diyabetli bireyleri sağlıklı bireylerden ayırt etme gücünü değerlendirmek amacıyla ROC (Receiver Operating Characteristic) Eğrisi analizi kullanılmıştır. ROC eğrisi, modelin farklı kesme noktalarında sergilediği duyarlılık ve 1-özgüllük değerlerinin grafiksel bir gösterimidir.

Modelin ayırt edici gücünün sayısal bir göstergesi olan AUC (Area Under the Curve - Eğri Altında Kalan Alan), 0 ile 1 arasında değer almaktadır. Literatürde ROC analizi sonucunda elde edilen AUC değerinin sınıflandırma başarısı açısından yorumlanması şu kriterlere dayanmaktadır (Šimundić, 2009):

- 0,90 – 1,00: Mükemmel ayırt edicilik
- 0,80 – 0,90: Çok iyi ayırt edicilik
- 0,70 – 0,80: İyi düzeyde ayırt edicilik
- 0,60 – 0,70: Yeterli ayırt edicilik
- 0,50 – 0,60: Kötü ayırt edicilik (Rastgele tahmine yakın)

Bu çalışmada hem Karar Ağacı hem de Lojistik Regresyon modellerine ait AUC değerleri hesaplanarak modellerin tanısal doğrulukları karşılaştırılmıştır.

Model Performans Ölçütleri ve Ayırma Kriteri

Araştırmada oluşturulan karar ağacı modelinin başarısı, “Sınıflandırma Matrisi” üzerinden hesaplanan temel metriklerle değerlendirilmiştir. Tıbbi teşhis modellerinde sadece genel doğruluğa bakmak yanıltıcı olabileceğinden, aşağıdaki üç temel ölçüt birlikte kullanılmıştır:

1.Doğruluk: Modelin hem hasta hem de sağlıklı bireyleri toplamda ne kadar doğru sınıflandırdığını gösteren genel başarı oranıdır.

2.Duyarlılık: Modelin, gerçekten diyabet hastası olan bireyleri doğru tespit edebilme yeteneğidir. Hastalığı gözden kaçırmamak (yanlış negatifleri azaltmak) için bu değerin yüksek olması istenir.

3.Özgüllük: Modelin, sağlıklı olan bireyleri doğru ayırt edebilme yeteneğidir. Sağlıklı birine yanlışlıkla hasta denilmemesi açısından önemlidir.

Bu ölçütlerin hesaplanmasında kullanılan formüller Eşitlik 1, 2 ve 3'te gösterilmiştir:

- Doğruluk = (Eşitlik 1) $\frac{TP+TN}{TP+TN+FP+FN}$
- Duyarlılık = (Eşitlik 2) $\frac{TP}{TP+FN}$
- Özgüllük = (Eşitlik 3) $\frac{TN}{TN+FP}$

(Burada; TP: Doğru Pozitif, TN: Doğru Negatif, FP: Yanlış Pozitif, FN: Yanlış Negatif değerlerini ifade etmektedir.)

Ayrıca çalışmada kullanılan CRT algoritması, karar ağacının düğümlerindeki bölünmeleri gerçekleştirmek için "Gini Safsızlık İndeksi" yöntemini kullanmaktadır. Gini indeksi, bir düğümdeki verilerin ne kadar homojen (saf) olduğunu ölçer. İndeks değeri 0'a ne kadar yakınsa, ayrım o kadar başarılıdır. Algoritma, her adımda Gini değerini en aza indirecek (safsızlığı en çok düşürecek) değişkeni ve kesim noktasını seçerek dallanmayı gerçekleştirir. Gini indeksi formülü Eşitlik 4'te verilmiştir:

$$\text{Gini} = 1 - \sum (\text{Eşitlik 4}) = 1 - \sum_{i=1}^{c} p_i^2$$

(Burada, bir düğümdeki i sınıfına ait olasılığı temsil etmektedir, c ise toplam sınıf sayısını belirtmektedir.)

Öte yandan, çalışmada kullanılan İkili Lojistik Regresyon analizi, karar ağaçlarındaki gibi veriyi hiyerarşik ve doğrusal olmayan adımlarla bölmek yerine, bağımsız değişkenlerin katsayılarını tahmin etmek amacıyla En Çok Olabilirlik (Maximum Likelihood Estimation- MLE) yöntemini kullanmaktadır. En Çok Olabilirlik yöntemi, doğrusal regresyondaki En Küçük Kareler (OLS) yaklaşımından farklı olarak, gözlenen örneklem verilerinin (hasta ve sağlıklı bireylerin dağılımının) ortaya çıkma olasılığını maksimize edecek en uygun parametre (β) değerlerini iteratif bir optimizasyon süreciyle hesaplar. Modelin genel uyumu ve katsayıların kararlılığı, safsızlık ölçütleri yerine olabilirlik fonksiyonunun logaritması ve buna bağlı geliştirilen yalancı R-Kare istatistikleri üzerinden değerlendirilmektedir.

UYGULAMA

Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, nicel araştırma yöntemlerine dayalı ilişkisel tarama modelinde tasarlanmıştır. İlişkisel tarama modelleri, iki veya daha fazla değişken arasındaki birlikte değişimin varlığını, yönünü veya derecesini belirlemeyi amaçlayan araştırma

desenleridir. Çalışmada, diyabet teşhisi konulmuş ve konulmamış bireylerin çeşitli klinik ve demografik özellikleri (Yaş, BMI, Kan Değerleri vb.) ele alınarak, bu risk faktörlerinin diyabet varlığını tahmin etmedeki etkileri makine öğrenmesi temelli Karar Ağacı (CRT) algoritmaları ve parametrik bir istatistiksel yaklaşım olan İkili Lojistik Regresyon analiziyle eş zamanlı olarak modellenmiştir. Araştırma, hem doğrusal hem de doğrusal olmayan bu iki farklı metodolojiyle mevcut veriler üzerinden geleceğe yönelik yordama yapması ve geliştirilen modellerin tanısal başarılarını ROC/AUC analizi çerçevesinde yarıştırması nedeniyle "tahminleyici modelleme" özelliği de taşımaktadır.

Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veriler, Kaggle veri bilimi platformunda 'Diabetes Dataset' adıyla açık erişim olarak paylaşılmıştır. Veri seti, AravindPCoder tarafından erişime sunulmuş olup, orijinal verilerin Irak Medical City Hastanesi ve Al-Kindy Eğitim Hastanesi Endokrinoloji ve Diyabet Merkezi'nden toplandığı belirtilmiştir (AravindPCoder, 2020).

Çalışma grubu, diyabet şüphesiyle sağlık kuruluşuna başvuran veya rutin kontrol yaptıran toplam 4701 bireyi kapsamaktadır. Veri setindeki bireylerin dağılımı incelendiğinde; 3139 kişinin (%66,8) "Diyabet Yok" (Sağlıklı), 1562 kişinin (%33,2) ise "Diyabet Var" (Hasta) grubunda yer aldığı görülmektedir. Örneklem büyüklüğü, makine öğrenmesi algoritmalarının anlamlı ve genellenebilir kurallar oluşturabilmesi için istatistiksel olarak yeterli düzeydedir.

Veri Toplama Araçları ve Değişkenler

Araştırmada kullanılan veri seti, bireylerin demografik özelliklerini ve rutin biyokimyasal kan testlerini içeren 10 farklı değişkenden oluşmaktadır.

Bağımlı Değişken: Çalışmanın tahmin etmeye çalıştığı hedef değişken Diyabet_Teşhisi 'dir. Bu değişken kategorik (nominal) yapıda olup; "Diyabet Var" (1) ve "Diyabet Yok" (0) olmak üzere iki sınıftan oluşmaktadır.

Bağımsız Değişkenler: Modeli eğitmek ve tahmin yapmak için kullanılan 9 adet bağımsız değişken bulunmaktadır. Bu değişkenler ve özellikleri aşağıda tabloda verilmiştir.

Tablo 1 Araştırmada Kullanılan Değişkenler ve Özellikleri

Değişken Adı	Değişken Türü	Ölçek Türü	Açıklama
Diyabet_Teshisi	Bağımlı	Kategorik (Nominal)	Bireyin diyabet durumunu gösterir. (0: Yok, 1: Var)
Yaş Grubu	Bağımsız	Kategorik (Ordinal)	Bireylerin bulunduğu yaş aralığını ifade eder.
Cinsiyet	Bağımsız	Kategorik (Nominal)	Bireylerin biyolojik cinsiyeti. (Kadın\Erkek)
BMI	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Vücut Kitle İndeksi; obezite durumu
Chol	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Kandaki toplam kolesterol miktarıdır.
TG	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Trigliserit; Kandaki yağ oranıdır.
HDL	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	İyi Kolesterol.
LDL	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Kötü Kolesterol.
Cr	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Kreatinin; böbrek fonksiyonlarını gösterir.
BUN	Bağımsız	Sayısal (Sürekli)	Kan üre azotu; böbrek ve karaciğer fonksiyonlarını gösterir.

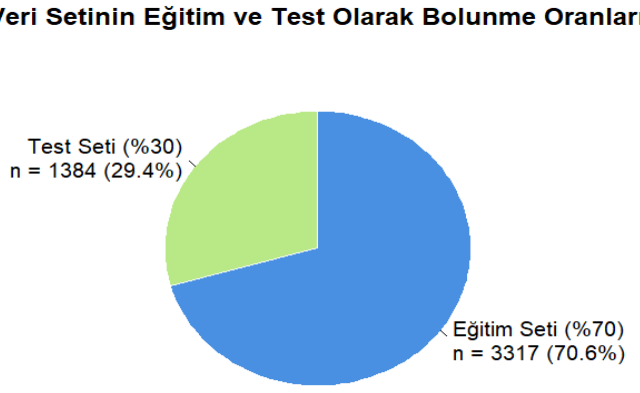
Veri Ön İşleme

Veri seti, analiz süreçlerine geçilmeden önce detaylı ve aşamalı bir ön işleme sürecine tabi tutulmuştur. İlk aşamada; kayıp veriler, aykırı değerler ve veri tipleri hassasiyetle kontrol edilmiştir. Çalışmada ele alınan kategorik değişkenler (Cinsiyet, Yaş Grubu) ve sürekli değişkenler (BMI, LDL vb.), hem Karar Ağacı (CRT) algoritmasının hiyerarşik yapısına hem de İkili Lojistik Regresyon analizinin matematiksel ve parametrik gereksinimlerine uygun ölçüm düzeylerine (Nominal ve Ölçek/Scale) dönüştürülmüştür. Böylece veri seti, doğrusal ve doğrusal olmayan her

iki modelleme yaklaşımının da eş zamanlı, kararlı ve hatasız bir şekilde çalıştırılabileceği ortak bir standart altyapıya kavuşturulmuştur.

İkinci aşamada ise gerek makine öğrenmesi algoritmalarında gerekse parametrik istatistiksel modellemelerde sıkça karşılaşılan "aşırı öğrenme" probleminin önüne geçmek, modellerin genelleme yeteneklerini tarafsız bir şekilde değerlendirmek ve tanısal başarılarını aynı zemin üzerinde yarıştırabilmek amacıyla veri seti Bölünmüş Örneklem yöntemine tabi tutulmuştur. Bu doğrultuda veri seti; %70'i (n=3.317) hem Karar Ağacı modelinin eğitilmesi hem de İkili Lojistik Regresyon katsayılarının tahmin edilmesi amacıyla "Eğitim Seti", %30'u (n=1.384) ise her iki modelin sınıflandırma performanslarının, hata matrisi metriklerinin ve ROC eğrilerinin bağımsız olarak sınanması amacıyla "Test Seti" olarak ikiye ayrılmıştır. Analiz süreçlerinde bu dağılımın görsel temsili Şekil 2'de sunulmuştur.

Analiz sonuçlarının metodolojik güvenilirliğini, karşılaştırılabilirliğini ve tekrarlanabilirliğini sağlamak amacıyla bu ayırma işlemi rastgele yapılmakla birlikte, IBM SPSS programında sabit bir filtre değişkeni (filter_$) oluşturularak, Lojistik Regresyonda ise (set.seed) yaparak kayıt altına alınmıştır. Böylece hem Karar Ağacı optimizasyonlarında hem de Lojistik Regresyon analizi denemelerinde aynı bireylerin tamamen aynı grupta (eğitim veya test) kalması garanti edilmiş, tüm optimizasyon süreçlerinde örneklem kararlılığı korunarak iki modelin başabaş bir şekilde doğrulanması sağlanmıştır.

Şekil 2 Veri Setinin Eğitim (%70) ve Test (%30) Olarak Bölünme Oranları

Verilerin Çözümlenmesi

Verilerin istatistiksel analizi ve modelleme işlemleri, IBM SPSS Statistics 23.0 paket programı ve açık kaynak kodlu R programlama dili kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, diyabet riskini tahminlemek ve bu hastalığa etki eden temel risk faktörlerinin etki büyüklüklerini belirlemek amacıyla; makine öğrenmesi yaklaşımlarından Karar Ağacı (CRT) algoritması ile parametrik bir istatistiksel yöntem olan İkili Lojistik Regresyon analizi eş zamanlı olarak uygulanmıştır. Geliştirilen her iki modelin teşhis ve sınıflandırma performansları ise Hata Matrisi metrikleri ve ROC/AUC istatistikleri kullanılarak karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. Anlamlılık değerlendirmelerinde istatistiksel güven düzeyi %95 olarak temel alınmıştır.

Karar Ağacı Algoritmaları

Karar ağacı analizinde, bağımlı değişkenin türüne, veri setinin büyüklüğüne ve değişkenlerin dağılımına göre farklı algoritmalar kullanılmaktadır. Bu çalışmada kullanılacak en uygun yöntemi belirlemek adına literatürde yaygın olarak kullanılan temel algoritmalar (CHAID, C4.5/C5.0 ve CRT) değerlendirilmiştir. Bu algoritmaların temel özellikleri ve farkları Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Yaygın Karar Ağacı Algoritmalarının Karşılaştırılması

Özellik	CHAID	C4.5 / C5.0	CRT
Bölme Kriteri	Ki -Kare Testi	Bilgi Kazancı / Entropi	Gini Safsızlık İndeksi
Dallanma Yapısı	Çoklu Dallanma	Çoklu Dallanma	İkili Dallanma
Veri Tipi Uyumu	Sadece Kategorik	Kategorik ve Sayısal	Kategorik ve Sayısal
Kullanım Amacı	Sınıflandırma	Sınıflandırma	Sınıflandırma ve Regresyon

Tablo 2'de görüldüğü üzere; CHAID algoritması sayısal verileri kategorik hale getirmeyi zorunlu kılarken, CRT algoritması bu değişkenleri doğal haliyle işleyebilmektedir. Ayrıca CRT'nin oluşturduğu ikili dallanma yapısı (Hasta / Hasta Değil), tıbbi tanı süreçlerindeki klinik mantığa en uygun yapı olduğu için bu çalışmada CRT algoritması tercih edilmiştir.

Model Oluşturma ve Hiperparametre Optimizasyonu

Özellikle Breiman vd. (1984) tarafından geliştirilen ve bu çalışmada da kullanılan CRT algoritması; veriyi ikili parçalara bölerek en saf ayrımı yapmaya çalışması ve Gini indeksini temel alması nedeniyle tıbbi sınıflandırmada güçlü bir standart oluşturmuştur. Bu algoritma, her düğümde sınıfları en iyi ayrıştıran değişkeni belirlemek için "Gini Safsızlık İndeksi"ni kullanmaktadır.

Modelin en yüksek doğruluğu veren en sade yapısını belirlemek ve aşırı öğrenme riskini en aza indirmek amacıyla "Hiperparametre Optimizasyonu" uygulanmıştır. Bu kapsamda "Maksimum Ağaç Derinliği" parametresi için 3, 4 ve 5 seviyeleri ayrı

ayrı test edilmiştir. Her bir derinlik seviyesi için eğitim ve test kümelerinin doğruluk oranları karşılaştırılarak sonuçlar Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Farklı Maksimum Ağaç Derinliklerinin Eğitim ve Test Verileri Üzerindeki Doğruluk Oranları

Maksimum Derinlik	Eğitim Seti Doğruluğu (%)	Test Seti Doğruluğu (%)	Sonuç ve Değerlendirme
3	80,5	79,5	Nihai Model Olarak Seçildi (En Sade)
4	80,5	79,5	Performans artışı gözlenmedi
5	80,5	79,5	Performans artışı gözlenmedi

Tablo 3 incelendiğinde; Derinlik 3, Derinlik 4 ve Derinlik 5 ayarlarının tamamında modelin test verisi üzerindeki genel doğruluğunun değişmeyerek sabit (%79,5) kaldığı görülmüştür. Bu durum, modelin veri setindeki anlamlı ayrımları yakalamak için 3 seviyeli bir derinliğin yeterli olduğunu, daha fazla derinleşmenin modele ek bir katkı sağlamadığını göstermiştir.

İstatistiksel modellemede geçerli olan Parsimony (Sadelik) İlkesi; *"Eğer iki model aynı sonucu veriyorsa, daha basit olanı seçilir"* görüşünü temel almaktadır. Bu ilke gereği, aynı performansı gösteren modeller arasından en sade ve yorumlanabilir yapıya sahip olan Derinlik 3 modeli, çalışmanın nihai modeli olarak seçilmiştir.

Lojistik Regresyon Analizinin Uygulanması

Bu çalışmada, karar ağacı modellemesine ek olarak risk faktörlerinin diyabet üzerindeki matematiksel etkilerini ölçmek amacıyla İkili Lojistik Regresyon analizi uygulanmıştır. Analiz süreçleri, %70 eğitim (n=3317), %30 test (n=1384) olarak ikiye ayrılan veri seti üzerinden yürütülmüştür.

Modelin Kurulması ve Değişkenlerin Tanımlanması

Modelde, bağımlı değişken olarak iki kategorili (0: Sağlıklı, 1: Diyabetli) "Diyabet Teşhisi" değişkeni ele alınmıştır. Bağımsız değişkenler olarak ise araştırmanın doğasına uygun olan Yaş, Cinsiyet, Vücut Kitle İndeksi (BMI) ve lipid /böbrek fonksiyonlarını temsil eden sayısal kan değerleri (Toplam Kolesterol,

Trigliserid, HDL, LDL, Kreatinin, BUN) modele dahil edilmiştir. Modelin eğitimi, R programlama dili kullanılarak eğitim seti üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Çoklu Doğrusal Bağlantı Varsayımının Kontrolü

Lojistik regresyon modelinin güvenilir sonuçlar üretebilmesi için modele dahil edilen sayısal değişkenler arasında yüksek korelasyon olmaması gerekmektedir. Bu çalışmada değişkenler arasındaki bağlantı problemini tespit etmek amacıyla Varyans Şişme Faktörü (VIF- Variance Inflation Factor) analizi uygulanmıştır. Analiz öncesinde kabul kriteri olarak literatürde yaygın olarak kullanılan "VIF <5" eşik değeri benimsenmiş olup, analiz sonuçlarının bu kritere uygunluğu değerlendirilmiştir.

Modelin Açıklayıcılık Gücünün Ölçülmesi

Kurulan modelin veri setini ne kadar iyi temsil ettiğini (uyum iyiliğini) ve bağımsız değişkenlerin diyabet hastalığındaki değişimi açıklama kapasitesini belirlemek amacıyla Yalancı (Pseudo) R-Kare testleri kullanılmıştır. Bu kapsamda, özellikle büyük örneklemlerde (n> 1000) daha güvenilir sonuçlar üreten Cox & Snell, Nagelkerke ve McFadden R-Kare değerleri hesaplanarak modelin açıklayıcılık gücü yorumlanmıştır.

Risk Faktörlerinin Odds Oranları ile Değerlendirilmesi

Modelden elde edilen lojistik regresyon katsayıları (β) doğrudan olasılık ifade etmediği için bu katsayıların üstel değerleri alınarak Odds Oranları (Exp(β)) hesaplanmıştır. Çalışmada Odds oranları; "İlgili bağımsız değişkendeki (örneğin BMI) 1 birimlik artışın, kişinin diyabet hastası olma riskini yüzde kaç veya kaç kat artırdığı" sorusunu cevaplamak amacıyla temel risk ölçütü olarak kullanılmıştır. İstatistiksel anlamlılık düzeyi için p <0,05 kriteri temel alınmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde, diyabet hastalığının teşhisinde etkili olan faktörlerin belirlenmesi ve risk tahminlemesi amacıyla oluşturulan Karar Ağacı modeline ait bulgulara yer verilmiştir. Analizlerde CRT algoritması kullanılmış olup, geçerlilik ve güvenirlik sağlamak adına veri seti %70 Eğitim ve %30 Test olarak sabitlenmiş bir filtre aracılığıyla bölünmüştür.

Tanımlayıcı İstatistikler

Model kurulmadan önce veri setindeki katılımcıların demografik ve klinik özellikleri incelenmiştir.

Tablo 4. Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Yaş Grubu	**Frekans**	**Yüzde (%)**
20-44 Yaş	2058	43,8
45-64 Yaş	2077	44,2
65-74 Yaş	403	8,6
75+ Yaş	163	3,5
Toplam	4701	100

Araştırmaya katılan bireylerin yaş gruplarına göre dağılımı Tablo 4'de sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun (%44,2) 45-64 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Bunu %43,8 ile 20-44 yaş grubu takip etmektedir. 65 yaş ve üzeri katılımcıların oranı ise toplamda yaklaşık %12'dir.

Tablo 5. Bağımlı Değişkenin (Diyabet Teşhisi) Frekans ve Yüzde Dağılımı

Diyabet Teşhisi	Frekans	Yüzde (%)
Diyabet Yok	3139	66,8
Diyabet Var	1562	33,2
Toplam	4701	100

Çalışmanın bağımlı değişkeni olan diyabet teşhisine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 5'de verilmiştir. Analize dahil edilen 4701 kişinin %66,8'inde (n=3139) diyabet bulunmazken, %33,2'sinde (n=1562) diyabet teşhisi mevcuttur. Bu durum, veri setinde diyabet hastası olan ve olmayan bireylerin dağılımının analize uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Sayısal Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma	Varyans
BMI	15	47	24,59	4,350	18,919
Chol	0	116,5	33,178	22,2562	495,339
TG	0	326,4	10,578	11,7514	138,095
HDL	0	38,7	10,105	5,9836	35,803
LDL	0,3	62,7	21,286	12,5703	158,014
Cr	6	902,9	74,046	49,2006	2420,696
BUN	0,5	683,3	29,037	25,3039	640,287

Modelde kullanılan sayısal bağımsız değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler (minimum, maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri) Tablo 6'te yer almaktadır. Katılımcıların Vücut Kitle İndeksi (BMI) ortalaması 24,59 olarak hesaplanmıştır. Diğer klinik değerler incelendiğinde; ortalama Kolesterol (Chol) düzeyi 33,17, Trigliserid (TG) ortalaması ise 10,57 olarak tespit edilmiştir.

Model Performans Değerlendirmesi

Seçilen nihai modelin (Derinlik 3) sınıflandırma başarısı incelendiğinde; modelin eğitim verisi üzerindeki genel doğruluğu %80,5 iken, daha önce görmediği test verisi üzerindeki genel doğruluğu %79,5 olarak saptanmıştır. Eğitim ve test başarısı arasındaki bu yakınlık, modelin veriyi ezberlemediğini (aşırı öğrenme sorunu yaşamadığını) ve genelleme yeteneğinin yüksek olduğunu kanıtlamaktadır.

Tablo 7. Risk Tablosu

Örnek	Tahmin	Standart Hata
Eğitim	0,195	0,007
Test	0,205	0,011

Kurulan Karar Ağacı modelinin hata oranlarını gösteren Risk değerleri Tablo 7'te sunulmuştur. Tablo incelendiğinde, eğitim seti için risk değeri 0,195, test seti için ise 0,205 olarak hesaplanmıştır. İstatistiksel olarak bu değer, modelin yanlış sınıflandırma yapma olasılığını ifade eder. Eğitim ve test setlerine ait risk değerlerinin birbirine oldukça yakın olması, modelin veriyi ezberlemediğini ve sonuçların tutarlı olduğunu göstermektedir.

Modelin doğru tahmin etme başarısını gösteren sınıflandırma matrisi Tablo 8'te yer almaktadır. Tabloya göre modelin genel doğruluk oranı; eğitim setinde %80,5, test setinde ise %79,5 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 8. Sınıflandırma Tablosu

		Tahmin		
Örnek	Gözlem	Diyabet Yok	Diyabet Var	Yüzde (%)
Eğitim	Diyabet Yok	2107	148	93,4 %
	Diyabet Var	500	562	52,9 %
	Genel Yüzde	78,6 %	21,4 %	80,5 %
Test	Diyabet Yok	833	51	94,2%
	Diyabet Var	233	267	53,4 %
	Genel Yüzde	77,0 %	23,0%	79,5 %

Sınıflar bazında incelendiğinde; modelin 'Diyabet Yok' sınıfını doğru tahmin etme başarısı (Test seti için %94,2) oldukça yüksekken, 'Diyabet Var' sınıfını doğru tahmin etme oranı %53,4 düzeyinde kalmıştır. Bu durum, veri setindeki sağlıklı birey sayısının diyabetli birey sayısından daha fazla olmasından (dengesiz veri seti yapısı) kaynaklanmaktadır. Ancak genel doğruluk oranının %80 bandında olması, modelin kabul edilebilir bir tahmin gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Yukarıda belirtilen formüller ışığında Tablo 8 incelendiğinde;

Özgüllük: Model, 'Diyabet Yok' (Sağlıklı) sınıfını %94,2 gibi yüksek bir başarıyla doğru tahmin etmiştir.

Duyarlılık: Modelin 'Diyabet Var' (Hasta) sınıfını doğru tahmin etme başarısı ise %53,4 olarak bulunmuştur.

Modelin sağlıklı bireyleri tespit etmedeki başarısı (Özgüllük), hastalığı tespit etme başarısından (Duyarlılık) daha yüksektir. Duyarlılık oranının özgüllüğe göre daha düşük kalmasının temel nedeninin, veri setindeki 'Diyabet Yok' grubunun sayıca fazla olmasından (dengesiz veri yapısı) kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Karar Ağacı Modeli Ayırt Edicilik Analizi (ROC Eğrisi)

Kurulan karar ağacı modelinin diyabetli ve sağlıklı bireyleri birbirinden ayırt etme kabiliyetini test etmek amacıyla ROC analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen Eğri Altında Kalan Alan (AUC) değerleri Tablo 9'da sunulmuştur.

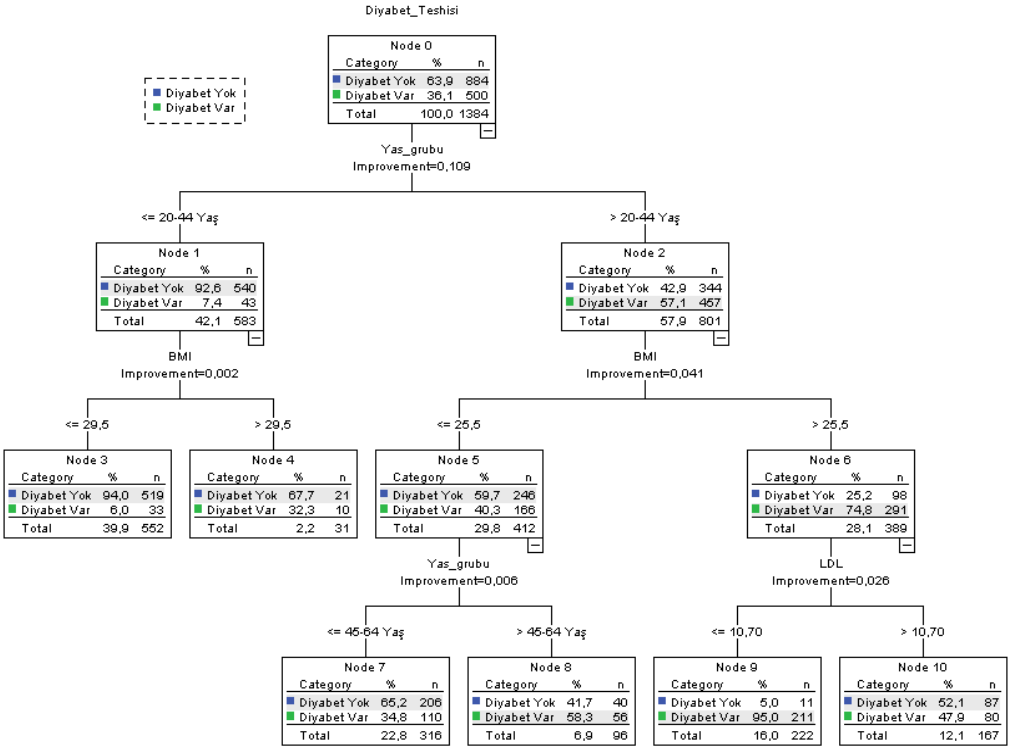
Tablo 9. Karar Ağacı Modeli ROC Analizi Sonuçları

Parametre	Değer
Eğri Altında Kalan Alan (AUC)	0,884
Standart Hata	0,005
İstatistiksel Anlamlılık (p)	< ,001
%95 Güven Aralığı	0,875 - 0,894

Karar ağacı modeline ait ROC analizi sonuçları incelendiğinde, modelin AUC değeri 0,884 olarak hesaplanmıştır. İstatistiksel olarak son derece anlamlı bulunan bu sonuç ($p < 0,001$), modelin diyabet teşhisi konulan hastalar ile sağlıklı bireyleri ayırt etmede oldukça yüksek bir performansa sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Literatürde 0,80 ile 0,90 arasındaki AUC değerleri "çok iyi" sınıflandırma performansı olarak tanımlanmaktadır. Bu bulgu, modelin sadece genel doğruluk oranının değil, aynı zamanda tanısal ayırt edicilik gücünün de klinik açıdan güvenilir seviyede olduğunu doğrulamaktadır.

Karar Ağacı Yapısı ve Kurallar

Diyabet riskini belirleyen kuralların görselleştirildiği karar ağacı diyagramı Şekil 3'de verilmiştir.

Şekil 3. Karar Ağacı Modeli

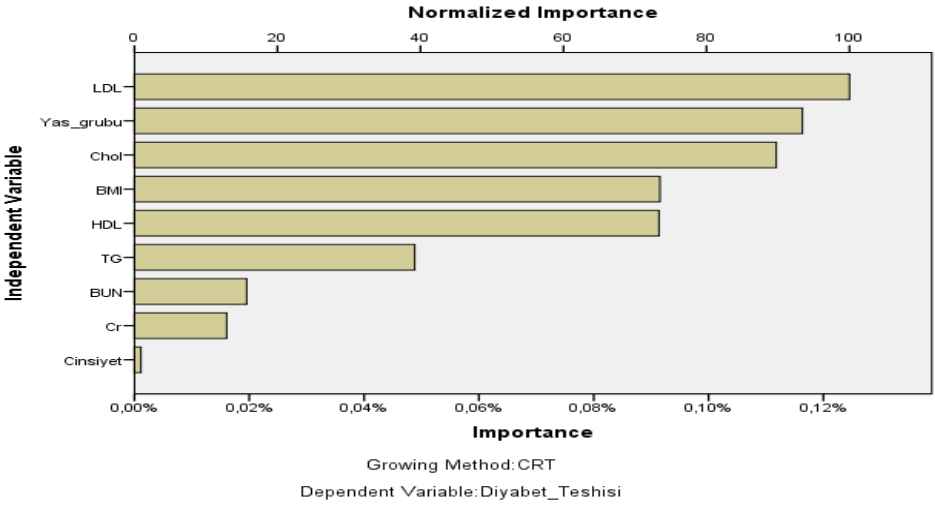
Ağaç yapısı incelendiğinde, veri setini ayrıştıran ilk ve en temel değişkenin (kök düğüm) Yaş Grubu olduğu görülmektedir. Model, örneklemi ilk aşamada "20-44 Yaş" ve "45 Yaş Üzeri" olarak iki ana gruba ayırmıştır.

Düşük Risk Grubu: 20-44 yaş aralığındaki bireylerde diyabet görülme oranı genel popülasyona göre düşüktür. Ancak bu grupta olup Vücut Kitle İndeksi (BMI) 29,5'in üzerinde olanlarda risk artışı gözlemlenmiştir.

Yüksek Risk Grubu: 45 yaş ve üzerindeki bireylerde diyabet riski belirgin şekilde yüksektir. Bu yaş grubunda olup, BMI değeri 25,5'in üzerinde olan ve LDL değeri yüksek seyreden bireyler, model tarafından en yüksek risk gruplarından biri olarak sınıflandırılmıştır.

Değişken Önem Düzeyleri

Modelde yer alan bağımsız değişkenlerin diyabet tahminine olan göreceli katkıları, Şekil 4'de yer alan "Normalize Edilmiş Önem Düzeyi" grafiğinde incelenmiştir.

Şekil 4. Bağımsız Değişkenlerin Önem Düzeyleri

Analiz sonucunda; modele en yüksek katkıyı sağlayan değişken LDL Kolesterol (%100) olarak belirlenmiştir. Bunu sırasıyla Yaş Grubu (~%93) ve Toplam Kolesterol (~%90) takip etmektedir. Bu üç değişkenin önem düzeylerinin birbirine çok yakın olması, diyabet riskini belirlemede metabolik değerlerin ve yaşın kritik bir rol oynadığını göstermektedir. BMI ve HDL değişkenleri ise ikincil derecede önemli faktörler olarak modelde yer almıştır. Buna karşın Cinsiyet değişkeninin önem düzeyi %1'in altında kalarak model üzerinde ihmal edilebilir bir etkisi olduğu görülmüştür.

Karar ağacı diyagramının ilk ayrım noktasında (kök düğüm) 'Yaş Grubu' yer almasına rağmen; önem düzeyi sıralamasında LDL'nin birinci olması dikkat çekicidir. Bu durum; 'Yaş Grubu'nun veriyi başlangıçta en iyi ayrıştıran değişken olduğunu, ancak LDL'nin ağacın alt kırılımlarında ve modelin bütününde sağladığı toplam ayırt edici gücün daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla LDL, modelin genel başarısında en belirleyici değişkendir.

Çalışmanın bu aşamasında, Karar Ağacı algoritması ile elde edilen bulguları desteklemek ve risk faktörlerinin diyabet üzerindeki etkilerini matematiksel bir model çerçevesinde incelemek amacıyla Lojistik Regresyon analizi uygulanmıştır. Bu sayede hem modellerin tahmin başarıları karşılaştırılmış hem de değişkenlerin hastalık üzerindeki göreceli önemleri Odds oranları üzerinden değerlendirilmiştir.

Lojistik Regresyon Modeli Bulguları

Lojistik regresyon modelinin güvenilirliğini ve matematiksel geçerliliğini test etmek amacıyla, bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı problemi VIF analizi ile incelenmiştir. Literatürde VIF değerlerinin 5'ten (bazı katı kriterlere

göre 10'dan) küçük olması, modele dahil edilen değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir (Hair vd., 2010).

Araştırmada kurulan lojistik regresyon modelinde yer alan bağımsız değişkenlere ait VIF değerleri şu şekilde hesaplanmıştır: Toplam Kolesterol (1,78), LDL (1,72), HDL (1,42), Trigliserid (1,35), Kan Üre Azotu/BUN (1,31), Cinsiyet (1,13), Vücut Kitle İndeksi/BMI (1,10), Kreatinin (1,09) ve Yaş (1,08).

Elde edilen tüm VIF değerlerinin kritik eşik olan 5 değerinin çok altında olması, modele dahil edilen risk faktörlerinin birbirini tekrar etmediğini, her bir değişkenin modele özgün bir katkı sağladığını ve lojistik regresyonun çoklu doğrusal bağlantı varsayımının kusursuz bir şekilde sağlandığını kanıtlamaktadır.

Model Uyum İyiliği

Lojistik regresyon analizinde modelin açıklayıcılık gücünü ve veriye uyum düzeyini belirlemek amacıyla Pseudo R-Kare istatistikleri hesaplanmıştır. Doğrusal regresyondaki R^2 mantığına dayanan bu değerler, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki (diyabet teşhisi) değişimin ne kadarını açıkladığını ortaya koymaktadır. Analiz sonucunda elde edilen değerler Tablo 9'te sunulmuştur.

Tablo 9a. Lojistik Regresyon Modeli Yalancı R-Kare Değerleri

İstatistik	Değer
Cox & Snell R^2	0,398
Nagelkerke R^2	0,554
McFadden R^2	0,400

Tablo 9'de yer alan bulgular incelendiğinde, Nagelkerke R^2 değerinin 0,554 olduğu görülmektedir. Bu sonuç, modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin (yaş, BMI, lipid paneli vb.) diyabet teşhisindeki toplam varyasyonun yaklaşık %55,4'ünü tek başına açıkladığını göstermektedir.

Öte yandan, literatürde lojistik regresyon modelleri için oldukça katı bir kriter olan McFadden R^2 değerinin 0,40 olarak hesaplanması, modelin "mükemmel uyum" sergilediğinin bir göstergesidir. McFadden ve Louviere tarafından önerilen değerlendirme kriterlerine göre, 0,20 ile 0,40 arasındaki McFadden değerleri modelin çok güçlü bir açıklayıcılık kapasitesine sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, kurulan lojistik regresyon modelinin verileri temsil etme yeteneğinin yüksek olduğu ve tahminleme süreçlerinde güvenle kullanılabileceği saptanmıştır.

Lojistik Regresyon Modeli Katsayılarının Değerlendirmesi

Tablo 9'de yer alan lojistik regresyon analizi sonuçları incelendiğinde, modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin diyabet teşhisi üzerindeki istatistiksel anlamlılıkları ($p < 0,05$) değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda Yaş (beta = 0,094; p

< 0,001) ve Vücut Kitle İndeksi (BMI) (beta = 0,207; p < 0,001) değişkenlerinin diyabet riskini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediği, yani bu değişkenlerde ki artışın diyabet görülme olasılığını artırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 9b. Lojistik Regresyon Analizi Katsayıları ve Model Parametreleri

Değişken	**Beta Katsayısı (β)**	**Standart Hata**	**Z**	**P Değeri**
Sabit	-8,829	0,452	-19,541	< ,001***
Yaş	0,094	0,004	21,874	< ,001***
Cinsiyet (Erkek)	-0,328	0,111	-2,946	,003**
Vücut Kitle İndeksi (BMI)	0,207	0,015	13,986	< ,001***
Toplam Kolesterol	-0,014	0,003	-4,925	< ,001***
Trigliserid	-0,006	0,005	-1,214	,225
HDL	-0,061	0,010	-5,880	< ,001***
LDL	-0,022	0,005	-4,194	< ,001***
Kreatinin	-0,003	0,001	-2,009	,045*
Kan Üre Azotu (BUN)	0,004	0,002	1,602	,109

Diğer bir yandan, Cinsiyet (Erkek) (beta = -0,328; p = 0,003), Toplam Kolesterol (beta = -0,014; p < 0,001), HDL (beta = -0,061; p < 0,001), LDL (beta = -0,022; p < 0,001) ve Kreatinin (beta = -0,003; p = 0,045) değişkenlerinin katsayıları negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durum, model özelinde bu faktörlerdeki birim artışın veya erkek cinsiyetinde olmanın diyabet riskini matematiksel olarak düşürücü yönde etki ettiğini göstermektedir. Trigliserid (p = 0,225) ve Kan Üre Azotu (BUN) (p = 0,109) değişkenlerinin p-değerleri 0,05 anlamlılık düzeyinin üzerinde olduğundan, bu değişkenlerin diyabet teşhisi üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Değişkenlerin Odds Oranları Üzerinden Değerlendirilmesi

Lojistik regresyon modeline ait Odds Oranları (OR) ve %95 Güven Aralıkları incelendiğinde, diyabet riskini artıran temel faktörlerin Yaş ve BMI olduğu doğrulanmıştır. Yaştaki her 1 yıllık artışın diyabet riskini yaklaşık %10 (OR = 1,099), BMI değerindeki her 1 birimlik artışın ise riski %23 (OR = 1,230) oranında artırdığı saptanmıştır.

Tablo 10. Lojistik Regresyon Modeli Odds Oranları (OR) ve %95 Güven Aralıkları

Değişken	Odds Oranı (OR)	%95 Güven Aralığı
Yaş	1,099	1,090-1,108
Cinsiyet (Erkek)	0,720	0,579-0,896
Vücut Kitle İndeksi (BMI)	1,230	1,196-1,267
Toplam Kolesterol	0,986	0,980-0,991
Trigliserid	0,994	0,985-1,003
HDL	0,941	0,922-0,960
LDL	0,979	0,969-0,989
Kreatinin	0,997	0,995-1,000
Kan Üre Azotu (BUN)	1,004	0,999-1,009

Öte yandan, koruyucu faktörler değerlendirildiğinde; kandaki HDL seviyesindeki 1 birimlik artışın riski %5,9 (OR = 0,941) azalttığı, erkek hastaların diyabet riskinin ise kadınlara kıyasla %28 (OR = 0,720) daha düşük olduğu bulunmuştur. Toplam Kolesterol, LDL ve Kreatinin değerleri de riski düşürücü yönde etki gösterirken; Trigliserid ve BUN değişkenlerine ait %95 güven aralıkları etkisizlik noktası olan 1,00 değerini kapsadığı için (örneğin TG için 0,985 - 1,003) bu faktörlerin diyabet üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı bir risk çarpanı oluşturmadıkları teyit edilmiştir.

Lojistik Regresyon Model Performansı

Lojistik regresyon modelinin test veri seti üzerindeki tahmin başarılarını gösteren hata matrisi ve performans metrikleri Tablo 11'da sunulmuştur.

Tablo 11. Lojistik Regresyon Modeli Hata Matrisi

	Tahmin Edilen: Diyabet Yok (0)	Tahmin Edilen: Diyabet Var (1)
Gerçekte: Diyabet Yok (0)	851	90
Gerçekte: Diyabet Var (1)	163	305

Tablo 11 incelendiğinde, lojistik regresyon modelinin test setindeki toplam 1409 bireyden 1156'sını (851 sağlıklı, 305 diyabetli) doğru sınıflandırarak genel tahmin performansında oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Ayrıntılı olarak bakıldığında modelin sağlıklı bireyleri tespit etme gücünün çok yüksek olduğu, gerçekte diyabetli olan 468 hastanın ise 305'ini doğru teşhis edebildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 12. Lojistik Regresyon Modeli Performans Ölçütleri

Metrik	Değer
Genel Doğruluk	%82,04
Duyarlılık	%90,44
Özgüllük	%65,17
Kappa İstatistiği	0,5788
P-değeri	< ,001

Tablo 12 incelendiğinde; lojistik regresyon modelinin genel doğruluk oranı %82,04 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran, Karar Ağacı modelinin test seti üzerindeki genel başarısına (%79,5) kıyasla daha yüksek bir sınıflandırma gücüne işaret etmektedir. Modelin referans sınıf (Diyabet Yok) üzerindeki doğru tahmin başarısını gösteren duyarlılık oranı %90,44 iken; diyabet hastalarını (1) doğru tespit etme başarısını ifade eden özgüllük oranı %65,17 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, modelin %82'lik doğruluğunun rastlantısal olmadığını kanıtlayan p-değeri ($p < 0,001$) ve Kappa istatistiği (0,5788), kurulan modelin istatistiksel açıdan anlamlı ve orta-iyi düzeyde bir güvenilirliğe sahip olduğunu doğrulamaktadır.

ROC Eğrisi ve AUC Analizi Karşılaştırma

Araştırmada kurulan modellerin sınıflandırma eşik değerlerinden bağımsız olarak genel ayırt edicilik performanslarını karşılaştırmak amacıyla ROC analizi gerçekleştirilmiş ve Eğri Altında Kalan Alan (AUC) değerleri incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, Karar Ağacı modelinin diyabet teşhisini doğru sınıflandırma gücünü ifade eden AUC değeri 0,884 olarak bulunurken; Lojistik Regresyon modeline ait AUC değeri 0,896 olarak hesaplanmıştır. Literatürde kabul gören değerlendirme kriterlerine göre (Šimundić, 2009), 0,80 ile 0,90 arasındaki AUC değerleri modelin 'çok iyi' düzeyde bir ayırt etme kabiliyetine sahip olduğunu göstermektedir.

Her iki modelin AUC değerleri birlikte değerlendirildiğinde hem Karar Ağacı hem de Lojistik Regresyon algoritmalarının rastlantısal tahminin (0,50) çok ötesinde, istatistiksel olarak son derece yüksek ve güvenilir bir ayırt edicilik performansı sergilediği kanıtlanmıştır. Bununla birlikte, Lojistik Regresyon modelinin ROC uzayında Karar Ağacına kıyasla bir miktar daha geniş bir alanı kapsayarak ($0,896 > 0,884$) hastaları sağlıklı bireylerden ayırma konusunda genel tanı başarısında öne çıktığı görülmektedir.

Risk Faktörlerinin Tutarlılığı

Her iki modelden elde edilen bulgular bir arada değerlendirildiğinde; Yaş, BMI ve Kolesterol düzeylerinin diyabet hastalığının en güçlü belirleyicileri olduğu her iki yöntemle de teyit edilmiştir. Karar Ağacı algoritması bu risk faktörlerini görsel bir hiyerarşi ile sunarak klinik karar destek süreçleri için pratik bir yol haritası çizerken;

Lojistik Regresyon modeli bu risklerin büyüklüğünü matematiksel risk katsayıları ile somutlaştırmıştır.

Sonuç olarak, Lojistik Regresyon modeli genel ayırt edicilikte (AUC: 0,896) hafif farkla öne çıksa da her iki modelin de diyabet teşhisinde yüksek güvenilirlikle kullanılabileceği saptanmıştır.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, diyabet hastalığının teşhisinde etkili olan risk faktörlerinin belirlenmesi ve hastalığın tahminlenmesi amacıyla CRT algoritması kullanılarak bir Karar Ağacı modeli ve parametrik bir yaklaşım olan İkili Lojistik Regresyon modeli geliştirilmiştir. Çalışma sonucunda Karar Ağacı modeli %79,5; Lojistik Regresyon modeli ise %82,04 genel doğruluk oranına ulaşmıştır. Elde edilen bu sonuçlar literatürdeki benzer çalışmalarla kıyaslandığında tutarlı bir başarı düzeyini işaret etmektedir. Örneğin; Sisodia ve Sisodia (2018) karar ağaçları ile yaptıkları çalışmada %76,3 doğruluk bildirmiştir. Çalışmamızın her iki modelden elde ettiği bulgular, makine öğrenmesi ve istatistiksel modellerin tıbbi sınıflandırmada birbirini tamamlayan güvenilir yöntemler olduğunu desteklemektedir.

Çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biri, değişkenlerin önem düzeylerinde ve risk katsayılarında ortaya çıkmıştır. Karar Ağacı modelinde diyabeti en iyi ayırt eden değişkenin LDL Kolesterol olduğu, bunu sırasıyla Yaş Grubu ve Toplam Kolesterolün izlediği belirlenmiştir. Lojistik Regresyon analizi sonuçları da bu bulguyu destekler nitelikte olup; Yaş, BMI, HDL ve LDL katsayılarının diyabet üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkileri olduğunu ($p < 0,05$) kanıtlamıştır. Özellikle Lojistik Regresyon modelinden elde edilen Odds oranları incelendiğinde; yaşın her bir birimlik artışının diyabet riskini %9,8; Vücut Kitle İndeksindeki (BMI) her bir birimlik artışın ise diyabet riskini %23 oranında arttırdığı saptanmıştır. Bu durum, incelenen örneklem grubunda diyabetin metabolik bozukluklar ve lipid profili ile olan güçlü ilişkisini matematiksel olarak somutlaştırmaktadır. Bu bulgular, Kutlu ve Cihan (2016)'nın lipid parametrelerinin diyabet seyrindeki kritik rolü yönündeki tespitiyle örtüşmektedir.

Elde edilen bu risk faktörleri ve önem düzeyleri, çalışmanın zeminini oluşturan ana kaynak popülasyonu (AravindPCoder, 2020; Irak Medical City Hastanesi kayıtları) ile karşılaştırıldığında son derece önemli metodolojik katkılar sunmaktadır. Orijinal hastane veri tabanında diyabet varlığı ile lipid profili ve obezite arasındaki ilişki sadece ham klinik gözlemler ve temel frekanslar düzeyinde ele alınmışken; bu çalışmada kurulan hibrid modelleme yapısı sayesinde bu ham bulgular ileri düzey analitik kurallara dönüştürülmüştür. Ana kaynak verilerinde genel bir klinik gösterge olarak yer alan BMI ve yaş faktörleri, çalışmamızdaki Karar Ağacı (CRT) modelinde hiyerarşik olarak en üst kırılım noktalarını oluşturarak somut tanı eşikleri üretmiş; Lojistik Regresyon modelinde ise lipid paneli (LDL, HDL) bileşenlerinin yarattığı katlı risk büyüklükleri matematiksel olarak doğrulanmıştır. Bu durum, hibrid istatistiksel yaklaşımların ana kaynak verilerini

klinik karar destek sistemleri için nasıl daha şeffaf ve anlamlı hale getirebileceğini kanıtlamaktadır.

Model performanslarının ayırt edicilik kapasiteleri bakımından kıyaslanmasında kullanılan ROC analizi, her iki yöntemin de "çok iyi" düzeyde performans sergilediğini göstermiştir. Karar Ağacı modeli 0,884 AUC değeri üretirken, Lojistik Regresyon modeli 0,896 AUC değeri ile genel ayırt edicilikte hafif bir farkla öne çıkmıştır. Šimundić (2009) tarafından önerilen değerlendirme kriterlerine göre, her iki modelin de 0,80-0,90 bandında yer alması, diyabet teşhisinde bu yöntemlerin yüksek güvenilirlikle kullanılabileceğini kanıtlamaktadır. Ayrıca Lojistik Regresyon modelinde Nagelkerke R2 değerinin 0,554 olarak hesaplanması, modelin diyabet üzerindeki varyasyonun yarıdan fazlasını açıklayabildiğini ve kurulan modelin veriye uyumunun güçlü olduğunu teyit etmektedir. Bu yüksek AUC ve uyum iyiliği değerleri, geliştirilen modellerin ana kaynak popülasyonunun sahip olduğu klinik ayırt edicilik potansiyelini en üst düzeyde yakaladığını metodolojik olarak doğrulamaktadır.

Çalışmanın önemli bir kısıtı olarak, her iki modelde de "Duyarlılık" değerlerinin "Özgüllük" değerlerine oranla daha düşük kaldığı görülmüştür. Karar ağacı modelinde %53,4 düzeyinde kalan bu başarının temel nedeni, veri setindeki sağlıklı birey sayısının diyabetli birey sayısından yaklaşık iki kat fazla olmasıdır. Dengesiz veri seti yapısı nedeniyle modeller, çoğunluk sınıfı olan "sağlıklı" grubu öğrenmeye daha yatkın olmuş ve özgüllük başarıları %94 düzeylerine çıkmıştır. Bu durum, modellerin sağlıklı bireyleri hatasız tespit etmede mükemmel, ancak hastalığı yakalamada orta düzeyde bir performans sergilediğini; gelecekteki çalışmalarda veri dengeleme tekniklerinin kullanılmasının faydalı olabileceğini göstermektedir. Bu dengesizlik durumu, orijinal hastane kayıtlarının doğal prevalans yapısından kaynaklanmakta olup, epidemiyolojik tıp verilerinde sıkça karşılaşılan bir kısıttır.

Sonuç olarak; Karar Ağacı modeli, sunduğu görsel ve hiyerarşik kurallar sayesinde klinik karar destek süreçleri için pratik ve yorumlanabilir bir yol haritası çizerken; Lojistik Regresyon modeli risk faktörlerinin etki büyüklüklerini Odds oranları ile hassas bir şekilde sunmuştur. Diyabet gibi çok faktörlü hastalıklarda, her iki yöntemin birlikte kullanılmasının teşhis başarısını arttıracağı ve hekimlere daha kapsamlı bir perspektif sunacağı değerlendirilmektedir.

Elde edilen bulgular ve çalışmanın metodolojik kısıtları göz önüne alındığında, gelecek araştırmalar için bazı kritik iyileştirmeler önerilmektedir. Öncelikle, hem Karar Ağacı hem de Lojistik Regresyon modellerinde karşılaşılan veri dengesizliği sorunu ve buna bağlı gelişen düşük duyarlılık oranlarını aşmak adına, azınlık sınıfı olan "Diyabet Var" grubundaki örneklem sayısını yapay olarak artıran SMOTE (Sentetik Azınlık Aşırı Örnekleme Tekniği) gibi veri dengeleme yöntemlerinin kullanılması, modellerin teşhis başarısını daha dengeli bir seviyeye taşıyacaktır.

Ayrıca, bu çalışmada kullanılan yöntemlerin sunduğu yüksek açıklanabilirlik ve klinik yorumlanabilirlik avantajı saklı kalmak kaydıyla, tahmin performansını daha

ileri seviyelere taşımak için Rastgele Orman, XGBoost veya Derin Öğrenme tabanlı algoritmalarla karşılaştırmalı analizlerin yapılması literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Gelecekteki çalışmalarda, karar ağaçlarının sunduğu hiyerarşik kurallar ile lojistik regresyonun sunduğu matematiksel risk katsayılarının entegre edildiği hibrid modelleme yaklaşımlarının geliştirilmesi hem görsel hem de istatistiksel açıdan daha kapsayıcı bir teşhis mekanizması oluşturabilir.

Klinik uygulama ve değişken çeşitliliği açısından değerlendirildiğinde; modellerde LDL ve toplam kolesterol düzeylerinin, klasik bir risk faktörü olan BMI'dan daha belirleyici birer parametre olarak tespit edilmesi, koruyucu hekimlik taramalarında sadece kilo kontrolüne değil, lipid profili takibine de birincil öncelik verilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Mevcut modelin diyabet üzerindeki varyasyonu açıklama gücünü (Nagelkerke R^2= 0,554) ve genel tahmin kapasitesini artırmak adına, ileride yapılacak çalışmalara biyokimyasal verilerin yanı sıra genetik yatkınlık verileri, aile öyküsü, uyku kalitesi, fiziksel aktivite düzeyi ve beslenme alışkanlıkları gibi yaşam tarzı değişkenlerinin de dahil edilmesi önerilmektedir. Bu sayede, diyabet gibi çok faktörlü hastalıklar için çok daha geniş kapsamlı ve yüksek doğruluk payına sahip risk haritaları oluşturulması mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

AravindPCoder. (2020). Diabetes Dataset: Prediction of diabetes based on diagnostic measures [Veri Seti]. Kaggle. Erişim Adresi: https://www.kaggle.com/datasets/aravindpcoder/diabetes-dataset

Afşar, T. & Akın, M. (2019). Makine öğrenmesi yöntemleri ile diyabet tahmini. Politeknik Dergisi, 22(4), 1085-1091.

Akyol, K. & Karacı, A. (2021). Diyabet hastalığının erken teşhisi için makine öğrenmesi yöntemlerinin karşılaştırılması. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi Part C: Tasarım ve Teknoloji, 9(1), 127-142.

Bilgin, G. (2021). Makine öğrenmesi algoritmaları kullanarak erken dönemde diyabet hastalığı riskinin araştırılması. Journal of Intelligent Systems: Theory and Applications, 4(1), 55-64.

Bircan, H. (2004). Lojistik regresyon analizi: Tıp verileri üzerine bir uygulama. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(2), 185-208.

Breiman, L., Friedman, J. H., Olshen, R. A. & Stone, C. J. (1984). Classification and regression trees. Wadsworth & Brooks/Cole Advanced Books & Software.

Çetinkaya, U. & Horasan, F. (2021). Sağlık alanında büyük veri ve veri madenciliği uygulamaları: Bir literatür taraması. Bilişim Teknolojileri Dergisi, 14(2), 185-197.

Deberneh, H. M. & Kim, I. (2021). Prediction of Type 2 diabetes based on machine learning algorithm. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(6), 3317.

Dreiseitl, S., & Ohno-Machado, L. (2002). Logistic regression and artificial neural network classification models: a methodology review. Journal of Biomedical Informatics, 35(5-6), 352-359.

Emel, G. G. & Taşkın, Ç. (2005). Veri madenciliğinde karar ağaçları ve bir satış analizi uygulaması. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(2), 221-239.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). Multivariate data analysis (7th ed.). Pearson Prentice Hall.

Korkmaz, M. & Kaplan, K. (2023). Diyabet hastalığının tahmini için makine öğrenmesi modellerinin performans karşılaştırması. Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 11(1), 125-138.

Kutlu, R. & Cihan, A. (2016). Tip 2 diyabetli hastalarda HbA1c ile lipid parametreleri arasındaki ilişki. Kocaeli Medical Journal, 5(3), 44-49.

Mercaldo, F., Nardone, V. & Santone, A. (2017). Diabetes mellitus affected patients classification and diagnosis through machine learning techniques. Procedia Computer Science, 112, 2519-2528.

Özlüer Başer, N., Yangın, F. & Sarıdaş, M. A. (2021). Sağlık verileri üzerinde makine öğrenmesi algoritmalarının karşılaştırılması: Diyabet verisi örneği. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, (28), 1084-1090.

Peng, C. Y. J., Lee, K. L., & Ingersoll, G. M. (2002). An introduction to logistic regression analysis and reporting. The Journal of Educational Research, 96(1), 3-14.

Satman, İ. (2013). Türkiye diyabet, hipertansiyon, obezite ve endokrinolojik hastalıklar prevalans çalışması-II (TURDEP-II). İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi, 76(1), 18-26.

Sisodia, D. & Sisodia, D. S. (2018). Prediction of diabetes using classification algorithms. Procedia Computer Science, 132, 1578-1585.

Šimundić, A. M. (2009). Measures of diagnostic accuracy: basic definitions. Biochemia Medica, 19(2), 203-211.

Sutton, R. T., Pincock, D., Baumgart, D. C., Sadowski, D. C., Fedorak, R. N. & Kroeker, K. I. (2020). An overview of clinical decision support systems: benefits, risks, and strategies for success. NPJ Digital Medicine, 3(1), 17.

World Health Organization (WHO). (2023).

BÖLÜM 8

Tüketicilerin Otomobil Markası Tercihinde Sosyo-Kültürel Faktörlerin Etkisinin Uyum Analiziyle İncelenmesi

***Zeynep Filiz*[1]**

[1] Prof. Dr., ESOGU İstatistik Bölümü, ORCID: 0000-0001-6301-7289

GİRİŞ

Günümüzde firmaların tüketici odaklı stratejiler benimsemeleri piyasalardaki rekabet ile başa çıkabilmelerini sağlamaktadır. Bu noktada marka kavramı, tüketicinin ürün veya firma hakkında fikir sahibi olmasını sağlayan ve bu sebeple satın alma kararını etkileyen önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Sektörü ne olursa olsun tüketiciler, genel olarak bildiği, güvendiği bir markayı tercih etme eğilimindedirler. Ürüne veya markaya karşı hiçbir fikri olmaması halinde tüketici, ürünün menşei ülkesini araştırıp ona göre satın alma kararını verebilmektedir. Bu çalışmada, menşei kavramının önemli bir alanı olan otomobiller ele alınmıştır. Otomobil hayatımızı kolaylaştırmasına ve ihtiyaç olmasına rağmen dar gelirli aileler için hatta orta gelirli aileler için bile lükstür. Otomobil çoğu zaman tasarruf amaçlı alınmaktadır. Otomobil lüks tüketim araçları kategorisinde değerlendirilir. Ancak lüks kategoride değerlendirilmesine rağmen otomobil çoğu kez bir statü sembolü olarak görülmüştür (Karanlı, 2019).

Bu araştırmada, tüketicinin marka tercihini (menşei ülke bazında) etkileyen sosyo- kültürel faktörlerden; danışma grupları (tüketicilerin kendilerine örnek aldıkları gruplar), aile, roller ve statüler, teoriksel ve pratiksel olarak anket çalışmasıyla elde edilen veriler ışığında incelenmiş ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Çalışma da otomobil satın alma davranışı ve tüketici davranışlarında menşei ülke etkisinin rolü kullanılacak istatistiksel yöntemiyle 200 tüketici ile yapılan anket çalışması ile ilgili istatistiki bulgular ve bu bulguların analizleri yer almaktadır.

UYUM ANALİZİ (CORRESPONDENCE ANALYSİS)

Uyum analizi; değişkenler arasındaki ilişkilerin iki ya da daha çok boyutlu çapraz tablolarla incelendiği durumlarda kullanılan ve tanımlayıcı tipte olan çok değişkenli istatistiksel bir tekniktir. Nitel verilerin analizi, genellikle frekans dağılımlarının özetlenmesiyle başlar. Ancak istatistiksel araştırmalar genellikle değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemeyi amaçladığından, nitel özellikteki veriler değişkenlerin düzeyleri arasında ilişkilendirilir. Bu amaçla, gözlemlenen frekanslar kontenjans tabloları adı verilen bir tabloda özetlenir. Kontenjans tabloları, iki boyutlu (iki değişken) veya çok boyutlu (üç veya daha fazla değişken) olabilir. Analiz işlemi, bu tablolardaki ilişkilerin istatistiksel olarak belirlenmesini içerir. Bu amaçla, çeşitli testler ve teknikler kullanılabilir, örneğin Ki-kare Testi veya Log-Lineer Modeller (Özgür, Bekiroğlu ve Baydemir, 2017). Uyum Analizi (Correspondence Analysis) değişkenlerin kategorileri arasındaki farklılıkları, değişkenlikleri ve varyans öğelerini hesaplamak için Öklid uzaklıklarını kullanır. Sonuçlar, değişkenler arasındaki ilişkilerin daha az boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösterilmesiyle sunulur. Bu sayede, değişkenler arasındaki ilişkiler daha kolay anlanabilir ve yorumlanabilir (Silik vd., 2020). Uyum analizinde genellikle Öklid uzaklığı yerine çoğunlukla Ki-kare uzaklığı kullanılır (Özgür, Bekiroğlu ve Baydemir, 2017).

UYGULAMA

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Bu çalışmanın amacı, sosyo-kültürel faktörlerin tüketicilerin otomobil markası tercihlerini (menşe ülke bazında) ne ölçüde etkilediğini ortaya koymak ve her bir menşei ülke için tüketici profillerini belirlemektir.

Tüketicinin otomobil marka tercihini (menşei ülke bazında) etkileyen sosyo-kültürel faktörlerden danışma grupları (tüketicilerin kendilerine örnek aldıkları gruplar), aile, roller ve statüler, teoriksel ve pratiksel olarak, anket çalışmasıyla elde edilen veriler ışığında, analiz edilmesi ve her bir menşei için tüketici profillerini belirlemek amaçlanmıştır.

Araştırmanın Evreni ve Yöntemi

Çalışmanın evrenini, 2025-2026 yılında eğitim gören Eskişehir Osmangazi Üniversitesi öğrencilerin tamamı oluşturmaktadır.

Zaman kısıtı sebepinden dolayı bu çalışmada 2025-2026 yılında eğitim gören Eskişehir Osmangazi Üniversitesi öğrencilerinin 200 tanesi örneklem olarak seçilmiştir.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak “anket metodu” kullanılmıştır. Anket formu; demografik bilgiler, sosyo-kültürel bilgiler ve tüketicinin otomobil marka tercihleri (menşei ülke bazında) ve tüketicilerin otomobil özelliklerine verdikleri önem dereceleri hakkındaki soruları içermektedir. Tüketicinin otomobil tercihlerine yönelik sorular likert ölçeğine göre hazırlanmış olup, diğer sorular seçenekli ya da evet-hayır şeklinde yanıtlıdır. Araştırmada 5’li likert tipi ölçek tercih edilmiştir (5= Çok önemli ve 1= Hiç önemli değil).

Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın güvenirlik analizi sonucu %76,6 çıkmıştır ve güvenilir bir anket olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 1 Güvenilirlik Analiz Sonuçları

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,760	,766	13

Demografik Bulgular

Tablo 2 Cinsiyet Frekans Dağılımı

Cinsiyet Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	kadın	78	39,0	39,0	39,0
	erkek	122	61,0	61,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 200 kişiden 122 (%61) tanesi erkek gözlemcidir. 78 (%39) tanesi kadın gözlemciden oluşmaktadır.

Tablo 3 Yaş Frekans Dağılımı

Yaş Aralığı Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	18-19	15	7,5	7,5	7,5
	20-21	69	34,5	34,5	42,0
	22-23	94	47,0	47,0	89,0
	24-25	18	9,0	9,0	98,0
	26+	4	2,0	2,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

18-19 yaş aralığında 15(%7,5), 20-21 yaş aralığında 69 (%34,5), 22-23 yaş aralığında 94 (%47), 24-25 yaş aralığı 18 (%9), 26 yaş üstü ise 4 (%2) kişi katılım sağlamıştır. En yüksek katılımı 22-23 yaş arası sağlarken en düşük katılımı ise 26 yaş üstü kişiler sağlamıştır.

4. sınıf 81 (40,5) kişiyle en çok katılımı sağlayan sınıf olmuştur. 13 (%6,5) kişiyle en az katılımı 1. sınıf sağlamıştır.

Tablo 4 Sınıf Frekans Dağılımı

Sınıf Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1	13	6,5	6,5	6,5
	2	53	26,5	26,5	33,0
	3	53	26,5	26,5	59,5
	4	81	40,5	40,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Tablo 5 Ulaşım Şekli Frekans Dağılımı

Ulaşım Şekli Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Yürüyerek	55	27,5	27,5	27,5
	Otomobil/taksi	12	6,0	6,0	33,5
	Toplu taşıma	133	66,5	66,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 133 (%66,5) kişi okula toplu taşıma kullanarak geldiğini belirtirken, 12 (%6) kişi okula otomobil/taksi ile geldiğini belirtmiştir.

Tablo 6 Okuma Alışkanlığı Frekans Dağılımı

Kitap, Gazete veya Dergi Okuma Alışkanlığı Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	hiç	24	12,0	12,0	12,0
	ayda 1 kez	49	24,5	24,5	36,5
	ayda 2 kez	60	30,0	30,0	66,5
	haftada 1 kez	36	18,0	18,0	84,5
	haftada 2 kez	15	7,5	7,5	92,0
	haftada 3 kez ve daha fazla	16	8,0	8,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Katılımcıların 60 (%30) tanesi ayda 2 kez kitap, gazete veya dergi okuduğunu belirtirken, 15 (%7,5) tanesi ise haftada 2 kez kitap okuduğunu belirmiştir.

Tablo 7 TV İzleme Alışkanlığı Frekans Dağılımı

TV İzleme Alışkanlığı Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	hiç	104	52,0	52,0	52,0
	haftada 10 saatten az	74	37,0	37,0	89,0
	haftada 11-25 saat	18	9,0	9,0	98,0
	haftada 26-40 saat	2	1,0	1,0	99,0
	haftada 40 saatten fazla	2	1,0	1,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 104 (%52) kişi hiç TV izlemediğini belirtmiştir. Haftada 26-40 saat arasında ve haftada 40 saatten fazla TV izleme alışkanlığına sahip 2'şer katılımcı vardır.

Tablo 8 Tiyatro/Konsere Gitme Alışkanlığı Frekans Dağılımı

Tiyatro/Konsere Gitme Sıklığı için Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	hiç	37	18,5	18,5	18,5
	haftada 1 kez	16	8,0	8,0	26,5
	ayda 1 kez	60	30,0	30,0	56,5
	ayda birden fazla	41	20,5	20,5	77,0
	yılda birkaç kez	46	23,0	23,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 60 kişi (%30) ayda bir kez tiyatro/konsere gittiğini belirmiştir. 16 kişi (%8) ise haftada 1 kez tiyatro/konsere gittiğini belirtmiştir. Bunun dışında ise 37 kişi (%18,5) tiyatro/konsere gitmemeyi tercih etmektedir.

Tablo 9 Sosyal Medya Kullanım Alışkanlığı Frekans Dağılımı

Sosyal Medya Kullanım Sıklığı için Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0-2 saat	22	11,0	11,0	11,0
	2-4 saat	44	22,0	22,0	33,0
	4-6 saat	66	33,0	33,0	66,0
	6 saatten fazla	68	34,0	34,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

4-6 saat ve 6 saatten fazla sosyal medya kullanım sıklığı birbirine yakın olmakla beraber, 4-6 saat arası kullanan kişiler 66 (%33) ve 6 saatten fazla kullanan kişi sayısı ise 66 (%34) olarak gözlemlenmektedir. 44 kişi (%11) ise 0-2 saat kullandıklarını belirtmiştir.

Araştırmaya katılan 72 kişi (%36) yılda 3'den fazla seyahat ettiğini belirtirken hiç seyahat etmeyen insanlar ise 20 (%10) kişi olmuştur.

Tablo 10 Seyahat Etme Alışkanlığı Frekans Dağılımı

Seyahat Etme Sıklığı için Frekans Dağılımı

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	hiç	20	10,0	10,0	10,0
	yılda 1 kez	42	21,0	21,0	31,0
	yılda 2 kez	45	22,5	22,5	53,5
	yılda 3 kezden fazla	72	36,0	36,0	89,5
	diğer	21	10,5	10,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 175 kişi (%87,5) arabasının olmadığını, 25 kişi (12,5) arabasının olduğunu belirtmiştir.

Tablo 11 Araba Sahip Olma Dağılımı

Arabanız var mı?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	evet	25	12,5	12,5	12,5
	hayır	175	87,5	87,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Tablo 12 Araba Alma Frekans Dağılımı

Almayı düşünüyor musunuz?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	evet düşünüyorum	152	76,0	76,0	76,0
	hayır düşünmüyorum	48	24,0	24,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

152 kişi (%76) araba almayı düşündüğünü belirtmiştir. 48 kişi (24) ise araba almayı düşünmediğini belirtmiştir.

Tablo 13 Araba Alma Referans Dağılımı

Faydalandığınız Referanslar Neler?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	firmaların web siteleri	38	19,0	19,0	19,0
	çevremdeki kişilerin referansları	113	56,5	56,5	75,5
	gazete reklamları	2	1,0	1,0	76,5
	internet reklamları	9	4,5	4,5	81,0
	televizyon reklamları	1	,5	,5	81,5
	diğer	37	18,5	18,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan kişilerden 113 kişi (%56,5) çevresindeki kişilerden referans alırken, firmaların web sitelerinden 38 kişi (%19) ve diğer yerlerden 37 kişi (%18,5) referans aldığını belirtmiştir.

Tablo 14 Araba Markası Dağılımı

Araç Markası Tercihiniz Nedir ya da Ne Olurdu?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Avrupa menşei	138	69,0	69,0	69,0
	Amerika menşei	22	11,0	11,0	80,0
	Uzak Doğu menşei	40	20,0	20,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Araştırmaya katılan 138 kişi (%138) Avrupa menşeini tercih ettiğini belirtirken, 22 kişi (%11) Amerika menşeini ve 40 kişi ise (%20) Uzak Doğu menşeini tercih ettiğini belirtmiştir.

Araştırmaya katılanların büyük bir çoğunluğu sedan ve hatchback tercih ederken station wagon ve diğer araç kasalarını tercih eden kişi sayısı oldukça azdır. Sedanı tercih eden 94 (%47), hatchback tercih eden 71 (%35,5), station wagon 3 (%1,5) ve diğer araç kasaları tercih edenler ise 4 (%2) kişi olmuştur.

Tablo 15 Araba Model Dağılımı

Araç Kasası(Model) Tercihiniz Nedir?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	sedan	94	47,0	47,0	47,0
	hatchback	71	35,5	35,5	82,5
	station wagon	3	1,5	1,5	84,0
	suv/jeep	28	14,0	14,0	98,0
	diğer	4	2,0	2,0	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

Tablo 16 Araba Renk Dağılımı

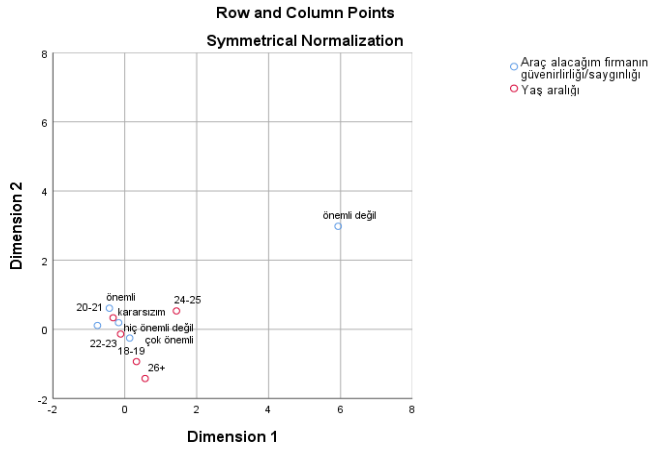
Araç Renk Tercihiniz Nedir?

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	gri/gümüş	49	24,5	24,5	24,5
	beyaz	34	17,0	17,0	41,5
	siyah	66	33,0	33,0	74,5
	kırmızı/bordo	28	14,0	14,0	88,5
	mavi/lacivert	17	8,5	8,5	97,0
	kahverengi/bej	3	1,5	1,5	98,5
	diğer	3	1,5	1,5	100,0
	Total	200	100,0	100,0	

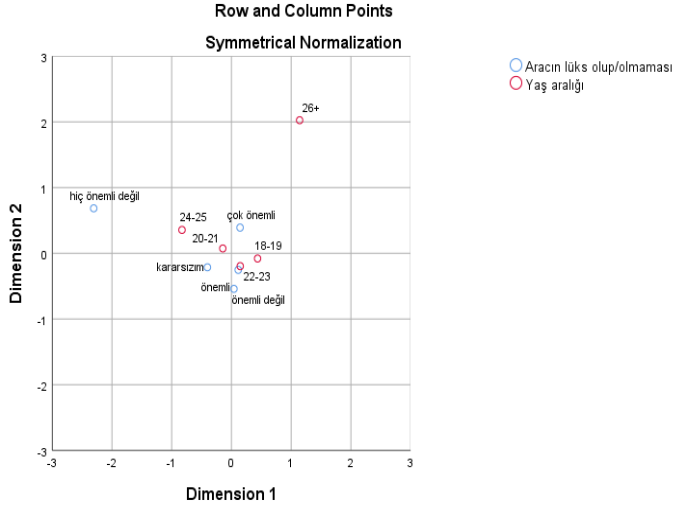
En çok tercih edilen renk 66 kişi (%33) ile siyah renk olurken 49 kişi (%24,5) gri/gümüş rengi tercih etmiştir. En az tercih edilenler ise kahverengi/bej 3 kişi (%1,5) ve diğer 3 (%1,5) olmuştur.

Otomobil Özelliklerinin Uyum Analizi Sonuçları

Araştırmaya katılan 18-19 ve 26+ yaşın üstündeki kişilerin araç alırken firmanın güvenirliği/saygınlığının çok önemli olduğunu belirtmiştir. 22-23 yaş aralığındaki kişiler ise araç alırken firmanın güvenirliği/saygınlığı sorusuna hiç önemli değil ve çok önemli cevapları arasında kalmıştır. Önemli değil seçeneğini seçen kişinin az olduğu görülmüştür. Bu seçenek uç değerdir.

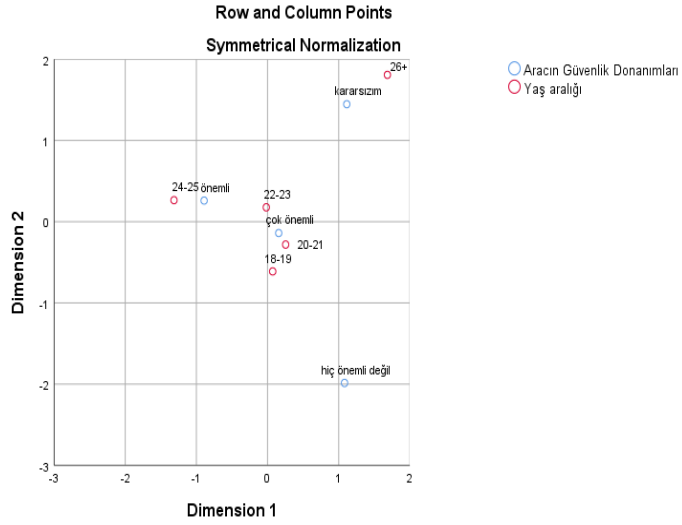

Şekil 1 Firma Güvenirliği - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

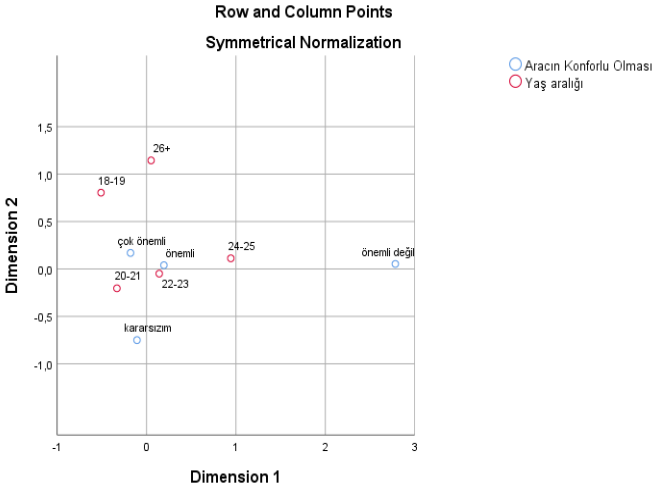
Şekil 2 Aracın Lüks Olması - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19 ve 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın lüks olup/olmamasının önemli olduğunu belirtmiştir. 20-21 yaş arasındaki kişilerin aracın lüks olup/olmamasında karasız olduklarını belirtirken, 24-25 yaş arasındakiler çoğunlukla çok önemli ve kararsızım seçenekleri arasında kalmıştır. 26 yaş ve üstündeki kişilerde ise en yakın cevap çok önemli olmuştur.

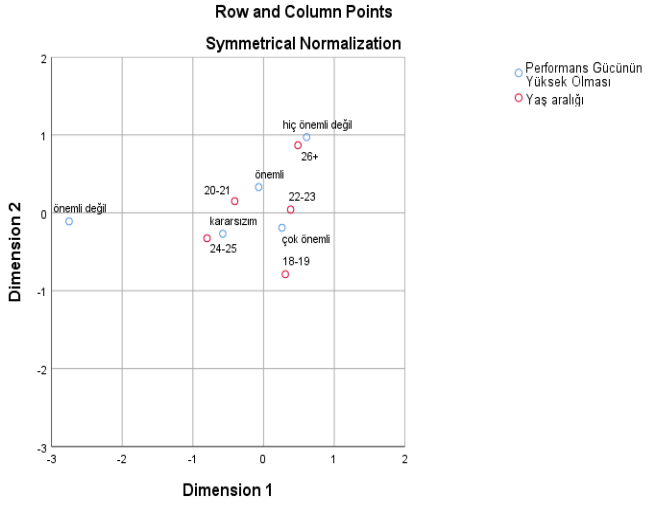
Şekil 3 Donanımları - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19, 20-21 ve 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın güvenlik donanımlarının çok önemli olduğunu belirtmiştir. 24-25 yaş aralığındaki kişiler aracın güvenlik donanımlarının önemli olduğunu belirtirken, 26 yaş ve üstündekilerse kararsız olduklarını belirtmiştir. Hiç önemli değil seçeneğini seçen kişi sayısı az olmuştur ve bu seçenek uç değerdir.

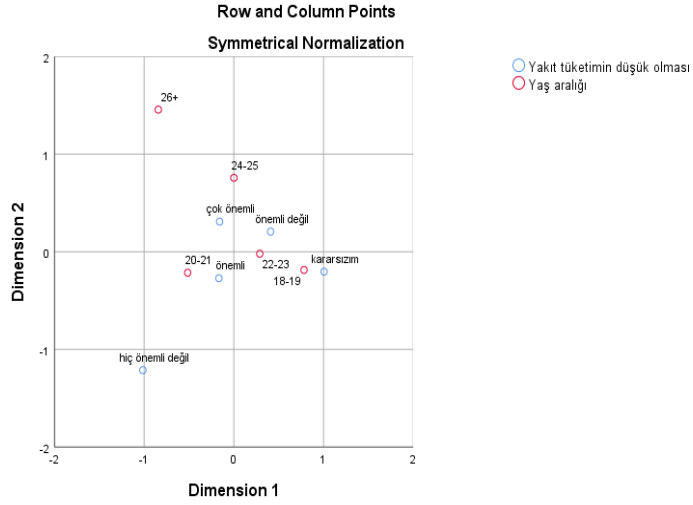
Şekil 4 Aracın Konforlu Olması - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın konforlu olmasının önemli olduğunu belirtmiştir. 20-21 yaş aralığındaki kişiler aracın konforlu olmasına çoğunlukla çok önemli yanıtını vermiştir. 24-26 yaş aralığındaki kişiler aracın konforlu olmasına çoğunlukla önemli yanıtını vermiştir. 18-19 yaş aralığındaki ve 26 yaş üstündeki kişilerde ise en yakın yanıt çok önemli yanıtı olarak görülmektedir.

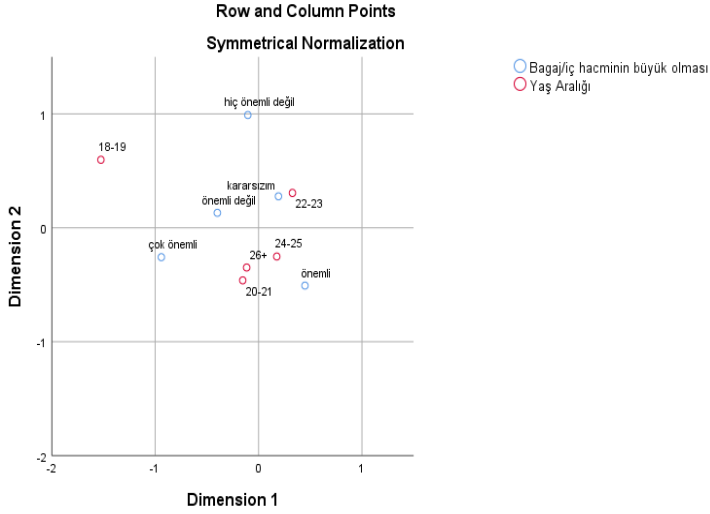
Şekil 5 Performans Gücü - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19 ve 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın performans gücünün yüksek olmasının çok önemli olduğunu belirtmiştir. 24-25 yaş aralığındaki kişiler kararsız olduklarını belirtmiştir. 20-21 yaş aralığındakiler ise kararsızım ve önemli yanıtları arasında kalmışlardır. 26 yaş ve üstündeki kişiler ise aracın performans gücünün yüksek olmasının hiç önemli olmadığını belirtmiştir.

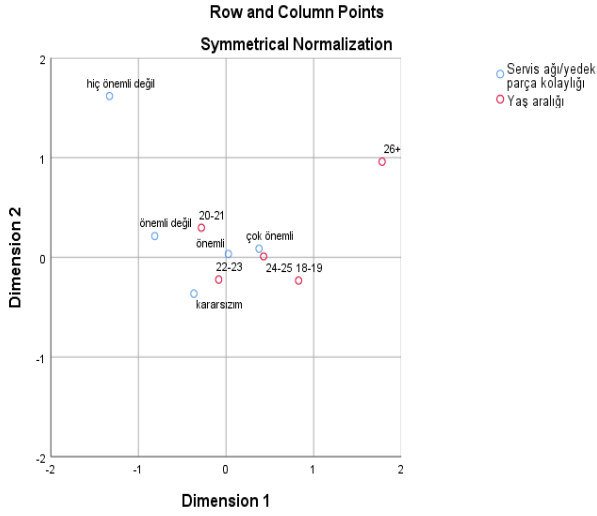
Şekil 6 Yakıt Tüketimi - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19 yaş aralığındaki kişiler aracın yakıt tüketiminin düşük olması konusunda kararsız olduklarını belirtmiştir. 20-21 ve 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın yakıt tüketiminin düşük olmasının önemli olduğunu belirtmiştir. 24-25 yaş arasındakilerin çoğunluğu ise aracın yakıt tüketiminin düşük olmasının çok önemli olduğunu belirtmiştir.

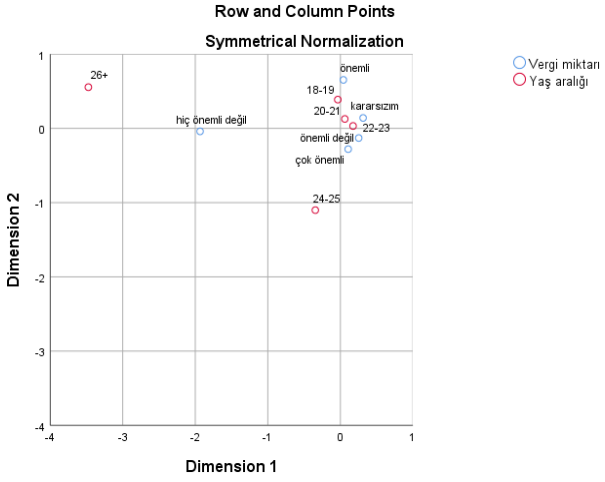
Şekil 7 Bagaj/iç Hacmi - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 20-21, 24-25 ve 26 yaş üstü kişiler çoğunlukla aracın bagaj/iç hacminin büyük olmasının önemli olduğunu belirtmiştir. 22-23 yaş aralığındaki kişiler ise kararsız olduklarını belirtmiştir.

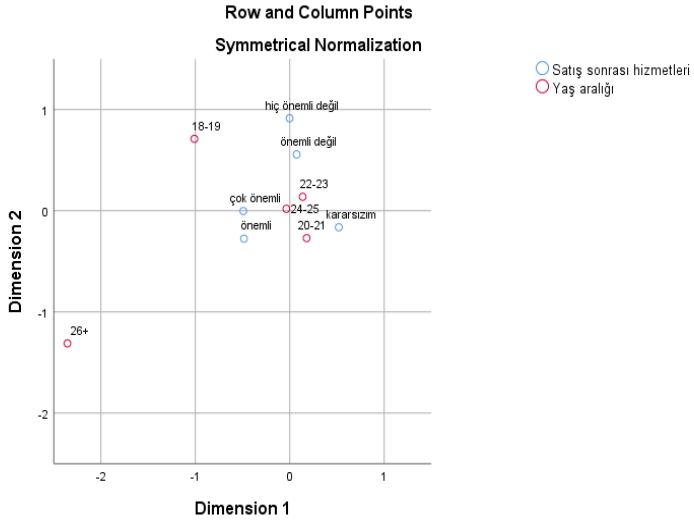
Şekil 8 Servis Ağı/Yedek Parça - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19 ve 24-25 yaş aralığındaki kişiler aracın servis ağı/yedek parça kolaylığının çok önemli olduğunu, 22-23 aralığındaki kişiler ve 20-21 yaş aralığındakilerin çoğunluğu da önemli olduğunu belirtmiştir.

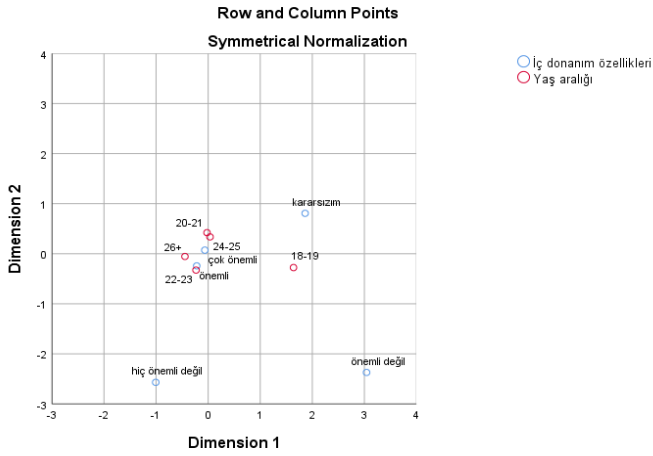
Şekil 9 Vergi Miktarı - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 18-19 yaş aralığındaki kişilerin çoğunluğu aracın vergi miktarının önemli olduğunu belirtmiştir. 20-21 yaş aralığındaki kişilerin çoğunluğu kararsızken, 22-23 yaş aralığındakiler kararsız ve önemli değil arasında kalmıştır. 24-25 yaş aralığındakilere en yakın yanıt çok önemli olmuştur. 26 yaş ve üstündekilerde ise en yakın yanıt hiç önemli değildir.

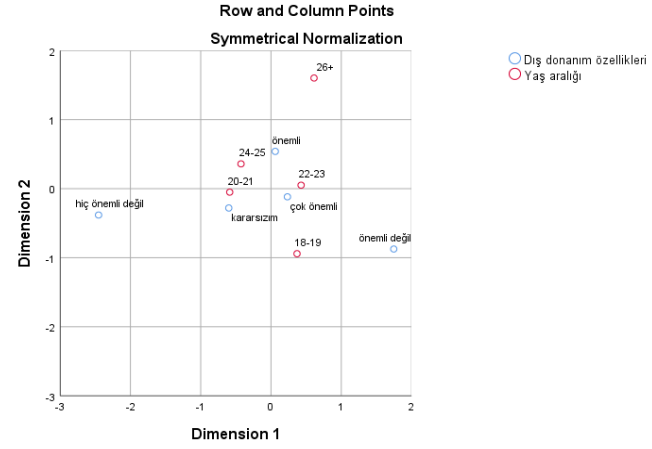
Şekil 10 Satış Sonrası Hizmetleri - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 20-21 yaş aralığındaki kişiler aracın satış sonrası hizmetleri için kararsız olduklarını belirtmiştir. 22-23 yaş aralığındaki kişiler kararsız ve önemli değil yanıtı arasında kalmış, 24-25 yaş aralığındakiler ise çok önemli ve kararsız yanıtı arasında kalmıştır. 26 yaş ve üstü olan kişilere en yakın cevap önemli olmuştur.

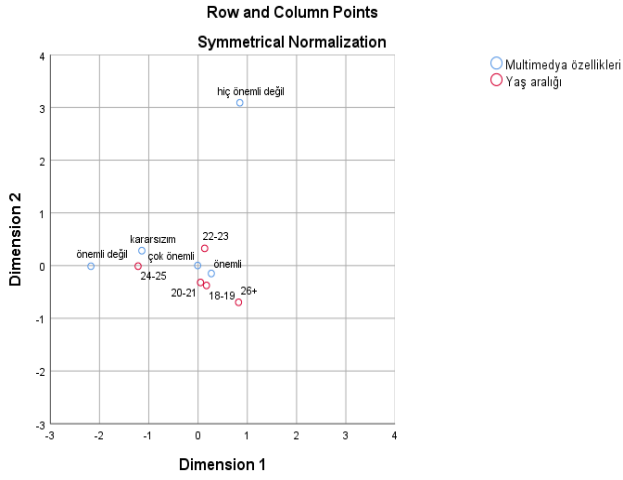
Şekil 11 İç Donanım Özellikleri - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmaya katılan 22-23 yaş aralığındaki ve 26 yaş ve üstündeki kişiler aracın iç donanım özelliklerinin önemli olduğunu belirtmiştir. 20-21 ve 2425 yaş aralığındaki kişiler ise aracın iç donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu belirtmektedir. 18-19 yaş aralığındaki kişilerin ise çoğunluğu kararsıza yakındır.

Şekil 12 Dış Donanım Özellikleri - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

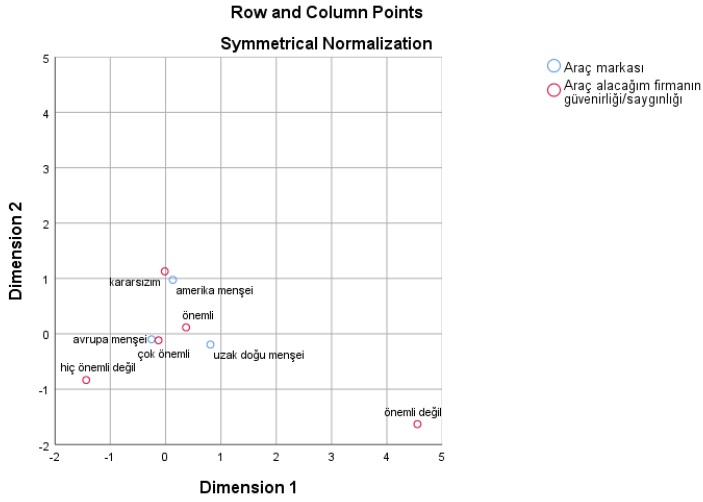
Araştırmaya katılan 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın dış donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu, 20-21 yaş aralığındaki kişiler kararsız olduklarını, 24-25 yaşındakiler önemli olduğunu, 18-19 yaşındakilerin çoğunluğu çok önemli olduğunu ve 26 yaşındakiler de önemli olduğunu belirtmiştir.

Şekil 13 Multimedya Özellikleri - Yaş Aralığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

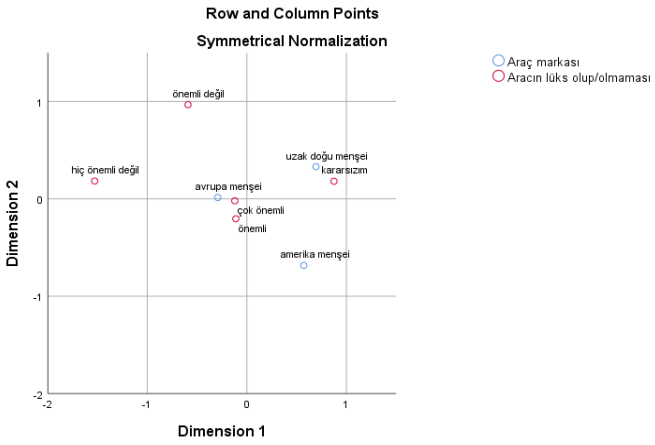
Araştırmaya katılan 18-19, 20-21 yaş aralığındaki ve 26 yaş ve üstündeki kişiler aracın multimedya özelliklerinin önemli olduğunu, 22-23 yaş aralığındakiler çok önemli olduğunu, 24-25 yaş aralığındakilerse kararsız olduklarını belirtmiştir.

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler için firmanın güvenliği çok önemlidir. Uzak Doğu menşei tercih edenler için önemli iken Amerika menşei araç tercih edenler ise kararsızdır.

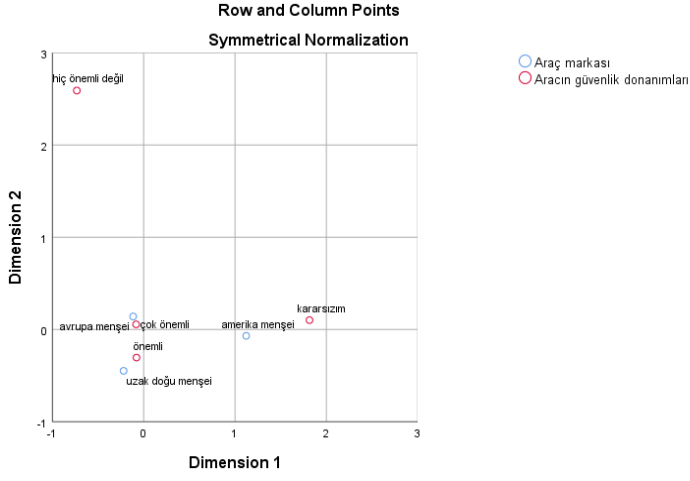
“

Şekil 14 Firmanın Güvenilirliği - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

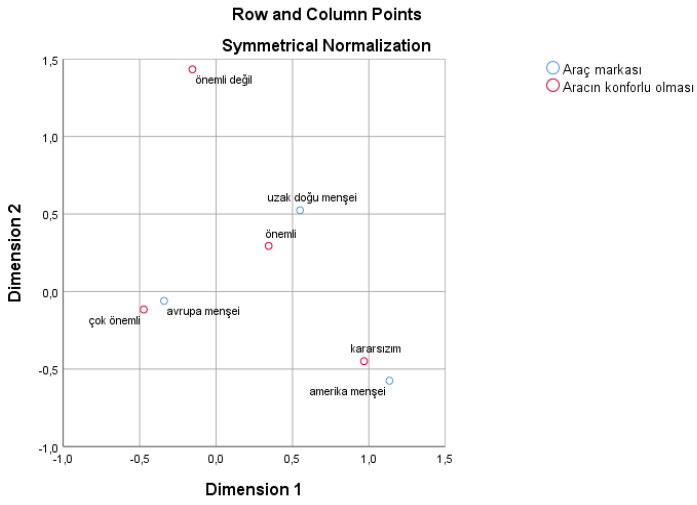
Şekil 15 Aracın Lüks Olması - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei tercih eden kişiler aracın lüks olup/olmasının çok önemli olduğunu belirtmiştir. Uzak Doğu menşei tercih edenler kararsız kalmıştır. Amerika menşei tercih edenler ise en yakın olarak önemli olduğunu belirtmiştir.

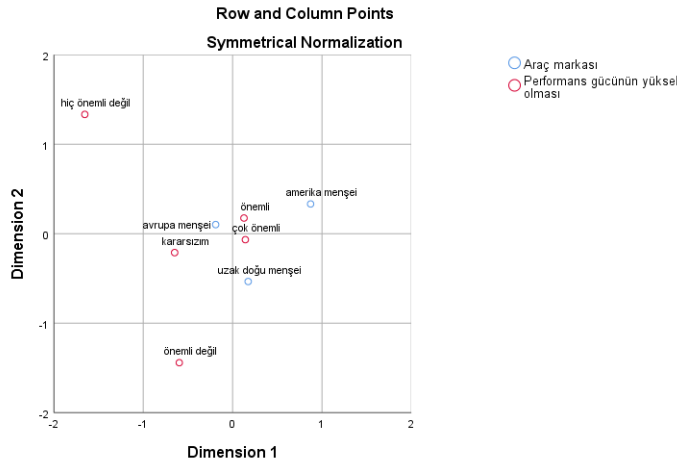
Şekil 16 Güvenlik Donanımları - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler güvenlik donanımlarının çok önemli olduğunu, Uzak Doğu menşei tercih edenler önemli olduğunu belirtmiştir. Amerika menşei tercih edenler ise kararsız olduklarını belirtmiştir.

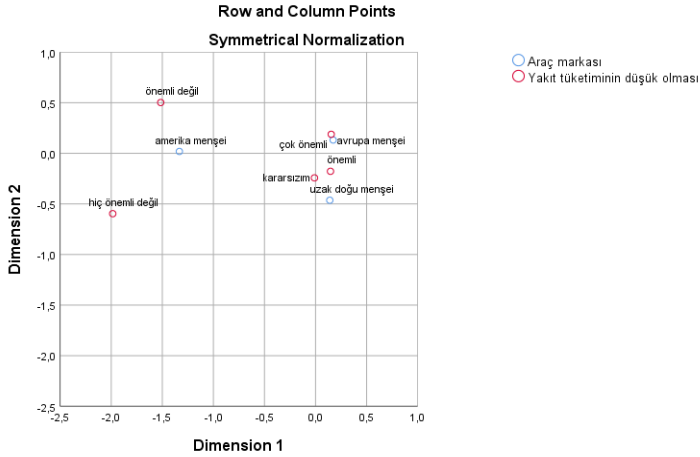
Şekil 17 Aracın Konforlu Olması - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın konforlu olmasının çok önemli olduğunu, Uzak doğu menşei tercih eden kişiler önemli olduğunu belirtmiştir. Amerika menşei tercih edenler kişilerse kararsız olduklarını belirtmişlerdir.

Şekil 18 Performans Gücü - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

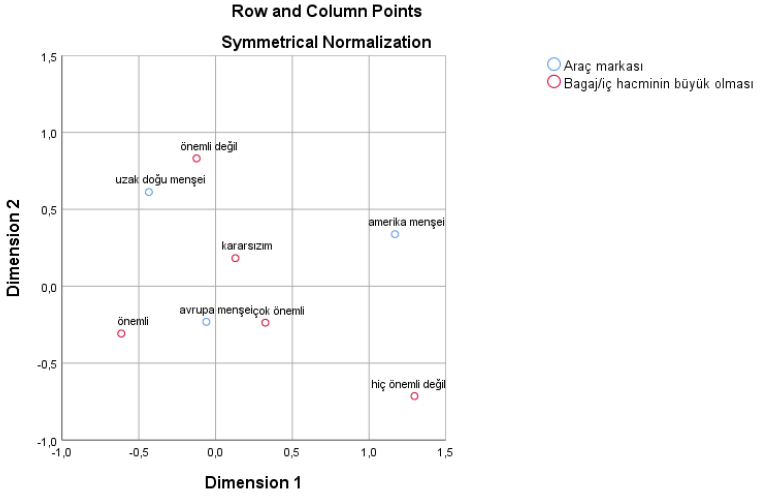
Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın performans gücü hakkında çoğunlukla çok önemli ve önemli olduğunu belirtmiştir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler önemli olduğunu belirtmiştir. Uzak doğu menşei araç tercih eden kişilerse çok önemli olduğunu belirtmiştir.

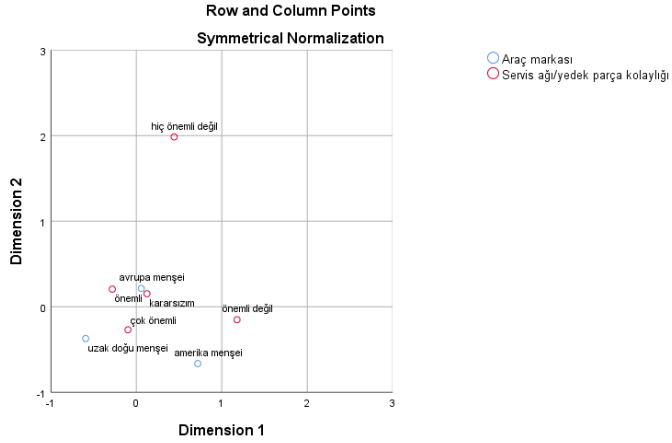
Şekil 19 Yakıt Tüketimi - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın yakıt tüketiminin düşük olmasının çok önemli olduğunu belirtirken, Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler kararsız olduklarını belirtmiştir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise önemli değil cevabına yakındır.

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın bagaj/iç hacminin büyük olmasının çok önemli olduğunu, Uzak doğu menşei araç tercih eden kişiler ise önemli olmadığını belirtmiştir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise en yakın cevap olarak kararsız olduklarını belirtmişlerdir.

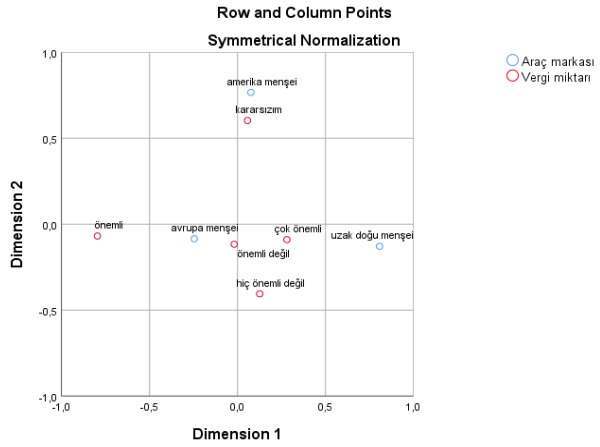

Şekil 20 Bagaj/iç Hacmi - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

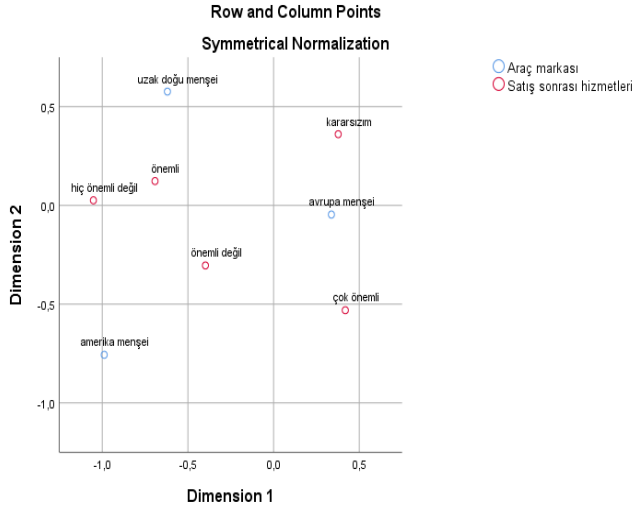
Şekil 21 Servis Ağı/Yedek Parça - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın servis ağı/yedek parça kolaylığında kararsız olduklarını, Uzak Doğu menşei tercih eden kişiler çok önemli olduğunu belirtmiştir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise önemli değil ve çok önemli arasında kalmışlardır.

Şekil 22 Vergi Miktarı - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın vergi miktarının önemli olmadığını belirtirken, Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişilerse çok önemli olduğunu belirtmiştir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise kararsız olduklarını belirtmişlerdir.

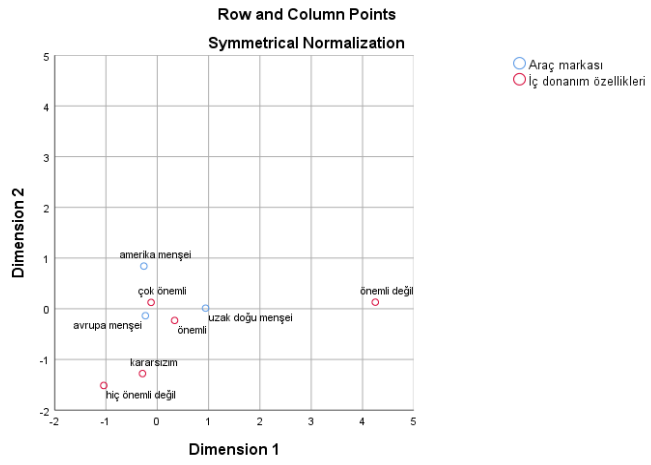

Şekil 23 Satış Sonrası Hizmetleri - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

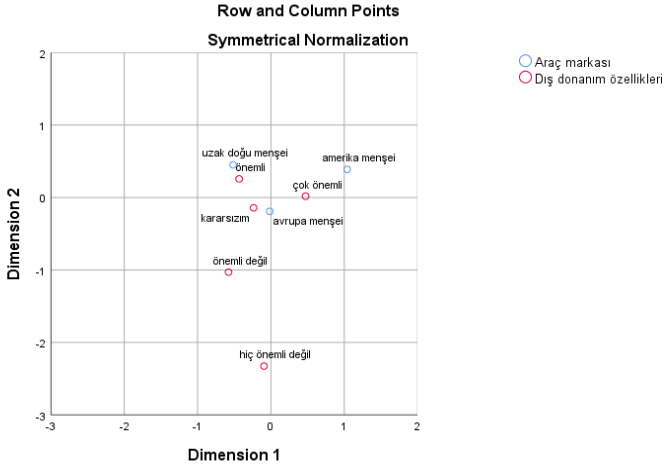
Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler kararsızım ve çok önemli yanıtlarının arasında kalmışlardır. Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler önemli

olduğunu belirtirken, Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise önemli olmadığını belirtmiştir.

Araştırmada Avrupa menşei ve Amerika menşei araç tercih eden kişiler aracın iç donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu, Uzak doğu menşei araç tercih eden kişiler ise önemli olduğunu belirtmiştir.

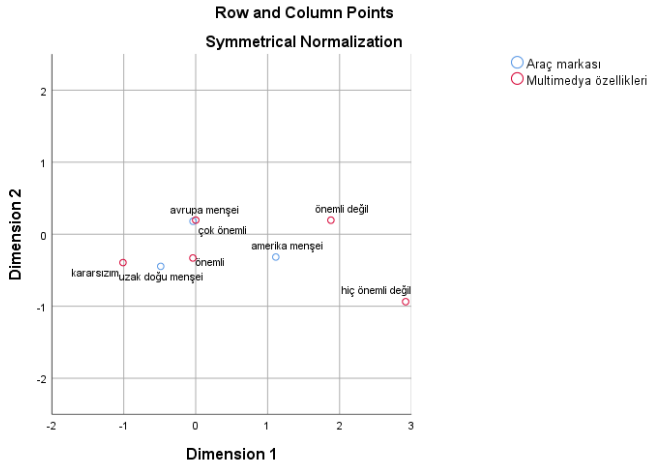

Şekil 24 İç Donanım Özelikleri - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

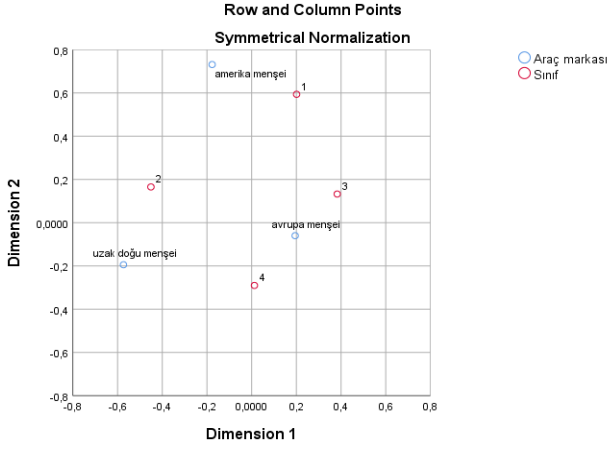
Şekil 25 Dış Donanım Özellikleri - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın dış donanım özellikleri konusunda kararsız olduklarını belirtmiştir. Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler önemli olduğunu belirtirken, Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise aracın dış donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu belirtmiştir.

Şekil 26 Multimedya Özellikleri - Araç Markası Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın multimedya özelliklerinin çok önemli olduğunu belirtmiştir. Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler önemli ve kararsız yanıtı arasında kalmışlardır. Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise çoğunlukla önemli olmadığını belirtmiştir.

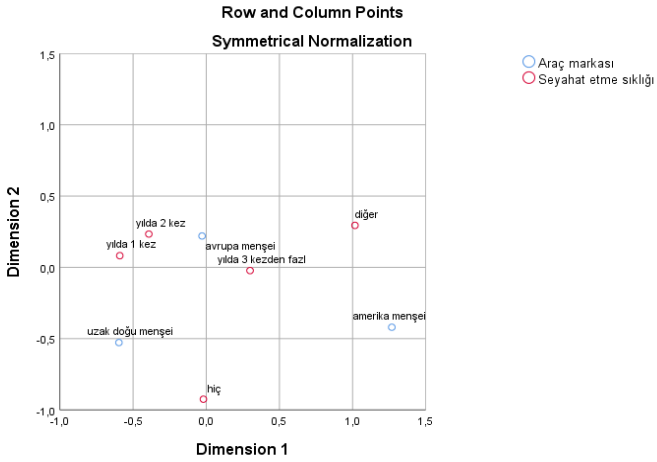

Şekil 27 Araç Markası - Sınıf Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

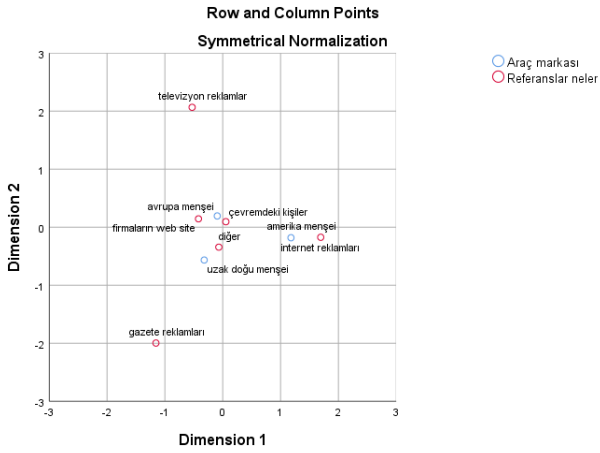
Araştırmada 1. sınıfa giden kişiler çoğunlukla Amerika menşei araç tercih etmektedir. 2. sınıfa gidenler çoğunlukla Uzak doğu menşei araç tercih etmektedir. 3. ve 4. sınıftakiler çoğunlukla Avrupa menşei araç tercih etmektedir.

Araştırmada yılda 3 kezden fazla seyahat eden kişiler Avrupa menşei araç tercih etmektedir. Yılda 1 kez seyahat eden kişiler çoğunlukla Uzak Doğu menşei araç tercih etmektedir. Diğer cevabını veren kişiler ise çoğunlukla Amerika menşei araç tercih etmektedir.

Araştırmada Avrupa menşei araç tercih edenlerin çoğunlukla çevresindeki kişilerden referans aldıkları görülmektedir. Amerika menşei araç tercih eden kişiler çoğunlukla internet reklamlarını referans aldıkları görülmektedir. Uzak Doğu menşei araç tercih edenler ise çoğunlukla diğer referanslardan yararlandığı görülmektedir.

Şekil 28 Araç Markası - Seyahat Etme Sıklığı Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

Şekil 29 Araç Markası – Referans Değişkenleri için Uyum Analizi Grafiği

SONUÇ

Bu araştırmada sosyo-kültürel faktörlerin üniversite öğrencilerinin marka tercihi (ülke bazında menşei) üzerinde etkisi incelenmiştir ve ürün grubu olarak otomobiller seçilmiştir. Araştırma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde 200 kişi ile yapılmıştır. Araştırmada Uyum Analizi sonuçları değerlendirilmiştir.

Bulgular ve analizler sonucunda aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmıştır.

200 kişi içerisinden %61'i erkek iken %39 tanesi kadın gözlemciden oluşmaktadır.

26 yaş ve üstü kişiler araştırmaya %4 ile en az katılımı sağlarken, 22-23 yaş aralığındaki kişiler %47 ile en yüksek katılımı sağlamıştır.

Araştırmaya katılanların %30'u ayda 2 kez kitap, dergi veya gazete okuma sahip olduklarını belirtmiştir.

%52'lik oran ile hiç televizyon izlemediğini ve bu orana en yakın olan oran %37 ile 10 saatten az TV izleme süresidir.

%30'luk oran ile kişiler ayda 1 kez tiyatro, konsere gittiklerini belirtirken, %8 ile haftada 1 kez tiyatro, konsere gittiklerini belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan kişilerin %34'ü 6 saatten fazla sosyal medya kullanım sıklıklarını belirtirken, bu orana yakın bir oran olarak kişiler %33 ile 4-6 saat arası sosyal medya kullandıklarını belirtmişlerdir.

Araştırmadaki %36'lık kesim yılda 3 kezden fazla seyahat ettiklerini belirtmişlerdir. %10'luk kesim ise hiç seyahat etmediklerini belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan %87,5'luk kısım arabasının olmadığını, %76'lık kısımsa araba almayı düşündüğünü belirtmiştir.

Araç alırken veya aldığınızda faydalandığınız referanslar nelerdir sorusuna %56,5 ile çevremdeki kişiler cevabı en yüksek tercih iken, %0,5 ile televizyon reklamları en az tercih edilen cevap olmuştur.

Araştırmaya katılanların %69'u Avrupa menşeini tercih ederken, %20'si Uzak Doğu menşei tercih etmiştir.%11 ile Amerika menşei en az tercih edilen olmuştur.

Araştırmada otomobil özelliklerine verilen önem uyum analizi ile yaş aralığı ve sınıf bazında incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar şu şekildedir;

- Araştırmaya katılan 18-19 yaş aralığındaki kişiler firma güvenirliği, güvenlik donanımları, performans gücü ve servis ağı/yedek parçayı çok önemli olduğunu belirtmişlerdir. Aracın lüks olması, vergi miktarı, multimedya özelliklerini ise önemli olduğunu belirtmişlerdir.
- Araştırmaya katılan 20-21 yaş aralığındaki kişiler aracın güvenlik donanımlarının, konfor ve iç donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu belirtmişlerdir. Diğer yandan aracın performans gücünün, yakıt tüketiminin, bagaj/iç hacminin, servis ağı/yedek parça ve multimedya özelliklerinin önemli olduğunu belirtmişlerdir.
- 22-23 yaş aralığındaki kişiler aracın güvenlik donanımlarının, dış donanım özelliklerinin, multimedya özelliklerinin çok önemli olduğunu belirtmişlerdir. Aracın lüks olması, konforlu olması, yakıt tüketimi, servis ağı ve iç donanım özelliklerinin önemli olduğunu belirtmişlerdir.
- 24-25 yaş aralığındakiler yakıt tüketimi, servis ağı/yedek parça ve iç donanım özelliklerinin çok önemli olduğunu; güvenlik donanımlarının, bagaj/iç hacminin ve dış donanım özelliklerininse önemli olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmada otomobil menşei ile otomobil özelliklerine verilen önem arasındaki ilişki uyum analizi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar şu şekildedir;

- Araştırmaya katılan kişilerden Avrupa veya Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler firmanın güvenilirlik/saygınlığının çok önemli/önemli olduğunu belirtmişlerdir. Amerika menşei tercih edenler kararsızdır.
- Araştırmaya katılan kişilerden Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın lüks olmasının çok önemli olduğunu, Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler kararsız olduklarını, Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise önemli olduğunu belirtmiştir.
- Avrupa menşei araç tercih eden kişiler aracın yakıt tüketiminin düşük olmasının çok önemli olduğunu, Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler kararsız olduğunu belirtirken Amerika menşei araç tercih eden kişiler ise önemli olmadığını belirtmiştir.

Araştırmada otomobil menşei ile sosyo-kültürel etkenler arasındaki ilişki uyum analizi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar şu şekildedir özetlenebilir;

- sınıf öğrencilerin çoğunlukla Amerika menşei araç tercih ettikleri, 2. sınıf öğrencilerin Uzak Doğu menşei, 3.ve 4. sınıf öğrencilerinse Avrupa menşei araç tercih ettikleri tespit edilmiştir.
- Yılda 3 kezden fazla seyahat eden kişilerin Avrupa menşei araç tercih ettiği tespit edilirken, yılda 1 kez seyahat eden kişiler Uzak Doğu menşeini tercih ettiği tespit edilmiştir. Amerika menşeini tercih eden kişiler ise diğer seçeneği seçtiği tespit edilmiştir.
- Araştırmaya katılan kişilerden Avrupa menşei araç tercih eden kişiler çevresindeki kişileri referans olarak aldığı görülmektedir. Uzak Doğu menşei araç tercih eden kişiler diğer seçeneğini referans olarak aldığı görülürken, Amerika menşei araç tercih eden kişilerse internet reklamlarını referans olarak aldığı görülmektedir.

Yukarıda belirtilen bütün bulgu ve analizler göz önüne alınırsa Avrupa menşei, Uzak Doğu menşei ve Amerika menşei araç tercih eden kişilerin profilleri aşağıdaki gibidir;

Avrupa menşei: Üniversite de 3. veya 4. sınıfta olan, seyahat sıklığı yılda 3'den fazla kez olan ve çevresindeki kişileri referans alan kişiler Avrupa menşei araç tercih etmektedir.

Ayrıca bununla birlikte Avrupa menşei tercih eden kişilerin araç alırken/aldığında firmanın güvenilirliği/saygınlığına, aracın lüks olmasına, yakıt tüketiminin düşük olmasına, iç donanım ve multimedya özelliklerine çok önem verdikleri görülmektedir. Servis ağı/yedek parçada, dış donanım özelliklerinde kararsız oldukları görülmektedir.

Uzak Doğu menşei: Üniversite 2. sınıfta, yılda 1 kez seyahat sıklığı olan kişiler Uzak Doğu menşei araç tercih etmektedir.

Bunların dışında Uzak Doğu menşei tercih eden kişiler araç alırken/aldığında firmanın güvenirliği/saygınlığına, vergi miktarına, servis ağı/yedek parçaya ve performans gücüne çok önem verdikleri görülmektedir. Bunun dışında aracın lüks olması, yakıt tüketimi hakkında kararsız oldukları görülmektedir.

Amerika menşei: Üniversite 1. sınıfta olan ve internet reklamlarını referans olarak alan kişiler Amerika menşei araç tercih etmektedir.

Bunların dışında Amerika menşei tercih eden kişiler araç alırken lüks olmasına, performans gücüne, iç ve dış donanım özelliklerine ve multimedya özelliklerine önem verdikleri görülmektedir. Firma güvenilirliğinde, güvenlik donanımlarında, aracın konforlu olmasında, bagaj/iç hacminin büyük olmasında ve vergi miktarında ise kararsız oldukları görülmektedir.

KAYNAKLAR

Karanlı, B., (2019). Kümeleme ve Uyum Analizi Yöntemleri ile Tüketicilerin Otomobil Markası Tercihinde Sosyo-Kültürel Faktörlerin Etkisinin İncelenmesi: İstanbul Örneği, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Özgür, E.G., Bekiroğlu, N. ve Baydemir, C. (2017). Sağlık Bilimlerinde Çoklu Uyum Analizi ve Uygulaması. Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi. 3(2), 9–18.

Silik, C.E., Igaz, B. and Dündar, Y. (2020). Evaluation of Tourist Behaviors After COVID-19 in Terms of Generational Differences By Multiple Correspondence Analysis (MCA). Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2, 341–372.

BÖLÜM 9

Akçakoca'nın Yakın Dönem Sosyo-Kültürel Dönüşümü Turizm Ekseninde Tarihsel Bir Değerlendirme*

Beyza Hatırnaz[1]

* Bu araştırma 2022.15.01.1310 proje numarası ile Düzce Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir."

[1] Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Orcid:

1. Giriş

Akçakoca, Türkiye turizm tarihinin erken dönem destinasyonlarından biri olarak, 1950'li yıllarda ev pansiyonculuğu ve yerel katılıma dayalı özgün bir turizm deneyimine sahne olmuştur. Fındık ekiminin yaygınlaşmasıyla değişen sosyo-ekonomik yapı, halkevi aracılığıyla eğitimin daha geniş kesimlere ulaşmasıyla dönüşen sosyo-kültürel çevre ve turizmin ilk yıllarında öne çıkan misafirperverlik yaklaşımı, Akçakoca'nın dış dünyayla ilişkisini belirgin biçimde artırmış; kasabanın gündelik yaşamında kalıcı değişimler yaratmıştır.

Bu incelemenin çıkış noktalarından biri, Rıfat Ilgaz'ın 1930'lar Akçakoca'sına ilişkin gözlemlerini kurguya taşıdığı Karadenizin Kıyıcığında romanıdır. Romanda ksenofobi, kadın ve doğa karşıtlığı ile sert bir hiyerarşik yapının belirgin olduğu bir sahil kasabası tasviri öne çıkar (Hatırnaz, 2022). Yaklaşık yirmi yıl sonra ise Akçakoca, farklı ülkelerden ve kültürlerden ziyaretçileri ağırlayan bir sahil destinasyonuna dönüşmüştür. Yerel halkın evini ziyaretçilerle paylaşması, turizmi yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal bir etkileşim alanına çevirmiştir. 1960'lı ve 1970'li yılların tanıtım metinlerinde Akçakoca'nın misafirperverliği ve nezaketi öne çıkarılırken, 1970'lerden itibaren durağanlaşma işaretleri görülmeye başlanmıştır. 1980 sonrası döneme ilişkin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel analizlerin sınırlı olması, yakın geçmişin izlenmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle bölümde tarihsel kaynaklar ile sözlü görüşme verileri, birbirini desteklediklerı noktalarda birlikte değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede amaç, yazılı kaynakları görece sınırlı olan Akçakoca'nın yakın geçmişine ilişkin bütünlüklü bir profil oluşturmak; halkevinin sosyo-kültürel gelişmedeki rolünü, turizmin mekân ve yerel toplum üzerindeki etkilerini ve yerel halkın turizme yaklaşımının destinasyonun niteliğini nasıl biçimlendirdiğini ortaya koymaktır.

2. Araştırmanın Kapsamı, Yöntemi ve Kaynakları

Araştırma, Akçakoca'nın 1930'lu yıllardan itibaren geçirdiği dönüşümü turizm ekseninde çözümlemeyi amaçlamaktadır. Sürdürülebilirlik kavramının küresel düzeyde kurumsallaşması, 1972'de yayımlanan Büyümenin Sınırları Raporu (Meadows vd., 1974), 1980 Dünya Koruma Stratejisi (IUCN, 1980) ve 1987 Ortak Geleceğimiz Raporu (World Commission on Environment and Development, 1987) gibi belgelerle belirginleşmiştir. Akçakoca'daki turizm girişimleri ise bu kavramsallaştırmalardan önce, yerel yaşamın, mutfağın, kültürün ve misafirperverliğin ziyaretçilerle paylaşılması temelinde gelişmiştir. Bu deneyim, çağdaş sürdürülebilir turizm yaklaşımında daha sonra sistemleşen yerel katılım, yerel kaynak kullanımı ve kültürel etkileşim gibi bazı ilkelerle benzerlik göstermektedir. Ancak bu benzerlik, 1950'lerde bilinçli ve bütüncül bir "sürdürülebilir turizm modeli" uygulandığı anlamına gelmemekte; tarihsel pratiğin güncel kavramlarla geriye dönük ve sınırlı biçimde yorumlanmasına imkân vermektedir. 1950'ler, Türkiye'de turizmin bir sektör olarak yeni yeni teşvik edildiği

yıllardır (Arslan, 2017). Akçakoca'da bu dönemde gelişen katılımcı ve yerel kaynaklara dayalı turizm biçimi, çalışmanın temel inceleme alanını oluşturmaktadır.

Akçakoca'nın 1930'lu yıllardaki toplumsal görünümünden yaklaşık yirmi yıl sonra turistik bir merkez olarak öne çıkması ve daha sonra bu avantajını sürdürememesi, destinasyonun araştırma alanı olarak seçilmesinin temel nedenidir.

Akçakoca örneğinin doğru çözümlenmesi, benzer kırsal ve kıyı destinasyonlarında turizmin neden sürdürülebilir bir gelişim çizgisi izleyemediğini anlamaya da katkı sağlayabilir.

Bölümün temel sorusu, 1930'lardan sonraki dönemde Akçakoca'nın dönüşümünde turizmin nasıl bir rol oynadığı ve bu dönüşümün daha sonra turizmin niteliğini nasıl etkilediğidir. Bu soruyu açmak üzere aşağıdaki alt sorular izlenmiştir:

- Akçakoca'nın sosyo-kültürel dönüşümünün temel nedenleri nelerdir?
- Halkevinin Akçakoca ve Akçakoca turizmi üzerindeki etkisi nasıl olmuştur?
- Akçakoca'nın sosyo-ekonomik dönüşümünün temel nedenleri nelerdir?
- 1950'lerde Akçakoca'da başlatılan turizmin niteliği nasıldır?
- Karadenizin Kıyıcığında romanında sunulan sert sosyolojik ortamda turizm nasıl hayata geçirilmiştir?
- Akçakoca halkının misafirperverlik niteliği nasıldır?
- Akçakoca için turizmin ekonomideki yeri nedir?
- Turizm Akçakoca halkına nasıl etki etmiştir?
- Turizm Akçakoca'ya nasıl etki etmiştir?
- Akçakoca turizminin sürdürülebilirlik değerlendirmesi nasıldır?

Bu soruların yanıtlanabilmesi için farklı nitelikte tarihsel ve sözlü veriler birlikte kullanılmış, Akçakoca'ya ilişkin dönemsel bir profil oluşturulmuştur. Tarihsel veriler tematik analize tabi tutulmuş; turizm, sosyo-kültürel yapı ve sosyo-ekonomik yapı arasındaki ilişkiler kronolojik olarak değerlendirilmiştir. Dönemler arası değişimi tartışmak amacıyla Doxey'in İrkiltme Endeksi'nden (Doxey, 1975) yorumlayıcı bir çerçeve olarak yararlanılmıştır. Model, Akçakoca'nın zorunlu olarak doğrusal ve birbirinden kesin sınırlarla ayrılan evrelerden geçtiğini varsayan deterministik bir şema olarak kullanılmamıştır. Başlıca kaynak grupları ve bu kaynakların analitik statüsü şunlardır:

- 1930'lu yıllardaki halkevi açılışı ve bölgedeki etkileri, Rıfat Ilgaz'ın Sarı Yazma adlı eserindeki Akçakoca anıları üzerinden incelenmiştir. Bu metin, olaylardan yıllar sonra kaleme alınmış retrospektif bir tanıklık

niteliğindedir; dolayısıyla dönemin toplumsal ilişkilerini anlamada değerli olmakla birlikte eşzamanlı bir kayıt olarak değerlendirilmemiştir. Ilgaz'ın yerel sosyal etkinliklere katılımı, kadınlarla eğitimci kimliği üzerinden kurduğu iletişim ve halkevinin halk ile gençler üzerindeki etkilerine ilişkin gözlemleri, 1930'lar Akçakoca'sının profilini yorumlamak için kullanılmıştır.

- 1950'ler için Bülent Ecevit'in 1955 tarihli Akçakoca yazıları temel kaynaklardan biridir. Olaylarla aynı dönemde yayımlanmış gazete yazıları olmaları nedeniyle bu metinler, çalışma bakımından birincil tarihsel kaynak niteliğindedir. Bununla birlikte Ecevit'in kişisel gözlemlerini, değer yargılarını ve dönemin kalkınmacı söylemini de yansıttıkları için nesnel bir toplumsal envanter olarak değil, eleştirel kaynak okumasıyla değerlendirilmiştir. Yazılar içerik analizine tabi tutulmuş ve tematik olarak sınıflandırılmıştır.
- 1950'lerin sonu ile 1960'ların başındaki değişimi izlemek için Hayat ve Turizm dergilerinde yayımlanan tanıtım yazılarından yararlanılmıştır. Bu metinler dönemsel turizm söylemini ve destinasyon imgesini göstermeleri bakımından önemlidir; ancak tanıtım amacı taşıdıkları için içerdikleri olumlu değerlendirmeler bağımsız ve tarafsız durum tespitleri olarak kabul edilmemiştir.
- 1970'li yıllar için Mecdi Emiroğlu'nun Akçakoca'da Nüfus, Yerleşme ve Ekonomik Faaliyetler başlıklı çalışması ile Vedia Emiroğlu'nun Edilli Köyünün (Akçakoca) Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi adlı akademik araştırmalarındaki sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve turistik veriler incelenmiştir. Bu çalışmalar, dönemsel gözlemleri daha sistematik verilerle karşılaştırmak için başlıca akademik referansları oluşturmuştur.
- Bunlara ek olarak, Akçakoca'da doğup büyümüş ve yerel yönetimde aktif görev üstlenmiş bir katılımcıyla yapılan görüşmeden elde edilen veriler kullanılmıştır. Tek bir görüşmeciye dayanan bu sözlü tarih verisi, özellikle 1970 sonrası döneme ilişkin deneyimleri ve yerel hafızayı görünür kılan destekleyici bir kaynak olarak ele alınmış; Akçakoca toplumunun tamamını temsil eden genellenebilir bir saha verisi olarak değerlendirilmemiştir.

Farklı kaynak türlerinin birbirini destekleme, tamamlama ya da çelişme biçimleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Kaynakların üretildikleri bağlam, amaç ve zaman farklılıkları gözetilmiş; edebî temsil, retrospektif tanıklık, dönem gazeteciliği, tanıtım söylemi, akademik araştırma ve sözlü tarih verisi aynı kanıt düzeyinde değerlendirilmemiştir. Doğrudan alıntıların korunması, tarihsel tanıklıkların okur

tarafından bağlamı içinde değerlendirilebilmesini ve araştırmacı yorumunun kaynak ifadesinden ayrılabilmesini amaçlamaktadır.

3. Halkevi ve Sosyo-Kültürel Dönüşüm: 1930–1950

Cumhuriyetin ve inkılapların devamlılığının sağlanabilmesi adına kurulan halkevleri ülkenin her alanına yayılarak demokrasinin sürdürülebilirliği için ihtiyaç duyulan eğitimli ve bilinçli bir halk kitlesinin ortaya çıkarılabilmesi adına 1932 yılı itibariyle açılmaya başlamışlardır. Rıfat Ilgaz'ın Akçakoca'da görev yaptığı tarihler içerisinde bulunan 1935 yılında halkevi açılışı gerçekleşmiş ve Akçakoca'da turizmin konuşulmaya başlandığı 50'li yıllara kadar varlığını sürdürerek 1951 yılında kapatılmıştır. Bu süreç içerisinde seferberlik dahilinde halka okuma-yazma öğretilmesinin yanında sanat, edebiyat, tarih, spor, sosyal yardım ve tarım, hayvancılık, ev ekonomisi gibi konularda destek sağlayacak eğitimler sunuldu. Sunulan bu çok yönlü eğitim Akçakoca halkında önemli bir sosyo-kültürel dönüşümün de temellerini attı: "Akçakoca halkevi faaliyet gösterdiği yıllar arasında Cumhuriyetin ilkelerini Akçakoca ve çevresinde halka benimsetmek için yoğun çaba sarf etti. Dil-edebiyat ve tarih şubesi, güzel sanatlar şubesi, temsil şubesi, spor şubesi, sosyal yardım şubesi, kütüphane ve yayın şubesi, köycülük şubesi olmak üzere yedi şube, halkevlerinin kuruluş felsefesi çerçevesinde koordineli çalışarak Akçakoca'ya kültürel bir canlılık kazandırdılar. Bu şubeler, kozmopolit bir yapıya sahip Akçakoca'nın sosyal ve kültürel kimliğinin oluşmasına da büyük katkı sağladılar (Özçelik, 2023: 1508)"

Rıfat Ilgaz da bir dönem spor şubesinin başkanı olarak yörede görev yapmıştır. Ilgaz Akçakoca'daki sosyal yapıyı ve Karadenizin Kıyıcığında romanında kurgunun temelini oluşturan hiyerarşik yapının kökenini şu şekilde tanımlamıştır: "Akçakoca o yıllarda, küçük bir bucaktı, ikiye bölünmüş... birinci bölüm memurların, memurlarla iş birliği yapan kentsoylu kişilerin oturduğu bölümdü. İkinci bölüm mahalleydi, halkın, kayıkçının, kahvecinin, rençperin yerleştiği kesim… burada oturanlar, önemli işleri çıkarsa, dört beş kilometrelik yol tepip Aşağıçarşı'ya inerlerdi. (Ilgaz, 2016: 230-231)". Yerel halk içinde farklı kesimlerin bulunduğundan ve bazı kesimlerin kamu otoriteleri ile yakınlığına değinilmektedir. Yine benzer şekilde azınlığın otoritesinden şu şekilde bahsedilmektedir: "Çoğunluk neredeyse, yönetici de orada olmalıydı. Oysa her şey bu azınlık üzerine kurulmuştu Akçakoca'da. Burayı aşağıdaki bir avuç kentsoylu yönetiyordu. Hükümet binası, hiç olmazsa iki kesimin ortasında kurulmalıydı ki halk kolayca gelip gidebilsin," (Ilgaz, 2016: 231-233). Yine halk arasındaki ayrım 1940 yılı müfettiş raporlarına da yansımıştır. Raporlarda iki grup arasında siyasi ve kamu otoritelerini de safına çekme gayretini de barındıran bir güç savaşı olduğundan bahsedilmiş ve büyük sorunlar doğurabileceğinden bahsedilmiştir (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi'nden aktaran Özçelik, 2023: 1505).

Ilgaz öğretmenlik yaptığı dönemde Akçakoca halkevindeki spor kolu başkanlığına aday olmuş ve kazanmıştır. O dönemki ortamı ve kentsoylu olarak

tanımladığı azınlığın otoriteyi ellerinde tutabilmek adına sürece müdahale etmelerine değinmiştir: "Halkevini yer olarak kaptıran Aşağıçarşılılar, Halkevi'nin yönetimini olsun ellerine almak çabasına düşmüşlerdi. Bu da ancak seçimle olacaktı." Seçimle belirlenmesi gereken başkanlığın demokratik sürecine müdahale edilerek seçime katılan kişilere bir adaya oy vermeleri için baskı kurulmuştur: "Bir ara kapıda tahribat katibiyle jandarma komutanı göründü. Parmağıyla Osman'ı yanımdan çağıran komutan, onu bir odaya kapatmıştı. Neden çağırdığını anlamakta gecikmemiştim. Oyunu Dündar için kullanması gerekirdi. Vermezse bekçibaşılık görevinden atılabilirdi rahatça…" Bu durum Karadenizin Kıyıcığında romanında bahsettiği otoritenin kamu kurumları ve halk üzerindeki tahakkümünü destekler nitelikte bir olay örneğidir.

Ilgaz Akçakoca'nın turistik bir destinasyona dönüşmesini de yorumlamış ve gençlerin girişkenliğini halkevlerinde yetişmiş olmalarına bağlamıştır: "Akçakoca turistik bir kent olmuştu gençlerin uyanıklığıyla. Bu doğa güzelliği Akçakoca'dayken er geç bir gelişme olacaktı ama Halkevi'nden yetişenler olmasaydı, bu kent, öyle birdenbire toparlanıp varlığını gösterebilir miydi? (Ilgaz, 2016 :237)". Diğer yandan sosyal anlamda muhafazakâr yapının ve hiyerarşik yapının korunma çabasının halkevi kurulana ve ilk demokratik uygulamanın başarıyla sonuca ulaştırılabilmesine kadar devam etmiş olması, kişilerin kurumlara olan dayatma gücünü yıkabilmiş olması açısından Akçakoca'nın en azından yeni kuşağının yapısında bazı değişimlere neden olabildiğini söylemek de mümkündür. Ilgaz turizm derneğinin kurucusu ve turizmde ilk adımların atılmasını sağlayan "gençler"le ilgili şu açıklamayı sunmuştur: "Orhan da Mithat Özkök gibi, Mehmet Aydın gibi bu uyanık gençlerden biriydi."

Ilgaz halk arasındaki hiyerarşik yapının getirdiği tahakküm sisteminin yıkılmasına şu şekilde değinmiştir: "Paralılar da buradaydılar, ama para kazanmak için halkı ayaklarına çağırmıyorlardı artık. Kendileri Aşağıçarşı'dan kalkıp tıpış tıpış gelmişlerdi halkın ayağına. Bu da bir başarıydı (Ilgaz, 2016 :238)."

Ilgaz'ın retrospektif anıları, Akçakoca'daki tahakküm ilişkilerinin dışarıdan gelen eğitimli nüfusun etkisi, halkevinin kurulması ve demokratik işleyişi koruma çabalarıyla aşınmaya başlamış olabileceğini düşündürmektedir. Halkevi çevresinde gelişen eğitim, örgütlenme ve kamusal katılım deneyimi de daha sonra turizm girişimlerinde rol alan genç kuşakların girişkenliğine katkıda bulunmuş olabilir. Bununla birlikte turizmin ortaya çıkışını yalnızca halkevine bağlamak mümkün değildir; ekonomik yapı, ulaşım, elektrik altyapısı, Ankara'ya görece yakınlık ve yerel girişimcilik gibi etkenler de süreçte birlikte değerlendirilmelidir.

Halkevi Akçakoca'da kadınların eğitim hayatına katılımlarıyla ilişkilendirilmiştir. Rıfat Ilgaz tarafından bahsedildiği üzere 1930'larda Halkevi ile Akçakoca'da kadınlar da eğitime dahil olmuş, seferberlik ile okuma-yazma, hesap, sanatsal etkinlikler gibi çeşitli eğitimlere katılmaya başlamışlardır. 1950'lerden sonra ise halkevi ile başlayan kadınların eğitime dahil edilmelerine ek olarak

görüşmecinin anlatısında, büyükşehirlerden gelen ziyaretçilerle artan etkileşim, kız çocuklarının şehir dışında eğitim görmeye başlamasını kolaylaştıran etkenlerden biri olarak yorumlanmaktadır. Bu iki büyük gelişme sosyal anlamda Akçakoca'da büyük bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Süreç görüşmeci tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: "Turizmin getirdiği sosyal hayat da Ankara'nın önemli kişilerini getirdi buraya ve biz de bu insanlarla sosyalleşme imkânı bulduk. Ani bir sosyal sıçrama oldu. 57-58 senesinde içkili, danslı mekanlar vardı burada ve kızlarla erkekler birlikte eğlenirlerdi. Şu anda yok bu ortam burada. Şu an Akçakoca Kafe'nin olduğu yerde önceden bir ortaokul vardı. Bu mekânda 1947 ile 1967 arasında Akçakoca Ortaokulu vardı. Şöyle bir not yazar orada 'Bu okuldan 156 kız, 525 erkek öğrenci mezun oldu, okulu yapanlara ve öğretmenlerimize sonsuz teşekkürler. 1956-57 mezunları adına eczacı Ahmet Özbakır.' Bu kızların hepsi merkezden, köyden kız yok. Erkeklerin de yarısı köydendi. Büyükşehirlerden gelenlerle olan etkileşimlerle merkezdeki halk da kız çocuklarını da başka illere liseye göndermeye başlamıştır."

Görüşmede, dışarıda lise ve üniversite eğitimi alan kişilerin Akçakoca'ya geri dönüşünün sınırlı kaldığı ileri sürülmüştür: "O dönemde lise, üniversite eğitimi alanlar dışarıda görev yapmışlar; Akçakoca'ya geri dönmediler. Üniversite'yi dışarıda okuyup da Akçakoca'ya geri dönen ikinci kişiyim ben". Bu ifade, tek bir görüşmecinin retrospektif değerlendirmesidir. Bu nedenle eğitimli nüfusun geri dönüşünün sınırlı kalması, turizmin ve sosyal gelişimin sürekliliğini tek başına açıklayan bir neden olarak değil, kurumsal ve kuşaklar arası sürekliliği zayıflatmış olabilecek etkenlerden biri olarak ele alınmalıdır.

Mevcut tanıklıklar, halkeviyle güçlenen eğitim ve sosyalleşme ortamının özellikle genç kuşakların kamusal yaşama katılımını artırmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu birikim, 1950'lerin başında turistin "misafir" olarak görüldüğü, para talebinin ikincil kaldığı ve hizmetin büyük ölçüde gönüllülük esasına dayandığı ilk turizm döneminin toplumsal zeminlerinden biri olarak değerlendirilebilir; ancak bu ilişki doğrudan ve tek yönlü bir nedensellik olarak kurulmamaktadır.

4. Turizmin Doğuşu ve 1950'ler Akçakocası

1950'li yıllarda başlayan ev pansiyonculuğu ve ilk turizm adımlarını Akçakoca'da yaşamış ve bir dönem belediye başkanlığı da yapmış bir görüşmeci şu şekilde aktarmaktadır: "1951 yılında Akçakoca'ya mazotla çalışan elektrik santrali yapılıyor. 1951'de elektrik santrali yapılınca tabii şehre elektrik gelince Akçakoca da Ankara'ya en yakın denizi olan kasaba olduğu için Ankara'dan bazı bürokratlar Akçakoca'ya geliyorlar ve Akçakoca ile ilgili radyo falan ufak tefek söyleşiler oluyor. O söyleşiler olurken burada merkezdeki binaların üst katlarında han diye geçer, perşembe günleri gelen kalanlar var veya pazarcılar var. Onlara hitap eden tahtadan odalar var. Ankara'dan misafirler gelmeye başlayınca o tahta yataklar kaldırılıyor, somyalar ve yataklar koyuluyor. O şekilde turizm hareketi başlıyor. 52

yılında bizim ev de merkezde, o günün şartlarında en son yapılan merkezde ev olduğundan babama da pansiyon yapar mısın diye geliyorlar, babam da evdeki iki odaya birer somya koydu ve biz 52 yılında pansiyonculuğa başladık. Zamanla 25 yatağımız oldu. 52'den 65'e kadar ben üniversiteyi bitirinceye kadar 25 yatakla pansiyonculuk yaptık."

Bülent Ecevit'in Akçakoca gezisine ilişkin 1955 tarihli yazıları, turizmin ilk yıllarını olaylarla eşzamanlı gözlemler ve gündelik hayat ayrıntılarıyla aktaran önemli birincil kaynaklardır. Bu metinler; turizmin gelişimi, güvenlik, kırsal yaşam, iklim, yerel halk, misafirperverlik ve ev pansiyonculuğu başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bununla birlikte yazıların gazetecilik ve kişisel gözlem niteliği taşıdığı, dolayısıyla Ecevit'in değerlendirmelerinin yerel toplumun değişmez özelliklerini değil, belirli bir ziyaretçinin döneme ilişkin algı ve yorumlarını yansıttığı kabul edilmiştir.

4.1. Toplumsal Profil: Etnik Yapı, Karakter ve Denizle İlişki

Akçakoca savaş döneminde ve sonrasında aldığı göçlerle karma bir etnik alana dönüşmüştür. Farklı etnik kökenlerden gelen kişilerden Ecevit de özellikle bahsetmiştir: "Erkekleri tertemiz, ütülü kruvaze esvapla gezen Laz köylüler (...) (Ecevit, 1955a)"; "Beyaz tülden başörtülerini saçlarına yalancıktan örtmüş, yüzleri süzme ışıktan Çerkez kızları (...) (Ecevit, 1955a)", "Yakın köylerden birinin kaptanıydı Reis. Hopalıydı. Uzun boylu, ince yapılı, sarışın (...) (Ecevit, 1955a)"

Ecevit'in yazılarında yöre halkı; tembellik, azla yetinme ve denizden çekinme gibi karakter nitelemeleri üzerinden tasvir edilmektedir. Bu ifadeler araştırmanın yerel halka ilişkin nesnel karakter tespitleri olarak değil, yazarın kişisel gözlemleri ve dönemin kalkınma anlayışı içinden üretilmiş yorumlar olarak okunmalıdır. Örneğin yöredeki berberlerin yoğunluğunu erkeklerin üşengeçliğine bağlayan anlatıda şu ifade yer alır: "(…) Çünkü, diye güldü Akçakocalı... Biz tıraş olmağa bile üşeniriz! (Ecevit, 1955d)." Ayrıca örneğin erkekler üzerinden kurulması, bu gözlemin bütün topluma genellenmesini daha da sınırlamaktadır; metinlerde kadınların gündelik emek ve çalışma pratiklerine ilişkin karşılaştırılabilir bilgi bulunmamaktadır.

"Yetinmek" teması da Ecevit'in Akçakoca'yı yorumlarken başvurduğu temel açıklama çerçevelerinden biridir: "(…) Bu kusur, yetinmektir! Olanla yetinmek, tabiatın verdiği ile yetinmek... (Ecevit, 1955e)" Bu değerlendirme, yöredeki kalkınma eksikliğinin doğrudan kanıtı değil; Ecevit'in ekonomik gelişme ve modernleşmeye ilişkin normatif yaklaşımını yansıtan bir yorum olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla yerel kalkınmanın nedenleri açıklanırken bu ifade tek başına kültürel bir neden olarak kullanılmamalı; altyapı, kurumsal kapasite, ekonomik yapı ve yatırım koşullarıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Karadeniz'in dalgalı yapısı denizcilik açısından tarihsel olarak önemli riskler taşımaktadır. Karadenizin Kıyıcığında romanındaki deniz imgesi ile Ecevit'in

yazılarındaki anlatı arasında da tematik bir süreklilik kurulabilir (Hatırnaz, 2022). Bununla birlikte mevcut kaynaklar, bütün Akçakocalılarda klinik ya da toplumsal anlamda "travmatik etki" bulunduğunu göstermeye yeterli değildir. Daha ihtiyatlı biçimde, denizin kayıp, korku ve çekinme motifleriyle temsil edildiği söylenebilir: " (…) Böyle fırtınalı günlerde, atalarını götürüp de getirmiyen Karadeniz'i, Akçakocallar şimdi kıyı boyunca dizilmiş kahvelerin buğulu camlarından seyrediyorlar. (Ecevit, 1955d)"

Ecevit'in anlatısında mevsimsel çalışma düzeni ve fındıktan sağlanan gelir, Akçakoca'daki gündelik ritmi açıklamak için öne çıkarılmaktadır. Bu gözlemlerden hareketle Akçakoca'yı bütünüyle "Türkiye kırsalının" değişmez özellikleriyle tanımlamak yerine, belirli bir tarihsel dönemde yerel ekonomik yapının çalışma ve boş zaman pratikleri üzerindeki etkisini tartışmak daha uygundur. Nitekim Ecevit'in kendisi de kasabanın yavaş ritminin şehirden gelen ziyaretçi üzerindeki etkisini kişisel deneyimi üzerinden aktarır: "Hiçbir şey yapmak gelmiyordu içimden... Ömrümde ilk defa tıraş bile olmak istemiyordum. Tıraş makinamı bıraktım elimden, havluyu bir portakal sandığının üstüne attım. Dışarı çıktım. Hafif çiseliyen yağmurun ıslak sıcaklığı değdi yüzüme. Köşeye kadar yürüdüm. Daha bütün dükkânlar kapalıydı ama, köşedeki berber açılmıştı. Girip aynanın önüne oturdum.

- Efendim? dedi berber.

- Sakal tıraşı! dedim. (Ecevit, 1955d)"

Son olarak değinilmesi gereken mesele ise yöre halkının bolca sahip olduğu boş zaman ve paranın bozulmaya neden olmadığının iddiasıdır; "Akçakocalının hâli vakti yerinde bugün. Yılın 11 ayı işsiz. Birçok yerlerde parayla işsizliğin birleşmesinden doğan kötülüklerinse hiçbiri yok Akçakoca'da... Herkesin içi her gün denizle yıkanırmış gibi temiz. (Ecevit, 1955d)"

4.2. Destinasyonun Çekicilikleri: Deniz, İklim ve Doğal Güzellikler

Akçakoca'da turizmin gelişimini anlamak için destinasyonun doğal ve toplumsal çekicilikleri, altyapı ve hizmet kalitesi, misafirperverlik, ev pansiyonculuğu, stratejik konum, turizm teşviki ve turizm algısı birlikte değerlendirilmelidir.

Akçakoca yazılarının turizm bakış açısıyla değerlendirildiğinde ilk göze çarpan unsur yörenin kendine has özelliklerinin kişilerde yarattığı tatmindir. Öyle ki; her ne kadar beklenenin aksi durumlar gerçekleşse ve planlandığı gibi bir tatil geçirilemese de yörenin karakteristik kıyıları, denizin hareketliliği ve hırçınlığı, yağmuru ve hatta yöre halkının rahat yaşam tarzı metinlerde kişileri tatmin eden unsurlar olarak yer almıştır: "Yağmurdan kahveye kadar bile gidemiyecek olursak, bu pencerenin önüne birer portakal sandığı çekip oturuyor, denizi seyrediyorduk. Bir saat... iki saat... yağmur ne kadar sürerse o kadar. Sıkılmıyorduk. Bıkmıyorduk. Bir iş yapmak istemiyorduk. Uykumuz bile gelmiyordu. Belki düşünmüyorduk bile. (Ecevit, 1955d)", "Bir yana dünyanın bütün refahını, bütün rahatlığını, maddî ve manevî bütün hazlarını koysam, bir yana da şu karşındaki fırtınalı Karadeniz'i, hangisini

seçersin? Denizi! derdim. Ve maalesef dâvayı sen kazanırdın Akçakocalı ...Ben de seve seve yenilirdim. (Ecevit, 1955d)", "Bizim yurdumuz fazla güzel. Belki lüzumundan fazla güzel... Bazan insan eliyle hiçbir şey eklenmeden de insanı doyuracak, insana yaşamanın bütün hazzını duyuracak kadar güzel. (Ecevit, 1955d)".

Ecevit'in anlatısı, özellikle şehirden gelen ziyaretçilerin yörenin sakin ritmi, deniz sesi ve doğal çevresiyle kurduğu ilişkiyi güçlü biçimde yansıtmaktadır: "Sabah, kafamın içinde denizin çağırısiyle uyandığımda, artık denizden başka hiçbir şey istemez buldum kendimi. Bu deniz sesi oldukça kulaklarımda, başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaz gibiydim. Refahın en büyüğü, zenginliklerin en çoğu, gece gündüz bu sesi duyabilmek, ya pencerenin önüne bir portakal sandığı çekip ya da bir kahvenin buğulu camları ardına oturup bu denize bakabilmekti. (Ecevit, 1955d)". Bu betimleme, günümüzde "Yavaş Şehir" yaklaşımıyla ilişkilendirilen sakinlik ve gündelik yaşam ritmiyle analoji kurmaya elverişlidir; ancak 1950'ler Akçakoca'sını doğrudan güncel Cittaslow ölçütleriyle özdeşleştirmek anakronik olacağından, burada yalnızca sınırlı bir kavramsal benzerlikten söz edilmektedir.

Sunduğu kırsal yaşam profiliyle ziyaretçileri kendisine bağladığını söylemek de mümkündür; "Dört günde Akçakoca'ya, ondan gönül rızasiyle ayrılamıyacak kadar ısınmıştık. (Ecevit, 1955a)"

4.3. Kalkınma İhtiyacı ve Ekonomik Çeşitlenme

Ecevit'in 1955 tarihli yazıları, fındık gelirlerinin Akçakoca'daki hanelere önemli bir ekonomik rahatlık sağladığı yönünde bir gözlem sunmaktadır. Bununla birlikte bu anlatı, gelir dağılımının bütün haneler açısından eşit olduğunu ya da yerel kalkınmanın gerçekleştiğini tek başına göstermemektedir. Ecevit'in asıl vurgusu, bireysel gelir ve boş zamana rağmen kamusal altyapı ve yeni ekonomik girişimlerin sınırlı kaldığı yönündedir: "Akçakocalının hâli vakti yerinde bugün. Yılın 11 ayı işsiz. Birçok yerlerde parayla işsizliğin birleşmesinden doğan kötülüklerinse hiçbiri yok Akçakoca'da... Herkesin içi her gün denizle yıkanırmış gibi temiz. Paraları vardı, vakitleri vardı da neden bu güzel kasabada düzgün yollar açmaz, kendilerine oturacak daha güzel evler yapmaz, yeni işlere girişip de hem kendi hayatlarını hem kasabalarını kalkındırmazdılar? (Ecevit, 1955d)"

Ecevit, kalkınma eksikliğini açıklarken "yetinmek" kavramına merkezi bir yer vermektedir; ancak bu yaklaşım ekonomik ve kurumsal nedenlerin yerine geçebilecek nesnel bir açıklama olarak kabul edilmemelidir. Yazarın modernleşmeci ve kalkınmacı değer yargılarını da yansıtan bu değerlendirme şu şekilde ifade edilmiştir: "Yağmurlu geçen 4 günün bana kahvelerde baş başa kalmak fırsatını verdiği Akçakocalıda, Türkün en büyük meziyetlerini, tarihî ve tabii şartların sebep olduğu belki en büyük kusuru ile bir arada gördüğüm için, örnek diye Akçakocalıyı ele alıp, memleket ölçüsünde kendini duyuran bu kusuru belirtmek, o kusurun yarattığı dertlerimizi deşmek istedim. Dört gün süren yazımın en sonunda. o kusura kendimin de ne kadar kolaylıkla ortak olabileceğimi itiraf etmekten de kaçınmadım.

Bu kusur, yetinmektir! Olanla yetinmek, tabiatın verdiği ile yetinmek... 'Bir lokma ekmekle bir hırka' yeterliği bizi yüzyıllarca ortaçağlara bağlı tutmuş, yüzyıllarca şiirimizin de, musikimizin de, felsefemizin de başlıca temalarından biri olmuştur" (Ecevit, 1955e). Bu nedenle "yetinme" söylemi, dönemin zihniyetini anlamaya yarayan bir kaynak ifadesi olarak kullanılmakta; Akçakoca'daki kalkınma dinamiklerinin tek kültürel nedeni olarak ileri sürülmemektedir.

Bu gözlemler, bireysel gelir düzeyinin yükselmesinin tek başına yerel kalkınma üretmediğini göstermektedir. Ekonomik hareketliliği yılın daha geniş bir bölümüne yayma arayışı, gelir kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve kamusal yatırımların desteklenmesi gereğini gündeme getirmiştir.

Bununla birlikte yerel halkı tek ve homojen bir grup olarak değerlendirmemek gerekir. Ecevit'in yazılarında Mithat Özkök ve arkadaşları olarak anılan yerel öncüler, turizmi ekonomik çeşitlenme ve toplumsal hareketlilik için bir araç olarak görmüş; yerel katılımla gelirin ve sosyalleşmenin daha geniş kesimlere yayılmasını hedeflemiştir.

Ecevit'in yazılarında fındık, 1950'ler Akçakoca'sının başlıca ekonomik kaynaklarından biri olarak sunulmaktadır. Fındık üretiminin yılın belirli bir döneminde yoğunlaşması, yazar tarafından geniş bir boş zaman alanıyla ilişkilendirilmiştir: "Akçakoca dünya fındığının yüzde 7 sini yetiştirirmiş. Hemen herkesin de fındık bahçesi varmış. Onun için kimse yoksul değil. Kimse çalışmağa muhtaç da değil. Yılın bir ayı fındığını topladıktan, kurutup sattıktan sonra, 11 ay boş,", "Berberi, bakkalı, manavı daha çalışan kimi görürseniz, hepsi aslında fındıktan geçinir, bu işler ide lâf olsun diye tutarlar!" Bu ifadeler, Ecevit'in gözlem ve genellemelerini yansıtmaktadır; yerel halkın tamamının çalışma davranışını ya da günümüzdeki ekonomik yapıyı açıklayan değişmez bir özellik olarak ele alınmamaktadır. Yazarın "Lâf olsun diye» başka bir iş tutmayanlarsa 11 ayı, ya kahvelerde ya deniz kıyısında geçiriyor." ifadesi de aynı anlatı çerçevesinde değerlendirilmelidir (Ecevit, 1955b).

Fındık öncesi ise Karadenizin Kıyıcığında romanında da anlatıldığı gibi erkeklerin işi büyük oranda gemicilikmiş; "Fındık yetiştirmeğe başlamadan önce Akçakocalının işi gemicilikmiş. Erkekler, bazan bir ailenin bütün erkekleri birden, denizde can verir, onun için de o çağlarda «Akçakocada erkek mezarı yoktur» denirmiş. (Ecevit, 1955d)"

Ecevit'in anlatısında Karadeniz, geçmiş deniz kazaları ve kayıplarla ilişkilendirilen güçlü bir imge olarak yer almaktadır. Yazar, kıyıdaki gündelik hayatı bu tarihsel hafıza üzerinden yorumlar: "Böyle fırtınalı günlerde, atalarını götürüp de getirmiyen Karadeniz'i, Akçakocallar şimdi kıyı boyunca dizilmiş kahvelerin buğulu camlarından seyrediyorlar.", "Kıyıdan bir şeyler koparmak, alıp götürmek ister gibiydi. Eskiden erkekleri götürürmüş... götürür de getirmez... (Ecevit, 1955d)" Bu betimlemeler, halkın bütünü için "pasif konum" gibi sabit bir toplumsal karakter

çıkarımına dönüştürülmemiş; denizle kurulan ilişkinin tarihsel ve edebî temsilleri olarak ele alınmıştır.

Ecevit ve Ilgaz'ın anlatıları, denizcilikten fındığa dayalı tarımsal geçime yönelişin Akçakoca'daki ekonomik ve gündelik yaşamı dönüştürdüğünü düşündürmektedir. Bununla birlikte deniz kazalarının doğrudan "fakirlik", "ekonomik kısırlık" ya da "doğaya karşı saldırganlık" ürettiğini mevcut kaynaklarla kesin biçimde göstermek mümkün değildir. Daha sağlam biçimde söylenebilecek olan, fındığın önem kazanmasıyla geçim kaynaklarının karaya ve tarıma doğru ağırlık kazandığı, turizmin ise ekonomik faaliyetleri çeşitlendirebilecek yeni bir seçenek olarak yerel girişimcilerin gündemine girdiğidir. Ecevit bu arayışı şöyle aktarır: "Düşünmüş ki Mithat Özkök'le arkadaşları, Akçakocalıları bu 11 ayın birkaçında olsun oyalıyacak bir iş lâzım! (Ecevit, 1955b)" Turizmin yerel yaşamın ve doğal çevrenin ziyaretçilerle paylaşılmasına dayanması, güncel sürdürülebilir turizm yaklaşımındaki bazı ilkelerle benzerlik taşımaktadır; ancak bu tarihsel girişim bugünkü kavramsal çerçevenin bilinçli bir uygulaması olarak tanımlanmamaktadır. Dönemin ziyaretçi kabulüne ilişkin hoşgörü anlatısı ise Ecevit'in şu gözleminde görünürdür: "İstanbul gibi adı "medenî" ye çıkmış yerlerden gelen kadınlar, Akçakoca'da, lâf atılmadan, bakışlarla bile rahatsız edilmeden denize girebilmenin tadını çıkarıyorlar. Buraya her yaz gelenlerin anlattığına göre, yabancı kadınlardan bazısı çarşıda Bikini mayoyla alışverişe çıkarmış da kimse başını çevirip bakmazmış. (Ecevit, 1955c)"

Bu örnekler, dönemin toplumsal koşulları içinde ziyaretçilere karşı hoşgörü ve misafirperverliğin güçlü biçimde öne çıktığını göstermektedir.

4.4. Stratejik Konumun Keşfi ve Talep Artışı

Akçakoca'nın doğal kıyı özellikleri ile Ankara ve İstanbul'a görece erişilebilir konumu, Ecevit'in anlatısında turizm fikrinin gelişmesini destekleyen başlıca unsurlar arasında yer almaktadır (Ecevit, 1955b): "Bari demişler, turist çekelim buraya... Akçakoca plajı kilometrelerce uzuyor: Kimi yerde dümdüz, kimi yerde kayaların altına sokulmuş.. Ankara ile İstanbul'dan gelmesi de kolay..." Bu tarihsel gözlem, 1950'lerde stratejik konumun nasıl algılandığını göstermektedir; bölgenin günümüzdeki rekabet avantajına ilişkin ayrı bir değerlendirme için güncel ulaşım ve destinasyon verileri gereklidir.

Turizm girişiminin kısa sürede artan bir ziyaretçi talebiyle karşılaştığı anlaşılmaktadır. Ecevit, mevcut otel kapasitesinin talebi karşılamakta zorlandığını şu ifadeyle aktarmaktadır: "Nitekim öyle bir akın başlamış ki, Akçakoca'nın ufacık birkaç oteli turistlere (buradaki tabiriyle 'misafirler') yetmez olmuş. (Ecevit, 1955b)" Bu veri, konaklama kapasitesinde baskı ve arz-talep uyumsuzluğuna işaret etmektedir. Ancak yalnızca bu tanıklıktan hareketle destinasyonun toplam "taşıma kapasitesinin aşıldığı" sonucuna varmak mümkün olmadığından, taşıma kapasitesi kavramı burada geriye dönük bir yorumlama aracı olarak sınırlı biçimde kullanılmaktadır.

4.5. Turizm Teşviki, Turizm Algısı ve Ev Pansiyonculuğu

Bölgede turizmin başlangıcında maddi ve kurumsal imkânların sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Turizme, ekonomik kaynakların çeşitlendirilmesi ve bireysel kazançların ötesinde yerel kalkınmayı destekleyecek yeni bir faaliyet alanı oluşturma işlevi yüklenmiştir. Bu girişimlerin yerel kaynaklara dayanması ve halkın sürece katılması, günümüzde sürdürülebilir kırsal turizmle ilişkilendirilen bazı ilkelerle benzerlik göstermektedir; ancak dönemin aktörlerinin bugünkü anlamıyla bütüncül bir sürdürülebilir turizm modeli uyguladıkları ileri sürülmemektedir. Dönemin kamusal seferberliğini Ecevit şu örnekle aktarır (Ecevit, 1955c): "Belediye Başkanı Vasıf Peker «Paramız yok, ne yapalım!» diyip oturmuyor. Akçakoca'da doğru dürüst bir otel yok diye, belediyenin gül gibi binasını misafirlere bırakıp kendisi postahanenin üstünde ufak bir yere çekilmiş"

Zaman içerisinde gelişimin ve talebin artmasıyla birlikte kamu binaları yetersiz gelmeye başlamıştır (Ecevit, 1955b): "Nitekim öyle bir akın başlamış ki, Akçakoca'nın ufacık birkaç oteli turistlere (buradaki tabiriyle 'misafirler') yetmez olmuş. Bunun üstüne Turizm Derneği de halkı, evlerine misafir almağa teşvike başlamış,", "Aradan biraz zaman geçince evlerden Dernek Merkezine çocuklar gelmeğe başlarmış: Mithat Bey Ağabey, babam selâm söylüyor, açıkta kalmış misafirleriniz varsa, ikisi üçü bize buyursunlar diyor! Böyle böyle, açıkta kalan ne kadar misafir varsa hepsi, ev sahiplerinin para kabul etmesi şartiyle, evlere yerleştirilirmiş."

İlk zamanlar yöreyi merak ederek ziyaret eden kişileri ağırlamak, evlerde misafir etmek olarak algılanan turizm süreci, yerel halkın para kaynağı olarak görmesini engellemiş ve bu konuda kültürel değerlere aykırılık gerekçesiyle direncin gelişmesine neden olmuştur: "Evimize parayla misafir almak gücümüze gider, biz bu işte yoğuz! diye dayatmışlar. (Ecevit, 1955b)"

Geçen yıllar içerisinde para alma fikri yavaş yavaş benimsense de bu fikir yine turistleri mahcup etmeme adına kabul görmüştür. Yerel halkın iradesi dışında gelişen süreç zaman içerisinde turiste olan algının değişmesiyle birlikte oturmuş ve yerel halk ev pansiyonculuğu fikrini benimsemiştir (Ecevit, 1955b): "Nihayet birkaç yıl içinde kasaba halkı, masraflarını ödemeksizin ağırlanmanın misafirleri mahcup edebileceğine kanaat getirerek, parayla misafir alma fikrine alışmış."

Yine de bir kar kapısı olarak görülmeyen misafirler için standart tarifeler geliştirilmiş; "Ödenen para da yıllardan beri ayarlanmadan kalmış: Adam başına iki buçuk lira. Fakat hâlâ Akçakoca'da paranın lâfı olmuyor. Çoğu lokantacılarla kahveciler müşterilerinin hesabını bile tutmuyorlar: Bize sormayın, siz ne yeyip içtiyseniz daha iyi bilirsiniz, diyorlar (Ecevit, 1955b). Geçen yıllara rağmen Ecevit yerel halkın turizme yaklaşımını şu şekilde yorumlamaktadır; "Akçakocalı, turist çekmeyi hâlâ misafir ağırlamak sayıyor. (Ecevit, 1955b)"

Bu yaklaşım, turizmin ilk yıllarında ekonomik alışverişten çok kültürel misafirperverlik çerçevesinde algılandığını göstermektedir. Aynı özellik, turizmin yerel değerlerle uyumlu ve toplumsal katılıma açık biçimde gelişebilmesi açısından dönemin ayırt edici unsurlarından biridir.

Yerel halkın evlerini misafirlere açması, dönemin konut ve turistik konaklama koşullarının bazı örneklerdeki fiziksel sınırlılıklarını da görünür kılmaktadır. Ecevit konakladıkları alanları şu şekilde tanımlamıştır; "Bizim tuttuğumuz iki oda bir koridorlu evin karyolalarla esvap asacak çivilerden başka döşemesi yoktu, iki odası da yağan yağmurlardan göl olduğu için oturulmaz hale gelmişti ama, genişçe koridorunun denize bakan bir penceresi vardı (Ecevit, 1955d),", "Günlerimizi gecelerimizi içi dumanlı kahvelerde oturacak sandalyası bile olmıyan evde geçirdik,", "Ev öylesine çürüktü ki önce bir odası, sonra öbür odası yağan yağmurdan göl oldu. Biz yataklarımızı koridora çıkarıp öyle uyuduk", "dört tatil günümüzün dumanlı kahvelerle odaları yağmurdan göl olmuş sandalyasız bir ev… (Ecevit, 1955a)"

Ev pansiyonculuğu fikri otantizm yansıtılması amacıyla geliştirilmemiştir. Otel kapasitesinin yetersizliği, mevcut evlerin devreye sokulması ve misafirperverlik kültürünün birlikte ev pansiyonculuğu fikrini doğurmuş ve yerel halkın tüm yaşamını misafirlere açmasına vesile olmuştur. Ecevit'in konaklama deneyimi, dönemin konut ve turistik konaklama altyapısının bazı örneklerde oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir (Ecevit, 1955c): "Beğenip gidiyorsunuz Akçakoca'ya... Parasız ağırlanmak gücünüze gider diye para da ödüyorsunuz. Ama Akçakocalı sizin ödiyeceğiniz parayı, sizden para almak istediği, sizin paranıza muhtaç olduğu için değil, siz mahcup olmıyasınız diye alıyor. Sizi mahcup etmiş olmamak yüzünden, kendi gözünde kendi mahcup düşüyor." Misafirlerden para almanın bölge kültürüne uyumsuzluğunu Ecevit'in değindiği şu ayrıntıdan bir kere daha anlamak mümkündür; "Meğer Kasabanın dışında oturan Akçakocalılar kasabadakileri çok ayıplar, 'Onlar evlerine parayla misafir alıyor, böyle şey görülmüş müdür?' derlermiş." Ancak bu gözlem, Akçakoca'daki hanelerin genel gelir düzeyinin düşük olduğunu tek başına göstermemektedir. Bu örnekler, bazı konut ve konaklama koşullarının fiziksel açıdan yetersiz olduğunu göstermektedir; ancak bu durum hanelerin genel gelir düzeyi hakkında doğrudan bir gösterge olarak değerlendirilmemelidir.

4.6. Misafirperverlik ve Yerel Rehberlik

Ecevit'in yazıları, turizmin ilk yıllarında ziyaretçi ağırlamanın ticari bir hizmetten çok gündelik yaşamı misafirlerle paylaşma biçiminde algılandığını göstermektedir (Ecevit, 1955a): "Ayazlı'ya vardığımızda, 3 gün önce, denize doğru eğilmiş dik bir setin üstündeki ağaçların altına bizim için hasır sermiş, bize sürahiyle soğuk su, tepsiyle sıcak mısır ekmeği sunmuş köylüler, gene güleryüzlü ve biz şehirlilerin şehirlerinde göremiyeceğimiz gibi kibar, karşıladılar bizi. 'Yolda rahmete tutulacaksınız, evimize buyurun,' dediler,", "'(Yağmur) Dinmez ama, zararı yok,

kalırsınız bizde', dediler,", "Tenimizde yağmurun, ayaklarımızda çamurun serinliği Akçakoca'ya dönerken yol boyunca hemen hangi evin önünden geçtiysek, 'Buyurun, bizde kalın, dediler,'". İlk gün kaleme alınan yazıda yöreye varışları ve karşılaştıkları misafirperverliği sürekli yinelenen bu cümlelerle yansıtılmaktadır. Benzer şekilde para tekliflerinin reddedildiği yörede, konaklama süresinin sınırsızlığı da şu cümle ile sunulmuştur; "Seçin köyümüzde istediğiniz evi, bütün yaz sizin olsun!"

Akçakocalıların turistlerin konaklaması ve rahat ettirilmelerine bir görev bilinciyle yaklaştıkları yazıların satır aralarından çıkmaktadır. Oldukça organize davranıldığı ve herkesin sürece dahil olduğu bir turizm faaliyetinden bahsedilmektedir (Ecevit, 1955c): "Akşam üstü beklendiğinden fazla misafir gelip açıkta kalacak olursa gene hoparlörlerle ilân ediiyor: 'Evlerine misafir alabilecek durumda bulunan Sayın Akçakocalıların Turizm Derneğine hemen haber yollamaları rica olunur.' Böylece kimseler açıkta kalmıyor. Geçen yılın Kurban Bayramı'nda, 1000 evlik (nüfusu: 4000) kasabaya, 670 misafir yerleştirilmiş.", "Biz gittiğimizde, yer ayırtmış misafirler açıkta beklemesin diye, belediye binasında açılan otelin yeni gelmiş karyolalarını kendi eliyle kuruyordu."

Rehberlik görevi üstlenen Akçakoca gençleri ise zamanla turistlere yaklaşımda uygun mesafeyi ayarlamayı başarmış ve "profesyonel" olarak nitelendirilebilecek rehberlik hizmetleri sunulmuştur; "Fındık bahçeleri çok olduğu için iş yapmıyan Akçakocalı gençlerden bazıları misafirlerle ilgilenme işini üstüne almış, bunu bir sanat haline getirmişler. Misafirle, yabancı bir yerde bir başına kaldığı hissini vermiyecek derede ilgileniyor, fakat bu ilgiyi misafirin yalnız kalma ihtiyacına bir adım bile taşırmıyorlar."

4.7. Hizmet Kalitesi ve Turizm Altyapısı

Turizmin ilk yıllarında misafir ağırlama kültürü ile turizmin ekonomik bir faaliyet olarak kurumsallaşması iç içe ilerlemiştir. Bu durum bir yandan yerel yaşam biçiminin korunmasına katkı sağlarken, diğer yandan altyapı, standartlaşma ve uzun vadeli yatırım kapasitesinin sınırlı kalmasına yol açmış olabilir. Mevcut tarihsel kaynaklar, bu sürecin daha sonraki dönem sorunlarıyla doğrudan nedensel bağını tek başına kurmaya yeterli değildir; ancak erken dönemde ortaya çıkan kapasite ve planlama açıklarının izlenmesine imkân vermektedir. Ecevit'in anlatısı, ziyaretçilerin bu eksiklikleri güçlü misafirperverlik nedeniyle eleştirmekte zorlandıklarını göstermektedir (Ecevit, 1955c): "Bunun üstüne bir de tutup Akçakocalıya «Neden şunu şöyle, bunu böyle yapmadın?» diye kızamazsınız. Ayıp olur! Akçakoca'dan ayrılalı 3 hafta oldu kaldığımız odaları su bastığı için kendi aramızda biraz söylendiğimizi hatırladıkça bugün bile yüzümüz kızarır. Zaten en ufak rahatsızlıklar için insandan o kadar özür diliyorlar ki, insan şikâyet edecek yerde, tek bir şikâyeti olmadığına dair gördüğü her Akçakocalıya teminat vermek zorunda kalıyor."

Ecevit'in anlatısı, turizmin ekonomik yönünün ve altyapı yatırım ihtiyacının erken dönemde yeterince kurumsallaşmadığını düşündürmektedir. Bu durumun

altyapı yatırımlarının sınırlı kalmasına katkıda bulunmuş olabileceği söylenebilir; "Turistler buraya her yaz bu kadar para döküyor, o parayla kasabayı biraz mamurlaştırsanız, hiç değilse yağmurda çamur olmıyacak bir yol yaptırsanız a!.. Bir araya gelip de, modern otelleri, lokantalariyle bir turist endüstrisi kursanız a!.. Fakat bunlardan hiçbirini söyliyemiyorsunuz. Söylemeğe yüzünüz olmuyor (Ecevit, 1955c)." Söylemeye yüzünüz olmuyor yorumu, kişilerin turizmden maddi beklentilerinin olmaması noktasında kesişmektedir.

Süreç sonunda turistlerin en beğendiği özellik de yörenin aksaklıkları oluyor (Ecevit, 1955c): "Böyle teminat vere vere de insan bir bakıyor ki en alışık olduğu rahatsızlıkların bile yokluğunu hoş görür, hattâ bu yokluklardan hoşlanır hale gelivermiş..." Bu durum esasen farklılığa olan ilginin turizme konu olmasının bir örneğini göstermektedir. Kırsal yaşama, farklı yaşam tarzlarına ve toplum kültürlerine olan merak kişileri otantik bölgelere çekmekte ve yaşanılan tecrübelerin niteliği fiziki özelliklerin ekarte edilebilmesine neden olmaktadır. "Akçakoca'nın belediyesi, halkı kadar konuksever, Turizm Derneği kadar çalışkan... Ama parası yok," (Ecevit, 1955c).

4.8. 1954 Akçakoca Turizm Derneği

1954'te Mithat Özkök başkanlığında kurulan Akçakoca Turizm Derneği, turizmi yalnızca ziyaretçi çekme faaliyeti olarak değil, ekonomik ve sosyal hareketliliği yıl geneline yayma aracı olarak ele almıştır. Fındığa dayalı ekonomide çalışma süresinin yılın sınırlı bir bölümünde yoğunlaşması, turizmin hem yeni bir uğraş hem de yeni bir gelir ve etkileşim alanı olarak görülmesini kolaylaştırmıştır (Özkök, 1955: 50-54).

Turizmin geliştirilmesi için Ankara-Akçakoca seferleri düzenlenmiş, Ankara'da Akçakoca Gecesi tertip edilerek yörenin tanıtımı yapılmış ve gelen turistlerin her türlü istek ve ihtiyaçları ile bütün halk tarafından karşılanmıştır. Tüm bunların organizasyon ve koordinasyonu dernek önderliğinde gerçekleştirilmiştir (Özkök, 1955: 31-37). Özkök yörede turizmin geliştirilmesine ek olarak derneğin amacını şu şekilde özetlemiştir; "Akçakoca halkına turizm davasını aşılamak, halkı bu yolda hazırlamak ve turizmin önemini öğretmek…" (Özkök, 1955: 39). Bu gayretin turizmin ve yöre tanıtımının memleket meselesine dönüşerek vatanseverlikle bağdaştırılmasını beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, turizmin toplumsal tabanının genişlemesine ve ilk dönemde süreklilik kazanmasına katkıda bulunduğu söylenebilir.

Dernek, yerel halkı sürece doğrudan dâhil ederken belediyeyle iş birliğini de önemsemiştir (Özkök, 1955: 40). Bu örgütlenme biçimi, günümüzde katılımcı turizm yönetimi ve paydaş katılımı başlıkları altında tartışılan bazı ilkelerle benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte tarihsel bağlam ile güncel yönetişim modelleri arasında doğrudan eşdeğerlik kurulmamaktadır.

5. 1957–1960'lar: Kurumsallaşma, Tanıtım ve Turistik Çeşitlenme

5.1. 1957 Hayat Dergisi Yazısı

Hayat dergisinin 1957 tarihli tanıtım yazısı, Turizm Derneği ile Akçakoca Belediyesi'nin turizm alanında birlikte çalışmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Metinde öne çıkan göstergeler şunlardır:

- Turist sayısının kimi dönemlerde yerel nüfusu aşması;
- Yabancı turistlerin yoğunluğu ve ziyaretçilerin fındık toplama gibi yöresel işlere katılması;
- Gençlerin eğlenebilmesi ve sosyalleşebilmesi için gece geç saatlere kadar açık alanların bulunması;
- Turistlerin sahillerde rahatsız edilmemesi, misafirperverlikle karşılanması ve korunması.

Bu tanıtım anlatısı, 1957'de Akçakoca turizminin yerel paydaşların aktif katılımıyla geliştiği ve ziyaretçilere çeşitli deneyimlerin sunulduğu yönünde bir destinasyon imgesi kurmaktadır. Turistlerin fındık toplama sürecine katılması, günümüzde agroturizm kapsamında değerlendirilebilecek uygulamalarla benzerlik taşımaktadır; ancak dönemin pratiğini doğrudan bugünkü kurumsallaşmış agroturizm kavramıyla özdeşleştirmek yerine erken bir benzerlik olarak değerlendirmek daha uygundur.

5.2. 1961 Turizm Dergisi ve Dönemin Akçakoca İmgesi

1961 yılı Temmuz sayısında Turizm dergisinde Akçakoca "Denize Hasret Kimselerin Uğradığı Misafirperver İnsanlar Yatağı" olarak tanımlanmıştır. Derginin tanıtım amacı taşıyan söyleminde misafirperverliğin sürdüğü, turizm gelirlerinin yatırımları desteklediği, işletme ve konaklama seçeneklerinin çeşitlendiği ve doğal çevrenin çekiciliğini koruduğu yönünde olumlu bir destinasyon imgesi kurulmaktadır (Turizm, 1961). Bu ifadeler, dönemin Akçakoca'yı nasıl tanıttığını göstermesi bakımından değerlidir; ancak tanıtım metninin doğası gereği bağımsız bir etki değerlendirmesi ya da sürdürülebilirlik kanıtı olarak kullanılmamalıdır.

1961 tarihli tanıtım yazısı, dönemin Akçakoca imgesinde ulaşım, eğlence ve doğal çevre unsurlarının nasıl öne çıkarıldığını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Bu bölümde söz konusu göstergeler tarihsel kaynağın aktardığı biçimiyle değerlendirilmekte; günümüzle yapılacak karşılaştırmalar ise ancak ayrıca güncel verilerle desteklenebildiği ölçüde yorumlanmaktadır.

Kaynağın dikkat çektiği unsurlardan biri, Akçakoca'ya hem karadan hem de denizden düzenli ulaşım bulunduğu yönündeki anlatıdır: "Akçakocaya her gün müteahhit saatlarda denizden ve karadan seferler yapılmaktadır. Bu seferler umumiyetle turist götürür, turist getirir,". Bu ifade, 1961'de deniz ulaşımının destinasyon imgesinin bir parçası olduğunu göstermektedir; günümüzdeki ulaşım

altyapısıyla karşılaştırma yapabilmek için ayrıca güncel ve bağımsız verilere ihtiyaç vardır.

Tanıtım metninde Akçakoca'nın eğlence mekânlarının çeşitliliğine de değinilmekte; 1961 yılında gazino, hamam ve sinema gibi tesislerin faal olduğu aktarılmaktadır. Bu bilgi, dönemin turistik ve sosyal hizmet çeşitliliğinin tarihsel profilini kurmak açısından kullanılmaktadır.

Tanıtım metni, ormanlık alanların deniz kıyısına kadar uzandığı bir doğal çevre tasviri sunmaktadır: "Denize kadar inen gür ormanlarıyla, kıyı boyunca uzanan geniş kumsallarıyla sıhhat kaynağı olan mavi deniziyle Akçakoca Türkiye'nin en güzel ve en şirin plaj ve dinlenme yerlerinden biridir," şeklinde tanımlanmış ve "Burada, geniş ve zengin ormanlar yeşilin her rengiyle etrafı istila etmiştir. Kestane, meşe, kayın, gürgen, defne, ıhlamur, köknar, kavak ve daha birçok çeşit çeşit tür tür ağaçlar birbirleriyle kucaklaşarak hatta kaynaşarak yemyeşil bir örtü halinde toprağı kaplamış ve denize kadar uzamış, denizle birleşmiştir," bilgileri eklenmiştir. Kumsalların güzelliği ise şu ifadeyle aktarılmıştır: "ormanın yeşili ve denizin mavisi… Bu iki rengin arasında uzanan ve zaman zaman kayalıklarda kesilen geniş ve tertemiz bir kumsal… Bu kumsal yaz aylarında denize hasret insanlarla dolup taşmaktadır,". Bu tarihsel tasvir, 1961'de kıyı ve orman dokusunun destinasyon imgesindeki yerini göstermektedir. Daha sonraki kıyı kayıpları ya da çevresel değişimlere ilişkin değerlendirmeler, bu tanıtım metninin tek başına sağlayamayacağı güncel ve mekânsal verilerle ayrıca doğrulanmalıdır.

Misafirperverliğin ülke ve memleket sevgisiyle bağdaştırıldığından bahsedilmiştir; "memlekete hizmetin bir yolunu da Akçakocalı bu yolda bulmuştur. Bundan daha asil bir duygu tasavvur edilebilir mi? Hem memleketini tanıtıyorsun hem kendine ilerleme ve gelişme imkânı hem de yeni dostlar, yeni tanıdıklar kazanıyorsun."

Tanıtım metni, Akçakoca'da katılımcı bir turizm pratiğinin bulunduğu yönünde güçlü bir destinasyon imgesi sunmaktadır; "vatanlarını sevdikleri kadar memleketlerine de bağlı olan Akçakocalılar bütün kasaba halkının tabii üyesi bulunduğu bir turizm cemiyeti kurmuşlardır. İşler bu cemiyetin organizasyonu ile idare edilmektedir. Hırsızlık olmaz burada. Çünkü kasabalarının daha çok tanınmasını ve misafirlerinin yıldan yıla artarak çoğalmasını isteyen bu misafirperver asıl insanlar toptan vazife başındadır.", "asil ve misafirperver Akçakoca'lı gençler de kılavuzluk yahut rehberlik yaparak kasabalarına hizmet vermektedirler."

6. 1970'ler: Sosyo-Ekonomik Dönüşüm ve Turizmin Sınırları

Mecdi Emiroğlu'nun 1970 tarihli çalışması Akçakoca'nın sosyo-ekonomik yapısını ayrıntılı biçimde incelerken, Vedia Emiroğlu'nun 1972 tarihli araştırması kültürel değişime, turizmin mevcut durumuna ve gelişme olanaklarına odaklanmaktadır.

Emiroğlu (1970) kaleme aldığı araştırmasında 1935 yılı itibariyle Akçakoca'da fındık bahçelerinin arttığını ve en önemli ekonomik gelirinin ziraattan sağlandığını ifade etmektedir. Bu bilgi Karadenizin Kıyıcığında romanı ile de denklik göstermektedir. Fındıkla gelişen monokültürden önce bölgenin armut, elma, kestane gibi farklı meyvelerin yetiştirildiği ve çevre illere gönderildiği belirtilmektedir. Fındığın ana tarım ürününe dönüşmesi ve daha çok kazandırmasının yanında fındığın özellikleri dahilinde toplanması, üretimi, depolanması, nakli ve satışının daha kolay yapılabilmesi nedenleriyle fındığın baskın hâle gelmesi, diğer tarımsal üretim kalemleri ile hayvancılık ve orman ürünlerinin ekonomik önemini azaltmış ve bölgede monokültürleşme eğilimini güçlendirmiştir (Emiroğlu, 1970; Emiroğlu, 1972). Akçakoca halkı diğer tarımsal ve buğday mısır gibi hamur yapımı için kullanılan ürünleri dışarıdan temin etmeye başlamıştır. 1930'lu yılların tasvir edildiği Karadenizin Kıyıcığında romanında maddi gücün getirdiği ekonomik ve statü temelli hiyerarşinin 1970'lerde fındık ile kırılarak halkın maddi durumunun düzeldiği, diğer bir deyişle maddi getirinin halka yayılmasıyla ortaya çıkan ve "Orta" ve "İyi" gruplarında yoğunlaşan farklı ekonomik grupların ortaya çıktığı görülmektedir (Emiroğlu, 1972: 45).

Ilgaz'ın edebî temsilinde kadınların güvensizlik ve dışlanma içinde betimlendiği bir toplumsal çevre öne çıkarken, Emiroğlu'nun 1972 tarihli çalışması kadınların eğitim ve toplumsal statüsünde farklılaşmaya işaret etmektedir. Bu noktada bu gelişim Emiroğlu tarafından ekonomik gelirin artması, fındığın kolay bir hayat kazanma yolu olmasına bağlanmıştır. Eğitimin önceleri istikrarsız devam ettirildiği yörede, 1940'lerde açılan ilkokul ile kız-erkek ayrımı olmadan devam ettirilmeye başlanmıştır (Emiroğlu, 1972: 94). Benzer şekilde ekonomik durumun iyileşmesi, yörenin sunduğu hizmetlerin çeşitlenmesi halkın sosyal yaşama katılımını artırmış; yerel halkın "merkezde" geçirdiği zamanı da uzatmıştır (Emiroğlu, 1970: 123-128). Emiroğlu'nun 1972 tarihli bulguları, kadınların eğitim ve toplumsal statüsünde önceki edebî temsilden farklı bir görünüm ortaya koymaktadır. Farklı kaynak türleri nedeniyle bu karşılaştırma doğrudan ölçülmüş bir tarihsel değişim olarak değil, iki dönem temsilinin karşılaştırılması olarak değerlendirilmelidir.

Emiroğlu (1970: 89-90), fındığın 1905'te bölgeye getirilişini aktarırken Batı Karadeniz bölümündeki fındık fidanlarının yaklaşık %70'inin Akçakoca'da bulunduğunu belirtir. Emiroğlu (1972: 35) ise bu üretimin Türkiye fındık üretiminin yaklaşık %10'una karşılık geldiğini ifade eder. Fındığın giderek baskın bir ekonomik faaliyete dönüşmesinin, alternatif tarımsal üretimleri zayıflatırken turizme ayrılabilecek emek ve girişim gücünü de sınırlamış olabileceği düşünülebilir. 1970 tarihli değerlendirmede turizmin başlangıçtaki büyük atılımından sonra rutine dönüşmeye başladığı ve yeni bir çaba gerektirdiği görülmektedir.

6.1. Emiroğlu'nun Gözünden Akçakoca Turizmi

Emiroğlu'na göre Akçakoca turizminin gelişiminde fiziki konum ve karayolu ulaşımının iyileşmesi belirleyici olmuştur (1970: 124-127). 1949 dolaylarında

başlayan turizm faaliyetlerinin 1970'e kadar gelir artışı, şehirleşme, altyapı yatırımları ve kente göç üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Turizm gelirlerinin yerel kalkınmaya ve yaşam kalitesini artıran yatırımlara yönelmesi, ilk dönemde turizme yüklenen kalkınma işlevinin kısmen gerçekleştiğini göstermektedir (Emiroğlu, 1970: 126).

Emiroğlu'nun değerlendirmesinde turizmin geleceğini doğrudan etkileyen başlıca sorun ve öneriler şöyle sıralanmaktadır:

- Deniz dışında zaman geçirilebilecek etkinlik ve tesislerin sınırlı olması, ziyaretçilerin kalış süresini olumsuz etkilemektedir; mevcut sosyal tesisler talep karşısında yetersiz kalmaktadır.
- Fırtınalı ve denize girilemeyen günler için orman, dağ ve mağara gibi deniz dışı alanların turistik kullanımının geliştirilmesi ve etkinlik çeşitliliğinin artırılması gerekmektedir.
- Akçakoca'nın Karadeniz iklimine uygun biçimde sezonun yalnızca temmuz ayına sıkışmaması, haziran ve eylül aylarına doğru genişletilmesi önerilmektedir.
- Tanıtımın yöre karakteri, iklimi ve deniz özellikleri dikkate alınarak yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.
- Turizmle birlikte değişen talepler doğrultusunda otel, pansiyon, birahane, lokanta, pastane ve eğlence yerlerinin çoğalması, kasabanın gündelik ve fiziksel karakterinde de değişim yaratmaktadır.

1970'e gelindiğinde turizmin, yatırımları yönlendiren ve yerel refahı destekleyen önemli bir ekonomik girdi olmayı sürdürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte planlı bir turizm politikasının eksikliği ve tesislerin büyük ölçüde bireysel girişimlerle gelişmesi, uzun vadeli yönetim açısından önemli bir açık oluşturmaktadır. Emiroğlu, turizm gelirlerinin Akçakoca geneline yayılmasını ve katılımcı bir kalkınma biçiminin desteklenmesini destinasyonun geleceği açısından gerekli görmektedir (1970: 127).

Aynı dönemde plansız kentleşme ve yöreyle uyumsuz yapılaşmanın ileride tatil kasabası imajını zedeleyebileceğine ilişkin işaretler de belirgindir. Dönemin çalışmaları niceliksel büyümeyi hâlâ olumlu bir hedef olarak görse de, planlama, stratejik karar alma ve uzman görüşünün yerel girişimlerle birlikte işletilmemesi sonraki yıllarda daha görünür hâle gelecek sorunların zeminini oluşturmuştur. 1972'de ilçe nüfusunun 7.186 olarak verilmesi (Emiroğlu, 1972: 11), dönemin fiziksel ölçeğini anlamak açısından ayrıca önemlidir.

7. 1970 Sonrası: Sosyo-Kültürel Çatışmalar, Rekabet ve Mekânsal Dönüşüm

1970 sonrası döneme ilişkin yazılı araştırmaların sınırlı olduğu noktada, tek görüşmecinin retrospektif anlatısı fındık gelirlerindeki artış, köy-merkez

hareketliliği ve eğlence mekânlarında yaşandığı ileri sürülen gerilimler arasında bir ilişki kurmaktadır. Bu anlatı, dönemin yerel hafızasını anlamak açısından değerlidir; ancak olayların sıklığı, yaygınlığı ve nedenleri konusunda tek başına genellenebilir kanıt oluşturmaz: "Akçakoca belirli dönemlerde belirli göçler almıştır. Akçakoca 1876'da Rus harbinden sonra, Doğu Karadeniz'den göç aldı. Daha çok köylerde barınmışlar. Köyde yaşam, fındığın ekonomik değerinin artması ve şehre göç. Kars'tan yeniden göç alınması, oradan gelen insanların konuya bakış açısı… Bu bahsettiğimiz zamanlarda ben lisede okurken 1950'lerde bir Fransız kız bikinisiyle Bolu Lokantası var çarşıda, bikinisiyle oradan çıktı bir ayakkabıcı dükkânı vardı, oraya bikinisiyle gelip tekrar denize indi. Bahsettiğim 1958, ama geldiğin zaman şu anda da böyle değil. Fındık para etti, köyden şehir merkezine gelince gazinolarda misafirler yemek yiyip içki içerlerdi. Ankara'da gelen misafirler ailece oturuyorlar gazinoda, köyden gelenler tek oturmaya başlayınca kavgalar ve cinayetler olmaya başladı. Bu ani sosyo-ekonomik çatışma, dışarıdan gelen köyden şehre adaptasyonda bir sıkıntı oldu. Köyden geldi bir baktı ki orada kız erkek dans ediyor. Hiç görmemiş ki, içkiyi de fazla kaçırınca gerginlikler ve bir iki de vurgun oldu. Lokantada, kalabalık zamanlarda. Sistem karıştı."

Aynı görüşmeci, merkezdeki plajın kullanımının değişmesi, plansız işletmeler ve balıkçı barınağı sürecini turizmin gerilemesiyle ilişkilendirmektedir. Bu aktarım, mekânsal dönüşümün yerel hafızadaki anlamını göstermektedir; ancak barınağın yapımı, plaj kullanımındaki değişim ve destinasyon rekabeti arasındaki nedensel ilişkinin bağımsız planlama belgeleri ve mekânsal verilerle ayrıca sınanması gerekir: "Biz turizm hareketini, misafir olarak gördüğümüz turizm hareketini bizzat yaşadık. Ama insanlar sanıyor ki bu hep böyle devam etti. Burada basket sahaları yaptık, plajın hemen arkasına. Birisi geldi burada kaçak içkili mekân yaptı benden önceki dönemde. Masaları plajın orada. Birisi arkadaki binada hayvan besliyor, ahırın suları plajın kabinlerine aktı. Yani bunu yaşamayanlar zannediyor ki evvelden burası şehrin merkezinde çok güzel bir plajdı, yapılanlar öyle yapıldı…", "…plaj zaten diğer tarafa gitmişti. Gelenler rahatsızlık duydukları için Çınar Otel tarafındaki plajı kullanmaya başlamışlardı. Ben belediye başkanı olmadan turizm derneğinde görevliydim. Buranın hemen arkasında sahalar vardı, voleybol oynuyordu çocuklar. Oranın hemen arkasına birisi geldi kaçak mekân açtı. Biz dernek olarak plajı işletiyoruz. Bir gün baktık mekân neredeyse plajın hemen yanında masayı kurmuş, Düzce'den 6-7 tane erkek gelmiş, öğlen masayı kurmuş rakı içiyorlar. Önlerinde de bikinili kadınlar yüzüyor…", "…ama balıkçı barınağı zaten bütün kıyılarda var. Buradaki barınağın yerinin tercihi tamamen Bayındırlık Bakanlığı'nın kararı. Kişi olarak birileri söyledi diye bir şey yok. Buradaki seçim bu şekilde oluşmuş. Ama balıkçı barınağı başlamadan önce zaten bu nedenlerle plaj kullanımı zaten çınar caddesi tarafına kaymıştı. Önceden oteller de buradaydı, insanlar da burada yüzüyordu. Sonra Çınar otel yapıldı, altına kabinler yapıldı, orada aktif olarak denize girilmeye başlandı. Plaj ortadan kalkmadan önce merkezde halkın kabuk değiştirmesine de neden oldu."

> "60'tan sonra Akçakoca köylüsünün eline muazzam bir miktarda para geçmiştir. Daha öncesinde böyle bir para bilmediği, harcamadığı bir para. Şu anda Akçakoca 20-25 bin ton fındık üretiyor, bu geriye baktığımız zaman 65-70 yıllarında da aynı miktardaydı. O dönemde bizim yaşta olanların babaları lisede, üniversitede okuttu. Öyle bir ekonomik bağımsızlık oldu. Dezavantajı ise, şehirde bozulmalar başladı. Köyden inip de okumaya gitmeyenler lokantalarda, gazinolarda haraç almalar, kız kaçırmalar bunlar da Akçakoca'nın karanlık yüzünü oluşturdu. Sonra Akçakoca kaçakçılığın da yüzü oldu. 80 ihtilalinden önce 10 yıl 70'den 80'e kadar, Bulgaristan'dan gelen sigara ve mermi kaçakçılığının çıkış yeri burasıdır. Muazzam şekilde bu bölge tamamen kaçakçılığın merkezi oldu, cinayetler oldu.", "Haliyle bizimle beraber Erdek'te turizm başladı. Bu buradaki aktiviteyi yavaş yavaş o tarafa kaydırdı. Ege devreye girince turist kaybedildi. Ben 80 yaşındayım şu anda. Ben hatırlıyorum, ben yüzdüm buralarda benden büyükler yüzdü. Şu anda yaşamayanlar yüzdü. Olayın nasıl başladığını, nasıl değiştiğini, oradaki travmaları biz biliyoruz. Şu anda da hem yönetimde olan hem de plajı kullanan kişi olarak bir tek ben biliyorum."

Görüşmecinin "sosyal bozulma" olarak tanımladığı dönüşüme benzer bir değerlendirme Ilgaz'ın retrospektif anılarında da görülmektedir: "Fındık milyonlar kazandırmıştı benim Akçakocalılarıma, elbet kumarhaneler de burada olacaktı, meyhaneler de… bunun nedenlerini 1936'ların ilkokul öğretmeni olarak nasıl kestirebilirdim o yıllarda? (Ilgaz, 2016 :238)" Bu benzerlik, iki tanıklığın aynı dönüşümü benzer biçimde yorumladığını göstermekte; ancak söz konusu olayların kapsamını ve nedenlerini bağımsız olarak doğrulamamaktadır.

Mevcut tanıklıklar, 1970 sonrası dönemde turizm yönetimi, ortak kullanım alanları ve kıyı mekânı üzerinde artan gerilimlere işaret etmektedir. Merkezdeki plajın dönüşümü ve balıkçı barınağının inşası bu anlatılarda önemli kırılma noktaları olarak yer almaktadır. Bununla birlikte bu mekânsal müdahalelerin doğrudan turizmdeki gerilimlerden kaynaklandığını söylemek için mevcut veri seti yeterli değildir. Bu nedenle bölüm, söz konusu ilişkiyi kesin bir nedensellik olarak değil, sözlü tarih ve dönemsel kaynakların birlikte düşündürdüğü bir dönüşüm örüntüsü olarak değerlendirmektedir.

8. Doxey'in İrkiltme Endeksi Çerçevesinde Dönemsel Değerlendirme

Doxey'in İrkiltme Endeksi, yerel halkın turizme yönelik tutumlarını eufori, apati, irritasyon ve antagonizma biçiminde kavramsallaştıran bir çerçevedir (Doxey, 1975). Akçakoca verileri bu modele zorunlu ve doğrusal bir evreler dizisi olarak uydurulmamış; önceki bölümlerde sunulan bulguları dönemsel bir eğilim içinde okumaya yarayan sezgisel bir araç olarak kullanılmıştır. Kaynakların niteliği ve yoğunluğu dönemlere göre değiştiğinden, aşağıdaki tarihler kesin eşikler değil, eldeki verilerde baskın görünen eğilimleri ifade etmektedir.

1930–1950 aralığı, Doxey modelinde doğrudan bir turizm evresi değil, 1950'lerde ortaya çıkan euforik sahiplenmeyi hazırlayan toplumsal bağlam olarak okunabilir. Halkevinin eğitim, kültür ve kamusal katılım alanlarında yarattığı hareketlilik (bkz.

Bölüm 3), genç kuşakların örgütlenme kapasitesine katkıda bulunmuş olabilir; ancak bu ilişki tek başına belirleyici bir nedensellik olarak görülmemektedir.

1950'lerin ortasından 1960'ların başına uzanan dönem, Bölüm 4 ve 5'te ayrıntılı olarak açıklanan turistin "misafir" olarak görülmesi, ev pansiyonculuğunun yaygınlaşması, Turizm Derneğinin örgütleyici rolü, 1957 ve 1961 tanıtım metinlerinde turizmin "memleket meselesi" olarak sunulması gibi durumlar Doxey'in eufori evresiyle belirgin biçimde örtüşmektedir. Kaynakların önemli bölümünün tanıtım amacı taşıdığı dikkate alınarak, bu sahiplenmenin bütün yerel gruplarda aynı yoğunlukta yaşandığı varsayılmamaktadır.

1960'ların ortasından 1980'e uzanan dönemde ise Bölüm 6 ve 7'de aktarılan otel kapasitesinin baskı altına girmesi, köy-merkez hareketliliğinin yarattığı kültürel uyum sorunları, plaj çevresindeki plansız işletmeler, balıkçı barınağının inşası ve Turizm Derneğinin görünürlüğünün azalması gibi bulgular bir arada okunduğunda, dönemin kesin bir "irritasyon evresi" olarak adlandırılmasından çok, başlangıçtaki yoğun sahiplenmenin kısmen rutinleştiği ve bazı alanlarda rahatsızlık belirtilerinin belirginleştiği bir geçiş dönemi izlenimi vermektedir. Özellikle tek görüşmeciye dayanan sözlü tarih verisi bütün yerel toplumun aynı anda ve aynı yönde tutum değiştirdiğini göstermeye yeterli değildir; bu nedenle bulgular kesin bir evre geçişi değil, olası bir eğilim olarak değerlendirilmiştir.

9. Sonuç ve Değerlendirme

1970'lerden sonraki döneme ilişkin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel araştırmaların sınırlı olması, Akçakoca'nın yakın tarihindeki dönüşümü kesintisiz biçimde izlemeyi güçleştirmektedir. Bu nedenle daha geç dönem değerlendirmelerinde sözlü görüşme verisi, tarihsel kaynakların bıraktığı boşluğu kısmen tamamlayan destekleyici bir kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak tek görüşmeciye dayanan bu veri, yerel toplumun tamamını temsil etmemekte; özellikle geç döneme ilişkin sonuçların ihtiyatlı yorumlanmasını gerektirmektedir.

Eldeki kaynaklar, Akçakoca'nın sosyo-ekonomik dönüşümünde fındık üretiminin; sosyo-kültürel dönüşümünde ise halkevi, eğitim ve turizmin önemli etkenler arasında bulunduğunu düşündürmektedir. Fındığın yaygınlaşması, ekonomik gelirin daha geniş kesimlere dağılmasına ve hanelerin maddi bağımsızlığının artmasına katkı sağlamıştır. Halkevi eğitim, sosyalleşme ve kamusal katılım açısından yeni olanaklar yaratırken; turizm bu birikimin dış dünyayla etkileşim, hizmet üretimi ve yerel ekonomik çeşitlenme yönünde genişlemesine katkıda bulunmuş olabilir. Bu unsurlar birbirinin alternatifi değil, aynı tarihsel dönüşüm içinde etkileşen değişkenler olarak ele alınmalıdır.

Akçakoca dışında eğitim gören gençlerin geri dönüşünün sınırlı kaldığı yönündeki değerlendirme, görüşme verisinde kurumsal ve kuşaklar arası sürekliliği zayıflatmış olabilecek unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır; ancak bu konuda nüfus ve eğitim verileriyle desteklenmiş ayrı bir incelemeye ihtiyaç vardır. Benzer

biçimde, katılımcı turizm anlayışının kuşaklar arasında aktarılamadığı ve bireysel çıkarların daha belirleyici hâle geldiği yönündeki yorumlar, mevcut tarihsel ve sözlü kaynakların birlikte düşündürdüğü bir eğilim olarak görülmelidir. Sahile yakın doğal alanların dönüşümü, deniz seferlerinin durması, merkezdeki plajların değişimi ve ulaşım altyapısındaki sınırlılıklar ise destinasyon çeşitlenmesini etkileyen başlıca mekânsal ve yönetsel başlıklar olarak daha ileri araştırmayı gerektirmektedir.

2021'de gerçekleştirilen ve sonuç raporu 2022'de yayımlanan Akçakoca Turizm Çalıştayı'nda planlama, ürün çeşitliliği, altyapı, ortak vizyon ve yerel katılım sorunlarının yeniden gündeme gelmesi, 1970'lerde dile getirilen bazı sorun başlıklarıyla dikkat çekici bir süreklilik bulunduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte tarihsel dönemlerle güncel koşulların doğrudan eşdeğer olmadığı dikkate alınmalı; bu benzerlik, sorunların aynen ve kesintisiz biçimde sürdüğünün değil, bazı yapısal temaların tekrarlandığının göstergesi olarak yorumlanmalıdır.

Akçakoca örneği, bir destinasyonun gelişiminin yalnızca doğal çekiciliklerle açıklanamayacağını; eğitim, yerel örgütlenme, ekonomik yapı, toplumsal açıklık, altyapı ve ortak sahiplenme gibi unsurların birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Halkevi çevresinde oluşan kültürel ve örgütsel birikimin 1950'lerdeki turizm girişimlerini kolaylaştırmış olması muhtemeldir; ancak bu ilişki tek başına belirleyici bir nedensellik olarak görülmemelidir. Ev pansiyonculuğu, rehberlik ve misafirperverlik pratikleri ise turizmin gündelik hayatla bütünleştiğine ilişkin güçlü tarihsel göstergeler sunmaktadır.

Bölümün bulguları, başlangıçtaki güçlü toplumsal motivasyonun uzun vadeli kapasite ve altyapı planlaması, ürün çeşitlendirmesi, kurumsal süreklilik ve kuşaklar arası bilgi aktarımıyla desteklenmediğinde kalıcı bir destinasyon avantajına dönüşmesinin güçleşebileceğini göstermektedir. Akçakoca örneğinden çıkarılabilecek temel analitik sonuç, yerel katılımın yalnızca turizmin başlangıç aşamasında değil, destinasyonun farklı gelişim dönemlerinde değişen aktör ve ihtiyaçlara göre yeniden üretilmesi gerektiğidir. Bu sonuç, mevcut kaynakların sınırları içinde ileri sürülen tarihsel bir yorumdur; daha güçlü nedensel açıklamalar için çoklu görüşmeler, arşiv belgeleri ve güncel karşılaştırmalı verilerle desteklenmiş yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Akçakoca Turizm Çalıştayı Sonuç Raporu. (2022). Düzce Üniversitesi. https://cdn.duzce.edu.tr/File/GetFile/2a5c7365-002b-48fe-a7de-d306654281fc

Arıt, F. (1957). Karadeniz kıyılarında bir turizm mucizesi: Akçakoca. *Hayat Dergisi*.

Arslan, R. (2017). Türkiye'nin turizm politikası (1923–1960). *Electronic Turkish Studies*, *12*(19), 1–20.

Doxey, G. V. (1975). A causation theory of visitor-resident irritants: Methodology and research inferences. In *Proceedings of the Sixth Annual Conference of the Travel Research Association* (pp. 195–198). Travel Research Association.

Ecevit, B. (1955a, Ağustos 27). Akçakoca 1: Yağmur altında. *Ulus*. https://ecevityazilari.org/items/show/457

Ecevit, B. (1955b, Ağustos 28). Akçakoca 2: Misafirlik. *Ulus*. https://ecevityazilari.org/items/show/459

Ecevit, B. (1955c, Ağustos 29). Akçakoca 3: İnsanlar... *Ulus*. https://ecevityazilari.org/items/show/461

Ecevit, B. (1955d, Ağustos 30). Akçakoca 4: Deniz... *Ulus*. https://ecevityazilari.org/items/show/463

Ecevit, B. (1955e, Eylül 5). Yetinmemek!.. *Ulus*. https://ecevityazilari.org/items/show/475

Emiroğlu, M. (1970). *Akçakoca'da nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetler*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Emiroğlu, V. (1972). *Edilli Köyünün (Akçakoca) kültür değişmesi bakımından incelenmesi*. Varol Matbaası.

Hatırnaz, B. (2022). Akçakoca Destinasyonu'nun tarihî insan ekolojisi: Karadenizin Kıyıcığında romanı. *Folklor/Edebiyat*, *28*(112), 1043–1068.

Ilgaz, R. (2016). *Sarı yazma* (23. bs.). Çınar.

International Union for Conservation of Nature. (1980). *World conservation strategy: Living resource conservation for sustainable development*. IUCN.

Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1974). *Limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. Potomac Associates.

Özçelik, F. (2023). Sosyal ve kültürel hayatta Akçakoca Halkevi. İçinde E. B. Biçer & O. Şanlı (Ed.), *Sosyal, insan ve idari bilimlerde güncel yaklaşımlar 2* (ss. xx–xx). Duvar Yayınları.

Özkök, M. (1955). *Akçakoca: Karadeniz kıyısında şirin bir plaj ve sayfiye kasabası*. Akçakoca Turizm Derneği Yayınları.

Turizm Dergisi. (1961). Denize hasret kimselerin uğrağı, misafirperver insanlar yatağı: Akçakoca. *Turizm*.

World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.

BÖLÜM 10

Protestan Reformu'nun Sosyo-Ekonomik Dönüşümdeki Rolü

Merve Gül Kılınç[1]
Ercan Salğar[2]

[1] Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0009-0002-5072-750X
[2] Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Felsefesi ve Bilim Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-4452-6413

Giriş

Avrupa'da 16. ve 17. yüzyıllarda vuku bulan "Protestan Reformu", yalnızca dinsel alanda bir farklılaşmaya yol açmamış; aynı zamanda siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıların da kökten yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Katolik Kilisesi'nin geleneksel otoritesinin sorgulanmasıyla ortaya çıkan dinsel ayrışma ve mezhepsel çeşitlilik, toplumsal aidiyetlerin ve grup kimliklerinin oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dönemde yaşanan dinsel çatışmalar ve baskılar, Avrupa içerisinde önemli nüfus hareketlerinin ve göçlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Klasik sosyolojinin kurucularından Max Weber'in din sosyolojisi yaklaşımı çerçevesinde, dinsel inançların bireylerin sadece ibadet dünyasını değil, aynı zamanda gündelik yaşamlarını, çalışma biçimlerini ve ekonomik faaliyetlere yükledikleri anlamları da dönüştürdüğü kabul edilmektedir (Akalın, 2010). Bu bağlamda, Protestan ahlakının bireylerin çalışma, tasarruf, tüketim ve kazanç anlayışlarını nasıl biçimlendirdiği ve modern kapitalist zihniyetin gelişimine nasıl bir zemin hazırladığı, sosyolojik analizlerin temel odağını oluşturmaktadır.

Luther ile başlayan ve dünyevi meslek (vocation) kavramına dinsel bir anlam yükleyen teolojik dönüşüm, gündelik çalışmayı sıradan bir geçim kaynağı olmaktan çıkarıp ahlaki bir sorumluluk haline getirmiştir (Weber, 2013). Bu anlayış, bireyin dünyadan el etek çekmesini değil, aksine gündelik hayatını ahlaki ve dinsel ilkeler doğrultusunda düzenlemesini öngören "dünyevi çilecilik" anlayışıyla birleşmiştir. Özellikle Kalvinizm ve Püritenizm gibi mezheplerde somutlaşan bu disiplinli yaşam tarzı; düzenli çalışma, mesleğe bağlılık, zamanın verimli kullanılması, özdenetim ve ölçülü tüketim gibi davranışları dinsel bir disiplin içerisinde kurgulamıştır. Buradan hareketle, bu çalışmanın temel amacı, din ile ekonomi arasındaki ilişkinin yalnızca maddi koşullarla açıklanamayacağını; kültürel, dinsel ve ahlaki değerlerin de ekonomik zihniyeti şekillendirebileceğini Weberci bir perspektifle ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, Luther ile başlayan ve Kalvinizm ile derinleşen dinsel dönüşümün, bireyleri aralıksız çalışmaya ve sermaye birikimine yönelten psikolojik motivasyonları analiz edilmekte ve farklı Protestan mezheplerinin ekonomik davranışlar üzerindeki farklılaşan etkileri sosyolojik olarak açıklanmaktadır.

Söz konusu analizin gerçekleştirilmesi, modern kapitalizmin doğuşunun yalnızca teknolojik gelişmeler ya da mülkiyet ilişkileriyle sınırlı olmadığını, bireylerin iktisadi eylemlerine atfettikleri anlamların da bu süreçte kritik bir rol oynadığını göstermesi bakımından büyük bir akademik önem taşımaktadır. Batı dünyasındaki sosyo-ekonomik modernleşmenin zihniyet temellerini anlamak, günümüzdeki rasyonelleşme ve disiplinli çalışma etiğinin kökenlerini tartışmak açısından değerlidir. Ayrıca çalışma, Protestanlığı homojen bir yapı olarak ele almayıp; Luthercilik, Kalvinizm ve Püritenizm gibi farklı mezhepler arasındaki teolojik ve pratik ayrışmaları dikkate alarak, modern kapitalizmin ihtiyaç duyduğu disiplinli,

hesaplı ve rasyonel ekonomik aktör tipinin dinsel ve kültürel kökenlerini derinlemesine incelemektedir.

Nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman analizi ve teorik literatür taramasına dayanan bu çalışma, Max Weber'in din sosyolojisi yaklaşımını temel alarak üç bölüm halinde ele alınmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde, Reform'un tarihsel arka planı ile Katolik Kilisesi'nin otoritesine karşı gelişen teolojik değişimler incelenmektedir. İkinci bölümde, meslek kavramının dinsel bir görev olarak yeniden tanımlanması ve dünyevi çilecilik anlayışının mezhepsel yansımaları ele alınmaktadır. Son bölümde ise, Kalvinist ilahi takdir öğretisi başta olmak üzere dinsel inançların sermaye birikimi ve modern kapitalist rasyonalite üzerindeki somut etkileri sentezlenmektedir.

1. Protestan Reformu'nun Teolojik ve Zihniyet Temelleri

Protestan Reformu, XVI. yüzyıl Avrupa'sında Katolik Kilisesi'nin dinsel otoritesine, bazı uygulamalarına ve Hristiyanlığın yorumlanma biçimine yönelik eleştiriler sonucunda ortaya çıkan kapsamlı bir dinî dönüşüm hareketidir (Olgun, 2005). Reform süreci yalnızca teolojik tartışmalarla sınırlı kalmamış; Avrupa'nın toplumsal, siyasal, ekonomik ve düşünsel yapısında meydana gelen değişimlerle de etkileşim içerisinde gelişmiştir. Bu nedenle Protestanlığın ortaya çıkışını, bir yandan Katolik Kilisesi'nin dinî otoritesinin sorgulanması, diğer yandan bireyin inanç alanındaki konumunun yeniden tanımlanması ve dönemin değişen toplumsal koşullarının Hristiyan düşüncesine yansıması çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.

Protestan Reformu'nun başlangıcı çoğunlukla Martin Luther'in 1517 yılında Wittenberg'de 95 Tez olarak bilinen metni ortaya koymasıyla ilişkilendirilmektedir (Erbaş, 2002, s. 201). Luther, söz konusu metinde özellikle Katolik Kilisesi'nin uygulamalarını ve dinî otoritenin bazı biçimlerini eleştirmiştir. Bu eleştirilerin merkezinde, günahların bağışlanmasıyla ilişkilendirilen endüljans uygulaması bulunmaktadır. Luther'in temel itirazlarından biri, dinsel bağışlanmanın maddi bir karşılık üzerinden gerçekleştirilmesine yönelik uygulamadır (Parlak, 2022). Ona göre günahların bağışlanması ve kurtuluş gibi temel dinî meselelerin maddi unsurlarla ilişkilendirilmesi, Hristiyanlığın temel öğretileriyle bağdaşmamaktadır. Bunun yanında Luther, din adamlarının dinsel alandaki otoritesini ve Kilise'nin bireyin inancı üzerindeki belirleyici konumunu da sorgulamıştır. Bu yönüyle 95 Tez, yalnızca endüljans uygulamasına yönelik bir eleştiri olmaktan çıkarak Katolik Kilisesi'nin dinî ve kurumsal yapısının daha geniş ölçekte tartışılmasına zemin hazırlamıştır.

> Protestan kelimesi, başkaldıran, itiraz eden anlamına gelir. XVI. yüzyılda Martin Luther, (1485-1546), Roma Katolik Kilise' sinin günahları

> bağışlaması, bunu mali bir kaynak haline getirmesi, Kutsal Kitap yorumu ve hüküm çıkarmayı kendi inhisarında tutması, ayin dilinin Latince olması gibi hususlara karşı çıkarak ilk itirazı başlattı. İş sadece itirazda kalmadı. Böylece reformasyon başlamış oldu (Altıntaş, 2005, s. 34).

Reform kavramının kendisi de bu dönüşümün niteliğini açıklamak bakımından önemlidir. Latincedeki "*reformare*" ve "*reformatio*" kavramlarından türeyen reform, temel olarak yeniden şekillendirme veya yeniden düzenleme anlamını taşımaktadır (Parlak, 2022, s. 9). "Reformasyon kilisenin insan yaşamı üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırma değil, o güne kadarki egemenlik biçimi yerine başka bir egemenlik biçimini geçirme anlamına gelmektedir" (Weber, 2013, s. 8).

Protestanlığın genel karakteristik özellikleri değerlendirildiğinde, bu inanç anlayışının üç temel ilke etrafında şekillendiği görülmektedir (Waardenburg, 2025) Bunlardan ilki, dinsel otoritenin temel kaynağının Kutsal Kitap olarak kabul edilmesidir. İkinci ilke, insanın kurtuluşa iman aracılığıyla ulaşabileceği anlayışına dayanmaktadır. Üçüncü olarak ise kurtuluşun insanın kendi çabalarının bir sonucu değil, Tanrı'nın lütfu sayesinde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bu üç ilke, Protestan düşüncenin dinsel otorite, iman ve kurtuluş anlayışını belirleyen temel unsurlarını oluşturmaktadır (Waardenburg, 2025). Bu bağlamda Protestan Reformu, Hristiyanlığın asli kaynaklarına ve temel öğretilerine dönme düşüncesini öne çıkarmış ve Katolik Kilisesi'nin dinsel otoritesine alternatif bir anlayış geliştirmiştir. Bu anlayışın en önemli unsurlarından biri Kutsal Kitap'ın merkezî konuma yerleştirilmesidir. Böylece dinsel hakikatin belirlenmesinde yalnızca kurumsal ve ruhban otoritesine bağlı kalınması yerine, Kutsal Kitap'ın temel kaynak olarak kabul edilmesi savunulmuştur. Bu yaklaşım, bireyin inancını geleneksel otoritelerden bağımsız ve daha rasyonel bir düzlemde yorumlamasına zemin hazırlamıştır. Amerikalı bilim tarihçisi D. Stimson'a göre, Protestanların, özellikle de Püritenlerin, İncil'e yoğun biçimde yönelmeleri, bireylerin düşünsel gelişimi üzerinde önemli bir eğitici etki meydana getirmiştir. Stimson, İncil merkezli bu yaklaşımın, bireylerin zihinsel ve entelektüel gelişimine katkı sağlayarak geniş bir kesim üzerinde belirgin bir eğitimsel dönüşüm oluşturduğunu ifade etmektedir (Stimson, 1935, s. 324).

Protestan düşüncenin ortaya çıkardığı önemli değişimlerden biri de bireyin inanç alanındaki konumunun güçlenmesidir. Katolik Kilisesi'nin dinî bilgi ve yorum üzerindeki belirleyici rolünün sorgulanması, bireyin Kutsal Kitap ve inanç arasındaki ilişkide daha etkin bir konuma gelmesine imkân sağlamıştır. Bu durum, dinî düşüncenin yalnızca kurumsal otorite tarafından belirlenen bir alan olmaktan çıkarak bireysel yorum ve vicdan ekseninde yeniden değerlendirilmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda J. Calvin, *Hristiyan Dininin Öğretisi* adlı eserinde, insanın Tanrı'yı tanıması ve O'na yönelmesi sürecinde Kutsal Kitap'ın temel bir rehber ve öğretici kaynak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Calvin, 1845, s. 70).

“İncil’i bireysel okuma telkininin, her şeyden önce eğitim-öğretim, okuma-yazma faaliyetlerini ve akabinde bilimsel eğitimi doğrudan desteklediği söylenebilir” (Salğar, 2026, s. 177).

Bununla birlikte bu değişimin doğrudan modern anlamda seküler veya tamamen rasyonalist bir düşünce ortaya çıkardığı şeklinde değerlendirilmesi doğru değildir. Daha ziyade Protestan Reformu, Hristiyanlığın temel kaynaklarına dönüş arayışı içerisinde dinî inancın yeni bir zihniyet çerçevesinde yorumlanmasına imkân sağlayan tarihsel bir dönüşüm olarak ele alınmalıdır.

Protestan Reformu’nun ortaya çıktığı dönem, Avrupa’da yalnızca dinî değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik, siyasal ve düşünsel dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa’da bilimsel ve teknolojik gelişmelerin hız kazanması, üretim ilişkilerinin dönüşmesi ve ekonomik faaliyetlerin yeniden şekillenmesi, toplumların geleneksel yapılarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Modernleşme süreciyle birlikte bireylerin dünyayı ve kendi varoluşlarını anlamlandırma biçimleri de değişmeye başlamıştır. Bilimsel düşüncenin gelişmesi ve rasyonel açıklamaların önem kazanması, geleneksel otoritelerin ve toplumsal kurumların sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu değişimlerin sonucunda dinin toplumsal ve bireysel yaşam içerisindeki konumu da yeniden değerlendirilmiştir (Altıntaş, 2005, s. 24).

Bu dönüşüm, Hristiyanlığın geleneksel yorumlarının değişen toplumsal koşullar karşısındaki konumunu da gündeme getirmiştir. Bilimsel gelişmeler, Aydınlanma düşüncesi, siyasal dönüşümler ve ekonomik yapıdaki değişimler, bireyin akıl ve bilgiye dayalı düşünme biçimini güçlendirmiştir. Bununla birlikte modernleşme süreci, dinin bütünüyle ortadan kalkması şeklinde gerçekleşmemiş; aksine dinî inanç ve kurumların yeni toplumsal koşullar içerisinde yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Protestan Reformu ile modernleşme arasında doğrudan ve tek yönlü bir nedensellik kurmak yerine, her iki sürecin belirli tarihsel koşullarda birbirini etkileyen dönüşümler olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır (Altıntaş, 2005, s. 24). Bilimsel gelişmeler ve Aydınlanma düşüncesiyle paralel olarak dinin toplumsal yaşamdaki konumu yeniden değerlendirilmiş; din, modern dünyanın yeni şartlarına uyum sağlayacak şekilde yeniden yorumlanmıştır.

2. Protestan Ahlakı: Meslek Kavramı ve Dünyevi Çilecilik

Protestanlık, özellikle Orta ve Kuzey Avrupa’da etkili olmuş ve Hristiyanlığın farklı bir yorumlanma biçimini ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte Protestanlığın Avrupa’nın tamamında aynı ölçüde yayılmadığı belirtilmelidir. Doğu Avrupa’daki bazı Hristiyan toplumlar ile Güney Avrupa’da yer alan İtalya ve Portekiz gibi ülkeler Protestanlığın güçlü biçimde yerleştiği bölgeler arasında bulunmamaktadır. Bu durum, Reform hareketinin Avrupa’nın farklı bölgelerinde aynı toplumsal ve siyasal

sonuçları doğurmadığını göstermektedir. Protestanlığın gelişiminde bölgesel siyasal yapılar, toplumsal koşullar ve mevcut dinî kurumların niteliği önemli rol oynamıştır (Altıntaş, 2005, s. 33).

Protestan hareketler, Katolik Kilisesi'nin dinsel otoritesine ve bazı uygulamalarına yönelik eleştiriler bakımından ortak bir zemine sahip olmakla birlikte, zaman içerisinde farklı teolojik ve kurumsal özellikler kazanmıştır. Bu süreçte Kalvinizm, Presbiteryenizm, Pietizm, Metodizm ve Püritenizm gibi çeşitli hareketler ortaya çıkmıştır (Becker, Pfaff & Rubin, 2016). Anglikanizm de İngiltere'de Reform süreciyle bağlantılı olarak gelişen önemli bir dinsel gelenek olmakla birlikte, tarihsel ve kurumsal gelişimi bakımından diğer Protestan hareketlerden farklı özellikler taşımaktadır.

Bu mezhep ve hareketler içerisinde özellikle Kalvinizm ve Püritenizm, Protestanlığın disiplin, çalışma ve bireysel sorumluluk anlayışının gelişimi bakımından dikkat çekmektedir. Püritenizm, İngiltere'de Anglikan Kilisesi'nin Katolik gelenekten taşıdığı unsurlara yönelik eleştiriler çerçevesinde gelişmiş ve daha sade, disiplinli ve katı bir dinsel yaşam anlayışını savunmuştur (Salğar, 2026). Teolojik açıdan önemli ölçüde Kalvinist düşünceyle bağlantılı olan Püritenizm, İngiltere'de Protestanlığın daha disiplinli bir yorumunun gelişmesine katkıda bulunmuştur (Salğar, 2026, s. 175). Böylece Protestan Reformu, tek biçimli bir dinsel yapı ortaya çıkarmaktan ziyade, farklı toplumsal ve tarihsel koşullar içerisinde çeşitli mezhep ve hareketlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Protestan Reformu'nun ortaya çıkardığı yeni dinî anlayış, yalnızca Katolik Kilisesi'nin dinsel otoritesinin sorgulanmasıyla sınırlı kalmamış, bireyin gündelik yaşamını ve dünyevi faaliyetlerini anlamlandırma biçiminde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Protestanlığın farklı mezhep ve hareketleri içerisinde çalışma, meslek, tasarruf, tüketim ve ekonomik faaliyetlere yüklenen anlam, Katolik gelenekten farklılaşan bir ahlaki çerçevenin oluşmasına katkıda bulunmuştur (Akalın, 2012). Bu dönüşüm, özellikle Kalvinizm ve Püritenizm gibi asketik Protestan hareketlerde daha belirgin hâle gelmiştir. Max Weber'in din sosyolojisi açısından önem taşıyan temel meselelerden biri de Protestan ahlakının bu özelliklerinin modern kapitalizmin gelişmesine elverişli bir ekonomik zihniyetin oluşmasına nasıl katkıda bulunduğudur (Akalın, 2012).

Protestan ahlakının temel unsurlarından biri, meslek (*vocation*) kavramına yüklenen dinsel anlamdır. Protestanlıkta ilk dogma, "yaşamda Tanrı'yı hoşnut edecek biricik vasıta, keşişçe sofuluk yoluyla dünya içindeki ahlaklılığın aşılması değil, tam tersine, bireyin sosyal durumunun sonucu olarak ortaya çıkan ve böylelikle onun "mesleği" olmuş olan dünya içi görevleri yerine getirmeyi kesin şekilde bilmektir" şeklinde ifade edilebilir (Weber, 2013, s. 46). Martin Luther'in

düşüncesiyle birlikte daha önce büyük ölçüde manastır yaşamı ve ruhbanlıkla ilişkilendirilen dinsel sorumluluk anlayışının gündelik yaşam içerisindeki mesleklere de taşındığı görülmektedir. Böylece bireyin dünyadan uzaklaşarak dinsel bir yaşam sürmesi yerine, içinde bulunduğu toplumsal konum ve meslek aracılığıyla Tanrı'ya karşı sorumluluğunu yerine getirebileceği düşüncesi güç kazanmıştır. Meslek, yalnızca ekonomik gelir elde etmeye yarayan bir faaliyet olmaktan çıkarak bireyin ahlaki ve dinsel görevlerini gerçekleştirdiği bir alan hâline gelmiştir (Olgun, 2013). Bu anlayış, çalışma hayatının dinsel açıdan anlamlandırılmasına ve ekonomik faaliyetin ahlaki bir çerçeve içerisinde değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Weber açısından bu dönüşüm, Protestan ahlakının modern ekonomik davranışların oluşumundaki önemini açıklayan temel unsurlardan biridir. Weber'e göre din, ekonomik faaliyetlerin dışında kalan yalnızca manevi bir inanç sistemi değildir. Dinsel değerler ve dünya görüşleri, bireylerin çalışma, tüketim, tasarruf, kazanç ve servet biriktirme biçimlerini etkileyebilecek toplumsal güçlerdir (Akalın, 2012). Bu nedenle ekonomik davranışların anlaşılabilmesi için yalnızca maddi koşulların değil, bireylerin davranışlarını yönlendiren ahlaki değerlerin ve zihniyetlerin de dikkate alınması gerekir. Weber'in Protestanlığı bir toplumsal gelişme modeli olarak ele alması da bu yaklaşımın bir sonucudur (Yıldırım, 2015).

Protestan ahlakında çalışmanın dinsel bir görev olarak görülmesi, bireyin ekonomik faaliyetlerine farklı bir anlam kazandırmıştır. Çalışma, yalnızca geçim sağlamak veya maddi ihtiyaçları karşılamak amacıyla gerçekleştirilen bir faaliyet olmaktan çıkarak bireyin ahlaki sorumluluğunun bir parçası hâline gelmiştir (Akalın, 2010, s. 8). Bu anlayışta bireyin sahip olduğu mesleği düzenli ve sürekli bir biçimde yerine getirmesi, zamanını verimli kullanması ve üretken olması önem taşımaktadır. Dolayısıyla meslek, bireyin toplumsal yaşam içerisindeki konumunu belirleyen ekonomik bir faaliyet olmasının yanı sıra, dinsel sorumluluğun yerine getirildiği bir alan olarak da değerlendirilmiştir.

Bu anlayışın en belirgin biçimde geliştiği alanlardan biri Kalvinist düşüncedir. Kalvinist öğretide ilahi takdir ve seçilmişlik anlayışı, bireyin kendi kurtuluş durumuna ilişkin kesin bir bilgiye sahip olmasını güçleştirmiştir (Torun, 2002). Bireyin Tanrı tarafından seçilip seçilmediğini kesin olarak bilememesi, dinsel açıdan bir belirsizlik meydana getirmiştir. Bu belirsizlik karşısında birey, inancının ve seçilmişliğinin işaretlerini kendi yaşamında aramaya yönelmiştir. Düzenli çalışma, mesleki başarı, disiplinli yaşam ve ahlaki davranışlar bu bağlamda bireyin dinsel yaşamının göstergeleri olarak anlam kazanmıştır. Böylece çalışma, yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, bireyin kendi dinsel konumunu anlamlandırmasına yardımcı olan bir yaşam pratiği hâline gelmiştir (Torun, 2002, s. 93).

Bununla birlikte Kalvinist öğretinin ekonomik başarıyı doğrudan kurtuluşun kesin kanıtı olarak gördüğü şeklinde bir yorumdan kaçınmak gerekir. Weber'in analizinde önemli olan nokta, bireyin kurtuluş konusunda yaşadığı belirsizliğin onu disiplinli ve sistematik bir yaşam biçimine yöneltmesidir. Bu süreçte birey, zamanını boşa harcamaktan kaçınmakta, sürekli çalışmaya ve mesleğinde başarılı olmaya önem vermektedir. Böylece dinsel kaygılar, bireyin gündelik yaşamında düzenli ve sürekli bir çalışma davranışının ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

> Weber'in kapitalizmin ruhunun kökenini arayışında merkezi öneme sahip olan bu kavram, bu eserde iki anlamda kullanılmıştır. Sofuluk bir anlamıyla, ahirete yönelik asketizm yahut manastır asketizmi, yani kendini Tanrı'ya adama ve bu yolda dünya nimetlerinden, her türlü uğraşıdan elini eteğini çekme, diğer anlamıyla da dünyevi asketizm, yani dünya işleriyle uğraşmayı Tanrı'yı hoşnut etmek için sürdürmek ve dünya nimetlerinden yararlanabilecek durumda olduğu halde bunlardan yine Tanrı'yı hoşnut etmek için bilerek ve isteyerek uzak durmak, bu yolda katı bir tutum sergilemek demeye gelir. Bu anlamda asketik kişi Tanrı'nın şanı için çok çalışır, dünya mallarından uzak durmaz. Ancak gösterişten ve lüks tüketimden kaçınır. Bu tutum Weber'e göre önceleri Tanrı için mesleğine sadakatle bağlı olma durumuyken, daha sonra kendisi amaç olarak mesleğe bağlılık halini almıştır. Weber bunu "dünya içi asketizm" olarak adlandırır (Weber, 2013, s. 13).

Protestan ahlakının çalışma anlayışı, dünyevi çilecilik veya dünyevi asketizm kavramıyla doğrudan ilişkilidir (Akalın, 2012). Çilecilik genel olarak dünyevi hazların sınırlandırılması ve bireyin kendisini disiplin altında tutması anlamına gelir. Ancak Protestan dünyevi çileciliği, bireyin dünyadan bütünüyle uzaklaşmasını veya manastır yaşamına çekilmesini öngörmemektedir. Bunun yerine bireyin gündelik yaşamını belirli ahlaki ilkeler doğrultusunda düzenlemesi ve dünyevi faaliyetlerini disiplinli bir biçimde sürdürmesi esas alınmaktadır (Akalın, 2012, s. 26). Böylece çilecilik, manastırın sınırları dışına çıkarak gündelik hayatın içerisine taşınmıştır.

Bu açıdan Protestan dünyevi çileciliği ile geleneksel manastır çileciliği arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Manastır merkezli çilecilikte bireyin dünyevi yaşamdan uzaklaşması ve dünyevi arzularını sınırlandırması ön plana çıkarken, Protestan bireyin toplum içerisinde kalarak gündelik faaliyetlerini disiplin altına alması önem kazanmıştır. Çalışmak, mesleki sorumluluklarını yerine getirmek, zamanını düzenlemek, ölçülü tüketmek ve kazancını tasarruf etmek bu disiplinin temel unsurları hâline gelmiştir (Akalın, 2012, ss. 27-28). Bu nedenle Protestan, ekonomik faaliyetleri dinsel yaşamın karşıtı olarak değil, dinsel sorumluluğun gerçekleştirildiği alanlardan biri olarak değerlendirmiştir.

Bu noktada Protestan ahlakının ekonomik davranışlar üzerindeki etkisi üç temel unsur üzerinden değerlendirilebilir (Apalı, 2020). Birincisi, çalışmanın dinsel ve ahlaki bir görev olarak kabul edilmesidir. İkincisi, zamanın düzenli ve sistematik

biçimde kullanılması ve bireyin sürekli bir çalışma disiplini geliştirmesidir. Üçüncüsü ise elde edilen kazancın ölçüsüz tüketime yönlendirilmemesi ve tasarruf edilen kaynakların yeniden ekonomik faaliyetlere aktarılmasıdır. Bu üç unsur birlikte değerlendirildiğinde, Protestan ahlakının bireyin ekonomik davranışlarını belirli bir disiplin içerisinde düzenlediği görülmektedir (Apalı, 2020, s. 193).

Protestan ahlakındaki bu ekonomik disiplin, Weber'in rasyonelleşme kavramıyla da yakından ilişkilidir. Rasyonelleşme, toplumsal davranışların geleneksel alışkanlıklardan uzaklaşarak hesaplanabilirlik, düzenlilik, sistematiklik ve amaçlara yönelik planlı davranış ilkeleri doğrultusunda şekillenmesini ifade etmektedir (Akalın, 2012). Protestan asketik anlayışta bireyin çalışma hayatını düzenlemesi, zamanını verimli kullanması, harcamalarını kontrol etmesi ve kazancını planlı biçimde değerlendirmesi, bu rasyonel yaşam biçiminin gündelik hayattaki görünümleri olarak değerlendirilebilir (Akalın, 2012, s. 30). Bu nedenle Protestan ahlakı, bireysel dindarlık ile sistematik ve disiplinli bir yaşam biçimi arasında önemli bir bağlantı oluşturmuştur.

Mezhepler arasındaki farklılıklar bu noktada önem kazanmaktadır. Weber, Luthercilik ile Kalvinizm arasında bireyin dünyevi yaşam karşısındaki tutumu bakımından belirgin farklılıklar bulunduğunu ileri sürmektedir (Apalı, 2020, s. 195). Luthercilik, mevcut toplumsal ve siyasal düzen karşısında daha muhafazakâr bir tutum sergilemiş ve bireyin mevcut toplumsal konumunu sürdürmesini daha fazla önemsemiştir. Bu nedenle Lutherci ahlakın bireyin ekonomik yaşamını Kalvinizm kadar sistematik ve dönüştürücü bir disiplin içerisinde düzenlemediği söylenebilir (Apalı, 2020, s. 195).

Buna karşılık Kalvinizm, bireyin gündelik yaşamını daha yoğun bir dinsel ve ahlaki disiplin içerisinde düzenleyen bir anlayış geliştirmiştir. Kalvinist düşüncede mesleki faaliyet, düzenli çalışma, tutumluluk ve özdenetim yalnızca ekonomik yaşamın gereklilikleri olarak değil, bireyin dinsel sorumluluklarının da bir parçası olarak görülmüştür. Bireyin sahip olduğu meslekte sürekli ve disiplinli biçimde çalışması, zamanını verimli kullanması ve yaşamını ölçülü bir biçimde sürdürmesi, dinsel yaşamın gündelik hayattaki yansımaları hâline gelmiştir.

Püritenizm ise bu disiplin anlayışının İngiltere'deki önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. Kalvinist düşünceyle güçlü bağlantıları bulunan Püritenizm, dinsel yaşamın sadeleştirilmesini, bireyin kendisini disiplin altında tutmasını ve gündelik hayatını ahlaki ilkeler doğrultusunda düzenlemesini savunmuştur (Akalın, 2010). Püriten anlayışta çalışma, tasarruf, ölçülü tüketim ve özdenetim önemli değerler hâline gelmiştir. Bu nedenle Kalvinizm ve Püritenizm, Weber'in dünyevi asketizm kavramı açısından özel bir önem taşımaktadır. Asketik Protestanlığın başlıca taşıyıcıları arasında Kalvinizm, Pietizm, Metodizm ve Baptist

hareketinden doğan çeşitli toplulukların bulunduğu belirtilmektedir (Doğan, 2015, s. 210).

Dolayısıyla Protestan ahlakında meslek, çalışma ve dünyevi çilecilik birbirinden bağımsız kavramlar değildir. Meslek, bireyin Tanrı karşısındaki sorumluluğunu yerine getirdiği dünyevi bir görev olarak anlam kazanırken; dünyevi çilecilik, bu görevin disiplinli, sürekli ve ölçülü bir yaşam biçimi içerisinde yerine getirilmesini sağlamıştır. Özellikle Kalvinizm ve Püritenizmde belirginleşen bu anlayış, çalışmayı ahlaki bir görev hâline getirirken lüks tüketimi sınırlandırmış, tasarrufu teşvik etmiş ve kazancın yeniden ekonomik faaliyetlere yönlendirilmesini meşrulaştırmıştır. Weber açısından bu süreç, modern kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayan tek unsur olmamakla birlikte, kapitalist ekonomik davranışların gelişmesine uygun bir zihniyetin oluşmasına katkıda bulunan önemli kültürel ve dinsel koşullardan biridir (Akalın, 2012, ss. 28-30). Bu nedenle Protestan ahlakı, yalnızca bir dinî disiplin biçimi değil, aynı zamanda çalışma, meslek, tasarruf ve ekonomik faaliyetlerin anlamını dönüştüren bir zihniyet sistemi olarak değerlendirilebilir.

3. Kalvinizm'den Kapitalizme: Ekonomik Zihniyet ve Sermaye Birikimi

Protestan Reformu ile birlikte ortaya çıkan yeni dinî anlayış, yalnızca Katolik Kilisesi'nin otoritesinin sorgulanmasına ve Hristiyanlığın yeniden yorumlanmasına neden olmamış, aynı zamanda bireyin gündelik yaşamına ve ekonomik faaliyetlerine yüklediği anlamı da dönüştürmüştür. Önceki bölümde ele alındığı üzere Protestan ahlakında çalışma, meslek, tasarruf, özdenetim ve dünyevi çilecilik önemli birer dinsel ve ahlaki değer hâline gelmiştir. Bu değerlerin ekonomik yaşam üzerindeki etkisi ise özellikle Kalvinist öğretide daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. Max Weber'in din sosyolojisinin temel inceleme alanlarından biri de bu noktada şekillenmektedir. Weber, belirli Protestan inançlarının bireylerin ekonomik davranışlarını nasıl etkilediğini ve bu davranışların modern kapitalizmin gelişmesine elverişli bir zihniyetin oluşmasına nasıl katkı sağladığını açıklamaya çalışmıştır (Şengül, 2017, s. 91).

Max Weber, modern sosyolojinin kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Émile Durkheim ile sosyolojinin bağımsız ve sistematik bir bilim dalı hâline gelmesinde önemli rol oynayan Weber, özellikle din, ekonomi, toplumsal eylem ve modernleşme arasındaki ilişkiler üzerine geliştirdiği analizlerle sosyoloji literatüründe önemli bir yer edinmiştir (Marshall, 1999, s. 791). Weber'in din ve ekonomi arasındaki ilişkiye yönelik ilgisinin değerlendirilmesinde, onun yetiştiği aile ve kültürel çevrenin de dikkate alınması mümkündür. 1864 yılında Erfurt'ta doğan Weber, Protestan ve Lutherci bir aile ortamında yetişmiştir. Baba tarafından Lutherci, anne tarafından ise Fransa'dan gelen Huguenot Protestanların izlerini taşıyan aile geçmişi, Weber'in farklı Protestan geleneklerle ilişkili bir kültürel ortam

içerisinde yetiştiğini göstermektedir. Ailesinin dinsel ve kültürel arka planı, Weber'in daha sonraki çalışmalarında din, ahlak ve toplumsal davranış arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaşması bakımından önemli bir bağlam oluşturmuştur. Weber'in ailesinde farklı yaşam anlayışlarının bir arada bulunması da onun düşünsel gelişimi açısından dikkat çekici bir unsurdur. Babası toplumsal ve siyasal yaşamda etkin, ticaret ve hukukla ilgilenen ve dünyevi otoriteye önem veren bir kişilik olarak öne çıkarken, annesi Helene Weber daha dindar, ahlaki sorumluluk ve özdisiplin üzerinde duran bir karaktere sahipti. Bu farklılık, Weber'in çocukluk ve gençlik döneminde dünyevi yaşam ile dinî-ahlaki sorumluluk arasında belirgin bir karşılaşma yaşamasına zemin hazırlamıştır. Weber'in daha sonraki çalışmalarında bireysel davranış, ahlak, din ve ekonomik faaliyet arasındaki ilişkilere yönelmesinin arka planında bu kültürel çevrenin de etkili olduğu ileri sürülebilir (Günerigök, 2016, s. 312).

Weber'in Protestan ahlakı ile kapitalizm arasındaki ilişkiye yönelik analizinin temelinde, dinin ekonomik davranışlar üzerindeki etkisinin incelenmesi bulunmaktadır. Weber'e göre din, ekonomik yaşamın tamamen dışında yer alan yalnızca manevi bir inanç sistemi değildir (Akalın, 2012, s. 12). Dinsel inançlar, bireylerin çalışma, meslek, kazanç, tüketim, tasarruf ve servet biriktirme biçimlerini etkileyebilen önemli toplumsal unsurlardır. Bu nedenle ekonomik davranışların yalnızca maddi çıkarlar veya ekonomik zorunluluklar üzerinden açıklanması yeterli değildir. Bireylerin ekonomik faaliyetlerine yükledikleri anlamların ve bu faaliyetleri yönlendiren ahlaki değerlerin de dikkate alınması gerekir. Weber'in Protestanlığı bir toplumsal gelişme modeli olarak ele alması, dinî değerlerin ekonomik davranışlar üzerindeki bu etkisini ortaya koyma çabasının bir sonucudur (Yıldırım, 2015). "Onun ilkelerine göre insan yaşamında dürüstlük ve çalışkanlık ilk sırada yer almalıdır. Çalışkan, dürüst ve dünya nimetlerinden uzak duran ve ibadet eden rahipler kurtulmuş olanlar arasındadır. Lüks yaşam, süs eşyalarının kullanımı, sarhoşluk ve tembellik günahtır" (Weber, 2013, s. 9).

> İlahi takdir öğretisine göre; dünyada günaha batmış mümin, Tanrı için çalışmalıdır. Her şey Tanrı' nın takdirine bağlı olduğundan, fert, kurtuluşa mı ereceğini, yoksa lanetleneceğini mi bilemez. Bu durumda bireyler "seçilmesinin" işaretlerini arayacaktır. Kalvinci mezhepler, dünyevi (ekonomik) başarılarda seçilmişliğin (felahın) kanıtının bulunduğunu düşünürler. Birey, kurtuluş (seçilmiş olmak) belirsizliğinin verdiği korkudan kurtulmak için çalışmaya yönlendirilir. Seçilmişliğinden emin olmak için bir meslekte aralıksız çalışmanın en iyi yol olduğu özellikle salık verilir. Dinsel kuşkuyu sadece bu yatıştırır ve bağışlanma kesinliğini verir. Bu psikolojik süreç neticede ferdiyetçiliği güçlendirmiştir (Torun, 2002, s. 93).

Bu bağlamda Kalvinizm, Weber'in analizinde özel bir konuma sahiptir. Bunun temel nedeni, Kalvinist öğretinin bireyin dünyevi yaşamını sıkı bir dinsel disiplin

altında düzenlemesidir (Akalın, 2012, s. 30). Kalvinist düşüncenin önemli unsurlarından biri olan ilahi takdir anlayışına göre insanın kurtuluşu kendi iradesiyle belirlediği bir sonuç değildir. Bireyin Tanrı tarafından seçilip seçilmediği konusunda kesin bir bilgiye sahip olmaması, kurtuluş konusunda sürekli bir belirsizlik yaşamasına neden olmuştur. Bu durum, bireyi kendi dinsel durumuna ilişkin işaretleri gündelik yaşamında aramaya yöneltmiştir. Düzenli çalışma, mesleki başarı, ahlaki disiplin ve ölçülü bir yaşam bu bağlamda bireyin seçilmişliğine ilişkin psikolojik güvence arayışının unsurları hâline gelmiştir.

Kalvinist öğretideki bu anlayış, ekonomik başarı ile dinsel yaşam arasında doğrudan bir anlam ilişkisi kurulmasına zemin hazırlamıştır. Birey, Tanrı tarafından seçilip seçilmediğini kesin olarak bilemediği için, yaşamını belirli bir düzen içerisinde sürdürmeye ve mesleğinde sürekli çalışmaya yönelmiştir (Weber, 2013, s. 46). Dolayısıyla Kalvinist öğretide bireyin mesleğinde başarılı olması, Tanrı'nın lütfuna mazhar olduğuna ve seçilmişler arasında yer aldığına işaret eden bir gösterge olarak değerlendirilmektedir (Bouwsma, 1989, s. 71; Eire, 2022, s. 76-vd). Böylece çalışma, yalnızca ekonomik kazanç elde etmenin aracı olmaktan çıkmış, bireyin dinsel sorumluluğunu yerine getirdiği bir davranış biçimine dönüşmüştür.

> Çalışma (iş) bir fazilettir, her ferde cennet önceden müjdelenmiştir ve insan kendi mesleğini kendi seçmelidir (Türkdoğan, 1981: 185). Bu tür bir dinsel görüş her türlü mistisizmi dışlar. Bu anlayışta, Kilise ve ayinlerin yardımıyla kurtuluşa ermek mümkün değildir; kurtuluşu bahşetmek Tanrı'nın elindedir. Bu yetki Kilise ve Papazlar tarafından tasarruf edilemez (Torun, 2002, s. 93).

Bu süreçte meslek kavramı da özel bir önem kazanmıştır. Protestan ahlakında meslek, bireyin toplumsal yaşam içerisindeki sıradan konumunu ifade etmenin ötesinde, yerine getirilmesi gereken bir görev olarak değerlendirilmiştir (Weber, 2013, s. 45). Bireyin kendi mesleğinde düzenli, sürekli ve disiplinli biçimde çalışması, onun ahlaki sorumluluğunun bir göstergesi hâline gelmiştir. Böylece çalışma, gündelik hayatın zorunlu bir faaliyeti olmaktan çıkarılarak dinsel anlam taşıyan bir görev olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu anlayış, bireyin ekonomik faaliyetlerine ahlaki bir meşruiyet kazandırmış ve çalışma hayatının dinsel açıdan değer kazanmasına katkıda bulunmuştur.

Kalvinist düşüncenin ekonomik davranışlar üzerindeki etkisi yalnızca çalışma anlayışıyla sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda tüketim alışkanlıklarının sınırlandırılması ve tasarrufun teşvik edilmesi de bu ahlaki sistemin önemli unsurları arasında yer almıştır. Dünyevi hazlardan, gösterişli yaşamdan ve lüks tüketimden uzak durulması, bireyin kazancını kişisel tüketim amacıyla harcamasını sınırlandırmıştır (Akalın, 2012). Buna karşılık çalışarak elde edilen kazancın korunması, biriktirilmesi ve yeniden ekonomik faaliyete aktarılması teşvik edilmiştir. Böylece çalışma ile tasarruf arasında birbirini tamamlayan bir ekonomik davranış biçimi ortaya çıkmıştır.

> İdeal kapitalist girişimci tipi gösterişten ve gereksiz harcamalardan, kendi gücünün bilinçli hazzından, dıştan kendine yönelen ve ona oldukça rahatsız edici gelen toplumsal ilgiden utanır. Diğer bir deyişle, onun yaşama biçimi, Franklin'in alıntı yapılan "vaazında açıkça ortaya çıktığı gibi, genellikle -ve bizim için önemli olan bu olgunun tarihsel bakımdan önemi derinlemesine ele alınabilir- kendinde belli bir sofuca nitelik taşır. Soğuk bir alçak gönüllülük bu ideal tipte seyrek değil çok sık rastlanan bir özelliktir. O, Benjamin Franklin'in açıkça önerdiği tedbirlilik konusunda gerçekten samimidir. Sözü edilen bu tipin, kendi şahsı ve kendi servetiyle, irrasyonel bir duygu olan "işini iyi yapma"nın dışında "hiçbir ilgisi yoktur" (Weber, 2013, s. 39).

Weber'in analizinde dünyevi çilecilik tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Protestan asketizmi, bireyin dünyadan tamamen çekilmesini değil, dünya içerisinde disiplinli ve ahlaki bir yaşam sürmesini ifade etmektedir. Birey ekonomik faaliyetlerden uzaklaşmak yerine, çalışmayı, mesleki sorumluluğu, tasarrufu ve ölçülü tüketimi dinsel yaşamının bir parçası hâline getirmiştir. Bu nedenle Protestan çileciliği, dünyevi faaliyetlerin reddedilmesinden ziyade bu faaliyetlerin belirli bir ahlaki disiplin içerisinde yürütülmesini öngörmüştür (Akalın, 2005). Weber açısından bu durum, dinî disiplin ile ekonomik rasyonalite arasında önemli bir bağlantı oluşturmuştur.

Protestan ahlakının ekonomik davranışları üzerindeki etkisi üç temel unsur etrafında açıklanabilir. İlk olarak çalışma ve üretkenlik dinsel bir sorumluluk olarak görülmüştür. İkinci olarak zamanın düzenli ve verimli kullanılması, bireyin gündelik yaşamının temel ilkelerinden biri hâline gelmiştir. Üçüncü olarak ise elde edilen kazancın lüks tüketim ve dünyevi hazlar için kullanılmasından kaçınılarak tasarruf edilmesi ve ekonomik faaliyetlere yeniden yönlendirilmesi önem kazanmıştır (Apalı, 2020, s. 193).

> Estetik ya da sportif zevklere hizmet eden kültür varlıklarından zevk almaya verilen izin, her zaman, hep çok özel bir sınırlamayla karşılaştı: hiçbir şeye mal olmamalılar. İnsan, sadece Tanrı'nın şanıyla ona lütfedilen malların mutemedidir…. Her kuruşun hesabını vermek zorundadır ve bir kısmını Tanrı'nın şanı için kullanacağı yerde, kendi zevki için kullanması, en azından, tehlikelidir. Dünyevi asketik Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, tüketimi, özellikle lüks tüketimini sınırlamıştır. Buna karşılık, mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kar çabasının zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca doğrudan doğruya Tanrı'nın isteği olarak görmüştür (Weber, 2009, ss. 139-140).

Bu üç unsurun bir araya gelmesi, modern kapitalist ekonomik davranışlarla uyumlu bir yaşam biçiminin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Bu noktada sermaye birikimi ile Protestan ahlakı arasındaki ilişki daha açık hâle gelmektedir. Bireyin sürekli çalışması üretimin ve kazancın artmasına, ölçülü tüketim anlayışı ise elde edilen gelirin daha büyük bir bölümünün tasarruf edilmesine

imkân sağlamıştır. Tasarruf edilen kaynakların yeniden ekonomik faaliyetlere aktarılması ise sermayenin büyümesine ve üretim sürecinin devamlılığına katkıda bulunmuştur. Böylece Protestan ahlakının çalışma, tasarruf ve yeniden yatırım arasında oluşturduğu ilişki, modern kapitalist ekonomik davranışlarla örtüşen bir yapı ortaya çıkarmıştır.

Burada Weber'in temel vurgusu, Protestan ahlakının doğrudan kapitalizmi meydana getirdiği değildir. Weber, kapitalizmin oluşumunu yalnızca dinsel faktörlerle açıklamamaktadır. Modern kapitalizmin ortaya çıkışında ekonomik, siyasal, hukuki ve teknolojik koşulların yanı sıra belirli bir kültürel ve ahlaki zihniyetin de etkili olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla Protestan ahlakı ile kapitalizm arasındaki ilişki, basit bir neden-sonuç ilişkisi biçiminde değil, belirli dinsel değerlerin kapitalist ekonomik davranışların gelişmesine uygun bir zihniyet oluşturması şeklinde değerlendirilmelidir (Apalı, 2020, s. 193).

Weber'in bu yaklaşımında rasyonelleşme kavramı da önemli bir yere sahiptir. Modern kapitalist ekonomi; hesaplanabilirlik, düzenlilik, planlama, süreklilik ve rasyonel örgütlenme gibi özelliklere dayanmaktadır. Protestan asketik anlayışın bireye kazandırdığı zaman disiplini, düzenli çalışma, tutumluluk, özdenetim ve ekonomik faaliyetlerin sistematik biçimde yürütülmesi gibi davranışlar, bu ekonomik rasyonaliteyle önemli ölçüde örtüşmektedir. Bu nedenle Protestan ahlakı, modern kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ekonomik aktör tipinin oluşmasına kültürel bir zemin hazırlamıştır (Şengül, 2017, s. 89).

Bireyin ekonomik faaliyetlerini rasyonel biçimde düzenlemesi, aynı zamanda çalışma ile tüketim arasındaki ilişkinin yeniden kurulmasına neden olmuştur. Birey daha fazla çalışarak gelir elde etmekte; ancak elde ettiği geliri doğrudan tüketim amacıyla kullanmak yerine önemli ölçüde tasarrufa yöneltmektedir. Tasarruf edilen kaynakların yeniden üretime aktarılması, sermayenin sürekli büyümesini mümkün kılan bir davranış döngüsü meydana getirmiştir. Bu süreçte ekonomik kazanç, yalnızca kişisel zenginliğin göstergesi olmaktan çıkarak üretkenliğin ve disiplinli yaşamın sonucu olarak anlam kazanmıştır.

Kalvinist düşüncede ekonomik başarıya yüklenen anlamın anlaşılabilmesi açısından bireyin dinsel kaygıları da önem taşımaktadır. Kurtuluşun önceden belirlenmiş olması ve bireyin kendi seçilmişliği hakkında kesin bilgiye sahip olmaması, sürekli bir içsel sorgulamaya neden olmuştur. Bu psikolojik durum, bireyin kendisini çalışmaya, mesleki başarıya ve düzenli bir yaşam sürmeye yönlendirmesine katkı sağlamıştır. Böylece ekonomik faaliyet, yalnızca dışsal bir ihtiyaç olmaktan çıkarak bireyin kendi dinsel konumunu anlamlandırdığı bir alana dönüşmüştür. Weber'in analizinde bu durum, dinî inançların bireysel davranışlar aracılığıyla ekonomik sonuçlar doğurabileceğini gösteren önemli bir örnektir (Akalın, 2010).

Kalvinizmin yanı sıra Püritenizm de bu ekonomik ve ahlaki zihniyetin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Püriten yaşam anlayışı, dünyevi hazların

sınırlandırılması, çalışmanın yüceltilmesi, tasarrufun teşvik edilmesi ve bireyin kendi davranışlarını sürekli denetim altında tutması gibi ilkeleri öne çıkarmıştır (Doğan, 2015, ss. 205-208). Bu nedenle Weber'in asketik Protestanlık analizinde Kalvinizm ve Püritenizm, bireyin gündelik yaşamını sistematik biçimde düzenleyen hareketler olarak öne çıkmaktadır. Asketik Protestanlığın diğer önemli taşıyıcıları arasında Pietizm, Metodizm ve Baptist hareketinden gelişen çeşitli topluluklar da bulunmaktadır (Doğan, 2015, s. 210).

Weber, Protestanlığın farklı kolları arasında da ayrım yapmaktadır. Luthercilik, bireyin mevcut toplumsal ve siyasal düzen karşısındaki konumu bakımından daha muhafazakâr bir çizgide değerlendirilirken, Kalvinizm gündelik yaşamın daha yoğun bir dinsel disiplin altında düzenlenmesini teşvik etmiştir (Doğan, 2015). Bu nedenle Weber'in kapitalizmin ruhunun oluşumuna ilişkin değerlendirmelerinde özellikle Kalvinizm ve onun etkisindeki Püriten ahlak öne çıkmaktadır. Bu mezheplerde çalışma, meslek, tasarruf ve özdenetim arasındaki ilişki daha sistematik bir nitelik kazanmış ve bireyin ekonomik davranışları dinsel sorumluluk çerçevesinde şekillenmiştir (Apalı, 2020, s. 195). Özellikle bu konu Püritenizm'de ahit ve sözleşme kavramları ile ilişkilendirilmektedir. Püriten düşüncede Tanrı ile insan arasındaki ilişki, karşılıklı yükümlülükleri içeren bir "ahit" veya "sözleşme" anlayışına dayanmaktadır (Salğar, 2026, s. 175). Bu anlayışta Tanrı'nın insana yönelik vaatleri ile insanın bu vaatlere karşı yerine getirmesi gereken sorumluluklar birbirinden ayrı düşünülmemektedir. Diğer bazı Protestan anlayışlarında Tanrı'nın lütfunun koşulsuz olduğu vurgulanırken, Püritenler Tanrı'nın vaatlerinin insanın sorumluluklarını yerine getirmesiyle bağlantılı olduğunu savunmuşlardır. Bu çerçevede bireyin Tanrı'ya karşı sorumluluğu yalnızca dinsel ibadetler ve kilise merkezli ritüellerle sınırlı değildir. Bireyin çalışması, mesleğinde başarılı olmak için çaba göstermesi, topluma fayda sağlaması, dürüst ve yardımsever bir yaşam sürmesi de Tanrı'ya karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklar olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Püriten anlayışta gündelik yaşamın çeşitli alanlarındaki ahlaki ve ekonomik faaliyetler, yalnızca dünyevi amaçlara yönelik davranışlar olarak değil, aynı zamanda Tanrı'ya karşı yerine getirilen birer görev ve ibadet biçimi olarak anlam kazanmıştır (Trinterud, 1951, ss. 39–42).

Bu noktada Protestanların ekonomik ve toplumsal konumlarına ilişkin Weber'in gözlemleri de önem kazanmaktadır. Weber, Protestan grupların belirli tarihsel koşullarda eğitim, ticaret, sanayi ve yöneticilik gibi alanlarda daha görünür hâle gelmelerini, yalnızca ekonomik çıkarlarla açıklamamak gerektiğini ileri sürmektedir (Akalın, 2010, ss. 6-9). Ona göre bu grupların çalışma disiplini, mesleki sorumluluk anlayışı, eğitim tercihleri ve ekonomik faaliyetlere yönelik tutumları, Protestan ahlakının oluşturduğu zihniyetle birlikte değerlendirilmelidir. Bununla birlikte bu tür gözlemlerin tarihsel bir bağlam içerisinde ele alınması ve Protestan olmanın tek başına ekonomik başarıyı açıklayan bir unsur olarak görülmemesi gerekir (Apalı, 2020, s. 195).

Protestan ahlakının kapitalist zihniyet üzerindeki etkisinin önemli bir boyutu da kazanç elde etmenin ahlaki açıdan yeniden değerlendirilmesidir. Asketik Protestanlık, lüks tüketimi ve dünyevi zevkleri sınırlandırırken, düzenli çalışma sonucunda elde edilen kazancı bütünüyle olumsuzlamamıştır. Aksine kazancın ölçülü bir yaşam içerisinde korunması ve üretken ekonomik faaliyetlere yönlendirilmesi meşru kabul edilmiştir. Böylece servet sahibi olmak ile serveti kişisel hazlar için tüketmek birbirinden ayrılmıştır. Servetin birikmesi, eğer bireysel gösteriş ve lüks tüketim yerine üretken ekonomik faaliyetlerde kullanılıyorsa, disiplinli çalışma ve ekonomik sorumluluk anlayışıyla uyumlu hâle gelmiştir.

Bu anlayış, modern kapitalizmin ihtiyaç duyduğu sermaye birikiminin ahlaki açıdan meşrulaştırılmasına katkıda bulunmuştur. Kapitalist ekonomik sistem açısından sermayenin yalnızca elde edilmesi değil, sürekli olarak yeniden üretim sürecine sokulması da önemlidir. Protestan ahlakının kazancın tüketilmesi yerine biriktirilmesini ve yeniden yatırılmasını teşvik etmesi, bu açıdan kapitalist ekonomik davranışlarla uyumlu bir yapı oluşturmuştur. Çalışma, tasarruf ve yeniden yatırım arasındaki süreklilik, sermayenin büyümesine ve ekonomik faaliyetlerin genişlemesine katkıda bulunan bir davranış biçimi ortaya çıkarmıştır.

Bu çerçevede Weber'in "kapitalizmin ruhu" olarak ele aldığı zihniyet, yalnızca zengin olma arzusuna indirgenemez. Burada söz konusu olan, ekonomik faaliyetin sistematik, sürekli ve hesaplı biçimde yürütülmesini öngören bir yaşam anlayışıdır. Bireyin çalışmayı bir görev olarak kabul etmesi, zamanını verimli kullanması, kazancını ölçülü biçimde değerlendirmesi, tüketimini sınırlandırması ve elde ettiği kaynakları yeniden üretime yönlendirmesi bu zihniyetin temel özellikleridir. Dolayısıyla kapitalist zihniyet, yalnızca ekonomik kurumların değil, bireylerin davranışlarını yönlendiren belirli bir değerler sisteminin de ürünüdür.

Weber'in yaklaşımının temel önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmin gelişimini yalnızca maddi üretim koşulları, sermaye sahipliği veya ekonomik çıkarlarla açıklamak yerine, ekonomik davranışların arkasındaki kültürel ve dinsel anlamları da araştırmaktadır (Akalın, 2010). Bu yaklaşım, ekonomik sistemlerin yalnızca kurumsal yapılardan oluşmadığını; aynı zamanda bireylerin davranışlarını yönlendiren değerler, inançlar ve yaşam biçimleri tarafından desteklendiğini göstermektedir. Protestan ahlakı bu bağlamda, bireyin ekonomik davranışlarına dinsel bir anlam yükleyerek çalışma, tasarruf ve sermaye birikiminin belirli koşullarda ahlaki bir meşruiyet kazanmasına katkıda bulunmuştur.

Bundan hareketle Kalvinizm ile kapitalizm arasındaki ilişki, doğrudan ve tek yönlü bir nedensellikten ziyade, dinî inançların bireysel davranışlar aracılığıyla ekonomik zihniyet üzerinde oluşturduğu etki üzerinden değerlendirilmelidir. Kalvinist ilahi takdir ve seçilmişlik anlayışının oluşturduğu kurtuluş belirsizliği, bireyi düzenli ve sürekli çalışmaya yönelten bir disiplinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Çalışmanın meslekî ve dinsel bir görev olarak görülmesi, lüks tüketimin sınırlandırılması ve tasarrufun teşvik edilmesi ise elde edilen kazancın

yeniden ekonomik faaliyete aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece çalışma, tasarruf ve yeniden yatırım arasında süreklilik kazanan bir davranış modeli ortaya çıkmıştır.

Bu davranış modeli, modern kapitalizmin ihtiyaç duyduğu disiplinli, hesaplı, tutumlu ve rasyonel ekonomik aktör tipinin oluşmasına kültürel bir katkı sağlamıştır. Ancak bu durum, Protestan ahlakının kapitalizmin tek nedeni olduğu anlamına gelmemektedir. Weber'in asıl vurgusu, ekonomik yapıların oluşumunda maddi koşullar kadar dinsel ve kültürel değerlerin de etkili olabileceğidir (Akalın, 2010). Bu nedenle Kalvinizm'den kapitalizme uzanan ilişki, belirli bir dinsel ahlakın bireysel davranışları dönüştürmesi ve bu davranışların zaman içerisinde modern kapitalizmin gelişmesine elverişli bir ekonomik zihniyet oluşturması şeklinde açıklanabilir. Bu bakımdan Protestan ahlakı, modern kapitalizmin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, ahlaki ve zihinsel temellerini anlamak açısından da önemli bir açıklama çerçevesi sunmaktadır.

Sonuç

16. yüzyıl Avrupa'sında vuku bulan Protestan Reformu, yalnızca Katolik Kilisesi'nin dini otoritesine ve uygulamalarına yönelik bir eleştiri hareketi değil; bireyin din, toplum, çalışma ve gündelik yaşamla kurduğu ilişkiyi kökten değiştiren kapsamlı bir zihniyet dönüşümüdür. Homojen bir yapı olmayan ve kendi içinde Luthercilik, Kalvinizm, Püritenizm gibi farklılıklar barındıran bu mezhepsel çeşitlilik, bireylerin gündelik yaşamını ve ekonomik davranışlarını farklı biçimlerde etkilemiştir. Teolojik dönüşümün en önemli yansımalarından biri dünyevi faaliyetlere yüklenen anlamın değişmesidir; dinsel yaşam manastır duvarlarının dışına taşınarak, özellikle Lutherci gelenekle birlikte bireyin sahip olduğu meslek (vocation), sadece sıradan bir geçim kaynağı olmaktan çıkıp Tanrı'ya karşı yerine getirilmesi gereken ahlaki bir sorumluluk ve görev haline getirilmiştir.

Bu süreçte Kalvinizm, sunduğu "ilahi takdir" ve "seçilmişlik" öğretisiyle kurtuluş konusunda derin bir belirsizlik yaratarak birey üzerinde yoğun bir dinsel kaygı oluşturmuştur. Seçilmişliklerine dair dünyevi işaretler arayan ve bu içsel şüpheyi dindirmek isteyen bireyler, kendilerini disiplinli, aralıksız ve sistemli bir çalışmaya adamışlardır. Kalvinist ve Püriten çizgide somutlaşan bu dünyevi çilecilik (asketizm) anlayışı, bireyi dünyadan uzaklaştırmak yerine onu dünya içinde aktif tutmuş; bir yandan dürüst çalışmayı ve kazanç sağlamayı doğrudan Tanrı'nın isteği olarak meşrulaştırırken diğer yandan lüksü, gösterişi ve dünyevi hazları kesin sınırlarla yasaklamıştır. Böylece zenginlik ile tüketim birbirinden ayrılmış; elde edilen kazancın kişisel hazlar için harcanmak yerine biriktirilmesini (tasarruf) ve sürekli olarak yeniden yatırıma yönlendirilmesini sağlayan bir sermaye birikimi döngüsü doğmuştur.

Neticede bu ahlaki disiplin; zamanı verimli kullanan, hesaplı, planlı, tutumlu ve rasyonel hareket eden modern rasyonel ekonomik aktör tipinin doğuşuna kültürel ve zihinsel bir zemin hazırlamıştır. Max Weber'in de vurguladığı üzere, modern

kapitalizmin gelişiminde pazar ilişkileri, mülkiyet ve sermaye gibi maddi unsurların yanı sıra, bireylerin iktisadi eylemlerine anlam kazandıran bu kültürel, dinsel ve ahlaki değerler de kritik ve tamamlayıcı bir rol oynamıştır.

Weber'in maddi koşullar ile zihniyet dünyası arasında kurduğu bu dengeli ilişki, modern kapitalizmin kökenlerini tamamen maddi ve yapısal dinamiklere dayandıran diğer kuramsal yaklaşımlarla, özellikle de Karl Marx'ın tarihsel materyalizmiyle olan temel ayrışmayı belirginleştirmektedir. Nitekim Max Weber ve Karl Marx, kapitalizmin ortaya çıkışı ve modern toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerine farklı açıklama modelleri geliştirmişlerdir. Marx, kapitalizmi esas olarak üretim ilişkileri, sermaye birikimi, özel mülkiyet ve sınıf çatışması üzerinden açıklarken, Weber ekonomik davranışların oluşumunda dinsel inançların, ahlaki değerlerin ve toplumsal zihniyetin etkisine dikkat çekmiştir. Bu yönüyle Marx kapitalizmin maddi ve yapısal koşullarını ön plana çıkarırken, Weber kapitalist ekonomik düzenin oluşumunda etkili olan kültürel ve dinsel motivasyonları açıklamaya çalışmıştır (Kulle, 2019, s. 624–625).

Marx'ın yaklaşımı ise bu noktada Weber'den önemli ölçüde ayrılmaktadır. Marx için kapitalizmin temelini belirleyen unsur, insanların maddi üretim sürecindeki konumları ve bu süreçte ortaya çıkan sınıfsal ilişkilerdir. Kapitalist toplumda üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile emek gücünü satan işçi sınıfı arasındaki ilişki, kapitalist üretim biçiminin temelini oluşturur. Dolayısıyla Marx'ın açıklamasında din, kapitalizmin ortaya çıkışının bağımsız ve temel nedeni olarak değil, toplumsal ve ekonomik yapı ile bağlantılı bir olgu olarak değerlendirilir. Buradan hareketle Marx'ın toplumsal çözümlemesinin maddi faktörler ve üretim tarzı üzerinden şekillendiği, Weber'in ise buna karşılık dinsel-kültürel faktörlerin toplumsal değişimdeki rolünü daha fazla öne çıkardığı ifade edilmektedir (Acar & Bilir, 2014, s. 121).

Bu farklılık, iki düşünürün din ile ekonomi arasındaki nedensellik ilişkisine yaklaşımlarında daha açık biçimde görülmektedir. Marx'ta ekonomik yapı ve üretim ilişkileri toplumsal düşünce ve kurumların oluşumunda belirleyici bir konumdayken, Weber ekonomik davranışların oluşumunda dinsel fikirlerin ve değerlerin de etkili olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla Marx'ın analizinde daha çok maddi yapıdan düşünsel alana doğru bir açıklama görülürken, Weber ekonomik davranışların oluşumunda düşünsel ve kültürel faktörlerin de etkili olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Weber'in yaklaşımı, kapitalizmin yalnızca ekonomik koşulların doğal bir sonucu olarak açıklanmasına karşı daha çok boyutlu bir perspektif sunmaktadır (Kulle, 2019, s. 624–625).

Bununla birlikte Weber ile Marx arasındaki farklılığı kesin bir karşıtlık olarak değerlendirmek doğru değildir. Her iki düşünür de kapitalizmin bireylerin yaşam biçimlerini ve toplumsal ilişkilerini dönüştüren güçlü bir sistem olduğu konusunda ortak bir zemine sahiptir. Marx kapitalist sistemin sınıfsal ve ekonomik eşitsizlikler üzerinden nasıl işlediğini açıklarken, Weber kapitalist düzenin bireylerde

oluşturduğu disiplin, rasyonellik ve çalışma yönelimini incelemiştir. Bergen, *Emek din ilişkisi ve kültür: Sınıftan cemaate* adlı çalışmasında da Weber ve Marx'ın kapitalizme farklı açılardan yaklaştıkları, Weber'in Protestan etiği üzerinden burjuva davranış biçimlerini; Marx'ın ise işçi sınıfını ve onun burjuvazi karşısındaki konumunu merkeze aldığı belirtilmektedir (Bergen, 2012).

Sonuç olarak Marx ve Weber'in kapitalizm analizleri, birbirini tamamen dışlayan değil, kapitalizmin farklı boyutlarını görünür kılan iki yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Marx kapitalizmin ekonomik ve sınıfsal temellerini; Weber ise kapitalist ekonomik davranışların dinsel, kültürel ve ahlaki kaynaklarını ön plana çıkarmaktadır. Marx açısından sermaye birikimi, üretim ilişkileri ve sınıf çatışması belirleyici olurken, Weber açısından çalışma disiplini, meslek anlayışı, tasarruf ve Protestan asketizmi kapitalist zihniyetin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle kapitalizmin tarihsel gelişimini yalnızca ekonomik koşullarla veya yalnızca Protestanlıkla açıklamak yerine, ekonomik yapılar ile dinsel-kültürel değerlerin karşılıklı etkileşimi içerisinde değerlendirmek daha kapsamlı bir sosyo-ekonomik açıklama sunmaktadır.

Kaynakça

Acar, M., & Bilir, H. (2014). Gerçek Bir &Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *2014*(1), 114-122. Erişim adresi: https://doi.org/10.18493/kmusekad.87525

Akalın, K. H. (2005). Avrupa'da burjuvazinin yükselmesinde rasyonel ekonomik etkinliğin asketik içeriğinin rolü. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 5*(2), 97–110. Erişim adresi: A- MAX WEBER'İN SOSYOLOJİ KURAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Akalın, K. H. (2010). Rasyonel Ekonomik Etkinliğin Gelişimi Sürecinde Protestan Ahlakı. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (19), 1-13. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/107345

Akalın, K. H. (2012). Max Weber'in yorumunda meslek ahlakı olarak dünyevi asketikizm. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*(2), 11–32. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/53293

Altıntaş, R. (2005). *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları. [Adobe Acrobat Reader sürümü]. Erişim adresi: https://www.muharrembalci.com/kitaplika/40.pdf

Apalı, Y. (2020). Sabri F. Ülgener'in İktisadi Ahlaki ile Weber'in Protestan Ahlakı'nın Karşılaştırması. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 193-200. Erişim adresi: https://ijbemp.com/files/fa686c3a-0b28-46a6-9241-83032c871701.pdf

Becker, Sascha O. vd. (2016). Causes and Consequences of the Protestant Reformation. Explorations in Economic History, 62, 1-25.

Bergen, L. (2012). Emek Din İlişkisi ve Kültür: Sınıftan Cemaate. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, *1*(2), 116-133. Erişim adresi: https://izlik.org/JA95KT93DJ

Bouwsma, W. J. (1989). Explaining John Calvin. The Wilson Quarterly, 13/1, 68-75.

Calvin, J. (1845). The Institutes of the Christian Religion. Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI.

Doğan, Ş. (2015). Max Weber ve Sabri F. Ülgener'de Zihniyet-Din İlişkisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *5*(2), 203-226. Erişim adresi: https://izlik.org/JA49ZB29ZH

Eire, C. (2022). Calvinism and the Reform of the Reformation. The Oxford Illustrated History of the Reformation. 95-143.

Erbaş, A. (2001, Haziran). *Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği).* Dinler Tarihi Araştırmaları-3'ün toplantısında gerçekleştirilen sempozyum, Ankara.

Günerigök, M. (2016). Din Sosyolojisi Metodolojisinde Anlayıcı Yaklaşım -Max Weber Örneği. *The Journal of Social Sciences Institute*, Sayı: 32, 311-331. Erişim adresi: https://isamveri.org/pdfdrg/D01732/2016_32/2016_32_GUNERIGOKM.pdf

Kulle, H. (2019). Kapitalizmin Sosyolojik Temelleri Üzerine Bir İnceleme: Marx, Weber ve Ülgener Karşılaştırması. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, *2*(3), 619-635. Erişim adresi: https://doi.org/10.33712/mana.637547

Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü (Osman Akınhay & Derya Kömürcü Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Olgun, H. (2005). Katolik Kilisesi'nin Endüljans Uygulaması ve Protestan Reformuna Etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *18*(18-19), 327-346. https://doi.org/10.17120/omuifd.45695

Olgun, A. (2013). Hıristiyanlık ve sekülerleşme ilişkisi ya da seküler dindarlığın teolojisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 12*(24), 149–174. Erişim adresi: https://isamveri.org/pdfdrg/D03644/2012_4/2012_4_OLGUNH.pdf

Parlak, A. (2022). Protestan Reformunun Meydana Gelmesinde Etkili Olan Toplumsal, Siyasi ve Ekonomik Faktörler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 56, 7-49. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2422571

Salğar, E. (2026). Modern Bilim ve Protestanlık. *Kilikya Felsefe Dergisi*, *1*, 170-186. Erişim adresi: https://izlik.org/JA42YU54UB

Stimson, D. (1935). Puritanism and The New Philosophy in 17th Century England. Bulletin of the Institute of the History of Medicine, Vol. 3, No. 5, 321-334.

Şengül, F. N. (2017). Max Weber ve İslam. *Journal of Analytic Divinity, 1*(1), 83–100. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/369947

Torun, İ. (2002). Kapitalizmin Zorunlu Şartı "Protestan Ahlak". *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 89-98. Erişim adresi: https://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/alintilar/1309.pdf

Trinterud, L. J. (1951). The Origins of Puritanism. Church History 20/1, 37-57.

Yıldırım, E. (2015). Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *12*. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/article/65303

Waardenburg, J. (2025). Protestanlık. TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/protestanlik

Weber, M. (2009). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Gülistan Solmaz Çev.). Ankara: Alter Yayıncılık.

Weber, M. (2013). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Milay Köktürk Çev.). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

BÖLÜM 11

Haber Sunumunda Yeni Bir Boyut Olarak Haber Oyun: İnfografik Haberler ve Veri Manipülasyonu İlişkisi Üzerine Uygulamalı Bir Analiz

Mustafa Şeker[1]
Ayşen Yalman[2]

[1] Prof. Dr. , Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ORCİD: 0000-0002-9323-7132
[2] Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi Serik GSS MYO, Halkla İlişkiler ve Pazarlama Bölümü, ORCİD: 0000-0003-2280-2824

GİRİŞ

Teknolojinin hızla evrim geçirmesi, günümüzde veri gazeteciliği, haber oyunları ve veri manipülasyonu gibi konuları gündeme getirerek medya ve iletişim alanlarında yeni dinamikleri ortaya koymaktadır. Bu evrim, iletişim teknolojilerini yaşamın ayrılmaz bir parçası haline getirirken, beraberinde önemli soruları da beraberinde getirmiştir.

Marshall McLuhan'ın (2001) belirttiği gibi, elektronik teknoloji insan merkezli niteliği ile öne çıkarak dünyayı küresel bir köye dönüştürmüştür. Bu dönüşüm süreci, elektromanyetik keşiflerin tüm insan ilişkilerini yeniden biçimlendirdiği, eşzamanlı 'alan'ı tekrar yarattığı bir serüvene dönüştürmektedir. Ancak, bu teknolojik atılım aynı zamanda büyük veri kavramını gündeme getirmiş, iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte sürekli artan ve değerlendirilmeyi bekleyen veri yığınlarını ortaya çıkarmıştır.

Bu bağlamda, büyük veri yığınları arasından anlam çıkarmak ve toplumun yararına kullanmak için 'açık veri' kavramı önem kazanmaktadır. Açık veri, herkesin özgürce erişebileceği, kullanabileceği, değiştirebileceği ve paylaşabileceği veriyi simgelemektedir (Kitchin, 2014). Verilerin şeffaf ve demokratik bir anlayışla herkesin kullanımına açılması, veri gazeteciliği faaliyeti için temel bir gerekliliktir. Bu kapsamda, veri gazeteciliği, teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan yeni araç ve uygulamalarla önem kazanmış, toplumların kritik bilgilere nasıl erişebileceğini ve bu bilgileri nasıl değerlendirebileceğini gösteren önemli bir gazetecilik pratiği haline gelmektedir.

Büyük veri konseptinin gazetecilikteki önemi, özellikle veri görselleştirmenin yükselen bir ifade biçimi olarak öne çıkmasıyla birlikte artmaktadır. Bu yaklaşım, büyük veriyi anlamamıza yardımcı olmak ve karmaşık bilgiyi etkili bir şekilde özetlemek amacıyla çağdaş gazeteciliğin vazgeçilmez bir anlatı türü haline gelmektedir (Bradshaw, 2017).

Bu çalışma, veri gazeteciliğinin haber süreçlerini izlemenin ve sayısal verilerle desteklemenin, haberin şeffaflığını ve nesnelliğini artırıp artıramadığını değerlendirerek, önemli sorulara odaklanmaktadır. Araştırma, veri gazeteciliğinin iddia ettiği nesnelliği ve tarafsızlığı sağlama potansiyelini ölçmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, veri yoluyla manipülasyonun mümkün olup olmadığı gibi kritik soruları ele almaktadır. Çalışma, veri gazeteciliği süreçlerinde gazetecinin rolü ve kararlarının haber hikayesi üzerindeki etkilerini anlamak ve bu alandaki iddiaları değerlendirmek adına önemli bir katkı sunmaktadır. Bu kapsamda yapılan çalışmanın bu alandaki güncel gelişmeleri ve araştırma boşluklarını belirlemede kılavuz olacağı düşünülmektedir.

Haber Üretim ve Sunumunda Yeni Deneyimler

Geleneksel medyadan dijital medyaya geçiş süreci, sadece teknoloji alanındaki yeniliklerle sınırlı kalmayarak, aynı zamanda medya üretim, dağıtım ve tüketim biçimlerini de radikal bir şekilde değiştirmektedir. Geleneksel medya, basılı gazeteler, dergiler, radyo ve televizyon gibi araçlarla bilgi aktarımını sağlarken; dijital medya, internet ve dijital teknolojilerin getirdiği olanaklarla bu süreci tamamen farklı bir boyuta taşımaktadır. Bu geçiş sürecinde yaşanan başlıca değişimlerden biri, haber ve bilgiye erişim hızının artmasıdır. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte, kullanıcılar anlık olarak haberlere ulaşabilmekte ve dünyanın herhangi bir yerindeki olayları gerçek zamanlı olarak takip edebilmektedir (Pavlik, 2013). Ayrıca, sosyal medya platformlarının yükselişi, bireylerin haber üreticisi haline gelmesini sağlamış ve geleneksel medya ile izleyici arasındaki tek yönlü iletişim modelini yıkmıştır (Hermida, 2010).

Geleneksel medyada hikayeler genellikle başlangıç, gelişme ve sonuç bölümlerine sahip lineer bir yapıya sahiptir. Bu hikayeler belirli bir formatta veya platformda yayınlanmakta ve hatalar sonradan düzeltilerek sunulmaktadır. Geleneksel medyadaki hikaye anlatımı izleyicileri pasif tüketiciler olarak kabul ederek, onlara aktif katılım veya etkileşim imkanı sağlamamaktadır. Yeni medyada ise, haberin sunumu ve iddiası değişmektedir. Dijitalleşen gazetecilik, insan faktörünü öne çıkararak dünyayı küresel bir köye dönüştürmüştür (Mcluhan ve Powers, 2001: 25). İnsanlar ve iletişim teknolojilerinin etkileşimi, bilginin dolaşımını ve paylaşımını artırmakla kalmamış, aynı zamanda bilgi miktarının sürekli olarak artmasına da olanak sağlamıştır. Verilerin açık, erişilebilir olması ve giderek artması veri gazeteciliği için de oldukça kritik bir meseledir.

Haber sunumunda yaşanan gelişmeler de bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Dijital platformlar, multimedya araçlarının kullanımıyla haberlerin daha zengin ve çekici hale gelmesini sağlamaktadır. Haber sunumundaki yenilikler son yıllarda teknolojik ilerlemeler ve dijital medyanın etkisiyle önemli ölçüde değişmiştir. Geleneksel medyadan, dijital medyaya geçiş sürecinde özellikle haber sunumunda yaşanan en önemli gelişmeler şöyle sıralanabilmektedir;

Mobil Habercilik: Akıllı telefonların yaygınlaşmasıyla birlikte, haberler mobil cihazlarda hızlı ve erişilebilir bir şekilde tüketilmeye başlandı. Haber uygulamaları ve mobil uyumlu web siteleri, kullanıcıların her an haberlere ulaşmasını sağladı.

Sosyal Medya Haberciliği: Facebook, Twitter, Instagram gibi sosyal medya platformları üzerinden yapılan haber paylaşımları, haberlerin hızla yayılmasını sağladı. Bu platformlar, kullanıcıların haberleri paylaşma, yorum yapma ve etkileşimde bulunma biçimini kökten değiştirdi.

Veri Gazeteciliği ve Görselleştirme: Veri görselleştirme araçları ve infografikler, karmaşık verileri anlaşılır ve etkileyici bir şekilde sunma imkanı sağladı. Bu sayede

okuyucular, karmaşık veri setlerini daha kolay analiz edebilme ve içgörüler elde edebilme imkanı buldular.

Canlı Yayınlar ve Videolar: YouTube, Facebook Live, Instagram Live gibi platformlar üzerinden yapılan canlı yayınlar, olayların anlık olarak izlenmesini ve yorumlanmasını sağladı. Bu, haberlerin interaktif bir şekilde sunulmasını mümkün kıldı.

Kişiselleştirilmiş İçerik Sunumu: Algoritmalar, kullanıcıların ilgi ve tercihlerine göre haberleri kişiselleştirerek sunabilme imkanı buldu. Bu da kullanıcı deneyimini artırarak, haber tüketim alışkanlıklarını şekillendirdi.

Bu yenilikler, haber sunumunun daha dinamik, erişilebilir ve interaktif hale gelmesini sağladı (Jones, 2019). Medya kuruluşları, bu teknolojik olanakları kullanarak okuyucularına daha çeşitli ve derinlemesine içerikler sundu. Bu da haberin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağladı.

Dijital medyanın getirdiği bir diğer yenilik ise, veri gazeteciliği ve büyük veri analizinin haber üretiminde kullanılması oldu. Bu sayede, gazeteciler daha derinlemesine araştırmalar yapabilmekte ve karmaşık verileri anlaşılır hale getirerek okuyuculara sunabilmektedir (Coddington, 2015).

Geleneksel medyadan dijital medyaya geçiş sürecinde yaşanan bu köklü değişimler, medya dünyasının dinamiklerini yeniden tanımlamış ve iletişim biçimlerimizi köklü bir şekilde değiştirmiştir. Haber sunumundaki yenilikler ve teknolojik ilerlemelerle zenginleşen bu süreç, medya sektörünün geleceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu makalede, söz konusu dönüşümün ana hatlarını ve etkilerini detaylı bir şekilde ele alarak, medya sektörünün geleceğine dair bir perspektif sunma amaçlanmaktadır.

Veri Gazeteciliği

Veri gazeteciliği, iletişim teknolojilerindeki ilerlemelerin gazetecilik pratiğine sunduğu yeni olanaklara ve gazeteciliğin epistemolojik zorluklarına çözüm arayışlarına dayalı bir gazetecilik anlayışını ifade etmektedir (Zinderen, 2019). Veri gazeteciliği, haberlerin oluşturulması, analiz edilmesi ve sunulması sürecinde büyük veri ve veri analiz yöntemlerinin kullanılmasıdır. Bu yaklaşım, gazetecilerin karmaşık verileri anlaşılır hale getirerek okuyuculara sunmalarını sağlamaktadır. Veri gazeteciliği, haber üretiminde veri madenciliği, veri görselleştirme ve analitik tekniklerin kullanımını içermektedir (Kovach ve Rosenstiel, 2001). Bu yaklaşım, geleneksel gazetecilik uygulamalarının ötesine geçerek, bilgi çağında ortaya çıkan büyük veri, veri görselleştirme, açık veri gibi kavramları temel alarak habercilik süreçlerini şekillendirmeyi hedeflemektedir. Veri gazeteciliği, haber üretiminden tüketimine kadar geniş bir yelpazede bilgi teknolojilerini kullanarak daha etkili, şeffaf ve katılımcı bir gazetecilik pratiği benimsemeyi amaçlamaktadır. Bilgi çağı, teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme ile birlikte haber üretim ve iletişim süreçlerinde devrim niteliğinde değişikliklere yol açmaktadır. Geleneksel gazetecilik anlayışının

yanı sıra, bilgiye erişimdeki kolaylık ve hız, haber endüstrisini etkileyen temel dinamiklerden biri haline gelmiştir. Bu evrimin önemli bir unsuru da "veri" kavramıdır. Veri, bilgi çağının anahtarıdır ve doğru bir şekilde işlendiğinde bilgiye dönüşerek, haber üretim süreçlerinde temel rol oynamaktadır (Rogers, 2017). Assange'a göre (2012), veri, işlenmeden önce bağlam ve yorum içermediği için anlamsızdır. Kalseth ve Cummings (2002) de benzer biçimde, verinin işlenmeden önce belirli bir bağlam içermediğini ve bu nedenle işlenmemiş halinin anlamsızlığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla veri; belirli bir bağlam içinde kategorilere ayrıldıktan sonra, çeşitli hesaplamalara ve düzeltmelere tabi tutularak değer kazanan nesnel gerçekleri temsil etmektedir. Veriler, bu işlemlerin ardından anlamlı bilgilere dönüşmektedir. Veri gazeteciliğini anlamak için, temel olarak veri, enformasyon ve bilgi kavramlarına odaklanılması gerekmektedir. Howard (2014), bu alanın ana unsurlarını toplanan ve güncellenen verilerin işlenmesi, istatistiksel yöntemlerle analiz edilen verilerin sorgulanması ve görselleştirilmesi olarak sınıflandırmaktadır. Veri gazeteciliğini bütüncül şekilde kavrayabilmek adına söz konusu kavramı açıklamak adına kullanılan tanımlara bakmakta yarar bulunmaktadır. İlgili alanyazın incelendiğinde veri gazeteciliğine ilişkin pek çok tanım bulunmaktadır. Gray ve arkadaşlarının (2012: 22) belirttiğine göre, geçmişte veri sadece tablolarla sınırlıydı ve belirli alanlarda kullanılırken, günümüzde veriler, yalnızca tablolarla değil, hemen her şeyin anlatıldığı ve açıklandığı bir şekilde kullanılmaktadır.

Diğer yandan, veri gazeteciliğinin sadece veriyi haberin içerisinde kullanmak olmadığına vurgu yapan araştırmacılar, gazetecinin veri ile yeni bir hikaye anlatıcılığı rolünü üstlendiğini belirtmektedir. Örneğin Florian Stalph (2018), veri gazeteciliğini yeni bir bütünsel gazetecilik türü olmadığını, ancak hikayeleştirme ve gazetecilerin kaynaklarını zenginleştiren bir gazetecilik pratiği olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Benzer biçimde Coddington (2015) da veri gazeteciliğinin görselleştirmeye dayanan bir hikaye anlatıcılığı olduğunu, gazetecinin karmaşık verileri doğrudan vermek yerine yeni bir hikaye yazarak okuyucuya aktardığını belirtmektedir. Furuncu (2019) ise, gazetecinin veriyi kullanarak geçmişten bugüne tüm olay örgüsünü içeren hikaye yazım süreci olduğunu vurgulamaktadır.

Özetle tanımlara bakıldığında, veri gazeteciliği, demokratikliği savunan, şeffaflığı önemseyen ve hesap verebilir bir gazetecilik anlayışını simgelemektedir. Bu bağlamda, veri gazeteciliği, manipülasyon ve dezenformasyonla mücadele eden nesnel bir alan olma iddiası taşımaktadır. Dolayısıyla, veri gazeteciliği bağlamında dezenformasyon, manipülasyon, büyük veri gibi bu alandaki kritik başlıkların ele alınması önemsenmektedir.

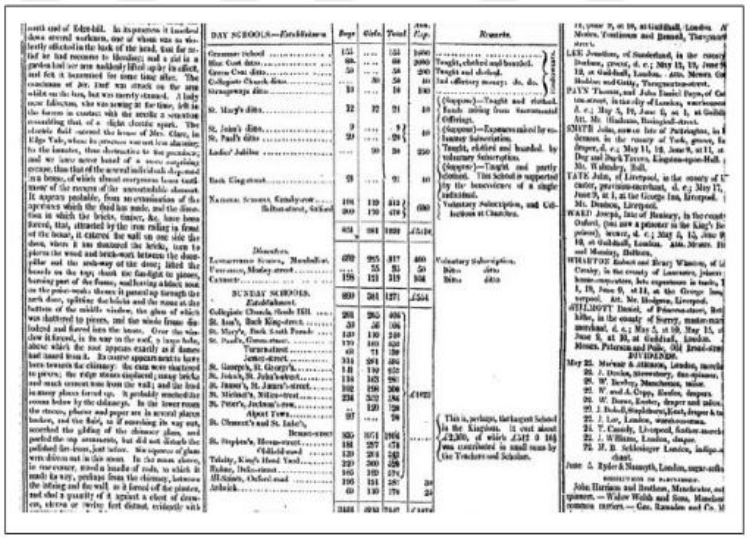
Veri gazeteciliği her ne kadar nesnellik iddiası taşı da, bu durum tartışmaya açık gibi görünmektedir. Nitekim, Tong ve Zuo, (2019) veri gazeteciliğinde nesnelliğin uygulanabilirliğini tamamen reddetmektedir. Bu uygulanamamanın nedeni olarak, veri erişimindeki dengesizlik, veri algoritmalarının yaygın kullanımı, verileri

doğrulamanın zorluğu, veri gazetecilerinin yeterli bilgiyi elde edip edemeyeceği ve ne ölçüde elde edebileceği konusundaki belirsizlik ve veri işleme sürecindeki gazetecinin 'tasarım öznelliği'ni göstermektedir. Bu bağlamda veri gazeteciliğinde haber üretim süreçlerine bakmak yerinde olacaktır. Veri gazeteciliğinde, haber üretim süreçleri yapısal açıdan geleneksel gazetecilikten ayrılmaktadır. Veri gazeteciliğinde haber üretim süreçleri altı ayrı aşamayı içermektedir: veri toplama, veri temizleme, bağlam ve birleştirme, veri analizi, hikayeleştirme ve görselleştirme (Gray vd., 2012).

Gazeteciler, uzun bir süredir haberlerinde veri kullanmaktadır. Bilgisayar, matematik ve istatistiksel analiz, veri gazeteciliğinin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bilgisayar destekli raporlama, Amerikan haber merkezinde, 1952 yılında ortaya çıkmıştır. ABD seçimlerinde, haberciler seçim sonuçlarını tahmin etmek için bilgisayar kullanarak, bilgisayar ve gerçek sonuçları karşılaştırmıştır. Böylece gerçek veri ile bilgisayar tabanlı seçim tahminlerinin doğruluğu ortaya çıkmıştır (Zinderen, 2019).

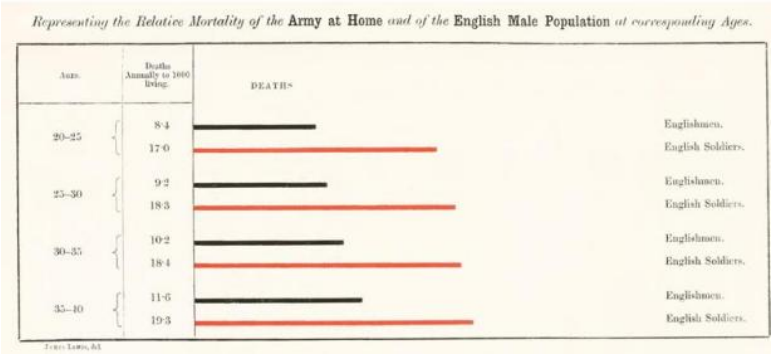
Daha sonra 1975 yılında, Detroit Free Press'te gazetecilik yapan olan Philip Meyer, Detroit ayaklanmasının nedenlerini belirlemek amacıyla IBM 360'ı kullanarak bir kamuoyu araştırması gerçekleştirmiştir. Meyer'ın bu araştırması, ayaklanmanın gerçek nedenlerini açığa çıkarmış ve bu başarı, yaptığı araştırma ile Pulitzer Ödülü kazanmasını sağlamıştır. Meyer, davranış bilimleri ve sosyoloji yöntemlerini kullanarak, bilgisayar destekli bir çalışma gerçekleştirerek bir ilke imza atmıştır. Bu nedenle, bu gazetecilik modelinin temelinde veri gazeteciliği anlayışını paylaştığı ve veri gazeteciliğinin ilk örneklerinden biri olduğu ileri sürülmektedir (Kayser-Bril, Valeeva ve Radchenko, 2016: 414). Bu nedenle, Meyer'in çalışması, bu alanda öncü çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir.

Simon Rogers'a göre (2010), ilk kez 1821 yılında The Guardian'da yayınlanan bir makalede kullanılan veriler, veri gazeteciliğinin temelini oluşturmaktadır. Şekil 1'de gösterilen haber metninden görüleceği üzere, gazete haberde öğrenci sayısını ve öğrenim ücretini gösteren basit bir tablo kullanarak, veriyi görselleştirme yolunu tercih etmiştir.

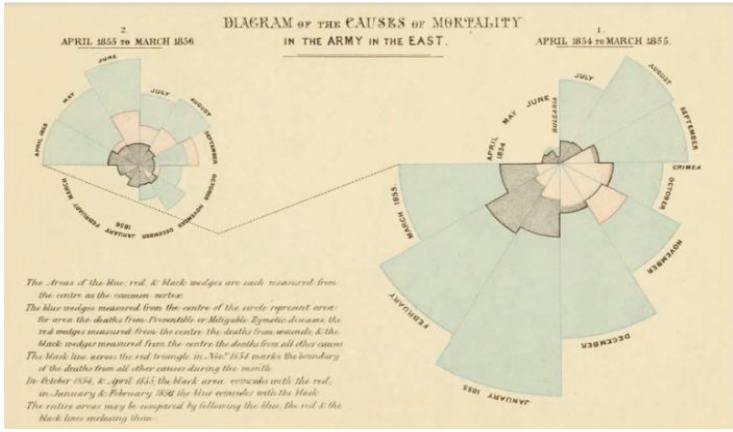
Şekil 1. The Guardian'da yayınlanan görsel
Rogers, 2010

Dolayısıyla Rogers gibi bazı araştırmacılar, bu alanın yeni olmadığı yaklaşımını benimsemektedir. Rogers (2010), biraz daha eskiye giderek, 1801 yılında Florance Nightingale'nin pasta grafik başta olmak üzere bilginin görselleştirilerek sunulmasına dönük girişimlere dikkat çekmektedir.

Şekil 2. Florence Nightingale Çubuk Grafiği
Rogers, 2010

Nightingale'in ikinci grafiği, ordudaki ölüm oranlarını göstermek üzere revize ettiği 'coxcomb' diyagramını içermektedir. Nightingale'ın bilgi grafikleri gibi, geçmişte pek çok alanda yaygın olmasa da çeşitli bilgi grafikleri kullanılmıştır. Bu durum, görselliğe dayalı bilgi iletimine dönük çabaların kökenlerinin geçmişe uzandığını göstermektedir (Rogers, 2010).

Şekil 3. Nightingale'in Pasta Grafiği
Rogers, 2010

Şekil 3, Florence Nightingale'in en ünlü veri görselleştirmesi görülmektedir. Kırım Savaşı sırasında kaç İngiliz askerinin kolera ve diğer önlenebilir hastalıklardan öldüğünü göstermektedir. Hastalıklar mavi, savaş yaraları kırmızıyla temsil edilmektedir. Siyah ise diğer tüm ölüm nedenlerini göstermektedir. Grafikte her dilim bir aya işaret etmektedir. Sağdaki grafik, hastane ve kamplarda sanitasyon önlemleri uygulanmadan öncesini, soldaki grafik ise sonrasını göstermektedir (Independent Türkçe, Science News).

Veri gazeteciliğinin günümüz anlamıyla, 2000'li yılların sonlarında yaygınlaştığını söylemek mümkündür. Çünkü daha önce görülmemiş biçimde internetin bilgi işlem gücüne ulaştığı, kamu kurum ve kuruluşlarından elde edilen verilerin daha fazla erişilebilir olduğu belirtilmektedir (Kayser-Bril vd., 2016: 415). Günümüzde, her geçen gün daha fazla gazetecinin veri gazeteciliğine ilgi gösterdiği bir ortamda, iş birliği ve özenle birçok gizli kalmış haber hikayesi gün yüzüne çıkarılmaktadır (Vallance-Jones, 2014: 19).

2015'ten bugüne kadar ise, gazeteciler büyük ölçüde yapılandırılmamış verileri analiz etmiş ve gazeteciler bu verileri ilgi çekici araştırmacı hikayelere dönüştürmektedir. Gazeteciler, veri analizi ve görselleştirmenin yanı sıra sosyal adaletsizlikleri ortaya çıkarmak amacıyla geleneksel ve yenilikçi anketler yürütmüş ve bu alandaki eğitim ve öğretim de daha odaklı hale gelmiştir (Houston, 2021). COVID-19 salgını, gazetecilerin veri analizi ve görselleştirme becerilerini ön plana çıkarmış, pandemik verilerin detaylı bir şekilde incelenmesini ve eksikliklerin ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır. Gazeteciler, veri sızıntıları gibi devasa veri kümelerini kullanarak üniversitelerle işbirlikleri kurmuş, açık kaynaklı yazılımları kullanarak veri madenciliği ve analizinde başarı elde etmiş ve yapay zeka/makine öğrenimi gibi yeni teknolojileri araştırmaktadır. Bu ilerlemeler, veri gazeteciliğinin yaygınlaşması ve yeni eğilimleri takip etme kolaylığını beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak, veriye dayalı hikayeler, küçük ve büyük haber odalarında sürekli olarak artan bir akış halinde, sadece bağlam ve derinlik katmakla kalmayıp, aynı zamanda gerçek gerçekleri, ipuçlarını, sürprizleri ve aydınlanmaları sunarak izleyicilere zengin bir içerik sunmaktadır. Bu noktada, veri gazeteciliği önemli bir rol oynamaktadır ve gelecekte de önemini sürdüreceği düşünülmektedir.

Dünyada ve Türkiye'de Veri Gazeteciliği

Yakın tarihe bakıldığında, veri gazeteciliği alanında ilk adımların 2008 yılında Datablog'u oluşturan The Guardian Gazetesi olduğu belirtilmektedir. Yine, The New York Times'da 2014 yılında "Upshot" adlı bir web sitesi aracılığıyla, veri gazeteciliği faaliyetlerine başlamıştır. Ancak, gazetenin 2009 yılında interaktif grafikler kullanarak hazırladığı işsizlikle ilgili haberle veri gazeteciliğine giriş yaptığı vurgulanmaktadır. David Leonhardt (2014), insanların büyük ve karmaşık hikayeler içinde kaybolmaları ve bu yüzden haberleri anlamadıklarını düşündükleri için böyle bir platformun gerekliliğine dikkat çekmektedir. Leonhardt, "İnsanlar, politik kampanyaları, emlak ve hisse senedi piyasalarını kavramak ve bu haber öykülerini arkadaşlarına, akrabalarına ve meslektaşlarına olayı neden ve sonuç ilişkileriyle açıklamak istiyorlar" ifadeleriyle bu ihtiyacı belirtmektedir.

The Guardian ve The New York Times gibi medya organlarının, Wikileaks tarafından sızdırılan büyük miktardaki veriyi işleme yaklaşımları, veri gazeteciliği teriminin ön plana çıkmasında önemli bir etken olarak kabul edilmektedir (Gray vd., 2012: 17). Wikileaks belgeleri, özellikle Afganistan ve Irak savaşlarına dair uluslararası düzeyde yankı uyandıran önemli bilgiler içermekteydi. Bu belgeler arasında savaşta hayatını kaybeden sivillerin bilgileri de bulunmaktaydı. Gazeteciler, bu belgelerde bulunan ham verilerden anlamlı sonuçlar çıkarmak için büyük bir çaba harcadı. Bu çalışmaların bir ürünü olarak ortaya çıkan haberlerden biri, veri gazetecisi Simon Rogers'ın hazırladığı "Irak Savaşı'nda Ölen Siviller Haritası"dır. Bu habercilik yaklaşımı, Dağ (2014) tarafından belirtildiği üzere, açık verilerden elde edilen bilgileri şeffaf ve hesap verebilir bir şekilde sunmayı amaçlamaktadır.

Dünyadaki medya kuruluşlarına bakıldığında veriye dayalı bu gazetecilik türünü, The Guardian, The New York Times, BBC, The Wall Street Journal ve The Washinton Post gibi prestijli medya kuruluşlarının uyguladığı görülmektedir. The Wall Street Journal gazetesinin 50 eyalette bulaşıcı hastalık oranlarını ele aldığı '20. yüzyılda bulaşıcı hastalıklarla mücadele: aşıların etkisi' başlıklı haberinde[3], hastalıklar kategorilere ayrılmış ve her bir hastalığın eyaletlerdeki oranlarını göstermek için interaktif ısı haritaları kullanılmıştır. Bu bağlamda, haber veri gazeteciliğinde veri görselleştirmelerinin önemini vurgulayan etkileyici bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan ödül alan ve başarılı olarak öne çıkan başka veri

[3] Haberin Linki: https://graphics.wsj.com/infectious-diseases-and-vaccines/ (Erişim: 9 Nisan 2024).

haberleri bulunmaktadır. Örneğin BBC'nin 'Hangi spor dalına uygunsunuz' haberi[4], La Nacion gazetesinin 'Kamu görevlilerinin mal bildirimleri'ni konu alan haberi bu anlamda önemlidir (İrvan, 2017). Fransa'da Le Post, Fransa Parlamento üyelerinin seçimle gelinen görevlerini özetleyen interaktif bir sıralama hazırlamıştı. Çalışma, veri görselleştirme ve araştırmayı içermekteydi. Yine Fransa'daki ilk veri gazeteciliği örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir (Kayser-Bril, Valeeva ve Radchenko, 2016).

2014 yılında, veri gazeteciliği önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Bu dönemde istatistikçi ve yazar Nate Silver, günlük veri gazeteciliği yapacağını duyurarak FiveThirtyEight.com'u kurmuştur. Asya ve Afrika gibi farklı coğrafyalardan birçok medya kuruluşu da benzer adımlar atmaya başlamıştır. Günümüzde, dünya genelinde veri gazeteciliği yapan medya kurumlarının sayısı giderek artmaktadır (Dağ, 2020).

Türkiye'deki haber merkezleri, veri gazeteciliğini farklı yaklaşımlar kullanmaktadır. Kimi haber merkezleri, haftalık haberlerini destekleyen veri çizelgeleri veya infografiklerle zenginleştirirken, diğerleri ise araştırmacı gazetecilik ve resmi istatistiklerden çıkardıkları hikayelerle öne çıkmaktadır. Anadolu Ajansı, Sol.org, Birgün, Al Jazeera Türk ve Dağ Medya, interaktif veya infografik çalışmalarını web sayfalarında ve bloglarında sıkça paylaşarak veri odaklı haberlere ağırlık vermektedir. Diğer yandan BBC Türkçe, Evrensel, 140 Journos gibi haber merkezleri, veriyi derlemeden daha çok, raporlama ve analizlerinde kullanmaktadır.

Ancak, Türkiye'de günlük haberlerde araştırmacı veri gazeteciliği uygulamalarının sayısının sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'de Pınar Dağ liderliğinde faaliyet gösteren Dağ Medya, Verigazeteciliği.com, Açık Veri ve Veri Gazeteciliği Derneği (avvg.org) gibi kuruluşlar, veri gazeteciliği alanında çeşitli projeler gerçekleştirmektedir. Pınar Dağ, bir veri gazetecisi ve eğitmeni olarak, ücretsiz ve açık kaynaklı veri görselleştirme araçlarının herkesin erişimine açık olduğunu vurgulamaktadır. Türk haber medyasının, ABD, Avrupa ve Asya'daki haber merkezlerine kıyasla veri odaklı raporlama ve görselleştirmeye yönelik kullanımında geride kaldığı ifade edilmektedir (Smith, 2018). Türkiye'de veri gazeteciliği alanında daha fazla çaba ve kaynağa ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Türkiye'de tarihsel perspektife bakıldığında Cumhuriyet gazetesinin 1930'da yayımladığı haberi ilk veri gazeteciliği örnekleri arasında gösterilmektedir (Dağ, 2020). Haberde, verem hastalığının neden olduğu ölümlerin ekonomik sonuçları gösterilmektedir.

[4] Haberin Linki: https://www.bbc.com/news/uk-28062001 (Erişim: 9 Nisan 2024).

Şekil 4. Cumhuriyet gazetesinin verem ile ilgili haberi

Şekil 5. Milliyet gazetesinin zamlarla ilgili haberi

Milliyet gazetesinin 1970 yılında yayımladığı zam haberi ise veri görselleştirmenin bir başka örneği olarak bilinmektedir (Dağ, 2020). Haberde karmaşık veri seti, görsel hale getirilerek okuyucunun daha iyi anlaması sağlanmaktadır.

Veri Gazeteciliği ve Manipülasyon İlişkisi

Günümüzde medya pek çok açıdan evrim geçirirken, büyük veri setlerinin değerlendirilmesi açısından veri gazeteciliği önemli arz etmektedir. Ancak, bu alandaki gelişmelerin yanı sıra, veri gazeteciliğinin manipülasyonla ilişkisi de mercek altına alınmaktadır. Veri gazeteciliği, nesnellik, doğruluk ve şeffaflık ilkelerini vurgulayarak bilgiye erişimi artırmayı amaçlamaktadır. Ancak veri gazeteciliğinin bu iddiasının karşısında verilerin ve veri algoritmalarının sosyal inşacı doğası ve kullanımıyla ilgili birbiriyle bağlantılı üç sorun bulunmaktadır. Bunlar, verileri doğrulamanın zorluğu; veri (temsil) ve veri erişimindeki dengesizlik; ve veri gazetecilerinin veri ve algoritma bağlamları hakkında yeterli bilgiyi elde edip edemeyeceği ve ne ölçüde elde edebileceği konusundaki belirsizliklerdir (Tong ve Zuo, 2019). Verilerin doğrulanmasındaki zorluk, veri kaynaklarının, özellikle de web'den alınmış verilerin veya açık veriler, kamuya açık (kayıtlar) veriler ve sızdırılmış veriler gibi önceden var olan veri kümelerinin güvenilirliği ve tarafsızlığı ile ilgilidir. Elimizdeki benzeri görülmemiş ölçekteki verilere rağmen (Anderson, 2008), veriler bazen hatalarla doludur (Bradshaw, 2014) ve tam doğrulamayı başarmak zordur.

Verilerin doğrulanmasındaki büyük zorluk, gazetecilerin raporlarında yer alan bilgileri doğrulamaları beklendiğinden, veri gazeteciliği uygulaması açısından temel bir zorluk teşkil etmektedir. Bu noktada veri kalitesinin veri gazeteciliğinin nesnelliği ve doğruluğu üzerinde etkisi büyüktür (Bradshaw, 2014; Parazi, 2015), veri gazetecilerinin kontrolü dışında olan verilerin dağınıklığı ve yanlışlığının, gazetecilerin raporlarının doğruluğunu garanti edemediği anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Bu tartışmalar, verilerin veri gazeteciliği üzerindeki etkisine ilişkin bilgimize katkıda bulunmaktadır. İkinci sorun ise veri (temsil) ve veri erişimindeki dengesizliktir. Veri (temsil) dengesizliği, veri üretimindeki adaletsizlik sorununu ifade etmektedir (Johnson, 2014; Taylor, 2017; Heeks ve Renken, 2018). Farklı teknolojik entegrasyon düzeyleri, teknolojileri farklı kullanma biçimleri ve mevcut sosyal, ekonomik ve politik konumları ve statüleri nedeniyle, bazı bireyler veya sosyal gruplar veya alanlar verilerde diğerlerinden daha fazla yer alabilir ve temsil edilebilir. Ayrıca veri toplama ve üretme, mevcut sosyal dinamiklerden ve önyargılardan bağımsız değildir. Üçüncü sorun, veri gazetecilerinin veri bağlamları ve algoritmalar hakkında elde ettiği belirsiz bilgi düzeyiyle ilişkilidir. Bu belirsizlik her şeyden önce veri gazetecilerinin veri toplama ve üretme bağlamları hakkında yeterli bilgiye sahip olmayabileceği anlamına gelmektedir. Yukarıda tartışıldığı gibi veriler objektif olmaktan uzaktır ve subjektif olabilir (Lesage ve Hackett, 2014). Belirli veriler, belirli bir amaç için belirli bir bağlamda toplanır ve üretilir. Veriler bağlam dışında anlamsızdır. Verilerin uygun şekilde anlaşılması, gazetecilerin veri bağlamını anlamasını gerektirir; bu olmadan, seçilen verilerin yorumlanması çarpık olabilir.

Nitekim, yaşanılan tüm bu zorluklar ve sorunlar manipülasyon ve dezenformasyon riskini de beraberinde getirebilmektedir. Manipülasyon, veri gazeteciliğinde karşılaşılan bir zorluk olarak vurgulanmaktadır (Çınarlı, 2014). Veri setlerinin seçimi, görselleştirme yöntemleri ve hikayeleştirme süreçleri gibi aşamalarda, bilinçli veya bilinçsiz olarak yapılan tercihler, okuyucunun algısını etkileyebilmektedir.

Metodoloji

Bu araştırmanın amacı, veri gazeteciliğinin nesnellik iddiasını infografik haber örnekleri üzerinden eleştirel bir bakış açısıyla incelemek ve haber infografiklerinde kullanılan tasarım ve veri sunum tekniklerinin nesnellik, manipülasyon ve okuyucu algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Araştırmada; infografiklerin tasarım özellikleri, veri manipülasyonu potansiyeli, gazetecilerin veri gazeteciliğine yönelik görüşleri ve veri okuryazarlık düzeyleri ile okuyucuların infografiklerdeki olası manipülasyonları fark etme becerileri birlikte değerlendirilmiştir.

Araştırma, betimsel analiz yöntemine dayalı karma bir tasarımla yürütülmüştür. Analiz sürecinde Pinto'nun (2017) haber infografiği kriterleri, Kress ve Leeuwen'in (2006) görsel yerleşim boyutları, Cairo'nun (2020) veri manipülasyonu sınıflandırması ve Wainer'ın (1997) görsel yanıltma stratejileri temel alınarak değerlendirme ölçütleri oluşturulmuştur. Çalışmanın evrenini infografik habercilik yapan ulusal medya kuruluşları oluşturmaktadır. Bu kapsamda Habertürk, TRT Haber, Anadolu Ajansı ve Yeni Şafak'ın 1 Ocak–31 Mayıs 2024 tarihleri arasında yayımladığı toplam 555 infografik incelenmiş, dört akademisyenin ön değerlendirmesi sonucunda manipülasyon içerdiği düşünülen ve en az iki akademisyen tarafından bu yönde değerlendirilen 85 infografik araştırma örneklemine dahil edilmiştir. Araştırma, söz konusu dönem içerisinde yayımlanan infografik haberler ve literatürde tanımlanan veri manipülasyonu türleri ile sınırlandırılmıştır.

Bulgular

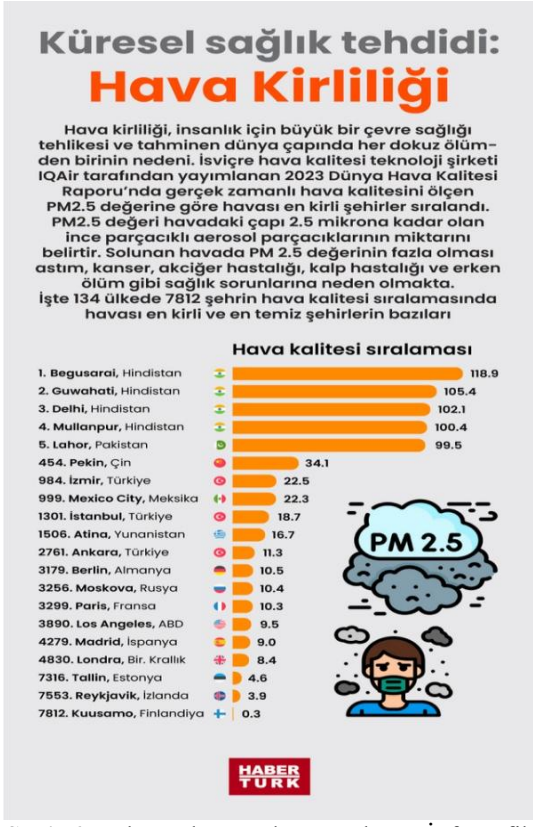
En çok "evet" oyu alan 85 haber infografiği analiz edilmiştir. Bu infografikler içerisinde 10 haberde manipülasyon tespit edilmiştir.

Tablo 1. Haber İnfografiklerin Dağılımı

YAYIN ORGANI	TEMA 1 UZUNLUK (Çubuk grafikler)	TEMA 2 ALAN (Baloncuk, alan grafikleri)	TEMA 3 KONUM (Yatay ve dikey eksenli grafikler)	TEMA 4 RENKLENDİRME (Haritalandırma)	TOPLAM
haberturk.com	26	4	3	2	35
trthaber.com	5	3	3	3	14
yenisafak.com	2	5	-	1	8
aa.com.tr	18	6	2	2	28

Tablo 1'de gösterildiği gibi, habertürk.com web adresinden yayınlanan toplamda 35 haber infografik analiz edilmiştir. Web sitesinde genellikle çubuk ve grafiklerin kullanıldığı infografik haberlerin yayınlandığı gözlemlenmiştir. Baloncuk, alan ve haritalandırma gibi türlerin çok daha az kullanıldığı belirlenmiştir. Habertürk.com adresinden yayınlanan haberlerdeki verilerin genellikle daha basit anlatım yöntemlerinden biri olan çubuk grafik kullanılarak aktarıldığını söylemek mümkündür. Trthaber.com adresinde yayınlanan 14 infografik analiz edilmiştir. Yayınlanan grafiklerin daha dengeli bir dağılım içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. Yenisafak.com adresinden yayınlanan 8 adet infografik haber analiz edilmiştir. Bu yayın organında, konum temalı infografik yayınlanmadığı gözlemlenmiştir. Diğer infografiklerin ise ağırlıklı olarak boyut temalı olduğu görülmektedir. Aa.com.tr adresinden yayınlanan 28 infografik haber analiz edilmiştir. Yayınlanan grafiklerin çok büyük bir kısmı çubuk grafik kullanılan uzunluk teması altında bulunmaktadır. Böylece verilerin genellikle uzunluk teması altında, çubuk grafik kullanılarak aktarıldığı tespit edilmiştir.

Böylece, uzunluk teması altında, 51, alan teması altında 18, konum teması altında 8 ve renklendirme teması altında 8 infografik haber analiz edilmiştir.

Şekil 6. Haberturk.com'da Yayınlanan İnfografik

Şekil 6'da gösterilen infografik, 26 Mart 2024 tarihinde haberturk.com'da yayınlanmıştır. Çubuk grafik kullanılmıştır. Tasarım ilkelerine bakıldığında ilk bakışta sorun yokmuş gibi görünmektedir. Hava kirliliğinin ülkelere göre dağılımını içeren bilgiler, grafik kullanılarak verilmektedir. Okuyucunun haberi anlamasını sağlayan ve okuyucu karmaşık istatistiki bilgilerden kurtaran bir yöntem gibi görünse de, bu haber infografiğinde manipülasyon tespit edilmiştir. Haber başlığı ile grafikte verilen başlığın uyumsuzluğu nedeniyle farkında olmadan manipülasyon yapıldığı düşünülmektedir. Grafikteki başlıkta "hava kalitesi" ibaresi, havası en kaliteli ülkeler sıralamasında en üstte yer alan Hindistan'ın havası en temiz ülke olarak algılanmasına neden olmaktadır. Oysa grafik havası en kirli olandan en temiz olana doğru bir sıralama yapmaktadır. Dolayısıyla başlıklar arasındaki bu uyumsuzluk, istatistik okumayı bilmeyen sıradan okurlar için karışık bir duruma işaret etmektedir. Bu da hem tasarım ilkelerine uymaması, hem de haber yazım kurallarına uymaması bakımından manipülasyon olarak değerlendirilmektedir. Bu teknik bilgileri bilmesi mümkün olmayan okuyucunun, bu infografik haberin doğruluğuna inanma olasılığı yüksek görülmektedir. Haberin başlığı veya alt başlığı, doğru verileri gizlemek suretiyle verileri çarpıtabilir veya yanıltıcı bir algı yaratabilmektedir. "Çarpıtılmış Başlık ve Alt Başlık" manipülasyonu (Cairo, 2012)

olarak değerlendirilen bu durum, haber hikayesini okuyucunun aleyhine değiştirmektedir.

Şekil 7. Haberturk.com'da Yayınlanan İnfografik

Şekil 7'de gösterilen infografik, 29 Şubat 2024 tarihinde haberturk.com'da yayınlanmıştır. Kişi başı gelir oranlarının son 15 yıllık verilerinin verildiği görülmektedir. Haberde kaynak gösterilmiştir. Tasarım ilkelerine uyduğu gözlemlenmiştir. İnfografikte, çubuk grafikler kullanılmıştır. Bu grafik türünün, değerler arasındaki orantıyı vermesi bakımından uygun haberde kullanıldığı düşünülmektedir. Haber yazma kurallarının doğru uygulandığı görülmektedir. Ancak, detaylı inceleme yapıldığında, grafiğin ekseninin 0 noktasından başlaması gerekirken, 6.000 dolardan başlatıldığı görülmektedir. X ekseni atlatma yöntemiyle

manipülasyon yapıldığı görülmektedir. X ekseninin atlatma yöntemiyle yapılan manipülasyonda, rakamlar doğru olsa da, okuyucuya anlatılan hikayenin farklı olduğu bilinmektedir. Her ne kadar yıllara göre önemli bir fark bulunmasa da, görsel olarak fark varmış gibi gösterilmek istenmiştir. Bu manipülasyon türünün, belirli bir konuda yanlış bir fikri öne sürmek için kullanıldığı belirtilmektedir (Cairo, 2019). Ayrıca haberde bir başta manipülasyon türü daha tespit edilmiştir. Kiraz toplama manipülasyonu uygulandığı görülmektedir. Ekonomideki gelir dağılımını gösteren grafiklerde, ekonomi gini[5] katsayısı ile beraber yorumlanmalıdır. Son yıllarda göçmen nüfusunun artışı ile ekonomik göstergelerin birlikte yorumlanması gerektiği düşünülmektedir. Oysa infografikte gini katsayısı olmadığı gibi, vatandaşlar dışında göçmenlerin grafiğe katılıp katılmadığı da belli değildir. İnfografik tasarıma bakıldığında ilk bakışta ekonominin iyiye gittiği düşünülürken, aslında piyasalar tam aksini göstermektedir. Dolayısıyla bazı verilerin alındığı, bazı verilerin alınmadığı görülen bu grafikte, kiraz toplama yöntemiyle manipülasyon yapıldığı görülmektedir. Haberlerde sadece belirli verilerin sunulması ve diğer önemli verilerin göz ardı edilmesi, okuyucunun gerçek resmi anlamasını engellemektedir. "Seçici Bilgi Sunumu" olarak değerlendirilen (Cairo, 2012) bu manipülasyon türünde, verilerin birçoğu kullanılmamıştır. Bu teknik bilgileri bilmesi mümkün olmayan okuyucunun, bu infografik haberin doğruluğuna inanma olasılığı yüksek görülmektedir.

[5] Gini Katsayısı: Ekonomi'de Gini katsayısı, Gini endeksi veya Gini oranı, bir ulus ya da bir sosyal grup içindeki gelir eşitsizliği veya servet eşitsizliğini temsil etmeyi amaçlayan bir istatistiksel dağılım ölçüsüdür. Gini katsayısı istatistikçi ve sosyolog Corrado Gini tarafından geliştirilmiştir (https://tr.wikipedia.org. Erişim 9 Mayıs 2024).

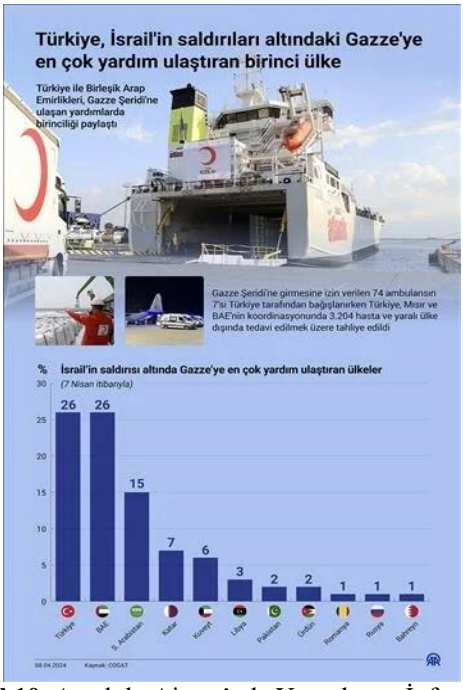
Şekil 8. Haberturk.com'da Yayınlanan infografik

Şekil 8'de gösterilen infografik, 22 Şubat 2024 tarihinde haberturk.com'da yayınlanmıştır. İnfografikte çubuk grafik kullanılmıştır. Haber yazma kurallarına uygun olduğu görülmektedir. Ancak, belirtilen evlilik ve boşanma hızı ifadesi muğlaktır. Evlilik hızı için nüfusa oranla, o yıl evlenen çiftlerin sayısındaki artış ve azalışa bakılsa bile, boşanma hızının hesaplanabilmesi için, boşanan çiftlerin kaç yıldır evli olduğu bilgisine de ihtiyaç duyulmaktadır. Oysa grafikte böyle bir bilgi görülmemektedir. Kiraz toplama yöntemiyle manipülasyon yapıldığı görülmektedir. Bu durum "Seçici Bilgi Sunumu" olarak değerlendirilmektedir (Cairo, 2012).

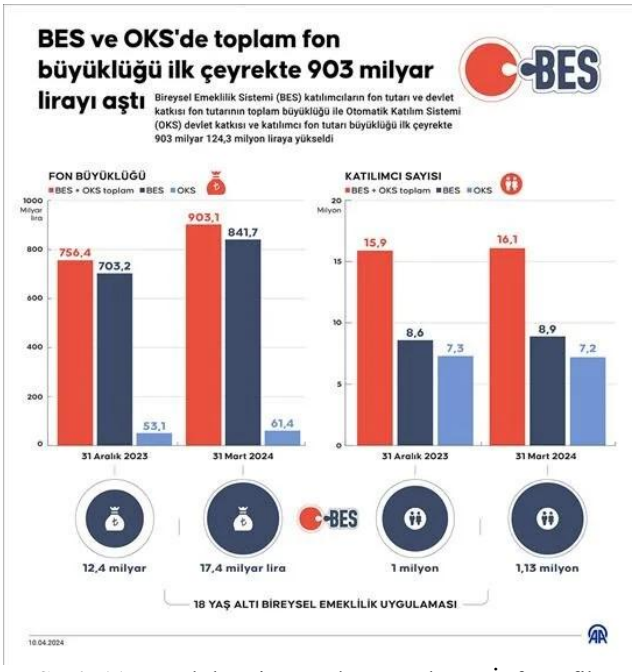
Şekil 9. Trthaber.com'da Yayınlanan İnfografik

Şekil 9'da gösterilen infografik, 6 Şubat 2024 tarihinde Trthaber.com'da yayınlanmıştır. Verilen grafikteki nüfus artış ve azalış sayıları, o yıllara ait toplam nüfus sayısı verilmeden yorumlanması yanıltıcıdır. Çünkü azalan ve artan nüfus aynı kalsa da toplam nüfus içindeki payı değişkenlik gösterebilmektedir ye da anlamlı derece düşüş ve yükseliş olarak değerlendirilemez. Azalan ve artan nüfusun sebepleri araştırılmak istense toplam nüfus içindeki payı çok az olduğundan analiz yorumlanamaz. Yani, azalış olan 2016, 2018, 2020, 2022 ve 2023 yıllarındaki düşen grafik sebeplendirilemez. Rakamlara bakıldığında da önemli bir göç olmadığı ilk bakışta görülmektedir. Ayrıca Cumhuriyet tarihindeki ikinci büyük göç diye belirtildiğinde, bir önceki göç rakamlarının da verilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bazı veriler kullanılmadığı için, kiraz toplama yöntemiyle manipülasyon yapılmıştır. Ancak bu durumun farkında olmadan bir manipülasyona neden olduğu düşünülmektedir. Yine de literatürdeki bilgiler ışığında bu durum manipülasyon olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda yazılan hikayeye okurun inanma olasılığı yüksektir. Bu nedenle yanıltıcı haber olarak değerlendirilmektedir.

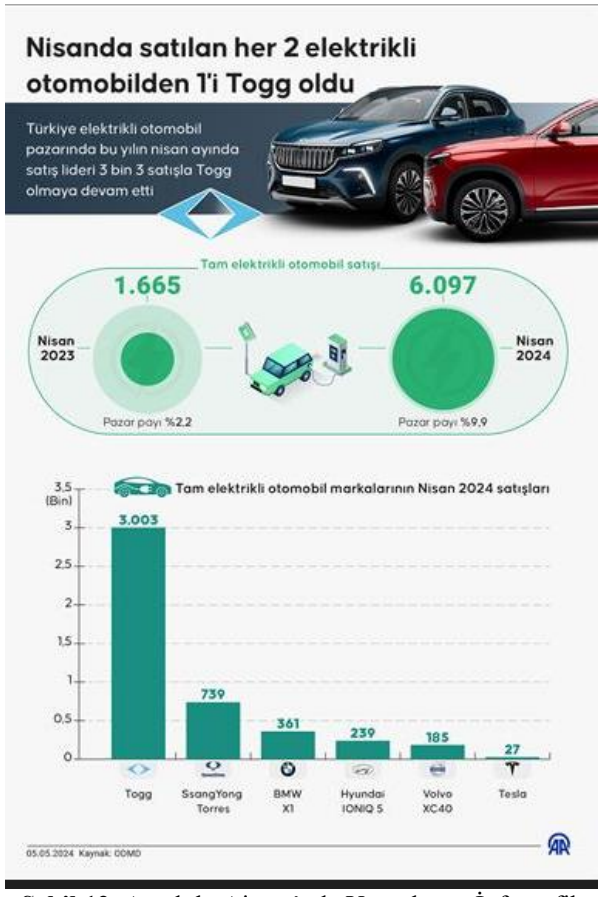
Şekil 10. Anadolu Ajansı'nda Yayınlanan İnfografik

Şekil 10'da gösterilen infografik, 8 Nisan 2024 tarihinde aa.com.tr'de yayınlanmıştır. Kaynak gösterilmiştir. İnfografik haber tasarımda kullanılan öğeler, 5N1K'ya göre düzenlenmiştir. Nicel ve nitel veriler görsel olarak temsil edilmektedir. Verilerin zaman ve mekan pozisyonu görselleştirilmiştir. Bu şekilde görselleştirilen veriler, bir hikaye anlatım sürecini yansıtmaktadır. Ancak alttaki grafikte yüzde değerlerin (26, 26 ,15 ,7,…) ne ifade ettiği net bir biçiminde tanımlanmamıştır. Değerlerin birimleri de bulunmamaktadır. Verilerin bağlamı olmadan sunulması, okuyucunun tam olarak ne olduğunu anlamasını engelleyebilmektedir. Verilerin toplanış biçimi, yorumlanış tarzı ve hangi şartlar altında olduğu gibi etkenler son derece önemlidir. Kötü tasarlanmış bir grafik de yanıltıcı olarak nitelendirilmektedir (Golombisky ve Hagen, 2010: 155). Ayrıca Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri'nin rakamsal değeri (26) aynıdır. Bu durumda haberde belirtilen Türkiye'nin en çok yardım yapan birinci ülke olma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla bu infografikte manipülasyon bulunmaktadır.

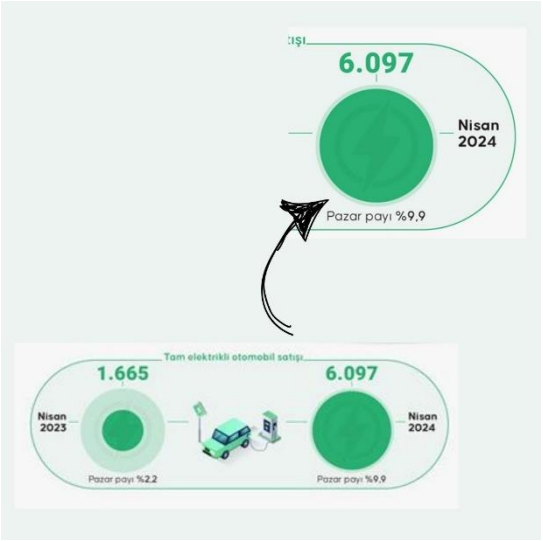
Şekil 11. Anadolu Ajansı'nda Yayınlanan İnfografik

Şekil 11'de gösterilen infografik, 10 Nisan 2024 tarihinde aa.com.tr'de yayınlanmıştır. İnfografik haber tasarımda kullanılan öğeler, 5N1K'ya göre düzenlenmiştir. Bu infografik haberde, kırmızı bar ile gösterilen değerler aslında toplam değerlerdir. Ancak farklı bir sözleşme türü gibi gösterilmiştir. Dolayısıyla veriler doğru olsa da, yanlış yerde ve yanlış grafik kullanımı da yanıltıcı bilgi olarak değerlendirilmektedir. Verileri yanıltıcı bir şekilde göstermek için grafiklerin seçimi ve kullanımı önemlidir. Örneğin, bir grafikteki eksenlerin ölçeklerinin değiştirilmesi veya belirli bir zaman dilimindeki verilerin seçici olarak kullanılması manipülasyon olarak değerlendirilmektedir (Cairo, 2012). Dolayısıyla burada barchart yerine stacked bar chart kullanılması gerekmektedir. Çok fazla bilgi vermek ve verileri kafa karışıklığı yaratacak biçimde sunmak haber infografiğin doğruluğunu zedelemektedir. Bu bilgileri bilmesi mümkün olmayan okurun, yanıltıcı verileri ne şekilde değerlendireceği açıktır. Dolayısıyla, veri yoluyla manipülasyon yapıldığını söylemek mümkündür.

Şekil 12. Anadolu Ajansı'nda Yayınlanan İnfografik

Şekil 12'de gösterilen infografik, 5 Mayıs 2024 tarihinde aa.com.tr'de yayınlanmıştır. Bu görselde üstteki halka grafikte pazar payları gösterilmiştir. Ancak halka grafik ile verilerin uyuşmadığı görülmektedir. İkinci halka grafiğe bakıldığında, pazar payının tamamını gösteren %100'lük bir satış rakamına ulaştığı algısı oluşmaktadır.

Şekil 13. Hatalı Görsel

Şekil 13'de, sağdaki halka, pazar payının %9,9'unu temsil etmekteyken, görselde halkanın tamamı boyanmıştır. Halkanın tamamının %100 gösterildiği düşünülürse, verideki %9,9'luk göstergenin halkaya yansıması, halkanın tamamının boyanması biçiminde değil, sadece %9,9'luk bir kısmının boyanması şeklinde olmalıydı.

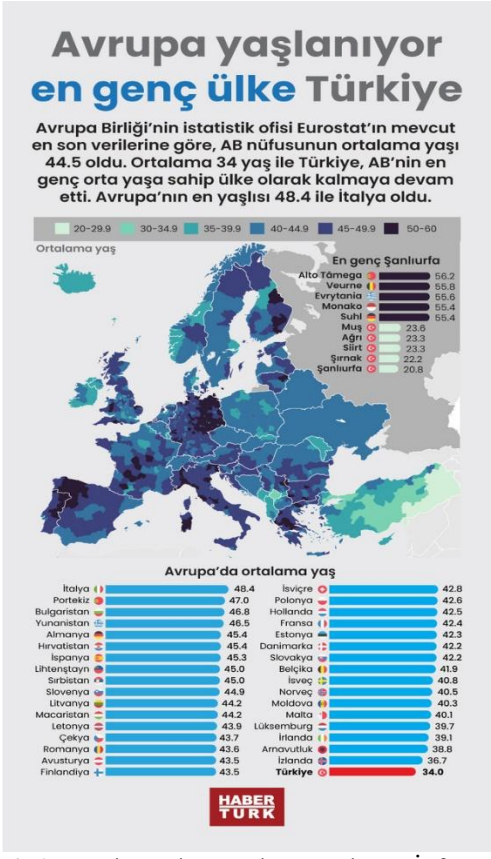
Ayrıca başlıkta verilen her satılan iki elektrikli otomobilden biri TOGG oldu cümlesini destekleyen veri, görselde bulanmamaktadır. Dolayısıyla başlık ve veri uyumsuzluğu ile manipülasyon yapılırken; veriyi temsil eden halka grafiğin yanlış, abartılı ve taraflı kullanımı ile yine manipülasyon yapıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 14. Anadolu Ajansı'nda Yayınlanan İnfografik

Şekil 14'de 26 Mart 2024 tarihinde aa.com.tr adresinde paylaşılan infografik haber bulunmaktadır. Görüldüğü gibi ilk bakışta herhangi bir sorun görünmemektedir. Oysa, üstteki pasta grafiğinin, verilen bilgilerle ("Diğer aylara göre %25 daha fazla israf yapılıyor") uyumsuz olduğu görülmektedir. Daha net bir hikaye anlatımı için, diğer 11 ayın verilerinin de bulunduğu barchart kullanılması gerekmektedir. Kullanılan pasta grafik (piechart) ifade edilen karşılaştırmayı içermemektedir. Haberin görselleştirmesi açısından kuralların uygulandığı görülse de, verilerin görselleştirilmesi noktasında yanıltıcı bir hikaye oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Hem verilerin eksik verilmesi dolayısıyla kiraz toplama manipülasyonu yapıldığını hem de yanlış grafik kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. Yanlış grafik kullanımının her ne kadar bilinçli yapılmadığı düşünülse de, araştırma kapsamında verilen alanyazındaki bilgiler bunun bir manipülasyon türü olduğuna işaret etmektedir.

.

Şekil 15. Haberturk.com'da Yayınlanan İnfografik

Şekil 15'de gösterilen infografik, 3 Mart 2024 tarihinde haberturk.com'da yayınlanmıştır. Bu grafikte kullanılan başlığa bakıldığında, Türkiye'nin tüm dünya nüfusu içerisinde en genç ülke olduğu belirtilmektedir. Verilen iki bilgi de doğru ama haber içeriği ve haritadaki renklendirmeye bakıldığında, Avrupa'nın yaşlanırken, Türkiye'nin gençleştiği iması bulunmaktadır. Ancak Eurostat ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine bakıldığında, son 10 içerisinde AB'nin ve Türkiye'nin nüfusunun benzer oranlarda yaşlandığı görülmektedir. TÜİK (2023) verilerine göre, Türkiye'de 2020 yılında 32,7 olan ortanca yaş, 2021 yılında 33,1'e çıkmaktadır. Böylece Türkiye, Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, ortanca yaşın en düşük olduğu ülke statüsündedir. Ancak bu durum son yıllarda hep aynı artışla devam etmektedir. Dolayısıyla, haber infografiğinde Avrupa ülkeleri yaşlanırken, Türkiye'nin de yaşlandığı, Türkiye'nin AB üyesi ülkeler içerisinde en genç nüfusa sahip olma durumunu koruduğu bilgisi verilmemektedir. Oysa son yılların verilerin bakıldığında ciddi bir değişiklik yoktur. Dolayısıyla infografikteki bilgilerin eksik ve yanıltıcı olduğu düşünülmektedir. Bu haberde, renklendirme ile haber içeriğinin uyumsuzluğu ve diğer yıllardaki verilerin gizlenmesi yoluyla da kiraz toplama yöntemiyle veri manipülasyonu yapılmıştır.

Şekil 16. Anadolu Ajansı'nda Yayınlanan İnfografik

Şekil 16'da 26 Nisan 2024 tarihinde aa.co.tr adresinde yayınlanmıştır. Görselde ilk bakışta renklendirme grafiği kullanılmış gibi görünse de, detaylarına bakıldığında baloncuk grafik türünün kullanıldığı anlaşılmaktadır. Görselde kullanılan baloncukların büyüklüğü katılımın yoğun olduğu bölgeleri göstermektedir. Ancak sanki kırmızı rengin yoğunluğu, katılımın çok olduğunu gösterir gibi bir algı oluşturmaktadır. Baloncuklar bazı bölgelerde üst üste gelerek, renklendirme yöntemiyle yoğunluk gösterir gibi bir algı oluşturmaktadır. Oysa burada kullanılan renklendirme değil, baloncukların büyüklüğüdür. Baloncukların üst üste gelmesi, haber hikayesini değiştirmektedir. Dolayısıyla çakışan daireler (overlapping) kırmızı rengin tonunu artırmıştır. Gerçekte renk tonu değil, dairelerin çapı yoğunluğu göstermektedir. Grafik seçimi manipülasyona yol açabilmektedir (Cairo, 2012). Verileri yanıltıcı bir şekilde göstermek için grafiklerin seçimi ve kullanımı önemlidir. Bu durum manipülasyon olarak değerlendirilmektedir. Bu infografikte de yanlış infografik kullanımını manipülasyona yol açmıştır. Bu tür veri manipülasyonları, okuyucunun gerçekleri anlamasını ve objektif bir şekilde bilgi edinmesini engellemektedir.

Sonuç olarak, toplamda 555 adet haber infografik içerisinden tarafsız bir değerlendirmenin ardından, 85 adet haber infografik, soru havuzundaki sorular ve alanyazındaki bilgiler ışığında incelenmiştir. 10 adet infografik haberde manipülasyon yapıldığı görülmüştür. Haberlerde yanlış grafik kullanımı, x ekseni atlatma yöntemi, kiraz toplama yöntemi ve fazla bilgi verme yöntemleri kullanılarak veri yoluyla manipülasyon yapıldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen manipülasyonların farkında olmadan yapıldığı düşünülmektedir. Ancak daha detaylı bir yorum için, haber infografiği tasarlayan gazetecilerin veri gazeteciliği okuryazarlığının tespitine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla bir sonraki aşamada,

gazetecilerle mülakatlar yapılmış ve sonrasında ölçek uygulaması ile veri gazeteciliği okuryazarlık seviyeleri ölçümlenmiştir.

SONUÇ

Teknolojinin baş döndürücü hızla ilerlemesi, medya ve iletişim dünyasında köklü değişimlere yol açarak geleneksel gazetecilikten dijital gazeteciliğe geçiş sürecini başlatmıştır. Geleneksel gazetecilik, basılı gazete ve dergiler, radyo ve televizyon gibi medya araçları üzerinden bilgi ve haberlerin iletildiği bir dönemi temsil ederken, dijital gazetecilik internet ve mobil teknolojilerin gelişimiyle birlikte bilgiye erişimi daha hızlı ve etkileşimli hale getirmiştir. Bu dönüşüm, haber üretimi ve tüketiminde devrim niteliğinde değişikliklere zemin hazırlamıştır. Dijital gazetecilik, habercilik pratiğinin dijital platformlar üzerinde şekillenmesini sağlayarak, gazetecilere veri analizi, multimedya içerik üretimi ve sosyal medya etkileşimleri gibi yeni beceriler kazandırmıştır. Bu süreç, gazetecilerin sadece haberin iletilmesi değil, aynı zamanda okuyucularla etkileşim kurarak onların da haber sürecine katılımını sağlamaları gerektiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda, veri gazeteciliği, dijital gazeteciliğin en yenilikçi ve dinamik alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Veri gazeteciliği, dijital çağda haber üretim ve sunum süreçlerini dönüştürerek, büyük veri setlerinin analiz edilip anlamlı bilgilere dönüştürülmesini sağlayan bir gazetecilik türüdür. Ancak, veri gazeteciliğinin bu potansiyeli, aynı zamanda bilgi manipülasyonuna da açık bir alan yaratmaktadır. İnfografik habercilik, verilerin görsel olarak sunulması ve okuyucuya daha etkili bir şekilde aktarılması amacıyla kullanılan önemli bir araçtır. Bununla birlikte, bu görsel sunumların nesnelliği ve doğruluğu, veri manipülasyonuna karşı hassasiyet göstermektedir. Veri gazeteciliğinin nesnellik iddiası, verilerin toplanması, analiz edilmesi ve sunulması süreçlerinde yapılan müdahaleler nedeniyle tartışmaya açıktır. Bu çalışma, veri gazeteciliğinin nesnellik iddiasını ele alarak, verilerde yapılan manipülasyonların ve yorumlamaların nasıl nesnelliği zayıflattığını ve okuyucunun algısını etkilediğini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, bu araştırma infografiklerin manipülasyonu üzerine odaklanarak gazetecilerin veri okuryazarlığı düzeyi ile okuyucuların algıları arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Böylece, yeni sorular sorarak, veri gazeteciliğinin nesnellik iddiası ile ilgili farklı bir bakış açısı geliştirmek ve bu alana ilişkin yeni bir tartışma başlatmak amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda, çalışmada infografiklerin tasarım öğeleri ve veri manipülasyon tekniklerinin okuyucu algısını nasıl şekillendirdiği ve yanıltıcı bilgiler sunma potansiyeli üzerine odaklanılmıştır. Pinto'nun (2017) belirlediği haber infografiklerinde bulunması gereken 8 özellik, Kress ve Leeuwen'in (2006) öğe yerleşim boyutları, Cairo'nun (2020) veri manipülasyonu türleri ve Wainer'ın (1997) görsel tuzakları gibi akademik yaklaşımlar temel alınarak, infografik haberciliğin nesnellikten sapma olasılıkları incelenmiştir. Bu kriterler doğrultusunda hazırlanan soru havuzu, infografik haberciliğin nesnellik ilkesiyle ilişkisini ve veri

manipülasyonunun okuyucu algısını nasıl etkilediğini anlamaya yönelik önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Betimsel analiz yöntemi kullanılarak tespit edilen manipülasyonlar, gazetecilerle yapılan mülakatlar, gazetecilerin veri okuryazarlığı seviyeleriyle ilişkilendirilmiş ve manipülasyonun okuyucular tarafından algılanıp algılanmadığı odak grup görüşmeleriyle araştırılmıştır.

Örnekleme süreci, belirli aşamalardan geçirilerek uygulanmıştır. İlk olarak, "infografik" kategorisine sahip tüm medya organları seçilmiştir. Bu kapsamda, ulusal düzeyde 4 medya kuruluşu belirlenmiştir: haberturk.com, trthaber.com, aa.com.tr ve yenisafak.com. Bu kuruluşlarda 01 Ocak- 20 Haziran 2024 tarihleri arasında yayınlanan tüm infografikler toplanarak bir araya getirilmiştir. Bu süreçte, haberturk.com'da 115, trthaber.com'da 204, aa.com'da 188 ve yenisafak.com'da 48 olmak üzere, toplam 555 adet infografik yayınlandığı tespit edilmiştir. Araştırmada örneklem olarak 85 adet infografik seçilmiştir. Bu örneklemin seçiminde araştırmacının tarafsızlığını sağlamak adına, 4 farklı akademisyenden destek alınmıştır. Akademisyenlerden, incelenen infografiklerde herhangi bir manipülasyonun olup olmadığına dair görüşleri istenmiştir. Sonuç olarak, toplamda 2 veya daha fazla akademisyenin "evet" şeklinde oy verdiği infografiklere betimsel analiz uygulanmıştır. 10 infografikte manipülasyon tespit edilmiştir. Bu manipülasyonların ağırlıklı olarak, başlık ve veri uyumsuzluğunu gösteren “Çarpıtılmış Başlık ve Alt Başlık” manipülasyonu (Cairo, 2012), bazı verilerin gizlenip bazılarının verilmesini açıklayan “Seçici Bilgi Sunumu” (Cairo, 2012), verileri karmaşık bir biçimde veren ve önemli bazı verilerin gizlendiği “Kiraz Toplama Yöntemi” (Cairo, 2012) ve yanlış grafik seçimini ve kötü tasarlanmış bir grafiği açıklayan ‘Kötü Grafik” (Golombisky ve Hagen, 2010) konuları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Manipülatif haberler, toplumsal tartışmaları ve algıları yönlendirebilir. Yanıltıcı bilgilerle şekillenen bir haber, toplumda yanlış bilgiye dayalı tartışmalara neden olabilir ve toplumsal algıyı etkileyebilir. Bu nedenlerle, gazetecilerin veri okuryazarlığı düzeylerinin yüksek olması ve manipülasyonu fark edebilme yeteneklerinin güçlü olması, okuyucuların doğru bilgiye ulaşmasını sağlamak ve medya güvenilirliğini korumak açısından son derece önemlidir. Her ne kadar Cairo (2019) ve Tuffte (2001), kasıtlı olsun veya olmasın bağlamdan koparılan veya hatalı ilişkilendirilen bilgileri haberde manipülasyon olarak değerlendirse de, Wardle (2017: 17) bunu kasıt içermeyen mezenformasyon olarak değerlendirmektedir. Narin (2017) de veri setlerinin doğru olsa bile, görselleştirme sırasında bilinçli veya bilinçsiz manipülasyon yapılabildiğini belirtmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, veri gazeteciliğinin nesnellik iddiasının sorgulanabilir olduğunu ortaya koymaktadır. Verilerin seçimi, analiz yöntemleri, görselleştirme tercihleri ve kullanılan algoritmalar, gazetecilikte önyargıları ve manipülasyonları beraberinde getirebilmektedir. Bu durum, verilerin manipülasyonunu ve yanlış yorumlanmasını kolaylaştırarak, haberin doğruluğunu ve güvenilirliğini

zayıflatabilmektedir. Nesnellik iddiasının tartışmaya açık hale gelmesi, gazeteciliğin temel ilkelerinden biri olan güvenilirlik ilkesini tehlikeye atmaktadır. Yanlış veya yanıltıcı bilgi sunumu, toplumsal bilincin yanıltılmasına ve kamuoyunun yanlış yönlendirilmesine yol açmaktadır. Ayrıca, veri manipülasyonu, medya kuruluşlarının itibarını zedeleyerek, genel olarak gazeteciliğe duyulan güveni azaltabilmektedir. Bu tehlikeler göz önünde bulundurulduğunda, veri gazeteciliğinin daha şeffaf, hesap verebilir ve etik bir yaklaşımla sürdürülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Veri gazetecileri, verilerin toplama ve analiz süreçlerini açıkça belirtmeli, kullanılan yöntemlerin ve kaynakların doğruluğunu sağlamalı ve okuyuculara verileri eleştirel bir şekilde değerlendirme imkanı sunmalıdır. Bu şekilde, veri gazeteciliği nesnellik iddiasını koruyabilir ve topluma güvenilir bilgi sağlamaya devam edebilir.

Veri okuryazarlık konusu sosyal bilimler alanında önemli bir sorun haline dönüşmüştür. Çünkü, gazetecilik mesleği artık sadece olayları aktarmakla sınırlı kalmayan, aynı zamanda karmaşık verileri analiz etmeyi ve bu verilerden anlamlı sonuçlar çıkarmayı gerektiren bir meslek haline gelmiştir. Dijital çağın getirdiği veri yoğunluğu, gazetecilerin istatistik okuma ve yorumlama becerilerini geliştirmelerini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla sosyal ve beşeri bilimler alanında eğitim almış gazetecilerin, toplumsal olayları ve eğilimleri daha iyi anlayabilmek için güçlü bir istatistiksel okuryazarlığına ihtiyaç duyduğu açıktır. Sosyal ve beşeri bilimler alanında eğitim alan gazetecilerin yaşadıkları bu handikabı açıklayan, dünyada genel olarak gazetecilerin veri okuryazarlık düzeylerinin sorunlu olduğuna dikkat çeken ve istatistik eğitiminin önemine vurgu yapan pek çok çalışma bulunmaktadır (Weaver ve McCombs, 1980; Ulferts ve ark., 2013; Himma-Kadakas, 2018; Karlsen ve Stavelin, 2014; Appelgren ve Nygren, 2014). Bu bağlamda, gazetecilerin istatistik okuma becerilerini geliştirmek, haberlerin doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmak açısından kritik öneme sahiptir. Bu nedenle, gazetecilerin ve okuyucuların veri okuryazarlığını artırmak, doğru ve güvenilir bilgi akışını temin etmek ve medya etiğini korumak açısından hayati bir öneme sahiptir.

.

KAYNAKÇA

Alışkan, R. (2022). *Veri Gazeteciliğinin Nesnellik İddiasına Eleştirel Bir Bakış: Haber Örnekleri Üzerinden Bir İnceleme.* Yüksek Lisans Tezi. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (6. Baskı). Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Ambrose, G., & Billson, A. (2013). *Approach and Language*. Literatür. Publishing: Istanbul.

Ambrose, G., Harris, P. (2010). *Görsel Grafik Tasarım Sözlüğü* (Çev. B. Barhana). İstanbul: Literatür Yayınevi.

Anderson, C. (2008). The end of theory: The data deluge makes the scientific method obsolete. *Wired magazine*, *16*(7), 16-07.

Aslan, A., Bayrakçı, S., & Küçükvardar, M. (2016). Bilişim çağında geleneksel gazeteciliğin dönüşümü: Veri gazeteciliği. *Marmara İletişim Dergisi*, (26), 55-70.

Assange, J. (2012). *Şifrepunk - Özgürlük ve İnternetin Geleceği Üzerine Bir Tartışma*. İstanbul: Metis.

Atabek, Ü. (2005). İletişim teknolojileri ve yerel medya için olanaklar. *Yeni iletişim teknolojileri ve medya*, *2*.

Athanases, S., Wahleithner, J., & Bennett, L. (2012). Learning to attend to culturally and linguistically diverse learners through teacher inquiry in teacher education. *Teachers College Record*, 114(7), 1-50.

Ausserhofer, D., Schubert, M., Engberg, S., Blegen, M., De Geest, S., & Schwendimann, R. (2012). Nurse-reported patient safety climate in Swiss hospitals-A descriptive-explorative substudy of the Swiss RN4cast study. *Swiss medical weekly*, *142*(1).

Baş, T., Çamır, M., Özmaldar, B. (2008) Odak Grubu Çalışması, Baş,T. ve Akturan, U. (Editör) *Nitel Araştırma Yöntemleri* içinde, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Battersby, M. (2010). *İs That A Fact*?. Broadview Press.

Bhargava, R., Kadouaki, R., Bhargava, E., Castro, G., & D'Ignazio, C. (2016). Data Murals: Using the Arts to Build Data Literacy. *The Journal of Community Informatics*, 12(3), Art. 3. https://doi.org/10.15353/joci.v12i3.3285.

Blanchard, G. L. (2011). journalisme et jeux vidéo: un public en invention. *Les cahiers du journalisme*, (22-23), 100-117.

Bogost, I. (2010). *Persuasive games: The expressive power of videogames*. mit Press.

Bourscheid, A. P. (2017). Jogando a notícia: Narrativas jornalísticas produzidas a partir dos recursos dos games. *Pauta Geral-Estudos em Jornalismo*, 4(2), 151-166.

Bowler, L., Acker, A., Jeng, W., & Chi, Y. (2017). "It lives all around us": Aspects of data literacy in teen's lives. *Proceedings of the association for information science and technology*, *54*(1), 27-35.

Boyles, J. (2018). The Evolution of Data Journalism. *Journalism Studies*, 20(4), 543-560.

Bradshaw, P. (2017). Data journalism. In *The Online Journalism Handbook* (pp. 250-280). Routledge.

Bradshaw, P. (2018). Data Journalism Teaching, Fast and Slow. *Asia Pacific Media Educator*, *28*(1), 55-66. https://doi.org/10.1177/1326365X18769395.

Burmester, M., Mast, M., Tille, R., & Weber, W. (2010, July). How users perceive and use interactive information graphics: An exploratory study. In *2010 14th international Conference information Visualisation* (pp. 361-368). IEEE.

Cairo, A. (2012). *The Functional Art: An introduction to information graphics and visualization*. New Riders.

Cavallo, A. ve Rigobon, R. (2016). Milyar fiyat projesi: Ölçüm ve araştırma için çevrimiçi fiyatların kullanılması. *Ekonomik Perspektifler Dergisi*, *30* (2), 151-178.

Cengiz, V., & Kaya, S. (2022). Haber Oyunları: Deneyimlenebilir Gerçeklik, Ludenik Haber Okuma, Amaç ve Normların Çatışması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 429-445.

Chang, R., Lee, A., Ghoniem, M., Kosara, R., Ribarsky, W., Yang, J., Suma, E. A., Ziemkiewicz, C., Kern, D. A. & Sudjianto, A. (2008). Scalable and interactive visual analysis of financial wire transactions for fraud detection.. *Inf. Vis.,* 7, 63-76.

Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2011). E-learning and the science of instruction: Proven Guidelines for consumers and designers of multimedia learning . San Francisco, CA: Pfeiffer. Creswell. *Qualitative inquiry & research design: Choosing among ve approaches (3rd ed.).* Thousand Oaks, CA: Sage.

Cmeciu, C., Manolache, M., & Bardan, A. (2016). Beyond the Narrative Visualization of Infographics on European Issues. *Studies in Media and Communication*, 4(2), 54-69.

Coddington, M. (2015). Clarifying Journalism's Quantitative Turn: A typology for evaluating data journalism, computational journalism, and computer-assisted reporting. *Digital Journalism*, 3(3), 331–348. https://doi.org/10.1080/21670811.2014.976400.

Çaba, D. (2018). Dijital Çağda Değişen Haber Sunumu: Gazetecilikte Sanal Gerçeklik Uygulamaları. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, *6*(1), 691-723.

Çay, E. (2020). *Türkiye'de Veri Gazeteciliğinin Yapısal Sorunları*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.

Çığ, Ü. (2010). Endüstriyel Bir Anlatı Yapısı:"Ters Piramit" Haber Metinleri. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, *7*(2), 69-90.

Çinarli, I. (2014). Stratejik İletişim Yönetimi Bağlamında Paydaş Kuramı'nın Eleştirel Bir Değerlendirmesi. *University Faculty of Communication Journal/Istanbul Üniversitesi Iletisim Fakültesi Hakemli Dergisi*, (46).

Deahl, E. (2014). Better the data you know: Developing youth data literacy in schools and informal learning environments. *Available at SSRN 2445621*.

Deuze, M. (2014). Journalism, media life and the entrepreneurial society. *Australian Journalism Review*, *36*(2), 119-130.

Dick, M. (2014). Interactive infographics and news values. *Digital Journalism*, *2*(4), 490-506.

Doğanay, A. (2024). *Veri Gazeteciliği, Algoritmik Habercilik ve Yapay Zekanın, Gazetecilik Üzerindeki Dönüştürücü Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.

Eldem Anar, Ü. İ. (2021). Dijital İçerik Üretiminde "Haber Oyunları"; Gazetecilik Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Selçuk İletişim*, 14(4), 1764-1792. https://doi.org/10.18094/josc.974922.

Erdoğan, İ. (2012). *Pozitivist Metodoloji*. Ankara: Erk Yayınları.

Erkman, Ö. (2021). Araştırmacı Veri Gazeteciliği. Yöntemler, Kaynaklar ve Araçlar. *Veri Gazeteciliği* içinde. (Ed. Aslı Zinderen). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Eroğlu, Ş. (2020). Açık Devlet Verisinin Sosyo-ekonomik Değeri ve Kullanım Engelleri: Uluslararası Göstergelerde Türkiye. *Endüstri*, *4*.

Foxman, M. (2015). *Play the news: Fun and games in digital journalism*. Columbia Journalism School.

Furuncu, D. (2019). *Haber üretim pratikleri bağlamında veri gazeteciliği: türkiyedeki gazetecilerin veri gazeteciliğine yaklaşımı*. Doktora Tezi. Maltepe Üniversitesi.

García-Ortega, A., & García-Avilés, J. A. (2020). When journalism and games intersect: Examining news quality, design and mechanics of political newsgames. *Convergence*, 26(3), 517-536.

Gill, A. (2020). *Data Journalism*: *A Practical Introduction*. Sage Publications.

Gray P. (2017). Data journalism. In *The Online Journalism Handbook* (pp. 250-280). Routledge.

Gray, J., Chanbers, L. and Bounegru, L. (2012). *Data Journalism Handbook*. California: O'Reilly Media, Incorporated.

Gray, J., Gerlitz, C., & Bounegru, L. (2018). Data infrastructure literacy. *Big Data & Society*, *5*(2). https://doi.org/10.1177/2053951718786316

Gül, A. N. (2023). *Teknolojinin haber metnine etkisi: Haberoyun/newsgaming kavramı üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.

Günes, F. (1997). Okur-yazarlık kavrami ve düzeyleri. *AÜ Egitim Bilimler Fakültesi Dergisi*, *27*(2), 499-507.

Hafner CA, Chik A, Jones RH (2015) Digital literacies and language learning. *Language Learning & Technology* 19(3): 1–7.

Halpern, EA (2000). Bilim Dışı Uzmanlar İçin Bilimsel Okuryazarlığa Doğru: Grafiksel Araçlarla Bir t-Testine Nasıl Yaklaşılır?, *Amerikan Biyoloji Öğretmeni*, *62* (4), 276-281.

Hardy,B.W.,J.A.Gottfried,K.M.Winneg. (2014).“Stephen Colbert’s Civics Lesson: How Colbert Super PAC Taught Viewers About Campaign Finance.” *Mass Communication and Society* 17 (3): 329–353.

Hart, J. C. (2015). Overview of visualization.(Video file). *The computer and the human*. On coursera. Data visualization.

Heeks, R., & Renken, J. (2018). Data justice for development: What would it mean?. *Information Development*, *34*(1), 90-102.

Hermida, A. (2010). Twittering the News. *Journalism Practice*, 4(3), 297-308.

Herrero, J. V., & García, X. L. (2017). Interactive feature: a journalistic genre for digital media. In *Media and Metamedia Management* (pp. 127-132). Springer International Publishing.

Houston, B. (2021). The challenges and successes of global journalism collaborations. *Handbook of global media ethics*, 1093-1104.

Howard, A. (2014). *The Art and Science of Data-driven Journalism*. Tow Center for Digital Journalism, New York, Columbia University.

Huff, D. (1993). *How to lie with statistics*. Penguin, UK.

Ikemoto, G. S., & Marsh, J. A. (2007). Cutting through the “data-driven” mantra: Different conceptions of data-driven decision making. *Teachers College Record*, *109*(13), 105-131.

Johnson, J. A. (2014). Measuring thirty facets of the five factor model with a 120-item public domain inventory: Development of the IPIP-NEO-120. J. of Research in Personality, 51, 78-89, https://osf.io/wxvth/.

Jones, B. (2019). Social Media and News Distribution. Digital Communication Review, 8(4), 112-128.

Jones, G. E. (1995). *How to lie with charts*. San Francisco: Sybex..

Kalseth, K., & Cummings, S. (2001). Knowledge management: Development strategy or business strategy?. *Information Development*, *17*(3), 163-172.

Kalseth, Karl and Sarah Cummings. (2002). "Knowledge management: development strategy or buşingse strategy?" *Information Development*, 17 (3), 163-171.

Kalsnes, B. (2016). *The Power Of Likes: Social Media Logıc and Political Communication*, Doktora Tezi, University of Oslo.

Karataş, E. (2014). Eğitimde oyunlaştırma: Araştırma eğilimleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(2), 315-333.

Kalseth, K. (2001). Sarah Cummings, "Knowledge Management: development strategy or business strategy?", *Information Development*, 17(3), 163-172, doi:10.1177/0266666014240917.

Kaye, J., & Quinn, S. (2010). *Funding Journalism in the Digital Age*. Peter Lang.

Kayser-Bril, N., Valeeva, A., & Radchenko, I. (2016). *Transformation of communication processes: Data journalism*. arXiv preprint arXiv:1605.01956.

Kilby, A. (2018). "Provoking the Citizen: Re-examining the Role of TV Satire in the Trump Era." *Journalism Studies* 19 (13): 1934–1944.

Kirk, A. (2012). *Data Visualization: a successful design process*. Packt publishing LTD.

Kitchin, R. (2014). *Veri devrimi: Büyük veri, açık veri, veri altyapıları ve sonuçları* . Adaçayı.

Kõuts-Klemm, R. (2019). Data literacy among journalists: A skills-assessment based approach. *Central European Journal of Communication* 12(3):299-315.

Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2001). *The Elements of Journalism: What Newspeople Should Know and the Public Should Expect*. Crown Publishers.

Kress, G., & Van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London/ New York: Routledge. [Paper reference 2]

Krum, R. (2014). *Cool Infographics: Effective Communication with Data Visualization and Design*. John Wiley & Sons, Inc. Indiana.

Langlois, G. (2014). Being in the World. In *Meaning in the Age of Social Media* (pp. 141-167). New York: Palgrave Macmillan US.

Lesage, F., & Hackett, R. A. (2014). Between objectivity and openness—The mediality of data for journalism. *Media and Communication*, *2*(2), 42-54.

Lewis, S. C., & Westlund, O. (2015). Big Data and Journalism. *Digital Journalism*, 3(3), 447-466.

Lokke, E. (2018). *Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat*. (D. Başak, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Love, N., Stiles, K.E., Mundry, S., & DiRanna, K. (2008). *The data coach's guide to improving learning for all students: Unleashing the power of collaborative inquiry*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.

Mandinach, E. B., & Gummer, E. S. (2013). A systemic view of implementing data literacy in educator preparation. *Educational Researcher*, 42(1), 30-37. http://dx.doi.org/10.3102/0013189X12459803.

Maravall, A. (2012). *Update of Seasonality Tests and Automatic Model Identi cation in TRAMO-SEATS*. Bank of Spain.

Markham, AN (2019). Verileştirmeye yanıt olarak eleştirel pedagoji. *Niteliksel Araştırma*, *25*(8), 754-760.

Marr, B. (2020). *Büyük Veri İş Başında*. İstanbul, Türkiye: Mediacat Yayıncılık

Mayer, R.E. (2009). *Multimedia learning* (2.Baskı). New York, USA: Cambridge University Press.

McCosker, A. (2017). Data literacies for the postdemographic social media self. *First Monday*, 22(10). https://doi.org/10.5210/fm.v22i10.7307.

McLuhan, M. (2001). Gutenberg Galaksisisi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Means, B., Chen, E., DeBarger, A., & Padilla, C. (2011). Teachers' ability to use data to inform instruction: Challenges and supports. *Office of Planning, Evaluation and Policy Development, US Department of Education*.

Meier, K. (2018). Journalism meets games: Newsgames as a new digital genre. Theory, boundaries, utilization. *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, *7*(2), 429-444.

Meyer, A. D. (1991). Visual data in organizational research. *Organization science*, *2*(2), 218-236.

Mihelj, S., V. Bajt, and M. Pankov. (2009). "Television News, Narrative Conventions and National Imagination." *Discourse & Communication* 3 (1): 57–78.

Miličević, D., Pleli, N. (2014). Pre-electional decrease of the unemployment rate, *Croatian Operational Research Review (CRORR),* 4, 334-344.

Nee, R. C., & Santana, A. D. (2021). Podcasting the Pandemic: Exploring Storytelling Formats and Shifting Journalistic Norms in News Podcasts Related to the Coronavirus. *Journalism Practice,* 16(8), 1559–1577. https://doi.org/10.1080/17512786.2021.1882874.

Nelson, R. F. (1983). Detecting forest canopy change due to insect activity using Landsat MSS. *Photogrammetric Engineering and Remote Sensing*, 49(9), 1303-1314.

Nguyen, A., & Lugo-Ocando, J. (2016). The state of data and statistics in journalism and journalism education: Issues and debates. *Journalism*, *17*(1), 3-17.

Norambuena, B. K., M. Horning, and T. Mitra. (2020). “Evaluating the Inverted Pyramid Structure Through Automatic 5W1H Extraction and Summarization.” *Proc. of the 2020 Computation+ Journalism Symposium. Computation+ Journalism*, 2020, 1–7.

Ong, W. J., & Hartley, J. (2013). *Orality and literacy*. Routledge.

Oschatz, C., Niederdeppe, J., & Liu, J. (2022). The role of prior attitudes in narrative persuasion: Evidence from a cross-national study in Germany and the United States. *Communication Monographs*, *89*(3), 376-395.

Öztürk, H. (2021). *Veri Gazeteciliğinin Türkiye’deki Mevcut Durumu: Uluslararası Platformlarla Karşılaştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

Pangrazio, L. ve Selwyn, N. (2019). 'Kişisel veri okuryazarlıkları': Kişisel dijital verilerin anlaşılmasını geliştirmeye yönelik eleştirel bir okuryazarlık yaklaşımı. *Yeni Medya ve Toplum* , *21* (2), 419-437. https://doi.org/10.1177/1461444818799523

Parasie, S., & Dagiral, E. (2012). Quand le Web colle au territoire: l’exploration de l’information hyperlocale à Chicago. *Sciences de la société*, (84-85), 81-101.

Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical thinking competency standards*. Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking.

Pavlik, J. V. (2013). Innovation and the Future of Journalism. *Digital Journalism*, 1(2), 181-193.

Perreault, G., & Vos, T. (2020). Metajournalistic discourse on the rise of gaming journalism. *News, Media & Society*, 22 (1), 159-176.

Pinto, J. C. (2017). "The Relevance of Digital Infographics in Online Newspapers". *European Scientific Journal August*. SPECIAL edition ISSN: 1857 – 7881 (Print) e. pp 428: 434. file:///C:/Users/HP/Downloads/9748-Article%20Text-27950-1-10-20170816.pdf.

Pinto, J. C. (2017). The relevance of digital infographics in online newspapers. In *5th Mediterannean Interdisciplinary Forum On Social Sciences And Humanities*, MIFS 2017, 18-19 May 2017, Barcelona, Spain (p. 428).

Plewe, C., & Fürsich, E. (2018). Are newsgames better journalism? Empathy, information and representation in games on refugees and migrants. *Journalism Studies*, *19*(16), 2470-2487.

Polletta, F. (2006). *It Was Like A Fever: Storytelling in Protest and Politics*. Bibliovault OAI Repository, the University of Chicago Press. 10.7208/chicago/9780226673776.001.0001.

Powers, M. (2012). “In Forms That Are Familiar and Yet-to-Be Invented” American Journalism and the Discourse of Technologically Specific Work. *Journal of communication inquiry*, *36*(1), 24-43.

Randviir-Vellamo, A. (2014). Imepilt's newsgames as an art practice and novel form of journalism. *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, *23*(01+ 02), 56-82.

Rogers, D. L. (2017). Digital transformation. *Practical guide. Moscow: publishing group" Tochka*.

Rogers, S. (2010). *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam University Press.

Rose, R. J. (1991). *Progress in transfer of resistance to redlegged earth mite using gene manipulation technologies*.

Schildkamp, K., & Lai, M. K. (2013). Conclusions and a data use framework. *Data-based decision making in education: Challenges and opportunities*, 177-191.

Selwyn, N. (2015). The discursive construction of education in the digital age. *Discourse and digital practices. Doing discourse analysis in the digital age*, 226-240.

Sicart, M. (2008). Newsgames: theory and design. *Proceedings of the 7th International Conference on Entertainment Computing* (27-33). Berlin: Springer-Verlag.

Silverman, C., & Alexander, L. (2016). How teens in the Balkans are duping Trump supporters with fake news. *Buzzfeed News*, *3*, 874-888.

Siricharoen, W. V. (2013). Infographics : an approach of innovative communication tool for e-entrepreneurship marketing. *International Journal of E-Entrepreneurship and Innovation (IJEEI),* 4(2): 54-71.

Smiciklas, M. (2014). *The Power of Infographics: Using Pictures to Communicate and Connect With Your Audiences*. Que Pub.

Smith, J. (2018). *Data Journalism: A Comprehensive Guide*. Publisher.

Smith, M. (2018) *Making data visualisation accessible in Turkey*, *Web Blog Post*.

Stalph, F. (2018). Classifying data journalism. *Journalism Practice*, 12(10), 1332-1350. https://doi.org/10.1080/175 12786.2017.1386583.

Stalph, F. (2018). Classifying Data Journalism: A content analysis of daily data-driven stories. Journalism Practice, 12(10), 1332–1350. https://doi.org/10.1080/17512786.2017.1386583.

Tandoc Jr, E. C., & Oh, S. K. (2017). Small departures, big continuities? Norms, values, and routines in The Guardian's big data journalism. *Journalism studies*, *18*(8), 997-1015.

Taylor, L. (2017). What is data justice? The case for connecting digital rights and freedoms globally. *Big Data & Society*, *4*(2), 2053951717736335.

Tepeli, Y., & Kayıhan, B. (2016). Muhasebe Manipülasyonunun Beneish Modeli İle Tespit Edilmesi: Bist Gıda Maddeler Sanayi Sektörü'nde Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* 14(4), 245-264.

Tepeli, Y., & Kayıhan, B. (2016). *Muhasebe manipülasyonunun Beneish modeli ile tespit edilmesi: Bist gıda maddeler sanayi sektörü'nde bir uygulama*.

Thatcher, B. (2012). *An overview of infographics. Webinar*. Illinois Central College Teaching & Learning Center.

Tong, J., & Zuo, L. (2019). Othering the European Union through constructing moral panics over 'im/migrant(s)' in the coverage of migration in three British newspapers, 2011–2016. *International Communication Gazette*, *81*(5), 445-469. https://doi.org/10.1177/1748048518802237.

Torres, R. M., & Cano, J. (1995). Critical Thinking As Influenced By Learning Style. *Journal of Agricultural Education*, *36*(4), 55–62. https://doi.org/10.5032/jae.1995.04055

Treanor, M., & Mateas, M. (2009, September). Newsgames-Procedural Rhetoric Meets Political Cartoons. In *DiGRA Conference*.

Tuchman, G. (1978). The news net. *Social Research*, 253-276.

Tufte, E. R. (1983). The visual display of. *Quantitative Information*, 13.

Vallance-Jones, F. (2014). Data journalism continues to gain popularity: There are more opportunities than ever to learn. *Media*, *16*(2), 19-20.

Wardle, C. (2019). A new world disorder. *Scientific American*, *321*(3), 88-95.

Ware, C. (2012). *Information Visualization: Perception for Design*. Elsevier.

Weber, W., & Rall, H. (2012, July). Data visualization in online journalism and its implications for the production process. In *2012 16th International Conference on Information Visualisation* (pp. 349-356). IEEE.

Wigan, M. (2012). *Görsel İllüstrasyon Sözlüğü* (çev. M. Emir Uslu). İstanbul: Literatür Yayınları.

Williams, D., & Coles, L. (2007). Teachers‟ approaches to finding and using research evidence: an information literacy perspective. *Educational Research*, 49(2), 185206. https://doi.org/10.1080/00131880701369719

Wojdynski, B. W. (2015). Interactive data graphics and information processing. *Journal of Media Psychology*. 27(1).

Wolf, C., & Godulla, A. (2018). Newsgames in journalism: Exploitation of potential and assessment by recipients. *Journalistik*, 1(2), 2-20.

Wright, N. (2015). Data Visualization in Capital in the 21st Century. *World*, 5, 54-72.

Wurman, R. S. (1989). Hats. *Design quarterly*, (145), 1-32.

Zinderen, A. (2019). *Veri gazeteciliği ve infografik haber tasarımına yönelik uygulamalı bir analiz*.

Zwinger, S., & Zeiller, M. (2016). Interactive Infographics in German Online Newspapers. *Proceedings of the 9th Forum Media Technology* 2016, 11.

BÖLÜM 12

Modernleşme Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İki Reformist Hareket: Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler

Evrim Çağlar[1]

1

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme adına atılmış ilk adımlar, içinde bulunulan koşullar ve büyük toprak kayıpları nedeniyle zorunlu bir biçimde askeri alanda gerçekleşmiştir. Fakat askeri reformlar beraberinde sistematik olarak diğer birçok alanda reformu gerekli kılmış ve neticede birbirini izleyen bir silsile halinde, eğitimde, ekonomide, bürokraside, edebiyatta ve daha birçok alanda yapılan reformlar birbirini takip etmiştir. Her ne kadar başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu için modernleşme ve batılılaşma ihtiyaçlar neticesinde gerçekleşmiş süreçler olarak algılanmış olsa da, neticesi itibariyle hızla tüm yaşama sirayet etmiştir. Devletin pragmatik bakış açısını reformların gelişimi sürecinde görmek mümkündür. Örneğin, edebiyat, tarih, felsefe gibi alanlarda yaşanan değişim diğerlerine oranla oldukça yavaş bir seyir izlemiştir. Özetle söylemek gerekirse, Osmanlı batılılaşması ideolojik ve teorik düzeyde gerçekleşmiş olmayıp zorunluluk neticesinde gerçekleşmiştir. [2]

Devletler, 18 yy. ile birlikte merkezileşmeye başlamış ve bürokrasi buna paralel bir biçimde gelişme göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu da 19. yy ile birlikte geleneksel devlet modelinden, merkeziyetçi devlet modeline geçiş sürecinde, imparatorluğun mutlakiyetçi aydınlarının reformları istikametinde yol almıştır. Merkezileşme ile birlikte hukuk, eğitim, kültür alanlarında yapılan reformlar ile birlikte, sistemin içerisine laik düzenlemeler de dâhil olmuştur.

Tanzimat döneminin Yeni Osmanlıları ile Abdülhamid döneminin Jön Türkleri de sözü edilen toplumsal dönüşümün etkileri ile ortaya çıkmış aydın gruplarıdır. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin ilk ideologlarıydı. Jön Türkler ise onların mirasını devralarak kendi dinamizmlerine uygun politikalar izlediler. Jön Türkler okul sıralarında Yeni Osmanlı edebiyatını okuyarak yetiştiler.[3] Bu etkileşim haklı bir temele dayanmakla birlikte, Jön Türkler'in teorilerinde Yeni Osmanlılar'da olduğu gibi İslami bir referans yoktu.[4] Özetle, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler'den daha gelenekçi düşünce yapısına sahip olsalar da, Jön Türkler'in siyasal fikir ve örgütlenmelerinin öncülleriydiler. [5]

Her iki hareketin de toplumsal ve entelektüel kökenlerine bakıldığında, Yeni Osmanlılar sosyal köken açısından zengin ve ayrıcalıklı bir sınıfı temsil etmiyordu. Namık Kemal, maddi açıdan yoksul bir aileden geliyordu. Ziya Paşa, benzer bir biçimde ailesinin ekonomik durumunun yetersizliğinden ötürü, bürokratlara mahsus bir okulda parasız olarak okumuştur. Oysaki bulundukları dönemde, seçkin ailelere mensup çocuklar çok da çaba sarf etmelerine gerek olmadan eğitimlerini alıp, üst düzey memuriyetlere rahatlıkla gelebilmekteydi. Yeni Osmanlılar ise hiçbir zaman

[2] İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s.27-28.
[3] Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.102-103.
[4] Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.450.
[5] Ortaylı, a.g.e., s.309.

üst düzey bürokratik görevlere gelemeyecekleri orta ve alt kademe memuriyetlerde görev yapıyorlardı. Bu durumun Yeni Osmanlılar açısından eleştiriye konu olması elbette şaşırtıcı değildir.[6]

Yeni Osmanlılar entelektüel eğilimi olan kişilerdi. Geleneksel algı ve yapıları eleştiren, tartışan, konuşan, arayış içerisinde olan aydınlardan oluşmaktaydı. Edebiyat, tarih, felsefe gibi birçok alanda çalışmalar yaparak halka ulaşmaya ve halkı aydınlatmaya çalışmışlardır. Yeni Osmanlılar için Roderic H. Davison'un tabiriyle, "zamanlarının edebi Rönesans'ına takıldılar" demek mümkündür. Bu da aralarındaki bağlardan biriydi.[7] Batılı fikirlerle etkileşim içerisinde olup, birçoğu Fransızca bilmekte, aralarından bazıları ise Tercüme Odası'nda görev yapmaktaydı. Aynı zamanda Osmanlı kültür düzeyini yükseltmek adına, makaleler, kitaplar çevirmiş, güncel sorunlar üzerine tartışmayı önemsemişlerdir. Basın yoluyla iletişimin hızla arttığı bu dönemde, gazeteler Yeni Osmanlılar için özel araç olmuş ve bağımsız Türk gazeteciliği ilk olarak Yeni Osmanlılar'dan anılan Şinasi tarafından getirilmiştir.[8]

Jön Türkleri oluşturan kadroların birçoğu ise taşralıdır. Askeri mekteplere giden öğrenciler genellikle toplumun az gelirli kesimlerinden gelmekteydiler. II. Mahmud yeniçerileri dağıttıktan sonra, yeni orduya askerlerin, genellikle halk içerisinden seçilmesi uygulamasını getirmiştir. Aksi halde seçkin ailelerin orduda güçlenmesi söz konusu olabileceğinden, bu durumun önüne geçilmek istenmiştir. Fakat halk tabakasından gelen bu gençler, üst düzey bürokrasiden ya da saray içerisinden gelenlerin çocuklarının ayrıcalıklı statüsünden ziyadesiyle rahatsız oluyorlardı. Bu gruba karşı kendilerini haksızlığa uğramış, ötelenmiş hissediyorlardı. Daha önce şehzadelerle okuyan bu çocuklar, şimdi Harbiye'de özel sınıflarda eğitim alıyorlardı. Mezun olduklarında ise kademeleri hızlı bir şekilde yükseltilerek iyi görevlere getiriliyorlardı. Bu durum Jön Türkler için önemli bir yara halini almıştı. Bu okullarda eğitim alan taşradan gelmiş öğrenciler, kendilerini saray değerlerine yabancı hissediyor ve Abdülhamid düzeniyle entegre olamıyorlardı. Çünkü taşranın yaşam biçimi ile saray değerleri arasında büyük bir uçurum söz konusu idi.[9] Yeni Osmanlılar da Jön Türkler de kendi dönemlerinde bu ayrıcalıklı sınıfların çocuklarına tanınan imtiyazlardan rahatsız olmuşlar ve tepkilerini dile getirmişlerdir. Fakat Jön Türkler'in taşralı yapısı, Yeni Osmanlılarda pek görülmemektedir. Yeni Osmanlılar devletin bürokratik kimliğini temsil eden memurlarıydı. Birçoğu İstanbul'da doğmuş büyümüş ya da aile bireylerinin devlet görevleri esnasında gelip İstanbul'da yaşamışlardır.

[6] Mardin,a.g.e., s.140.
[7] Roderic H.Davison, Osmanlı İmparatorlu'nda Reform, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997, s. 201.
[8] Davison, a.g.e., s.206.
[9] Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 72-74

Jön Türkler, Abdülhamid tarafından kurulmuş modern eğitim kurumlarında eğitim almış kişilerden oluşuyordu. Dışarıdan gelen hürriyetçi fikirler, bu okullara yayınlar yoluyla giriyor ve çok etkili oluyordu. Özellikle Mülkiye Mektebi, Avrupai eğitim veren yönüyle öne çıkıyordu. Diğer taraftan yabancı ülkelerde çıkan Abdülhamid karşıtı yayınlar da el altından gizli bir şekilde öğrenciler tarafından okunuyordu. Halkçılık bu dönemde somut bir algı olarak Ahmet Mithat Efendi'nin görüşleri ile birlikte yerleşmeye başlamıştır. Pozitivizm, materyalizm gibi kavramlar konuşulmaya başlanmıştır. Özellikle Tıbbiye 'de materyalizm öğrenciler arasında geniş ölçüde kabul görmeye başlamıştır. İttihatçıların fikirlerinde görülen biyolojik materyalizmi anlamak bu nedenle güç değildir. Lider kadroların hemen hepsi için biyoloji, anatomi, fizyoloji oldukça önemliydi. Geçmişte olduğu gibi yaşam, sağlık gibi konular, dini referansla değil, biyolojik esaslarla anlatılıyordu.[10]

Askeri okullarda "vatan müdafaası", "vatanperverlik" fikirleri çok etkili idi. Yeni Osmanlıların aydın çevrelerinde yaymaya çalıştığı "vatan" fikri, Jön Türkler döneminde askeri okullar yoluyla işlerlik kazanmıştır. Fakat Abdülhamid'in Batılı fikirleri özel olarak askeriyeden uzak tutmaya çalışma politikaları ekseninde, vatan savunması vatanperverlik gibi düşünceler, sosyal anlamda düşünsel zemine sahip olamamıştır. Bu nedenledir ki, Mülkiye'de ortaya çıkan fikirler daha entelektüel düzeyde iken, harekete geçme konusunda askeriye kararlı ve hızlı davranmıştır.[11]

Yeni Osmanlılar ile belirtileri görülmeye başlayan Türkçülük, Jön Türkler ile birlikte belirgin bir hale gelmiş, Türklerin kültürel tarihlerine yönelik öğrenme, dil ile ilgili çalışmalar şeklinde eğilimleri beraberinde getirmiştir.

Osmanlı modernleşmesinde çok önemli rol oynayan Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler'in modernleşme projeleri ve hayal ettikleri gelecek açısından çok büyük farklardan söz etmek güçtür. Aralarındaki en temel fark siyasal seçimleri noktasındadır. [12]

Yeni Osmanlılar'ın aslında en baştan itibaren açık seçik belirlenmiş bir siyasi ideolojileri ya da siyasal programları söz konusu değildi. Aksine her biri birbirinden farklı ideolojik eğilimlere sahiptiler. Bu aydınlardan Şinasi ulusçu bir düşünce yapısına sahip iken, Namık Kemal ise, modernleşmeci tutumunda İslamcı ideolojiyi de birleştirmekteydi.[13] Fakat önemli bir özellikleri vardır ki bu da Türk aydın sınıftan

[10] Mardin, a.g.e, s.49-61
[11] Mardin, a.g.e.,s.61-64
[12] Mehmed Ö.Alkan, II.Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi", içinde **II.Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, Der.Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s.60.
[13] İlber Ortaylı, Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu, içinde Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Der. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, s.325-327.

bir grup, ilk defa Osmanlı yönetimini sert bir dille eleştirmekte ve bu eleştirilerini kitle iletişim araçlarını kullanarak yapmaktaydılar.[14]

Yeni Osmanlılar, örgütlenme ve gizli siyasal faaliyette bulunabilme ya da belirli bir program ve prensip etrafında birleşebilme yetisine sahip değildiler. Yeni Osmanlılar içerisinde çok farklı ideolojiler bir arada bulunmakta olup, bu ideolojiler de kendi içlerinde net bir kuramla açıklanabilecek tutarlılıkta değildi. Yeni Osmanlılar daha çok anayasal monarşi düşüncesi etrafında toplanmış olup, bu noktada dahi, anayasal monarşinin teorik ya da uygulama açısından değerlendirilmesi konusunda tam bir fikir birliği içerisindedirler demek mümkün değildir. Fakat hemen hepsi, içinde bulundukları siyasal rejimin uygulamalarına ve içinde bulunulan yaşam biçimine karşı muhalefeti olan toplumsal bilinç sahibi aydınlardı. Yeni Osmanlılar örgütlü ve geniş bir alana yayılmış planlı bir organizasyonel yapıya sahip olmadığından, imparatorluğun her yerinden katılmış üyelere sahip bir topluluk değildi. Sistemli bir gizli örgüt de değildi. Hiçbir zaman bir siyasi parti de olmadılar.[15]

Osmanlıcılık fikirleri, yurtseverlik düşünceleri ve reformistlikleri ortak özelliklerindendi. Ortak amaçlarından biri de kamuoyunu değişime açık hale getirmek adına giriştikleri çabalardı. Kişisel farklılıklarının çokluğuna, savundukları ortak fikirlerin azlığına rağmen, bunları sürekli dile getirdikleri için kamuoyu üzerinde önemli etki yaratmışlardır.

Yeni Osmanlılar kişisel hürriyetlerin tatbiki, basın özgürlüğü gibi meseleleri ısrarla savunuyorlardı. Batılı gelişmeleri de dikkatle takip ediyor ve imparatorluğa faydalı, geliştirici uygulamaların aktarılmasını önemsiyorlardı. Fakat din konusunda oldukça muhafazakârdılar. İslamcılık, düşündükleri sistemin temelini oluşturuyordu. Diğer taraftan Osmanlı'da vatan ve millet gibi kavramların siyasi terminolojiye yerleşmesini sağlamışlardır.[16] Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden Namık Kemal özelinde belirtmek gerekirse, o ulusçu bir algı ile hürriyet ve özgürlük kavramlarından söz etmemektedir. Onun sözünü ettiği "vatan", İlber Ortaylı'nın deyimiyle, "İslamların vatanıdır."[17] Yani ulusal ve seküler bir temele dayanmamaktadır. Batılı algının tümüyle aktarılmasına net bir biçimde karşı olup, geleneğin muhafazasını ise oldukça önemli bulmaktadır.[18]

Yeni Osmanlılar'ın birçoğuna göre İslam hukuku, siyasal reformların uygulanması ve parlamentonun işlerliği açısından en uygun olandı. Ali ve Fuat Paşaları da sıkça İslam Hukuku'ndan vazgeçerek, laik sistemi dayattıkları için öfkeyle eleştiriyorlardı. Onlara göre şeriat, demokrasiyi ve iyi yönetimi sağlayacak

[14] Mardin, a.g.e., s.11.
[15] Davison, a.g.e.,s.201.
[16] Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.59.
[17] Ortaylı, a.g.e., .s.28.
[18] Ortaylı, a.g.e., s.29.

en güçlü yönetim biçimiydi. Yeni Osmanlılara göre, İslami bir anayasa mümkündü. Çünkü zaten İslam'ın içeriğinde demokrasi ve meşveret usulü vardı. Bu tutumları onları imparatorluktaki tutucular başta olmak üzere diğer Müslümanlarla buluşturuyor ve etki alanları da bu nedenle oldukça geniş oluyordu. [19]

Jön Türkler de tıpkı Yeni Osmanlılar gibi belirli bir siyasal düşünüş etrafında organize olmuş bir topluluk değildi. Tarık Zafer Tunaya, "ne kadar Jön Türk varsa o kadar ıslahat programı vardır" demektedir.[20]Jön Türk hareketi bizzat Abdülhamit'in istibdat rejimine karşı bir hareketti. Fakat Yeni Osmanlılar gibi Osmanlı İmparatorluğu içerisinde faaliyet göstermemişlerdir. Genellikle imparatorluk dışına çıkmış ve eleştirilerini dışarıdan yönelten, yapıcı ya da yıkıcı faaliyetlerine dışarıdan devam eden kişilerden oluşuyordu. Jön Türkler bir siyasi ideoloji ya da sistematik bir siyasal programa sahip olmamışlardır. Ya Avrupa'da o dönemde tartışılan fikirlerden etkilenmişler ya da halk arasında etkili olan düşünürlerin fikirlerini kendilerine mal etmişlerdir. Jön Türkler farklı fikir yapılarına rağmen, ortak bazı bileşenlere sahiptiler. Bunlardan biri "Batıcılık", diğeri ise Abdülhamid rejimiydi.[21] Jön Türkler, hürriyetin tekrar ilan edilmesi, Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesi ve parlamenter sistemin aktif hale gelmesiyle Osmanlı Devleti'nin bulunduğu durumundan hemen çıkacağına inanmaktaydılar.

Jön Türkler devletin kurtuluş yolu olarak Batılılaşmayı görmekteydiler. Batı'yı tüm kurumları, yapısı, sosyal biçimleri yani tümüyle Osmanlı ülkesine entegre etmek niyetindeydiler. İhtilal sonrası inkılapların, sadece siyasi değil, sosyal hayata yönelik olmasını da bu nedenle çok önemsemekteydiler. Gelenekler, batıl inançlar, hurafeler gibi geçmişe dair tutumlar, bilim ve fen yoluyla, yani akıl ve zeka ile ortadan kaldırılmalıydı. Artık halkın kültürel düzeyi, kendilerini yöneten kişiler eğer kötü yönetiyorsa bu duruma karşı çıkabilecek düzeye getirilmeliydi.[22] Yeni Osmanlılar ise Batılılaşmayı önemsemekte ve Osmanlı Devleti için faydalı reformların sisteme dâhil edilmesini istemekteydiler. Fakat hiçbir zaman Batıyı tümüyle ülkeye entegre etmeyi kabul etmemekteydiler. Hatta Ali ve Fuat Paşaların modernleşme politikalarına bu istikamette olduğunu düşündükleri için şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Yeni Osmanlılara göre Batıdan imparatorluk için faydalı hususlar alınmalıydı. Gelenekler, İslam, kültürel öğeler kesinlikle korunmalıydı. Yeni Osmanlılar, imparatorluğun geldiği durumun da bu öğelerin korunmayıp, yok edilmesi ve laikleştirilmesi neticesinde geliştiğini düşünmekteydiler. Yeni Osmanlılar Batılılaşmaya pragmatik yaklaşmakta, özellikle gelenek ve dinin muhafazası hususuna önem vermekteydiler.

Yeni Osmanlılar da Jön Türkler de öncelikli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaktan kurtarmak derdindeydiler. Hürriyet ve adalet imparatorluğu bir

[19] Davidson, a.g.e., s.236.
[20] Tunaya, a.g.e.,s.60.
[21] Tunaya, a.g.e.,s.25.
[22] Tunaya, a.g.e., s.62.

arada tutabilmek için çok önemliydi. Şerif Mardin, 1889'a kadar Avrupa'ya kaçan Jön Türklerin hareketinde Yeni Osmanlıları taklit etme isteği egemendi demektedir.[23]

Yeni Osmanlılar'ın mantığında imparatorluğu zorbalardan kurtarmak adına ne gerekirse yapılması fikri vardı. Onlara göre, Osmanlı dış politikası devletin iradesi dışında, Avrupa'lı güçlerin etkisi altında şekillenmekteydi.[24] Vekillerin kararlarından sorumlu olduğu ve denetim altında oldukları bir parlamentonun kurulması ve yeni bir anayasa yapılması gerekmekteydi. Fakat bu anayasa sembolik değil, işlevsel olmalıydı. Ancak bu şekilde devlet kişisel yönetimin baskı ve zorbalığından kurtarılabilirdi.[25] Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal hareket, imparatorluğun ilk siyasal muhalefet grubu olarak Yeni Osmanlılar ile birlikte kullanılmaktadır.[26]

Yeni Osmanlılar'ın birçoğunda geçmişin Osmanlı kahramanlığına atıf bulunmakta olup, padişah ile bir derdi olmayan bu grup, kötü yöneticilerin, yani sadrazam ve nazırların ülkeyi getirdiği olumsuz duruma sürekli vurgu yapmaktadırlar. Bu durumun ise ancak Osmanlı atalarının kahramanlık günlerine, yani gaza felsefesine dönülmek ile düzeleceğini düşünmekteydiler. Yeni Osmanlılar'da görülen geçmişe yönelik romantik bakış açısını Jön Türklerde görmek çok mümkün değildir. Geçmiş kahramanlıklar, şanlı fetihler onların literatüründe çok fazla yer almamaktadır. Askeri alanda bir ölçüde yer alıyor olsa da, Namık Kemal'de görüldüğü gibi değildir. Daha çok sosyal darvinizmle ilişkili bir biçimde üstün ırk, saf ırk gibi meseleler ilgilerini çekmektedir. Yeni Osmanlılar'da görülen Batı'nın ahlaken zayıflığı fikri ise Jön Türkler'de görülmemektedir.[27]

Yeni Osmanlılar tarafından vatan kelimesine yapılan vurgu bu dönem için Osmanlı yurtseverliğini ifade ediyor olsa da Türk milliyetçiliğinin tohumları da burada atılmaya başlanmıştır. Türk diline, Türklerin geçmişine ilgi, Türk kelimesinin halk için ve Osmanlı ülkesi için kullanılması gibi gelişmeler de bu tezi güçlendirmektedir. Özellikle Ali Suavi'nin bu konuda daha radikal olduğunu söylemek mümkündür. Yeni Osmanlılar daha büyük bir çoğunlukla Osmanlılığı savunmaktaydılar fakat bu noktada ciddi çelişkiler içerisindeydiler. İmparatorlukta yaşayan tüm halkların eşitliğini savunuyor olsalar da, İslam'ın devletin hukuksal temelini oluşturması gerektiği düşüncesine sahip olduklarından, Hıristiyan halkların imparatorluğa karşı mücadelesi ya da Hıristiyanların Avrupalı devletlerce korunması söz konusu olduğunda, bu eşitlik ve birlikte yaşam, Osmanlılık fikri büyük bir açmaza giriyordu.[28] Zaten Yeni Osmanlılar'ın Ali ve Fuad Paşalara öfkelerinin

[23] Mardin, a.g.e., s.305.
[24] Tunaya, a.g.e., s.57.
[25] Tunaya, a.g.e., s.58.
[26] Ortaylı, a.g.e., s.306.
[27] Mardin, a.g.e.,s.308-309.
[28] Davison, a.g.e.,s.233.

altında yatan sebeplerden biri de 1856 fermanının Avrupalı devletlerin etkisi ile çıkarılmış olması ve bu devletlerin imparatorluğun iç işlerine karışmalarıdır. Bu yolla Hıristiyanların kazandıkları ayrıcalıkların devleti çok zayıflattığını düşünmektedirler. Yeni Osmanlılara göre devletin iç işlerine yabancıların müdahalesi söz konusu olmamalı, Osmanlı ve İslami çizgide reformlar yapılarak gidişatın iyileştirilmesine yönelik adımlar atılmalıydı.[29]

Yeni Osmanlılar için özellikle de Ali Paşa "bürokratik zorbalığın" simgesiydi.[30] Bu bürokratların gücü halk denetimine tabi olmalıydı. Çünkü bu haliyle yetkileri denetimsiz olduğundan zorbalık halini almıştı. Yeniçerilerin ve derebeylerinin etkinliklerinin ortadan kalkması ile merkezi otorite üzerinde hiçbir denetim kalmadığını bile düşünmekteydiler. Bu durumun ortadan kalkması için halk egemenliği, meşruti yönetim, temsili yönetim gibi uygulamalara başvurulabilirdi. [31]

Yeni Osmanlılar gerek imparatorluktaki gayrimüslim kesimlerin ekonomik ve kültürel gelişmelerine, gerekse Avrupa'nın ilerleme konusundaki başarılarına yetişmek için mutlaka eğitimde ve ekonomide reforma gidilmesi gerektiğini savunuyorlardı.[32] Eğitimin iyileştirilmesini, okuryazar oranında artış sağlanmasını, Avrupa dillerinin öğrenilmesini, batının biliminin alınmasını, sanayinin kurulmasını, tarımda reform yapılmasını savunuyor ve bürokratik zorbalığın tüm bu gelişmelerin önünde engel oluşturduğunu düşünüyorlardı. Temsili yönetim bunun için gerekliydi.[33] Jön Türkler, Batılı fikirlerin etkin bir biçimde yerleştirilmesini, yeni bir elit oluşturulmasını, Yeni Osmanlılar gibi ekonomide, eğitimde, kültürel konularda reformlar yapılmasını, halkın eğitilerek bilinçlendirilmesini istemekteydiler.

Yeni Osmanlılar'da Ali ve Fuat Paşalar nasıl zorba, zalim ve devleti felakete götürenler olarak algılanmışlarsa, Jön Türkler için de Abdülhamid böyleydi. Abdülhamid'in hiçbir tavrı haklı bulunmuyordu. Her iki grup elbette farklı eleştiriler ve çıkış noktalarına sahiptiler. Fakat imparatorluğun yaşadığı "felaketin" sorumluluğunu devretme biçimleri benzerdi. Yeni Osmanlılar bürokratik zorbalık adını verdikleri Tanzimat paşalarına, Jön Türkler ise iktidarı tek elde toplamış, güçlü Abdülhamid rejimine karşı idiler. Bir taraf bürokrasinin yönetici sınıfına, diğer taraf ise yetkileri şahsında toplamış padişahın bizzat kendisine karşıydılar.

Yeni Osmanlılar mevcut rejimin başındaki Ali ve Fuat Paşalar'ın görevlerinden alınmaları gerektiğini söylerken, saltanat ile bir sorunları yoktu. Ali ile Fuat Paşalar gitmeli ve parlamento dâhilinde, bürokrasinin denetlenebildiği, temel dayanağı İslam dini olan meşruti monarşi sistemi getirilmeliydi. Jön Türkler ise Abdülhamid'in ihtilal ile devrilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Yerine gelecek rejim hususunda ise aralarında ihtilaf vardı. Terakki ve İttihad Cemiyeti için,

[29] Mardin, a.g.e.,s.58.
[30] Davison,a.g.e., s.234-235.
[31] Davidson, a.g.e., s.234.
[32] Davidson, a.g.e.,s.237.
[33] Davidson, a.g.e., s.237-238.

merkeziyetçi bir meşrutiyet olmalıydı. Teşebbüs-i Şahsiciler için ise federatif bünyeli bir devlet kurulmalıydı. Jön Türkler'in arasındaki bu ayrım önemli ve sonuçları açısından da sıkıntılı bir ayrımdı. Jön Türkler imparatorluk için kurtuluş yolları önermişler ve en önemlisi de Yeni Osmanlılar'ın yapamadığı bir şeyi gerçekleştirerek, fikirlerini uygulama imkânı bulmuşlardır. Yeni Osmanlılar'dan farklı olarak devlet idaresini ele geçirerek, fikirlerini gerçekleştirecek ortamı elde etmişlerdir.[34]Jön Türkler, Yeni Osmanlılara göre hem fikirsel olarak hem de fikirlerin hayata geçirilmesi noktasında çok daha etkili olmuşlardır.

Yeni Osmanlılar'ın muhalefetleri bürokrasinin üst kademesindekilere yönelikti. Özellikle Abdülaziz döneminde sürdürülmüş olan aydın despotizmine karşı ciddi bir tepkileri vardı.[35] Fakat parlamentarizm etrafında şekillendirdikleri liberal algıları, saltanata karşı çıkmak biçiminde bir algı değildi. Yeni Osmanlılar'ın bürokrasi zorbalığı dedikleri Ali ve Fuat Paşa rejimlerine karşı muhalefet, başka grup ve kişilerde de benzer bir biçimde vardı. Ayrıca eleştirileri ve muhalefetleri devleti yöneten bürokratlara yönelikti. Fakat Jön Türkler eleştirilerini bizzat Abdülhamid'e yani padişaha yönelik yapmak durumuyla karşı karşıyaydılar. Devlete itaatin ve padişaha saygının çok yerleşik olduğu bir toplumda Jön Türkler'in halk desteğini alabilmeleri ve tepkilerini ifade edebilmeleri hiç kolay değildi. Jön Türk hareketinin propaganda faaliyetlerinin subaylara yönelmesi bu nedenle tesadüf değildir.[36]

Şiddet yolu ile amaca ulaşmaya çalışmak Jön Türkler'in özellikle askeri grubunun içinde ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu kadrolarında benimsenmiş bir tutumdu. Çünkü tüm mesuliyetin Abdülhamid'de olduğunu düşünmekteydiler ve onun gitmesinin tüm sorunları çözeceği noktasında ortak görüş geliştirmişlerdi. Bu nedenle padişaha suikast düzenlenmesi ya da bir takım şiddet eylemleri söz konusu olabilirdi.[37] Yeni Osmanlılar'da Ali Suavi'nin girişimi dışında şiddet ve zorbalık ile hareket etme fikri söz konusu değildi. Aksine devletin korunması açısından bu tutum çok sakıncalı bulunuyordu.

Yeni Osmanlılar'da mevcut kişisel çatışma ve çekişmeler Jön Türkler'de de benzer bir biçimde yaşanmıştır. Fikirsel olmayan fakat kişisel farklılıklardan doğan çatışmalı siyasi ortam, bugün bile Türkiye Cumhuriyeti'nde devam etmektedir.

Jön Türkler'in seslendiği topluluk ile Yeni Osmanlılarınki çok farklıydı. Yeni Osmanlılar kendi içlerindeki, daha çok kendileri gibi memur, bürokraside görev alan ve batılı fikirlerden bir ölçüde etkilenen küçük bir seçkin gruba karşı seslenirken, Jön Türkler, seçkinlere değil, halka seslenmeye çalışıyorlardı. Jön Türkler ordu, yüksekokullar ve aydın çevrelerinde çok etkili olmuşlardır. Fakat Yeni Osmanlılar'da olduğu gibi içlerinde çeşitli ideolojik ayrımlar yaşamışlardır. Jön Türkler, Yeni Osmanlılar ile benzer bir biçimde Osmanlıcı, Türkçü, İslamcı, Batıcı

[34] Tunaya, a.g.e.,s.61.
[35] Ortaylı, a.g.e.,s.307.
[36] Mardin,a.g.e.,s.305-306
[37] Mardin, a.g.e., s.119-120

gibi ayrışmalar etrafında fikir ayrılıklarından ötürü, özellikle devletin idaresini ellerine aldıktan sonraki süreçte, karar verme aşamalarında ciddi sorunlar yaşamışlardır.[38]

Jön Türk hareketi sadece var olduğu döneme değil, bugüne bile etkilerini taşımıştır. Yeni Osmanlılar'dan farklı olarak Jön Türkler, karşı oldukları rejim karşısında gerçek anlamda siyasi bir güç olarak bulunmuşlardır. Yeni Osmanlılar için böyle bir etkinlikten söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla Jön Türkler'in varlıkları Yeni Osmanlılar'dan daha uzun sürmüş, etkinlikleri ise daha fazla olmuştur. [39]

SONUÇ

Yeni Osmanlılar, Tanzimat dönemi bürokratik gücüne muhalif bir hareket olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde bulunduğu ekonomik, sosyal, politik karışıklıkların ortasında gelişmiş reformist bir harekettir. Genel olarak devletin memurlarından müteşekkil bu grup, Batılı gelişmelere pragmatik yaklaşmakta, Osmanlı ülkesi için gerekli olan hususların Batı'dan alınması gerektiğini düşünmekteydiler. Fakat bu düşünce hiçbir zaman Jön Türkler'de olduğu gibi tam bir batılılaşma düşüncesi değildi. Aksine Yeni Osmanlılar teolojik yanları güçlü bir gruptu. Reformcu olmakla birlikte, toplumun dini ve geleneksel değerlerinin korunması konusunda çok hassastılar. Ali ve Fuat Paşaları katı batıcı politikalarından ötürü ise sert bir şekilde eleştirmekteydiler. İslam dininin ve kurumlarının demokratik bir hukuk devleti için en uygun yönetim biçimi olduğunu düşünüyor, şeriatın etkisizleşmesinin devleti çıkmaza soktuğunu ifade ediyorlardı. Jön Türkler ise Yeni Osmanlılar'ın aksine tam bir batılılaşma politikası izlemekteydiler. Geleneksel olana, dini etkilere, hurafelere, toplumsal inançlara mesafeliydiler. Materyalizm, Sosyal Darvinizm Jön Türkler arasında güçlenmiş, tüm çözümleri akıl ve bilimde arama anlayışı hâkim olmuştur. Yeni Osmanlılar'da devletin sürekliliği ve düzeni için önemli bir yol gösteri olarak kabul edilen İslam, Jön Türkler'de siyasi bir koz olarak görülmekteydi.

Yeni Osmanlılar orta ve alt sınıf memur olup, genellikle varlıklı olmayan, eğitimli, yabancı dil bilen, entelektüel bireylerden oluşuyorlardı. Jön Türkler ise taşranın fakir ailelerinden gelip, Abdülhamid'in yeni modern okullarında batılı fikirlerle tanışmış bireylerden oluşmaktaydı. Bu genellemelerin hepsinin istisnası olduğunu söylemek mümkündür. Fakat giriştikleri mücadele ile sosyal kökenleri arasındaki tahlilleri yapabilmek için bu tip bir genellemeye ihtiyaç duyulmaktadır.

Yeni Osmanlılar da Jön Türkler de sistematik olarak örgütlenmiş, siyasi program ve plan çerçevesinde fikir birliği içinde çalışan gruplar değildiler. Her iki grubun üyeleri de birbirinden çok farklı görüşlere sahip olup, ortak bazı noktalarda birleşmiş olsalar da topyekun bir durum söz konusu değildi. Yeni Osmanlılar Jön Türkler'e

[38] Tunaya, a.g.e., s.65.
[39] Tunaya, a.g.e., s.64-65

göre çok daha örgütsüz, kişisel bir yapıya sahipti. Jön Türkler Abdülhamid'in istibdat rejimi dolaysıyla örgütlenmelerini gizli ya da ülke dışında yapmak zorunda olduklarından, Yeni Osmanlılara göre daha örgütlü bir yapılanmaya sahiptiler. Ayrıca Yeni Osmanlılar'ın fikirleri uygulama zemini bulamamışken, Jön Türkler fikirlerini elde ettikleri yönetim yoluyla tatbik etme fırsatını yakalayabilmişlerdir. Jön Türkler bu nedenle daha uzun ömürlü ve çok daha etkili olabilmiştir.

Yeni Osmanlılar padişahın şahsına ve saltanata muhalif olmayan bir gruptur. Onların muhalefeti zorba olarak tanımladıkları Ali ve Fuat Paşalar'ın yönetimine yöneliktir. Ali ve Fuat Paşalar'ın yetkilerinin sınırlandırılması için, meşruti monarşi sistemini önermekteydiler. Yetkiler anayasa ve parlamento yoluyla kısıtlanır ise otoriterleşmenin önüne geçileceğini ve imparatorlukta reformlar için gerekli demokratik ortamın oluşacağını düşünmekteydiler. İslam'ın kurumlarının da bu sisteme uygun olduğunu söylemekteydiler. Jön Türkler ise Abdülhamid'i bir ihtilal ile indirmek düşüncesindeydiler. Jön Türkler bu noktadan sonra tüm sorunların çözüleceğine inanıyorlardı. İhtilal için şiddet yollarını da meşru gördükleri söylenebilmektedir.

Yeni Osmanlılar Jön Türkler'den farklı olarak kendi ideallerini devletin menfaati söz konusu ise bir kenara koyabilirlerdi. Devlete sadakat, Yeni Osmanlılar için o günün toplumunun geneli için önemli olduğu kadar önemliydi. Diğer bir taraftan, onlar aynı zamanda devletin memuru olmuş kişilerdi. Yeni Osmanlılar için önemli olan devletin içinde bulunduğu durumdan bir an önce kurtarılmasıydı. Bu nedenle genel olarak isyan kültürleri olmayıp, bunu devlete zarar vermek olarak algılamaktaydılar.

Yeni Osmanlı hareketi de Jön Türk hareketi de tüm İslam toplumlarıyla benzer bir biçimde radikal bir düşünceye sahip değildi. Yeni Osmanlılar'ın da Jön Türkler'in de batıdan aldıkları fikirlerin aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda zaten var olan "ümmetçi" yapıya uygun şekilde seçildiklerini söyleyebiliriz. Reformist Osmanlı aydınları Batılı fikirlerden etkilenmiş olsalar da, bu etkileri Osmanlı sosyal yapısı içerisinde geliştirip, değiştirmişlerdir. Yani Batılı ideolojileri tam anlamıyla uyarlayan bir politik sistem kurmamışlar ve böyle de düşünmemişlerdir.[40]

[40] Mardin, a.g.e.,s.308-312.

KAYNAKÇA

Alkan, Mehmed Ö.: II.Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya "Militer Türk-İslam Sentezi", II.Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek, Der.Ferdan Ergut, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.

Davison, Roderic H.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997.

Ortaylı, İlber: İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

Ortaylı, İlber: Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Der. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006.

Mardin, Şerif: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996.

Mardin, Şerif: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Tunaya, Tarık Zafer: Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Zürcher, Erik J.: Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

BÖLÜM 13

Turgut Uyar'ın Büyük Saat Adlı Eserindeki "Dün Yok mu" Bölümü Üzerine Biçembilimsel Bir İnceleme

Elif Karataşlı[1]
Sinan Çakır[2]

[1] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilim Bölümü, ORCID: 0009-0009-4073-5257
[2] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilim Bölümü, ORCID: 0000-0002-7741-3706

1. GİRİŞ

1950'li yıllarda Türk edebiyatında beliren İkinci Yeni, şiirin dilsel yapısı, anlam katmanları ve estetik kurgusunda radikal bir kırılmaya işaret eder. Bu yönelim, katı bir manifesto etrafında örgütlenmiş bir topluluk olmaktan ziyade; II. Dünya Savaşı sonrası kentleşme, yabancılaşma ve bireyin içsel sıkıntılarını yeni bir şiir diliyle ifade etmeye çalışan bağımsız şairlerin estetik kesişim noktasıdır (Altan, 2005: 25). İkinci Yeni şiirinin temel direklerinden biri olan Turgut Uyar, ilk dönem geleneksel ve Garip çizgisindeki denemelerinden sonra 1959'da yayımlanan *Dünyanın En Güzel Arabistan'ı* ile kendi imge ve üslup dünyasını inşa etmiştir. Uyar'ın şiiri; öyküleyici unsurları tahkiyeye dönüştürmeden kullanması, düzyazı ritmine yaklaşan dizeleri, eksiltili yapıları ve nesne-insan ilişkisindeki özgün dönüşümleriyle tanınır.

1960 sonrasındaki toplumsal dinamikler şairin "insan" anlayışını dönüştürmüş, "Çıkmazın Güzelliği" (1963) başlıklı yazısında belirttiği üzere şiirini bir avunma değil, varoluşsal bir önerme olarak konumlandırmıştır (Uyar, 1993: 111-112). Uyar'ın 1984 yılında yayımlanan *Büyük Saat* başlıklı toplu şiir kitabının son halkasını oluşturan "Dün Yok mu" bölümü, şairin ölmeden önceki iki yılda kaleme aldığı, şiirsel olgunluğunun, yalınlığının ve imgesel yoğunluğunun zirveye ulaştığı 26 metni barındırır.

Edebî metinlerin incelemesinde dilbilimsel nesnellik sağlama arayışı, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren biçembilim disiplinini öne çıkarmıştır (Erden, 2002: 20-21). Biçem, en genel tanımıyla bireyin dilsel olanakları kendine özgü seçimlerle düzenleme biçimidir (Vardar, 2001: 40). Halliday'in (1966) Dizgesel İşlevsel Dilbilgisi kuramı ve Leech & Short (1981) ile Short'un (1996) geliştirdiği biçembilimsel çözümleme modelleri; yazınsal metinlerin yalnızca ne söylediğini değil, dilsel seçimler (seçim ve dizim) aracılığıyla anlamı *nasıl* ürettiğini ampirik olarak ortaya koyar (Simpson, 1993: 4; Carter & Simpson, 1989).

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı, Turgut Uyar'ın *Büyük Saat* eserindeki "Dün Yok mu" bölümünde yer alan şiirler arasından seçilen 4 eserin 8 aşamalı ampirik bir biçembilim modeli çerçevesinde inceleyerek şairin olgunluk dönemi üslup özelliklerini, sözdizimsel sapmalarını, kavram alanlarını ve bağlam kurma stratejilerini ortaya koymaktır. Şiir metinlerine yönelik dilbilimsel ve biçembilimsel çalışmaların alanyazında sınırlı olması, bu araştırmayı nitel bir model önerisi ve uygulaması olarak değerli kılmaktadır.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE YÖNTEM

Bu bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesi betimlenmekte ve çalışma içerisinde kullanılan yöntem açıklanmaktadır.

2.1. Araştırmanın Deseni ve Örneklemi

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden metin temelli içerik analizi ve betimsel tarama modeli benimsenmiştir. Araştırmanın evrenini Turgut Uyar'ın tüm şiir derlemi; örneklemini ise *Büyük Saat* kitabının "Dün Yok mu" bölümünde yer alan 4 şiir oluşturmaktadır.

2.2. Biçembilimsel Analiz Modeli

Çalışmada Short (1996) ve Leech & Short (1981, 1986) tarafından geliştirilen ve Türkçe biçembilim alan yazınına uyarlanan sekiz adımlı çözümleme modeli uygulanmıştır:

1. **İlk Okuma ve Başlıktan Çıkarımlar:** Metnin başlığı üzerinden tematik/duygusal tahminler yapılması ve ilk okuma izlenimlerinin kaydedilmesi.

2. **Makro ve Mikro Düzeyde Yapılanma (Ölçeklendirme):** Metnin makro düzeyi (ana tema, bölümleme, söylem yönelimi) ile mikro düzeyinin (dize kırılımları, bentler, ritim) hiyerarşik ayrımı.

3. **Sözcüksel Düzeyde Çözümleme:** İsim, sıfat, fiil, Belirteç gibi sözcük türlerinin dağılımı, soyut/somut dengesi ve kavram alanlarının tespiti.

4. **Örüntüsel Düzey ve Dizimsel Kalıplar:** Alışılmamış bağdaştırmalar (serbest bileşimler), eşdizimlilikler (collocations) ve dilsel/kavramsal metaforların çözümlenmesi.

5. **Dilbilgisel Gruplar ve Sözdizimi:** Tümce türleri (eylem/ad tümceleri, eksiltili yapılar), öbek yapıları, kiplik ve zaman tercihleri.

6. **Bağlaşıklık (Cohesion):** Dilbilgisel (gönderim, eksiltme, bağlaçlar) ve sözcüksel (tekrar, eş/karşıt anlamlılık) bağlaşıklık unsurlarının haritalandırılması.

7. **Tutarlılık (Coherence):** Metnin yerel (dizeler arası) ve bütüncül (tema-söylem) anlam akışının ve gerekçelendirilmiş mantığının incelenmesi.

8. **Bağlam Kurulumu:** Anlatıcı konumu, söylem açısı, zaman-mekân kodlaması ve metinlerarası boyutların sentezlenmesi.

3. BULGULAR VE İNCELEME

Bu bölümde "Dün Yok mu" bölümünde yer alan temsil edici 4 şiirin 8 adımlı biçembilimsel analizi sunulmuştur.

3.1 "Durma Susuzluğa" Şiirinin Çözümlemesi

Turgut Uyar'ın *Büyük Saat* adlı eserinde yer alan ve çalışmaya dahil edilen "*Dün Yok mu"* başlıklı bölümünün ilk şiiri "Durma Sonsuzluğa" adlı şiirdir.

Şiir Metni:

Durma susuzluğa giden gemi / Git, çağın bol olsun / Ne kadar gidersen o kadar iyi / Her şeyi git her şeyi git her şeyi / Zaten dönemezsin ya / Bir daha gelme e mi / Şimdi burada tükenen ayışığı / Başka bir takvimde tükenmemiştir / - dünyanın

neresinde mi? / Bir halatını elinden tutarlar / Oraya götürürler seni / Belki oraya taşı gölgeni / Çünkü uzaklarda sanıyorlar / Yaptığın şiiri

3.1.1 Metnin Başlığından Hareketle İçeriğinin Tahminlenmesi: Başlık, bir yolculuk, kaçış veya geri dönüşü olmayan bir hareket temasını çağrıştırmaktadır. "Susuzluğa giden gemi" ifadesi, yaşamın zorluklarına, ulaşılması zor hedeflere ya da çorak bir geleceğe yapılan yolculuğu simgeliyor olabilir. Ayrıca başlıkta 'durma' emri, hareketin zorunluluğunu ve geri dönüşün imkânsızlığını vurgular.

Ana Tema-Alt Tema, İleti, Metinde Kim Konuşuyor, Metnin Sesi: Ana tema yolculuk ve geri dönüşsüzlük üzerine kuruludur. Alt temalar arasında kaçış, belirsizlik, zaman ve mekânın değişimi yer almaktadır. Konuşan kişi, karşısındaki 'sen'e hitap ederek hem onu uğurlamakta hem de gidişin kesinliğini kabullenmektedir. Alt Tema ise Yalnızlık, bilinmezlik, umut ve arayıştır.

İleti: Gitmek bir tercihten çok zorunluluk olabilir; bazen geriye dönüşsüzdür. ***Konuşmacı:*** Şair, "sen" hitabı ile doğrudan okura ya da bir kişiye sesleniyor. ***Metin Sesi:*** Yol gösterici ama aynı zamanda vedalaşma tonunda. Dikkat Çeken Anlamsal ve Yapısal Özellikler: Tekrar eden 'her şeyi git' ifadesi vurguyu ve yoğun duyguyu artırır. Şiir, üç ayrı bölümden oluşur; ilk bölümde gidişin kesinliği, ikinci bölümde başka bir zamana/mekâna taşınma olasılığı, üçüncü bölümde ise uzaklarda algılanan şiirin değeri işlenir.

3.1.2 Makro ve Mikro Düzeyde Yapılanma

Ölçeklendirme: "Durma Susuzluğa" şiiri, başlık ve üç mikro düzeyden oluşan bir yapıya sahiptir. Birinci mikro düzey 6 dizeden oluşmaktadır. İkinci mikro düzey 5 dizeden oluşmaktadır. Üçüncü mikro düzey ise 3 dizeden oluşmaktadır. Şiir serbest ölçü ile yazılmıştır.

Ana Gövde: Şiirin ana izleği, "gitme" ve "geri dönmeme" düşüncesi etrafında şekillenmektedir. Bu ana tema, metin boyunca hem doğrudan emir ve teşvik ifadeleriyle hem de geri dönüşsüzlük ve uzaklık imgeleriyle desteklenmiştir.

Mikro Düzeyler:

***Birinci Mikro Düzey*:** Altı dizeden oluşan bu bölüm, "gitme" eyleminin doğrudan emredildiği ve teşvik edildiği bir yapıya sahiptir. Duygusal yoğunluk, okuru harekete geçirmeyi amaçlayan buyurgan dil kullanımıyla sağlanmaktadır.

İkinci Mikro Düzey: Beş dizeden oluşan bu bölümde, gidişin geri dönüşsüzlüğü vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, zamanın tek yönlü akışı ve bir kez alınan kararların telafisinin mümkün olmadığı fikri ön plana çıkmaktadır.

Üçüncü Mikro Düzey: Üç dizeden oluşan bu bölümde, başka bir yerde tükenmeyen bir ışık umudu dile getirilmektedir. Uzakta değer görme, takdir edilme ve davet edilme imgeleri, geleceğe yönelik olumlu bir beklenti atmosferi oluşturmaktadır

3.1.3 Sözcüksel Düzeyde Çözümleme

İsimler: gemi, çağ, ayışığı, takvim, dünya, halat, gölge, şiir.

Eylemler: git-, dön-, gel-, tüken-, tut-, götür-, taşı-.

Kavram Alanı: [+Yolculuk/Hareket]: gemi, git, taşı; [+Zaman]: çağ, takvim, şimdi; [+Doğa]: ayışığı, dünya.

3.1.4 Örüntüsel Düzeyde Çözümleme

Şiirde çeşitli dilsel birliktelikler ve metaforik kullanımlar göze çarpmaktadır. Serbest bileşimler arasında "susuzluğa giden gemi", "tükenen ayışığı", "başka bir takvim" ve "taşı gölgeni" ifadeleri yer almaktadır. Eşdizim örnekleri ise "git – çağın bol olsun", "halatını elinden tutarlar", "dönemezsin – gelme" biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca "ne kadar… o kadar" ve "zaten… ya" gibi dilbilgisel birliktelikler dikkat çekmektedir.

Metafor kullanımı bakımından, kavramsal metafor olarak "Yolculuk = hayatın değişimi, kaçış" teması işlenmiştir. Dilsel metafor örnekleri arasında ise "susuzluğa giden gemi" ve "ayışığının tükenmesi" yer almaktadır. "Susuzluğa giden gemi" metaforu, geri dönüşü olmayan bir yolculuğu veya yok oluşu simgeliyor. "Ne kadar gidersen o kadar iyi" tekrarı, gitmenin bir kurtuluş ya da kaçış olarak görüldüğünü vurguluyor. "Her şeyi git" ifadesi, sadece kendisini değil, her şeyi beraberinde götürmesini isteyen bir kırgınlık veya vazgeçiş duygusunu güçlendiriyor. "Zaten dönemezsin ya" ve "bir daha gelme e mi" tümceleri, kesin bir bitişin altını çiziyor.

3.1.5 Dilbilgisel Gruplar

Şiirde kullanılan adıllar arasında "seni", "oraya" ve "ya" sözcükleri; bağlaçlar arasında "çünkü", "ya" ve "ne kadar – o kadar" yapısı bulunmaktadır. Belirleyiciler arasında ise "bir" (*takvim, halat*) ve "başka" sözcükleri yer almaktadır. Basit sözcükler: gemi, çağ, ışık, el, gölge, şiir. Türemiş sözcükler: susuzluk, tükenen, götürmek, taşımak. Birleşik sözcük: ayışığı.

3.1.6 Bağlaşıklık

Şiirde bağlaşıklık unsurları hem dilbilgisel hem de sözcüksel düzeyde kendini göstermektedir. Eksiltme olgusu, özellikle "Dünyanın neresinde mi?" tümcesinde yüklemin belirtilmemesiyle ortaya çıkmaktadır. Gönderim öğesi olarak "oraya" ifadesi, önceki dizelerde betimlenen uzak ve belirsiz mekâna işaret etmektedir. Bağlaç kullanımı ise metinde anlam ilişkilerini kuran önemli bir unsurdur. "Çünkü", "ya", "ne kadar – o kadar" gibi bağlaç ve bağlama unsurları, dizeler arasında neden-sonuç ve karşıtlık ilişkileri oluşturarak metnin iç bütünlüğünü desteklemektedir.

3.1.7 Tutarlılık

Metinde hem bölgesel hem de bütüncül tutarlılık göze çarpmaktadır. Bölgesel tutarlılık, her bölümde "gitme" temasının doğrudan ya da dolaylı olarak korunması ile sağlanmaktadır. Bütüncül tutarlılık ise emir kiplerinin yoğun kullanımı ve "git" eyleminin tekrarlanmasıyla desteklenmektedir. Bu tekrarlar yalnızca ritmik bir etki yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda metnin ana izleğini güçlendirmektedir.

3.1.8 Bağlam Oluşturma

Şiirde anlatıcı konumu, ikinci tekil şahsa doğrudan hitap eden bir sen-öyküsel anlatıcı tipindedir. Bu kullanım, okurla kurulan etkileşimi güçlendirmektedir. Üretici bakış açısı, yolculuğa teşvik eden, vedalaşma duygusunu barındıran ve buna rağmen umudu canlı tutan bir ses olarak belirginleşmektedir. Metin, bireysel bir ayrılığın öyküsünü anlatırken aynı zamanda evrensel bir yolculuk ve değişim metaforunu da bağlamına dâhil etmektedir.

3.2 "Bir Gün, Bir Yerde" Şiirinin Çözümlemesi

Turgut Uyar'ın *eserinde* yer alan ve çalışmaya dahil edilen "*Dün Yok mu"* başlıklı bölümünün ikinci şiiri "Bir Gün Bir Yerde" adlı şiirdir.

Şiir Metni:

B*ir gün bir yerde şiiri gördüğümde / hayatı da birlikte / yalan söyleyemem / ya param yoksa diye düşünürüm / yani para satın alma gücü / ürkerim / örneğin yaşlı ağaçlar yaşlı deniz / yaşlı çınar yaşlı ben yaşlı çevre / bir uyum ya da başkaldırma / sonunda kalkar gideriz*

3.2.1 Metnin Başlığından Hareketle İçeriğinin Tahminlenmesi:

"Bir Gün, Bir Yerde" başlığı hem zamansal hem de mekânsal belirsizlik içermesi bakımından dikkat çekicidir. Okuyucuda rastlantısal bir karşılaşma veya yaşamın akışı içinde beklenmedik bir an fikrini uyandırır. Bu ifade, gelecekte yaşanabilecek, öngörülemeyen bir olayın ya da anın varlığına işaret eder. Başlığın çağrışımları arasında umut, beklenti, merak ve bilinmezlik yer almaktadır. Dolayısıyla, şiirin tematik yapısına dair ilk ipuçlarını zaman-mekân belirsizliği ve rastlantısallık üzerinden verir.

Şiirin ana teması, zamanın akışı içinde beklenmedik karşılaşmaların ve anların insan zihnindeki yeridir. Alt temalar arasında ekonomik kaygılar, yaşlılık ve zamanın yıpratıcı etkisi, uyum–başkaldırı ikilemi ve hayatın geçiciliği bulunur. Anlatıcı, birinci tekil şahıs bakış açısıyla, kendi iç dünyasındaki gözlemleri doğrudan dile getirmektedir. "Yalan söyleyemem" gibi ifadeler, anlatıcının samimiyetini ve kişisel içtenliğini pekiştirir. Metnin sesi hem içten hem sorgulayıcıdır; zaman zaman ironik bir ton hissedilir. İleti: Hayatta karşılaşılan olaylar hem bireysel hem toplumsal bağlamda duygusal ve zihinsel etkiler yaratır.

Dikkat Çeken Özellikler: "Yaşlı" sıfatının tekrarı hem fiziksel hem ruhsal yorgunluğu ve zamanın etkilerini vurgular. Şiir, tek bir paragraf şeklinde ilerleyen serbest ölçülü dizelerden oluşur; mantıksal ilerleme kişisel gözlemlerden toplumsal gözlemlere geçiş şeklindedir. "Ya param yoksa" ifadesi, maddi kaygıların bireyin düşünce akışına sızışını gösterir. "Uyum ya da başkaldırma" ifadesi, bireyin hayata karşı tavrını sorgulayan bir karşıtlık sunar.

3.2.2 Makro ve Mikro Düzeyde Yapılanma

Ölçeklendirme: Makro düzeyde şiir, belirsiz bir zaman ve mekânda başlayan düşünce akışını; maddi endişeler, yaşlılık imgesi ve hayata karşı alınacak tavır üzerinden ilerletir. Başlık ve iki mikro düzeyden oluşur.

Mikro Düzeyler:

Birinci Mikro Düzey (9 dize): Şiiri görme anı ile birlikte "para" eksenli kaygının ortaya çıkışı; korku ve ürkme hissinin, doğa unsurları üzerinden yaşlılık ve çevre ile özdeşleştirilmesi; uyum ve başkaldırma arasındaki ikilemin yansıtılması.

Beşinci Mikro Düzey (1 dize): Karar anı ve eyleme geçişin ifadesi ("*Sonunda kalkar gideriz*.").

3.2.3 Sözcüksel Düzeyde Çözümleme

İsimler: şiir, hayat, para, satın alma gücü, ağaçlar, deniz, çınar, çevre, uyum, başkaldırma.

Sıfatlar: yaşlı, başka.

Kavram Alanı: [+Zaman/Mekân]: gün, yer, çevre; [+Doğa/Eskime]: ağaçlar, deniz, yaşlı; [+Sosyo-Ekonomik]: para, satın alma gücü.

3.2.4 Örüntüsel Düzeyde Çözümleme

Serbest bileşimler: (*'bir gün bir yerde', 'yaşlı ağaçlar yaşlı deniz', 'yaşlı çınar yaşlı ben'*) şiirdeki imgelerin yoğunluğunu artırmaktadır.

Eşdizimler: (*'para – satma gücü', 'yaşlı – ağaçlar/deniz/ben/çevre*') anlam bağlarını güçlendirir. Metaforik düzlemde, 'yaşlı deniz' ve 'yaşlı çevre' gibi ifadeler, doğanın yıpranmışlığını ve zamanın evrensel etkisini somutlaştırmaktadır.

3.2.5 Dilbilgisel Gruplar

Şiirde birinci tekil şahıs anlatımı hâkimdir. Bağlaç kullanımı (*'ya… ya da'*) tercih ya da ikilem duygusunu pekiştirir. Sözcük yapısı bakımından basit (*gün, yer, para*), türemiş (*başkaldırma, satma*) ve birleşik (*başkaldırma*) sözcükler yer almaktadır. Özelleşmiş dil kullanımı olarak, konuşma diline yakın üslup ve ritim yaratmak amacıyla yapılan tekrarlar (*'yaşlı' sözcüğü*) dikkat çekmektedir.

Tümce Türleri (Yüklemin Türüne Göre)

Eylem Tümceleri:

-Bir gün bir yerde şiiri gördüğümde. *(Zaman belirten yan tümce; yüklem eksik, bağlamdan tamamlanıyor.)*

-Yalan söyleyemem. *(Olumsuz, yeterlilik kipinde eylem tümcesi)*

-Ya param yoksa diye düşünürüm. *(Olasılık belirten koşullu yan tümce; geniş zamanlı eylem tümcesi)*

-Ürkerim. *(Geniş zamanlı eylem tümcesi)*

-Sonunda kalkar gideriz. *(Geniş zamanlı, birlikte eylem bildiren tümce)*

Ad Tümceleri:

-Hayatı da birlikte. *(Eksiltili ad tümcesi; yüklem düşmüş, bağlamdan tamamlanıyor)*

-Yani para satın alma gücü. *(Eksiltili ad tümcesi; yüklem düşmüş)*

-Örneğin yaşlı ağaçlar yaşlı deniz / yaşlı çınar yaşlı ben yaşlı çevre. *(Betimleyici, eksiltili ad tümcesi)*

-Bir uyum ya da başkaldırma. *(Eksiltili ad tümcesi)*

3.2.6 Bağlaşıklık

Şiirde bağlaşıklık hem dilbilgisel hem de sözcüksel düzeyde görülmektedir.

Eksiltme: "Hayatı da birlikte", "Yani para satın alma gücü", "Bir uyum ya da başkaldırma" dizelerinde yüklem belirtilmemiş, anlam bağlamdan tamamlanmaktadır. Bu durum, okura düşünsel boşluk bırakma ve anlamı kendi zihninde tamamlama imkânı tanımaktadır.

Gönderim (Referans): "Bir gün bir yerde" ifadesindeki belirsiz zaman ve mekân göndergesi, şiir boyunca anlatılan deneyim ve duyguların somut bir bağlama oturtulmak yerine evrenselleştirilmesini sağlamaktadır.

Bağlaç Kullanımı: "Ya" bağlacı, özellikle "ya param yoksa" dizesinde olasılık ve kaygı bildiren anlam ilişkisini kurmaktadır. "Yani" bağlacı, açıklama ve yeniden ifade etme işlevi üstlenmektedir.

Sözcüksel Bağlaşıklık: "Yaşlı" sıfatının yinelenmesi hem anlam bütünlüğü hem de ritmik bir tekrar oluşturarak metnin yapısal uyumunu desteklemektedir. Bu bağlaşıklık unsurları, şiirin parçalı gibi görünen yapısını anlam düzeyinde bir arada tutarak tematik bütünlüğü güçlendirmektedir.

3.2.7 Tutarlılık

Metin, hem *bölgesel* hem de *bütüncül* düzeyde tutarlılık göstermektedir.

Bölgesel Tutarlılık: Her bölümde "görme", "kaygı", "doğa" ve "eyleme geçiş" temaları belirli bir sıra izleyerek aktarılmaktadır. İlk dizelerde şiirin görülmesi ile başlayan süreç, orta kısımlarda para eksenli kaygıya ve yaşlılık/doğa imgelerine, son kısımda ise eyleme geçişe ("*sonunda kalkar gideriz*") yönelmektedir. Bu aşamalar, tematik bir ilerleme sağlayarak metnin iç mantığını korumaktadır.

Bütüncül Tutarlılık: Kaygı, düşünce ve gözlemden oluşan üçlü yapı; tekrar eden "ya" bağlacı, "yaşlı" sıfatı ve doğa-insan paralellikleriyle pekiştirilmiştir. Sözcüksel tekrarlar ve tematik bağlar, şiirin bütününde anlamın tutarlı şekilde akmasını sağlamaktadır.

Metnin genelinde, bireysel bir gözlem ve kaygıdan hareketle toplumsal ve çevresel bir farkındalığa geçiş yapılmakta; bu geçiş hem mantıksal hem de duygusal düzeyde tutarlı bir yapı oluşturmaktadır.

3.2.8 Bağlam Oluşturma

Şiirde anlatıcı konumu, birinci tekil şahıs (“*gördüğümde”, “düşünürüm”, “ürkerim*”) üzerinden kurulmuştur. Bu kullanım, okurun metinle özdeşleşmesini kolaylaştırmakta ve öznel bir bakış açısı sunmaktadır.

Anlatıcı Tipi: Kendi deneyimlerini ve gözlemlerini doğrudan aktaran içsel-anlatıcı tipindedir. Okura değil, daha çok kendi iç sesine konuşur gibi bir dil kullanılmıştır.

Üretici Bakış Açısı: Şiirde, bireysel bir anın (*şiiri görme*) tetiklediği düşünce zinciri üzerinden toplumsal, ekonomik ve çevresel kaygılar dile getirilir. Para eksenli endişe, yaşlılık ve doğa imgeleriyle birleşerek hem bireysel hem de kolektif bir sorgulama atmosferi yaratır.

Bağlamın Genel Etkisi: Şiir, belirli bir zaman-mekân kesitinden hareketle geniş bir düşünsel alana yayılır. Kişisel kaygıdan yola çıkıp toplumsal farkındalığa ulaşan bu yapı hem bireysel hem de evrensel bir bağlam oluşturur. Son dizedeki “sonunda kalkar gideriz” ifadesi, tüm bu düşüncelerin bir karara ve eyleme dönüştüğünü simgeler.

3.3. "Tut Ki Ben" Şiirinin Çözümlemesi

Çalışmada çözümlenen üçüncü şiir “Tut ki Ben" adlı eserdir.

Şiir Metni:

Tut ki sen bir şiiri çok iyi yazsan / ya da çok iyi bir şiir yazsan / bir saatin aralıksız işleyişi / bir çocuğun bir sokak kedisini sevişi / bilmem ki sanki güzel bir akşam gibi / onun için her akşamı iyi yaşamalıyım / yani kıskanılan onu / demek istediğim hepsi

3.3.1 Metnin Başlığından Hareketle İçeriğinin Tahminlenmesi

“Tut Ki Ben” başlığı, varsayımsal bir durumun anlatılacağını işaret eder. Bu tür bir başlık, okuyucuyu olasılıklarla dolu bir düşünce alanına davet eder. Kurgusal ya da hayali bir senaryonun üzerinden, hayatın belli yönlerine dair çıkarımlar yapılacağı izlenimini verir. Başlıktaki 'Tut ki' ifadesi hem merak uyandırıcı hem de şiirin akışında farklı duygusal geçişlere zemin hazırlayan bir önermedir. ***Alt Temalar:*** Zamanın işleyişi, masumiyet ve sevgi, kıymet bilme, kıskanılma arzusu.

İleti: Hayatın içindeki küçük ve güzel anlar, bir sanat eserinin yarattığı etkiyle benzer bir değere sahiptir ve bu anlar özenle yaşanmalıdır.

Konuşmacı: Birinci tekil şahıs hem varsayımsal hem gözlemsel bir anlatım kurar.

Metin Sesi**:** Duygusal, düşünceli ve hafif melankolik bir ton; gözlemler üzerinden çıkarımlar yapan bir iç ses.

Dikkat Çeken Anlamsal ve Yapısal Özellikler: Şiirde 'çok iyi' ifadesinin tekrarı, mükemmeliyet vurgusunu güçlendirir. Gözlem anları (“*bir çocuğun bir sokak kedisini sevişi*”) somut ve duygu yüklü imgelerle verilmiştir. Şair, sıradan anları estetik bir bakış açısıyla ele alarak, onları sanatsal bir düzleme taşır. Serbest ölçü kullanılmış, dizeler akıcı bir şekilde birbirine bağlanmıştır.

3.3.2 Makro ve Mikro Düzeyde Yapılanma

Ölçeklendirme: Şiirin ana izleği, sanatın değeri ve hayatın güzel anlarının önemini vurgulamak üzerine kuruludur. Metin, bir başlık ve bir mikro düzeyden oluşmaktadır.

Mikro Düzey:

- Varsayımsal bir başlangıç ifadesi ile başlar ("*Tut ki sen bir şiiri çok iyi yazsan*").
- Sanat eserinin taşıdığı değere yönelik bir vurgu yapılır.
- Hayattaki küçük, masum güzelliklere somut örnekler verilir.
- Bu güzelliklerin bizzat yaşanması gerektiği yönünde bir gereklilik ortaya konur.
- Kıskanılan bir varlık veya durum olarak "onu" merkeze alan bir söylem geliştirilir.
- Genel bir toparlama ve duygusal bir ifade ile ("*demek istediğim hepsi*") bütün düşünceler bağlanır.

3.3.3 Sözcüksel Düzeyde Çözümleme

İsimler: şiir, saat, çocuk, kedi, akşam.

Sıfatlar: iyi, güzel.

Belirteç/Edatlar: çok, aralıksız, sanki, her, yani.

3.3.4 Örüntüsel Düzeyde Çözümleme

Şiirde çeşitli dilsel birliktelikler ve metaforik kullanımlar göze çarpmaktadır. Serbest bileşimler arasında *"bir saatin aralıksız işleyişi"*, *"bir çocuğun bir sokak kedisini sevişi"*, *"güzel bir akşam"* ifadeleri yer almaktadır. Eşdizim örnekleri ise *"şiiri çok iyi yazmak"*, *"her akşamı iyi yaşamak"*, *"demek istediğim hepsi"* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *"tut ki"* ve *"ya da"* gibi bağlayıcı ve koşul bildiren yapılar da dilbilgisel birliktelikler olarak dikkat çekmektedir.

Metafor kullanımı bakımından, kavramsal metafor olarak *"Sanat = yaşamın anlamlı kılınması"* teması işlenmiştir. Dilsel metafor örnekleri arasında *"bir saatin aralıksız işleyişi"* (*hayatın sürekliliği ve zamanın akışı*), *"güzel bir akşam"* (*huzur, dinginlik ve mutluluk hâli*) yer almaktadır. *"Her akşamı iyi yaşamalıyım"* ifadesi, hayatın her anına değer verme ve onu bilinçli olarak yaşama gerekliliğini vurgulamaktadır. *"Kıskanılan onu"* dizesi hem sanat eserine hem de yaşamın özel bir yönüne duyulan hayranlığı ve sahiplenme isteğini ima etmektedir. *"Demek istediğim hepsi"* tümcesi ise şiirin bütün duygusal yükünü toparlayan ve tüm imgeleri tek bir anlam odağına yönlendiren bir kapanış işlevi görmektedir.

3.3.5 Dilbilgisel Gruplar

Adıllar: sen, onu *Bağlaçlar*: ya da; Belirleyiciler: bir (*şiir, saat, çocuk, sokak, kedi, akşam*), her (*akşam*)

Basit Sözcükler: şiir, saat, çocuk, sokak, kedi, akşam

Türemiş Sözcükler: işleyiş, kıskanılan

Birleşik Sözcük: sokak kedisi

Tümce Türleri (Yüklemin Türüne Göre)

Eylem Tümceleri:

Tut ki sen bir şiiri çok iyi yazsan. (*Koşul tümcesi*)

Ya da çok iyi bir şiir yazsan. (*Koşul tümcesi*)

Onun için her akşamı iyi yaşamalıyım. (*Gereklilik kipiyle kurulmuş eylem tümcesi*)

Ad Tümceleri:

Bir saatin aralıksız işleyişi. (*Eksiltili ad tümcesi*)

Bir çocuğun bir sokak kedisini sevişi. (*Eksiltili ad tümcesi*)

Bilmem ki sanki güzel bir akşam gibi. (*Benzetme bildiren ad tümcesi*)

Yani kıskanılan onu. (*Eksiltili ad tümcesi*)

Demek istediğim hepsi. (*Ad tümcesi, özetleyici*)

3.3.6 Bağlaşıklık

Şiirde bağlaşıklık unsurları hem dilbilgisel hem de sözcüksel düzeyde görülmektedir. Eksiltme olgusu, *"bir saatin aralıksız işleyişi"* ve *"bir çocuğun bir sokak kedisini sevişi"* gibi yüklemi belirtilmemiş tümcelerde ortaya çıkmaktadır. Gönderim öğesi olarak *"onu"* sözcüğü, önceki dizelerde bahsedilen şiire ya da kıskanılan varlığa işaret etmektedir. *"Tut ki"* ifadesi varsayımsal bir bağlam oluştururken, *"ya da"* bağlacı alternatif düşünceler arasında geçiş sağlamaktadır. *"Her"* belirteci, tekrar eden bir eylemi (her akşamı yaşamak) vurgulayarak metnin iç bütünlüğünü desteklemektedir.

3.3.7 Tutarlılık

Metinde hem bölgesel hem de bütüncül tutarlılık dikkat çekmektedir. Bölgesel tutarlılık, her bölümde sanatın değeri ve yaşamın küçük ama anlamlı güzelliklerinin vurgulanması ile sağlanmaktadır. Bütüncül tutarlılık ise, varsayımsal başlangıçtan (*şiir yazma eylemi*) hayata dair genel bir mesajın sunulmasına kadar ilerleyen mantıklı akışla desteklenmektedir. Anlam unsurları arasında kurulan bu süreklilik hem ritmik hem de tematik olarak şiirin ana izleğini pekiştirmektedir.

3.3.8 Bağlam Oluşturma

Şiirde anlatıcı konumu, ikinci tekil şahsa doğrudan hitap eden sen-öyküsel anlatıcı tipindedir. Anlatıcı, varsayımsal bir durumdan yola çıkarak (*şiir yazma eylemi*) sanatın ve hayatın değerli anlarının farkına varılması gerektiğini dile getirir. Bu hitap biçimi, okurla kurulan etkileşimi güçlendirirken, bireysel duyarlılığı evrensel bir yaşam felsefesiyle harmanlar. Üretici bakış açısı, kıymet bilme ve duygusal farkındalık oluşturma amacını ön plana çıkarır.

Turgut Uyar'ın *Büyük Saat* adlı eserinde yer alan ve çalışmaya dahil edilen "*Dün Yok mu"* başlıklı bölümünün üçüncü şiiri "Sonsuz Ve Öbürü" adlı şiirdir.

3.4 "Sonsuz ve Öbürü" Şiirinin Çözümlemesi

Turgut Uyar'ın eserinde yer alan ve çalışmaya dahil edilen dördüncü şiiri "Sonsuz ve Öbürü" adlı şiirdir.

Şiir Metni:

En değerli vakitlerinizi bana ayırdınız / sağolunuz efendim / gökyüzünün sonsuz olduğunu bana öğrettiniz / öğrendim / yeryüzünün sonsuz olduğunu öğrettiniz / öğrendim / hayatın sonsuz olduğunu öğrettiniz / öğrendim / zamanın boyutlarının sonsuzluğunu / ve havanın bazan kuşa döndüğünü öğrettiniz / öğrendim efendim / ama sonsuz olmayan şeyleri öğretmediniz / efendim / baskının zulmun kıyımın açlığın / bir yerlere kıstırılıp kalmanın susturulmanın / aşk mutluluğunun ve eski hesapların / aritmetiğin bile / bunları bulmayı bana bıraktınız / size teşekkür ederim

3.4.1 Metnin Başlığından Hareketle İçeriğinin Tahminlenmesi

"Sonsuz ve Öbürü" başlığı, iki farklı kavramı karşılaştırma veya birbirine zıt olarak sunma ihtimali taşır. 'Sonsuz' mutlak, sınırsız ve evrensel bir durumu; 'öbürü' ise karşıt, tamamlayıcı ya da eksik olanı çağrıştırır. Başlık, okuyucuda hem kapsamlı hem de karşıt bir tema beklenebileceği izlenimini uyandırır. Bu bağlamda başlık hem varlık hem yokluk hem sınırsızlık hem sınırlılık üzerine bir şiir izleği vadeder.

İleti: Hayat hem sonsuz olan güzellikler hem de sınırlı ve acı verici gerçeklikler barındırır; bazı dersler doğrudan öğretilir, bazılarını ise insan kendi deneyimleriyle keşfeder.

Konuşmacı: Birinci tekil şahıs, muhatabına 'efendim' hitabı ile saygılı ve ironik bir üslup kullanan anlatıcı.

Metin Sesi: Saygı, ironi ve hafif sitem barındıran, didaktik bir tona sahip.

Dikkat Çeken Anlamsal ve Yapısal Özellikler: 'Öğrettiniz' ve 'öğrendim' ifadelerinin tekrarı, öğrenme sürecinin vurgusunu ve ritmi güçlendirir. Sonsuz kavramı gökyüzü, yeryüzü, hayat ve zaman boyutları ile somutlaştırılır. Sonsuz olmayan şeylerin listelenmesi, şiirdeki ikinci bölümde tematik bir kırılma oluşturur. Serbest ölçü ve tekrarlayan yapı, anlatımın etkisini artırır.

3.4.2 Makro ve Mikro Düzeyde Yapılanma

Ölçeklendirme*:* Ana gövde: Önce sonsuz olan şeyler öğretilir, ardından sonsuz olmayan gerçekliklerin öğretilmemesi vurgulanır. Bir başlık ve iki mikro düzeyden

oluşur. Birinci mikro düzey 11 dizeden oluşmaktadır. Sonsuzluk kavramına dair öğretilerin aktarılması ve bunların kabulü.

İkinci mikro düzey 6 dizeden oluşmaktadır. Hayatta sonlu ve sınırlı olan olumsuzlukların öğretilmediği, bunların kişinin kendi çabasıyla öğrenmek zorunda kaldığı gerçeği. Üçüncü mikro düzey ise 2 dizeden oluşmaktadır.

3.4.3 Sözcüksel Düzeyde Çözümleme

Adlar: vakit, gökyüzü, yeryüzü, hayat, zaman, boyut, hava, kuş, baskı, zulüm, kıyım, açlık, yer, aşk, mutluluk, hesap, aritmetik

Sıfatlar: sonsuz, değerli, eski

Eylemler: ayırmak, öğretmek, öğrenmek, bulmak, bırakmak

Belirteçler ve bağlaçlar: bazan, ve, ama

3.4.4 Örüntüsel Düzeyde Çözümleme

Serbest bileşimler: 'gökyüzünün sonsuz olması', 'zamanın boyutlarının sonsuzluğu', 'havadan kuşa dönüş'.***Eşdizim örnekleri:*** 'öğrettiniz – öğrendim', 'bıraktınız – teşekkür ederim'. ***Kavramsal metafor:*** Sonsuzluk = sınırsız bilgi ve varoluş.

Dilsel metafor: 'Havanın bazan kuşa dönmesi' hayal gücünü çağrıştırır, beklenmedik dönüşümleri simgeler.

3.4.5 Dilbilgisel Gruplar

Adıllar: bana, siz, beni

Bağlaçlar*:* ve, ama

Belirleyiciler*:* bir, eski

Basit sözcükler*:* kuş, aşk, hayat, hava

Türemiş sözcükler: kıyım, susturulmak, öğretmek

Birleşik sözcük*:* yeryüzü, gökyüzü

Eylem Tümceleri:

Gökyüzünün sonsuz olduğunu öğrettiniz. (*Haber tümcesi*)

Öğrendim. (*Haber tümcesi*)

Bunları bulmayı bana bıraktınız. (*Haber tümcesi*)

Ad Tümceleri:

Ama sonsuz olmayan şeyleri öğretmediniz. (*Olumsuz haber tümcesi*)

Şiir, tekrarlarla güçlendirilmiş didaktik bir yapı kullanır. ‘Efendim’ hitabı hem saygı hem ironi taşır. İlk bölümde olumlu, ikinci bölümde olumsuz kavramların dizilişiyle karşıtlık oluşturulur.

3.4.6 Bağlaşıklık

Bağlaşıklık unsurları, 'öğrettiniz – öğrendim' tekrarında ve karşıtlık oluşturan 'ama' bağlacında görülür. Eksilti, yalnızca bazı dizelerde öznenin tekrar edilmemesiyle oluşur. Gönderim, 'bunları' sözcüğü ile önceki dizelerdeki öğretilmeyen olgulara yapılır.

3.4.7 Tutarlılık

Bölgesel tutarlılık, ilk bölümde sonsuzluk ve öğretilenler temasının, ikinci bölümde ise öğretilmeyenler ve bireysel keşif temasının korunmasıyla sağlanır. Bütüncül tutarlılık ise 'öğrettiniz – öğrendim' kalıbının yinelenmesiyle güçlenir.

3.4.8 Bağlam Oluşturma

Şiirde anlatıcı, bir otorite ya da öğretici figüre hitap eden birinci tekil şahıs anlatıcıdır. Metin, öğrenme sürecinin hem verilen hem de verilmeden bırakılan bilgiler üzerinden şekillendiğini gösterir. Anlatıcı, öğretici konumundaki bir muhatapla konuşarak, ona hem teşekkür eder hem de eksik bırakılan gerçekliklere dikkat çeker. Şiir, yaşamın hem ideal hem de sert yönlerini dengeli biçimde sunar.

4. TARTIŞMA ve GENEL DEĞERLENDİRME

Turgut Uyar'ın *Büyük Saat* kitabındaki "Dün Yok mu" bölümünde yer alan 4 şiirin bütüncül biçembilimsel analizi, şairin olgunluk dönemi eserlerine dair şu temel nitelikleri ortaya çıkarmıştır:

4.1. Sözcüksel Tercihler ve Kavram Alanları

İncelenen metinlerde ölçünlü dilin soyut şiirsel sözcüklerinden ziyade, gündelik hayatın ve nesnel gerçekliğin somut sözvarlığı baskındır (*bakkal, fırın, bono, senet, otobüs, planya, şalter, damacana, pazen, çelik miğfer*). Uyar, soyut kavramları (varoluş, yalnızlık, hüzün, ölüm, zaman) bu son derece somut ve sıradan nesneler aracılığıyla görünür kılar. Dört temel kavram alanı öne çıkmaktadır:

1. *Zaman ve Eskime Categories:* Dün, bugün, pazartesi, güz, eylül, yüzyıllık, eski.

2. *Mekanik ve Endüstriyel Nesneler:* Piston, şalter, planya, kaset, bilet, terzi, maden.

3. *Doğa ve Beden:* Deniz, orman, fesleğen, parmak, yele, ter, su.

4. *Toplumsal/Politik Şiddet:* Terör, tüfek, tabanca, Pershing, SS-20, ceza yasaları, kıyım.

4.2 Sözdizimsel Özellikler ve Eksiltili Yapılar (Ellipsis)

Uyar'ın üslubunun en belirgin dilbilgisel özelliği, yüklem düşmelerine dayalı eksiltili (elliptik) tümce yapılarıdır. Yüklemelerin çıkartılması, okuyucuya zihinsel boşlukları tamamlama imkânı vermekte ve dizeye durağan bir imge veya hızlı bir akış kazandırmaktadır. Şair eylem tümcelerinde şimdiki zaman ve geniş zaman kiplerini ağırlıklı kullanırken; devrik sözdizimi ile konuşma dilinin vurgu ve tonlamasını şiire taşımaktadır.

4.3 Sapmalar, Koşutluklar ve Önceleme

- **Anlamsal Sapmalar (Alışılmamış Bağdaştırmalar):** "Her şeyi git", "güz avlanıp gidiyor", "sazlıklara belleğini vurmak", "damacanalar gibi içim kabarıyor" gibi yapılar standart dilin anlamsal sınırlarını genişletir.

- **Sözdizimsel ve Yazımsal Sapmalar:** Geçişsiz eylemlerin nesneyle kullanımı, küçük harfle başlama, parantez içi anlatımlarla ana tümceyi bölme yaygındır.

- **Koşutluk ve Yinelemeler:** Sözcük ve dize tekrarları (*ölümün ömrü bir gün, kalıp duruyoruz, öğrendim, tam tamına*) metinlerde ritmik iskeleti sağlar ve ana temayı önceler (foregrounding).

4.4 Bağlaşıklık ve Tutarlılık Mekanizmaları

Metinlerde parçalı imge sıçramaları görülse de dilbilgisel gönderimler (*o, bu, bunları, oraya*), karşıtlık bağlaçları (*ama, oysa, yani, çünkü*) ve sözcüksel alan tekrarları sayesinde yüksek bir metinsel tutarlılık (coherence) korunmaktadır. İmgelerin sarmal yapısı, makro düzeyde tematik birliğe hizmet etmektedir.

5. SONUÇ

Turgut Uyar'ın *Büyük Saat* eserindeki "Dün Yok mu" bölümü üzerine gerçekleştirilen bu biçembilimsel inceleme, şiir dilinin rastlantısal bir imge yığını olmadığını; aksine sözcüksel seçimler, sözdizimsel düzenlemeler, eksiltili yapılar ve anlamsal sapmalarla örülmüş dizgesel bir mimari olduğunu göstermiştir.

Uyar, bu olgunluk dönemi şiirlerinde İkinci Yeni'nin soyut imgeciliğini gündelik hayatın nesnel gerçekliğiyle birleştirmiştir. Bireysel sıkıntıları, zamanın geçiciliğini ve varoluşsal sorgulamaları kent yaşamının sıradan detayları üzerinden aktarırken dilin kurallarını esnetmiş, ancak metinsel tutarlılığı hiçbir zaman bozmamıştır.

İnceleme sonucunda, Short (1996) ve Leech & Short (1981) modellerine dayalı 8 adımlı biçembilimsel analiz yönteminin Türk şiirinin derin anlamsal ve yapısal katmanlarını nesnel, ampirik ve tekrarlanabilir bir çerçevede ortaya koymada son derece işlevsel olduğu gösterilmiştir. Bu çalışma, edebiyat eleştirisi ile dilbilimsel yöntemlerin kesişiminde yer alarak gelecekteki modern Türk şiiri çözümlemelerine yöntemsel bir model sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Altan, A. (2005). *Şiirsel Yapı ve İkinci Yeni Poetikası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Carter, R., & Simpson, P. (Eds.). (1989). *Language, Discourse and Literature: An Introductory Reader in Discourse Stylistics*. London: Unwin Hyman.

Halliday, M. A. K. (1966). Lexis as a linguistic level. C. E. Bazell vd. (Ed.), *In Memory of J. R. Firth* içinde (s. 148-162). London: Longman.

Leech, G. N., & Short, M. H. (1981). *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London: Longman.

Leech, G. N., & Short, M. H. (1986). *Style in Fiction*. London: Longman.

Short, M. (1996). *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. London: Longman.

Simpson, P. (1993). *Language, Ideology and Point of View*. London & New York: Routledge.

Uyar, T. (1984). *Büyük Saat*. İstanbul: Can Yayınları / Yapı Kredi Yayınları.

Uyar, T. (1993). *Korkulu Ustalık* (Der. S. Kudret Aksal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Vardar, B. (2001). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi

BÖLÜM 14

"İnce" ve "Kalın" Karşıt Düğüm Sözcük İkilisinin Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Açısından İncelenmesi

Zeynep Beyza Kelleci [1]
Sinan Çakır[2]

[1] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilim Bölümü, ORCID: 0009-0001-9493-9324
[2] Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilim Bölümü, ORCID: 0000-0002-7741-3706

1. GİRİŞ

İnsan dilinin yetisi ve üretkenliği incelediğinde, dilin en çarpıcı niteliklerinden birinin sınırlı sayıda ses ve biçimbirim birleştirilerek daha önce hiç kurulmamış sonsuz sayıda tümce üretebilme kapasitesi olduğu görülür. Ancak dildeki bu sonsuz üretim potansiyeli, kuralsız, rastlantısal ya da tamamen serbest bir birleşime dayanmaz; aksine her dilin kendi tipolojik kısıtlamaları, sözdizimsel düzenekleri, dizimsel kuralları ve toplumsal kabullere dayanan anlamsal ilişki ağları çerçevesinde biçimlenir. Dili oluşturan birimlerin yalnızca dilbilgisi kurallarına uygun biçimde dizilmesi iletişimin başarısı için yeterli değildir; sözcüklerin birbirleriyle çizgisel boyutta kurdukları doğal, alışılagelmiş ve kalıplaşmış birliktelikler de dilin doğallığını belirler. Sözcüklerin rastlantısal beklentinin ötesinde bir araya gelme eğilimleri, çağdaş dilbilimde ve özellikle derlemdilbilim ile anlambilim çalışmalarında *eşdizimlilik*, *anlam tercihi* ve *söylem ezgisi* gibi temel kavramsal çerçeveler üzerinden incelenmektedir. Dilsel birimlerin tekil ve yalıtılmış anlamlarından ziyade bağlam içerisinde birbirleriyle kurdukları bu bağımlı veya yarı bağımlı ilişkiler ağı, dili konuşan bireylerin zihnindeki bilişsel yapılanmanın ve doğal sözcük seçim mekanizmalarının doğrudan bir yansıması olarak kabul edilmektedir.

Sözcük birleşimlerinin ve dildeki hazır öbeklerin incelenmesi dilbilim tarihinde eski bir geçmişe sahip olsa da, bu olguların deneysel ve sistemli bir yöntemle kavramsallaştırılması 20. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Eşdizimlilik kavramı en genel ifadeyle, iki veya daha fazla dilsel ögenin belirli bir metin derleminde rastlantısal olasılıkların ötesinde bir sıklıkla (frekansla) yan yana gelme, öbekleşme ve birlikte görünme eğilimidir. Alanyazında eşdizimlilik üzerine yürütülen kuramsal tartışmalar, araştırmacıların benimsediği kuramsal ekollere göre temelde iki ana gelenek etrafında biçimlenmiştir. Bunlardan birincisi, Firth (1957), Halliday (1966) ve Sinclair (1991) gibi araştırmacıların öncülük ettiği, günümüzde bilgisayar dilbilimi ve derlemdilbilimde geniş kabul gören *sıklık ve istatistik temelli yaklaşım*dır (frequency-based / statistical approach). Bu yaklaşım, elektronik derlemlerdeki sözcüklerin birlikte bulunma frekanslarını matematiksel formüller ve istatistiksel olasılık modelleriyle hesaplayarak sözcükler arasındaki eşdizimsel bağ gücünü ölçmeyi esas alır. İkinci yaklaşım ise Cowie (1981) ve Nesselhauf (2005) gibi dilbilimci ve sözlükbilimcilerin savunduğu *anlam temelli* veya *öbeksel yaklaşım*dır (phraseological / semantic approach). Bu yaklaşımda ise sözcüklerin bir araya gelişlerindeki biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlamsal kısıtlamalara, öbeklerin şeffaflık veya matlık düzeylerine ve sözcükler arası kaynaşma derecelerine odaklanılır. Sözcüksel yapıları yapısal açıdan sınıflayan Benson ve diğ. (1997) ise dilbilgisel eşdizimler ile sözcüksel eşdizimler arasında temel bir ayrıma gitmiş; sözcüksel eşdizimleri edatlar dışındaki ad, sıfat, eylem ve belirteç gibi içerik sözcüklerinin kendi aralarında kurduğu kombinasyonlar olarak tanımlamıştır.

Eşdizimlilik olgusunun daha üst bir anlamsal ve bilişsel katmanını oluşturan anlam tercihi kavramı ise bir düğüm sözcüğün birlikte kullanıldığı eşdizimsel ögelerin belirli anlamsal sınıflarda veya ulamlarda yoğunlaşması durumunu ifade eder. Bir başka deyişle anlam tercihi, tekil sözcüklerin sadece belirli sözcüklerle değil, ortak anlamsal öznitelikler taşıyan geniş sözcük gruplarıyla eşdizim oluşturma meylidir. Sözgelimi bir kelimenin sıklıkla "ölçü, miktar, derece", "duygu durumu", "fiziksel eylem", "hareket" ya da "zihinsel süreç" bildiren kelimelerle öbekleşmesi, o kelimenin anlam tercihini görünür kılar. Elektronik veri tabanlarının ve referans derlemlerinin gelişmesiyle birlikte, dilin doğal akışı içerisindeki anlam tercihleri ve eşdizimsel kalıplar somut veriler üzerinden nesnel ve sınanabilir biçimde saptanabilir hâle gelmiştir. Büyük metin derlemleri, dili kullanan bireylerin zihinsel sözlüğünü ve anlamsal ulamlamalarını gözlemlemek için benzersiz deneysel imkânlar sunmaktadır. Bu bağlamda oluşturulan ve Türkiye Türkçesinin yazılı ve sözlü metin türlerini yüksek temsil gücüyle bünyesinde barındıran Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0), Türkçedeki eşdizimsel yapıların, anlam tercihlerinin ve söylem ezgilerinin derinlemesine incelenmesine olanak tanımaktadır.

Geleneksel dilbilgisi öğretiminde ve geleneksel sözlük çalışmalarında sözcükler arası anlamsal ilişkiler sıklıkla eş anlamlılık, üst/alt anlamlılık ve karşıt anlamlılık / zıt anlamlılık başlıkları altında kategorize edilir. Zıt anlamlılık, insan zihninde en erken şekillenen ve kavramları tanımlarken aksini işaret etme yoluyla anlam sınırlarını belirginleştiren temel bir anlamsal ilişki biçimidir. Ancak geleneksel sözlüklerde birbirinin doğrudan, mutlak ve örtüşen karşıtı olarak sunulan sözcük ikililerinin, gerçek dil kullanımında (derlem verilerinde) birbirlerinin birebir simetrik zıttı olup olmadıkları veya aynı eşdizimsel çevreleri ve anlam tercihlerini paylaşıp paylaşmadıkları aydınlatılması gereken önemli bir problemdir. Çoğu zaman, bir karşıtlık çiftini oluşturan sözcükler zaman içerisinde farklı anlamsal genişlemelere, mecazlaşmalara, soyutlamalara ve uzmanlaşmalara uğrayarak birbirlerinden bağımsız eşdizimsel alanlar ve özgün sözcüksel profiller inşa edebilmektedir.

Bu araştırmanın temel problemini, Türkçede boyut, niteleme ve hacim bildiren sıfat kategorisinde yer alan ve aralarında zıtlık ilişkisi bulunan "ince" ve "kalın" karşıt düğüm sözcük ikilisinin Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0) verileri temelinde eşdizimlilik ve anlam tercihi açısından gösterdiği dağılımsal özelliklerin belirlenmesi ve karşılaştırılması oluşturmaktadır. Alanyazında derlem tabanlı eşdizimlilik araştırmalarının genellikle çok sayıda sözcük üzerinde ve sınırlı veri dâhilinde yürütülmesinden hareketle, bu çalışma tek bir karşıtlık çiftine odaklanarak bağımlı dizinler üzerinden kapsamlı, detaylı ve derinlemesine bir çözümleme sunmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda araştırmada şu temel sorulara yanıt aranmıştır:

1. "İnce" ve "kalın" düğüm sözcüklerinin derlemdeki eşdizimlilik görünümleri ve sıklık değerleri nelerdir?

2. "İnce" ve "kalın" düğüm sözcüklerinin anlam tercihi görünümleri nasıldır; bir başka deyişle bu sözcüklerin birlikte kullanıldığı eşdizimsel ögeler hangi anlamsal ulamlarda (kategorilerde) yoğunlaşmaktadır?
3. "İnce" ve "kalın" düğüm sözcüklerinin en fazla tercih ettiği ve baskın olduğu anlambilimsel ulamlar hangileridir?
4. Bağımlı dizinlerden hareketle söz konusu sözcüklerin gösterdiği sözcük türü (belirteç ve sıfat) dağılımları ve işlevsel oranları nasıldır?

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

Eşdizimlilik terimi dilbilim literatüründe ilk olarak Palmer (1933) tarafından kullanılmış, ardından Firth (1957) tarafından anlambilimsel bir ilkeye dönüştürülerek "Bir sözcüğü, birlikte bulunduğu komşularından tanırsınız" (*You shall know a word by the company it keeps*) ifadesiyle kuramsallaştırılmıştır. Firth'e göre bir sözcüğün tekil ve soyut tanımı, onun gerçek metin bağlamında birlikte kullanıldığı diğer dilsel birimlerden bağımsız ele alınamaz; sözcüğün anlamı, eşdizimsel çevresiyle doğrudan ilişkilidir. Halliday (1966) ve Sinclair (1966, 1991) ise eşdizimlilik olgusunu dilin dizimsel boyutuna yerleştirmişlerdir. Sinclair, dildeki anlam üretme mekanizmalarını açıklarken iki temel ilke öne sürer: *Açık seçim ilkesi* (open-choice principle) ve *deyim ilkesi* (idiom principle). Açık seçim ilkesi dilbilgisi kurallarının izin verdiği ölçüde her ögenin serbestçe seçilebildiği durumu ifade ederken; deyim ilkesi dildeki kalıplaşmış öbeklerin, eşdizimliliklerin ve kalıp ifadelerin zihinde hazır paketler halinde saklandığını ve iletişime tek bir birim gibi dâhil edildiğini gösterir. Eşdizimsel birleşimler büyük oranda deyim ilkesinin birer yansımasıdır.

Derlem dilbilimin öncülerinden Stubbs (2001, 2009), eşdizimlilik ile *anlam tercihi* ve *söylem ezgisi* arasındaki aşamalı ilişkiyi tanımlamıştır. Stubbs'a göre anlam tercihi, bir düğüm sözcüğün belirli bir anlamsal sınıfa ait sözcüklerle girdiği sistemsel ve tekrarlı eşdizimsel bağdır. Milyonlarca sözcüklük derlemler üzerinde deneysel çözümlemeler gerçekleştiren Stubbs, sözcüklerin zihinde tekil olarak değil, anlamsal ulam tercihleriyle birlikte depolandığını kanıtlamıştır. Partington (2004) ise pekiştirme belirteçleri (*absolutely, completely, utterly, thoroughly*) üzerine gerçekleştirdiği derlem çalışmasında, geleneksel sözlüklerde tamamen eşanlamlı gibi sunulan bu belirteçlerin aslında çok farklı anlam tercihlerine ve söylem ezgilerine yöneldiğini göstermiştir. Örneğin *utterly* sözcüğünün ağırlıklı olarak "yokluk, mahvolma, acizlik" gibi olumsuz anlamsal ulamları tercih ettiği, *thoroughly* sözcüğünün ise "duygu ve ruh halleri" ulamına yöneldiği saptanmıştır. Bu durum, dildeki anlamsal nüansların ve sözcük seçimlerinin derlem tabanlı anlam tercihi analizleriyle nasıl görünür kılındığını açıkça ortaya koymaktadır.

Eşdizimlilik ve karşıt anlamlılık ilişkisini kuramsal düzlemde ele alan Lyons (1977), *Dağılım Teorisi* (Distributional Hypothesis) çerçevesinde anlamsal açıdan birbirine benzeyen ya da birbiriyle ilişkili olan sözcüklerin dilsel bağlamlarda da

benzer dağılımsal özellikler sergileyeceğini iddia etmiştir. Ancak son yıllarda derlem dilbilimsel yöntemlerle yürütülen çalışmalar (örneğin Akşehirli, 2017; Çetin, 2017; Çıkrıkçı ve Arıca-Akkök, 2014), karşıt anlamlı sözcük çiftlerinin dilde her zaman simetrik bir dağılım sergilemediğini göstermektedir. Dildeki karşıtlık ilişkisi sadece mantıksal ve biçimsel düzeyde kalmamakta; sözcüklerin tarihsel süreçte kazandıkları yan anlamlar, mecazlaşmalar, deyimleşmeler ve kullanım sıklıkları nedeniyle her sözcük kendine özgü bir eşdizimsel profil ve anlam tercihi alanı inşa etmektedir.

3. YÖNTEM

Bu bölümde çalışmada kullanılan yöntem sunulmaktadır.

3.1 Araştırmanın Modeli ve Veri Analiz Yöntemi

Araştırmada, var olan dilsel bir durumu olduğu gibi, herhangi bir müdahalede bulunmaksızın betimlemeyi amaçlayan *betimsel tarama modeli* ile nitel veri analiz yöntemlerinden *tematik içerik analizi* birlikte uygulanmıştır (Büyüköztürk vd., 2020; Braun ve Clarke, 2019). Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0) üzerinden çekilen tanık tümceler, düğüm sözcüklerin öncül ve ardıl bağlamlarındaki (-5/+5 pencere aralığı) eşdizimsel ögelerine göre kodlanmış; sözcüklerin tümce içerisinde üstlendikleri dilbilgisel işlevler (belirteç ve sıfat durumları) ayrıştırılarak anlamsal ulamlar bazında kategorize edilmiştir. Elde edilen veriler nicel frekans (f) değerleri ve yüzdelik oranlarla desteklenerek nitel tematik çözümlemelerle nitelendirilmiştir.

3.2. Veri Toplama Aracı ve Veri Kümesi

Araştırmanın veri kaynağını, Türkiye Türkçesini temsil gücü son derece yüksek olan, katmanlı örnekleme yöntemiyle oluşturulmuş ve bünyesinde yaklaşık 50 milyon sözcük barındıran elektronik *Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0)* oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında, TUD arayüzü üzerinden "ince" ve "kalın" düğüm sözcükleri sorgulanmış; her bir düğüm sözcük için rastgele örnekleme yoluyla 250'şer adet bağımlı dizin (concordance line / tanık tümce) çekilerek toplamda 500 tanık tümceden oluşan deneysel bir veri seti kurulmuştur.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Bu araştırmanın kapsam ve sınırlılıkları şu şekilde sıralanabilir: Çalışma, Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0) veri tabanında yer alan yazılı ve sözlü metin örnekleri ile sınırlıdır. Araştırma verisi, derlemden çekilmiş olan "ince" ve "kalın" sözcüklerine ait toplam 500 tanık tümce (her bir sözcük için 250 bağımlı dizin) çerçevesiyle sınırlıdır. Eşdizimsel ögelerin tespitinde düğüm sözcüğün sağında ve solunda yer alan 5 sözcüklük (-5/+5 pencere aralığı) bağlam aralığı esas alınmıştır. İncelemede yalnızca sözcüksel eşdizimler (ad, sıfat, eylem, belirteç birleşimleri) dikkate alınmış, ilgeçli veya bağlaçlı dilbilgisel yapılar kapsam dışı bırakılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0) üzerinden çekilen 500 tanık tümcelik veri kümesinin tematik içerik analizi yöntemiyle incelenmesi sonucunda, "ince" ve "kalın" karşıt düğüm sözcüklerinin gerek sözcük türü dağılımları gerekse eşdizimlilik ve anlam tercihi görünümleri açısından son derece zengin, ancak bir o kadar da asimetrik bir dağılım sergilediği saptanmıştır. Elde edilen ampirik bulgular aşağıda detaylı olarak sunulmaktadır.

4.1 "İnce" Düğüm Sözcüğüne İlişkin Derlem Bulguları

"İnce" düğüm sözcüğünün incelenen 250 tanık tümcelik veri kümesinde hem belirteç hem de sıfat olmak üzere iki temel grammatical kategoride işlev gösterdiği belirlenmiştir. Sözcüğün gösterdiği bu işlevsel dağılım ve anlamsal ulam tercihleri aşağıda detaylandırılmıştır.

4.1.1 "İnce" Belirtecinin Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Görünümleri

İncelenen tanık tümceler içerisinde "ince" sözcüğünün belirteç işleviyle kullanıldığı toplam 65 adet örnek tespit edilmiştir. Bu kullanımların büyük bir kısmında sözcüğün "ince ince" biçiminde ikileme oluşturarak ya da eylemin oluş biçimini niteleyen durum belirteci yapısıyla eylemlere bağlandığı görülmektedir.

"İnce" belirtecinin derlemde birlikte öbekleştiği eşdizimsel eylemler ve frekans değerleri şu şekildedir: *kıy-* (f=12), *ol-* (f=7), *doğra-* (f=6), *ele-* (f=5), *doğran-* (f=4), *kıyıl-* (f=4), *ak-* (f=3), *dilimle-* (f=3), *kes-* (f=2), *ör-* (f=2). Bunların yanı sıra *anlat-, çekil-, çık-, döşen-, düşün-, gel-, giyin-, gözük-, görün-, ışık tut-, inle-, işle-, kal-, minele-, soy-, süz-, uğraş-, zımparalan-* eylemleri de birer frekansla tekil eşdizim olarak tespit edilmiştir.

"İnce" belirtecinin eşdizimlilik kurduğu bu eylemler anlamsal özelliklerine göre kategorize edildiğinde 6 farklı anlambilimsel ulam ortaya çıkmaktadır:

1. **Fiziksel Eylem Ulamı (f=44):** Belirteç kullanımının %67,6'sını oluşturan bu ulam, sözcüğün ezici bir çoğunlukla somut ve nesnel müdahaleleri nitelediğini gösterir. Ulam içerisinde özellikle *kıymak, doğramak, dilimlemek, kesmek, soymak, zımparalamak, döşemek, örmek* gibi gastronomi, zanaat ve imalat bağlamına ait fiziksel hareketler baskındır. Örneğin *"Maydanozu ince doğrayınız"*, *"Zeytinleri ince ince kıyalım"* gibi tanık tümcelerde nesnenin fiziksel boyutunu küçültmeye dönük durum belirteci kullanımı esastır. Ayrıca *"ince eleyip sık dokumak"* deyimsel kalıbı da bu ulam içerisindeki fiziksel eylem kökenli mecazi bir kullanımı temsil etmektedir.

2. **Yardımcı Eylem Ulamı (f=7):** *Ol-* yardımcı eylemiyle kurulan birleşimlerden oluşmaktadır (*"tohumları çok ince olduğundan önerilir"*).

3. **Somut Nitelikte Eylem Ulamı (f=5):** Doğrudan fiziksel bir müdahale içermeyen ancak duyu organlarıyla algılanabilen *akmak* (*"akıyor ince ince"*), *gözükmek* ve *görünmek* eylemlerini kapsar.

4. **Durum Bildiren Eylem Ulamı (f=4):** *Çıkmak, gelmek, giyinmek, kalmak* eylemleriyle durum nitelemeleri oluşturulmaktadır (*"Çok ince giyinmeli bu gece"*).

5. **Soyut Nitelikte Eylem Ulamı (f=3):** *Düşünmek, uğraşmak, ışık tutmak* gibi zihinsel süreçleri niteleyen bu ulamda sözcük, zihinsel titizliği, derinliği ve hassasiyeti ifade eder (*"Çok ince düşünüyordu"*).

6. **Sözlü Eylem Ulamı (f=2):** *Anlatmak* ve *inlemek* eylemleriyle kurulan ifadeleri kapsar (*"hikayesini ince ince anlatıyor"*).

4.1.2 "İnce" Sıfatının Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Görünümleri

"İnce" düğüm sözcüğünün sıfat işlevi, veri setinin %77'sini kapsayacak şekilde toplam 193 farklı öge ile eşdizimlilik kurmuştur. Sözcüğün bazı tanık tümcelerde aynı tümce içinde birden fazla niteleme sıfatı olarak kullanılması bu sayıyı artırmıştır.

"İnce" sıfatının derlemde en yüksek sıklıkla öbekleştiği adlar şunlardır: *çizgi* (f=14), *ayrıntı* (f=13), *dal* (f=10), *tane* (f=8), *yüz* (f=7), *kesit* (f=7), *şerit* (f=6), *parmak* (f=5), *tabaka* (f=5), *hesap* (f=5), *ruh* (f=5), *çubuk* (f=4), *iş* (f=4), *biri* (f=4), *bel* (f=4), *ayar* (f=4), *kumaş* (f=3), *karton* (f=3), *kağıt* (f=3), *adam* (f=3), *tel* (f=3), *zevk* (f=3), *ses* (f=3), *iplik* (f=3), *alay* (f=3).

"İnce" sıfatının eşdizimsel verileri anlam tercihi açısından incelendiğinde, 11 farklı anlambilimsel ulam ortaya çıkmaktadır:

1. **Soyut Nitelik Ulamı (f=61):** Toplam ögelerin %31,6'sını oluşturan bu ulam, "ince" sıfatının en baskın anlam tercihini temsil eder. Ayrıntı, hesap, ruh, iş, ayar, alay, zevk, işçilik, zekâ, detay, düşünce, duygu, keder, eleştiri, jest, hareket, fark, davranış, dokunuş gibi adlarla kurulan bu yapılar ("ince ayrıntı", "ince zevk", "ince alay", "ince hesap", "ince ruh"), sözcüğün somut boyut anlamından bütünüyle sıyrılarak estetik, zihinsel titizlik, nezaket, derinlik ve hassasiyet bildiren mecazi bir anlamsal alana kaydığını gösterir.

2. **Nesne Ulamı (f=28):** Çubuk, kumaş, karton, kâğıt, tel, iplik, zar, ip, mendil, pamuk bez, puro, perde, saz, yağmurluk gibi taşınabilir, işlenebilir somut eşyaları kapsar.

3. **Somut Nitelik Ulamı (f=26):** Çizgi, şerit, ses, buz parçası, kül, ter gibi görsel veya işitsel biçimsel nitelikleri niteleyen ögelerden oluşur.

4. **Vücut Bölümü Ulamı (f=18):** Yüz, parmak, bel, bilek, bacak gibi insana ait anatomik yapıları niteler ("ince belli", "ince parmaklı", "ince yüzlü").

5. **Parça-Bütün Terimi Ulamı (f=16):** Tane, kesit, parça gibi bir bütünün ufak birimlerini ifade eder.

6. **Doğa Terimi Ulamı (f=15):** Dal, sürgün, toprak, yağmur, bitki gibi doğal ögeleri kapsar ("ince dal", "ince yağmur").
7. **Alana Özgü Terim Ulamı (f=14):** Tabaka, cidar, Fa, devre, tüf, penetran dalı, paramedian dalı, çeper, kılcal gibi jeoloji, tıp, müzik ve mühendislik disiplinlerine ait teknik adlarla kurulan eşdizimlerdir.
8. **İnsana Özgü Terim Ulamı (f=9):** Biri, adam, kadıncağız, Pariziyen gibi kişileri niteler.
9. **Biçimsel Nitelik Ulamı (f=3):** Kıyım, zayıf, rulo sözcüklerinden oluşur.
10. **Ölçü Terimi Ulamı (f=2):** Çap, mil boyut ölçüleriyle öbekleşir.
11. **Dilsel Yapı Ulamı (f=1):** "Siz kimsiniz?" tanık ifadesinde görülen özgün kullanımı temsil eder.

4.2 "Kalın" Düğüm Sözcüğüne İlişkin Derlem Bulguları

"Kalın" düğüm sözcüğünün derlemdeki görünümü, "ince" sözcüğüne kıyasla hem sözcük türü dağılımı hem de anlamsal alan yayılımı bakımından dikkat çekici zıtlıklar barındırmaktadır.

4.2.1 "Kalın" Belirtecinin Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Görünümleri

İncelenen 250 adet tanık tümce içerisinde "kalın" sözcüğünün belirteç işleviyle kullanıldığı yalnızca 13 tümce (14 eşdizimsel öge) tespit edilmiştir. Bu durum, "kalın" sözcüğünün belirteç olarak kullanım sıklığının Türkçede oldukça kısıtlı olduğunu göstermektedir.

"Kalın" belirtecinin eşdizim kurduğu eylemler şunlardır: *giyin-, kal-, söyle-, söylen-, katlan-, yap-, sarıl-, çık-, dur-, altını çiz-, öğütül-, gül-, doğran-, dilimlen-*.

Bu eylemlerin oluşturduğu anlambilimsel ulamlar 3 başlıkta toplanmaktadır:

1. **Fiziksel Hareketle Gerçekleşen Eylem Ulamı (f=7):** Katlanmak, sarılmak, doğranmak, dilimlenmek, öğütülmek, giyinmek, altını çizmek eylemlerini kapsar. "Geniş bir şekilde kalın doğranmış soğan" veya "soğuktan korunmak için kalın giyinmek" örneklerinde olduğu gibi nesnel ve somut hareketlere odaklanır.
2. **Durum Bildiren Eylem Ulamı (f=5):** Kalmak, çıkmak, yapmak, durmak, gülmek eylemlerinden oluşur ("sesi kalın çıkıyordu").
3. **Sözlü Eylem Ulamı (f=2):** Söylemek ve söylenmek eylemleriyle sesin fonetik niteliğini belirtir ("ince söyleneni kalın söyleme").

4.2.2. "Kalın" Sıfatının Eşdizimlilik ve Anlam Tercihi Görünümleri

"Kalın" düğüm sözcüğünün sıfat kullanımı, veri kümesinde 240 ögeye ulaşarak sözcüğün asıl işlev alanının niteleme sıfatı olduğunu kanıtlamaktadır.

"Kalın" sıfatının en yüksek frekansla eşdizimlilik sergilediği adlar şunlardır: *ses* (f=13), *kaş* (f=11), *gövde* (f=6), *çizgi* (f=5), *dudak* (f=5), *tabaka* (f=5), *bıyık* (f=4), *kitap* (f=4), *örtü* (f=4), *katman* (f=4), *çorap* (f=4), *dal* (f=4), *parmak* (f=4), *uç* (f=3), *dosya* (f=3), *tel* (f=3), *kesit* (f=3), *filament* (f=3), *gözlük* (f=3), *cam* (f=3), *çeper* (f=3), *sopa* (f=3), *alt* (f=3), *kabuk* (f=3), *defter* (f=3).

"Kalın" sıfatına ait verilerin anlam tercihi ulamları 8 ana kategoride toplanmaktadır:

1. **Nesne Ulamı (f=77):** Toplam ögelerin %32,08'ini oluşturan bu ulam, "kalın" sıfatının en baskın anlam tercihidir. Kitap, örtü, çorap, uç, dosya, tel, gözlük, sopa, defter, giysi, kapı, kürk, perde, çerçeve, duvar, peçe, şiş, eldiven, kemer, ağ, parka, kazak, zincir, palaska, elbise, çuval parçası, sigara, bot, postal, halat, kılıç, ip, sözlük, kâğıt, kravat, etek, parmaklık, fincan, çubuk, mum, urgan, posta paketi gibi tamamen somut, hacimli, fiziksel nesneler bu gruptadır.

2. **Somut Nitelik Ulamı (f=49):** Ses, gövde, çizgi, tabaka, katman, yapı, toz tabakası, demet, direk, yazı, pürtük, et, örgü, duman, boya tabakası, şerit, ses tonu gibi fiziksel boyut ve algı niteliklerinden oluşur ("kalın bir ses", "kalın bir tabaka").

3. **Vücut Bölümü Ulamı (f=37):** Kaş, dudak, bıyık, parmak, bacak, tırnak, boyun kası, kafa, cilt, bel, deri, kanat, dil, saç, ten gibi canlı anatomisine ait ögeleri kapsar ("kalın kaşlı", "kalın dudaklı").

4. **Alana Özgü Terim Ulamı (f=25):** Filament, çeper, yağ tabakası, harf, toraks duvarı, konstrüksiyon, do, atardamar, gaz tabakası, damar, kontur, sac levha, fiber, cidar, tortu gibi tıp, mimari, botanik ve fizik disiplinlerine özgü adlarla kurulur.

5. **Doğaya İlişkin Terim Ulamı (f=18):** Dal, kabuk, yaprak, kütük, meşe, kalas, sürgün, fidan, meşcere, diken, ağaç, odun gibi doğal bitkisel yapıları niteler.

6. **Hammadde ve Malzeme Terimi Ulamı (f=14):** Cam, naylon, kumaş, demir, fitil, plastik, sicim, döküm, badana, sıva gibi sanayi ve yapı malzemelerini kapsar.

7. **Parça-Bütün ve Bölüm Terimi Ulamı (f=13):** Kesit, alt, yer, kısım, parça, ön, dip, dilim mekânsal ögelerinden oluşur.

8. **Soyut Nitelik Ulamı (f=7):** Anı yığını, özellik, sıkıntı, kültürel katman, ara kesit, bulut tabakası, sis perdesi ögelerinden oluşan bu ulam, "kalın" sıfatının soyut alandaki son derece sınırlı varlığını göstermektedir.

4.3. Karşılaştırmalı Tartışma ve Anlamsal Çözümleme

Derlem verilerinden elde edilen ampirik bulgular, Türkçede zıt anlamlılık ilişkisi taşıdığı kabul edilen "ince" ve "kalın" sözcüklerinin anlamsal ve eşdizimsel düzlemde varsayıldığı gibi tam ve simetrik bir karşıtlık sergilemediğini somut olarak ortaya koymaktadır. Lyons'un Dağılım Teorisi, anlamsal zıtlığa sahip sözcüklerin benzer dilsel bağlamlarda görünmesini öngörse de, bu iki sözcük arasındaki simetri sadece belirli somut ulamlarla sınırlı kalmaktadır.

Sözcük türü (kategori) düzeyinde karşılaştırıldığında; "ince" düğüm sözcüğü hem sıfat (%77) hem de belirteç (%23) olarak dilde yüksek bir işlevsel çeşitliliğe sahiptir. "İnce" belirteci bilhassa mutfak/zanaat bağlamında eylemleri niteleme veya "ince ince" ikilemesiyle belirteç öbeği oluşturma konusunda kalıplaşmıştır. Buna karşın "kalın" sözcüğünün belirteç kullanımı derlemde yalnızca %5,2 oranında kalmış (13 tümce), dilde belirteç işleviyle geniş bir kullanım alanı geliştirememiştir. Bu durum, iki sözcük arasındaki dilbilgisel kullanım dengesinin asimetrik olduğunu göstermektedir.

En belirgin ve çarpıcı fark ise sözcüklerin anlam tercihleri ve mecazlaşma eğilimlerinde ortaya çıkmaktadır. "İnce" sözcüğü, sıfat işlevinde 11 farklı anlamsal ulama yayılmış ve %31,6'lık bir oranla en fazla Soyut Nitelik ulamını tercih etmiştir (*ince zevk, ince düşünce, ince espri, ince alay, ince zekâ, ince ruh, ince ayar*). "İnce" sözcüğü somut maddesel boyut anlamının ("kalınlığı az olan") ötesine geçerek estetik değer, duygusal duyarlılık, zihinsel kavrayış ve toplumsal nezaket temsilcisi olumlu bir kavramsal simgeye dönüşmüştür. "Kalın" sözcüğü ise tam aksine, %32'lik bir oranla en fazla Nesne ulamını (*kalın kitap, kalın kürk, kalın duvar, kalın dosya*) ve toplamda %80'in üzerinde bir oranla somut nesne, malzeme, anatomi ve boyut ulamlarını tercih etmiştir. "Kalın" sözcüğünün Soyut Nitelik ulamındaki varlığı sadece %2,9 (7 öge) ile sınırlı kalmıştır.

Bu anlamsal ayrışma, iki sözcük arasındaki zıtlığın niteliğini de açıklamaktadır. "İnce" ve "kalın" sözcükleri *ince/kalın kumaş, ince/kalın çizgi, ince/kalın dal, ince/kalın ses, ince/kalın ip* veya *ince/kalın bağırsak* gibi somut boyut, materyal ve anatomi ulamlarında birbirinin birebir simetrik karşıtıdır. Ancak soyut ve zihinsel ulamlara geçildiğinde bu simetri bozulmaktadır. "İnce düşünce" veya "ince zevk" tamlamalarının karşısında "kalın düşünce" veya "kalın zevk" gibi simetrik zıt öbekleşmeler dilde yer almamaktadır. "Kalın" sözcüğü zihinsel alanda sadece *"kalın kafalı"* gibi istisnai deyimsel yapılarda kalmış, soyut kavram dünyasında "ince" sözcüğünün karşısına konumlanacak zenginlikte bir eşdizim ağı üretememiştir. Dolayısıyla iki sözcük dilde her bağlamda birbirinin ikamesi olan mutlak zıtlar değil, somut alanlarda kesişen ancak soyut alanlarda farklılaşan iki ayrı sözcüksel profildir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, Türkçede aralarında karşıtlık ilişkisi bulunduğu kabul edilen "ince" ve "kalın" düğüm sözcük ikilisi, Türkçe Ulusal Derlemi'nden (TUD v3.0) çekilen 500 tanık tümcelik veri kümesi üzerinde eşdizimlilik ve anlam tercihi

boyutlarıyla bütüncül bir analize tabi tutulmuştur. Araştırma sonucunda elde edilen temel bulgular şu şekilde özetlenebilir:

1. "İnce" ve "kalın" sözcük ikilisi, geleneksel sözlük tanımlarında sunulduğu gibi gerçek dil kullanımında her bağlamda birbirini kapsayan tam ve simetrik bir karşıtlığa sahip değildir.
2. "İnce" düğüm sözcüğü dilde hem sıfat hem de belirteç olarak yüksek bir işlevsellik göstermekte; fiziksel boyut niteliğinin ötesine geçerek soyut, zihinsel, estetik ve duygusal ulamlarda (11 farklı anlamsal kategoride) geniş bir mecazlaşma alanı sergilemektedir.
3. "Kalın" düğüm sözcüğü belirteç işlevinde son derece kısıtlı bir kullanım sergilerken, sıfat işlevinde ezici bir çoğunlukla somut nesneler, hacimli eşyalar, anatomik yapılar ve materyal boyutları etrafında (somut ulamlarda) yoğunlaşmaktadır.
4. İki sözcük arasındaki zıtlık ilişkisi tüm anlamsal boyutları kapsayan mutlak bir karşıtlık değil, yalnızca nesne boyutları, malzeme nitelikleri ve biyolojik yapılara özgü kısmi/koşullu bir karşıtlıktır.

Söz konusu sonuçlar doğrultusunda şu öneriler getirilebilir: Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde (YDT) ve ana dili eğitiminde zıt anlamlı sözcükler öğretilirken sadece soyut sözlük tanımlarıyla yetinilmeyip, derlem verilerine dayalı gerçek eşdizimsel çevreler ve anlam tercihleri öğrencilere aktarılmalıdır. Ayrıca Türkçe sözlükbilim (leksikografi) çalışmalarında maddebaşı sözcüklerin eşdizimsel profilleri ve mecazi uzanımları derlem bulguları ışığında yeniden düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

Akşehirli, S. (2017). Eş-kullanım varsayımına göre Türkçede kurallı karşıt anlamlılık. B. Makaroğlu vd. (Yay. haz.), *30. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* içinde (s. 289-296). Ankara: Dilbilim Derneği Yayınları.

Benson, M., Evelyn Benson, Robert Ilson. F. (1997). *The BBI combinatory dictionary of English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Braun, V., & Clarke, V. (2019). Psikolojide tematik analizin kullanımı (S. N. Şad, N. Özer ve A. Atli, Çev.). *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 873-898.

Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2020). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Cowie, A. P. (1981). The treatment of collocations and idioms in dictionaries of synchronous English. *Applied Linguistics,* 2(3), 223-235

Çetin, S. (2017). Dede Korkut Kitabı'nda zıt anlamlılığın eşgörünümlü kullanımları. R. Özyürek vd. (Ed.), *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı* içinde (s. 48-60). Ankara: Meteksan Matbaa.

Çıkrıkçı, S., ve Arıca-Akkök, E. (2014). Yazınsal metinlerde boyut sıfatlarının eşdizimsel görünümleri. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 11(2), 1-20.

Firth, J. R. (1957). *Papers in Linguistics 1934–1951*. London: Oxford University Press.

Halliday, M. A. K. (1966). Lexis as a linguistic level. C. E. Bazell vd. (Ed.), *In Memory of J. R. Firth* içinde (s. 148-162). London: Longman.

Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nesselhauf, N. (2005). *Collocations in a learner corpus.* Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Palmer, H. E. (1933). *Second Interim Report on English Collocations*. Tokyo: Institute for Research in English Teaching.

Partington, A. (2004). Utterly content in each other's company: Semantic prosody and semantic preference. *International Journal of Corpus Linguistics*, 9(1), 131-156.

Sinclair, J. (1966). Beginning the study of lexis. C. E. Bazell vd. (Ed.), *In Memory of J. R. Firth* içinde (s. 410-430). London: Longman.

Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.

Stubbs, M. (2001). *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*. Oxford: Blackwell.

Stubbs, M. (2009). The search for units of meaning: Sinclair on empirical semantics. *Applied Linguistics*, 30(1), 115–137.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. https://sozluk.gov.tr

Türkçe Ulusal Derlemi (TUD v3.0). https://v3.tnc.org.tr

BÖLÜM 15

Sosyal Girişimcilik

Arzu Eda Akıncı[1]
Çağatay Akdoğan[2]

[1] Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID: 0009-0002-4594-2731
[2] Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0003-0147-6468

1. Giriş

Toplumların ihtiyaçları bireylerin ihtiyaçları gibi süreklilik göstermektedir. Bu ihtiyaçların karşılanamaması, mevcut toplumsal sorunların çözümsüz hale gelmesine ve yeni sorunların doğmasına yol açabilmektedir. Bu noktada sosyal girişimler, toplumun belirli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkan yapılardır. Bu yapılarda sosyal girişimciler, sosyal fayda yaratmayı hedefleyen aktörler olarak görev üstlenmektedir. Okullar, vakıflar, dernekler, sivil toplum kuruluşları, gönüllü platformlar, yardımlaşma ve dayanışma örgütleri sosyal girişimcilik kapsamında değerlendirilebilecek yapılara örnek oluşturabilmektedir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009). Sosyal girişimcilik, toplumsal sorunlara girişimcilik bakış açısıyla çözüm üretmeyi amaçlayan bir girişimcilik türüdür. Günümüzde yoksulluk, eğitimde fırsat eşitsizliği, çevre sorunları, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler ve dezavantajlı grupların karşılaştığı sorunlar sosyal girişimciliğin temel ilgi alanları arasında yer almaktadır. Sosyal girişimcilik, bu sorunlara yalnızca yardım temelli geçici çözümler üretmekten ziyade, sosyal değer yaratmayı, sosyal dönüşümü hızlandırmayı ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlamayı hedefleyen yenilikçi faaliyetlerden oluşmaktadır (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimcilik, yalnızca kâr amacı gütmeyen kuruluşların faaliyetleriyle sınırlı değildir. Sosyal girişimcilik faaliyetleri kâr amacı gütmeyen sektörde, özel sektörde, kamu sektöründe veya bu sektörlerin kesişiminde ortaya çıkabilmektedir. Sosyal girişimciliğin merkezinde sosyal sorunların çözümü, sosyal değer yaratma, yenilikçilik ve sosyal fayda yer almaktadır. Bu nedenle sosyal girişimciliğin hukuki biçiminden çok, hangi sosyal soruna nasıl bir çözüm ürettiği ve hangi sosyal değeri yarattığı önem taşımaktadır (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012). İçinde bulunulan çağda iklim krizi, açlık, cinsiyet eşitsizlikleri, çevre kirliliği ve gıda israfı gibi küresel sorunlar, yalnızca hükümetlerin değil girişimcilerin de sosyal fayda yaratma amacıyla harekete geçmesine neden olmuştur. Sosyal girişimler, toplumsal fayda yaratma önceliğiyle kurulmakta; sürdürülebilir iş modelleri kapsamında sosyal sorunlara çözüm üreten değer önerileri geliştirmektedir. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, ekonomik sürdürülebilirlik ile sosyal etkiyi birlikte ele alan bir yaklaşım olarak öne çıkmaktadır (Çelik, 2023).

Sosyal girişimcilik kavramı son yıllarda hem akademik hem de uygulamalı alanda daha görünür hale gelmiştir. Bununla birlikte kavramın sınırları konusunda tam bir uzlaşı bulunmamaktadır. Sosyal misyon, sosyal değer, sosyal sorun, sosyal değişim, sosyal inovasyon, sosyal ekonomi ve sosyal girişimcinin kişilik özellikleri gibi birçok unsur sosyal girişimcilik kavramı içinde ele alınmaktadır. Bu durum sosyal girişimciliğin çok boyutlu ve disiplinler arası bir alan olduğunu göstermektedir (Aslan, Araza & Bulut, 2012).

2. Sosyal Girişimcilik Kavramı

Sosyal girişimcilik kavramı, "sosyal" ve "girişimcilik" kavramlarının birleşiminden oluşmaktadır. Girişimcilik genel olarak fırsatların araştırılması, kaynakların bir araya getirilmesi, yenilikçi çözümler geliştirilmesi ve değer yaratılmasıyla ilişkili bir süreçtir. Sosyal girişimcilik ise bu girişimcilik mantığını sosyal sorunların çözümüne yönlendirmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik, girişimcilik davranışının sosyal değer üretme amacıyla kullanıldığı bir alan olarak değerlendirilmektedir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009). Bu kapsamda sosyal girişimcilik, sosyal sorunlara girişimcilik perspektifinden çözüm aranmasıdır. Sosyal girişimciler, sosyal değerleri ve sosyal ihtiyaçları merkeze alarak sosyal dönüşümün hızlandırıcısı olarak görülmektedir. Bu bağlamda sosyal girişimcilik, toplumsal kalkınmayı sağlama amacıyla yoksulluk, eğitim, çevre sorunları, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve dezavantajlı gruplar gibi alanlarda yaratıcı ve yenilikçi çözümler geliştiren faaliyetleri kapsamaktadır (Kırılmaz, 2014). Sosyal girişimcilik alanındaki tanımlar, kavramın sosyal misyon ve girişimcilik prensiplerini birleştirme özelliğini öne çıkarmaktadır. Sosyal girişimcilikte sosyal, kültürel veya çevresel bir sorunun çözümü temel odaktır. Yenilikçilik, girişimcilik, ürün veya hizmet sunumu, kârlılık, sürdürülebilirlik ve sorumlu işleyiş ise bu sosyal misyonun gerçekleştirilmesinde kullanılan araçlar olarak değerlendirilmektedir (Tuna, 2024).

Sosyal girişimcilik kavramının kapsamı oldukça geniştir. Sosyal girişimcilik; sosyal misyon, sosyal değer yaratma, sosyal girişim fırsatlarını görme, yenilikçilik, kaynak yaratma, sürdürülebilirliği sağlama ve sosyal ağlardan faydalanma gibi boyutlarla açıklanmaktadır. Bu boyutlar, sosyal girişimci organizasyonların ve sosyal girişimcilerin ortaya çıkmasında belirleyici unsurlar olarak görülmektedir (Kırılmaz, 2014). Bununla beraber sosyal girişimcilik kavramının tek bir örgüt biçimiyle sınırlandırılması oldukça güçtür. Sosyal girişimcilik, kâr amacı gütmeyen kuruluşlarda görülebileceği gibi, kâr amacı güden işletmelerde, kamu kurumlarında veya hibrit yapılarda da ortaya çıkabilmektedir. Sosyal girişimciliğin temel belirleyicisi, faaliyetlerin sosyal değer yaratma amacı taşıması ve sosyal sorunların çözümüne yönelik yenilikçi bir yaklaşım geliştirmesidir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012). Bu nedenle kar amacı güdülsün veya güdülmesin sosyal girişimciliğin temelinde sorunların değer yaratarak çözülmesi yaklaşımı yer almaktadır.

2.1. Sosyal Girişimciliğin Tanımı

Sosyal girişimcilik, sosyal bir sorunun tanımlanması ve bu sorunun çözümü için girişimcilik ilkelerinin kullanılmasıyla ortaya çıkan bir süreçtir. Bu süreçte amaç, yalnızca ekonomik kazanç sağlamak değil, sosyal değişim yaratmak, sosyal refahı artırmak ve sosyal değer üretmektir. Sosyal girişimcilik yeni bir girişim kurma yoluyla gerçekleşebileceği gibi, mevcut organizasyonların yenilikçi biçimde yönetilmesiyle de ortaya çıkabilmektedir (Kırılmaz, 2014). Bir başka tanıma göre sosyal girişimcilik; çözüm bekleyen toplumsal ihtiyaçlara yönelen, sosyal misyon,

vizyon, strateji ve çalışma biçimi olan, yenilikçi çözümler içeren ve girişimci prosedürler kullanan faaliyetlerle sosyal değer yaratma sürecidir. Bu süreçte kâr, temel amaç olmaktan çok sürdürülebilirliği sağlamak ve sosyal sorunun çözümüne hizmet etmek için kullanılan bir araçtır (Tuna, 2024). Kırılmaz (2014)'a göre sosyal girişimcilik; sosyal sorunlara yönelik çözüm üretirken iş disiplini, yenilikçilik ve girişimcilik becerilerini sosyal misyonla birleştirmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik yalnızca gönüllülük ya da hayırseverlik faaliyetleriyle sınırlı değildir. Sosyal girişimcilikte amaç, sosyal fayda yaratmak için kaynakları harekete geçirmek, fırsatları görmek ve mevcut sorunlara yenilikçi çözümler geliştirmektir

Sosyal girişimcilikle ilgili tanımların bir kısmı ise sosyal girişimlerin kar amacı gütmeyen girişimler olarak nitelendirilmesine dayanmaktadır. Bu kapsamda Austin, Stevenson & Wei-Skillern, (2012)'e göre sosyal girişimcilik; kâr amacı gütmeyen, özel veya kamu sektörlerinde ortaya çıkabilen yenilikçi ve sosyal değer yaratan girişimler olarak tanımlanabilmektedir. Bu tanım sosyal girişimciliğin yalnızca belirli bir sektöre ait olmadığını göstermektedir. Sosyal girişimcilik, sosyal değeri merkeze alan, yenilikçi faaliyetlerle sosyal sorunlara çözüm üreten ve farklı örgütsel yapılarda uygulanabilen bir girişimcilik biçimidir. Benzer şekilde Özdevecioğlu ve Cingöz, (2009) sosyal girişimciliği; sosyal fayda yaratmayı hedefleyen ve çoğu zaman kâr amacı gütmeyen sosyal girişimcilerin eylemi olarak açıklamaktadır. Sosyal girişimler toplumların psiko-sosyal ve ekonomik gelişmesine katkı sağlayan yapılardır. Bu bakımdan sosyal girişimcilik, toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya ve toplumsal kalkınmaya katkıda bulunmaya yönelen bir girişimcilik biçimidir.

2.2. Sosyal Girişimciliğin Temel Özellikleri

Sosyal girişimciliğe ait tanımlar ve açıklamalar incelendiğinde, sosyal girişimciliğin kendisine ait bir misyonunun olduğu ve sosyal bir değer yaratma motivasyonuna sahip olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, Kırılmaz (2014)'a göre sosyal girişimciliğin temel özelliği *sosyal misyona* sahip olmasıdır. Sosyal girişimcilikte öncelik, bireysel kazanç ya da yalnızca ekonomik getiri değildir; öncelik sosyal sorunların çözümü, sosyal değer yaratılması ve toplumsal faydanın artırılmasıdır. Sosyal girişimciler, faaliyetlerini sosyal içerikli vizyon ve misyon doğrultusunda şekillendirmektedir. Sosyal girişimciliğin ikinci temel özelliği *sosyal değer yaratmadır*. Sosyal değer yaratma, sosyal girişimciliği geleneksel girişimcilikten ayıran en önemli unsurlardan biridir. Sosyal girişimcilikte hedef, toplumda karşılanmayan ihtiyaçları belirlemek, dezavantajlı gruplara yönelik çözümler geliştirmek ve sosyal refahı artırmaktır. Bu nedenle sosyal girişimcilik sosyal ihtiyaçları karşılayan ve sosyal dönüşümü destekleyen bir yapı taşımaktadır. *Yenilikçilik*, sosyal girişimciliğin diğer önemli özelliğidir. Sosyal girişimcilik sosyal sorunlara alışılmış yöntemlerin dışında yaratıcı ve yenilikçi çözümler geliştirmeyi gerektirir. Sosyal girişimciler, mevcut kurumlar tarafından karşılanamayan ihtiyaçları görmekte, sistemlerdeki eksiklikleri fark etmekte ve yeni modeller ortaya

koymaktadır. Bu nedenle sosyal girişimcilik yalnızca yardım üretme değil, yeni çözüm biçimleri geliştirme sürecidir.

Bunların yanında sosyal girişimcilik *fırsatları görme* ve *kaynakları harekete geçirme* becerisine dayanır. Sosyal girişimciler, sosyal sorunları yalnızca problem olarak değil, sosyal değer yaratma fırsatı olarak da değerlendirirler. Bu fırsatların hayata geçirilebilmesi için insan kaynağı, finansal kaynak, sosyal ağlar, gönüllü destekler ve kurumsal iş birlikleri gibi farklı kaynakların bir araya getirilmesi gerekir (Aslan, Araza & Bulut, 2012). Bu nedenle sosyal girişimcilik, *çok paydaşlı bir yapı* taşımaktadır. Sosyal girişimciler çoğu zaman kamu, özel sektör, sivil toplum, gönüllüler, bağışçılar, yatırımcılar ve hedef kitlelerle birlikte hareket ederler. Bu durum sosyal girişimciliği hem iş birliğine açık hem de hesap verebilirlik gerektiren bir alan haline getirmektedir. Sosyal girişimcilikte başarı, yalnızca finansal göstergelerle değil, yaratılan sosyal etki ve toplumsal fayda ile değerlendirilmektedir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Sosyal girişimciliğin bir diğer önemli özelliği ise *sürdürülebilirliktir*. Sosyal girişimcilik sürdürülebilirlik ilkesiyle yakından ilişkilidir. Sosyal girişimler, yalnızca kısa vadeli yardım faaliyetleriyle değil, uzun vadeli ve sürdürülebilir çözümlerle toplumsal fayda yaratmayı amaçlar. Bu nedenle sosyal girişimler gelir elde edebilir, ticari faaliyet yürütebilir ve iş modeli geliştirebilir; ancak elde edilen gelir sosyal amaca hizmet eden bir araç niteliğindedir (Tuna, 2024). Genel olarak değerlendirildiğinde sosyal girişimciliğin sosyal bir misyona ve sosyal değer yaratma özelliğine sahip olduğu, bunun yanında sürdürülebilirliği de merkeze alan çok paydaşlı ve kaynakları harekete geçirebilen bir yapıya ait olduğu görülmektedir.

2.3. Geleneksel Girişimcilikten Sosyal Girişimciliğe

Geleneksel girişimcilik, fırsatların fark edilmesi, kaynakların bir araya getirilmesi, ürün veya hizmetlerin geliştirilmesi ve ekonomik değer yaratılmasıyla ilişkilidir. Girişimciler çevredeki fırsatları gören, bu fırsatlardan yararlanmak için gerekli kaynakları bir araya getiren ve değer yaratan bireylerdir. Geleneksel girişimcilikte temel amaç çoğunlukla ekonomik değer, kâr ve özel kazanç elde etmektir. Sosyal girişimcilik ise bu girişimcilik mantığını sosyal sorunların çözümüne yöneltmektedir Sosyal girişimcilikte temel amaç sosyal değer yaratmak ve kamu yararına katkı sağlamaktır. Ticari girişimcilik yeni ürünler, hizmetler, istihdam ve ekonomik büyüme yoluyla topluma katkı sağlayabilse de sosyal girişimcilikte ayırt edici unsur, sosyal misyonun girişimin merkezinde yer almasıdır (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012; Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

Sosyal girişimcilikte sosyal sorun, girişimcilik faaliyetinin başlangıç noktasıdır. Ticari girişimcilikte fırsat daha çok pazar büyüklüğü, kârlılık ve rekabet avantajı üzerinden değerlendirilirken; sosyal girişimcilikte fırsat, karşılanmamış sosyal ihtiyaçlardan ve sosyal piyasa başarısızlıklarından doğmaktadır. Bu nedenle ticari girişimci için bir sorun pazar fırsatı anlamına gelirken, sosyal girişimci için sosyal sorun sosyal değer yaratma fırsatı haline gelmektedir. Geleneksel girişimcilikte

performans daha çok finansal göstergeler, pazar payı, müşteri memnuniyeti, kârlılık ve büyüme ile ölçülür. Sosyal girişimcilikte ise performansın ölçümü daha karmaşıktır; çünkü sosyal değişim, sosyal fayda ve sosyal etki her zaman kolayca sayısallaştırılamaz. Sosyal girişimlerde hem finansal hem sosyal sonuçların birlikte değerlendirilmesi gerekir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Sosyal girişimcilik, tamamen gönüllü faaliyetler ile tamamen ticari faaliyetler arasında yer alan geniş bir spektrumda değerlendirilebilir. Bu spektrumda bir uçta iyi niyet, sosyal değer ve misyon güdümlü gönüllü yapılar; diğer uçta piyasa güdümlü, ekonomik değer odaklı ticari yapılar bulunmaktadır. Sosyal girişimcilik ise karma güdüler, sosyal ve ekonomik değer, misyon ve piyasa odaklılık gibi unsurları bir araya getiren ara bir alanda konumlanmaktadır (Gusseinova, 2015). Bu kapsamda sosyal girişimcilik, geleneksel girişimcilikten tamamen kopuk değildir; girişimcilik becerilerini, fırsat görme yeteneğini, yenilikçiliği ve kaynakları harekete geçirme mantığını kullanır. Ancak bu beceriler sosyal amaç için yönlendirilir. Bu nedenle sosyal girişimcilik, ekonomik faaliyetleri dışlamayan fakat ekonomik faaliyetleri sosyal faydanın hizmetine yerleştiren bir girişimcilik biçimidir (Tuna, 2024).

Sosyal girişimciliğe geçiş, kâr amacı gütmeyen yapıların gelir elde ederek sosyal misyonlarını sürdürmeleri, kâr amacı güden işletmelerin sosyal amaçlarla hareket etmeleri ve hibrit örgütlenme biçimlerinin yaygınlaşmasıyla güçlenmiştir. Bu geçiş, sosyal ve ekonomik amaçların birlikte ele alındığı yeni bir girişimcilik anlayışını ortaya çıkarmıştır. Böylece sosyal girişimcilik, geleneksel girişimcilik ile sosyal fayda üretimi arasında köprü kuran bir alan haline gelmiştir (Aslan, Araza & Bulut, 2012).

3. Sosyal Girişimciliğin Tarihsel Gelişimi

Sosyal girişimcilik kavramı günümüzde yeni bir kavram gibi görünse de sosyal sorunlara girişimci yaklaşımlarla çözüm üretme düşüncesi tarihsel olarak daha eski bir zemine dayanmaktadır. Toplumların karşılanmayan ihtiyaçlarına yönelik okul, vakıf, dernek, yardım kuruluşu, dayanışma örgütü ve gönüllü platform gibi yapıların ortaya çıkması sosyal girişimcilik anlayışının tarihsel köklerini oluşturmaktadır. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, yalnızca çağdaş bir yönetim ya da işletme kavramı değil, toplumların sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik uzun süreli bir toplumsal faaliyet biçimidir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009). Sosyal girişimcilik, kavramsal olarak son dönemlerde daha fazla tartışılmaya başlansa da, sosyal sorunlara girişimcilik bakış açısıyla çözüm üretme düşüncesi yeni değildir. Sosyal girişimcilik, özellikle yoksulluk, eğitim, çevre sorunları, ekolojik tarım, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve dezavantajlı gruplar gibi alanlarda yaratıcı ve yenilikçi çözümler geliştirme ihtiyacından doğmuştur. Sosyal girişimciler, sosyal sorunların çözümünde yalnızca yardım sağlayan değil, sosyal değer üreten ve toplumsal dönüşümü hızlandıran aktörler olarak görülmektedir (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimcilik alanının gelişiminde sosyal refah sistemleri, üçüncü sektör kuruluşları, sosyal ekonomi hareketleri, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, kooperatifler ve sosyal işletmeler önemli rol oynamıştır. Sosyal girişimcilik, kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum alanlarının kesişiminde gelişen bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bu kesişim alanı, sosyal sorunların yalnızca devlet müdahalesiyle ya da yalnızca piyasa mekanizmasıyla çözülememesi sonucunda daha görünür hale gelmiştir (Aktaş & Akdeve, 2024). Bu kapsamda sosyal girişimcilik tarihsel süreçte geleneksel hayırseverlikten, sosyal ekonomiye; kâr amacı gütmeyen kuruluşlardan, sosyal işletmelere; gönüllülük faaliyetlerinden, sürdürülebilir iş modellerine doğru gelişmiştir. Geleneksel yardım faaliyetlerinde temel amaç ihtiyaç sahiplerine destek sağlamak iken, sosyal girişimcilikte bu destek daha yenilikçi, sürdürülebilir ve sistematik bir yapıya dönüşmektedir. Sosyal girişimcilik, sosyal fayda üretirken aynı zamanda ticari faaliyetlerden, gelir modellerinden, sosyal inovasyondan ve sürdürülebilir örgütlenme biçimlerinden yararlanabilmektedir (Efeoğlu, 2023).

3.1. Dünyada Sosyal Girişimciliğin Gelişimi

Dünyada sosyal girişimcilik, sosyal sorunların giderek karmaşıklaşması ve geleneksel çözüm mekanizmalarının yetersiz kalmasıyla daha görünür hale gelmiştir. Sosyal refah devletinin dönüşümü, kamu hizmetlerinin sınırları, piyasa mekanizmasının dezavantajlı gruplara ulaşmada yetersiz kalması ve sivil toplumun gelişmesi sosyal girişimcilik alanının genişlemesini sağlamıştır. Sosyal girişimcilik bu süreçte, kamu, özel sektör ve üçüncü sektör arasında yer alan; sosyal fayda ile ekonomik sürdürülebilirliği birlikte ele alan bir uygulama alanı olarak güçlenmiştir (Aktaş & Akdeve, 2024).

Avrupa'da sosyal girişimcilik sosyal ekonomi, kooperatifçilik, dayanışma ekonomisi ve üçüncü sektör gelenekleriyle bağlantılı olarak gelişmiştir. Fransa'da 1980 yılında kabul edilen Sosyal Ekonomi Bildirgesi, sosyal ekonomiyi kâr yerine hizmet önceliği, demokratik yönetişim ve kârın yeniden dağıtımına ilişkin sınırlamalar gibi ilkeler üzerinden tanımlamıştır. Sosyal ekonomi yaklaşımı, kamu sektörü ve özel sektörden farklı olarak katılımcı yönetişim, kamu yararı ve sosyal fayda üretimi üzerine kurulmuştur. 1990'lı yılların sonlarından itibaren sosyal ekonomi kavramı, iş entegrasyon işletmeleri, adil ticaret örgütleri ve dayanışma ekonomisiyle daha kapsayıcı bir yapıya dönüşmüştür (Efeoğlu, 2023).

Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyal girişimcilik daha çok bireysel girişimci, sosyal inovasyon, sosyal girişimci liderlik ve misyon odaklı işletme anlayışıyla gelişmiştir. Sosyal girişimcilik alanının akademik ve uygulamalı olarak yaygınlaşmasında Ashoka, Skoll ve Schwab gibi kuruluşların sosyal girişimcileri tanımlama, destekleme ve ölçme çabaları etkili olmuştur. Sosyal girişimcilik alanı, kâr amacı gütmeyen kuruluşların gelir getirici faaliyetlere yönelmesi ve işletmelerin sosyal fayda üretme çabalarıyla daha geniş bir çerçeve kazanmıştır (Massarsky, 2006).

Dünyada sosyal girişimciliğin gelişimine örnek teşkil edebilecek örnekleri arasında "Grameen Bank" önemli bir yere sahiptir. Grameen Bank, geleneksel bankacılık sisteminden dışlanan yoksul bireylerin ve özellikle kadınların küçük miktarlı krediye erişimini sağlayarak mikrofinans temelli bir sosyal girişimcilik modeli ortaya koymuştur (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024). Grameen Bank örneği, sosyal girişimcilik alanında sosyal fayda ile ekonomik sürdürülebilirliğin birlikte yürütülebileceğini göstermektedir. Bu örnek sosyal girişimciliğin yalnızca yardım sağlama değil, bireylerin kendi ekonomik kapasitesini geliştirmesine imkân veren dönüştürücü bir model olarak öne çıkmasını sağlamıştır (Martin & Osberg, 2007).

Bangladeş merkezli BRAC (Bangladesh Rural Advancement Committee) – Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi) dünyada sosyal girişimciliğin gelişimi açısından önemli bir örnektir. BRAC, 1972 yılında Bangladeş Bağımsızlık Savaşı sonrasında kurulmuş; eğitim, sağlık, kırsal kapasite geliştirme, mikro kredi ve sosyal girişim faaliyetleriyle yoksulluk döngüsünü kırmayı amaçlayan geniş kapsamlı bir yapıya dönüşmüştür. BRAC'ın sosyal girişim modeli, sivil toplum kuruluşu kökenli bir yapının zamanla sürdürülebilir sosyal girişim faaliyetleri geliştirebileceğini göstermektedir (Cho & Sultana, 2015). BRAC örneğinde sosyal girişimcilik, sosyal misyonunu koruyan ancak finansal sürdürülebilirliği de dikkate alan hibrit bir yapı üzerinden gelişmiştir. BRAC'ın sosyal girişimleri, sosyal ve çevresel amaçlarla birlikte finansal getiri elde etmeyi de içeren bir yaklaşım taşımaktadır. Bu yapı, gelişmekte olan ülkelerde sosyal girişimciliğin yalnızca yardım veya bağış temelli değil, aynı zamanda gelir üreten, dış finansman bağımlılığını azaltan ve sosyal kalkınmayı destekleyen bir model olarak gelişebileceğini göstermiştir (Cho & Sultana, 2015).

3.2. Türkiye'de Sosyal Girişimciliğin Gelişimi

Türkiye'de sosyal girişimcilik kavramı akademik yazında ve politika belgelerinde son yıllarda daha görünür hale gelmiştir. Sosyal girişimcilik, Türkiye'de 2007 yılı itibarıyla ulusal yazında görülmeye başlamış; politika belgelerine ise ilk olarak 10. Kalkınma Planı döneminde girmiştir. Buna rağmen Türkiye'de sosyal girişimciliğe ilişkin açık ve somut bir yasal tanım bulunmamaktadır. Bu durum, sosyal girişimlerin farklı hukuki yapılar altında faaliyet göstermesine neden olmaktadır (Aktaş & Akdeve, 2024). Bu nedenle Türkiye'de sosyal girişimcilik alanı henüz gelişmekte olan bir ekosistem niteliği taşımaktadır. Bu ekosisteme kamu kurumları, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, belediyeler, kuluçka merkezleri, hızlandırıcılar, fon sağlayıcılar, sosyal yatırım aktörleri ve uluslararası kuruluşlar dâhil olmaktadır. Sosyal girişimler farklı sektörlerde ve farklı tüzel kişilikler altında faaliyet göstermekte; eğitim, imalat, yaratıcı endüstriler, çevre, gıda, kadın istihdamı ve dezavantajlı gruplar gibi alanlarda sosyal fayda üretmektedir (British Council, 2019).

Türkiye'de sosyal girişimcilik alanının gelişiminde vakıf geleneği, dayanışma kültürü, sivil toplum faaliyetleri, kooperatifler ve yerel topluluk girişimleri tarihsel bir zemin oluşturmuştur. Ancak çağdaş anlamda sosyal girişimcilik, özellikle sosyal inovasyon, sürdürülebilir iş modeli, sosyal etki ve girişimcilik ekosistemi kavramlarıyla birlikte daha belirgin hale gelmiştir. Bu süreçte sosyal girişimler, geleneksel yardım faaliyetlerinden farklı olarak, sosyal sorunlara piyasa mekanizmasını ve girişimcilik prensiplerini kullanarak çözüm üretmeye yönelmiştir (Efeoğlu, 2023). Türkiye'de sosyal girişimciliğin gelişimi; kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplum alanlarının kesişiminde şekillenmektedir. Sosyal girişimler, yarattıkları etkinin hem sosyal hem ticari alanı kapsaması nedeniyle dernek, vakıf, kooperatif, şirket veya farklı tüzel kişilikler altında faaliyet gösterebilmektedir. Sosyal girişimciliğe özgü yasal bir çerçevenin bulunmaması, sosyal girişimlerin kurumsal kimliklerini ve sürdürülebilirliklerini etkileyen temel konulardan biridir (Aktaş & Akdeve, 2024).

Türkiye'de sosyal girişimcilik alanının kurumsallaşması için yasal düzenleme, ulusal strateji, sosyal etki finansmanı, kapasite geliştirme, ağ oluşturma ve sosyal ürün talebinin artırılması gibi alanlarda destek mekanizmalarına ihtiyaç bulunmaktadır. Sosyal girişimlerin yalnızca hibe desteklerine değil; yatırım öncesi danışmanlık, ölçeklenme, müşteri bulma, piyasada rekabet edebilme ve sosyal etki finansmanına erişim gibi alanlarda da güçlendirilmesi gerekmektedir (Efeoğlu, 2023). Bu nedenle Türkiye'de sosyal girişimlerin görünürlüğü ve toplumsal farkındalığı hâlen sınırlı düzeydedir. Buna rağmen alan hızla büyümekte, sosyal ve çevresel sorunların çözümüne yönelik yeni yaklaşımlar gelişmektedir. Sosyal girişimler; sosyal içerme, ekonomik entegrasyon ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen yapılar olarak öne çıkmaktadır. Sosyal girişim yöneticileri arasında kadınların ve gençlerin oranının yüksek olması, sosyal girişimcilik alanının Türkiye'de kapsayıcı ve yenilikçi bir girişimcilik biçimi olarak geliştiğini göstermektedir (British Council, 2019). Bunlara ek olarak Türkiye'de sosyal girişimcilik alanında lisansüstü çalışmaların artması, akademik ilginin de geliştiğini göstermektedir. Sosyal girişimcilik; kavram, mevzuat, sosyal girişimci profilleri, sosyal inovasyon, sosyal etki, sürdürülebilirlik ve uygulama örnekleri gibi farklı boyutlarla ele alınmaktadır. Bu durum, Türkiye'de sosyal girişimcilik literatürünün giderek genişlediğini ve bu alanın hem akademik hem uygulama düzeyinde daha fazla öne çıkmaya başladığını (Tuna, 2024).

4. Sosyal Girişimciliğin Önemi ve Sosyal Girişimcinin Özellikleri

Sosyal girişimcilik, toplumların karşı karşıya kaldığı sosyal, ekonomik, çevresel ve kültürel sorunlara yenilikçi çözümler üretmesi bakımından önem taşımaktadır. Sosyal girişimcilikte temel amaç yalnızca ekonomik kazanç elde etmek değil, toplum yararına sosyal değer yaratmak, sosyal sorunları çözmek ve bu çözümü sürdürülebilir hale getirmektir. Sosyal girişimler, devletin veya özel sektörün

ulaşamadığı ya da ihmal ettiği alanlarda yenilikçi bakış açısıyla sosyal değişim yaratabilmektedir (Türkeş, 2017). Bu bakımdan sosyal girişimcilik, toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir. Sosyal girişimler, toplumun karşılanmayan ihtiyaçlarına yönelik olarak ortaya çıkmakta; eğitim, sağlık, çevre, kadın istihdamı, yoksulluk, engellilik, genç işsizliği ve sosyal dışlanma gibi alanlarda çözüm üretmektedir. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, yalnızca bireysel bir girişim faaliyeti değil, toplumsal kalkınmanın ve sosyal gelişmenin önemli araçlarından biridir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

Sosyal girişimcilik, sosyal ve ekonomik değerleri birlikte üretme kapasitesiyle de önem kazanmaktadır. Sosyal girişimler, bir taraftan toplumsal sorunlara çözüm üretirken diğer taraftan gelir yaratma, istihdam sağlama, yerel kalkınmayı destekleme ve kaynakları sürdürülebilir biçimde kullanma işlevi görebilmektedir. Böylece sosyal girişimcilik, sosyal misyon ile ekonomik sürdürülebilirlik arasında bir denge kuran girişimcilik anlayışı ortaya koymaktadır (Cho & Sultana, 2015).

Sosyal girişimciler, sosyal sorunları yalnızca dışarıdan gözlemleyen kişiler değildir; sorunları tanımlayan, çözüm yolları geliştiren, kaynakları bir araya getiren ve sosyal faydayı sürdürülebilir hale getirmeye çalışan aktörlerdir. Sosyal girişimciliğin önemi, sosyal sorunlara yalnızca yardım ve bağış yoluyla değil, yenilikçi ve sürdürülebilir çözümlerle yaklaşmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal girişimcilerin temel yönelimi, var olan bir sosyal sorunu çözmek, toplum yararına değer yaratmak ve bu değerin sürekliliğini sağlamaktır. Bu nedenle sosyal girişimci; yenilikçi, çözüm odaklı, sosyal misyona bağlı ve kaynakları etkili kullanabilen bir değişim aktörü olarak değerlendirilmektedir Bu boyutlar, sosyal girişimciliği toplumsal değişim ve gelişme açısından etkili bir alan haline getirmektedir (Kırılmaz, 2014; Zahra vd., 2009).

4.1. Toplumsal Sorunların Çözümündeki Rolü

Sosyal girişimcilik, toplumsal sorunların çözümünde etkili bir araçtır. Sosyal girişimciliğin çıkış noktası, toplumda çözüm bekleyen sosyal sorunların fark edilmesidir. Bu sorunlar yoksulluk, eğitim eksikliği, sağlık hizmetlerine erişim, çevre sorunları, gıda israfı, toplumsal cinsiyet eşitsizliği, engellilik, yaşlılık, genç işsizliği ve sosyal dışlanma gibi farklı alanlarda ortaya çıkabilmektedir. Sosyal girişimcilik, bu sorunlara girişimcilik bakış açısıyla çözüm üretmektedir. Bu çerçevede toplumsal sorunların çözümünde sosyal girişimciliğin en belirgin katkılarından biri, dezavantajlı gruplara yönelik sürdürülebilir çözümler geliştirmesidir. Sosyal girişimciler, engelliler, kadınlar, yaşlılar, yoksullar, çocuklar ve toplumun dışlanmış kesimleri için sosyal değer yaratan projeler oluşturabilmektedir. Bu projelerde amaç yalnızca geçici yardım sağlamak değil, bireylerin ekonomik, sosyal ve kültürel hayata daha aktif katılımını mümkün kılmaktır (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimler, kamu kurumlarının veya özel sektörün tek başına yeterli olamadığı alanlarda tamamlayıcı bir işlev üstlenmektedir. Bu yapılar, toplumun

ihtiyaç duyduğu hizmetleri üretirken gönüllülük, sosyal sorumluluk, yenilikçilik ve girişimcilik becerilerini bir araya getirmektedir. Sosyal girişimler, devletin veya özel sektörün alternatifi değil; sosyal, ekonomik, kültürel, çevresel ve sportif gelişmeye katkı sağlayan tamamlayıcı yapılardır (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009). Böylelikle sosyal girişimler, devlet kurumlarına destekleyici ve kalıcı çözüm önerileri ve iş modelleri desteği sunarak, toplumsal sorunların çözümünde aktif rol alabilmektedir.

Sosyal girişimlerin toplumsal sorunların çözümünde oynadıkları role ilişkin en önemli örneklerden biri "Grameen Bank" örneğidir. Grameen Bank, finansal dışlanma ve yoksulluk sorununa mikrofinans yoluyla çözüm üretmektedir. Düşük gelirli bireylerin, özellikle kadınların, geleneksel bankacılık sisteminden yararlanamaması sosyal bir eşitsizlik oluşturmaktadır. Mikro kredi uygulaması, bu grupların küçük ölçekli işletmeler kurmasına, gelir elde etmesine ve ekonomik hayata katılmasına imkân sağlamaktadır. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, toplumsal sorunun çözümünü bireylerin üretken kapasitesini artırarak gerçekleştirmektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024).

Bir başka örnek ise BRAC (Bangladesh Rural Advancement Committee – Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi) örneğidir. BRAC, yoksulluk döngüsünü kırmaya yönelik bütüncül bir kalkınma yaklaşımıyla ortaya çıkmaktadır. Eğitim, sağlık hizmetleri, kırsal kapasite geliştirme ve mikro kredi faaliyetleri, sosyal girişimciliğin çok boyutlu toplumsal sorunlara aynı anda müdahale edebileceğini göstermektedir. BRAC'ın sosyal girişim modeli, sosyal sorunların yalnızca tek bir alanda değil, eğitimden sağlığa, üretimden istihdama kadar geniş bir yapıda ele alınabileceğini ortaya koymaktadır (Cho & Sultana, 2015).

Türkiye'den "Fazla Gıda A.Ş." örneği, gıda israfı ve sürdürülebilir tüketim sorununa yönelik sosyal girişimcilik uygulamasıdır. Sosyal girişimler, gıda israfı gibi çevresel ve sosyal sonuçları olan sorunlara yenilikçi iş modelleriyle çözüm sunabilmektedir. Böylece sosyal girişimcilik, hem çevresel sorunların azaltılmasına hem de toplumsal faydanın artırılmasına katkı sağlayan bir yapı kazanmaktadır (Çelik, 2023).

4.2. Ekonomik Kalkınmaya Katkısı

Girişimcilik ekonomik kalkınma, istihdam yaratma ve sosyal gelişmenin temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. Sosyal girişimcilik ise girişimciliğin bu ekonomik işlevini sosyal amaçlarla birleştirmektedir. Sosyal girişimler, ekonomik faaliyeti yalnızca kâr elde etme amacıyla değil, toplum yararına değer yaratmak ve sosyal sorunları çözmek amacıyla kullanmaktadır. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, ekonomik kalkınmayı sosyal gelişme ile birlikte ele almaktadır (Türkeş, 2017).

Sosyal girişimcilik, sosyal fayda yaratmanın yanında ekonomik kalkınmaya da katkı sağlayan bir girişimcilik biçimidir. Sosyal girişimler, üretim, istihdam, gelir elde etme, yerel kaynakları değerlendirme ve dezavantajlı grupları ekonomik hayata katma yoluyla ekonomik gelişmeyi desteklemektedir. Bu nedenle sosyal

girişimcilik, yalnızca sosyal yardım veya gönüllülük faaliyeti değil, aynı zamanda kalkınma sürecinin bir parçasıdır (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

Sosyal girişimcilikte ekonomik değer ve sosyal değer birbirinden tamamen kopuk değildir. Sosyal girişimler ticari faaliyetlerden gelir elde edebilir; ancak bu gelir kişisel kazançtan çok sosyal misyonun sürdürülmesine hizmet etmektedir. Elde edilen ekonomik kaynaklar, sosyal girişimin faaliyetlerini devam ettirmesine, hedef kitleye daha fazla ulaşmasına ve sosyal etkinin büyütülmesine katkı sağlamaktadır (Cho & Sultana, 2015). Sosyal girişimcilik, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksullukla mücadele, yerel üretimin desteklenmesi, kadın girişimciliğinin teşvik edilmesi ve dezavantajlı grupların ekonomik hayata katılımı açısından kalkınmacı bir işlev üstlenmektedir. Bu yönüyle sosyal girişimcilik, ekonomik büyümeyi yalnızca piyasa çıktılarıyla değil, sosyal kapsayıcılık ve refah artışıyla birlikte değerlendirmektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024).

Sosyal girişimcilik ekonomik kalkınmaya özellikle istihdam yaratma yoluyla katkı sağlamaktadır. Grameen Bank'ın mikrofinans modeli, düşük gelirli bireylerin ve kadınların küçük ölçekli girişimler kurmasına imkân tanımakta; bu girişimler gelir yaratmanın yanı sıra başka kişilere de istihdam sağlayabilmektedir. Mikro krediye erişim, bireylerin ekonomik bağımsızlık kazanmasına, hane gelirlerinin artmasına ve yerel ekonominin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024). BRAC örneğinde ekonomik kalkınmaya katkı, sosyal girişim faaliyetlerinin üretim, değer zinciri, istihdam ve yerel üreticilerle kurulan pazar bağlantıları üzerinden gerçekleşmektedir. Yerel tedarikçilerin eğitilmesi, üretim kapasitesinin artırılması ve ürünlerin daha büyük pazarlara ulaştırılması, sosyal girişimlerin yerel ekonomiyi güçlendirebileceğini göstermektedir. BRAC'ın sosyal girişimleri, kırsal üreticileri değer zincirine dâhil ederek onların gelir elde etmesini ve finansal olarak güçlenmesini sağlamaktadır (Cho & Sultana, 2015).

4.3. Sürdürülebilir Kalkınma ile İlişkisi

Sosyal girişimcilik, sürdürülebilir kalkınma anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyümenin yanında sosyal refah, çevresel duyarlılık, doğal kaynakların korunması ve toplumun uzun vadeli ihtiyaçlarının karşılanmasıyla bağlantılıdır. Sosyal girişimcilik, sosyal ve çevresel sorunlara girişimcilik yoluyla çözüm ürettiği için sürdürülebilir kalkınmanın uygulama araçlarından biri olarak değerlendirilebilmektedir (Şalvarcı, 2020). Sosyal girişimlerin temel hedefi sosyal fayda yaratmaktır; ancak bu faydanın kalıcı olabilmesi için sürdürülebilir bir yapı kurulması gerekmektedir. Sosyal girişimcilik, sosyal değeri sürdürülebilir kılmak için gerekli kaynakları, iş modellerini, insan gücünü, sosyal ağları ve ekonomik araçları bir araya getirmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik kısa vadeli yardım anlayışından farklı olarak, uzun vadeli toplumsal etki üretmeye yönelmektedir (Türkeş, 2017).

Sürdürülebilir kalkınma ile sosyal girişimcilik arasındaki ilişki, sosyal, ekonomik ve çevresel değerlerin birlikte ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal girişimcilik, ekonomik faaliyetleri sosyal amaçlarla bütünleştirirken çevresel sorunlara da çözüm üretebilmektedir. Gıda israfı, atık yönetimi, sürdürülebilir üretim, yeşil girişimler ve çevresel farkındalık sosyal girişimcilik uygulamalarının sürdürülebilir kalkınmayla kesiştiği alanlardır (Çelik, 2023). Sosyal girişimcilik aynı zamanda sürdürülebilir turizm gibi alanlarda da kalkınma aracı olarak kullanılabilmektedir. Turizm faaliyetlerinde sosyal sorumluluk, ekonomik verimlilik, doğal çevrenin korunması ve kültürel değerlerin sürdürülebilirliği önem taşımaktadır. Sosyal girişimcilik, yerel kaynakları ve yerel toplulukları merkeze alan yenilikçi modellerle sürdürülebilir turizmin gelişmesine katkı sağlayabilmektedir (Şalvarcı, 2020; Çalkın, 2021).

BRAC örneğinde sürdürülebilirlik, sosyal fayda ile gelir getirici faaliyetlerin birlikte yürütülmesiyle sağlanmaktadır. BRAC'ın sosyal girişimleri, sosyal hedefleri desteklerken aynı zamanda finansal kaynak üretebilmekte; böylece dış finansman bağımlılığını azaltarak sosyal projelerin devamlılığına katkı sağlamaktadır. Sosyal fayda ile gelir üretiminin birlikte yürütülmesi, sosyal girişimciliğin sürdürülebilir kalkınma açısından taşıdığı önemi güçlendirmektedir (Cho & Sultana, 2015). Grameen Bank örneğinde sürdürülebilir kalkınma, mikrofinans yoluyla yoksul bireylerin üretken hale gelmesi, kadınların girişimcilik faaliyetlerine katılması, gelir yaratılması ve yerel ekonominin canlandırılması üzerinden gerçekleşmektedir. Mikro kredi uygulamaları bireylerin ekonomik bağımsızlığını artırırken, sosyal kapsayıcılığa ve yoksulluğun azaltılmasına da katkı sağlamaktadır. Böylece sosyal girişimcilik, sürdürülebilir kalkınmayı yalnızca makro düzeyde değil, birey ve topluluk düzeyinde de desteklemektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024).

4.4. Sosyal Girişimcinin Özellikleri

Sosyal girişimcilerin sahip olması gereken özellikleri çeşitli başlıklar altında incelemek mümkündür. Sosyal girişimcilik üzerine yapılan çalışmalar neticesinde sosyal girişimcilerin ortak özellikleri şu şekilde sıralanabilmektedir:

Sosyal misyona sahip olmak: Sosyal girişimci, ekonomik kazancı tek başına amaç olarak görmeyen; sosyal sorunların çözümüne, sosyal değer yaratmaya ve toplumsal faydayı artırmaya odaklanan kişidir. Sosyal girişimci için girişimcilik, yalnızca bir işletme kurma faaliyeti değil, sosyal değişim yaratma aracıdır (Kırılmaz, 2014). Sosyal girişimciler, sosyal sorunları fark eden ve bu sorunlara çözüm üretmek için fırsatları değerlendiren kişilerdir. Sosyal girişimciler yenilikçi düşünme, fırsatları görme, risk alma, proaktif davranma ve kaynakları harekete geçirme özellikleriyle öne çıkmaktadır. Sosyal girişimcilikte bireyin yalnızca duyarlı olması yeterli değildir; aynı zamanda sosyal sorunu çözebilecek yöntemleri geliştirebilmesi ve uygulayabilmesi gerekmektedir (Aslan, Araza & Bulut, 2012).

Değişim ajanı niteliği taşımak: Sosyal girişimci, mevcut sosyal sorunları olduğu gibi kabul etmek yerine, bu sorunları dönüştürmeye çalışır. Yeni fırsatlar arar, yenilikçi çözümler üretir, kaynak kısıtlarına rağmen harekete geçer ve elde edilen sonuçlara karşı sorumluluk taşır. Sosyal girişimciyi ayıran temel unsur, sosyal etkiyi ve misyonu girişimcilik davranışının merkezine yerleştirmesidir (Zahra vd., 2009). Sosyal girişimciler yalnızca bireysel başarıya değil, toplumun iyileşmesine odaklanırlar. Sosyal girişimcinin faaliyetleri, hedef kitlenin yaşam kalitesini artırma, dışlanmış grupları destekleme, fırsat eşitliği sağlama ve sosyal refahı yükseltme amacı taşır. Bu yönüyle sosyal girişimci, ekonomik ve sosyal kaynakları bir araya getirerek toplumsal yarar için kullanan kişidir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

Yenilikçi olmak: Sosyal alanda yenilikler üretmek, mevcut sosyal sorunlara yeni çözümler bulmak ve geleneksel yöntemlerin yetersiz kaldığı alanlarda farklı uygulamalar geliştirmek sosyal girişimciliğin temel unsurlarındandır. Sosyal girişimciler, toplumsal sorunlara alışılmış yöntemlerin ötesinde çözüm aradıkları için sosyal inovasyonla yakından ilişkilidir (Türkeş, 2017).

Kaynak yaratma ve kaynakları etkili kullanma becerisine sahip olmak: Sosyal girişimlerde finansal kaynaklar sınırlı olabilir; bu nedenle sosyal girişimci, mevcut kaynaklarla yetinmeyen, farklı paydaşları harekete geçirebilen, sosyal ağlardan faydalanabilen ve sürdürülebilir kaynak mekanizmaları geliştirebilen kişidir. Sosyal girişimcilik, sosyal misyonun devamlılığını sağlamak için ekonomik araçların ve iş modellerinin etkili kullanımını gerektirmektedir (Kırılmaz, 2014).

Liderlik özelliğine sahip olmak: Sosyal girişimcilik; sosyal ihtiyaçlara odaklanma, özgün bir sosyal girişim stratejisi geliştirme, vizyoner liderlik, yetkin yönetim ve güçlü örgütsel temel gibi unsurlarla ilişkilidir. Bu durum sosyal girişimcinin yalnızca fikir üreten değil, aynı zamanda örgüt kurabilen, yönetebilen ve sosyal misyonu sürdürülebilir bir yapıya dönüştürebilen bir aktör olduğunu göstermektedir (Cho & Sultana, 2015).

5. Sosyal Girişimcilik Süreci

Sosyal girişimcilik süreci, sosyal bir sorunun fark edilmesiyle başlayan, bu soruna yönelik hedef kitlenin belirlenmesi, yenilikçi çözümün geliştirilmesi, gerekli kaynakların sağlanması ve ortaya çıkan sosyal etkinin ölçülmesiyle devam eden bütüncül bir süreçtir. Sosyal girişimcilik yalnızca bir sosyal sorunu görmekten ibaret değildir; bu sorunun çözümü için girişimcilik stratejilerinin kullanılması, kaynakların harekete geçirilmesi ve sosyal değerin sürdürülebilir biçimde üretilmesi gerekir (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimcilik sürecinin merkezinde sosyal problem bulunmaktadır. Sosyal girişimcilik belirli bir hukuki yapıyla sınırlı değildir; kâr amacı gütmeyen kuruluşlarda, işletmelerde, kamu kurumlarında veya bu alanların kesişiminde ortaya çıkabilmektedir. Sosyal girişimcilikte örgütsel biçim, sosyal soruna en etkili biçimde müdahale edebilecek kaynakların nasıl harekete geçirileceğine göre şekillenmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik sürecinde öncelik, örgütün biçiminden çok çözülmek istenen sosyal sorun ve yaratılacak sosyal değerdir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012). Sosyal girişimcilik süreci, sosyal etkiyi

yalnızca sonuç aşamasında değil, baştan itibaren dikkate almalıdır. Sosyal girişimler amaçlarını, faaliyetlerini, çıktıları ve beklenen sosyal sonuçları bir etki mantığı içinde kurmalıdır. Bu nedenle sosyal girişimcilik sürecinde sosyal sorunun doğru tanımlanması, hedef kitlenin ihtiyaçlarının anlaşılması, çözümün bu ihtiyaçlarla uyumlu olması ve sonuçların izlenebilir hale getirilmesi önemlidir (Dufour, 2015).

Sosyal girişimcilik süreci fırsat, bağlam, insan ve kaynak unsurlarının birlikte yönetilmesini gerektirir. Girişimcilikte fırsat, mevcut durumdan daha iyi bir gelecek durumuna ulaşma ihtimaliyle ilişkilidir. Sosyal girişimcilikte ise bu fırsat, karşılanmamış sosyal ihtiyaçlardan, sosyal eşitsizliklerden, piyasa veya kamu başarısızlıklarından ve dezavantajlı grupların yaşadığı sorunlardan doğmaktadır. Sosyal girişimci, sosyal sorunu yalnızca bir problem olarak değil, sosyal değer yaratma fırsatı olarak değerlendirmektedir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Sosyal girişimcilik süreci aynı zamanda ölçme ve öğrenme sürecidir. Sosyal girişimler yalnızca faaliyet üretmekle kalmamalı; ürettikleri faaliyetlerin hedef kitle, toplum ve çevre üzerinde hangi değişiklikleri yarattığını da izlemelidir. Bu nedenle sosyal etki ölçümü, sosyal girişimcilik sürecinin sonradan eklenen bir parçası değil, karar alma, planlama, uygulama ve geliştirme aşamalarını destekleyen temel bir unsurdur (OECD, 2021).

5.1. Sosyal Sorunun Belirlenmesi

Sosyal girişimcilik sürecinin ilk aşaması sosyal sorunun belirlenmesidir. Sosyal girişimcilik, toplumda karşılanmayan sosyal ihtiyaçların, sosyal eşitsizliklerin, dezavantajlı grupların yaşadığı sorunların veya çevresel problemlerin fark edilmesiyle başlamaktadır. Yoksulluk, işsizlik, finansal dışlanma, eğitim eşitsizliği, çevre kirliliği, gıda israfı, engellilik, kadınların ekonomik hayata katılımı ve sosyal dışlanma gibi sorunlar sosyal girişimcilik faaliyetlerinin çıkış noktasını oluşturabilmektedir (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimcilikte sorun belirleme aşaması, sosyal adaletsizliğin ve dengesizliğin görünür hale getirilmesiyle ilgilidir. Sosyal girişimci, finansal veya politik güce erişemeyen, dönüştürücü faydalardan yararlanamayan, dışlanan, acı çeken veya marjinalleşen kesimleri belirler. Bu belirleme yalnızca sorunun tanınması değil, aynı zamanda bu sorun içinde sosyal değer yaratabilecek fırsatların görülmesidir (Aslan, Araza & Bulut, 2012).

Sosyal sorunun belirlenmesi, girişimin ilerleyen aşamalarının yönünü belirlediği için kritik bir adımdır. Çözümün doğru kurulabilmesi için önce sorunun hangi ihtiyaçtan kaynaklandığı, hangi grupları etkilediği, hangi yapısal engellerle ilişkili olduğu ve mevcut çözüm mekanizmalarının neden yetersiz kaldığı anlaşılmalıdır. Sosyal etki ölçümü açısından da programın hedeflerinin ve sonuçlarının belirlenen ihtiyaçlarla uyumlu olması gerekir (Dufour, 2015).

Grameen Bank örneğinde sosyal sorun, yoksul bireylerin ve özellikle kadınların geleneksel bankacılık sisteminden dışlanmasıdır. Mikro kredi modeli bu sorunu, küçük sermaye desteğiyle girişimcilik faaliyetlerini mümkün kılan bir çözüm alanına dönüştürmektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024). Fazla Gıda A.Ş.

örneğinde sosyal sorun, gıda israfı ve bunun çevresel, ekonomik ve toplumsal sonuçlarıdır. Sosyal girişimcilik bu noktada, israf edilen gıdayı değer önerisine dönüştürerek sosyal ve çevresel fayda üretmeyi hedeflemektedir (Çelik, 2023).

5.2. Hedef Kitlenin Belirlenmesi

Sosyal girişimcilik sürecinde sosyal sorun belirlendikten sonra hedef kitlenin tanımlanması gerekir. Hedef kitle, sosyal sorundan doğrudan veya dolaylı olarak etkilenen bireyler, gruplar, topluluklar ya da kurumlar olabilir. Sosyal girişimcilikte hedef kitle çoğu zaman dezavantajlı, dışlanmış, düşük gelirli, hizmetlere erişimde zorluk yaşayan veya sosyal faydaya ihtiyaç duyan gruplardan oluşmaktadır (Kırılmaz, 2014).

Hedef kitlenin belirlenmesi, sosyal girişimin çözümünü somutlaştırmasını sağlar. Sosyal girişim hangi gruba, hangi ihtiyaca, hangi araçla ve hangi sonuç için ulaşacağını belirlemeden etkili bir model kuramaz. Sosyal girişimcilikte hedef kitlenin yalnızca "yardım edilecek grup" olarak görülmemesi gerekir; hedef kitle aynı zamanda çözüm sürecine katılan, deneyimleriyle sorunun anlaşılmasına katkı sağlayan ve sosyal etkinin değerlendirilmesinde sesi duyulması gereken paydaştır (OECD, 2021). Sosyal etki ölçümü açısından hedef kitlenin ihtiyaçları, deneyimleri ve beklentileri sürecin başından itibaren dikkate alınmalıdır. Ölçüm araçlarında kullanılan göstergeler, kategoriler ve değerlendirme birimleri hedef kitlenin gerçek koşullarına duyarlı olmalıdır. Farklı paydaşların ve yararlanıcıların görüşlerinin etki ölçümüne katılması, sosyal girişimin hem kapsayıcılığını hem de çözümün gerçek ihtiyaçlarla uyumunu güçlendirmektedir (OECD, 2021).

İş entegrasyon sosyal girişimlerinde hedef kitle, işgücü piyasasına katılımda ciddi güçlük yaşayan bireylerdir. Bu girişimlerde hedef kitlenin yalnızca mesleki istihdama ulaşması değil, aynı zamanda beceri geliştirmesi, sosyal içerme sürecine katılması ve toplumsal yaşama daha güçlü biçimde dâhil olması amaçlanmaktadır. Bu nedenle hedef kitlenin belirlenmesi, sosyal etki alanının sınırlarını ve ölçülecek sonuçları da belirlemektedir (Dufour, 2015). Grameen Bank örneğinde hedef kitle düşük gelirli bireyler ve özellikle kadınlar olarak belirlenmiştir. Kadınların mikro krediye erişimi, yalnızca finansal bir hizmet sağlamak anlamına gelmemekte; aynı zamanda girişimcilik yoluyla gelir elde etme, aile ekonomisine katkı sağlama ve toplumsal konumunu güçlendirme imkânı yaratmaktadır. Bu nedenle hedef kitlenin doğru belirlenmesi, mikrofinans modelinin sosyal etkisini doğrudan şekillendirmektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024).

5.3. Yenilikçi Çözüm Geliştirme

Sosyal girişimcilik sürecinin temel aşamalarından biri yenilikçi çözüm geliştirmedir. Sosyal girişimcilik yalnızca mevcut yardım yöntemlerini sürdürmek değil, sosyal sorunlara yeni ve yaratıcı çözüm yolları üretmektir. Yenilikçilik, sosyal girişimciliğin genel kabul görmüş özelliklerinden biridir. Sosyal girişimci verimsiz işleyen sosyal dengedeki aksaklıkları tespit eder, bu aksaklıkları yalnızca iyileştirmekle kalmaz; onları sosyal değer yaratacak fırsatlara dönüştürür (Efeoğlu, 2023). Yenilikçi çözüm geliştirme, sosyal girişimcinin sosyal sorunu yeni bir değer önerisine dönüştürmesiyle gerçekleşir. Bu değer önerisi bir ürün, hizmet, platform,

finansman modeli, eğitim programı, sosyal ağ, iş modeli veya örgütsel düzenleme biçiminde ortaya çıkabilir. Sosyal girişimcilikte çözüm, hedef kitlenin ihtiyaçlarıyla uyumlu olmalı ve sürdürülebilir bir yapıya dayanmalıdır (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Yenilikçi çözüm geliştirmede sosyal inovasyon önemli bir yer tutar. Sosyal inovasyon, sosyal sorunların çözümünde geleneksel yöntemlerin ötesine geçen yeni yaklaşımlar, yöntemler ve uygulamalar geliştirmeyi ifade eder. Sosyal girişimcilik ise bu yenilikçi çözümleri girişimcilik mantığıyla hayata geçirerek sosyal fayda üretmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik ve sosyal inovasyon, toplumsal sorunlara kalıcı ve etkili çözümler üretme bakımından birbirini tamamlayan kavramlardır (Yıldırım & Tuncay, 2019).

Sosyal girişimcilikte yenilikçi çözüm, kaynak kıtlığına rağmen üretilebilir. Sosyal girişimciler çoğu zaman sınırlı finansal ve maddi kaynaklarla hareket eder; ancak mevcut kaynakları farklı biçimlerde bir araya getirerek sosyal değer yaratabilir. Sosyal bricolage (sosyal brikolaj) yaklaşımı, sosyal girişimcilerin mevcut sınırlamalara rağmen eldeki kaynaklarla hareket etmesini, doğaçlama yapmasını, paydaşları sürece katmasını ve sosyal değer yaratmasını açıklayan bir çerçeve sunmaktadır (Di Domenico, Haugh & Tracey, 2010). Sosyal brikolaj ile girişimciler ellerindeki yerel bilgi ve kısıtlı imkanları kullanarak, yaratıcı bir biçimde dönüştürmekte ve toplumsal fayda sağlamaktadırlar.

Grameen Bank örneğinde yenilikçi çözüm, teminatsız küçük kredilerin düşük gelirli bireylere ulaştırılmasıdır. Geleneksel bankacılık sisteminde krediye erişemeyen yoksul bireyler için mikro kredi, sosyal sorunu ekonomik kapasite yaratma yoluyla çözmeye yönelen bir araç haline gelmiştir. Bu model, sosyal girişimciliğin finansal dışlanma sorununu girişimcilik fırsatına dönüştürebileceğini göstermektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024). BRAC örneğinde yenilikçi çözüm, sosyal hizmetler ile gelir getirici faaliyetlerin birlikte yürütülmesidir. Eğitim, sağlık, kırsal kalkınma ve mikro kredi faaliyetleri sosyal fayda üretirken, sosyal girişim faaliyetleri finansal sürdürülebilirliği desteklemektedir. Böylece sosyal girişimcilik, sosyal sorunlara yalnızca hizmet sunarak değil, gelir modeli kurarak ve örgütsel sürdürülebilirliği sağlayarak çözüm üretmektedir (Cho & Sultana, 2015).

5.4. Kaynakların Sağlanması

Sosyal girişimcilik sürecinde kaynakların sağlanması, sosyal girişimin sürdürülebilirliği açısından temel aşamalardan biridir. Sosyal girişimciler finansal kaynaklara, insan kaynağına, gönüllülere, sosyal ağlara, teknik bilgiye, kurumsal desteklere, yatırımcılara ve paydaş iş birliklerine ihtiyaç duyarlar. Sosyal girişimcilikte kaynak sağlama, yalnızca para bulma süreci değildir; sosyal misyonu gerçekleştirecek kapasitenin oluşturulmasıdır (Kırılmaz, 2014).

Sosyal girişimcilikte kaynak mobilizasyonu, geleneksel girişimcilikten farklı zorluklar taşımaktadır. Sosyal girişimlerin sosyal amacı ve kâr dağıtımına ilişkin sınırlamaları, ticari girişimlerle aynı sermaye piyasalarından yararlanmasını zorlaştırabilmektedir. Bunun yanında sosyal girişimlerde çalışanlar, gönüllüler ve

paydaşlar yalnızca maddi karşılıkla değil, sosyal misyona katkı sağlama motivasyonuyla da sürece katılabilmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilikte finansal kaynaklar kadar insan kaynağı ve sosyal motivasyon da önemlidir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Sosyal girişimlerin kaynak sağlama süreci, bağlamın sunduğu fırsatlar ve sınırlılıklar tarafından da şekillenmektedir. Sosyal girişimler bağışlar, hibeler, devlet destekleri, sosyal yatırımlar, gönüllü katkılar, ticari gelirler, topluluk desteği ve kurumsal ortaklıklar gibi farklı kaynaklara başvurabilmektedir. Sosyal girişimlerin bağış, devlet hibesi, sözleşme, gönüllü desteği, politik ilgi, toplum desteği, müşteri veya yararlanıcı ilgisi ve yetenekli insan kaynağı için diğer kuruluşlarla rekabet ettiği görülmektedir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Hibrit sosyal girişimlerde kaynak sağlama, sosyal amaç ile finansal sürdürülebilirlik arasındaki dengeyi gerektirir. Sosyal girişimler hem sosyal veya çevresel misyonlarını sürdürmek hem de finansal kaynaklarını güvence altına almak zorundadır. Bu çift yönlü yapı, sosyal girişimlerde finansal kaynak edinimi ve insan kaynağı mobilizasyonu açısından çeşitli gerilimler yaratabilmektedir. Bu nedenle sosyal girişimlerin kaynak yönetimi, sosyal misyonun korunması ile ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması arasında dengeli biçimde kurulmalıdır (Doherty, Haugh & Lyon, 2014).

Türkiye'de sosyal girişimlerin kaynak sağlama sürecinde üniversiteler, sosyal etki merkezleri, kuluçka programları, hızlandırıcılar, ortak çalışma alanları ve destek mekanizmaları önemli rol oynamaktadır. Sosyal girişimcilik ekosisteminde sosyal etki yönetimi, sosyal finansman, prototipleme, ürün geliştirme, sektörler arası iş birlikleri ve öğrenci girişimleri için destek sağlayan kurumlar bulunmaktadır. Bu destek yapıları sosyal girişimlerin fikir aşamasından uygulama ve ölçeklenme aşamasına geçişini kolaylaştırmaktadır (British Council, 2019).

5.5. Sosyal Etkinin Ölçülmesi

Sosyal girişimcilik sürecinde sosyal etkinin ölçülmesi, girişimin yalnızca ne yaptığını değil, yaptığı faaliyetlerin hedef kitle, toplum ve çevre üzerinde nasıl bir değişim yarattığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sosyal girişimler eğitim, istihdam, sağlık, çevre, sosyal içerme, yoksullukla mücadele ve yerel kalkınma gibi farklı alanlarda faaliyet gösterdiği için sosyal etki ölçümü de yalnızca sayısal çıktılara indirgenemez. Ulaşılan kişi sayısı, verilen eğitim sayısı veya dağıtılan hizmet miktarı önemlidir; ancak sosyal etki, bu faaliyetlerin bireylerin yaşamında, toplumsal ilişkilerde ve sosyal refah düzeyinde oluşturduğu değişimle ilgilidir (OECD, 2021).

Sosyal etki ölçümü, yeni bir konu gibi görünse de etki ve performans ölçümü uzun süredir değerlendirme araştırmaları içinde tartışılmaktadır. Sosyal girişimciler, sosyal yatırımcılar ve girişimci kâr amacı gütmeyen kuruluşların yaygınlaşmasıyla birlikte etki ölçümü daha görünür hale gelmiştir. Bu süreçte Sosyal Etki Ölçümü (Social Impact Measurement), Çıktı Ölçümü (Outcome Measurement), Ekonomik Değerlendirme (Economic Evaluation) ve Yatırımın Sosyal Getirisi (SROI) analizi

gibi yaklaşımlar sosyal girişimlerin yarattığı değeri daha sistemli biçimde açıklamak için kullanılmaya başlanmıştır (Rauscher, Schober & Millner, 2012).

Sosyal etkinin ölçülmesinde temel sorunlardan biri, sosyal değer kavramının ölçülmesinin güç olmasıdır. Sosyal değer, toplum için önemli ve anlamlı bir faydayı ifade etse de her zaman üzerinde uzlaşılan, kolayca sayısallaştırılan veya parasal karşılığı net biçimde belirlenen bir sonuç değildir. İş entegrasyon sosyal girişimleri gibi yapılarda sosyal etki yalnızca istihdam yaratma ile sınırlı değildir; mesleki beceri kazanımı, sosyal içerme, özgüven, sosyal entegrasyon ve yaşam kalitesindeki değişimler de sosyal etkinin parçası olabilir (Dufour, 2015). Sosyal etki ölçümünde yöntem seçimi; sosyal girişimin amacı, faaliyet alanı, hedef kitlesi, kaynakları ve ölçümden beklediği faydaya göre belirlenmelidir. Sosyal ve dayanışma ekonomisi kuruluşları etki ölçümü yaparken göstergeler, araçlar, yöntemler ve çerçevelerden yararlanabilmektedir. Göstergeler ölçülecek unsurları; araçlar veri toplama yollarını; yöntemler analiz biçimini; çerçeveler ise elde edilen bilgilerin nasıl yorumlanıp sunulacağını belirlemektedir. Bu nedenle sosyal etki ölçümü, tek bir teknikten değil, girişimin yapısına göre seçilen yöntemsel bir bütünden oluşmaktadır (OECD, 2021).

Sosyal etki ölçümü alanında çok sayıda yöntem bulunmasına rağmen bütün sosyal girişimler için geçerli tek bir yöntem yoktur. Sosyal girişimlerin faaliyet alanları, hedef kitleleri, kaynak yapıları, örgütsel kapasiteleri ve sosyal amaçları farklı olduğu için ölçüm yöntemleri de farklılaşmaktadır. Bu nedenle sosyal etki ölçümünde yöntem seçimi, girişimin faaliyet alanına ve yaratmak istediği sosyal değere uygun olmalıdır. Özellikle iş entegrasyon sosyal girişimleri gibi belirli alanlarda, ölçüm yaklaşımı hedeflenen sosyal ve mesleki sonuçlara göre yapılandırılmalıdır (Dufour, 2015).

Etki ölçümünde Mantık Modeli (Logic Model) ve Değişim Teorisi (Theory of Change) yaklaşımları önemli bir temel sunmaktadır. Mantık Modeli, sosyal girişimin girdilerini, faaliyetlerini, çıktısını, sonucunu ve etkisini birbirine bağlayan mantıksal bir zincir kurmaktadır. Değişim Teorisi ise istenen sosyal değişimin hangi varsayımlar, koşullar, faaliyetler ve ara sonuçlar yoluyla gerçekleşeceğini açıklamaktadır. Bu iki yaklaşım, sosyal girişimin yalnızca faaliyet üretmesini değil, faaliyetlerin hangi sosyal değişime bağlandığını göstermesini sağlamaktadır (Rauscher, Schober & Millner, 2012). Bir diğer sosyal etki ölmüm modeli olan Yatırımın Sosyal Getirisi (SROI), sosyal etkinin parasal değer üzerinden ifade edilmesine çalışan yöntemlerden biridir. Bu yöntem, sosyal girişimin yarattığı değerin ekonomik bir oranla görünür kılınmasını sağlayabilir. Ancak her sosyal etkinin parasal karşılığını belirlemek kolay değildir. Güven, sosyal bağlılık, özgüven, yaşam kalitesi, sosyal içerme ve refah gibi sonuçların parasallaştırılması hem yöntemsel hem de etik açıdan dikkat gerektirir. Bu nedenle SROI, sosyal etkinin anlaşılmasına katkı sağlayan bir araç olarak kullanılmalı; sosyal değeri bütünüyle açıklayan tek ölçüt olarak görülmemelidir (Rauscher, Schober & Millner, 2012).

Sosyal etki ölçümü aynı zamanda karar alma ve öğrenme sürecinin bir parçasıdır. Etki ölçümü yalnızca dış paydaşlara hesap vermek veya fon sağlayıcıları ikna etmek için yapılmamalıdır. Sosyal girişimler etki ölçümünü sosyal sorunu daha iyi anlamak, müdahale biçimini geliştirmek, faaliyetlerini iyileştirmek, kaynaklarını

daha etkili kullanmak ve hedef kitleye daha güçlü biçimde ulaşmak için kullanmalıdır. Bu yönüyle sosyal etki ölçümü "kanıtlama" işlevinin yanında "iyileştirme" işlevi de taşımaktadır (OECD, 2021). Sosyal etki ölçümü, hedef kitle ve paydaş katılımını gerektiren bir süreçtir. Sosyal girişimlerin yarattığı etkinin doğru anlaşılabilmesi için yalnızca yöneticilerin veya fon sağlayıcıların değil, yararlanıcıların, çalışanların, gönüllülerin ve diğer paydaşların deneyimleri de dikkate alınmalıdır. Böylece sosyal etki ölçümü teknik bir raporlama aracı olmanın ötesine geçerek, sosyal girişimin sosyal misyonunu değerlendiren, öğrenmesini sağlayan ve sürdürülebilir sosyal değer yaratma kapasitesini güçlendiren bir süreç haline gelmektedir (OECD, 2021; Dufour, 2015).

Sosyal etki ölçümünde karşılaşılan en önemli güçlükler arasında veri eksikliği, nitelikli insan kaynağı yetersizliği, ölçüm için ayrılacak finansal kaynağın sınırlı olması, sosyal refaha katkının ölçülmesindeki zorluk ve dış hesap verebilirlik talepleriyle iç öğrenme ihtiyacının uzlaştırılması yer almaktadır. Küçük ve orta ölçekli sosyal girişimler çoğu zaman kapsamlı ölçüm yapacak teknik kapasiteye sahip değildir. Bu nedenle sosyal etki ölçümünün girişimlere ek yük oluşturmadan, onların sosyal misyonunu güçlendirecek şekilde tasarlanması önem taşımaktadır (OECD, 2021).

6. Sosyal Girişimcilik Modelleri

Sosyal girişimlerin sınıflandırılması, kavramın çok boyutlu yapısı nedeniyle kolay değildir. Sosyal girişimler farklı ülkelerde farklı yasal statüler altında gelişmiş; bazı ülkelerde kooperatif geleneğiyle, bazı ülkelerde kâr amacı gütmeyen kuruluşlarla, bazı ülkelerde ise sosyal amaçlı şirket modelleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle sosyal girişim modelleri ülkelerin sosyal ekonomi geleneği, kamu politikaları, sivil toplum yapısı ve piyasa koşullarına göre değişebilmektedir (Gordon, 2015). Sosyal girişimcilik modelleri, sosyal girişimin hangi amaçla kurulduğu, hangi hedef kitleye yöneldiği, gelirini nasıl elde ettiği, sosyal faydayı nasıl ürettiği ve örgütsel yapısını nasıl kurduğu üzerinden farklılaşmaktadır. Sosyal girişimcilik tek bir örgüt biçimiyle sınırlı değildir; kâr amacı gütmeyen kuruluşlarda, ticari işletmelerde, kamu destekli yapılarda, kooperatiflerde veya bu alanların kesişiminde ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilik modellerini yalnızca hukuki statüye göre değil, sosyal misyon, ekonomik faaliyet, kârın kullanımı, yönetişim ve sürdürülebilirlik bakımından ele almak gerekir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Sosyal girişimlerin geleneksel girişimlerden ayrılan temel özelliği, kâr elde etmeyi birincil amaç haline getirmemeleridir. Sosyal girişimler ticari faaliyette bulunabilir, gelir elde edebilir ve piyasada mal ya da hizmet sunabilir; ancak elde edilen gelir sosyal fayda yaratmak veya sosyal etkiyi sürdürmek için kullanılır. Bu nedenle sosyal girişimlerde ticari faaliyet, sosyal misyona hizmet eden bir araç niteliği taşımaktadır (Efeoğlu, 2023).

Sosyal girişim modelleri, hibrit bir yapı üzerinde de gelişebilmektedir. Hibritlik, sosyal girişimlerin hem sosyal ya da çevresel amaç taşıması hem de finansal sürdürülebilirlik için ekonomik faaliyet yürütmesi anlamına gelir. Bu yapı sosyal girişimlere esneklik sağlarken aynı zamanda sosyal misyon ile ticari gereklilikler

arasında denge kurma zorunluluğu da getirmektedir (Doherty, Haugh & Lyon, 2014).

Türkiye'de sosyal girişimler için özel ve tek bir yasal statü bulunmadığından, sosyal girişimler mevcut tüzel kişilikler altında faaliyet göstermektedir. Türkiye'de sosyal girişimler kooperatif, limited şirket, şahıs şirketi, dernek, anonim şirket ve vakıf gibi farklı örgütlenme biçimleriyle kurulabilmektedir. Bu durum, sosyal girişimcilik modellerinin yalnızca hukuki statü üzerinden değil, sosyal fayda üretme biçimi ve gelir modeline göre değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Aktaş & Akdeve, 2024).

6.1. Girişimcinin Özelliklerine Göre Girişimcilik Türleri

Sosyal girişimcilik modelleri girişimcinin özelliklerine göre de sınıflandırılabilir. Sosyal girişimciler, sosyal sorunları algılama biçimleri, fırsatları keşfetme yolları, müdahale ölçekleri ve sosyal değişimi gerçekleştirme yöntemleri bakımından farklılaşmaktadır. Bu farklılıklar, sosyal girişimcilerin aynı sosyal amaç doğrultusunda hareket etseler bile farklı girişimcilik davranışları gösterebileceğini ortaya koymaktadır. Zahra vd., (2009), girişimcinin özelliklerine göre girişimcilik türlerini şu şekilde sınıflandırmaktadır:

a) Sosyal bricoleur (elindekiyle yetinen) tipi sosyal girişimciler; daha çok yerel düzeyde ortaya çıkan küçük ölçekli sosyal ihtiyaçlara odaklanmaktadır. Bu tür sosyal girişimciler, içinde bulundukları topluluğun sorunlarını yakından tanır ve mevcut kaynaklarla pratik çözümler geliştirmeye çalışır. Sosyal bricoleur yaklaşımında önemli olan, sınırlı kaynaklara rağmen yerel sosyal ihtiyaçların karşılanmasıdır.

b) Sosyal constructionist (yapılandırmacı) tipi sosyal girişimciler; piyasa veya kamu sisteminin karşılayamadığı ihtiyaçları fark ederek daha geniş ölçekte yenilikçi çözümler geliştirmektedir. Bu girişimciler, hizmet alamayan veya yeterince desteklenmeyen gruplara yönelik yeni modeller oluşturur. Bu tür sosyal girişimcilikte amaç yalnızca yerel bir sorunu çözmek değil, sosyal sistemdeki boşlukları doldurarak daha geniş sosyal değişim yaratmaktır.

c) Sosyal engineer (mühendis) tipi sosyal girişimciler; mevcut sosyal yapıların ürettiği sistematik sorunları dönüştürmeye yönelmektedir. Bu tür girişimciler, yalnızca belirli bir hizmet eksikliğini gidermekten ziyade, sorunun kaynağındaki yapısal dengesizlikleri değiştirmeye çalışır. Sosyal engineer yaklaşımı, daha radikal, dönüştürücü ve sistem düzeyinde değişim hedefleyen sosyal girişimcilik biçimini ifade etmektedir.

Sosyal girişimcinin özelliklerine göre yapılan bu ayrımlar, sosyal girişimciliğin yalnızca tek tip bir davranış modeli olmadığını göstermektedir. Bazı sosyal girişimciler yerel sorunlara küçük ölçekli çözümler geliştirirken, bazıları piyasa başarısızlıklarına ve kurumsal boşluklara odaklanmakta, bazıları ise mevcut sosyal sistemleri dönüştürmeye çalışmaktadır. Bu nedenle sosyal girişimcilik modelleri, girişimcinin sosyal sorunu hangi ölçekte ele aldığına ve hangi tür değişimi hedeflediğine göre de farklılaşmaktadır (Zahra vd., 2009; Kırılmaz, 2014).

6.2. Girişimin Amacına Göre Girişimcilik Modelleri

Sosyal girişimcilik modelleri, girişimin temel amacı ve gelir yapısına göre de sınıflandırılabilir. Sosyal girişimlerde amaç, sosyal fayda yaratmak, sosyal sorunu çözmek, hedef kitlenin yaşam koşullarını iyileştirmek ve sosyal etki üretmektir. Ancak bu amaç farklı örgütlenme biçimleriyle gerçekleştirilebilmektedir. Bazı sosyal girişimler tamamen kâr amacı gütmeyen yapılar olarak ortaya çıkarken, bazıları ticari gelir modeliyle çalışmakta, bazıları ise sosyal ve ticari yapıyı birlikte taşıyan hibrit örgütler olarak faaliyet göstermektedir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

Girişimin amacına göre sosyal girişimcilik modelleri, sosyal misyonun ekonomik faaliyetle nasıl ilişkilendirildiği üzerinden açıklanabilir. Sosyal girişimlerde kâr elde edilse bile bu kârın sosyal misyonla bağlantısı belirleyicidir. Sosyal fayda amacıyla elde edilen gelir yine sosyal etki yaratmak için kullanıldığında, girişim sosyal girişimcilik niteliği kazanmaktadır (Efeoğlu, 2023). Bazı sosyal girişim modellerinde sosyal amaç doğrudan örgütün temel misyonudur ve ticari faaliyet sınırlıdır. Bazılarında ise ticari faaliyet sosyal misyonun finansmanını sağlamaktadır. Hibrit modellerde ise sosyal ve ekonomik amaçlar aynı örgüt içinde birlikte yürütülmektedir. Bu nedenle sosyal girişimcilikte "kâr amacı güden" ve "kâr amacı gütmeyen" ayrımı tek başına yeterli değildir; önemli olan kârın nasıl kullanıldığı, sosyal misyona nasıl bağlandığı ve sosyal faydanın ne ölçüde merkeze alındığıdır (Doherty, Haugh & Lyon, 2014).

Sosyal girişimlerin amaçlarına göre sınıflandırılmasında tarihsel gelenekler de önemlidir. Karşılıklı fayda, topluluk amacı, hayırseverlik, etik amaç, özel piyasa amacı ve kamusal amaç gibi farklı sosyal girişim gelenekleri bulunmaktadır. Bu gelenekler, sosyal girişimlerin farklı kaynaklardan beslendiğini ve farklı sosyal amaçlara göre şekillendiğini göstermektedir (Gordon, 2015).

6.3. Kâr Amacı Gütmeyen Sosyal Girişimler

Kâr amacı gütmeyen sosyal girişimler, sosyal faydayı temel amaç olarak benimseyen ve gelirlerini sosyal misyon doğrultusunda kullanan yapılardır. Bu modelde girişimin varlık nedeni kârı artırmak değil, belirli bir sosyal sorunu çözmek veya toplumsal fayda üretmektir. Dernekler, vakıflar, sivil toplum kuruluşları, gönüllü platformlar ve dayanışma örgütleri kâr amacı gütmeyen sosyal girişim yapıları içinde değerlendirilebilir (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009). Kâr amacı gütmeyen sosyal girişim modelinde sosyal misyon, yönetsel kararların merkezinde yer almaktadır. Gelir elde edilse bile bu gelir örgüt üyelerine veya ortaklara kâr dağıtımı amacıyla kullanılmaz; faaliyetlerin sürdürülmesi, hedef kitlenin desteklenmesi ve sosyal etkinin artırılması için değerlendirilir. Bu yönüyle kâr amacı gütmeyen sosyal girişimler, sosyal değer yaratma amacının ekonomik çıkarın önünde olduğu yapılardır (Aktaş & Akdeve, 2024).

Kâr amacı gütmeyen sosyal girişimlerde ticari faaliyet tamamen dışlanmaz. Bazı kâr amacı gütmeyen kuruluşlar, sosyal misyonlarını sürdürebilmek için gelir getirici faaliyetler geliştirebilir. Bu durumda ticari gelir, örgütün sosyal amacını desteklemek için kullanılır. Sosyal girişimcilik dar anlamıyla, kâr amacı gütmeyen

kuruluşların sosyal etki yaratmak amacıyla yenilikçi gelir getirici faaliyetler yürütmesi olarak da açıklanabilmektedir (Efeoğlu, 2023).

Kâr amacı gütmeyen sosyal girişimler, toplumun sosyal, ekonomik, kültürel, çevresel ve sportif gelişimine katkı sağlayabilmektedir. Bu yapılar, devletin veya özel sektörün yerine geçen kuruluşlar değil, toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında tamamlayıcı işlev gören örgütlerdir. Sosyal girişimlerin bu tamamlayıcı rolü, özellikle dezavantajlı gruplara yönelik hizmetlerde ve sosyal dayanışma faaliyetlerinde önem kazanmaktadır (Özdevecioğlu & Cingöz, 2009).

6.4. Kâr Amacı Güden Sosyal Girişimler

Kâr amacı güden sosyal girişimler, ticari faaliyet yürüten fakat sosyal faydayı temel amaçlarından biri olarak benimseyen yapılardır. Bu modelde girişim mal veya hizmet satışı yoluyla gelir elde eder; ancak sosyal misyon girişimin faaliyetlerinde belirleyici konumdadır. Kâr amacı güden sosyal girişimlerde ekonomik gelir, sosyal amacın devamlılığını sağlamak, hedef kitleye ulaşmak ve sosyal etkiyi artırmak için kullanılmaktadır (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Kâr amacı güden sosyal girişimlerde temel ölçüt, girişimin kâr elde edip etmemesi değil, elde ettiği kârı sosyal amaçla nasıl ilişkilendirdiğidir. Ticari faaliyetin sosyal fayda üretmesi, sosyal sorunu çözmeye yönelmesi ve sosyal etkinin sürdürülebilirliğini desteklemesi gerekir. Bu nedenle kâr amacı güden sosyal girişimler, geleneksel işletmelerden sosyal misyonlarının belirginliği ve sosyal etki odaklı faaliyetleriyle ayrılmaktadır (Efeoğlu, 2023). Bu nedenle kâr amacı güden sosyal girişimler, sosyal bir amaca yönelik yenilikçi faaliyetlerde bulunduklarında sosyal girişimcilik kapsamında değerlendirilebilir. Bu tür girişimler, ticari işletme mantığını kullanmakta ancak yalnızca özel kazanç üretmek yerine sosyal değer de yaratmaktadır. Sosyal amaçlı ticari girişimler, özellikle sosyal sorunların çözümünde piyasa araçlarının kullanılması bakımından önem taşımaktadır (Türkeş, 2017).

Fazla Gıda A.Ş. örneği, Türkiye'de kâr amacı güden fakat sosyal fayda ve sürdürülebilir kalkınma amaçlarıyla hareket eden sosyal girişim modeline örnek gösterilebilir. Gıda israfı sorununa yönelik geliştirilen değer önerisi, iş modeli, gelir modeli, inovatif çözüm yapısı ve sosyal etki odağı, kâr amacı güden sosyal girişimlerin sosyal ve ekonomik değeri birlikte üretebileceğini göstermektedir (Çelik, 2023).

6.5. Hibrit Sosyal Girişimler

Hibrit sosyal girişimler, sosyal veya çevresel amaçlar ile finansal sürdürülebilirliği aynı örgütsel yapı içinde birleştiren girişimlerdir. Hibritlik, sosyal girişimlerin özel sektör, kamu sektörü ve kâr amacı gütmeyen sektörün sınırlarını aşarak farklı kurumsal mantıkları bir arada taşımasından kaynaklanmaktadır. Bu tür girişimler hem sosyal misyonu sürdürmek hem de ekonomik olarak ayakta kalmak zorundadır. Hibrit sosyal girişimlerde sosyal ve ticari amaçların birlikte bulunması bazı gerilimler yaratabilir. Sosyal misyonun korunması, finansal kaynakların sağlanması, insan kaynağının yönetimi ve paydaş beklentilerinin dengelenmesi bu modelin temel yönetim alanlarıdır. Hibrit sosyal girişimler, ticari faaliyetlerin sosyal

amacı gölgede bırakmaması için sosyal misyon ile finansal sürdürülebilirlik arasında dikkatli bir denge kurmalıdır (Doherty, Haugh & Lyon, 2014; Grassl, 2012).

Hibritlik, sosyal girişim modellerinde bir zayıflık değil, sosyal girişim alanının çok boyutlu yapısını gösteren bir özelliktir. Sosyal girişimler aynı anda birden fazla geleneğin veya modelin özelliklerini taşıyabilir. Bir sosyal girişim hem topluluk temelli hem ticari gelir üreten hem de sosyal misyonu merkeze alan bir yapı olabilir. Bu nedenle sosyal girişim modelleri katı sınıflar halinde değil, farklı amaçların ve kaynakların birleşebildiği esnek yapılar olarak düşünülmelidir (Gordon, 2015).

BRAC örneği, hibrit sosyal girişim modelini açıklamak için uygun bir örnektir. BRAC, sivil toplum kuruluşu kökenli bir yapı olmasına rağmen sosyal girişim faaliyetleriyle gelir yaratmakta ve bu gelirleri sosyal misyonunu sürdürmek için kullanmaktadır. Eğitim, sağlık, kırsal kalkınma ve mikro kredi gibi sosyal faaliyetler ile ticari girişimlerin birlikte yürütülmesi, hibrit modelin sosyal fayda ile ekonomik sürdürülebilirliği nasıl birleştirdiğini göstermektedir

6.6. Kooperatif Temelli Sosyal Girişimler

Kooperatif temelli sosyal girişimler, ortak ihtiyaçları karşılamak, üyelerin ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmek ve toplumsal fayda yaratmak amacıyla örgütlenen yapılardır. Kooperatiflerde demokratik yönetişim, ortaklık, dayanışma ve karşılıklı fayda ilkeleri önemlidir. Bu nedenle kooperatifler sosyal girişimcilik modelleri içinde önemli bir yer tutmaktadır (Gordon, 2015). Kooperatif temelli sosyal girişimlerde amaç yalnızca üyelerin ekonomik çıkarını korumak değildir; aynı zamanda sosyal fayda yaratmak, dezavantajlı grupları desteklemek, yerel kalkınmayı güçlendirmek ve topluluk ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu yönüyle sosyal kooperatifler, sosyal girişimcilik alanında hem ekonomik hem sosyal değer üreten örgütlenme biçimleri olarak değerlendirilebilir (Aktaş & Akdeve, 2024).

Kooperatif temelli sosyal girişimlerin güçlü yanı, demokratik karar alma ve ortak yarar ilkelerine dayanmasıdır. Bununla birlikte bu modelin sürdürülebilir olabilmesi için yalnızca sosyal amaç yeterli değildir; gelir modeli, yönetişim kapasitesi, pazar erişimi, ortakların katılımı ve sosyal etkinin sürekliliği de önemlidir. Bu nedenle kooperatif temelli sosyal girişimler, sosyal misyon ile ekonomik sürdürülebilirliği birlikte kurmak zorundadır (Gordon, 2015; Aktaş & Akdeve, 2024).

Avrupa'da sosyal girişimcilik ile kooperatifçilik arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bazı ülkelerde sosyal girişimcilik, sosyal kooperatifler üzerinden kurumsallaşmıştır. İtalya'da sosyal kooperatiflere ilişkin yasal düzenlemeler sosyal girişimciliğin kurumsal gelişiminde önemli rol oynamıştır. Macaristan, İspanya, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan ve Portekiz gibi ülkelerde de kooperatif mevzuatı içinde sosyal kooperatiflere veya kooperatiflerin sosyal amaçlarına yer verilmiştir (Efeoğlu, 2023).

Türkiye'de sosyal girişimler farklı tüzel kişilikler altında faaliyet göstermektedir ve kooperatifler bu yapılar içinde önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de sosyal girişimciliğe özgü özel bir yasal statü bulunmadığı için kooperatifler, sosyal amaçlı faaliyet yürütmek isteyen girişimciler açısından kullanılabilecek mevcut örgütlenme biçimlerinden biridir. Kooperatif modeli, özellikle yerel kalkınma, kadın emeği,

üretici örgütlenmesi, dayanışma ve topluluk temelli sosyal fayda alanlarında sosyal girişimcilik için uygun bir zemin sunmaktadır (British Council, 2019).

7. Sosyal Girişimcilik Örnekleri

Sosyal girişimcilik örnekleri, sosyal sorunların girişimcilik ilkeleriyle nasıl çözülebileceğini somut biçimde göstermektedir. Sosyal girişimler yoksulluk, finansal dışlanma, genç işsizliği, kadınların güçlendirilmesi, engellilerin toplumsal yaşama katılımı, çevre sorunları, gıda israfı ve sürdürülebilir kalkınma gibi farklı alanlarda ortaya çıkabilmektedir. Bu örneklerde ortak nokta, sosyal sorunun yalnızca yardım veya bağış yoluyla değil; yenilikçi, sürdürülebilir ve etki odaklı modellerle ele alınmasıdır (Yılmaz, 2022).

Sosyal girişim örnekleri, sosyal fayda ile ekonomik sürdürülebilirliğin farklı biçimlerde bir araya getirilebileceğini göstermektedir. Bazı sosyal girişimler mikrofinans yoluyla yoksulluğu azaltmaya çalışırken, bazıları eğitim, sağlık, istihdam veya çevresel sürdürülebilirlik alanlarında faaliyet göstermektedir. Sosyal girişimlerde başarı yalnızca finansal büyüme ile değil, oluşturulan sosyal değer, ulaşılan hedef kitle, yaratılan toplumsal değişim ve sürdürülebilir etki ile değerlendirilmektedir (Austin, Stevenson & Wei-Skillern, 2012).

Dünyada ve Türkiye'de sosyal girişimcilik örnekleri farklı tarihsel, ekonomik ve kurumsal koşullar içinde gelişmiştir. Bangladeş'te Grameen Bank ve BRAC gibi örnekler yoksulluk, mikrofinans, kadınların ekonomik güçlenmesi ve kırsal kalkınma alanlarında öne çıkarken; Türkiye'de Fazla Gıda A.Ş., Çöp(m)adam, sosyal kooperatifler ve farklı sosyal girişimler çevre, gıda israfı, kadın istihdamı, engellilik, genç işsizliği ve sürdürülebilir kalkınma gibi konulara yönelmektedir (British Council, 2019).

7.1. Dünyadan Sosyal Girişimcilik Örnekleri

Grameen Bank

Dünyadan sosyal girişimcilik örnekleri içinde en bilinen yapılardan biri Grameen Bank'tır. Grameen Bank, Bangladeş'te düşük gelirli bireylerin ve özellikle kadınların geleneksel bankacılık sisteminden dışlanması sorununa mikrofinans modeliyle çözüm üretmektedir. Teminatsız mikro kredi modeli, düşük gelirli bireylerin küçük işletmeler kurmasına, gelir elde etmesine ve ekonomik hayata katılmasına katkı sağlamıştır. Bu model, sosyal girişimciliğin finansal dışlanma, yoksulluk ve kadınların ekonomik güçlenmesi gibi sosyal sorunlara girişimcilik yoluyla çözüm üretebileceğini göstermektedir (Ali, Wanasilp & ChumwatanaWanasilp, 2024).

Grameen Bank örneğinde sosyal girişimcilik, yalnızca finansal hizmet sunmakla sınırlı değildir. Mikro kredi, yoksul bireylerin üretken faaliyetlere yönelmesini, gelir yaratmasını ve kendi geçim kaynaklarını oluşturmasını sağlayan bir araçtır. Özellikle kadınların krediye erişmesi, aile ekonomisine katkı sağlamaları ve girişimcilik faaliyetlerine katılmaları bakımından önemlidir. Bu yönüyle Grameen Bank, sosyal girişimciliğin ekonomik kalkınma ve toplumsal güçlenme ile birlikte ele alınabileceğini göstermektedir (Martin & Osberg, 2007).

Grameen Bank örneği, sosyal girişimcilik alanında sosyal fayda ile ekonomik sürdürülebilirliğin birlikte yürütülebileceğini göstermektedir. Yoksul bireylerin geleneksel bankalardan kredi alamaması, sistem içinde adaletsiz bir denge yaratmaktadır. Mikro kredi modeli, bu dengenin değiştirilmesi için küçük sermaye desteği, geri ödeme disiplini ve girişimcilik fırsatlarını bir araya getirmiştir. Böylece sosyal girişimcilik, yalnızca yardım sağlama değil, bireylerin kendi ekonomik kapasitesini geliştirmesine imkân veren dönüştürücü bir model olarak öne çıkmıştır (Martin & Osberg, 2007).

BRAC (Bangladesh Rural Advancement Committee) – Bangladeş Kırsal Kalkınma Komitesi)

BRAC, dünyadaki önemli sosyal girişimcilik örneklerinden biridir. Bangladeş'te kurulan BRAC, yoksulluk döngüsünü kırmak amacıyla eğitim, sağlık, kırsal kapasite geliştirme, mikro kredi ve sosyal girişim faaliyetlerini bir arada yürüten geniş kapsamlı bir yapıya dönüşmüştür. BRAC'ın sosyal girişim modeli, geleneksel sivil toplum kuruluşu yapısının gelir üreten ve sürdürülebilir sosyal girişim faaliyetleriyle nasıl güçlendirilebileceğini göstermektedir (Cho & Sultana, 2015).

BRAC örneğinde sosyal girişimcilik, sosyal misyon ile ekonomik sürdürülebilirliğin birlikte yürütülmesine dayanmaktadır. Sosyal fayda üreten faaliyetlerin yanında gelir getirici girişimlerin oluşturulması, örgütün dış kaynaklara bağımlılığını azaltmakta ve sosyal projelerin devamlılığını desteklemektedir. Eğitim, sağlık, kırsal kalkınma ve üretim faaliyetlerinin bir arada yürütülmesi, sosyal girişimlerin çok boyutlu kalkınma aracı olarak çalışabileceğini ortaya koymaktadır (Cho & Sultana, 2015).

Ashoka

Ashoka da küresel sosyal girişimcilik alanında önemli bir örnektir. Ashoka, sosyal girişimcileri destekleyen, sosyal yenilikleri görünür kılan ve farklı ülkelerde sosyal girişimcilik ekosisteminin gelişmesine katkı sunan bir sivil toplum kuruluşudur. Sosyal girişimcilerin desteklenmesi, yalnızca bireysel girişimlerin güçlenmesini değil, sosyal sorunlara yönelik yenilikçi çözümlerin farklı ülke ve toplumlarda yaygınlaşmasını da sağlamaktadır (Gregory & Anderson, 2006).

Ashoka'nın sosyal girişimcilik alanındaki önemi, sosyal girişimcileri yalnızca proje yürüten kişiler olarak değil, sistem değişimi yaratabilecek aktörler olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Sosyal girişimciler toplumdaki yerleşik sorunları fark eden, bu sorunlara yenilikçi çözümler geliştiren ve bu çözümleri yaygınlaştırarak toplumsal değişim oluşturan kişiler olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, sosyal girişimciliği bireysel yardım faaliyetinden çıkararak sistem düzeyinde dönüşümle ilişkilendirmektedir (Gusseinova, 2015).

7.2. Türkiye'de Sosyal Girişimcilik Örnekleri

Türkiye'de sosyal girişimcilik örnekleri, sosyal ve çevresel sorunlara girişimcilik yoluyla çözüm üretme çabalarının arttığını göstermektedir. Türkiye'de sosyal girişimler eğitim, imalat, yaratıcı endüstriler, çevre, kadın istihdamı, engellilik, genç işsizliği, gıda israfı ve yerel kalkınma gibi farklı alanlarda faaliyet göstermektedir.

Bu çeşitlilik, sosyal girişimciliğin Türkiye'de yalnızca tek bir sektöre bağlı olmadığını, farklı sosyal sorunlara yönelik çok yönlü bir alan olarak geliştiğini göstermektedir (British Council, 2019). Türkiye'de sosyal girişimcilikte başarılı olan birkaç örnek şu şekilde açıklanabilmektedir:

Fazla Gıda A.Ş.

Fazla Gıda A.Ş., Türkiye'de sosyal girişimcilik örnekleri arasında gıda israfı sorununa odaklanan bir yapıdır. Gıda israfı, yalnızca ekonomik kayıp değil; çevresel sürdürülebilirlik, kaynakların verimli kullanımı, sorumlu üretim ve tüketim ile toplumsal fayda açısından da önemli bir sorundur. Fazla Gıda A.Ş., gıda israfını azaltmaya yönelik değer önerisi, iş modeli, gelir modeli ve sosyal etki odağıyla sosyal girişimcilik alanında öne çıkmaktadır (Çelik, 2023). 2016 yılında kurulan bu girişim, gıda ve tüketim ürünlerinde ortaya çıkabilecek israfları önlemek amaçlı teknoloji tabanlı bir atık yönetim şirketidir. Şirket, tedarik zincirinde ortaya çıkabilecek atıkları kaynağında azaltmayı ve gıdaları döngüsel ekonomiye kazandırmaya çalışmaktadır.

Fazla Gıda A.Ş. örneğinde sosyal girişimcilik, sürdürülebilir kalkınma amaçlarıyla doğrudan ilişkilidir. Girişimin özellikle sorumlu üretim ve tüketim alanına odaklanması, sosyal girişimlerin çevresel sorunları iş modeliyle birleştirerek çözüm üretebileceğini göstermektedir. Bu yapı, sosyal fayda, inovasyon, girişimcilik ekosistemi, finansman kaynakları ve ölçülebilir sosyal etki unsurlarının bir arada kullanılabileceğini ortaya koymaktadır (Çelik, 2023). Örneğin bu girişim, geliştirmiş olduğu mobil uygulama (aplikasyon) ile restoranların veya kafelerin gün sonunda satamadığı fakat kullanılabilir durumdaki taze ürünleri bireysel tüketicilere indirimli fiyatlarla ulaştırmaktadır. Böylelikle teknoloji ile israfın önüne geçerek sorumlu üretim ve tüketim ilkelerine hizmet etmektedir.

Çöp(m)adam

Çöp(m)adam, Türkiye'de sosyal girişimcilik, inovasyon, kadın istihdamı, farklılıkların yönetimi ve çevresel sürdürülebilirlik açısından önemli bir örnektir. Kullanılmış ambalaj ve atık malzemelerin yeniden değerlendirilmesi, hem çevresel fayda hem de kadınların üretime katılımı bakımından sosyal değer yaratmaktadır. Bu örnekte sosyal girişimcilik, atık yönetimi ile kadınların güçlendirilmesini bir araya getiren yenilikçi bir model olarak ortaya çıkmaktadır (Özeren & Saatçioğlu, 2016). Bu girişim, düzenli gelirleri olmayan veya daha önce para kazanmammış kadınlar için ekonomik fırsatlar yaratmak amacıyla atık ambalaj veya kullanılmış malzemeleri ev tekstili veya aksesuarlarına dönüştürerek kadınların kendi emekleriyle para kazanmasını sağlamaktadır.

Çöp(m)adam örneğinde sosyal girişimcilik yalnızca çevresel geri kazanım faaliyeti değildir; aynı zamanda sosyal içerme ve güçlendirme aracı olarak çalışmaktadır. Kadınların üretim sürecine katılması, gelir elde etmesi, beceri kazanması ve sosyal ağlar içinde yer alması sosyal girişimciliğin toplumsal fayda yönünü güçlendirmektedir. Bu yapı, sosyal girişimlerin birden fazla sosyal soruna aynı anda çözüm üretebileceğini göstermektedir (Özeren & Saatçioğlu, 2016).

Türkiye'de sosyal girişimcilik alanında İhsan Doğramacı örneği, sosyal fayda, eğitim, sağlık ve kurumsal gelişim bağlamında değerlendirilebilecek bir örnektir. Sosyal girişimcilik yalnızca küçük ölçekli işletme girişimleriyle sınırlı değildir; eğitim ve sağlık gibi alanlarda kalıcı kurumlar oluşturmak, toplumun uzun vadeli ihtiyaçlarına cevap vermek ve sosyal kalkınmaya katkı sağlamak da sosyal girişimcilik anlayışı içinde ele alınabilmektedir (Türkeş, 2017). Türkiye'de genç işsizlik alanında sosyal girişimcilik örnekleri de bulunmaktadır. Gençlerin işgücü piyasasına katılımında karşılaştığı güçlükler, sosyal girişimcilik için önemli bir problem alanıdır. Sosyal girişimler gençlere eğitim, beceri geliştirme, iş deneyimi, mentorluk ve istihdam bağlantıları sunarak genç işsizlik sorununa çözüm üretmeye çalışabilmektedir (Gusseinova, 2015).

Türkiye'de sosyal girişimcilik örneklerinin çeşitlenmesi, sosyal girişimciliğin yalnızca belli bir sektöre veya örgüt biçimine indirgenemeyeceğini göstermektedir. Gıda israfı, kadın istihdamı, genç işsizliği, eğitim, sağlık, turizm, çevre ve yerel kalkınma gibi farklı alanlarda sosyal girişim örnekleri ortaya çıkmaktadır. Bu örnekler, sosyal girişimciliğin Türkiye'de hem sosyal sorunların çözümünde hem de sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkı sağlamada önemli bir potansiyel taşıdığını göstermektedir (Efeoğlu, 2023). Türkiye'de sosyal girişimlerin gelişimi için ekosistem destekleri önem taşımaktadır. Üniversiteler, belediyeler, kuluçka merkezleri, hızlandırıcı programlar, fon sağlayıcılar, sosyal yatırım aktörleri, sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar sosyal girişimlerin gelişmesine katkı sunmaktadır. Sosyal girişimlerin finansmana erişim, görünürlük, hukuki statü, pazar erişimi, etki ölçümü ve kurumsallaşma alanlarında desteklenmesi, Türkiye'de sosyal girişimcilik örneklerinin çoğalması açısından önemlidir (British Council, 2019).

8. Sonuç

Sosyal girişimcilik, sosyal sorunlara girişimcilik bakış açısıyla çözüm üretmeyi amaçlayan, sosyal değer yaratmayı merkeze alan ve ekonomik araçları sosyal faydanın sürdürülebilirliği için kullanan bir girişimcilik türüdür. Geleneksel girişimcilikten farklı olarak sosyal girişimcilikte temel hareket noktası yalnızca pazar fırsatı veya kâr elde etme amacı değildir; toplumsal sorunların çözümü, dezavantajlı grupların desteklenmesi, sosyal etkinin artırılması ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlanmasıdır. Sosyal girişimciliğin sosyal misyon, sosyal değer, yenilikçilik, kaynak yaratma, sosyal ağlardan yararlanma ve sürdürülebilirliği sağlama gibi boyutları bu alanın çok yönlü yapısını göstermektedir.

Sosyal girişimcilik kamu, özel sektör ve sivil toplum alanlarının kesişiminde yer alan esnek bir yapıya sahiptir. Bu nedenle sosyal girişimler yalnızca dernek, vakıf veya kâr amacı gütmeyen kuruluşlar şeklinde değil; şirket, kooperatif, hibrit örgüt ya da sosyal amaçlı ticari girişim olarak da ortaya çıkabilmektedir. Önemli olan örgütün hukuki biçiminden çok, sosyal soruna yönelik ürettiği çözüm, sosyal faydayı nasıl sürdürülebilir hale getirdiği ve ekonomik faaliyetleri sosyal amaçla nasıl ilişkilendirdiğidir. Sosyal girişimlerde kâr tamamen dışlanmamakta; ancak kâr, sosyal misyonu sürdürmenin ve sosyal etkiyi büyütmenin aracı olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal girişimcilik sürecinde sosyal sorunun doğru belirlenmesi, hedef kitlenin ihtiyaçlarının anlaşılması, yenilikçi çözümün geliştirilmesi, kaynakların sürdürülebilir biçimde sağlanması ve sosyal etkinin ölçülmesi bir bütün olarak ele alınmalıdır. Sosyal etki ölçümü, sosyal girişimin yalnızca ne yaptığını değil, bu faaliyetlerin hedef kitle, toplum ve çevre üzerinde hangi değişimi oluşturduğunu anlamaya yöneliktir. Bu nedenle sosyal etki ölçümü, yalnızca fon sağlayıcılara hesap verme amacıyla değil, sosyal girişimin öğrenmesi, gelişmesi ve sosyal misyonunu güçlendirmesi için de gerekli bir süreçtir.

Sosyal girişimciliğin önemi, toplumsal sorunlara yenilikçi, katılımcı ve sürdürülebilir çözümler geliştirmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksulluk, finansal dışlanma, kadın istihdamı, genç işsizliği, engellilik, sosyal dışlanma, gıda israfı, çevre sorunları ve sürdürülebilir kalkınma gibi alanlarda sosyal girişimler önemli bir rol üstlenmektedir. Grameen Bank, mikro kredi modeliyle yoksul bireylerin ve özellikle kadınların ekonomik hayata katılımını destekleyen bir örnek oluştururken; BRAC, eğitim, sağlık, kırsal kalkınma ve sosyal girişim faaliyetlerini bir araya getiren bütüncül bir sosyal girişim modeli sunmaktadır.

Türkiye'de sosyal girişimcilik alanı gelişmekte olan bir ekosistem niteliği taşımaktadır. Sosyal girişimler farklı tüzel kişilikler altında faaliyet göstermekte; eğitim, çevre, gıda israfı, kadın istihdamı, genç işsizliği, yaratıcı endüstriler, yerel kalkınma ve sürdürülebilirlik gibi alanlarda sosyal fayda üretmektedir. Fazla Gıda A.Ş. gıda israfı ve sorumlu üretim-tüketim alanında; Çöp(m)adam ise kadın istihdamı, atıkların geri kazanımı, sosyal içerme ve çok paydaşlı değer yaratma bakımından Türkiye'de sosyal girişimcilik örnekleri arasında öne çıkmaktadır.

Sosyal girişimcilik, günümüzün karmaşık sosyal ve çevresel sorunları karşısında önemli bir çözüm yaklaşımı sunmaktadır. Bununla birlikte sosyal girişimlerin sürdürülebilirliği için yasal çerçevenin güçlendirilmesi, finansmana erişimin artırılması, sosyal etki ölçüm kapasitesinin geliştirilmesi, eğitim ve mentorluk desteklerinin yaygınlaştırılması, kooperatif ve hibrit modellerin desteklenmesi ve sosyal girişimcilik ekosistemindeki aktörler arasında iş birliğinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Sosyal girişimcilik bu koşullar altında yalnızca bireysel girişim örnekleriyle sınırlı kalmayacak; toplumsal kalkınmayı, sosyal kapsayıcılığı ve sürdürülebilir geleceği destekleyen kurumsal bir alan olarak gelişmeye devam edecektir.

9. Kaynakça

Aktaş, Ü. N., & Akdeve, E. (2024). Türkiye'de sosyal girişimcilik ve gelişim süreci. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, 19*(61), 164-185. https://doi.org/10.14783/maruoneri.1414236

Ali, N. M., Wanasilp, W., & ChumwatanaWanasilp, T. (2024). Grameen Bank's role in decreasing poverty in Bangladesh through entrepreneurship creation: A case study based on political economic analysis. *Journal of Suvarnabhumi Institute of Technolog (Humanities and Social Sciences), 10*(1), 332-350.

Aslan, G., Araza, A., & Bulut, Ç. (2012). Sosyal girişimciliğin kavramsal çerçevesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 7*(2), 69-88.

Austin, J., Stevenson, H., & Wei-Skillern, J. (2012). Social and commercial entrepreneurship: Same, different, or both? *Revista de Administração, 47*(3), 370-384. https://doi.org/10.5700/rausp1055

British Council, B. (2019). Türkiye'de sosyal girişimlerin durumu. *https://www. britishcouncil. org. tr/sites/default/files/20190702_se_research_report_the_state_of_social_enterprise_in_turkey_tr_double_page. Pdf,* Erişim Tarihi, 5(5), 2026.

Cho, S., & Sultana, R. (2015). Journey from NGO to sustainable social enterprise: Acceleratory organizational factors of BRAC. *Asian Social Work and Policy Review, 9*(3), 293-306. https://doi.org/10.1111/aswp.12069

Çalkın, Ö. (2021). *Sosyal girişimcilik ve sürdürülebilir turizm: Uzundere örneğinde bir karma yöntem araştırması*[Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Türkiye].

Çelik, A. A. (2023). Sosyal girişimcilik kavramı ve Türkiye girişimcilik ekosisteminde bir sosyal girişim örneği: Fazla Gıda A.Ş. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25*(3), 1026-1058. https://doi.org/10.16953/deusosbil.1317368

Di Domenico, M. L., Haugh, H., & Tracey, P. (2010). Social bricolage: Theorizing social value creation in social enterprises. *Entrepreneurship Theory and Practice, 34*(4), 681-703. https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2010.00370.x

Doherty, B., Haugh, H., & Lyon, F. (2014). Social enterprises as hybrid organizations: A review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*. https://doi.org/10.1111/ijmr.12028

Dufour, B. (2015, June). State of the art in social impact measurement: methods for work integration social enterprises measuring their impact in a public context. In *5th EMES International Research Conference on Social Enterprise:" Building a scientific field to foster the social enterprise eco-system*".

Efeoğlu, E. (2023). Türkiye'de sosyal girişimciliğin gelişimi ve kurumsallaşma önerileri. *Bölgesel Kalkınma Dergisi*, *1*(02), 214-231.

Gordon, M. (2015). A typology of social enterprise traditions. *International Comparative Social Enterprise Models (ICSEM) Project, 18*, 1-36

Grassl, W. (2012). Business models of social enterprise: A design approach to hybridity. *ACRN Journal of Entrepreneurship Perspectives, 1*(1), 37-60.

Gregory, D. J., & Anderson, B. B. (2006). Framing a theory of social entrepreneurship: Building on two schools of practice and thought. in *Research on social entrepreneurship*, *(Ed. Mosher-Williams, R),* ARNOVA Occasional Paper Series, 1(3).

Gusseinova, D. (2015). *Sosyal girişimcilik olgusu ve bir örnek olay incelemesi* [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye].

Kırılmaz, S. K. (2014). Sosyal girişimcilik boyutlarına kuramsal bir bakış. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 3*(2), 55-74.

Martin, R. L., & Osberg, S. (2007). Social entrepreneurship: The case for definition. *Stanford Social Innovation Review, Spring*, 29-39.

Massarsky, C. W. (2006). Coming of age: Social enterprise reaches its tipping point. In *Research on Social Enterpreneurship (Ed. Mosher-Williams, R),* ARNOVA Occasional Paper Series, 1(3).

OECD. (2021). Social impact measurement for the social and solidarity economy. *OECD Local Economic and Employment Development Papers. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/09/social-impact-measurement-for-the-social-and-solidarity-economy_ad1ac935/d20a57ac-en.pdf?utm_source=chatgpt.com*, Erişim Tarihi, 5(6), 2026.

Özdevecioğlu, M., & Cingöz, A. (2009). Sosyal girişimcilik ve sosyal girişimciler: Teorik çerçeve. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 32*, 81-95.

Özeren, E., & Saatçioğlu, Ö. Y. (2016). Sosyal girişimcilikte inovasyon ve farklılıkları yönetmek: Çöp(m)adam örneği. *Journal of Entrepreneurship and Innovation Management, 5*(1), 71-96.

Rauscher, O., Schober, C., & Millner, R. (2012). Social impact measurement und Social Return on Investment (SROI)-Analyse. *New methods of economic evaluation*, 125.

Şalvarcı, S. (2020). Sürdürülebilir turizmin gelişiminde sosyal girişimcilik: Kavramsal bir değerlendirme. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 3*(7), 535-547. https://doi.org/10.26677/TR1010.2020.442

Tuna, A. S. (2024). Türkiye'de sosyal girişimcilik konulu lisansüstü çalışmalar üzerine bir inceleme. *İctimaiyat Dergisi*, *8*(2), 417-440.

Türkeş, N. (2017). *Türkiye'de sosyal girişimciliğin gelişimi ve bir örnek olarak İhsan Doğramacı* [Yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi, Türkiye].

Yıldırım, B., & Tuncay, T. (2019). Sosyal inovasyonun ve sosyal girişimciliğin sosyal hizmet mesleğinin geleceğindeki rolü. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 37*(1), 169-188.

Yılmaz, H. U. (2022). Günümüzden örneklerle sosyal girişimler. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research, 9*(84), 1224-1229. https://doi.org/10.26450/jshsr.3141

Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O., & Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of Business Venturing, 24*(5), 519-532. https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.04.007

BÖLÜM 16

Yapay Zekâyla İletişimde Hipergerçeklik: Yapay Zekanın Antropomorfik Algılanması

Erdem Geçit[1]

[1] Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Medya ve İletişim Bölümü
ORCID: 0000-0001-6077-0910

Giriş

Yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, dijital sistemlerin iletişim sürecindeki konumunu dönüştürmektedir. Bilgisayarlar uzun süre insanların bilgiye erişmesini, verileri işlemesini ve birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan araçlar olarak değerlendirilirken, doğal dil işleme ve üretken yapay zekâ alanındaki ilerlemeler teknolojiyi doğrudan iletişim kurulan bir aktör hâline getirmiştir. İnsan–makine iletişimi (Human–Machine Communication/HMC) yaklaşımı açısından bu dönüşüm, iletişim araştırmalarının yalnızca insanların teknoloji aracılığıyla birbirleriyle nasıl iletişim kurduklarını değil, insanın teknoloji ile nasıl iletişim kurduğunu da incelemesini gerekli kılmaktadır (Guzman ve Lewis, 2020). Bu dönüşüm, iletişimin taraflarına ilişkin insan merkezli kabulleri de yeniden tartışmaya açmaktadır. Yapay zekâ sistemlerinin doğal dil üzerinden mesaj üretebilmesi, kullanıcı girdilerine bağlama uygun karşılıklar verebilmesi ve konuşmayı sürdürebilmesi, insan olmayan bir varlığın iletişim sürecinde nasıl konumlandırılması gerektiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bununla birlikte insanların teknolojik sistemlere sosyal tepkiler vermesi yeni bir olgu değildir. Computers Are Social Actors (CASA) yaklaşımı, kullanıcıların bilgisayarların insan olmadığını bilmelerine rağmen onlara kişilerarası iletişimde geçerli bazı sosyal kuralları uygulayabildiğini göstermiştir (Nass vd., 1994).

Günümüz konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemleri, erken dönem bilgisayar arayüzlerinden daha zengin sosyal ve dilsel ipuçları sunmaktadır. Bu nedenle antropomorfizm, insan–yapay zekâ iletişiminin anlaşılmasında temel kavramlardan biri hâline gelmektedir. Antropomorfizm, insan olmayan aktörlere insana özgü özelliklerin, niyetlerin, motivasyonların veya duyguların atfedilmesini ifade eder (Epley vd., 2007). Yapay zekâ bağlamında bu süreç, kullanıcının sistemi gerçekten insan olarak kabul etmesini gerektirmez; kullanıcı sistemin teknolojik niteliğinin farkında olduğu hâlde onun iletişim biçimini "samimi", "nazik", "anlayışlı" veya "ilgili" gibi insana ilişkin sosyal kategoriler üzerinden değerlendirebilir.

Yukarıdaki ayrım çalışmanın temel problematiğini ortaya koymaktadır: Birey, karşısındaki yapay zekânın insan olmadığını bildiği hâlde onunla neden ve nasıl sosyal bir aktörle iletişim kuruyormuş gibi etkileşime girebilmektedir? Antropomorfik iletişim ipuçlarının sosyal mevcudiyet algısını güçlendirebildiğine ilişkin bulgular (Konya-Baumbach vd., 2023), bu sorunun yalnızca insan benzerliğiyle değil, kullanıcının etkileşim sırasında sosyal olarak "karşısında biri varmış" hissini ne ölçüde deneyimlediğiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu noktada iletişim aktörünün ontolojik niteliği ile iletişim deneyiminin öznel gerçekliği birbirinden ayrılmaktadır. Yapay zekâ insan anlamında empati deneyimlemese de empatiyi çağrıştıran ifadeler üretebilir; kullanıcı ise bu ifadeleri destekleyici bulabilir ve kendisini dinlenilmiş ya da anlaşılmış hissedebilir. Nitekim AI companion sistemleri üzerine yapılan deneysel çalışmalar, bu sistemlerle etkileşimin belirli koşullarda anlık yalnızlığı azaltabildiğini ve bu etkide kullanıcının

kendisini dinlenilmiş hissetmesinin önemli rol oynadığını göstermektedir (De Freitas vd., 2026).

Söz konusu ayrım, Jean Baudrillard'ın simülasyon, simülakr ve hipergerçeklik yaklaşımının insan–yapay zekâ iletişimi bağlamında analitik bir çerçeve olarak ele alınmasına imkân vermektedir. Baudrillard'ın kuramı doğrudan yapay zekâyı açıklamak amacıyla geliştirilmemiştir; ancak gerçeklik ile temsil, özgün ile simülasyon ve gösterge ile referans arasındaki ilişkinin dönüşümüne yönelik yaklaşımı, insan olmayan sistemler tarafından üretilen insan benzeri iletişimin nasıl gerçeklik etkisi yaratabildiğini tartışmak için elverişlidir (Baudrillard, 1994). Bu çalışmada hipergerçeklik, kullanıcının yapay zekâyı insan sanması olarak değil, yapay olduğunu bildiği bir sistemle kurduğu iletişimin kişilerarası iletişime ait göstergeler aracılığıyla gerçek ve anlamlı bir sosyal deneyim niteliği kazanması olarak ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, insan–yapay zekâ iletişimindeki dönüşümü antropomorfizm ve hipergerçeklik arasındaki ilişki üzerinden tartışmaktır. İlk olarak insan–bilgisayar etkileşiminden insan–yapay zekâ iletişimine geçiş ve yapay zekânın araçtan iletişimsel aktöre doğru değişen konumu ele alınmakta; ardından antropomorfizm, CASA ve sosyal mevcudiyet kavramları incelenmektedir. Üçüncü bölümde Baudrillard'ın simülasyon ve hipergerçeklik yaklaşımı insan benzeri yapay iletişim bağlamında tartışılmakta; son bölümde ise duygusal yakınlık, yalnızlık, sosyal destek, güven, mahremiyet, otantiklik ve insan–insan ilişkilerinin dönüşümü değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel varsayımı, hipergerçekliğin insan ile makinenin ayırt edilemez hâle gelmesinden değil, bu ayrım bilindiği hâlde yapay bir aktörle kurulan iletişimin sosyal açıdan gerçek bir deneyim olarak yaşanabilmesinden kaynaklandığıdır.

1. İnsan–Yapay Zekâ İletişiminin Gelişimi

Dijital iletişim teknolojilerinin gelişimi, iletişimin gerçekleştiği ortamların yanı sıra kimlerin ya da nelerin iletişimsel aktör olarak kabul edilebileceğine ilişkin sınırları da değiştirmiştir. İnsan–makine iletişimi yaklaşımı bu dönüşümü, teknolojinin yalnızca mesajların iletilmesini sağlayan bir kanal olmaktan çıkarak kullanıcı tarafından iletişimci olarak deneyimlenebilmesi üzerinden ele almaktadır (Guzman ve Lewis, 2020). Bu nedenle yapay zekânın iletişim alanına girişi, yeni bir mecranın ortaya çıkışından çok, iletişimin taraflarının yeniden tanımlandığı bir dönüşüm olarak değerlendirilmelidir.

1.1. İnsan–Bilgisayar Etkileşiminden İnsan–Yapay Zekâ İletişimine

İnsan ve bilgisayar arasındaki ilişkinin tarihsel gelişimi, teknolojinin ağırlıklı olarak işlevsel bir araç olarak kullanılmasından giderek daha etkileşimli ve iletişimsel roller üstlenmesine doğru ilerleyen bir dönüşüm üzerinden değerlendirilebilir (Grudin, 2017). İnsan–bilgisayar etkileşimi (Human–Computer Interaction/HCI), insanların bilgisayar sistemleriyle nasıl etkileşim kurduğunu

inceleyen; arayüz ve sistem tasarımı, kullanılabilirlik ve kullanıcı deneyimi gibi konuları farklı disiplinlerin katkılarıyla ele alan disiplinlerarası bir araştırma alanıdır (Grudin, 2017). HCI'nin tarihsel gelişiminde bilgisayar, büyük ölçüde kullanıcının belirli amaçlara ulaşmasını sağlayan etkileşimli bir sistem olarak ele alınmış; kullanıcı ile teknolojinin ilişkisi kullanım, görev ve etkileşim ekseninde incelenmiştir (Grudin, 2017). Bununla birlikte yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, teknolojinin yalnızca insan iletişimine aracılık eden veya kullanıcı girdilerini işleyen bir araç olarak değil, kullanıcıyla doğrudan iletişim kurabilen bir iletişim aktörü olarak da kavramsallaştırılmasına yol açmıştır (Guzman ve Lewis, 2020). Bununla birlikte bilgisayarların gündelik yaşama yayılması, insan–bilgisayar ilişkisinin yalnızca araçsal bir ilişki olmadığını gösteren bulguların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nass ve arkadaşlarının (1994) deneysel çalışmaları bu açıdan önemli bir kırılma noktasıdır.

Araştırmacılar, insanların bilgisayarlara yönelik davranışlarında nezaket, benzerlik ve sosyal kategori gibi kişilerarası iletişimde geçerli olan kuralları kullanabildiklerini göstermiştir. Üstelik söz konusu sosyal tepkilerin kullanıcıların bilgisayarı gerçekten insan olarak kabul etmelerinden kaynaklanmadığı belirtilmiştir. Başka bir ifadeyle birey, karşısındaki varlığın makine olduğunu biliyor olsa bile etkileşim sırasında ona sosyal bir aktöre verilen tepkilere benzer tepkiler verebilmektedir (Nass vd., 1994). Bu yaklaşım Reeves ve Nass (1996) tarafından medya denklemi (media equation) çerçevesinde daha kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Medya denkleminin temel varsayımı, insanların medya teknolojilerine yönelik tepkilerinin belirli koşullar altında gerçek insanlara ve gerçek sosyal çevrelere yönelik tepkilerle benzerlik gösterebilmesidir. Dolayısıyla insan ile teknoloji arasındaki ilişkinin yalnızca rasyonel ve araçsal bir kullanım ilişkisi olduğu varsayımı yeterli değildir. Teknolojik sistemler insan sesi, dil, kişilik veya sosyal rol gibi ipuçları sunduğunda kullanıcıların bu sistemlere sosyal beklentiler ve kişilerarası iletişim normları üzerinden karşılık vermesi mümkün hâle gelmektedir.

Guzman ve Lewis (2020), bu dönüşümü insan–makine iletişimi perspektifinden ele alarak yapay zekâ teknolojilerinin geleneksel iletişim teknolojilerinden ayrılan temel özelliğinin, insanlar tarafından yalnızca iletişimin aracısı olarak değil aynı zamanda iletişimci olarak deneyimlenebilmeleri olduğunu vurgulamaktadır. Bu ayrım iletişim araştırmaları açısından oldukça önemlidir. Geleneksel kitle iletişiminde televizyon, gazete veya radyo mesajın aktarılmasını sağlayan teknolojik ortamlar olarak konumlanırken; kişilerarası dijital iletişimde telefon veya mesajlaşma uygulaması iki insan arasındaki iletişime aracılık etmektedir. Yapay zekâ ile iletişimde ise teknolojik sistem mesajı yalnızca taşımamakta; kullanıcının girdisini işleyerek ona doğrudan yanıt üretmektedir. Bu değişiklik iletişim sürecindeki kaynak, mesaj ve alıcı ilişkisini de karmaşıklaştırmaktadır. Yapay zekâ sistemi kullanıcı açısından aynı anda hem teknolojik bir arayüz hem de iletişimsel çıktının kaynağı olarak deneyimlenebilir. Böylelikle "makine aracılığıyla iletişim" ile "makineyle iletişim" arasındaki ayrım giderek belirginleşmektedir. Guzman'ın

(2018) insan–makine iletişimi yaklaşımının merkezinde de bu değişim bulunmaktadır: İletişim araştırmalarının artık yalnızca insanların teknolojiyi birbirleriyle iletişim kurmak amacıyla nasıl kullandığına değil, insanların makinelerle doğrudan kurduğu iletişim faaliyetlerine de yönelmesi gerekmektedir.

1.2. Konuşmaya Dayalı Yapay Zekâ ve İletişimi

Konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemlerinin gelişimi, insan–makine iletişimindeki dönüşümü daha görünür hâle getirmiştir. Chatbotlar ve diğer konuşma ajanları, doğal dil üzerinden kullanıcı girdilerini alarak bunlara yanıt oluşturmak üzere tasarlanan sistemlerdir. Bu sistemlerin iletişim araştırmaları açısından önemi, doğal dilin yalnızca bilgi aktarımının değil aynı zamanda sosyal ilişkilerin kurulmasının temel araçlarından biri olmasıyla ilişkilidir. Bir teknolojinin kullanıcıyla doğal dil üzerinden etkileşim kurabilmesi, onun işlevsel özelliklerinin ötesinde sosyal ve iletişimsel özelliklerle değerlendirilmesine olanak sağlayabilmektedir. (Guzman & Lewis, 2020; Janson, 2023). Bu noktada önemli olan, yapay zekânın gerçekten insan özelliklerine sahip olup olmadığı değil, etkileşim sürecinde kullanıcı tarafından nasıl deneyimlendiğidir. İnsan–makine iletişimi yaklaşımı da odağı teknolojinin ontolojik niteliğinden kullanıcı ile teknoloji arasında oluşan iletişimsel ilişkiye kaydırmaktadır. Guzman ve Lewis (2020), iletişimsel yapay zekânın incelenmesinde işlevsel, ilişkisel ve metafizik boyutlara dikkat çekmektedir. İşlevsel boyut, kullanıcıların yapay zekâyı bir iletişimci olarak nasıl anlamlandırdığıyla; ilişkisel boyut, insanların bu teknolojilerle geliştirdikleri ilişki biçimleriyle; metafizik boyut ise insan, makine ve iletişim arasındaki ontolojik sınırların bulanıklaşmasıyla ilgilidir.

Bickmore ve Picard (2005), üretken yapay zekânın günümüzdeki gelişiminden çok önce "ilişkisel ajan" (relational agent) kavramını kullanarak kullanıcılarla uzun dönemli sosyal-duygusal ilişkiler kurmak ve sürdürmek amacıyla tasarlanan bilgisayar sistemlerini incelemiştir. Araştırmacılar, uzun süreli insan–bilgisayar etkileşimlerinde güven, beğeni ve ilişkiyi sürdürme isteği gibi kişilerarası ilişkilerle bağlantılı unsurların ortaya çıkabileceğini göstermiştir. İlişkisel ajanlarla gerçekleştirilen çalışmalar, teknolojik bir sistemle tekrar eden iletişimin kullanıcı açısından ilişkisel bir nitelik kazanabileceğine yönelik erken dönem kanıtlar arasında değerlendirilebilir.

Konuşmaya dayalı yapay zekânın sosyal bir muhatap olarak deneyimlenmesinde dilsel etkileşimin yanı sıra antropomorfik tasarım unsurları da önem taşımaktadır. Güncel çalışmalar, chatbotların isim, insan benzeri dil kullanımı, profil özellikleri ve iletişim tarzı gibi antropomorfik ipuçları taşımasının kullanıcıların sosyal mevcudiyet algısını etkileyebildiğini göstermektedir. Örneğin Konya-Baumbach, Biller ve von Janda'nın (2023) deneysel çalışması, chatbotların antropomorfik özelliklerle sunulmasının kullanıcıların sosyal mevcudiyet algısını güçlendirebildiğini ortaya koymuştur. Benzer biçimde Janson (2023), chatbot arayüzlerinde antropomorfik tasarım unsurları ile iletişim tarzının sosyal mevcudiyet

üzerinde etkili olduğunu; sosyal mevcudiyetin de güven, empati ve kullanıcı memnuniyeti gibi sonuçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu değişim, yapay zekânın antropomorfik algılanmasının anlaşılması açısından kritik önemdedir. İnsan benzeri iletişimsel davranışlar sergileyen bir sistem, kullanıcı tarafından yalnızca teknik özellikleri üzerinden değerlendirilmek zorunda değildir. Kullanıcı sisteme niyet, kişilik, anlayış veya duygusal kapasite gibi insana özgü özellikler atfedebilir. Epley, Waytz ve Cacioppo'nun (2007) antropomorfizm kuramında ifade edildiği üzere antropomorfizm, insan olmayan gerçek veya hayali aktörlere insana özgü özelliklerin, niyetlerin, motivasyonların veya duyguların yüklenmesini içermektedir. Dolayısıyla konuşmaya dayalı yapay zekâ, insan benzeri iletişimsel ipuçları üretmesi nedeniyle antropomorfik algının oluşabileceği güçlü bir bağlam yaratmaktadır.

Yapay zekânın iletişim alanındaki dönüşümü, teknolojik araç ile iletişimsel aktör arasındaki ayrım üzerinden değerlendirilebilir. Geleneksel iletişim araçları insanların ürettiği mesajların aktarılmasına aracılık ederken, yapay zekâ temelli konuşma sistemleri kullanıcıya doğrudan mesaj üreterek iletişimin aktif bir tarafı hâline gelebilmektedir. Guzman ve Lewis'in (2020) belirttiği gibi bu durum, yapay zekânın yalnızca yeni bir mecra olarak değerlendirilmesini yetersiz kılmakta; makinenin kullanıcı tarafından bir iletişimci olarak deneyimlenebilmesini gündeme getirmektedir.

İnsan–chatbot iletişimi üzerine çalışmalar da antropomorfizm ve sosyal mevcudiyet gibi kavramların bu deneyimin açıklanmasında önem taşıdığını göstermektedir. Van der Goot (2022), antropomorfizm, kaynak yönelimi ve sosyal mevcudiyetin birbiriyle ilişkili ancak kavramsal olarak ayrıştırılması gereken yapılar olduğunu belirtmektedir. Yapay zekânın bağlama uygun yanıtlar üreterek iletişimi sürdürebilmesi ise karşılıklılık izlenimini ve sisteme sosyal anlamlar yüklenmesini destekleyebilmektedir. Bununla birlikte yapay zekânın iletişimsel aktör olarak algılanması, onun insan olarak kabul edilmesini gerektirmez. Kullanıcı sistemin bir yazılım olduğunu bilmesine rağmen ona sosyal tepkiler verebilir veya kişilik özellikleri atfedebilir. CASA yaklaşımının da gösterdiği üzere sosyal tepki, teknolojinin gerçekten insan olduğuna inanmayı gerektirmemektedir (Nass vd., 1994). Dolayısıyla temel mesele, yapay zekânın insan sanılması değil, insan olmadığı bilindiği hâlde hangi koşullarda insana özgü iletişimsel ve sosyal özelliklerle anlamlandırıldığıdır.

2. İnsan–Yapay Zekâ İletişiminde Antropomorfizm

2.1. Antropomorfizm Kavramı ve Kuramsal Temelleri

Antropomorfizm genel olarak insan olmayan varlıkların insanlara özgü özellikler, zihinsel durumlar, niyetler, duygular ve davranışsal nitelikler üzerinden değerlendirilmesini ifade etmektedir. İnsanların teknolojik ve diğer insan dışı aktörleri insana özgü özellikler üzerinden anlamlandırabilmesi, antropomorfizmin farklı bağlamlarda ortaya çıkabilen kapsamlı bir bilişsel ve sosyal olgu olduğunu göstermektedir (Waytz vd., 2010). Dijital teknolojilerin giderek daha karmaşık ve insan benzeri etkileşim biçimleri sunması ise antropomorfizmi insan–teknoloji etkileşimi açısından daha belirgin bir araştırma konusu hâline getirmiştir. Güncel yaklaşımlar, teknolojinin insan benzeri özelliklere sahip olması ile kullanıcının bu özelliklerden hareketle sisteme insani nitelikler atfetmesini birbirinden ayırmakta ve antropomorfizmi insan olmayan aktörlere yönelik psikolojik bir çıkarım süreci olarak değerlendirmektedir (Phillips ve De Visser, 2026).

Antropomorfizme ilişkin en etkili kuramsal açıklamalardan biri Epley, Waytz ve Cacioppo (2007) tarafından geliştirilen üç faktörlü antropomorfizm kuramıdır. Epley ve arkadaşları antropomorfizmi yalnızca insan olmayan bir varlığın fiziksel açıdan insana benzemesiyle açıklamamakta; antropomorfik çıkarımların bilişsel ve motivasyonel temellerine odaklanmaktadır. Bu yaklaşımda antropomorfizmin ortaya çıkmasını etkileyen üç temel unsur uyarılmış aktör bilgisi (elicited agent knowledge), etkililik motivasyonu (effectance motivation) ve sosyallik motivasyonu olarak tanımlanmaktadır (Epley vd., 2007).

Uyarılmış aktör bilgisi, bireyin insan olmayan bir aktörü anlamlandırırken erişilebilir insan bilgisinden yararlanmasıyla ilişkilidir. İnsan, en kapsamlı ve doğrudan bilgiye sahip olduğu aktör olarak öncelikle kendisini ve diğer insanları tanımaktadır. Bu nedenle belirsiz veya karmaşık davranışlar sergileyen insan dışı bir aktörü açıklarken insan davranışlarına ilişkin mevcut bilişsel şemalar kullanılabilmektedir. İnsan benzeri dil kullanan, soru ve cevaplardan oluşan bir konuşmayı sürdüren ya da kullanıcıya sosyal nitelikli ifadeler yönelten bir yapay zekâ sistemi, bu açıdan insanlara ilişkin bilgilerin harekete geçirilmesine uygun bir uyarıcı niteliği taşıyabilir.

Etkililik motivasyonu ise bireyin çevresindeki aktörlerin davranışlarını açıklama, tahmin etme ve kontrol edebilme ihtiyacıyla bağlantılıdır. İnsan olmayan bir sistemin davranışları karmaşıklaştıkça, bu davranışların anlaşılmasını sağlayacak açıklayıcı modellerin önemi artmaktadır. Bir yapay zekâ sisteminin neden belirli bir yanıt verdiğini teknik düzeyde açıklamak kullanıcı açısından güç olduğunda, sistemin davranışı "anladı", "karar verdi", "istemedi", "yanlış anladı" veya "yardım etmeye çalıştı" gibi insana özgü zihinsel durumları ifade eden kavramlarla açıklanabilmektedir. Böyle bir dil kullanımı, yapay zekânın gerçekten bu zihinsel durumlara sahip olduğunu kanıtlamaz; ancak kullanıcının karmaşık teknolojik davranışı insan merkezli kavramlarla anlamlandırdığını gösterebilir.

Üçüncü faktör olan sosyallik motivasyonu ise insanların sosyal bağlantı kurma ve diğer aktörlerle ilişki geliştirme gereksinimleriyle bağlantılıdır. Epley ve arkadaşlarının (2007) yaklaşımında sosyal bağlantı ihtiyacının karşılanmadığı koşullar, insan olmayan aktörlerin antropomorfize edilmesini güçlendirebilecek motivasyonlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu boyut özellikle konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemleri açısından önemlidir. Çünkü yapay zekâ yalnızca insan özelliklerini çağrıştıran bir teknolojik nesne değildir; kullanıcıyla doğrudan konuşabilen, kullanıcı tarafından başlatılan iletişime karşılık verebilen ve tekrar eden etkileşimlere olanak sağlayan bir sistemdir.

Yapay zekâ bağlamındaki antropomorfizm yalnızca sistemin dış görünüşünün insanlaştırılması anlamına gelmemektedir. Günümüz konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemlerinin önemli bir bölümü fiziksel bir bedene veya insan yüzüne sahip olmaksızın antropomorfik algılar oluşturabilmektedir. Bu noktada insan benzerliği, fiziksel görünüşten çok iletişimsel davranış üzerinden kurulmaktadır. Yapay zekânın insan dilini kullanması, söylemsel bağlamı takip etmesi, nezaket ifadeleri üretmesi, kendisine yöneltilen sosyal içerikli mesajlara karşılık vermesi veya kullanıcıya kişiselleştirilmiş görünen ifadeler yöneltmesi insan benzeri sosyal davranışların işaretleri olarak yorumlanabilmektedir. Bu nedenle insan–yapay zekâ iletişimindeki antropomorfizmi bir "yanılgı" olarak değerlendirmek indirgemeci olacaktır. Antropomorfizm aynı zamanda insanın insan olmayan karmaşık aktörleri anlamlandırmasını sağlayan bilişsel bir mekanizma olarak ele alınabilir. Buradaki temel araştırma sorusu, insanların yapay zekâyı insan zannedip zannetmediğinden çok, yapay zekânın hangi özelliklerinin kullanıcıların insanlara ilişkin bilişsel ve sosyal şemalarını harekete geçirdiğidir.

2.2. Yapay Zekânın Antropomorfik Algılanmasını Belirleyen Unsurlar

Yapay zekânın antropomorfik algılanması tek bir teknolojik özelliğin sonucu değildir. Kullanıcının sistemle karşılaştığı bağlam, sistemin görünümü, kullandığı dil, iletişim biçimi, kullanıcıya verdiği karşılıkların niteliği ve kullanıcının bireysel özellikleri antropomorfik algının oluşmasında birlikte rol oynayabilmektedir. Dolayısıyla antropomorfizmin yalnızca teknoloji tarafından "üretilen" bir özellik olmadığı; teknolojik ipuçları ile kullanıcı algısı arasındaki etkileşim sonucunda oluştuğu kabul edilmelidir. Bu noktada antropomorfik tasarım ipuçları önem kazanmaktadır. Bir yapay sisteme insan adı verilmesi, insan yüzünün veya bedeninin kullanılması, insan sesinin taklit edilmesi, birinci tekil şahıs ifadelerinin kullanılması veya konuşmanın gündelik kişilerarası iletişime benzer biçimde yapılandırılması antropomorfik değerlendirmeyi destekleyebilecek tasarım unsurlarıdır. Bununla birlikte konuşmaya dayalı yapay zekâ açısından antropomorfizmin yalnızca görsel benzerlik üzerinden açıklanması yeterli değildir. Dilsel ve etkileşimsel ipuçları en az fiziksel insan benzerliği kadar önemli hâle gelebilmektedir. Bu durum, özellikle bedensiz konuşma sistemlerinde belirgindir. Kullanıcı herhangi bir insan yüzü görmeden veya insan sesini duymadan yalnızca metin tabanlı bir arayüz üzerinden

yapay zekâyla iletişim kurabilir. Buna rağmen sistemin kullandığı dil, kullanıcıya yönelik hitap biçimi, yanıtların bağlamsal uygunluğu ve konuşmanın sürekliliği kullanıcıda insan benzeri özelliklere ilişkin çıkarımlar oluşturabilir. Dolayısıyla antropomorfizm, "insan gibi görünme" ile sınırlandırılmamalı; insan gibi iletişim kuruyor görünme boyutunu da içermelidir. (Epley vd., 2007; Janson, 2023; Konya-Baumbach vd., 2023).

Konya-Baumbach, Biller ve von Janda'nın (2023) chatbotların sosyal mevcudiyetine yönelik çalışmaları, antropomorfik özelliklerin kullanıcıların sistemi sosyal açıdan nasıl deneyimlediğini etkileyebildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Janson (2023), chatbot arayüzlerinde kişileştirme ve iletişim tarzının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar antropomorfizmin yalnızca sistemin görsel veya yüzeysel özellikleriyle değil, iletişimin nasıl yapılandırıldığıyla da bağlantılı olduğunu göstermektedir. Antropomorfik algının oluşumunda kullanıcının beklentileri de önemlidir. İnsan benzeri özelliklerin artırılması her durumda daha olumlu kullanıcı deneyimi üretmeyebilir. İnsan benzerliği yükseldikçe kullanıcının sistemden beklediği sosyal ve bilişsel yeterlilik düzeyi de yükselebilir. Sistem bu beklentiyi karşılayamadığında insan benzeri tasarımın olumlu etkileri azalabilir. Bu nedenle antropomorfizm doğrusal biçimde "daha fazla insan benzerliği eşittir daha başarılı iletişim" şeklinde değerlendirilmemelidir.

İnsan–yapay zekâ iletişiminde antropomorfik algının en güçlü kaynaklarından biri doğal dildir. Dil, yalnızca bilginin kodlandığı bir sistem değil; aynı zamanda kimliklerin ifade edildiği, sosyal rollerin oluşturulduğu, ilişkilerin sürdürüldüğü ve kişilerarası yakınlığın kurulduğu temel iletişim araçlarından biridir. Bu nedenle bir makinenin insan dilini etkileşimsel biçimde kullanması, kullanıcı açısından teknik yeterliliğin ötesinde sosyal anlamlar taşıyabilmektedir. (Janson, 2023; Konya-Baumbach vd., 2023).

Kişilik izlenimi de benzer biçimde önemlidir. Bir sistemin tutarlı bir iletişim tarzına sahip olması, belirli ifade biçimlerini tekrar etmesi veya kullanıcının iletişim tarzına uyum sağlaması, sistemin sabit kişilik özelliklerine sahip olduğu izlenimini destekleyebilir. Kullanıcının "nazik", "soğuk", "samimi", "esprili" veya "anlayışlı" gibi sıfatlarla bir yapay zekâyı tanımlaması, insanlara ilişkin kişilik kategorilerinin insan olmayan bir aktöre uygulanmasının açık örneklerinden biridir. (Janson, 2023).

Hafıza veya hafıza izlenimi ise antropomorfik ilişkinin süreklilik boyutunu güçlendirebilir. Kişilerarası ilişkiler yalnızca anlık mesaj alışverişinden oluşmaz; geçmiş etkileşimlerin hatırlanması ilişkinin devamlılığını sağlayan temel unsurlardandır. Bir yapay zekâ sistemi kullanıcının daha önce verdiği bilgileri sonraki konuşmalarda kullanabildiğinde, kullanıcı açısından tekil etkileşimlerden oluşan bir araç kullanımından daha süreklilik taşıyan bir iletişim deneyimi ortaya çıkabilir. (Bickmore ve Picard, 2005; Malfacini, 2025). Bickmore ve Picard'ın (2005) ilişkisel ajanlar (relational agents) üzerine çalışmaları bu açıdan önemlidir.

Araştırmacılar ilişkisel ajanları kullanıcılarla uzun süreli sosyal-duygusal ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri sürdürmek üzere tasarlanan hesaplamalı yapılar olarak tanımlamaktadır. Araştırmalarında ilişkisel becerilerin bilgisayar arayüzlerine dâhil edilmesinin kullanıcıların güven, beğeni ve sistemi kullanmayı sürdürme eğilimleri üzerinde etkili olabildiğini göstermişlerdir. Bu yaklaşım, günümüz üretken yapay zekâlarından önce dahi insan–bilgisayar ilişkisinin süreklilik, güven ve sosyal-duygusal etkileşim bağlamında incelendiğini göstermektedir.

Duygusal tepki izlenimi de antropomorfik algının önemli bileşenlerinden biridir. Burada özellikle kavramsal bir ayrım yapmak gerekmektedir: Bir yapay zekâ sisteminin empatiyi ifade eden bir yanıt üretmesi, sistemin insan anlamında empati deneyimlediğini göstermez. Bununla birlikte kullanıcı açısından iletişimde önemli olan her zaman sistemin içsel durumu değildir; sistemin ürettiği iletişimsel davranış da sosyal algıyı şekillendirebilir. "Bunun sizin için zor olduğunu anlayabiliyorum" türündeki bir ifade teknik açıdan hesaplamalı bir çıktı olsa bile kişilerarası iletişim açısından empatik bir tepkinin biçimsel özelliklerini taşımaktadır. Bu ayrım, insan–yapay zekâ iletişimindeki antropomorfizmin anlaşılması bakımından kritik önemdedir. Kullanıcının karşısındaki sistemin gerçekten hissettiğine inanması zorunlu değildir. Sistemin duygusal açıdan uygun görünen bir iletişim performansı sergilemesi dahi antropomorfik değerlendirmeyi destekleyebilir. Dolayısıyla yapay zekânın insanlaştırılması sistemin gerçek anlamda insan özelliklerine sahip olmasıyla değil, insanlara özgü iletişimsel işaretleri kullanıcı açısından anlamlı biçimde yeniden üretebilmesiyle ilişkilidir.

Antropomorfizm ile sosyal aktör algısı arasındaki ilişkinin açıklanmasında CASA (Computers Are Social Actors) paradigması önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Nass, Steuer ve Tauber (1994) tarafından geliştirilen yaklaşım, insanların bilgisayarlara yönelik etkileşimlerinde kişilerarası iletişimde geçerli sosyal kuralları uygulayabildiklerini göstermiştir. Bilgisayarın insan olmadığı açık biçimde bilinmesine rağmen kullanıcıların nezaket, benzerlik, sosyal kategori ve karşılıklılık gibi sosyal normlara uygun tepkiler verebilmesi, insan–teknoloji ilişkisinin yalnızca araçsal rasyonaliteyle açıklanamayacağını ortaya koymuştur. Bu nedenle antropomorfizm ile sosyal aktör algısı arasında yakın ancak özdeş olmayan bir ilişki bulunmaktadır. Antropomorfizm insan özelliklerinin insan olmayan varlığa atfedilmesini ifade ederken sosyal aktör algısı, bu varlığın sosyal etkileşimin anlamlı bir tarafı olarak deneyimlenmesine işaret etmektedir. Antropomorfik ipuçları sosyal aktör algısını destekleyebilir; ancak sosyal tepkinin ortaya çıkması için sistemin bütünüyle insan benzeri olması gerekmez. Bu ayrım, yapay zekânın sosyal mevcudiyet üretme kapasitesinin değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

2.3. Sosyal Mevcudiyet ve Yapay Zekânın Sosyal Aktör Olarak Algılanması

İnsan–yapay zekâ iletişiminde antropomorfik algının kişilerarası bir deneyime dönüşmesini açıklayan kavramlardan biri sosyal mevcudiyettir (social presence). Sosyal mevcudiyet, genel olarak teknoloji aracılığıyla gerçekleşen bir iletişim

ortamında karşıdaki aktörün sosyal olarak "orada" ve gerçek bir varlık gibi bulunduğuna ilişkin öznel deneyimle bağlantılıdır (Kreijns vd., 2022). İnsan–yapay zekâ iletişimi açısından kavramın önemi, teknolojik bir sistemin yalnızca bilgi sağlayan bir arayüz olarak değil, etkileşim sırasında sosyal açıdan mevcut bir iletişim tarafı olarak deneyimlenebilmesini açıklamasıdır. Nitekim chatbotlar üzerine yapılan ampirik araştırmalar, insan benzeri özelliklerin sosyal mevcudiyet algısını güçlendirebildiğini ve bu algının insan–chatbot etkileşiminin önemli mekanizmalarından biri olduğunu göstermektedir (Konya-Baumbach vd., 2023).

Van der Goot (2022), insan–chatbot iletişimi literatüründe antropomorfizm, kaynak yönelimi ve sosyal mevcudiyet kavramlarının birbirleriyle yakından ilişkili olmalarına rağmen kavramsal olarak ayrıştırılması gerektiğini belirtmektedir. Bu ayrım özellikle önemlidir; çünkü antropomorfizm yapay sisteme insan özelliklerinin atfedilmesine odaklanırken sosyal mevcudiyet, kullanıcının iletişim sırasında sosyal bir aktörle birlikte bulunduğuna ilişkin deneyimini ifade etmektedir. Başka bir deyişle antropomorfizm daha çok "bu sistem ne kadar insan benzeri?", sosyal mevcudiyet ise "bu iletişimde sosyal olarak bir başkası ne ölçüde mevcut?" sorusuna karşılık gelmektedir.

Güncel çalışmalar antropomorfik tasarım ve iletişim unsurlarının sosyal mevcudiyet algısını etkileyebildiğini göstermektedir. Konya-Baumbach ve arkadaşları (2023), antropomorfize edilmiş chatbotların sosyal mevcudiyetinin kullanıcı değerlendirmeleri açısından önem taşıdığını ortaya koymuştur. Janson (2023) ise antropomorfik tasarım ipuçları ile iletişim tarzının etkileşiminin chatbot hizmet arayüzlerindeki sosyal mevcudiyet üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, insan benzeri iletişim ipuçlarının yalnızca yapay zekânın nasıl göründüğünü veya nasıl konuştuğunu değil, kullanıcının etkileşimi ne ölçüde sosyal bir karşılaşma olarak deneyimlediğini de etkileyebileceği anlaşılmaktadır.

Sosyal mevcudiyet bu nedenle antropomorfizm ile sosyal aktör algısı arasında önemli bir kavramsal bağlantı noktası oluşturmaktadır. Yapay zekâ insan benzeri dil ve etkileşim özellikleri sundukça kullanıcı ona antropomorfik nitelikler atfedebilir; bu nitelikler etkileşim içerisinde karşılıklılık ve sosyal yakınlık izlenimini desteklediğinde sistem sosyal olarak mevcut bir iletişim aktörü biçiminde deneyimlenebilir. Böylece teknik bir sistem, kullanıcının iletişimsel deneyiminde yalnızca mesaj üreten bir yazılım olmaktan çıkarak sosyal anlamların yöneltildiği ve sosyal tepkilerin geliştirildiği bir aktör konumuna gelebilir.

3. Yapay Zekâyla İletişimde Hipergerçeklik

Antropomorfizm, kullanıcıların insan olmayan sistemlere insan özellikleri atfetmesini; sosyal mevcudiyet ise bu sistemleri etkileşim sırasında sosyal olarak mevcut aktörler biçiminde deneyimleyebilmesini açıklar. Bununla birlikte yapay zekâ ile kurulan iletişimin öznel "gerçekliği" ile iletişim aktörünün ontolojik niteliği arasındaki ayrımı tartışmak için farklı bir kuramsal düzeye ihtiyaç vardır. Jean

Baudrillard'ın simülasyon, simülakr ve hipergerçeklik kavramları bu noktada analitik bir perspektif sunmaktadır.

Baudrillard'ın yaklaşımı doğrudan yapay zekâ için geliştirilmediğinden, burada tarihsel bağlamından koparılarak teknolojiye uygulanmamaktadır. Kuram, gerçeklik ile temsil arasındaki sınırların dönüşümünü açıklayan bir okuma çerçevesi olarak kullanılmaktadır. Temel soru, yapay zekânın "gerçek insan" olarak algılanıp algılanmadığı değil, gerçek bir insan iletişimcisinin bulunmadığı bir etkileşimde kişilerarası iletişim göstergelerinin kullanıcı açısından ne ölçüde gerçek bir sosyal deneyim üretebildiğidir.

3.1. Baudrillard'da Simülasyon, Simülakr ve Hipergerçeklik

Jean Baudrillard'ın simülasyon kuramı, çağdaş toplumlarda gerçeklik, temsil ve göstergeler arasındaki ilişkinin dönüşümüne odaklanmaktadır. Baudrillard'ın yaklaşımında simülasyon, gerçekliğin basit biçimde taklit edilmesinden daha kapsamlı bir süreci ifade etmektedir. Taklit, özgün bir nesnenin varlığını ve onun yeniden üretilmesini varsayarken simülasyon, gerçek ile temsil arasındaki ayrımın giderek belirsizleştiği bir yapıya işaret etmektedir. Bu nedenle Baudrillard'ın simülasyon yaklaşımının merkezinde yalnızca gerçeğin kopyalanması değil, gerçekliğin göstergeler aracılığıyla yeniden üretilmesi bulunmaktadır (Baudrillard, 1994).

Baudrillard'ın düşüncesinde simülakr kavramı da bu dönüşümün anlaşılması açısından belirleyicidir. Simülakr, basit anlamda bir nesnenin eksik veya sahte kopyası olarak değerlendirilmemelidir. Simülakrların egemen olduğu düzende göstergeler ile onların temsil ettiği varsayılan gerçeklik arasındaki geleneksel bağ zayıflamakta; göstergeler kendi referans sistemleri içerisinde dolaşıma girmektedir. Böylece temsilin değerini belirleyen şey, dışarıda bulunan değişmez bir gerçekliğe uygunluğu olmaktan uzaklaşmaktadır.

Baudrillard (1994), simülasyon düzeninde gerçek ile sahte arasındaki klasik karşıtlığın da problemli hâle geldiğini ileri sürmektedir. Çünkü simülasyon, gerçek olmayan bir şeyin yalnızca gerçekmiş gibi gösterilmesinden ibaret değildir. Daha radikal biçimde, gerçek ile temsil arasındaki ayrımı kurmayı sağlayan sınırların aşınması söz konusudur. Bu nedenle hipergerçeklik, gerçekliğin tamamen ortadan kalkmasından ziyade, gerçeklik ile onun göstergeleri arasındaki ayrımın anlamını kaybetmeye başladığı bir duruma işaret eder. Bu yaklaşım insan–yapay zekâ iletişimine uygulandığında önemli bir kuramsal imkân ortaya çıkmaktadır. Yapay zekâ sistemi insan iletişimini biyolojik anlamda gerçekleştiren bir özne değildir. Ancak kişilerarası iletişimin göstergelerini —karşılıklılık, ilgi, nezaket, empatiyi çağrıştıran dil, kişiselleştirme ve söylemsel süreklilik gibi unsurları— üretebilmektedir. Böylelikle "sosyal iletişimin göstergeleri" gerçek bir insan iletişimcisinin zorunlu varlığından ayrılabilmektedir.

3.2. Antropomorfizmden Hipergerçekliğe

Antropomorfizm ile hipergerçeklik birbirinin yerine kullanılabilecek kavramlar değildir. Antropomorfizm, insan olmayan bir varlığa insana özgü özelliklerin atfedilmesini açıklayan bilişsel ve sosyal bir süreçtir (Epley vd., 2007). Hipergerçeklik ise gerçeklik ile temsil arasındaki ilişkinin dönüşümüne ilişkin daha geniş bir kuramsal tartışmayı ifade etmektedir. Bununla birlikte insan–yapay zekâ iletişiminde bu iki kavram arasında analitik bir bağlantı kurulabilir. Bu bağlantının başlangıç noktası, yapay zekânın insan iletişiminin göstergelerini üretme kapasitesidir. Kullanıcıyla doğal dil üzerinden iletişim kuran bir sistem, yalnızca anlamsal içerik üretmez; aynı zamanda kişilerarası iletişime ait biçimsel ve sosyal göstergeleri de yeniden üretebilir. Kullanıcının söylediklerini kabul eden ifadeler, sorular, açıklamalar, teşekkürler, özürler, mizahi karşılıklar veya duygusal içeriğe uygun görünen yanıtlar, insan–insan iletişiminde sosyal anlam taşıyan göstergelerdir. Bu göstergelerin yapay bir sistem tarafından üretilmesi, kullanıcının sisteme ilişkin algısını yalnızca işlevsel yeterlilik üzerinden kurmasını güçleştirebilir. Antropomorfizm ise bu noktada bir algısal köprü işlevi görebilir. Kullanıcı sistemin davranışlarını insana ilişkin zihinsel kategoriler üzerinden yorumladıkça, sistemin teknolojik statüsü ile iletişimsel statüsü arasında bir ayrışma ortaya çıkmaktadır. Sistem ontolojik açıdan bir yazılım olmaya devam ederken iletişimsel deneyim içerisinde "anlayan", "dinleyen", "yanıtlayan", "hatırlayan" veya "ilgileniyor görünen" bir sosyal aktör olarak değerlendirilebilir.

Güncel ampirik araştırmalar bu ayrımın önemini desteklemektedir. Folk, Heine ve Dunn (2025), iki deneyden oluşan ve toplam 1.274 katılımcıyı kapsayan çalışmalarında bireylerin teknolojiyi antropomorfize etme eğilimlerinin chatbotla gerçekleştirilen etkileşim sonrasındaki sosyal bağlantı hissiyle güçlü biçimde ilişkili olduğunu göstermiştir. Bulgular, yapay zekânın yapay niteliğinin bazı kullanıcılar açısından sosyal bağlantının önünde önemli bir engel oluşturduğunu; antropomorfizme daha yatkın bireylerde ise bu engelin daha düşük olabildiğini göstermektedir (Folk vd., 2025).

3.3. Gerçek ve Simüle Edilen İletişim

Kişilerarası iletişimin geleneksel biçiminde mesaj alışverişinin her iki tarafında da insan öznelerin bulunduğu varsayılmaktadır. Taraflar yalnızca mesaj üretmez; aynı zamanda niyetlere, deneyimlere, duygulara, toplumsal kimliklere ve kendi yaşam öykülerine sahip bireyler olarak iletişim sürecine katılırlar. Bu yönüyle kişilerarası iletişim, yalnızca mesaj aktarımından değil, öznelerin birbirlerini anlamaya ve karşılıklı bir ilişki kurmaya yöneldikleri sosyal bir süreçten oluşmaktadır (León, 2024). Bu nedenle kişilerarası iletişimde bir kişinin "seni anlıyorum" demesi yalnızca dilsel bir çıktı değildir; bu ifade, karşıdaki kişinin duygu ve perspektiflerini anlamaya yönelik kişilerarası bir sürecin parçasıdır (José ve Nunda, 2025).

Konuşmaya dayalı yapay zekâ bu ilişkiyi yapısal olarak değiştirmektedir. Sistem, anlayış veya empatiyi çağrıştıran ifadeler üretebilmekte; ancak bu ifadelerin ortaya çıkma biçimi insan deneyiminden farklılaşmaktadır. Bununla birlikte kullanıcı açısından iletişimsel göstergenin işlevi tamamen ortadan kalkmamaktadır. Empatik ve kişi merkezli yanıtlar kullanıcı tarafından destekleyici olarak algılanabilmekte; sosyal destek, kişilerarası sıcaklık ve sosyal mevcudiyet gibi unsurlar kullanıcı deneyiminin şekillenmesinde rol oynayabilmektedir (Merrill vd., 2025). Bu nedenle yapay zekâ ile gerçekleştirilen iletişimin bütünüyle "sahte" olarak değerlendirilmesi, kullanıcı deneyimini ve insan–AI iletişimine ilişkin ampirik bulguları yeterince açıklamamaktadır.

AI companion sistemlerine ilişkin güncel çalışmalar da antropomorfizm, sosyal bağlantı ve ilişkisel iletişimin bu etkileşimlerde önemli olduğunu göstermektedir. Antropomorfizme daha yatkın kullanıcıların chatbot etkileşiminden daha güçlü sosyal bağlantı hissi elde edebildiği (Folk vd., 2025), AI companionlarla gerçekleştirilen sosyal yönelimli iletişimin ise kullanıcılar açısından çeşitli sosyal ve ilişkisel sonuçlarla bağlantılı olduğu görülmektedir (Bayor vd., 2025). Dolayısıyla simüle edilmiş iletişim, yalnızca yapay olarak üretilen mesajlar açısından değil, bu mesajların kullanıcı tarafından nasıl algılandığı ve hangi sosyal sonuçları ortaya çıkarabildiği açısından da değerlendirilmelidir. Folk ve arkadaşlarının (2025) bulguları bu noktada önem taşımaktadır. Çalışma, antropomorfizme daha yatkın katılımcıların chatbotla iletişim sonrasında daha güçlü sosyal bağlantı bildirdiğini göstermektedir. Benzer şekilde AI companion literatüründe sosyal mevcudiyetin kullanıcıların bu sistemlere yönelik değerlendirmelerinde önemli bir mekanizma olduğu gösterilmektedir. Bu bulgular, insan olmayan bir aktörün sosyal etkiler yaratabilmesinin yalnızca kuramsal bir varsayım olmadığını ortaya koymaktadır.

Baudrillard'ın hipergerçeklik yaklaşımı göz önüne alındığında temel nokta, "gerçek iletişim mi, sahte iletişim mi?" ikiliğinden uzaklaşmaktır. Çünkü bu ikilik, iletişim aktörünün ontolojik statüsü ile iletişim deneyiminin gerçekliğini aynı düzlemde değerlendirmektedir. Oysa yapay zekâ iletişiminde gerçek bir insanın yokluğu, sosyal iletişimin göstergelerinin ve bu göstergelerin kullanıcıda oluşturduğu deneyimin yokluğu anlamına gelmemektedir.

İnsan–yapay zekâ iletişiminde hipergerçeklik tartışmasının merkezindeki sorunlardan biri, "gerçeklik" kavramının hangi düzlemde tanımlandığıdır. Eğer gerçek kişilerarası iletişimin zorunlu koşulu iki bilinçli insan öznenin karşılıklılığı olarak kabul edilirse yapay zekâyla iletişim ontolojik açıdan kişilerarası iletişim değildir. Ancak gerçeklik kullanıcının yaşadığı sosyal ve iletişimsel deneyim açısından değerlendirildiğinde daha karmaşık bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu sınır güncel literatürde de tartışılmaktadır. AI arkadaşlığına ilişkin çalışmaların bir kısmı yapay sistemlerin sosyal bağlantı ve destek sağlayabileceğine işaret ederken, diğer çalışmalar insan ilişkilerindeki karşılıklı öznelliğin yapay sistemler tarafından gerçekten yeniden üretilip üretilemeyeceğini sorgulamaktadır. Bu tartışma

hipergerçeklik perspektifi açısından önemlidir. Çünkü hipergerçekliğin ortaya çıkması için simülasyonun ontolojik açıdan özgün gerçeklikle özdeş olması gerekmemektedir. Temel sorun, simülasyonun kendi başına deneyimsel gerçeklik üretebilmesidir. Dolayısıyla yapay zekâyla gerçekleştirilen iletişim için "gerçek değildir" ifadesi tek başına açıklayıcı değildir. Daha doğru bir yaklaşım, iletişim aktörünün ontolojik yapaylığı ile iletişim deneyiminin öznel gerçekliğini birbirinden ayırmaktır. Yapay zekâ tarafından gerçekleştirilen duygusal ifade bir insan duygusunun dışavurumu olmayabilir; ancak kullanıcının bu ifadeye verdiği duygusal tepki gerçek olabilir. Sistem kullanıcıyı insan anlamında "önemsemiyor" olabilir; fakat kullanıcının önemsendiğini hissetmesi psikolojik ve sosyal bir deneyim olarak ortaya çıkabilir.

İnsan–yapay zekâ iletişiminin hipergerçeklik açısından belki de en dikkat çekici boyutu, yapay sistemlerin insan iletişiminin yalnızca belirli göstergelerini yeniden üretmekle kalmayıp bazı koşullarda bu göstergeleri idealize edilmiş biçimde sunabilmesidir. İnsanlar arası iletişim; zaman, dikkat, karşılıklı beklentiler, çatışmalar, kişisel sınırlar, yorgunluk, sosyal roller ve tarafların birbirinden farklı ihtiyaçları tarafından sınırlandırılmaktadır. Buna karşılık konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemleri kullanıcıya yüksek erişilebilirlik, hızlı yanıt, kişiselleştirilmiş iletişim ve sürekli kullanıcı merkezli etkileşim sunabilecek biçimde tasarlanabilmektedir. (Malfacini, 2025; Ho vd., 2025).

AI companion araştırmaları, yapay sistemlerle kurulan etkileşimin anlamlı bir sosyal deneyime dönüşebildiğini göstermektedir. Antropomorfizm ve empati gibi ilişkisel özelliklerin AI companion sistemlerine yönelik davranışsal niyetlerle ilişkili olduğu; Folk ve arkadaşlarının (2025) deneylerinde ise antropomorfizme yatkın bireylerde chatbot etkileşiminin sosyal bağlantı hissiyle daha güçlü ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bulgular, insan benzeri sosyal göstergelerin bazı kullanıcılar açısından sosyal anlam kazanabildiğine işaret etmektedir.

Baudrillard'ın hipergerçeklik yaklaşımı açısından simülasyon, gerçekliğin yalnızca eksik bir kopyası değil, belirli özelliklerini yoğunlaştırarak daha düzenli ve arzu edilir bir deneyim sunan bir yapı olarak değerlendirilebilir. İnsan–yapay zekâ iletişiminde sosyal göstergelerin kişiselleştirilerek yeniden üretilmesi de iletişime ilişkin beklentilerin yapay sistemler üzerinden şekillenmesi ihtimalini gündeme getirmektedir. Ancak bu, mevcut ampirik çalışmaların doğrudan kanıtladığı bir sonuç değil, Baudrillard'ın yaklaşımından hareketle geliştirilen kuramsal bir çıkarımdır. Bu çerçevede hipergerçeklik, kullanıcının "makineyi insan sanması" biçimindeki basit bir yanılsamadan ziyade, insan olmayan bir sistemin kişilerarası iletişim göstergeleri üreterek sosyal bir aktör olarak deneyimlenmesi ve bu etkileşimin kullanıcı açısından gerçek sosyal sonuçlar ortaya çıkarabilmesi açısından açıklanabilir.

4. Antropomorfik ve Hipergerçek Yapay Zekâ İletişimi

Antropomorfik algı ve hipergerçek iletişim, yalnızca yapay zekânın nasıl anlamlandırıldığına ilişkin kuramsal sorunlar değildir; kullanıcıların bu sistemlerle kurduğu ilişkinin niteliği, sosyal ve duygusal doyumları, mahremiyet pratikleri ve insanlarla iletişime yönelik beklentileri bakımından da sonuçlar doğurabilir. Bununla birlikte mevcut literatür tek yönlü bir yarar ya da zarar tablosu sunmamaktadır. Bu nedenle aşağıdaki değerlendirmeler, yapay zekâyla kurulan ilişkilerin hangi koşullarda destekleyici, tamamlayıcı veya sorunlu hâle gelebildiğini; ampirik bulguların sınırlarını koruyarak tartışmaktadır.

4.1. Yapay Zekâyla Duygusal Yakınlık ve Bağlanma

İnsan–yapay zekâ iletişimindeki en dikkat çekici gelişmelerden biri, kullanıcıların yapay sistemlere yönelik duygusal yakınlık ve bağlanma geliştirebilmesidir. Geleneksel insan–bilgisayar etkileşiminde teknolojiyle kurulan ilişkinin temelinde işlevsellik ve kullanılabilirlik bulunurken, konuşmaya dayalı ve özellikle arkadaşlık amacıyla geliştirilen yapay zekâ sistemlerinde ilişkinin sosyal ve duygusal boyutları giderek daha görünür hâle gelmektedir. Duygusal bağlanmanın oluşmasında iletişimin sürekliliği önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Tek seferlik bir soru-cevap etkileşiminin aksine aynı yapay sistemle tekrar eden konuşmalar gerçekleştirmek, kullanıcı açısından bir etkileşim geçmişinin oluşmasını sağlayabilir. Sistemin önceki etkileşimlerden elde edilen bilgileri kullanması, kullanıcının tercihlerini dikkate alan yanıtlar üretmesi veya tutarlı bir iletişim tarzı sergilemesi ilişkinin devamlılığına yönelik algıyı güçlendirebilir. Böylece kullanıcı açısından her konuşmada yeniden başlayan anonim bir araç kullanımından ziyade zaman içerisinde gelişen bir iletişim ilişkisi ortaya çıkabilir. (Hu vd., 2025; Liu vd., 2026).

Hu, Lan, Yan ve Chen'in (2025) sosyal arkadaşlık yapay zekâlarına yönelik karma yöntemli araştırması bu sürecin farklı aşamalardan oluşabildiğini göstermektedir. Araştırmacılar insan–AI ilişkisinin oluşumunda kullanıcıların kişilerarası ilişkilere ve insan–AI ilişkilerine yönelik tutumlarının, etkileşimin fayda ve maliyetlerine ilişkin değerlendirmelerinin ve yapay zekâya yönelik kişileştirme algısının rol oynayabildiğini ortaya koymuştur. Çalışma, yapay zekâya yönelik bağlanmanın yalnızca sistemin teknolojik özelliklerinin doğrudan sonucu olmadığını; kullanıcının ilişkiyi nasıl değerlendirdiğinin de sürece dâhil olduğunu göstermektedir.

Uzun dönemli AI companion kullanımı üzerine gerçekleştirilen güncel araştırmalar da kullanım sıklığı ile duygusal bağlanma arasında ilişki bulunduğunu göstermektedir. Çin'deki uzun süreli kullanıcılarla gerçekleştirilen 2026 tarihli bir araştırmada kullanım sıklığının duygusal bağlanmayla pozitif ilişkili olduğu; duygusal bağlanmanın ise daha düşük yalnızlık ve daha yüksek öznel iyi oluş gibi değişkenlerle ilişkili olduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte araştırmanın kesitsel niteliği nedeniyle bu ilişkiler doğrudan nedensellik olarak yorumlanmamalıdır. Bu

noktada insan–yapay zekâ bağlanmasını geleneksel insan bağlanmasıyla bütünüyle eşdeğer kabul etmemek gerekir. İnsan ilişkilerindeki bağlanma iki özerk bireyin karşılıklı psikolojik süreçlerini içerirken yapay zekâ sisteminin kullanıcıya yönelik "bağlanması" aynı ontolojik niteliğe sahip değildir. Buna rağmen kullanıcının deneyimlediği bağlanma psikolojik açıdan anlamlı olabilir. Dolayısıyla ilişkinin iki tarafındaki duygusal gerçeklik simetrik değildir. Ortaya çıkan yeni durum hipergerçeklik perspektifinden özellikle önemlidir. Yapay zekâ duygusal olarak bağlanmış bir insan öznenin göstergelerini üretebilir; kullanıcı ise bu göstergeler karşısında gerçek duygusal tepkiler geliştirebilir. Böylece karşılıklı duygusal ilişkinin göstergeleri bulunurken bu göstergelerin iki tarafındaki öznel deneyim aynı nitelikte değildir. Hipergerçek iletişimin paradokslarından biri tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır: simüle edilen duygusal karşılıklılık, kullanıcı açısından gerçek bir bağlanma deneyiminin bileşeni hâline gelebilmektedir.

Yapay zekâ arkadaşlığına ilişkin güncel literatürün en yoğunlaştığı konulardan biri yalnızlıktır. Bunun temel nedenlerinden biri, konuşmaya dayalı yapay zekâ sistemlerinin sosyal etkileşime sürekli erişim sağlayabilmesi ve kullanıcıların bu sistemleri duygusal destek veya arkadaşlık amacıyla kullanabilmesidir. De Freitas ve diğerlerinin (2026), Journal of Consumer Research'te yayımlanan araştırması, AI companion sistemlerinin yalnızlık üzerindeki etkisine ilişkin önemli deneysel bulgular sunmaktadır. Araştırmada AI companion ile etkileşimin yalnızlık hissini azaltabildiği ve bazı koşullarda başka bir insanla gerçekleştirilen etkileşimle karşılaştırılabilir kısa vadeli sonuçlar üretebildiği belirlenmiştir. Araştırmanın dikkat çekici sonuçlarından biri, kullanıcıların AI companion sistemlerinin yalnızlık üzerindeki olumlu etkisini olduğundan daha düşük tahmin etmeleridir.

Merrill (2025) de yapay zekâ chatbotlarını sanal sosyal destek kaynakları bağlamında değerlendirerek bu sistemlerin yalnızlık ve kaygı yönetiminde potansiyel bir rol oynayabileceğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yapay zekâdan sağlanan sosyal desteğin insan ilişkilerindeki desteğin doğrudan eşdeğeri olarak kabul edilmesi konusunda temkinli olunması gerekmektedir.

Nakagomi ve diğerlerinin (2026), 14.721 Japon yetişkinden elde edilen kesitsel verilerle gerçekleştirilen geniş ölçekli bir çalışma da AI companion kullanımının yaşam doyumu, mutluluk ve yaşamda anlam gibi iyi oluş göstergeleriyle pozitif ilişkiler gösterdiğini bildirmiştir. Bu ilişkilerin özellikle yalnızlık düzeyi yüksek katılımcılarda daha güçlü olduğu görülmüştür. Ancak araştırmacılar kesitsel tasarım nedeniyle nedensel çıkarım yapılamayacağını özellikle belirtmektedir. Bu noktada önemli bir ayrım ortaya çıkmaktadır: Yapay zekâ iletişimi yalnızlığın nedeni, sonucu veya yalnızlıkla başa çıkma mekanizması olabilir. Yalnız bireylerin sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapay zekâya yönelmesi mümkün olduğu gibi, yapay zekâ ile gerçekleştirilen destekleyici iletişimlerin yalnızlık deneyimini geçici olarak azaltması da mümkündür. Bu nedenle kullanım ile yalnızlık arasındaki ilişkinin tek yönlü bir nedensellik içerisinde değerlendirilmesi uygun değildir.

Nitekim ABD'de üniversite öğrencileriyle yapılan güncel bir çalışma, yalnızlığın genel yapay zekâ kullanımından ziyade özellikle arkadaşlık amacıyla üretken yapay zekâ kullanımını yordadığını bildirmiştir; kesitsel tasarım nedeniyle nedensellik çıkarımı yapılamamaktadır (Liu vd., 2026).

Hipergerçeklik perspektifi bu tartışmaya farklı bir boyut eklemektedir. Eğer yalnızlık yalnızca insanların fiziksel olarak bulunmaması değil, anlamlı sosyal bağlantının eksikliği olarak deneyimleniyorsa insan olmayan bir sosyal aktör tarafından üretilen iletişimin bu deneyimi etkileyebilmesi "sosyal bağlantının gerçekliği" konusunda önemli bir kuramsal soru ortaya çıkarmaktadır. Kullanıcının yalnızlık hissini azaltan şey iletişim ortağının ontolojik olarak insan olması mı, yoksa dinlenildiği, yanıt aldığı ve sosyal olarak tanındığı algısı mıdır? İnsan–yapay zekâ iletişimi bu ayrımın yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır.

Kişilerarası ilişkilerde kendini açma, yakınlığın oluşmasında önemli bir iletişim pratiğidir. Kullanıcı yapay zekâyı yargılamayan, sabırlı ve sürekli erişilebilir bir muhatap olarak deneyimlediğinde kişisel düşüncelerini, korkularını, ilişkilerini veya gündelik yaşamına ilişkin hassas bilgileri sistemle paylaşabilir. Bununla birlikte burada kişilerarası iletişimden önemli bir farklılık bulunmaktadır: Kullanıcının kendisini açtığı "muhatap" aynı zamanda verilerin teknik olarak işlendiği dijital bir sistemdir. (Ho vd., 2025; Malfacini, 2025). Bu nedenle antropomorfik algı ile mahremiyet arasında potansiyel bir gerilim bulunmaktadır. Sistem ne kadar sosyal, güvenilir veya arkadaş benzeri algılanırsa kullanıcının etkileşimi teknolojik veri işleme bağlamından uzaklaştırarak kişilerarası konuşma bağlamında değerlendirme ihtimali artabilir. Bu durum, kullanıcının sosyal güven ile veri güvenliğini birbirine karıştırması riskini doğurabilir. Bir yapay zekâ sisteminin "güvenilir bir arkadaş gibi" deneyimlenmesi, sistemin veri işleme uygulamalarının teknik veya kurumsal anlamda güvenilir olduğu sonucunu kendiliğinden doğurmaz. (Ho vd., 2025; Malfacini, 2025).

Ho ve arkadaşlarının (2025) romantik AI companion ilişkilerine ilişkin sistematik derlemesi de bu ikili yapıya dikkat çekmektedir. Derlemede duygusal bağlantı, algılanan sosyal destek, kişiselleştirme ve stres azaltma gibi potansiyel yararların yanında aşırı bağımlılık, manipülasyona açıklık, kişisel verilerin kötüye kullanılması ve insan ilişkilerinin aşınması gibi riskler belirlenmiştir.

Battisti (2025), yapay zekânın insan ilişkilerindeki aracılık rolünü otantiklik bağlamında tartışarak AI tarafından şekillendirilen veya üretilen iletişimin kişilerarası ilişkinin ikinci-şahıs niteliği açısından yeni etik sorunlar doğurabileceğini ileri sürmektedir. Bu tartışma, doğrudan AI companion ilişkileriyle sınırlı olmamakla birlikte yapay zekânın kişilerarası ve ilişkisel iletişime giderek daha fazla dâhil olmasının otantiklik kavramını yeniden düşünmeyi gerekli kıldığını göstermektedir. Bu durum, yapay zekâ iletişiminde otantikliğin tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aksine otantikliğin hangi tarafta aranması gerektiği sorusunu gündeme getirir. Yapay zekânın duygusal ifadesi simüle edilmiş

olabilirken kullanıcının kendini açması, rahatlaması veya yakınlık hissetmesi otantik bir deneyim olabilir. Hipergerçek iletişim böylelikle "gerçek–sahte" karşıtlığından daha karmaşık bir yapı ortaya çıkarmaktadır.

Hipergerçeklik perspektifinden daha temel bir dönüşüm ise iletişim beklentilerinde gerçekleşebilir. Yapay zekâ sistemleri kullanıcıya sürekli erişilebilir, hızlı, kişiselleştirilmiş ve kullanıcı merkezli iletişim sunduğunda, kullanıcı zaman içerisinde bu özellikleri normal iletişim standartları olarak değerlendirmeye başlayabilir. Oysa insan ilişkileri karşı tarafın özerkliği nedeniyle zorunlu olarak farklıdır. İnsan muhatap her zaman erişilebilir değildir; kullanıcıyla aynı fikirde olmak zorunda değildir. Kendi ihtiyaçlarına, duygularına ve sınırlarına sahiptir. Bu nedenle yapay zekâyla iletişim, insan iletişimini yalnızca ikame etme ihtimali üzerinden değil, insan iletişimine ilişkin beklentilerin referans çerçevesini değiştirme ihtimali üzerinden de değerlendirilmelidir. Önceki bölümde tartışılan idealize edilmiş iletişim ortağı kavramsallaştırması burada önem kazanmaktadır. Kullanıcının taleplerine göre biçimlenen yapay sistemin iletişim davranışı, gerçek insan ilişkilerindeki karşılıklılık, müzakere ve çatışma süreçlerinden önemli ölçüde farklıdır.

Bu konuda mevcut ampirik kanıtların henüz sınırlı olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla yapay zekânın insan ilişkilerini dönüştüreceği yönündeki güçlü iddialar kesin sonuçlar olarak değil, araştırılması gereken kuramsal sorular olarak ele alınmalıdır. Bununla birlikte insan–AI duygusal ilişkilerini inceleyen sistematik literatürün hızla büyümesi, söz konusu dönüşümün iletişim araştırmalarının önemli gündemlerinden biri hâline geldiğini göstermektedir. (Ho vd., 2025; Folk ve Dunn, 2026).

İnsan–yapay zekâ iletişiminde ortaya çıkan tablo, insan ile makine arasındaki ontolojik sınırın ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Yapay zekânın insan olmadığı gerçeği önemini korumaktadır. Bununla birlikte ontolojik farklılık ile iletişimsel benzerlik aynı anda var olabilmektedir. Sistem insan değildir; fakat insan dilini kullanabilir. İnsan anlamında duygusal deneyime sahip olduğu varsayılamaz; fakat duygusal açıdan uygun görünen yanıtlar üretebilir. İnsan ilişkilerindeki karşılıklı öznel deneyime sahip değildir; fakat kullanıcıyla karşılıklı mesaj alışverişi gerçekleştirebilir. Böylece insan ile yapay arasındaki sınır ontolojik düzeyde korunurken iletişimsel düzeyde giderek daha geçirgen hâle gelebilmektedir.

İletişimin geleceğinde insanlar giderek daha fazla insan olmayan ancak insan iletişiminin göstergelerini son derece etkili biçimde üretebilen aktörlerle karşılaşacaktır. Bu aktörlerin sosyal yaşam içerisindeki konumu, yalnızca teknolojik gelişmeler tarafından değil, insanların onlara yüklediği anlamlar, geliştirdiği iletişim normları ve kurduğu ilişkiler tarafından belirlenecektir. Bu nedenle yapay zekânın antropomorfik algılanması teknik bir tasarım meselesinin ötesinde, insanın iletişim, ilişki, yakınlık ve sosyal gerçeklik kavrayışlarının dönüşümüyle ilişkili daha kapsamlı bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Bu açıdan yapay zekâ ile kurulan

hipergerçek iletişim, gerçek iletişimin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Daha çok gerçek iletişimin ne olduğuna ilişkin sınırların yeniden müzakere edildiği yeni bir iletişim alanının ortaya çıkışına işaret etmektedir. İnsan olmayan sosyal aktörlerle gerçekleştirilen etkileşimler yaygınlaştıkça, iletişim bilimlerinin temel sorularından biri artık yalnızca insanların birbirleriyle nasıl iletişim kurduğu değil; insanların sosyal anlam, yakınlık ve ilişki üretme kapasitelerini insan olmayan iletişim aktörlerine nasıl genişlettiği olacaktır.

Sonuç

Yapay zekânın iletişim teknolojileri içindeki konumu, teknolojinin insanlar arasında mesaj taşıyan bir araç olmanın ötesine geçerek doğrudan mesaj üreten ve kullanıcı tarafından iletişimci olarak deneyimlenebilen bir aktöre dönüşmesiyle değişmektedir. Bu dönüşüm, iletişimin taraflarının kim veya ne olabileceğine ilişkin yerleşik kabulleri yeniden tartışmaya açmaktadır (Guzman ve Lewis, 2020). İnsan–yapay zekâ iletişiminin bu yeni niteliği; antropomorfizm, sosyal aktör algısı, sosyal mevcudiyet ve hipergerçeklik kavramları arasındaki ilişki üzerinden açıklanabilir. Antropomorfizm, insan olmayan sistemlere insana özgü özelliklerin atfedilmesini ifade ederken (Epley vd., 2007), CASA yaklaşımı teknolojilere yönelik sosyal tepkilerin onların gerçekten insan olduğuna ilişkin bir inanç gerektirmediğini ortaya koymaktadır (Nass vd., 1994). Sosyal mevcudiyet ise bu etkileşim sırasında yapay sistemin sosyal açıdan mevcut bir iletişim tarafı olarak deneyimlenmesini açıklamaktadır.

Hipergerçeklik, söz konusu kavramların alternatifi olmaktan çok insan–yapay zekâ iletişiminin niteliğini farklı bir kuramsal düzeyde değerlendirme olanağı sunmaktadır. Baudrillard'ın yaklaşımından hareketle hipergerçeklik, yapay zekânın insan olarak algılanmasından ziyade, yapay olduğu bilinmesine rağmen onunla gerçekleştirilen iletişimin kullanıcı açısından gerçek bir sosyal deneyim niteliği kazanması üzerinden değerlendirilebilir. Böyle bir yaklaşım, iletişim aktörünün ontolojik niteliği ile iletişim deneyiminin öznel ve sosyal gerçekliği arasında analitik bir ayrım yapılmasını mümkün kılmaktadır. İnsan olmayan bir sistem tarafından üretilen sosyal göstergeler simüle edilmiş olsa dahi bu göstergelerin kullanıcıda ortaya çıkardığı duygusal ve sosyal sonuçlar gerçek olabilir.

Bu ayrım özellikle empati, duygusal yakınlık ve sosyal destek içeren etkileşimlerde belirginleşmektedir. Yapay zekânın empatik bir ifade üretmesi, sistemin insan anlamında empati deneyimlediği anlamına gelmemektedir. Buna karşılık aynı ifade kullanıcı tarafından destekleyici bulunabilir ve anlaşılma hissi yaratabilir. Dolayısıyla simüle edilen sosyal karşılıklılık ile deneyimlenen sosyal gerçeklik aynı iletişim sürecinde bir arada bulunabilmektedir. AI companion araştırmalarında kısa süreli yalnızlık azalması, algılanan sosyal destek ve bağlanmaya ilişkin bulgular bu ayrımın ampirik önemini desteklemekle birlikte, uzun dönemli nedensel sonuçlara ilişkin kanıtlar henüz sınırlıdır (De Freitas vd., 2026; Nakagomi vd., 2026).

İnsan–yapay zekâ iletişiminin hipergerçeklik açısından dikkat çeken bir diğer yönü, yapay sistemlerin kişilerarası iletişimin belirli göstergelerini sürekli, kişiselleştirilmiş ve kullanıcı odaklı biçimde üretebilmesidir. Erişilebilirlik, sabır, kişiselleştirme ve duygusal uyum gibi özelliklerin yoğun biçimde sunulması, yapay iletişimin zaman içinde kişilerarası iletişime ilişkin beklentilerin oluşumunda bir referans noktasına dönüşme olasılığını gündeme getirmektedir. Bununla birlikte mevcut ampirik bulgular böyle bir dönüşümün gerçekleştiğini ileri sürmek için yeterli değildir. Bu nedenle yapay zekâ aracılı iletişimin insan iletişimine ilişkin beklenti ve normları nasıl etkileyebileceği, gelecekte ampirik olarak sınanması gereken bir araştırma problemi olarak değerlendirilmelidir.

Yapay sistemlerle geliştirilen duygusal yakınlık ve sosyal destek deneyimleri aynı zamanda mahremiyet, güven ve otantiklik sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Bir yapay zekâ sisteminin arkadaş, sırdaş veya sosyal bir muhatap olarak deneyimlenmesi, kullanıcı tarafından geliştirilen sosyal güven ile sistemin veri güvenliğinin birbirine eşdeğer olduğu anlamına gelmemektedir. Benzer biçimde yapay zekânın duygusal ifadelerinin simüle edilmiş olması, kullanıcının kendini açma, rahatlama, anlaşılma veya yakınlık hissetme deneyimlerinin gerçekliğini ortadan kaldırmamaktadır. Bu asimetri, insan–yapay zekâ iletişiminin yalnızca "gerçek" ve "sahte" karşıtlığı üzerinden açıklanmasının yetersiz kaldığını göstermektedir.

Bu doğrultuda insan–yapay zekâ iletişimi, antropomorfik algı, sosyal aktör olarak algılanma, sosyal mevcudiyet ve hipergerçek iletişim deneyimi arasında kavramsal bir ilişki kurulabilir. Ancak bu ilişki zorunlu ve doğrusal bir süreç olarak değerlendirilmemelidir. Her yapay zekâ etkileşimi antropomorfik özellik taşımaz; benzer biçimde her antropomorfik algı sosyal mevcudiyet veya hipergerçek bir iletişim deneyimiyle sonuçlanmaz. Bu kavramlar, insan–yapay zekâ etkileşiminin farklı düzeylerini açıklayan ve belirli koşullarda birbirleriyle ilişkilenebilen analitik yapılardır.

Sonuç olarak insan–yapay zekâ iletişiminin iletişim bilimleri açısından önemi, yapay sistemlerin insan iletişimini ne ölçüde taklit edebildiği sorusunun ötesine geçmektedir. Temel mesele, insan olmayan bir aktörle gerçekleştirilen iletişimin hangi koşullarda kullanıcı açısından gerçek, anlamlı ve ilişkisel bir sosyal deneyime dönüşebildiğidir. Yapay zekânın insan olmadığı bilgisi ile onunla gerçekleştirilen iletişimin sosyal açıdan gerçek ve anlamlı biçimde deneyimlenmesi birbiriyle çelişmek zorunda değildir. Hipergerçeklik yaklaşımının açıklayıcı potansiyeli de tam olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır: İnsan olmayan bir aktörün ürettiği simüle edilmiş iletişimsel göstergeler ile kullanıcının yaşadığı gerçek sosyal ve duygusal deneyim aynı iletişim süreci içinde bir arada bulunabilmektedir.

Kaynakça

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Trans.). Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. (Original work published 1981)

Battisti, D. (2025). Second-person authenticity and the mediating role of AI: A moral challenge for human-to-human relationships? *Philosophy & Technology, 38*, 28. doi:10.1007/s13347-025-00857-w

Bayor, L., Weinert, C., Maier, C., & Weitzel, T. (2025). Social-oriented communication with AI companions: Benefits, costs, and contextual patterns. *Business & Information Systems Engineering, 67*(5), 637–655. doi:10.1007/s12599-025-00955-1

Bickmore, T. W., & Picard, R. W. (2005). Establishing and maintaining long-term human-computer relationships. *ACM Transactions on Computer-Human Interaction, 12*(2), 293–327. doi:10.1145/1067860.1067867

De Freitas, J., Oğuz-Uğuralp, Z., Uğuralp, A. K., & Puntoni, S. (2026). AI companions reduce loneliness. *Journal of Consumer Research, 52*(6), 1126–1148. doi:10.1093/jcr/ucaf040

Epley, N., Waytz, A., & Cacioppo, J. T. (2007). On seeing human: A three-factor theory of anthropomorphism. *Psychological Review, 114*(4), 864–886. doi:10.1037/0033-295X.114.4.864

Folk, D., & Dunn, E. (2026). How does turning to AI for companionship predict loneliness and vice versa? *Psychological Science, 37*(4), 276–286. doi:10.1177/09567976261427747

Folk, D., Heine, S. J., & Dunn, E. (2025). Individual differences in anthropomorphism help explain social connection to AI companions. *Scientific Reports, 15*, 36548. doi:10.1038/s41598-025-19212-2

Grudin, J. (2017). *From tool to partner: The evolution of human-computer interaction*. *Synthesis Lectures on Human-Centered Informatics, 10*(1), i–183. doi:10.2200/S00745ED1V01Y201612HCI035

Guzman, A. L. (Ed.). (2018). *Human-machine communication: Rethinking communication, technology, and ourselves*. New York, NY: Peter Lang.

Guzman, A. L., & Lewis, S. C. (2020). Artificial intelligence and communication: A human–machine communication research agenda. *New Media & Society, 22*(1), 70–86. doi:10.1177/1461444819858691

Ho, J. Q. H., Hu, M., Chen, T. X., & Hartanto, A. (2025). Potential and pitfalls of romantic artificial intelligence (AI) companions: A systematic review. *Computers in Human Behavior Reports, 19*, 100715. doi:10.1016/j.chbr.2025.100715

Hu, D., Lan, Y., Yan, H., & Chen, C. W. (2025). What makes you attached to social companion AI? A two-stage exploratory mixed-method study. *International*

Journal of Information Management, 83, 102890. doi:10.1016/j.ijinfomgt.2025.102890

Janson, A. (2023). How to leverage anthropomorphism for chatbot service interfaces: The interplay of communication style and personification. *Computers in Human Behavior, 149*, 107954. doi:10.1016/j.chb.2023.107954

José, E. G., & Nunda, C. (2025). Impact of empathy on interpersonal communication. *Revista Academicus: Revista Multidisciplinar, 3*(1), 95–110. doi:10.4314/academicus.v3i1.9

Konya-Baumbach, E., Biller, M., & von Janda, S. (2023). Someone out there? A study on the social presence of anthropomorphized chatbots. *Computers in Human Behavior, 139*, 107513. doi:10.1016/j.chb.2022.107513

Kreijns, K., Xu, K., & Weidlich, J. (2022). Social presence: Conceptualization and measurement. *Educational Psychology Review, 34*(1), 139–170. doi:10.1007/s10648-021-09623-8

León, F. (2024). Karl Löwith on the I–thou relation and interpersonal proximity. *Continental Philosophy Review, 57*, 141–163. doi:10.1007/s11007-024-09632-8

Liu, C. H., Zhao, C., Lou, F., Zhang, W., Menor, A., Chow, A., & Yip, T. (2026). Loneliness and generative AI use for companionship among college students. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans, 9*, 100348. doi:10.1016/j.chbah.2026.100348

Liu, T., Lo, T.-Y., Wen, K.-H., Sun, Y., & Wei, Z.-Q. (2026). Pathways of long-term AI virtual companion app use on users' attachment emotions: A case study of Chinese users. *Frontiers in Psychology, 16*, 1687686. doi:10.3389/fpsyg.2025.1687686

Malfacini, K. (2025). The impacts of companion AI on human relationships: Risks, benefits, and design considerations. *AI & Society, 40*, 5527–5540. doi:10.1007/s00146-025-02318-6

Merrill, K., Jr., Mikkilineni, S. D., & Dehnert, M. (2025). Artificial intelligence chatbots as a source of virtual social support: Implications for loneliness and anxiety management. *Annals of the New York Academy of Sciences, 1549*(1), 148–159. doi:10.1111/nyas.15400

Nakagomi, A., Akutsu, Y., Yasuoka, M., Abe, N., Ihara, S., Teroh, T., & Tabuchi, T. (2026). AI companions and subjective well-being: Moderation by social connectedness and loneliness. *Technology in Society, 85*, 103229. doi:10.1016/j.techsoc.2026.103229

Nass, C., Steuer, J., & Tauber, E. R. (1994). Computers are social actors. In *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 72–

78). New York, NY: Association for Computing Machinery. doi:10.1145/191666.191703

Phillips, E. K., & de Visser, E. J. (2026). Humanlikeness as design, anthropomorphism as inference: A conceptual framework for human–robot interaction. *Frontiers in Cognition, 5*, 1786256. doi:10.3389/fcogn.2026.1786256

Reeves, B., & Nass, C. (1996). *The media equation: How people treat computers, television, and new media like real people and places*. Stanford, CA: CSLI Publications.

van der Goot, M. J. (2022). Source orientation, anthropomorphism, and social presence in human-chatbot communication: How to proceed with these concepts. *Publizistik, 67*(4), 555–578. doi:10.1007/s11616-022-00760-w

Waytz, A., Epley, N., & Cacioppo, J. T. (2010). Social cognition unbound: Insights into anthropomorphism and dehumanization. *Current Directions in Psychological Science, 19*(1), 58–62. doi:10.1177/0963721409359302

Zhou, X., Liu, X., & Wang, Y. (2026). Exploring the attraction of AI companions: How perceived anthropomorphism, empathy, and system curiosity shape young Chinese users' behavioral intention within an extended TAM framework. *Scientific Reports*. Advance online publication. doi:10.1038/s41598-026-59281-5

BÖLÜM 17

Kamp ve Karavan Turizminin Alternatif Turizm Kapsamında Değerlendirilmesi

İsmail Bilgiçli[1]
Hikmet Genç[2]

[1] Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, ORCID:0000-0003-1697-032X
[2] Öğr. Gör., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, ORCID:0000-0001-7005-183X

GİRİŞ

Turizme katılım, refah seviyelerinde artış, gelir düzeylerinin yükselmesi ve teknolojik değişmelere bağlı olarak artmaktadır. Tüm dünyada turizm, ekonomiler için ulaşım açısından sağladığı imkânlar, yaşam standartlarını geliştirmesi, istihdamı desteklemesi gibi etkileri ile önemlidir (Yorgun vd., 2023). Turizm, ülkelere döviz girişi sağlaması, ekonomik açıdan gelişimleri desteklemesi gibi etkileriyle sosyal, kültürel ve ekonomik değerlere sahiptir. Turizm faaliyetleri, etkin ve verimli şekilde planlanarak doğru yönetilirse, refah, istihdam, yaşam standardı ve üretim açısından olumlu katkılar sağlamaktadır (Eşsiz, 2023).

Turizm, katılım talebi gösterenlerin, günlük yaşamın stresinden uzaklaşma, çalışma ortamının rutini dışında faaliyetlere katılım gösterme, eğlenme, dinlenme, konaklama, yeme içme ve rekreasyon faaliyetlerine katılım gösterme gibi ürünlerin bir arada gerçekleştirildiği bir sektördür (Sezgin ve Köseoğlu, 2022). Turizm türlerinden olan alternatif turizm, macera ve doğa gibi özel ilgi alanlarını kaynak olarak kullanan bir türdür. Alternatif turizm türleri farklı gelir gruplarına hitap eden bir turizm faaliyetidir. Karavan ve kamp turizmi de alternatif turizm kapsamında değerlendirilen bir turizm türüdür. Kamp yapma faaliyetinin farklı seçenekleri sayesinde turistlerin daha düşük bütçelerle tatil yapmasına olanak sağlanmakta, kamp turizminin genişletilmiş ve daha fazla bütçelerle yapılabilen hali ise karavan turizmi olarak adlandırılmaktadır (Akpur ve Zengin, 2019).

Son yıllarda karavan ve kamp turizmi faaliyetleri Türkiye'de ve dünyada popülerlik kazanan ve tercih edilmektedir. Küresel olarak, tüm dünyada etkisi olan COVID-19 salgını gibi olaylar, insanların yoğun turizm hareketlerinden uzaklaşmasını, daha sakin ortamları tercih etmesini, kamp ve karavan turizmine yönelimini sağlamıştır. Turizm sektörünün uluslararası boyutu nedeniyle tüm dünyayı ilgilendiren küresel olaylardan etkilenmesi kaçınılmazdır. Kamp ve karavan turizmine talep son yıllarda hızla artmaktadır (Zayım vd., 2022). Kamp ve karavan turizmi, katılım talebi gösterenlerin, tercihlerinden kaynaklı, sakin, doğa içinde, kalabalık ortamlardan uzakta ve merak edilen tüm yerlerin gezilmesine olanak sağlayan, farklı yerlerin gezilmesi için seçeneklere sahip alternatif bir turizm türüdür.

Son yıllarda kamp ve karavan turizmi konusunda önemli araştırmalar yapılmaktadır. İlk dönemlerinde az sayıda ve bireysel olarak yapılan kamp ve karavan turizmi, son yıllarda çok sayıda ve kitlesel turizm faaliyetlerine dönüşen bir gelişim göstermektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak yapılan araştırmalar daha fazla olmaktadır. Çalışmada, alternatif turizm kapsamında, son yıllarda öne çıkan turizm türü olan kamp ve karavan turizminin mevcut durumu ve etkilerinin açıklanması amaçlanmaktadır. Çalışmada kamp ve karavan turizminde etkili olan paydaşlar ve mevcut durumun analizi yapılmaktadır. Bu kapsamda turizm ile ilgili kavramlar, alternatif turizm kavramları, kamp ve karavan turizmi açıklanmaktadır. Ayrıca çalışmada turizm kavramı ile birlikte alternatif turizm türleri kapsamında kamp ve

karavan turizminin değerlendirilmesi yapılmakta, literatüre katkı sağlanması ve tüm paydaşlara kamp ve karavan turizminin geliştirilmesi için öneriler sunulmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Turizm

Turizm faaliyetleri, sürekli ikamet edilen yerlerden farklı bölgelere veya ülkelere, ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlarla yapılan, katılım gösterenlere ise ziyaretçi veya müşteri denilen hareketlerdir (UNWTO, 2025). Turizm, teknolojinin ve ticaretin gelişmesi, ulaşım sistemlerinin gelişmesi, insanların yeni yerler görme isteği nedeniyle ihtiyaç duydukları dinlenme ihtiyacı olarak açıklanmaktadır (Köseoğlu, 2019). Turizm sektörü, üretim yaptığı hizmet uygulamaları ve ülkelere sağladığı döviz girdileri sayesinde en büyük endüstrilerden birisi olarak açıklanmaktadır (Deniz, 2019). Turizm sektörünü önemli kılan değerler; istihdama katkı sağlaması ve döviz girdileri ile ekonomilere can simidi olması gibi etkileridir (Yurtsal, 2019).

Turizm, üretim ve tüketim aşamaları ile emek yoğun bir ilişki içinde bulunması nedeniyle hizmet sektörü olarak tanımlanmaktadır. Teknolojide yaşanan gelişmelerin üretim sektörlerinde otomasyonu sağlamasına rağmen turizm sektöründe otomasyon uygulamaları sınırlı olmak durumundadır. Turizm sektöründe insan faktörünün hizmetine ihtiyaç duyulmakta ve bu durum istihdamı desteklemektedir. Turistlerin güvenilir bir şekilde, görerek hizmet alma istekleri, insan faktörünün üretimde yer almasını desteklemektedir. Turizm, yeme içme, konaklama, ulaşım ve diğer hizmetleri kapsayan alanların bir arada sunumunu gerçekleştiği bir alandır (Sarıdoğan ve Çetin, 2016).

Turizmden faydalanma açısından ülkeler çeşitli yöntemler geliştirerek gelişmişlik düzeylerine göre ekonomik getiriler sağlamaktadır. Gelişmiş ülkeler, turizmden ekonomik getiriler sağlarken gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik getiri sağlama amacıyla turizm altyapı yatırımları yapmaktadır (Şit, 2016). Turizm tüm açılardan krizlere açık ve etkilenme potansiyeli olan bir sektördür. Küresel olarak gerçekleşen salgın hastalıklar, bölgesel savaşlar ve doğal afetler gibi olumsuzluklar turizm sektörünü etkilemektedir. Turizm, olumsuzluklar bittikten sonra yine ekonomilerin toparlanmasında ve iyileşmesinde etkili olmaktadır (Yang vd., 2024).

Alternatif Turizm

Doğal değerlere, sürdürülebilir turizm ilkelerine uyumlu turizm faaliyetleri gerçekleştirilirken üretimin kalitesinden ödün verilmeden yapılan turizm faaliyetlerine alternatif turizm denilmektedir (Düşmezkalender ve Metin, 2019). Turizmde yaşanan kitlesel yoğunluk, turizm sektörünün karşılaştığı olağan bir durumdur. Turistlere, kalıplaşmış standart turizm paketleri sunan kitle turizmine karşılık alternatif turizm, turistlerin taleplerine göre farklı ürünler üretmektedir. Sanayileşmeyle birlikte refah seviyesinde artış, teknolojik gelişmeler, ulaşım

sistemlerinin teknolojiyle birlikte hız kazanması, turizmin önemli hale gelmesini sağlamaktadır (Gabarda vd., 2017).

Turizm sektöründe son yıllarda yaşanan gelişmelerde, turistler farklı turizm destinasyonları ve turizm türleri arayışına girmektedirler. Bu arayış, farklı destinasyonlarda değişim arayan turistlere alternatif turizm çeşitlerinin yapılmasını sağlayarak alternatif turizm türlerinin oluşmasını desteklemektedir. Ülkeler, hedeflerine ulaşmak için doğal ve kültürel kaynaklara göre farklı turistik ürünler üretme çabasına girmektedir. Destinasyonlarda, turistlerin talepleri doğrultusunda alternatif turizm türlerini destekleyen ürünler geliştirilmektedir (Bahtiyar vd., 2018).

Turizm destinasyonlarının yönetiminde, verimlilik açısından gelirlerin ve ziyaretçi sayılarının artırılmasına önem verilmektedir (Uğuz ve Çelik, 2013). Son yıllarda, turizme katılım gösterenler standart olarak kalıplaşmış biçimde sunulan turizm uygulamalarından farklı turizm türlerine yönelim göstermektedir. Turistlerin dinlenme ve eğlenme aktiviteleri haricinde merak duygularını tatmin etmek amacıyla macera temelli turizm çeşitlerine yönelmeleri alternatif turizm arayışıdır. Alternatif turizm arayışları, turizm türlerinin çeşitlenmesine neden olmaktadır.

Alternatif turizmde sadece faaliyetlerin yapılması değil sürekliliğin olması önemlidir. Alternatif turizm faaliyetlerinde yerel halkların korunarak, kültürel, tarihi ve doğal değerlerin bozulmadan planlı bir şekilde turizmin gerçekleştirilmesi önemlidir (Kulak, 2024). Kitle turizm hareketlerinin oluşturduğu yoğunluk ve turistik değerlerde gerçekleşen tahribata rağmen alternatif turizm bu olumsuzlukların engellenmesini sağlamaktadır. Alternatif turizm, özel ilgi turistlerinin tercih ettiği bölgelerde yerel halk ile etkileşimini sağlayarak bu bölgelerin ekonomilerini desteklemektedir (Çelik, 2018).

Dünyada, turizm sektörünün payı her yıl artmaktadır. Turizmden sağlanan gelirlere bağlı olarak sağlık, güvenlik ve altyapı yatırımları, turizmin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Destinasyonların stratejik konum, kültür, tarih, deniz, kum ve güneş gibi potansiyelleri önemlidir. Önemli turizm kaynaklarına sahip olan ülkeler, cazibe merkezi olma konumları ile turizmden daha fazla pay almaktadır. Turizm çekim merkezleri, potansiyellerini kullanarak, tüm yıl yapılabilecek turizm türlerini değerlendirerek alternatif turizm faaliyetlerinin yapılmasını amaçlamaktadır (Ulusan ve Batman, 2010).

Alternatif Turizmin Ortaya Çıkmasındaki Etkenler

Alternatif turizm türlerinin oluşmasında etkili faktörleri aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür (Uluçeçen, 2011);

- Turizmin yapıldığı toplumlarda ve tüm toplum kesimlerinde çevre bilinci etkenlerinin öneminde artış,
- Rutin turizm (deniz, kum, güneş) faaliyetleri ile kitle turizmi arasındaki turizm faaliyetlerinin düzenli şekilde yapılması,

- Uluslararası turizm örgütlerinin (UNWTO, UNESCO) alternatif turizm uygulamalarını desteklemesi,
- Değişen turist tercihlerine istinaden kitlesel hareketlerin bireysel tatil tercihlerine dönüşmesi,
- Turizmden sadece kıyı şeritlerinin değil potansiyele sahip tüm bölgelerin gelir sağlayabileceğinin anlaşılması,
- Turizm bölgelerinin alt yapı ve üstyapılarının gelişmesini turizm sektörünün sağlaması,

Alternatif Turizm Özellikleri

Alternatif turizmin özelliklerini aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Atalay, 2017);

- Faaliyet gösteren işletmeler küçük ve orta ölçekli işletmelerdir.
- Kitlesel grupların değil bireysel kişilerin turizm hareketleridir.
- Sürdürülebilir turizm faaliyetlerini destekler, çevre değerlerine saygılı, kültürel unsurları koruyan bir turizmdir.
- Yerel toplulukların paydaşlarına istihdamı destekler.
- Turizm faaliyetlerinin yılın tamamına yayılmasını sağlar.
- Ekonomik ve sosyal etkileşim kanalı ile turistler ve yerel halkın iletişimini destekler.

Ülkelerin ekonomilerine sağladığı yüksek katkılar nedeniyle turizm sektörü tüm dünya genelinde önemli bir sektördür. Turizm faaliyeti yapılan ülkeler, bölgelerarası kalkınmayı dengelemek, doğal ve kültürel kaynakları etkin kullanmak, turizmden elde edilen gelir seviyesini artırmak, sürdürülebilir turizmi gerçekleştirmek amacıyla, alternatif turizm faaliyetlerini çeşitlendirmeye çalışmaktadır (Uğuz ve Çelik, 2013).

Alternatif Turizm Çeşitleri

Alternatif turizm faaliyetlerinde çeşitlilik sürekli artarken, çeşitlilik örnekleri aşağıda açıklanmaktadır.

Kongre Turizmi

Kongre turizmi, iş turizminin bir parçası olarak, belirlenmiş alanlarda bilgi alışverişini sağlamak için gerçekleştirilen konferans, kongre, sempozyum ve seminer vb toplantılardır. Kongre amaçlı toplantıların turizm işletmelerinde

gerçekleştirilmesi, turizm ürünlerinin katılımcılar tarafından kullanılması, kongre turizmi kavramının oluşmasına neden olmaktadır. Kongre, katılımcılarının yüksek harcamalar yaptığı, destinasyonlara ekonomik açıdan önemli katkılar sağlayan bir alternatif turizm türüdür. Turizmin sürekliliğini sağlama açısından yılın tamamında yapılabilen kongre turizmi ekonomik açıdan önemli katkılar sağlamaktadır (Pektaş ve Aydın, 2021). Ülkeler, kongre turizmini geliştirmek için cazibe unsurlarını ve çekim faktörlerini kullanmak durumundadır. Kongre turizminin gelişmesinde, turizm alt yapı ve üst yapı unsurlarının doğal faktörler ile birlikte kullanılması, etkin ve verimli kullanılması çok önemlidir (Moloni ve Metaxas, 2023).

Sağlık Turizmi

İnsanların, sağlıklarını iyileştirmek, hastalıklarını teşhis etmek, tedavi ettirmek için katıldıkları turizm hareketliliğine sağlık turizmi denilmektedir. Fiziksel ve ruhsal açıdan insanların sağlık durumlarında iyileştirme sağlayan, sürekli gelişme potansiyeline sahip turizm türü olarak sağlık turizmi ön plana çıkmaktadır (Liao vd., 2023). Sağlık turizmi amacıyla seyahat eden turistler, tedavileri sırasında keyifli vakit geçirdikleri ve güvende hissettikleri destinasyonlara gitme tercihi göstermektedir. Sağlık turizmi amaçlı seyahatlerde, turistler bölgelerin kültürel değerlerine yakınlık gösterebilmektedir (Yıldız vd., 2023).

İnsanların ikamet ettikleri yerlerde sağlık sorunları konusunda destek alamamasından dolayı, tedavi olmak amacıyla başka bölgelere seyahat etmeleri tedavi olma açısından gerekmektedir. İnsanların hastalıklarına tedavi arayışlarında zaman sınır olmadığı için sağlık turizmi belirli sezonları kapsamayan, yılın tamamı tercih edilebilen alternatif turizm türüdür. Sağlık turizminden gelir elde edebilmek için ülkeler, sağlık turizmi faaliyetlerini etkin ve koordine biçimde uygulamak durumundadır. Sağlık turizminin önemi ve etkisi insan sağlığını ilgilendirmesi nedeniyle önemlidir. (Bulut ve Şengül, 2019).

İnanç Turizmi

İnsanlar, inançları gereği kutsal değer atfettikleri yerlere gitme, törenlerde bulunma, dini görevlerini yapma gibi eylemleri gerçekleştirmek için yer değiştirdiklerinde inanç turizmi kavramı ortaya çıkmaktadır. Kutsal olan önemli yerleri ziyaret etme, ruhsal açıdan rahatlama ve tatmin olma duygusunu gidermek amacıyla gerçekleştirilen seyahatler inanç turizmi kapsamındadır. İnanç turizmine, örnek olarak hac ibadeti amaçlı seyahatler gösterilebilir. İnanç turizmi, dünyada ve ülkelerde yaşanan ve yaşanabilecek tüm olumsuzluklardan en az oranda etkilenen ve sürekliliği olan alternatif turizm türüdür (Ayaz ve Eren, 2020).

Kış Turizmi

Konaklama, yeme içme ve diğer hizmetler ile birlikte kayak sporunun yapılmasına olanak sağlayan bölgelere yapılan turistik seyahatleri kış turizmi olarak tanımlamak mümkündür. Turizm sektöründe, alternatif türlerin arayışına girilmesi esnasında kış turizmi önemli olmaktadır. Son yıllarda, dünya genelinde kış turizmi

faaliyetleri gelişmeye devam etmektedir. Turizm sektörü, çeşitlilik arayışında kış turizmi önemli olarak değerlendirmektedir (Bozdemir ve Şengül, 2021). Kış turizmi faaliyetlerine olanak sağlayan doğal kaynaklara sahip bölgeler, bu turizm türünden önemli gelirler sağlamaktadır (Bank ve Wiesner, 2011).

Av Turizmi

Doğal ortamlarında yaşamlarını sürdüren hayvanların, yeterli popülasyona sahip olması koşuluyla, çevre değerlerine saygı göstererek, kontrollü olarak avlanmasına olanak sağlayan turizm türü av turizmidir. İnsanların av turizmine katılım istekleri ve doğal ortamlarda bulunma istekleri sürekli artmaktadır. Av turizmi, katılımcıların yeni yerler görmesini, tarihi yerleri ziyaret etmesini de sağlayan alternatif turizm çeşididir (Özer, 2020). Son yıllarda av turizmi, popülerliği artan ve kapsamını genişleten bir turizm türüdür (Tickle ve Essen, 2020). Turizm sektöründe, kitle turizmine alternatif olarak, av turizmi önemli bir yer tutmaktadır (MacKay ve Campbell, 2004). Av turizmi, ekonomik katkılar sağlamakta, tanınırlığı, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği sağlamada olumlu etkileri olan alternatif turizm türüdür.

Kültür Turizmi

Destinasyonların sahip olduğu somut ve soyut olmayan kültürel unsurları keşfetmek, deneyimlemek ve görmek amacıyla turistlerin katıldıkları turistik seyahatlere kültür turizmi denilmektedir. Kültürel değerler, içinde yaşayan insanların geleneklerini, inançlarını, göreneklerini, yeme içme kültürlerini, tarihi değerlerini maddi ve manevi özelliklerini kapsamaktadır (UNWTO, 2025). Günümüzde eğitim ve kültür seviyelerinde artışa bağlı olarak kültürel değerlere ilgi artmış ve bu amaçla seyahatler tercih edilmeye başlanmıştır. Kültür turizmine insanların yönelim göstermesinin sebepleri arasında kişisel gelişimlerin değişmesi, ulaşım sistemlerinin gelişmesi ve kültürel değerlere ulaşımın kolaylaşması gelmektedir. Kültür turizmine olan ilginin artması, turizm çeşitliliğinin sağladığı ekonomik faydanın artmasını desteklemektedir (Çatalbaş ve Ecemiş, 2021).

Golf ve Spor Turizmi

Günümüzde golf aktivitesi insanların sadece boş zamanlarında yaptığı spor olmaktan çıkmış alternatif turizm ürününe dönüşmüştür. Golf turizmi, katılımcıların ikamet ettikleri yerin dışında farklı yerlere giderek yarışmacı veya seyirci olarak katılım gösterdikleri bir turizmdir. Son yıllarda golf turizmi, ülkelerin ekonomilerinde önemi sürekli artan bir alternatif ürün olarak değerlendirilmektedir (Correia, 2015). Golf turizmi, spor turizminin bir alt dalı olarak sektörde gelişen dinamik bir turizm türüdür. Dünya genelinde 50 milyon üzerinde insan golf turizmine katılım göstermekte ve ekonomik açıdan önemli getiriler sağlanmaktadır.

Ülkeler bölgesel, ulusal veya uluslararası organizasyonlar düzenleyerek golf turizmini geliştirmek istemektedir (Çetinkaya vd., 2019).

Rekabet gerektiren faaliyetler ve spor etkinlikleri olmak üzere spor turizmi, yarışmacı veya seyirci olarak katılım gösterilen bir turizm türüdür. Turizm sektöründe, hızlı bir şekilde gelişen spor turizmi, insanların spor faaliyetlerine artan ilgileri ile sürekli gelişmektedir. Destinasyonlar, katılımcıları ve turistleri çekebilmek için spor turizmi faaliyetlerini geliştirmek amaçlı çalışmalar yapmaktadır. Destinasyonların markalaşmasında, yapılan mega (olimpiyat, dünya kupası vb.) spor faaliyetleri altyapıya önemli katkılar sağlamaktadır (UNWTO, 2025).

Spor turizmi faaliyetleri yerel halklara fayda sağlarken, düzenlenen spor etkinliklerinin destinasyonlara hedeflenen faydayı sağlaması için planlamaların etkin ve verimli olması önemlidir. Spor turizmi kapsamında golf turizminin sağladığı faydaların artırılması için etkinlik organizatörleri ile sponsorlar arasında güçlü bir iletişim ve ilişkinin oluşması gerekmektedir (Martins vd., 2024). Golf turizmi, spor turizmi kapsamında bütünleştirici ve geliştirici bir alternatif turizm türüdür. Golf turizmi gibi ürünlerle turizm sektörünün çeşitliliği artmaktadır. Destinasyonlarda, spor turizm türlerinin geliştirilmesi amacıyla spor faaliyetlerinin yapıldığı alanların geliştirilmesi çalışmaları yapılmaktadır (Tian vd., 2023).

Kamp Turizmi

Kamp, insanların konaklama ve dinlenme amacıyla doğal ortam içinde karavan, çadır gibi araçlar kullanılarak yapıldığı aktivitelerdir. Kamp alanları, dağ, göl ve deniz gibi ortamlarda kurulan, katılımcıların kendi imkânları dâhilinde ihtiyaçlarını (konaklama, yeme içme, spor, eğlence) karşıladıkları yerlerdir (Gültekin ve Gültekin, 2012). İnsanların, doğal ortam içinde özgürlük hissini yaşadıkları ve dinlendikleri aktivite kamp yapma faaliyetidir (Xiong vd., 2024). Kampçılık, insanların ikametlerinden farklı bölgelere giderek doğal ortamda birden fazla geceleme yaptıkları bir turizm çeşidi olarak son yıllarda popüler hale gelmiştir (Yetiş, 2021).

Organize biçimde yapılan ilk kampçılık faaliyetlerinin Amerika'da yapılmasından günümüze kadar kamp alanları ve doğal parkların geliştirilmesi sonucu dünyada kamp turizmi büyümesi daha hızlı olmuştur (Zayım vd., 2022). Kampçılık ve kamp turizmi aktiviteleri konusunda son yıllarda daha fazla araştırma ve akademik çalışmalar yapılmaktadır. Kampçılık, insanların sosyalleşme olanağı bulduğu, doğayla bütünleştiği bir açık hava rekreasyon faaliyeti olarak alternatif turizm kapsamında yapılan bir faaliyet olarak gösterilmektedir (Yenisoy ve Uygur, 2024). Kampçılık ve karavan ile yapılan kamp aktiviteleri farklı görünmekle birlikte aynı alternatif turizm türü olarak birbirini tamamlamaktadır.

Karavan turizminin yapıldığı alanlar aynı zamanda kamp alanlarıdır. İnsanlar, kamp turizmi faaliyetlerini doğa içinde psikolojik ve fiziksel olarak rahatladıkları bir

eylem olarak gerçekleştirmektedir. İnsanlar, doğal ortamda bulunmak, spor aktivitelerine katılmak ve özgürlük amacıyla kampçılık faaliyetlerini tercih etmektedir (Akpur ve Zengin, 2019). Planlama aşamasında kamp alanları, engelli, yaşlı ve çocuk gibi dezavantajlı bireylerin doğal ortamlarda tatil yapabilmesi, kamp turizmine katılabilmesine olanak sağlayacak şekilde oluşturulabilir (Gültekin ve Gültekin, 2012). Kültür ve turizm bakanlığının yönetmeliğine göre kampingler; karayolları güzergâhı ve yakın çevresinde, dağ, deniz, göl gibi doğal ortamlarda kurulan, insanların konaklama, yeme içme, spor, eğlence ve dinlenme gibi ihtiyaçlarını kendilerinin gerçekleştirdiği en az 10 ünitelik tesisler olarak açıklanmaktadır (ktb, 2026).

Karavan Turizmi

İnsanların, kite turizm hareketlerinden farklı olarak arayışlara girmesi, merak etmesi, ilgilerinin değişmesi turizm çeşitlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Farklı turizm türlerinin arayışları sonunda, doğal ortamda yaşama, yeşile karşı özlem duygusu gibi nedenler, kamp ve karavan turizmini ortaya çıkarmıştır. Küresel olarak yaşanan Covid-19 gibi olumsuzluklar esnasında bireysel tatil, kalabalıklardan uzak durma, sakin ve doğal ortamlarda bulunma ve ekonomik bütçeli tatil istekleri kamp ve karavan turizminin gelişmesini etkilemiştir (Zayım vd., 2022).

Kitle turizm hareketlerinin oluşturduğu kirlilik, şehirleşme, biyolojik çeşitlilikte azalma ve sektörde yaşanan değişimler gibi nedenlerden insanlar çevre dostu turizm türlerine yönelim göstermektedir. Turistler, çeşitli dönemlerde olumsuzluklardan etkilenerek, var olan alışkanlıklarından vazgeçerek farklı satın alma davranışları sergilemişlerdir. Turistler bireysel olarak sadece aileleri ile yapabildikleri, kitle turizminden uzak, toplu yaşamdan soyutlanmış tercihlere yönelmişlerdir. Kamp ve karavan turizmi faaliyetlerinde sosyal mesafenin uygulanabilmesi son yıllarda popüler hale gelmesine neden olmaktadır.

Karavan turizmi, doğal ortamda, beslenme, barınma ihtiyaçlarının kişisel karşılandığı, sosyal mesafenin uygulanabildiği, kalabalıklardan uzakta gerçekleştirilen alternatif turizm türüdür (Yorgun vd., 2023). Karavanlar, genellikle turistlerin beslenme, barınma gibi ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde tasarlanan, yatak, mutfak, duş, tuvalet ve oturma alanı gibi donanımlara sahip araçlar ile yapılmaktadır. Son yıllarda karavan turizmi, sağladığı esneklik ile turizm sektöründe önemli bir turizm türü olarak değerlendirilmektedir (Kenar, 2023). Karavanların, geceleme esnasında güvenli ortam sağlayacak şekilde kamp yerlerinde bulunmaları önemlidir. Bu alanlar, su, duş, pis su tahliyesi, elektrik, araçların bakımı gibi ekipmanlara ve altyapıya sahip olmak durumundadır (Türkay vd., 2024).

SONUÇ

Son yıllarda yaşanan değişimler, insanları etkileyerek farklı turizm türlerine yöneltmiş ve turizm sektörünün değişmesine neden olmuştur. Turistlerin algılarını değiştiren bir tür olarak kamp ve karavan turizmi ortaya çıkmıştır. Kamp ve karavan

turizmi, kullanıcılar, teknik ekipmanlar, araçlar gibi üreticilerden oluşan farklı unsurları kapsamaktadır. Karavan ve kamp turizmine katılan turistlerin taleplerine, görüşlerine ve kullanım kolaylıklarına göre üretim araçları değişim göstermektedir. Diğer turizm türlerine kıyasla daha düşük oranlarda yapılmasına rağmen kamp ve karavan turizmine yoğun bir yönelim bulunmaktadır.

Kamp ve karavan turizmine yönelim üretim açısında yeni bir iş kolunun gelişmesini desteklemektedir. Kamp ve karavan turizmi, yalnız ve kalabalıklar halinde tercih edilebilmesi özelliğine rağmen çoğu kullanıcı, ailesi ile birlikte bu turizm hareketine katılmaktadır. Kamp ve karavan kullanıcılarının tercihlerinde konaklama alanlarının ekonomik olması önemli faktörlerdendir. Kamp ve karavan turizmi katılımcıları bilgi alışverişini sosyal medya, internet, arkadaş grupları, deneyimler, kulüpler gibi ortamlardan sağlamaktadır. Kamp ve karavan turizmi katılımcılarının tercihlerinde popüler turistik destinasyonlar ön plandadır.

Alternatif turizm türlerinin tercihinde turistlerin etkilendiği faktörler; kendi kendine kalma, huzur bulma, karavan sosyal ortamı, tasarruf sağlama, şehirden uzaklaşma ve özgürlük olarak tespit edilmektedir. Özgürlük ve yoğun şehir yaşamından uzaklaşmanın nedenler arasında öne çıktığı alternatif turizm türü kamp ve karavan turizmidir. Karavan turizmini insanlar özgürlük ve yaşam tarzı olarak görmekte, ekonomik avantajlarının da tercihte etkili olduğu değerlendirilmektedir. Karavan turizminin olumlu yönlerinin yanında olumsuzluklarda mevcuttur. Bu olumsuzluklar; ev konforunda olmaması, trafik, atık su, tuvalet, karavanların arızalanması, konaklama yasaklarının olması, karavan alanlarındaki yetersizlikler ve yüksek maliyetlerdir. Çalışma sonunda aşağıdaki öneriler getirilmektedir;

- Karavan ve kamp turizmi konusunda standartlar belirlenerek mevzuat eksiklikleri giderilebilir,
- Kamp ve karavan alanlarının işletilmesine dair standartlar belirlenebilir,
- Kamp ve karavan parklarının sayısı artırılarak, altyapısı geliştirilebilir,
- Alternatif turizm türlerine ait politikalar geliştirilerek devlet desteği ve teşvikler artırılabilir,
- Alternatif turizm türlerine ait eğitimler verilebilir,
- Karavan turizmi paydaşları ile işbirliği artırılabilir, tanıtım ve pazarlama faaliyetleri geliştirilebilir,
- Karavan ve kamp turizmi yapılabilecek alanlar artırılabilir,
- Alternatif turizm türlerine yönelik yapılacak akademik çalışmalar desteklenerek, alternatif turizm türleri bilimsel olarak analiz edilebilir.

KAYNAKÇA

Akpur, A. ve Zengin, B. (2019). İznik Gölü ile Çevresinin Kamp ve Karavan Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi,Turizm ve Araştırma Dergisi, 8(2), 4-20.

Atalay, R. (2017). Alternatif Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi: Beyşehir Yöresi Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ayaz, N. ve Eren, M. (2020). Türkiye'de İnanç Turizmi Üzerine Nitel Bir Araştırma. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(2), 284-300.

Bahtiyar Karadeniz, C. ve Sarı, S. (2018). Ordu İlinin Doğal Kaynaklara Dayalı Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi. Journal Of International Social Research, 11(61).

Bank, M. ve Wiesner, R., (2011). Determinants Of Weather Derivatives Usage İn The Austrian Winter Tourism İndustry. Tourism Management, 32(1), 62-68.

Bozdemir, E. ve Şengül, S. (2021). Kış Turizmi Üzerine Bir Literatür İncelemesi. Yeni Turizm Trendleri Dergisi, 2(1), 35-74.

Bulut, A. ve Şengül, H. (2019). Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Turizmi. Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 3(1):45-62.

Correia, A. (2015). Golf Tourism. Tourism Management. 50, 123.

Çatalbaş, F. ve Ecemiş Kılıç, S. (2021). Farklı Kentsel Paydaşların Kültürel Mirasın Korunması ve Kültür Turizmine İlişkin Görüşlerinin Üst Ölçekli Planlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi: İzmir Örneği. Ege Coğrafya Dergisi, 30(1), 167-186.

Çelik, S. (2018). Alternatif Turizm. Journal Of International Social Research, 11(56).

Çetinkaya, G., Kaplan, M., Ömüriş, E. (2019). Golf Turizm Motivasyonlarının İncelenmesi: Antalya-Belek Destinasyonu Üzerine Nitel Bir Çalışma. Journal Of Yasar University, 14(53), 42-55

Deniz, T. (2019). Turizm ve Biyoçeşitlilik. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 2(3), 323-339.

Dünya Turizm Örgütü. (2025). https://www.unwto.org/ (E. T. 04.03.2025).

Düşmezkalender, E. ve Metin, M. (2019). Alternatif Turizme Yönelik Bibliyometrik Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 22(2), 813-824.

Eşsiz, F. P. (2023). Türkiye'de Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Katkısı: Cumhuriyetten Günümüze. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 6(5), 28-41.

Gabarda-Mallorquí, A., Garcia, X. ve Ribas, A. (2017). Mass Tourism And Water Efficiency İn The Hotel İndustry: A Case Study. International Journal Of Hospitality Management, 61, 82-93.

Gültekin, Y. S. ve Gültekin, P. (2012). Kabatepe Orman Kampı-Karavan ve Çadırlı Kamp Alanının Rekreasyonel Değerinin Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin Öneriler. I. Rekreasyon Araştırmalar Kongresi, 12, 15.

Kenar, G. (2023). Karavan Turistlerinin Motivasyonuna Etki Eden Unsurların Belirlenmesi. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 7(2), 445-466.

Köseoğlu, A. (2019). Hüzün Turizmi Kapsamında Çanakkale Savaşlarının Turizm Ekonomisine Etkisi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Kulak, P. (2024). Alternatif Turizm Rotalarının Oluşturulmasında Kültürel Miras: Koramaz Vadisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya Teknik Üniversitesi. Konya.

Liao, C., Lin, Y., Li, Z. ve Zhan, X., (2023). Exploring The Relationship Between Different Types Of Reference Group İnfluence And Young Consumers' Health Tourism İntention, Social Sciences & Humanities. Open, 8(1), 1-7.

Mackay, K. J. ve Campbell, M. (2004). An Examination Of Residents' Support For Hunting As A Tourism Product. Tourism Management, 25(4), 443-452.

Martins, R., Mascarenhas, M. ve Pereira, E., (2024). Exploring Strategic Multi-Leveraging Of Sport Tourism Events: An Action-Research Study. Journal Of Destination Marketing & Management, 32, 1-9.

Moloni, P. ve Metaxas, T. (2023). Conference Tourism: Exploring Economic Prospects İn The Post-Covıd-19 Era Qualitative Research On Greek Hotel Executives. Businesses, 3(4), 606-625.

Özer, O. (2020). Türkiye'nin Av Turizmi Potansiyeli Konusunda Bir Değerlendirme. Journal Of Gastronomy Hospitality And Travel, 3(1), 71-86.

Pektaş, Ç. ve Aydın, S. (2021). Kongre Turizmi ile İlgili Hazırlanan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili. Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi, 3(1), 72-83.

Sarıdoğan, H., C ve Çetin, D. (2016). Turizm ve Yoksullaştıran Büyüme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(4), 922-932.

Sezgin, M. ve Köseoğlu, Ö. G. A. (2022). Turizm Sektöründe Markalaşma Analizler, Sorunlar, Çözümler, Eğitim Yayınevi, Konya.

Şit, M. (2016). Türkiye'de Turizm Sektörünün İstihdama Katkısı. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1), 101- 117.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2026). https://www.ktb.gov.tr/ (E. T. 03.03.2026).

Tian, J., Deng, W. ve Yuan, W. (2023). Evaluation Of Sports Tourism Competitiveness Of Urban Agglomerations İn Guangdong-Hong Kong-Macao Greater Bay Area. Heliyon, 9(12), 1-17.

Tickle, L. ve Essen, E. E. (2020). The Seven Sins Of Hunting Tourism, Annals Of Tourism Research, 84, 1-10.

Türkay, O., Dilmaç, E. ve Taşarer, E. (2024). Turizmin "Özgürlük" ve "Yolda Olmak" Hâli: Türkiye'deki Karavan Turistlerini Anlamaya Yönelik Bir Araştırma. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 26(1), 385-408.

Uğuz, S. ve Çelik Uğuz, S. (2013). Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Burhaniye'nin Alternatif Turizm Potansiyeli. Marmara Coğrafya Dergisi (24), 332-353.

Uluçeçen, T. (2011). Özel İlgi Turizmi: Kapsamı, Çeşitleri ve Türkiye'de Uygulanabilirliği. Uzmanlık Tezi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Daire Başkanlığı, Ankara.

Ulusan, Y. ve Batman, O. (2010). Alternatif Turizm Çeşitlerinin Konya Turizmine Etkisi Üzerine Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (23), 243-260.

Xiong, W., Huang, M., Huang, B. ve Fan, F. (2024). Exploring A Structured Framework For Camping Sleep Experience. Journal Of Outdoor Recreation And Tourism, 48.

Yang, E., Kim, J., Gibson, H. ve Thapa, B. (2024). The İmpact Of Resilience On Community Variations İn The Relationships Between Tourism And Quality Of Life. Journal Of Destination Marketing & Management, 33, 1-11.

Yenisoy, C. ve Uygur, S. M. (2024). Lüks Kampçılık (Glamping) Turizmine Yönelik Bir Alanyazın İncelemesi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 27(1), 106-122.

Yetiş, Ş. A. (2021). Kapadokya'da Turistik Ürün Olarak Kamping mi Glamping mi? Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(1), 131-148.

Yıldız, M., Aydin, M. A., Gökçay, G., Kizilarslan, V. ve Yaman, U., (2023). The Effect Of İntercultural Sensitivity And Ethnocentrism On Health Tourism Awareness Level İn Nurses: Analysis With Machine Learning Approach. Archives Of Psychiatric Nursing, 46, 40-50.

Yorgun, B., İlal, N. Ç., Çalışkan, U. ve Ulusoy, H. (2023). Kamp Karavan Turizmi Mobil Uygulamalarına İlişkin Görüşler. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(3), 1374-1399.

Yurtsal, K. (2019). Türkiye'de Sürdürülebilir Turizm. Sivas İnterdisipliner Turizm Araştırmaları Dergisi, (4), 61-70.

Zayım, M., Bayartan, M. ve Kahraman, M. (2022). Değişen Turizm Algısında Kamp/Karavan Turizmi: Demre Örneği. Coğrafya Dergisi, (45), 215-227.

BÖLÜM 18

18. Yüzyılda Osmanlı Donanmasının Donatım ve Lojistik Organizasyonu: Yelken Bezi Üzerinden Bir Değerlendirme*

Mehmet Taş[1]

* Bu çalışma Mehmet Taş'ın 2014-2019 yılları arasında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesinde yürüttüğü "18. Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi" isimli çalışmasından türetilmiştir.

[1] Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, ORCID: 0000-0003-1794-9629.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, üç kıtaya yayılan geniş coğrafyası ve Akdeniz, Karadeniz, Marmara, Adriyatik ve Kızıldeniz gibi stratejik denizlere hâkim olma hedefi nedeniyle deniz gücüne büyük önem vermiştir. Devletin karalar üzerindeki hâkimiyetinin korunması ve genişletilmesi, yalnızca güçlü bir kara ordusuna genişletilmesi, yalnızca zamanda etkin bir donanmaya sahip olmasına da bağlıydı. Deniz yollarının güvenliğinin sağlanması, kıyı şehirlerinin korunması, ticaret yollarının denetlenmesi ve askerî harekâtların desteklenmesi gibi görevler Osmanlı donanmasını devlet teşkilatının vazgeçilmez unsurlarından biri hâline getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı denizciliği yalnızca askerî tarih bakımından değil, devlet teşkilatı, ekonomi, sanayi ve lojistik tarihi açısından da önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Türklerin denizcilikle ilişkisi Osmanlı Devleti'nden daha eskiye uzanmaktadır. Anadolu'ya yerleşme süreciyle birlikte denizlere hâkim olmanın stratejik önemi kavranmış, Çaka Bey döneminden itibaren Türk denizciliğinin temelleri atılmıştır. Anadolu Selçukluları ve denizci Türk beylikleri bu alandaki birikimi geliştirirken, Osmanlılar söz konusu mirası daha ileri bir seviyeye taşımışlardır. Özellikle Gelibolu Tersanesi'nin kurulmasıyla donanma kurumsal bir yapıya kavuşmuş, Fatih Sultan Mehmed döneminde Karadeniz ve Ege'de, Yavuz Sultan Selim ile Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde ise Akdeniz ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir sahada faaliyet gösterebilecek bir deniz gücü meydana getirilmiştir. Bu gelişme, Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî yükselişiyle doğrudan bağlantılıdır.

Donanmanın harekât kabiliyetini belirleyen en önemli unsurlardan biri yelkendir. Rüzgâr enerjisinden yararlanarak gemilere hareket sağlayan yelken, yalnızca bir donatım malzemesi değil, savaş gemisinin etkinliğini doğrudan belirleyen temel unsurlardan biridir. Bununla birlikte yelkenin işlevini yerine getirebilmesi, sağlam ve kaliteli yelken bezlerinin üretilmesine bağlıdır. Buna rağmen Osmanlı donanmasının donatımı üzerine yapılan araştırmalarda yelken bezinin üretimi, temini, nakliyesi, maliyeti ve kullanımına ilişkin konular uzun süre ihmal edilmiş; donanmanın lojistik yapısını anlamaya imkân veren bu önemli unsur yeterince incelenmemiştir.

Yelken bezi, Osmanlı dokuma sanayiinin ürettiği stratejik bir malzeme olup temel ham maddesi pamuktur. Pamuk üretiminin yaygınlığı, dokuma merkezlerinin yaygınlığı, dokuma mukataa yaygınlığı, dokuma organizasyonu ve Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaçları birbirini tamamlayan bir bütün oluşturmaktadır[2]. Bu nedenle yelken bezinin serüveni, yalnızca bir tekstil ürününün hikâyesi değil; Osmanlı

[2] Mukataa Ferit Devellioğlu'nun Osmanlı-Tükçe Ansiklopedik Lügati'nde toprağın kesime verilmesi, belli bir miktar kira karşılığında birine bırakılması olarak tarif edilmiştir. Osmanlı mali uygulamasında devlete ait gelir kaynaklarının ihale ile kiraya verilmesini ifade etmektedir.(Bkz. Ferit Devellioğlu, Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi,25.Baskı,Ankara,2008,s.679).

Devleti'nin üretim kapasitesini, ikmal sistemini, mali yapısını ve idari organizasyonunu ortaya koyan önemli bir göstergedir. Yelken bezinin üretiminden savaş gemilerinde kullanılmasına kadar geçen süreç incelendiğinde, devletin farklı kurumlarını ortak bir amaç doğrultusunda harekete geçiren karmaşık fakat düzenli bir lojistik mekanizma ile karşılaşılmaktadır.

1.Yelken ve Yelken Bezi

Yelken, gemilerde bulunan direklere, çubuklara ve serenlere açılan ve yüzeyine çarpan rüzgar yardımıyla gemilerin hareket etmesini sağlayan bir tür donatı unsurudur. [3] Yelkenlere çekilen bezlere ise yelken bezi adı verilmektedir. Bu kavram Osmanlı arşiv belgelerinde "*kirpas-ı bâdbân*" terimiyle ifade edilmektedir[4]. Önemi ise birçok belgede, *"...donanma-yı hümayun kalyonlarının elzem levâzımâtından olan kirpas-ı bâdbân..."* cümlesiyle ifade edilmiştir ki buradan yelken bezinin asıl kullanım alanının kalyon türü büyük savaş gemileri olduğu ve bu gemilerin asli işlevlerini yerine getirebilmesi için yelken bezine hayati derecede bağlı olduğu anlamı çıkmaktadır[5]. Buharlı gemiler çağının başladığı 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar başta kalyonlar, barçalar ve karakalar olmak üzere bütün ahşap gemilerin en önemli hareket vasıtası yelkenlerdi. Yelkenleri işlemeyen bir geminin rüzgârın itme gücünden yararlanarak hareket etmesi mümkün olamayacağı için kendisinden beklenen faydayı sağlaması mümkün olmadığı gibi hareketsiz kalması halinde düşmanın eline geçmesi kuvvetli bir olasılıktı.

Yelken hiç şüphesiz 18.yüzyıldan önce de kullanılmaktaydı. Ancak asıl önem kazandığı dönem Osmanlı Devleti açısından 18.yüzyıldır. Çünkü kalyon türü gemilerle savaşan Avrupalı devletlerin donanmalarıyla başka türlü başa çıkamayacağını anladığı dönem bu yüzyılın başlarıdır. Yelken sayesinde gemiler daha uzun mesafeleri daha az insan gücüyle kat edebilmiş, gemilerde kürekçilere ayrılan alanın bir kısmı daha fazla malzeme ve su için kullanılabilmiş, böylece gemiler daha uzun süre denizlerde kalıp daha uzun süre yolculuklar yapabilmiştir. Dolayısıyla savaş gemilerinin taşıma kapasitesi artmış, sefer süreleri uzamış ve donanmanın harekât kabiliyeti önemli ölçüde gelişmiştir. Bu yönüyle yelken yalnızca gemiyi hareket ettiren bir araç değil, donanmanın lojistik kapasitesini doğrudan etkileyen stratejik bir donatım malzemesidir.

Osmanlı Devleti'nde yelken bezi sadece Tersâne-i Âmirede kullanılmayıp Baruthane-i Âmire başta olmak üzere birçok barut imalathanesinde barutu kurutmak için sergi malzemesi olarak da kullanılmaktaydı[6]. Ayrıca Tophane-i Âmire,

[3] Lütfi Gürçay,Gemici Dili,Deniz Basımevi,2.Baskı, İstanbul,1962,s.414.

[4] "*…beher sene taraf-ı miriden ba-ferman-ı âli taşralardan mubayaa ve asitâne-i saadetime nakl ve mahallerine teslim olunan nühas ve âhen-i hâm ve kirpas-ı bâdbân…"* (bkz.BOA.C.ML.549/22594/3 Muharrem 1179/22 haziran 1765)

[5] BOA.C.BH.32/1508.

[6] İstanbul baruthanesinin barut sergisi için bu kurumun nazırı el-Hac İsmail Ağa tarafından Tersane-i Âmireden bir adet büyük mayistra gönderilmesi talep edilmişti.Konuyla ilgili

Kayıkhâne-i Hassa[7] ve Mehterhane-i Âmire[8] gibi kurumlar de sıkça yelken bezine sıkça ihtiyaç duymaktaydı[9]. Aşiyan-ı Hassa ve Kayıkhane-i Hassa olarak bilinen dairelerde kayıkların kalafat ve tamirleri için yelken bezi kullanılmaktaydı[10].

Osmanlı gemilerinde kullanılan yelkenler bu alanda geniş bir terminolojinin oluşumuna imkan sağlamıştı. Esasen gemilerin büyüklüğüne, direklerin konumuna ve yelkenin üstlendiği göreve göre farklı isimlerle anılan çok sayıda yelken türü bulunmaktaydı. Bunların başında mayıstra[11], gabya[12], alborta, trinkete, mancana[13], babafingo, civadra[14] ve mizana[15] yelkenleri gelmektedir. Her biri geminin farklı direklerine yerleştirilen bu yelkenler, rüzgârın yönüne ve şiddetine göre birlikte çalışarak geminin en verimli şekilde sevk edilmesini sağlamaktaydı. Özellikle mayıstra ve gabya yelkenleri, büyük savaş gemilerinin ana hareket sistemini oluşturan temel yelkenler arasında yer almaktaydı. Grandi direğinin en altında bulunan ve ait olduğu direkteki yelkenlerin en uzunu olan yelkene mayıstra, geminin pruva direğinin birinci serenine bağlı yelkene tirinkete, mancana direğinin birinci serenine ait olup fırtınalı havalarda kullanılan yelkene mancana, gabya serenleri üzerine açılan yelkenlere gabya ve babafingo serenleri üzerindeki yelkene ise babafingo yelkeni adı verilmekteydi. Gemilerin baş taraflarından eğik olarak uzatılan ve pruva direği ile çubuklarının yuvalarına bağlanan serene ait yelkene de

olarak yazılmış olan 29 Rebiyülahir 1208 tarihli telhis sureti için bkz.BOA.C.AS.850/36351. ,İstanbul baruthanesinde imal edilen siyah barut sergisi için gerekli olan iki adet kullanılmış gabya-i kebir türü yelken bezinin Tersane-i Âmireden verilmesi hakkında Baruthane-i Amire nazırı Muhammet Ağa'nın arzuhalini muhtevi 28 Rebiyülahir 1184 (3 Aralık 1793) tarihli telhis sureti için bkz.BOA.C.AS.555/23312.

[7] Kayıkhane,kayıkları güneş ve yağmurdan korumak için bina edilmiş ve genellikle yalıların altında bulunan yapılardır.Kayıkhâne-i Hassa ise saltanat kayıklarının muhafaza edildiği yeri ifade etmektedir.(Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,Milli Eğitim Basımevi,Cilt 2,İstanbul 1983,s.219.)

[8] Mehterhane-i Amirede inşa olunacak liva-yi şerif ve serasker takımları için 1205 yılında Siroz,Zihne,Drama ve Nevrekop kadılarına hitaben yazılan hüküm sureti için bkz.BOA.C.BH.131/6330.

[9]Mehmet Taş,18.Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2019, s.94.

[10] BOA.MAD.d.10357/42 (12 Safer 1168/28 Kasım 1754).

[11] Grandi direğinde en altta bulunan serene verilen isimdir.Bu serene çekilen yelken ise mayıstra yelkeni olarak isimlendirilmektedir. (Bkz.Lütfi Gürçay,age.,s.287)

[12] Gabya,ana direklerin üzerine çekilen çubuklara ve ana direklerin üzerinde bulunan serenlere verilen isimdir. (Bkz.Lütfi Gürçay,age.,s.177.)

[13] Mancana yelkeni fırtınalı havalarda randa yelkeni yerine açılan ufak randalara verilen isimdir. (Bkz.Lütfi Gürçay,age.,s.280)

[14] Civadra,anlam olarak gemilerin baş taraflarından eğik olarak uzatılan ve pruva direği ile çubuklarının istralyaları bağlanan seren demektir.Bu serene çekilen yelkene ise civadra yelkeni denilmektedir.(Bkz.Lütfi Gürçay,age.,s.91)

[15] Mizana,bir geminin baştan üçüncü direğine verilen isimdir.Bu direğe çekilen yelkene ise mizana yelkeni ismi verilmektedir. (Bkz.Lütfi Gürçay,age.,s.295)

civadra yelkeni denilmekteydi[16]. Bütün bu yelkenleri sevk ve idare eden kimseler ise yelkencilerdi. Yelkenciler imparatorluğun özellikle sahil bölgelerinden toplanarak görev yapmaları için başta İstanbul'daki ana tersane olan Tersâne-i Âmire olmak üzere devletin birçok bölgesine dağılmış olan tersanelere kafileler halinde sevk edilmekteydi. Yelkenciler ücret karşılığı çalıştırılan geminin asli mürettebatına mensup kimselerdi. Direk ve serenlere tırmanmaları gerektiği için çevik ve vücutça elverişli kimselerden seçilmekteydiler.

Yelken çeşitlerinin fazlalığı, Osmanlı gemilerinin teknik bakımdan belirli bir uzmanlaşma düzeyine ulaştığını göstermektedir. Örneğin mayıstra yelkeni geminin ana direğinde bulunan en büyük yelken olarak temel hareket gücünü sağlarken, gabya yelkeni üst direklerde rüzgârdan daha etkin yararlanılmasına imkân vermekteydi. Trinkete yelkeni pruva direğinde geminin dengesini desteklerken, civadra ve babafingo gibi yardımcı yelkenler farklı hava şartlarında geminin manevra kabiliyetini artırmaktaydı. Fırtınalı havalarda kullanılan mancana yelkeni ise denizcilik bilgisinin yalnızca hız değil, emniyet esasına göre de geliştiğini göstermektedir. Bu çeşitlilik, Osmanlı denizcilerinin rüzgâr rejimini yakından tanıdıklarını ve farklı meteorolojik şartlara uygun çözümler geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.

Yelken bezinin stratejik değeri, onun üretim sürecini de devlet açısından önemli bir mesele hâline getirmiştir. Kullanılan bezin cinsi, dokuma tekniği, ham madde kalitesi ve üretim standartları doğrudan donanmanın ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Bu nedenle yelken bezi üretimi yalnızca dokumacıların faaliyeti olarak görülmemeli; pamuk üreticisinden iplik eğiricisine, dokumacıdan nakliyeciye ve Tersâne-i Âmire'ye kadar uzanan geniş bir üretim zincirinin parçaları olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti'nin bu süreci merkezî bir organizasyon içinde yürütmesi, donanmanın arkasında bulunan ikmal sisteminin ulaştığı kurumsal seviyeyi göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

2.Yelken Bezi Üretimi ve Osmanlı Dokuma Sanayii

Yelken bezinin temel ham maddesi pamuktur. Anadolu ikliminin pamuk tarımına elverişli olması, Osmanlı Devleti'nin bu stratejik ürünü büyük ölçüde kendi kaynaklarıyla karşılayabilmesine imkân sağlamıştır. Pamuklu dokumalar, yünlü kumaşlara göre hem daha hafif hem de daha kolay işlenebilir olmalarının yanında bol miktarda üretilebilmeleri sayesinde yelken bezi imalatı için uygun bir zemin oluşturmuştur. Böylece tarımsal üretim ile askerî ihtiyaç arasında güçlü bir bağ kurulmuş; pamuk tarımındaki gelişmeler doğrudan donanmanın donatım kapasitesini etkilemiştir.

Devlet, donanmanın ihtiyaç duyduğu bezlerin miktarını ve niteliğini belirlemekle kalmamış, bunların hangi bölgelerde üretileceğini ve nasıl sevk

[16] İdris Bostan,Osmanlı Bahriye Teşkilatı:XVII.Yüzyılda Tersane-i Âmire,Türk Tarih Kurumu Basımevi,Ankara,2003,,s.165.

edileceğini de yakından takip etmiştir. Bu amaçla İstanbul başta olmak üzere Gelibolu, Eceabad[17], Boğazhisarı[18], Sultaniye, Gelibolu, Eceabad, Batı Anadolu, Benefşe (Monemvasia), Kıbrıs ve Trablusşam gibi üretim ve tedarik merkezleri önemli roller üstlenmiştir. [19] Ancak 18. yüzyılda Boğazhisarları ve Gelibolu kazası yelken bezi temininde diğer yerlere kıyasla daha büyük bir önem kazanmıştır. Bunda adı geçen yerlerin yerli ve yabancı tüccarların ticaret rotasında önemli bir uğrak noktası haline gelmesi etkili olmuş olmalıdır. Bu merkezlerin tercih edilmesinde yalnızca üretim kapasiteleri değil; hammaddeye erişim, dokumacılık geleneği ve nakliye imkânları da belirleyici olmuştur. Böylece donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezleri, imparatorluğun farklı bölgelerinde üretilerek Tersâne-i Âmire'ye ulaştırılmıştır.

Yelken bezi üretiminin dikkat çekici yönlerinden biri de devlet ile üreticiler arasındaki iş birliğidir. Osmanlı yönetimi, ihtiyaç duyduğu malzemeyi yalnızca doğrudan devlet işletmelerinde üretmek yerine, yerel üretim merkezlerinden ve özel dokumacılardan da temin etmiştir. Ancak bu durum serbest bir piyasa anlayışından ziyade devlet denetimi altında yürütülen planlı bir tedarik sistemini ifade etmektedir. Donanmanın talepleri doğrultusunda belirlenen miktarlarda üretim yapılması, kalite standartlarının korunması ve ürünlerin zamanında teslim edilmesi, merkezî idarenin yakından takip ettiği hususlar arasında yer almıştır.

3.Yelken Bezinin Temini ve Tersâne-i Âmire'ye Sevki

Osmanlı Devleti, donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezlerini tek bir üretim merkezine bağlı kalmaksızın imparatorluğun farklı bölgelerinden temin edebilmekteydi. İstanbul ve Gelibolu gibi tersanelere yakın merkezlerin yanı sıra Batı Anadolu, Boğazhisarları, Benefşe (Monemvasia), Kıbrıs ve Trablusşam gibi üretim sahaları da bu tedarik zincirinin önemli halkalarını oluşturuyordu. Böylece donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezleri, imparatorluğun geniş coğrafyasına yayılmış üretim merkezlerinden düzenli olarak toplanarak tersaneye sevk edilmekteydi.

Bu tedarik ağı, Osmanlı idarî teşkilatının merkez ile taşra arasında kurduğu koordinasyonun dikkat çekici örneklerinden biridir. Donanmanın ihtiyaç duyduğu miktarlar merkez tarafından belirlenmekte, ilgili eyalet ve kazalara gerekli emirler gönderilmekte, üretimin tamamlanmasının ardından malların belirlenen süre içerisinde sevki sağlanmaktaydı. Böylece üretim faaliyetleri yalnızca ekonomik

[17] BOA.C.BH.170/8016.

[18] Boğazhisar ve havalisindeki kazalar 18.yüzyıl boyunca genel olarak her sene 3.000 top alborta ve 3.000 top mayistra bezini her bir topu 147 akçeden dokuyup mübaşire teslim etmekle yükümlüydü.(Bkz.BOA.C.BH.210/9793/21 Cemaziyülevvel 1201/11 Mart 1787).Her bir top bez ağırlık olarak alborta cinsi bezde 600 dirhem (1,9 kg) iken mayistra türü bezde 800 dirhem (2,5 kg) olmak zorundaydı.(Bkz.BOA.C.BH.13/603.).Bez toplarının ağırlığı için bkz.BOA.AE.SABH.I.34/2606.

[19] BOA.C.BH.11./528.

taleplere göre değil, donanmanın askerî ihtiyaçlarına göre planlanıyordu. Devletin farklı idarî birimleri arasında kurulan bu iş bölümü, Osmanlı lojistik sisteminin ileri derecede kurumsallaştığını göstermektedir.

Yelken bezlerinin tersaneye ulaştırılması da başlı başına bir organizasyon gerektiriyordu. Dokuma merkezlerinden toplanan bezler önce bölgesel depolarda muhafaza edilmekte, ardından kara ve deniz ulaşımının birlikte kullanıldığı bir sevkiyat sistemiyle İstanbul'a gönderilmekteydi. Nakliye sırasında ürünlerin zarar görmemesi, eksiksiz teslim edilmesi ve belirlenen zamanda tersaneye ulaştırılması büyük önem taşımaktaydı. Çünkü donanmanın sefere çıkış tarihi çoğu zaman bu hazırlıkların tamamlanmasına bağlıydı. Yelken bezinin geç ulaşması veya eksik teslim edilmesi yalnızca bir malzeme eksikliği değil, bütün donanmanın hazırlık takvimini etkileyebilecek stratejik bir problem anlamına gelmekteydi.

Bu süreçte Tersâne-i Âmire yalnızca gemilerin inşa edildiği bir merkez değildir. Aynı zamanda imparatorluğun dört bir yanından gelen malzemelerin toplandığı, kontrol edildiği, depolandığı ve gemilere dağıtıldığı büyük bir lojistik üs niteliği taşımaktaydı. Kereste, demir, halat, zift, üstüpü, top, yelken ve diğer bütün donatım malzemeleri burada belirli bir düzen içerisinde bir araya getirilmekteydi. Dolayısıyla tersane, yalnızca gemi yapımının değil, Osmanlı askerî ikmal sisteminin de merkeziydi. Yelken bezi de bu sistem içerisinde diğer donatım malzemeleriyle birlikte değerlendirilmiş ve devletin askerî planlamasının ayrılmaz bir unsuru hâline gelmiştir.

Yelken bezinin temin süreci incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin yalnızca mevcut ihtiyaçları karşılamaya çalışan bir yönetim anlayışına sahip olmadığı görülmektedir. Aksine, gelecekte gerçekleştirilecek seferleri de dikkate alan bir planlama anlayışı benimsenmiş; üretim, depolama ve sevkiyat faaliyetleri uzun vadeli askerî hedefler doğrultusunda organize edilmiştir. Bu durum, Osmanlı donanmasının başarısının yalnızca denizdeki askerî gücüne değil, onu besleyen güçlü lojistik altyapıya da dayandığını açık biçimde göstermektedir.

Yelken bezinin üretim merkezlerinden başlayarak Tersâne-i Âmire'de son bulan yolculuğu, Osmanlı devlet mekanizmasının farklı kurumlarını ortak bir hedef etrafında birleştiren geniş ölçekli bir organizasyonu gözler önüne sermektedir. Çiftçiden dokumacıya, tüccardan nakliyeciye, kadıdan tersane eminine kadar uzanan bu süreç, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ekonomi, ulaştırma ve idarî yapıyı nasıl bütünleştirdiğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu yönüyle yelken bezi, yalnızca savaş gemilerinde kullanılan bir donatım malzemesi değil; Osmanlı merkezî yönetiminin planlama ve organizasyon gücünü yansıtan önemli bir tarihî belge niteliğindedir.

4.Yelken Bezinin Tedarikinde Devlet Organizasyonu

Osmanlı Devleti'nde donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezlerinin temini, yalnızca üretim ve nakliye faaliyetlerinden ibaret değildi. Bu sürecin

sürdürülebilirliği, güçlü bir mali organizasyon ve etkin bir idarî denetim mekanizmasına dayanıyordu. Donanmanın her yıl değişen ihtiyaçları doğrultusunda gerekli miktarın belirlenmesi, üretimin planlanması, ödemelerin yapılması ve ürünlerin zamanında teslim alınması merkezî idarenin koordinasyonunda yürütülmekteydi. Böylece yelken bezi, Osmanlı maliyesinin askerî harcamalar içerisindeki planlı uygulamalarından biri hâline gelmiştir.

Donanmanın ihtiyaç duyduğu bez miktarı, sefere çıkacak gemilerin sayısı, mevcut yelkenlerin kullanım durumu ve tersanelerde bulunan stoklar dikkate alınarak belirleniyordu. Bu durum, Osmanlı yönetiminin yalnızca mevcut eksiklikleri gidermeye yönelik değil, gelecekte doğabilecek ihtiyaçları da hesaba katan bir planlama anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. İhtiyaçların önceden tespit edilmesi sayesinde üretim merkezlerine gerekli emirler zamanında ulaştırılabiliyor, böylece sefer hazırlıkları aksatılmadan sürdürülebiliyordu.

Yelken bezinin temininde tersane emini, mübaşir, bezcibaşı, liman reisi, kaptanıderya ve kadılar ile kazalarda görev yapan su başı ve il erleri gibi görevliler önemli bir rol oynuyordu. Bunlardan tersane emini, ihtiyaç duyulan yelken bezinin miktarını tespit ve ücretlerin ödenmesinden sorumlu iken mübaşir ilgili kaza ve sancaklardaki üreticilerle doğrudan iletişim kurarak bezleri toplamak ve İstanbul'a ulaştırmaktan sorumluydu. Kaptanıderya tersane emininden gelen talep doğrultusunda merkezi otoriteden gerekli izin ve onayı almakla sorumlu iken kadılar sahada bizzat görev yapan kişiler olarak bu konuda üreticiler ile kamu görevlileri arasında çıkabilecek anlaşmazlıkları gidermekle yükümlüydü. Bir tür milis teşkilatı mensupları olan il erleri ile askeri bir yetkili olan subaşılar kadıya bu konuda yardımcı olmakla mükellefti[20]. Bezcibaşılar ise 18. yüzyılda Tersâne-i Amire bünyesinde kurulmuş olan Bezhanenin işletilmesinden sorumlu olan kişilerdi. Bunlar iltizam usulü[21] ile atanan ve devletle her sene beli bir ücret karşılığında bez üretimi yapan kimselerdi[22]. Bezhanenin varlığı devletin kaynak çeşitlendirmesine giderek sadece bez imalatçılarına bağlı kalmak yerine bez tüccarlarıyla da iktisadi ve mali ilişkiler kurduğunu göstermektedir[23].

---

[20] Mehmet Taş,age.,s.144.

[21] İltizam,devlete ait mallardan bazısının kefil gösterilmek ve belli zamanlarda kira bedelinin ödenmesi karşılığında işletme yetkisinin özel kişilere devredilmesidir. İltizam ihalesini alan kişiye mültezim adı verilmekteydi. (Bkz.Mehmet Zeki Pakalın, age, Cilt 2, s.57).

[22] Bezhanenin başında 1165 yılında el-Hac İsmail bulunmaktaydı. Ünvanı "sernessac" olan bu kişinin görevi her sene 30.000 ziraa yelken bezini Bezhanede imal ederek devlete teslim etmekti. İmal ettiği her ziraa bezi 17 akçeye mal ediyordu.Konuyla ilgili 5 Şaban 1165 (18 Haziran 1752) tarihli muhasebe kaydı için bkz.BOA.MAD.d.10354/45.İmal edilen bezler, *"...vukiyyeleri tam olmak ve ipliğine ihtimam ile sağ iplikten nesc eylemek ve olursa kabul olunmama şartıyla..."* imal edilmek zorundaydı.(Bkz.BOA.C.BH.8./366).

[23] Bezhane,Tersane-i Atik mamure olarak bilinen yerde açılmıştı. Burada bulunan 11 kadar destgâh zaman içinde tamir görmüştü.Makara,kireç,tarak,çivi,toğla ve kereste kullanılarak yapılan bu tamir 1538 kuruş tutmuştu.(Bkz.BOA.C.BH.202/9466).

Yelken bezinin tedarikinde mali kaynakların düzenli biçimde kullanılması büyük önem taşımaktaydı. Üreticilere yapılacak ödemeler, nakliye giderleri ve tersanede gerçekleştirilen kabul işlemleri belirli bir hesap düzeni içerisinde yürütülüyordu. Bu süreçte yalnızca ürünün temin edilmesi değil, harcamaların kayıt altına alınması ve kamu kaynaklarının denetlenmesi de devlet açısından temel öncelikler arasında yer alıyordu. Dolayısıyla yelken bezi tedariki, Osmanlı mali bürokrasisinin işleyişini gözlemleyebileceğimiz somut örneklerden birini oluşturmaktadır.

Üretim sürecinde merkezî idare ile taşra yönetimi arasında kurulan iş birliği, mali organizasyonun en dikkat çekici yönlerinden biridir. İstanbul'da belirlenen ihtiyaçlar doğrultusunda taşradaki görevlilere emirler gönderiliyor; üretim tamamlandıktan sonra malların teslimi, ödemelerin gerçekleştirilmesi ve sevkiyatın düzenlenmesi yine devlet görevlilerinin gözetiminde yürütülüyordu. Böylece farklı coğrafyalarda gerçekleştirilen faaliyetler, tek bir idarî planın parçaları hâline gelmekteydi.

Bu organizasyonun başarısı, yalnızca devlet otoritesinden değil, aynı zamanda yerel üreticilerle kurulan karşılıklı ilişkiden de kaynaklanıyordu. Dokumacılar, tüccarlar ve nakliyeciler donanmanın ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli roller üstlenirken, devlet de üretimin sürekliliğini sağlayacak ekonomik ve idarî zemini oluşturmaya çalışıyordu. Bu karşılıklı bağımlılık, Osmanlı askerî ekonomisinin yalnızca merkezî emirlerle değil, taşradaki üretim kapasitesiyle de şekillendiğini göstermektedir.

Yelken bezinin temininde asıl geçerli unsur "ocaklık" sistemiydi[24]. Osmanlı uygulamasında devletin bir kısım devletin bir kısım giderlerinin karşılanması için bazı gelir kaynaklarının belli masraf kalemlerine tahsisine ocaklık denilmektedir[25]. Konu bağlamında Gelibolu[26], Boğazhisarları, Benefşe ve Batı Anadolu'da bulunan bazı kazalar avarız, sürsat ve nüzul gibi bir takım örfi vergilerden muaf tutulmakta buna karşılık ayni olarak onlardan her sene belli bir miktarda yelken bezi teslim etmektedir. Boğazhisar ahalisinin her sene 6. 000 top kadar yelken bezini imal ederek devlete teslim etme yükümlüğü vardı[27]. Devlet onlara "narh" esasına göre belirlenmiş bir ücreti maliyet masraflarını karşılamaları için ödemekte ise de bu ücret masrafları asgari düzeyde karşılamak üzere belirlenmiş, katı ve piyasa koşullarına

[24] Ocaklık, kale muhafızları ve şehir muhafızlarının gelirlerine tahsis edilen veya tersane masraflarına karşılık olarak tahsis edilen aşar ve örfi vergi anlamında kullanılan bir terimdir. (Bkz.Mehmet Zeki Pakalın,age.,Cilt 2,s.713).

[25] Orhan Kılıç, "Ocaklık", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 33,İstanbul,2007,s.317.

[26] Gelibolu kazası 1290 yılında yelken bezi ticareti konusunda önemini belli bir ölçüde hâlen sürdürmekteydi. Bu ticareti geliştirmek amacıyla 10 sene süreyle gümrük vergisinden muaf tutulması Edirne Vilayet Meclisi tarafından Şura-yı Devlete mazbata ile teklif edilmişti. Bunun gerekçesi Gelibolu kasabasında imal edilen yelken bezlerine ticaret gemilerinin ilgi gösterilmekte oluşuydu. Konuyla ilgili 29 Teşrinisani 1289 (11 Aralık 1873) tarihli takrir sureti için bkz.BOA.ŞD.1908/26.

[27] Tersane emini tarafından verilmiş olan konuyla ilgili telhis üzerine 15 Safer 1176 (5 Eylül 1762) tarihinde yayınlanmış olan ferman sureti için bkz.BOA.C.BH.11/528.

karşı duyarsız bir ücretti. Devletçe tek taraflı belirlendiği için piyasada yaşanacak ani fiyat dalgalanmalarına karşı üreticiyi koruyacak esneklikten yoksundu. Dolayısıyla vergi mükelleflerinin bulunduğu yerleşim yerlerine gelen mübaşirler kalite ve üretim standartları Tersâne-i Amire tarafından belirlenmiş olan bir bezi numune olarak üreticilere sunmakta onlardan buna uygun kalitede bez imal etmelerini talep etmektedir[28].

Kalyon çağına geçildiği 18. yüzyılda yelken bezi arzını güvence altına almak için Tersâne-i Âmire yerleşkesinde Bezhane kurulmuştu. Her sene belli miktarda yelken bezi burada görev yapan "Bezcibaşılar" tarafından devlete teslim edilmekteydi. Bez arzında oluşan açık serbest piyasada faaliyet gösteren yabancı tüccardan bu ürünün satın alınması yoluyla telafi ediliyordu. Nitekim 1796 yılında bir Rus tüccarı olan Aleksandır'a Kerson ve Taygan'dan getirilmek üzere yelken bezi siparişi verilmişti[29]. Ancak bu usulün doğası gereği satım ve alış fiyatları piyasa tarafından belirlendiği için işin maliyetini devlet açısından artırması nedeniyle donanma bürokrasisi tarafından fazla tercih edilen bir usul değildi.

Yelken bezinin mali boyutu değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin donanmayı yalnızca askerî bir kurum olarak görmediği anlaşılmaktadır. Donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması; tarımdan dokumacılığa, ulaştırmadan maliyeye kadar uzanan çok katmanlı bir ekonomik yapıyı harekete geçirmekteydi. Bu nedenle yelken bezi, yalnızca bir donatım malzemesi değil, devletin ekonomik kaynaklarını askerî hedeflerle bütünleştiren planlı bir sistemin önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede yelken bezinin tedarik süreci, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda sahip olduğu idarî kapasiteyi ve mali disiplin anlayışını ortaya koyan dikkat çekici örneklerden biridir. Üretimin planlanması, finansmanı, denetlenmesi ve sevkiyatının tek bir organizasyon içerisinde yürütülmesi, donanmanın başarısının yalnızca denizdeki askerî güçten değil, karada işleyen güçlü bir bürokratik ve mali altyapıdan da beslendiğini göstermektedir.

5.Kurşunlu Mahzen (Mahzen-i Sürp): Yelken Bezinin Muhafaza ve Dağıtım Merkezi

Çeşitli, kaza, sancak ve eyaletlerden temin edilen yelken bezinin depolandığı son yer Mahzen-i Sürptür. Burası Tersâne-i Âmirenin levazım ambarıdır. Sürb, Farsça kurşun anlamına geldiği için halk arasında burası Kurşunlu Mahzen olarak da bilinmekteydi. Tersane eminine bağlı olan bu deponun başında "emin" adında bir memurun bulunmasının yanında, defter ve hesaplarını tutmakla görevli eminin halifesi ve kâtipleri de bulunmaktaydı. Mahzen emininin başlıca vazifesi ise bu

[28] Mehmet Taş,age.,s.141.

[29] Rus tüccar Aleksandır'ın Mahzen-i Sürbe teslim ettiği yelken bezleri için devlet 1728 kuruş ödemişti. Konuyla ilgili 29 Muharrem 1211 (4 Ağustos 1796) tarihli buyrultu sureti için bkz. BOA.C.BH.166/7825.

depoya konan malzemeleri teslim almak ve çıkarılan malzemelerin günü gününe kaydını tutmaktır. Mahzen emininin konu bağlamında asıl vazifesi ise buradaki yelken bezlerini en iyi koşullarda muhafaza etmektir[30].

Kurşunlu Mahzende farklı ücretlerle çalışan çeşitli görevliler bulunmaktaydı. 18. yüzyılda mahzende günlük 60 akçe ile bir tane başkâtip, bir tane baş halife, bir tane ikinci halife ve ikişer akçe ile iki tane şakird ve 60 akçe ile bir tane mahzen emini çalışmaktaydı. Ancak bunların eski defterlere ait belgeleri muhafaza etmedikleri, baş halife olan Fazlı Kemal'in mahzendeki kâtip ve hademelerin işini düzenli yapmadığı, baş eminlerin mahzenden çıkan ve mahzene giren malzemeler ile bunların nitelikleriyle ilgili hususlarda hiçbir kâtibe bilgi vermeden kendi diledikleri biçimde mahzen defterlerine yazı yazdıkları hakkında şikâyetler vuku' bulmuştur[31].

Yelkenlerin muhafaza edildiği yelkenhane İstanbul'un nemli iklimi ve şiddetli kış koşullarının etkisiyle zaman içinde zamanla yıkılmaya yüz tutmuş ve 1779 yıllarında tamiri cihetine gidilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda bu tamirin 2314 kuruşa mal olacağı anlaşılmıştı[32]. Kalyon sayısının artmasına paralel şekilde yelken bezine olan ihtiyaç artınca "*bâdbân mahzeni"* olarak kullanılan bu yer ihtiyaca cevap veremez hale gelmişti. Bunun üzerine 1796 yılında bu mahzenin bitişiğinde yer alan ve top arabası imal olunan bir adet oda, yelken mağazası olarak kullanılmak üzere yeniden düzenlenmiştir[33].

Kurşunlu Mahzen, yalnızca bir depo olarak değerlendirilmemelidir. Burası, donanmaya ait yelken bezlerinin kabul edildiği, kayıt altına alındığı, korunarak muhafaza edildiği ve ihtiyaç duyulan miktarlarda gemilere sevk edildiği organize bir lojistik merkez niteliğindeydi. Üretim bölgelerinden gelen bezlerin kontrol edilmesi, sınıflandırılması ve uygun koşullarda saklanması, donanmanın sefer hazırlıklarının düzenli biçimde yürütülmesini mümkün kılıyordu.

Mahzenin varlığı, Osmanlı Devleti'nin yalnızca üretim ve satın alma süreçlerine değil, stok yönetimine de önem verdiğini göstermektedir. Özellikle sefer dönemlerinde ihtiyaç duyulan yelken bezlerinin hazır bulundurulması, beklenmedik askerî gelişmeler karşısında donanmanın süratle harekete geçirilmesine imkân sağlamaktaydı. Bu yönüyle Kurşunlu Mahzen, günümüz askerî lojistik terminolojisiyle ifade edilecek olursa bir stratejik ikmal deposu işlevi görmekteydi.

Dolayısıyla Kurşunlu Mahzen, yalnızca fiziksel bir depolama alanı değil; Osmanlı donanmasının ikmal zincirinin sürekliliğini sağlayan kurumsal altyapının önemli bir parçasıdır. Bu yapı, devletin lojistik faaliyetleri yalnızca üretim

[30] Mehmet Taş,age.,s.134.

[31] Gerdüs Kalesi sakinlerinden olup Tersane mahzeninde katip olan Fazlı kötü tavırları nedeniyle işine son verilerek hapsedilmişti. Konuyla ilgili Evahir Cemaziyülevvel 1130 (Nisan/Mayıs 1718) tarihli hüküm sureti için bkz.BOA.A.DVNS.MHM.d.124/44.

[32] Mimarbaşına tamir için keşif ve muayene yapması için 23 Muharrem 1193 (10 Şubat 1779) tarihinde yazılmış olan buyuruldu sureti için bkz.BOA.C.BH.199/9327.

[33] BOA.C.BH.22/1056/17 Cemaziyülevvel 1211/20 Kasım 1796.

aşamasında yapı, devletin ve dağıtım aşamalarında da sistemli bir anlayışla yönettiğini göstermektedir.

6.Yelken Bezinin Fiyat ve Masrafları

Yelken bezi üretiminin sürdürülebilirliği, yalnızca üretim kapasitesine değil, maliyetlerin devlet tarafından nasıl karşılandığı ile de ilgiliydi. Bu nedenle Osmanlı merkezi yönetimi, üreticilere yapılacak ödemeleri belirli esaslara bağlamış ve uzun yıllar boyunca istikrarlı bir fiyat politikası uygulamıştır.

Arşiv kayıtlarında, özellikle Boğazhisarı ve çevresinde üretilen yelken bezleri için her top bez karşılığında uzun yıllar 147 akçelik bir sabit fiyatın uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu uygulama, devletin üreticiyi serbest piyasa koşullarına bırakmak yerine narh sistemiyle fiyat istikrarını sağlamaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Böylece donanmanın ihtiyaç duyduğu stratejik malzemelerin maliyetleri kontrol altında tutulurken, kamu harcamalarının öngörülebilirliği de korunmuş oluyordu. Ancak üretici bu sabit fiyat politikası nedeniyle piyasanın değişken koşullarına karşı savunmasız kalmış, artan maliyet masrafları nedeniyle ya kaliteden taviz vermiş ya da talep edilen miktarda yelken bezini devlete teslim edememiştir. Bu yönüyle yelken bezi fiyatları, devletin askerî ihtiyaçları ile üreticilerin ekonomik beklentileri arasında kurmaya çalıştığı hassas bir dengeyi yansıtmaktadır.

Bununla birlikte yelken bezinin gerçek maliyeti yalnızca dokuma ücretinden ibaret değildir. Pamuk ipliğinin temini, eğrilmesi, dokunması, eğrilmesi, depolanması ve tersanede muhafazası gibi birçok gider kalemi toplam maliyetin oluşmasına katkı sağlamaktaydı. Bu durum, yelken bezinin aslında geniş kapsamlı bir üretim ve hizmet zincirinin ürünü olduğunu göstermektedir.

Bu giderlerin başında mübaşir masrafları gelmekteydi. Devlet tarafından görevlendirilen bu mübaşirler, üretim bölgelerine giderek satın alma işlemlerini yürütmekte, dokunan bezleri teslim almakta ve sevkiyat sürecini denetlemekteydi. Görevlerini yerine getirirken yolculuk, konaklama, iaşe ve çeşitli idarî harcamalar için belirli ödenekler tahsis edilmekteydi. Bunun yanında, bezlerin üretim merkezlerinden İstanbul'a ulaştırılması sırasında oluşan nakliye masrafları da toplam maliyet içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Kara ve deniz taşımacılığı sırasında kullanılan taşıma araçları ile yükleme ve boşaltma işlemleri yanında güvenli sevkiyat için tutulan iş gücü ve araçların masrafı lojistik giderlerin başlıca unsurlarını oluşturmaktaydı[34].

7.Yelken Bezinin Mali Kaynakları

Osmanlı Devleti, donanmanın yelken bezi ihtiyacını karşılayabilmek için farklı mali kaynaklardan yararlanmıştır. Bu durum, askerî harcamaların tek bir gelir

[34] Mehmet Taş,age.,s.157.

kalemine bağlı olmadığını; aksine kamu maliyesinin çeşitli unsurlarının ortak katkısıyla finanse edildiğini göstermektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere yelken bezi üretiminde en önemli finansman yöntemi ocaklık sistemi olmuştur. Üretim için gerekli pamuk ipliği, dokuma ücretleri ve diğer giderler büyük ölçüde bu sistem aracılığıyla karşılanmıştır. Ocaklık uygulamasının 18. yüzyıl boyunca devam etmesi, devletin bu yöntemi başarılı ve sürdürülebilir bir finansman modeli olarak gördüğünü göstermektedir.

Bunun yanında İstanbul Gümrüğü, cizye gelirleri, Simkeşhane Mukataası, Duhan gelirleri, Simkeşhane Rüsumu ve Darphane Mukataası gibi çeşitli gelir kaynaklarından da yelken bezi üretimine pay ayrılmıştır. Böylece donanmanın ihtiyaç duyduğu stratejik malzemeler, devlet bütçesinin farklı gelir kalemlerinden beslenen çok kaynaklı bir mali yapı sayesinde finanse edilebilmiştir.

Yelken bezi masrafları konusunda İstanbul gümrüğü mukataası önemli bir yere sahiptir. Mukataa, anlam olarak mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerden ayrılarak özel şahıslara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesi sonucu devlete yapılan ödemeyi ifade etmektedir[35]. İstanbul gümrük mukataasının geliri de yelken bezinin masraflarını karşılamak için zaman zaman kullanılmıştır. Örneğin 1717/1718'de Bezhanede Ustabaşı el-Hac Mehmet'e dokutulacak yelken bezleri için onun tarafından satın alınacak iplik, dokuma ve bükme ücretlerini karşılamak amacıyla Bâb-ı Hümâyun cizyesinden her ay 2, 000 kuruş verilmesi ferman olunduğu halde burada yeterli para bulunmaması nedeniyle İstanbul gümrüğü malından ona 7, 500 kuruş verilmiştir[36]. İstanbul cizye gelirleri ve müsadere gelirleri ile III. Selim (1789-1808) döneminde kurulan Tersâne-i Amire hazinesi gelirleri de bu konuda seferber edilen gelir kaynaklarıdır[37].

Bu çeşitlilik, Osmanlı maliyesinin askerî ihtiyaçları karşılamak için esnek bir finansman modeli geliştirdiğini göstermektedir. Devlet, yalnızca mevcut gelirleri harcamakla kalmamış; farklı vergi ve mukataa gelirlerini belirli askerî amaçlara tahsis ederek kaynak kullanımında planlı bir yaklaşım benimsemiştir.

Yelken bezinin mali yapısı incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin askerî lojistiği yalnızca üretim ve ulaştırma açısından değil, finansman bakımından da ayrıntılı biçimde planladığı anlaşılmaktadır. Bu durum, 18. yüzyıl Osmanlı maliyesinin donanmayı destekleyen kurumsal kapasitesini ortaya koyan önemli göstergelerden biridir.

8.Yelken Bezi Tedarikinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yöntemleri

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezlerini büyük ölçüde planlı bir organizasyon içerisinde temin etmeyi başarmış olmakla

[35] Mehmet Genç, "Mukataa",TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 31,Ankara 2020,s.129.
[36] Mehmet Taş,age.,s.163.
[37] Mehmet Taş,age.,s.165.

birlikte, bu süreç her zaman sorunsuz işlememiştir. Üretimden sevkiyata kadar uzanan geniş bir tedarik zinciri, iklim şartları, ulaşım güçlükleri, üretim kapasitesindeki dalgalanmalar ve bürokratik aksaklıklar gibi çeşitli etkenlerden etkilenmiştir. Bu nedenle merkezî idare, yalnızca üretimi organize etmekle yetinmemiş; ortaya çıkan sorunlara çözüm geliştiren dinamik bir yönetim anlayışı da benimsemiştir.

Yelken bezi üretiminde karşılaşılan temel sorunlardan biri, ihtiyaç duyulan miktarın her zaman aynı düzeyde karşılanamamasıdır. Donanmanın savaş hazırlıkları, yeni gemilerin inşası veya mevcut gemilerin bakım faaliyetleri, bazı dönemlerde oluşan mevcut bez ihtiyacını olağan seviyenin çok üzerine çıkarmaktaydı. Böyle durumlarda mevcut üretim kapasitesi yetersiz kalabiliyor ve devlet farklı üretim merkezlerini aynı anda devreye sokarak açığı kapatmaya çalışıyordu. Bu uygulama, Osmanlı yönetiminin tek bir bölgeye bağımlı kalmayan esnek bir tedarik politikası izlediğini göstermektedir.

Yelken bezi temininde en çok karşılaşılan sorunların başında üreticiler tarafından merkezi hükümetçe talep edilen bezlerin eksik ve geç teslim edilmesi[38], kalitesiz bezlerin imal edilip teslim edilmesi, kaçakçılık, enflasyon sonucu fiyat istikrarının bozulması ile ortaya çıkan ani fiyat artışları ve masrafları karşılamada yaşanan kaynak sorunu gelmekteydi[39]. Nitekim 1768/1769 tarihinde üreticiler, Gelibolu ve havalisinden toplanacak 5.000 top alborta bezinin sadece 1.000 topunu mübaşire teslim edilebilmişti[40].

Piyasada oluşan ani fiyat artışlarının üretici açısından hammadde fiyatlarını artırdığı görülmekteydi. Üreticiyi asıl mağdur eden fiyat artışı hammadde kaleminde meydana gelen fiyat artışlarıydı. Örneğin üreticinin bez imal etmek için satın aldığı ipliğe zam yapılması başlı başına büyük bir maliyet artışı demekti[41]. Çünkü devletin bu maliyet kalemi için ona ödediği ücret bu fiyat artışının epey gerisinde kalmaktaydı. Ancak ham madde fiyatlarında yaşanan artışın tek nedeni serbest piyasa koşulları değildi. Devletin gelir artışı için bu ürünler üzerinde getirdiği yeni vergiler ya da mevcut gümrük vergilerini yükseltmesi tüccarın bunu telafi için elindeki ürüne zam yapmasına neden oluyordu. Bu döngünün en büyük mağduru olan üretici zararına üretim yapmak istemediği için ya kaliteden taviz veriyor ya da

[38] Çardak kadısına hitaben 22 Rebiyülevvel 1194 (28 Mart 1780) tarihli hüküm suretinde geçen *"...kirpas-ı mezburun bu ana dek nakl ve teslimi me'mul ve muntazır iken henüz bir top ve bir ziraa kirpas irsal ve teslim olunmamaktan nâşi..."* ifadesi geç veya hiç yapılmayan teslim olgusunu kanıtlamaktadır.(Bkz.BOA.C.BH./209/9789)S

[39] Serbevvabin-i Muhafaza-i Boğaz-ı Dizdar Mir Hüseyin Efendi,1815/1816 yıllarında yazmış olduğu arzuhalinde ham madde fiyatlarındaki artışı; *"...dört mâhı tecavüz itmiş olmağla mirisi zuhur itmediğinden bezde günbegün rişşte-i pembe âli bâhâya reşide olduğundan..."* cümlesiyle ifade etmişti.(Bkz.BOA.C.AS.334/13847).

[40] Mehmet Taş,age.,s.182.

[41] BOA.C.ML.479/19542./20 Recep 1222/23 Eylül 1807.

cezai müeyyide ile karşılaşmamak için yaşadığı yerleşim yerini terk ederek başka bir yere göç ediyordu[42].

Kaçakçılık olgusu da bu konuda sorun teşkil eden hususlardan birisiydi. Nitekim 1733 yılında Santorini Adası ahalisinin üreticileri İstanbul'a getirmiş oldukları yelken bezini, rayiç fiyatı ile abacı esnafına satmak yerine daha yüksek fiyat teklif eden Avrupalı tüccara satmıştı. 18. yüzyılın sonlarına doğru Siroz'da bulunan iplik ağartma imalathanesine hammadde sağlayan Nevrekop, Zihne, Demirhisar ve Drama kazalarındaki iplik sevkiyatı zayıfladığı için devlet bu ürünü temin etmekte zorluk çekmeye başlamıştı. Bunun sebebi Siroz'daki imalathanenin tekel yetkisini ortadan kaldıran ortaya çıkan kaçak imalathanelerin kurulmaya başlanmasıydı[43]. Ayrıca İstanbul'da bu iş için kurulmuş olan Bezhaneye alternatif biçimde kaçak üretim yapan imalathaneler, üreticilerin elinden ipliği daha yüksek fiyata satın alarak işlemekte ve yelken bezine dönüştürdükten sonra yüksek fiyattan tüccara satmaktaydı. Bezhanenin asıl gelir kaynağı resmi teslimat dışında piyasaya yapmış olduğu sivil teslimatlar olduğu için bu durum onun gelir kaybına uğramasına neden oluyordu[44]. Bu durum, devletin serbest piyasa üzerinden bu stratejik ürüne erişimini zorlaştıran bir hususstu. Normal esnafın dışında, ocaklık yükümlüsü sıradan bez imalatçıları da kendilerine devletin teklif ettiği fiyatın üzerinden fiyat teklif eden yerli ve yabancı tüccara elindeki ürünü satmaktan çekinmiyordu.

Kaçakçılığın asıl nedeni ise belli mal ve eşyalara karşı yerli ve uluslararası talebin aşırı artmasına karşılık üretim arzının bu artış hızı karşısında sabit kalması ya da ona yetişemeyişiydi. Yaşanan bölgesel ve küresel savaşlar uluslararası piyasalarda pamuğun türevleri ile bilhassa yelken bezine olan talebi arttırıyordu. 18. yüzyılda Avrupa ve Amerika kıtasında yaşanan kara ve deniz savaşları dikkate alındığında pamuk ve yelken bezine doğru güçlü bir uluslararası talebin oluştuğu anlaşılmaktadır. Daha dar bir çerçevede bu durum talep edilen mal ve eşyaların fiyatını yükselmekte, tüccar ve üretici ise rasyonel düşünen bir varlık olarak en çok kâr edeceği müşteri ya da pazara ürününü satmaya yönelmekteydi. Üretici bu istek doğrultusunda işe koyulduğunda ise devreye devletin güvenlik önlemleri girmekte,

[42] Onların göç etmesi ilgili yörede yaşayan diğer mükelleflerin vergi yükünü azaltmıyor bilakis onların vergi yükünü ağırlaştırıyordu. Çünkü sağlıklı bir kayıt sistemi olmadığı için sabit bir vergi miktarı nüfus hareketlerinden bağımsız olarak kazalarda yaşan geride kalan reayadan talep ediliyordu.1762 yılında Nefs-i Gelibolu'da yaşayan bezci esnafı kendilerinden 5.000 top bez talep edilmesi üzerine kazada 30 kadar bez tezgâhı kaldığını söyleyerek bu miktar bezi teslim edemeyeceklerini beyan etmişlerdi. (Bkz.BOA.C.BH.11.528./23 Muharrem 1176/14 Ağustos 1762).

[43] Konuyla ilgili olarak Es-Seyyid Mehmet Raif Efendi'nin İstanbul'a göndermiş olduğu arzuhalin içeriği hakkında yazılmış olan 24 Recep 1214 (22 Aralık 1799) tarihli dilekçe sureti için bkz.BOA.C.ML.23/1070.

[44] Sernessac Yakup Efendi tarafından konuyla ilgili olarak yazılmış olan arzuhal sureti için bkz.BOA.C.BH.9/445.

bunları aşmak söz konusu olduğunda ise rüşvet, iltimas ve kaçakçılık olgusu ortaya çıkmaktaydı[45].

Kaçakçılık ve ani fiyat artışlarının sebep olduğu iktisadi istikrarsızlık kadar olmasa da bazen olumsuz hava koşullarına bağlı olarak meydana gelen deniz kazalarının da yelken bezi temininde kesintiye neden olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 18. yüzyıl sonlarına doğru Gelibolu ve Boğazhisar kazalarından toplanan 7. 000 mayıstra bezi Kara Süleyman isimli kaptanın idaresinde İstanbul'a doğru yol alırken kötü havanın etkisiyle Bandırma kazasına bitişik Yenice Köyü sınırında Kara Çamur isimli mevkide batmıştı. Devlet buna rağmen batan gemideki bezlerin çıkarılarak Tersâne-i Âmireye ulaştırılması için Bandırma voyvodasına hüküm göndermişti[46].

Üretim kadar sevkiyat süreci de çeşitli riskler taşımaktaydı. Kara yollarının mevsim şartlarından etkilenmesi, deniz ulaşımında yaşanan gecikmeler ve uzun mesafeli taşımacılığın doğurduğu zorluklar, malzemelerin zamanında Tersâne-i Âmire'ye ulaştırılmasını güçleştirebilmekteydi. Özellikle donanmanın sefere hazırlanma dönemlerinde yaşanabilecek gecikmeler, yalnızca bir lojistik problem değil, askerî planlamayı doğrudan etkileyen stratejik bir mesele hâline gelmekteydi. Bu nedenle sevkiyatın belirli bir takvim içerisinde yürütülmesine büyük önem verilmiştir.

Bu süreçte karşılaşılan güçlükler, merkezî idarenin taşra ile kurduğu iletişimin önemini de göstermektedir. Üretim merkezlerinden gelen bilgiler doğrultusunda yeni emirlerin gönderilmesi, eksik kalan miktarların farklı bölgelerden tamamlanması ve sevkiyatın yeniden planlanması, devletin değişen şartlara uyum sağlayabilen bir yönetim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Böylece sistem, yalnızca katı kurallarla işleyen bir mekanizma olmaktan çıkmış; ortaya çıkan problemlere çözüm üretebilen esnek bir organizasyon niteliği kazanmıştır.

Yelken bezi tedarikinde yaşanan aksaklıklar, Osmanlı lojistik sisteminin zayıflığını değil; aksine böylesine geniş bir coğrafyada yürütülen askerî ikmal faaliyetlerinin doğal güçlüklerini ortaya koymaktadır. Önemli olan husus, devletin bu sorunlara verdiği kurumsal tepkidir. Arşiv belgeleri, merkezî idarenin üretimi belgeleri, merkezî tamamlamak ve sevkiyatı aksatmamak amacıyla sürekli müdahalede bulunduğunu göstermektedir. Bu yönüyle yelken bezi tedariki, Osmanlı bürokrasisinin kriz yönetimi kapasitesini de değerlendirmeye imkân veren önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, 18. yüzyılda yelken bezi üretimi ve tedariki kusursuz işleyen bir sistem olmaktan ziyade, karşılaştığı sorunları çözme yeteneği sayesinde sürekliliğini koruyan bir organizasyon olarak değerlendirilebilir. Bu durum, Osmanlı

[45] Mehmet Taş,age.,s.175.
[46] BOA.AE.SSLM.III.133/8102./19 Ramazan 1206/11 Mayıs 1792.

donanmasının başarısının yalnızca maddi kaynaklara değil, aynı zamanda güçlü bir idarî koordinasyon ve esnek bir yönetim anlayışına dayandığını göstermektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

18. yüzyıl Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu yelken bezlerinin üretimi, temini ve kullanımı üzerine yapılan bu üretimi, temini bakışta belirli bir donatım malzemesinin tarihini ele alıyor gibi görünmektedir. Ancak konu bütüncül olarak değerlendirildiğinde, yelken bezinin yalnızca gemilerde kullanılan teknik bir unsur olmadığı; aksine Osmanlı Devleti'nin askerî, ekonomik ve idarî organizasyonunu bir araya getiren stratejik bir unsur olduğu açıkça görülmektedir.

Yelken bezinin ortaya çıkışı, tarımsal üretimle başlayan ve Tersâne-i Âmire'de sona eren çok katmanlı bir sürecin sonucudur. Pamuk üreticileri, iplik eğiricileri, dokumacılar, tüccarlar, nakliyeciler ve tersane görevlileri aynı askerî hedef doğrultusunda faaliyet göstermekteydi. Böylece birbirinden farklı ekonomik sektörler, donanmanın ihtiyaçları çerçevesinde ortak bir üretim zinciri oluşturuyordu. Bu yapı, Osmanlı askerî gücünün yalnızca savaş gemilerine değil, bu gemileri destekleyen geniş bir üretim ve ikmal sistemine dayandığını göstermektedir.

Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, Osmanlı Devleti'nin donanmaya ilişkin ihtiyaçları büyük ölçüde merkezî bir planlama anlayışıyla yönetmiş olmasıdır. Üretim bölgelerinin belirlenmesi, ihtiyaç miktarlarının hesaplanması, mali kaynakların hesaplanması, mali planlanması ve malzemelerin tersanede kontrol edilmesi birbirinden bağımsız uygulamalar değil; tek bir organizasyonun birbirini tamamlayan aşamalarıdır. Bu yönüyle yelken bezi, Osmanlı idarî yapısının koordinasyon gücünü gösteren somut örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın dikkat çektiği bir diğer husus ise, donanmanın başarısının yalnızca denizcilik teknolojisine bağlı olmadığıdır. Güçlü savaş gemileri inşa etmek kadar, bu gemilerin ihtiyaç duyduğu malzemeleri sürekli ve kaliteli biçimde yerel imkanlarla temin edebilmek de aynı derecede önem taşımaktaydı. Bu nedenle yelken bezi üretimi ve tedariki, Osmanlı askerî lojistik sisteminin sürekliliğini sağlayan temel unsurlar arasında yer almıştır. Nitekim üretim merkezleri ile Tersâne-i Âmire arasında kurulan düzenli ikmal ağı, donanmanın harekât kabiliyetinin korunmasına doğrudan katkı sağlamıştır.

Kaynakça

a)Osmanlı Arşiv Vesikaları

Ali Emiri Tasnifi Sultan I.Abdülhamit Kalemi (AE.SABH.I.):34.

Ali Emiri Tasnifi Sultan III.Selim Kalemi (AE.SSLM.III.):133

Bâb-ı Asafi Mühimme Kalemi Defterlieri (A.DVNS.MHM.d.):124

Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye Kalemi (C.AS.): 334, 555.

Muallim Cevdet Tasnifi Bahriye Kalemi (C.BH.): 8, 9, 11, 13, 22, 32, 131, 166, 170, 199, 202, 209, 210.

Muallim Cevdet Tasnifi Maliye Kalemi (C.ML.):23,479,549.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.):10354,10357.

Şura-yı Devlet Tasnifi: (ŞD.):1908.

b)Araştırma-İnceleme Eserler

BOSTAN İdris, Osmanlı Bahriye Teşkilatı:XVII.Yüzyılda Tersane-i Âmire,Türk Tarih Kurumu Basımevi,Ankara,2003,

DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat,Aydın Kitapevi,25.Baskı,Ankara,2008,

GENÇ, Mehmet, "Mukataa",TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 31,Ankara 2020

GÜRÇAY,Lütfi, Gemici Dili,Deniz Basımevi,2.Baskı,İstanbul,1962,

KILIÇ, Orhan, "Ocaklık", TDV İslam Ansiklopedisi,Cilt 33,İstanbul,2007.

PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 2,İstanbul,1983.

TAŞ, Mehmet, 18.Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2019,

BÖLÜM 19

18. Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yelken Bezinin Ana Ham Maddesi Olarak Pamuk: Üretim, Tedarik ve Denizcilik Ekonomisindeki Yeri [*]

Mehmet Taş[1]

[*] Bu çalışma Mehmet Taş'ın 2014-2019 yılları arasında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesinde yürüttüğü "18.Yüzyılda Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi" isimli doktora çalışmasından türetilmiştir.

[1] Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, ORCID: 0000-0003-1794-9629.

Giriş

Yelken teknolojisi, kürekli gemilerden yelkenli savaş gemilerine geçiş sürecinde denizcilik tarihinin en önemli kırılma noktalarından birini oluşturmuştur. Rüzgâr gücünden yararlanmayı mümkün kılan yelkenler yalnızca gemilerin hareket kabiliyetini artırmamış, aynı zamanda savaş gemilerinin menzilini, taşıma kapasitesini ve denizlerde kalış süresini de önemli ölçüde yükseltmiştir. Bu nedenle erken modern dönemde deniz gücünü belirleyen unsurlar yalnızca gemi inşa teknolojisi veya top döküm sanayisiyle sınırlı kalmamış; yelken, halat, direk ve bunların üretiminde kullanılan ham maddeler de askerî gücün ayrılmaz parçaları hâline gelmiştir.

Osmanlı Devleti bakımından da durum farklı değildir. Üç kıtaya yayılan geniş coğrafyası ve Akdeniz, Karadeniz, Marmara, Kızıldeniz ile Adriyatik gibi önemli deniz havzalarında yürüttüğü askerî ve ticari faaliyetler, güçlü ve sürekli işler durumda bulunan bir donanmayı zorunlu kılmıştır. Donanmanın sürekliliği ise yalnızca savaş gemilerinin inşasına değil, bu gemilerin ihtiyaç duyduğu binlerce farklı malzemenin düzenli biçimde üretilmesine ve tedarik edilmesine bağlıydı. Bu nedenle Osmanlı deniz gücünü anlamak, sadece gemileri veya deniz savaşlarını incelemekle sınırlı değildir; aynı zamanda donanmanın arkasındaki üretim, lojistik ve tedarik sistemini de değerlendirmeyi gerektirir. Bu yaklaşım, tezinde de vurguladığın gibi donanma donatımının geniş bir devlet organizasyonu olduğunu ortaya koymaktadır.

Donanmanın donatım unsurları arasında yelken bezi ayrı bir yere sahiptir. Geminin rüzgâr enerjisinden faydalanmasını sağlayan yelkenler, savaş gemisinin hareket kabiliyetini belirleyen temel araçlardan biridir. Direkler, serenler ve armanın bütünlüğü ancak sağlam ve dayanıklı bir yelken beziyle işlev kazanabilmektedir. Dolayısıyla yelken bezinin niteliği, geminin denizdeki performansını doğrudan etkileyen stratejik bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Nitekim yelkenler yalnızca gemiyi sevk eden teknik parçalar değil; uzun seferlerin, askerî harekâtların ve deniz ticaretinin sürdürülebilirliğini mümkün kılan temel donanım malzemeleridir.

Osmanlı Devleti'nde yelken bezi üretiminin temel ham maddesini pamuk oluşturmaktaydı. Anadolu'nun iklim şartlarının pamuk tarımına elverişli olması, geniş üretim alanlarının bulunması ve canlı bir iç ticaret ağının varlığı, pamuklu dokuma üretimini devlet açısından stratejik bir avantaj hâline getirmiştir. Böylece yelken bezi yalnızca askerî ihtiyaçları karşılayan bir malzeme olmaktan çıkmış; tarım, dokumacılık, nakliye ve ticaret sektörlerini birbirine bağlayan geniş bir ekonomik sistemin ürünü hâline gelmiştir. Pamuk üretiminde meydana gelen dalgalanmalar veya tedarik zincirinde yaşanan aksaklıklar, doğrudan donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin miktarını ve kalitesini etkilemekteydi. Bu nedenle pamuk ile Osmanlı deniz gücü arasında dolaylı değil, doğrudan bir ilişki bulunmaktadır.

Bu çerçevede pamuğun yalnızca tarımsal bir ürün olarak ele alınması yeterli değildir. Pamuk; üreticiden iplikçiye, dokumacıdan nakliyeciye, devlet görevlilerinden tersane teşkilatına kadar uzanan geniş bir üretim ve dağıtım ağının merkezinde yer almaktadır. Osmanlı yönetimi, donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezini zamanında ve yeterli miktarda temin edebilmek için pamuk üretim bölgelerini, mukataa sistemini, dokuma merkezlerini ve sevkiyat mekanizmasını birlikte işletmek zorundaydı. Bu durum, Osmanlı idarî yapısının askerî ihtiyaçlarla ekonomik üretim arasında kurduğu koordinasyonun dikkat çekici örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Bu bölümde, öncelikle pamuğun yelken bezi üretimindeki stratejik rolü ele alınacak; ardından Osmanlı Devleti'nde pamuk üretiminin yelken bezi imalatıyla kurduğu ilişki incelenecek ve donanmanın ihtiyaç duyduğu bu kritik malzemenin üretim, tedarik ve kullanım süreçleri bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilecektir. Böylece yelken bezi üzerinden Osmanlı donanmasının yalnızca askerî değil, aynı zamanda iktisadî ve idarî altyapısı da görünür hâle getirilmeye çalışılacaktır.

1. Pamuğun Denizcilik Açısından Stratejik Önemi

Osmanlı kaynaklarında pamuk "*penbe"* olarak geçer ve pamuklu dokumalar içinde en çok adı geçenler bogasi, kirpas, alaca, bez, mendil, dimi, yemeni, basma ve yazmadır[2].Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklar iklim olarak pamuk yetiştirmeye uygundu. Bu yüzden Batı Anadolu, Kıbrıs[3], Adalar Denizi ve Balkanlarda pamuk yetiştirilen alanlar bulunmaktaydı. Yetiştirilen pamuk Osmanlı öncesi toplumlardan miras kalan üretim biçimleriyle birleşince pamuktan mamul birçok ürün günlük yaşamda kendine yer bulmuştur[4].

Erken modern dönemde deniz gücünün belirleyicisi yalnızca güçlü savaş gemilerine sahip olmak değildi. Bu gemilerin uzun süre denizlerde faaliyet gösterebilmesini sağlayan lojistik sistem, denizcilik teknolojisinin ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Bir savaş gemisinin inşasında kullanılan kereste, demir, zift, halat ve yelken gibi malzemeler birbirini tamamlayan unsurlar olmakla birlikte, bunların sürekliliğini sağlayan üretim ve tedarik ağı donanmanın gerçek gücünü meydana getiriyordu. Bu nedenle 18. yüzyılda denizci devletler açısından askerî

[2] Mehmet Taş, 18.Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi, Basılmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2019,s.42.

[3] Kıbrıs'ta yapılan sulu ziraatın en önemli ürünlerinden biri olan pamuğun 16. yüzyıldan itibaren her geçen gün artmıştır. Bu üretimin artmasında Kıbrıs'ta yetiştirilen pamuğun ve pamuklu dokumaların dış ticarette aranır olması etkilidir. Bu durum da pamuğun Osmanlı idaresi boyunca adadan yapılan ihracatta önemli bir pay sahibi olmasını sağlamıştır. Batılı seyyahlar Kıbrıs'ta yetiştirilen pamukla ilgili olarak Levant'ın en kaliteli pamuğu iddiasında da bulunmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Efgan Özkul, Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs Adasında Pamuk Üretimi ve Pamuklu Dokumalar Ticareti (18. ve 19. Yüzyıllarda), "19.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler,3.Cilt,2.Kısım,Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024, s.1333.

[4] Mehmet Taş,age.,s.42.

başarı, büyük ölçüde üretim kapasitesi ile bu kapasitenin sürdürülebilirliğine bağlıydı.

Bu sistem içerisinde yelken bezi ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Çünkü geminin hareket kabiliyeti doğrudan doğruya yelkenlerin sağlamlığına bağlıydı. En kaliteli keresteyle inşa edilmiş, güçlü toplarla donatılmış bir savaş gemisi dahi, sağlam bir yelken sistemi bulunmadığı takdirde denizde beklenen görevini yerine getiremezdi. Bu bakımdan yelken bezi, savaş gemisinin tali bir donatım malzemesi değil; onun harekât kabiliyetini belirleyen temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı deniz teşkilatında da aynı anlayış hâkimdi. Donanmanın donatılması yalnızca gemi inşa faaliyetini ifade etmiyor; geminin denize açılmasını mümkün kılan bütün teknik unsurların eksiksiz şekilde hazırlanmasını da kapsıyordu. Dolayısıyla yelken bezi üretimi, doğrudan donanmanın hazırlık sürecinin ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Bu durum, yelken bezinin sıradan bir dokuma ürünü olmaktan ziyade askerî amaçlarla kullanılan stratejik bir malzeme niteliği taşıdığını göstermektedir.

Yelken bezinin bu stratejik değeri büyük ölçüde üretildiği ham maddeden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde yelken bezi imalatında kullanılan temel lif pamuktu. Pamuk, uzun lif yapısı, hafifliği, dokunmaya elverişliliği ve geniş yüzeyler oluşturabilme kabiliyeti sayesinde yelken üretimi için son derece uygun bir malzeme hâline gelmiştir. Rüzgârı yeterli ölçüde yakalayabilecek büyüklükte dokunabilmesi, gerektiğinde tamir edilebilmesi ve diğer bazı doğal liflere göre daha kolay işlenebilmesi onu denizcilik açısından vazgeçilmez bir malzeme hâline getirmiştir.

Bununla birlikte pamuğun stratejik önemi yalnızca fiziksel özelliklerinden kaynaklanmamaktadır. Pamuk, aynı zamanda geniş bir üretim organizasyonunun merkezinde yer almaktadır. Tarımsal üretimle başlayan süreç, pamuğun temizlenmesi, ipliğe dönüştürülmesi, dokunması, yelken bezi hâline getirilmesi ve nihayet tersanelere ulaştırılmasıyla tamamlanmaktadır. Bu zincirin herhangi bir halkasında meydana gelen aksama, doğrudan donanmanın hazırlık faaliyetlerini etkilemektedir. Dolayısıyla donanmanın savaş gücü ile Anadolu'daki pamuk üreticisinin emeği arasında ilk bakışta görülmeyen fakat son derece güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

Bu ilişki Osmanlı ekonomik yapısının karakterini de ortaya koymaktadır. 18. yüzyılda devlet, askerî ihtiyaçlarını yalnızca merkezi depolardan karşılayan pasif bir organizasyon değildi. Aksine, ülkenin farklı bölgelerinde faaliyet gösteren üretim merkezlerini ortak bir hedef doğrultusunda yönlendirebilen dinamik bir tedarik sistemi geliştirmişti. Pamuk üreticileri, iplik eğiricileri, dokumacılar, nakliyeciler, tüccarlar ve tersane görevlileri aynı askerî organizasyonun farklı aşamalarında görev yapan unsurlar olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle yelken bezi, tarım ile askerî teknoloji arasında kurulan ekonomik bağın somut bir örneğini oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası da bu üretim sistemine önemli avantajlar sağlamıştır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde pamuk yetiştirilebilmesi, yalnızca iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış; devletin askerî taleplerinin de yerli üretim yoluyla karşılanmasını kolaylaştırmıştır. Böylece dış pazarlara bağımlılık önemli ölçüde azaltılmış, savaş dönemlerinde ortaya çıkabilecek tedarik riskleri sınırlandırılmıştır. Bu durum özellikle 18. yüzyılda Avrupa devletleriyle yoğun rekabet içerisinde bulunan Osmanlı donanması bakımından stratejik bir üstünlük sağlamıştır.

Ancak bu avantaj, devletin sürekli ve sorunsuz biçimde yelken bezi temin ettiği anlamına gelmemektedir. Pamuk üretimi iklim şartlarından, zirai verimlilikten, ulaşım imkânlarından, fiyat dalgalanmalarından ve savaşların meydana getirdiği olağanüstü koşullardan doğrudan biçimde etkilenmekteydi. Dolayısıyla donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin temini yalnızca dokumacılık meselesi değil; aynı zamanda tarım politikası, maliye, ulaştırma ve kamu yönetimiyle yakından ilişkili bir devlet meselesiydi. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, pamuk üretiminden başlayarak yelken bezinin tersaneye ulaşmasına kadar uzanan süreci dikkatle takip etmek zorundaydı.

Bütün bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, pamuğun Osmanlı denizcilik tarihi içerisindeki yeri yalnızca bir tarım ürünü olmanın çok ötesine geçmektedir. Pamuk, savaş gemilerini harekete geçiren yelkenlerin temel malzemesi olarak askerî teknolojiye hayat vermiş; aynı zamanda tarımsal üretim, dokuma sanayii, ticaret ve devlet organizasyonunu ortak bir hedef doğrultusunda bir araya getiren stratejik bir kaynak hâline gelmiştir. Bu nedenle Osmanlı donanmasının denizlerdeki etkinliğini yalnızca gemilerin sayısıyla açıklamak eksik kalacaktır. Donanmanın gerçek gücü, bu gemileri hareket ettiren yelkenlerin arkasındaki üretim ve tedarik sisteminin başarısında aranmalıdır.

2. Osmanlı Dokuma Sanayisinde Pamuk ve Yelken Bezi Üretimi

Osmanlı Devleti'nde pamuk, yalnızca günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılayan bir tarım ürünü değil, aynı zamanda çok sayıda üretim kolunu besleyen temel ham maddelerden biriydi. Giyim kuşamdan ev tekstiline, ihracata yönelik dokumalardan askerî amaçlarla kullanılan ürünlere kadar geniş bir kullanım alanına sahip olan pamuk, 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin en önemli zirai ürünleri arasında yer almaktaydı. Bu geniş kullanım alanı içerisinde yelken bezi üretimi ise devlet açısından özel bir önem taşımaktaydı. Çünkü burada söz konusu olan yalnızca ekonomik bir faaliyet değil, doğrudan doğruya donanmanın harekât kabiliyetini etkileyen stratejik bir üretim alanıydı.

Osmanlı devlet adamları ülke topraklarının pamuk tarımına elverişli olduğunu ve bu ürünün stratejik değerinin farkındaydı[5].Bu anlayış birçok resmî belgede,

[5] "*…memâlik-i devlet-i âliyeden mukaddemden kesret üzere pamuk husule gelerek muhassenât-ı külliyesi görülmekte olduğu halde her nasılsa gereği gibi gidilmiş olduğuna*

"...memâliki devlet-i âliyede mukaddemleri kesret üzere pamuk husule gelerek muhassenât-ı külliyesi görülmekte olduğu..." şeklindeki ifadelerle ortaya konulmuştur[6]. Pamuklu dokumacılığın Osmanlı ülkesinde yaygınlaşmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri, Anadolu ve Rumeli'nin önemli bir bölümünün pamuk tarımına elverişli iklim şartlarına sahip olmasıydı. Özellikle Batı Anadolu, İç Anadolu'nun belirli kesimleri ile Rumeli'nin bazı bölgelerinde yetiştirilen pamuk, hem iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılamakta hem de çeşitli sanayi kollarına ham madde sağlamaktaydı. Pamuğun Anadolu coğrafyasında kolaylıkla yetiştirilebilmesi ve canlı bir pamuk ticaretinin bulunması, pamuklu dokuma üretiminin sürekliliğini sağlayan temel faktörlerden biri olmuştur. Böylece yelken bezi imalatı için gerekli ham maddeye erişim, birçok Avrupa devletine kıyasla daha elverişli bir zemine oturmaktaydı.

Pamuk üretiminin yaygınlığı, Osmanlı dokuma sanayiinin gelişmesine de doğrudan katkı sağlamıştır. Lif hâlindeki pamuğun işlenerek ipliğe dönüştürülmesi, ardından çeşitli tezgâhlarda dokunması ve farklı kullanım amaçlarına göre şekillendirilmesi, belirli bir uzmanlaşmayı gerekli kılan üretim sürecini ortaya çıkarmaktaydı. Bu nedenle pamuk, yalnızca çiftçinin ürettiği bir zirai ürün olarak değil; eğiriciler, hallaçlar, iplikçiler, dokumacılar, boyacılar ve tüccarlardan oluşan geniş bir üretim zincirinin ilk halkası olarak değerlendirilmelidir. Üretim sürecindeki her aşama, bir sonraki aşamanın devamlılığı için zorunlu olduğundan, sistemin herhangi bir noktasında meydana gelen aksama bütün üretim organizasyonunu etkileyebilmekteydi.

Yelken bezi üretimini diğer pamuklu dokumalardan ayıran temel özellik ise dayanıklılık ihtiyacıdır. Gündelik kullanım amacıyla üretilen pamuklu kumaşlardan farklı olarak yelken bezinin sürekli rüzgâr basıncına, tuzlu suya, güneş ışınlarına ve uzun süreli mekanik gerilime dayanabilecek nitelikte olması gerekiyordu. Bu nedenle kullanılacak ipliğin kalitesi, dokuma sıklığı, kumaşın genişliği ve dikiş tekniği büyük önem taşımaktaydı. Donanmanın kullandığı yelken bezleri yalnızca geniş yüzeyler oluşturacak şekilde dokunmuyor; aynı zamanda deniz şartlarının meydana getirdiği ağır yükleri uzun süre taşıyabilecek sağlamlıkta üretiliyordu. Bu durum, askerî amaçlarla kullanılan tekstil ürünlerinin sıradan tüketim mallarından farklı üretim standartlarına sahip olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin bu alandaki başarısı, merkezi yönetim ile yerel üretim merkezleri arasında kurduğu iş birliğinden kaynaklanmaktaydı. Devlet, yelken bezi ihtiyacını doğrudan kendisi üretmek yerine, farklı bölgelerde faaliyet gösteren dokuma merkezlerini belirli ölçüler ve ihtiyaçlar doğrultusunda yönlendirmekteydi. Böylece hem yerel üretim kapasitesinden yararlanılıyor hem de geniş coğrafyaya yayılmış üretim ağı sayesinde ihtiyaç duyulan miktarda yelken bezi temin

---

binaen memleketçe ve ahalice fevku'l-gaye fideli olan şu ziraatin tezayüd ve terakkisi emrinde ittihaz olan yusul ve tedabiri mutzammın..." (Bkz. BOA.A.MKT.MHM.247/74).

[6] BOA.A.MKT.MHM.247/74.

edilebiliyordu. Bu yöntem, Osmanlı iktisadi sisteminin karakteristik özelliklerinden biri olan merkezî denetim ile yerel üretim dinamizmini bir araya getiren yapıyı açık biçimde ortaya koymaktadır.

Pamuklu dokuma üretimi aynı zamanda binlerce insanın geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Tarımsal üretimden başlayan süreç, iplik üretimi, dokuma, taşıma ve pazarlama faaliyetleriyle birlikte çok geniş bir istihdam alanı meydana getiriyordu. Bu nedenle donanmanın yelken bezi talebi yalnızca askerî ihtiyaçları karşılamıyor; aynı zamanda birçok şehirde faaliyet gösteren dokuma atölyelerinin üretim sürekliliğini de destekliyordu. Başka bir ifadeyle Osmanlı donanması, yalnızca savaş gücü oluşturan bir kurum değil; aynı zamanda tekstil sektörünü besleyen önemli bir ekonomik aktör konumundaydı.

Bununla birlikte pamuk üretiminin sürdürülebilirliği, çeşitli ekonomik ve çevresel faktörlerden etkilenmekteydi. Tarımsal verimde meydana gelen azalmalar, iklim koşulları, fiyat hareketleri, ulaşım sorunları ve savaş dönemlerinde yaşanan olağanüstü gelişmeler, pamuk arzını doğrudan etkileyebilmekteydi. Nitekim tezde de vurgulandığı üzere, yelken bezi üretimi ekonomik krizler, askerî ihtiyaçlar ve güvenlik sorunlarından bağımsız düşünülemez; pamuk üretiminde meydana gelen aksaklıklar doğrudan doğruya yelken bezi imalatına yansımaktadır.

Bu durum Osmanlı yönetimini yalnızca üretimi teşvik eden değil, aynı zamanda üretim zincirini denetleyen bir mekanizma kurmaya yöneltmiştir. Pamuk üretiminden başlayarak ipliğin hazırlanması, dokuma merkezlerinde işlenmesi ve nihayet Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu yelken bezine dönüştürülmesi, belirli bir planlama ve koordinasyonu gerekli kılmaktaydı. Bu organizasyon, 18. yüzyıl Osmanlı mali ve idarî sisteminin askerî ihtiyaçlarla ekonomik üretimi nasıl bütünleştirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Pamuk yetiştirilen ve pamuk ipliği imal edilen yerlerin başında Anadolu'da Soma kazası, Teke sancağı[7], Tirkemiş, Yalvaç, Eğiridir, Karağaç, Isparta, Keçiborlu, Uluborlu, Barla kazaları[8],Aydın eyaleti, Saruhan kazası[9], Hamit sancağı, Merzifon kazası[10], ile Sultanönü sancağında bulunan Eskişehir, İnönü, Seydigazi, Karaşehir, Bilecik, Hüsrevpaşa ve Bozöyük kazaları gelmekteyken Rumeli'de ise Karinabad,

[7] Teke sancağında bulunan Antalya'daki çok sayıda ksaba ve köyde iplik imal olunmaktaydı. Burada 300'den fazla tezgahta haftalık 1000 top bez dokunabilmekteydi.(Bkz.BOA.C.İKTS.44./2162/ 8/ 8 Zilhicce 1186/2 Mart 1773)

[8] BOA.C.ML.16/712.

[9] Aydın ve Saruhan bölgesinden 1071 (1660/661) yılında 200 kantar (11,264 kg) rişte-i pembe (pamuk ipliği) satın alınmıştı. Bunun 100 kantarı (5632 kg)Tersane-i Amire için satın alınırken 100 kantarı (5632 kg) ise Cebehane-i Amire için satın alınmıştı.(Bkz.BOA.İE.AS.4/299).

[10] BOA.C.ML.479.19506. Evliy Çelebi seyahatnamesinde üzeri toprak ve kiremid örtülü 4 bin ev ve 600 dükkan bulunduğunu, pamuk ipliği yapmı ve pamuklu dokumanın ünlü olduğunu yazar.(Bkz.Pars Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tuğlacı, Osmanlı,1985, s.245.)

Kırkkilise, Rusçuk[11],Zağra-i Atik[12],Zağra-i Cedid,Kızanlık[13],İslimye, Yanbolu, Nevahi-i Yanbolu kazaları pamuk ve pamuk ipliği ürtilerek ticareti yapılan diğer yerlerdi[14].Orta Doğu'da ise Suriye'de bulunan Halep eyaleti ön plana çıkıyordu.Bu eyalete bağlı Azez, İdlib, Kilis ve İskenderun kazaları pamuk ve pamuk ipliği ticaretinin geliştiği yerlerdi[15]. Gerek burada gerekse de diğer pamuk ticareti yapılan yerlerde devletin pamuktan tahsil ettiği vergiler mukataanın bir türü olan malikane şeklinde örgütlenmişti[16].Penbe rüsumu mukataası III.Selim (1789-1808) döneminde İrad-ı cedid hazinesi tarafından idare edilmekteydi[17].Yukarıda adı geçen kaza ve sancaklar bu mukataanın gelir kalemleriydi. 1804/1805 yılında Kıbrıs da bu mukataanın bir parçasıydı[18].Devletle anlaşarak malikaneye sahip olan kişiler tamga emini olarak atanır onlar da pamuk tüccarlarından "tamga resmi" ve "rüsum-ı penbe" "resm-i penbe" olarak isimlendirilen vergiyi tahsil ederlerdi[19]. Vergi iplik ve pamuk imal eden üreticilerin bu ürünleri pazar yelerinde tüccara satması ile tahakkuk ederdi. Çocuk ve kadınların toptan ya da taksit taksit tüccara yapmış olduğu satışlar bu vergiden muaf tutulmuştu[20].Penbe rüsumu vergisin kapsamı tüccarların mart ayı başından gelecek yılın şubat ayı sonuna kadar geçen süreyi kapsamaktaydı. Bunun miktarı ise 1724 yılında pamuktan her bir vukıyye (1,2 kg.) başına bir para, pamuk ipliğinde ise her bir vukıyye başına 2 paraydı. Kozalı penbe olarak isimlendirilen pamukta ise bu rakam 1 akçeydi. Bu vergi pazar yerlerinde ve iskelelerde alım satım rayici üzerinden tahsil edilmekteydi[21].

Pamuk ipliğinin ağartılması için Rumeli'de işletmeler kurulmuştu. Bunlar genellikle su ve akarsu kıyılarında faaliyet gösteren devlete ait işletmelerdi. Bazı mukataaların geliri işte bu işletmelerdi. Örneğin 1799/1800 yılında Siroz işletmesi, Demirhisar, Siroz, Nevrekop ve Drama'dan gelen ham ipliği ağartmakla mükellefti. İplik ağartma konusunda resmi bir tekel hakkına sahip olan bu işletme malikane

[11] BOA.C.ML.16/712.
[12] BOA.C.ML.16/712.
[13] BOA.C.ML.16/712.
[14] BOA.C.ML.188/7822.(18 Cemaziyülahir 1212/8 Aralık 1797)
[15] BOA.AE.SMHD.II.66./4752.
[16] Malikane devletin şiddetli nakit para ihtiyacının arttığı dönemlerde mali bir tedbir olarak devlet hazinesine ait olan gelirler ile havass-ı hümayun arazisi gelirlerinin bir veya birkaç seneliğine mültezimlere kiralanmasına verilen uygulamadır. Mültezim olarak malikaneye sahip olan kişi önce "*muaccele"* adıyla devlete peşin bir ödeme yapar ve ardından her sene "*müeccele "* adıyla kira öderdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Millî Eğitim Basımevi,Cilt II, İstanbul,1983, s.396.
[17] BOA.C.ML.16/712.
[18] BOA.C.EV.411/20810.
[19] Hamit sancağında 1724 yılında tamga emini "*ber-vech-i mâlikane ve'l-iştirak"* Mustafa ve Derviş Ağa ismindeki kişilerdi.(Bkz.BOA.AE.SAMD.III.132/12933.(25 Zilkade 1136/15 Ağustos 1724).
[20] Merzifon kadısına konuyla ilgili olarak 28 Safer 1231 (29 Ocak 1816) yılında gönderilmiş olan hüküm sureti için bkz.BOA.C.ML.479.19506.
[21] BOA.C.ML.188/7822.(18 Cemaziyülahir 1212/8 Aralık 1797).

usulüyle işletilmekte ve işletme hakkı bir mültezime kiralanmaktaydı. Ağartılan her bir vukıyye iplikten 2 para işletme sahibine vergi olarak ödenmekteydi. Bu iki paranın 4 akçesi işletme sahibinin hakkı iken 2 akçesi devlet için tahsil ediliyordu[22].İstanbul'a Rumeli'den nakledilen pamuklar, deniz yolu yerine kara yoluyla nakledilmişse değişik kazalardan Edirne'ye taşınmakta buradan ise develerle İstanbul'a taşınmaktaydı. Develer ise bazen Anadolu'dan buraya gönderilmekteydi[23].

Osmanlı dokuma sanayisinde pamuk, yalnızca tekstil üretiminin temel girdisi değil; donanmanın savaş gücünü ayakta tutan stratejik bir kaynağın başlangıç noktasını oluşturmaktaydı. Tarlada başlayan üretim süreci, tersanede savaş gemisinin direğine çekilen yelkene kadar uzanan uzun ve karmaşık bir organizasyonun parçasıydı. Bu nedenle Osmanlı donanmasının denizlerdeki başarısını değerlendirirken yalnızca gemi teknolojisini değil, bu teknolojiyi mümkün kılan pamuk üretim sistemini de aynı bütünün ayrılmaz bir unsuru olarak ele almak gerekmektedir.

3. Pamuk Temini ve Üretim Organizasyonu

Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu yelken bezinin üretimi, yalnızca dokuma tezgâhlarında başlayan bir faaliyet değildi. Aksine bu süreç, tarımsal üretimden başlayan ve devletin idarî mekanizmasının hemen her kademesini içine alan çok yönlü bir organizasyonun sonucuydu. Dolayısıyla donanmada kullanılan yelken bezinin ortaya çıkışı, pamuğun tarlaya ekildiği andan itibaren başlayan uzun bir ekonomik ve idarî sürecin son halkasını oluşturmaktaydı. Bu yönüyle yelken bezi, Osmanlı üretim sisteminin farklı unsurlarını aynı hedef doğrultusunda bir araya getiren stratejik bir ürün niteliği taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası, pamuk üretimi bakımından önemli avantajlar sunuyordu. Anadolu, Rumeli ve Doğu Akdeniz havzasında iklim şartlarının elverişli olduğu bölgelerde yetiştirilen pamuk, yalnızca yerel tüketimin ihtiyaçlarını karşılamıyor; aynı zamanda devletin askerî üretim sistemine de düzenli biçimde ham madde sağlıyordu. Bu durum, donanmanın dış pazarlara bağımlılığını azaltırken, savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan malzemelerin mümkün olduğunca iç kaynaklardan karşılanmasını da kolaylaştırıyordu.

Ancak pamuğun yetiştirilmesi, sürecin yalnızca ilk aşamasını oluşturmaktaydı. Hasat edilen ürünün temizlenmesi, liflerinden ayrılması, ipliğe dönüştürülmesi ve dokuma tezgâhlarında kullanılabilecek hâle getirilmesi ciddi bir emek organizasyonunu gerektiriyordu. Tarımsal üretim ile sanayi üretimi arasındaki bu geçiş, Osmanlı ekonomisinin farklı üretim kolları arasındaki iş bölümünü açık

[22] BOA.C.ML.23/1070.(21 Rebiyülahir 1214/22 Eylül 1799).

[23] Özel şahıslara ait olan develerin sahipleri tarafından mukataa sahipleri olan mültezimlere belli bir vergi ödenmekteydi.19.yüzyılın belli bir döneminde bu rakam senede bir defa tahsil edilmek şartıyla 4,5 kuruştu.(Bkz. BOA.A.MKT.MHM.23./41).

biçimde ortaya koymaktadır. Pamuk üreticisinin emeği ile tersanede görev yapan gemi ustasının faaliyeti arasında ilk bakışta doğrudan bir ilişki görülmese de, gerçekte her iki faaliyet aynı askerî organizasyonun birbirini tamamlayan parçalarıydı.

Bu üretim süreci, devletin doğrudan denetiminden tamamen bağımsız da değildi. Osmanlı yönetimi özellikle donanmayı ilgilendiren stratejik malzemelerin temininde piyasa mekanizmasını tek başına yeterli görmemiş, gerektiğinde üretim bölgelerine müdahale ederek ihtiyaç duyulan miktarın güvence altına alınmasını sağlamıştır. Böylece devlet, serbest üretim ile merkezî planlama arasında pragmatik bir denge kurmuş; askerî ihtiyaçların öncelikli olarak karşılanmasını hedeflemiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı iktisat anlayışının temel özelliklerinden biri olan iaşe ve kamu yararı ilkesinin donanma lojistiğine de yansıdığını göstermektedir.

Pamuk temininde dikkat çeken hususlardan biri de üretimin belirli merkezlerde yoğunlaşmasıdır. Pamuk üretiminin yaygın olduğu bölgeler aynı zamanda dokuma faaliyetlerinin de geliştiği alanlar hâline gelmiştir. Böylece ham maddenin uzun mesafeler boyunca taşınması yerine, üretim merkezlerinde işlenerek katma değeri yüksek mamul ürünlere dönüştürülmesi mümkün olmuştur. Bu uygulama yalnızca nakliye masraflarını azaltmamış, aynı zamanda yerel üretim merkezlerinin ekonomik canlılığını da desteklemiştir.

Pamuk üretiminden sonra başlayan iplik üretimi ve dokuma faaliyetleri ise uzmanlaşmış iş gücünü gerekli kılmaktaydı. Hallaçlar, iplik eğiricileri, dokumacılar ve çeşitli yardımcı zanaatkârlar, donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin hazırlanmasında birbirini tamamlayan görevler üstlenmekteydi. Bu bakımdan yelken bezi üretimi, bireysel ustalığın ötesinde örgütlü bir emek sürecine dayanmaktadır. Üretimin başarısı yalnızca kaliteli pamuğa değil; aynı zamanda bu pamuğu işleyen insan kaynağının bilgi ve tecrübesine de bağlıydı.

Osmanlı üretim sisteminin dikkat çekici yönlerinden biri, devlet ile yerel üreticiler arasında kurulan karşılıklı bağımlılık ilişkisidir. Donanmanın ihtiyaçları, üreticilere sürekli bir talep oluştururken; üreticilerin süreklilik arz eden faaliyetleri de devletin askerî hazırlıklarını güvence altına almaktaydı. Böylece ekonomik üretim ile askerî organizasyon birbirini besleyen iki unsur hâline gelmiştir. Bu ilişki, modern anlamda askerî-endüstriyel kompleks kavramıyla birebir örtüşmese de, erken modern dönemin şartları içerisinde benzer bir işleyiş mantığını yansıtmaktadır.

Pamuk temininde karşılaşılan güçlükler ise sistemin kırılgan yönlerini ortaya koymaktadır. Tarımsal üretimde meydana gelen dalgalanmalar, kuraklık, ulaşım sorunları, fiyat hareketleri ve savaş şartları, donanmanın ihtiyaç duyduğu ham maddenin teminini zaman zaman güçleştirebilmekteydi. Bu nedenle Osmanlı yönetimi yalnızca üretimi teşvik etmekle yetinmemiş; aynı zamanda arz sürekliliğini sağlayacak idarî tedbirler geliştirmiştir. Donanmanın sefer hazırlıkları göz önüne alındığında, yelken bezi üretiminde yaşanabilecek herhangi bir gecikme yalnızca ekonomik değil, askerî sonuçlar da doğurabilecek nitelikteydi.

Bu tablo, Osmanlı donanmasının arkasında yalnızca tersanelerden oluşan dar bir teknik teşkilatın bulunmadığını göstermektedir. Donanmanın gerçek gücü; çiftçiden dokumacıya, tüccardan nakliyeciye, yerel yöneticilerden merkezî bürokrasiye kadar uzanan çok katmanlı bir üretim ve tedarik sistemine dayanmaktaydı. Yelken bezi, bu sistemin en görünür ürünlerinden biri olmakla birlikte, aslında Osmanlı devlet organizasyonunun ekonomik kapasitesini ve idarî koordinasyonunu yansıtan önemli göstergelerden biridir.

Bu bakımdan 18. yüzyıl Osmanlı donanmasını yalnızca savaş gemileri üzerinden değerlendirmek eksik kalacaktır. Gemilerin denizlerde uzun süre faaliyet gösterebilmesini sağlayan lojistik altyapı, savaş teknolojisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Pamuk üretimi ile başlayan ve yelken bezinin gemi direklerine çekilmesiyle tamamlanan süreç, Osmanlı Devleti'nin tarım, sanayi, ticaret ve askerî teşkilatı aynı stratejik hedef doğrultusunda birleştirebildiğini ortaya koymaktadır.

4.Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretiminin Ekonomik ve Askerî Boyutu

Pamuk, 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin en önemli tarımsal ürünlerinden biri olmakla birlikte, değeri yalnızca tekstil sektörüne sağladığı ham maddeden kaynaklanmamaktaydı. Liflerinin farklı kullanım alanlarına sahip olması, üretim sürecinin çok sayıda zanaat kolunu beslemesi ve özellikle donanmanın ihtiyaç duyduğu teknik dokumaların temel girdisini oluşturması, pamuğu stratejik bir tarım ürünü hâline getirmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti açısından pamuk, yalnızca ekonomik bir meta değil, askerî hazırlık sisteminin de vazgeçilmez unsurlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Tarım ile askerî teşkilat arasındaki ilişkinin en somut örneklerinden biri yelken bezi üretimidir. Bir savaş gemisinin hareket kabiliyetini belirleyen yelkenlerin üretimi, doğrudan doğruya pamuğun kalitesine ve sürekliliğine bağlıydı. Dolayısıyla tarlada başlayan üretim süreci, yalnızca çiftçinin ekonomik faaliyeti olarak değerlendirilemez. Bu süreç, donanmanın denize açılabilmesini mümkün kılan uzun ve birbirine bağlı bir üretim zincirinin ilk halkasını oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, 18. yüzyılda Osmanlı donanmasının denizlerdeki varlığı ile Anadolu'daki pamuk tarlaları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Daha özel olarak söylemek gerekirse pamuk ipliği Osmanlı ordusunun en büyük mühimmat tedarikçisi olan Cebehane-i Amire tarafından kullanıldığı gibi kalelerde de kullanılmaktaydı[24].Mehterhane-i Amire de pamuk ipliğinin resmi müşterileri arasındaydı[25].

[24] Örneğin Van kalesine 400 kantar (22,528 kg.) barutun yanında yeterli miktarda pamuk ipliği de gönderilmişti. Pamuk ipliğinin barutla birlikte zikredilmesi onun toplarda barutu tutuşturmak için kullanıldığı ihtimalini akla getirmektedir.(Bkz.BOA. A.DVNS. MHM.d.74.58).

[25] Mehterhane-i Amirede bu malzeme liva-i şerif ve asker takımlarının inşası için kullanılmaktaydı. Aydın muhassılı Hasan Efendi'nin 23 Ramazan 1204 (6 Haziran 1790) tarihinde yazmış olduğu arz sureti için bkz.BOA.AE.SSLM.III.332/19265.

Pamuk üretiminin stratejik önem kazanmasının temel nedenlerinden biri de geniş kullanım alanına sahip olmasıdır. Aynı ham maddeden gündelik kullanım için ince pamuklu kumaşlar dokunabildiği gibi, daha kalın ipliklerle donanmanın ihtiyaç duyduğu dayanıklı yelken bezleri de üretilebilmekteydi. Bu çok yönlü kullanım özelliği, pamuğun yalnızca ticari değerini artırmamış; aynı zamanda devletin askerî ihtiyaçlarını karşılayabilecek esnek bir üretim sistemi oluşturmasına da katkı sağlamıştır.

Bu durum Osmanlı yönetiminin pamuğa bakışını da şekillendirmiştir. Devlet için önemli olan yalnızca yüksek miktarda pamuk üretilmesi değildi. Aynı zamanda bu üretimin sürekliliğinin korunması, kaliteli lif elde edilmesi ve dokuma merkezlerine düzenli biçimde ulaştırılması da büyük önem taşımaktaydı. Çünkü üretim zincirinin herhangi bir aşamasında meydana gelecek aksama, yelken bezi imalatını geciktirecek ve bunun etkisi doğrudan donanmanın hazırlık faaliyetlerine yansıyacaktı.

Pamuk üretiminin ekonomik değeri ile askerî değeri arasındaki bu ilişki, Osmanlı maliyesinin işleyişini anlamak bakımından da önemlidir. Devlet, bir taraftan üreticinin faaliyetini devam ettirecek ekonomik ortamı korumaya çalışırken, diğer taraftan donanmanın ihtiyaç duyduğu stratejik malzemelerin teminini güvence altına almak zorundaydı. Bu nedenle pamuk üretimi, yalnızca piyasa şartları içerisinde değerlendirilen sıradan bir zirai faaliyet olmaktan çıkmış; kamu yararı ile askerî zorunlulukların kesiştiği özel bir alan hâline gelmiştir.

Üretimin bu niteliği, Osmanlı ekonomisinin temel karakterini de yansıtmaktadır. İmparatorluk ekonomisi yalnızca vergi toplama esasına dayalı pasif bir sistem değildi. Aksine, stratejik sektörlerde üretimin devamlılığını gözeten ve gerektiğinde yönlendiren aktif bir devlet anlayışı söz konusuydu. Donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin ana ham maddesi olan pamuk da bu anlayışın en dikkat çekici örneklerinden biridir. Tarımsal üretim, dokuma sanayii ve askerî teşkilat arasındaki ilişkinin sürekliliği, devletin koordinasyon kapasitesini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte pamuğun stratejik değerini yalnızca devlet politikaları üzerinden açıklamak yeterli değildir. Üretimin başarısı, toprağı işleyen köylünün emeğinden başlayarak lifi temizleyen hallaçlara, ipliği eğiren ustalara ve dokuma tezgâhlarında çalışan zanaatkârlara kadar uzanan geniş bir insan emeğine dayanmaktaydı. Dolayısıyla yelken bezi, yalnızca teknik bir denizcilik malzemesi değil; farklı toplumsal kesimlerin ortak üretiminin somut bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle pamuk, Osmanlı toplumunda tarım ile zanaat üretimini birbirine bağlayan temel ekonomik unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

5.Pamuk Üretim Merkezleri ve Bölgesel Uzmanlaşma

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin pamuk ihtiyacı, imparatorluğun farklı coğrafyalarına yayılan üretim merkezleri tarafından karşılanmaktaydı. İklim şartları,

toprak yapısı ve uzun yıllar içerisinde oluşan üretim tecrübesi, bazı bölgelerin pamuk tarımında ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu durum yalnızca tarımsal üretim açısından değil, donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin düzenli biçimde temin edilebilmesi bakımından da büyük önem taşımaktaydı. Nitekim yelken bezi üretiminin sürekliliği, her şeyden önce kaliteli ham madde sağlayabilecek üretim merkezlerinin varlığına bağlıydı.

Osmanlı yönetimi, pamuğu yalnızca bulunduğu yerde tüketilen bir tarım ürünü olarak değerlendirmemiş; aksine onu geniş bir ekonomik dolaşımın parçası hâline getirmiştir. Üretimin yoğunlaştığı bölgeler ile dokuma merkezleri arasında kurulan ilişki, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılayacak ölçekte işleyen bir tedarik ağı meydana getirmiştir. Böylece pamuğun ekonomik değeri, yalnızca üretildiği kazanın sınırları içerisinde değil, imparatorluğun farklı bölgelerini birbirine bağlayan ticaret yolları boyunca da artmıştır.

Pamuk üretim merkezlerinin oluşmasında doğal çevre kadar tarihsel birikim de etkili olmuştur. Bazı bölgelerde nesiller boyunca devam eden pamuk tarımı, zamanla üreticilerin deneyimini artırmış; ekim, hasat ve lif kalitesine ilişkin yerel bilgi birikimi oluşmuştur. Bunun sonucu olarak belirli merkezler yalnızca üretim miktarıyla değil, yetiştirdikleri pamuğun niteliğiyle de tanınmaya başlamıştır. Donanma açısından bakıldığında bu durum son derece önemliydi. Çünkü yelken bezi üretiminde kullanılacak liflerin sağlamlığı, elde edilecek kumaşın dayanıklılığını doğrudan belirlemekteydi.

Üretim merkezlerinin uzmanlaşması, dokuma faaliyetlerinin de aynı bölgelerde gelişmesini teşvik etmiştir. Ham maddenin üretildiği alanlarda iplik eğirme ve dokumacılık faaliyetlerinin yoğunlaşması, taşıma maliyetlerini azaltırken üretim sürecini de hızlandırmıştır. Böylece tarım ile zanaat üretimi aynı ekonomik çevrede birleşmiş; pamuk tarlasında başlayan süreç, dokuma tezgâhında tamamlanan bütüncül bir üretim organizasyonuna dönüşmüştür.

Bu tablo, Osmanlı ekonomisinin bölgesel uzmanlaşmaya dayanan yapısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İmparatorluğun farklı bölgeleri aynı ürünü üretmekle birlikte, her bölge üretim kapasitesi, kalite düzeyi ve ticari bağlantıları bakımından kendine özgü özellikler taşımaktaydı. Devlet ise bu farklılıkları dikkate alarak donanmanın ihtiyaç duyduğu ham maddeyi mümkün olan en uygun kaynaklardan temin etmeye çalışmıştır. Böylece yerel üretim potansiyeli, merkezî askerî organizasyonun hizmetine sunulmuştur.

Ancak üretim merkezlerini yalnızca ekonomik veriler üzerinden değerlendirmek eksik olacaktır. Pamuk üretiminin yoğunlaştığı bölgeler aynı zamanda geniş bir emek organizasyonuna da ev sahipliği yapmaktaydı. Toprağın hazırlanmasından ekime, hasattan liflerin ayrıştırılmasına kadar uzanan süreç, çok sayıda insanın ortak çalışmasını gerektiriyordu. Bu emek zinciri içerisinde elde edilen her lif, ileride savaş gemisinin direğinde rüzgârı yakalayacak yelken bezinin temelini oluşturuyordu. Bu nedenle pamuk üretim merkezleri, yalnızca tarımsal faaliyetlerin

yürütüldüğü alanlar değil; Osmanlı deniz gücünün görünmeyen üretim sahaları olarak değerlendirilmelidir.

Üretim bölgelerinin donanma ile kurduğu bu dolaylı ilişki, Osmanlı idarî sisteminin ekonomik kaynakları askerî ihtiyaçlar doğrultusunda yönlendirebilme kapasitesini de ortaya koymaktadır. Donanmanın İstanbul'da bulunması, ihtiyaç duyduğu ham maddenin yalnızca başkent çevresinden karşılandığı anlamına gelmemektedir. Aksine, imparatorluğun farklı bölgelerinde üretilen pamuk, gelişmiş ulaştırma ve ticaret ağı sayesinde Tersâne-i Âmire'nin üretim sürecine dâhil edilmekteydi. Böylece coğrafi uzaklık, devletin kurduğu organizasyon sayesinde askerî üretim açısından bir engel olmaktan çıkıyordu.

6. Osmanlı Tarımında Pamuğun Yeri

Pamuk, 18. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin en önemli sınai bitkilerinden biri olarak yalnızca dokuma sektörünün değil, devletin askerî üretim kapasitesinin de temel dayanaklarından birini oluşturmaktaydı. Günlük yaşamda kullanılan pamuklu kumaşların ham maddesi olmasının yanı sıra, donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezinin de temel lif kaynağını teşkil etmesi, bu ürüne stratejik bir nitelik kazandırmıştır. Bu nedenle pamuk üretimi, yalnızca zirai faaliyetler kapsamında değerlendirilemeyecek; tarım, sanayi ve askerî lojistik arasında kurulan ilişkinin merkezinde yer alan çok yönlü bir üretim alanı olarak ele alınmalıdır.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş coğrafya, pamuk tarımı açısından önemli avantajlar sunmaktaydı. Farklı iklim kuşaklarını bünyesinde barındıran imparatorluk toprakları, pamuğun yetişmesi için uygun sıcaklık ve toprak özelliklerine sahip birçok üretim sahasını içeriyordu. Bu durum, devletin tek bir bölgeye bağımlı kalmadan farklı merkezlerden ham madde temin edebilmesine imkân sağlamış; özellikle donanmanın ihtiyaç duyduğu büyük miktardaki pamuğun karşılanmasında önemli bir güvence oluşturmuştur.

Pamuğun tarımsal değerini artıran en önemli özelliklerden biri, hasat edildikten sonra farklı üretim kollarına yönlendirilebilmesiydi. Lifleri iplik üretiminde kullanılırken, bu iplikler de dokuma tezgâhlarında çok farklı nitelikte kumaşlara dönüştürülebiliyordu. Aynı ham maddeden hem gündelik tüketim malları hem de askerî amaçlı teknik tekstiller üretilebilmesi, pamuğu Osmanlı ekonomisinin en esnek ürünlerinden biri hâline getirmiştir. Bu yönüyle pamuk, yalnızca çiftçinin yetiştirdiği bir tarım ürünü değil; katma değeri yüksek mamul ürünlere dönüşen stratejik bir ekonomik kaynak olarak değerlendirilebilir.

Donanmada kullanılan yelken bezi de bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biridir. Tarlada başlayan üretim süreci, liflerin ayrılması, ipliğe dönüştürülmesi ve özel dokuma teknikleriyle dayanıklı kumaşların hazırlanmasına kadar uzanan çok aşamalı bir emeğin ürünüdür. Dolayısıyla bir savaş gemisinin direğine çekilen yelken, yalnızca dokumacının değil; pamuğu yetiştiren üreticiden başlayarak çok sayıda zanaatkârın ortak emeğini temsil etmektedir. Bu durum,

Osmanlı askerî gücünün arkasındaki ekonomik ve toplumsal altyapıyı anlamak bakımından da önem taşımaktadır.

Pamuğun donanma açısından stratejik önem kazanması, devletin bu ürüne yaklaşımını da farklılaştırmıştır. Çünkü pamukta meydana gelebilecek üretim düşüşleri veya ham madde temininde yaşanabilecek aksamalar, doğrudan yelken bezi üretimini etkilemekte; bu da donanmanın hazırlık sürecine yansımaktaydı. Bu nedenle pamuk, yalnızca piyasa şartları içerisinde değerlendirilen bir zirai ürün olmaktan çıkmış; devletin yakından takip ettiği askerî değere sahip kaynaklardan biri hâline gelmiştir.

Avrupa'da ve Amerika'da yaşanan askeri gelişmeler ve yapılan savaşlar pamuğa olan uluslararası talebi artırınca Osmanlı Devleti 19.yüzyılda pamuk tarımı için yeni tarım alanları oluşturmaya yönelmiş ve çiftçilere teşvikler sunmuştur. Bu süreç Çukurova[26],Mısır, Batı Anadolu, Silivri[27],Yanya[28],Sakız Adası, Vidin[29], Biga sancağı[30] pamuk tarımı için bürokratik ve toplumsal motivasyonu artırmıştır. Bunun için yurt dışından pamuk tohumu getirtilerek çiftçilere dağıtılmıştır[31].Amerikan pamuk tohumunun Mısır tohumuna kıyasla daha verimli olduğu anlaşılınca İngiltere'nin Manchester şehrinden 25 ton kadar pamuk tohumu getirtilmişti[32].Pamuk tohumlarının nakliye dahil diğer bütün masrafları eyaletlerdeki

[26] "*…Adana ve havalisinin pembe mahsulüne kabiliyeti ziyade olacağına mebni bunun oraca teksiri esbabının istihsali…"* (Bkz.BOA.A.MKT.UM.482/55).Adana'nın pamuk üretimindeki yeri özeldi. Adana bölgesinde pamuk ilk çağlardan beri ekile gelmiştir.19.yüzyılın ilk çeyreğinde pamuk ekimi yörenin ihtiyacını karşılayacak düzeye varmıştır. Ne var ki pamuk ilkel yöntemlerle işleniyor ve dokunuyordu. Adana'daki pamuk ekim alanı o dönemdeki Mısır'ın pamuk ekim alanından %50 daha fazla idi. Adana'da pamuk ekimine özellikle 1830'larda ekim tekniği açısından özel bir önem verilmiş ve İbrahim Paşa zamanında daha da gelişmiş ve 1850'lerde 50.000 balyayı bulmuştur. (Bkz. Özgül Görmüş, Çukurova'da Pamuk Tarımı, "Adana'da Pamuk" Editörler: Serpil Demirci Kayıran, Yusuf Kenan Haspolat, Orient Yayınları, Ankara, 2024, s. 60.

[27] "*…Silivri ve havalisinde zer' olunmak üzere mukaddema istenilen pamuk tohumunun sür'at-i irsali hususuna dair…*" (Bkz. BOA.A.MKT.MHM.257/32.

[28] "*Yanya eyaletinde zer' olunmak üzere bin vukıyye pamuk tohumunun sürat-i irsali lüzumuna dair eyalet-i merkume valisi devletlü paşa hazretleri canibinden vürut eden telgrafnamenin…"(*Bkz.BOA.A.MKT.MHM.262/23./11 Nisan 1279/23 Nisan 1863).

[29] "*…Vidin arazisinin bazı mahallerine zer' ile tecrübe edilmek üzere tasarrufuyla beraber bir miktar pamuk tohumunun gönderilmesine dair…"* (BOA.A.MKT.MHM.251/69).

[30] "…Biga meclis mazbatasında arz ve beyan olunduğu üzere yalnız Biga kazasında pamuk için en mümbit olarak tefrik olunan araziye zer' ettirilmek üzere…" (Bkz. BOA.A.MKT.MHM.262/23./29 Mart 1279/10 Nisan 1863).

[31] BOA.A.MKT.MHM.247/74.

[32] BOA.A.MKT.MHM.321/69. Amerikan pamuk tohumu kadar Hint pamuk tohumu da Osmanlı topraklarına uyumluydu. Nitekim Siroz ve Üsküp için Hind pamuk tohumunun diğerlerinden daha uygun olduğu anlaşılmıştı. (Bkz. BOA.A.MKT.MHM.292/54. ve BOA.A.MKT.MHM.292/54).Ayrıca Malta Adası'ndan da pamuk tohumu getirilmişti. (Bkz. BOA.A.MKT.MHM.161/65).

mal sandıklarından karşılanmıştır[33].Pamuk tarımı konusunda yapılan resmi teşvikler İngiltere Pamuk Şirketi tarafından olumlu karşılanarak bu şirket tarafından bu işe ön ayak olan bürokratları onore etmek amacıyla madalyalar hazırlanarak İstanbul'a gönderilmişti[34].

1862 yılında boz ve kıraç yerleri açıp tarla yapacak olanlara bu yerleri ücretsiz vereceğini (mülk arazi) ve pamuk eken üreticilerin mahsulünden 5 yıl vergi alınmayacağı; pamuk ekilen bölgelere yol yapılacağını bildirilmiştir. Pamuk makinelerinden gümrük vergisi alınmaması da kabul edilmiştir. Üç yıl sonra pamuk üreticisine tohum dağıtılmış ve kısa zamanda pamuk mahsulü 10 milyon kilogramdan, 50 milyon kilograma çıkmıştır[35].

19.yüzyılda Filipe'de bir şirket vasıtasıyla pamuk ipliği fabrikası kurulması planlanmıştı. Fabrikanın kurulacağı 12 dönüm arazinin otlak ve mera olduğu, ahalinin hayvanları için tahsis edilmiş olmasına rağmen eski işlevini yitirmesi nedeniyle fabrikaya devredilmesinin uygun olacağı kararlaştırılmıştı[36].Manisa'nın Yenicami civarında Has Muratzade Mehmet Şevki tarafından 20 çarktan oluşan bir pamuk fabrikası daha açılmıştı[37].Bütün bunlar pamuk tarımının ticarileşerek ulusal ve uluslararası piyasalarla bütünleştiğini göstermektedir. Yine 1864 yılında pamuk temizlemek için Siroz'da bir fabrika kurulması planlanmıştı[38].

Üretimde arz güvenliğini korumak için devletin tedbir almaktan geri durmadığı görülmektedir.19.yüzyılın sonlarına doğru Çukurova'da yaşanan kuraklık üzerine üretim düzeyini korumak amacıyla Adana dışına pamuk tohumu çıkarılmasının yasaklanması bu konuya örnek olarak gösterilebilir[39]. Pamuk tarımında uzmanlaşmayı desteklemek için İstanbul'da Baruthane-i Amire civarında bir ziraat talimhanesi açılarak ülkenin farklı yerlerinden öğrenci kabul edilmeye başlanmıştır. Nitekim Bursa şehrinden üç kişi bu okula kaydını yaptırmıştı. Bunların görevi pamuk tarımının inceliklerini öğrenerek Bursa'da pamuk üretimine ön ayak olmaktı. Pamuk yetiştirmek isteyenlerden tarla ve hayvanı olmayanlara bunların temin edilmesi hükümetin taşra yöneticilerinden talep ettiği hususlardı. Bunların masrafı da yine mal sandıklarından karşılanacaktı[40].

---

[33] Biga mutasarrıflığına konuyla ilgili olarak gönderilmiş olan telgrafnamenin içeriği hakkında bkz. BOA.A.MKT.MHM.259/75.

[34] BOA.A.MKT.MHM.325/2.

[35] Şahika Sıdıka Şahin, 18. Yüzyıldan Günümüze Sosyoloji Bağlamında Ortadoğu Tarım Politikaları Biga Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2019, s.22.

[36] BOA.A.MKT.MHM.353/90.

[37] BOA.İ.MVL.524/23534.

[38] BOA.C.İKTS.41/2035.(Evail Cemaziyülahir 1281/Kasım 1864).

[39] BOA.A.MKT.MHM.493/80.(7 Şaban 1304/1 Mayıs 1887).

[40] Pamuk tarımını geliştirmek için yapılacak masraflar mal sandıklarından ödenecek, daha sonra da harcamalar poliçeye bağlanarak İstanbul'a gönderilecekti. Hüdavendigar ve Aydın müşirleri ile Edirne valisi, İzmir muhassılı, Saruhan ve Siroz kaymakamlarına gönderilmiş olan konuyla ilgili şukka sureti için bkz. BOA.A.MKT.MHM.3/5.

Bu çerçevede pamuk üretimi, 18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde yalnızca tarımsal faaliyetlerin bir parçası olarak değil; dokuma sanayiini besleyen, denizcilik teknolojisini destekleyen ve donanmanın harekât kabiliyetine doğrudan katkı sağlayan stratejik bir üretim alanı olarak değerlendirilmelidir. Yelken bezinin kalitesi ve sürekliliği, büyük ölçüde tarlada başlayan bu üretim zincirinin başarısına bağlıydı. Dolayısıyla Osmanlı deniz gücünü anlamak isteyen bir araştırmacı için pamuk tarlaları ile tersane arasında kurulan ilişki, savaş gemilerinin teknik özellikleri kadar önemli bir inceleme alanıdır.

7.Pamuğun Yelken Bezi Üretiminde Tercih Edilme Sebepleri: Lif Özellikleri, Üretim İmkânları ve Stratejik Üstünlükleri

18. yüzyılda Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu yelken bezinin üretiminde pamuğun temel ham madde olarak tercih edilmesi, tesadüfi bir seçim değildi. Bu tercih, pamuğun sahip olduğu fiziksel özellikler, Osmanlı coğrafyasındaki üretim kapasitesi, dokuma geleneği ve devletin askerî ihtiyaçları birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan rasyonel bir sonucun ifadesidir. Dolayısıyla pamuğun yelken bezi üretimindeki yerini yalnızca tarımsal üretim miktarıyla açıklamak yeterli değildir. Asıl belirleyici unsur, bu lifin teknik nitelikleri ile Osmanlı'nın ekonomik ve idarî yapısına sağladığı avantajların birleşmesidir.

Yelken bezi, gündelik kullanım amacıyla üretilen sıradan bir dokuma ürünü değildir. Deniz üzerinde sürekli değişen rüzgâr kuvvetlerine maruz kalan yelkenler, yalnızca gemiyi hareket ettiren bir araç değil, aynı zamanda büyük mekanik yükleri taşıyan teknik donanım unsurlarıdır. Bu nedenle yelken üretiminde kullanılacak liflerin yüksek çekme dayanımına sahip olması, dokuma sırasında geniş yüzeyler oluşturabilecek nitelikte bulunması ve uzun süreli kullanıma imkân verecek fiziksel özellikler göstermesi gerekmektedir. Pamuk, sahip olduğu lif yapısıyla bu ihtiyaçların önemli bir kısmını karşılayabilen doğal hammaddeler arasında yer almaktadır. Esasen Osmanlı donanmasına yelken bezi imal etmek için 18.yüzyılda kurulan Bezhanenin ana hammaddesi yine bahse konu pamuk ipliğiydi. 1796 yılında bu kurumun yıllık olarak ihtiyaç duyduğu pamuk ipliği miktarı 10.000 (12,820 kg) vukıyyeydi. Bunun 4.000 (5128 kg) vukıyyesi Aydın sancağından,3.000 (3846 kg) vukıyyesi Tirkemiş kazasından ve 3.000 vukıyyesi (3846 kg) ise Menteşe sancağından satın alınmıştı[41].Yelken bezi ile pamuk ipliği arasındaki yakın ilişki onların depolandığı yerin aynı yer olmasıyla daha belirgin hale gelmektedir. Öyle ki ham yelken bezi hem de pamuk ipliği Tersane-i Amire içinde yer alan Mahzen-i Sürbte depolanmaktaydı[42].

---

[41] Bahse konu pamuk ipliği için 15.000 kuruş ödenmişti. Konuyla ilgili olarak Aydın muhassılı Karaosmanzade el-Hac Mehmet'e 1 Cemaziyülevvel 1211 (2 Kasım 1796) tarihinde gönderilmiş olan hüküm sureti için bkz.BOA.C.BH.203/9476.

[42] "*…donanma-yı hümayun kalyonları lazimesi için ma'rifet-i çâkerânemle mubayaa olunup teslim-i mahzen-i cedid olan iki bin yedi yüz dört kıyye elli iki dirhem rişte-i pembenin…"* (Bkz.BOA.C.BH.183./8609./13 Şevval 1220/4 Ocak 1806).

Pamuğun tercih edilmesinde belirleyici olan bir diğer unsur, işlenebilirlik özelliğidir. Liflerin eğrilerek ipliğe dönüştürülmesi ve bu ipliklerden farklı kalınlıklarda kumaş dokunabilmesi, pamuğu diğer birçok doğal liften ayırmaktadır. Aynı ham maddeden hem ince dokumalar hem de daha kalın ve dayanıklı kumaşlar üretilebilmesi, donanmanın farklı ihtiyaçlarına cevap verebilecek esnek bir üretim sistemi oluşturmuştur. Bu özellik, yelken bezinin yalnızca sağlam değil, aynı zamanda gerektiğinde onarılabilir ve yeniden kullanılabilir olmasına da katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti açısından pamuğun en önemli üstünlüklerinden biri ise üretim sürekliliğidir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde gerçekleştirilen pamuk tarımı, donanmanın ihtiyaç duyduğu ham maddenin büyük ölçüde iç üretim yoluyla karşılanmasına imkân tanımıştır. Böylece devlet, dış pazarlarda meydana gelebilecek fiyat dalgalanmaları veya savaş dönemlerinde ortaya çıkabilecek tedarik sorunlarına karşı önemli ölçüde koruma sağlamıştır. Askerî lojistik açısından bakıldığında bu durum, yalnızca ekonomik bir avantaj değil; aynı zamanda stratejik bağımsızlığın da önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte pamuğun tercih edilmesi, keten ve kenevir gibi diğer doğal liflerin tamamen önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Erken modern denizcilikte keten özellikle Avrupa'da yelken üretiminde yaygın biçimde kullanılan bir lifti. Kenevir ise yüksek çekme dayanımı sayesinde daha çok halat, urgan ve arma donanımında tercih edilmekteydi. Osmanlı denizciliğinde de kenevir, gemi donanımının vazgeçilmez unsurlarından biri olarak önemli bir yere sahipti. Ancak yelken bezi söz konusu olduğunda, Osmanlı coğrafyasının tarımsal imkânları ve yerleşik dokuma geleneği, pamuğu daha erişilebilir ve sürdürülebilir bir seçenek hâline getirmiştir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, tercih meselesinin yalnızca malzemenin fiziksel özellikleriyle açıklanamayacağıdır. Bir devletin askerî üretiminde kullanılan ham madde, aynı zamanda o devletin üretim coğrafyası, zanaatkârlık birikimi, ticaret yolları ve mali imkânlarıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı Devleti için pamuk, teknik yeterliliğinin yanında geniş üretim ağı sayesinde de avantaj sağlamıştır. Bu nedenle pamuğun tercih edilmesi, doğal özellikleri kadar ekonomik erişilebilirliği ve üretim organizasyonuna uygunluğuyla da açıklanmalıdır.

Pamuğun yelken bezi üretiminde öne çıkması, tek bir nedene indirgenemeyecek çok boyutlu bir tercihin sonucudur. Lif özellikleri, işlenebilirliği, geniş üretim alanları, yerleşik dokuma kültürü ve donanmanın sürekli ihtiyaçlarını karşılayabilecek tedarik kapasitesi birlikte değerlendirildiğinde, pamuğun 18. yüzyıl Osmanlı denizciliğinde neden merkezi bir konuma sahip olduğu daha açık biçimde anlaşılmaktadır. Bu nedenle yelken bezinin tarihini incelemek, yalnızca kullanılan dokuma malzemesini değil, Osmanlı Devleti'nin doğal kaynakları askerî güce dönüştürme becerisini de anlamaya imkân vermektedir.

8. Pamuk ve Pamuk İpliği Temininde Sorunlar

Pamuk ve pamuk ipliği temininde kaçakçılıktan, standartlara uymayan üretim gibi birçok sorun yaşanmaktaydı. Bu sorunların bir kısmı devlet otoritesinin zayıflığından bir kısmı ise piyasa koşullarındaki istikrarsızlıktan kaynaklanmaktaydı. Kaçakçılığın yaygınlaşması birincisine yüksek enflasyon ve artan maliyet fiyatları ise ikincisine örnektir. Pamuk temininde karşılaşılan sorunların başında devlet sınırları içinde yaygın bir şekilde gerçekleştirilen kaçakçılık faaliyeti gelmekteydi. Bu faaliyetin ülke içine ve ülke dışına bakan boyutları bulunmaktaydı. Ülke dışına bakan boyutunda 18. yüzyılda Avrupa'da gerçekleşen, İspanya Veraset Savaşları (1702-1714), Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) ve Napolyon Savaşları (1803-1815) gibi savaşların etkisiyle pamuklu ürünlere yönelik olarak talebin bu kıtada yükselmesi gelmekteydi. Gerçekleşen pamuk arzı talebe kıyasla düşük kaldığı için Avrupa'nın artan pamuk ihtiyacını karşılamak amacıyla, Avrupalı tüccarların yüksek fiyatlar ödeyerek satın aldıkları pamuğu gizlice iskelelere indirmek suretiyle Avrupa'ya kaçırması bu alanda önemli sorun oluşturmaktaydı. Bu sorun başta buğday, arpa, sahtiyan ve yelken bezi gibi ürünlerde olmak üzere birçok üründe eskiden beri vardır ve bir türlü önü alınamamıştır. Kaçakçılık pamuk piyasasının daralmasına ve pamuğun yerli ihtiyacı bile karşılayamaz hale gelmesine neden olmaktadır. Daha 16. yüzyılda Rumeli yalılarında olan bey, kadı, dizdar, iskele eminlerine ve nazırlarına daha önce birçok kereler hüküm gönderilmesine rağmen yabancılara satılması yasak olan buğday, arpa, pamuk, sahtiyan, gön, yelken bezi ve zahire gibi maddelerin bunlara satılmasından duyulan rahatsızlık anlatılmıştır. Örneğin 1579 yılında Bergama kadısına gönderilen bir hüküm suretinde Bergama kazasında pamuk ve pamuk ipliği işleyen kimslerin bu ürünleri piyasaya sürmek yerine mahzene kaldırarak karaborsacılık yaptığı ve daha yüksek fiyat teklif eden ecnebi tüccara sattığı bildirilerek bunlara el konulması istenmişti[43].Aradan 200 yıl geçmesine rağmen bu sorunun yine de devam etmesi dikkat çekici bir husustur[44]. Pamuk kaçakçılığının içeriye bakan boyutunda ise artan nüfus nedeniyle pamuk ve pamuklu ürünlere talebin artması sonucunda pamuk fiyatının yükselerek onun tüccarlar açısından kârlı bir ticari emtia haline gelmesi yatmaktadır[45].

---

[43] Bergama kazasında cüllah esnafı olan Hacı Mustafa'nın mahzenine girilerek 8-10 kile kadar ipliği stokladığı görülmüştü. Bunun üzerine mahzeni mühürlenmişti. Onların karaborsacılığa yönelmesinin önemli bir sebebi pamuk ve pamuk ipliği alım satımında geçerli olan "*narh-ı cari*" sistemidir.(Bkz.BOA.A.DVNS.MHM.39/16./23 Şevval 987/13 Aralık 1579).

[44] "*… İzmir ve Sakız kadılarına hüküm ki,zikr olunan kadılıklarda vaki iskelelerde…Venedik, Françe ve İngiltere ve sair küffar tarafına kadimden verilmesi memnu olan pembe ve rişte-i pembe ve balmumu, ve sahtiyan ve kösele ve bu gibi emtia-yi memnu'attan nice nesneler verilmekle…"* (Bkz.BOA.A.DVNS.MHM.d.80/5.6 Şevval 1022).Ayrıca bkz. BOA.A.DVNS.MHM.24/28.

[45] Mehmet Taş,age.,s.54.

Pamuk mukataası sahiplerinden İstanbul'a şikâyet dolu dilekçeler 18. yüzyıl boyunca sıkça gönderilmiştir. Bu şikâyetlerin konusu çoğunluklar yerli ve yabancı tüccarların vergilerini ödemekte sorun çıkarmaları ile süregelen kaçakçılıktır. Vergiyi ödemekten kaçınmak devlet hazinesi açısından kaçakçılıkla benzer sonuçları doğurmaktaydı. Neticede pamuk ve pamuk ürünleri vergilendirilemediği için devlet hazinesi gelir kaybına uğramaktaydı. Bu yüzyılda kaçakçılık bazı tüccarlar için önemli bir kazanç kapısı halini almıştır. Bu meyanda Defterhane Emini el-Hac Yusuf tarafından 25 Kasım 1768'de Divan-ı Hümâyun'a arzuhal gönderilip uhdesinde olan pamuk ipliğine konu olan Gelibolu, Siroz, Selanik ve tevabii mukataasında yaşanan kaçakçılık faaliyetinden dolayı yaşanan sıkıntı ayrıntılı biçimde ifade edilmiştir. Onun iddiasına göre son bir iki seneden bu yana, tüccar ya da ticaret erbabından bazı kimseler Siroz ve havalisinden satın aldıkları pamuk ve pamuk ipliğini, vergisini dahi ödemeden Siroz Kazası'ndan Sarıyar ve Kabaklı Boğazı ile Zihne Kazası'ndan Kalabot Boğazı ve Demirhisar Kazası'ndan geçirerek Bosna'ya taşımakta buradan ise kaçak yollarla Dubrovniklilere satmaktaydılar. Askerî zümreden birtakım kimseler de Belgrad ve Vidin tarafları ile: "Tuna Nehri sâhiline nakledeceğiz" diyerek aldıkları pamuk ve pamuk ipliğini bir yolunu bularak Avrupalı tüccarlara satmaktaydılar. Onun mukataa bölgesinde Tırhalalı olarak bilinen bir tüccar taifesi de: "*Rumeli'ye götüreceğiz*" diyerek Kavala ve Karaağaç iskelelerinden ve bölgedeki diğer gizli yerlerden müstemen tüccarlara bu ürünleri sattıkları için vergilerin tahsili mümkün olmamaktaydı. Filistin'de yer alan Sayda, Akka ve Yafa kazalarındaki tüccarlar da karada vergilerini ödemeden deniz yoluyla pamuk ve pamuk ipliğini kaçırma yoluna gidiyordu. Bu da mukataanın zarar görmesine neden oluyordu[46].Yaşanan kaçakçılık olgusu, sadece bu ürünlere bağlı işletme ve sanayi kollarına zarar vermekle kalmamakta, mukataa sistemini de temelinden tehdit etmekteydi. Bunun önünü almak için Belgrad ve bilinen bazı yerlerde adamlar görevlendirmesi yönünde fermanlar yayımlanmışsa da bunları uygulamak mümkün olmamıştır. Pamuk mukataasını alan bir kişinin bu durumda yapabileceği husus, uygulanamayan fermanların uygulanmasının sağlamak için tekrar bir ferman çıkarılmasını talep etmektir. Çıkarılan ferman ise öncekileri teyit etmekten başka bir işe yaramamaktaydı[47].

Tamga resmi mukataasını alan mültezimlerin keyfi ve kişisel uygulamaları sorun oluşturan başka bir hususu[48].Fiyat istikrarsızlığı ve yapılan devalüasyonların sonucunda gelirleri reel olarak azalan bu mültezimler bu vergiyi ya fazla tahsil ediyor ya da kanuni olmayan vergiler ihdas edip bunu tüccardan tahsil etmeye

[46] BOA.C.İKTS.40./1973.(15 Cemaziyülevvel 1177/21 Kasım 1763).
[47] Mehmet Taş,age.,s.54.
[48] Tirkemiş voyvodaları 1795/1796 yılında kanunda yeri olmadığı halde yetki sahalarının kapsamını genişleterek pamuktan vergi talep etmeye başlamıştı. Tirkemiş voyvodaları Gölhisar dahil olmak üzere 7 kazanın pamuk vergisini tahsil etmeye yetkiliydi.(Bkz.BOA.C.ML.667/27310).

yöneliyordu[49]. İstikrarsız piyasa koşullarının etkilediği bir diğer zümre tüccarlardı. Onlar da pamuklu bezin uzunluk ve genişliğini kısaltarak yeni duruma uyum sağlamaya çalışıyordu ki bu durum mültezimlerin gelirine zarar verdiği için onlar açısından bir şikayet konusu oluşturuyordu. Merkezi bürokrasi bu sorunun ekonomik boyutunu görmek yerine tüccarların bu eylemini "*tamâh-ı hâm*" olarak nitelendirip onların açgözlülüğüne bağlamak eğilimindeydi[50].

Yetki karmaşası sorunu pamuk ipliği tahsilini devlet açısından zorlaştıran bir hususta. Mukataaların sınırı net çizilmediği ya da havass-ı hümayun, vakıflar ve mukataaların gelir kalemleri yeterince açık olmadığında bu tür sorunlar ortaya çıkıyordu. Örneğin 1804/1805 yılında Kıbrıs'ta bulunan Ebu'l-Feth Sultan Mehmet Han-ı Gazi Evkafı mukataasına ait olan mizan-ı harir ve resmi-i penbe gelirleri Kıbrıs muhassılı tarafından tahsil edildiği zaman bu sorun yaşanmıştı. Yapılan inceleme sonucunda, adanın söz konusu vergilerin Kıbrıs muhassıllığı tarafından tahsil edileceği anlaşılmıştı. Çünkü bu ada sadrazam tarafından *"serbestiyet üzere müstakilen zapt olunan*" haslardan idi[51].

Sonuç ve Değerlendirme

18. yüzyıl Osmanlı donanmasının başarısı, yalnızca denizlerde görev yapan savaş gemileriyle açıklanabilecek bir olgu değildir. Bu başarının arkasında, Anadolu'nun pamuk tarlalarından başlayarak dokuma tezgâhlarına, oradan da Tersâne-i Âmire'ye uzanan karmaşık fakat iyi işleyen bir üretim organizasyonu bulunmaktadır. Gemilerin direklerinde dalgalanan yelkenler, yalnızca rüzgârı değil; imparatorluğun tarımsal üretim kapasitesini, zanaatkârlarının bilgi birikimini ve devletin idarî koordinasyon gücünü de taşımaktaydı.

Bu bakımdan pamuk, Osmanlı ekonomisinin sıradan bir zirai ürünü olmaktan çok daha öte bir anlam taşımaktadır. O, savaş gemilerini hareket ettiren yelkenlerin temel ham maddesi olarak denizcilik teknolojisinin vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmiş; aynı zamanda tarım, sanayi ve askerî teşkilatı ortak bir üretim sistemi içerisinde buluşturan stratejik bir kaynak niteliği kazanmıştır. Yelken bezinin tarihini incelemek ise yalnızca bir dokuma malzemesinin geçmişini araştırmak değil, Osmanlı Devleti'nin ekonomik kaynaklarını askerî güce dönüştürme kapasitesini anlamaya yönelik bütüncül bir değerlendirme yapabilmektir.

Sonuç olarak 18. yüzyılda Osmanlı donanmasının denizlerdeki etkinliği, yalnızca tersanelerde inşa edilen gemilere değil; bu gemileri hareket ettiren yelkenlerin üretimini mümkün kılan pamuk ekonomisine de dayanmaktaydı. Dolayısıyla

[49] Hamit sancağı tamga resmi mukataasına mültezim olarak sahip olan Mustafa ve Derviş Ağalar 1724 yılında bu tür şikayetlere konu olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz.BOA.AE.SAMD.III.132/12933.(25 Zilkade 1136/15 Ağustos 1724)

[50] Ezine kazası nessaclarına hitaben 9 Şevval 1137 (21 Haziran 1725) tarihinde yazılmış olan nisan-ı hümayun sureti için bkz.BOA.AE.SAMDD.III.97/9623.

[51] BOA.C.EV.411/20810.

Osmanlı denizcilik tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için savaş gemilerinin teknik özellikleri kadar, onları ayakta tutan üretim zincirinin de tarih yazımının merkezine yerleştirilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, hem Osmanlı iktisat tarihine hem de denizcilik tarihine yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Kaynakça

a.Osmanlı Arşiv Belgeleri

Ali Emiri Tasnifi Sultan III.Ahmet Fonu (AE.SAMD.III.):97,132.

Ali Emiri Tasnifi Sultan III.Selim Fonu (AE.SSLM.III.):332.

Ali Emiri Tasnifi Sultan II.Mahmut Fonu (AE.SMHD.II.):66.

Bab-ı Asafi Tasnifi Mektubi Kalemi (A.MKT.UM.):482.

Cevdet Tasnifi Bahriye Fonu (C.BH.):183, 203.

Cevdet Tasnifi Evkaf Fonu (C.EV.):411.

Cevdet Tasnifi İktisat Kalemi (C.İKTS.): 41, 40, 44.

Cevdet Tasnifi Maliye Fonu (C.ML.):16, 23,188,479, 667.

İbnülemin Tasnifi Askeriye Fonu (İE.AS.):4

İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ Fonu (İ.MVL.):524.

Sadaret Tasnifi Mühimme Evrakı (A.DVNS.MHM.d.): 24, 39, 74, 80, 251.

Sadaret Tasnifi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 3, 23, 161, 247, 257, 259, 262, 292, 325, 353, 493.

b.Araştırma-İnceleme Eserler

GÖRMÜŞ, Özgül, Çukurova'da Pamuk Tarımı, "Adana'da Pamuk" Editörler: Serpil Demirci Kayıran, Yusuf Kenan Haspolat, Orient Yayınları, Ankara, 2024,

ÖZKUL, Ali Efgan, Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs Adasında Pamuk Üretimi ve Pamuklu Dokumalar Ticareti (18. ve 19. Yüzyıllarda), "19.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler,3.Cilt,2.Kısım,Türk Tarih Kurumu, Ankara 2024,

PAKALIN Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Millî Eğitim Basımevi,Cilt II, İstanbul,1983,

ŞAHİN, Şahika Sıdıka, 18. Yüzyıldan Günümüze Sosyoloji Bağlamında Ortadoğu Tarım

Politikaları ''Biga Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2019.

TAŞ, Mehmet, 18.Yüzyıl Osmanlı Donanmasında Yelken ve Yelken Bezi,Basılmamış Doktora Tezi,Kahramanmaraş, 2019.

TUĞLACI, Pars, Osmanlı Şehirleri, Milliyet Tuğlacı, Osmanlı,1985,

BÖLÜM 20

İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetiminde Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA) ve Bir Uygulama

Emre Ekin[1]

Eylül Erciyas[2]

[1] Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Orcid: 0000-0002-4043-9750
[2] Endüstri Mühendisi, Orcid: 0009-0002-4882-7624

GİRİŞ

Modern işletmelerin karşı karşıya olduğu belirsizlikler ve potansiyel riskler, organizasyonların stratejik hedeflerine ulaşmasını ve sürdürülebilir başarı elde etmesini tehdit etmektedir. Bu bağlamda, risk yönetimi ve risk analizi metodolojileri günümüz işletme dünyasında vazgeçilmez araçlar haline gelmiştir. Özellikle Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA) olarak bilinen metodoloji, potansiyel hataları ve riskleri proaktif bir şekilde tanımlamak, değerlendirmek ve kontrol altına almak için kullanılan bir tekniktir (Stamatis, 2003). FMEA ile risk analizinin yapıldığı ve en fazla katkı sunulan alan ise İş sağlığı ve güvenliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

İş sağlığı ve güvenliği (İSG) yönetimi, gıda üretimi gibi emek yoğun ve sürekli üretim akışına dayanan endüstrilerde, çalışan sağlığının korunması kadar üretim sürekliliğinin sağlanması açısından da stratejik bir öneme sahiptir. Düzensiz bakım uygulamaları, emniyete alınmamış elektrik tesisatı, kişisel koruyucu donanım eksiklikleri ve ergonomik olmayan çalışma koşulları üretim hatlarında hem iş kazası riskini hem de operasyonel kayıpları artırmaktadır. Bu risklerin yalnızca bir kaza gerçekleştikten sonra reaktif biçimde ele alınması yerine henüz ortaya çıkmadan sistematik olarak belirlenip önceliklendirilmesi işletmelerin proaktif bir güvenlik kültürü geliştirebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bir işletmede risklerin önceliklendirilmesi ve olası risklere karşı herhangi bir kazaya sebebiyet vermeden tedbir alınması İSG yönetimi açısından son derece önemli bir amaçtır. Bu çalışmada ekmek üretim tesisindeki süreç, risk analizi yöntemlerinden FMEA (Failure Mode and Effects Analysis) ile ele alınmıştır. Bu bağlamda FMEA (Hata Türü ve Etkileri Analizi); bir sistem, süreç ya da hizmette görülebilecek olası hata türlerini, bunların nedenlerini ve etkilerini sistematik biçimde değerlendirerek risklerin önceliklendirilmesine imkân tanıyan bir mühendislik tekniğidir (Stamatis, 2003). FMEA, hataların önlenmesine yönelik risk belirleme ve kontrol stratejileri arasında önemli bir araç olmakla birlikte İSG yönetimini doğrudan etkilediği için ayrı bir önem taşımaktadır. Başlangıçta askeri alanda ve havacılık sektöründe kullanılan yöntem, günümüzde otomotivden sağlık hizmetlerine, imalat sanayiden gıda üretimine kadar geniş bir yelpazede uygulama alanına yayılmış; sistematik yapısı ve farklı sektörlere uyarlanabilirliği sayesinde iş sağlığı ve güvenliği alanında risklerin yönetiminde de değerli bir karar destek aracı haline gelmiştir.

Çalışmada, FMEA yönteminin bir gıda üretim tesisindeki uygulaması, sürekli üretim akışına dayanan ve çok sayıda çalışanı barındıran bir ekmek üretim tesisi örneği üzerinden ele alınmaktadır. Bu ölçekte faaliyet gösteren bir tesis için İSG risklerinin sistematik biçimde yönetilmesi son derece kritiktir. Bu doğrultuda söz konusu çalışma, üretim ve depolama alanlarında gözlemlenen başlıca güvenlik sorunlarını ele almakta ve bu sorunların sistematik biçimde değerlendirilmesi amacıyla FMEA yönteminin uygulanmasını konu almaktadır.

Bu çalışmada risk kavramlarının açıklanması, FMEA metodolojisinin teorik temellerinin incelenmesi ve gıda sektöründe İSG açısından uygulamasına yer

verilmesi amaçlanmıştır. Böylece, okuyucular FMEA'nın kurumlarda nasıl uygulanabileceğine ilişkin kapsamlı bir anlayış kazanabileceklerdir.

Bu amaçla öncelikle; FMEA metodolojisi çerçevesinde literatür taramasına yer verilmiş, ardından FMEA analizinin teorik anlatımından sonra gerçekleştirilen FMEA uygulamasıyla elde edilen bulgular ve önerilen düzeltici-önleyici faaliyetler açıklanmıştır. Çalışmanın, benzer ölçekteki gıda üretim tesisleri için uygulanabilir bir risk değerlendirme modeli sunması ve FMEA yönteminin iş sağlığı ve güvenliği yönetimindeki uygulama örneklerinden biri olması sebepleriyle literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Tarihsel olarak başlangıçta savunma, otomotiv ve havacılık sektörlerinde yoğun şekilde kullanılan FMEA uygulamaları, son yıllarda gıda üretiminde de önemli bir uygulama alanı haline gelmiştir. FMEA uygulamasına yönelik literatürde yapılmış olan çalışmalardan birkaçına aşağıda yer verilmiştir.

dos Santos, de Oliveira ve de Carvalho (2017) yapmış oldukları çalışmada, ergonomik risklerin kritiklik düzeyinin belirlenmesine yönelik geliştirilmiş bir FMEA modeli önermeyi amaçlamıştır. Çalışmada, geleneksel şiddet-görülme sıklığı-tespit edilebilirlik kriterlerine ergonomik boyutlar eklenerek risk öncelik sayısı yaklaşımı genişletilmiş ve bir vaka çalışmasıyla uygulanabilirliği gösterilmiştir. Çalışmada önerilen modelin karar vericilere, çalışma ortamlarında tekrarlayan hareketler ve uygunsuz duruşlar gibi ergonomik unsurlardan kaynaklanan riskleri sistematik biçimde önceliklendirmede destek sağlayabileceği sonucuna varılmıştır.

Ramadhan, Widowati ve Mardiana (2019) yapmış oldukları çalışmada, bir ekmek fırınında ("X" Bakery) hammadde kabulünden depolama ve dağıtıma kadar sekiz üretim sürecini kapsayan bir iş güvenliği risk değerlendirmesi tasarlamayı amaçlamıştır. Yarı nicel bir yaklaşımla FMEA yöntemi uygulanmış, gözlem ve görüşme formları aracılığıyla toplam 23 potansiyel tehlike belirlenmiştir. Sonuç olarak, en yüksek risk öncelik sayısına sahip tehlikenin kayma (RPN = 140), en düşük risk öncelik sayısına sahip tehlikenin ise patlama (RPN = 10) olduğu tespit edilmiş; idari önlemler, mühendislik kontrolleri ve kişisel koruyucu donanım kullanımını içeren bir güvenlik tasarımı önerilmiştir.

de Oliveira Cavaignac ve diğerleri (2020) yapmış oldukları çalışmada, Brezilya'nın Maranhão eyaletinde orta ölçekli bir şehrin su temini şebekesinin bakımında iş güvenliği açısından FMEA uygulamışlar ve FMEA'nın iş süreçlerindeki risklerin önceliklendirilmesinde etkili bir araç olduğu gözlemlenmiştir.

Oral ve Bayhun (2021) yapmış oldukları çalışmada, bir gıda üretim tesisinde meydana gelen iş kazalarının en yoğun yaşandığı paketleme makinelerine yönelik kullanım risklerini FMEA ve HRNS yöntemleriyle karşılaştırmalı biçimde

değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada, 2018 yılına ait 128 iş kazası raporu incelenerek paketleme makinelerindeki tasarım ve kullanım kaynaklı risk unsurları belirlenmiştir. Sonuç olarak, HRNS yönteminin makine bazında daha ayrıntılı bir risk değerlendirmesi sunarak makine üreticilerine yönelik somut tasarım önerileri geliştirilmesine FMEA yöntemine kıyasla daha fazla katkı sağladığı ortaya konmuştur.

Fithri, Rafi, Pawenary ve Prabuwono (2021) yapmış oldukları çalışmada, küçük ölçekli bir ekmek üretim işletmesinde çalışanlara yönelik olası tehlikeleri FMEA yöntemiyle belirlemeyi amaçlamıştır. Üç çalışana uygulanan anketler aracılığıyla şiddet, görülme sıklığı ve tespit edilebilirlik puanları toplanmış ve bu puanların çarpımıyla risk öncelik sayıları hesaplanmıştır. Sonuç olarak, en yüksek risk öncelik sayısının (RPN = 193) operatörlerin yüksek sıcaklık nedeniyle aşırı ısınması ve sıvı kaybı yaşaması riskine ait olduğu belirlenmiş; hesaplanan 109 kritik eşik değerinin üzerinde kalan yedi tehlike faktörü için acil iyileştirme önerilmiştir.

Armin ve diğerleri (2022) yapmış oldukları çalışmada, en kritik risklerin standart dışı araçların kullanımı, güvensiz çalışma uygulamaları, denetim eksikliği, tehlikeli ortamlarda kaynak yapılması ve kişisel koruyucu donanımın kullanılmaması olduğunu belirtmektedir. Çalışmada önerilen birleşik yöntem; risk değerlendirmesi ve önceliklendirmede doğruluk, hız ve güvenilirliği artırırken hata analizini de basitleştirmektedir.

Karamustafa ve Çebi (2022) yapmış oldukları çalışmada, iş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirme sürecine yönelik Nötrosofik FMEA adını verdikleri yeni bir model önermeyi amaçlamıştır. Çalışmada, klasik FMEA yaklaşımının öznel yargılara ve en olası senaryoya dayanmasından kaynaklanan sınırlılıkları giderebilmek amacıyla doğruluk, belirsizlik ve yanlışlık parametrelerini bir arada değerlendiren bulanık küme tabanlı bir model geliştirilmiştir.

Toraman ve Gökkaya (2023) yapmış oldukları çalışmada, Hata Türü ve Etkileri Analizinin sağlık hizmetleri alanındaki uygulamalarını derleyerek yöntemin hasta güvenliği süreçlerine katkısını değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada, sağlık kurumlarında FMEA uygulamalarına ilişkin ulusal ve uluslararası literatür taranmıştır. Sonuç olarak, FMEA'nın sağlık hizmetlerinde tıbbi hataların önlenmesi, süreçlerin standartlaştırılması ve hasta güvenliği kültürünün geliştirilmesi açısından etkili bir risk yönetimi aracı olduğu ortaya konmuştur.

Arumugaprabu ve diğerleri (2024) yapmış oldukları çalışmada, FMEA sonuçlarının tekstil endüstrisinde karar vericilere ve mühendislere riskleri azaltma ve güvenliği artırma konusunda etkili biçimde yardımcı olduğunu ve uygulamada daha iyi tehlike yönetimi ile risk azaltımına imkân tanıdığını ortaya koymuşlardır.

Karakuzu, Karadağ ve İnce (2024) yapmış oldukları çalışmada, mobilya sektöründe faaliyet gösteren bir işletmede geleneksel FMEA ile Bulanık FMEA yöntemlerinin karşılaştırmalı biçimde uygulanmasını amaçlamıştır. Çalışmada,

üretim sürecindeki hata türleri her iki yöntemle de değerlendirilerek risk öncelik sayıları hesaplanmıştır. Sonuç olarak, Bulanık FMEA yaklaşımının, karar vericilerin öznel değerlendirmelerindeki belirsizliği daha iyi yansıtarak geleneksel yönteme kıyasla daha tutarlı bir risk önceliklendirmesi sağladığı belirlenmiştir.

Kodaloğlu ve Akarslan (2025) yapmış oldukları çalışmada, tekstil sektöründe faaliyet gösteren bir işletmede yangın güvenliği risklerinin Bulanık FMEA yöntemiyle değerlendirilmesini amaçlamıştır. Çalışmada, üretim alanındaki yangına yol açabilecek hata türleri belirlenerek bulanık mantık tabanlı risk öncelik sayıları hesaplanmıştır. Sonuç olarak, yöntemin yangın riski yüksek üretim alanlarında önleyici tedbirlerin önceliklendirilmesinde karar vericilere etkili bir destek sağladığı değerlendirilmiştir.

RİSK VE RİSK ANALİZİ

Risk kavramı, farklı disiplinlerde farklı biçimlerde ele alınmakla birlikte temelinde belirsizlik ve bu belirsizliğin ortaya çıkarabileceği sonuçlar bulunmaktadır. Kurumların günümüzde karşılaştığı belirsizlikler, stratejik hedeflere ulaşma ve sürdürülebilir başarı sağlama çabalarını doğrudan etkilemektedir. Bu durum, risk yönetimi ve risk analizi yaklaşımlarını çağdaş işletmecilik pratiğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Bu yaklaşımlar arasında Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA), olası hataları henüz ortaya çıkmadan belirlemeyi, değerlendirmeyi ve kontrol altına almayı hedefleyen sistematik bir yöntem olarak öne çıkmaktadır (Stamatis, 2003).

Risk kavramının çeşitli tanımları mevcuttur. Bunlar şu şekildedir:

Risk, insanların değer verdiği unsurlar bakımından bir faaliyet veya olayın sonuçlarına ilişkin belirsizliği ifade etmektedir. Bu yaklaşım, riskin yalnızca gerçekleşme olasılığı ile açıklanamayacağını; ortaya çıkabilecek sonuçların nitelik ve büyüklüklerinin risk değerlendirmesinde dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır (Aven ve Renn, 2009).

Riskin özellikleri ise; belirsizlik taşıması, çeşitli sonuçlar doğurabilmesi, hedefleri etkileme potansiyeli ve stratejik karar alma süreçlerine yön vermesidir (ISO 31000:2018). Risk kavramından sonra önemli bir diğer kavram da risk analizidir. Risk analizi; mevcut veya potansiyel risklerin anlaşılması, değerlendirilmesi ve karar verme süreçlerine bilgi sağlanması amacıyla gerçekleştirilen sistematik bir süreçtir. Aven (2020), risk analizinin sadece risklerin sayısal olarak hesaplanmasından ibaret olmadığını; risk değerlendirmesi, risklerin karakterize edilmesi, risk iletişimi ve risk yönetimi gibi birbirleriyle ilişkili faaliyetleri de içinde barındıran daha geniş bir alan olduğunu ifade etmektedir.

Risk analizi; tehlike ve risklerin belirlenmesi, olası sonuçların değerlendirilmesi, gerçekleşme olasılıklarının ve belirsizliklerin gözlenmesi ve ulaşılan bulguların karar verme süreçlerinde kullanılarak risklerin daha sistematik olarak yönetilmesine imkan tanıyan bir süreçtir (Aven, 2025).

Risk yönetimi ise, belirsizliklerin ve bunların doğurabileceği olumsuz sonuçların denetim altında tutulmasına yönelik çabalar bütünüdür (ISO 31000:2018).

FMEA (Failure Mode and Effects Analysis) ve Türleri

Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA); bir sistemde, tasarımda, süreçte ya da hizmette görülebilecek hataları ve bunların olası nedenlerini önceden belirleyerek düzeltici-önleyici faaliyetler yoluyla bu hataların gerçekleşme olasılığını azaltmayı ya da bütünüyle ortadan kaldırmayı amaçlayan sistematik bir mühendislik yaklaşımıdır. Yöntemin nihai hedefi, hataların nihai kullanıcıya ulaşmadan tespit edilip giderilmesidir.

FMEA'yı diğer kalite yaklaşımlarından ayıran temel nitelikleri; sorunları henüz belirmeden önce harekete geçen proaktif bir bakış açısı benimsemesi, olası hata türlerinin ve kök nedenlerinin sistematik biçimde irdelenmesi, farklı disiplinlerden uzmanların bir arada çalıştığı ekip yapısıyla yürütülmesi ve elde edilen bulguların ayrıntılı biçimde kayıt altına alınıp izlenebilir kılınmasıdır (Stamatis, 2003).

FMEA'nın kökenleri, 9 Kasım 1949 tarihinde yürürlüğe giren ve "Hata Türleri, Etkileri ve Riskinin Analizi Üzerine Prosedürler" başlığını taşıyan ABD askeri standardı MIL-P-1629'a dayanmaktadır. Yöntem, başlangıçta askeri uçak ve savunma sistemlerinin güvenilirliğini artırmak amacıyla geliştirilmiştir. Sivil sanayide yöntemin yaygınlaşması 1970'lerden itibaren gerçekleşmiş, önce Japonya'da NEC bünyesinde, ardından 1980'lerde Ford'un otomotiv üretiminde uyguladığı sadeleştirilmiş versiyonuyla dünya çapında yaygın bir kalite aracına dönüşmüştür. Bugün FMEA; havacılık ve otomotivin ötesinde sağlık, gıda, enerji, elektronik ve telekomünikasyon gibi alanlarda yaygın biçimde kullanılmaktadır (Aksay, Orhan, & Kurutkan, 2012).

FMEA uygulamaları, ele alınan konuya göre birkaç türe ayrılmaktadır. FMEA türleri; Tasarım, Proses ve Sistem olmak üzere ayrılmaktadır. Tasarım FMEA, bir ürünün henüz tasarım aşamasındayken olası hata kaynaklarının belirlenmesine odaklanır ve genellikle ürün geliştirme sürecinin erken evrelerinde devreye girer. Proses FMEA, üretim ve montaj hattındaki iş adımları tek tek incelenerek bu adımlarda ortaya çıkabilecek hataların önceden belirlenmesini ve gerekli düzeltici önlemlerin hata oluşmadan alınmasını sağlar. Sistem FMEA ise, tasarım tamamlandıktan sonra devreye girerek karmaşık sistemleri oluşturan alt bileşenler arasındaki etkileşimlerde ve entegrasyon noktalarında ortaya çıkabilecek riskleri değerlendirir (Stamatis, 2003).

FMEA'nın Avantajları ve Sınırlılıkları

FMEA yönteminin öne çıkan yararları arasında; sorunları henüz oluşmadan öngörebilen proaktif yapısı, hataların erken aşamada saptanması sayesinde sağladığı maliyet avantajı, ürün ve hizmet kalitesine yaptığı katkı, müşteri memnuniyetini artırıcı etkisi ve ileride başvuru kaynağı olarak kullanılabilecek ayrıntılı kayıtlar oluşturması sayılabilir.

Öte yandan yöntemin bazı kısıtları da bulunmaktadır: Klasik FMEA yaklaşımında değerlendirmeler büyük ölçüde ekip üyelerinin öznel yargısına ve en olası senaryoya dayandığından, nadiren gerçekleşen ancak ciddi sonuçlar doğurabilecek hata türlerinin değerlendirilmesinde belirsizlik ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca alınan önleyici tedbirlerin ilgili riski ne ölçüde azalttığına dair sistematik bir değerlendirme eksikliği de yöntemin bir diğer sınırlılığıdır (Karamustafa & Çebi, 2022).

Risk Öncelik Sayısı (RPN) Hesaplama Yöntemi ve Değerlendirme Kriterleri

Risk Öncelik Sayısı (Risk Priority Number - RPN), FMEA'da üç risk faktörünün çarpımıdır: hatanın ortaya çıkma olasılığı (Olasılık - O), hatanın etkisinin şiddeti (Şiddet - S) ve hatanın tespit edilme olasılığı (Keşfedilebilirlik - D) aşağıdaki formülle hesaplanır.

$$RPN = S \times O \times D \quad (1)$$

Bu parametrelerin sayısal değerleri 1 ile 10 arasında değişir ve FMEA ekibinin uzmanları tarafından deneyim ve mühendislik yargısı kullanılarak tahmin edilir. RPN'nin nihai değeri 1 ile 1000 arasında değişir. Yüksek değerler daha kritik olup düzeltme için daha yüksek öncelik verilmelidir. Birçok organizasyonda RPN'si 100'ün üzerinde olan riskler yüksek öncelik olarak kabul edilir ve acil müdahale gerektirir. Alternatif bir değerlendirme ölçeğine göre RPN değeri 100'e kadar olan riskler kabul edilebilir olarak görülürken, 100 ile 500 arasındaki riskler için kısa dönemde düzeltici eylemler önerilir, 500'ün üzerindeki riskler ise derhal müdahale gerektirir. Bazı endüstrilerde, özellikle otomotiv ve havacılık sektörlerinde daha katı kriterler uygulanabilmektedir. Örneğin; güvenlikle ilgili hataların RPN değerinin 50'nin altında olması beklenir (Lipol & Haq, 2011).

UYGULAMA

İncelenen üretim tesisi, İstanbul Halk Ekmek bünyesinde 1977 yılında kurulmuş; günümüzde dört üretim tesisi ve yaklaşık 3.000 satış noktasıyla günlük ortalama 1,8 milyon adet ekmek üretim kapasitesine ulaşan 611 çalışanı bulunan bir gıda üretim işletmesidir. Tesisteki üretim hattı; hammadde hazırlama, karıştırma, bölme, mayalandırma, pişirme ve depolama-dağıtım aşamalarından oluşan birbirini izleyen bir süreç üzerinden işlemektedir. Süreç; un, maya ve su gibi temel malzemelerin hassas biçimde ölçülerek mikserde homojen bir hamur haline getirilmesiyle başlamaktadır. Hamur ardından eşit boyutlarda parçalara ayrılarak mayalanma sürecine tabi tutulmakta ve bu aşamanın tamamlanmasının ardından fırında pişirilmektedir. Pişirme döngüsünün sona ermesiyle birlikte ürünler taşıma sırasında korunmalarını sağlayacak biçimde paketlenerek depolama ve dağıtım aşamasına geçirilmekte, buradan da ilgili satış noktalarına sevk edilmektedir. Bu çok aşamalı ve sürekli akışa dayanan yapı, sürecin her bir adımında farklı nitelikte iş sağlığı ve güvenliği risklerinin ortaya çıkabilmesine zemin hazırlamaktadır.

Problem Analizi

Çalışanların güvenlik farkındalığının ve protokollere uyumunun artırılması büyük önem taşımaktadır. Kişisel koruyucu donanımın (KKD) uygunsuz kullanımı ve emniyete alınmamış elektrik panoları gibi sorunlar, güvenlik uygulamalarındaki eksiklikleri ortaya koymaktadır. Güvenlik eğitimlerinin geliştirilmesi ve gerçek zamanlı izlemenin uygulanması; kazaları azaltacak, üretim aksaklıklarını en aza indirecek ve genel verimliliği artırarak işletmeye fayda sağlayacaktır.

İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) uzmanı, hem rutin denetimleri hem de çalışma günü içinde ortaya çıkabilecek beklenmedik sorunları yönetme zorluğuyla karşı karşıyadır. Uzmanın kazalar veya ekipman arızaları gibi acil sorunları ele alması büyük önem taşısa da, her gün gerçekleştirilmesi gereken önemli güvenlik kontrolleri de bulunmaktadır. Bu rutin denetimler, güvenlik mevzuatına uyumun sağlanması ve güvenli bir çalışma ortamının sürdürülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak öngörülemeyen sorunların ortaya çıkması, uzmanın dikkatini dağıtabilmekte ve bu gerekli denetimleri zamanında tamamlamasını engelleyebilmektedir. Bu nedenle, fabrika içinde etkili bir güvenlik yönetimi sağlamak amacıyla, acil sorunların ele alınması ile rutin güvenlik değerlendirmelerinin gerçekleştirilmesi arasında bir denge kurulması büyük önem taşımaktadır.

Önerilen Model

İş sağlığı ve güvenliği uzmanıyla iş birliği içinde, Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA) kullanılarak rutin denetimler önceliklendirilmiştir. Bu önceliklendirmeye duyulan ihtiyaç, üretim ortamında çok sayıda güvenlik riski bulunmasına karşın bunların tamamının acil müdahale gerektirmemesinden kaynaklanmaktadır. FMEA, her bir riskin şiddeti, görülme olasılığı ve tespit edilebilirliği temelinde sistematik biçimde değerlendirilmesine imkân tanımıştır. Bu sayede en kritik risklerin öncelikle ele alınması sağlanarak denetim süreci daha verimli ve etkili hale getirilmiştir. Bu yaklaşım yalnızca güvenliği artırmakla kalmamış, aynı zamanda zaman ve çabanın en yüksek öncelikli tehlikelere odaklanmasını sağlayarak kaynak dağılımını da optimize etmiştir.

Aşağıdaki tabloda risk öncelik sayıları yani PRN -> RPN değerleri;

RPN = S × O × D formülü ile hesaplanmıştır.

Tablo 1. İSG Denetimlerine İlişkin FMEA ve RPN Değerleri

Risk Kaynağı ve Türü	Hata Türü	Nedenler	Kontroller	Şiddet	Görülme Sıklığı	Tespit Edilebilirlik	RPN
Çalışanlar baret takmamaktadır.	Ciddi kafa yaralanmaları, ölümcül kazalar.	Güvenlik kültürü eksikliği, yetersiz denetim.	Düzenli güvenlik brifingleri.	9	5	3	135
Jeneratör odası emniyete alınmamıştır.	Yetkisiz erişim, olası kazalar.	Güvenlik önlemi eksikliği, uygunsuz erişim kontrolü.	Periyodik kontroller.	7	4	4	112

Risk Kaynağı ve Türü	Hata Türü	Nedenler	Kontroller	Şiddet	Görülme Sıklığı	Tespit Edilebilirlik	RPN
Operatör belgesi bulunmayan çalışanlar tarafından operatörlük gerektiren araçların kullanılması.	Araç kazaları, yaralanmalar, ekipman hasarı.	Yetersiz eğitim, uygunsuz belgelendirme kontrolleri.	Belge doğrulama süreci.	8	6	2	96
Çalışanların yüksekte çalışma belgesi olmadan yüksekte çalışması.	Düşmeler, ciddi yaralanmalar, olası ölümler.	Yetersiz eğitim, zayıf güvenlik denetimi.	Yükseklikte güvenlik eğitimi.	10	4	3	120
Üretim alanında iş ayakkabısı giyilmemesi.	Ayak yaralanmaları, azalan verimlilik.	KKD yönergelerine uyum eksikliği.	KKD kontrolleri.	7	5	3	105
Kaynak yapılırken kaynak siperi ve eldiven kullanılmaması.	Yanıklar, göz yaralanmaları, uzun vadeli sağlık sorunları.	Bilgisizlik, ihmal, denetim eksikliği.	KKD bulunabilirliği.	9	4	4	144
Zemine dökülen malzemeler kaygan koşullara yol açmaktadır.	Kayma ve düşme kazaları, olası yaralanmalar.	Yetersiz düzen ve temizlik, farkındalık eksikliği.	Düzen ve temizlik prosedürleri.	8	6	5	240
Kaynak işleminin yapıldığı alanda yangın söndürücü bulunmamaktadır.	Artan yangın riski, olası ekipman hasarı.	Zayıf güvenlik uygulamaları, yetersiz güvenlik kontrolleri.	Yangın güvenliği denetimleri.	10	3	4	120
Ekipmanların periyodik bakımının yapılmaması.	Ekipman arızası, üretim gecikmeleri, artan maliyetler.	Yetersiz bakım planlaması, kaynak eksikliği.	Bakım planı.	7	7	3	147
Teknik çalışanların uygun iş eldiveni giymemesi.	El yaralanmaları, azalan verimlilik.	KKD denetimi eksikliği, düşük farkındalık.	KKD bulunabilirliği.	6	5	3	90
Elektrik panoları emniyete alınmamıştır.	Elektrik çarpması riski, olası yangınlar.	Güvenlik protokolü eksikliği, yetersiz bakım.	Elektrik güvenliği kontrolleri.	10	4	4	160
Ergonomik risk oluşturan tekrarlayan hareketlerin yapılması.	Kas-iskelet sistemi rahatsızlıkları, azalan çalışan verimliliği.	Ergonomik değerlendirme eksikliği, zayıf iş istasyonu tasarımı.	Ergonomik değerlendirmeler.	8	6	4	192
Makinelerin dönen parçalarında anahtarlama ekipmanı bulunmaması.	Artan yaralanma riski, ekipman hasarı.	Zayıf makine tasarımı, güvenlik özelliği eksikliği.	Makine güvenliği kontrolleri.	9	3	4	108
Koruyucu kapak bulunması gereken makinelerde koruyucu kapak bulunmamaktadır.	Temas yaralanması riski, olası ölümler.	İhmal, zayıf makine tasarımı.	Makine güvenliği denetimleri.	10	3	3	90

Risk Kaynağı ve Türü	Hata Türü	Nedenler	Kontroller	Şiddet	Görülme Sıklığı	Tespit Edilebilirlik	RPN
Gürültü, toz ve kirlilik gibi meslek hastalıklarına yol açabilecek faktörler için işyeri hijyeni ölçümünün yapılmaması.	Uzun vadeli sağlık sorunları, azalan çalışan verimliliği.	İşyeri sağlığı değerlendirmelerinin eksikliği, yetersiz izleme.	Düzenli sağlık kontrolleri.	8	5	3	120
Platformlarda korkuluk bulunmaması.	Düşme riski, olası ciddi yaralanmalar.	Zayıf güvenlik tasarımı, mevzuata uyum eksikliği.	Güvenlik denetimleri.	9	4	3	108
Merdivenlerde kaymaz bant bulunmaması.	Artan kayma ve düşme riski.	Zayıf güvenlik uygulamaları, farkındalık eksikliği.	Güvenlik kontrolleri.	8	5	4	160
Kullanılan kimyasallar için özel kimyasal dolabı bulunmaması.	Kimyasal maruziyet, olası zehirlenme, yangın riski.	Yetersiz kimyasal kullanım prosedürleri, uygunsuz depolama.	Kimyasal güvenlik protokolleri.	10	3	4	120
Sahada gerekli uyarı işaretlerinin bulunmaması.	Artan kaza riski, azalan güvenlik farkındalığı.	Zayıf güvenlik yönetimi, kaynak eksikliği.	Güvenlik kontrolleri.	7	4	3	84
Sahada belirlenmiş yürüyüş yollarının bulunmaması.	Artan kaza riski, azalan operasyonel verimlilik.	Zayıf güvenlik yönetimi, yetersiz planlama.	Güvenlik denetimleri.	6	5	4	120
Yangın algılama ve söndürme sistemlerinin bulunmaması.	Artan yangın riski, olası mal kaybı.	Yetersiz yangın güvenliği planlaması, yatırım eksikliği.	Yangın güvenliği denetimleri.	10	2	3	60
Sahadaki yangın söndürücülerin uygunsuz konumlandırılması.	Yangınlara gecikmeli müdahale, artan hasar.	Zayıf güvenlik yönetimi, farkındalık eksikliği.	Yangın güvenliği kontrolleri.	9	3	4	108

Gerçekleştirilen FMEA'ya göre:

1- Zemine dökülen malzemeler kaygan koşullara yol açmaktadır (RPN = 240)

- Yüksek RPN'nin nedeni: Bu hata türü, yüksek şiddet (8), görülme sıklığı (6) ve tespit edilebilirlik (5) değerlerinin bir arada bulunması nedeniyle yüksek bir RPN değerine sahiptir. Kayma ve düşmelerin sonuçları ciddi yaralanmalara yol açabildiğinden, bu durum yüksek şiddetli bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Görülme sıklığı puanı, dökülmelerin oldukça sık yaşandığını; tespit edilebilirlik puanı ise dökülmelerin her zaman fark edilip hemen temizlenemeyebileceğini, dolayısıyla genel riski artırdığını göstermektedir. Yetersiz düzen ve temizlik ile farkındalık eksikliği, olay yaşanma olasılığını artıran başlıca nedenlerdir.

2- Ekipmanların periyodik bakımının yapılmaması (RPN = 147)

- Yüksek RPN'nin nedeni: Yüksek görülme sıklığı (7) ile şiddet (7) değerlerinin bir araya gelmesi, bu riski önemli kılmaktadır. Zamanında bakımı yapılmayan ekipman; makine arızalarına, üretim gecikmelerine ve hatta işletim sırasında meydana gelebilecek arızalar gibi güvenlik

tehlikelerine yol açabilmektedir. Tespit edilebilirlik puanı (3), sorunların genellikle daha ciddi hale gelene kadar fark edilmeyebileceğini göstermekte ve bu durum yüksek RPN değerine katkıda bulunmaktadır. Yetersiz bakım planlaması ve kaynak eksikliği, bu sorunu daha da ağırlaştırmaktadır.

3- Ergonomik risk oluşturan tekrarlayan hareketlerin yapılması (RPN = 192)

- Yüksek RPN'nin nedeni: Tekrarlayan hareketler kas-iskelet sistemi rahatsızlıklarına yol açarak çalışan sağlığını olumsuz etkileyebildiği ve verimliliği azaltabildiği için, bu hata türü nispeten yüksek bir şiddet (8) ve görülme sıklığı (6) değerine sahiptir. Ergonomik riskler genellikle birikimli niteliktedir; yani hemen fark edilmeyebilir, ancak ele alınmadığı takdirde uzun vadeli sonuçlara yol açabilir. Tespit edilebilirlik puanı (4), bu risklerin her zaman kolayca fark edilip azaltılamayabileceğini göstermekte ve bu durum daha yüksek bir RPN değerine katkıda bulunmaktadır.

4- Elektrik panolarının emniyete alınmamış olması (RPN = 160)

- Yüksek RPN'nin nedeni: Yüksek şiddet puanı (10), emniyete alınmamış elektrik panolarıyla ilişkili elektrik çarpması veya yangın olasılığı gibi ciddi riskleri yansıtmaktadır. Görülme sıklığı (4) ve tespit edilebilirlik (4) puanları, bu sorunun sık yaşanmamasına karşın sonuçlarının ciddi olduğunu ve bir olay meydana gelmeden önce tespit edilmesinin her zaman kolay olmadığını göstermektedir. Yetersiz güvenlik protokolleri ve bakım, bu duruma katkıda bulunan başlıca etkenlerdir.

5- Kaynak yapılırken kaynak siperi ve eldiven kullanılmaması (RPN = 144)

- Yüksek RPN'nin nedeni: Siper ve eldiven gibi uygun kişisel koruyucu donanım (KKD) kullanılmadan kaynak yapılması son derece tehlikelidir; yanıklar ve göz yaralanmaları çalışanlara ciddi zarar verebildiğinden şiddet puanı 9 olarak değerlendirilmiştir. Görülme sıklığı puanı olan 4, bu sorunun zaman zaman ortaya çıktığını göstermekte; tespit edilebilirlik puanı olan 4 ise yaralanmaları önlemek için her zaman zamanında fark edilemediğini ortaya koymaktadır. KKD kullanımının yeterince denetlenmemesi ve farkındalık eksikliği, riski daha da artırmaktadır.

İSG uzmanının gün içinde genellikle ani ve beklenmedik durumları öncelikli olarak ele aldığı göz önünde bulundurulduğunda, belirlenen beş yüksek riskli hata türünün rutin denetimlere dahil edilmesi uzmanın işini önemli ölçüde kolaylaştırabilir. Malzeme dökülmesi, emniyete alınmamış elektrik panoları ve tekrarlayan ergonomik riskler gibi bu öncelikli alanlara düzenli kontroller sırasında odaklanılması, uzmanın en kritik tehlikeleri öncelikle ele almasına imkân

tanımaktadır. Bu hedefe yönelik yaklaşım, en şiddetli risklerin etkili biçimde azaltılmasına yardımcı olurken, öngörülemeyen sorunlar ortaya çıktığında bunlara müdahale edilmesine de olanak tanımaktadır. Sonuç olarak, genel güvenlik yönetimi süreci daha proaktif ve verimli hale gelmekte hem rutin hem de acil konuların etkili biçimde ele alınması sağlanmaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İş sağlığı ve güvenliği risklerinin sistematik biçimde yönetilmesi, gıda üretimi gibi sürekli üretim akışına dayanan sektörlerde hem çalışan güvenliği hem de operasyonel süreklilik açısından kritik bir gerekliliktir. Bu çalışma kapsamında, Halk Ekmek üretim fabrikasındaki işyeri güvenliğinin ve üretim verimliliğinin artırılmasına yönelik olarak Hata Türü ve Etkileri Analizi (FMEA) uygulanmış ve bu sayede güvenlik denetimlerinin önceliklendirilmesi kolaylaştırılarak iş sağlığı ve güvenliği yönetimine sistematik ve veriye dayalı bir yaklaşım kazandırılmıştır.

Gerçekleştirilen FMEA sonucunda; zemine dökülen malzemelerin yol açtığı kayganlık, emniyete alınmamış elektrik panoları, tekrarlayan hareketlere bağlı ergonomik riskler, ekipman bakım eksiklikleri ve kaynak işlemlerinde kişisel koruyucu donanım kullanılmaması fabrika genelinde en yüksek risk önceliğine (RPN) sahip hata türleri olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda önerilen; kestirimci bakım uygulamaları, acil durum tatbikatları ve güvenlik işaretlerinin iyileştirilmesi ile yüksek riskli alanların rutin denetimlere dâhil edilmesi gibi önlemlerin hayata geçirilmesi hem çalışan güvenliğinin hem de operasyonel verimliliğin sürdürülebilir biçimde artırılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak; yapılan bu risk analizi çalışması ile FMEA yönteminin gıda üretim sektöründe iş sağlığı ve güvenliği risklerinin sistematik biçimde belirlenmesi ve önceliklendirilmesinde etkili bir araç olarak kullanılabileceği ortaya konulmuştur. Çalışma ile araştırmacıların, FMEA'nın kurumlarda nasıl uygulanabileceğine ilişkin kapsamlı bir anlayış kazanabilecekleri değerlendirilmektedir.

Çalışmanın, benzer ölçekteki üretim tesislerinde de uygulanabilir, veriye dayalı bir risk yönetimi çerçevesi sunarak FMEA'nın iş sağlığı ve güvenliği alanındaki uygulama örneklerine ilişkin literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

Aksay, K., Orhan, F., & Kurutkan, M. (2012). Sağlık hizmetlerinde bir risk yönetimi tekniği olarak FMEA: Laboratuvar sürecine yönelik bir uygulama. Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi, 4(2), 121–142.

Armin, H., Nasab, A. Y., Dehbaraftab, S. M. H., & Far, H. E. (2022). Assessment and ranking of occupational health and safety risks in the machinery maintenance unit of dam construction projects using the combined approach of methods (FMEA and Fuzzy Topsis). International Journal of Health Sciences, 47708–47721. https://doi.org/10.53730/ijhs.v6ns7.13386

Arumugaprabu, V., Olayil, R., & Bharathwajan, J. K. M. (2024). Hazard analysis and risk assessment for spinning yarn production process by integrated FTA-FMEA approach. Brazilian Journal of Experimental Design Data Analysis and Inferential Statistics, 3(1), 69–70. https://doi.org/10.55747/bjedis.v1i1.58505

Aven, T., & Renn, O. (2009). The role of quantitative risk assessments for characterizing risk and uncertainty and delineating appropriate risk management options, with special emphasis on terrorism risk. Risk Analysis, 29(4), 587–600.

Aven, T. (2020). Foundational challenges for advancing the field and discipline of risk analysis. Risk Analysis, 40(8), 1615–1624. https://doi.org/10.1111/risa.13496

Aven, T. (2025). An uncertainty-based risk perspective on risk perception and communication: Opportunities for new empirical-based research. Risk Analysis, 45(8), 2073–2078. https://doi.org/10.1111/risa.70001

De Oliveira Cavaignac, A. L., Uchoa, J. G. L., & Santos, H. F. O. D. (2020). Risk analysis and prioritization in water supply network maintenance works through the failure modes and effects analysis: Occupational safety FMEA application. Brazilian Journal of Operations & Production Management, 17(1), 1–7. https://doi.org/10.14488/bjopm.2020.006

Dos Santos, E. F., de Oliveira, K. B., & de Carvalho, A. S. (2017). Failure mode and effect analysis (FMEA) as a model for accessing ergonomic risk. Occupational Safety and Hygiene V (pp. 19–24). CRC Press. https://doi.org/10.1201/9781315164809-7

Fithri, P., Rafi, M., Pawenary, & Prabuwono, A. S. (2021). Risk analysis of production process for food SMEs using FMEA method: A case study. E3S Web of Conferences, https://doi.org/10.1051/e3sconf/202133102010

International Organization for Standardization. (2018). ISO 31000:2018 – Risk management — Guidelines.

Karakuzu, N., Karadağ, S., & İnce, N. (2024). Hata türü ve etkileri analizi (HTEA), bulanık hata türü ve etkileri analizi (Bulanık HTEA): Mobilya sektöründe bir uygulama. Fırat Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 36(2), 581–591. https://doi.org/10.35234/fumbd.1405120

Karamustafa, M., & Çebi, S. (2022). İş sağlığı ve güvenliği risk değerlendirme süreci için yeni bir model önerisi: Nötrosofik FMEA. Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 38(1), 29–44. https://doi.org/10.17341/gazimmfd.976297

Kodaloğlu, M., & Akarslan Kodaloğlu, F. (2025). Fire safety risk analysis with fuzzy FMEA in the textile industry. Karaelmas Journal of Occupational Health and Safety, 9(3), 157–165. https://doi.org/10.33720/kisgd.1751956

Lipol, L. S., & Haq, J. (2011). Risk analysis method: FMEA/FMECA in the organizations. International Journal of Basic & Applied Sciences, 11(5), 49–57.

Oral, T., & Bayhun, S. (2021). Gıda paketleme makinelerinin kullanım risklerinin HRNS methodu ve FMEA yöntemi ile karşılaştırılması. Black Sea Journal of Engineering and Science, 4(4), 168–178. https://doi.org/10.34248/bsengineering.948968

Ramadhan, R., Widowati, E., & Mardiana, M. (2019). Failure mode and effect analysis (FMEA) application for safety risk assessment design of "X" bakery. Unnes Journal of Public Health, 8(1), 38–44. https://doi.org/10.15294/ujph.v8i1.22534

Stamatis, D. H. (2003). Failure mode and effect analysis: FMEA from theory to execution (2nd ed.). ASQ Quality Press.

Toraman, A., & Gökkaya, B. (2023). Hata türleri ve etkileri analizi (FMEA) ve sağlık alanında uygulamaları. SDÜ Sağlık Yönetimi Dergisi, 5(1), 26–39. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sdusyd/article/1292149

BÖLÜM 21

Müşteri Terk (CHURN) Analizi: Makine Öğrenmesi Sınıflandırma Yöntemleri Kullanılarak Müşteri Kayıp Olasılığının Tahmini*

Yalçın Ergün[1]
Ayşe Demirhan[2]

* Bu çalışma, 2025-2026 Bahar Döneminde Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Dönem Projesinden türetilmiştir.
[1] Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0009-0001-1884-8742
[2] Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, , İ.İ.B.F, İşletme Bölümü,
ORCID: 0000-0003-0503-2389

GİRİŞ

Müşteri terki (churn), bir işletmenin müşterilerinin belirli bir zaman aralığında hizmet almayı bırakması olarak ifade edilmektedir. Telekomünikasyon, bankacılık ve abonelik temelli hizmetler gibi rekabetin yüksek olduğu sektörlerde müşteriler sağlayıcı değiştirmekte zorlanmaz; bu da terk oranını, işletmenin gelir sürekliliğini doğrudan etkileyen bir gösterge hâline getirir. Yeni bir müşteri kazanmak çoğu zaman mevcut bir müşteriyi elde tutmaktan daha maliyetlidir; dahası, müşteri kaybı oranındaki küçük azalmaların bile kârlılığı belirgin biçimde artırabildiği gösterilmiştir (Reichheld ve Sasser, 1990). Bu nedenle işletmeler için yalnızca yeni müşteri çekmek değil, mevcut müşterileri elde tutmak da en az o kadar önemli hale gelmektedir.

Mevcut müşteriler arasından kimlerin ayrılma ihtimalinin yüksek olduğunu önceden bilmek, işletmeye bu müşterilere zamanında müdahale etme fırsatı vermektedir. Ancak müşteri davranışı, çok sayıda değişkenin bir arada etkilendiği karmaşık bir yapıdadır ve bu ilişkileri basit tablolar ya da geleneksel raporlama yöntemleriyle çözmek kolay olmamaktadır. Makine öğrenmesi yöntemlerinin bu konuda öne çıktığı görülmektedir; bu yöntemler, geçmiş müşteri verisinden öğrenerek, hangi müşterilerin terk etme olasılığının yüksek olduğunu tahmin edebilmektedir. Müşteri terkinin "ayrıldı / ayrılmadı" biçiminde iki sonuçlu bir değişkenle ifade edilmesi de problemi doğal olarak bir sınıflandırma problemine dönüştürmektedir.

Bu çalışmanın amacı, makine öğrenmesi sınıflandırma yöntemlerini kullanarak müşterilerin terk etme olasılığını tahmin etmek ve farklı yöntemlerin bu problemdeki başarısını karşılaştırmaktır. Bu amaçla dört ayrı yöntemle - Lojistik Regresyon, Karar Ağacı, Rastgele Orman ve XGBoost - modeller eğitilmiş, her bir yöntemin ayrılan müşterileri ne ölçüde isabetli yakaladığı ölçülmüştür.

Uygulama, telekomünikasyon sektörüne ait açık erişimli "Telco Customer Churn" veri seti üzerinde gerçekleştirilmiştir. Veri seti yaklaşık 7.043 müşteri ve 21 değişken içermektedir; müşterilerin yaklaşık %26.5'i hizmeti bırakmıştır. Terk eden müşterilerin oransal olarak az olması, veride bir sınıf dengesizliği bulunduğu anlamına gelebilmektedir. Bu durum, modellerin başarısını ölçerken yalnızca doğruluğa (accuracy) bakmanın yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkarabileceğini göstermektedir, çünkü hiç model kurmadan "hiçbir müşteri ayrılmaz" denilse bile yüksek bir doğruluk elde edilebilir. Bu yüzden modeller kesinlik (precision), duyarlılık (recall), F1 skoru ve ROC-AUC ölçütleriyle değerlendirilmiş, sınıf dengesizliğini gidermek için ön işleme aşamasında SMOTE yöntemi kullanılmıştır. Veri setinde yer alan TotalCharges değişkenindeki eksik kayıtların temizlenmesinin ardından analizler 7.032 müşteri üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müşteri terki kavramı, türleri ve işletmeler açısından önemi ele alınmaktadır. İkinci bölümde müşteri terki tahmini üzerine yapılmış çalışmaları içeren literatür taramasına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan sınıflandırma yöntemlerinin istatistiki temelleri ve model değerlendirme ölçütleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde ise, veri seti tanıtılmış ve veri ön işleme, keşifsel veri analizi ve modellerin kurulması adımları gerçekleştirilmiştir. Beşinci bölümde elde edilen bulgular ve modellerin karşılaştırması sunulmuştur. Altıncı bölümde elde edilen sonuçlar gösterilmiştir, yedinci ve son bölümde ise bulgular tartışılarak çalışmanın kısıtları ve gelecek çalışmalara yönelik öneriler sıralanmıştır.

1. MÜŞTERİ TERKİ (CHURN) KAVRAMI

1.1. Müşteri Terkinin Tanımı ve Türleri

Müşteri terki, en genel tanımıyla bir tüketicinin belirli bir marka, ürün veya hizmet sağlayıcısı ile olan ilişkisini sonlandırmasıdır. Özellikle abonelik modeline dayalı iş kollarında "churn" olarak adlandırılan bu durum, müşteri tabanındaki daralmayı ifade etmektedir. Literatürde müşteri terki genellikle gerçekleşme biçimine ve sözleşme durumuna göre sınıflandırılmaktadır.

- Gönüllü Terk (Voluntary Churn): Müşterinin kendi kararıyla hizmeti almayı bırakmasıdır. Daha uygun fiyatlı bir rakibe geçiş yapmak, hizmet kalitesinden memnun kalmamak veya ürüne olan ihtiyacın ortadan kalkması gönüllü terke örnek olarak verilebilir. Makine öğrenmesi algoritmalarıyla tahmin edilmeye ve önlenmeye çalışılan asıl odak grubu budur.
- Gönülsüz Terk (Involuntary Churn): Kararın müşteriye değil, işletmeye ait olduğu durumlardır. Fatura borcunun ödenmemesi, sözleşme ihlalleri veya dolandırıcılık şüphesi gibi nedenlerle işletmenin hizmeti tek taraflı olarak kesmesi bu kategoriye girmektedir.
- Sözleşmeli Terk (Contractual Churn): Telekomünikasyon veya dijital yayın platformları gibi taraflar arasında resmi bir abonelik bağının bulunduğu durumlardır. Burada terk eylemi oldukça net olup; müşteri aboneliğini resmi olarak iptal etmektedir. Bu çalışmaya konu olan telekomünikasyon sektörü verileri de sözleşmeli terk örneği olarak değerlendirilebilir.
- Sözleşmesiz Terk (Non-contractual Churn): Genellikle, E-ticaret veya perakende sektörü gibi devam zorunluluğu olmayan iş modellerinde görülmektedir. Müşteri iptal işlemi yapmamakta, sadece alışveriş sıklığını azaltarak zamanla kaybolmaktadır. Bu türde terkin tam olarak ne zaman gerçekleştiğini tespit etmek çok daha zor bir durumdur.

1.2. Müşteri Terkinin İşletmeler Açısından Önemi

İşletmelerin pazar payını koruması ve sürdürülebilir bir kârlılık elde etmesi, sadece yeni müşteri kazanımına değil, mevcut müşterilerin sistemde tutulmasına da sıkı sıkıya bağlıdır. Maliyet açısından değerlendirildiğinde, eldeki bir müşteriyi tutmak, sıfırdan yeni müşteri kazanmaya kıyasla işletmeye çok daha az yük getirmektedir. Yeni bir aboneyi sisteme dahil etmek; pazarlama, satış, altyapı kurulumu ve çeşitli operasyonel başlangıç giderleri gerektirmektedir. Terkin gerçek etkisini görebilmek için Müşteri Yaşam Boyu Değeri (Customer Lifetime Value - CLV) kavramına bakılması yararlı olacaktır. Bir müşteri kaybedildiğinde işletme yalnızca o ayın faturasından değil, o müşterinin ileride üretebileceği tüm gelirden, çapraz satış (cross-sell) fırsatlarından ve organik bir marka elçisi olma potansiyelinden de mahrum kalmaktadır. Yüksek terk oranları, şirketin büyüme hedeflerini baltalayarak pazarlama bütçelerini verimsiz bir sisteme yöneltmektedir.

1.3. Müşteri Terkini Etkileyen Faktörler

Tüketicilerin bir hizmeti bırakma kararı genellikle tek bir nedene dayanmamakta; zaman içine yayılan çeşitli faktörlerin birikmesiyle oluşmaktadır. Bu belirleyiciler sektörden sektöre değişiklik gösterse de, özellikle telekomünikasyon gibi rekabetçi alanlarda öne çıkan temel faktörleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- *Fiyatlandırma ve Maliyet:* Rakiplerin sunduğu daha uygun fiyatlı tarifeler veya mevcut hizmetteki ani fiyat artışları, müşterinin alternatif arayışına girmesindeki en temel belirleyicidir.
- *Hizmet Kalitesi ve Teknik Deneyim:* İnternet bağlantısındaki kopmalar, düşük hız veya hizmetin sık sık kesintiye uğraması gibi durumlar doğrudan müşteri memnuniyetsizliği yaratan konular arasındadır.
- *Müşteri Hizmetleri ve Destek:* Yaşanan bir sorundan ziyade, o sorunun ne kadar hızlı çözüldüğü daha belirleyici bir durumdur. Çözümsüz kalan teknik destek talepleri veya kötü bir çağrı merkezi deneyimi terkin hızlanmasına neden olmaktadır.
- *Sözleşme Türü:* Taahhütsüz (aydan aya yenilenen) sözleşmeye sahip müşteriler, cayma bedeli gibi finansal engellerle karşılaşmadıkları için uzun dönemli taahhüdü olanlara kıyasla çok daha kolay hizmeti bırakabilmektedir.
- *Ekosistem ve Katma Değerli Hizmetler:* Sadece temel iletişim hizmetinin ötesinde; cihaz sigortası, çevrimiçi güvenlik paketleri veya teknik destek gibi katma değerli hizmetleri (value-added services) sistemine entegre etmiş müşterilerin ayrılma eğilimi genellikle daha düşük seviyede kalmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Müşteri terki ve müşteriyi elde tutma, pazarlama ve veri madenciliği yazınında uzun süredir çalışılan konulardır. Reichheld ve Sasser (1990), hizmet sektöründe müşteri kaybı (defection) oranındaki küçük azalmaların bile kârlılığı belirgin biçimde artırabileceğini göstererek müşteriyi elde tutmanın stratejik önemine dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, hangi müşterilerin ayrılma olasılığının yüksek olduğunu önceden belirlemek işletmeler için kritik bir hedef hâline gelmiştir.

Telekomünikasyon sektörü, yüksek rekabet ve sağlayıcı değiştirmenin kolaylığı nedeniyle müşteri terki çalışmalarının başlıca uygulama alanı olmuştur. Keramati, vd., (2014), telekom verisi üzerinde yapay sinir ağları, karar ağaçları, en yakın komşu ve destek vektör makineleri gibi çeşitli veri madenciliği tekniklerini bir arada sınamış ve terk tahmininde isabeti yükselten bir çerçeve ortaya koymuştur. Amin, vd.,(2017) ise belirsizliği ele almak için kaba küme (rough set) temelli bir yöntem kullanarak telekom müşterilerinin terk davranışını sınıflandırmıştır.

Veri hacimlerinin büyümesiyle birlikte ölçeklenebilir ve topluluk temelli yöntemler öne çıkmıştır. Ahmad, vd., (2019), bir telekom operatörünün büyük veri platformu üzerinde makine öğrenmesi modellerini kurmuş; özellik mühendisliğine ve sosyal ağ analizine dayalı değişkenlere yer vererek yaklaşık 0,93 düzeyinde bir ROC-AUC değerine ulaşmıştır. Xu, vd.,(2021) özellikleri gruplayan bir topluluk öğrenme sistemi önererek tahmin başarısını artırmış; Peng ve Peng (2022) ise genetik algoritmayla ayarlanmış bir XGBoost modelini SHAP yöntemiyle birleştirerek hem yüksek başarı hem de yorumlanabilirlik elde etmişlerdir.

Bu çalışmaların ortak bulgularını birkaç noktada toplamak mümkündür. Birincisi, topluluk ve artırma (boosting) temelli yöntemler genellikle tekil modellerden daha yüksek başarı sağlamaktadır. İkincisi, telekom verisindeki sınıf dengesizliği ve yüksek boyutluluk, tahmin başarısını sınırlayan başlıca zorluklardır. Üçüncüsü, son dönemde yalnızca yüksek doğruluk değil modelin yorumlanabilirliği de önem kazanmıştır. Bu çalışma da benzer biçimde topluluk yöntemlerini (Random Forest, XGBoost) sınıf dengesizliğini gideren SMOTE ile birlikte ele almakta ve modelleri yalnızca doğrulukla değil ROC-AUC gibi ölçütlerle de değerlendirerek bu yazına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

3. SINIFLANDIRMA YÖNTEMLERİNİN KURAMSAL TEMELLERİ

3.1. Sınıflandırma Problemi ve Denetimli Öğrenme

Makine öğrenmesinde denetimli öğrenme (supervised learning), bir modelin girdi özelliklerinden (bağımsız değişkenler) yola çıkarak önceden bilinen bir hedef değişkeni (bağımlı değişken) kestirmeyi öğrendiği yaklaşımdır. Hedefin sürekli bir sayı değil de sınırlı sayıda kategoriden oluştuğu durumlar sınıflandırma problemi olarak adlandırılır. Müşteri terki, yapısı gereği iki sonuçlu (binary) bir sınıflandırma problemidir; her müşteri için hedef değişken y, müşterinin ayrılıp ayrılmadığını

gösterir ve {0, 1} kümesinden bir değer alır. Modelden beklenen, geçmiş kayıtlardan öğrenerek yeni bir müşterinin y = 1 (terk edecek) olma olasılığını üretmesidir.

3.2. Lojistik Regresyon

İki sınıflı tahmin problemlerinde sıkça başvurulan istatistiksel yaklaşımlardan biri olan lojistik regresyon, Genelleştirilmiş Doğrusal Modeller (Generalized Linear Models - GLM) grubu içinde yer almaktadır. Bu yöntem, çıktının (yani müşterinin terk edip etmediğinin) Bernoulli dağılımı izlediği kabulüne dayanmaktadır. Girdilerin doğrusal birleşimini logit bağ fonksiyonu (link function) üzerinden 0 ile 1 arasında bir olasılığa indirgemesi, sıradan doğrusal regresyon analizinden ayrıldığı noktayı göstermektedir. Matematiksel olarak, bir müşterinin terk etme olasılığı p, bağımsız değişkenler vektörü X ve katsayılar vektörü beta olmak üzere; başarı ve başarısızlık olasılıklarının oranı (odds ratio) üzerinden aşağıdaki (1) nolu eşitlikteki gibi ifade edilmektedir:

$$ln(p / (1 - p)) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \cdots + \beta_p X_p \quad (1)$$

(1) nolu eşitlikten, olasılık değeri p çekildiğinde ise lojistik (sigmoid) fonksiyon aşağıdaki gibi elde edilmektedir:

$$p = 1 / (1 + exp(-(\beta_0 + \beta_1 X_1 + \cdots + \beta_p X_p))) \quad (2)$$

Modelin parametreleri olan β katsayıları, En Çok Olabilirlik Kestirimi (Maximum Likelihood Estimation - MLE) yöntemi kullanılarak, gözlemlenen verinin elde edilme olasılığını maksimize edecek şekilde hesaplanmaktadır.

3.3. Karar Ağaçları

Karar ağacı, veriyi peş peşe gelen kurallarla parçalara ayırarak sınıf ataması yapan bir yöntemdir. Yapı kökten başlar; her ara düğümde bir değişkene ilişkin bir koşul sınanır ve gözlemler bu sınamanın sonucuna göre alt dallara dağılır. Bölme işlemi, her yaprak olabildiğince tek bir sınıfı barındırana dek sürmektedir. Yeni bir gözlem, kökten ilgili yaprağa inerken karşılaştığı koşullara göre etiketlenir.

Her bölmede amaç, veriyi sınıflar açısından en iyi ayıran değişken ve eşik değerini seçmektir. Bu seçim, düğümdeki saflığı (impurity) ölçen ölçütlerle yapılmaktadır. En yaygın iki ölçüt Gini katsayısı ve entropidir. Bir düğümdeki sınıf oranları p_i olmak üzere bu ölçütler(Gini ve Entropi) sırasıyla aşağıda yer alan (3) ve (4) nolu eşitlikteki gibi tanımlanmaktadır:

$$Gini = 1 - \Sigma_i p_i^2 \quad (3)$$

$$Entropi = - \Sigma_i p_i \log_2(p_i) \quad (4)$$

Algoritma her adımda bu saflık ölçütünü en çok azaltan bölmeyi seçer; yani bölme sonrası oluşan alt grupların olabildiğince homojen olmasını hedefler.

Sınıflandırma ağaçları için yaygın kullanılan CART (Classification and Regression Trees) yaklaşımı da bu mantığa dayanmaktadır(James vd., 2013).

Karar ağaçlarının en güçlü yönü yorumlanabilir olmalarıdır; üretilen kurallar doğrudan okunabilir ve hangi değişkenlerin kararı etkilediği açıkça görülebilmektedir. Sayısal ve kategorik değişkenleri birlikte işleyebilmesi, ölçeklemeye ihtiyaç duymaması da pratik avantajları arasında sayılabilir. Buna karşılık tek bir karar ağacı, derinleştikçe eğitim verisini ezberleyerek aşırı öğrenmeye (overfitting) eğilim gösterir ve veride küçük değişiklikler ağacın yapısını önemli ölçüde değiştirebilir. Bu sorunları sınırlamak için budama, maksimum derinlik ve yaprak başına minimum gözlem gibi kısıtlar kullanılmaktadır.

3.4. Rastgele Orman(Random Forest)

Bu yöntem, çok sayıda karar ağacının bir araya gelerek (ensemble) öğrenmesi yöntemidir(Breiman, 2001). Tek bir ağacın ezberlemeye ve kararsızlığa olan yatkınlığını, birbirinden ayrışmış pek çok ağacın oylarını birleştirerek dengelemektedir. Sınıflandırmada her ağaç bir oy kullanır, gözlem en çok oyu alan sınıfa yerleştirilir.

Yöntem iki kaynaktan rastgelelik almaktadır. Bunlardan birincisi, *torbalama (bagging):* her ağaç, eğitim verisinden yerine koyarak rastgele çekilen (bootstrap) bir örneklem üzerinde eğitilmektedir. İkincisi ise, *değişken rastgeleliğidir*: her bölmede tüm değişkenler yerine rastgele seçilen bir alt küme değerlendirilir. Bu iki mekanizma ağaçların birbirine benzemesini engelleyerek topluluğun varyansını düşürerek, genelleme başarısını artırmaktadır.

Rastgele orman; karmaşık değişken ilişkilerini yakalayabilmesi, gürültü ve eksik değerlere görece dayanıklı olması ve değişken önem sıralaması üretebilmesi nedeniyle müşteri terki gibi problemlerde sıklıkla tercih edilmektedir. Değişken önemi, hangi etkenlerin terk üzerinde belirleyici olduğunu görmeyi sağlamaktadır. Dezavantajı ise, tek bir ağaca kıyasla yorumlanmasının zorlaşması ve çok sayıda ağaç için hesaplama maliyetinin artmasıdır.

3.5. Gradyan Artırma ve XGBoost

Artırma (boosting), zayıf öğrenicileri art arda ekleyerek güçlü bir model oluşturan bir topluluk yaklaşımıdır. Rastgele ormandaki gibi ağaçların bağımsız ve paralel kurulmasının aksine, artırmada her yeni ağaç bir öncekilerin yaptığı hataları düzeltmeye odaklanır; ağaçlar sıralı biçimde eklenir.

Gradyan artırma (gradient boosting) ise, bu fikri bir kayıp fonksiyonunun en aza indirilmesi problemi olarak ele almaktadır(Friedman, 2001). Her adımda eklenen yeni ağaç, mevcut modelin kayıp fonksiyonunun negatif gradyanına uyacak şekilde eğitilir; başka bir deyişle model, fonksiyon uzayında gradyan inişi yapar. Model toplamsaldır: nihai tahmin, art arda eklenen ağaçların katkılarının toplamıyla oluşmaktadır.

XGBoost (Extreme Gradient Boosting), gradyan artırmanın hız ve düzenlileştirme yönünden geliştirilmiş bir biçimidir (Chen ve Guestrin, 2016). Yöntemi öne çıkaran iki nokta bulunmaktadır: İlki, kayıp fonksiyonunu ikinci dereceden Taylor açılımıyla yaklaşık olarak ele alması ve amaç fonksiyonuna eklediği düzenlileştirme (regularization) terimiyle ağaçların aşırı karmaşıklaşmasını sınırlamasıdır. Amaç fonksiyonu, kayıp ve düzenlileştirme terimlerinin toplamı olarak (5) nolu eşitlikteki gibi ifade edilmektedir:

$$Amaç = \Sigma_i L(y_i, \hat{y}_i) + \Sigma_k \Omega(f_k), \quad \Omega(f) = \gamma T + \tfrac{1}{2}\lambda\|w\|^2 \qquad (5)$$

Burada L kayıp fonksiyonunu, T bir ağaçtaki yaprak sayısını, w yaprak ağırlıklarını, γ ve λ ise düzenlileştirme katsayılarını göstermektedir. Bu yapı, modelin hem veriye iyi uymasını hem de gereğinden karmaşık hale gelip aşırı öğrenmesini önlemeyi dengelemektedir. XGBoost; yüksek tahmin başarısı, hızı, eksik değerleri işleyebilmesi ve düzenlileştirme yeteneği sayesinde müşteri terki tahmininde öne çıkan yöntemlerden biridir.

3.6. Dengesiz Veri Sorunu ve Çözüm Yöntemleri

Sınıf dengesizliği, hedef değişkendeki sınıflardan birinin diğerine kıyasla çok daha az gözleme sahip olması durumudur. Müşteri terki verilerinde terk eden müşteriler genellikle azınlıktadır; bu çalışmada kullanılan veri setinde de terk oranı yaklaşık %26.5'tir. Dengesizlik, modellerin çoğunluk sınıfına yönelmesine yol açar: model neredeyse her gözlemi "terk etmedi" olarak tahmin ederek yüksek bir doğruluk elde edebilir, ama asıl ilgilenilen terk eden müşterileri yakalayamaz.

Bu sorunu gidermek için, sınıf ağırlıklandırma ve yeniden örnekleme gibi yöntemler kullanılmaktadır. Yeniden örnekleme, azınlık sınıfını çoğaltmayı (aşırı örnekleme) veya çoğunluk sınıfını azaltmayı (eksik örnekleme) içermektedir.

Bu çalışmada azınlık sınıfının sayısını artırmak amacıyla SMOTE tercih edilmiştir. Yöntem, eldeki azınlık örneklerini olduğu gibi çoğaltmak yerine, bir azınlık gözlemi ile ona en yakın komşular arasında ara noktalar hesaplayarak yapay yeni gözlemler türetir. Veri sızıntısını önlemek için SMOTE yalnızca eğitim kümesine uygulanır; test kümesi gerçek dağılımıyla bırakılır(Cawla vd., 2002).

3.7. Model Değerlendirme Ölçütleri

Bir sınıflandırma modelinin ne kadar iyi çalıştığı, tahminleri gerçek etiketlerle yan yana koyan karmaşıklık matrisi (confusion matrix) yardımıyla ölçülebilmektedir. Matris dört bileşenden oluşmaktadır. Bunlar; terk edeni doğru bilen tahminler (TP), kalanı doğru bilen tahminler (TN), kalanı yanlışlıkla terk sayan durumlar (FP) ve terk edeni gözden kaçıran durumlar (FN) dir. Aşağıdaki ölçütler bu dört değerden türetilmiştir:

$$Doğruluk = (TP + TN) / (TP + TN + FP + FN) \qquad (6)$$

$$Kesinlik = TP / (TP + FP) \qquad (7)$$

$$Duyarlılık = TP / (TP + FN) \quad (8)$$

$$F1 = 2 \times (Kesinlik \times Duyarlılık) / (Kesinlik + Duyarlılık) \quad (9)$$

(6) nolu eşitlikteki Doğruluk (accuracy), doğru tahminlerin tüm tahminlere oranıdır; sezgisel olsa da dengesiz verilerde yanıltıcıdır. (7) nolu eşitlikte yer alan Kesinlik (precision), terk dediklerimizin ne kadarının gerçekten terk olduğunu; (8) nolu eşitlikte bulunan Duyarlılık (recall), gerçek terklerin ne kadarının yakalanabildiğini gösterir. (9) nolu eşitlikte bulunan F1 skoru ise kesinlik ile duyarlılığın harmonik ortalamasıdır ve ikisi arasında denge kurmaktadır.

ROC eğrisi, karar eşiği değiştikçe modelin doğru pozitif oranının yanlış pozitif oranına karşı nasıl seyrettiğini göstermektedir. Bu eğrinin altında kalan alan (AUC) ise modelin iki sınıfı birbirinden ayırma yeteneğini tek bir değere indirgemektedir. Seçilen eşiğe bağlı olmaması ve dengesiz veride güvenilir bilgi vermesi nedeniyle AUC, bu çalışmada öne çıkarılan ölçütlerden biri olarak kullanılmıştır. Müşteri terki probleminde terk edenleri kaçırmamak öncelikli olduğundan, duyarlılık ve AUC değerleri doğruluğa göre daha belirleyici kabul edilmiştir.

4. VERİ SETİ VE KULLANILAN YÖNTEM

4.1. Veri Setinin Tanıtımı

Çalışmada, kamuya açık olarak paylaşılan “Telco Customer Churn” veri seti kullanılmıştır. Veri seti, bir telekomünikasyon şirketinin 7.043 müşterisine ait 21 değişkeni içermekte ve her satır bir müşteriyi temsil etmektedir. Hedef değişken, müşterinin ilgili dönemde hizmeti bırakıp bırakmadığını gösteren Churn değişkenidir (Evet/Hayır). Müşterilerin yaklaşık %26.5'i terk etmiş durumdadır; bu da veride sınıf dengesizliği bulunduğu anlamına gelmektedir.

Değişkenler üç grupta gösterilmiştir: Bunlar özetle, Demografik değişkenler müşterinin cinsiyetini, yaş durumunu (SeniorCitizen) ve eşi ya da bakmakla yükümlü olduğu kişi bulunup bulunmadığını içermektedir. Hesap bilgileri; müşterinin şirkette geçirdiği süreyi (tenure), sözleşme türünü (aylık, bir yıllık, iki yıllık), kağıtsız fatura durumunu, ödeme yöntemini, aylık ücreti (MonthlyCharges) ve toplam ücreti (TotalCharges) kapsamaktadır. Hizmet değişkenleri ise telefon, internet (DSL/fiber), çevrimiçi güvenlik, çevrimiçi yedekleme, cihaz koruması, teknik destek ve yayın (TV/film) gibi müşterinin aldığı servisleri göstermektedir. Değişkenlerden tenure, MonthlyCharges ve TotalCharges dışındakilerin çoğu kategoriktir.

Veri setindeki değişkenlerin tanımlamaları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Veri Setindeki Değişken Tanımlamaları

Değişken	Açıklama	Tür
customerID	Müşteri kimlik numarası (analiz dışı bırakılmıştır)	Kategorik
gender	Cinsiyet (kadın/erkek)	Kategorik

SeniorCitizen	Yaşlı müşteri olup olmadığı	Kategorik
Partner	Eşi/partneri olup olmadığı	Kategorik
Dependents	Bakmakla yükümlü olduğu kişi olup olmadığı	Kategorik
tenure	Müşteri olma süresi (ay)	Sayısal
PhoneService	Telefon hizmeti alıp almadığı	Kategorik
MultipleLines	Birden fazla telefon hattı	Kategorik
InternetService	İnternet hizmeti türü (DSL/Fiber/Yok)	Kategorik
OnlineSecurity	Çevrimiçi güvenlik hizmeti	Kategorik
OnlineBackup	Çevrimiçi yedekleme hizmeti	Kategorik
DeviceProtection	Cihaz koruma hizmeti	Kategorik
TechSupport	Teknik destek hizmeti	Kategorik
StreamingTV	TV yayını hizmeti	Kategorik
StreamingMovies	Film yayını hizmeti	Kategorik
Contract	Sözleşme türü (aylık/1 yıl/2 yıl)	Kategorik
PaperlessBilling	Kağıtsız fatura tercihi	Kategorik
PaymentMethod	Ödeme yöntemi	Kategorik
MonthlyCharges	Aylık ücret	Sayısal
TotalCharges	Toplam ücret	Sayısal
Churn	Müşterinin terk edip etmediği (hedef değişken)	Kategorik

4.2. Keşifsel Veri Analizi

Modelleme öncesinde verinin yapısını anlamak için keşifsel veri analizi yapılmıştır. Önce hedef değişkenin dağılımına bakılarak terk oranı ve sınıf dengesizliğinin düzeyi belirlenmiştir. Sayısal değişkenlerin (tenure, aylık ve toplam ücretler) dağılımları incelenmiş; terk eden ve etmeyen müşteriler bu değişkenler açısından karşılaştırılmıştır.

Kategorik değişkenlerin terk ile ilişkisi ayrı ayrı incelenmiştir; sözleşme türü, ödeme yöntemi, internet hizmeti türü, teknik destek ve çevrimiçi güvenlik gibi değişkenlerin terk oranını nasıl etkilediğine bakılmıştır. Sayısal değişkenler arasındaki ilişkiler korelasyon üzerinden değerlendirilmiş, eksik ve aykırı değerler kontrol edilmiştir. Bu aşamada TotalCharges değişkeninde az sayıda boş kayıt bulunduğu görülmüş ve bu durum ön işleme aşamasında ele alınmıştır.

4.3. Veri Ön İşleme

Veri, modellere verilmeden önce bir dizi ön işleme adımından geçirilmiştir. Sayısal olması gereken ancak metin biçiminde tutulan TotalCharges değişkeni sayısala dönüştürülmüş, bu sırada ortaya çıkan az sayıdaki boş kayıt veri setinden çıkarılmıştır. Her müşteriye özgü ve ayırt edici bilgi taşımayan customerID değişkeni analiz dışı bırakılmıştır.

Kategorik değişkenler, algoritmaların işleyebilmesi için sayısal biçime dönüştürülmüştür. İki kategorili değişkenlerde etiket kodlama (label encoding), ikiden fazla kategorili değişkenlerde ise one-hot kodlama kullanılmıştır. Ölçeğe duyarlı modellerin sağlıklı çalışması için sayısal değişkenler standartlaştırılmıştır.

Veri, modelin görmediği veriyle sınanabilmesi için katmanlı (stratified) biçimde eğitim ve test kümelerine ayrılmıştır; katmanlı ayrım, terk oranının iki kümede de korunmasını sağlar. Sınıf dengesizliğini gidermek için SMOTE yalnızca eğitim kümesine uygulanmış, test kümesi gerçek dağılımıyla bırakılarak değerlendirmenin gerçekçi olması sağlanmıştır.

4.4. Kurulan Modeller ve Deney Tasarımı

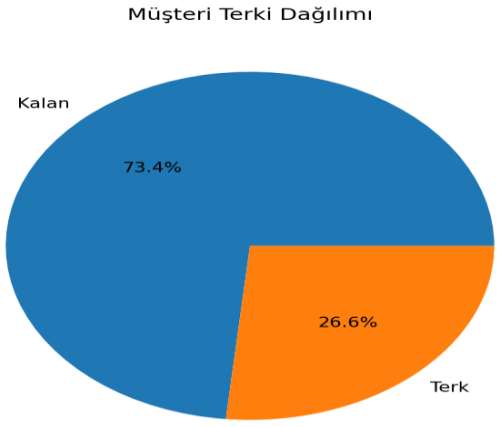
Müşteri terkini tahmin etmek için dört sınıflandırma modeli kurulmuştur: Lojistik Regresyon, Karar Ağacı, Random Forest ve XGBoost. Bu modeller; basit ve yorumlanabilir bir temelden (Lojistik Regresyon) başlayıp tek ağaca (Karar Ağacı) ve topluluk yöntemlerine (Rastgele Orman, XGBoost) uzanan bir yelpazeyi temsil edecek şekilde seçilmiştir.

Her model için hiperparametreler, eğitim kümesi üzerinde çapraz doğrulamalı ızgara araması (grid search) ile ayarlanmıştır. Modellerin başarısı; doğruluk, kesinlik, duyarlılık, F1 ve ROC-AUC ölçütleriyle test kümesi üzerinde değerlendirilmiş, her model için karmaşıklık matrisi ve ROC eğrisi incelenmiştir. Doğruluğun tek başına yanıltıcı olabileceği göz önünde bulundurularak, terk edenleri yakalama başarısını gösteren duyarlılık ve AUC değerlerine ayrı önem verilmiştir. Karşılaştırmada, hiçbir model kurmadan tüm müşterileri "terk etmedi" kabul eden yaklaşımın yaklaşık %73.5 doğruluk vereceği temel çizgi (baseline) olarak göz önünde tutulmuştur.

5. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

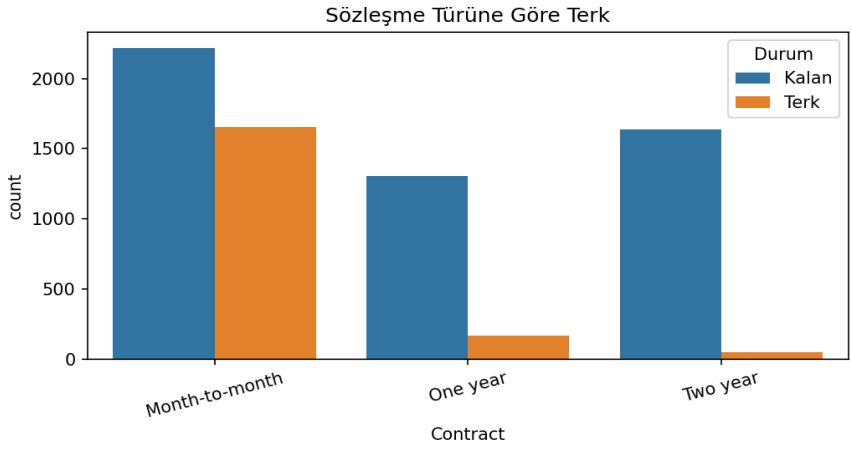
5.1. Keşifsel Veri Analizi Bulguları

Bu bölümde, yukarıda tanımlanan keşifsel veri analizinin bulguları sunulmaktadır. Analiz, eksik kayıtların çıkarılmasının ardından 7.032 müşteri üzerinde gerçekleştirilmiştir.

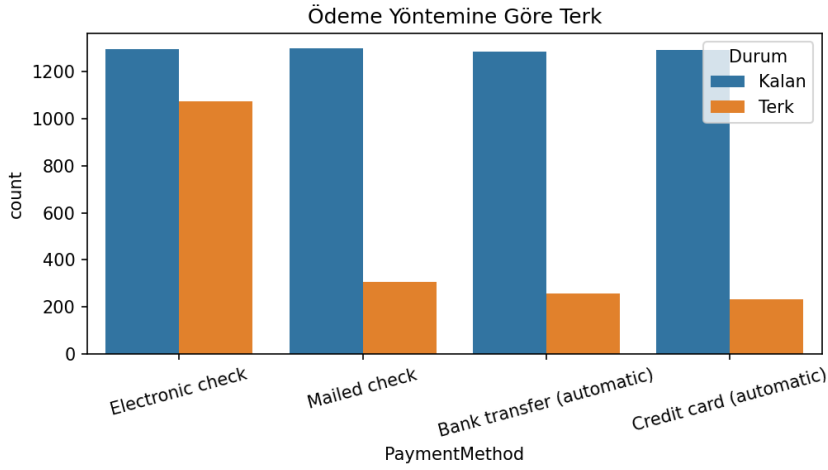
Şekil 1. Müşteri Terki Dağılımı

Şekil 1'de görüldüğü üzere, müşterilerin %26.6'sı hizmeti terk etmiş, %73.4'ü ise hizmete devam etmektedir. Bu dağılım, veri setindeki sınıf dengesizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Cinsiyet açısından müşteriler dengeli dağılmıştır (%50.5 erkek, %49.5 kadın) ve terk oranı her iki grupta da birbirine çok yakındır (kadınlarda %27.0, erkeklerde %26.2); bu nedenle cinsiyet terk üzerinde belirleyici görünmemektedir.

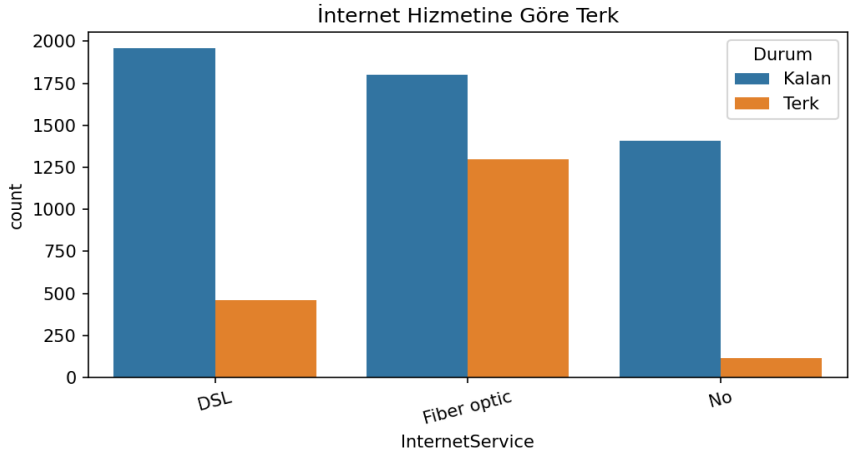
Şekil 2. Sözleşme Türüne Göre Müşteri Terki

Sözleşme türü, terk ile en güçlü ilişkiyi gösteren değişkenlerden biridir. Şekil 2 den görüleceği üzere, aydan aya sözleşmeli müşterilerin %42.7'si terk ederken, bu oran bir yıllık sözleşmelerde %11.3'e, iki yıllık sözleşmelerde ise %2.8'e düştüğü belirlenmiştir.

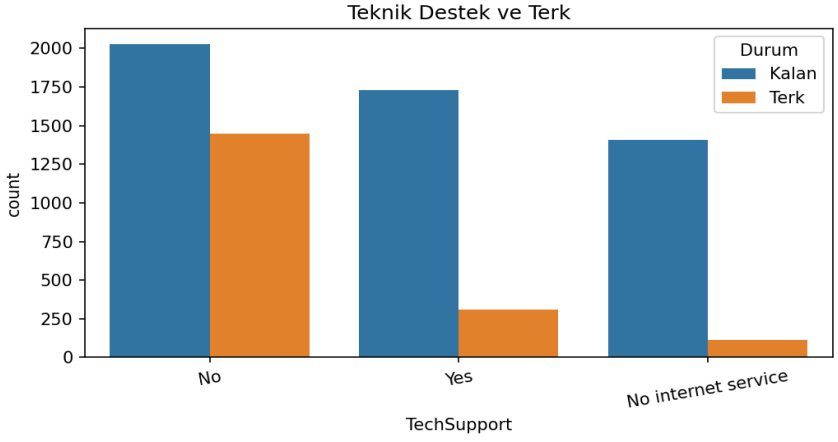
Şekil 3. Ödeme Yöntemine Göre Müşteri Terki

Şekil 3 den elde edilen bilgilere göre, Ödeme yöntemi açısından elektronik çek kullanan müşterilerde terk oranının %45.3 ile dikkat çekici biçimde yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, otomatik banka havalesi (%16.7) ve otomatik kredi kartı (%15.3) kullananlarda ise belirgin biçimde düşük olduğu tesbit edilmiştir.

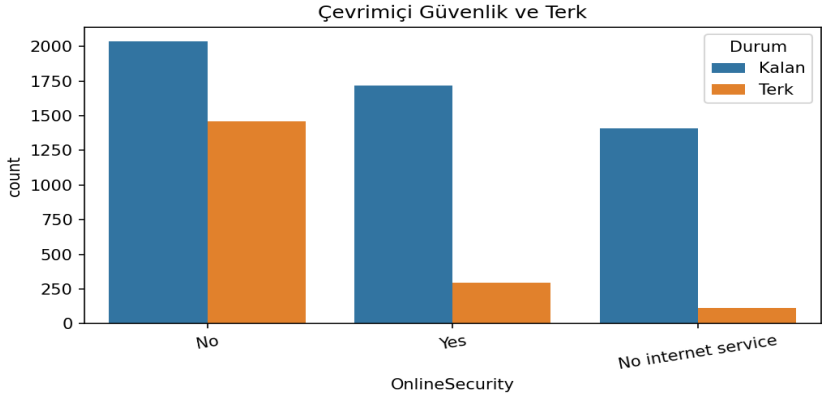
Şekil 4. İnternet Hizmetine Göre Müşteri Terki

Şekil 4 de ise internet hizmeti açısından müşterilerin terk durumu incelenmiştir. Buna göre, İnternet hizmeti türünde fiber optik kullanan müşterilerin terk oranı %41.9 ile en yüksektir; DSL kullananlarda %19.0, internet hizmeti almayanlarda ise %7.4 seviyesindedir.

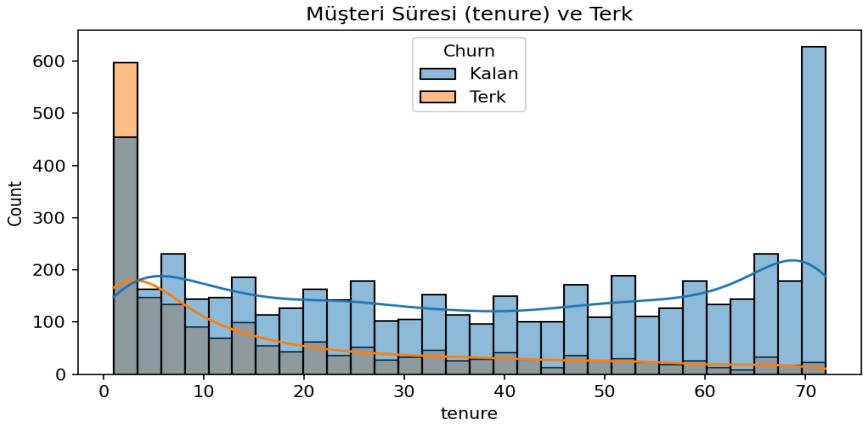
Şekil 5. Teknik Destek ve Müşteri Terki

Yukarıda yer alan Şekil 5 de, teknik destek ile müşteri terkini gösteren bilgiler yer alırken; Şekil 6 da ise çevrimiçi güvenlik ve müşteri terki durumu belirlenmeye çalışılmıştır.

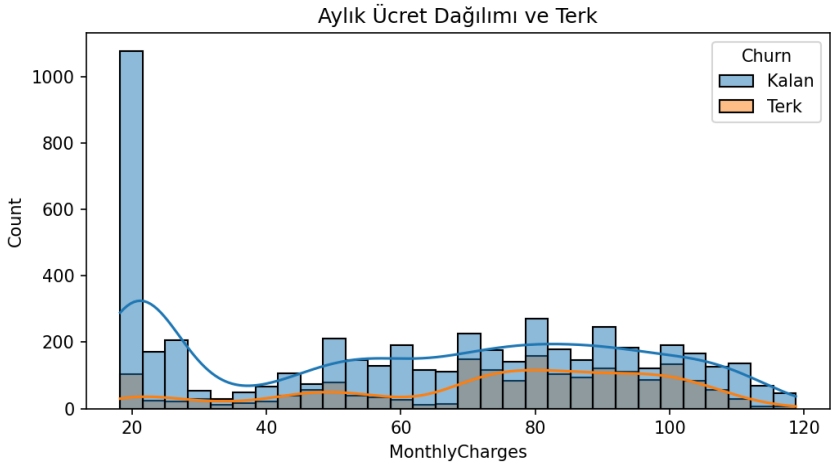

Şekil 6. Çevrimiçi Güvenlik ve Müşteri Terki

Şekil 5 ve Şekil 6'dan görüldüğü üzere teknik destek ve çevrimiçi güvenlik hizmeti almayan müşterilerde terk oranı %42 civarındayken, bu hizmetleri alan müşterilerde %15 seviyesine gerilediği belirlenmiştir. Buna göre, destek ve güvenlik hizmetlerinin, müşteriyi elde tutma konusunda etkili olduğu görülmektedir.

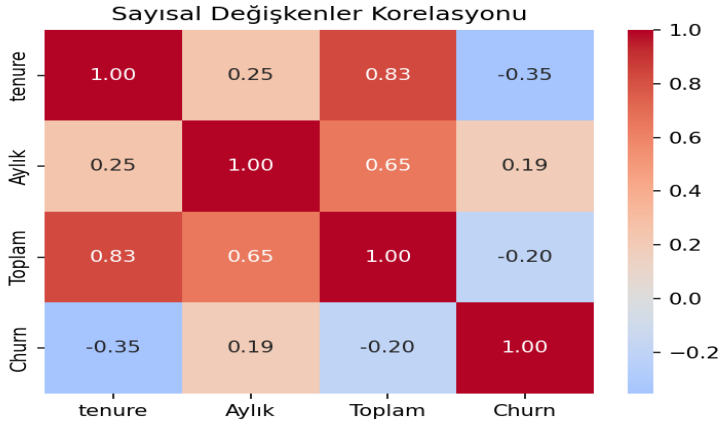

Şekil 7. Müşteri Süresi (tenure) ve Terk Dağılımı

Şekil 8. Aylık Ücret Dağılımı ve Terk

Müşteri olma süresi ile terk arasında güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir, terk eden müşterilerin medyan süresi 10 ay iken kalan müşterilerde bu sürenin 38 ay olduğu tesbit edilmiştir. Bununla birlikte, yeni müşterilerin ilk aylarda daha çok terk ettikleri belirlenmiştir(Şekil 7). Aylık ücrette ise terk eden müşterilerin ortalaması (74.4), kalanlardan (61.3) yüksektir; yüksek aylık ücretin terk eğilimiyle ilişkili olduğu izlenmiştir(Şekil 8).

Şekil 9. Sayısal Değişkenlerin Korelasyonu

Şekil 9'daki korelasyon matrisi, müşteri olma süresi (tenure) ile toplam ücret arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğunu; tenure ile terk arasında negatif, aylık ücret ile terk arasında ise zayıf pozitif bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

5.2. Model Performans Karşılaştırması

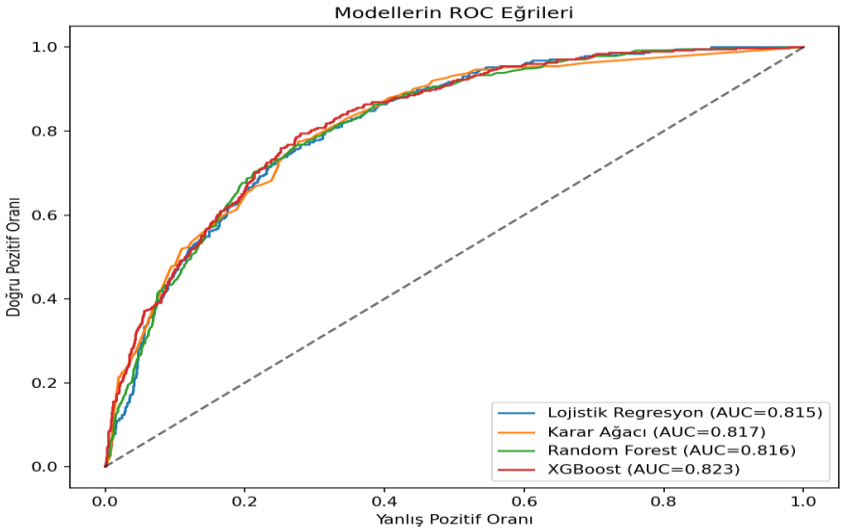
Bu bölümde, dört sınıflandırma modelinin dengelenmemiş test kümesi üzerindeki performansı karşılaştırılmaktadır. Tablo 2'de modellerin doğruluk, kesinlik, duyarlılık, F1 ve ROC-AUC değerleri verilmiştir.

Tablo 2. Modellerin Performans Karşılaştırması

Model	**Doğruluk**	**Kesinlik**	**Duyarlılık**	**F1**	**ROC-AUC**
Lojistik Regresyon	0.748	0.518	0.722	0.603	0.815
Karar Ağacı	0.737	0.503	0.775	0.611	0.817
Random Forest	0.770	0.557	0.650	0.600	0.816
XGBoost	0.759	0.536	0.703	0.608	0.823

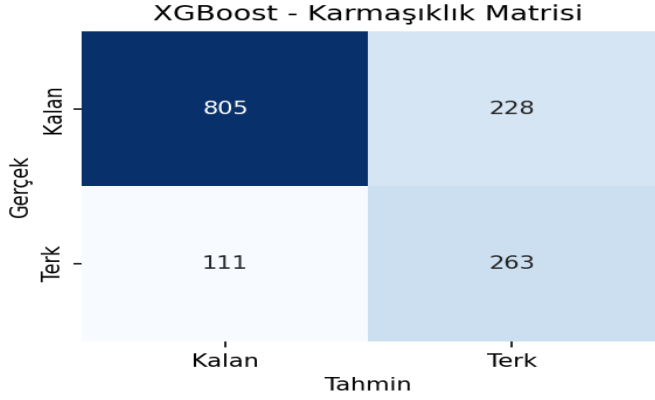
Tablo 2 ye göre, modellerin ROC-AUC değerleri birbirine yakındır (0.815–0.823). En yüksek ROC-AUC değerini 0.823 ile XGBoost elde etmiştir; bu durum XGBoost'un terk eden ve etmeyen müşterileri ayırt etmede en başarılı model olduğunu göstermektedir. Random Forest en yüksek doğruluğa (0.770) ulaşmış ancak duyarlılığı (0.650) görece düşük kalmıştır. Karar Ağacı ise en yüksek duyarlılık (0.775) ve F1 (0.611) değerlerini vermiştir.

Burada dikkat çeken nokta, doğruluk değerlerinin tümünün, hiçbir model kurmadan tüm müşterileri "terk etmedi" kabul eden temel çizgiye (%73.4) yakın seyretmesidir. Bu durum, dengesiz veride doğruluğun tek başına yanıltıcı olduğunu doğrulamaktadır. SMOTE ile dengeleme, terk edenleri yakalama oranını (duyarlılık) artırırken kesinliği ve doğruluğu bir miktar düşürmüştür; bu da terk edenleri kaçırmamak ile yanlış alarm vermemek arasındaki ödünleşimin doğal sonucudur.

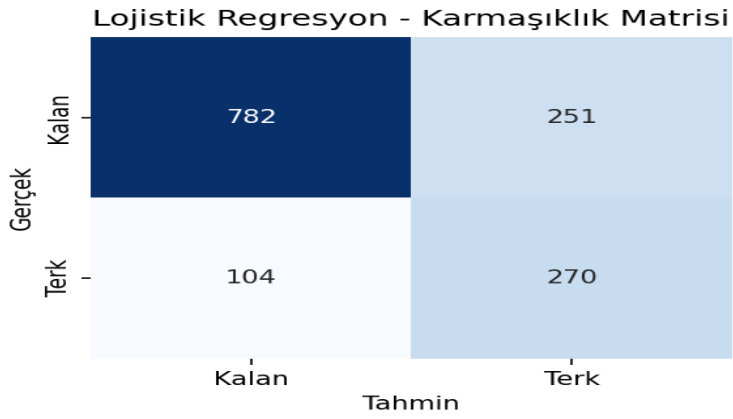

Şekil 10. Modellerin ROC Eğrileri

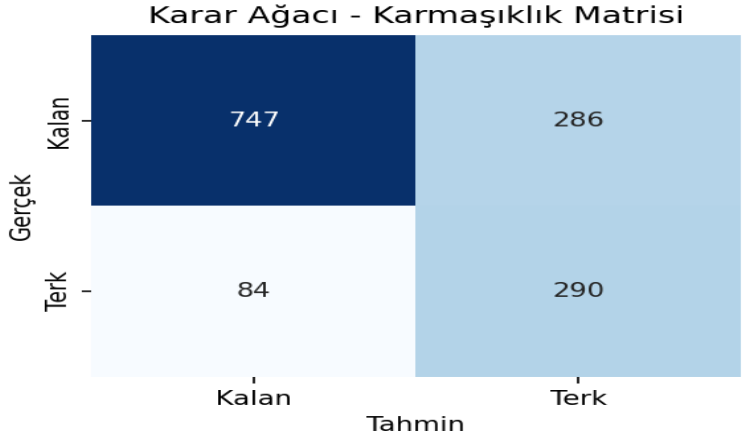
Şekil 10'daki ROC eğrilerinde dört modelin eğrilerinin de birbirine oldukça yakın seyrettiği, ancak XGBoost eğrisinin diğerlerine göre sol üst köşeye en yakın olan eğri olduğu görülmektedir. Modellerin karmaşıklık matrisleri Şekil 11–Şekil 14'te sunulmuştur.

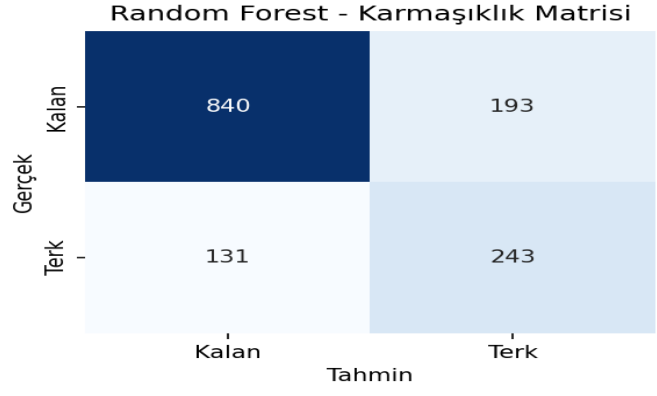
Şekil 11. XGBoost Matrisi

Şekil 12. Lojistik Regresyon Matrisi

Şekil 13. Karar Ağacı Matrisi

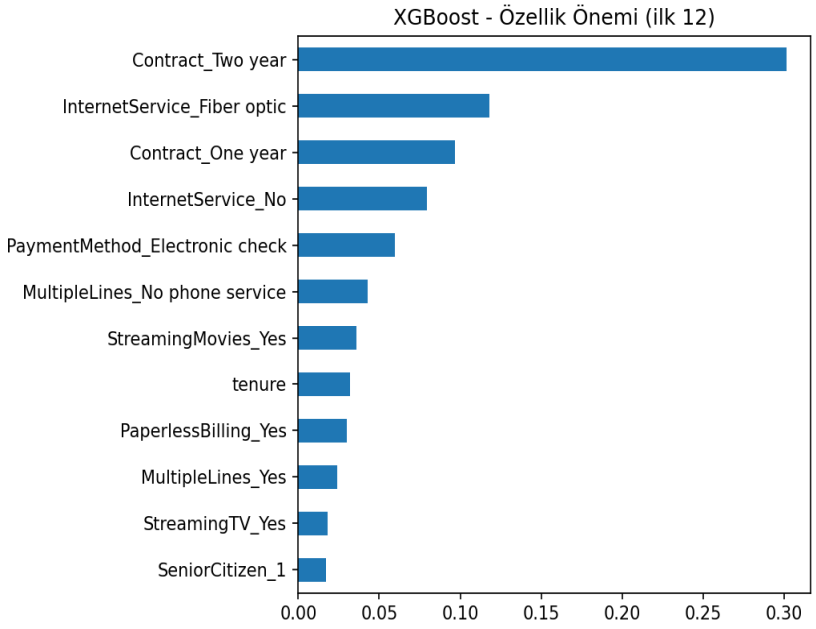

Şekil 14. Random Forest Matrisi

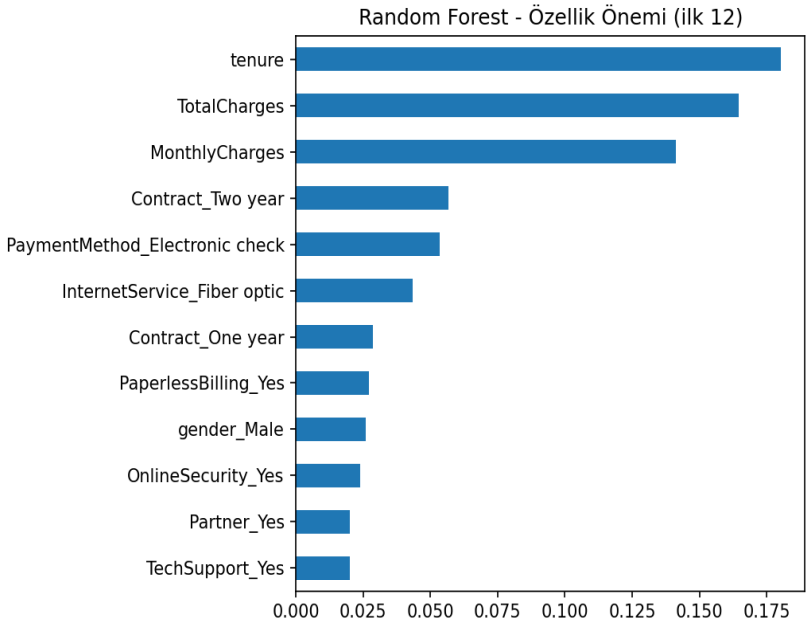
Şekil 11-Şekil 14 incelendiğinde, test kümesinde 374 müşterinin terk ettiği, 1033 müşterinin ise kaldığı görülmektedir. Karmaşıklık matrisleri incelendiğinde, XGBoost'un terk edenlerin 263'ünü(Şekil 11), Lojistik Regresyonun 270'ini(Şekil 12), Karar Ağacının 290'ını(Şekil 13), Random Forest ın ise 243'ünü doğru yakaladığı tesbit edilmiştir(Şekil 14). Karar Ağacı, en çok terk edeni yakalamakla birlikte 286 kalan müşteriyi yanlışlıkla terk olarak işaretlemiştir; Random Forest ise en az yanlış pozitife (193) ve en yüksek doğruluğa sahiptir. Bu tablo, hangi ölçütün önceliklendirileceğine göre farklı modellerin öne çıkabileceğini göstermektedir.

5.3. Özellik Önem Analizi

Terk üzerinde en etkili değişkenleri belirlemek için topluluk modellerinin ürettiği özellik önem sıralaması incelenmiştir. Şekil 15 XGBoost'un, Şekil 16 ise Random Forest'ın özellik önem değerlerini göstermektedir.

Şekil 15. XGBoost Özellik Önem Sıralaması

Şekil 16. Random Forest Özellik Önem Sıralaması

Şekil 15 incelendiğinde, XGBoost modelinde özellikle iki yıllık sözleşme türü, fiber optik internet hizmeti ile elektronik çekle ödemenin öne çıktığı; Random Forest modelinde ise, müşteri olma süresi (tenure) ile toplam ve aylık ücretlerin en yüksek öneme sahip olduğu görülmektedir(Şekil 16). İki model birlikte değerlendirildiğinde hem sözleşme ve hizmet türü gibi kategorik değişkenlerin hem de süre ve ücret gibi sayısal değişkenlerin terk üzerinde belirleyici olduğu tesbit edilmiştir. Bu sonuçlar, keşifsel veri analizinde gözlenen eğilimlerle tutarlılık göstermektedir.

5.4. Bulguların İşletme Açısından Yorumlanması

Elde edilen sonuçlara göre, terk riski yüksek müşteri profili belirginleşmektedir: aydan aya sözleşmeli, elektronik çekle ödeme yapan, fiber optik internet kullanan, görece kısa süredir müşteri olan ve aylık ücreti yüksek müşteriler en yüksek terk eğilimini göstermektedir.

Bu profil, işletmeler için somut elde tutma stratejilerine işaret etmektedir. Müşterileri uzun vadeli sözleşmelere teşvik etmek, otomatik ödeme yöntemlerine yönlendirmek, yeni müşterilere ilk aylarda özel ilgi göstermek ve fiber optik gibi yüksek ücretli hizmetlerde hizmet kalitesi ile fiyat dengesini gözetmek terk oranını azaltmaya katkı sağlayabilir. Ayrıca teknik destek ve çevrimiçi güvenlik gibi hizmetlerin sunulması, terk olasılığını düşüren etkenler arasında sayılabilir.

Bununla birlikte geliştirilen modellerin, işletmeler açısından bir erken uyarı sistemi olarak kullanılabileceği düşünülmektedir. Model tarafından yüksek riskli olarak belirlenen müşteriler için kişiselleştirilmiş kampanyalar hazırlanabilir,

müşteri hizmetleri desteği artırılabilir veya uzun dönemli sözleşmelere geçişi teşvik eden teklifler sunulabilir. Özellikle müşteri yaşam döngüsünün ilk aylarındaki kullanıcıların düzenli izlenmesi ve memnuniyetlerinin artırılması, müşteri kayıplarının azaltılmasında önemli rol oynayabilecektir. Böylece veri temelli karar alma süreçlerinin, müşteri ilişkileri yönetimi uygulamalarına doğrudan katkı sağlayabilmesi mümkün olabilecektir.

SONUÇ

Bu çalışmada, bir telekomünikasyon şirketine ait Telco Customer Churn veri seti kullanılarak müşteri terkinin makine öğrenmesi sınıflandırma yöntemleriyle tahmin edilmesi amaçlanmıştır. Veri ön işleme ve SMOTE ile dengeleme adımlarının ardından Lojistik Regresyon, Karar Ağacı, Random Forest ve XGBoost modelleri kurulmuş ve dengelenmemiş test kümesi üzerinde karşılaştırılmıştır.

Yapılan analizler sonucunda, modellerin ROC-AUC değerleri birbirine yakın çıkmış, en yüksek değeri 0.823 ile XGBoost elde etmiştir. Doğruluk değerlerinin temel çizgiye yakın seyretmesi, dengesiz veride değerlendirmenin yalnızca doğruluğa dayandırılmaması gerektiğini bir kez daha göstermiştir. Terk üzerinde en etkili değişkenler sözleşme türü, müşteri olma süresi, ücretler, internet hizmeti türü ve ödeme yöntemi olarak belirlenmiştir.

Çalışma aynı zamanda, müşteri terki tahmininde performans değerlendirmesinin yalnızca doğruluk ölçütüne dayandırılmaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sınıf dengesizliğinin bulunduğu veri setlerinde ROC-AUC, duyarlılık ve F1 skoru gibi ölçütlerin birlikte ele alınması daha sağlıklı bir değerlendirme sunabilecektir. İşletmeler için belirleyici olan yalnızca genel doğruluk oranı değil, terk riski taşıyan müşterilerin olabildiğince erken ve doğru biçimde belirlenebilmesidir, bu nedenle geliştirilen modeller bir karar destek sisteminin parçası olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, makine öğrenmesi modelleri terk edecek müşterileri makul bir başarıyla önceden belirleyebilmektedir. İşletmeler bu öngörülerden yararlanarak riskli müşterilere yönelik elde tutma stratejileri geliştirebilir, böylece hem gelir kaybını azaltabilecek hem de müşteri memnuniyetini artırabilme şansına sahip olabileceklerdir.

TARTIŞMA

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle kullanılan Telco Customer Churn veri seti açık erişimli ve belirli bir döneme ait verilerden oluşmaktadır. Bu nedenle elde edilen bulguların farklı telekom operatörlerine, farklı ülkelere veya farklı sektörlere doğrudan genellenmesi dikkatli biçimde değerlendirilmelidir. Ayrıca veri setinde müşteri memnuniyeti, çağrı merkezi görüşme kayıtları, şikâyet geçmişi, kampanya katılım bilgileri ve müşteri etkileşim verileri gibi davranışsal değişkenler bulunmamaktadır. Bu tür değişkenlerin modele dahil edilmesi, müşteri terk davranışının daha bütüncül biçimde açıklanmasına katkı sağlayabilecektir.

Bunun yanısıra, çalışma kesitsel veriler üzerine kurulmuştur ve müşterilerin zaman içerisindeki davranış değişimlerini izlememektedir. Oysa müşteri terk davranışı çoğu zaman uzun bir süreç içerisinde şekillenmektedir. Geleceğe yönelik yapılacak çalışmalarda, farklı dönemlere ait veriler kullanılarak zamansal doğrulama yapılması, müşteri davranışlarındaki değişimlerin incelenmesi ve zaman serisi yaklaşımlarının değerlendirilmesi daha güçlü sonuçlar elde edilmesini sağlayabilecektir.

Çalışmada sınıf dengesizliği problemi SMOTE yöntemi ile giderilmeye çalışılmıştır. SMOTE yalnızca eğitim kümesine uygulanarak veri sızıntısı önlenmiş olsa da, sentetik gözlemlerin kullanılması model performansının gerçek dünya koşullarındaki başarısını tam olarak yansıtmayabilir. Bu nedenle gelecekte farklı örnekleme tekniklerinin ve maliyet duyarlı öğrenme yaklaşımlarının karşılaştırılması ile SHAP gibi yöntemlerle model kararlarının daha ayrıntılı açıklanması yararlı olabilecektir.

Çalışmadan elde edilen bulguların, literatürdeki yaygın eğilimlerle büyük ölçüde uyumlu olduğu görülmüştür. Topluluk ve artırma temelli yöntemlerin güçlü performans göstermesi, Xu vd. (2021) ile Peng ve Peng (2022) gibi çalışmalarda da raporlanan bir sonuçtur; özellikle Peng ve Peng (2022), bu çalışmada da en yüksek ROC-AUC değerini veren XGBoost'un müşteri terki tahmininde öne çıktığını destekler niteliktedir. Benzer biçimde, sözleşme türü ve müşteri olma süresinin terkin başlıca belirleyicileri olması, Keramati vd. (2014) gibi çok değişkenli karşılaştırmalı çalışmaların bulgularıyla örtüşmektedir.

Öte yandan, bu çalışmada elde edilen ROC-AUC değeri (0.823), Ahmad vd. (2019) tarafından raporlanan yaklaşık 0.93'lük değerin altında kalmıştır. Bu fark, söz konusu çalışmanın gerçek bir telekom operatörüne ait çok daha büyük bir veri kümesini, ayrıntılı bir özellik mühendisliğini ve sosyal ağ analizine dayalı ek değişkenleri kullanmasıyla açıklanabilir; bu çalışma ise kamuya açık ve görece sınırlı bir veri seti üzerinde yürütülmüştür. Modellerin doğruluklarının temel çizgi civarında kalması ve ROC-AUC değerlerinin birbirine yakın çıkması da dengesiz veri setlerinde beklenen bir durumdur. SMOTE ile dengeleme, terk edenleri yakalama oranını (duyarlılık) artırırken kesinliği bir miktar düşürmüş; bu da terk edenleri kaçırmamak ile yanlış alarmları sınırlamak arasındaki dengeyi yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmad, A. K., Jafar, A., & Aljoumaa, K. (2019). Customer churn prediction in telecom using machine learning in big data platform. *Journal of Big Data*, 6(1), 28. https://doi.org/10.1186/s40537-019-0191-6

Amin, A., Anwar, S., Adnan, A., Nawaz, M., Alawfi, K., Hussain, A., & Huang, K. (2017). Customer churn prediction in the telecommunication sector using a rough set approach. *Neurocomputing*,237, 242–254. https://doi.org/10.1016/j.neucom.2016.12.009

Breiman, L. (2001). Random forests. *Machine Learning, 45*(1), 5–32. https://doi.org/10.1023/A:1010933404324

Chawla, N. V., Bowyer, K. W., Hall, L. O., & Kegelmeyer, W. P. (2002). SMOTE: Synthetic minority over-sampling technique. *Journal of Artificial Intelligence Research, 16*, 321–357. https://doi.org/10.1613/jair.953

Chen, T., & Guestrin, C. (2016). XGBoost: A scalable tree boosting system. *Proceedings of the 22nd ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining* (s. 785–794). ACM. https://doi.org/10.1145/2939672.2939785

Friedman, J. H. (2001). Greedy function approximation: A gradient boosting machine. *The Annals of Statistics, 29*(5), 1189–1232. https://doi.org/10.1214/aos/1013203451

James, G., Witten, D., Hastie, T., & Tibshirani, R. (2013). *An introduction to statistical learning-with applications in R*, Springer, New York. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-7138-7

Keramati, A., Jafari-Marandi, R., Aliannejadi, M., Ahmadian, I., Mozaffari, M., & Abbasi, U. (2014). Improved churn prediction in telecommunication industry using data mining techniques. *Applied Soft Computing*, 24, 994–1012. https://doi.org/10.1016/j.asoc.2014.08.041

Peng, K., & Peng, Y. (2022). Research on telecom customer churn prediction based on GA-XGBoost and SHAP. *Journal of Computer and Communications*, 10(11), 107–120. https://doi.org/10.4236/jcc.2022.1011008

Reichheld, F. F., & Sasser, W. E. (1990). Zero defections: Quality comes to services. *Harvard Business Review*, 68(5), 105–111.

Xu, T., Ma, Y., & Kim, K. (2021). Telecom churn prediction system based on ensemble learning using feature grouping. *Applied Sciences*, 11(11), 4742. https://doi.org/10.3390/app11114742

BÖLÜM 22

Görsel Göstergelerden Tüketici Algısına: Yapay Zekâ Influencerların Tekinsizlik ve Parasosyal Yakınlık Kuramı Üzerinden Göstergebilimsel Analizi

Banu Külter Demirgüneş[1]

[1] Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Niğde Türkiye, ORCID: 0000-0002-9511-2069

1. GİRİŞ

Dijital teknolojilerde yaşanan hızlı gelişmeler, bireylerin bilgiye erişim biçimlerini, sosyal etkileşim pratiklerini ve tüketim alışkanlıklarını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Özellikle yapay zekâ (Artificial Intelligence–AI), büyük veri analitiği, makine öğrenmesi ve üretken yapay zekâ uygulamalarındaki ilerlemeler; iletişim, medya ve pazarlama alanlarında yeni aktörlerin ve yeni etkileşim biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönüşüm yalnızca işletmelerin tüketicilere ulaşma yöntemlerini değiştirmemiş, aynı zamanda dijital ortamlarda gerçeklik, kimlik ve güven kavramlarının yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Günümüzde tüketiciler, yalnızca markalarla değil; algoritmalar tarafından desteklenen dijital karakterler, sanal asistanlar ve yapay zekâ tabanlı içerik üreticileriyle de etkileşim kurmaktadırlar (Mrad vd., 2022; Jin, 2023).

Yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, dijital pazarlama iletişiminde yeni aktörlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biri yapay zekâ influencerları olmuştur. Gerçek bir insan olmamalarına rağmen sosyal medya platformlarında içerik üreten, takipçileriyle etkileşim kuran ve markalar adına tanıtım faaliyetleri yürüten bu dijital karakterler, tüketici algısının nasıl şekillendiği sorusunu gündeme getirmektedir (Lou vd., 2022; Koles vd., 2024).Yapay zekâ influencerları; bilgisayar grafikleri, üç boyutlu modelleme, üretken yapay zekâ ve gelişmiş görsel tasarım teknolojileri kullanılarak oluşturulan, sosyal medya platformlarında içerik üreten ve takipçileriyle etkileşim kuran dijital karakterlerdir. Gerçek bir insan olmamalarına rağmen gündelik yaşamlarını paylaşmaları, duygu ifade eden anlatılar oluşturmaları, markalarla iş birlikleri gerçekleştirmeleri ve takipçileriyle etkileşim kurmaları, onları dijital pazarlamanın önemli aktörlerinden biri hâline getirmiştir. Bu gelişme, tüketicilerin gerçek olmayan fakat gerçeklik izlenimi veren dijital karakterleri nasıl algıladığı ve bu karakterlerle nasıl ilişki kurduğu sorularını iletişim ve tüketici davranışı literatürünün merkezine taşımıştır (Mrad vd., 2022).

Yapay zekâ influencerlarına yönelik tüketici algısını açıklamaya çalışan çalışmalar, çoğunlukla güven, özgünlük algısı, antropomorfizm, insan benzerliği, marka güveni, satın alma niyeti ve parasosyal etkileşim gibi değişkenler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Lou vd., 2022; Kim ve Park, 2023; Lim ve Lee, 2023). Örneğin Lou vd. (2022), sanal influencerların takipçiler tarafından aynı anda hem "tekinsiz" hem de "otantik biçimde sahte" olarak algılanabildiğini; özgünlük, takipçi benzerliği ve parasosyal ilişkilerin zayıf olmasının satın alma niyeti açısından sınırlayıcı olabildiğini ortaya koymuştur. Benzer şekilde Kim ve Park (2023), sanal influencerların çekiciliğinin satın alma niyeti üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmadığını; bu ilişkinin istek ve marka bağlılığı gibi değişkenler üzerinden şekillendiğini belirtmişlerdir.

Özellikle insan benzerliğinin tüketiciler üzerindeki etkisini açıklamak amacıyla "Tekinsiz Vadi Kuramı"; kullanıcıların dijital karakterlerle geliştirdikleri tek yönlü

duygusal bağları açıklamak amacıyla ise "Parasosyal Etkileşim Kuramı" sıklıkla kullanılmaktadır. Bununla birlikte mevcut literatür, bu iki kuramı çoğu zaman birbirinden bağımsız ele almakta; yapay zekâ influencerlarının görsel temsil biçimlerinin anlam üretim süreçleriyle olan ilişkisini yeterince tartışmamaktadır. Mevcut literatürde yapay zekâ influencerları çoğunlukla güven, özgünlük, satın alma niyeti, antropomorfizm, tekinsiz vadi veya parasosyal etkileşim gibi değişkenler üzerinden incelenmektedir. Bununla birlikte, yapay zekâ influencerlarının görsel göstergeleri aracılığıyla ürettikleri anlamların tüketici algısını nasıl biçimlendirdiğini göstergebilim perspektifinden ele alan ve bu anlam üretim sürecini Tekinsiz Vadi Kuramı ile Parasosyal Etkileşim Kuramı çerçevesinde bütüncül olarak açıklayan çalışmalar sınırlı sayıdadır (Jin, 2023).

Tekinsiz Vadi yaklaşımına göre bir yapay varlığın insan benzerliği arttıkça ona yönelik yakınlık ve sempati doğrusal biçimde artmamakta; varlık insana çok yaklaşmasına rağmen tam anlamıyla insan görünmediğinde tekinsizlik ve rahatsızlık duygusu ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, gerçekçi görünüme sahip sanal influencerların tüketiciler tarafından neden hem çekici hem de rahatsız edici bulunabileceğini açıklamak açısından önemlidir (Mori, 2012). Oysa yapay zekâ influencerlarının tüketici üzerindeki etkisi yalnızca teknolojik özelliklerinden kaynaklanmamaktadır. Bu karakterler; yüz ifadeleri, bakış yönleri, beden duruşları, giyim tercihleri, mekân kullanımları, renk seçimleri ve gündelik yaşam pratikleri aracılığıyla belirli kültürel anlamlar üretmektedir. Başka bir ifadeyle, yapay zekâ influencerları yalnızca dijital karakterler değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel anlamların dolaşıma girdiği görsel göstergeler bütünüdür. Bu nedenle onların tüketiciler tarafından nasıl algılandığını anlayabilmek için yalnızca psikolojik ya da pazarlama temelli açıklamalar yeterli değildir; aynı zamanda görsel göstergelerin nasıl anlam kazandığını açıklayan göstergebilimsel bir bakış açısına da ihtiyaç duyulmaktadır (Rubin ve McHugh, 1987; Rubin ve Perse, 1987).

Roland Barthes (1957)'ın göstergebilim yaklaşımı, görsellerin yalnızca görünen anlamlarını değil, aynı zamanda kültürel kodlar ve ideolojik söylemler aracılığıyla ürettikleri yan anlamları ve mitleri çözümlemeye imkân tanımaktadır. Yapay zekâ influencerlarının sosyal medya paylaşımları bu açıdan değerlendirildiğinde, sıradan gündelik yaşam görüntülerinin ötesinde; samimiyet, özgünlük, yakınlık, başarı, güzellik, erişilebilirlik ve dijital kimlik gibi anlamların sistematik biçimde üretildiği görülmektedir. Dolayısıyla yapay zekâ influencerlarının tüketici algısı üzerindeki etkisini anlamak, yalnızca teknolojik gerçekçilik düzeyini incelemekten değil, bu görsel göstergelerin nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymaktan geçmektedir.

Bu kapsamda çalışmanın amacı, yapay zekâ influencerlarının görsel temsillerini Roland Barthes (1957)'ın göstergebilim yaklaşımı doğrultusunda incelemek ve tüketici algısının oluşumunu Tekinsiz Vadi Kuramı ile Parasosyal Etkileşim Kuramı ekseninde açıklayan bütünleşik bir kavramsal çerçeve önermektir. Çalışma, nitel araştırma yaklaşımı kapsamında kuramsal inceleme ve göstergebilimsel çözümleme

yöntemine dayanmaktadır. Analiz kapsamında yapay zekâ influencerlarının sosyal medya paylaşımlarındaki görsel göstergeler; düz anlam, yan anlam ve mit düzeylerinde değerlendirilmekte, insan benzerliği, estetik kusursuzluk, mimik, bakış, beden dili ve gündelik yaşam temsilleri gibi görsel kodların tüketici algısındaki rolü tartışılmaktadır.

Çalışmada yapay zekâ influencerlarının sosyal medya paylaşımları, göstergebilimsel bir bakış açısıyla incelenmekte; bu paylaşımlarda yer alan görsel göstergelerin tekinsizlik ve parasosyal yakınlık duygularını nasıl aynı anda üretebildiği ortaya koyulmakta ve bu iki sürecin tüketici algısı üzerindeki ortak etkisi açıklanmaktır. Çalışmanın literatüre üç temel katkı sunması hedeflenmektedir. İlk olarak, yapay zekâ influencerlarının yalnızca teknolojik bir yenilik değil, kültürel anlamlar üreten göstergeler sistemi olduğu savunulmaktadır. İkinci olarak, Tekinsiz Vadi Kuramı ile Parasosyal Etkileşim Kuramı, göstergebilimsel bir çerçeve içinde birlikte ele alınarak aralarındaki kuramsal ilişki yeniden yorumlanmaktadır. Son olarak, önerilen bütünleşik kavramsal modelin, yapay zekâ influencerlarına yönelik tüketici algısını açıklamaya yönelik gelecekteki ampirik araştırmalar için kuramsal bir temel oluşturacağı öngörülmektedir. Çalışmada, tekinsizlik ve parasosyal yakınlığın birbirini dışlayan iki süreç olmadığı; aksine yapay zekâ influencerlarının, görsel göstergeleri aracılığıyla eşzamanlı olarak üretilen ve tüketicilerin güven, özgünlük algısı, duygusal yakınlık ve marka değerlendirmelerini birlikte şekillendiren iki tamamlayıcı anlamlandırma süreci olduğu ileri sürülmektedir. Bu kapsamda göstergebilim, Tekinsiz Vadi ve Parasosyal Etkileşim kuramları ilk kez bütünleşik bir kuramsal model içerisinde ele alınarak; yapay zekâ influencerlarına yönelik tüketici algısını açıklamaya dair disiplinlerarası bir yaklaşım önerilmektedir. Çalışmanın dijital pazarlama, tüketici davranışı ve iletişim alanlarındaki kuramsal tartışmalara katkı sağlaması ve gelecekte gerçekleştirilecek ampirik araştırmalar için kavramsal bir temel oluşturması beklenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yapay Zekâ Influencer Kavramı ve Dijital Pazarlamadaki Dönüşüm

Dijital iletişim teknolojilerinin gelişimi, markaların tüketicilerle kurduğu ilişkilerin biçimini önemli ölçüde değiştirmiştir. Geleneksel reklamcılık anlayışında mesajın üreticisi ve tüketicisi arasındaki ilişki çoğunlukla tek yönlü bir iletişim modeli üzerine kuruluyken, sosyal medya platformlarının yaygınlaşmasıyla birlikte tüketiciler yalnızca mesajın alıcısı değil, aynı zamanda içerik üreticisi ve anlam üretim sürecinin aktif katılımcıları hâline gelmiştir (Kaplan ve Haenlein, 2010). Bu dönüşüm, influencer pazarlamasının ortaya çıkmasına ve markaların tüketicilerle daha kişisel, etkileşimli ve güven temelli ilişkiler kurabilmelerine neden olmuştur.

Influencer kavramı, belirli bir dijital topluluk üzerinde etkili olabilen, takipçileriyle düzenli iletişim kuran ve belirli konularda görüşleri, yaşam tarzları veya uzmanlıkları aracılığıyla algı oluşturan bireyleri ifade etmektedir (Freberg vd.,

2011). Influencer pazarlaması, geleneksel ünlü kullanımından farklı olarak takipçi-influencer ilişkisinin daha yakın, gündelik ve samimi olarak algılanması üzerine kuruludur. Tüketiciler, influencerların ürün deneyimlerini ve kişisel önerilerini geleneksel reklamlara kıyasla daha güvenilir ve ikna edici bulabilmektedirler. Bu durum, influencerların yalnızca tanıtım yapan kişiler değil, aynı zamanda kültürel anlamların, yaşam tarzlarının ve tüketim pratiklerinin taşıyıcıları olarak görülmesine yol açmıştır (Khamis vd., 2017).

Bununla birlikte influencer ekonomisi, dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte yeni bir dönüşüm yaşamaktadır. İlk dönemlerde gerçek insanların sosyal medya içerikleri üzerinden şekillenen influencer kültürü, günümüzde tamamen veya kısmen yapay zekâ teknolojileriyle oluşturulan sanal influencerların ortaya çıkmasıyla yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Sanal influencerlar; bilgisayar tarafından oluşturulan görseller, üç boyutlu modelleme, yapay zekâ destekli içerik üretimi ve dijital karakter tasarımı teknikleri kullanılarak geliştirilen, sosyal medya ortamlarında gerçek kullanıcılar gibi davranan dijital figürlerdir (Moustakas vd., 2020).

Yapay zekâ influencer kavramı, sanal influencer kavramının daha gelişmiş bir biçimi olarak değerlendirilebilir. Geleneksel sanal influencerlar, çoğunlukla önceden tasarlanmış dijital karakterler olarak ortaya çıkarken, yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler bu karakterlerin içerik üretme, kullanıcılarla etkileşim kurma ve kişiselleştirilmiş iletişim gerçekleştirme kapasitesini artırmıştır. Bu nedenle yapay zekâ influencerları, yalnızca görsel olarak oluşturulmuş avatarlar değil; davranışları, iletişim biçimleri ve sosyal medya stratejileri algoritmik süreçlerle şekillendirilen yeni nesil birer dijital aktörlerdir (Choudhry vd., 2022).

Bu dönüşümün en bilinen örnekleri arasında Lil Miquela, Imma, Shudu ve Noonoouri gibi sanal influencerlar yer almaktadır. Bu karakterler moda, güzellik, teknoloji ve yaşam tarzı alanlarında içerik üretmekte; gerçek insan influencerlara benzer biçimde marka iş birlikleri gerçekleştirmekte, ürün tanıtımları yapmakta ve takipçileriyle duygusal bağ kurmaya yönelik iletişim stratejileri geliştirmektedir. Bu durum, influencer kavramının temelindeki "etki yaratma" unsurunun artık fiziksel insan varlığından bağımsız olarak da gerçekleştirilebileceğini göstermektedir (Robinson, 2020).

Yapay zekâ influencerlarının yükselişi, pazarlama iletişiminde önemli avantajlar sağlamaktadır. Markalar açısından değerlendirildiğinde bu dijital karakterler; tamamen kontrol edilebilir bir marka imajı oluşturma, kriz risklerini azaltma, küresel pazarlara kolayca uyarlanabilme ve uzun vadeli içerik stratejileri geliştirebilme gibi fırsatlar sunmaktadır (Lou vd., 2022). Gerçek insan influencerların kişisel tercihleri, davranışları veya toplumsal tartışmalar nedeniyle ortaya çıkabilecek risklerin aksine, yapay zekâ influencerları, markalar tarafından daha öngörülebilir bir iletişim aracı olarak değerlendirilmektedir.

Bununla birlikte yapay zekâ influencerlarının, tüketiciler tarafından kabul edilmesi yalnızca teknolojik yeterlilik veya görsel gerçekçilik düzeyiyle açıklanamaz. Çünkü bu karakterlerin etkisi, aynı zamanda tüketicilerin onları nasıl anlamlandırdığı ve onlarla nasıl ilişki kurduğu ile ilgilidir. Gerçek bir insan olmayan ancak insan davranışlarını taklit eden bu dijital figürler, tüketicilerde hem yakınlık hem de mesafe duygusu oluşturabilmektedir (Sans vd., 2022). Bir yandan gündelik yaşam paylaşımları, kişisel anlatılar ve doğrudan iletişim biçimleri aracılığıyla samimiyet algısı yaratırken; diğer yandan yapay doğaları, kusursuz görünümleri ve insan ile makine arasındaki belirsiz konumları nedeniyle sorgulamalara neden olabilmektedir.

Bu noktada tüketicilerin, yapay zekâ influencerlarını algılamaları açısından iki temel alan ortaya çıkmaktadır. Birinci alan, insan benzerliği ve gerçeklik algısıdır. Yapay zekâ influencerları ne kadar insana benzer hâle gelirse, tüketiciler tarafından o kadar gerçekçi algılanabilmektedir. Ancak, belirli bir noktadan sonra bu benzerlik rahatsızlık ve güvensizlik hissi yaratabilmektedir. İkinci alan ise ilişkisel ve duygusal bağlılıktır. Yapay zekâ influencerları gerçek bir sosyal ilişki sunmamasına rağmen, takipçiler üzerinde arkadaşlık, yakınlık ve aidiyet hissi oluşturabilmektedir (Mori vd., 2012). Bu kapsamda yapay zekâ influencerları, yalnızca pazarlama teknolojisinin yeni bir aracı değil; gerçeklik, kimlik, temsil ve tüketici ilişkilerinin yeniden tartışıldığı kültürel bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Bu kapsamda yapay zekâ influencerlarının incelenmesi, onların pazarlama etkinliğini ölçmesinin yanı sıra, dijital çağda insanların gerçek olmayan varlıklarla nasıl anlam ilişkileri kurduğunu anlamayı da gerektirmektedir (Horton ve Wohl, 1956).

Bu çalışma kapsamında göstergebilim, yapay zekâ influencerlarının yalnızca görsel özelliklerini analiz etmek için değil; bu görsellerin tüketici zihninde nasıl anlamlandırıldığını açıklamak için kullanılmaktadır. Bu nedenle sonraki bölümlerde ele alınacak olan Tekinsiz Vadi (Mori, 1970). Parasosyal Etkileşim (Horton ve Wohl, 1956) kuramları, göstergebilimsel çözümleme ile ilişkilendirilerek yapay zekâ influencerlarının tüketici algısındaki çift yönlü etkisi açıklanmaktadır. Mevcut çalışmaların önemli bir kısmı, insan benzerliği arttıkça tekinsizlik hissinin yükseldiğini ve bunun güveni azalttığını ileri sürerken (MacDorman ve Chattopadhyay, 2016); diğer bir kısmı insan benzeri özelliklerin, parasosyal yakınlığı güçlendirdiğini savunmaktadır (Stein vd., 2022). Bu iki yaklaşım çoğu zaman birbirine alternatif açıklamalar olarak sunulmaktadır. Oysa yapay zekâ influencerlarının görsel göstergeleri, tüketicide aynı anda hem yakınlık hem de mesafe hissi oluşturabilmektedir. Başka bir ifadeyle, bireyler bir yapay zekâ influencerıyla duygusal bir bağ geliştirirlerken, aynı zamanda onun tam anlamıyla "gerçek" olmamasından kaynaklanan bilişsel bir rahatsızlık da hissedebilmektedirler. Bu durum, tüketici algısının tek boyutlu değil, eşzamanlı işleyen çok katmanlı bir anlamlandırma süreci olduğunu göstermektedir.

2.2. Tekinsiz Vadi Kuramı: İnsan Benzerliği, Yapaylık Algısı ve Dijital Temsiller

İnsanların insan olmayan varlıkları nasıl algıladığı ve bu varlıklarla nasıl ilişki kurduğu, teknoloji ve iletişim çalışmalarının önemli araştırma alanlarından biridir. Özellikle robotik, sanal gerçeklik ve yapay zekâ teknolojilerindeki gelişmeler, insan benzeri dijital varlıkların giderek daha fazla gündelik yaşamın bir parçası hâline gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte temel sorulardan biri, insan görünümüne ve davranışlarına yaklaşan yapay varlıkların bireyler tarafından nasıl değerlendirildiğidir. Tekinsiz Vadi Kuramı (Uncanny Valley Theory), bu soruya yanıt arayan en önemli yaklaşımlardan biridir.

Tekinsiz Vadi kavramı, Japon robot bilimci Masahiro Mori tarafından 1970 yılında ortaya atılmıştır. Mori, insan benzeri robotlara yönelik duygusal tepkilerin doğrusal biçimde artmadığını ileri sürmüştür. Buna göre bir robot veya yapay varlık insan özellikleri kazandıkça, bireylerin ona yönelik olumlu algıları belirli bir noktaya kadar artmaktadır. Ancak yapay varlık, görünüş açısından insana çok fazla yaklaşmasına rağmen tamamen insan gibi algılanmadığında, olumlu tepki hızla azalmakta ve yerini rahatsızlık, yabancılık veya huzursuzluk hissine bırakmaktadır. Bu düşüş alanı "tekinsiz vadi" olarak tanımlanmaktadır (Mori, 1970).

Mori'nin ilk ortaya koyduğu Tekinsiz Vadi yaklaşımı, özellikle robotik alanında tartışılmış olsa da zaman içerisinde yapay zekâ, bilgisayar grafikleri, animasyon, sanal gerçeklik ve dijital karakter araştırmaları kapsamında genişletilmiştir. Günümüzde bu kuram, yalnızca fiziksel robotları değil; sanal avatarları, dijital insanları ve yapay zekâ destekli karakterleri anlamak için de kullanılmaktadır. MacDorman ve Ishiguro (2006), insan benzeri robotların neden bazı durumlarda rahatsızlık yarattığını inceleyerek, bu durumun temelinde insan algısının küçük farklılıklara karşı yüksek duyarlılığının bulunduğunu belirtmiştir. İnsan yüzü, bireylerin en fazla anlam yüklediği görsel alanlardan biridir. Bu nedenle yüzdeki küçük yapaylık belirtileri, diğer fiziksel özelliklere kıyasla daha güçlü bir tekinsizlik etkisi oluşturabilmektedir. Benzer biçimde Kätsyri vd. (2015), Tekinsiz Vadi etkisinin yalnızca görsel benzerlikle açıklanamayacağını; algılayan kişinin deneyimleri, beklentileri ve bağlama ilişkin değerlendirmelerinin de önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre tekinsizlik, nesnenin kendisinden çok, insan ile yapay varlık arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğuyla ilgilidir.

Tekinsiz Vadi Kuramının temelinde insan zihninin canlı ve cansız, gerçek ve yapay arasındaki ayrımı değerlendirme biçimi bulunmaktadır. İnsanlar, insan özellikleri taşıyan varlıklara karşı doğal olarak bir yakınlık geliştirebilmekte; ancak bu benzerlik belirli bir eşik noktasını geçtiğinde küçük farklılıklar daha görünür hâle gelebilmektedir. Kusursuz olmayan ancak insanı taklit eden yüz ifadeleri, yapay göz hareketleri, mekanik mimikler veya gerçek dışı beden oranları, bireylerde bilişsel bir uyumsuzluk yaratabilmektedir. Bu kapsamda Tekinsiz Vadi, yalnızca fiziksel görünümle ilişkili bir kavram değildir; aynı zamanda gerçeklik algısı, güven ve

duygusal değerlendirme süreçleriyle ilgilidir. Bir yapay varlık ne kadar gerçekçi görünürse görünsün, birey onun yapay doğasını fark ettiğinde algısal bir çatışma ortaya çıkabilmekte, bu çatışma, "gerçek gibi görünen ancak gerçek olmayan" bir varlığa yönelik belirsizlik hissini meydana getirebilmektedir (Kätsyri vd., 2015).

2.2.1. Yapay Zekâ Influencerları ve Tekinsiz Vadi

Yapay zekâ influencerları, Tekinsiz Vadi Kuramının güncel ve dikkat çekici uygulama alanlarından biridir. Bu dijital karakterler, gerçek insanlara oldukça benzeyen yüzlere, bedenlere ve davranışlara sahiptir. Sosyal medya içeriklerinde günlük yaşam pratiklerini sergilemeleri, duygusal ifadeler kullanmaları ve takipçileriyle doğrudan iletişim kurmaları, onların insan benzeri algılanmasını sağlamaktadır. Ancak yapay zekâ influencerlarının temel çelişkisi de burada ortaya çıkmaktadır: Bu karakterler gerçek bir insan gibi görünmeye çalışırken aynı zamanda tamamen dijital olarak oluşturulmuş varlıklardır (Mori, 1970; MacDorman ve Ishiguro, 2006; Kätsyri vd., 2015).

Örneğin bir yapay zekâ influencerının kusursuz cilt görünümü, aşırı simetrik yüz yapısı, fiziksel kusurların tamamen ortadan kaldırılması, idealize edilmiş beden oranları, kontrollü mimikler gibi özellikleri ilk bakışta estetik bir çekicilik oluşturabilir. Ancak aynı özellikler belirli tüketiciler tarafından doğallıktan uzak, yapay veya rahatsız edici olarak algılanabilir. Bu durum, Tekinsiz Vadi Kuramının yapay zekâ influencerları açısından temel paradoksunu oluşturmaktadır. İnsan benzerliği, bir taraftan güven ve yakınlık oluştururken, diğer taraftan gerçeklik algısındaki kırılma nedeniyle tekinsizlik hissi yaratabilmektedir (Kätsyri vd., 2015).

Göstergebilim açısından değerlendirildiğinde Tekinsiz Vadi, yalnızca psikolojik bir tepki değil; aynı zamanda göstergeler arasındaki anlam çatışmasıdır. Yapay zekâ influencerlarının görsel göstergelerinde; *gösteren:* insan yüzü, göz teması, gülümseme, beden dili iken; *beklenen gösterilen:* gerçek insan, samimiyet, duygu, sosyal yakınlık olarak algılanabilmektedir. Ancak dijital karakterin yapay olduğu fark edildiğinde gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki bozulmaktadır. Başka bir ifadeyle görüntü "insan" göstergesini taşırken, arka plandaki bilgi "insan olmayan" bir varlığa işaret etmektedir. Bu nedenle Tekinsiz Vadi, göstergebilimsel açıdan bir "anlam kırılması" olarak değerlendirilebilir. Yapay zekâ influencerı, insan olmanın göstergelerini kullanmakta; ancak aynı zamanda bu göstergelerin gerçek bir insan deneyimine dayanmadığını ortaya koymaktadır (Mori, 1970; MacDorman ve Ishiguro, 2006). Sonuç olarak, daha fazla insan benzerliği her zaman daha fazla kabul anlamına gelmemektedir. Örneğin, belirli bir noktaya kadar insan benzerliği; yakınlık, estetik beğeni ve güven oluşturabilirken, aşırı gerçekçilik; yapaylık algısı, mesafe ve güvensizlik oluşturabilmektedir. Bu nedenle yapay zekâ influencerlarının başarısı yalnızca teknik olarak ne kadar gerçekçi göründükleriyle değil, tüketicilerin bu gerçekçiliği nasıl anlamlandırdığıyla ilişkilidir (Kätsyri vd., 2015; Lou ve Yuan, 2019).

Tüketici davranışı açısından Tekinsiz Vadi, özellikle güven, özgünlük ve marka değerlendirmeleri açısından önem taşımaktadır. Tüketiciler bir influencerı yalnızca bilgi kaynağı olarak değil, aynı zamanda sosyal bir aktör olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle influencerın algılanan gerçekliği ve samimiyeti, tüketici tepkilerini doğrudan etkileyebilmektedir (Lou ve Yuan, 2019).

2.3. Parasosyal Etkileşim Kuramı: Dijital Karakterlerle Duygusal Yakınlık ve Tüketici İlişkileri

İnsanların medya aracılığıyla tanıdıkları kişilerle geliştirdikleri tek yönlü ancak psikolojik olarak anlamlı ilişkiler, iletişim çalışmalarında uzun süredir araştırılan bir konudur. Özellikle televizyon, sinema ve sonrasında sosyal medya ortamlarının gelişmesiyle birlikte bireylerin medya kişilikleriyle kurduğu duygusal bağların yalnızca gerçek kişiler arası ilişkilerle sınırlı olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda Parasosyal Etkileşim Kuramı (Parasocial Interaction Theory), bireylerin medya karakterleriyle geliştirdikleri algılanan sosyal yakınlığı açıklamak amacıyla geliştirilmiş temel yaklaşımlardan biridir (Horton ve Wohl, 1956; Rubin vd., 1985). Kuram çoğu zaman televizyon ve radyo programlarında izleyicilerin, sunucular veya medya kişilikleriyle geliştirdikleri ilişki biçimini açıklamak amacıyla kullanmaktadırlar. Bu kapsamda izleyiciler, kendileriyle doğrudan fiziksel bir etkileşim içerisinde olmayan medya figürlerini tanıdık, yakın veya güvenilir kişiler olarak algılayabilmektedirler (Horton ve Wohl, 1956).

Parasosyal etkileşim kavramı ilk olarak Horton ve Wohl (1956) tarafından ortaya atılmıştır. Horton ve Wohl'un yaklaşımına göre parasosyal etkileşimin oluşmasında belirli iletişimsel unsurlar etkili olmaktadır. Bunların başında medyada kişisinin izleyiciye doğrudan hitap etmesi, gündelik yaşamından kesitler paylaşması ve samimi bir iletişim tarzı kullanması gelmektedir. Geleneksel medya ortamlarında bu unsurlar televizyon sunucuları ve ünlüler aracılığıyla gerçekleşirken, sosyal medya ortamlarında influencer kültürü, bu ilişki biçimini daha yoğun hâle getirmiştir. Çünkü sosyal medya platformları; sürekli erişim, kişisel içerik paylaşımı, doğrudan mesajlaşma algısı, gündelik yaşam sunumu aracılığıyla takipçiler ve influencerlar arasındaki psikolojik yakınlığı artırmaktadır. Bu nedenle influencer pazarlamasının temel gücü yalnızca takipçi sayısından değil, takipçilerin influencerla kurduğu algılanan ilişkiden de kaynaklanmaktadır (Sokolova ve Kefi, 2020).

Parasosyal ilişkinin temel özelliği, gerçek bir karşılıklılık bulunmamasına rağmen bireyin ilişki deneyimini gerçek bir sosyal bağa benzer şekilde yaşamasıdır. İzleyici, medya kişiliğinin yaşamı, düşünceleri ve duyguları hakkında bilgi sahibi oldukça bu kişiyle bir yakınlık hissi geliştirebilir. Bu nedenle parasosyal ilişkiler, nesnel olarak tek taraflı olmalarına rağmen öznel olarak anlamlı sosyal deneyimler oluşturabilmektedir (Horton ve Wohl, 1956; Rubin vd., 1985). Sosyal medya kapsamında ise bu ilişkiler, geleneksel medyadaki parasosyal ilişkilerden farklı olarak daha yoğun bir etkileşim ve karşılıklılık algısı yaratabilmektedir. Takipçilerin yorum yapabilmesi, içerik üreticisinin yanıt verebilmesi ve kişiselleştirilmiş

içeriklerle karşılaşılması, tek yönlü bir medya ilişkisinin karşılıklı bir sosyal ilişkiye daha yakın algılanmasına neden olabilmektedir (Labrecque, 2014).

2.3.1. Yapay Zekâ Influencerları ve Parasosyal İlişkilerin Yeni Biçimi

Yapay zekâ influencerları, parasosyal etkileşim açısından yeni ve karmaşık bir durum ortaya koymaktadır. Geleneksel influencerlarda ilişkinin temelinde gerçek bir insanın varlığı bulunurken, yapay zekâ influencerlarında bu fiziksel ve biyolojik temel ortadan kalkmaktadır. Buna rağmen yapay zekâ influencerları; kişisel hikâyeler anlatabilmekte, duygusal ifadeler kullanabilmekte, takipçileriyle konuşuyormuş gibi iletişim kurabilmekte, belirli bir kişilik ve yaşam tarzı sergileyebilmektedir. Bu durum, parasosyal ilişkinin temelinde "gerçek bir kişinin varlığından" çok, sosyal ilişkiyi çağrıştıran iletişim göstergelerinin bulunduğunu göstermektedir (Horton ve Wohl, 1956; Labrecque, 2014). Başka bir ifadeyle takipçiler için önemli olan yalnızca karşılarındaki varlığın gerçek olup olmadığı değil; o varlığın sosyal yakınlık hissi oluşturabilecek göstergeleri ne ölçüde başarılı biçimde kullanabildiğidir. Yapay zekâ influencerları, geleneksel ünlülerden farklı olarak daha erişilebilir ve gündelik bir kimlik sunmaktadır. Takipçiler, influencerların günlük rutinlerini, kişisel tercihlerini ve yaşam tarzlarını takip ederek onları daha yakından tanıdıklarını düşünebilmektedir. Gerçekte iletişim tek yönlü olsa da algılanan yakınlık, tüketicinin influencerı güvenilir ve samimi bir kaynak olarak değerlendirmesine neden olabilir.

Yapay zekâ influencerları, geleneksel ünlülerden farklı olarak daha erişilebilir ve gündelik bir kimlik sunabilmektedir. Takipçiler, influencerların günlük rutinlerini, kişisel tercihlerini ve yaşam tarzlarını takip ederek onları daha yakından tanıdıklarını düşünebilmektedir. Gerçekte iletişim tek yönlü olsa da algılanan yakınlık, tüketicinin influencerı güvenilir ve samimi bir kaynak olarak değerlendirmesine neden olabilmektedir. Sosyal medya ortamlarının kişiselleştirilmiş içerik, sürekli erişim ve doğrudan iletişim olanağı sunması, parasosyal ilişkilerin oluşumunu ve sürdürülmesini destekleyen koşullar yaratmaktadır (Labrecque, 2014; Sokolova ve Kefi, 2020).Bu göstergeler tüketicide aşağıdaki anlamları oluşturabilmektedir:

Gösterge	Üretilen anlam
Kamera karşısında doğrudan bakış	Kişisel iletişim
Günlük yaşam paylaşımı	Samimiyet ve erişilebilirlik
Duygusal anlatılar	Empati ve bağ kurma
Sürekli görünürlük	Tanıdıklık hissi

Bu kapsamda yapay zekâ influencerlarının başarısının, gerçek bir yaşam deneyimine sahip olmalarından ziyade, gerçek sosyal ilişkilerde kullanılan iletişimsel göstergeleri ve davranış kalıplarını yeniden üretme kapasitesiyle ilişkili olabileceği ileri sürülebilir. Bu değerlendirme, parasosyal ilişkinin nesnel bir karşılıklılıktan ziyade, izleyicinin algıladığı sosyal yakınlık ve etkileşim deneyimi üzerinden açıklanabileceği yönündeki yaklaşımlarla uyumludur (Horton ve Wohl, 1956; Rubin vd., 1985).

Parasosyal etkileşim, tüketici davranışları açısından özellikle güven, marka değerlendirmeleri ve satın alma niyeti ile ilişkilendirilmektedir. Takipçiler, yakınlık hissettikleri influencerların önerilerini daha kişisel ve güvenilir olarak değerlendirebilmektedir. Nitekim influencer pazarlaması araştırmaları, influencerın güvenilirliği ve parasosyal etkileşimin tüketicilerin satın alma niyetleri üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir (Sokolova ve Kefi, 2020). Sosyal medya kapsamında parasosyal ilişkilerin tüketici ile marka arasındaki ilişkiyi de güçlendirebildiği ileri sürülmektedir (Labrecque, 2014).

2.4.Tekinsiz Vadi ve Parasosyal Etkileşimin Birlikte Değerlendirilmesi

Tekinsiz Vadi Kuramı ile Parasosyal Etkileşim Kuramı çoğu zaman birbirinden farklı süreçleri açıklayan yaklaşımlar olarak ele alınmaktadır. Ancak yapay zekâ influencerları söz konusu olduğunda iki kuramın birbirini tamamlayan yönleri bulunmaktadır.

Yapay zekâ influencerı; göz teması, kişisel hikâyeler ve gündelik yaşam paylaşımları aracılığıyla parasosyal yakınlık oluşturabilmektedir. Aynı zamanda yapay yüz, kusursuz görünüm ve dijital köken gibi özellikler nedeniyle tekinsizlik hissi de yaratabilmektedir. İnsan benzerliği ile tekinsizlik arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı ve belirli koşullarda insan benzerliğinin olumlu tepkiler yerine rahatsızlık yaratabileceği daha önceki Tekinsiz Vadi araştırmalarında ortaya konulmuştur (Kätsyri vd., 2015). Dolayısıyla tüketici deneyiminin yalnızca olumlu veya olumsuz olması gerekmemekte; tüketici aynı anda hem bağ kurma hem de mesafe hissetme deneyimi yaşayabilmektedir.

Bu nedenle tekinsizlik ve parasosyal yakınlık birbirinin alternatifi olarak değil, farklı düzeylerde işleyen ve aynı dijital aktörün özellikleri tarafından tetiklenebilen iki algısal süreç olarak değerlendirilebilir. Parasosyal Etkileşim Kuramı, yapay zekâ influencerlarının neden çekici, tanıdık ve sosyal açıdan yakın algılanabileceğini açıklarken; Tekinsiz Vadi Kuramı bu çekiciliğin neden bazı durumlarda rahatsızlık, yapaylık veya mesafe hissiyle birlikte ortaya çıkabileceğini açıklamak için kullanılabilir (Horton ve Wohl, 1956; Mori, 1970; MacDorman ve Ishiguro, 2006).

Bu çalışma, tam olarak bu noktadan hareket ederek tekinsizlik ve parasosyal yakınlığın birbirini dışlayan değil, yapay zekâ influencerlarının görsel ve iletişimsel göstergeleri aracılığıyla birlikte ortaya çıkabilen iki anlamlandırma süreci olduğunu ileri sürmektedir. Çalışma, yapay zekâ influencerlarının tüketici algısını açıklarken bu iki sürecin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Göstergebilim, Tekinsiz Vadi ve Parasosyal Etkileşim Kuramı birlikte ele alındığında, yapay zekâ influencerlarının neden hem "yakın" hem de "uzak", hem "tanıdık" hem de "yabancı" olarak algılanabildiği daha kapsamlı biçimde açıklanabilmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Dijitalleşme, göstergelerin üretim ve dolaşım biçimlerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Sosyal medya platformlarında görseller, videolar, emojiler, filtreler ve

avatarlar yalnızca iletişim araçları değil; kimlik ve anlam üretme araçları hâline gelmiştir. Dijital kültürde bireyler kendilerini yalnızca sözcüklerle değil; görsel tercihler, yaşam tarzı göstergeleri ve estetik kodlar aracılığıyla ifade etmektedirler. Bu durum, influencer kültürünü de doğrudan etkilemekte, yapay zekâ influencerlarını özel bir konuma getirmektedir (Kress, 2010). Çünkü bu karakterler baştan sona göstergeler aracılığıyla oluşturulmaktadır. Yüz, beden, kıyafet, mekân, ses ve davranış biçimleri doğal olarak ortaya çıkan özellikler değil; belirli anlamları üretmek amacıyla tasarlanan unsurlardır.

Araştırma kapsamında ilgili görselden elde edilen veriler, Roland Barthes'ın geliştirdiği göstergebilimsel çözümleme yaklaşımı kullanılarak analiz edilmiştir. Barthes, göstergenin, fiziksel gerçekliğe yansıma yapan düz anlam ile toplumsal ve ideolojik anlamların üretildiği yan anlam katmanlardan oluştuğunu belirtmektedir (Barthes, 1977). Barthes, kitlesel tüketim ürünlerinde yan anlamların zaman içinde doğallaşarak sorgulanmadan kabul edilmesini "söylen" (mitos) kavramı ile açıklamaktadır (Barthes, 1972). Diğer bir ifadeyle göstergenin yalnızca "ne anlama geldiğine" değil, bu anlamın kültür ve ideoloji aracılığıyla nasıl üretildiğine başvurmaktadır. Göstergebilim yaklaşımı, bu karakterlerin görsel kodlarını ve ideolojik anlamlarını çözümlemeye olanak sağlamaktadır. Bu kapsamda, çalışmada yer verilen görsel, sadece görünen işleviyle ele alınmamakta, görseldeki unsurlar aynı zamanda sınıf ve statü farklılıklarını, bedensel kontrol mekanizmalarını tüketim kültürünün, popüler kültürün ve dijital kültürün ürettiği yeni anlamları yansıtmaktadır.

Analiz sürecinde ilgili görsel *(Görsel 1.),* öncelikle düz anlam ve yan anlam temelinde (genel ve görsel bütünlük, moda/estetik, canlılık vb. unsurlar kapsamında) parasosyal etkileşim kuramı ve tekinsiz vadi kuramı kapsamında değerlendirilmiş, sonrasında iki kuramın karşılaştırmalı bir değerlendirmesi yapılmıştır. İlgili görsel, Barthes'ın görsel çözümlemesinde başvurduğu kültür, mit ve ideoloji aracılığıyla çözümlenmiştir. Bu çözümleme ile ekranda sunulan imgelerin arka planında işleyen ideolojik yapıların görünür kılınması amaçlanmıştır (Barthes, 1972). Bu çalışma, bazı sınırlılıklar kapsamında yürütülmüştür. Çalışma nitel araştırma yöntemi kapsamında göstergebilimsel çözümleme ile sınırlandırılmış, herhangi bir örneklem üzerinden görüşlere yer verilmemiştir. Analiz, sadece görselin göstergeleri üzerinden gerçekleştirilmiştir.

4. ANALİZ SONUÇLARI VE BULGULAR

Bu bölümde, aşağıda ilgili görsele *(Görsel 1.)* ait göstergebilimsel çözümlemeler, iki farklı kuram açısından sunulmaktadır.

Çalışmada görselin taşıdığı anlamların çözümlenmesi ile ilgili görselin kapsamında- moda/estetik, tüketim kültürü, özgür yaşam, kadrajın odak noktasına ilişkin değerlendirmeler sunulmaktadır. Görseldeki karakter, tüketim alışkanlığı ve yaşam tarzı üzerinden - iki kuram kapsamında –ayrıntılı bir şekilde analiz edilmektedir.

Görsel 1.

Fotoğrafa ilk baktığımızda Barthes (1977)'a göre ***düz anlam*** olarak karşımıza çıkan temel unsurlar genç kadın, selfie pozu, güneşli hava, kahve, modaya ugun bir kıyafet, doğal yaşam hissi ve instagram estetiği olmaktadır. Bu unsurlar, görüntünün düz anlamıdır.

Görsel ***yan anlam*** olarak özgür yaşam, gençlik kültürü, sosyal statü, tüketim kültürü, modern birey vb. unsurlar sunmaktadır. Ayrıca yapay zekâ influencerı, gerçek insan davranışını taklit ettiğinden "ben de senin gibiyim" mesajını vermektedir.

Göstergebilim açısından, ***gösteren*** selfie; ***gösterilen*** unsur ise samimiyet olarak değerlendirilebilir. Ancak gerçekte bu samimiyet unsuru algoritmik olarak üretildiğinden, gerçek bireyde ilk anlam kırılması, bu aşamada oluşmaktadır.

Barthes (1977)'ın mit ***kavramına*** göre görsel "Gerçek olmak önemli değil; gerçek gibi görünmek yeterlidir" şeklinde bir anlam üretmektedir. Bu kapsamda influencer artık insan olmak zorunda değildir ve bu durum, dijital çağın yeni mitidir. Tablo 1'de görselin Parasosyal Etkileşim Kuramı açısından göstergebilimsel analizi sunulmaktadır.

Tablo 1. Parasosyal Etkileşim Kuramı Açısından Göstergebilimsel Analiz

Gösteren	**Düz Anlam**	**Yan Anlam**	**Parasosyal Etkileşim Açısından Değerlendirme**
Selfie kompozisyonu	Fotoğraf, kişinin kendisi tarafından çekilmiş olarak görünmektedir.	Günlük yaşamın doğal ve samimi paylaşımı	İzleyicide "aynı anı birlikte yaşıyoruz" hissi oluşturarak tek yönlü yakınlık algısını güçlendirebilir.
Kameraya yönelen yüz	Kişi kameraya dönük poz vermektedir.	Doğrudan iletişim ve kişisel etkileşim çağrışımı	Takipçinin kendisini doğrudan muhatap alınmış gibi hissetmesini destekleyebilir.
Dudak pozu	Dudaklar büzülmüş bir şekilde poz verilmiştir.	Eğlenceli, rahat ve sosyal medya estetiğine uygun bir ifade	Kişinin gündelik ve ulaşılabilir biri olduğu algısını güçlendirebilir.
İçeceğin elde tutulması	Soğuk içecek, kameraya doğru kaldırılmıştır.	Yaşam tarzı paylaşımı ve günlük deneyimlerin sergilenmesi	Takipçinin paylaşılan deneyime ortak olduğu hissini destekleyebilir.
Palmiye ağaçları ve güneşli bir ortam	Açık havada çekilmiş bir fotoğraf	Tatil, keyifli yaşam ve pozitif duygu durumu	Paylaşılan yaşam tarzının izlenmesini ve takip edilmesini teşvik edebilir.
Kadrajın kişiye odaklanması	Yüz, fotoğrafın merkezindedir.	Dijital kimlik ve bireysel görünürlük vurgusu	Kişi ile izleyici arasında psikolojik yakınlık kurulmasını kolaylaştırabilir.
Modern kıyafet ve aksesuarlar	Desenli kıyafet ve omuz çantası	Moda, bireysellik ve gençlik kültürü	Dijital kimliğin estetik sunumunu güçlendirerek takipçi ilgisini artırabilir.

Influencerın kameraya bakışı ve günlük yaşam paylaşımı, parasosyal etkileşim açısından gerçek bireyde “bana konuşuyor”, “benim gibi biri” algısı yaratmaktadır. Kahve içmesi rutin bir hayatı simgelerken, paylaşımda bulunması ve hikâye anlatımı, bireyde bağlanma ve arkadaşlık hissi, güvenebilme vb. duygular uyandırabilmektedir. Bu kapsamda Barthes’ın Parasosyal Etkileşim Kuramına göre parasosyal etkileşimin yakınlık algısı yarattığı ve güven oluşturduğu söylenebilir. Bu kuram çerçevesinde insan benzeri davranışlar, satın alma niyetini de artırabilmektedir. Ancak aşırı gerçeklik, tekinsizlik hissini tetikleyebilecektir. Görselin Tekinsiz Vadi Kuramı açısından analizi tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Tekinsiz Vadi Kuramı Açısından Göstergebilimsel Analiz

Gösteren	**Düz Anlam**	**Yan Anlam**	**Tekinsiz Vadi Kuramı Açısından Değerlendirme**
Pürüzsüz cilt görünümü	Cilt homojen ve kusursuz görünmektedir.	Dijital estetik, filtre veya görüntü işleme çağrışımı	Gerçek insan görünümüne çok yaklaşan ancak idealize edilmiş estetik, bazı izleyicilerde hafif yapaylık hissi oluşturabilir.
Simetrik yüz hatları	Yüz oranları dengeli görünmektedir.	İdeal güzellik standartları	Yüksek estetik düzenleme algısı, doğal görünüm ile dijital temsil arasındaki sınırı belirsizleştirebilir.
Canlı renk doygunluğu	Gökyüzü, kıyafet ve cilt tonları oldukça canlıdır.	Gerçekliğin estetik olarak güçlendirilmesi	Dijital ortamın idealize edilmiş olması, görsel kodları çağrıştırabilir.
Kusursuz kompozisyon	Kişi ve arka plan dengeli biçimde kadraja yerleştirilmiştir.	Planlanmış sosyal medya estetiği.	Fotoğrafın doğal görünmesine rağmen estetik olarak optimize edildiği izlenimini verebilir.
Yüzün merkeze alınması	Fotoğrafın odak noktası yüzdür.	Dijital kimliğin ön plana çıkarılması	İzleyicinin yüz ayrıntılarına odaklanmasını sağlayarak doğal-yapay ayrımını daha belirgin hâle getirebilir.
Moda ve estetik sunum	Modern kıyafet ve saç modeli dikkat çekmektedir.	Dijital benlik sunumu ve ideal görünüm	Sosyal medyada oluşturulan ideal birey algısını destekleyebilir.
Genel görsel bütünlük	Görsel estetik açıdan uyumlu görünmektedir.	Kusursuz yaşam ve ideal benlik temsili	İnsan gerçekliğinden çok dijital olarak optimize edilmiş bir kimlik izlenimi oluşturabilir; bu da bazı izleyicilerde hafif tekinsizlik hissi uyandırabilir.

Influencerın gülümsemesi, kameraya poz vermesi; ilk olarak mutluluk, iletişim, günlük yaşam mesajları verirken; arka planda samimiyet, yakınlık ve doğallık hissi olarak algılanmaktadır. Tekinsiz Vadi Kuramı açısından değerlendirildiğinde samimiyet ve mutluluk, fazla kusursuz olduğu için yapay görünebilir. Kurulan göz teması, iletişim ve yakınlık ise donuk bakış olarak algılanıp rahatsızlık oluşturabilir. Her ne kadar günlük yaşam ve doğallık unsurlarına yer verilse de, tüketici görselin gerçekte CGI üretimi olduğunu bildiğinden, paylaşım inandırıcılığını kaybedebilir. Bu kapsamda insan benzeri davranışlar, satın alma niyetini artırabilmekte fakat tekinsizlik hissi belirli bir eşiği aştığında bu etki tersine dönebilmektedir. Görselin Parasosyal Etkileşim Kuramı ve Tekinsiz Vadi Kuramı açısından Karşılaştırmalı göstergebilimsel analizi Tablo 3'de sunulmaktadır.

Tablo 3. Görselin Parasosyal Etkileşim Kuramı ve Tekinsiz Vadi Kuramı Açısından Karşılaştırmalı Göstergebilimsel Analizi

Gösteren	Düz Anlam	Parasosyal Etkileşim Kuramı	Tekinsiz Vadi Kuramı
Selfie kompozisyonu	Fotoğraf kişinin kendisi tarafından çekilmiş görünmektedir.	Günlük yaşamın paylaşımı izlenimi oluşturarak, samimiyet ve izleyiciyle psikolojik yakınlık hissini güçlendirebilir.	Doğal görünüm algısını desteklediği için tekinsizlik hissini azaltabilir.
Kameraya yönelim	Kişi kameraya dönük poz vermektedir.	Doğrudan iletişim hissi oluşturarak izleyicinin kendisini etkileşimin bir parçası gibi hissetmesini sağlayabilir.	Yüzün ayrıntılarını öne çıkardığı için izleyici, dijital estetik unsurlarını daha fazla fark edebilir.
Yüz görünümü	Cilt pürüzsüz ve yüz simetrik görünmektedir.	Estetik görünüm takip edilen kişiye yönelik hayranlık ve ilgiyi artırabilir.	Kusursuz görünüm doğal insan yüzü ile dijital estetik arasındaki sınırı belirsizleştirerek bazı izleyicilerde hafif yapaylık hissi oluşturabilir.
Dudak pozu (duck face)	Dudaklar büzülmüş şekilde poz verilmiştir.	Eğlenceli ve sosyal medya kültürüne uygun bir ifade olarak samimiyet algısını destekleyebilir.	Tek başına tekinsizlik oluşturmaz; ancak idealize edilmiş yüz estetiğiyle birleştiğinde yapaylık algısını güçlendirebilir.
İçecek	Elde renkli bir içecek bulunmaktadır.	Günlük yaşamın paylaşımı ve deneyim aktarımı hissi oluşturarak parasosyal bağı destekleyebilir.	Tekinsiz vadi açısından belirgin bir etkisi yoktur; daha çok yaşam tarzı göstergesi olarak işlev görür.
Palmiye ağaçları ve açık hava	Güneşli dış mekân görülmektedir.	Pozitif yaşam tarzı ve ulaşılabilirlik algısı oluşturarak izleyiciyle duygusal yakınlığı artırabilir.	Doğal çevre, yüzün olası dijital estetiği ile kontrast oluşturarak gerçeklik algısını sorgulatabilir.
Kıyafet ve saç modeli	Modern desenli kıyafet ve dikkat çekici saç modeli görülmektedir.	Dijital kimliğin özgün ve dikkat çekici biçimde	Stilize görünüm, dijital değer algısını güçlendirebilir;

		sunulmasını destekler.	ancak tek başına tekinsizlik yaratmaz.
Renk doygunluğu ve görsel estetik	Canlı renkler ve estetik dikkat çekmektedir.	Görsel çekiciliği artırarak içerikle etkileşimi teşvik edebilir.	Gerçekliğin estetik olarak optimize edildiği izlenimini vererek doğal-yapay sınırını bulanıklaştırabilir.
Genel temsil biçimi	Günlük yaşamdan estetik bir kesit sunulmaktadır.	"Yakın, samimi ve ulaşılabilir sosyal medya figürü" anlamını üretir.	"Doğal görünüme çok yakın ancak estetik olarak idealize edilmiş dijital birey" anlamını üretebilir.

İki kuram birlikte değerlendirildiğinde, ilgili görsel iki farklı anlam düzeyinde okunabilir. Parasosyal Etkileşim Kuramı; selfie formatı, kameraya yönelim ve gündelik yaşam unsurları sayesinde izleyiciyle samimiyet ve psikolojik yakınlık kurulmasını açıklarken; Tekinsiz Vadi Kuramı; idealize edilmiş yüz görünümü, yüksek görsel estetik ve dijital kusursuzluk algısının, gerçek ile dijital temsil arasındaki sınırı belirsizleştirerek bazı izleyicilerde hafif bir yapaylık veya tekinsizlik hissi oluşturabileceğini düşündürür. Böylece aynı görsel hem "*yakın ve ulaşılabilir kişi"* hem de "*dijital olarak estetikleştirilmiş kişi*" anlamlarını eş zamanlı üreten çok katmanlı bir gösterge sistemi olarak değerlendirilebilir. Bu yorum, tek bir fotoğrafa dayanarak düzenleme veya filtre kullanıldığı sonucuna varmaz; görselin taşıdığı estetik kodların olası kültürel anlamlarını analiz eder.

Çalışmada konu alınan iki kuram arasında genel bir karşılaştırma yapabilmek için odak noktası, temel gösterge, izleyicide oluşan etki ve üretilen mit olmak üzere temel karşılaştırma boyutları dikkate alınmıştır. Bu boyutlar üzerinden yapılan karşılaştırmalı analiz sonuçları Tablo 4'de sunulmaktadır.

Tablo 4. Genel Karşılaştırma

Karşılaştırma Boyutu	Parasosyal Etkileşim Kuramı	Tekinsiz Vadi Kuramı
Odak Noktası	İzleyici ile içerik üreticisi arasında psikolojik yakınlık kurulması	Dijital insan temsilinin ne kadar doğal algılandığı
Temel Gösterge	Selfie, doğrudan bakış, gündelik yaşam paylaşımı	Pürüzsüz cilt, simetri, yüksek estetik, idealize edilmiş görünüm
İzleyicide Oluşan Etki	Yakınlık, samimiyet, aidiyet ve etkileşim hissi	Doğallık ile yapaylık arasında değişen algı; bazı izleyicilerde hafif tekinsizlik hissi
Üretilen Mit	"İçerik üreticisi benimle günlük yaşamını paylaşan, ulaşılabilir biridir."	"Dijital olarak kusursuzlaştırılmış görünüm, yeni güzellik normudur."

İki kuram birlikte ele alındığında, görselin dikkat çekici bir ikili yapı sergilediği söylenebilir. İlgili görsel, bir yandan samimiyet, erişilebilirlik ve gündelik yaşam paylaşımı üzerinden izleyiciyle yakınlık kurmaya çalışırken, diğer yandan idealize edilmiş estetik kodlar aracılığıyla dijital olarak kurgulanmış bir benlik sunumu gerçekleştirmektedir. Bu durum, günümüz sosyal medya kültüründe içerik üreticilerinin hem "gerçek ve ulaşılabilir" hem de "estetik açıdan kusursuz" görünme beklentisini aynı anda karşılamaya çalıştıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Çalışmanın odak noktası, tekinsizlik ve parasosyal yakınlığın birbirini dışlayan iki süreç olmadığı; yapay zekâ influencerlarının, görsel göstergeleri aracılığıyla eşzamanlı olarak üretilen ve tüketici algısını birlikte şekillendiren iki anlamlandırma süreci olduğu yönündeki kuramsal önermedir. Bu doğrultuda çalışma, Roland Barthes'ın göstergebilim yaklaşımını Tekinsiz Vadi Kuramı ve Parasosyal Etkileşim Kuramı ile bütünleştirerek yapay zekâ influencerlarının görsel temsillerinin, tüketici algısını nasıl biçimlendirdiğini açıklayan bir kavramsal çerçeve önermektedir (Barthes, 1957, 1977; Mori, 1970; Horton ve Wohl, 1956).

Göstergebilimsel analiz sonucunda, incelenen görselin hem Parasosyal Etkileşim Kuramı hem de Tekinsiz Vadi Kuramı açısından farklı fakat birbirini tamamlayan anlam katmanları ürettiği görülmektedir. Parasosyal etkileşim perspektifinden değerlendirildiğinde, selfie kompozisyonu, kameraya yönelim, gündelik yaşamdan bir anın paylaşılması ve rahat beden dili gibi görsel göstergeler, içerik üreticisi ile izleyici arasında samimiyet ve psikolojik yakınlık algısını desteklemektedir. Bu göstergeler, sosyal medyada sıkça kullanılan "doğal ve ulaşılabilir kişi" temsilini yeniden üreterek izleyicinin içerik üreticisiyle tek yönlü de olsa duygusal bir bağ kurmasını kolaylaştırabilir (Horton ve Wohl, 1956). Nitekim sosyal medya kapsamında parasosyal etkileşimin olumlu ilişki sonuçları ve satın alma niyetiyle ilişkili olabileceğine yönelik bulgular bulunmaktadır (Labrecque, 2014; Liu,2025).

Buna karşılık Tekinsiz Vadi Kuramı açısından aynı görsel, idealize edilmiş yüz görünümü, pürüzsüz cilt dokusu, simetrik yüz hatları ve yüksek görsel estetik gibi göstergeler üzerinden okunabilir. Bu unsurlar, insan görünümünü tamamen yapay hâle getirmemekle birlikte, dijital estetik ile doğal görünüm arasındaki sınırı belirsizleştiren bir temsil biçimi sunmaktadır. Böyle bir temsil, bazı izleyiciler tarafından estetik ve çekici olarak algılanırken, bazı izleyicilerde doğal olmayan bir görünüm hissi oluşturabilir. Bu değerlendirme, fotoğrafın filtre veya düzenleme içerdiği anlamına gelmemekle beraber; görselin estetik kodlarının kültürel anlamına ilişkindir. Bununla birlikte Tekinsiz Vadi literatürü, insan benzerliğindeki her artışın otomatik olarak tekinsizlik yaratmadığını; özellikle insan ve yapay özellikler arasındaki algısal uyumsuzluğun, önemli bir açıklayıcı faktör olabileceğini göstermektedir (Kätsyri vd., 2015).

Analiz kapsamındaki görsel, sadece bireysel bir özçekim olarak değil; sosyal medya kültürünün ürettiği estetik, kimlik ve iletişim pratiklerini yansıtan çok katmanlı bir gösterge sistemi olarak değerlendirilebilir. Parasosyal Etkileşim Kuramı, izleyiciyle kurulan psikolojik yakınlığı açıklarken, Tekinsiz Vadi Kuramı, bu yakınlığın dijital estetikle nasıl şekillendiğini ve idealize edilmiş görünümlerin gerçeklik algısını nasıl etkileyebileceğini anlamaya katkı sağlamaktadır. Bu nedenle iki kuram birlikte kullanıldığında, sosyal medya görsellerinin hem iletişimsel hem de görsel temsil boyutlarını bütüncül biçimde açıklayan tamamlayıcı bir kuramsal çerçeve sunulmaktadır.

Kuramların birlikte değerlendirilmesi, çalışmaya bütüncül bir bakış açısı getirmektedir. Tekinsiz Vadi ile Parasosyal Etkileşim ilk bakışta farklı yönlere işaret ediyor gibi görünse de, yapay zekâ influencerları kapsamında aynı dijital karakterin farklı özellikleri üzerinden birlikte değerlendirilebilir. Parasosyal Etkileşim, tüketicinin dijital karakteri sosyal açıdan yakın ve tanıdık algılamasını açıklarken, Tekinsiz Vadi, yaklaşımı insan benzerliğinin belirli koşullarda neden olumsuz duygusal tepkilerle ilişkilendirilebildiğini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Ancak bu iki süreç arasındaki ilişkinin doğrusal olduğu veya insan benzerliği arttıkça parasosyal bağın zorunlu olarak güçlenip belirli bir eşikten sonra tekinsizliğe dönüştüğü mevcut literatür tarafından kesin biçimde ortaya konmuş değildir. Kätsyri vd. (2015), Tekinsiz Vadi etkisinin koşula bağlı olduğunu ve algısal uyumsuzluk gibi faktörlerin dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu nedenle bu çalışma, tekinsizlik ile parasosyal yakınlık arasındaki ilişkinin doğrusal bir nedensellik ilişkisi olmaktan ziyade, tüketicinin yapay zekâ influencerını anlamlandırma sürecinde bir arada bulunabilecek iki farklı algısal boyut olarak ele alınmasını önermektedir. Tekinsizlik arttığında güvenin ve parasosyal ilişkinin mutlaka azalacağı varsayımı da ampirik olarak ayrıca test edilmelidir. Bu kapsamda tüketici algısının iki kuramın etkileşimiyle şekillenebileceği ileri sürülebilir; ancak bu ilişkinin yönü ve gücü, gelecekte gerçekleştirilecek ampirik araştırmalarla ortaya konmalıdır.

Söz konusu iki kuram birlikte ele alındığında, yapay zekâ influencerlarının tüketici algısını açıklamada birbirini tamamlayan bütüncül bir kuramsal çerçeve sunduğu ileri sürülebilir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda bu çerçeve; güven, marka tutumu, satın alma niyeti, özgünlük algısı ve etik değerlendirmeler gibi değişkenlerle desteklenerek ampirik olarak test edilebilir. Özellikle influencerların güvenilirliği ve parasosyal etkileşimin satın alma niyetiyle ilişkili olduğuna yönelik bulgular, bu değişkenlerin yapay zekâ influencerları kapsamında ayrıca incelenmesini anlamlı kılmaktadır (Sokolova ve Kefi, 2020).

Tekinsiz Vadi Kuramı, insan benzerliği ve yapaylık arasındaki ilişkinin belirli koşullarda neden rahatsızlık yaratabileceğini açıklarken; Parasosyal Etkileşim Kuramı, medya kişileriyle neden sosyal ve psikolojik yakınlık hissedilebildiğini açıklamaktadır (Mori, 1970; Horton ve Wohl, 1956). Çalışmanın sonucunda yapay zekâ influencerlarının, dijital pazarlamanın yeni aktörleri olarak yalnızca ürün tanıtan sanal karakterler olmadığı; aynı zamanda toplumsal anlam üreten, kimlik ve yaşam tarzı temsilleri oluşturan ve tüketici davranışını etkileyebilecek kültürel göstergeler olduğu ileri sürülebilir. Sosyal medya ortamında sunulan her görsel; gerçeklik, kimlik, güzellik, samimiyet, arkadaşlık ve tüketim kültürü gibi kavramların yeniden yorumlanmasına katkıda bulunabilmektedir. Dolayısıyla tüketicilerin yapay zekâ influencerlarına yönelik algıları, yalnızca teknolojik yeterlilikle değil, aynı zamanda görsel göstergeler, kültürel kodlar ve psikolojik süreçlerle de şekillenebilmektedir.

KAYNAKLAR

Barthes, R. (1957). *Mythologies*. Éditions du Seuil.

Barthes, R. (1972). *Mythologies* (A. Lavers, Trans.). Hill and Wang. (Original work published 1957).

Barthes, R. (1977). *Image-music-text* (S. Heath, Çev.) Fontana Press.

Choudhry, A., Arora, N., & Puri, S. (2022). Virtual influencers: The new frontier of influencer marketing. *Journal of Digital & Social Media Marketing*, 10(2), 155-167.

Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K., & Freberg, L. A. (2011). Who are the social media influencers? A study of public relations practitioners' perceptions. *Public Relations Review*, 37(1), 90-92.

Horton, D., & Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry, 19*(3), 215–229.

Jin, S. V. (2023). "To comply or to react, that is the question:" The roles of humanness versus eeriness of AI-powered virtual influencers, loneliness, and threats to human identities in AI-driven digital transformation. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans, 1*(2), 100011.

Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68.

Kätsyri, J., Förger, K., Mäkäräinen, M., & Takala, T. (2015). A review of empirical evidence on different uncanny valley hypotheses: Support for perceptual mismatch as one road to the valley of eeriness. *Frontiers in Psychology,* 6, 1-6.

Khamis, S., Ang, L., & Welling, R. (2017). Self-branding, 'social media influencers' and the celebrity economy. *Celebrity Studies*, 8(2), 191-208.

Kim, H., & Park, M. (2023). Virtual influencers' attractiveness effect on purchase intention: A moderated mediation model of the product–endorser fit with the brand. *Computers in Human Behavior, 143*, 107703.

Koles, B., Audrezet, A., Guidry Moulard, J., Ameen, N., & McKenna, B. (2024). The authentic virtual influencer: Authenticity manifestations in the metaverse. *Journal of Business Research,* 170, 114-325.

Kress, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. Routledge.

Labrecque, L. I. (2014). Fostering consumer–brand relationships in social media environments: The role of parasocial interaction. *Journal of Interactive Marketing, 28*(2), 134–148.

Lim, R. E., & Lee, S. Y. (2023). “You are a virtual influencer!”: Understanding the impact of origin disclosure and emotional narratives on parasocial relationships and virtual influencer credibility. *Computers in Human Behavior, 148*, 107897.

Liu, S. (2025). “Exploring purchase intention in online influencer marketing campaigns through an integrated model.” *Sage Open,* 15(3).

Lou, C., & Yuan, S. (2019). Influencer marketing: How message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media. *Journal of Interactive Advertising, 19*(1), 58–73.

Lou, C., Kiew, S. T. J., Chen, T., Lee, T. Y. M., Ong, J. E. C., & Phua, Z. (2022). Authentically fake? How consumers respond to the influence of virtual influencers. *Journal of Advertising,* 52(4), 540–557.

Lou, C., Tan, K. J., & Chen, X. (2022). Investing in a virtual influencer: A branding perspective on virtual influencer marketing. *Journal of Advertising Research*, 62(4), 312-327.

Mac Dorman, K. F., & Chattopadhyay, D. (2016**).** Reducing uncanny valley effects in 3D animation and digital puppetry. *Computers in Human Behavior*, 55, 356-369.

MacDorman, K. F., & Ishiguro, H. (2006). The uncanny advantage of using androids in cognitive and social science research. *Interaction Studies, 7*(3), 297–337.

Mori, M. (1970). The uncanny valley. *Energy*, 7(4), 33-35.

Mori, M. (2012). The uncanny valley. *IEEE Robotics & Automation Magazine, 19*(2), 98–100.

Mori, M., MacDorman, K. F., & Kageki, N. (2012). The uncanny valley [From the Field]. *IEEE Robotics & Automation Magazine*, 19(2), 98-100.

Moustakas, E., Lamba, N., Mahmoud, D., & Ranganathan, C. (2020). Blurring lines between fiction and reality: The rise of virtual influencers. *2020 International Conference on Cyber Security and Protection of Digital Services (Cyber Security)*, 1-6.

Mrad, M., Ramadan, Z., & Nasr, L. I. (2022). Computer-generated influencers: The rise of digital personalities. *Marketing Intelligence & Planning, 40*(5), 589–603.

Robinson, B. (2020). Towards an ontology of Isabelle/Lil Miquela: Digital humans, artificial intelligence, and the celebrity economy. *Journal of Visual Culture*, 19(3), 365-385.

Rubin, A. M., & McHugh, M. P. (1987). Development of parasocial interaction relationships. *Journal of Broadcasting & Electronic Media, 31*(3), 279–292.

Rubin, A. M., & Perse, E. M. (1987). Audience activity and soap opera involvement: A uses and effects investigation. *Human Communication Research, 14*(2), 246–268.

Rubin, A. M., Perse, E. M., & Powell, R. A. (1985). Loneliness, parasocial interaction, and local television news viewing. *Human Communication Research, 12*(2), 155–180.

Sands, S., Ferraro, C., Campbell, C., & Tsao, M. V. (2022). Managing the human-chatbot boundary: Insights from the uncanny valley. *Business Horizons*, 65(4), 515-525.

Sokolova, K., & Kefi, H. (2020). Instagram and YouTube bloggers promote it, why should I buy? How credibility and parasocial interaction influence purchase intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services, 53*, 101742.

Stein, J. P., Ohler, P., & Göritz, A. S. (2022). Same, same, but different? Parasocial interactions with human and virtual influencers on Instagram. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2022, 1-12.

BÖLÜM 23

Göstergebilim Çerçevesiyle Bursa Yıldırım Camii ve Yazı Süslemeleri Hakkında Bir Deneme

Türkan Acar[1]

[1] Prof. Dr.,Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
Orcid ID: 0000-0003-4357-8411

Bursa Yıldırım Camii, çeşitli kaynaklarda yer aldığı üzere, zaviyeli, çapraz mihferli, yan kanatlı, Bursa tipi gibi çeşitli adlandırmaları olan bir tabhaneli camidir[2]. Yapı, avlu, ibadet mekânı, avluya açılan iki eyvan ve dört tane tabhane mekânından oluşmaktadır. Tabhaneli camiler, inşa edildikleri bölgelerin İslamlaşması, Türk nüfusunun artması görüşünün ve bu görüşü paylaşan insanların ülkülerinin, inanç ve düşüncelerinin en somut şekilde tezahür ettiği yapılardır. İslam'ı yayma isteği, hem dönemin toplumsal yapısının bir tezahürüdür hem de dönemin hükümdarının yöneldiği bir hedeftir. Bursa Yıldırım Camii'nin ibadet mekânı olarak kullanılan güney eyvanının duvarlarında yer alan dini içerikli yazılar ve müsenna resim-yazı şeklindeki istiflenen Besmele yapıya simgesel anlamlar yüklemektedir. Cami mimarisinde kubbe, mihrap, minber, kapı kanatları, duvar yüzeyleri, pencere alınlıkları gibi çeşitli yüzeylerde, taş, kalemişi, çini, ahşap gibi farklı malzemelerle Kur'an-ı Kerim'de yer alan sureler ya da surelerdeki bazı ayetler; İsm-i celâl, Esmâ-i Hüsnâ, İsm-i şerîf, Çâr-ı yâr-ı Güzîn, Aşere-i Mübeşşere, Ehl-i beyt vb. isimler ile çeşitli Hadis-i Şeriflerin kullanılması sıklıkla görülen bir uygulamadır. Yıldırım Camii'ndeki yazı ve resim-yazının simge, ikonografi ve inanç sistemi içerisindeki yeri analiz edilmiş, göstergebilim açısından değerlendirilmiştir. Yapılan araştırma ile birlikte dini içerikli yazıların farklı yüzey ve malzemelerde çeşitli yapılarda da yer aldığı tespit edilmiş ve günümüzde de cami yazılarının kullanımının devam ettiği görülmüştür.

Yıldırım Camii, Bursa merkezde, *Yıldırım Semti*'nde, *Cümlekapı Caddesi*'ndedir. Bir külliye içerinde yer alan cami dışında yapı topluluğu içerisinde medrese, türbe[3], hamam ve dar'üş-şifa bulunmaktadır[4]. Yapının inşa kitabesi yoktur. Vakfiyesi H. 802/M. 1400 tarihlidir. Yapı, vakfiyenin hazırlandığı tarihten evvel, muhtemelen *Yıldırım Bayezid* tahta çıktıktan (1389) birkaç sene sonra inşa edilmiş olmalıdır[5].

Yıldırım Camii, avlu, ibadet mekânı, avluya açılan iki eyvan ve dört tane tabhane mekânından oluşan tabhaneli camiler tipindedir[6]. Yapının kuzeyinde beş birimli bir son cemaat yeri, kuzeydoğusu ve kuzeybatısında da birer minare yer almaktadır. Kuzeyindeki sekizgen planlı şadırvan yenidir.

---

[2]Tabhaneli camilerin etimolojisi, kökeni ve gelişimi için bkz. Eyice, 1962a, s. 1-80, 1962b, s. 187-88, 1970, s. 171-196; Çetintaş, 1946, 1958; Emir, 1994; Acar, 2007: 11-20; 2011: 15-38; 2013: 303-326.

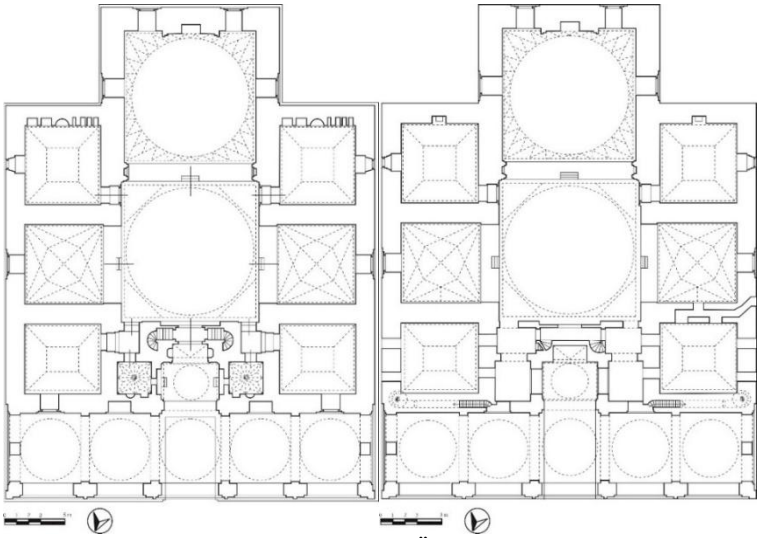
[3]Caminin kuzeyinde yer alan türbe, külliyeye *Yıldırım*'ın ölümünden sonra eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayverdi, 1969: 44.

[4]Yapının 802 tarihli vakfiyesinde, müştemilat olarak, matbahlar, mahzenler, hamam, iki medrese, han, hademelerin yerleri, ahır, kuyu ve dar'üş-şifa gösterilmiştir. Bunlardan şimdi matbahlar, mahzenler, su kemeri, ahır ve medreselerden biri yoktur, ayrıntılı bilgi için Bkz. Ayverdi, 1989: 420-25; Cantay, 2002: 33-34.

[5]Tarihlendirme konusundaki değerlendirmeler için bkz. Ayverdi, 1989: 419, 420-425, 429; 1969: 37-46; Çetintaş, 1958: 22-23.

[6]Bursa Yıldırım Cami'nin plan, mimari ve süsleme özellikleri için bkz. Acar, 2007: 83-107; 2011: 139-158, Res. 78-85.

Son cemaat yeri ve yapının dış cepheleri farklı boyutlarda mermerle kaplanmıştır. Erken dönem Bursa yapılarında mermerin tüm yapıda kullanıldığı ilk eser Yıldırım Camii'dir[7]. Tonoz, kubbe gibi örtü elemanlarında ve geçişlerde ise tuğla kullanılmıştır. Yıldırım Camii'nde mermer duvarlar profilli saçaklarla son bulmaktadır. Örtü kaplamaları ise kurşundur.

Şekil 1-2. Bursa Yıldırım Camii. Zemin ve Üst Kat Planları (*Acar, 2007: 86-87*).

İbadet Mekânındaki Yazılar

Bursa Yıldırım Camii, taş, çini, alçı, ahşap ve kalemişi süslemelerle yoğun bir süsleme programına sahiptir[8]. Çalışmamızda yapının ibadet mekânı duvarlarında yer alan kalemişi hat ve resim-yazı örneği üzerinde bir değerlendirme yapılacağı üzere bu bölümde sadece ibadet mekânındaki kalemişi hatlar ele alınmıştır.

Cami mimarisinde kubbe, mihrap, minber, kapı kanatları, duvar yüzeyleri, pencere alınlıkları gibi çeşitli yüzeylerde, taş, kalemişi, çini, ahşap gibi farklı malzemelerle Kur'an-ı Kerim'de yer alan sureler ya da surelerdeki bazı ayetler; İsm-i celâl, Esmâ-i Hüsnâ, İsm-i şerîf, Çâr-ı yâr-ı Güzîn, Aşere-i Mübeşşere, Ehl-i beyt vb. isimler ve çeşitli Hadis-i Şeriflerin kullanılması sıklıkla görülen bir uygulamadır[9]. Yıldırım Camii'nin ibadet mekânı duvarları ve mihrabında da çeşitli yazılar yer almaktadır: İbadet mekânının doğu ve batı duvarlarındaki daire şeklinde

[7]Bayezid döneminde malzeme ve süsleme, boyutları büyüyen yapılarda prestij diline dönüşmüştür. Ancak burada prestijin daha çok malzeme ile vurgulandığı dikkati çekmektedir. Külliyeyi oluşturan diğer yapılardan medrese ve darüşşifada gözenekli küfeki ve kumtaşı kullanılmışken bu yapıda mermer kullanılmış olması yapıya diğerlerinden daha fazla önem verilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. Özbek, 2002: 188.

[8] Yapıdaki süsleme programının detaylı anlatımı, çizimleri ve fotoğrafları için bkz. Acar, 2007: 83-107, Res. 83-134; 2011: 139-158, Res. 78-85.

[9]Farklı örnekler için bkz. Tüfekçioğlu, 2001:471.

madalyonlarda *Nebe Suresi*[10], yıldızların arasında da "*Azim olan Allah ne güzel doğru söyledi*" ya da "*Allah doğru söyledi*" şeklinde anlamı olan "*Sadakallahülazim*" yazılıdır.

Batı duvarının kuzey ucundan itibaren üstteki kare kartuşlarda kuzeyden güneye doğru "*19. yüzyıl*", ilk kartuşta Hz. Muhammed'in torununun ismi olan "*Hasan*", sonrasında da halife isimlerinden "*Osman*" ile "*Ebu Bekir*"in isimlerini yer almaktadır. Alt sırada ise müsenne şeklinde istiflenmiş "*Bismillâhirrahmânirrahîm*" *Besmele-i Şerif* verilmiştir. Doğu duvarı üstteki kartuşlarda sırası ile "*Ömer*", "*Ali*", "*Hüseyin*", alt sırada yine batı duvarında olduğu gibi müsenne şeklinde istiflenmiş "*Besmele-i Şerif*" şekilde devam etmektedir. Her iki duvarda da daire şeklindeki büyük madalyonların merkezinde, harflerin kollarının uzatılmasıyla oluşturulmuş sekizgen bir yıldız, bu yıldızın içinde "*Sadakallahül azim*", "Azim olan Allah ne güzel ne doğru söyledi", daire içerisini çevreleyecek şekilde istiflenmiş *Nebe (Amme) Suresi* verilmiştir. Madalyon ve balık motifleri palmet, rumi ve kıvrım dallarla çevrelenmiştir. Nesih yazı çeşidi ile verilen yazılar, siyah renkle, süslemeler ise kahverengi ve yer yer mavi renkle verilmiştir.

Güney duvarında, mihrabın batısında, üstte daire şeklinde yazıda *Ali-İmran Suresi 37. Ayeti*'nin bir kısmı, "*Fe tekabbeleha rabbuha bi kabulin hasenin*"[11], altındaki enine dikdörtgen kartuş içerisinde de *Bakara Suresi 115. Ayeti*'nin bir bölümü, "*fe eynema tuvellu fe semme vechullah*"[12], mihrabın doğusundaki daire şeklinde madalyonun içerisinde *İhlas Suresi*[13] yer alırken, altındaki dikdörtgen kartuşta ise, "*Müminlerin iman bakımından en mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanıdır*" şeklindeki bir hadis bulunmaktadır[14].

Bursa Yıldırım Camii'nin duvarlarında yer alan bu kalemişi yazıların hattatına yönelik yapıda herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda Bursa Yeşil Camii'nin aynı zamanda imamı da olan Hattat İbrahim Efendi'nin Yeşil Cami ile Ulu Cami ve Yıldırım Camii'nin yazılarını yazdığı ve Yıldırım Camii'ndeki yazıların 1855 depremi sonrası gerçekleştirilen tamirat sonrasına ait olduğu belirtilmektedir[15].

---

[10]Nebe Sûresi Mekke döneminde inmiştir. 40 âyettir. Sûre, adını ikinci âyette geçen "enNebe" kelimesinden almıştır. Nebe', haber demektir. Sûrede, ölüm ötesi hayatın varlığını ispat çerçevesinde, kıyamet, öldükten sonra dirilme ve hesap için toplanma konularına yer verilmektedir. (https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/nebe-suresi-78/ayet-1/kuran-yolu-meali-5 Erişim Tarihi: 09.02.2026).

[11]"Bunun üzerine rabbi ona hüsnükabul gösterdi". Bursa'daki Orhan Camii, Hüdâvendigâr Camii, Yeşil Camii ve Muradiye Camii'nin mihraplarında aynı ayet yer almaktadır.

[12]"Nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yönü orasıdır". Bursa Ulu Camii'nin mihrabında Bakara Sûresi'nin yer almaktadır.

[13]Bursa'daki Ulu Camii ve Muradiye Camii'nin mihraplarında da aynı ayet yer almaktadır.

[14](T1162 Tirmizî, Radâ", 11) https://hadislerleislam.d iyanet.gov.tr/sayfa. php?CILT=4&SAYFA=151 (Erişim Tarihi: 10.04.2026).

[15]Güler, 2020: 1-3. Hattat İbrahim Efendi'nin hayatı ve eserleri için bkz. Güler, 2020: 3-11.

İbadet mekânında beden duvarları dışında yazının yoğun şekilde kullanıldığı bir diğer bölüm mihraptır. Bursa Yıldırım Camii'nin mihrabı, taş üzerine alçı sıva ile inşa edilmiştir. Ana nişi iki yandan sınırlandıran sütunçeler siyah granittir. Mihraptaki kalemişi süslemeler 19. yüzyıldandır. Mihrap yüzeyinde yer alan yazılar, alçı sıva üzerine kalemişi tekniği ile yapılmıştır. Mihraptaki yazıların hattatının kimliğine ilişkin tarih ya da imza bulunmamaktadır. Mihrap çerçevesinin batı ve doğu bölümlerinde, en alttaki altıgen kartuşlar içerisinde, daire şeklinde celî sülüs yazı çeşidi ile istiflenmiş Esmaül hüsnalardan "*Yâ Cami, Yâ Mâni*[16]" kırmızı zemin üzerine altın yaldız rengi ile verilmiştir. Hemen üstlerindeki kartuşlardan batıdakinde *Kelime-i Tevhid*'in bir kısmı "*Lâ ilâhe illallah*" ve aynı yazının üst köşesinde "*imanen*" ve "*sıdkan*", alt köşesinde "*Ebu Bekir*" ve "*Ömer*", bu kartuşun doğudaki simetriğinde de *Kelime-i Tevhid*'in devamı "*Muhammedün Rasûlullah-i hakkân*", yazının alt kısmında "*Osman*" ve "*Ali*" şeklinde karşılıklı iki kartuşa hem *Kelime-i Tevhid*[17] hem de dört halifenin isimleri verilmiştir. Siyah zemin üzerine altın yaldız rengi verilen istifte yazı çeşidi celî sülüstür. Bu kartuşların üst kısmındaki karşılıklı altıgen kartuşlar içerisinde de *İsra Suresi'nin 84. Ayeti*'nin bir kısmı "*Kul kullun ya'melu 'alâ şâkiletihi*"[18] metni, celî sülüs yazı çeşidi ile koyu mavi zemin üzerine altın yaldız ile tasnif edilmiştir. Kavsaranın tepe noktasının üst kesiminde eşkenar dörtgen şekilli kartuş içerisinde ise, *Lafza-i Celâl*[19] "*Allâh*" kırmızı zemin üzerine altın yaldızla celî sülüs yazı çeşidi ile verilmiştir. Kavsaranın üst kesiminde, mihrap alınlığında enine dikdörtgen pano içerisinde *Besmele*, *Neml Suresi 27/30. Ayeti* ve *Ali İmran Suresi'nin 3/37*[20] bir bölümü "*İnnehû minsüleymâne ve innehû Bismillâhirrahmânirrahîm. Kalellâhu teâlâ; kullemâ dehale 'aleyhâ zekeriyyâ-lmihrâbe*"[21] yer almaktadır. Metin, celî sülüs yazı çeşidi ile koyu yeşil zemin üzerine altın yaldız ile tasnif edilmiştir. Alınlığın üst kesiminde yer alan altıgen kartuşun zemini kahverengidir ve içindeki yazılar yine daire oluşturulacak şekilde istiflenmiştir. Bu kartuşta da *Rahman Suresi 26. Ayeti* "*Kullu men 'aleyhâ fân(in)*"[22] bulunmaktadır. Mihrap çerçevesinin köşeliklerindeki kartuşlardan batıdakinde *Cin*

[16]Anlamı: Engelleyen. Toparlayan.

[17]Kelime-i Tevhid, Bursa'daki Orhan Camii ve Ulu Camii ile Şirin Hatun Türbesi'nin mihraplarında da bulunmaktadır.

[18]"De ki: Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar". Kuran-ı Kerim ayetleri ve mealleri https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/ (Erişim Tarihi: 12.01.2026) adresinden alınmıştır. Aynı yazı Bursa Hüdavendigar Camii ve Ulu Cami'nin mihraplarında da vardır.

[19]Lafzatullah Bursa Yeşil Camii'nin mihrabında da yer almaktadır.

[20]Âli İmran Suresi 37; Bursa'da Orhan Camii, Hüdâvendigâr Camii, Yeşil Camii, Muradiye Camii ve Emir Sultan Camii, Edirne Üç Şerefeli Camii, İzmir'deki Hisar Camii, Kemeraltı Camii, Başdurak Camii, Yalı Camii, Salepçioğlu Camii, Bursa Şehzade Mahmut Türbesi'nin mihrabında da olduğu gibi birçok yapıda da aynı ayet yer almaktadır.

[21]"O mektup Süleyman"dan gelmektedir ve o mektup Rahmân ve Rahîm olan Allah" ın adıyla. Allah buyurdu ki. Zekeriyyâ ne zaman mihraba girdiyse onun yanında bir yiyecek buldu".

[22]"Yerin üstünde ne varsa fanidir". Bursa Mükrime Hatun Türbesi (XVI. yy) ve Bursa Şirin Hatun Türbesi'nin (XVI. yy) batı duvarlarında da aynı ayet yer almaktadır.

Suresi 18. Ayeti[23], "*Ve enne-lmesâcide li(A)llâhi felâ ted'û me'a(A)llâhi ehadâ(n)*"[24], doğusundaki kartuşta da *Araf Suresi 31. Ayeti* "*Yâ benî âdeme ḫużû zînetekum 'inde kulli mescidin vekulû veşrabû velâ tusrifû(c) innehu lâ yuhibbu-lmusrifîn(e)*"[25] celî sülüs yazı çeşidi ile siyah zemin üzerine altın yaldız ile verilmiştir.

Ahşap minber kapısının üst kesiminde de ajur tekniğinde *Kelime-i Tevhid* verilmiştir[26].

Bursa Yıldırım Camii'nde balık motifi, ibadet mekânı olarak kullanılan güney eyvanının doğu ve batı duvarlarındadır. *Besmele-i Şerif*'in harfleriyle müsenne şeklinde istiflenerek oluşturulan balık figürü, başı yukarıya doğru gelecek şekilde dik olarak verilmiştir[27]. Motif, palmet, rumi ve kıvrım dallardan oluşan bitkisel bir çerçeve içerisindedir. Resim-yazı şeklinde verilen *Besmele*'de siyah, bitkisel çerçevede ise açık kahverengi, turuncu ve çivit mavisi kullanılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere benzer bitkisel çerçeveler doğu, batı ve güney duvarlarında yer alan diğer yazı panolarını da çevrelemektedir.

Bazı kaynaklarda bizim balık şeklinde tanımladığımız resim-yazı, vazo olarak tanımlanmıştır[28]. Aynı bezeme, Bursa'da Hacı Mehmed Şevkî Efendi Dergâhı/Hacı Şevki Efendi (Şabaniye) Teknesi'nin bahçe kapısının iki yanını da yer almaktadır. Buradaki süslemede Yıldırım Camii'nden farklı olarak balığın baş kısmı aşağıya doğrudur (Foto. 6-7) "*Resim sanatı, formun sahip olduğu asıl anlamları, çok daha farklı anlamlara çevirebilecek bir dönüştürüm aracıdır*", bu bağlamda yazı ister balık ister vazo olarak tanımlansın, bu bunu gören kişilerin birer yorumdur[29].

---

[23]Cin Sûresi 18, Bursa Ulu Camii'nin mihrabında da yer almaktadır.

[24]"Şüphesiz mescitler, (yalnızca) Allah'a ait (kutsal kurumlardır)".

[25]"Ey Ademoğulları, her mescit yanında (namaza çıktığınızda) ziynetlerinizi takınıverin. (Temiz ve güzel elbiselerle, takva ve teslimiyetle camiye gidin. Toplantılara da tertipli ve güzel giyimli olarak katılıverin. Helâl ve temiz nimetlerimi) Yiyin, için (giyinin), ama israf etmeyin. Çünkü O (Allah), israf edenleri sevmez. (Allah gereksiz ve gösteriş için yapılan harcamadan hoşlanmamaktadır) Kuran-ı Kerim ayetleri ve mealleri https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/ (Erişim Tarihi: 12.01.2026) adresinden alınmıştır.

[26]İstanbul Ayasofya Camii, İzmir Kemeraltı Camii minber kapısında da benzer düzenleme yer almaktadır.

[27]Besmele-i Şerif, Bursa'daki Orhan Camii, Ulu Camii, Yeşil Camii ve Muradiye Camii gibi pek çok yapıda sıralı istif şeklinde, duvar ve mihraplarda da uygulanmıştır.

[28]Çalıkuşu, 2009: 185-187 (Çalıkuşu, aynı bezeme için s. 185'te vazo, 187'de balık şeklinde tanımlama yapmıştır); Güler, 2020: 9. Hacı Mehmed Şevki Efendi yapının hattatı olduğu düşünülen Hattat İbrahim Efendi'nin oğludur. H. 2 Rabiülevvel 1268 / M. 26 Aralık 1851 inşa edilen tekke hakkında bkz. Çalıkışu, 2009: 185-192.

[29]Paleolitik dönem mağara resimlerinde, Anadolu ve Anadolu dışındaki pek çok uygarlığa ait petrogliflerde, Musevilik ve Hıristiyanlık gibi tek tanrı inançlarında balık önemli simgelerden biri olmuştur. Çeşitli dünya milletlerinin ve uygarlıklarının mitolojilerini incelediğinde balık figürüne, koruyucu-kurtarıcı, bereket, refah, bolluk, talih gibi çeşitli pozitif anlamların yüklendiği görülmektedir. Ögel, 2010: 472- 475, 534-535; Kayalı, 2016: 255-264; Black-Green, 2017: 43; Kaplan, 2021: 131-133. Bununla birlikte figür, Yunan

Değerlendirme ve Sonuç

Hemen tüm dinlerde semboller yaygın olarak kullanılmaktadır. İnanç sistemlerinde, işlenen semboller belirli bir kişi, tarihi olay ya da dini inancı sembolize etmektedir. Bir sembol, insanlar tarafından benimsenip, karşılık gördükçe sembol olma özelliğini devam ettirmektedir. Sembolün sürdürülebilir olması sembolize ettiği dini inanç ya da tarihi olayın insanlar tarafında kabulü ile mümkündür, aksi halde yaşama şansı yoktur. Dinlerde sembollerin kullanılması, özellikle dini inançların ilk ortaya çıktığı dönemlerde, mensup oldukları dinin inançlarını görsel olarak da ifade edebilme, göstergenin[30] sadece düz anlamı ile değil yan anlamı ile de yeni dinin inanlarına vermek istediği bilgiyi aktarma düşüncesidir. Yazı kutsal kitaplarda aktarılmak istenen bilgiyi verirken, bir olayı ya da kişiyi sembolize eden resim ya da resim-yazı ile aktarılmak istenen düşünce daha da vurgulu hale gelmektedir. Estetik değeri yüksek görsel simge, vermek istenen duygu ya da düşünceyi vurgulamakta, okuma-yazması olmayanların daha iyi anlamasını sağlamakta, verilmek istenen ifadeyi akla yerleştirmekte birlikte, inanlar üzerinde görünür ve yaşanır bir hale getirmektedir.

İslâm dininde canlı tasviri yapmanın putperestlik ve şirkle ilişkilendirilmesine yönelik rivayetlerin olması Müslüman sanatçıların insan-hayvan gibi canlı tasviri yapmalarını engellemiştir. Tasvir konusundaki bu durum İslam sanatında hat, tezhip, minyatür gibi sanatlara yöneltmiş ve bu sanat türlerinde muazzam eserler verilmiştir. Tezhip ve minyatürde hayvanlar, bitkisel motiflerle ya da geometrik formlarla stilize

---

mitolojisinde insanların günahlarından dolayı balığa dönüşmesi ile cezalandırıcı bir fonksiyon yüklenmiştir[29]. Balık figürü ayrıca evlikte mutluluk ve üreme anlamları ile, dünyayı taşıyan öğe olarak da anlamlandırılmıştır. Öney, 1968: 159. Yunan mitolojisindeki cezalandırıcı rolünün benzer bir hikayesi Kur'an-ı Kerim'de Hz. Yunus (a.s.) ile ilgili ayetlerde de görülmektedir. Kaplan, 2021: 133-134. Kur'an-ı Kerim'deki bazı surelerde balık ayrıca hikmet ve hakikate ulaşmak isteyen peygamberlere yol gösteren bir işarettir. Örneğin, Kehf suresinde belirtildiği üzere Hz. Musa'nın (a.s.) ilim öğrenmek için Hz. Hızır'ı (a.s.) bulmasına balık vesile kılınmıştır (Kefh Suresi 60-61. Ayetler). Ferguson, 1959: 6; Dora-Yılmaz, 2022: 158-162.

[30]Avrupa dillerinde "*semiotik, semiotique, semiologie, semiotics*" terimleri, eski Yunancadaki gösterge, işaret anlamına gelen "*semeion*"dan gelmektedir. Eski Yunancada daha çok tıp alanında kullanılan kelime, hastalığın kendisi için değil belirtisini ifade etmekteydi. Bu konuda çalışan, İngiliz filozof John Locke (1632-1704) "*semiotike*", Amerikalı filozof Charles Sanders Peirce (1839-1913) ise "*semeologie*" terimini tercih etmiştir. 1969'da Uluslararası Göstergebilim Araştırmaları Topluluğunun kurucuları "*semiotics*" teriminde karar kılmıştır. Türkiye'de 1960'larda "*belirtibilim, imbilim*" terimleri kullanılmış, sonrasında bu kelimelerin yerini "*göstergebilim*" almıştır. Bkz. Rifat, 2024: 117-120; Barthes, 2026: 194, 218-219. Göstergebiliminin tarihçesi için bkz. Erkman Akerson, 2023: 49-76. Göstergebilim, semiyotik, dizge, gösterge tanımları; dilbilim kuramları, göstergebilim kuramları, göstergebilimin tarihçesi ve bu konuda çalışan bilim insanları için bkz. Saussure, 1985; Rifat, 2022: 29, 83-102, 110-120; 2023: 232-236, 277-287, 311-333; 2024: 21-59, 70-80, 115-333, 120-121; Erkman Akerson, 2023: 40, 59-63, 67-69, 88-89; Barthes, 2026: 44-47, 50, 53, 55, 61, 87, 154-155, 186, 194.

edilmiş şekilde yer almıştır. İslam sanatı içerisinde, Arap harfleriyle, hat sanatında estetik değeri yüksek eserler verilmiştir. Bunda Kur'an-ı Kerim yazısı olması ve başlı başına soyut bir estetiğe sahip olması en önemli etkendir. Bununla birlikte, İslâm sanatı ve mimarisi bakımından önemli bazı eserlerin tezyinatında canlı tasviri içeren bezemelere de rastlamak mümkündür.

Hat sanatının klasik üslubundaki anlayışla verilen eserlerle birlikte[31], geniş halk kitlelerini etkilemek ve sanata yeni bir boyut kazandırmak adına "resim-yazı/yazı-resim"[32] şeklinde de adlandırılan bir üslup oluşmuş ve harflerin kendi formları ve farklı istiflemelerle insan, hayvan, bitki ya da nesne betimlemeleri yapılmıştır.

Türk ve İslâm sanatında resim-yazının ne zaman başladığı kesin olarak bilinememekle birlikte, bilinen en eski örneğinin İran'daki Radgan kitabeleri (M. 1020) olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Radgan minaresi yazıları arasındaki "ع" ayn harfi bağdaş kurup oturmuş ve kollarını kavuşturmuş bir insanı andırmaktadır[33]. İnsan figürü ya tüm bedeniyle ya da sadece yüzü verilerek betimlenmektedir. Hayvan tasvirlerinde en çok kuşlar betimlenmiştir. Leylek, papağan, güvercin, şahin, bülbül, hüdhüd, karga, anka, tavus gibi kuşlar en çok tercih edilen kuş türleridir. Bu kuşlar dışında resim-yazı örneklerinde horoz, ördek, arslan, at, deve, fil, yılan, gergedan, balık gibi hayvanlara, armut, elma gibi çeşitli meyvelere, yaprak, çiçek gibi bitkisel örnekler ile cami, gemi, kandil, ibrik, serpuş gibi çeşitli yapı ve nesnelere, hatta insan ve insan suretine de rastlanmaktadır. Günlük hayatta görülebilecek bu hayvanların dini, tasavvufi metinlerde ve efsanelerde de onlara yüklenen simgesel referansları bulunmaktadır[34].

Hattın resim-yazı şeklinde verilmesi, "*resim-yazının da halk kitlelerine yazıyı daha canlı ve hatırda kalır bir hale getirme düşüncesi*" olabilir. Büyük hat üstatları sanatlarını, harflerin güzelliğinde ve kelimelerin kompozisyonunda aramışlardır. Ancak aralarından bazıları resim-yazı örnekleri de vermiştir[35]. Türk hat sanatının erken tarihli resim-yazı örneklerinden biri Hattat İsmail Zühdî Efendi (1766-1806) tarafından leylek şeklinde yazılmış olan *Besmele*'dir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki GY314/40 envanter numaralı bu zerendûd levhaya muhtemelen müzehhip hatasıyla Hicri 1213 (1804) yerine 1013 tarihi yazılmıştır[36]. İsmail Zühdî Efendi'nin kardeşi Hattat Mustafa Râkım'a (1757-1825), Beşiktaşlı Hacı Nuri Korman'a (1870-1951), Osman Yümnî'ye (1839-1919), Eymen Hassan'a, Hattat Muşkin Kalem'e ait pek

[31]Hat sanatının gelişimi ve örnekleri için bkz. Derman, 1972: 65-72; 1997: 54-67; 2008: 653-671.

[32]Resim-yazı şeklinde tanımlanan bu bezemeler ve bu bezemelerin birer resim mi ya da hat sanatı mı olduğu yönünde farklı görüşler için bkz. Derman, 1972: 65-72; Önder, 1995: 36; Özkafa, 2017: 2300-2302; Rado, 1983: 45-47.

[33]Alparslan, 1973: 3. Resim-yazı örnekleri için bkz. Derman, 1972: 65-72; Alparslan, 1973: 3-4; 1986: 3; Derman, 1997: 61-64, Res.12,14; Özsayıner, 1998: 34-37; Jean, 2026: 58, 169.

[34]Derman, 1972: 65-66.

[35]Derman, 1972: 66-67.

[36]Derman, 1972: 67, Res. 1; Derman, 2001: 125-126; Özkafa, 2017: 2302-2303, Res.1.

çok eserde leylek gibi kuş şeklinde *Besmele*, Mevlava, İbn Arabi gibi önemli şahsiyetlere ait sözler içeren karga, leylek şeklinde yazı istifli örnekler mevcuttur[37]. Şefik Bey'in sülüs ile çiçek-yazı istifi[38], Şeyh Aziz ür Rufai'nin celi sülüs ile armut biçimli istifi (H.1341/M.1923)[39], Rakım Efendi'nin Nakşi tacı şeklinde celi sülüs istifi (H. 1223/M.1808)[40] gibi eserler de önemli resim-yazı örnekleri arasındadır.

Hat sanatı için en uygun yazı çeşidi, eski kaynaklarda "*ümmü'l-hat*" (yazının anası) olarak isimlendirilen sülüs'tür. Resim yazılarda da en çok kullanılan yazı çeşitleri celî sülüs ve sülüstür. Ayrıca bazı divani örnekler de vardır[41].

Arap yazısı, başka dilleri konuşmalarına ve başka alfabeleri kullanmalarına rağmen, İslamiyeti kabul etmiş hemen tüm toplumlar tarafından dini açıdan kullanılmıştır. Hicret'ten (622) birkaç asır sonra artık bir milletin değil, bütün İslâm ümmetinin ortak malı hâline gelmiştir. Kur-an aracılığı ile yazı kutsal bir anlam alarak, tıpkı eski Mısırlıların hiyeroglifleri gibi, "*Tanrının Yazısıdır*", okunamasa, anlaşılamasa da ona saygı duyulur. İslamı kabul etmiş, başka yazı ve alfabeleri kullanan toplumlarda, Kur-an'ı Kerim, kendi özgün dili olan Arapça ile öğretilmektedir[42]. Bu bağlamda "*Arap hattı*" sözü de zamanla genişleyerek "*İslâm hattı*" vasfını kazanmıştır.

Kur-an yazısı somut göstergedir, okuyana ya da görene bir durum hakkında bilgi verir. Başka bir deyişle, durumun kendisi değildir, ama o durum hakkında bir bilgiyi iletir. Bu göstergeler, yapıya ibadet için gelen cemaat ile iletişim kurar. Nedir cemaate ilettikleri bilgi? Kur-an metinleriyle yaratanın, kutsal olanın, bize ulaştırmak istediği bilgi… Bu yazılar yapıların duvarlarında, kubbelerde ya da mihraplarda durup, ziyaretçiye bir mesaj iletiyorlar. Ziyaretçi, metni okuyamasa da ilahi güçle aralarında bir iletişim sağlanıyor.

Sıralı istifli, müsenna, ya da resim-yazı şeklinde istiflenmiş olan yazılar, tüm göstergeler, başka bir şeyin yerini tutuyorlar. Bu başka şey bir varlık, bir durum olabiliyor. Yani göstergeler o şeyin kendisi değillerse de bize bir mesaj iletiyorlar. Allah'ın mesajını ve onun varlığını… Bu iletinin yerini bulabilmesi için, bizim o göstergeyi yorumlayarak, tanıyarak, anlayarak ön bilgiye sahip olmamız gerekiyor. Duvara yazılar yazı, aslında Allah kelamının bir göstergesidir, kendisi değil. Erkman Akerson'a göre; "*Görüntünün ya da sözcüğün çağrıştırdığı, o varlığın ya da*

---

[37]Derman, 1972: 67, Res. 2-3; Özkafa, 2017: 2302-2304, Res.1-16.
Besmele dışında Kur'an-ı Kerim'den ayetler, çeşitli hadisler, ihsan-ı kamil, cennet tasvirleri, Hz. Ali, Bektaşilikle ilgili ibareler ile çeşitli şiirler içeren metinler, insan, aslan, kaplan, deve, horoz, güvercin, at, kelebek gibi şekillerde çeşitli resim-yazı örnekleri de mevcuttur. Bkz. Derman, 1997: 54-67, Res. 12, 14, 19; Aksel, 2010; Özkafa, 2017: 2300-2307, Res. 1-30; Jean, 2026:58.
[38]Derman, 1972: 69, Res.4.
[39]Derman, 1972: 70, Res.5.
[40]Derman, 1972: 71, Res.6.
[41]Derman, 2008:663; Özkafa, 2017: 2307.
[42]Jean, 2026: 56.

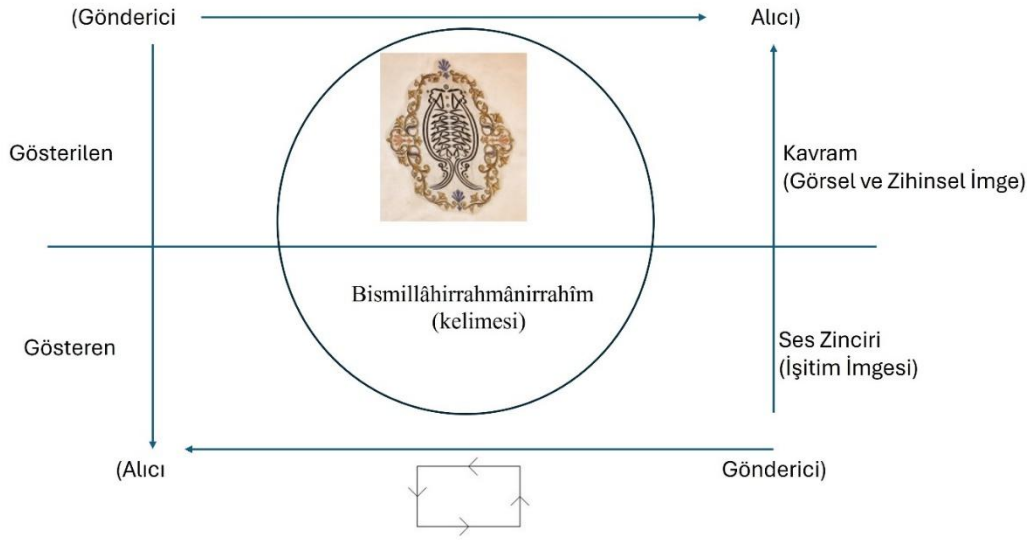
nesnenin kendisi değil, zihnimizdeki kavramıdır. Sözcükler, yerine göre, tek bir varlığı, yerine göre de tüm bir kümeye karşılık gelen kavramı temsil ederler, yani sözcükler de birer göstergedir"[43]. Bu yapıdaki yazılar da Allah'ın mesajlarını oluşturan birer dizgedir. "*Her sözcük bir nesneyi temsil eder, o nesnenin yerine geçer, o nesne orada olmadan da o nesne hakkında düşünsel işlem yapabilmemizi sağlar. Bu özelliği ile her sözcük bir göstergedir*"[44]. Duvarlardaki yazılar, Allah'ın kelamını ileten birer göstergedir ve yatay ve dikey olarak bilgi aktarır. "*Yatay aktarım, bugün bizimle aynı zaman dilimi ve uzamı (coğrafya, mekânı) paylaşanlarla yapılan aktarımlar, dikey aktarım ise bir kuşaktan ötekine yapılan aktarımlar*"[45]. Böylece 1800'lü yıllarda meşk edilen bu eserler, o gün de bugün de yatay ve dikey aktarım yapmaya devam etmektedir.

Bilim dallarının araştırma nesnesi ile sonuçlarını aktarmak için kullandığı araç farklıdır. Örneğin resim üzerine çalışan bir sanat tarihçisinin *araştırma nesnesi* resim, ancak sonuçlarını aktarmak için kullandığı *iletişim aracı* dildir[46]. Yıldırım Camii'nde sanatçı ya da bani topluma aktarmak istediği bilgiyi, bu yazılar aracılığıyla vermek istemiştir. Burada bizim için *araştırma nesnesi* bu hatlar ya da resim-yazı, sonuçlarını aktarmak için kullanılan *iletişim aracı*, bunları okuyabilenler için gene dildir.

Yıldırım Camii, 14. yüzyılda inşa edilmiş, ibadet mekânındaki duvarlara yazılan hatlar ise 1800'lü yıllarda yapılmıştır. Tabhaneli cami şeklinde adlandırdığımız bu yapılar, sadece cami işlevinde değil, sosyal amaçlara da hizmet eden yapılardır ve Türk ve İslam nüfusunun artması için fethedilen bölgelere inşa edilmişlerdir. 1800'lü yıllar Bursa'sında yani yapı inşa edildikten yaklaşık 500 yıl sonra bu yapının duvarlarına bu yazıların yazılma sebebi nedir? 500 yıldır Müslüman olan bir şehirdeki bu yazılara ihtiyaç var mı? Ya da sadece dönemin sevilen süsleme programının uygulanması mıdır?

Yıldırım Cami'deki görsel imgeler, yazılar: *gösteren*, Allah'ı ve sözlerini simgelemesi ise *gösterilen*dir. Saussure'ün[47] göstergesinden yola çıkılarak Yıldırım Camii'deki resim-yazıya yönelik bir tablo oluşturulmaya çalışılmıştır.

[43]Erkman Akerson, 2023: 23-24.
[44]Erkman Akerson, 2023: 35.
[45]Erkman Akerson, 2023: 36. Dizge, gösterge, göstergebilim tanımları için bkz. Rifat, 2024: 113.
[46]Erkman Akerson, 2023: 80.
[47]Dilbilimin öncülerinden Ferdinand Saussure'ün yaşamı ve yapıtları için bkz. Erkman Akerson, 2023: 90; Rifat, 2024: 21-29.

Şekil 3. Besmele Göstergesi.

Burada balık şeklinde istiflenen Besmele, zihnimizdeki soyut kavram gösterilen, aynı zamanda yazılar somut dışavurum biçimi gösterendir. "Ancak, gösteren gösterilen ilişkisi, mutlak, önceden verilmiş bir ilişki değildir. O dili konuşanlar arasında uzlaşıma/uylaşıma bağlıdır. Burada bir öğrenme söz konusudur"[48]. Buradaki dini yazıda; Kur-an'ı öğrenirken, okurken, dinlerken ya da yazarken İslam toplumunda yaygın olan ortak uzlaşımlar öğrenilir. "Bismillâhirrahmânirrahîm" kelimesi, Rahman ve Rahim olan Allah'ı ifade ettiği ve bu yazıyı gördüğümüzde "B-i-s-m-i-l-l-â-h-i-r-r-a-h-m-â-n-i-r-r-a-h-î-m" şeklindeki ses zinciri (harf zinciri) zihnimizde "Allah" kavramını çağrıştırır. Arap harfleriyle yazılmış kelimeyi- okuyamasalarda- inananlar gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiyi bilmektedirler, bu İslam toplumları arasındaki uzlaşımdan, ortak dil şifresinden kaynaklanmaktadır.

Saussure'ün de belirttiği gibi, "her gösterge bir dizge içerisinde yer alır, gösterge, asıl değerini dizge içerisinde kazanır. Sözcük, göstereni ve gösterileni olan tam bir göstergedir"[49]. Yapıdaki Besmele'de diğer hatlar gibi göstereni ve gösterileni olan bir göstergedir.

Pierce'e göre, "göstergenin somut biçimini algılamakla, onun neyi temsil ettiğini anlamak arasında bir yorum süreci girer. Yorum süreci, ister istemez bir yorumlayıcı gerektirir. Somut biçimle temsil edilen şey arasındaki bağlantı, toplumsal ve uzlaşımsal da olsa, yorum bireyselleşmeye açıktır. Sanat ve edebiyat göstergelerinde, ilk algılanan somut biçim, duyu ve duygularımızı harekete geçireceğinden, bu ilk düzlemin, yani biçim düzleminin, ağır bastığı söylenebilir"[50].

[48]Erkman Akerson, 2023: 90.
[49]Erkman Akerson, 2023: 93, 95; Rifat, 2024: 25-28. Dilbilim kuramları için bkz. Rifat, 2024: 21-110. Göstergebilim kuramları için bkz. Rifat, 2024:113-211.
[50]Erkman Akerson, 2023: 101-102.

Yapıdaki Besmele, Kur-an dili bilen kişiler için somut olarak neyi ifade ettiği anlaşılacak, bilmeyenler için de duyu ve duygularına göre anlam kazanacaktır.

Pierce'ün gösterge tanımı baz alındığında da yapıdaki hatlar ve Besmele, nitel birer göstergedir. Ancak bu yazıları yorumladığımızda nitel gösterge, tikel bir göstergeye dönüşür[51]. Kur-an yazılarının kutsalı-Tanrıyı ve kelamını simgelemesi kavramsal/kural gösterge (logisign) dir. Gösterge bir genellemedir. Harflerin hepsi tek başlarına ele alındıklarında, tüm kümeye gönderme yaptıklarından, genelleme sayılırlar. Yazılar, birer görüntüsel gösterge (icon) dur.

Zihnimizde canlanan ilk kavram, göstergenin düzanlamıdır. İkinci anlamları ise yan anlamı oluşturur. Yan anlamın oluşması için, düz anlamdan büsbütün kopuk olmaması, düz anlamındaki bazı niteliklere gönderme yapması gerekir. Yananlam olgusu özellikle sanat ve edebiyat yapıtlarında önemlidir, hatta sanatı sanat yapan yananlamlardır, denebilir[52]. Eco'ya göre, "*düzanlam bir dışavurumun içeriğiyken, yananlam bir gösterge-işlevin içeriğidir*[53]. Bu noktada gönderge-balık resim-yazı, artık yalnızca fiziksel bir nesne değildir. İmbilimsel bir birim varlığa biçim aktarımı gerçekleştirmiştir.

Erkman Akerson'a göre, "*göstergelerin değer kazanmaları ancak bir bağlam içinde gerçekleşir. Bu, düzanlam için olduğu kadar yan anlam içinde geçerlidir*"[54]. Bu bağlamda Kur-an yazısı o dine inananlar tarafından kutsal kabul edildiği için, göstergeyi değerli ve anlamlı kılar.

Erkman Akerson resmi, "*resimde, dildeki sözcük birimleri gibi üstünde tam olarak uzlaşılmış birimler yoktur. Resimde, bir nesneyi türlü şekillerde yansıtmak mümkündür. Figüratif resimde, bir dizim (sentagma) anlayışı vardır. Resim bütünüyle, belki de sözce, hatta metin düzeyinde ele alınır, iletisi ancak böyle alımlanır. Yani, dilde olsun, dil dışı dizgelerde olsun, göstergelerin anlam değeri kazanmaları sözcelem, kültür ve yaşam bağlamında gerçekleşir*"[55]şeklinde tanımlar. Bu durumda, örneğin, mihrapta zincirle sarkan kandil motifi, Türk-İslam sanatlarında, özellikle de duvar resimlerinde sıklıkla tekrarlanma olgusu, yani geniş anlamıyla bağlam, kandili yananlam katında Allah'ın nurunu-ilahi ışığı simgeleyen bir birim olarak değerlendirmemizi sağlar. Dolayısıyla dini resimler için geçerli bir çeşit şifre oluşur. Buna ikonografi de diyebiliriz. Yani kalıplaşmış, kültüre mal olmuş bir yananlam. Camilerde yer alan bu yazılarda Allah'ı, onun birliğini ve kutsallığını simgeleyen kalıplaşmış, İslam kültürüne mal olmuş birer yananlama sahiptir.

[51]Erkman Akerson, 2023: 105-106.
[52]Erkman Akerson, 2023: 111.
[53]Eco, 2025: 126.
[54]Erkman Akerson, 2023: 111.
[55]Erkman Akerson, 2023: 118.

Erkman Akerson yine resmi ve göstergeyi, "*resim=gösterge: Bir şeyin kendisi olmadıkları halde, o şeyi temsil eden, anımsatan birimler*" şeklinde tanımlar[56]. Bu göstergelerin içerisinde yer alan dizge nasıl bir dizge? Barthes'e göre, "*resimde düz anlam katında kalmak manasız, çünkü düzanlam katı zaten dış dünyada gördüğümüz şeylere benziyor, resimde düzanlam katını çözümlemek için şifre bilgisine gerek yok*"[57]. Barthes'in söylemi üzere değerlendirildiğinde; resim-yazı şeklindeki *Besmele*'nin, ister balık olarak algılansın ister bir vazo, düz anlamında herhangi bir şifre bilgisine gerek yok, bizi ilgilendiren yananlamı. Bu resim-yazılar salt resim olsun diye yapılmamışlardır, belli göndermeleri vardır. Bu resim-yazıların anlamını çözmek için ikinci kata geçmek gerekir. Duvarlardaki ya da mihraplardaki yazılar, herhangi bir görüntü metin değil, daha geniş ve düzanlam katından bir üst katta belli göndermeleri olan göstergelerdir. Hat ile duvarlarda boş kalan alanları doldurmak, kendi başına bir süsleme aracı olsun diye değil, bu kutsal mekânda, en kutsalı anımsatmak amacıyla yapılmıştır. Bu yazılar, Kur-an'da geçen ve çoğu kişi tarafından bilinen ve pek çok yapıda sıklıkla uygulanan ayetleri ve metinleri içerir. Hemen tüm yapıların mihraplarında aynı (*Ali İmran Suresi'nin 3/37*) ayet, kubbelerde de (*Nur Suresi ya da Bakara Suresi* gibi), kubbe geçiş unsurları ya da duvarların üst kısmında da "*Allah, Muhammed, dört halife, Aşere-i mübeşşere"* gibi isimler yer almaktadır. Peki Kur-an'da 6236 ayet olmasına rağmen neden hep aynı ayetler tercih edilmiş? Bu konunun da başka bir çalışma konusu olduğu düşünülmekle birlikte, burada muhtemelen ayetlerin anlamı ile kubbe ya da mihrap gibi alanların önemlerinin paralellikleri, sanatçıların aynı şablonu kullanma olasılığı ve bani isteği gibi durumların örtüşmesi akla gelmektedir.

Erkman Akerson'nın da belirttiği üzere, "*tarihte gerilere gittiğimizde, resmin çoğunlukla bir metnin tamamlayıcısı olduğunu görüyoruz. Resim, görülen bir tek şeyin resmi midir (tikel gösterge), yoksa bir kavramsal gösterge midir?*[58]. Hat sanatını tikel bir gösterge mi yoksa kavramsal bir gösterge mi olarak kabul etmeliyiz. Aynı soru resim-yazı için de sorulabilir. "*İslam'da resim yasağı, tikellik taşıyan, yani gerçek dünyadaki belirli bir canlının aynen betimlenmesi olan resimlerin yapılmasını engelliyor. Bu durumda örneğin minyatür nakkaşları, tüm suratları ya da atları ya da bahçeleri belli kalıplara göre yapıyorlar*"[59]. Hat sanatı da İslam'daki resim yasağına göre şekillenmiş yazının birer resme, kavramsal bir göstergeye dönüşmesidir.

Bu yazıların uzam-zaman boyutu değerlendirildiğinde, Yıldırım Camii uzam olarak inşa edildiği dönemden beri aynı yerde ve hala ayaktadır. Yani uzam etkisi aynıdır. Zaman boyutu değerlendirildiğinde ise yapı inşa edildiği dönemden farklı

[56]Erkman Akerson, 2023: 211.
[57]Erkman Akerson, 2023: 212.
[58]Erkman Akerson, 2023: 216.
[59]Erkman Akerson, 2023: 219.

bir zaman dönemindedir. Zaman farklı olsa da bugün de insanlar üzerinde yarattığı hayranlık etkisi aynıdır.

Cami ve yazılar hepsi birer göstergedir. Yapının bir İslam yapısı olduğunu, yazıların yine İslam dinine inanan Arap harfleri kullanan bir topluma ait olduğunu gösterir. Toplumsal, ideolojik, dini, siyasi açıdan bir belgedir. Bu yapı ve içindeki yazılarla siyasal, dini, kültürel bildiri verilmektedir.

Bir nesnenin işlevi her zaman, en azından bu işlevin göstergesi durumuna gelir[60]. Yıldırım Camii'nde de caminin işlevi olan ibadet, işlevin göstergesi durumuna gelmiştir. Kur-an'ı ve Allah kelamını halka iletmek olan yazıların işlevi de artık bu işlevin birer göstergesidir.

Her gösterge gibi nesne de iki koordinatın kesişme noktasında bulunur. Koordinatlardan birincisi *simgesel koordinat*tır: Her nesnenin en azından bir gösterilenin göstereni olması olgusundan oluşur. İkinci koordinat, *sınıflandırma koordinatı* ya da taksinomi koordinatıdır: kafamızda, nesnelerle ilgili en çok bilinçli olarak bir sınıflandırma olmadan yaşayamayız; bu sınıflandırma bize içinde yaşadığımız toplum tarafından benimsetilmiş ya da telkin edilmiştir[61]. Caminin dini bir yapı olması, Arap harfleri ile yazılmış yazıların kutsalı simgelemesi (herkes tarafından okunup-anlamı bilinemese de) toplum ve dini inançlarımızla yaptığımız simgesel ve sınıflandırma koordinatlarıdır.

Sonuç olarak, simgeselcilik ve resimle meydana getirilen anlam çeşitlemesi farklı coğrafya ve kültürlerde görülen bir gelenektir. Yazı resimler, bilinen en erken örneklerini 15. yüzyıl itibariyle görülmekte ancak, genellikle geç dönem Osmanlı tarikat çevrelerinde 17-18. yüzyıllarda yoğun bir biçimde üretilmişlerdir. Belli bir tarikat ya da atölyeye ait olmayan eserlerin genellikle Mevlevi ve Bektaşi tekke ve dergahlarında zanaatkar dervişler tarafından yapıldıkları bilinmektedir[62]. Bu eserlerde sanatçı ya da nakkaş, ilahi dinler ve kutsal kitaplardan edinilen bilgileri, kendi iç dünyası ve hayal gücü ile yorumlamıştır. Yıldırım Camii'nde de sanatçı kutsal kitaplarda geçen ve anlatılmak istenen ifadeyi, yaptığı betimlemeyle yazıya-söze dönüştürmüştür. Bu betimlemeler de görsel bir sahne ile istenilen "*temsil*" alıcısına söze ya da yazıya gerek duyulmadan, ikonik bir maddesellikle sunulmuştur. İnsanlar sahip oldukları bilgilere, kültür düzeylerine göre bu yazılara ve yapıya bakıp yorum yapacaktır. Bu durumda göstergeler her yorumlayıcı için farklı göstergeler ve yan anlamlara dönüşecektir.

14. yüzyıl Bursa'sı eserin yapıldığı dönem ve coğrafyadır. 14. yüzyıl hem siyasi hem de sosyal olarak birçok olayı içinde barındıran bir yüzyıldır. Bu yüzyılda Bursa, Osmanlının beylikten devletleşme sürecine geçtiği dönemde yeni devletin temellerinin atıldığı başkent konumundadır. Aynı zamanda Bursa, Bizans'ın elinden

[60]Barthes, 2026: 198.
[61]Barthes, 2026: 198-199.
[62]Harman, 2021: 131.

yeni alınmış, Selçuklu mirasçıları beylikler ve Bizans'la mücadele hali devam etmektedir. Böyle bir ortamda "*Tabhaneli camiler*" yukarıda da belirtildiği üzere, inşa edildikleri bölgelerin İslamlaşması, Türk nüfusunun artması için tasarlan dini, siyasi ve sosyal boyutları olan kompleks bir kurgudadır. Tabhaneli camilerin kökeni ve işlevini araştıran kişiler tarafından, yapının sadece dini işlevi olmadığı, sosyal, siyasal, antropoljik ve kültürel boyutu ile bu tip yapıları farklı göstergelere büründürecekken, bugün işlev değiştirerek sadece ibadet işlevinde-cami olarak onu gören araştırmacılar tarafından da daha farklı bir gösterge olarak değerlendirilecektir. Bu da anlamın her zaman bir kültür olgusu olduğu ve kültürün bir ürünü olduğunu hatırlamamızı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Acar, Türkan. (2007). *Bursa'daki Tabhaneli Camiler*. (Ege Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi A.B.D., Türk-İslam Sanatı B.D. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Acar, Türkan. (2011). *Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler.* (Ege Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk-İslam Sanatı A.B.D. Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

Acar, Türkan. (2013). Tabhaneli Camilerin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.28, ss.303-326.

Aksel, Malik. (2010). *Türklerde Dini Resimler*. Ankara: Kapı Yayınları.

Alparslan, Ali (1973): Yazı-Resim, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. 1, s. 1- 27.

Alparslan, Ali (1986): İslâm Yazı Çeşitleri: 6, Resim, Yazı ve Tuğra, *Sanat Dünyamız*, Yıl 12, Sayı 36, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, s. 2-13.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. (1969). "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnamesi", *Vakıflar Dergisi*, C.VIII, Ankara, s. 37-46.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid (630-805) (1230-1402)*, C.1, İstanbul.

Barthes, Roland. (2026). *Göstergebilimsel Serüven*. Çev.ler. Mehmet Rifat-Sema Rifat, 12. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Black, Jeremy-Green, Anthony, (2017). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar İfritler Semboller,* İstanbul: Köprü Yayınları.

Cantay, Gönül. (2002). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Ankara.

Çalıkuşu, Eser. (2009). Bursa Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı Doktora Tezi.

Çalıkuşu, Eser. (2010). *Bursa Dini Mimarisinde Türk Barok Bezemeler*. Ankara.

Çetintaş, Sedat. (1946). *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri***.** İstanbul.

Çetintaş, Sedat. (1958). *Yeşil Cami ve Benzerleri Cami Değildir***.** İstanbul.

Derman, Mustafa Uğur. (1972). Hat Sanatımızda Resim-Yazılar, *Kubbealtı Akademi Mecmuâsı*, Yıl:1, Sayı:3, s. 65-72.

Derman, Mustafa Uğur. (1997). Türk Hat Sanatı: İncelikleri ve Bedii Değerleri, *Arış*, 11, s.54-67.

Derman, Mustafa Uğur. (2001). "İsmâil Zühdü", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul, s. 125-126.

Derman, Mustafa Uğur. (2008). İslam'da Hat Sanatı, *İslam Kültürü (Çeşitli Konuları İle) İslam'da Kültür ve Bilgi*, Beşinci Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanolu, s. 653-671, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Dora, Yasemin-Yılmaz, Evren. (2022). Avrupa ve Türk Resim Sanatında Kırlangıç Balığı Temalı Natürmortlar. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 31: 155-202.

Eco, Umberto. (2025). *Semiotik: Bir İmbilim Kuramı*. Çev. Hârun Ömer Tarhan, İstanbul: Alfa Yayınları.

Emir, Sedat. (1994). *Erken Osmanlı Mimarisi'nde Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler, I-II*. İzmir.

Erkman Akerson, Fatma. (2023). *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Çevik Matbaacılık, Bilge Kültür Sanat Yayınları. 3. Baskı.

Eyice, Semavi. (1962a). İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, XXI, İstanbul, s. 1-80.

Eyice, Semavi. (1962b). Osmanlı-Türk Mimarisinin İlk Devrinin Bir Cami Tipi Hakkında. *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Ankara 19-24 Ekim 1959*, Ankara, s. 187-88.

Eyice, Semavi. (Ekim 1970). Trakya'da İnecik'de Bir Tabhaneli Cami. *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul, s. 171-196.

Ferguson, George. (1959). *Signs & Symbols in Christian Art*. Oxford University Press-New York.

Güler, Semra. (2020). Bursa Yeşil Cami İmamı Hattat İbrâhim Efendi. *Artuklu Akademi*, 7 (1), s. 1-28.

Harman, Mürüvet. (2021). Bektaşî Yazı Resimlerinde Ayna Metaforu. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 23, s. 131-160.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. (2021). *Son Hattatlar*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Kaplan, Haktan. (2021). Mitolojik İnançlarda ve Anlatılarda Yer Alan Balık Motifi ve Balık Motifinin Günümüz Efsanelerine Yansıması. *International Journal of Filologia*, Yıl: 4, Sayı: 6, s.129-137.

Kayalı, Yalçın. (2016). Hint ve Türk Mitolojilerinde Balık Motifi. *Akademik Bakış Dergisi*, S:58, s. 252-265.

Jean, Georges. (2026). *Yazı İnsanlığın Belleği*. 12. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ögel, Bahaeddin, (2010). *Türk Mitolojisi I. Cilt*. 5. Baskı (Tıpkı Basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Öney, Gönül. (1968). Anadolu Selçuklu Sanatında Balık Figürü. *Sanat Tarihi Yıllığı*, II, s. 142-159.

Özkafa, Fatih. (2017). Hayvan Tasvirli Hat Eserleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 5, s. 2299-2322.

Önder, Mehmet. (1995). Türk Sanatında Yazı – Resim. *T. İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, Sayı 25, s. 34-36.

Özbek, Yıldıray. (2002). *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*. Ankara.

Özsayıner, Zübeyde Cihan. (1998). Yaprak Üzerine Yazılan Hatlar. *İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, s. 34-37.

Rado, Şevket. (1983). Hat Sanatı Bir Resim Sanatıdır. *Kaynaklar*, Eylül-Ekim-Kasım 1983, Sayı 1, Şekerbank Yayınları, s. 42-47.

Rifat, Mehmet. (2022). *homo semioticus ve genel göstergebilim sorunları*. 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rifat, Mehmet. (2023). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-2*, *Temel metinler*. 7. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rifat, Mehmet. (2024). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları-1*, *Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler*. 9. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Saussure, de Ferdinand. (1985). *Genel Dilbilim Dersleri*. Yay.lar: Charles Bally-Albert Sechehaye (Albert Riedlinger işbirliğiyle), Çev. Berke Vardar, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Serin, Muhittin. (1999). *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Turgut, Atilla Yusuf. (2018). *Türk Tezhip Sanatı Tarihinde Yenilikçi Yorumlar*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Tezhip Programı, (Sanatta Yeterlik Eser Metni), İstanbul.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uludağ, Hümeyra. (2005). *Osmanlı Hat Sanatında Tekke Yazıları*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir

https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/

https://fotograf.bursa.com.tr/yildirim-camii-2/

Foto. 1. Bursa Yıldırım Külliyesi. Kuzeyden Genel Görünüş (https://fotograf.bursa.com.tr/yildirim-camii-2/ Erişim Tarihi: 15.10.2025).
Foto. 2. Bursa Yıldırım Camii. Güneybatıdan Genel Görünüş (T. Acar, 2007).

Foto. 3. Bursa Yıldırım Camii. İbadet Mekânı (T. Acar, 2007).

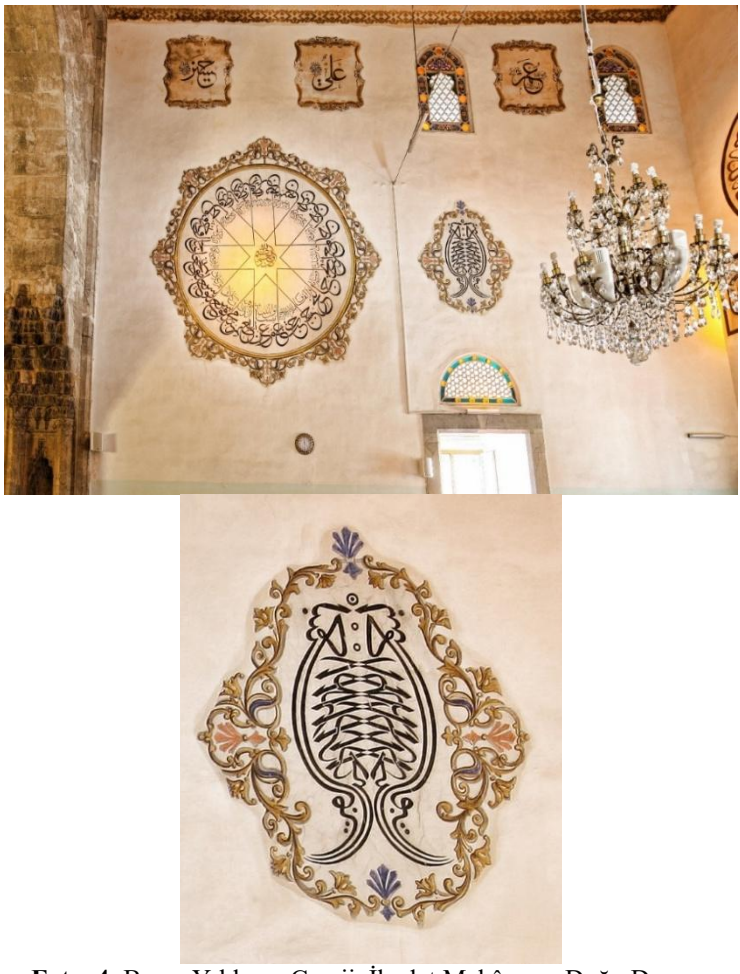

Foto. 4. Bursa Yıldırım Camii. İbadet Mekânının Doğu Duvarı.
Foto. 5. Doğu ve Batı Duvarlarında Yer Alan Resim-Yazıdan Detay. (https://fotograf.bursa.com.tr/yildirim-camii-2/ Erişim Tarihi: 15.10.2025).

Foto. 6. Bursa Hacı Mehmed Şevkî Efendi Dergâhı'ndaki müsenna Besmele-i Şerîf (Güler, 2020: 21).

Foto. 7. Hacı Şevki Efendi (Şabaniye) Tekkesi giriş kapısının iki tarafında yer alan duvar bezemesi (1990'lara ait, Kaynak: M.Safiyüddin Erhan arşivi) (Çalıkuşu, 2019: 190).

Foto. 8. Hattat İsmail Zühdî Efendi'nin levhası. Leylek Şeklinde Yazılmış Olan Besmele (Topkapı Sarayı Müzesi) (Uludağ, 2005: 181, Res.208.)

Foto. 9. Esat Atuner koleksiyonu. Leylek Şeklinde Yazılmış Olan Besmele (Özkafa, 2017: 2310, Res.3). Foto. 10. Karga Şeklinde Yazılmış Olan Besmele (Özkafa, 2017: 2310, Res.5).

Foto. 11. Müsenna Celi Sülüs Besmele (Halim Efendi Hattı) (İnal, 2021: 103).
Foto. 12. Ahmet Karahisari Hattıyla Müselsel Besmele ve Santrançlı Kûfî (Serin, 1999).
Foto. 13. Tuğra Şeklinde Besmele, Tezhip, Münevver Üçer, hat: Hüseyin Gündüz, özel koleksiyon. (Turgut, 2018: s.138, Res. 5.5.).

BÖLÜM 24

Turizm Sektöründe Vuca Ortamı ve Çalışan Psikolojisi: İş Stresi ve Tükenmişlik Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme*

Uğur Turgut[1]
Fatih Türkmen[2]

* Bu çalışma, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Fatih TÜRKMEN danışmanlığında Uğur TURGUT tarafından hazırlanan "İş Stresi İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide Tükenmişlik Sendromunun Aracı, Çalışma Süresinin Düzenleyici Rolü; Turizm Sektörü Üzerine Bir Uygulama" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

[1] Dr. Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı ORCID: 0000-0001-6702-4136

[2] Prof. Dr. Karabük Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı ORCID: 0000-0001-6716-7399

1. GİRİŞ

Küresel ekonominin en önemli dinamiklerinden biri olan konaklama sektörü, hizmet üretiminin ve tüketiminin eşzamanlı gerçekleştiği, emek-yoğun bir yapıya sahiptir. Dijitalleşme ve otomasyon teknolojilerinin iş süreçlerini hızla dönüştürdüğü günümüzde dahi, sektörün temelini oluşturan "misafirperverlik" olgusunun insan unsuru olmadan tam anlamıyla sağlanması mümkün görünmemektedir. Ancak turizm çalışanları, bu hizmet sunum sürecinde yalnızca fiziksel bir çaba değil, aynı zamanda yoğun bir duygusal emek sergilemek zorundadır.

Günümüz iş dünyasını tanımlamakta sıklıkla kullanılan Değişkenlik, Belirsizlik, Karmaşıklık ve Muğlaklık (Volatility, Uncertainty, Complexity, and Ambiguity - VUCA) kavramı, krizlere son derece açık olan turizm sektörünün mevcut yapısını en iyi şekilde özetlemektedir (İnal, Akdemir ve Cihan, 2021). VUCA ortamının hâkim olduğu sektörlerde belirsizlik nedeniyle artan kaygı düzeyi, çalışan verimliliğini doğrudan ve olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle anlık krizlerin yaşanabildiği bu ortamda, uzun ve belirsiz çalışma süreleri çalışanların stres ve anksiyetesini artırmakta, bu da doğrudan örgütsel performansa yansımaktadır (Gürlek ve Tuna, 2019). Bu bölüm, turizm sektöründeki yapısal zorlukları ve çalışma koşullarını VUCA bağlamında ele alarak, iş stresi ve tükenmişlik sendromunun teorik temellerini incelemeyi amaçlamaktadır.

2. VUCA BAĞLAMINDA İŞ STRESİ VE TÜRLERİ

İş stresi, bireylerin iş ortamında karşılaştıkları talep ve beklentilerin, kendi yetenek ve kaynaklarıyla uyuşmaması sonucu hissettikleri gerginlik ve baskı durumu olarak tanımlanmaktadır (Sonnentag ve Frese, 2003). VUCA ortamının getirdiği öngörülemezlik, bu talepleri sürekli olarak artırmaktadır. İş stresinin kaynaklarına ve etkilerine göre sınıflandırılması, organizasyonların uygun müdahaleleri geliştirebilmesi için kritik bir temel sağlar.

- **Akut İş Stresi:** Kısa süreli stres unsurlarından kaynaklanır ve genellikle ani durumlara verilen tepkilerle ilişkilidir. Beklenmedik operasyonel aksaklıklar veya aniden değişen misafir talepleri akut iş stresine neden olur ve kısa süreli olmasına rağmen çalışanların problem çözme becerilerini olumsuz etkileyebilir.
- **Kronik İş Stresi:** Uzun süre devam eden iş taleplerinden kaynaklanmaktadır. Sürekli olarak aşırı iş yükü, zayıf liderlik veya iş güvencesizliği gibi durumlar kronik strese yol açarak, çalışanların uzun vadede fiziksel ve psikolojik sağlığını bozar (Quick vd., 1997).
- **Zorlayıcı ve Engelleyici Stres Unsurları:** Zorlayıcı stres unsurları (challenge stressors), karmaşık sorunların çözümü gibi birey için olumlu sonuçlar doğurabilecek ve motive edici etkileri olan talepleri içerir. Buna karşın, engelleyici stres unsurları (hindrance stressors) rol çatışmaları ve bürokratik engeller gibi bireyin başarısını engelleyen ve kontrol

edilemeyen faktörlerden kaynaklanarak tükenmişliğe yol açar (Cavanaugh vd., 2000; LePine, LePine ve Jackson, 2005).

3. TURİZM SEKTÖRÜNÜN SPESİFİK STRES UNSURLARI VE DİNAMİKLERİ

Turizm ve ağırlama sektörünün yapısal özellikleri, çalışanları diğer sektörlerden kesin çizgilerle ayrılan spesifik ve yıkıcı stres unsurları ile karşı karşıya bırakmaktadır. Sektörün kesintisiz hizmet sunma zorunluluğu, bu stresi sürekli kılan temel dinamiktir.

- **Mevsimsellik ve İş Yükü:** Kıyı destinasyonlarında işletmelerin operasyonel hacmi yılın belirli aylarına sıkışmaktadır. Bu dönemlerde personel, yasal sınırları zorlayan uzun mesai saatlerine katlanmak zorunda kalmakta, bu da biyolojik ritmi bozmanın yanı sıra iş-yaşam dengesini sarsarak bireyi sosyal destek sistemlerinden koparmaktadır (Deery ve Jago, 2015; Spector ve Jex, 1998).
- **Müşteri Nezaketsizliği:** Hizmet sektöründe "müşteri her zaman haklıdır" paradigmasının katı uygulanması, personeli agresif veya talepkâr misafirler karşısında savunmasız bırakmaktadır. Sürekli tekrar eden müşteri nezaketsizlikleri, çalışanların duygusal rezervlerini hızla tüketen en önemli faktörlerdendir (Sliter vd., 2010).
- **Duygusal Emek ve Uyumsuzluk:** Örgüt beklentileri doğrultusunda çalışanın hissetmediği hâlde olumlu duygular sergilemek zorunda kalması (yüzeyde rol yapma), içsel bir gerilim yaratır. Bireyin kendi benliğine yabancılaşmasına neden olan bu duygusal uyumsuzluk, fiziksel yorgunluktan çok daha fazla iş stresi yaratarak çalışanı tükenmişliğe sürükler (Hochschild, 1983).

4. KRONİK STRESİN SONUCU OLARAK TÜKENMİŞLİK SENDROMU

VUCA ortamında kontrol edilemeyen ve kronikleşen iş stresi, etkili mekanizmalarla yönetilemediğinde tükenmişlik sendromuna evrilir. Tükenmişlik, aniden ortaya çıkan bir krizden ziyade, üç aşamalı psikolojik bir reaksiyondur:

- **Duygusal Tükenme:** Bireyin psikolojik enerjisinin tükenmesi, yorgunluk ve motivasyon eksikliğiyle ortaya çıkan, sendromun en temel unsurudur. Sürekli empati kurmak ve sorun çözmek zorunda kalan turizm personeli duygusal kaynaklarını hızla yitirir.
- **Duyarsızlaşma (Depersonalizasyon):** Duygusal olarak tükenen çalışanın, hizmet verdiği kişilere karşı geliştirdiği mesafe koyma ve ilgisizlik evresidir. Bu, aşırı duygusal yorgunluk sonrası gelişen psikolojik bir savunma mekanizmasıdır ve çalışan zamanla misafirleri sadece "görev nesneleri" olarak algılamaya başlar.

- **Kişisel Başarı Hissinde Azalma:** Tükenmişliğin son ve en sinsi boyutudur. Çalışan, kendini mesleki açıdan yetersiz, başarısız ve değersiz hissederek özgüvenini yitirir. Kendi çabalarının organizasyonda hiçbir şeyi değiştirmeyeceğine inanan personel, tükenmişlik döngüsünü tamamlar (Maslach ve Jackson, 1981).

Evrimsel psikolojiye göre tükenmişlik; bireyin kontrol edemediği stres karşısında, elindeki enerjiyi ve kaynakları tamamen tüketmemek için geliştirdiği doğal bir savunma mekanizmasıdır (Lazarus ve Folkman, 1984).

5. SONUÇ

Turizm sektörü, hizmetin eşzamanlı üretilip tüketildiği, değişkenlik ve muğlaklığın (VUCA) yüksek olduğu bir ekosistemdir. Çalışanların tükenmişlik karşısındaki direncini artırmak, sektörün sürdürülebilirliği için kritik bir zorunluluktur. Bu noktada bireysel düzeyde Psikolojik Sermayenin (PsyCap), örgütsel düzeyde ise Algılanan Örgütsel Desteğin (POS) güçlendirilmesi hayati önem taşımaktadır. Yöneticilerin adil bir muamele sergilediği, kriz anlarında personelinin arkasında durduğu işletmelerde stresin duygusal çöküntüye dönüşme ihtimali ciddi oranda düşmektedir (Bakker ve Demerouti, 2007). Gelecekteki stratejilerin, salt fiziksel şartları iyileştirmekten öte, bu zihinsel ve duygusal destek mekanizmalarını inşa etmeye odaklanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bakker, A. B. ve Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309-328.

Cavanaugh, M. A., Boswell, W. R., Roehling, M. V. ve Boudreau, J. W. (2000). An empirical examination of self-reported work stress among U.S. managers. *Journal of Applied Psychology*, 85(1), 65–74.

Deery, M. ve Jago, L. (2015). Revisiting talent management, work-life balance and retention strategies. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(3), 453-472.

Gürlek, M. ve Tuna, M. (2019). Corporate social responsibility and work engagement: Evidence from the hotel industry. *Tourism Management Perspectives*, 31, 195-208.

Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press.

İnal, İ., Akdemir, A. ve Cihan, S. (2021). Pandemi sonrası oluşan VUCA ortamının çalışan insan kaynakları kaygı düzeyi ve verimliliği üzerine etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 30, 121-136.

Lazarus, R. S. ve Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer Publishing Company.

LePine, J. A., LePine, M. A. ve Jackson, C. L. (2005). Challenge and hindrance stress: Relationships with exhaustion, motivation to learn, and learning performance. *Journal of Applied Psychology*, 90(5), 883–891.

Maslach, C. ve Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 2(2), 99–113.

Quick, J. C., Quick, J. D., Nelson, D. L. ve Hurrell, J. J. (1997). *Preventive stress management in organizations*. American Psychological Association.

Sliter, M., Jex, S., Wolford, K. ve McInnerney, J. (2010). How rude! Emotional labor as a mediator between customer incivility and employee outcomes. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15(4), 468-481.

Sonnentag, S. ve Frese, M. (2003). Stress in organizations. W. C. Borman, D. R. Ilgen ve R. J. Klimoski (Ed.), *Handbook of psychology: Industrial and organizational psychology* (ss. 453–491). Wiley.

Spector, P. E. ve Jex, S. M. (1998). Development of four self-report measures of job stressors and strain: Interpersonal conflict at work scale, organizational constraints scale, quantitative workload inventory, and physical symptoms inventory. *Journal of Occupational Health Psychology*, 3(4), 356–367.

BÖLÜM 25

Küresel Ekonomide Yeni Normal: Kalıcı Durgunluk ve Yapısal Dinamikler

Engin Dursun[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, 0000-0002-4340-2275

GİRİŞ

Küresel ekonomi, 21. yüzyılın ilk çeyreğini tamamlarken hem yapısal hem de konjonktürel boyutlarıyla eşi görülmemiş birçok katmanlı kriz ortamıyla yüzleşmektedir. COVID-19 pandemisinin tetiklediği derin durgunluk, ardından gelen enflasyon dalgası, jeopolitik gerilimin tırmandığı bir dönemde yaşanan enerji ve gıda krizleri, küresel borç stoğunun tarihsel rekorları zorlaması ve teknolojik dönüşümün yol açtığı yapısal kırılmalar; birleşerek kalıcı durgunluk riskini somut ve yakın bir tehdit olarak gündemin başına taşımıştır. Gelişmiş ülkelerde iktisadi büyümenin istenen düzeyde olmaması, finansal istikrarsızlık ve siyasi alandaki güven erozyonu; bu tabloyu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi bir kırılganlık olarak da konumlandırmaktadır (Baccaro vd., 2022: 512).

Kalıcı durgunluk kavramı, ilk kez 1938 yılında Amerikalı ekonomist Alvin Hansen tarafından, Büyük Buhranın ardından ABD ekonomisinin yatırım fırsatlarının daralması ve demografik baskı nedeniyle uzun süreli bir büyüme zaafiyetine gireceği kaygısıyla literatüre kazandırılmıştır. Hansen'in bu öngörüsü; 2008 küresel finansal krizinin akabinde Larry Summers tarafından yeniden güncelliğe taşınmış ve günümüz iktisat yazınının en çok tartışılan kavramlarından biri haline gelmiştir. Kavramın özünde; piyasaların kendi kendini düzelteceği varsayımının geçerliliğini yitirdiği, konjonktürel politika araçlarının yapısal sorunların üstesinden gelmede yetersiz kaldığı ve ekonominin uzun vadeli potansiyel büyüme hızının kalıcı olarak aşağı çekildiği bir tablo yatmaktadır. Nitekim Türkiye özelinde de 1993-2023 dönemi kapsayan otuz yıllık süreçte yaşanan beş büyük kriz; büyümenin durağanlaşmasına ve *"orta gelir tuzağı"* riskinin somutlaşmasına zemin hazırlamıştır (Bakır, 2025: 454).

Bu bölümün temel savı şudur: Kalıcı durgunluk, birbiriyle organik biçimde bağlantılı sekiz yapısal nedenin eş zamanlı baskısının ürünüdür ve her bir nedenin kendi başına ele alınması analitik açıdan yetersiz kalmaktadır. Enflasyon baskısı, sıkı para politikasını zorunlu kılmakta; bu durum yatırımları ve verimliliği frenlemektedir. Jeopolitik kırılmalar, tedarik zinciri aksaklıklarını derinleştirmekte ve enerji fiyatlarını yapısal olarak yüksek tutmaktadır. Borç yükü büyümeyi kısarken demografik baskı ve beceri uyumsuzluğu da bu döngüyü beslemektedir. İşsizlik, gelir eşitsizliği ve enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar gibi sorunlar küresel ekonomiyi daha karmaşık bir yapıya iterken; politika belirsizlikleri de ekonomik büyümeyi yavaşlatan önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır (Nazlıoğlu ve Aydoğdu, 2025: 90). Tüm bu dinamikler birleştiğinde, kalıcı durgunluk yalnızca bir konjonktürel başarısızlık değil; yapısal kırılganlıkların içselleştiği sistemik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çerçevede bölümün temel hedefleri üç başlık altında özetlenebilir: *Birincisi,* kalıcı durgunluğun teorik arka planını ve tarihsel seyrini ortaya koymak; *ikincisi,* söz konusu yapısal nedenleri sekiz başlık altında hem teorik hem de güncel ampirik bulgularla derinlemesine incelemek; *üçüncüsü,* bu nedenlerin birbirleriyle

etkileşimini inceleyerek politika yapıcılar için bütünleşik ve uygulanabilir politika önerileri geliştirmektir.

Bölümün ilk altı bölümü makroekonomik yapısal nedenlere odaklanmaktadır: Enflasyon baskısı ve beklenti yönetimi (Bölüm 1), para politikasının büyüme üzerindeki etkisi (Bölüm 2), jeopolitik riskin ticaret ve yatırım üzerindeki gölgesi (Bölüm 3) ve tedarik zinciri kırılganlıklarının sistemik boyutu (Bölüm 4) ele alınmaktadır. Ardından enerji fiyatlarının makroekonomik aktarım mekanizmaları ve enerji dönüşümünün ekonomik maliyetleri (Bölüm 5) ile yüksek borçluluğun büyüme ve finansal kırılganlık üzerindeki etkileri (Bölüm 6) incelenmektedir. Son iki bölüm ise arz yönlü yapısal kısıtlara yönelmektedir: demografik baskı ve beceri uyumsuzluğunun işgücü piyasası üzerindeki etkileri (Bölüm 7) ile verimlilik düşüklüğünün yapısal nedenleri ve yapay zekânın verimlilik dinamikleri üzerindeki dönüştürücü potansiyeli (Bölüm 8) tartışılmaktadır.

Bölümün kuramsal çerçevesi Post-Keynesyen ve yeni büyüme teorisi yaklaşımlarına yaslanmakla birlikte; Reinhart-Rogoff'un tarihsel borç analizi, Gordon'un verimlilik stagnasyonu tezi ve Summers'ın kalıcı durgunluk çerçevesiyle beslenecektir. Ampirik düzeyde ise ağırlıklı olarak Türkiye ekonomisine ve çeşitli ülke gruplarına yönelik panel veri analizleri, zaman serisi çalışmaları ve karşılaştırmalı analizler temel kaynak niteliği taşımaktadır. Bu yaklaşım; bölümün hem küresel teorik tartışmaya hem de Türkiye ekonomisi için somut politika çıkarımlarına katkı sunmasını hedeflemektedir.

Yapısal sorunlar çözülmeden sürdürülebilir bir büyüme performansının tek başına anlam ifade etmeyeceği gerçeği (Orhangazi, 2019); bu bölümü hem akademik hem de ekonomi politikası açısından güncel ve zorunlu bir çerçeve olarak konumlandırmaktadır. Kalıcı durgunlukla mücadele; yalnızca teknik bir iktisat politikası meselesi değil, aynı zamanda küresel işbirliği, kurumsal yeniden yapılanma ve uzun vadeli stratejik vizyon gerektiren varoluşsal bir kalkınma sorunudur.

1. Enflasyon Baskısı

1.1. Enflasyonun Yapısal ve Konjonktürel Boyutları

Enflasyon, tarihsel süreçte hem ekonomik büyümenin hem de durgunluğun habercisi olarak ikili bir rol üstlenmektedir. Ancak ülkelerde 2020'lerin başından itibaren gözlemlenen enflasyon dalgası, geçmiş konjonktürel döngülerden farklı olarak ayrışan yapısal özellikler sergilemektedir. Bu enflasyon dalgasını besleyen unsurlar ise pandemi sonrası talep patlaması, artan hammadde maliyetleri, çözülemeyen tedarik zinciri aksaklıkları ve genişlemeci para politikalarının yarattığı parasal bolluk olarak sıralanabilir.

Enflasyonun kalıcı hale gelmesi, özellikle yapışkan enflasyon olgusuyla somutlaşmaktadır. Enflasyon yapışkanlığı olarak adlandırılan bu durum, iktisadi ajanların enflasyon beklentilerinde bozulma meydana getirmekte; fiyatlama

davranışını da bozan enflasyon sürekliliği, para otoritesinin politika alanını daraltarak iktisadi sorunların çözümünün önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Yapışkan enflasyon; hizmet sektörü başta olmak üzere konut maliyetlerinde ve işgücü ücretlerinde kendini göstermekte, bu sektörlerdeki fiyat artışları merkez bankası müdahalelerine görece direnç göstermektedir.

Özcan (2022) çalışmasında Ocak 2002-Mart 2022 dönemini kapsayan, Türkiye'nin son on yılında enflasyon yapışkanlığının yaşandığı dönemleri net biçimde tespit etmiş; tek bir yapısal değişimi dikkate alan birim kök sınamalarının Türkiye için işlevsiz kaldığını vurgulayarak, yapışkanlığın gözlendiği dönemleri iktisadi bir çerçevede yorumlamıştır (Özcan, 2022). Bu bulgu, enflasyonun yalnızca geçici bir konjonktürel olgu olarak değil, kalıcı bir yapısal sorun olarak ele alınması gerektiğini güçlü biçimde ortaya koymaktadır.

100 yıllık Türkiye ekonomisine ilişkin yapısal değişim analizleri de enflasyon döngüsünün kalıcı olduğunu ve eğiliminin 1970'li yıllardan sonra artmaya başladığını, 2001 krizine kadar yüksek kaldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca kısa ve orta vadede bu değişkenlerin döngülerinin tersine dönmesinin oldukça uzun sürdüğü anlaşılmaktadır (Burgaç Çil ve Fisunoğlu, 2023: 324). Bu uzun dönemli kalıcılık örüntüsü, enflasyonun yapısal boyutunun konjonktürel müdahalelerle tam anlamıyla çözülemeyeceğine işaret etmektedir.

1.2. Enflasyonun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Baskı Mekanizmaları

Süregelen enflasyon, tüketici satın alma gücünü aşındırarak gerçek hane halkı gelirlerini düşürmekte, bu durum özel tüketim harcamalarının daralmasına yol açmaktadır. Özellikle alt ve orta gelir grupları, zorunlu tüketim kalemlerindeki fiyat artışları karşısında isteğe bağlı harcamalarını azaltmak durumunda kalmaktadır. Enflasyon oranının gelir düzeyinin üstünde artması durumunda tüketici reel gelirinin azalması tüketicinin satın alma gücünü zayıflatmaktadır.

Tüketim üzerindeki bu baskı mekanizması dinamik bir boyut kazanmaktadır. Türkiye'de tüketim harcamalarını konu alan çalışmalar, fiyat artışlarının başlangıçta stoklama davranışı nedeniyle tüketim eğilimini artıracağını; ancak zaman içinde satın alma gücünü azaltarak tüketimi negatif yönde etkileyeceğini ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışmalar ayrıca, Türkiye'de tüketim harcamalarının uzun vadeli gelir ve servet beklentilerine karşı duyarlı olduğunu göstermektedir.

Enflasyonun bir diğer olumsuz etkisi ise yatırım ortamını doğrudan kötüleştirmesidir. Yüksek enflasyon, gelecekte belirsizliğe yol açarak yatırımların düşmesine neden olabilmekte; yatırımların azalmasıyla üretim olumsuz etkilenmekte ve bu durum büyümenin engellenmesine zemin hazırlamaktadır. Aynı zamanda yüksek enflasyonun yarattığı belirsizlik, ekonomik aktörlerin piyasayı doğru okuyamamasına neden olmaktadır. Ampirik bulgular, Türkiye'de fiyat istikrarsızlığının yatırım kararlarını olumsuz etkilediğini, reel satın alma gücünü düşürdüğünü ve dolayısıyla büyümeyi yavaşlatıcı bir rol oynadığını teyit etmektedir.

Bu eğilim, verimlilik artışının önündeki en önemli engellerden biri olarak öne çıkarak kalıcı durgunluğun oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

1.3. Ücret-Fiyat Sarmalı ve Beklenti Yönetiminin Kritik Rolü

Enflasyonist ortamda işçilerin reel ücretlerini koruma talepleri, ücret-fiyat sarmalına girme potansiyeli taşımaktadır. Firmaların artan işgücü maliyetlerini fiyatlara yansıtması, yeni bir enflasyon dalgasının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Ücret-fiyat sarmalının enflasyonun diğer belirleyicileri göz ardı edildiğinde geçerlilik kazandığına; ancak genişletilmiş modellerle hem uzun hem kısa dönemde ücretler üzerinde reel GSYİH'nin, fiyatlar üzerinde ise döviz kurunun belirleyici olduğuna dair bulgular, mücadelenin tek boyutlu olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu çerçevede merkez bankası iletişimi, yalnızca teknik bir para politikası aracı değil; aynı zamanda beklenti yönetiminin temel direklerinden birini oluşturmaktadır.

Bu sarmalın kırılması için enflasyon beklentilerinin bir noktada sabitlenerek durdurulması, yani kamuoyunun merkez bankasının fiyat istikrarı taahhüdüne olan inancının sağlanması büyük önem taşımaktadır. TCMB'nin kredibilitesini inceleyen çalışmalar, uzun dönemde merkez bankası kredibilitesinde meydana gelen artışların enflasyon oranını düşürdüğünü, buna karşılık kredibilitedeki düşüşlerin enflasyon oranını yükselttiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan kredibilitedeki düşüşün enflasyon üzerindeki artırıcı etkisinin, kredibilitedeki artışın düşürücü etkisinden daha büyük olduğu tespit edilmektedir; bu asimetrik etki, merkez bankası güvenilirliğinin bir kez bozulduğunda toparlanmasının ne denli güç olduğunu vurgulamaktadır.

Beklenti yönetimindeki başarısızlık, merkez bankalarının güvenilirliğini azaltarak enflasyonla mücadeleyi daha maliyetli hale getirmektedir. Merkez bankasının enflasyon beklentilerini yönetmedeki başarısının ülke risk primini düşürdüğü; para politikasının kurumsal çerçevesinin bağımsızlık, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleriyle iyileştirilmesinin ülke risk primini azaltmada kritik rol oynadığı bulgularla desteklenmektedir. Bu bağlamda iletişim politikası, yalnızca teknik bir araç değil; aynı zamanda yönetimler için stratejik bir güvenilirlik mekanizması olarak öne çıkmaktadır.

2. Sıkı Para Politikası

2.1. Parasal Sıkılaştırmanın Zorunluluğu ve Bedeli

Enflasyonla mücadelede başvurulan en yaygın araç, merkez bankalarının politika faiz oranlarını artırmasıdır. Faiz oranlarındaki artış; kredi maliyetlerini yükselterek borçlanmayı azaltmakta, tüketim ve yatırım harcamalarını baskılamakta ve dolayısıyla toplam talebi kısmaktadır. Ancak bu süreç, beraberinde ağır ekonomik sonuçlar da doğurmaktadır. Merkez bankalarının faizi enflasyonla mücadele amacıyla kullanması, para arzının azaltılması ve faiz oranlarının artmasıyla

yatırımlarda, ardından üretim ve istihdamda azalmalara neden olmaktadır (Erer vd., 2025: 155)

Amerikan Merkez Bankası FED'in 2022-2023 döneminde uyguladığı agresif faiz artışları, küresel piyasalarda olumsuzlukların yaşanmasına da neden olmuştur. Benzer politikaları hayata geçiren Avrupa Merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankası ve diğer merkez bankaları; enflasyonu dizginlemeye çalışırken büyüme üzerindeki olumsuz etkileri derinleştirmiştir. Bu politika tercihleri, ekonomi yazınında *"dezenflasyonun acı bedeli"* kavramıyla ele alınmaktadır (Ball, 1994: 182). Sıkı para politikalarının maliyetleri; bütçe açıkları ve kamu borçlanmaları üzerinde gözlemlenebileceği gibi, faiz artışları sonucu ekonomide yaşanabilecek durgunluğun vergi gelirlerini azaltması ve işsizliği artırması biçiminde de ortaya çıkabilmektedir (Daşdemir, 2026: 7).

Türkiye bu dinamiğin somut bir laboratuvarı niteliğindedir. 2021 Eylül - 2023 Haziran döneminde, yüksek enflasyona rağmen uygulanan düşük faiz politikası neticesinde büyüme kısa vadede artmış; ancak enflasyon hızla yükselmeye devam etmiş, döviz kuru artmış, Türk lirası ciddi değer kaybetmiş ve ülke risk primi yükselmiştir. Bu gelişmeler, yirmi yılı aşan enflasyon hedeflemesi deneyiminin ve etkinliğinin köklü biçimde sorgulanmasına yol açmıştır (Oskay, 2024a). Bu tarihsel deneyim, fiyat istikrarı hedefinden uzaklaşmanın ekonomi genelinde ne denli derin ve kalıcı izler bırakabileceğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

Faiz, döviz kuru ve enflasyon arasındaki ilişki, ekonomilerin temelini oluşturan ana değişkenlerdendir. Ülke ekonomisinde ortaya çıkan bir talep enflasyonu durumunda faiz oranının mevcut enflasyon oranından yüksek düzeye getirilmesi fiyatlar genel düzeyindeki artışı engellemektedir. Buna karşın ekonomide arz yönlü bir enflasyon mevcutsa faiz oranında yapılacak bir artışın enflasyonu düşüremeyeceği, tam tersine bu koşullarda kredi maliyetlerindeki artışların arz üzerinde ek bir baskı yaratacağı vurgulanmaktadır (Beki, 2026: 564). Bu ayrım, para politikasının enflasyonun kaynağına bağlı olarak farklı sonuçlar doğurabileceğine ve sonucun herkese uygun bir çözüm olamayacağını belirtmektedir.

2.2. Yatırım Üzerindeki Caydırıcı Etkiler

Yüksek faiz ortamında özel sektör yatırımları ciddi biçimde gerilemektedir. Sermaye maliyetinin artması, firmaların asgari kabul edilebilir getiri eşiğini yükseltmekte, bu durum pek çok yatırım projesinin ekonomik açıdan elverişsiz hale gelmesine yol açmaktadır. Özellikle araştırma-geliştirme (Ar-Ge), altyapı ve yeşil dönüşüm yatırımları bu süreçten en fazla etkilenen kalemler arasında yer almaktadır; zira bu yatırımlar getirisinin uzun vadede ortaya çıkması nedeniyle yüksek faiz ortamında yapılan bugünkü değer hesaplamalarında en fazla değer kaybeden yatırım türleri arasındadır.

Ampirik çalışmalar, Türkiye'de faiz oranlarının artışının sanayi üretim endeksi ve özel sektör kredi hacminde belirgin biçimde negatif bir etki doğurduğunu ortaya

koymaktadır. Parasal aktarım mekanizması bağlamında değerlendirildiğinde, faiz oranı kanalı yaklaşımının kısa vadeli faiz oranının değişmesiyle başladığı ve bu değişikliğin arz-talep mekanizmasıyla orta ve uzun vadeli faiz oranlarına yansımasıyla sonuçlandığı görülmektedir. Faiz oranlarında yaşanan artış yatırım harcamalarında azalışa yol açarken, üretim ve talepte de daralmalara neden olmaktadır. Bu aktarım kanalı, sıkı para politikasının yalnızca talebi değil, ekonominin üretim kapasitesini ve uzun vadeli büyüme potansiyelini de kalıcı biçimde zedelediğini göstermektedir.

Küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ), büyük şirketlere kıyasla sermaye piyasalarına erişim konusunda yapısal dezavantajlar taşıdığından, sıkı para politikasının etkilerini daha güçlü bir biçimde hissetmektedirler. Araştırmalar, KOBİ'lerin finansman sorunlarının temel bileşenlerinin yüksek faiz oranları, ağır teminat şartları, zorlu prosedürler ve yetersiz özkaynak olduğunu ortaya koymaktadır (Sezgin, 2019: 228). Bu sorunların bir sıkı para politikası döneminde özellikle ağırlaşması, KOBİ'lerin yatırım yapma kapasitelerini ve rekabet güçlerini olumsuz etkilemektedir. Bu asimetrik etki, ekonomideki dinamizmi, yenilikçiliği ve girişimcilik ortamını ciddi ölçüde zedelemektedir.

Kredibilitesi yüksek olmasına karşın teminat yetersizliği nedeniyle finansmana erişemeyen KOBİ'lere yönelik Kredi Garanti Fonu (KGF) gibi mekanizmaların, sıkı para politikası dönemlerinde büyük önem kazandığı görülmektedir. Pandemi sürecinde yaşanan finansal durgunluk döneminde KGF'nin sunduğu kefalet desteğiyle KOBİ'lerin finansa erişimini kolaylaştırdığı gözlemlenmiştir (Aydın ve Çömlekçi, 2023: 38). Bu durum, para politikasının yarattığı kısıtları hafifletmede tamamlayıcı politika araçlarının kritik rolünü ortaya koymaktadır.

2.3. Faiz-Büyüme İkilemi ve Politika Tuzağı

Merkez bankaları, enflasyonu kontrol altına alma ile ekonomik büyümeyi destekleme arasında derin bir ikilemle karşı karşıya kalmaktadırlar. Faiz oranlarının uzun süre yüksek kalması ekonomik durgunluğu derinleştirirken, erken bir parasal gevşeme enflasyonun yeniden yükselmesi riskini beraberinde getirmektedir. Bu "politika tuzağı", kalıcı durgunluğu besleyen temel dinamiklerden birini oluşturmaktadır. Gereksiz ölçüde uygulanan sıkı para politikasının maliyetlerini azaltabilmek için özel yatırımların büyüme oranı gibi göstergelerle sıkılaşmanın boyutunun kontrol altında tutulması ve gereksiz sıkılaşmaya gidilmemesi öneri olarak öne çıkmaktadır (Daşdemir, 2026).

Akademik literatürde bu ikilem, kısıtlı etkin alt sınır kavramıyla da ilişkilendirilmektedir. Para politikasının manevra alanının daralması, mali politikaya olan bağımlılığı artırmakta; ancak mali politikanın da kısıtlı olduğu koşullarda politika yapıcılar adeta çaresiz bir konuma düşmektedir (Hills vd., 2019). Nitekim gelişmiş ülkelerde çok sayıda merkez bankasının eş zamanlı olarak faiz artırdığı dönemlerde, enflasyonun hedeflenen düzeye geri dönmesine katkı sağlandığı, ancak

bu sürecin ekonomik büyümenin yavaşlamasını da beraberinde getirdiği gözlemlenmiştir (Yolal, 2025: 660).

2006-2022 dönemini kapsayan ampirik analizler, Türkiye ekonomisinde para politikasının büyüme üzerinde uzun dönemde anlamlı bir etki gösterdiğini ortaya koymaktadır. Eşbütünleşme bulgularına göre faiz oranlarındaki artış ekonomik büyümeyi negatif etkilemekte; politika faizi ve enflasyondaki artışların efektif talebi baskılayarak büyüme üzerinde daraltıcı bir etki yarattığı görülmektedir (Çetin, 2022: 18). Faiz oranlarının yatırımların finansmanı açısından bir maliyet unsuru olarak değerlendirilmesi halinde, artan faizlerin yatırım maliyetlerini artıracağı ve büyümeyi olumsuz etkileyeceği de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Türkiye'de faiz kanalının etkinliğini inceleyen çalışmalar, bu ikilem üzerinde önemli bulgular sunmaktadır. Şubat 2003 - Nisan 2025 dönemine ait verilerle gerçekleştirilen analizlerde, optimal para politikasının belirlenmesi için sıkılaşmanın boyutunun somut makroekonomik göstergelerle birlikte değerlendirilmesinin zorunlu olduğu vurgulanmaktadır. Faiz artırımlarının dezenflasyon üzerindeki etkisinin verimli bir araca dönüşebilmesi için net faiz marjı ve piyasa faizleri arasındaki ilişkinin sağlıklı işlemesi gerekmektedir (Daşdemir, 2026: 9). Aksi takdirde, yüksek faizin hem enflasyonu kısman dizginlemesi hem de büyümeyi ağır biçimde baskılaması durumunda politika yapıcılar gerçek anlamda bir tuzağa düşmüş olacaktır.

Sonuç olarak sıkı para politikası, enflasyonla mücadelede zorunlu bir araç olmakla birlikte, uzun süre ve tek başına uygulandığında kalıcı durgunluğu besleyen önemli bir etken hâline gelebilmektedir. Bu nedenle para politikasının, yapısal reformlar, maliye politikası ve gelir politikasıyla eş güdüm içinde yürütülmesi; kalıcı durgunluk riskini minimize etmek açısından kritik bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Jeopolitik Riskler

3.1. Jeopolitik Parçalanma ve Ekonomik Ağların Çözülmesi

21. yüzyılın ilk çeyreği, jeopolitik gerilimin küresel ekonomik entegrasyon üzerindeki yıkıcı etkilerini çarpıcı biçimde ortaya koymuştur. Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik askeri müdahalesi, ABD-Çin rekabetinin yoğunlaşması, Orta Doğu'daki çatışmaların derinleşmesi ve iklim kaynaklı krizler; küresel ticaret, yatırım ve finansal akışları köklü biçimde sekteye uğratmaktadır. Günümüz küresel ekonomi ve uluslararası entegrasyon biçimleri hızlı bir biçimde değişiklik göstermekte; küreselleşmenin evirilerek başka bir yöne gittiği düşünülmektedir (Hoca ve Tutan, 2025: 1965).

Bu jeopolitik kırılmalar; ekonomistlerin *jeoekonomi* kavramıyla kavramsallaştırdığı yeni bir düzeni doğurmuştur. Ekonomik araçların jeopolitik hedefler için silahlaştırılması, ticaret savaşları, ihracat kısıtlamaları, yaptırım rejimleri ve kritik altyapılara yönelik siber saldırılar bu tablonun başlıca bileşenlerini

oluşturmaktadır. Özellikle ABD tarafından başlatılan ticaret savaşı sonrasında küresel ticaret önündeki engellerin artması, son yıllarda ticarette jeoekonomik düzenin bozulmasını sağlamıştır; buna ek olarak DTÖ'deki yapısal sorunlar da küresel ticaret düzeninin işlevselliğini ciddi ölçüde sorgulatır hale getirmiştir (Hoca ve Tutan, 2025: 1965).

ABD-Çin rekabeti bu sürecin en belirleyici eksenini oluşturmaktadır. ABD başlangıçta ayrışma hedefini ortaya koyarak ilerlemek istemiş fakat bu hedef stratejik sektörlerde riski azaltma şeklinde değiştirmiştir. 2018 yılında Çin'in ABD'nin ithalatındaki payı yüzde 21,6 iken, bu oran 2024'te yüzde 15,2'ye gerilemiştir. Bu ayrışma hedefine rağmen ABD Çin, Vietnam ve Meksika gibi ülkelerden ithalatını sürdürmüştür; dolayısıyla görünür ayrışma, gerçek ekonomik bağların çözülmesinden ziyade ticaret akışlarının coğrafi yeniden yönlenmesini yansıtmaktadır (Hoca ve Tutan, 2025: 1953). Bu tablo, jeopolitik parçalanmanın küresel verimlilik üzerindeki maliyetinin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Küresel ticaret savaşlarının dünya ekonomisi üzerindeki etkilerini ekonometrik yöntemlerle inceleyen çalışmalar, dolar arzı ve tarifelerin ticareti negatif yönde etkilediğini; bu savaşların devam etmesi durumunda dünya ekonomisinin gelecekte daralmaya devam edeceğini ortaya koymaktadır. Ticaret savaşları nedeniyle küresel ekonomik riskler ile küresel politik risklerin eş zamanlı tırmanması, kalıcı durgunluk riskini besleyen sistematik bir kısır döngü oluşturmaktadır (Şanlı ve Ateş, 2020: 79).

Ukrayna ve Orta Doğu'daki süregelen çatışmalar ise lojistik gerçekliklerin yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Rusya-Ukrayna savaşı ve sonrasında gelen ambargolar; Kuzey Koridorunda taşıma kapasitesini olumsuz etkilemiş, bu durum Türkiye gibi köprü ülkeler için Orta Koridor ve alternatif güzergâhların önemini dramatik biçimde artırmıştır (Akıncı ve Taşkın, 2024). Jeopolitik dönüşümlerin böylece Türkiye'ye stratejik fırsatlar sağladığı gibi, önemli lojistik ve altyapı yatırımlarını zorunlu kılan sınamaları da beraberinde getirdiği görülmektedir.

3.2. Jeopolitik Risklerin Yatırım İklimi Üzerindeki Gölgesi

Artan jeopolitik belirsizlik, yatırımcı güvenini ve iş yapma ortamını derinden sarsmaktadır. Jeopolitik risklerin artması yatırımcılar için de belirsizliklere neden olmakta ve böylelikle ekonomik büyüme de olumsuz olarak etkilenmektedir. Jeopolitik riskteki değişimlere bağlı belirsizlikler, finans ve mali piyasalarının oynaklığa neden olarak yatırım ortamlarından sermaye çıkışlarına neden olmaktadır. Yaşanan dalgalanmalar, finansmana ulaşımı güçleştirmekte; bu durum büyüme için gerekli kaynaklara erişimi kısıtlamaktadır (Doğan ve Özarslan Doğan, 2021: 979).

Jeopolitik riskin doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) üzerindeki etkisini Türkiye özelinde inceleyen çalışmalar, 2003-2020 dönemini kapsayan ampirik analizlerde jeopolitik riskin ve enflasyonun yabancı yatırımların azalmasına neden olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, uluslararası yatırım tehditlerinin DYY üzerinde olumlu olmayan etkilere neden olduğunu da vurgulamaktadır (Kearney, 2022).

Doğrudan Yabancı Yatırım Güven Endeksi raporuna göre yatırımcılar için öne çıkan riskler olarak siyasi istikrarsızlık ve jeopolitik riskler gelmektedir (Özşahin vd, 2022: 257). Aynı ilişki, 1985-2023 yıllarını kapsayan daha geniş dönem için de teyit edilmekte; jeopolitik riskin DYY akışlarını anlamlı biçimde daralttığı görülmektedir (Ünlü, 2025).

Belirsizlik ile DYY arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar ise VIX endeksi dışındaki tüm belirsizlik göstergelerinin DYY girişleri üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki yarattığını; belirsizliklerdeki artışların DYY girişlerini azaltıcı bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır (Akpiliç, 2025: 270). Bu bulgular, belirsizlik ortamının yalnızca mevcut yatırımcıların davranışlarını değil, potansiyel yeni yatırımcıların ülkeye girişini de caydırdığını açıkça göstermektedir.

"Friendshoring" ve *"reshoring"* kavramlarıyla ifade edilen tedarik zinciri yeniden yapılanma süreçleri; jeopolitik güvenilirlik kaygısıyla ekonomik verimliliği feda etme anlamına gelmektedir. Bu dönüşüm, kısa vadede ciddi maliyet artışlarına yol açmakta ve küresel ölçekte potansiyel çıktı düzeyini kalıcı olarak aşağı çekmektedir. Ekonomi, para, ticaret ve iklim politikası belirsizlikleri ile jeopolitik riskler arasındaki dinamik ilişkilerin Ocak 1997 - Aralık 2023 dönemini kapsayan analizlerinde, belirsizliklerin finansal sistemde yarattığı asimetrik etkilerin politika yapıcılar ve yatırımcılar için önemli uyarılar sunduğu gözlemlenmektedir. Özellikle ekonomik politika belirsizliğinin risk algısını şekillendirmede belirleyici bir rol oynadığı tespit edilmektedir (Nazlıoğlu ve Aydoğdu, 2025: 78).

3.3. Enerji ve Gıda Güvenliği Bağlamında Jeopolitik Riskler

Ukrayna savaşı, enerji ve gıda güvenliğinin ulusal güvenlikle ne denli iç içe geçtiğini çarpıcı biçimde ortaya koymuştur. Şubat 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı özellikle AB ülkeleri için enerji arzında güvenlik konusunu ön plana çıkarmıştır. Rusya'nın doğal gaz ihracatını kısıtlaması Avrupa'da ciddi bir enerji krizini tetiklerken; hem AB hem de NATO üzerinden tepki gösteren Avrupa ülkelerinin, Rus doğal gazına bağımlılıkları sebebiyle güçlü bir tepki veremedikleri söylenebilir (Battır ve Yiğittepe, 2023: 551). Bu tablo, enerji bağımlılığının jeopolitik kaldıraç olarak kullanılmasının ne denli yıkıcı makroekonomik sonuçlar doğurabildiğini somut biçimde belgelemiştir.

Ukrayna Krizi, Rusya'yı önemli bir enerji kaynağı olarak kullanan Avrupa'yı alternatif enerji arayışına itmiştir. Bu çerçevede Türkiye üzerinden geçen TANAP ve TAP gibi doğalgaz boru hatları, Rus gazının ikamesi açısından kritik bir önem kazanmış; Türkiye, hem enerji koridoru hem de müzakere köprüsü olarak stratejik değerini belirgin biçimde artırmıştır (Korla, 2022). Ancak bu alternatif arayışları kısa vadede gerçekleşmesi güç yatırımları gerektirmekte; söz konusu süreç hem Avrupa'da hem de Türkiye'de ekonomi üzerindeki baskıyı derinleştirmektedir.

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın gıda güvenliği üzerindeki etkileri de en az enerji boyutu kadar derin sonuçlar doğurmuştur. Savaşla birlikte dünyanın önde gelen

tarımsal ihracat bölgelerinden birinin üretim ve ticareti sekteye uğramıştır. Küresel anlamda da kriz haline gelen tahıl sorununun çözümü için Türkiye'nin girişimiyle taraflar arasında 22 Temmuz 2022'de *Tahıl Koridoru* anlaşması imzalanmıştır (Harunoğulları ve Ayhan, 2023: 525). Bu anlaşma, jeopolitik krizin ekonomik yönetiminde çok taraflı diplomasinin ne denli belirleyici bir araç olabileceğini de kanıtlamıştır.

COVID-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşı gibi küresel şokların petrol-gıda fiyat dinamiklerini nasıl etkilediğini inceleyen çalışmalar, enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların tarım fiyatları üzerinde ani ancak kalıcı olmayan etkiler yaratan *"maliyet itişli enflasyon"* mekanizmasıyla işlediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu çerçevesinde politika uygulayıcıları için kısa vadeli müdahaleler (geçici sübvansiyonlar), orta vadeli önlemler (stratejik stoklama sistemleri) ve uzun vadeli reformlar (yenilenebilir enerji-tarım entegrasyonu) arasında dengeli bir yapı oluşturulması önerilmektedir (Bayram, 2025a: 1303). Karadeniz tahıl koridorlarındaki tıkanmaların küresel gıda fiyatlarında yarattığı tırmanma ve bu kırılganlığın farkına varan ülkelerin stratejik depo oluşturma, enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve gıda üretimini destekleme gibi maliyetli politikalara yönelmesi; kısa vadede bütçe üzerinde baskı yaratmakta ve büyüme potansiyelini sınırlamaktadır.

Rusya-Ukrayna savaşı, Türkiye'nin denge politikası açısından da keskin bir sınav niteliği taşımaktadır. Türkiye, savaş boyunca Batı ve Rusya ile ilişkilerini sürdürmektedir. Bu politika, Türkiye'nin hem bölgesel hem de küresel güç dengesinde pozisyonunu belirlemede önemini göstermektedir. Tahıl koridoru projesinde tarafsız arabulucu rolü üstlenmesi ise Türkiye'nin çatışmadan kaynaklanabilecek olumsuz yansımaları minimize etme çabasını somutlaştırmıştır (Gökçe ve Çiçek, 2025: 586).

4. Tedarik Zincirinde Kırılmalar

4.1. Pandemi Sonrası Tedarik Zinciri Şokları

COVID-19 pandemisi, onlarca yıllık küresel tedarik zinciri optimizasyonunun ne denli kırılgan bir yapıya yaslandığını acı biçimde gün yüzüne çıkarmıştır. Tam zamanında üretim (JIT) paradigması çerçevesinde minimum stok düzeylerinde işleyen küresel üretim ağları; pandemiyle birlikte ardı ardına gelen aksaklıklara maruz kalmış ve toparlanma süreci yıllarca sürmüştür. Üreticiden tüketiciye seyir eden tedarik zincirinde yaşanan şok geçene kadar üretim, dağıtım ve tüketim boyutlarında eş zamanlı ve birbirini besleyen ciddi sorunlar baş göstermiştir (Demir ve Ateş, 2023: 244).

2019 yılında başlayan COVID19 Pandemisi, dolaylı veya dolaysız olarak birçok sektörü etkilemiş; en fazla da tedarik zincirinde değişimlerin yaşandığı görülmüştür. Bu etkiler otomotiv, gıda, tekstil, turizm gibi birçok sektörü de uzun süre etkisi altında tutmaya devam etmiştir. Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nden ithalat yapan

ülkeler, salgının kaynaklık ettiği tedarik kesintilerinden çok büyük ölçüde etkilenmiş; hem üretim girdileri hem de tüketim malları temin süreçleri bütünüyle sekteye uğramıştır (Akkartal, 2022: 5).

Pandeminin lojistik süreçlerinde yarattığı yoğunluk; sipariş teslim sürelerindeki değişimlerin küresel boyutta da ulaşabileceği potansiyeli gözler önüne sermiştir. Sipariş teslim süresindeki dalgalanmaların tedarik zinciri maliyetleri üzerindeki toplam etkisinin, üretim verimliliği artışı etkisinden daha büyük olduğu ampirik olarak ortaya konulmuştur. Bu sonuç, tedarik zinciri yönetiminde yalnızca üretim verimliliğini değil, lojistik zamanlamanın güvenilirliğini de merkeze almanın zorunluluğunu açıkça göstermektedir (Bayram, 2025b, 723).

Yarı iletken kıtlığı, konteyner eksikliği, liman tıkanıklıkları ve işgücü yoklukları; birbirini tetikleyen bir kaos sarmalı yaratmıştır. Felaketlerin neden olduğu aksamalara karşı hassas olan tedarik zincirleri; hazırlık düzeyine bağlı olarak, kesintilerin etkisi birkaç döngü boyunca devam edebilmektedir. Bu aksaklıklara ek olarak müşterilerde gözlemlenen stoklama davranışı, envanter yönetimi için daha karmaşık bir ortam yaratmış; talebi karşılayamayan firmalar hem arz hem talep cephesinden çift taraflı baskıyla karşı karşıya kalmıştır (Gündeş vd., 2023: 6). Bu aksaklıkların yansımaları otomotivden elektroniğe, sağlıktan savunma sanayiine kadar geniş bir yelpazede kendini göstermiştir.

4.2. Yapısal Kırılganlıklar ve Sistem Riskleri

Tedarik zinciri kırılmalarının yalnızca pandemiyle açıklanamayacak yapısal boyutları da mevcuttur. Küreselleşme, şirketlere tedarik zinciri yönetimini farklı coğrafyalarda gerçekleştirme olanağı tanıyarak maliyet azaltıcı katkılar sağlamaktadır. Ancak bu avantajlar, yaşanan kriz ve aksaklıklarla sekteye uğramaktadır. Pandemi döneminde büyük üretim yapan merkezlerde yaşanan kapanmalar, tedarik zincirindeki bağımlılık düzeylerinin yeniden ele alınmasına yol açmış; işletmelerin maliyetin yanı sıra riskleri de dağıtabildiği stratejilere yönelmesini kaçınılmaz kılmıştır (Çelik, 2025).

Bu yapısal kırılganlığın en çarpıcı somutlaşması yarı iletken sektöründe yaşanmaktadır. Sürekli artan talep karşısında üretim kapasitesinin yetersiz kalması, çip, GPU, sensör ve bellek kıtlığına yol açarken tedarik zinciri de bu durumdan önemli ölçüde etkilenmiştir. Yarı iletken üretiminin tek bir ülkede yoğunlaşması yerine küresel boyutta dengeli bir dağılımla tedarik zincirinin oluşturulması gerekliliği ortaya çıkmış; bu farkındalık büyük yatırımları beraberinde getirmiştir (Töken ve Ukav, 2024: 53). Küresel yarı iletken sektörünün 2023 yılı satış gelirlerinin 520 milyar doları aşmasına karşın tedarik güvenliğinin hâlâ sağlanamamış olması; sorunun salt ekonomik değil, aynı zamanda derin bir jeopolitik boyutu olduğunu göstermektedir.

Yarı iletken teknolojisi artık birçok noktada neredeyse insan yaşamın merkezine yerleşmiştir. Tedarik zincirindeki bozulmalar, çiplerin teknoloji, savunma sistemi ve

yapay zekâ uygulamalarına kadar pek çok kritik alanda vazgeçilmez bir girdi konumuna gelmesiyle birlikte önemli bir boyut kazanmıştır. ABD-Çin rekabetinde, teknoloji, tedarik zinciri ve standart belirleme süreçlerindeki dönüşüm büyük boyutlara ulaşmaktadır. Rekabet artık dış ticaret, üretim politikaları ve inovasyon sistemleri üzerinden yürütülmektedir (Arslan, 2026: 37). Nitekim 2025 yılında ABD'nin Tayvanlı ve Güney Koreli çip devlerinin Amerikan teknolojisiyle çalışan ekipmanları Çin'deki tesislere gönderme yetkisini iptal etmesi, bu jeopolitik silahlaştırmanın en somut örneklerinden birini oluşturmuştur.

Tedarik zinciri yönetiminde temel ilkelerden biri olan *"zincir en zayıf halkası kadar güçlüdür"* önermesi, pandemi ve jeopolitik gerilim döneminde gerçek değerini tam anlamıyla ortaya koymuştur. Zincirdeki herhangi bir işletmenin başarısızlığı zincirin diğer üyelerini de etkilemekte; atıl kapasite, taşıma masrafları, stok fazlası ve müşteri memnuniyetsizliği gibi sorunlar domino etkisiyle büyümektedir. Bu nedenle tedarik zincirindeki süreçlerin gerçek zamanlı takip edilmesi ve etkin biçimde yönetilmesi, Endüstri 4.0 tabanlı dijitalleşme aracılığıyla çok daha kritik bir stratejik zorunluluk haline gelmiştir (Karakoç vd., 2020).

4.3. Yeniden Yapılanmanın Maliyeti ve Büyüme Üzerindeki Etkileri

Tedarik zinciri çeşitlendirme ve yerlileştirme çalışmaları; Çin başta olmak üzere düşük maliyetli üretim merkezlerinin sağladığı verimlilik kazanımlarından vazgeçmeyi gerektirmektedir. Pandemi döneminin tetiklediği bu yeniden yapılanma sürecinde işletmeler, yalın (lean) tedarik zinciri modelinden çevik (agile) modele geçiş yapmaya zorlanmıştır. Yalın ve çevik tedarik zinciri stratejilerinin hem finansal hem de finansal olmayan performans göstergelerini olumlu yönde etkileyebildiği görülmektedir; ancak bu dönüşümün maliyeti de küçümsenmemelidir. Tedarik zincirini yeniden yapılandırma sürecinde teslim süresindeki dalgalanmaların toplam maliyetler üzerindeki etkisinin belirleyici boyutlara ulaşabileceği ampirik olarak tespit edilmektedir (Bayram, 2025b).

IMF ve Dünya Bankası tahminleri, tedarik zinciri parçalanmasının küresel ticaret hacminde ve potansiyel çıktıda kalıcı kayıplara yol açabileceğine işaret etmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin küresel tedarik zinciri yönetimine entegrasyonu bu dönüşüm sürecinde yeni bir boyut eklemiştir. Pandemi döneminde Çin gibi büyük üretim merkezlerindeki kapanmaların tetiklediği kriz, işletmelerin yalnızca maliyet odaklı değil riskleri dağıtmayı hedefleyen stratejilere yönelmesine neden olurken; yapay zekâ destekli tedarik zinciri yönetimi teknolojik adaptasyonu ve sürdürülebilirlik hedeflerini ön plana taşımıştır (Çelik, 2025: 86). Bu süreç, kısa vadeli dayanıklılık kazanımlarının uzun vadeli refah maliyetiyle ödenmesi anlamına gelmektedir.

Yarı iletken sektöründe yaşanan dönüşüm, yeniden yapılanmanın somut maliyetlerini en iyi örnekleyen alanlardan birini sunmaktadır. Üretimin tek bir ülkede yoğunlaşmasının yarattığı kırılganlığın farkına varan ülkeler ve firmalar; yeni fabrika inşaatları, Ar-Ge yatırımları, nitelikli işgücü yetiştirme ve patent/lisans

anlaşmaları gibi devasa maliyetler gerektiren bir yeniden yapılanma sürecine girmişlerdir. Türkiye de bu süreçten bağımsız değildir; Türkiye ile Katar arasında imzalanan çip üretim tesisi iş birliği anlaşması ve 2023 itibarıyla yarı iletken sektöründeki istihdamın bin kişiye ulaşması, ülkenin bu kritik sektörde yer edinme çabasını yansıtmaktadır (Töken ve Ukav, 2024: 58). Ancak bu yatırımların kısa vadede somut verimlilik kazanımlarına dönüşmesi yıllar gerektirmekte; bu süreçte hem kamu hem de özel sektör kaynakları büyüme potansiyeli taşıyan diğer yatırım alanlarından uzaklaşmak durumunda kalmaktadır.

Sonuç olarak tedarik zincirindeki kırılmalar; tek seferlik bir pandemi şoku olarak değil, küresel ekonominin yapısal kırılganlıklarını kalıcı biçimde derinleştiren ve yeniden yapılanma maliyetleri aracılığıyla büyüme potansiyelini uzun süre baskı altında tutacak sistemik bir sorun olarak değerlendirilmesi gereken kalıcı durgunluğun önemli bir bileşenini oluşturmaktadır.

5. Enerji Fiyatları

5.1. Enerji Fiyatlarının Makroekonomik Aktarım Mekanizmaları

Enerji, modern ekonomilerin omurgasını oluşturmaktadır. Üretimde önemli bir maliyet kalemi olan enerji fiyatları tüm sektörleri etkiler niteliktedir. Enerji fiyatlarındaki kalıcı artışlar; üretim maliyetlerini, ulaşım giderlerini ve konut ısıtma-soğutma harcamalarını aynı anda yukarı çekerek ekonomi genelinde güçlü bir maliyet enflasyonu baskısı yaratmaktadır. Petrol fiyatlarındaki artışın maliyetlerde artışa yol açacağı, bunun da üretimde azalma ve büyümede daralma ile sonuçlanacağı teorik ve ampirik düzeyde ortaya konulmuş bir ilişkidir. Aynı zamanda petrol fiyatlarında görülen dalgalanmalar ekonomik belirsizliği yaratmakta; yatırımların azaltmasına, istihdam ve milli gelirde de düşüşlere sebebiyet vermektedir (Kamacı ve Göktaş, 2020: 547).

İlk olarak 1973'te yaşanan petrol şoku ve sonrasında 1979'da görülen ikinci şokun yarattığı tablo, enerji fiyatlarında görülen dalgalanmaların makroekonomik olarak yıkıcı etkilerinin en çarpıcı tarihsel kanıtını sunmaktadır. Stagflasyon olarak adlandırılan bu durgunluk-enflasyon sarmalı; yüksek bir enflasyon oranı, atıl üretim kapasiteleri, işsizlik ve düşük büyüme hızının gerçekleştiği bir durumu ifade etmektedir. Gelişmiş ekonomilerin makroekonomik performansları ele alındığında, para politikası argümanlarının petrol fiyatlarında görülen şokları farklı dönemlerde etkilerini açıklamada belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir (Vurdu, 2023: 80).

Türkiye özelinde yürütülen ampirik çalışmalar, petrol fiyatları ile büyüme arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisinin varlığını teyit etmektedir. 2003-2019 dönemini kapsayan analizler; enerji fiyatları ve volatilitesinin makroekonomik performans üzerinde anlamlı etkiler doğurduğunu, özellikle kriz ve enerji şoklarının yaşandığı dönemlerde bu ilişkilerin belirgin biçimde güçlendiğini ortaya koymaktadır (Kamacı ve Göktaş, 2020). Daha uzun bir dönemi (1990-2024) kapsayan Fourier tabanlı ve zamanla değişen nedensellik analizleri ise enerji

fiyatlarının dış ticaret ve büyüme üzerindeki etkilerinin ekonomik konjonktüre bağlı olarak değiştiğini; özellikle küresel kriz ve enerji fiyat şoklarının yaşandığı dönemlerde bu ilişkilerin keskin biçimde güçlendiğini ortaya koymaktadır (Taşçı, 2025: 658).

Enerji yoğun sektörler olan çelik, çimento, kimyasallar ve tarım; yüksek enerji maliyetleri karşısında uluslararası rekabet güçlerini yitirmekte ya da faaliyetlerini küçültmek durumunda kalmaktadır. Uzun dönem sonuçlarına bakıldığında, petrol fiyatlarındaki olumlu ve olumsuz şokların en çok sanayi sektörünü etkilediği bulgusuna ulaşılmaktadır. Bu asimetrik etki, enerji şoklarının sanayi üretimini frenleyerek istihdamı ve milli geliri aşağı çekme riskini somutlaştırmakta; kalıcı durgunluğun en köklü yapısal besleyicilerinden birini oluşturmaktadır (Akşehirli, 2024: 25).

Enerji ve gıda fiyatlarının Türkiye'de enflasyona etkisi üzerine yapılan araştırmalar, petrol fiyatı, dolar kuru ve diğer emtia fiyatlarının enflasyon üzerinde belirleyici roller oynadığını ampirik düzeyde doğrulamaktadır. Euro Bölgesi ve Türkiye karşılaştırmalı analizleri, her iki ekonomide de enerji fiyatları ile enflasyon arasındaki bağın yapısal nitelik taşıdığını; bu nedenle fiyat istikrarı politikalarının yalnızca para politikası araçlarıyla değil, enerji politikasıyla da bütünleşik yürütülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Gerşil, 2025: 766).

5.2. Fosil Yakıtlardan Yenilenebilir Enerjiye Geçişin Ekonomik Maliyetleri

İklim değişikliğiyle mücadele kapsamında hayata geçirilen enerji dönüşümü, kısa ve orta vadede enerji maliyetlerini yapısal olarak yüksek tutmaktadır. İklim değişikliği, yalnızca çevre sorunu olmasının ötesinde; iktisadi ve sosyal bakımından sonuçları olan kapsamlı bir kriz olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada yeşil dönüşüm kavramı; düşük karbonlu ve sürdürülebilir ekonomi sistemine geçiş için kritik bir strateji olarak öne çıkmaktadır (Arık, 2026: 71).

"Yeşil enflasyon" olarak kavramsallaştırılan bu olguda; karbon vergisi mekanizmaları, emisyon ticaret sistemleri ve fosil yakıt sübvansiyonlarının kademeli olarak kaldırılması enerji fiyatlarını artırmaktadır. Bu geçiş süreci, uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından zorunlu olmakla birlikte, kısa vadeli ekonomik baskıyı derinleştirmektedir. Firmaların yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelmesinin uzun vadede optimum maliyete ulaşılması, gelişmiş kurumsal itibar göstergesi ve küresel pazarda rekabet noktasında avantaj sağladığı bilinmekle birlikte; bu yönelimin kısa vadede yeni yatırım harcamaları anlamına geldiği ve firmaların mali performansı üzerindeki etkisinin farklı bağlamlarda olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurabildiği görülmektedir (Toğaç Arslan ve İslamoğlu, 2025: 294).

Yenilenebilir enerji tüketimi ve karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar, Türkiye'de enerji tüketiminin sınırlandırılması ve karbon emisyonunun kontrolü gibi politikaların reel büyüme üzerinde zıt yönlü bir etki yaratabileceğini ortaya koymaktadır. Bu paradoks, yeşil dönüşümün büyüme-sürdürülebilirlik

dengesi bağlamındaki temel gerilimini özetlemektedir. Avrupa Birliği'nin Yeşil Mutabakat stratejisi ve Sınırda Karbon Düzenlemesi (CBAM), Türkiye'nin enerji ve ihracat politikaları üzerinde doğrudan etkiler yaratmaktadır; karbon fiyatlandırma mekanizmalarının güçlendirilmesi, hem uluslararası rekabet gücünü korumanın hem de çevresel yükümlülükleri yerine getirmenin kritik bir aracı olarak öne çıkmaktadır (Demiral ve Tatlı, 2025: 164). Yenilenebilir enerji kapasitesindeki büyümenin yalnızca enerji arz güvenliği bakımından değil, beraberinde iklim hedefleri ve sürdürülebilir kalkınma politikalarıyla da doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir.

Yeşil dönüşüm politikaları kapsamında hayata geçirilen yeşil bütçeleme uygulamalarının karbon emisyonları üzerindeki etkisini 22 OECD üyesi ülkede 1994-2023 dönemini kapsayan panel veri analiziyle inceleyen çalışmalar, söz konusu uygulamaların bazı ülkelerde karbon emisyonlarını olumlu yönde etkilerken bazılarında olumsuz etki yarattığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, politika yapıcıların karbon salınımını azaltmayı öngören ve yenilenebilir enerjinin tercihini artırmak isteyen bütçe stratejilerini güçlendirmesi gerektiğine işaret etmektedir (Aydoğdu Bağcı ve Çelik, 2026: 363). Söz konusu politikaların maliyetleri büyük ölçüde kamu bütçesine yansımakta; bu durum kısa vadede hem bütçe dengesini bozmakta hem de faiz dışı harcamalar aracılığıyla büyüme üzerinde ek bir baskı oluşturmaktadır.

5.3. Enerji Güvenliğinin Ulusal Güvenlik Boyutu

Enerji kaynaklarına olan bağımlılık, dış politika tercihlerini kısıtlamakta ve stratejik manevra alanını daraltmaktadır. Fosil yakıtlara olan bağımlılık, ülkelerde dalgalanmalara, arzda yaşanacak sıkıntılara ve jeopolitik olarak baskıya maruz kalmaya ülkeleri açık hale getirirken; iklim değişikliği, sürdürülebilir büyüme hedefi ve çevre konusunda duyulan kaygılarla birlikte olası kırılganlıkların etkisini artırabilir. Enerji kaynaklarına sürekli, güvenilir ve sürdürülebilir erişim talebi ülkelerin ulusal güvenlik önceliklerinden biri olarak tanımlanmaktadır (Aydın, 2022: 87).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde, enerji kaynağı yetersizliği ve enerji ithalatında bağımlı olma durumu; arz güvenliğinde sıkıntıları beraberinde getirmekte, bunun etkileri yalnızca sosyal ve ekonomik alanla sınırlı kalmayıp dış politikayı da etki alına alabilmektedir. Enerji ithalatında dışa bağımlı bir ülke olan Türkiye'nin, enerji tüketimiyle orantılı biçimde dış ticarette açık vermesi ve cari açığın büyümesi doğrudan enerji bağımlılığının bir yansımasıdır. Üstelik yüksek enerji fiyatları, mal ve hizmet sektörünü uluslararası piyasaya karşı rekabet edemez duruma getirebilme riskini de taşımaktadır (Çalışkan, 2009: 306). Enerji bağımlılığının azaltılması için arz güvenliği risklerini minimize eden ve ülkenin büyüme performansını etkilememesi açısından politikalar olarak; kaynak çeşitlendirmesi, yeni enerji kaynaklarının keşfi ve enerji altyapılarının geliştirilmesi enerji politikasında ana hedefleri arasında yer almaktadır (Aydın, 2022: 88).

Avrupa'nın Rus doğalgazına tarihsel bağımlılığı bu kırılganlığın ne boyutlara ulaşabileceğini çarpıcı biçimde ortaya koymuştur. 2022'de başlayan Ukrayna-Rusya Savaşı ardından enerji bağımlılığı konusu enerji arzının güvenliğinin sağlanması açısından bir risk unsuru olarak tescillenmiş; Avrupa Birliği, enerji bağımlılığını azaltılmak amacıyla yenilenebilir enerji geçişi ve enerji ithal edilen ülke sayısının artırılması konusunda köklü bir stratejiyi devreye almak durumunda kalmıştır (Yalçın ve Doğan, 2023: 206). Türkiye de enerji ithalatına olan yüksek bağımlılığı nedeniyle enerji güvenliği açısından savunmasız bir konumda bulunmakla birlikte; sahip olduğu güneş, rüzgâr ve jeotermal gibi yenilenebilir enerji potansiyeli, bu kırılganlığı azaltma ve stratejik bağımsızlığı güçlendirme fırsatı sunmaktadır (Çakıroğlu, 2026: 39).

Yenilenebilir enerjiye geçiş, enerji üretiminde merkez konumunda bulunan ülkelere olan ihtiyacı azaltırken enerji ithal eden ülkelere de bu konuda serbestiyet sağlamaktadır. Ancak bu dönüşümün stratejik minerallerin tedarikine ve dijital altyapıya olan bağımlılığı artırması; dikkatle yönetilmesi gereken yeni riskler doğurmaktadır. Fosil bağımlılığından kurtulmak için yapılan büyük ölçekli yenilenebilir enerji yatırımları ise kısa vadede bütçe üzerinde baskı oluşturmakta ve ekonomik büyüme potansiyelini daraltmaktadır. Bu nedenle enerji dönüşümünün hem büyüme hem de sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumlu biçimde tasarlanması, kalıcı durgunluk riskini yönetme açısından kritik bir politika önceliği olarak öne çıkmaktadır (Çakıroğlu, 2026: 39).

6. Yüksek Borçluluk

6.1. Küresel Borç Düzeylerinin Tarihsel Bir Perspektiften Değerlendirilmesi

Uluslararası Para Fonu verilerine göre küresel borç stoku, 2023 yılında 230 trilyon doları aşarak küresel GSYİH'nin yaklaşık yüzde 238'ine ulaşmıştır. Bu oran; 2008 küresel finansal krizine kıyasla yaklaşık 80 puan, 2000 yılına göre ise 100 puanlık bir artışı temsil etmektedir. Söz konusu borç yığılması; hane halkı, şirketler ve kamu kesimine ait borçların birlikte büyümesinin ürünüdür. Sağlıklı bir biçimde ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlamak isteyen gelişmekte olan ülkeler, gelir kaynakları açısından kronik güçlüklerle karşı karşıya kalmakta ve ihtiyaç duydukları kaynakları hem iç piyasadan hem de uluslararası finansal sistemden temin etmek zorunda kalmaktadır (Kaya ve Çadırcı, 2022: 132).

Tarihin hiçbir döneminde barış koşullarında bu denli yüksek bir borçluluk oranına tanıklık edilmemiştir. 1970'li yıllarda Bretton Woods döneminin sona ermesi ve finansal serbestleşmeye hız veren neoliberal dönüşümün başlamasıyla birlikte dış borçlanma, gelişmekte olan ülkelerin ortak sorunu haline gelmiştir. 2019 yılı sonlarında başlayan COVID-19 salgını, küresel finansal krizin etkileri henüz atlatılamadan bu sorunu daha da derinleştirmiş ve borç sürdürülebilirliğini küresel gündemin başına taşımıştır (Oskay, 2024b). Bu durum, küresel ekonomi için yapısal bir kırılganlık anlamına gelmekte ve kalıcı durgunluk riskini belirgin biçimde artırmaktadır.

Türkiye özelinde yapılan analizler, ülkenin 2010-2023 döneminde görece düşük borçluluk oranlarına karşın yüksek bir finansal kırılganlık taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu "düşük borç-yüksek kırılganlık paradoksu" olarak adlandırılan tablo; özellikle 2013 sonrası dönemde kısa vadeli sermaye girişlerine bağımlılık ve döviz cinsinden borçlanmanın yaygınlaşmasıyla belirginleşmiştir. İnşaat ve iç tüketime dayalı büyüme stratejisi, kamu-özel işbirliği çerçevesinde garanti yükümlülükleriyle pekişirken cari açık artışı ve döviz cinsi borçlanmanın yaygınlaşması dış finansmana bağımlılığı yapısal hale getirmiştir. Küresel likidite bolluğu ve düşük faiz ortamı bu kırılganlığı bir süre maskelemiş; ancak merkez bankalarının normalleşme sinyalleriyle birlikte risk primi kanalı hızla çalışmaya başlamıştır (Dişbudak ve Pabuşçu, 2026: 5).

6.2. Borç Dinamiklerinin Büyüme ve Yatırım Üzerindeki Etkileri

Yüksek borç düzeyleri, çok sayıda kanaldan büyümeyi baskılamaktadır. Yüksek borç seviyesinin olumsuz makroekonomik etkiler yaratması kaçınılmaz olabilmektedir. Bu etkiler arasında ekonomik büyümenin yavaşlaması, enflasyonist eğilimlerin yükselmesi, finansal sistemde kırılganlıkların artması, faiz oranlarının yükselmesi ve özel sektörün dışlanması sayılabilir. Özellikle yüksek borç seviyesinin borçların sürdürülebilirliğini zayıflattığı ampirik çalışmalarla da teyit edilmektedir (Köstekçi, 2025).

Hane halkları için yüksek borç yükü, tüketim harcamalarını frenleyerek talebi kısma riskini beraberinde getirmektedir. Hane halkı tüketim harcamasının finansmanına yönelik borçlanma; makro iktisat politikalarının etkilerinin asimetrik olmasına yol açmaktadır. Tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hane halklarının tüketim kararları üzerindeki borçluluk baskısı; 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirgin biçimde artmış, tüketim harcaması ile borçlanma arasındaki duyarlılığın belirleyicisi olan makroekonomik değişkenler kritik önem kazanmıştır (Taşdöken ve Kahyaoğlu, 2022: 156). Türkiye'de hane halkı borcunun görece düşük düzeyde seyretmesi olumlu bir tablo gibi görünse de bu durum aynı zamanda gelir yetersizliğinin ve finansal derinliğin sınırlılığının göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Hane halklarının borçlanma kapasitesinin düşük olması, tüketim talebinin borç üzerinden genişlemesini engellemiş ve refah artışını kısıtlamıştır (Dişbudak ve Pabuşçu, 2026: 10).

Şirketler için ise aşırı borçluluk, yatırıma ayrılan kaynakları borç servisine yönlendirmekte, böylece büyüme potansiyelini zayıflatmaktadır. Borçlanma aracının kamu açıklarının finansmanında kullanılması, faiz oranlarını yükseltici etkisi aracılığıyla özel kesim yatırımları üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Türkiye özelinde kamu iç borç stoku ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1998-2021 dönemi verilerle eşbütünleşme ve nedensellik yöntemleriyle inceleyen çalışmalar, bu iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ampirik olarak ortaya koymaktadır. Dünyada dönem dönem hâkim olan iktisadi akımların kamu borçlanmasıyla ilgili farklı bakış açıları benimsediği görülmekle birlikte; özel

kesim yatırımlarını azaltan dışlama etkisinin büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceği genel bir bulgu olarak öne çıkmaktadır (Kaya ve Çadırcı, 2022: 132).

Reinhart ve Rogoff'un (2008) çalışması; kamu borcunun GSYİH'ye oranının belirli eşiklerin üzerine çıkmasının büyüme performansını kalıcı olarak bozduğunu, kırılganlıkları artırdığını ve finansal krizlerin sıklığını yükselttiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kamu borç yükünün az olmasının ekonomide büyümenin yüksek oranlı olmasına yardımcı olduğu; ilaveten kamu borç yükünün büyümeye olan olası olumsuz etkisinin bölgeler arasındaki komşuluk ilişkileriyle diğer ülkeleri de etkileme gücüne sahip olabileceği vurgulanmaktadır (Yıldız ve Tuncer, 2021: 232). Söz konusu taşma etkisi, borç krizlerinin sınır ötesi yayılma riskini ve küresel finansal sistem için sistematik tehlikeyi somutlaştırmaktadır.

6.3. Borç Sürdürülebilirliği ve Faiz-Büyüme Farkının Kritik Önemi

Borç sürdürülebilirliği, faiz oranı ile büyüme oranı arasındaki ilişkiyle doğrudan bağlantılıdır. Borcun sürdürülebilirliği için faiz oranının büyüme oranından yüksek olduğu koşulda hükümetlerin yeterli düzeyde faiz dışı fazla vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sonuçlar, borç dinamiği açısından faiz-büyüme farkının kontrol altında tutulmasının gerekliliğini ve faiz dışı dengenin kritik rolünü güçlü biçimde teyit etmektedir (Açar ve Yıldıran, 2025: 1137). Faiz artışlarının büyüme üzerindeki baskıyı yoğunlaştırdığı mevcut konjonktürde, bu dinamik pek çok ülkede ciddi borç sürdürülebilirliği kaygılarını alevlendirmektedir.

Türkiye'de kamu borcunun ekonomik ve mali belirleyicilerini inceleyen kapsamlı araştırmalar; enflasyon ile işsizliğin kamu borcunu artırırken, büyüme ve bütçe dengesi konusundaki iyileşmelerin borç yükünü azaltıcı rol oynadığını ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir mali yapı adına en önemli politika aracı bütçe dengesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma bulguları; büyüme sürecine destek olan kurumsal düzenlemeler, enflasyonla mücadele, işsizliğin azaltması ve mali disiplinin sağlanması gibi politikaların kamu borç yapısını sürdürülebilir hale getirdiğini göstermektedir (Köstekçi, 2025: 547).

Yükselen piyasa ekonomilerinde kurumsal kalitenin kamu borç yükü üzerindeki etkisini 2002-2020 dönemi için 20 ülkede panel veri yöntemiyle araştıran çalışmalar; hükümet etkinliğinin artırılmasının kamu borç yükünün azaltılmasında belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, yüksek borçlulukla mücadele politikalarının yalnızca maliye ya da para politikası araçlarıyla değil; kurumsal kaliteyi güçlendiren yapısal reformlarla bütünleşik yürütülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Gökpınar ve Songur, 2023: 693).

Gelişmekte olan ekonomiler bu dinamikten bilhassa zarar görmektedir; zira dövize bağlı borçlar ve döviz kuru değer kayıpları nominal borç yüklerini daha da ağırlaştırmaktadır. Türkiye ile BRICS ülkelerini karşılaştırmalı biçimde inceleyen çalışmalar, Türkiye'nin dış borçluluğunun gelişmekte olan ülke ortalamalarının ve BRICS ülkelerinin belirgin biçimde üzerinde seyrettiğini göstermektedir. Dış

borçların sürdürülebilirliği açısından değerlendirildiğinde, çok borçluluk göstergeleri bakımından Türkiye'nin diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksek risk taşıdığı görülmektedir (Oskay, 2024b). Türkiye'de döviz kuru oynaklığının yüksek dış borç ve cari açık ya da yetersiz döviz rezervi gibi sorunlar nedeniyle daha da ağırlaştığı; bu koşulların merkez bankasının döviz kurlarına doğrudan veya dolaylı müdahalelerini sürdürülebilir kılmadığı da ampirik bulgularla teyit edilmektedir (Eren ve Kara, 2026).

Birden fazla ülkenin borç krizine aynı anda sürüklenmesi, küresel finansal sistemin geneli için sistemik risk oluşturmaktadır. Yüksek dış borç yükleri, siyasi belirsizlik ve emtia fiyatlarına bağımlı üretim yapısı; gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarını daha kırılgan hale getirmekte, küresel piyasa şoklarına duyarlılıklarını artırmaktadır. Bu bağlamda borç sürdürülebilirlik analizleri; yalnızca borç-GSYİH eşikleri değil, rezerv yeterliliği, vade yapısı ve döviz bileşimi gibi çok boyutlu göstergeler üzerinden değerlendirildiğinde çok daha güçlü bir uyarı sistemi işlevi görmektedir (Dişbudak ve Pabuşçu, 2026).

7. İşgücü Piyasası Kısıtları

7.1. Demografik Baskılar ve İşgücü Arzının Daralması

Gelişmiş ekonomilerin büyük çoğunluğu ile bazı yükselen piyasa ekonomileri, ağır demografik baskılarla yüz yüzedir. Nüfus yapısı içinde ölüm ve doğumlara bağlı olarak beliren demografik geçiş, 1900'lü yılların başından itibaren dünya genelinde başlayarak demografik dönüşümle birlikte nüfusun tüketim, tasarruf ve yatırım alışkanlıklarını da köklü biçimde dönüştürmektedir. Bu durum istihdam, eğitim ve sağlık politikalarını da değiştirerek büyümede yapısal dönüşümlere yol açmaktadır (Durgun, 2021).

Yaşlanan nüfusun artması, emeklilik ve sağlık sistemlerinde baskıya yol açarken; nüfusun azalması iş gücü yetersizliğine ve ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olmaktadır. Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da doğurganlık oranlarının belirgin biçimde gerilemesi bu demografik değişimi hızlandırmış; söz konusu dönüşümün gelecekte hem ekonomik hem de toplumsal sonuçlar doğuracağı öngörülmektedir (Bakkal, 2025: 814). OECD ülkelerini kapsayan analizler, yaşlanan nüfusun büyümeyi ve ekonominin durağan denge noktasını olumsuz etkilediğini; demografik baskının geleneksel para ve maliye politikalarıyla yönetilmesinin giderek güçleştiğini ortaya koymaktadır (Demir ve Özkaya, 2024).

Türkiye de bu dönüşümden nasibini almaktadır. Türkiye şu an demografik bir geçiş süreci içerisinde olup, süreçle birlikte işgücünün yaşlanması gerçeği; işgücü piyasası, sosyal güvenlik sistemleri ve ekonomik sürdürülebilirlik üzerinde yarattığı riskleri barındırmaktadır. Türkiye'nin 1950-2100 nüfus öngörüleri incelendiğinde, sağlık sisteminde yaşanan iyileştirmeler, yaşam süresinin artışı ve sosyal refah göstergeleri konularındaki artışın bir sonucu olarak yaşlı nüfus payının sürekli artacağı görülmektedir. İleri yaştaki bireylerin bağımlılık düzeyi, bakım ihtiyaç

duymaları ve sosyal dışlanma tehlikesi göz önüne alındığında; aktif yaşlanmaya destek olan ve kuşaklar arasındaki dayanışmayı pekiştiren sosyal politikalara olan ihtiyaç daha da belirginleşmektedir (Yolcu, 2025: 352).

Yaşlanan işgücü olgusunun Türkiye'deki yansımaları olarak, Türkiye Sağlıklı Yaşlanma Eylem Planı (2021-2026), Yaşlanma Vizyon Belgesi (2023), Yaşlı Hakları Ulusal Eylem Planı (2023-2025) ve On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) gibi uygulamalar ile iş hayatı, emeklilik ve ileri yaşlı insanların hayatı konularında tedbirler alınmaktadır. Aktif yaşlanma, hayat boyu öğrenme ve yaş ayrımcılığıyla mücadele gibi olumlu tedbirlerin uygulamaya dönüşme kapasitesi ve uygulama mekanizmalarının güçlendirilmesi bakımından önemli boşluklar taşıdığını ortaya koymaktadır (Bektaş, 2025: 34). Bu politika açığı; demografik baskıyla yüzleşen pek çok ülkenin paylaştığı ortak yapısal bir soruna işaret etmektedir.

Japonya bu sürecin en somut örneğini sunmaktadır. Dünya genelinde yaşlı nüfusun artması ve nüfusun yaşlanmasının getirdiği sorunlar; ülkelerin sosyal güvenlik sistemlerini, sağlık harcamalarını, kamu emeklilik sistemlerini, işgücü piyasalarını ve istihdamı olumsuz yönde etkilemektedir. Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri de benzer demografik dönüşümlerle karşı karşıya kalmakta, ancak bu ülkelerin göç politikaları konusundaki tutumları birbirinden önemli ölçüde ayrışmaktadır (Uyanık ve Başyiğit, 2018: 288).

7.2. Beceri Uyumsuzluğu ve İşgücü Piyasası Dönüşümünün Yarattığı Gerilimler

Teknolojik dönüşüm ve sektörel yapısal değişim; emek piyasasında ciddi bir beceri uyumsuzluğu sorununun doğmasına yol açmaktadır. Dijitalleşmenin istihdama etkisi nicel ve nitel biçimde tezahür etmektedir. Nicel etki iş yaratma ve iş kaybı konusunu, nitel etki ise istihdamın kalitesi ve ilişkisi konularını ele almaktadır. Dijitalleşme süreci, emeğin niteliğine kıyasla işsizlik ve istihdam potansiyelini farklılaşmakta; bu esnada beceri ihtiyacını özellikle nitelikli beyaz yaka işçiler için piyasada yeni beklentiler oluştururken düşük vasıflı işgücünün ikame edilme riskini artırmaktadır (Güney, 2025: 64).

Avrupa Birliği şirketlerinin yaklaşık yarısının bilgi ve iletişim teknolojisi alanındaki pozisyonları doldurmakta güçlük çektiği bilinmektedir. Özellikle yeşil dönüşüm ve dijitalleşmeyle yaşanan köklü değişim sebebiyle beceri eksikliği ve açığı tüm dünyada önemli bir sorun olarak belirmektedir. Bu nedenle istihdam piyasası ile eğitim kurumları arasındaki uyum hayati önem taşımaktadır; eğitimin piyasa talepleriyle uyumlu olması; işgücü eksikliği, beceri uyumsuzluğu ve açık pozisyonların giderilmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Ecer, 2026: 58).

Yapay zekâ, otomasyon ve dijitalleşme; geleneksel mavi yaka işlerin yanı sıra rutin beyaz yaka görevleri de giderek artan ölçüde tehdit altına almaktadır. Türkiye'de işgücü piyasasının yapısal sorunları incelendiğinde; eğitim düzeyi ile kayıt dışılık arasında güçlü bir ters yönlü ilişkinin bulunduğu, düşük eğitim

düzeyinin kayıt dışı istihdamla güçlü bir bağ taşıdığı görülmektedir (Şentürk, 2015: 139). Bu tablo; beceri uyumsuzluğunun salt bir eğitim sorunu olmadığını, aynı zamanda kayıt dışı ekonomi ve verimsiz kaynak tahsisiyle iç içe geçen yapısal bir işgücü piyasası sorununa dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Bu dönüşüm sürecinde *"çalışan yoksullar"* sayısının artması ve ücret düzeyleri gerilemeye devam ederken uzun çalışma saatlerinin yaygınlaşması; hem toplumsal huzursuzluğu hem de iç talebi olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de istihdam yapısı demografik değişimden bağımsız düşünülememektedir; Türkiye'nin genç nüfus avantajını kaybetme eşiğinde olduğu ve işgücü piyasasının yapısal sorunlarına ilişkin ne eğitimde ne istihdamda (NEET) olan genç nüfus oranlarının ekonomik ve sosyal açıdan ciddi bir kırılganlık işareti oluşturduğu görülmektedir (Yolcu, 2025: 354).

7.3. Göç Politikaları ve İşgücü Arzı

İşgücü kıtlığına yönelik potansiyel bir çözüm olan göç; giderek artan siyasi dirençle karşılaşmaktadır. Göçün ekonomi politiği incelendiğinde; uluslararası işgücü göçünün önemli ölçüde sanayileşen ülkelerin talebine bağlı olduğu ve sanayileşen ülkelerin ekonomilerinin yapısal ihtiyaçlarının uluslararası işgücü göçünü tetikleyen temel güç olduğu görülmektedir. Genel denge teorisi perspektifinden ele alındığında; bölgeler arası eşitsizliklerin işgücü arz-talebi yoluyla giderilebileceği öngörülmüş, ancak uygulamada bu süreç çok daha karmaşık siyasi ve toplumsal dinamikler tarafından şekillendirilmiştir. 1950-1960'lı yıllarda Batı Avrupa ülkelerinin işgücü açığını kapatabilmek için Türkiye de dâhil olmak üzere pek çok ülkeyle karşılıklı işçi göçü anlaşmaları imzaladığı ve bu sürecin Akdeniz Havzasında büyük bir sosyal hareketlilik dönemini tetiklediği bilinmektedir (Demir, 2023: 1416).

Milliyetçi hareketlerin güçlenmesi ve göçe yönelik kamuoyu hassasiyetleri, pek çok hükümetin işgücü açığını kapatabilecek nitelikte ve kapsamda göç politikaları uygulamasını siyasi açıdan güçleştirmektedir. Türkiye özelinde bu dinamiğin kendine özgü bir boyutu bulunmaktadır. Türkiye'nin 2023 seçimlerine ilişkin siyaset bilimi çalışmaları, göçmen akınıyla yükselen milliyetçi duyarlılığın ekonomi politikaları ve siyasi tercihlerle nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Göç konusundaki kamuoyu baskısının, ekonomik rasyonaliteden ziyade kimlik siyaseti üzerinden şekillendiği ve bu durumun sürdürülebilir bir göç yönetimi politikası üretilmesinin önünde ciddi bir engel oluşturduğu görülmektedir.

Türkiye; tarihsel süreç içinde hem göç almış, hem göç vermiş hem de transit geçiş ülkesi olmuş bir ülke olarak kendine özgü bir konumdadır. Türkiye'nin göç ve entegrasyon politikaları incelendiğinde; entegrasyon sürecini hızlandıran belirleyiciler arasında göçen nüfusun yaş grubu, kültürel benzerlikler ve konuşulan dil ile işgücü piyasasına girişin öne çıktığı görülmektedir. Göçün nüfus büyüklüğünü ve özelliklerini değiştirmedeki önemi, özellikle demografik daralmayla mücadele bağlamında kritik bir politika aracına işaret etmektedir (Ünsal ve Sertkaya Doğan,

2024). Bu çelişki; hem ekonomik hem de siyasi belirsizliği artırmakta, yatırımcı güvenini zayıflatmakta ve uzun vadede ekonomik daralma sürecini hızlandırmaktadır. Dolayısıyla göç meselesi; dar bir güvenlik-kimlik perspektifinden çıkarılarak bütüncül bir ekonomi politikası çerçevesinde değerlendirilmesi gereken stratejik bir öncelik olarak karşımıza çıkmaktadır.

8. Verimlilik Düşüklüğü

8.1. Verimlilik Paradoksu: Teknolojik İlerlemenin Gölgesindeki Yavaşlama

Verimlilik düşüklüğü, kalıcı durgunluk tartışmalarının belki de en paradoksal boyutunu oluşturmaktadır. Toplam faktör verimliliği (TFV), üretim sürecinde kullanılan tüm girdilerin etkinliğinin ve yoğunluğunun bir ölçüsü olarak tanımlanmaktadır. Üretimin bilgi, inovasyon ve teknoloji düzeyini işaret eden TFV; ülkelerin ekonomik büyüme hızlarını, refah düzeylerini ve küresel rekabet güçlerini belirleyen en önemli unsurlardan birisidir (Gündüz vd., 2018). Buna karşın yapay zekâ, biyoteknoloji, nano malzeme ve yenilenebilir enerji gibi alanlardaki çığır açan teknolojik atılımlara rağmen, TFV büyümesi son on yıllarda üretken bir gerileme kaydetmektedir.

Nobel ödüllü ekonomist Robert Gordon bu olguyu çarpıcı biçimde ortaya koymuştur:

"Büyük icat dönemi geride kaldı. 1870-1970 arasında yaşanan dönüşümler bir daha tekrarlanmayabilir. Elektrik, içten yanmalı motor, iç su tesisatı — bunlar yalnızca bir kez icat edilebilirdi." — Robert Gordon

TFV'nin verimliliğini etkileyen faktörler üç grupta ele alınmaktadır: makroekonomik politikalar ve kaynakların etkin dağılımı; teknolojik gelişme, ekonomik istikrar ve sermaye yoğunluğu; mikro düzeyde işletme etkinliği ve kurumsal kalite (Kamacı vd., 2019). Bu üç düzlemdeki yapısal sorunların birlikte tezahür etmesi, verimlilik artışını sistematik biçimde frenleyen bir kırılganlıklar sarmalı oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisinin büyümesinde TFV artışının sınırlı ve yetersiz kaldığına ilişkin bulgular bu paradoksu somutlaştırmaktadır; zira yüksek büyüme hızının sürdürülmesi çoğunlukla cari açığın artması pahasına gerçekleşmekte ve sürdürülebilir bir verimlilik temeline dayanmamaktadır (Gündüz vd., 2018).

Bu verimlilik paradoksu şu soruyu gündeme taşımaktadır: Teknolojik ilerleme neden beklenen üretkenlik artışlarına dönüşememektedir? Solow Artığı olarak da bilinen TFV; büyümenin emek ve sermaye ile açıklanamayan kısmını ifade etmekte ve teknolojik ilerlemeye atfedilmektedir. Tarihsel analizler, emek ve sermayenin büyümeye katkısının yüzde 0-40 düzeyinde seyrederken bilgi, eğitim düzeyi ve beşeri sermayenin öğrenerek geliştirdiği beceriler gibi fiziksel olmayan unsurların büyümeye katkısının yüzde 60-70 düzeyine ulaşabildiğini ortaya koymaktadır (Aksu, 2017). Bu bulgu, TFV'nin salt bir teknoloji meselesi olmadığını; beşeri

sermaye, kurumsal kalite ve inovasyon ekosistemine olan kapsamlı bağımlılığını açıkça göstermektedir.

8.2. Verimlilik Artışını Engelleyen Yapısal Faktörler

Verimlilik büyümesinin yavaşlamasının ardında birden fazla yapısal etken yatmaktadır. Türkiye özelinde gerçekleştirilen ekonometrik analizler, 1991-2016 döneminde Türkiye'de büyüme hızının en önemli belirleyicisinin sermaye miktarındaki artış olduğunu; bununla birlikte TFV'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki taşıdığını ortaya koymaktadır. Beşeri sermaye göstergelerinin modele eklenmesiyle TFV katkısının güçlendiği saptanmakta; bu bulgu beşeri sermaye yatırımlarının verimlilik artışındaki kritik rolünü bir kez daha teyit etmektedir (Gündüz vd., 2018). Her şeyden önce Ar-Ge harcamalarının yenilikçilik çıktısına dönüşüm oranının giderek düşmesi; düşük asılı meyvelerin çoktan devşirilmiş olmasının ve yeni bilgi üretiminin giderek daha maliyetli ve yavaş bir hal almasının ürünüdür.

Verimlilik düşüklüğünü besleyen ikinci kritik etken, zombie şirket olgusunun yaygınlaşmasıdır. Normal koşullar altında rekabetçi piyasadan çekilmesi gereken ancak çeşitli desteklerle hayatta tutulan zombie şirketler; ekonomik büyümenin itici gücü olan sektörel verimlilik üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Türkiye'de 2007-2022 dönemine ait mikro verilerden yararlanılarak gerçekleştirilen analizde; kimyasal ürünler, ulaşım araçları, tekstil ve gıda imalatı sektörlerinde zombie şirket yoğunluğunun belirgin biçimde yüksek olduğu, bir sektördeki zombie şirket payındaki artışın o sektörün katma değer bazında hesaplanan verimliliğini anlamlı ölçüde düşürdüğü ortaya konulmuştur (Kaplan ve Aksoy, 2024).

Bu bulgular uluslararası literatürle de örtüşmektedir. Finansal olarak sürdürülebilir olmayan, borçlarını ödeyemeyen ve hayatta kalmaya devam eden zombie işletmeleri; yüksek borç yükü, negatif kâr profili ve zayıf finansal sürdürülebilirlik özellikleriyle nitelendirilmektedir. Bu şirketlerin hem diğer firmaları hem de sektör verimliliğini olumsuz etkilediği; daha borçlu, varlık kullanımında daha verimsiz ve daha genç şirketlerin zombie olma olasılığının daha yüksek olduğu ampirik olarak kanıtlanmıştır (Sümerli Sarıgül ve Avcı, 2025). Türkiye'de Borsa İstanbul'da işlem gören şirketler üzerinde gerçekleştirilen analizlerde zombie şirket olarak belirlenen firmaların sağlıklı muadillerine kıyasla belirgin biçimde düşük dijitalleşme göstergeleri sergilediği de tespit edilmekte; bu durum zombie şirket olgusunun dijital dönüşümü de kısıtlayan bir yapısal engele dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Bürokratik engeller, aşırı düzenleyici yük ve piyasalardaki rekabetin zayıflaması da verimlilik artışının önündeki başlıca engellerdir. Dijital ekonomide giderek belirginleşen tekelleşme eğilimleri; teknoloji devlerinin piyasalarda üstün konuma yerleşmesiyle birlikte yeni girişimcilerin ve yenilikçilerin önünü tıkamaktadır. Öte yandan tarım sektöründe gerçekleştirilen uzun dönemli TFV analizleri, Türkiye'nin 1961-2021 döneminde tarımda sınırlı bir verimlilik artışı sergilediğini ve bu

yetersizliğin teknoloji kullanımındaki yapısal açıklarla doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Teknoloji kullanımının artırılması, tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetlerinin güçlendirilmesi; TFV'yi iyileştirmenin en pratik ve etkin yolları olarak öne çıkmaktadır (Cevheri ve Küçük, 2025).

8.3. Yapay Zekânın Dönüştürücü Potansiyeli: Gelecek Bir Verimlilik Rönesansı mı?

Günümüzde hayatın hemen hemen her alanında dijitalleşme yaşanırken; üretim, pazarlama, finans ve ticaret gibi pek çok alanda köklü dönüşümler görülmektedir. Günümüz dünyasının artan teknolojik gücünün yapay zekâ çalışmaları tarafından oluşturulmaktadır. Bu durum üretimden rekabete ve toplum hayatının pek çok alanına etki etmektedir. Yapay zekâ teknolojileri ile üretimde verimlilik artırılmaya çalışılırken; istihdamın daralması ve eşitsizliğin büyümesi konuları eş zamanlı bir kaygı olarak öne çıkmaktadır (Tekin ve Demirel, 2024). Bu çift yönlü etki; yapay zekânın verimlilik rönesansını mümkün kılıp kılmayacağı sorusunu tam anlamıyla yanıtsız bırakmaktadır.

Dijitalleşmenin TFV üzerindeki etkisini 2012-2020 döneminde 30 ülke için Malmquist Endeksine dayalı yöntemle inceleyen çalışmalar; panel tahmin sonuçlarının dijitalleşmenin TFV'yi anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koyduğunu göstermektedir. Bu bulgular, dijital dönüşümün verimlilik artışını besleyebileceğine dair güçlü bir ampirik destek sunmakla birlikte; kazanımların ülkeler ve sektörler arasındaki dağılımının son derece eşitsiz olduğuna da dikkat çekmektedir (Bozkurt vd., 2022). Endüstri 4.0'ın kritik bir bileşeni olan yapay zekâ; yalnızca teknik altyapıyı değil, kurumsal stratejileri, karar alma mekanizmalarını ve müşteri deneyimlerini de köklü biçimde dönüştürmektedir (Sarnıç, 2025).

Tartışmada karşı görüşü savunanlar, büyük dil modelleri ve yapay zekânın genel amaçlı teknoloji olarak tahmin edilen üretkenlik artışlarını henüz gerçekleştirmediğini vurgulamaktadır. Türkiye'de dijitalleşme projelerine ayrılan bütçenin 2020'den 2023'e önemli ölçüde artmasına karşın bu yatırımların verimlilik göstergelerine tam anlamıyla yansımaması; teknoloji yatırımları ile verimlilik kazanımları arasındaki gecikme etkisini somutlaştırmaktadır. Türkiye'nin en hızlı büyüyen teknoloji firmalarını inceleyen çalışmalar, yapay zekânın ağırlıklı olarak müşteri deneyimi, veri analitiği ve süreç otomasyonu alanlarında yaygınlaştığını; ancak bu uygulamaların ekonomi genelindeki verimlilik artışına katkısının henüz sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır (Sarnıç, 2025).

Bununla birlikte iyimser bir senaryoda; yapay zekâ destekli otomasyon, süreç optimizasyonu ve bilgi yönetimindeki köklü değişimler, orta ve uzun vadede ciddi verimlilik sıçramalarının önünü açabilecektir. Dijital dönüşümle gelişen sektörlerde yeni mesleklerin gelişim sürecinin; yeni teknolojilere görece mesafeli olan deneyimli eski kuşakların adaptasyonunu kapsayan kapsamlı yeniden beceri kazanma politikalarını zorunlu kıldığı görülmektedir. Dijital altyapıya erişimin yaygınlaştırılması ve bulut bilişim kaynaklarının kullanımı aracılığıyla dijital

yetkinliklerin geliştirilmesi; dijital dönüşüm sürecindeki rekabet gücünün kalıcı biçimde artırılmasına katkı sağlayabileceği söylenebilir. Bu kazanımların kime ve hangi ülkelere nasıl dağılacağı sorusu ise teknolojik kapasitedeki derin küresel eşitsizlikler göz önünde bulundurulduğunda, verimlilik büyüklüğü kadar kritik bir mesele olmayı sürdürmektedir.

SONUÇ

Kalıcı durgunluk, tek bir etkenin ürünü değil; birbiriyle organik biçimde bağlantılı ve birbirini karşılıklı olarak besleyen yapısal kırılganlıkların eş zamanlı baskısının yarattığı sistemik bir tablo olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada ele alınan sekiz yapısal neden; küresel ekonominin büyüme motorunu yavaşlatan ve birbirinden ayrılamaz bileşenlerini oluşturmaktadır.

Enflasyon cephesinde ortaya konan bulgular, fiyat istikrarsızlığının yalnızca geçici bir konjonktürel olgu olmadığını; Türkiye'de 2002-2022 dönemini kapsayan ampirik çalışmalarla teyit edilen enflasyon yapışkanlığının bu sorunu kalıcı bir yapısal soruna dönüştürdüğünü açıkça ortaya koymaktadır (Özcan, 2022). Bu yapışkanlığın kırılması için merkez bankası kredibilitesinin korunması zorunlu görülmektedir. Nitekim uzun dönemde merkez bankası kredibilitesindeki düşüşün enflasyon üzerindeki artırıcı etkisinin, kredibilitedeki artışın düşürücü etkisinden daha büyük olduğu tespit edilmektedir (Varlık ve Varlık, 2021); bu asimetrik bulgu, fiyat istikrarı hedefinden sapmanın bedelinin son derece ağır olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Sıkı para politikası boyutunda elde edilen bulgular, faiz artışlarının enflasyonla mücadelede zorunlu bir araç olmakla birlikte büyüme üzerindeki daraltıcı etkisinin göz ardı edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. 2006-2022 dönemini kapsayan Türkiye verileriyle gerçekleştirilen analizler, politika faizindeki artışların efektif talebi baskılayarak büyüme üzerinde anlamlı biçimde olumsuz etkiler yarattığını ampirik düzeyde doğrulamaktadır (Çetin, 2022). Türkiye'nin 2021-2023 döneminde yaşadığı deneyim ise enflasyonu hedefin çok üzerinde seyrederken faizin düşük tutulmasının döviz kurunda ve ülke risk priminde ne denli dramatik sonuçlar doğurabileceğini somut biçimde belgelemiştir (Oskay, 2024a: 27).

Jeopolitik riskler açısından bakıldığında, Kırılgan Beşli ülkeleri üzerinde gerçekleştirilen panel veri analizleri jeopolitik riskin ekonomik büyüme üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki yarattığını ortaya koymaktadır (Doğan ve Özarslan Doğan, 2021). Jeopolitik belirsizliklerin doğrudan yabancı yatırımları azaltıcı yönde etkilediğine ilişkin ampirik bulgular da bu tespiti güçlendirmektedir (Özşahin vd., 2022). Tedarik zinciri boyutunda ise pandeminin küresel üretim ağlarında yarattığı tahribatın ne denli köklü olduğu belgelenmiştir (Akkartal, 2022; Demir ve Ateş, 2023). Öte yandan yarı iletken sektöründeki jeopolitik kırılganlığın giderek bir ulusal güvenlik meselesine dönüştüğü; ABD-Çin rekabetinin teknolojik tedarik zincirini köklü biçimde yeniden şekillendirdiği görülmektedir (Arslan, 2026).

Enerji fiyatları bağlamında yapılan analizler, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların Türkiye ekonomisi üzerinde hem üretim hem de enflasyon kanallarından kalıcı izler bıraktığını; enerji şoklarının özellikle sanayi sektörünü orantısız biçimde etkilediğini ortaya koymaktadır (Akşehirli, 2024). Enerji dışa bağımlılığının yalnızca ekonomik değil, dış politika üzerinde de ciddi bir kısıtlayıcı etki yarattığı ampirik düzeyde teyit edilmektedir (Aydın, 2022). Yüksek borçluluk cephesinde ise Türkiye'nin görece düşük borçluluk oranlarına karşın döviz bileşimi ve vade yapısından kaynaklanan yüksek finansal kırılganlık taşıdığı ortaya konulmuştur (Dişbudak ve Pabuşçu, 2026). Faiz oranının büyüme oranını aştığı koşullarda borç sürdürülebilirliği için birincil bütçe dengesinin belirleyici rolü ampirik bulgularla da desteklenmektedir (Açar ve Yıldıran, 2025).

İşgücü piyasası boyutunda demografik dönüşümün işgücü arzı üzerinde artan baskısı, Türkiye'nin genç nüfus avantajını kaybetme eşiğinde olduğuna ve bu sürecin yapısal bir yönetim gerektirdiğine işaret etmektedir (Yolcu, 2025). Dijital dönüşümün işgücü piyasasında yarattığı beceri uyumsuzluğu ise hem nicel hem nitel boyutlarıyla ekonominin verimlilik potansiyelini zedelemektedir (Güney, 2025). Verimlilik düşüklüğü bağlamında, Türkiye'de zombie şirket payındaki artışın sektörel verimliliği anlamlı ölçüde düşürdüğü bulgusunun (Kaplan ve Aksoy, 2024); beşeri sermaye yatırımlarının TFV üzerindeki belirleyici rolüne ilişkin tespitlerle (Aksu, 2017) birlikte değerlendirilmesi, yapısal verimlilik sorunlarının kaynak tahsisi ve insan kaynağı ekseninde çözüme kavuşturulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tüm bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde, kalıcı durgunlukla mücadelede salt para politikası ya da salt maliye politikası gibi tek boyutlu yaklaşımların yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir. Bu çerçevede aşağıdaki çok boyutlu politika tepkilerinin eş güdüm içinde hayata geçirilmesi zorunlu görülmektedir:

Birincisi, merkez bankalarının enflasyon güvenilirliğini koruması ve bağımsızlık-şeffaflık ilkeleri çerçevesinde kurumsal kapasitelerini güçlendirmesi gerekmektedir. Fiyat istikrarı taahhüdünün ülke risk primini düşürmekteki belirleyici rolü göz önünde bulundurulduğunda (Varlık ve Öbekcan, 2023), bu güvenilirliğin yitirilmesinin bedeli son derece ağır olacaktır.

İkincisi, tedarik zinciri dayanıklılığının artırılması hem ekonomik verimlilik hem de ulusal güvenlik perspektifinden bütünleşik bir stratejiyle ele alınmalıdır. Pandeminin açıkça gözler önüne serdiği üzere, tam zamanında üretim (JIT) paradigmasının yalnızca maliyet ekseninde değerlendirilmesi sistemik kırılganlıklara zemin hazırlamaktadır (Demir ve Ateş, 2023).

Üçüncüsü, enerji dışa bağımlılığının azaltılması hem cari açık hem de jeopolitik kırılganlık perspektifinden ivedilikle ele alınması gereken yapısal bir öncelik konumundadır. Yerli yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesi; hem dışa bağımlılığı azaltma hem de yeşil dönüşüm hedefleriyle uyum sağlama açısından çift kazanım sunmaktadır (Aydın, 2022).

Dördüncüsü, borç sürdürülebilirliğinin güvence altına alınması için ekonomik büyümeyi destekleyen kurumsal düzenlemelerin, enflasyonla kararlı mücadelenin ve birincil bütçe dengesini gözeten mali disiplinin bir arada uygulanması şarttır (Köstekçi, 2025).

Beşincisi, zombie şirket olgusunun önüne geçilmesi ve kaynak tahsisinin verimlilik odaklı biçimde yeniden düzenlenmesi, ekonomi genelindeki TFV büyümesini canlandırmak açısından kritik önem taşımaktadır (Kaplan ve Aksoy, 2024).

Altıncısı, işgücünün dijital dönüşüme uyumunu hızlandıracak beceri geliştirme politikalarına ve Ar-Ge yatırımlarına sistematik biçimde öncelik verilmesi gerekmektedir (Güney, 2025).

Sonuç olarak, kalıcı durgunluk bir kader değildir. Tarihsel süreç boyunca ekonomiler; 1930'ların Büyük Buhranı ve 1970'lerin stagflasyon dalgası gibi köklü krizleri aşmayı başarmıştır. Ancak bu başarı hiçbir zaman kendiliğinden gerçekleşmemiş; bilinçli, koordineli ve cesur politika tercihlerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde de benzer bir kararlılık zorunludur. Farkı ise sorunların küresel boyutu ve yapısal niteliğidir: bu sefer ulusal politika araçlarının ötesinde, çok taraflı uluslararası işbirliği ve küresel ölçekte koordineli bir ekonomi yönetişimi vazgeçilmez bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Açar, F. ve Yıldıran, M. (2025). Türkiye'de borç dinamiğinin açıklayıcıları. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27*(3), 1137-1158. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1780835

Akgül, O. ve Bükey, A. M. (2020). Türkiye'de enflasyon ile asgari ücretler arasındaki ilişki ve ücret-fiyat sarmalı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 78, 257-282. https://doi.org/10.26650/jspc.2020.78.0026

Akıncı, Ö. S. ve Taşkın, E. (2024). Türkiye'nin küresel rekabet gücünün artırılması: lojistik altyapı ve sürdürülebilir ticarete odaklanmak. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13*(5), 2079-2102. https://doi.org/10.15869/itobiad.1513435

Akkartal, G. R. (2022). Covid 19'un küresel tedarik zincirine olan etkisi üzerine bir çalışma. *Uluslararası Sosyal Bilimler Ve Eğitim Dergisi, 4*(6), 1-10.

Akpiliç, F. (2025). Gayrimenkul hariç doğrudan yabancı yatırımlar ve belirsizlik ilişkisi: Türkiye örneği. *Trends in Business and Economics, 39*(3), 270-288. https://doi.org/10.16951/trendbusecon.1611209

Aksu, L. (2017). türkiye'de istihdam, verimlilik ve iktisadi büyüme ilişkilerinin analizi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, *4*(1), 39-94.

Akşehirli, N. (2024). Enerji ithalatçısı bir ülke için enerji fiyatlarının toplam ve sektörel büyümeye asimetrik etkileri: Türkiye örneği. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(Özel Sayı), 13-30. https://doi.org/10.52122/nisantasisbd.1448152

Arık, E. (2026). Yeşil dönüşüm perspektifi: ekonomik büyüme ve politika dinamikleri. *Niksar Akademik Çalışmalar Dergisi, 3*(1), 71-86. https://doi.org/10.66610/togunac.1925388

Arslan, U. (2026). Teknolojinin silahlaşması: yapay zekâ ve yarı iletken rekabetinde güç, güvenlik ve orta güçler. *ODTÜ Gelişme Dergisi, 53*(1), 37-70. https://doi.org/10.60165/metusd.1782193

Aydın, C. (2022). Enerji arz güvenliği ve Türkiye – doğal gaz tedarik ve bağımlılıkları açısından inceleme. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme Ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3*(2), 87-103.

Aydın, U. C. ve Çömlekçi, İ. (2023). Avrupa Birliği'ndeki kobi'lerin finansmana erişimine yönelik destekler, cosme program incelemesi. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi, 5*(1), 35-39. https://doi.org/10.47542/sauied.1132389

Aydoğdu Bağcı, S. ve Çelik, M. (2026). Yeşil bütçelemenin karbon emisyonları üzerindeki etkisi: seçilmiş OECD ülkeleri için panel veri analizi. *Maliye Ve Finans Yazıları*, 125, 363-392. https://doi.org/10.33203/mfy.1852848

Baccaro, L., Blyth, M. ve Pontusson, J. (2022). How should we think about modern capitalism? A growth models approach. *Transfer: European Review of Labour and Research*, *28*(4), 505-513.

Bakır, H. (2025). Türkiye ekonomisinde geçen otuz yıl: ekonomik büyüme, finansal krizler ve toparlanma. *International Journal of Social Inquiry, 18*(3), 452-478. https://doi.org/10.37093/ijsi.1631134

Bakkal, S. (2025). Türkiye'de yüksek enflasyon nedeniyle doğum oranlarının azalması ve sonuçları. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 23*(56), 814-840. https://doi.org/10.35408/comuybd.1559881

Ball, L. (1994). What determines the sacrifice ratio?. In *Monetary policy, N. G. Mankiw (editor),* (pp. 155-193). The University of Chicago Press.

Battır, O. ve Yiğittepe, L. (2023). Rusya-Ukrayna savaşında yaptırımlar ve enerji güvenliği; karşılıklı ekonomik bağımlılıklar perspektifinden bir değerlendirme. *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 30*(3), 549-573. https://doi.org/10.18657/yonveek.1222200

Bayram, O. (2025a). Ekonomik şoklar altında petrol-gıda fiyat dinamikleri: yapısal bir vecm yaklaşımı. *Politik Ekonomik Kuram, 9*(3), 1293-1305. https://doi.org/10.30586/pek.1684225

Bayram, O. (2025b). Yield uncertainty and tardiness penalties: a comparison of offshoring and nearshoring. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(53), 693-736. https://doi.org/10.46928/iticusbe.1654814

Beki, M. (2026). Türkiye'de politika faizi ve reel döviz kurunun enflasyon dinamikleri üzerindeki etkileri: yapısal kırılmalar altında ardl sınır testi ve nedensellik analizi (2010–2025). *Toplum Ekonomi Ve Yönetim Dergisi, 7*(2), 542-571. https://doi.org/10.58702/teyd.1861040

Bektaş, Y. (2025). Demografik değişime yön vermek: yaşlanan iş gücünün Türkiye'nin politika belgelerindeki yansımaları. *Anthropology*, 50, 26-40. https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1608333

Bozkurt, E., Topçuoğlu, Ö. ve Altıner, A. (2022). Relationship between productivity and digitalization with tobit model based on malmquist index. *Verimlilik Dergisi*, 67-78. https://doi.org/10.51551/verimlilik.986964

Burgaç Çil, A. ve Fisunoğlu, H. M. (2023). 100 yıllık Türkiye ekonomisi: enflasyon ve dış ticaret dengesi'nin yapısal değişim analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Cumhuriyet'in 100. Yılı), 323-338. https://doi.org/10.21547/jss.1360853

Cevheri, M. A. ve Küçük, N. (2025). Türkiye tarım sektöründe toplam faktör verimliliği (TFV): 1961-2021 döneminin Malmquist TFV endeksiyle analizi. *Verimlilik Dergisi, 59*(4), 787-802. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1711741

Çakıroğlu, T. (2026). Enerji güvenliğinde yeni dönem: yenilenebilir enerji kaynaklarının jeopolitik etkileri Türkiye örneği. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi, 9*(1), 37-52. https://doi.org/10.59886/tsbder.1754219

Çalışkan, Ş. (2009). Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılık ve enerji arz güvenliği sorunu. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*, 297-310.

Çelik, E. N. (2025). Yapay zeka sistemlerinin küresel tedarik zinciri entegrasyonu ve performansına etkileri üzerine bir araştırma. *Ege Üniversitesi Ulaştırma Yönetimi Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 86-99.

Çetin, M. (2022). Para politikası uygulamalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin vektör otoregresif modeli ile analizi 2006-2022 dönemi Türkiye örneği. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(1), 17-29. https://doi.org/10.47257/busad.1145838

Daşdemir, E. (2026). Türkiye'de faiz kanalının etkinliği: net faiz marjı ve mevduat faizi marjının rolüne ilişkin bir analiz. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 21*(81), 1-19. https://doi.org/10.19168/jyasar.1674650

Demir, E. (2023). Uluslararası göç teorileri üzerine sosyoekonomik bir değerlendirme. *Turkish Academic Research Review, 8*(4), 1407-1428. https://doi.org/10.30622/tarr.1348918

Demir, B. ve Ateş, H. (2023). Covid-19 pandemisinin bireysel ve sosyal etkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11*(34), 242-259. https://doi.org/10.33692/avrasyad.1196521

Demir, O. ve Özkaya, Y. (2024). Yüksek gelirli ülkelerde yaşlanmanın büyümeye ve durağan duruma etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 49, 206-226.

Demiral, G. ve Tatlı, H. (2025). Yenilenebilir enerji yatırım kararında SWOT analizi ve yapılabilirlik üzerine bir araştırma: Isparta ili örneği. *Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5*(2), 163-184. DOI: 10.63233/kbuiibfdergisi.1741458

Dişbudak, C. ve Pabuşçu, G., (2026), Türkiye'de borç döngüsü: düşük borç – yüksek kırılganlık paradoksu, *Ekonomi Bilimleri Dergisi, 18* (1): 1-29.

Doğan, E. ve Özarslan Doğan, B. (2021). Jeopolitik riskin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Kırılgan Beşli ülkelerinden ampirik kanıtlar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14*(3), 978-990. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.804425

Durgun, A. (2021). Demografik dönüşümün milli gelir üzerindeki etkisi: panel veri analizi. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5*(2), 231-243. https://doi.org/10.30692/sisad.908511

Ecer, H. (2026). İstihdam piyasası ile eğitim sağlayıcılar arasındaki uyumun değerlendirilmesi. *Öneri Dergisi, 21*(65), 42-71. https://doi.org/10.14783/maruoneri.1791523

Eren, B. ve Kara, H. T. (2026). Alışılmadık politika deneyimlerinden izler: kur korumalı mevduat döviz kuru oynaklığını azaltmada etkili mi?. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 50, 17-42. https://doi.org/10.18092/ulikidince.1646218

Erer, D., Erer, E. ve Güngör, S. (2025). Para politikası değişimleri, yatırım fonları performansı ve risk algısı: yatırım fon türleri üzerine bir karşılaştırma. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 6*(2), 137-158.

Gerşil, M. (2025). Enflasyona etki eden seçilmiş faktörlerin araştırılması: Euro bölgesi ve Türkiye enflasyon değerleri karşılaştırmalı örneği. *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 32*(4), 765-780. https://doi.org/10.18657/yonveek.1648746

Gökçe, A. F. ve Çiçek, M. Ş. (2025). Rusya – Ukrayna savaşında Türkiye'nin denge politikası. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 27*(48), 579-593. https://doi.org/10.18493/kmusekad.1520417

Gökpınar, S. ve Songur, M. (2023). Kamu borç yükü üzerinde kurumsal kalitenin rolü: yükselen piyasa ekonomileri için panel veri analizi. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(3), 693-705. https://doi.org/10.47525/ulasbid.1332781

Gündeş, E. H., Ülengin, F., Ülengin, B. ve Zeybek, Ö. (2023). Covid-19 ve perakende sektöründe değişen alışveriş alışkanlıkları. *Endüstri Mühendisliği*, 34, 1-32. https://doi.org/10.46465/endustrimuhendisligi.1245019

Gündüz, M., Alakbarov, N. ve Erkan, B. (2018). Türkiye'de ekonomik büyümenin belirleyicisi olarak toplam faktör verimliliği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 253-270.

Güney, G. (2025). Dijital dönüşümün işgücü piyasasına etkisi: Türkiye'deki aktif işgücü programlarına yönelik bir değerlendirme. *Uygulamalı Sosyal Bilimler ve Güzel Sanatlar Dergisi, 7*(18), 61-73.

Harunoğulları, M. ve Ayhan, G. (2023). Rusya –Ukrayna krizinin dünya gıda güvenliğine etkileri. *Coğrafi Bilimler Dergisi, 21*(2), 525-556. https://doi.org/10.33688/aucbd.1324325

Hills, T. S., Nakata, T. ve Schmidt, S. (2019). Effective lower bound risk. *European Economic Review*, 120, 103321. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2019.103321

Hoca, B. ve Tutan, M. U. (2025). ABD-Çin rekabeti bağlamında kuşak ve yol inisiyatifi ve denizcilik sektörü. *Fiscaoeconomia, 9*(4), 1944-1966. https://doi.org/10.25295/fsecon.1673086

Kamacı, A., Ceyhan, S. ve Peçe, M. A. (2019). Toplam faktör verimliliğinin ekonomik büyümeye etkisi: 15 OECD ülkesi için panel veri analizi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(1), 22-36. https://doi.org/10.22466/acusbd.539877

Kamacı, A. ve Göktaş, S. (2020). Petrol fiyatları ile ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Bartın Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(22), 547-556. https://doi.org/10.47129/bartiniibf.797897

Kaplan, Z. ve Aksoy, E. E. (2024). Zombi şirketlerin sektör verimliliği üzerine etkisi ve türkiye uygulaması. *Verimlilik Dergisi, 58*(3), 413-428. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1471332

Karakoç, N., Eren, T. ve Özcan, E. (2020). Sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi için endüstri 4.0' daki zorlukların değerlendirilmesi. *Endüstri Mühendisliği, 31*(2), 215-233. https://doi.org/10.46465/endustrimuhendisligi.694613

Kaya, L. ve Çadırcı, Ç. (2022). Kamu iç borç stoku ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye için nedensellik analizi. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi, 5(*1), 130-139. https://doi.org/10.46737/emid.1123041

Kearney, J. (2022). A Panel Data Analysis of Institutional Quality, FDI, and Public Debts' Impact on Economic Growth for ASEAN. *Empirical Economic Bulletin, An Undergraduate Journal*, *15*(1), 7.

Korla, F. (2022). Ukrayna krizi sonrasında Avrupa'da enerji sorunsalı: alternatif enerji arz kaynakları ve Türkiye. *Journal of Economics and Political Sciences(Türkiye), 2*(1), 1-19.

Köstekçi, A. (2025). Türkiye'de kamu borcunun ekonomik ve mali belirleyicileri: yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizinden kanıtlar (1990-2024). *Toplum Ekonomi Ve Yönetim Dergisi, 6*(3), 545-570. https://doi.org/10.58702/teyd.1744735

Nazlıoğlu, E. H. ve Aydoğdu, A. (2025). Politika belirsizlikleri ve jeopolitik risk ile yatırımcı duyarlılığı ve riskten kaçınma üzerine bir araştırma: tvp-var yaklaşımı. *EKEV Akademi Dergisi*, 102, 78-100. https://doi.org/10.17753/sosekev.1615419

Orhangazi, Ö. (2019). Türkiye ekonomisinin yapısal sorunları, finansal kırılganlıklar ve kriz dinamikleri. *Mülkiye Dergisi, 43*(1), 111-137.

Oskay, C. (2024a). Fiyat istikrarının sağlanmasında enflasyon hedeflemesi: Türkiye uygulaması. *BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, *2024*(1), 1-31.

Oskay, C. (2024b). Gelişmekte olan ülkelerde dış borç sorunu: Türkiye ile BRICS ülkelerinin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(1), 1-21.

Özcan, M. (2022). Türkiye'de enflasyon yapışkanlığının asimetrik yöntemler ile incelenmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(Özel Sayı), 106-122. https://doi.org/10.30784/epfad.1152989

Özşahin, Ş., Üçler, G. ve Uysal, D. (2022). Jeopolitik risk ve yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar için önemi: Türkiye için ampirik bulgular. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(2), 257-286. https://doi.org/10.33399/biibfad.1120293

Sarnıç, A. (2025). İşletme zekâsından yapay zekâya: Türkiye'nin hızlı büyüyen firmalarında yapay zekâ uygulamaları üzerine bir içerik analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, YZ (AI) ve Gelecek Perspektifler Özel Sayısı*, 300-319. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1743730

Sezgin, E. E. (2019). KOBİ'lerin finansal sorunlarının incelenmesinde dış kaynak sermayesinin rolü: Diyarbakır ili örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(2), 225-233.

Sümerli Sarıgül, S. ve Avcı, P. (2025). The role and impact of zombie firms in the economic system: an examination of financial sustainability and innovation. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 7*(3), 894-905. https://doi.org/10.33712/mana.1556394

Şanlı, O. ve Ateş, İ. (2020). ABD-Çin odaklı ticaret ve kur savaşlarının dünya ekonomisi üzerine etkileri. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7*(1), 75-101.

Şentürk, F. (2015). Türkiye'de işgücü piyasası ve istihdamın yapısı. *Sosyal Güvence*, 7, 113-143.

Taşcı, H. (2025). Türkiye'de enerji fiyatı, volatilite ve makroekonomik göstergelerin dış ticaret üzerindeki dinamik etkileri: fourier analizi ve rolling granger yaklaşımı (1990-2024). *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(2), 658-685. https://doi.org/10.54282/inijoss.1750937

Taşdöken, Ö. ve Kahyaoglu, H. (2022). Davranışsal makroekonomi çerçevesinde hane halkı borçluluk düzeyinin analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 25*(1), 156-174. https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1061507

Tekin, A. ve Demirel, O. (2024). Yapay zekâ teknolojileri ile istihdam ve verimlilik arasındaki ilişki. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 22(Özel Sayı: Endüstri 4.0 ve Dijitalleşmenin Sosyal Bilimlerde Yansımaları)*, 1585-1618. https://doi.org/10.35408/comuybd.1485233

Toğaç Arslan, F. ve İslamoglu, M. (2025). The impact of tendency towards renewable energy sources on company profitability. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10*(2), 293-308. https://doi.org/10.29106/fesa.1661601

Töken, İ. ve Ukav, İ. (2024). Yarı iletken sektörünün dönüşümüne ekonomik bakış: karşılaşılan zorluklar ve gelecek stratejileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 51-61. https://doi.org/10.33905/bseusbed.1459568

Ünlü, A. (2025). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların makroekonomik ve jeopolitik parametrelerle şekillenmesi: ardl perspektifinden bulgular. *Fiscaoeconomia, 9*(3), 1323-1340.

Ünsal, A. ve Sertkaya Doğan, Ö. (2024). Migration and integration policies in Türkiye. *Kent Akademisi, 17*(2), 529-550. https://doi.org/10.35674/kent.1418275

Varlık, N. ve Varlık, S. (2021). Merkez Bankası kredibilitesinin enflasyon oranı üzerindeki asimetrik etkisi –Türkiye örneği–. *Journal of Management and Economics Research, 19*(2), 299-319. https://doi.org/10.11611/yead.913055

Varlık, S. ve Öbekcan, M. (2023). Ülke risk priminin belirleyicisi olarak merkez bankası kredibilitesi: Türkiye'den kanıtlar. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, *8*(2), 128-155. https://doi.org/10.25229/beta.1303448

Vergil, H. ve Abasız, T. (2008). Toplam faktör verimliliği, hesaplanması ve büyüme ilişkisi: collins bosworth varyans ayrıştırması. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 160-188.

Vurdu, S. A. (2023). Pandemi sonrasında artan enflasyon stagflasyona yol açabilir mi? *Uygulamalı Ekonomi ve Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(1), 78-91. https://doi.org/10.46959/jeess.1198850

Yalçın, A. Z. ve Doğan, M. (2023). Enerjide dışa bağımlılık sorunu: Türkiye için ampirik bir analiz. *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 30*(2), 203-223. https://doi.org/10.18657/yonveek.1206158

Yıldız, F. ve Tuncer, G. (2021). Avrupa Birliği üyesi ülkelerde kamu borcu ve ekonomik büyümenin mekânsal analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 69, 232-251. https://doi.org/10.51290/dpusbe.885968

Yolal, M. (2025). Enflasyon hedeflemesi rejimi: seçilmiş gelişmiş ülke örnekleri. *İzmir İktisat Dergisi. 40*(3). 652-672. https://doi.org/10.24988/ije.163054

Yolcu F. S. (2025). Demografik dönüşüm ve aile: Türkiye nüfus dinamiklerinin aile yapısına ve sosyal politikaya etkileri. *İçtimaiyat, Aile Özel Sayısı*, 343-360. https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1727560

Uyanık, Y. ve Başyiğit, R. (2018). Demografik yapı içinde yaşlı nüfusun görünümü ve aktif yaşlanma yaklaşımı perspektifinde politika örnekleri. *İş Ve Hayat, 4*(8), 273-310.

BÖLÜM 26

Cool Japan ve Hallyu: Yumuşak Güç Bağlamında Japonya ve Güney Kore'nin Kültürel Diplomasilerinin Karşılaştırılması

Hande Erol[1]

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Ege Üniversitesi- İİBF- Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, küreselleşmenin hızlanması ve özellikle iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, devletlerin uluslararası etki üretme biçimlerinin yalnızca maddi kaynaklarla açıklanamayacağını ortaya koymuştur.

Bu dönüşüm içerisinde kültür, uluslararası ilişkilerde giderek daha fazla stratejik önem kazanmıştır. Film, müzik, televizyon dizileri, spor, moda, gastronomi, sanat, edebiyat ve yaşam tarzları sınırların ötesine geçerek milyonlarca insanın gündelik yaşamının parçası hâline gelmektedir. Kültürel ürünlerin bu ölçekte dolaşımı, devletler açısından yalnızca ekonomik bir fırsat değil, aynı zamanda uluslararası kamuoylarının ülkelere ilişkin algılarını şekillendirebilecek bir potansiyel yaratmaktadır. Joseph S. Nye'nin (2005) geliştirdiği yumuşak güç kavramı tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Nye'ye (2005) göre bir devletin istediği sonuçlara ulaşabilmesi yalnızca başkalarını zorlaması veya onlara ekonomik teşvikler sunması yoluyla gerçekleşmez; çekicilik yoluyla da mümkün olabilir. Kültür, siyasi değerler ve dış politika, bu çekiciliğin temel kaynakları arasında yer almaktadır (Nye, 2005).

Asya kıtasının iki önemli ülkesi Japonya ve Güney Kore de bu dönüşümün örneklerindendir. Her iki ülke de 20.yüzyılın ikinci yarısında ekonomik gelişme yaşarken, 21.yüzyılda kültürel üretimlerini dünya çapında yayma politikaları izlemişlerdir. Japonya bu politikasına "Cool Japan" adını vermiştir. Cool Japan ilk başta Japon ulusal kültürün dünya çapındaki çekiciliğini ifade ederken daha sonra devlet destekli bir politika haline gelmiştir (Erol, 2026a:200). Cool Japan sadece anime ve popüler kültürle sınırlı kalmamış, manga, moda, gastronomi, tasarım ve teknoloji gibi alanlardaki kültürel birikimini uluslararası alanda görünür kılmaya çalışmıştır. Japon hükümeti tarafından desteklenen bu politika, yalnızca kültürel ürünlerin ihracatını artırmayı değil, aynı zamanda Japonya'nın küresel marka değerini yükseltmeyi hedeflemektedir. Japon hükümeti Cool Japan stratejisini, dünyanın Japonya'yı çekici bulduğu kültürel unsurları küresel ölçekte yaygınlaştırarak Japon markasını ve yumuşak gücünü güçlendirmeyi amaçlayan bir girişim olarak tanımlamaktadır (Erol, 2026b:917-919) Güney Kore'de ise Hallyu, yani Kore Dalgası, ülkenin küresel kültürel görünürlüğünün temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. İlk döneminde Kore televizyon dizileri ve popüler müzik üzerinden özellikle Asya'da yayılan Hallyu, dijital teknolojilerin ve sosyal medya platformlarının gelişmesiyle birlikte küresel bir kültürel olguya dönüşmüştür. K-pop ve K-dramanın yanı sıra sinema, K-food, K-beauty, oyun, moda ve dijital içerikler de Hallyu'nun kapsamını genişletmiştir (Jin, 2016; OECD, 2023).

Çalışmanın temel argümanı, her iki ülkenin kültürü bir dış politika kaynağına dönüştürmesine rağmen, bunu gerçekleştirme biçimlerinin kurumsal yapı, devlet-piyasa ilişkisi, kültürel içeriklerin dolaşımı, kamu diplomasisi ve ulus markalama bakımından farklılaştığıdır. Japonya daha geniş ve çok katmanlı bir kültürel çekicilik repertuvarına dayanırken, Güney Kore özellikle popüler kültürün ihracatı ve dijital medya üzerinden daha bütünleşik ve küresel ölçekte hızlı bir dolaşım modeli geliştirmiştir. Bununla birlikte, her iki örnek de kültürel çekiciliğin tek başına otomatik olarak yumuşak güce dönüşmediğini; siyasi ilişkiler, dış politika tutarlılığı,

kültürel alımlama ve hedef toplumların algılarının bu dönüşümün başarısında belirleyici olduğunu göstermektedir.

1. Yumuşak Güç Kavramı

Yumuşak güç (soft power) uluslararası ilişkilerde gücün sadece askeri, ekonomik ya da maddi yaptırımlardan açıklanamayacağını ifade eder. Kavramın fikir babası Joseph S.Nye'dir. 1990 yılında ortaya atılmış sonrasında sistematik bir teorik çerçeveye oturtulmuştur. Nye'a göre güç sadece başkalarının davranışlarını doğrudan değiştirme kapasitesi değil aynı zamanda onların seçimlerini ve algılarını etkileyebilmektir (Nye, 2004:5-11). Nye'nin yaklaşımında yumuşak güç, klasik anlamdaki sert güç (hard power) kavramından farklı bir güç kullanma biçimidir. Sert güç, temel olarak zorlama ve ödeme mekanizmaları aracılığıyla davranışları değiştirmeyi amaçlarken, yumuşak güç başkalarının tercihlerini cazibe yoluyla şekillendirmeye dayanır. Nye, bu iki gücü birbirinin alternatifi olarak görmek yerine, devletlerin dış politika amaçlarına ulaşırken farklı güç kaynaklarını birlikte kullanabileceğini savunmaktadır. Nitekim daha sonraki çalışmalarında bu yaklaşımı akıllı güç (smart power) kavramıyla ilişkilendirmiş ve etkili bir dış politika stratejisinin gerektiğinde sert ve yumuşak güç unsurlarını birlikte kullanabilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Nye, 2008:94-95). Nye'ye göre bir devletin yumuşak gücü asıl olarak kültür, dış politika ve siyasi değerler olmak üzere üç kaynaktan beslenmektedir. Ancak bu kaynaklar kendiliğinde yumuşak güce dönüşmez. Bir kültürel ürünün, siyasi değerin veya dış politika uygulamasının yumuşak güç üretebilmesi, hedef aktörler tarafından çekici ve meşru olarak algılanmasına bağlıdır. Dolayısıyla yumuşak güç açısından önemli olan yalnızca bir devletin sahip olduğu kaynaklar değil, bu kaynakların diğer aktörler tarafından nasıl algılandığıdır (Nye, 2004:11-14).

1.1. Kültürel Diplomasi

Kültürel diplomasi, devlet ve devlet dışı aktörlerin kültürel değerler, sanat, eğitim, dil ve kültürel değişim programlarıyla farklı toplumlar arasında karşılıklı ilişki geliştirmeye yönelik faaliyetleridir. Kavram, diplomasinin sadece devletler arası müzakereler ve resmi diplomatik temsil üzerinden yürütülmediği, toplumlararası kültürel ilişkilerin de uluslararası ilişkilerin niteliğini etkileyebildiğine dayanmaktadır. Bu çerçevede kültürel diplomasi, kültürün uluslararası ilişkilerde bir iletişim ve ilişki kurma aracı olarak kullanılmasını ifade eden geniş bir uygulama alanına sahiptir (Bound vd.,2007:1-3). Kültürel diplomasinin temelinde kültür aracılığıyla ilişki kurma düşüncesi bulunmaktadır. Sanat sergileri, müzik ve tiyatro etkinlikleri, film festivalleri, akademik ve öğrenci değişim programları, dil öğretimi, kültürel miras faaliyetleri ve edebiyat gibi araçlar farklı toplumların birbirlerini daha yakından tanımalarına imkân sağlayabilmektedir. Bu nedenle kültürel diplomasi yalnızca bir ülkenin kültürel değerlerini yabancı kamuoylarına tanıtma faaliyeti değil, aynı zamanda kültürler arasında uzun dönemli ilişkiler oluşturma sürecidir (Cummings, 2003:1-2).

Kültürel diplomasi ile yumuşak güç arasında güçlü bir ilişki bulunmakla beraber iki kavram aynı değildir. Yumuşak güç bir güç kapasitesini, kültürel diplomasi ise kültür aracılığıyla uluslararası ilişki geliştirmeye yönelik bir politika alanıdır. Bu

nedenle kültürel diplomasi, yumuşak güç kaynaklarının uluslararası alanda görünürlük kazanmasına yardımcı olabilir. Bununla birlikte kültürel diplomasi faaliyetinin gerçekleşmesi otomatik olarak yumuşak güç üretildiği anlamına gelmemektedir. Örneğin bir ülkenin düzenlediği film festivali kültürel diplomasi faaliyeti olarak değerlendirilebilir; ancak bu etkinliğin hedef toplumlarda ülkeye yönelik olumlu algı veya çekicilik oluşturup oluşturmadığı ayrıca incelenmelidir (Nye, 2008:94-103).

2. Japonya'nın Cool Japan Politikası ve Güney Kore'nin Hallyu Politikası

Asya kıtasının iki büyük gücü, Japonya da Güney Kore de kültürel çekiciliği yumuşak güç ve kültürel diplomasi amacıyla kullanmışlardır. Ancak Cool Japan ile Japonya mevcut popüler kültür unsurlarını devlet destekli bir ulus markalama çerçevesinde küreselleştirmeye çalışırken, Güney Kore'nin Hallyu politikası kültür endüstrileri, devlet politikaları ve dijital platformların daha bütünleşik etkileşimi üzerinden gelişmiştir.

2.1. Japonya: Cool Japan Politikası ve Kültürel Diplomasinin Dönüşümü

Japonya'nın çağdaş kültürel diplomasi deneyimi, ülkenin ekonomik ve siyasal kapasitesinin yanı sıra kültürel çekiciliğinin de uluslararası ilişkilerde stratejik bir kaynak olarak değerlendirilmeye başlanmasıyla birlikte önemli bir dönüşüm geçirmiştir.

Ogoura (2008), Japonya'nın kültürel diplomasisinin gelişimini beş farklı dönem üzerinden değerlendirmektedir: 1950'ler ve 1960'lar: Japonya'nın savaş sonrası dönemde barışçıl bir ülke imajı oluşturmayı hedeflediği dönemdir. Kültürel diplomasi faaliyetlerinde ikebana ve çay seremonisi gibi geleneksel ve barışı simgeleyen kültürel unsurlar öne çıkarılmıştır.1960'ların sonu ve 1970'lerin başı: 1964 Tokyo Olimpiyatları sonrasında Japonya'nın barışçıl ülke imajının yerini giderek ekonomik gelişmişlik ve modernleşme imajına bıraktığı dönemdir.1980'ler: Kültürel diplomasinin Japonya'nın genel diplomasi politikasının üç temel sütunundan biri olarak yapılandırıldığı dönemdir. Bu süreçte kültürel değişimin yanı sıra kültürel iş birliğine de önem verilmiştir.1990'lar: Küreselleşme ve Japonya'nın karşı karşıya kaldığı ekonomik sorunlar doğrultusunda kültürel diplomasi politikalarının yeniden şekillendirildiği dönemdir.2000 ve sonrası: Kültürel değişim yoluyla barışın inşasına katkı sağlama anlayışının öne çıktığı dönemdir. Bu dönemde kültürel diplomasi, Japonya'nın uluslararası toplumla ilişkilerini güçlendiren ve ülkenin yumuşak gücünü destekleyen bir araç olarak daha kapsamlı biçimde ele alınmıştır.

Japon kültürünün uluslararası tanıtımı, 1970'lerde hızla büyüyen Japon ekonomisinin yarattığı olumsuz algıları gidermeye yönelik imaj politikalarıyla ivme kazanmıştır. 1972 Fukuda Doktrini sonrasında kurulan Japon Vakfı, Japon kültürünün yurt dışında tanıtılmasında önemli bir rol üstlenmiş; ilk dönemde kabuki, çay seremonisi ve 1987'de başlatılan JET Programı öne çıkmıştır. 1980'lerin sonlarından itibaren ise popüler kültür ve medya bu politikanın önemli araçları hâline gelmiştir. Özellikle 1983–1984 yıllarında yayımlanan Oshin, çalışkanlık, aile bağlılığı ve Batı dışı modernleşme temalarıyla Doğu ve Güneydoğu Asya'da büyük

ilgi görmüş ve 46 ülkeye ihraç edilmiştir. Bu başarı, popüler kültürün Japonya'nın uluslararası imajını geliştirmedeki potansiyelini ortaya koymuş ve 1991'de televizyon programlarının uluslararası pazarlanmasını desteklemek amacıyla JAMCO'nun kurulmasına zemin hazırlamıştır (Sirkeci, 2023:53).

1990'lı yıllarından başından itibaren anime, manga, video oyunları, televizyon dizileri, J-pop, moda, tasarım ve cosplay gibi Japon kültür öğelerinin Asya başta olmak üzere dünya genelinde yayılması, Japonya'nın uluslararası imajının sadece ekonomik başarı ve teknolojik yeterlilik üzerinden de şekillenmesine yol açmıştır. Nye'in (2004)yumuşak güç yaklaşımı açısından bakıldığında Japonya'nın kültürel çekiciliğinin dış politika açısından kullanılabilecek önemli bir kaynak haline geldiği görülür. Bununla beraber Japonya örneğinin ayırt edici özelliği, söz konusu kültürel çekiciliğin ilk başta tamamen devlet tarafından oluşturulmamış olmasıdır. Japon popüler kültürünün uluslararası dolaşımı büyük ölçüde piyasa aktörleri, yaratıcı endüstriler, medya şirketleri ve tüketici toplulukları aracılığıyla gelişmiş; devlet ise daha sonra ortaya çıkan bu kültürel sermayeyi sistematik bir kamu diplomasisi ve ulus markalama politikasına dönüştürmüştür (Iwabuchi, 2002:23-50). Japonya'nın kültürel diplomasisinin bu dönüşümü tarihsel sürecinden bağımsız değildir. Japonya'nın Asya'daki kültürel politikası, İmparatorluk döneminde kültürel yayılmacılık ve Japonlaştırma politikalarıyla ilişkilendirilmiş; İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise bu tarihsel miras nedeniyle kültürel tanıtım konusunda daha dikkatli bir yaklaşım benimsenmiştir (Otmazgin, 2012:37-61). Japonya savaş sonrası dönemde uyguladığı kültürel diplomasi ile özellikle Güneydoğu Asya'da Japonya'ya yönelik olumsuz algıları yumuşatmaya yönelmiştir. Bu nedenle çağdaş Japon kültürel diplomasisinin yalnızca kültürel ürünlerin uluslararası dolaşımını artırmaya yönelik ekonomik bir politika olmadığı; aynı zamanda Japonya'nın tarihsel imajını yeniden yapılandırma ve komşu toplumlarla ilişkilerinde yeni bir iletişim zemini oluşturma arayışının sonucu olduğu söylenebilir (Iwabuchi, 2015:419-423). Ayrıca savaş sonrasında Japonya, ekonomik ve teknolojik başarılarını uluslararası toplumun yararına katkı sağlayan ve barışçıl kalkınma anlayışıyla uyumlu bir başarı modeli olarak sunmuştur. Buna karşılık Cool Japan yaklaşımında kültürel ve teknolojik başarılar, daha belirgin biçimde Japonya'nın özgünlüğü, kültürel farklılığı ve küresel çekiciliği üzerinden temsil edilmektedir. Bu nedenle Cool Japan, yalnızca Japon kültürünün uluslararası tanıtımını sağlayan bir kamu diplomasisi aracı değil, aynı zamanda Japonya'nın ulusal kimliğini ve ülke imajını yeniden üreten bir ulus markalama stratejisi olarak değerlendirilebilir (Jain ve Raman, 2026:3)

2.1.2. Cool Japan Politikasının Ortaya Çıkışı

Cool Japan politikasının oluşma sürecini anlamak için öncelikle Japon popüler kültürünün devlet politikalarından bağımsız olarak kazandığı küresel görünürlüğün incelenmesi gerekmektedir. Anime, manga, video oyunları, televizyon dizileri ve popüler müzik, özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren Asya'daki kültürel pazarlarda popülarite kazanmıştır. Iwabuchi (2002: 85–120) Japon medya ürünlerinin Asya pazarlarındaki dolaşımını incelerken, bu ürünlerin yerel medya ortamlarına doğrudan aktarılmak yerine farklı toplumların kültürel bağlamları içerisinde yeniden yorumlandığını göstermektedir. Bu nedenle Japon popüler kültürünün küreselleşmesi basit bir "Japon kültürünün dışarıya aktarılması" süreci

olarak değil, üretici, dağıtıcı ve tüketici aktörlerin dâhil olduğu karşılıklı ve transnasyonel bir kültürel dolaşım süreci olarak değerlendirilmelidir. Japon popüler kültürünün uluslararası çekiciliği Douglas McGray'in (2002: 44–54) "Gross National Cool" makalesiyle daha somut hâle gelmiştir. McGray, Japonya'nın ekonomik durgunluk dönemine rağmen popüler kültür, moda, tasarım, teknoloji ve tüketim kültürü alanlarında önemli bir küresel çekicilik ürettiğine dikkat çekmiştir (Erol, 2026'a: 200). Cool" kavramı burada yalnızca popülerliği değil, Japonya'nın yaratıcı, yenilikçi, özgün ve arzu edilir bir toplum olarak algılanmasını ifade etmektedir. Böylece Japonya'nın ekonomik kapasitesinin yanında kültürel çekiciliğinin de ülkenin uluslararası konumuna katkıda bulunabileceği fikri güçlenmiştir. Ancak Cool Japan'ın oluşumunu yalnızca McGray'in 2002 tarihli yazısının sonucu olarak açıklamak doğru değildir.

2.1.3. Cool Japan Politikasının Devlet Politikası Haline Gelmesi

Daha önceki Japon kamu politikalarında kültür, fikri mülkiyet ve yaratıcı endüstrilere ilişkin stratejik tartışmalar zaten başlamış durumdaydı. Nitekim Cool Japan'ın devlet politikası hâline gelmesi, 2002 sonrasında yürütülen Intellectual Property Strategy ile yakından ilişkilidir (Daliot-Bul, 2009: 247–266). Cool Japan politikasının kurumsal temelleri, 2002 yılında Başbakan Junichirō Koizumi tarafından ortaya konulan "Fikri Mülkiyet Vizyonu" ile güçlenmiştir. Bu sürecin ardından Japon hükümeti, fikri mülkiyet haklarının korunmasına yönelik yasal düzenlemeleri hayata geçirmiş ve Fikri Mülkiyet Strateji Merkezi'ni (Intellectual Property Strategy Headquarters) kurmuştur. Söz konusu yapılanma, Japonya'nın yaratıcı ve içerik endüstrilerini ekonomik ve stratejik bir kaynak olarak değerlendirmeye başladığının göstergesi olarak kabul edilmektedir. Temmuz 2002'de yayımlanan ve hükümetin yeni fikri mülkiyet vizyonuna ilişkin politikalarının çerçevesini ortaya koyan belgede, film, animasyon ve bilgisayar oyunları gibi yaratıcı içerik alanlarına yönelik çeşitli eylem planlarının belirlenmesi, bu alanlara verilen önemin arttığını göstermektedir. Fikri Mülkiyet Strateji Merkezi doğrudan içerik endüstrisinin bir parçası olmamakla birlikte, içerik endüstrileriyle ilgili bakanlık ve kamu kurumlarının politikalarının koordinasyonunda ve bu alanlara ayrılan kamu kaynaklarının düzenlenmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu kurumsal yapılanma 2004 yılında çıkarılan İçerik Endüstrisi Tanıtım Yasası (Content Industry Promotion Law) ile daha da güçlenmiştir. Söz konusu düzenlemede "içerik" kavramı anime, manga, video oyunları, müzik, televizyon programları ve filmleri kapsayacak şekilde geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Böylece popüler kültür ürünleri yalnızca kültürel tüketim unsurları olarak değil, ekonomik değer ve uluslararası tanıtım potansiyeline sahip yaratıcı endüstriler olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte Dışişleri Bakanlığı (MOFA), Tarım, Orman ve Balıkçılık Bakanlığı (MAFF), Sağlık, Çalışma ve Refah Bakanlığı, JETRO ve Japonya Vakfı gibi farklı kamu kurumları, Japonya'nın içerik ve kültür politikalarının uygulanmasında rol üstlenen aktörler hâline gelmiştir (Kahraman, 2020:100)

Japonya'nın popüler kültürü dış politika ve ülke tanıtımı kapsamında değerlendirmeye başladığı, 2004 Diplomatic Blue Book'ta da açıkça görülmektedir. Raporda, Japonya'nın cazibesinin bir marka olarak yurt dışında proaktif biçimde

tanıtılmasının ülkenin uluslararası imajını iyileştirmenin yanı sıra Japon ekonomisinin, toplumunun ve kültürünün canlandırılmasına katkı sağlayacağı belirtilmektedir. Ayrıca animasyon, film, manga ve Japon mutfağı gibi unsurların Avrupa, ABD ve Asya'da giderek artan bir popülerliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır (Diplomatic Blue Book, 2004: 211).

Cool Japan politikasının kurumsallaşmasıyla birlikte METI, Haziran 2010'da Cool Japan Office'i kurarak Japonya'nın çekiciliğine dayalı ürün ve hizmetlerin uluslararası pazarlara açılmasını destekleyen bütünleşik bir politika geliştirmiştir. Bu yapı; marka stratejisi, pazarlama, tanıtım ve uluslararası satış kanallarının geliştirilmesini hedeflemiştir. Temmuz 2011'de ise Cool Japan Office'in yerine Creative Industries Division oluşturularak yaratıcı endüstrilere yönelik politikaların daha kapsamlı biçimde yürütülmesi sağlanmıştır (Ministry of Economy, Trade and Industry ([METI), 2012). Ayrıca METI, Cool Japan Fund ve çeşitli uluslararası iş geliştirme programları aracılığıyla Japonya'nın yaratıcı içeriklerinin ve kültürel ürünlerinin küresel pazarlarda ticarileştirilmesini desteklemiştir. Böylece bakanlık, Cool Japan politikasının kültürel çekiciliği ekonomik büyüme, uluslararası pazar erişimi ve yaratıcı endüstrilerin geliştirilmesiyle ilişkilendiren temel kurumsal aktörlerinden biri hâline gelmiştir (METI, 2012).

METI tarafından desteklenen Japonya Uluslararası İçerik Festivali (CoFesta), Cool Japan politikasının uluslararası tanıtım boyutunda önemli bir platform olarak öne çıkmaktadır. Festival, anime, manga, video oyunları, film, müzik ve diğer Japon popüler kültür ürünlerinin uluslararası alanda tanıtılmasını ve bu sektörler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesini amaçlamaktadır. CoFesta kapsamında Tokyo Game Show, Anime Japan ve diğer uluslararası içerik etkinlikleri düzenlenmekte; böylece Japon yaratıcı endüstrilerinin küresel pazarlara erişimi desteklenmektedir (METI], 2012). Bu faaliyetler, METI'nin Cool Japan politikasında kültürel çekiciliği ekonomik değer ve uluslararası pazar erişimiyle ilişkilendiren temel devlet aktörlerinden biri olduğunu göstermektedir (Kahraman, 2020:102) Eğitim, Kültür, Spor, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı (MEXT) bünyesinde faaliyet gösteren Kültür İşleri Ajansı (Bunkachō), Japon kültürünün uluslararası alanda tanıtılmasından sorumlu temel kamu kurumlarından biridir. Ajans; sanatçıların desteklenmesi ve yetiştirilmesi, kültürel varlıkların korunması ve değerlendirilmesi ile Japon kültürünün uluslararası alanda tanıtılması gibi görevler üstlenmektedir. Bu yönüyle Bunkachō, kültürel faaliyetler aracılığıyla Japonya'nın dış dünyayla iletişimini güçlendiren bir kamu diplomasisi aktörü olarak değerlendirilebilir.

Cool Japan politikasının uygulanmasında farklı bakanlık ve kamu kurumlarının görev alması, politikanın çok aktörlü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede söz konusu kurumların kültürel tanıtım, uluslararası iletişim ve yaratıcı endüstrilerin desteklenmesine yönelik faaliyetleri, Cool Japan'ın kamu diplomasisi boyutunun güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bunkachō'nun anime ve manga alanındaki en önemli faaliyetlerinden biri ise Japonya Medya Sanatları Festivali'dir. (Japan Media Arts Festival) 1997'den itibaren her yıl düzenlenen festival; Sanat, Eğlence, Animasyon ve Manga olmak üzere dört temel kategoride gerçekleştirilmektedir. Özellikle anime ve manga alanındaki katılımın zaman içinde artması ve festivalin ziyaretçi sayısındaki yükseliş, Japonya'nın medya sanatları ve

popüler kültürünü uluslararası görünürlük açısından değerlendirdiği önemli platformlardan biri olduğunu göstermektedir (Kahraman, 2020:103).

Taro Asō'nun Japonya Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı dönemde, Dışişleri Bakanlığı'nın anime ve manga gibi popüler kültür unsurlarına yönelik yaklaşımında belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Asō'nun anime ve mangaya yönelik ilgisi, bu kültürel ürünlerin Japonya'nın yumuşak gücünün unsurları olarak değerlendirilmesinde sembolik bir önem taşımaktadır. Nitekim Asō'nun 2007 yılında yayımladığı Totetsumonai Nihon (Muazzam Japonya) adlı eserinde anime ve mangayı Japonya'nın önemli yumuşak güç kaynakları arasında değerlendirmesi, popüler kültürün dış politika ve uluslararası imaj açısından taşıdığı potansiyele verilen önemi göstermektedir (Choo, 2012: 94–95).

2012 yılında kurulan Cool Japan Fonu ile hükümet Japonya'nın yaratıcı ve kültürel ürünlerinin uluslararası pazarlarda tanıtılması ve ticarileştirilmesi amacıyla oluşturulan kamu-özel ortaklığına adım atmıştır. Fon, Cool Japan markasının küresel ölçekte yaygınlaştırılmasını desteklerken, medya ve içerik sektörlerinde faaliyet gösteren girişimlere yatırım ve finansman sağlayarak Japonya'nın yaratıcı endüstrilerinin uluslararası rekabet gücünü artırmayı hedeflemektedir (Cool Japan Fund).

MOFA'nın özel sektör ve kültürel kuruluşlarla iş birliği içerisinde anime ve mangadan yararlanması da bu yaklaşımın kurumsal düzeydeki yansımalarından biridir. Japonya'nın yurt dışındaki diplomatik temsilcilikleri manga fuarlarına ve anime gösterimlerine katılarak Japon popüler kültürünün tanıtımına katkı sağlarken, hükümetin anime, manga ve video oyunları üzerine araştırma yapan akademisyenlere destek vermesi de bu politikanın kapsamını genişletmiştir. Ayrıca Hello Kitty ve Doraemon gibi popüler kültür karakterlerinin kültürel elçi olarak kullanılması, Japonya'nın popüler kültürü kamu diplomasisinin bir aracı olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu uygulamalar, Asō döneminde belirginleşen popüler kültür temelli kamu diplomasisi yaklaşımının sonraki yıllarda da devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Popüler kültürün uluslararası tanıtım aracı olarak kullanılması, Japonya'nın büyük ölçekli uluslararası etkinliklerinde de sürdürülmüştür. Örneğin Tokyo 2020 Olimpiyatları kapsamında anime ve manga karakterlerinin Japonya'nın kültürel görünürlüğünü destekleyen semboller olarak kullanılması, popüler kültürün ülke imajı ve uluslararası tanıtım politikalarıyla bütünleştirildiğini göstermektedir. Böylece anime, manga ve karakter markaları, yalnızca eğlence endüstrisinin ürünleri olmaktan çıkarak Japonya'nın yumuşak gücünü, kamu diplomasisini ve ulusal marka değerini destekleyen stratejik kültürel kaynaklar hâline gelmiştir (Kahraman, 2020:105).

Matsui (2014: 81–97) Japonya'daki bakanlıkların daha önce düşük statülü kabul edilen manga, anime, oyun ve moda gibi popüler kültür alanlarını giderek daha fazla politika konusu hâline getirdiğini ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm, devletin "yüksek kültür" ile "popüler kültür" arasındaki geleneksel hiyerarşiyi yeniden değerlendirmeye başladığını göstermektedir. Daha önce çocuk oyunu veya ticari tüketim alanı olarak görülebilen kültürel ürünler, 2000'li yıllarda ekonomik büyüme,

yaratıcı endüstriler, dış tanıtım ve ulus markalama bağlamında stratejik kaynaklara dönüşmüştür. Böylece popüler kültür, kültür politikasının çevresinden merkezine doğru hareket etmiştir.

Japonya'nın popüler kültür temelli kültürel diplomasi uygulamaları kapsamında Japonya Uluslararası Manga Ödülü ve Dünya Cosplay Zirvesi de öne çıkmaktadır. Japonya Uluslararası Manga Ödülü, manga kültürünün yurt dışında yaygınlaştırılması ve manga aracılığıyla uluslararası kültürel etkileşimin geliştirilmesi amacıyla dönemin Dışişleri Bakanı Tarō Asō'nun girişimiyle Mayıs 2007'de oluşturulmuştur. Benzer şekilde, Japon anime, manga ve video oyunlarından beslenen cosplay kültürünün uluslararası yaygınlığından yararlanan Dünya Cosplay Zirvesi, Japonya'nın gençlik kültürünü küresel ölçekte tanıtmayı ve kültürel etkileşimi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Etkinlik kapsamında düzenlenen yarışmada başarılı cosplay sanatçıları ödüllendirilmekte ve böylece Japon popüler kültürü üzerinden uluslararası kültürel değişimin desteklenmesi hedeflenmektedir (Toyran, 2022:73).

Cool Japan girişiminin kurumsallaşması kapsamında Kasım 2013'te kamu-özel ortaklığı niteliğinde Cool Japan Fonu kurulmuştur. Fon, yatırım kararlarını politika ile uyum, finansal sürdürülebilirlik ve performans ile daha geniş ekonomik ve toplumsal etki yaratma ölçütleri doğrultusunda değerlendirmektedir (Cool Japan Fund, 2021). Bunun yanında Japonya Dışişleri Bakanlığı, kültürel diplomaside popüler kültür unsurlarından etkin biçimde yararlanmakta; özellikle manga ve animenin küresel ölçekte artan popülerliğini Japonya'nın uluslararası tanıtımı için kullanmaktadır. Bu kapsamda, Asya'da özellikle gençler arasında geniş bir hayran kitlesine sahip olan Doraemon, Mart 2008'de dönemin Dışişleri Bakanı Masahiko Kōmura tarafından Japonya'nın ilk "Anime Elçisi" olarak atanmıştır (Ministry of Foreign Affairs of Japan (MOFA, 2021).

2.1.4. Cool Japan Politikasının Başarısı ve Eleştiriler

Cool Japan politikasını uluslararası ilişkiler açısından değerlendirilmesinde ana sorun kültürel popülerlik ile siyasal etkinin birbirinden ayrılmasıdır. Japonya'nın anime, manga, video oyunları, gastronomi gibi alanlarda küresel görünürlük kazanması önemli bir kültürel çekicilik yaratmış olsa da bu çekiciliğin doğrudan dış politika sonuçlarına dönüştüğü söylenemez (Otmazgin, 2008).

Yang'a (2025) göre "Cool Japan" stratejisi, Japonya'nın savaş sonrası uluslararası imajının yeniden şekillendirilmesinde ve küresel ölçekteki yumuşak gücünün güçlendirilmesinde dönüştürücü bir rol oynamıştır. Japonya, anime, gastronomi, moda ve teknoloji gibi kültürel unsurları stratejik biçimde uluslararası alana taşıyarak, tarihsel olarak savaş dönemi militarizmiyle ilişkilendirilen ülke imajından; yenilikçilik, modernlik ve kültürel canlılıkla özdeşleşen bir ülke imajına doğru önemli bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Stratejinin başarısı, kültürel diplomasi ile ekonomik hedeflerin bir arada yürütülmesine ve farklı toplumsal kesimlere hitap eden dinamik bir ulusal marka oluşturulmasına dayanmaktadır.

Valaskivi'nin (2013) yaklaşımından hareketle ise Cool Japan, yalnızca Japon kültürel ürünlerinin uluslararası pazarlarda tanıtılmasını amaçlayan bir politika

değil, aynı zamanda Japonya'nın "ulusal marka" olarak yeniden tasarlanmasına katkıda bulunan bir söylem ve imaj oluşturma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Anime, manga, moda, gastronomi ve tasarım gibi kültürel unsurların küresel dolaşıma sokulması, Japonya'ya ilişkin modern, yaratıcı ve çekici bir ülke imgesinin oluşturulmasını desteklemektedir. Bu açıdan Cool Japan, kültürel ürünlerin ekonomik değerini artırmanın ötesinde, Japonya'nın nasıl algılanması gerektiğine ilişkin ortak bir ulusal tahayyül üretmektedir. Valaskivi'ye (2013) göre "Cool Japan" söylemi, Japonya'nın küresel rekabet gücünü kültürel çekicilik üzerinden yeniden tanımlarken, ulusal kimlik, kültür ve marka kavramlarını aynı çerçevede bir araya getirmektedir. Böylece kültür, Japonya'nın uluslararası görünürlüğünü artıran ve ülke imajını şekillendiren stratejik bir ulus markalama aracına dönüşmektedir.

2.1.5. Japonya'nın Kültürel Diplomasi Modelinin Değerlendirilmesi

Japonya'nın kültürel diplomasi modeli, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkenin uluslararası imajını yeniden yapılandırma amacıyla başlayan ve zaman içinde geleneksel kültürden popüler kültüre, kültürel değişimden yaratıcı endüstrilere ve ulus markalamaya doğru genişleyen bir yapı sergiler. Bu tarihsel dönüşümüm en önemli sonuçlarından biri, Japonya'nın kültürel diplomasi algısında yüksek kültür ile popüler kültür arasındaki sınırların gittikçe belirsizleşmesi olmuştur. Başta geleneksel sanatlar ile kültürel miras ön plandayken 1990'lardan itiveren anime, manga, cosplay gibi diğer popüler kültür ürünleri uluslararası piyasa açasından daha fazla önem kazanmıştır (Matsui, 2014:81-97).

Cool Japan'ın devlet politikası haline gelmesinden sonra Japon Dışişleri Bakanlığı kültürel diplomasi ve kamu diplomasisi boyutunu üstlenirken, Japon Ekonomi, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı ise yaratıcı endüstrilerin ekonomik ve uluslararası boyutuna yoğunlaşmıştır. Yani çok aktörlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Kültür, ekonomi, dış politika ve yaratıcı endüstriler arasında kurulan ilişki sayesinde kültürel ürünler hem diplomatik iletişimin hem de ekonomik büyüme planının parçası haline gelmiştir. Ancak Japon kültürel diplomasi modelini sadece başarılı bir yumuşak güç örneği olarak değerlendirmek eksik kalabilir. Otmazgin'e göre (2008) Japon popüler kültürü Doğu Asya pazarına güçlü bir şekilde nüfuz etmekle beraber bunun Japonya merkezli bir etki alanı oluşturduğunu söylemek iddialıdır. Sonuç olarak Japonya'nın kültürel diplomasi modeli, barışçıl ülke imajından kültürel çekicilik ve ulus markalamaya, geleneksel kültürün tanıtımdan yaratıcı endüstrilerin küreselleştirilmesine uzanan uzun dönemli bir dönüşüm sergilemektedir.

2.2. Güney Kore'nin Hallyu Temelli Kültürel Diplomasisi

Güney Kore'nin kültürel diplomasisi özellikle Hallyu'nun dünya çapında yayılmasıyla beraber kültürel çekiciliği uluslararası tanıtımın önemli araçlarından biri haline getirmiştir.

2.2.1. Hallyu Politikasının Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Hallyu diğer adıyla Kore dalgası, Güney Kore popüler kültür ürünlerinin 1990'lı yıllarından sonundan itibaren Asya kıtasında hızla yayılmasıyla oluşan kültürel olguyu ifade etmektedir. Kavram başta Kore televizyon dizileri, filmleri ve Kore popüler müziğinin dolaşımını tanımlamak için kullanılsa da zamanla K-pop, sinema,

dijital oyunlar, animasyon gibi diğer yaratıcı içerikleri kapsayan daha geniş bir kültürel unsura dönüşmüştür. Jin (2016) Hallyu'nun tarihsel gelişimini Hallyu 1,0 ve Hallyu 2,0 olarak ikiye ayırır. 1997-2007 yılları arasındaki ilk dönemi televizyon ve film ağırlıklı kültürel ihracatla, 2008 sonrası ikinci dönemi ise sosyal medya ve dijitalleşmenin etkisi ile gelişen yeni Hallyu olarak tanımlar.

Hallyu'nun ortaya çıkmasında Güney Kore'nin 1990'lı yıllarda yaşadığı ekonomik ve medya politikası dönüşümleri etkili olmuştur. Özellikle medya piyasasının giderek liberalleşmesi ve yerli kültürel üretimin ticari açıdan güçlenmesi, Kore yapımlarının bölgesel pazarlara açılmasını kolaylaştırmıştır. Shim (2006) Kore popüler kültürünün yükselişini sadece devlet desteğiyle açıklamak yerine medyanın liberalleşmesi, kültürel karışım ve de Koreli yapımcıların küresel medyayı yerel unsurlarla yeniden yorumlanması üzerinden açıklar. Görünürde Hallyu'nun ilk başarılarından biri televizyon dizileri aracılığıyla olmuştur. Shim (2006), Kore dalgasının ortaya çıkışını 1997 yılında Çin Merkez Televizyonunda Kore yapımı "What is Love" isimli dizinin yayınlamasıyla başlatır. Dizi Çin'deki başarısının ardından Kore televizyon içerikleri Çin pazarındaki potansiyelini ortaya koymuştur. 1999 yılında "Stars in My Heart" gibi yapımlar Çin ve Tayvan'da başarı kazanmış, Kore dizileri Hong Kong, Tayvan, Singapur, Vietnam, Endonezya gibi diğer Asya pazarlarında daha fazla yer bulmaya başlamıştır (Shim, 2006:27-28). Bu dönemli Hallyu'nun gelişiminde ekonomik faktörler de etkili olmuştur. 1997 yılındaki Asya finansal krizi bölgesel medya pazarındaki maliyet unsuruna önemi arttırmış, Kore televizyon yapımları bazı rakip ülke içeriklerine göre daha düşük maliyetlerle satın alınabilir olmuştur. Örneğin; 2000'li yılların başlarında Kore televizyon dizileri Japon yapımlarının yaklaşık dörtte biri maliyetle satın alınabilmiştir. Ayrıca Shim'e göre (2006) Kore televizyon programlarının ihracat gelirleri 1999 yılında 12,7 milyon dolardan 2003 yılında 37,5 milyon dolara yükselmiştir (Shim,2006: 28-29).

Bununla birlikte Hallyu'nun başarısını sadece düşük maliyet avantajıyla açıklamak haksızlık olur. Shim'in (2006) yaklaşımında Kore popüler kültürünün başarısının önemli unsurlarından biri kültürel melezleşmedir. Koreli yapımcılar, Hollywood ve diğer küresel medya endüstrilerinden gelen üretim tekniklerini yerel kültürel unsurlarla birleştirerek yeni içerik teknikleri oluşturmuşlardır. Bu nedenle Hallyu, küresel kültürel formların Kore bağlamında yeniden yorumlanarak oluşan melez bir kültürel üretim modeli olarak değerlendirilebilir. Bu, Hallyu'nun kültürel çekiciliğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Kore popüler kültürünün global başarısı sadece Kore'ye özgü kültürel değerlerin korunması değil aynı zamanda farklı toplumların alışık olduğu popüler kültür biçimlerinin yeniden yorumlanmasına dayanır.

2.2.2. Hallyu'nun Kurumsallaşması

Hallyu'nun kurumsallaşma sürecine bakıldığında, devletin doğrudan kültürel ürünleri üretmek yerine kültür endüstrilerinin gelişmesini sağlayan kurumsal, hukuki ve ekonomik ortamın oluşturulmasında etkili olduğu görülür. Özellikle Kim Dae-jung yönetiminde kültür endüstrilerinin ekonomik ve stratejik öneminin daha açık biçimde kabul edilmesi, Hallyu'nun kurumsal gelişimi açısından önemlidir. Kim Dae-jung yönetimi 1998-2003 yılları arasında kültür endüstrilerini destekleyen

politikalar geliştirmiştir (Lee, 2013:189-207). 1990'ların sonundan itibaren Hallyu'nun bölgesel ölçekte kazandığı başarı Güney Kore devletinin kültür endüstrilerine yönelik yaklaşımının dönüşmesine neden olmuştur. Kore popüler kültürü 1997 yılında belirginleşmeye başlamış arkasında da devlet politikaları ile gelişmiştir (Kim ve Jin, 2016) Araştırmalar, 1990'ların başından itibaren Güney Kore'nin kültür politikalarında siyasal denetimden kültür endüstrilerini ihracata dayalı ekonomik kalkınmanın bir unsuru olarak değerlendiren yaklaşıma doğru önemli bir değişim yaşandığını göstermektedir (Kwon ve Kim, 2014: 422–439).

Hallyu'nun kurumsallaşması açısından belirleyici olan Kim Dae-jung döneminde yönetimi kültür endüstrilerini ulusal kalkınmanın önemli alanlarından biri olarak değerlendirmiş ve kültürel üretimin desteklenmesine yönelik hukuki ve kurumsal düzenlemeleri güçlendirmiştir. 1999 yılında yürürlüğe giren Framework Act on the Promotion of Cultural Industries, devletin kültür endüstrilerinin gelişimini destekleme ve teşvik etmesine yönelik kapsamlı bir hukuki çerçeve oluşturmuştur. Bunun ardından 2000 yılında kültür endüstrisinin geliştirilmesine yönelik beş yıllık bir plan hazırlanmış ve kültür sektörü daha belirgin biçimde ekonomik kalkınma politikalarıyla ilişkilendirilmiştir (Kamon, 2022). 1999 yılında Korea Game Industry Development Institute Animation Academy kurulmuş, 2000 yılında Game Academy, 2001 yılında Korea Cultural Contents Promotion Agency hayata geçirilmiştir. Bu kurumlar animasyon, müzik, çizgi karakterler ve video oyunları gibi farklı içerik alanlarının geliştirilmesi ve global pazarlara açılmasına yönelik destekler sağlamıştır. Böylece Güney Kore, kültürel ürünlerin yalnızca ulusal kültürün temsilcileri olarak değil, aynı zamanda uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek yaratıcı endüstri ürünleri olarak değerlendirilmesine yönelik kurumsal bir yapı oluşturmuştur (Kamon, 2022). Hallyu'nun kurumsallaşmasında Korea Cultural Contents Promotion Agency (KOCCA) da önemli bir aktör hâline gelmiştir. 2001 yılında kurulan kurum, kültürel içerik sektörlerinin geliştirilmesi, içerik üretiminin desteklenmesi ve Kore kültür endüstrilerinin uluslararası pazarlara açılmasına katkı sağlamak üzere yapılandırılmıştır (Kamon, 2022). Devletin Hallyu'ya yönelik yaklaşımı sonraki yönetimlerde de devam etmiş, ancak kullanılan politika araçları ve Hallyu'ya yüklenen anlam dönemlere göre değişmiştir. Kim ve Jin'e göre (2016), hükümetlerin Hallyu'ya ilişkin söylemlerinin zaman içerisinde değiştiğini ve kültürel içeriğin giderek ulusal imajın geliştirilmesi ve kültürel diplomasi bağlamında değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm, Hallyu'nun yalnızca ekonomik bir kültür endüstrisi olmaktan çıkarak dış politika ve kamu diplomasisiyle ilişkilendirilen bir kaynak hâline geldiğini göstermektedir.

2.2.3. Hallyu'nun Küresel Yayılımı

Televizyon dizilerinin ardından K-pop diye adlandırılan popüler müzik türü, Hallyu'nun (özellikle Hallyu 2,0) küresel yayılımında merkezi konuma gelmiştir. K-pop'un gelişimi, yalnızca müzikal üretimin değil, koreografi, görsel tasarım, moda, sahne performansı ve sanatçıların oluşturduğu imajın birlikte pazarlanmasına dayanan bütünleşik bir eğlence endüstrisinin oluşmasını sağlamıştır (Jin, 2016:3-19). K-pop'un küresel yayılımında dijital medya teknolojileri belirgin bir rol oynamıştır. Geleneksel Hallyu döneminde Kore dizileri ve televizyon kanalları, geleneksel medya dağıtım araçları uluslararası izleyicilere ulaşırken, sosyal medya çağı bu

yapıyı değiştirmiştir. YouTube başta olmak üzere dijital platformlar Kore içeriklerinin dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Jin ve Yoon (2016), Hallyu 2.0'ın sosyal medya temelli yapısında teknolojik olanaklarla hayranların sosyal etkileşimlerinin birbirini tamamladığını ve bu durumun Kore popüler kültürünün hızlı biçimde yayılmasına katkı sağladığını belirtmektedir.

Hallyu 1.0 ağırlıklı olarak televizyon dizileri ve filmler üzerinden bölgesel bir yayılma gösterirken, Hallyu 2.0 sosyal medya ve dijital platformların etkisiyle daha geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Jin (2016), sosyal medya çağındaki Hallyu'nun yalnızca kültürel ürünlerin ihracatından ibaret olmadığını; aynı zamanda bu ürünlerin kullanıcılar tarafından paylaşılması, yorumlanması ve yeniden dolaşıma sokulmasıyla şekillenen yeni bir kültürel dolaşım modeli olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle dijitalleşme, Hallyu'nun hem coğrafi kapsamını hem de izleyicilerin kültürel üretim sürecindeki rolünü değiştirmiştir. Sosyal medya, özellikle K-pop hayran topluluklarının oluşumunda önemli bir mekanizma hâline gelmiştir. Penrod ve Kim (2022), K-pop'un ikinci Hallyu dalgasındaki yükselişini inceledikleri çalışmalarında sosyal medyanın sanatçıların tanıtımında ve hayran topluluklarının oluşmasında katalizör işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. YouTube'un yanı sıra farklı sosyal medya platformlarının kullanılması, hayranların yalnızca içerikleri tüketen pasif izleyiciler olmaktan çıkarak içerikleri paylaşan, yeniden üreten ve dolaşıma sokan aktif aktörlere dönüşmesine katkıda bulunmuştur (Penrod ve Kim, 2022: 59–68). Bu bağlamda Hallyu'nun küresel başarısında hayran kültürü (fandom) özel bir önem taşımaktadır. Geleneksel kültürel ihracat modellerinde kültürel ürünlerin uluslararası dolaşımı büyük ölçüde devlet kurumları, medya şirketleri ve dağıtım kuruluşları tarafından kontrol edilirken, sosyal medya döneminde hayranlar kültürel içeriğin uluslararası dolaşımının aktif bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Jin ve Yoon'un (2016) ortaya koyduğu sosyal medya temelli Hallyu modelinde, hayranların çevrimiçi etkileşimleri ve içerikleri paylaşma pratikleri kültürel ürünlerin daha geniş topluluklara ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla Hallyu'nun küresel yayılımı, yalnızca üretici şirketlerin pazarlama stratejilerinin değil, üretici–platform–hayran üçgeninin etkileşiminin sonucudur.

K-pop'un küreselleşmesinde Psy'nin Gangnam Style isimli şarkısının başarısı da büyüktür. 2012 yılında yayımlanan şarkı, YouTube üzerinden küresel ölçekte yayılmış ve Kore müziğinin Asya dışındaki görünürlüğünü arttırmıştır. K-pop'un sonraki dönemde BTS ve BLACKPINK gibi gruplar aracılığıyla küresel müzik piyasasında daha görünür hâle gelmesi, Hallyu'nun bölgesel kültürel dolaşımdan küresel kültür endüstrisine dönüşümünü güçlendirmiştir (Jin, 2016:3–19). Sonuç olarak Hallyu'nun kültürel endüstrileri, televizyon dizileri ve sinemadan K-pop'a; K-pop'tan sosyal medya ve dijital platformlara; buradan da moda, güzellik, gastronomi, turizm, webtoon ve oyun gibi bağlantılı sektörlere doğru genişleyen çok katmanlı bir yapı ortaya koymaktadır. Hallyu'nun başarısında devletin kültür endüstrilerine yönelik desteği önemli olmakla birlikte, özel sektörün yaratıcı üretim kapasitesi, kültürel melezlik, dijital platformların sunduğu küresel erişim ve hayran topluluklarının aktif katılımı belirleyici unsurlar olmuştur (Shim, 2006: 25–44; Jin ve Yoon, 2016).

3. Cool Japan ve Hallyu'nun Karşılaştırılması

Japonya ve Güney Kore, Asya kıtasının kültürel çekiciliklerini küresel alanda stratejik bir kaynağa dönüştüren iki önemli örnektir. Her ikisi de popüler kültür ürünlerini sadece ekonomik değeri bulunan meta değil, aynı zamanda ülke imajının geliştirilmesine ve yumuşak gücün arttırılmasına katkı sağlayabilecek araçlar olarak değerlendirilmiştir. Japonya'da anime, manga, video oyunları, moda, tasarım ve gastronomi gibi farklı kültürel alanlar zaman içerisinde Cool Japan adı altında daha bütünlüklü bir politika çerçevesine taşınırken, Güney Kore'de televizyon dizileri, sinema ve K-pop merkezli olarak gelişen Hallyu, dijitalleşmeyle birlikte küresel ölçekte genişleyen çok katmanlı bir kültürel olguya dönüşmüştür. Her iki örnekte de kültürel ürünlerin ekonomik değerinin yanında ülke imajına ve kültürel çekiciliğe katkı sağlayabilecek bir kaynak olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Bununla birlikte iki modelin ortaya çıkış biçimleri, devlet ve özel sektör arasındaki ilişkileri, kültürel ürünlerin uluslararası dolaşım mekanizmaları ve ulus markalama yaklaşımları bakımından önemli farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle Cool Japan ve Hallyu'nun karşılaştırılması, hangi ülkenin kültürel açıdan daha başarılı olduğunu belirlemeye yönelik bir sıralamadan ziyade, kültürel çekiciliğin hangi aktörler ve mekanizmalar aracılığıyla üretildiğini, kurumsallaştırıldığını ve uluslararası alanda dolaşıma sokulduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda kültürel popülerlik ile yumuşak güç arasındaki farkın korunmasını gerektirmektedir. Bir kültürel ürünün küresel ölçekte tüketilmesi, tek başına yumuşak güç üretildiği anlamına gelmemekte; kültürel çekiciliğin ülkeye yönelik algı ve tercihler üzerindeki etkisinin ayrıca değerlendirilmesini gerektirmektedir (Nye, 2004).

3.1. Ortaya Çıkış Süreçlerinin Karşılaştırılması

Cool Japan ve Hallyu'nun ortaya çıkış süreçleri arasında belirgin bir farklılık bulunmaktadır. Japonya'nın kültürel diplomasisi İkinci Dünya Savaşından sonra ülkenin uluslararası imajını yapılandırma isteğiyle başlayan daha uzun süreli bir tarihsel gelişimin sonucudur. Ogoura'ya göre (2008) süreç bir anda ortaya çıkmamış, daha önceki kültürel deneyimlerin üzerine inşa edilmiştir. Buna karşılık Hallyu'nun ortaya çıkışı daha çok kültürel endüstrilerin piyasa başarısı üzerinden şekillenmiştir. Hallyu'nun ilk aşamasında devlet politikasından çok özel sektörün kültürel üretim kapasitesi, medya şirketleri ve bölgesel Pazar koşulları belirleyici olmuştur (Shim, 2006:27-30).Cool Japan'ın gelişimini sadece devlet politikasına bağlamak yerine, önceden oluşmuş kültürel çekiciliğin daha sonra kamu politikalarıyla kurumsallaştırılması şeklinde değerlendirmek daha açıklayıcıdır. Hallyu ise piyasanın ürettiği çekiciliğin devlet tarafından sonradan desteklenmesi şeklinde gelişmiştir. Yani Hallyu tamamen piyasa tarafından meydana gelmemekle birlikte Cool Japan da tamamen devlet tarafından oluşturulmamıştır. Her iki örnekte de devlet politikaları ile kültürel endüstrilerin üretim ve dolaşım kapasitesi birbirini tamamlayan unsurlar olmuştur. Bu nedenle iki model arasındaki karşılaştırmada temel soru, hangi ülkenin daha başarılı olduğu değil kültürel çekiciliklerini nasıl kurumsallaştırdıkları ve bunu uluslararası imaj ve yumuşak güç hedeflerine nasıl entegre ettikleridir.

3.2. Devlet ve Özel Sektör İlişkilerinin Karşılaştırılması

Her iki modelde de devlet önemli bir aktör olmakla birlikte devletin kültürel üretim üzerindeki rolü aynı değildir. Japonya'da Cool Japan politikası METI, MOFA, JETRO ve Cool Japan Fund gibi çok sayıda kurumun katılımıyla yürütülen çok aktörlü bir yapıya sahiptir. Özellikle METI'nin yaratıcı endüstrileri ekonomik büyüme ve uluslararası pazarlarla bağdaştırması, kültürel politikaların ekonomi politikalarıyla bütünleşmesini sağlamıştır. Cool Japan Fund'ın 2013 yılında kurulması da kültür ile ticaret arasındaki ilişkinin kurumsallaşması açısından önemlidir. Güney Kore'de ise Kültür, Spor ve Turizm Bakanlığı (MCST) ve Korea Creative Content Agency (KOCCA) gibi kurumlar kültür endüstrilerinin geliştirilmesinde önemli roller üstlenmiştir. Bununla birlikte Kore modelinde özel eğlence şirketlerinin üretim ve pazarlama kapasitesi oldukça belirleyicidir. Kore hükümetinin 1990'lı yıllardan itibaren kültür endüstrilerini ihracata dayalı ekonomik kalkınmanın bir unsuru olarak değerlendirdiğini ve devlet desteğinin özel sektörün kültürel üretim kapasitesiyle birlikte geliştiğini ortaya koymaktadır (Kwon ve Kim, 2014:422-439). Bu nedenle iki model devlet-piyasa ilişkisi bakımından benzer ancak ağırlık noktaları bakımından farklıdır.

Japonya'da devlet farklı kültürel sektörleri ortak bir Cool Japan markası altında birleştirirken, Güney Kore'de devlet daha çok kültürel içerik üretimini ve bu içeriklerin uluslararası pazarlara erişimini desteklen kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır. Yani Japon yaklaşımı daha çok ulus markalama merkezliyken Güney Kore yaklaşımı kültürel endüstri ve içerik ihracatı merkezli olmuştur. Her iki ülkenin kurumsal yapıları arasında keskin bir karşıtlıktan çok ağırlık farklılığı bulunmaktadır. Cool Japan'da kamu kurumları arasındaki koordinasyon ve ulusal marka söylemi daha görünürken, Hallyu'da özel sektörün içerik üretimi, sanatçı yönetimi, uluslararası pazarlama ve dijital dağıtım kapasitesi daha belirgin bir rol üstlenmektedir. Her iki model de devlet ve piyasa arasındaki etkileşime dayanmakla birlikte, bu etkileşimin kurumsal biçimi farklılaşmaktadır. Bu nedenle Cool Japan ve Hallyu arasındaki farkı "devlet modeli" ve "piyasa modeli" biçiminde kesin bir karşıtlık üzerinden kurmak yerine, devlet–piyasa ilişkisinin örgütlenme biçimlerindeki farklılık üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır.

3.3. Kültürel Ürünlerin Karşılaştırılması

İki ülkenin kültürel diplomasi modelleri arasındaki bir diğer önemli fark kullanılan kültürel ürünlerin çeşitliliğidir. Cool Japan kapsamında anime manga, video oyunları, cosplay, moda, tasarım, gastronomi ve geleneksel kültür gibi çok farklı alanlarda aynı ulusal marka içerisinde değerlendirilmektedir. Hallyu ise başta özellikle K-drama ve K-pop etrafında şekillenmiştir. Daha sonra sinema, webtoon, oyun, güzellik, moda gastronomi gibi alanlara doğru genişlemiştir. Bu nedenle iki modelin günümüzde birbirine yaklaştığı söylenebilir. Bununla birlikte başlangıç noktaları farklıdır. Bu noktada anime ile K-pop karşılaştırması açıklayıcıdır. Anime, Japonya'nın küresel kültürel popülaritesinde uzun süre etkili olmuş ve farklı yaş gruplarına ulaşabilen bir kültürel ürün niteliği kazanmıştır. K-pop ise özellikle dijital platformların yaygınlaşmasıyla çok daha hızlı ve etkileşimli bir küresel dolaşım modeli olmuştur. Dolayısıyla Japonya'nın avantajı kültürel ürün çeşitliliği ve uzun

süreli kültürel tanınırlık iken, Güney Kore'nin avantajı içerik üretiminin hızlı dijitalleşmesi ve kültürel ürünlerin çevrimiçi ağlar aracılığıyla dolaşıma sokulabilmesidir.

3.4. Dijitalleşme ve Küresel Yayılım

Dijitalleşme, iki ülkenin kültürel diplomasi modelleri arasındaki farkın en belirgin olduğu alanlardan biridir. Japon anime ve manga kültürü internetten önce de güçlü bir uluslararası izleyici kitlesine sahipti. Buna karşılık Hallyu'nun küresel yükselişi büyük ölçüde sosyal medya ve dijital platformların yaygınlaşmasıyla hız kazanmıştır. YouTube, Twitter-X, TikTok ve Netflix gibi platformlar Küre kültürel ürünlerinin geleneksel medya kuruluşlarına daha az bağımlı biçimde küresel izleyicilere ulaşmasını sağlamıştır (Jin ve Yoon, 2026:1277-1292). Bu durum Hallyu'nun hayran katılımına dayalı bir yayılım modeli oluşturmasını sağlamıştır. Hayranlar içerikleri yalnızca tüketmemekte; çeviri yapmakta, paylaşmakta, yeniden üretmekte ve farklı platformlarda dolaşıma sokmaktadır. Böylece kültürel ürünün uluslararası yayılımında devlet veya medya şirketlerinin yanı sıra bireysel kullanıcılar da aktör hâline gelmektedir. Cool Japan açısından ise dijitalleşme önemli olmakla birlikte, Japonya'nın kültürel diplomasisi daha geniş ve daha geleneksel kurumlar arası bir yapı içerisinde ilerlemektedir. Bu nedenle Hallyu'nun dijital ortamda daha ağ-temelli ve kullanıcı katılımlı, Cool Japan'ın ise daha kurumsal ve marka-merkezli bir yapı sergilediği söylenebilir.

3.5. Yumuşak Güç Açısından Karşılaştırma

Cool Japan ve Hallyu'nun ortak temel noktalarında biri kültürel ürünleri yumuşak güç araçları haline getirmeleridir. Nye'ye (2004) göre yumuşak güç bir ülkenin başkalarının tercihini zorlamadan kendi istediği yönde etkileyebilesimi sağlayan çekicilik kapasitesine dayanmaktadır. Bu açıdan anime, manga, K-pop ve K-dramalar doğrudan siyasi mesaj vermeseler bile ülkeye yönelik merak, sempati ve olmuşu algı oluşturabilir. Ancak iki ülkenin bu çekiciliği ulus markalama açısından kullanma biçimleri farklıdır. Cool Japan, "Japonya'nın kendisini küresel bir marka olarak konumlandırmaya daha açık biçimde yönelmiştir. Valaskivi (2013), Cool Japan söyleminin Japonya'nın kültürel ürünleri üzerinden "markalanmış ulus" imgesinin oluşturulmasıyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.

Sonuç

Cool Japan ve Hallyu karşılaştırıldığında her iki ülkenin de kültürünün uluslararası ilişkilerdeki önemini ekonomik ve diplomatik hedeflerle ilişkilendirdiği görülmektedir. Bununla birlikte Japonya'da kültürel diplomasi "Japonya'nın çekiciliğini bir ulusal marka olarak dünyaya sunma", Güney Kore'de ise "Kore kültürel içeriklerinin küresel dolaşımını destekleme" eğilimi daha belirgindir. Bu açıdan Japonya'nın yaklaşımı daha geniş kapsamlı ve devlet koordinasyonuna dayalı bir ulus markalama modeli, Güney Kore'nin yaklaşımı ise daha dinamik, piyasa odaklı ve dijital ağlarla güçlenen bir kültürel endüstri modeli olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan Japonya'nın yaklaşımı daha geniş kapsamlı ve devlet koordinasyonuna dayalı bir ulus markalama modeli, Güney Kore'nin yaklaşımı ise daha dinamik, piyasa odaklı ve dijital ağlarla güçlenen bir kültürel endüstri modeli

olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte iki model arasındaki sınırlar zaman içerisinde giderek belirsizleşmektedir. Burada dikkatli olunması gereken nokta, Cool Japan "devlet tarafından yaratılmış bir kültürel güç", Hallyu ise "piyasanın kendiliğinden oluşturduğu bir kültürel güç" olarak tanımlanmamasıdır. Her iki model de devlet ve piyasa arasındaki etkileşim sonucunda gelişmiştir. Asıl farklılık, bu aktörlerin kültürel çekiciliğin üretimi ve küreselleşmedeki ağırlıkları ile kültürel ürünlerin ulusal imajla ilişkilendirilme biçimlerindedir. Japonya da dijital platformların ve yaratıcı endüstrilerin önemini artırırken, Güney Kore de Hallyu'yu giderek daha açık biçimde kamu diplomasisi, ulus markalama ve yumuşak güç politikalarıyla ilişkilendirmektedir (Kim ve Jin, 2016: 5514–5534; Valaskivi, 2013: 485–504). Dolayısıyla iki ülkenin deneyimlerinden hareketle kültürel diplomaside başarı yalnızca devlet desteğine değil; devlet, yaratıcı endüstriler, özel sektör, dijital platformlar ve uluslararası izleyiciler arasındaki etkileşime bağlıdır. Cool Japan örneği kültürel çeşitliliğin ve ulusal marka koordinasyonunun önemini ortaya koyarken, Hallyu örneği özel sektör dinamizmi, dijitalleşme ve hayran topluluklarının kültürel dolaşım üzerindeki etkisini göstermektedir. Bu nedenle Japonya ve Güney Kore'nin deneyimleri, çağdaş kültürel diplomasinin devlet merkezli tanıtım modelinden çok aktörlü, dijital ve ağ-temelli bir modele doğru dönüştüğünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Kaynakça

Bound, K., Briggs, R., Holden, J., & Jones, S. (2007). Cultural diplomacy. Demos.

Choo, K. (2012). Nationalizing "Cool": Japan's global promotion of the content industry. In N. K. Otmazgin & E. Ben-Ari (Eds.), Popular culture and the state in East and Southeast Asia (pp. 85–105). Routledge.

Cool Japan Fund. (n.d.). What is Cool Japan Fund? https://www.cj-fund.co.jp/en/about/cjfund.html

Cool Japan Fund. (2021). About Cool Japan Fund. Cool Japan Fund Inc.

Daliot-Bul, M. (2009). Japan brand strategy: The taming of "Cool Japan" and the challenges of cultural planning in a postmodern age. Social Science Japan Journal, 12(2), 247–266. https://doi.org/10.1093/ssjj/jyp037

Erol, H. (2026). Ulusal markalama örneği olarak Japon Gastrodiplomasisi. Asya Studies, 10(35), 193-206. https://doi.org/10.31455/asya.1788987

Erol, H. (2026). Japonya'nın Cool Japan politikasının ulus markalama açısından değerlendirilmesi. In EGE 15th International Conference on Social Sciences: Conference Proceedings, Volume III (pp. 917–926). ISBN 978-625-8795-14-1.

Farina, F. (2018). Japan's gastrodiplomacy as soft power: Global washoku and national food security. Journal of Contemporary Eastern Asia, 17(1), 152–167. https://doi.org/10.17477/jcea.2018.17.1.152

Hüseynova, N. (2023). The global success story of Japan's soft power: Debating "Cool Japan" as a model for Turkish soft power projection. UPA Strategic Affairs, 4(2), 108–141.

Iwabuchi, K. (2002). Recentering globalization: Popular culture and Japanese transnationalism. Duke University Press.

Jain, K., & Raman, N. M. (2026). National identity, culture and soft power: The case of Japanese anime. Multidisciplinary Science Journal, 8(10), 2026670. https://doi.org/10.31893/multiscience.2026670

Jin, D. Y., & Yoon, K. (2016). The social mediascape of transnational Korean pop culture: Hallyu 2.0 as spreadable media practice. New Media & Society, 18(7), 1277–1292.

Jin, D. Y. (2016). New Korean wave: Transnational cultural power in the age of social media. University of Illinois Press. https://doi.org/10.5406/illinois/9780252039973.001.0001

Kahraman, O. K. (2020). Popüler kültürün uluslararası politikada temsili: Cool Japan politikası örneği (Yüksek lisans tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi).

Kamon, B. (2022). The Hallyu policies of the Korean government. Journal of Language and Culture, 41(2).

Kim, T. Y., & Jin, D. Y. (2016). Cultural policy in the Korean Wave: An analysis of cultural diplomacy embedded in presidential speeches. International Journal of Communication, 10, 5514–5534.

Kwon, S.-H., & Kim, J. (2014). The cultural industry policies of the Korean government and the Korean Wave. International Journal of Cultural Policy, 20(4), 422–439. https://doi.org/10.1080/10286632.2013.829052

Matsui, T. (2014). Nation branding through stigmatized popular culture: The "Cool Japan" craze among central ministries in Japan. Hitotsubashi Journal of Commerce and Management, 48(1), 81–97. https://doi.org/10.15057/26980

McGray, D. (2002). Japan's gross national cool. Foreign Policy, 130, 44–54. https://doi.org/10.2307/3183487

Ministry of Economy, Trade and Industry. (2012). White paper on international economy and trade 2012: Section 2—Support for overseas business activities. https://www.meti.go.jp/english/report/downloadfiles/2012WhitePaper/4-2.pdf

Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2004). Diplomatic bluebook 2004: Japan's diplomacy. Ministry of Foreign Affairs of Japan.

Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2021). Anime ambassador. Ministry of Foreign Affairs of Japan.

Nye, J. S., Jr. (2004). Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs.

Nye, J.S. (2005). Yumuşak Güç, Dünya Siyasetinde Başarının Yolu. (Çev. R. İ. Aydın), Ankara: Elips Kitap.

Nye, J. S., Jr. (2008). Public diplomacy and soft power. The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 616(1), 94–109. https://doi.org/10.1177/0002716207311699

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). OECD reviews of innovation policy: Korea 2023. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/bdcf9685-en

Ogoura, K. (2008), "Japan's Postwar Cultural Diplomacy", Center for Area Studies, 1/2008: 1-6.

Penrod, A., & Kim, H. J. (2022). The rise of K-pop through social media. International Journal of K-Culture, 1(1), 59–68. https://doi.org/10.23159/IJKC.2022.10.311.003

Shim, D. (2006). Hybridity and the rise of Korean popular culture in Asia. Media, Culture & Society, 28(1), 25–44. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0163443706059278

Sirkeci, B. (2023). Japonya'nın yumuşak gücü. Doğu Asya Araştırmaları Dergisi, 6(11), 44–64.

Toyran, M. (2022). Türkiye'nin Uzak Asya ülkelerine yönelik kültürel diplomasi faaliyetleri: Çin, Güney Kore ve Japonya örneği (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi).

Valaskivi, K. (2013). A brand new future? Cool Japan and the social imaginary of the branded nation. Japan Forum, 25(4), 485–504. https://doi.org/10.1080/09555803.2012.756538

Yang, D. (2025). An analysis of the evolution and influence of Japan's "Cool Japan" strategy on national image and soft power. Communications in Humanities Research, 60(1), 66–71. https://doi.org/10.54254/2753-7064/2025.22865

BÖLÜM 27

Egemenliğin Kavramsal İnşası: Machiavelli, Bodin ve Hobbes Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Aslınur Aslan[1]

[1] Öğrenci, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0009-0007-3140-4584

1. Giriş

Egemenlik düşüncesinin ortaya çıkışını yalnızca siyasal iktidarın merkezileşmesi olgusuyla sınırlandırmak eksik bir yaklaşım olacaktır. Ortaçağda Avrupa'da krallıklar, feodal güçler, şehir devletleri, Papalık ve daha birçok siyasal yapı bulunmakta ve bu yapılar aynı alanlar üzerinde hak iddia edebilmektedirler. Bu yapılar bir anda merkezi egemen bir otorite etrafında toplanmamışlar, tarihsel süreç içerisinde siyasal otoritenin kaynağı, kapsamı ve meşruiyeti yeniden tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu dönüşüm salt siyasal merkezileşme kavramı etrafında açıklanamaz. Modern egemenlik düşüncesinin hukuki değişim, siyasi ve dini otoriteler arasındaki mücadele, siyasi makamın kurumsallaşarak hükümdarın şahsından ayrı bir varlık kazanması, bürokratik mekanizmaların oluşması gibi birçok aşaması bulunmaktadır. Elbette egemen devlet tarihsel anlamda mutlaka ulaşılması gereken ya da kaçınılmaz olan bir aşama olarak görülmemelidir. Kent devletleri, imparatorluklar, monarşiler gibi birçok siyasal örgütlenme biçimi varlığını sürdürmüş, tarihsel mücadeleler sonucunda egemen devlet biçimi baskın hale gelmiştir.

Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un siyasal düşünceleri bu dönüşümün farklı aşamalarını göstermektedir. Machiavelli'nin düşüncesinde henüz tam olarak bir egemenlik teorisi bulunmamaktadır. Onun düşüncelerinin egemenlik bakımından önemi, siyasetin dini ve geleneksel meşruiyet kaynaklarından bağımsız hale gelmesi, siyasal birliğin korunması, kendi askeri gücüne dayanma noktalarında toplanmaktadır. Bu bakımdan Machiavelli egemenlik teorisine zemin hazırlamıştır. Bodin'de ise siyasal iktidar artık egemen bir güç olarak ortaya çıkar. Ona göre siyasal iktidar sürekliü mutlak ve bölünemez olan üstün bir güçtür. Hobbes ise bu üstün güç olan egemen siyasal iktidarı sözleşme ve güvenlik gibi kavramlar ve dayanaklar üzerinden temellendirir. Dolayısıyla üç düşünür arasında egemenlik teorisi bağlamında bir anlamda süreklilik olduğu, fakat diğer yandan kavramsal farklılaşmalar bulunduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un egemenlik düşüncesine katkılarını karşılaştırmalı biçimde incelemek ve aralarındaki benzer ve farklı noktaları ortaya koymaktır. Bu anlamda egemenliğin kaynağı, amacı, bölünmezliği, sınırları ve meşruiyet temelleri gibi konular üzerinde durulacaktır. Modern egemenlik yalnızca giderek güçlenen devlet anlamına gelmemekte, siyasal iktidarın hangi noktada temellendirildiği ve hangi kavramlarla açıklandığı önem kazanmaktadır. Modern egemenlik farklı teorik katkıların birbirini izlemesiyle biçimlenen bir kavramsal yapı olarak ele alınmıştır. Çalışmada tarihsel-kavramsal ve karşılaştırmalı bir yöntem kullanılmıştır.

2. Modern Egemenlik Düşüncesinin Tarihsel ve Kavramsal Arka Planı

Modern egemenlik düşüncesi ortaçağdaki siyasal düzenin bir anda ortadan kalktığı ve yerini merkezi devlete bıraktığı doğrusal bir süreç olarak okunmamalıdır. Modern egemenliğin ortaya çıkışı uzun süreli bir dönüşüm çizgisi izlemiş, bu süreç içerisinde siyasal iktidarın kaynağı, kapsamı, kullanımı gibi birçok alanda değişimler

vaki olmuştur. Ortaçağ Avrupa'sında belirli sınırlar içerisinde nihai kararı veren otorite anlayışı henüz yerleşmemiştir. Krallar, feodal beyler, kent devletleri, imparatorluk, Papalık ve çeşitli yerel otoritelerin yetki alanları birbiriyle kesişmekte, aynı kişi farklı otoritelere farklı bağlar ile bağlı bulunmaktadır. Bu nedenle ortaçağ Avrupa'sı için farklı otoritelerin bir arada bulunduğu çoklu bir siyasal yapı değerlendirmesi yapılabilir (Black, 1992, s.1–7; Canning, 1996, s.82–98). Bu siyasal yapının düşünce dünyasındaki yansıması da, kral ve yasa, dini iktidar ve siyasal otorite gibi otorite yapılarının birbiriyle ilişkilerinin tartışılması olarak tezahür etmektedir (Tunçay, 2024, s.335–357).

Papalık ile siyasal otoriteler arasındaki tartışma bunun en belirgin boyutudur. Batı Hıristiyanlığında dini otorite ve siyasal otorite arasındaki çatışmalar her dönemde gündemde olmuştur. Bu çatışmalar siyasal otorite olgusunun gelişimini etkilemiştir. XI. yüzyılda bu çatışma zirve noktasına ulaşmış, hükümdarların yetkileri dini otorite lehine sınırlandırılmıştır (Tierney, 1964, s.45–66). Taraflardan biri kalıcı olarak mutlak anlamda üstünlük kuramasa da ikisi de meşruiyet iddiasında bulunmuştur. Bu da yetki sınırlarının tartışıldığı bir siyasal düşünce birikimini beraberinde getirmiştir (Tierney, 1964, s.1–3). Uygulama alanında ise XI. yüzyıl itibariyle krallıkların idari ve hukuki yapılarında gelişmeler olmuş, bu da daha merkezi siyasal yapıların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Sürekli mahkemeler, mali kurumlar, devlet görevlilerinin merkezi olarak atanması, vergilendirmenin daha düzenli hale gelmesi gibi uygulamalar siyasal iktidarın kurumsallaşmasını sağlamıştır (Strayer, 1970, s.25–27, 36–54). Feodal düzenin etkin olduğu ortaçağda kişisel sadakat ve yükümlülükler ortaçağın sonlarına doğru daha kurumsallaşmış bir yapıya evrilmeye başlamıştır (Poggi, 1978, s.20–24, 42–46). Bu noktada siyasal iktidarın da kişisellikten uzaklaşarak sürekli bir makam haline dönüşmesi dikkate değerdir. Feodal dönemde kralın şahsı önemli olup devlet aygıtı ile hükümdarın kişiliği özdeş kabul edilmektedir. Ancak, "kralın iki bedeni" olarak tabir edilen anlayışa göre kralın biyolojik bedeni ölümlü olup süreklilik taşıyan onun siyasal bedenidir. Bu ayrım siyasal iktidarın kurumsallaşmasını açıklamak bakımından önemlidir. Böylece hükümdarın ölümü siyasal iktidarın ve devletin sona ermesi anlamına gelmemektedir. Önemli olanın makamın devamlılığı olduğu anlayışı hakim hale gelmiştir (Kantorowicz, 1957, s.7–13). Bu düşünce mirası siyasal iktidarın sürekli bir kamusal makam olarak düşünülmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Bodin'in ileride egemenliğin bir özelliği olan sürekliliği savunmasının temelleri burada aranabilir.

XIII. yüzyıl sonu ile XIV. yüzyıldaki dini-siyasi otorite çatışmalarının şiddetlenmesi iki otorite arasındaki üstünlük tartışmalarını artırmıştır. Papa VIII. Bonifacius ile IV. Philippe arasındaki mücadele, papalığn siyasal otoriteler karşısındaki üstünlük iddialarının sekteye uğradığı bir düşünce meydana getirmiştir ve bu durum siyasal otoritenin kaynağının yeniden düşünülmesini sağlamıştır (Canning, 2011, s.5–7, 11–14). Bu dönemde yönetimde kimin nihai kararı verebileceği tartışması güçlenmiş, bu tartışmaların oluşturduğu zemin egemenlik teorisinin oluşumunun zeminini hazırlamıştır.

Modern devletin yükselişi bu dönemde başlamış ve güçlenerek devam etmiş olsa bile modern devlet olgusu tarihsel açıdan kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü Avrupa'da kent devletleri, imparatorluklar, bölgesel monarşiler gibi pek çok yönetim biçimi uzun müddet varlığını sürdürmüştür. Ancak, egemen devlet bu yönetim biçimleri arasında bir alternatif model olarak ortaya çıkmış ve tarihsel gelişmeler sonucu baskın hale gelebilmiştir (Spruyt, 1994, s.4–6). Bu tarihsel gelişmeler arasında feodal ilişkilerin çözülmesi, şehirlerin güçlenmesi, ekonomik dönüşümler ve merkezi monarşilerin kurumsallaşmaları ve güçlenmeleri bulunmaktadır (Wood, 2016, s.24–33; Şenel, 1995, s.283–286). XVI. yüzyıldaki Reform ve mezhep çatışmaları da bu dönüşümün bir parçası olmuştur. Reform tartışması Avrupa Hıristiyanlığının birliğinin bozulmasına, Papalığın zayıflamasına sebep olmuştur. Bunun karşılığı olarak siyasal otoritelerin kendi topraklarındaki güçleri artmış ve kurumsallaşmaları hızlanmıştır (Skinner, 1978, s.101–108). Özellikle bu dönemde Fransa'da meydana gelen din savaşları ve Huguenot çatışmaları güçlü bir siyasal otoriteye olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Skinner, 1978, s.235–249). Bu bağlamda İtalya'daki siyasal birlik sorunu, Fransa'daki din savaşları ve İngiltere'deki iç savaş dönemi birbirinden farklı saiklerle ortaya çıkmış olsalar da Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un güçlü ve merkezi bir siyasal otorite arayışında buluşmalarını sağlamıştır (Şenel, 1995, s.301–302). Tüm bu gelişmeler egemen devlet yapısının tek bir olayın sonucu değil, siyasal ve kurumsal ilişkilerin uzun süreli değişimiyle gerçekleştiğini göstermektedir.

Bu tarihsel zeminde modern egemenlik düşüncesinin gelişimi, siyasal iktidarın hem içte rakip otoritelerden üstün hem de dışta başka bir siyasal merkezden bağımsız olması fikrinin belirginleşmesi olarak görülebilir. Bu çerçevede egemenlik, modern devletle birlikte hukuki anlamı daha belirgin hâle gelen üstün emretme gücü olarak tanımlanabilir (Erdal, 2010, s.84–87). Machiavelli siyasal iktidarı aşkın meşruiyet kaynaklarından görece bağımsızlaştırıp devletin korunmasına yöneltirken, Bodin bu dönüşümü sürekli, mutlak ve bölünmez egemenlik kavramıyla hukuki olarak sistemleştirmiştir. Hobbes ise egemenliği doğal ya da tarihsel bir üstünlük olmaktan çıkararak bireylerin güvenlik ihtiyacı, yetkilendirme ve temsil üzerinden yeniden temellendirmiştir. Dolayısıyla modern egemenlik, Ortaçağ'ın bir anda sona ermesinin değil; kurumsal merkezîleşme, hukuki düşüncenin dönüşümü, dini-siyasi otorite mücadelesi ve siyasal birliğin yeni temeller üzerinde kurulması süreçlerinin kesişmesinin ürünüdür.

3. Niccolo Machiavelli'de Siyasal İktidar ve Egemenliğin Öncülleri

Machiavelli'nin egemenlik düşüncesi açısından önemi egemenlik düşüncesinin temellerini atmış olmasından kaynaklanmaktadır. Machiavelli egemenlik kavramından bahsetmez. Ancak, egemenliğin kavramsal biçimde ifade edilmesini sağlayacak düşünceyi ortaya koymuştur. Onun getirdiği yenilik, siyasal iktidarın meşruiyet temellerini dini ve ahlaki ölçütlerden soyutlaması ve siyasal eylemin somut sonuçlarına yönelmesidir. Machiavelli siyaseti kendine özgü kuralları olan bir

alan olarak ele almış, siyaseti dini ve ahlaki normlara bağlı ikincil bir alan olmaktan öteye taşıyarak kendinde bir amaç haline getirmiştir. Bu da, ortaçağdaki birçok yönetim yapısı tarafından paylaşılan otorite düzenini değiştirecek bir fikir oluşturmuştur (Beriş, 2019, s.2–4; Kara, 2026, s.331-333).

Machiavelli fiili gerçekliğe özellikle vurgu yapar. Ona göre teoride kalan ama gerçekliğe dökülmemiş devlet düzenleri önemli değildir. Machiavelli yöneticilerin gerçekte nasıl davrandıklarıyla ilgilenmiştir. Bir yönetici her koşulda dini ve ahlaki değerlere uygun hareket ederse siyasi varlığı tehlikeye girebilecektir. Çünkü rakipleri hile ve tuzaklar üzerinden hareket etmektedirler. Bu nedenle yönetici olan kişi koşullar gerektirdiğinde iyi olmamayı da öğrenmelidir (Machiavelli, 1994, s.100-104). Bu düşünce siyasetin ahlaksız hale getirilmesi değildir. Machiavelli aslında dini erdemler ile siyasal iktidarın devamını sağlayan değerler dünyasının arasındaki gerilimi ortaya koymaktadır (Berlin, 2013, s.45–54). Machiavelli'nin bu gerçekçi yöneliminin arka planında o dönemde İtalya'nın içerisinde bulunduğu siyasal durumun da büyük etkisi bulunmaktadır. O dönemde İtalya, Floransa, Milano, Venedik, Napoli ve Papalık Devleti olmak üzere beş siyasal parçaya bölünmüş, Fransa ve İspanya gibi büyük güçlerin dış müdahalelerine açık hale gelmiştir. Machiavelli ise bu siyasal durum içerisinde güçlü bir siyasal iktidar yapısı oluşturma peşinde olmuştur (Göze, 2021, s.113–115). Dolayısıyla Machiavelli'de güçlü iktidar talebi yalnızca hükümdarın kişisel iktidarını genişletme isteği olarak değil, parçalanmış siyasal alanın bağımsız bir siyasal bütün hâline getirilebilmesinin aracı olarak okunmalıdır.

Bu çerçevede Machiavelli'nin iki kavramı olan *virtù* ve *fortuna* önem arz etmektedir. *Virtù* kavramı geleneksel dini ve ahlaki erdemlerden soyutlanmış biçimde siyasal arenada koşulları okuyabilme, karar verebilme, gerektiğinde davranış biçimini değiştirebilme ve siyasal düzeni koruyabilme kapasitesidir (Kara, 2026, s.313). Fortuna ise siyasal arenada denetlenemeyen koşulları ifade eder. Düşünürün bu konuda yaptığı nehir benzetmesi, fortunayı her an taşabilecek ve taştığında her şeyi yıkıp geçebilecek bir nehir olarak tasvir eder. Talih olarak da çevrilebilen fortuna siyasal arenada her şeyin beklenmedik bir şekilde bir anda değişebilmesini ifade eder. Buna karşı sakin dönemlerde alınan tedbirler bir nebze etkili olabilecektir (Machiavelli, 1994, s.136–138). Fortunanın bu özelliğinden dolayı da siyasette virtu denilen hükümdarın bu değişen koşulları kendi lehine yönlendirebilme kapasitesi önem kazanmıştır.

Machiavelli'nin egemenlik düşüncesine yaklaşan bir başka yönü, bağımsız siyasal iktidar ile kendi askeri gücüne sahip olma arasındaki ilişkidir. Ona göre paralı askerler güvenilmezdir. Çünkü kendi savunma unsurlarını başkasının gücüne bağlayan siyasal iktidar aslında başkasına bağımlı hale gelmektedir (Machiavelli, 1994, s.86–87, 92–96). Machiavelli'ye göre güçlü ve kalıcı siyasal iktidarın diğer önemli unsuru yasadır. Ona göre iyi yasalar ve ordu birbirinden bağımsız düşünülemez. Yönetici kendi askeri gücüne sahip olursa kendi bağımsız yasalarını

da kolayca yapabilir (Mansfield, 1996, s.187–188). Nitekim Machiavelli Roma İmparatorluğu'nun düzenini yasalarla ilişkili görmüş ve Roma düzenine bu anlamda hayranlık beslemiştir. Machiavelli açısından siyasal düzenin yürümesi kurumların ve yurttaşların yasalar yoluyla organize edilmesine bağlıdır (Ferejohn, 2026, s.1–2). Egemenlik teorisine zemin hazırlayan en önemli noktalardan biri de Machiavelli'nin dinin siyasal işlevi noktasında ortaya koyduğu düşüncedir. Machiavelli dini tamamen ortadan kaldırmaya çalışmaz. Fakat, dini bir otoritenin siyasal iktidarı sınırlandırmasını ve siyasal iktidarın dini otoriteye bağımlı olmasını kabul etmez. Ona göre din, yurttaşların devlete bağlılığını güçlendiren bir unsur olarak ele alınmalıdır. Nitekim Machiavelli Papalık gibi bir kurumun siyasal iktidarlara hükmetmesini eleştirir ve Papalığın zararlarından bahseder (Şenel, 1995, s.306). Güçlü ve bağımsız bir siyasal iktidarın meydana gelmesi için devlete bağlı iyi bir ordu gerekmekte, bu iyi ordu sayesinde iyi yasaların yapılması ve uygulanması mümkün olabilmektedir. Din ise artık bir amaç değil, araç olarak konumlandırılmakta, siyasal otoritelerin dini otoritelerden bağımsızlaşması savunulmaktadır. Dolayısıyla Machiavelli'de önem teşkil eden bu üç unsur ileride ortaya çıkacak egemenlik teorisinin de dayanaklarının oluşumuna zemin hazırlamıştır denilebilir.

Tüm bunlara rağmen Machiavelli'de egemenlik düşüncesinin tam olarak mevcut olduğu söylenemez. Çünkü Machiavelli mutlak ve bölünmez bir siyasal iktidar anlayışının güçlü bir savunucusu değildir. Roma'nın karma siyasal yapısına, halk ile soylular arasındaki çatışmanın faydalı olabileceğine ve bu çatışmanın kurumsallaştırılmasına ve yurttaşların özgürlüğüne verdiği önem onu egemenlik teorisinin ruhundan uzaklaştırmaktadır (Viroli, 1998, s.114–125). Machiavelli siyaseti kendi bağımsız alanında ele alan ve dini-ahlaki değerlerden soyutlayan düşünce yapısıyla, dinin siyasetle ilişkisinde siyasetin amaç, dinin araç konumuna getirilmesiyle ve siyasal iktidarın kendi ordusuna sahip olmasının önemini vurgulamasıyla ileride egemenlik teorisinin bünyesine girecek unsurları ele almıştır. Machiavelli Ortaçağ'ın dışsal meşruiyet ilişkisini sarsmış, fakat yerine tam anlamıyla sistematik bir egemenlik teorisi koymamıştır; bu görev büyük ölçüde Bodin'e kalmıştır. Dolayısıyla Machiavelli egemenliğin kuramcısından çok, egemenliğin düşünülebileceği seküler ve siyasal zeminin başlıca hazırlayıcılarından biridir.

4. Jean Bodin'de Egemenliğin Kavramsallaştırılması

Jean Bodin siyasal düşünce tarihinde egemenli teorisini geliştirerek halihazırda ortaya çıkmış olan merkezileşme ve siyasal bağımsızlık eğilimlerini teorik bir altyapıya kavuşturmuştur. Machiavelli daha çok iktidarın nazıl kazanılacağı ve nasıl korunacağı noktasında yoğunlaşmıştır. Bodin ise XVI. yüzyılda Fransa'daki din savaşları, rakip siyasal ve dini otoritelerin yarattığı parçalanma gibi durumlara karşı devletin gücünü nihai bir iktidar kavramıyla ilişkilendirmiştir. Bu bakımdan egemenlik yalnızca yöneticinin fiili anlamda güçlü olmasını değil, hukuki ve teorik

anlamda da devleti diğer iktidar odaklarından ayıran bir kavramdır. Bodin kendi eserinde egemenliği mutlak ve sürekli güç olarak tanımlamıştır (Bodin, 1992, s.1–3; Shepard, 1930, s.584–588).

Bodin'in egemenlik teorisinin oluşumunda Fransa'daki mezhep çatışmalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da Katoliklerle Protestanlar arasında yaşanan savaşlar hem dini bir uyuşmazlık örneği hem de krallık otoritesinin kapsamını ve merşuiyetini tartışma konusu haline getirmiştir. Bodin ise din ve mezhep çatışmalarını sona erdirebilecek ve tüm inançların üzerinde bir konuma sahip olan nihai karar mercii olan bir otorite belirleme amacındadır. Çünkü mutlak ve merkezi otoritelerin güçlenmesi feodal, kurumsal ve bölgesel ayrıcalıkları bir anda ortadan kaldırmamış, ancak siyasal yetkilerin merkezde toplanması yönünde güçlü bir eğilimin mevcut olduğunu göstermiştir (Wood, 2016, s.173–176). Bodin'in egemenlik teorisi de feodal otoritelerin, papalığın ve imparatorluğun üstünlük iddialarına karşı merkezi ve bağımsız devlet düşüncesinin hukuki ifadesi olarak nitelendirilebilir.

Bodin'in egemenlik teorisindeki ilk özellik sürekliliktir. Egemenlik belirli bir zaman için bir görevliye verilmiş geçici bir yetki değildir. Bir kişinin yetkileri ne kadar geniş olurda olsun bu yetkiler belirli bir süre için kendisine verilmiş ise o kişi gerçek anlamda egemen olarak kabul edilemez. Çünkü uhdesinde olan güç kendisine değil, yetkiyi ona veren makama ait bir güçtür (Bodin, 1992, s.1–5). Bu anlamda Bodin için egemen ile yalnızca yönetici olan kişi arasında bir ayrım mevcuttur. Egemenliğin sürekliliği hükümdarın biyolojik ömründen farklı bir olgudur. Egemen siyasal makam süreklilik taşımaktadır (Saygılı, 2014, s.190). Egemenliğin ikinci niteliği mutlak olmasıdır. Egemein mutlak olması, kendi ülkesi içerisinde başka bir otoritenin onun üstünde olmamasını ifade eder. Bu anlamda egemen, kendi yaptığı yasaları değiştirebilmelidir. Eğer değiştiremezse kendi yaptığı yasaların kendi üzerinde tahakküm sahibi olması gibi bir durum ortaya çıkacaktır (Bodin, 1992, s.10–13). Bu noktada yasa koyma yetkisinin Bodin'in egemenli teorisinin merkezinde olduğu söylenebilir. Savaş ve barışa karar verme, üst düzey görevlileri atama, para basma, son yargı mercii olma ve af yetkisi gibi unsurlar egemenli işaretleri olup temelinde yasa koyma yetkisi bulunmaktadır. Egemen, başka bir makamın onayına ihtiyaç duymadan genel kurallar koyabiliyorsa en üstün, yani mutlak siyasal iktidar konumundadır (Bodin, 1992, s.46–57). Egemenliğin üçüncü boyutu onun bölünmez olmasıdır. Bodin'e göre aynı anda birden fazla birbirinden bağımsız otorite bulunmamalıdır. Yönetim faaliyetleri ve görevleri kurumlar ve görevliler arasında dağıtılabilir, ancak egemen tek olmalıdır. Bodin'in bölünmezlik ilkesi bütün idari kararların tek kişi tarafından alınması anlamında değil, nihai yetki ve karar merciinin tek olması anlamında kullanılmaktadır (King, 1974, s.123–130). Bodin bu bakımdan karma yönetim teorilerine itiraz etmektedir. Egemenlik bir kişiye, az sayıda kişiye ya da halka ait olabilir. Fakat egemenlik hakkı bu üç unsur arasında paylaştırılamaz. Çünkü bu unsurlar arasındaki bir anlaşmazlık durumunda son sözü kimin söyleyeceği belirlenemezse egemenin mevcudiyetinden söz

edilemeyecektir (Shepard, 1930, s.588–594). Bodin açısından kral, soylular ve halk birbirlerinden bağımsız olarak nihai güce sahip olurlarsa devletin devamı ve birliği tehlikeye girecektir (Göze, 2021, s.143). Bununlar birlikte Bodin'in egemenlik teorisinde bazı sınırlar da bulunmaktadır. Her ne kadar vicdani sınırlar da olsa egemen, ilahi hukuk ve doğal hukukun temel ilkeleriyle sınırlıdır (Bodin, 1992, s.13–17). Bodin'in egemenlik teorisinin süreklilik, mutlaklık ve bölünmezlik üzerine kurulduğu görülmektedir. Bu üç özellik aracılığıyla Bodin ülke içerisindeki tüm otoritelerin üzerinde bulunan, kişiler değişse bile kurumsal anlamda değişmeyecek ve nihai yetkinin tek elde toplandığı merkezi bir yönetim anlayışı geliştirmiştir.

Bodin'in teorisinde egemenlik dış ilişkiler bağlamında da önem taşımaktadır. Egemen iktidar içeride rakip bir otorite kabul etmediği gibi dışarıda da kendisinin üzerinde bulunan başka bir siyasal otoriteye tabi değildir. Bodin açısından egemenlik hem iç yönetimi hem de dış yönetimi düzenleyen bir yaklaşımdır. Egemen bir devlet dışarıdaki tüm siyasal yapılardan ve kurumlardan bağımsız olarak tanımlanmaktadır (Lee, 2021, s.39–40, 63–64)**.** Böylelikle egemenliğin, hem siyasal topluluk içerisindeki üstün otoriteyi hem de bu topluluğun dışarıya karşı bağımsızlığını açıklayan bir kavram hâline geldiği görülmektedir.

Bodin, Machiavelli ile Hobbes arasında yer alan bir düşünür olarak değerlendirilebilir. Machiavelli siyasal iktidarı dini-ahlaki sınırlardan bağımsız bir alan haline getirmiş, modern siyasal düşüncenin sekülerleşmesine zemin hazırlamıştır. Ancak Machiavelli egemenlik kavramını kullanmamış ve egemenlik teorisini doğrudan tanımlamamıştır. Bodin ise egemenliği teori düzeyinde ortaya koymuş, egemenliği sürekli, üstün ve bölünmez iktidar anlayışı olarak ele almıştır. Bununla birlikte onun mutlak egemenlik anlayışı sınırsız keyfîlik anlamına gelmemektedir. İlahi hukuk ve doğal hukuk gibi sınırlar egemen gücün hukuken ve ahlaken belirli çerçeveler içinde düşünülmesini sağlamaktadır. Bu yönüyle Bodin, siyasal iktidarı geçici yetkilerden ayırmış, yasa koyma ve nihai karar verme gücünü egemenliğin merkezine yerleştirmiş ve devlet içinde rakip bir üstün otorite fikrini reddetmiştir. Böylece Machiavelli'de daha çok fiilî siyasal güç olarak ortaya çıkan merkezî iktidar, Bodin'de üstün ve mutlak bir egemenlik kategorisine dönüşmüş; Hobbes'un daha sonra güvenlik, sözleşme ve temsil üzerinden geliştireceği daha bütünlüklü egemenlik teorisi için önemli bir kavramsal zemin hazırlanmıştır.

5. Thomas Hobbes'ta Egemenlik ve Siyasal Birliğin Kuruluşu

Thomas Hobbes egemenlik teorisini daha kuramsal temellere dayandırmıştır. Hobbes devletin neden gerekli olduğunu açıklamak için devletin olmadığı dönemi tasvir eder ve insanların bu dönemdeki güvenlik ihtiyacı, korku ve belirsizlik gibi durumlar üzerinden egemen devletin mevcudiyetini temellendirir. Doğa durumunda herkesin herkese karşı potansiyel bir çatışma içerisinde bulunması, bireyleri yaşamlarını ve geleceklerini güvence altına alacak ortak bir siyasal iktidar oluşturmaya yöneltmektedir. Bu nedenle devlet doğal ya da ilahi bir kurum olarak değil, bireylerin kendi aralarında anlaşarak oluşturdukları yapay bir siyasal varlık

olarak düşünülür. Bireyler barış ve güvenliklerini sağlayabilmek amacıyla doğal haklarının kullanımını ortak bir egemene devretmekte ve böylece çokluktan tek bir siyasal güç ortaya çıkmaktadır (Ağaoğulları, 2015, s.434–443).

Hobbes'a göre devletin olmadığı "doğa durumunda" insanlar doğal olarak eşittir. Fiziksel olarak eşit olmasalar bile aralarında ittifak kurup birlikte hareket ederek güçlü olanları alt edebilmektedir. Çeşitli faktörler sayesinde meydana gelen bu eşitlik durumu bir güvensizliğe yol açmaktadır. Hobbes doğa durumunda sürekli bir savaş olduğunu söyler. Fakat, bu savaş durumu sürekli çatışma değil, ortak güvencenin bulunmaması anlamında kullanılmaktadır (Hobbes, 2007, s.92–96)**.** Güvencenin bulunmaması durumu insanları sürekli bir korkuya yönlendirir. İnsanları bu durumdan çıkmaya yönelten yalnız korku duygusu değildir. İnsanların akıllarını kullanarak çeşitli doğa yasalarına ulaşmaları da barış durumunu aramalarını sağlar. Doğa yasaları, herkes aynı şeye razı oluyorsa bireylerin her şey üzerindeki haklarını sınırlandırmaya razı olmayı gerektirir. (Hobbes, 2007, s.96–98)**.** Ancak karşılıklı sözler tek başına güvenliği sağlayamaz. Tarafların birbirlerinin yükümlülüklerini yerine getirmeyeceğinden korktuğu koşullarda, sözleşmelerin uygulanmasını güvence altına alacak ortak ve zorlayıcı bir güç gereklidir. Bu nedenle siyasal iktidarın gücü sözleşmeyi etkili ve bağlayıcı hâle getirir (Hobbes, 2007, s.104)**.** Bu nedenle Hobbes'ta sözleşme egemen ile halk arasında değil, bireylerin kendi aralarında yaptıkları bir anlaşmadır. Bireyler, kendi kendilerini yönetme haklarını bir egemene devretmek konusunda karşılıklı olarak anlaşmaktadırlar. Böylece dağınık bir halde bulunan yığınlar siyasal anlamda tek bir egemenin kişiliğinde birleşmiş olurlar (Hobbes, 2007, s.130–133)**.** Bu anlamda egemenin sözleşmenin tarafı olmaması onun uyruklara karşı yükümlü olmadığı sonucunu getirir. Böylece Hobbes egemenin meşruiyetini ilahi bir unvan ya da dışarıdan verilmiş bir meşruiyet parametresinde değil, bireylerin karşılıklı olarak haklarından vazgeçmesi ve egemeni yetkilendirmesinde bulur.

Bu yetkilendirme sayesinde egemen geniş haklar elde etmektedir. Bunlar arasında yasa koyma, savaş ve barışa karar verme, devlet içerisindeki görevlileri belirleme ve atama, yargısal uyuşmazlıklarda son sözü söyleme gibi hak ve yetkiler bulunmaktadır (Hobbes, 2007, s.134–136). Böylece egemenlik teorisinin özü olan nihai otoritenin tek elde toplanması durumu gerçekleşmiş olur. Hobbes'a göre egemen, toplumsal ve siyasal düzen içerisinde yasaları yapan, değiştiren ve kaldırabilen en üstün güç olarak kabul edilir ve onun üzerinde herhangi bir güç ve irade tasavvur edilemez (Göze, 2021, s.153–156). Egemenliğin bölünmezliği ilkesi de Hobbes'taki bu düşüncenin sonucudur. En üstün irade olarak tek bir merkezin kabul edilmeyip temel yetkiler birden fazla otorite arasında dağıtıldığında Hobbes'un istemediği bir durum olan çatışma durumu yeniden ortaya çıkacaktır. Böylece onun savaş durumunun bitip barış durumuna geçilmesi isteği gerçekleşemeyecektir (Salihpaşaoğlu, 2013, s.835–836; Şenel, 1995, s.324–326)**.** Bodin'deki egemenin teorik anlamda en üstün güç olarak kurulması durumu Hobbes'ta sözleşme unsuruna dayandırılarak siyasal arenada daha geçerli bir teori

haline gelmiştir. Egemenin bölünmezliği ilkesi de siyasal anlamda güvenliğin sağlanabilmesinin temel koşulu olarak kabul edilmiştir.

Hobbes'un egemenlik anlayışındaki en önemli sınır, bireylerin kendi yaşam haklarının tehlikeye girmesiyle ortaya çıkar. Çünkü ona göre siyasal iktidarın temel amacı güvenlik ve bireylerin yaşamlarını korumaktır. Bunu sağlayamayan bir iktidar meşruiyetini kaybedecektir. Hobbes'a göre mutlak bir egemenlik anlayışı geçerlidir, ancak bunun istisnası bireysel güvenlik ve yaşam hakkıdır (Sreedhar, 2010, s.35–37, 89–95)**.** Fakat bu istisna, egemenin kararlarını sorgulama ya da ona direnme gibi bir hak olarak algılanmamalıdır. Bu istisna durumu yaşam hakkının tehlikeye girmesi durumunda kişisel savunma amaçlı olarak gerçekleşmektedir (Sheridan, 2011, s.150–153)**.** Egemene itaat de bununla bağlantılıdır. Egemen, uyruklarını koruduğu müddetçe itaat edilmeye layıktır. Koruma işlevi gerçekleşmezse egemene itaat yükümlülüğü de ortadan kalkmış olacaktır (Geçit, 2020, s.120; Kara, 2024, s.67-68). Bu hak bireyin devredemeyeceği bir hak olduğu için hem mutlak egemenliğin dayanağını oluşturan hem de itaat yükümlülüğünün başlayıp bittiği sınırı gösteren bir uç sınır olarak algılanabilir.

Egemenlik anlayışı noktasında Bodin'den Hobbes'a doğru gelişen anlayıştaki temel dönüşüm, egemenliğin meşruiyetinin dayanak noktasında meydana gelmiştir. Egemenin nitelikleri olan üstünlük, süreklilik ve bölünmezlik iki düşünür için de benzerdir. Bodin'de egemenliğin dayanağı daha çok yasa koyma ve nihai sözü söyleme gibi nitelikler üzerinden açıklanmaktadır. Oysa Hobbes egemenin meşruiyet gerekçesini bireylerin güvenlik ihtiyacından hareketle açıklamıştır (Baumgold, 2009, s.212–215). Hobbes'a göre merkezi ve güçlü bir otoritenin bulunmadığı durumlarda toplumda güvensizlik hakim olmakta, bu durum da bireylerin karşılıklı olarak ortak bir siyasi iktidara, yani egemene tabi olmayı kabul etmelerini sağlamaktadır. Bu koşullar altında bu durum rasyonel bir tercih olarak belirmektedir (Baumgold, 2009, s.215–217; Kara, 2024, s.66-67). Bu herkesin ortak bir iktidara tabi olmayı kabul ettiği durum egemenlik teorisi içerisine sözleşme unsurunu dahil etmiştir. Fakat yapılan sözleşme bireyler ile egemen arasında değil, bireylerin kendi arasında gerçekleşmektedir. Böylece egemenin mutlak olma niteliği hanedan, din, gelenek gibi aşkın üstünlük dayanakları üzerinden değil, devletin olmadığı bir durumda güvenlik ihtiyacı karşısında eşit olarak kabul edilen bireylerin iradeleri üzerinden açıklanmaktadır. Dolayısıyla Hobbes açısından egemenliğin temel nitelikleri aynen kabul edilirken bu niteliklerin dayanağı ve gerekçesi yeniden oluşturulmaktadır.

6. Machiavelli, Bodin ve Hobbes'ta Egemenliğin Karşılaştırmalı Analizi

Machiavelli, Bodin ve Hobbes birlikte değerlendirildiğinde modern egemenlik düşüncesinin bir anda ortaya çıkmadığı görülmektedir. Üç düşünür de siyasal parçalanma, güvensizlik ve çatışmanın yarattığı düzensizlik sorununa cevap aramış; feodal siyasal dağınıklığın aşılması, merkezî iktidarın güçlendirilmesi ve siyasal birliğin korunması noktasında ortak bir yönelim sergilemiştir (Akad, 1974, s.579–

581). Bununla birlikte bu ortak sorun farklı kavramsal düzlemlerde ele alınmıştır. Machiavelli'de ağırlık, siyasal iktidarın fiilî olarak kurulması, korunması ve değişken koşullar karşısında etkinliğini sürdürmesi üzerinde olmuştur. Bodin'de sorun, siyasal topluluk içerisindeki en yüksek ve bölünmez yetkinin belirlenmesi olarak ortaya çıkar. Hobbes'ta ise bu üstün iktidarın neden zorunlu olduğu ve bireylerin güvenlik amacıyla gerçekleştirdikleri sözleşme ve yetkilendirme aracılığıyla nasıl kurulabileceği açıklanmaktadır. Böylece üç düşünürde egemenlik düşüncesi, siyasal düzensizliği ortadan kaldırma ve siyasal otoritenin sürekliliğini sağlama arayışının farklı biçimleri olarak okunabilir (Chong, 2005, s.259–262). Machiavelli'de siyasal iktidarın geçerliliği, büyük ölçüde iktidarın kurulması, korunması ve devletin sürekliliğinin sağlanmasıyla ilişkilidir. Ortaçağ'ın dini ve geleneksel meşruiyet kaynakları geri plana çekilir, siyaset kendi iç mantığı içerisinde ele alınmaya başlanır, ancak iktidarın niteliğini açıklayan sistematik bir egemenlik teorisi henüz oluşturulmuş değildir (Büyük, 2022, s.309–312). Bodin, egemenliği siyasal topluma içkin, devleti diğer topluluk biçimlerinden ayıran, en yüksek, mutlak ve sürekli güç olarak tanımlayarak bu dönüşümü teorik bir boyutta ele almıştır (Büyük, 2022, s.312–315). Hobbes ise Bodin'in mutlak egemenlik niteliklerini aynen sürdürür, ancak egemenliğin neden gerekli olduğunu güvenlik ihtiyacıyla, nasıl kurulduğunu ise bireylerin karşılıklı sözleşme ve yetkilendirmesiyle açıklar. Böylece egemenin üstünlüğü, bireylerin ortak bir egemeni yetkilendirmeleri sonucunda ortaya çıkan bir siyasal ilişki hâline gelir (Baumgold, 2009, s.215–217). Bu çizgide Machiavelli'de fiilî siyasal kapasite olarak beliren merkezî iktidar, Bodin'de teorik anlamda üstünlük, Hobbes'ta ise sözleşme ve temsil yoluyla kurulan yetkilendirilmiş egemenlik haline gelmiştir denilebilir.

Üç düşünürün bu noktada üzerinde uzlaştıkları temel argümanlardan biri, siyasal birliğin ve düzenin sağlanması ve korunmasıdır. Machiavelli açısından temel sorun, İtalya'nın parçalanmış siyasal birliğinin güçlü bir merkezi iktidar tarafından sağlanmasıdır. Bodin'de ise o dönemde Fransa'daki din savaşları, yerel iktidar odaklarının meydana getirdiği düzensizlik sorunları etkilidir. Hobbes ise kendi döneminde şahit olduğu İngiliz İç Savaşı deneyimiyle ortak ve üstün bir iktidarın bulunmasının güvensizlik durumuna çözüm olacağını öngörmüştür (Şenel, 1995, s.301–302). Böylece Machiavelli, Bodin ve Hobbes kendi dönemlerindeki siyasal istikrarsızlıklarla merkezi otorite özleminde olmuşlar ve bu özlemin gerçekleşmesinin yollarını aramışlardır.

Yasa ile iktidar arasındaki ilişki bu üç düşünürün egemenlik teorisine yaptıkları katkıyı görünür kılan en açık göstergelerden biridir. Machaivelli, yasaları siyasal düzeni ve yönetimin sürekliliğini koruyan en önemli araçlar olarak ele almıştır. Fakat, henüz yasa koyma yetkisi egemenlik teorisini tanımlayan bir ölçüt değildir (Göze, 2021, s.115–116). Bodin'de ise yasa koyma gücü egemenliğin açık göstergesi haline gelmiştir. Egemenin üstünlüğü, başkasının onayına ihtiyaç duymadan yasaları koyabilmesinde ve değiştirebilmesinde aranmıştır (Göze, 2021, s.141–142). Hobbes'a göre ise yasa ile iktidar ilişkisi daha belirgindir. Ona göre egemen, yasayı

yapan, değiştiren ve kaldıran nihai güçtür (Göze, 2021, s.160–161)**.** *Zor kullanma* kapasitesiyle de egemenlik arasında bir ilişki kurulabilir. Machiavelli bağımsız siyasal iktidarın kendi ordularına sahip olması gerektiğini düşünür. Dolayısıyla egemenlik teorisinin zeminlerinden birini oluşturan siyasal bağımsızlık ile askeri güç arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır (Machiavelli, 1994, s.86–96). Bodin'de bu ilişki yetki bağlamında ele alınmıştır. Savaş ve barışa karar verme gibi yetkilerin egemene ait olması zor kullanma kapasitesinin egemenin uhdesinde olduğunu göstermektedir (Bodin, 1992, s.58–60). Hobbes'a göre ise, ortak zorlayıcı gücün varlığı siyasal düzenin ve sözleşmenin işleyişinin temel şartı olarak kabul edilmektedir. Yaptırım uygulayabilecek ortak bir merci olmadığında sözleşme tek başına yeterli bir düzen kurma aracı olarak yeterli görülmemektedir (Hobbes, 2007, s.127–128). *Bölünmezlik* konusunda ise egemenlik düzeyinde üç düşünür arasında daha net bir ayrım göze çarpar. Machiavelli Roma'daki karma yönetimi över ve soylu-halk çatışmasını bazı noktalarda yönetim açısından faydalı bulur (Ferejohn, 2026, s.1–4). Buna karşılık Bodin, aynı devlet içerisinde bağımsız hareket edebilen nihai egemenlerin bulunmasını teorisinin temelinde reddetmektedir. Ona göre egemenlik bölünmez olarak nitelendirilmektedir (Lee, 2021, s.44). Hobbes ise, egemenliğin bölünmesini doğrudan siyasal istikrarı tehdit eden bir unsur olarak algılar (Baumgold, 2009, s.209). Böylece üç düşünür arasında egemenlik teorisi bağlamında temel farklar bulunmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu farkların en belirgin olduğu konular ise yasa yapımı, silahlı güç-zor kullanma kapasitesinin niteliği ve bölünmezlik kavramıdır.

Machiavelli, Bodin ve Hobbes'un egemenlik noktasındaki önemli ayrımlarından biri siyasal iktidarın sınırları konusunda ortaya çıkmaktadır. Machiavelli açısından siyasal iktidarın sınırları uygulamaya yöneliktir. Siyasal iktidarın gereksiz nefretten kaçınması ve kullandığı araçların siyasal düzeni yok edecek sonuçları olmaması gerekmektedir. Bodin'de ise hem doğal hem de ilahi yasalar ile egemen sınırlandırılmıştır (Koç, 2020, s.337–341). Hobbes açısından ise egemenin üzerinde onu denetleyebilecek herhangi bir kişi ya da kurum bulunmamaktadır. Ona göre egemeni sınırlandıran tek şey bireyin yaşam güvencesidir. Siyasal iktidarın en temel işlevi bireylerin yaşamlarını korumaktır (Sheridan, 2011, s.137–141). Üç düşünürün yaklaşımlarında iktidarın sınırları aynı anlamda kullanılmamıştır. Machiavelli'de siyasal başarı ve düzen, Bodin'de teorik ilkeler, Hobbes'ta ise egemenin kuruluş amacı ve işlevi egemenin sınırları noktasında önem kazanmaktadır.

Machiavelli ile Bodin kıyaslandığında aralarındaki temel kırılma noktasının, siyasal iktidarın fiili olarak kullanımından egemenliğin belirli ilkelerle tasvir edildiği sürekli bir üstünlük olarak tanımlanmasına evrilmesinde ortaya çıktığı görülür. Machiavelli egemenlik teorisi ortaya koymaz, ancak onun savunduğu fikirler egemenliğin zemininin oluşumunda etkili olmuştur. Ona göre devlet kendi ordusuna sahip olmalıdır. Diğer yandan siyasal kararlar dini ve geleneksel ilkelere göre değil, siyasal başarı esasına göre alınmalıdır. Bunlar uygulamaya yönelik olan ve merkezi devleti güçlendirecek olan etkenlerdir (Beriş, 2019, s.2–9). Bodin ise siyasal iktidarı

hükümdarın geçici olan kişiliğinden ayrı olarak değerlendirmiş, böylece onu sürekli, mutlak ve bölünmez bir egemen olarak vasıflandırmıştır. Bodin ile birlikte egemenlik teorisi ortaya konulmuştur (Erdal, 2010, s.90–94). Bodin ile Hobbes arasındaki ilişki incelendiğinde ise daha farklı bir ayrım görünmektedir. İki düşünür de egemenliğin niteliklerini benzer bir teorik zeminde ele almışlardır, fakat iktidarın gerekçelendirilmesi noktasında farklılaşmaktadırlar. Bodin egemenliğin ilkelerini ortaya koyar, ancak iktidarın nasıl ortaya çıktığı noktasında bir açıklamada bulunmamaktadır. Hobbes ise egemen otoritenin varlığını bireylerin güvenliği üzerinden gerekçelendirmektedir (King, 1974, s.126–151, 230–241). Böylece Bodin'de ve Machiavelli'de egemenliğin mutlak niteliği korunmakta, ama Hobbes egemenlik teorisi içerisine sözleşme unsurunu da katarak teoriyi daha sistematik kılmaktadır.

Machiavelli, Bodin ve Hobbes arasında doğrusal bir egemenlik teorisi gelişim çizgisi tasavvur etmek tam olarak doğru olmayacaktır. Fakat, üç düşünürün siyasal iktidarın merkezileşmesi ve güçlenmesine yönelik yaklaşımlarının, egemenlik teorisinin zaman içerisinde şekillenmesini sağladığı söylenebilir. Böylece modern devletin temelinde mevcut olan egemenlik unsuru gelişmiştir. Machivaelli, siyaseti geleneksel ve dini otoritelerden soyutlayarak, siyaseti özerk bir alan haline getirmiştir. Böylece siyasal iktidarı dış etkenlere kapalı ve kendi iç dinamikleriyle işleyen bir mekanizma olarak kurgulamıştır. Bodin, bu siyasal dönüşümü teorik bir zemine oturtmuş; sürekli, mutlak ve bölünmez olarak tasvir etmiştir. Hobbes ise Bodin'in teorik zeminini kabul etmiş ve bu teorik zemine sözleşme, yetkilendirme ve güvenlik gibi unsurları ekleyerek siyasal iktidarın varlık gerekçesini ve meşruiyet altyapısını seküler bir zemine oturtmuştur. Dolayısıyla, Machiavelli'den Bodin'e ve Hobbes'a uzanan çizgi, gücün yalnızca artmasını değil, siyasal gücün önce özerk bir faaliyet alanı, sonra teorik üstünlük ve nihayet ortak siyasal kişilik olarak yeniden tanımlanmasını ifade etmektedir.

SONUÇ

Modern egemenlik düşüncesinin tek bir düşünüre ait bir teori değil, farklı tarihsel sorunlara verilen cevapların zaman içinde birbirine eklenmesiyle oluşan bir düşünce olduğu görülmektedir. Bu bağlamda egemenlik düşüncesi içerisinde etkili olmuş üç isim olan Machiavelli, Bodin ve Hobbes birlikte değerlendirilmelidir. Bu üç düşünürün her biri devletin nasıl kurulacağını, nasıl korunacağını ve nihai otoritenin meşruiyet gerekçelerinin ne olduğu sorularını cevaplandırmaya çalışmaktadır. Bu bakımdan aralarında bazı yönlerden süreklilik bulunmakta olduğu iddia edilebilir. Fakat, aralarındaki kırılma noktaları da ele alınmalıdır.

Machiavelli'de sistematik bir egemenlik teorisi bulunmamakta, egemenlik teorisinin dayanacağı bazı unsurlar pratik siyasal hayata yönelik tavsiyeler şeklinde incelenmektedir. Machiavelli'nin siyasal alanı dini-geleneksel meşruiyet

kaynaklarından soyutlaması, devletin kendi ordusunun bulunması gerektiğini savunması, siyasette somut sonuçlar ve başarıların önemli hale gelmesi ve siyasal alandaki parçalanmanın merkezileşme eğilimine sokulma gayesi gibi fikirler egemenlik teorisinin temellerinde bulunan ve bu fikrin uygulamadaki yansımaları olarak görülebilecek unsurlardır. Buna karşılık Machiavelli egemenlik teorisinin en temel niteliklerinden olan bölünmezlik unsurunu değil, karma anayasa düzenini savunmaktadır. Bu yönüyle egemenlik teorisinin temel nitelikleriyle bağdaşmayan fikirlere de sahiptir. Machiavelli'de var olan siyasetin uygulamaya dönük yönü Bodin'in düşüncesinde teorik alana ağırlık verir. Bu bakımdan Machiavelli'de önemli olan fiili güç, teorik anlamda üstünlük biçimine dönüşür. Nitekim Bodin egemenliği sürekli, mutlak ve bölünmez bir iktidar olarak tanımlamaktadır. Böylece nihai karar merkezinin kim olduğu teorik temellere dayanılarak açıklanır. Bodin, egemenliğe yüklediği bu nitelikler sayesinde siyasal gücü sürekli bir üstünlük olarak tasavvur etmektedir. Yasa koyma gücü de bu noktada egemenliğin temel unsurlarından biri haline gelmiştir. Hobbes ise Bodin'in teorik çizgisini sürdürerek egemenliğin mutlak, üstün ve bölünmez olduğunu savunmaktadır. Fakat, egemenliğin bu niteliklerini sözleşme, yetkilendirme ve temsil fikirleri üzerinden açıklamaktadır. Ona göre bireylerin dağınık bir halde bulunan iradeleri bir araya gelerek ortak bir irade oluşturur. Hobbes açısından egemen iktidar, devletin bulunmadığı doğa durumunun güvensiz ortamından çıkışı mümkün kılan kurumsal bir çözüm olarak konumlandırılmaktadır. Egemen, bireylerin kendi aralarında anlaşarak kurdukları düzeni garanti eden bir konuma getirilmiş, gücünü bireylerin barış ve güvenlik arayışları sonucu iradelerini birleştirmelerinden almıştır.

Sonuç olarak, modern egemenlik yalnızca daha güçlü ve merkezi devletin ortaya çıkışını anlatan bir kavram değildir. Siyasal gücün değişen niteliği egemenlik kavramı çerçevesinde okunmalıdır. Bu bağlamda Machiavelli'de bağımsız bir alan olarak belirginleşen siyasal iktidar, Bodin'de teorik üstünlük temellerine kavuşmuş, Hobbes'ta ise siyasal iktidarın kaynağı ortak siyasal kişilik olmuştur. Asıl dikkat edilmesi gereken nokta burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü modern egemenliğin kavramsal inşası, gücün-iktidarın yalnızca merkezi hale gelmesiyle açıklanamaz. Bu noktada siyasal iktidarın hangi meşruiyet parametreleri ile tanımlanması gerektiği önem kazanmakta, bu parametreler yeniden tanımlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M. A. (2015). *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da siyasal düşünceler*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Akad, M. (1974). Machiavel-Bodin ve Hobbes'da monarşi anlayışı. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 40*(1–4), 553–587.

Baumgold, D. (2009). Hobbesian absolutism and the paradox of modern contractarianism. *European Journal of Political Theory, 8*(2), 207–228. doi:10.1177/1474885108100853

Beriş, H. E. (2019). Modern devlet kuramının doğuşunda Niccolò Machiavelli'nin rolü ve etkisi. *Amme İdaresi Dergisi, 52*(4), 1–23.

Berlin, I. (2013). The originality of Machiavelli. In H. Hardy (Ed.), *Against the current: Essays in the history of ideas* (2nd ed., pp. 33–100). Princeton University Press, Princeton.

Black, A. (1992). *Political thought in Europe, 1250–1450*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bodin, J. (1992). *On sovereignty: Four chapters from The six books of the commonwealth* (J. H. Franklin, Ed. & Trans.). Cambridge University Press, Cambridge.

Büyük, M. E. (2022). Machiavelli'den Grotius'e egemenlik kuramının ve modern devletler hukukunun gelişimi. *İstanbul Hukuk Mecmuası, 80*(1), 299–356. doi:10.26650/mecmua.2022.80.1.0010

Canning, J. (1996). *A history of medieval political thought, 300–1450*. Routledge, London.

Canning, J. (2011). *Ideas of power in the late Middle Ages, 1296–1417*. Cambridge University Press, Cambridge.

Chong, A. (2005). Classical realism and the tension between sovereignty and intervention: Constructions of expediency from Machiavelli, Hobbes and Bodin. *Journal of International Relations and Development, 8*(3), 257–286. doi:10.1057/palgrave.jird.1800055

Erdal, S. (2010). Siyasal düşünürler ve modern egemenlik. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18*(2), 83–115. doi:10.15337/SUHFD.2017.102

Geçit, B. (2020). Thomas Hobbes'da toplum sözleşmesi, egemenlik ve uyrukluk: Egemenin ve uyrukların hak ve yükümlülükleri nelerdir? *Temaşa Felsefe Dergisi*, (14), 110–124.

Göze, A. (2021). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. Beta Yayınları, İstanbul.

Hobbes, T. (2007). *Leviathan veya bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti* (S. Lim, Çev.; 6. bs.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kantorowicz, E. H. (1957). *The king's two bodies: A study in mediaeval political theology*. Princeton University Press, Princeton.

Kara, A. (2024). *İktidarın Meşruiyeti*. Kadim Yayınları, Ankara.

Kara, A. (2026). Machiavelli'nin Siyasal Düşüncesinde Virtù ve Fortuna: Antik Dönem ve Orta Çağ Erdem Anlayışlarıyla Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Muhafazakâr Düşünce*. *22*(70), (310-336). https://izlik.org/JA66NY72PW

King, P. (1974). *The ideology of order: A comparative analysis of Jean Bodin and Thomas Hobbes*. George Allen & Unwin, London.

Koç, Y. (2020). Yeniçağda kavram olarak egemenliğin analizi: Jean Bodin, Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau üzerine. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6*(12), 333–350.

Lee, D. (2021). *The right of sovereignty: Jean Bodin on the sovereign state and the law of nations*. Oxford University Press, Oxford.

Machiavelli, N. (1994). *Prens* (N. Güvenç, Çev.; 2. bs.). Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Mansfield, H. C. (1996). *Machiavelli's virtue*. University of Chicago Press, Chicago.

Poggi, G. (1978). *The development of the modern state: A sociological introduction*. Stanford University Press, Stanford.

Salihpaşaoğlu, Y. (2013). Mutlak monarşiye laik savunma: Tevratın canavarı Leviathan. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 62*(3), 819–853.

Saygılı, A. (2014). Jean Bodin'in egemenlik anlayışı çerçevesinde Kralın İki Bedeni Kuramına kısa bir bakış. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 63*(1), 185–198. doi:10.1501/Hukfak_0000001744

Shepard, M. A. (1930). Sovereignty at the crossroads: A study of Bodin. *Political Science Quarterly, 45*(4), 580–603. doi:10.2307/2143282

Sheridan, P. (2011). Resisting the scaffold: Self-preservation and limits of obligation in Hobbes's *Leviathan*. *Hobbes Studies, 24*(2), 137–157. doi:10.1163/187502511X597676

Skinner, Q. (1978). *The foundations of modern political thought: Vol. 2. The age of Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge.

Spruyt, H. (1994). *The sovereign state and its competitors: An analysis of systems change*. Princeton University Press, Princeton.

Sreedhar, S. (2010). *Hobbes on resistance: Defying the Leviathan*. Cambridge University Press, Cambridge.

Strayer, J. R. (1970). *On the medieval origins of the modern state*. Princeton University Press, Princeton.

Şenel, A. (1995). *Siyasal düşünceler tarihi: Tarihöncesinde İlkçağda, Ortaçağda ve Yeniçağda toplum ve siyasal düşünüş* (4. kısaltılmış bs.). Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Tierney, B. (1964). *The crisis of Church & State, 1050–1300: With selected documents*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.

Tunçay, M. (2024). *Batı'da siyasal düşünceler tarihi: Eski ve Orta Çağlar: Seçilmiş yazılar*. Kronik Kitap, İstanbul.

Viroli, M. (1998). *Machiavelli*. Oxford University Press, Oxford.

Wood, E. M. (2016). *Özgürlük ve mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı siyasi düşüncesinin toplumsal tarihi* (O. Köymen, Çev.). Yordam Kitap, İstanbul.

BÖLÜM 28

Dijitalleşme Sürecinde Emeğin Sömürüsü ve Türkiye'de Emek Piyasalarına Etkisi

Hasan İslatince [1]

[1] Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0001-8737-0124

GİRİŞ

Dijitalleşme, yirmi birinci yüzyıl kapitalizminin ekonomik, toplumsal ve kültürel yapılarını derinden dönüştürmüş; üretim süreçlerinden çalışma biçimlerine, değer yaratma mekanizmalarından emek-sermaye ilişkilerine kadar geniş bir alanda yeni yapılanmaları beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm içerisinde emek, yalnızca fiziksel üretim süreçleriyle ilişkili bir faaliyet olmaktan çıkarak bilgi, veri, iletişim, dikkat, duygu ve platform etkileşimleri gibi maddi olmayan üretim biçimleriyle iç içe geçmiştir (Lazzarato, 1996; Terranova, 2000). Böylece dijitalleşme, klasik emek biçimlerini ortadan kaldırmaksızın onların yanına yeni ve çoğu zaman görünmez emek biçimleri eklemiş; kapitalist değer üretiminin sınırlarını gündelik dijital faaliyetlere kadar genişletmiştir.

Dijital platformların ekonomik ve toplumsal yaşam içerisindeki ağırlığının artması bu dönüşümün en belirgin görünümlerinden biridir. Srnicek'in (2016) platform kapitalizmi yaklaşımında vurguladığı üzere platformlar yalnızca teknolojik aracılar değil, veri toplama, işleme ve ekonomik değere dönüştürme kapasitesi üzerine kurulu yeni işletme ve birikim modelleridir. Kullanıcıların arama yapması, içerik üretmesi, beğenmesi, paylaşması, yorum yapması, çevrimiçi alışveriş gerçekleştirmesi veya yalnızca dijital ortamda hareket etmesi dahi sürekli veri üretmektedir. Türkiye literatüründe de kullanıcıların içerik üretimi ve dijital etkileşimleri yoluyla yarattıkları değerin medya şirketleri tarafından metalaştırılarak sermaye birikimine dâhil edildiği vurgulanmaktadır (Sevgi, 2021, s. 21).

Bu dönüşüm, klasik ekonomi politiğin emek, değer ve sömürü kavramlarının dijital kapitalizm bağlamında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Marx'ın (1867/2020) artı-değer, emek süreci, el koyma ve yabancılaşma kavramları dijital üretim ilişkilerinde farklı biçimlerde yeniden görünür hâle gelmektedir. Geleneksel kapitalist üretimde sömürü büyük ölçüde ücretli emek ilişkisi içerisinde ortaya çıkarken, dijital ekonomide ücretli platform işçilerinin yanı sıra kullanıcıların karşılıksız veri ve içerik üretimi de değer yaratma süreçlerinin parçası hâline gelmiştir. Sevgi (2021, s. 23), sosyal medya kullanıcılarının ürettikleri içeriklerin çoğu kez herhangi bir karşılık ödenmeksizin metalaştırıldığını ve bu sürecin kullanıcı emeğini "bedava emek" niteliğine dönüştürdüğünü belirtmektedir.

Terranova'nın (2000) "free labour" yaklaşımı bu dönüşümün önemli boyutlarından birini açıklamaktadır. Kullanıcılar sosyalleşme, eğlenme, kendini ifade etme veya bilgiye ulaşma amacıyla dijital platformlara katılırken aynı zamanda platformlar açısından ekonomik değere dönüştürülebilen içerik ve veri üretmektedir. Fuchs'a (2014) göre dijital emek bu nedenle yalnızca ücret karşılığı çalışan dijital işçilerle sınırlandırılamaz; içerik üretimi, veri üretimi, iletişimsel katılım ve kullanıcı etkileşimleri de dijital kapitalizmin üretim süreçlerinin parçalarıdır. Sevgi'nin (2021, ss. 24–25) kullanıcı emeğini üretim ile tüketim arasındaki sınırların bulanıklaştığı bir süreç olarak ele alması da bu yaklaşımı desteklemektedir.

Bu dönüşümün bir başka önemli boyutu, kullanıcıların sosyal medya şirketleri açısından yalnızca izleyici değil, ekonomik değere sahip veri metaları üreten aktörler hâline gelmesidir. Parlak (2020), sosyal medya platformlarını üretim ve tüketim işlevlerinin aynı düzlemde gerçekleştiği alanlar olarak ele almakta; kullanıcıların oluşturduğu veri setleri ve emek gücünün sermaye birikimi sürecinde kullanıcı metası'nın oluşumuna katkı sağladığını vurgulamaktadır.

Dijitalleşmenin emek üzerindeki etkisi yalnızca kullanıcı faaliyetlerinin metalaştırılmasıyla sınırlı değildir. Platform ekonomisinin gelişmesiyle birlikte gig çalışması, mikro görevler, freelance çalışma, kurye ve ulaşım platformları gibi yeni istihdam biçimleri yaygınlaşmış; bu çalışma biçimlerinde algoritmik yönetim giderek belirleyici bir konuma gelmiştir. Özellikle Türkiye'de dijital emek platformlarının çalışma süreçlerini veri hâkimiyeti ve algoritmik kontrol üzerinden yeniden örgütlediği; buna maliyetlerin dışsallaştırılması, sözleşmesel parçalanma ve güvencesizleşmenin eşlik ettiği görülmektedir (Aydoğan, 2024, ss. 45–55).

Dijital emek tartışmasının bir diğer önemli boyutu yeni sınıfsal konumların ortaya çıkmasıdır. Platform işçileri, kullanıcı-emekçiler ve veri üreticileri gibi birbirinden farklı aktörlerin aynı dijital değer üretim süreçlerinde yer alması, proletarya ve prekarya kavramlarının dijital kapitalizm bağlamında yeniden tartışılmasına yol açmaktadır (Fuchs, 2014; Kol, 2025). Bununla birlikte bu gruplar çalışma koşulları, gelir biçimleri ve hukuki statüleri açısından homojen değildir. Bu nedenle dijital proletarya kavramı, geleneksel sınıfsal kategorilerin mekanik biçimde dijital ortama aktarılması yerine, dijital üretim ilişkilerinin özgün özellikleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Türkiye açısından bakıldığında dijitalleşme, küresel eğilimlerle paralel biçimde platform ekonomisinin genişlemesine, esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasına ve çalışma ilişkisinin hukuki niteliğine ilişkin yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Boyacı (2020, ss. 40–41), dijital emek platformlarında çalışanların işçi mi yoksa bağımsız çalışan mı sayılacağı konusunun temel hukuki sorunlardan biri olduğunu; gelir güvencesizliği ile ekonomik ve sosyal risklerin önemli ölçüde çalışanlara aktarılabildiğini göstermektedir. Kaya (2026, ss. 147–149) da platform çalışmasının geleneksel iş ilişkilerinden daha karmaşık kontrol mekanizmaları oluşturabildiğini ve çalışan statüsünün belirlenmesinde bağımlılık ölçütünün yeniden ele alınması gerektiğini belirtmektedir.

Bu çalışma, dijital emeğin dönüşümünü ve sömürü biçimlerini ekonomi-politik bir perspektiften incelemekte; platform kapitalizmi, veri temelli değer üretimi, algoritmik yönetim, dijital proletarya ve yabancılaşma arasındaki ilişkileri bütüncül bir çerçevede değerlendirmektedir. Çalışmanın temel amacı, dijitalleşmenin kapitalist emek-sermaye ilişkilerini nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymak ve bu dönüşümün Türkiye emek piyasalarındaki başlıca yansımalarını tartışmaktır. Bu doğrultuda önce dijital emeğin kuramsal ve kavramsal temelleri ele alınmakta; ardından platform kapitalizmi ve dijital sömürü mekanizmaları incelenmekte; dijital

proletarya ve yabancılaşma tartışmaları değerlendirildikten sonra Türkiye'de dijitalleşmenin emek piyasaları üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Son bölümde ise elde edilen değerlendirmeler daha geniş bir ekonomi-politik çerçevede tartışılarak çalışmanın temel sonuçları ortaya konulmaktadır.

1. DİJİTAL EMEĞİN KURAMSAL VE KAVRAMSAL TEMELLERİ

Dijital emek kavramı, klasik ekonomi politiğin emek ve değer tartışmaları ile enformasyon, iletişim ve platform ekonomisinin gelişimi sonucunda ortaya çıkan çağdaş kuramsal yaklaşımların kesişiminde şekillenmektedir. Kavram yalnızca bilgisayar veya dijital araçlar kullanılarak gerçekleştirilen ücretli işleri değil; veri üretimi, içerik üretimi, iletişimsel katılım, duygusal ve bilişsel üretim ile algoritmik olarak yönlendirilen faaliyetleri de kapsayan çok boyutlu bir emek alanını ifade etmektedir (Terranova, 2000; Fuchs, 2014). Türkiye literatüründe de kullanıcı emeğinin geleneksel iş ve çalışma kavramlarının sınırlarını aşındırdığı; üretim ve tüketim süreçlerini aynı yapı içerisinde birleştirdiği vurgulanmaktadır (Sevgi, 2021, ss. 34–35).

1.1. Klasik Emek Kuramından Dijital Emeğe

Dijital emek tartışmasının teorik arka planı klasik ekonomi politikteki emek-değer yaklaşımına kadar uzanmaktadır. Adam Smith ve David Ricardo başta olmak üzere klasik iktisatçılar emeği üretim ve değer yaratımının temel unsurlarından biri olarak değerlendirmişlerdir. Marx'ın yaklaşımı ise emeği yalnızca teknik bir üretim girdisi olarak değil, tarihsel ve toplumsal bir ilişki olarak ele alması nedeniyle dijital emek tartışmaları bakımından daha geniş bir analitik imkân sağlamaktadır. Marx'a (1867/2020) göre kapitalist üretimin temelinde emek gücünün metalaşması ve işçinin ürettiği değer ile emek gücünün karşılığı olarak aldığı ücret arasındaki farktan doğan artı-değer bulunmaktadır.

Dijital kapitalizm bu temel ilişkiyi ortadan kaldırmamakta; değer üretim alanlarını genişletmektedir. Geleneksel üretimde ekonomik değerin önemli bölümü ücretli işçinin çalışma zamanı içerisinde ortaya çıkarken, dijital platformlarda kullanıcıların günlük yaşam içerisindeki çevrimiçi faaliyetleri de ekonomik değere dönüştürülebilmektedir. Parlak (2020), kullanıcıların çevrimiçi içerikleri ve dijital ayak izlerinin sosyal medya platformları açısından üretim ve sermaye birikim aracına dönüştüğünü; kullanıcı emeğinin veri metaları yaratması üzerinden metalaştırıldığını göstermektedir.

Sevgi (2021, ss. 30–31) de dijital ağlarda sermaye birikiminin, kullanıcı emeğinin sermaye dolaşım sürecine dâhil edilmesi ve karşılığı ödenmeyen emek zamanının artması yoluyla mümkün hâle geldiğini savunmaktadır. Bu bakımdan dijital emek, klasik emek-değer tartışmalarından kopmamakta; aksine üretim alanının platformlar ve gündelik dijital faaliyetler üzerinden genişlemesine işaret etmektedir.

Marx'ın el koyma ve yabancılaşma kavramları da bu dönüşüm içerisinde yeniden önem kazanmaktadır. Dijital platformlarda kullanıcılar ürettikleri içerik ve verilerin

ekonomik değerinin nasıl oluşturulduğu, nasıl işlendiği ve kimler tarafından kullanıldığı üzerinde çoğu zaman sınırlı denetime sahiptir. Kol (2025, ss. 3–4), bu süreci baskı/zorlama, el koyma/mülksüzleştirme ve yabancılaşma eksenlerinde ele almakta; kullanıcıların ürettikleri içeriklerin kontrolünü kaybetmeleri ve bu içeriklerden sağlanan ekonomik değerle bağlarının kopmasını yabancılaşmanın dijital biçimleri arasında değerlendirmektedir.

Bununla birlikte dijital kapitalizmde ortaya çıkan bütün faaliyetleri geleneksel ücretli emekle özdeşleştirmek analitik açıdan sorunlu olabilir. Sosyal medya kullanımı ile ücret karşılığı çalışan bir platform işçisinin faaliyeti aynı hukuki ve ekonomik ilişki içinde gerçekleşmemektedir. Buna karşın her iki faaliyet de platformların veri ve değer üretim süreçleri içerisinde ekonomik sonuçlar doğurabilmektedir. Bu nedenle dijital emek kavramının önemi, birbirinden farklı çalışma ve katılım biçimlerini tek bir kategoriye indirgemesinden değil, bu faaliyetlerin platform kapitalizminin değer üretim mekanizmalarıyla nasıl ilişkilendiğini görünür hâle getirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu çerçevede dijital emek, klasik emek kuramından kopuşu değil, emek ve değer üretiminin teknolojik dönüşüm koşullarında genişlemesini ifade etmektedir. Kapitalist üretim ilişkilerinin temelinde yer alan mülkiyet, kontrol, değer üretimi ve el koyma sorunları devam etmekte; ancak bu ilişkiler artık yalnızca fabrika veya geleneksel işyeri içerisinde değil, dijital ağlar, platformlar, algoritmalar ve veri tabanları aracılığıyla da yeniden üretilmektedir.

1.2. Maddi Olmayan Emek, Ücretsiz Emek ve Kullanıcı Emeği

Dijital emek tartışmalarının çağdaş kuramsal temellerinden biri, 1990'lı yıllardan itibaren geliştirilen maddi olmayan emek yaklaşımıdır. Lazzarato (1996), maddi olmayan emeği bilgi, iletişim, kültürel içerik ve toplumsal ilişkiler üreten emek biçimleri üzerinden tanımlamıştır. Bu yaklaşım, ekonomik değerin yalnızca fiziksel malların üretiminden kaynaklanmadığını; bilgi, anlam, iletişim ve duygusal etkileşimlerin de üretim süreçlerinin parçaları hâline geldiğini vurgulamaktadır.

Terranova'nın (2000) geliştirdiği "free labour" kavramı ise internet ortamında kullanıcıların gönüllü olarak gerçekleştirdikleri faaliyetlerin kapitalist değer üretimine dâhil edilmesini açıklamaktadır. Kullanıcı içerik üretirken, paylaşım yaparken veya başka kullanıcılarla etkileşime girerken bunu çoğunlukla ücret karşılığı bir çalışma olarak görmez. Buna karşın ortaya çıkan içerik, trafik, etkileşim ve veri platform işletmeleri açısından ekonomik değere dönüşebilir. Türkiye bağlamında Sevgi (2021, s. 23), sosyal medya kullanıcılarının bilinçli veya bilinçsiz biçimde "bedava emek" ürettiğini ve bu emeğin sermaye tarafından metalaştırıldığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Fuchs (2014) dijital emek kavramını daha geniş bir ekonomi-politik çerçeve içerisinde ele alarak dijital üretimin farklı aşamalarında ortaya çıkan emek biçimlerinin birbirleriyle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşımda dijital

emek yalnızca sosyal medya kullanıcısının karşılıksız faaliyetine indirgenmez; donanım üretiminden yazılım geliştirmeye, içerik üretiminden veri işlemeye ve platform kullanımına kadar dijital ekonominin farklı aşamalarındaki emek ilişkileri birlikte değerlendirilir.

Kullanıcı emeğinin teorik kökenlerinden biri Dallas Smythe'ın "audience commodity" yaklaşımına dayanmaktadır. Dijitalleşmeyle birlikte izleyicinin yalnızca dikkati değil, tercihleri, davranışları, sosyal ilişkileri ve dijital izleri de ekonomik olarak metalaştırılabilir hâle gelmiştir. Parlak (2020) bu dönüşümü "kullanıcı metası" kavramı üzerinden ele almakta ve sosyal medya kullanıcılarının ürettikleri veri setlerinin değişim değerine sahip metalar hâline gelebildiğini göstermektedir.

Bu görünmezlik, dijital emeğin gönüllülük ve süreklilik özellikleriyle birleşmektedir. Sevgi (2021, s. 35), kullanıcıların dijital ağlara gönüllü biçimde katılarak değer yarattıklarının çoğu zaman farkında olmadıklarını; buna rağmen ürettikleri gayri maddi emeğin sermaye tarafından ekonomik değere dönüştürüldüğünü belirtmektedir. Gönüllülüğün bu süreci maskeleyebilmesi, dijital sömürünün görünürlüğünü azaltırken gündelik yaşamın daha geniş bölümlerini ekonomik değer üretimine bağlamaktadır.

Dijital emeğin diğer önemli boyutu duygusal ve bilişsel üretimdir. Kullanıcıların dikkatleri, duygusal tepkileri, tercihleri ve iletişim biçimleri platformlar tarafından ölçülebilir verilere dönüştürülebilmektedir. Kol'un (2025, ss. 195–196) viral reklam analizinde kullanıcıların duygu, empati ve dikkatlerinin metalaştırılarak ekonomik değer üretim süreçlerine dâhil edildiği; böylece ücretsiz kullanıcı emeğinin duygusal boyutunun da sömürü mekanizmasının bir parçası hâline geldiği gösterilmektedir.

Kol'un (2025, ss. 3–4) çalışması ayrıca kullanıcı emeği ile yabancılaşma arasındaki ilişkiyi somutlaştırmaktadır. Kullanıcıların ürettikleri içeriklerin ve verilerin platformlar tarafından ekonomik kazanç için kullanılması, buna karşılık kullanıcıların bu süreç üzerinde kontrol sahibi olmaması; dijital emek sömürüsünün el koyma ve yabancılaşma boyutlarını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak dijital emek, klasik ücretli çalışma biçimlerinin ötesine geçen ancak kapitalist değer üretim süreçleriyle bağlantısını koruyan geniş ve heterojen bir faaliyet alanıdır. Maddi olmayan emek, ücretsiz emek, kullanıcı emeği ve kullanıcı metası yaklaşımları bu dönüşümün farklı yönlerini açıklamaktadır. Bu kuramsal çerçeve, dijital platformların kullanıcı faaliyetlerini nasıl ekonomik değere dönüştürdüğünü anlamak açısından temel oluşturmaktadır.

2. PLATFORM KAPİTALİZMİ VE DİJİTAL SÖMÜRÜ

Dijitalleşme, kapitalist üretim ilişkilerinin yalnızca teknolojik altyapısını değiştirmekle kalmamış, değer üretimi ve sermaye birikiminin örgütlenme biçimlerini de dönüştürmüştür. Bu dönüşümün merkezinde ekonomik ve toplumsal faaliyetlerin giderek dijital platformlar üzerinden yürütülmesi bulunmaktadır.

Srnicek'in (2016) "platform kapitalizmi" kavramsallaştırması, platformların basit teknolojik aracılar olmaktan çıkarak veri toplama, kullanıcıları ve işletmeleri birbirine bağlama, ekonomik işlemleri düzenleme ve dijital etkileşimleri ekonomik değere dönüştürme kapasitesi üzerinden yeni bir birikim modeli oluşturduklarını ifade etmektedir.

Platform ekonomisinin yükselişi, Fordist kitlesel üretimden post-Fordist esnek üretime ve ardından bilgi, veri ve ağ temelli üretim biçimlerine doğru gerçekleşen daha geniş tarihsel dönüşümün bir parçasıdır. Dijitalleşmenin ortaya çıkardığı yeniliklere karşın emek sömürüsü ile sermaye birikimi arasındaki temel ilişkinin ortadan kalkmadığı, yalnızca farklı biçimler kazandığı Türkiye literatüründe de vurgulanmaktadır. Sevgi (2021, s. 23), dijital medyanın sermayenin biçimsel dönüşümüne olanak sağladığını, ancak kullanıcı emeği ile sermaye birikimi arasındaki sömürü ilişkisinin devam ettiğini belirtmektedir.

Platform kapitalizminin ayırt edici özelliklerinden biri veri temelli birikim modelidir. Kullanıcıların çevrimiçi davranışları, tüketim tercihleri, sosyal ilişkileri, konum bilgileri, arama geçmişleri ve diğer dijital izleri platformlar açısından işlenebilir ekonomik girdilere dönüşmektedir (Srnicek, 2016; Zuboff, 2019). Parlak (2020), sosyal medya bağlamında kullanıcı emeğinin ve kullanıcı verilerinin metalaştırılmasını "kullanıcı metası" kavramıyla açıklamaktadır.

Platform kapitalizminin ekonomik gücü aynı zamanda platformların bilgi ve veri akışının merkezinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Kullanıcılar, çalışanlar, müşteriler ve reklamverenler aynı teknolojik altyapı içerisinde buluşurken platform sağlayıcısı bu aktörler hakkında kapsamlı veri elde edebilmekte ve ilişkinin diğer taraflarına göre önemli bir bilgi üstünlüğüne sahip olabilmektedir. Kaya (2026, s. 147), platform sağlayıcısının verilere tam erişime sahip olmasının platform lehine bir güç asimetrisi yaratabildiğine dikkat çekmektedir.

Platform kapitalizminin emek açısından temel sonucu, ekonomik değerin üretildiği alanın genişlemesidir. Geleneksel kapitalist üretimde ücretli emek-sermaye ilişkisi değer üretiminin merkezinde bulunurken, dijital platformlarda ücretli emekçilerin yanı sıra kullanıcıların gönüllü faaliyetleri, verileri ve dikkatleri de ekonomik değer yaratımına dâhil edilmektedir. Sevgi (2021, s. 21), kullanıcıların içerik üretimi veya başka kullanıcıların içerikleriyle etkileşimi yoluyla önemli miktarda değer yarattığını ve bu değerin medya şirketleri tarafından metalaştırıldığını göstermektedir.

2.1. Veri Temelli Birikim ve Platform Kapitalizmi

Dijital platformların birikim modeli büyük ölçüde kullanıcı faaliyetlerinden elde edilen verinin toplanması, işlenmesi ve ekonomik değere dönüştürülmesine dayanmaktadır. Srnicek'e (2016) göre platformların temel ekonomik avantajlarından biri, farklı kullanıcı gruplarının faaliyetlerini ortak bir dijital altyapıda bir araya getirirken bu faaliyetlerden sürekli veri üretebilmeleridir. Bu veriler kullanıcı

profilleme, reklam hedefleme, davranışsal tahmin ve algoritmik karar verme süreçlerinde kullanılabilmektedir.

Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" yaklaşımı, bu yapının yalnızca kullanıcı davranışlarının kaydedilmesiyle sınırlı olmadığını; davranışsal verilerin gelecekteki davranışların tahmin edilmesine ve yönlendirilmesine yönelik ekonomik süreçlerde kullanılabildiğini vurgulamaktadır. Böylece platformların sermaye birikim kapasitesi, kullanıcı faaliyetlerinin sürekli ölçülebilir, sınıflandırılabilir ve ekonomik olarak işlenebilir hâle gelmesiyle genişlemektedir.

Türkiye literatüründe Sevgi (2021, ss. 30–31), dijital ağlarda sermaye birikiminin kullanıcı emeğinin sermaye dolaşımına dâhil edilmesiyle mümkün olduğunu; sosyal medyada geçirilen sürenin ve karşılığı ödenmeyen emek zamanının artmasının sermaye birikimini desteklediğini belirtmektedir.

Parlak (2020) da sosyal medya şirketlerinin birikim modelini iki bağlantılı süreç üzerinden açıklamaktadır: kullanıcı emeği ile oluşan veri metaları ve kullanıcı verilerinin metalaşması. Kullanıcıların dijital izleri reklam piyasasında ekonomik değere dönüştürülürken, kullanıcıların doğrudan ürettikleri içerikler de değişim değerine sahip metaların oluşumuna katkıda bulunmaktadır.

Bu noktada dijital veri üretiminin önemli özelliklerinden biri, kullanıcının ekonomik bir üretim faaliyeti gerçekleştirdiğinin her zaman farkında olmamasıdır. Sosyal medya kullanımı, arama, paylaşım veya çevrimiçi tüketim kullanıcı açısından gündelik faaliyetler iken, aynı eylemler platform açısından veri setlerinin genişlemesini sağlamaktadır. Sevgi (2021, s. 35), kullanıcıların gönüllü katılımının sömürü ilişkisini maskeleyebildiğini vurgulamaktadır.

Veri temelli birikim, platform ekonomisindeki güç ilişkilerini de yeniden şekillendirmektedir. Aydoğan (2024, ss. 45–55), dijital emek platformlarının temel mekanizmalarını emek maliyetlerinin dışsallaştırılması, veri tekelleşmesi ve algoritmik yönetim ile güvencesizleşme ve parçalanma olarak ortaya koymaktadır. Bu mekanizmalar birlikte değerlendirildiğinde platform kapitalizmi yalnızca kullanıcı verisini ekonomik değere dönüştüren teknolojik bir iş modeli değil, veri sahipliği, bilgi kontrolü ve üretim altyapısının mülkiyeti üzerinden şekillenen bir güç ilişkisi olarak ortaya çıkmaktadır.

2.2. Dijital Sömürü, Algoritmik Yönetim ve Görünmez Emek

Dijital kapitalizmde sömürünün ayırt edici özelliklerinden biri, emek ve kullanıcı faaliyetlerinin giderek algoritmik sistemler aracılığıyla düzenlenmesidir. Algoritmik yönetim; iş dağılımı, performans ölçümü, puanlama, görünürlük, ücretlendirme ve çalışan davranışlarının izlenmesi gibi yönetim işlevlerinin veri analitiği ve yazılım tabanlı sistemler aracılığıyla gerçekleştirilmesini ifade etmektedir.

Türkiye'de platform emeğine ilişkin çalışmalar bu dönüşümü açık biçimde ortaya koymaktadır. Aydoğan'ın (2024, ss. 100–103) Türkiye'de web tabanlı platform

çalışanlarını inceleyen araştırmasında puanlama ve geri bildirim sistemleri, platform içi teşvikler, iş üzerindeki kontrol ve algoritmik yönetim doğrudan araştırmanın bulguları arasında yer almaktadır.

Boyacı (2020, s. 40), platform çalışanlarının gelirlerinin ve iş olanaklarının algoritmik değerlendirme ve puanlama mekanizmalarından etkilenebildiğini göstermektedir. Görevlerin algoritma aracılığıyla dağıtılması, müşterilerin değerlendirmeleri ve platformun tek taraflı belirlediği koşullar çalışanların gelir güvencesini zayıflatabilmekte; düzenli iş tahsisinin garanti edilmemesi gelir düzensizliğini artırabilmektedir.

Kaya (2026, ss. 147–149) ise platform çalışmasında algoritmaların çalışan üzerindeki kontrolü geleneksel iş ilişkisindeki denetimin ötesine taşıyabildiğini; çalışanların görünürde bağımsız yüklenici olarak kabul edilmesine rağmen platforma olan bağımlılıklarının güçlenebildiğini belirtmektedir. Bu durum, "bağımsız çalışma" ile fiilî ekonomik ve yönetsel bağımlılık arasındaki gerilimi platform emeğinin temel sorunlarından biri hâline getirmektedir.

Algoritmik yönetimin bir başka sonucu ekonomik risklerin çalışanlara aktarılmasıdır. Boyacı (2020, ss. 40, 76–77), bağımsız çalışan statüsünün platform çalışanlarını sosyal güvence ve gelir koruması bakımından daha kırılgan hâle getirebildiğini; sosyal koruma maliyetlerinin önemli bölümünün çalışanın üzerinde kaldığını göstermektedir.

Aydoğan'ın (2024, s. 108) araştırması Türkiye'deki web tabanlı platform işçilerinin gelir düzensizliği ve güvencesizlik deneyimlerini doğrudan ele almaktadır. Özerklik kaybı ve yabancılaşma ise tezin 105–108. sayfalarında ayrıntılı olarak tartışılmaktadır (Aydoğan, 2024, ss. 105–108).

Dijital sömürünün kullanıcı boyutunda ise karşılıksız ve görünmez emek önemini korumaktadır. Terranova'nın (2000) "free labour" yaklaşımında kullanıcıların içerik üretme, paylaşma ve etkileşim kurma faaliyetleri ücret karşılığı olmaksızın platformlara ekonomik katkı sağlamaktadır. Türkiye bağlamında Sevgi (2021, s. 23), kullanıcıların sosyal medya ortamında bilinçli veya bilinçsiz biçimde karşılığı ödenmeyen emek ürettiklerini belirtmektedir.

Duygusal ve bilişsel emek de bu görünmez üretim alanının parçalarıdır. Kol'un (2025, ss. 195–196) viral reklam araştırmasında kullanıcıların duygu, empati ve dikkatlerinin metalaştırıldığı; viral reklamların kullanıcıları gönüllü katılım görüntüsü altında üretici-tüketici konumuna çekebildiği ortaya konulmaktadır.

Bu nedenle dijital sömürü tek bir mekanizma üzerinden açıklanamaz. Veri metalaşması, karşılıksız kullanıcı emeği, algoritmik denetim, performans takibi, ekonomik risklerin dışsallaştırılması, dikkat ekonomisi ve duygusal-bilişsel üretim birbirleriyle bağlantılı süreçlerdir. Dijital kapitalizmin özgünlüğü, bu mekanizmaları aynı teknolojik altyapı içerisinde birleştirebilmesinde yatmaktadır.

3. DİJİTAL PROLETARYA VE YABANCILAŞMA

Dijitalleşme, kapitalist üretim ilişkilerinde yalnızca üretim araçlarını ve emek süreçlerini değil, sınıfsal yapıları ve bireyin üretim süreci içerisindeki konumunu da dönüştürmektedir. Platform ekonomisinin genişlemesi, veri temelli değer üretiminin yaygınlaşması ve algoritmik yönetimin emek süreçlerinde belirleyici hâle gelmesi, klasik proletarya kavramının dijital kapitalizm bağlamında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Fuchs, 2014).

Bu dönüşüm bir yandan geleneksel ücretli emeğin çalışma koşullarını değiştirirken diğer yandan kullanıcıların veri, içerik, dikkat ve etkileşim üretimi yoluyla ekonomik değer yaratma süreçlerine katılması sonucunda daha geniş ve heterojen bir emek yapısının ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

3.1. Dijital Proletarya ve Yeni Sınıfsal Yapı

Marx'ın proletarya kavramı, üretim araçlarına sahip olmayan ve geçimini sürdürebilmek için emek gücünü sermayeye satmak durumunda olan sınıfı ifade etmektedir. Dijital kapitalizmde üretim araçlarının niteliği değişmiş; algoritmalar, veri tabanları, dijital platformlar, yazılım altyapıları ve yapay zekâ sistemleri ekonomik üretimin giderek daha önemli araçları hâline gelmiştir.

Fuchs (2014), dijital kapitalizmin sınıfsal ilişkilerini açıklarken dijital proletarya kavramını yalnızca bilişim sektöründe çalışanlarla sınırlandırmamakta, dijital üretim zincirinin farklı aşamalarındaki emek biçimlerini dikkate almaktadır. Bu yaklaşım, Lazzarato'nun maddi olmayan emek ve Terranova'nın ücretsiz emek tartışmalarıyla birlikte değerlendirildiğinde, dijital proletaryanın hem ücretli hem de görünmez emek biçimlerini içeren heterojen bir yapı olduğu görülmektedir.

Bu yapı içerisinde ilk grup, doğrudan ücret veya gelir karşılığında çalışan platform işçileridir. Kurye ve teslimat çalışanları, ulaşım platformlarında çalışan sürücüler, mikro görev işçileri ve web tabanlı platform çalışanları dijital platformların iş organizasyonuna doğrudan bağlıdır. Aydoğan'ın (2024, ss. 45–55) Türkiye'de web tabanlı platform çalışanlarına ilişkin araştırması, bu çalışma biçiminin emek maliyetlerinin dışsallaştırılması, veri tekelleşmesi ve algoritmik yönetim ile güvencesizleşme ve parçalanma mekanizmaları üzerinde yükseldiğini göstermektedir.

İkinci grup kullanıcı-emekçilerdir. Sosyal medya kullanıcılarının içerik üretmeleri, yorum yapmaları, paylaşımda bulunmaları ve diğer kullanıcılarla etkileşime girmeleri platformlar açısından sürekli içerik ve veri üretimi sağlamaktadır. Sevgi (2021, s. 23), sosyal medya kullanıcılarının bilinçli veya bilinçsiz biçimde karşılığı ödenmeyen emek ürettiklerini ve bu emeğin sermaye tarafından metalaştırıldığını ortaya koymaktadır.

Üçüncü grup ise veri üreticileri olarak değerlendirilebilecek kullanıcıları kapsamaktadır. Dijital ortamda gerçekleştirilen arama, gezinme, paylaşım, tıklama

ve etkileşim gibi faaliyetler sürekli veri üretmektedir. Parlak (2020), sosyal medya kullanıcısının aynı anda içerik üreticisi, tüketici ve kişisel verileri ekonomik olarak değerlendirilen bir unsur hâline gelebildiğini göstermektedir.

Bu gruplar arasında önemli farklılıklar bulunmasına rağmen bazı ortak yapısal özelliklerden söz edilebilir. Bunlardan ilki, üretim altyapısı üzerindeki mülkiyet ve kontrol eksikliğidir. İkincisi, emek süreci üzerindeki kontrolün sınırlanmasıdır. Aydoğan'ın (2024, ss. 100–108) çalışması platform çalışanlarında puanlama, sıralama, algoritmik kontrol ve iş üzerindeki denetim kaybının özerklik sorunlarıyla birleşebildiğini göstermektedir.

Üçüncü ortak özellik güvencesizliktir. Aydoğan (2024, s. 108), gelir düzensizliği ve güvencesizliği Türkiye'de web tabanlı platform çalışanlarının önemli deneyimleri arasında göstermektedir. Bu sorun sosyal güvenlik eksikliği, öngörülemeyen çalışma düzeni ve platforma ekonomik bağımlılık gibi unsurlarla birleşebilmektedir.

Dijital proletaryanın önemli özelliklerinden biri de dağınık ve parçalı bir yapıya sahip olmasıdır. Geleneksel sanayi proletaryasının belirli üretim mekânlarında yoğunlaşmasına karşılık dijital emekçiler farklı mekânlarda, farklı iş ve sözleşme statülerinde faaliyet göstermektedir. Bu durum ortak sınıfsal deneyimin ve kolektif örgütlenmenin oluşmasını zorlaştırabilmektedir.

Dolayısıyla dijital proletarya klasik proletaryanın homojen bir devamı değildir. Platform işçileri, kullanıcı-emekçiler ve veri üreticileri farklı çalışma statülerine ve gelir ilişkilerine sahip heterojen gruplardır. Bununla birlikte bu gruplar dijital üretim araçları üzerindeki kontrolün platformlarda yoğunlaşması, ekonomik değer üzerindeki sınırlı tasarruf ve veri temelli denetime maruz kalma açısından ortak yapısal ilişkiler içinde bulunmaktadır.

3.2. Dijital Yabancılaşma ve Öznenin Dönüşümü

Dijitalleşmenin emek üzerindeki etkileri ekonomik değer ve sınıfsal ilişkilerle sınırlı değildir. Dijital platformlar aynı zamanda bireylerin toplumsal ilişkilerini, kendilerini ifade etme biçimlerini ve kimliklerini oluşturma süreçlerini de şekillendirmektedir. Bu nedenle yabancılaşma kavramı, dijital kapitalizmin yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal ve öznel sonuçlarını anlamak bakımından önemli bir analitik araç sunmaktadır.

Marx'ın yabancılaşma yaklaşımında işçinin kendi emeğinin ürününden, üretim sürecinden, toplumsal ilişkilerinden ve kendisinden uzaklaşması kapitalist üretim ilişkilerinin temel sonuçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Dijital kapitalizmde bu yabancılaşma biçimleri tamamen ortadan kalkmamakta; platform mülkiyeti, veri kontrolü ve algoritmik yönetim aracılığıyla yeni biçimler kazanmaktadır.

İlk olarak, emek ürününden yabancılaşma dijital içerik ve veri bağlamında yeniden ortaya çıkmaktadır. Kol (2025, ss. 3–4), dijital emek ürünlerinin

mülkiyetinin kullanıcılar yerine platform sahiplerinin kontrolüne geçebildiğini; kullanıcıların ürettikleri içeriklerden doğrudan finansal karşılık elde edemezken platformların bu içeriklerden ekonomik değer yaratabildiğini belirtmektedir.

İkinci olarak, üretim sürecinden yabancılaşma algoritmik yönetim aracılığıyla derinleşebilmektedir. Platform çalışanlarının iş dağılımı, performans değerlendirmesi, puanlama ve sıralama süreçleri şeffaf olmayan yazılım sistemleri tarafından belirlenebilmektedir. Aydoğan (2024, ss. 105–108), platform çalışanlarında özerklik kaybı, üretim süreci ve ürün üzerinde kontrol kaybı ile yabancılaşma arasındaki ilişkiyi ampirik bulgular üzerinden tartışmaktadır.

Üçüncü olarak, toplumsal ilişkilerin giderek platformlar aracılığıyla gerçekleşmesi toplumsal yabancılaşmanın yeni biçimlerini ortaya çıkarmaktadır. Kullanıcılar sosyal kabul, görünürlük, beğeni ve etkileşim arayışıyla platformlarda daha fazla zaman ve emek harcayabilmektedir. Kol (2025, ss. 3–4), sosyal ağlarda görünür olma, onaylanma ve kabul görme ihtiyacının kullanıcıları sürekli katılıma yönlendirebildiğini ve bu katılımın platformların ekonomik süreçleriyle bağlantılı hâle gelebildiğini tartışmaktadır.

Dijital yabancılaşmanın özgün boyutlarından biri öznenin kendi dijital kimliğiyle kurduğu ilişkidir. Dijital platformlarda kullanıcılar kendilerini sürekli görünürlük mekanizmaları içerisinde sunmakta; hangi içeriklerin daha fazla etkileşim aldığı ve hangi davranışların ödüllendirildiği algoritmik sistemler tarafından belirlenmektedir. Bu koşullar altında kullanıcıların çevrimiçi davranışları platformların görünürlük kriterlerine uyum sağlayacak biçimde değişebilmektedir.

Duygusal emek bu özneleşme sürecinin bir başka boyutudur. Kol'un (2025, ss. 195–196) viral reklam analizinde kullanıcıların duygu ve empatilerinin ekonomik değer üretimine dâhil edildiği; duygusal katılımın içerik üretimini ve paylaşımını artırarak dijital emek sömürüsünü derinleştirebildiği gösterilmektedir.

Bu nedenle dijital yabancılaşma, yalnızca emeğin ürününden uzaklaşma değil, iş süreci, veri, kimlik, görünürlük ve toplumsal ilişkiler üzerinde kontrol kaybını içeren çok boyutlu bir süreç olarak değerlendirilebilir.

4. TÜRKİYE'DE DİJİTALLEŞME VE EMEK PİYASALARI

Dijitalleşmenin Türkiye'de emek piyasaları üzerindeki etkileri küresel platform ekonomisinin gelişiminden bağımsız değildir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretim ve hizmet süreçlerine giderek daha fazla nüfuz etmesi; çalışma mekânı, çalışma süresi, iş organizasyonu ve istihdam ilişkisinin niteliğinde önemli değişikliklere yol açmıştır.

Türkiye'de dijital emek platformlarına ilişkin çalışmalar, bu dönüşümün özellikle esneklik, güvencesizlik, bağımlılık ve algoritmik denetim eksenlerinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Boyacı (2020, ss. 40–41), dijital emek platformlarının geleneksel istihdam türlerinin dışına çıkan kısa süreli ve düzensiz

çalışma biçimleri üretebildiğini; çalışanların hukuki statüsünün temel sorunlardan biri olduğunu göstermektedir. Aydoğan (2024, ss. 45–55) ise Türkiye'de web tabanlı platform çalışanları bağlamında emek maliyetlerinin dışsallaştırılması, veri tekelleşmesi, algoritmik yönetim ve güvencesizleşmeyi temel mekanizmalar olarak ortaya koymaktadır.

4.1. Platform Ekonomisi, Yeni İstihdam Biçimleri ve Dijital Güvencesizlik

Dijital platformlar, mal ve hizmet talebi ile emek arzını çevrimiçi altyapılar aracılığıyla bir araya getiren yeni bir çalışma organizasyonu oluşturmuştur. Türkiye'de kurye ve teslimat hizmetlerinden web tabanlı freelance ve profesyonel hizmetlere kadar farklı platform çalışma biçimleri bulunmaktadır.

Bu çalışma biçiminin çalışan açısından en önemli özelliklerinden biri, görünürde sağlanan esnekliğin aynı zamanda ekonomik riskleri de bireye aktarabilmesidir. Boyacı (2020, s. 40), geleneksel iş ilişkisinde işveren tarafından üstlenilen bazı maliyet ve risklerin platform çalışanlarına dışsallaştırılmasının gelir yetersizliği ve düzensizliğini artırabildiğini; bağımsız çalışan statüsündeki kişilerin sosyal koruma maliyetlerini karşılamakta zorlanabildiğini göstermektedir.

Dolayısıyla platform çalışmasındaki "esneklik" çift yönlü bir özellik taşımaktadır. Çalışan açısından çalışma zamanını ve mekânını belirleme olanağı sağlayabilmekte, ancak aynı zamanda düzenli gelir, sosyal güvenlik ve istihdam devamlılığı gibi geleneksel çalışma ilişkisine bağlı korumaların azalmasına yol açabilmektedir. Aydoğan'ın (2024, ss. 105–108) Türkiye'deki web tabanlı platform çalışanlarına ilişkin bulguları, özerklik arayışına rağmen iş üzerindeki kontrol kaybı, yabancılaşma, gelir düzensizliği ve güvencesizlik deneyimlerinin ortaya çıkabildiğini göstermektedir.

Bu güvencesizlik, platform çalışanının hukuki statüsüyle doğrudan ilişkilidir. Platform şirketleri çoğu durumda kendilerini işveren değil, arz ile talebi buluşturan aracılar olarak konumlandırmaktadır. Buna karşılık çalışanların görev dağılımı, performansı ve platformda kalmaya devam edip edemeyeceği dijital sistemler tarafından önemli ölçüde belirlenebilmektedir. Kaya (2026, ss. 147–149), bu nedenle platform çalışanının görünürde bağımsız çalışan olarak tanımlanması ile fiilen platforma bağımlı biçimde çalışması arasında bir gerilim bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Algoritmik yönetim bu bağımlılığın teknolojik boyutunu oluşturmaktadır. Platformlar görevlerin dağıtılması, çalışanların sıralanması, performansın ölçülmesi ve kullanıcı değerlendirmelerinin iş süreçlerine dâhil edilmesi gibi geleneksel yönetsel işlevleri yazılım ve veri tabanlı sistemler aracılığıyla gerçekleştirebilmektedir. Aydoğan (2024, ss. 100–103) bu süreçleri puanlama, geri bildirim, platform içi mekanizmalar ve iş üzerindeki kontrol başlıkları altında incelemektedir.

Demir (2021) de gig ekonomisi ve algoritmik yönetimin Türkiye'deki platform işçiliği açısından önemini ortaya koymaktadır. Kaynağın tam metni bu çalışmanın hazırlık sürecinde erişilebilir olmadığı için Demir'e ilişkin atıflarda sayfa numarası kullanılmamıştır.

Türkiye'de dijital güvencesizliği yalnızca platform çalışanlarıyla sınırlandırmak doğru değildir. Bununla birlikte mevcut doğrulanmış kaynakların en güçlü ampirik kanıtı platform çalışanlarına ilişkin olduğundan, bu çalışmada Türkiye'ye ilişkin değerlendirme esas olarak bu grup üzerinden yürütülmektedir.

4.2. Dijital Beceri Açığı, Kurumsal ve Hukuki Sorunlar

Dijital dönüşüm, işgücünden beklenen becerileri de değiştirmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de dijital beceri açığının kapsamı ve farklı beceri düzeylerindeki dağılımına ilişkin güçlü bir niceliksel değerlendirme yapmak için mevcut kaynak seti yeterli değildir. Bu nedenle dijital beceri meselesi burada genel bir dönüşüm alanı olarak ele alınmakta; desteklenmeyen ayrıntılı sınıflandırma ve nedensel iddialardan kaçınılmaktadır.

Mevcut kaynakların çok daha güçlü biçimde ortaya koyduğu sorun kurumsal ve hukuki uyumsuzluktur. Platform ekonomisi klasik işçi–işveren ilişkisine dayanan çalışma hukukunun sınırlarını zorlamakta ve çalışanların hukuki statüsünün belirlenmesini güçleştirmektedir. Boyacı (2020, ss. 41, 76–77), dijital platform çalışanlarının bağımsız çalışan, işçi veya işçi benzeri üçüncü bir kategori içerisinde değerlendirilmesine ilişkin tartışmaları ve sosyal koruma sorunlarını ayrıntılı biçimde incelemektedir.

Bu statü belirsizliği yalnızca hukuki bir sınıflandırma sorunu değildir. Çalışanın işçi olarak mı yoksa bağımsız çalışan olarak mı kabul edildiği; ücret güvencesi, sosyal sigorta, iş sağlığı ve güvenliği, işsizlik koruması, örgütlenme ve toplu pazarlık gibi çok sayıda hakkın kapsamını doğrudan etkilemektedir.

Dijital platformların çalışma ilişkisine getirdiği bir diğer sorun, geleneksel bağımlılık ölçütünün teknolojik ortamda görünmezleşmesidir. Klasik çalışma ilişkisinde işverenin talimat verme ve denetleme yetkisi açık biçimde gözlenebilirken, platform çalışmasında aynı işlevler yazılım, puanlama sistemleri, kullanıcı değerlendirmeleri ve algoritmik görev dağılımı aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir. Kaya (2026, ss. 148–149), teknolojik kontrolün bağımlılık ilişkisinin yeni bir görünümü olarak değerlendirilmesine ilişkin tartışmayı ortaya koymaktadır.

Aydoğan (2024, ss. 74–80) da Türkiye bağlamında hukuki statü ve sözleşmelere ilişkin belirsizlikleri platform emeği literatürünün önemli tartışma alanlarından biri olarak ele almaktadır.

Bu çerçevede Türkiye açısından temel kurumsal sorunlardan biri, platform ekonomisinin teknolojik yenilik hızının çalışma hukukunun mevcut kategorilerinden

daha hızlı gelişmesidir. İşverenlik sorumluluğunun kimde olduğu, algoritmik kararların hangi ölçüde yönetsel talimat sayılacağı, işçinin performans verilerine nasıl erişebileceği ve platformdan çıkarılma kararlarının hangi ölçütlere dayanacağı giderek önem kazanmaktadır. Kaya (2026, ss. 165–166), platform çalışmasının özelliklerine uyarlanmış hukuki ve politik yaklaşımlara, güçlendirilmiş düzenleyici gözetim ve algoritmik şeffaflığa ihtiyaç bulunduğunu vurgulamaktadır.

Kurumsal sorunların bir diğer boyutu örgütlenmedir. Platform çalışanlarının farklı mekânlarda, farklı zamanlarda ve bireysel sözleşmeler altında çalışması geleneksel işyeri merkezli örgütlenme modellerini zorlaştırmaktadır. Boyacı'nın (2020) çalışmasının dijital emek platformları ile sendikalar arasındaki ilişkiyi merkezine alması da bu sorunun önemini göstermektedir.

Türkiye'de dijital emeğe ilişkin hukuki ve kurumsal sorunlar ücretli platform çalışanlarıyla sınırlı değildir. Sosyal medya kullanıcılarının içerikleri ve verileri üzerinden yaratılan ekonomik değerin dağılımı, veri mülkiyeti ve kullanıcı emeğinin karşılığı gibi konular daha geniş bir düzenleme alanına işaret etmektedir. Kol (2025, ss. 3–4) kullanıcı içeriklerinin ve verilerinin ticari süreçlere dâhil edilmesini el koyma/mülksüzleştirme ve yabancılaşma ekseninde tartışmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye'de dijitalleşmenin emek piyasalarına etkisi iki farklı ancak bağlantılı düzeyde ortaya çıkmaktadır. Birinci düzey, gelir karşılığı çalışan platform işçilerinin algoritmik yönetim, hukuki statü, gelir güvenliği ve sosyal koruma sorunlarıdır. İkinci düzey ise kullanıcıların veri ve içerik üretiminin ekonomik değere dönüştürülmesiyle ortaya çıkan görünmez emek ve değer paylaşımı sorunlarıdır.

5. TARTIŞMA

Dijitalleşmenin emek süreçleri üzerindeki etkileri birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan dönüşümün yalnızca teknolojik yenilik veya yeni iş modellerinin yaygınlaşması olarak açıklanamayacağı görülmektedir. Dijital platformların yükselişi, veri temelli birikim, algoritmik yönetim, kullanıcı emeğinin metalaştırılması ve çalışma risklerinin çalışanlara aktarılması emek-sermaye ilişkisinin dijital teknolojiler aracılığıyla yeniden örgütlendiğini göstermektedir.

Doğrulanmış kaynakların ortaklaştığı temel nokta, dijital ekonominin emek ile sermaye arasındaki ilişkiyi ortadan kaldırmaktan ziyade bu ilişkiyi daha parçalı, veri yoğun ve kimi durumlarda daha az görünür hâle getirmesidir. Sevgi (2021, s. 23) kullanıcı emeğinin sermaye birikimiyle ilişkisini karşılıksız emek üzerinden tartışırken, Aydoğan (2024, ss. 45–55) ücretli platform emeğinde maliyet dışsallaştırması, veri tekelleşmesi, algoritmik yönetim ve güvencesizleşmeyi öne çıkarmaktadır.

5.1. Dijitalleşme ve Emek–Sermaye İlişkisinin Dönüşümü

Dijital kapitalizmin emek-sermaye ilişkisi üzerindeki temel etkisi, değer üretiminin mekânsal ve zamansal sınırlarını genişletmesidir. Geleneksel sanayi kapitalizminde üretim büyük ölçüde işyeri ve çalışma zamanı içerisinde örgütlenirken, dijital ekonomide kullanıcı faaliyetleri, veri üretimi, çevrimiçi etkileşim ve platform tabanlı işler ekonomik değer yaratımının parçaları hâline gelmiştir.

Sevgi'nin (2021, s. 21) çalışması bu dönüşümü kullanıcı emeği üzerinden açıklamaktadır. Kullanıcıların sosyal medya platformlarında içerik üretmeleri ve diğer içeriklerle etkileşime girmeleri ekonomik değer yaratmakta; bu değer medya şirketleri tarafından metalaştırılarak sermaye birikimine dâhil edilmektedir.

Parlak'ın (2020) kullanıcı metası yaklaşımı da bu sürecin önemli bir boyutunu ortaya koymaktadır. Sosyal medya kullanıcısı aynı anda içerik üreticisi, tüketici ve verileri ekonomik olarak işlenebilen bir unsur hâline gelmektedir.

Buna karşılık platform işçiliğinde emek-sermaye ilişkisi daha doğrudan görünmektedir. Aydoğan'ın (2024, ss. 105–108) çalışması, platformların çalışanlara esneklik ve mekânsal bağımsızlık sunabilmesine rağmen bu yapının iş üzerindeki kontrol kaybı, yabancılaşma ve gelir düzensizliği gibi sonuçlar yaratabildiğini göstermektedir.

Bu açıdan bakıldığında dijital kapitalizmin özgünlüğü, klasik emek-sermaye ilişkisini ortadan kaldırmasından değil, onu farklı teknolojik ve kurumsal biçimler içerisinde yeniden üretmesinden kaynaklanmaktadır. Emek sürecinin yönetimi yazılım, algoritma ve veri analitiği aracılığıyla gerçekleştirilebilmekte; ekonomik riskler platformdan çalışana aktarılabilmekte ve kullanıcı faaliyetleri ücretli çalışma ilişkisi dışında ekonomik değere dönüştürülebilmektedir.

5.2. Dijital Sömürünün Özgün Niteliği

Dijital sömürünün özgün niteliği, tek bir emek ilişkisine veya tek bir sömürü mekanizmasına indirgenememesidir. Platform kapitalizmi içerisinde ücretli platform emeği, kullanıcı emeği, veri üretimi, duygusal katılım ve dikkat ekonomisi farklı biçimlerde ekonomik değer üretmektedir.

Kullanıcı emeğinde sömürünün temel özelliklerinden biri görünmezliktir. Kullanıcılar sosyal medya veya diğer dijital platformlarda içerik üretirken, paylaşırken veya etkileşimde bulunurken bu faaliyetleri çoğu zaman çalışma olarak değerlendirmemektedir. Buna karşın kullanıcı faaliyetlerinden ortaya çıkan içerik ve veri platformların ekonomik faaliyetleri açısından değer taşımaktadır. Sevgi (2021, s. 23) bu durumu kullanıcıların bilinçli veya bilinçsiz olarak karşılığı ödenmeyen emek üretmesi üzerinden açıklamaktadır.

Kol'un (2025, ss. 195–196) çalışması ise görünmez sömürünün duygusal ve öznel boyutlarını ortaya koymaktadır. Viral reklam süreçlerinde kullanıcıların duygu, empati ve dikkatlerinin ekonomik değer yaratma süreçlerine dâhil edildiği; kullanıcı

emeği ve verilerinin baskı, el koyma ve yabancılaşma süreçleriyle ilişkilendirilebildiği gösterilmektedir.

Ücretli platform emeğinde özgünlük büyük ölçüde algoritmik yönetim ve risklerin dışsallaştırılmasında ortaya çıkmaktadır. Aydoğan'ın (2024, ss. 100–108) çalışması platform emeğinde algoritmik yönetimin çalışan özerkliğini sınırlandırabildiğini; iş üzerindeki kontrol, puanlama ve kişisel olmayan yönetim mekanizmalarının güç asimetrisini artırabildiğini göstermektedir.

Dijital sömürünün bir başka özgün yönü formel bağımsızlık ile fiilî bağımlılık arasındaki gerilimdir. Kaya (2026, ss. 147–149), çalışanların bağımsız yüklenici olarak sınıflandırılmasına rağmen algoritmik kontrol ve ekonomik bağımlılık altında çalışabilmelerinin klasik işçi–bağımsız çalışan ayrımını zorlaştırdığını göstermektedir.

Bu çerçevede dijital sömürünün özgünlüğü dört unsurun birleşiminde aranabilir: karşılıksız kullanıcı faaliyetlerinin ekonomik değere dönüştürülmesi, veri üzerindeki mülkiyet ve kontrolün platformlarda yoğunlaşması, algoritmik yönetim aracılığıyla emek sürecinin denetlenmesi ve ekonomik risklerin çalışanlara aktarılması.

5.3. Türkiye Açısından Ekonomi-Politik Çıkarımlar

Türkiye açısından dijitalleşmenin emek piyasalarına etkisi, platform ekonomisinin sunduğu yeni çalışma olanakları ile bu çalışma biçimlerinin yarattığı güvencesizliklerin birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Aydoğan'ın (2024, ss. 105–108) saha araştırması, Türkiye'de web tabanlı platform çalışanlarının özerklik beklentileriyle platform çalışmasına yönelebilmelerine rağmen uygulamada iş üzerindeki kontrol kaybı, yabancılaşma, gelir belirsizliği ve güvencesizlik yaşayabildiklerini ortaya koymaktadır.

Boyacı'nın (2020, ss. 40, 76–77) çalışması da platform çalışanlarının geleneksel iş ilişkisinin sağladığı korumaların dışında kalabilmesinin önemli sonuçlar yarattığını göstermektedir. Özellikle sosyal koruma ve gelir güvencesi risklerinin çalışanlara aktarılması, platformların işverenlik sorumluluklarının sınırlarının yeniden tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

Türkiye açısından temel hukuki sorun çalışanların statüsünün nasıl belirleneceğidir. Kaya (2026, ss. 147–149), platform çalışanlarının bağımsız yüklenici olarak sınıflandırılmasına rağmen algoritmik kontrol ve ekonomik bağımlılık altında çalışabilmelerinin klasik bağımlılık ölçütlerini zorladığını göstermektedir.

Algoritmik şeffaflık da temel bir politika alanı olarak öne çıkmaktadır. Çalışanın hangi ölçütlerle değerlendirildiğini, görevlerin nasıl dağıtıldığını, puan sistemlerinin nasıl işlediğini ve otomatik kararların hangi verilere dayandığını bilmemesi taraflar arasındaki bilgi asimetrisini güçlendirmektedir. Kaya (2026, ss. 165–166),

algoritmik şeffaflığın çalışma yönetişimine dâhil edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu nedenle Türkiye açısından düzenleyici çerçevenin çalışan statüsü, sosyal koruma, algoritmik şeffaflık ve örgütlenme başta olmak üzere yeni çalışma biçimlerinin özelliklerini dikkate alması gerekmektedir.

Türkiye açısından ikinci ekonomi-politik mesele dijital kullanıcı emeğinin ekonomik değeri ve bu değerin kimler arasında paylaşıldığıdır. Sevgi (2021, s. 21) ve Kol (2025, ss. 195–196), sosyal medya kullanıcılarının içerik, veri ve etkileşimlerinin ekonomik değer üretimine dâhil edilebildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte mevcut kaynaklardan hareketle Türkiye'de tüm dijital kullanıcıların veya tüm platform çalışanlarının aynı ölçüde sömürüldüğü yönünde genelleyici bir sonuca ulaşmak doğru değildir. Platform türleri, çalışma biçimleri, gelir bağımlılığı ve bireysel deneyimler farklılaşmaktadır. Bu nedenle ekonomi-politik değerlendirme dijital emeğin heterojen yapısını dikkate almalıdır.

6. SONUÇ

Dijitalleşme, emek süreçlerini ve kapitalist birikim mekanizmalarını önemli ölçüde dönüştürmektedir. Bununla birlikte bu dönüşüm, emek-sermaye ilişkisinin temel mantığının ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Çalışmanın genel değerlendirmesi, dijital kapitalizmin klasik mülkiyet, kontrol ve değer yaratma ilişkilerini yeni teknolojik araçlar üzerinden yeniden örgütlediğini göstermektedir. Dijital platformlar, algoritmalar ve veri tabanları yeni üretim araçları hâline gelirken emek süreci fiziksel işyerinin sınırlarını aşarak çevrimiçi platformlara, kullanıcı faaliyetlerine ve veri üretimine kadar genişlemektedir.

Bu dönüşümün en belirgin sonuçlarından biri, emek ile tüketim arasındaki sınırların giderek bulanıklaşmasıdır. Sosyal medya kullanıcıları içerik üretme, paylaşma ve diğer kullanıcılarla etkileşim kurma yoluyla ekonomik değere dönüşebilen faaliyetlerde bulunmaktadır. Sevgi (2021, ss. 21, 23), kullanıcıların yarattıkları değerin medya şirketleri tarafından metalaştırılarak sermaye birikimine dâhil edildiğini ve kullanıcı emeğinin karşılıksız biçimlerinin dijital ekonomide önem kazandığını göstermektedir.

Çalışmanın ikinci temel sonucu, platform kapitalizminin veri ve algoritmik yönetim üzerinden özgün kontrol mekanizmaları geliştirdiğidir. Platformlar yalnızca iş ve müşteri eşleştiren teknolojik aracılar değildir; aynı zamanda çalışan ve kullanıcı faaliyetlerinden elde edilen verileri toplayan, işleyen ve karar süreçlerinde kullanan ekonomik yapılardır. Aydoğan'ın (2024, ss. 45–55) Türkiye'de web tabanlı platform çalışanlarına ilişkin araştırması, emek maliyetlerinin dışsallaştırılması, veri tekelleşmesi ve algoritmik yönetim ile güvencesizleşme ve parçalanmayı platform çalışma rejiminin temel mekanizmaları olarak ortaya koymaktadır.

Dijital sömürünün özgünlüğü de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Geleneksel ücret ilişkisine dayanan sömürü biçimleri varlığını sürdürürken buna kullanıcı verisinin metalaştırılması, görünmez emek, dikkat ve duygusal katılımın ekonomik değere dönüştürülmesi ve algoritmik kontrol gibi mekanizmalar eklenmektedir. Kol'un (2025, ss. 3–4, 195–196) çalışması kullanıcı emeği ve verilerinin el koyma ve yabancılaşma süreçleriyle ilişkisini ve viral reklamlar bağlamında duygusal katılımın ekonomik değer üretimine dâhil edilmesini göstermektedir.

Türkiye açısından bakıldığında dijitalleşmenin emek piyasalarındaki önemli sonuçları platform çalışmasıyla birlikte hukuki statü belirsizliği, sosyal koruma sorunları, gelir güvencesizliği ve algoritmik denetimin güçlenmesidir. Boyacı (2020, ss. 40–41, 76–77), platform çalışanlarının hukuki statüsünün sosyal güvenlik ve gelir güvencesi bakımından önemli sonuçları bulunduğunu göstermektedir. Kaya (2026, ss. 147–149) ise çalışanların sözleşmede bağımsız yüklenici olarak tanımlanmalarına rağmen platformlar tarafından yoğun teknolojik ve algoritmik kontrole tabi olabilmelerinin klasik bağımlılık ölçütlerini zorladığını ortaya koymaktadır.

Bu değerlendirmeler, Türkiye'de dijital emek politikalarının yalnızca teknolojik yenilik ve dijital sektörlerin büyümesi perspektifinden ele alınmasının yetersiz olduğunu göstermektedir. Platform çalışanlarının hukuki statüsünün fiilî çalışma koşulları dikkate alınarak değerlendirilmesi, sosyal korumanın yeni çalışma biçimlerini kapsayacak şekilde geliştirilmesi, algoritmik karar süreçlerinde şeffaflığın artırılması ve çalışanların örgütlenme olanaklarının güçlendirilmesi temel politika alanları olarak öne çıkmaktadır. Kaya'nın (2026, ss. 165–166) değerlendirmeleri de platform çalışmasının yeni hukuki ve düzenleyici yaklaşımlar gerektirdiğini göstermektedir.

Sonuç olarak dijitalleşmenin emek açısından yarattığı temel sorun teknoloji kullanımının kendisinden değil, teknolojinin hangi mülkiyet ve güç ilişkileri içerisinde kullanıldığından kaynaklanmaktadır. Dijital platformlar yeni çalışma ve gelir olanakları sunabilmekte, ancak aynı zamanda ekonomik riskleri çalışanlara aktarabilmekte, iş süreçlerini algoritmik olarak denetleyebilmekte ve kullanıcı faaliyetlerini ekonomik değere dönüştürebilmektedir. Bu nedenle dijital kapitalizmin ekonomi-politik analizi açısından temel soru teknolojinin ne kadar geliştiğinden çok, yaratılan ekonomik değerin, risklerin, mülkiyetin ve karar alma gücünün emek ile sermaye arasında nasıl dağıldığıdır. Çalışmanın ulaştığı temel sonuç, dijitalleşmenin kapitalist emek-sermaye ilişkisini ortadan kaldırmadığı; aksine bu ilişkiyi daha veri yoğun, daha parçalı ve bazı boyutlarıyla daha az görünür bir yapıda yeniden ürettiğidir.

KAYNAKÇA

Aydoğan, E. (2024). Digital work in the age of precarity: A case study of web-based platform workers in Turkey (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Boyacı, N. B. (2020). Dijital emek platformları ve sendikalar. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi.

Demir, H. (2021). Gig ekonomisi ve algoritmik yönetim: Türkiye'de platform işçiliği üzerine bir inceleme. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Dergisi, 12(2), 145–169.

Fuchs, C. (2014). Digital labour and Karl Marx. New York, NY: Routledge.

Kaya, Z. (2026). Dijital emek platformları ve platform çalışanlarının çalışan statüsünün değerlendirilmesi. Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi, 7(1), 146–166. https://doi.org/10.62001/gsijses.1854637

Kol, Y. (2025). Ekonomi politik perspektifinde dijital emek sömürüsü: Viral reklam örneklerine yönelik eleştirel bir söylem analizi (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

Lazzarato, M. (1996). Immaterial labor. In P. Virno & M. Hardt (Eds.), Radical thought in Italy: A potential politics (pp. 133–147). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Marx, K. (2020). Kapital: Birinci cilt (M. Selik, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap. (Orijinal eser 1867'de yayımlanmıştır).

Parlak, M. O. (2020). Dijital dünyada emek-sermaye ilişkisi ve kullanıcı metasının oluşumu. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(18), 127–147.

Sevgi, H. (2021). Dijital ağlarda kullanıcı emeği ile sermaye birikimi arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi. Emek Araştırma Dergisi, 12(19), 21–36.

Srnicek, N. (2016). Platform capitalism. Cambridge, UK: Polity Press.

Terranova, T. (2000). Free labor: Producing culture for the digital economy. Social Text, 18(2), 33–58.

Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. New York, NY: PublicAffairs.

BÖLÜM 29

Göçün Ticarileşmesi: Kavramsal Bir Yaklaşım

Ali İhsan Çelen[1]

[1] Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, 0000-0002-8009-3432

Giriş

21. yüzyılda göç, bilinen yaklaşımlar ve sıradan teorilerin ötesinde farklı boyutlara genişleyen ve farklı dinamiklerden beslenen bir olguya dönüşmüştür. İklim değişikliği tartışmaları, ülkelerin demografik eğilimleri, küresel ekonomik krizler ve bu krizlere bağlı iş kayıpları, dünyada halen devam eden kronik çatışmalar ve siyasi gerilimler, küresel pandemi, dijitalleşmeye bağlı yükselen göçebelik ve sanal göç ağları, göçün güvenlikleştirilmesi ve dışsallaştırma politikaları, beşerî sermayenin artan önemi, göçün feminenleşmesi, göçün siyasallaştırılması ve diplomasi boyutu, çoklu kriz sarmalı ve açlık olgusunun önemini koruması vb. dinamikler bunlardan bazılarıdır. Bu dinamiklerden birini de göçüm ticarileşmesi ve/veya ticarileşen göç olgusu oluşturmaktadır.

Ticarileşen göç, özünde göçün bugüne kadar ele alınan boyutlarından farklı olarak göçmenlerin ve göçmen hareketliliğinin kâr amaçlı özel aktörler, aracılar, şirketler vb. aktörler tarafından bir pazar haline dönüştürülmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla günümüzde göç sadece bireysel bir yer değiştirme hareketinden öte küresel düzeyde milyarlarca insanı yakından ilgilendiren bir endüstriye dönüşmüştür.

Dolayısıyla kitabın bu bölümünde çok bilinenin aksine göçün ticari boyutu; kavramsal, temel aktörler, fırsat ve tehditler, ticarileşmenin yönetimi ve politika önerileri düzeyinde ele alınacaktır.

Göç Olgusunda Ticarileşme

BM verilerine göre (BM, 2000; UN, 2026a) günümüzde 281 milyondan fazla uluslararası göçmen bulunmaktadır. Bu rakam yüzyılın başından bu yana istikrarlı bir şekilde artmıştır. Aynı zamanda dünya nüfusuna (+%30) kıyasla iki kat daha hızlı (%62) bir artış anlamına gelen bu sayı her geçen gün artma eğilimini sürdürmektedir. Nitekim 2000'li yılların başında 173 milyon düzeyinde olan uluslararası göçmen sayısı (dünya nüfusunun yaklaşık %2,8'i) 2025 yılında 304 milyon (dünya nüfusunun yaklaşık %4'ü) düzeyine ulaşmıştır. Yine 2000'li yılların başında 21,1-22,3 milyon düzeyinde olan zorla yerinden edilmiş kişi sayısı 2025 yılında 117,8 milyon seviyesine yükselmiştir.

Bu süreçte *göçün ticarileşmesi (commercialization of migration)* kavramı çoğu zaman göç endüstrisi (migration industry) kapsamında değerlendirilmektedir. Göç endüstrisi kavramı ilk kez göç araştırmacısı Nyberg Sørensen ve Gammeltoft-Hansen (2002) tarafından kavramsallaştırılmış ve göçmenlerin hareketliliğini kolaylaştıran, yönlendiren veya kontrol eden kâr amaçlı ticari aktörleri, aracıları ve kurumları tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır (Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012).

Ticarileşme boyutu ise göç sürecinin temel bir insan hakkı veya sosyal olay olmaktan çıkarılıp, her aşamasında (vize, seyahat, barınma, danışmanlık, uyum) ekonomik değer üretilen bir pazar formuna evrilmesini ifade etmektedir (Spener,

2009). Bu yönüyle gerek endüstriyel bağlamda gerek ticarileşme bağlamında kullanılan kavramlar, özellikle göç sosyolojisi ve uluslararası iktisat literatüründe insan hareketliliklerinin meta haline dönüştürülmesini, kurumsallaştırılmasını ve kar odaklı bir sektöre evrilmesini ifade etmektedir (Koç & Mercan, 2025).

Bu kapsamda 21. yüzyılda göç, ulusal ve uluslararası düzeyde işleyen bir iş piyasası haline gelmiştir. Nitekim göçmenlerin yer değiştirme arzusu ile devletlerin göç hareketliliğini yönetme çabalarından kazanç elde eden gerek legal gerek illegal boyutta pek çok yeni iş fırsatı ortaya çıkmıştır. Bu işleyişte küresel düzeyde göç hareketliliklerini kolaylaştırmak ya da kısıtlamak amacıyla ödenen parasal miktarlara bağlı olarak varlıklarını ortaya koyan ve sürdüren çok çeşitli aktörler türemiştir. Uzmanlaşmış nakliye şirketleri, vize kolaylaştırma acenteleri, işgücü temin eden aracılar, güvenlik yüklenicileri, insan kaçakçıları, sivil toplum kuruluşları vb. aktörler göç veren, transit konumda olan ve göç alan ülkelerde varlık (Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012) gösterir hale gelmiştir.

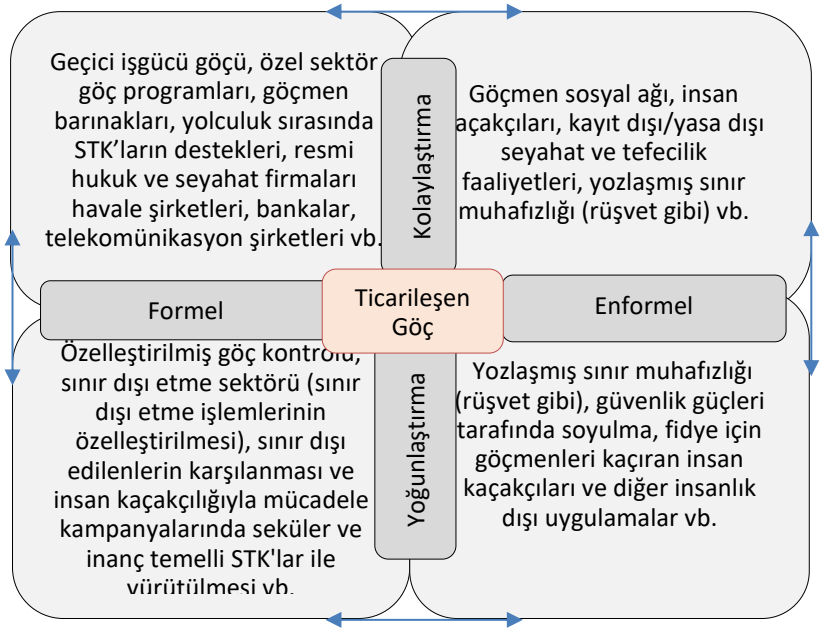
Ticarileşme sürecinde özellikle; *göç piyasaları/pazarları (migrant markets), göç işleri (migrant business), göç sektörleri (migrant sectors)* vb. kavramlara daha fazla yer verilmektedir. *Göç piyasaları* daha çok hareketliliği talep eden taraf/taraflar ile bu talebi karşılayan taraf/tarafları tanımlamak için kullanılırken *göç pazarları* bu alışverişteki kazanç yönünü oluşturmaktadır. *Göç sektörü* ise ticarileşmenin getirdiği iş fırsatları anlamında değerlendirilmektedir (Oomkens & Kalir, 2020). Kavramların en temel yönünü ise ticarileşmenin formel ve/veya enformel boyutta gerçekleşebilmesi oluşturmaktadır. Nitekim süreç; kamu, kamu-özel, özel alanda kişilerin, kurumların ya da STK'ların gelir/kar elde etme temelli amaçları ile şekillenmektedir.

Öte yandan ticarileşmeyi kapsayan bir diğer kavram ise *altyapı (infrastructure)* kavramıdır. Genellikle hareketlilik için gerekli olan mimari yapılar kapsamında ele alınan altyapı yaklaşımı; mallar, veriler veya insanlar gibi her türlü nesnenin akışını kolaylaştıran maddi sistemler kapsamında tanımlanmıştır. Özellikle göç çalışmalarında büyük ölçüde göçü şekillendiren istikrarlı sosyo-maddi düzenlemeler ile özdeşleştirilmiştir. Nitekim havaalanları, gözaltı merkezleri, tesisler vb. son derece katmanlı güç geometrileri ve hiyerarşilerini ortaya koyan, resmi kontrol ve seçicilik mantığı ile çalışan yapıları ifade etmektedir. Aracılık faaliyetleri kapsamında devlet temel aktör iken devlet dışı aktörler, ajanslar, gayri resmi aracı kurumlar ve kaçakçılar da bu işleyişin içinde yer alabilmektedir. Bu yönüyle ticarileşmede altyapılar sadece göçü kolaylaştırmakla kalmayıp onu durdurabilen, engelleyebilen veya potansiyel göçmenleri diğer göç stratejilerine başvurmaya zorlayan yapılar şeklinde de görülebilmektedir (Jung & Buhr, 2021).

Ticarileşmenin Temel Formları ve Aktörleri

Ticarileşen göç bireylerin; özellikle uluslararası hareketlerini kolaylaştıran, organize eden ve süreçten kar elde eden aracı kurumları, özel istihdam bürolarını, yasal/yasal olmayan ağları, finansal kuruluşların bütününü ifade etmek için

kullanılmaktadır. Bu yönüyle ticari göç pasaport ve vize işlemlerinin ötesinde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşen hareketliliklerin entegrasyonunu sağlayan aracılık ağını da kapsamaktadır. Nitekim formel boyutta geçici işgücü göçleri, özel sektör göç programları, göçmen barınakları, yolculuk sırasında STK'ların destekleri, resmi hukuk ve seyahat firmaları havale şirketleri, bankalar, telekomünikasyon şirketleri vb. aktörlerin yanı sıra özelleştirilmiş göç kontrolü, sınır dışı etme sektörü (sınır dışı etme işlemlerinin özelleştirilmesi), sınır dışı edilenlerin karşılanması ve insan kaçakçılığıyla mücadele kampanyalarında seküler ve inanç temelli STK'lar ile yürütülmesi vb. aktörler etkili olmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Göç Endüstrisinin Temel Boyutları

Kaynak**:** Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Enformel boyutta ise göçmen sosyal ağı, insan kaçakçıları, kayıt dışı/yasa dışı seyahat ve tefecilik faaliyetleri, yozlaşmış sınır muhafızlığı (rüşvet gibi) vb. aktörlerin yanı sıra güvenlik güçleri tarafından soyulma, fidye için göçmenleri kaçıran insan kaçakçıları ve diğer insanlık dışı uygulamalar vb. etkili olmaktadır.

Formel Ticarileşme Formları:

— *Danışmanlık Piyasaları ve Kurumlar Nezdinde Küresel Mobilite:* Çokuluslu şirketlerin çalışan transferleri, uluslararası tayinler, yasal çalışma ve oturum izni süreçlerinin kurumsal olarak yönetilmesi vb. formlarında görülmektedir. Uluslararası denetim ve danışmanlık devleri

ve küresel hukuk büroları bunlara örnek olarak gösterilebilmektedir (Castles, Haas, & Miller, 2014). Örneğin; PwC, EY, Deloitte, KPMG vb. firmalar bu kapsamda değerlendirilmektedir.

- *Dış Kaynaklı Hizmet Sağlayıcıları ve Vize Bürokrasisi*: Devletlerin konsolosluk yükünü hafifletme veya doğrudan gelir elde etme amacı taşımaktadır. Temelde; vize, ön eleme ve başvuru süreçlerinin özel şirketler aracılığı ile yerine getirilmesi amacıyla sunulan hizmetler bu gruba devredilmiştir. Özellikle *koordinasyon ücretleri* devasa bir pazar yaratmaktadır. VFS Global, iDATA, TLScontact gibi uluslararası aracı konsolosluk hizmet sağlayan firmalar bunlardan bazılarıdır (Bigo, 2002). *Bürokratik dışsallaştırmalar ve özelleştirmeler (outsourcing/privatization of border management*) kapsamında da uygulanabilmektedir. Nitekim devletler vize süreçlerini, sınır güvenliklerini ve mülteci barındırma hizmetlerini özel şirketlere devrederek kamu-özel ortaklık yapılarına (Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012) başvurabilmektedirler. AB-Frontex işbirliği en bilinen örneklerden biridir.

- Örneğin AB sınırlarını kontrol etme ve bu konumu güçlendirme amacıyla Frontex EU ile anlaşmıştır. Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı olarak kurulan Frontex, AB'nin dış sınırlarının yönetiminde merkezi bir öneme sahiptir. Özellikle Frontex' in sahip olduğu teknolojik donanımı; çeşitli arazi ve ortamlarda sınır gözetimi, tespiti ve müdahale yeteneklerini geliştirmek üzere tasarlanmış çok çeşitli bu son teknolojileri kapsamaktadır. Gelişmiş kameralar, termal görüntüleme sistemleri, radar sensörleriyle donatılmış İnsansız Hava Araçları (İHA), dronelar, yüksek çözünürlüklü gözlem uyduları, parmak izi tarayıcıları, yüz tanıma sistemleri ve diğer biyometrik kimlik doğrulama teknolojileri, belge sahteciliğini önlemek amaçlı geliştirilen teknolojiler bunlardan bazılarıdır (Frontex, 2026).

- *Uluslararası Aracı Acenteler ve Eğitim Göçü*: Özellikle lisans ve lisansüstü eğitimini yurtdışında almak isteyen öğrencilere yönelik sunulan hizmetleri kapsamaktadır. Dil okulu, lisans/lisansüstü programlara yerleştirme ve kayıt süreçlerinin ticari bir hizmete dönüştürülmesi konuludur. Uluslararası eğitim danışmanlık firmaları, küresel öğrenci yerleştirme acenteleri ve yabancı öğrenci harçlarına ekonomik olarak bağımlı hale gelen özel/devlet üniversiteleri (Altbach & Knight, 2007) bunlardan bazılarıdır.

- *Oturum (Altın Vize/Golden Visa Uygulamaları) ve Yatırım Yoluyla Vatandaşlık*: Bu hareketlilik türünde; gayrimenkul alımı başta olmak üzere devlet tahvili veya doğrudan yatırım karşılığında yasal olarak hızlı

oturum veya pasaport hakkı hizmetleri sunulmaktadır. Gayrimenkul geliştirme şirketleri, lüks konut inşaat firmaları, yatırım danışmanlığı aracı kurumları ve bu programları tasarlayan ulus-devletlerin ilgili bakanlıkları en temel aktörler arasındadır (Shachar, 2018).

Enformel Ticarileşme Formları:

— *Enformel Göç Aracılığı ve İnsan Kaçakçılığı Ağları (People Pushers)*: Bu kapsamda faaliyet gösteren aktörler çoğunlukla resmi sınırların kapatılması veya şartların ağırlaştırılması ile devreye giren gayri resmî aracı ağlarını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bireylerin çaresizliği doğrudan rasyonel bir ticari meta haline dönüştürülmektedir. Sınır geçişleri, sahte belgelerin temini, güzergâh rehberliği, lojistik destek vb. hizmetler tamamen piyasa kurallarına göre işletilmekte ve fiyatlandırılmaktadır. En çok Akdeniz-Ege üzerinden Avrupa'ya geçmeye çalışan düzensiz göçmenlerin kullandığı *kurye ve kılavuz (smuggling networks)* ağları şeklinde görülmektedir. Bu ağlar; şişme bot satan yerel tedarikçilerden, sahte pasaport basan enformel matbaalara, arazi araçlarıyla insan taşıyan şoförlerden deniz motorcularına kadar geniş bir *değer zinciri (value chain)* kapsamında işlemektedir. Sunulan hizmetin bedeli ise riskin boyutuna göre değişmektedir (Koser, 2009; Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012).

— *Enformel Emek Piyasaları ve Taşeronlaşma*: Sermaye sahiplerinin, yasal statüsü olmayan veya zayıf olan göçmen emeğini esnek ve ucuz bir kâr alanı olarak görmesi, enformel emek piyasalarının büyümesinde ve taşeron ilişkilerin yükselmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu forma göre ticarileşme, sadece hareketlilik sürecinde değil varış ülkesinde de enformel dinamikler üzerinden devam etmektedir. Kayıt dışı istihdam, asgari ücret altı ödemeler, güvencesiz çalışma koşulları ve bu süreçten komisyon alan enformel iş bulma aracıları (dayıbaşı sistemi, yerel komisyoncular) en bilinenleridir. Örneğin tarım sektöründe mevsimlik işçi olarak çalışan göçmenlerin durumu veya tekstil atölyelerinde sigortasız çalıştırılan mülteciler bunlardan bazılarıdır. Göçmen işçilerin yerel aracılar tarafından bir anlamda pazarlanması ve her bir işçi ücretinden enformel kesintiler yapması temel uygulamalardandır. Bu tür piyasalarda göçmen hem düşük ücrete mahkûm edilmekte hem de gayri resmî istihdam zincirinin tükettiği ekonomik bir nesneye dönüşmektedir (Ayyıldız, 2023; Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012).

— *Enformel Finans ve Havala (Hawala / Informal Value Transfer Systems) Mekanizmaları*: Göçmenlerin seyahat finansmanının sağlaması, *ailelerine para göndermesi (remittance)* veya borçlarını ödemesi süreçlerinin formel bankacılık sisteminin dışında gerçekleştirilmesi işlemidir. Bu kapsamdaki hizmetler özellikle yasal statüsü olmayan veya

banka hesabı açamayacak durumda olan göçmenler için enformel bir finans ağı oluşturmaktadır. Devlet denetiminden uzak gerçekleştiği için yüksek transfer komisyonları ve kur farkı vurgunları kazanca dönüştürülmektedir. Bu kapsamda örneğin Orta Doğu ve Asya kökenli göç hatlarında yaygın olarak kullanılan bu sistem en bilinenidir. Sistemde göçmen, ülkesindeki veya hedef ülkedeki bir aracıya nakit para vermekte aracı, şifreli bir kod veya telefon temasıyla hedef ülkedeki (veya menşe ülkedeki) ortağına paranın ödenmesini sağlamaktadır. Burada ticarileşme enformel ağda riskin boyutuna göre (kriz ve göç yoğunluğuna göre) fahiş transfer komisyonları (marjlar) ile gerçekleşmektedir. Örneğin Erbil/İstanbul/Atina-Avrupa göç yollarının artan karmaşıklığı ve tehlikeleri, özellikle insan kaçakçıları tarafından dolandırılma veya güvenlik güçleri tarafından soyulma riski, kişiler arası güvene dayanan geleneksel para transferi sistemi *havala* sistemine dayalı gayri resmi bir bankacılık sistemine olan bağımlılığı her geçen gün arttırmaktadır (Journalismfund Europe, 2023).

— *Barınma ve Gölge Konut Piyasaları*: Bu sistemde en temel insani ihtiyaç olan barınma enformelleşmektedir. Enformel kentleşme olarak da bilinen bu sistemde özellikle resmi kiralama piyasasına erişemeyen veya ikamet izni (kimlik) bulunmayan göçmenler, kentsel çöküntü alanlarında yaratılan enformel gayrimenkul piyasalarına mahkûm edilmektedir. Çoğunlukla depreme dayanıksız, yaşanmaz binalar (metruk binalar, bodrum katlar) çok yüksek fiyatlarla odalara bölünüp kiraya verilmektedir. Örneğin büyükşehirlerin merkez çeperlerindeki mahallelerde (örneğin İstanbul'un bazı eski semtlerinde veya büyük metropollerin mülteci mahallelerinde) ev sahipleri veya alt kiracılar (enformel emlakçılar), normal piyasa koşullarının çok üzerinde belirledikleri fiyatlarla, tek bir daireyi birden fazla göçmen aileye veya nüfusa yatak başı kiraya vermektedirler. Bu tür uygulamalar ile göç, kent yoksulluğu üzerinden ticarileştirilmekte ve rant kapısına dönüştürülmektedir (Ayyıldız, 2023, s. 169-170).

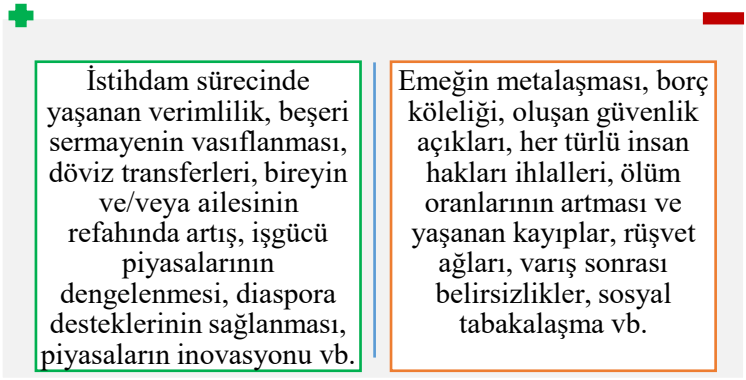
Bu yönüyle göçün ticarileşmesi enformel boyutta; insani dramları, yasal boşlukları ve devlet kontrollerini manipüle eden çok katmanlı bir gayri resmî ekonomi yaratmaktadır. Bu sistem insan kaçakçılığından enformel istihdama, gölge konut piyasasından alternatif finans sistemlerine kadar geniş bir yelpazede göçmeni ve temel haklarını, tüketilen ve kâr elde edilen bir ticari meta haline dönüştürmektedir.

Ticarileşmenin Potansiyel Fırsat ve Tehditleri

Göçün ticarileşmesi; menşe ülke, hedef ülke, bireyin kendisi ve/veya ailesi, sürecin işlemesinde etkili olan kurum ve kuruluşlar açısından farklı fırsat ve tehditleri de beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda özellikle istihdam sürecinde

yaşanacak olan verimlilik, beşerî sermayenin vasıflanması, döviz transferlerinin gerçekleşmesi, bireyin ve/veya ailesinin refahında artış, işgücü arzı ve talebi açısından piyasaların dengelenmesi, diaspora destekleri, piyasaların inovasyonu vb. fırsatların önemli faydalar sunması beklenmektedir.

Çoğunlukla formel formlarda şekillenmesi beklenen bu fırsat alanlarına karşılık enformel formlarda; emeğin metalaşması, borç köleliği, her türlü güvenlik açıkları ve insan hakları ihlalleri, aşırı ölüm oranları ve kayıplar, rüşvet ağlarının oluşması, hedef ülkeye varış gerçekleşse bile yaşanacak olan belirsizlikler ve sosyal tabakalaşma vb. beklenen etkiler ticarileşmenin en kötü yönlerini göstermektedir (Şekil 2).

Şekil 2: Ticarileşmenin Potansiyel Fırsat ve Tehditleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

Dolayısıyla ticarileşme fırsatlar boyutunda işlevsel, ekonomik ve pratik faydaları beraberinde getirmektedir. Nitekim aracı kurumlar insan hareketliliklerini optimize ederek ve ulus ötesi bağlantıları kolaylaştırarak önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Bu kapsamda örneğin bir göçmenin uluslararası sınırları aşarak göç etmesi; karmaşık düzeyde bürokratik, sosyolojik, hukuki hatta psikolojik belirsizlikler ve boşluklar ile şekillenecektir. Ancak aracı kurumlar, işe alım ajansları, hukuk danışmanları, göçmenlik danışmanları vb. aktörler söz konusu boşlukları ve belirsizlikleri giderici roller üstlenmektedirler (Heath & Schneider, 2021; IOM [Organization for Migration], 2021).

Örneğin göç endüstrisini kurumsallaştıran Filipinler Yurtdışı İstihdam İdaresi (POEA) aracılığı ile hemşireler, gemi adamları ve ev içi hizmet çalışanları küresel pazara entegre olmaktadırlar. Ülkeye giren işçi dövizleri, Filipinler GSYH'sinin yaklaşık %9-10'unu oluşturmaktadır. Güney Asya- Körfez Ülkeleri Koridoru (Nepal ve Hindistan) örneğinde olduğu gibi Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkelerinde (Katar, Suudi Arabistan, BAE) faaliyet gösteren devasa inşaat ve altyapı projeleri, Güney Asya'dan gelen göçmen emeğine dayanmaktadır. Bu kapsamda Nepal,

GSYH'sinin yaklaşık %26'ı işçi dövizlerine bağımlıdır. Bir diğer örnek ise Meksika-ABD koridorudur. Dünyanın en yoğun göç koridorlarından biri olan Meksika ABD koridoru hem yasal hem de yasa dışı kanallarda gerçekleşen devasa bir göç endüstrisine sahiptir. Dünya Bankası verilenine göre Meksika, Hindistan ve Çin'den sonra dünyada en fazla işçi dövizi elde eden ülkelerden biridir. Elde edilen miktarlar özellikle kırsal kesimlerde mikro işletmelerin kurulmasında ve tarımsal yatırımların finanse edilmesinde kullanılmaktadır (Hernández-Coss, 2005; Rodriguez, 2010; World Bank, 2023).

Tehditler boyutunda özellikle ticarileşmenin özünde kar güdüsü yer almakta insan güvenliği ise ikinci plana itilmektedir. Ayrıca göçmenlik sektörünün oluşturduğu muazzam sermaye, yönetici konumunda olan yapılar üzerinde önemli bir baskı oluşturmaktadır. Dolayısıyla ticari hale getirilmiş yollar yapısal kırılganlıkları kurumsallaştırmakta ve mağduriyetler için zemin hazırlamaktadır (Spener, 2009; Zolberg, 1989).

Bunun en bilinen örneklerinden birini göçmen kaçakçılığı oluşturmaktadır. Yasadışı işleyen bu sektör, günümüzde küresel düzeyde milyarlarca dolarlık hacme ulaşarak organize suç örgütlerinin en kazançlı yasa dışı sektörlerinden biri haline gelmiştir. Örneğin BM'ye göre küresel göçmen kaçakçılığı pazarının yıllık ekonomik büyüklüğü en az 5,5-7 milyar dolar arasındadır. En işlek rotalar Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ve Güney Amerika'dan ABD'ye uzanan koridorlardır. Sadece Akdeniz hakkında yaşanan deniz geçişlerinin hacmi yıllık 100 milyonlarca dolara denk gelmektedir. Ödenen paralar; gidilecek mesafeye, risk durumuna, sahte belge ihtiyacına ve ulaşım aracına göre farklılaşmaktadır. Özellikle son yıllarda bir şirket gibi çalışan ve entegre bir endüstriye dönüşen göçmen kaçakçılığında tedarik zinciri mantığı, sosyal medya, pazarlama portalları, finansal gizlilik ve kara para aklama özellikleri ön plana çıkmaktadır. Örneğin yerel müşteri bulan aracılar, güvenli konaklama sağlayan işletmeciler, sahte evrakçılar, sınır rehberleri, rüşvet ağırları ve lojistik sorumluları katmanlı bir hiyerarşi içerisinde çalışmaktadır. Ayrıca sosyal medya platformlarında kullanılan; ilanlar, fiyat listeleri ve başarılı geçiş videoları da etkili olmaktadır. Ayrıca ödemelerin takibini zorlaştırmak amacıyla geleneksel bankacılık yerine nakit para ödemeleri, Orta Doğu ve Asya'da yaygın olarak kullanılan havala sistemi ve kripto para birimleri tercih edilmektedir. Suçtan elde edilen devasa gelirler paravan nakliye, turizm veya dış ticaret şirketleri üzerinden yasal sistemlere sokularak aklanmaktadır (MDP [Migration Data Portal], UN, 2026b; UN, 2026c).

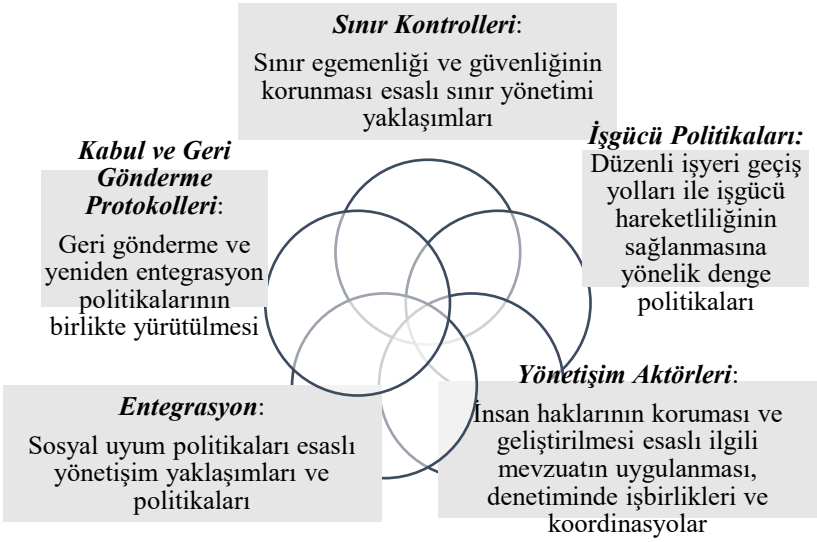
Örneğin Türkiye, coğrafi konumu nedeniyle dünyanın en kritik transit ve merkez üslerinden biri konumundadır. Suriye ve Afganistan başta olmak üzere Pakistan ve Irak gibi ülkelerden gelen göçmen akışı Türkiye üzerinden Ege Denizi rotasıyla Balkanlar-Avrupa bölgesine ulaşmaktadır. Bu koridor ile ilgili olarak yakın dönemde Türkiye'de yapılan MASAK destekli operasyonlarda tek bir şebekenin

ticari faaliyet görünümü altında 784 milyon liradan fazla parayı aklandığı tespit edilmiştir (DHA [Demirören Haber Ajansı], 2026; MDP, 2024).

Ticarileşmenin Yönetimi ve Politika Önerileri

21. yüzyılda göç akışlarının daha doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için uluslararası göçün tüm biçimlerinin ticarileşme ve göç endüstrisi açısından yeni iş fırsatları boyutunda değerlendirilmesi gerekmektedir. Böylece hükümetler, ticarileşmenin hangi yönde sürdürüleceği ve geliştirileceği konusunda farkındalık kazanacak dolayısıyla göç ve sınır politikalarının istenmeyen sonuçları önlenebilecektir. Bu süreçte insan haklarının güvence altına alınması ve demokratik açıkların önlenmesi adına dış kaynak kullanımı dikkatlice düzenlenmelidir. Düzensiz göçler açısından göç güvenliği endişelerinin ele alınması sürecinde göç endüstrisi aktörleri ile göçmenler arasında net bir ayrım gözetilmelidir (Nyberg-Sørensen & Gammeltoft-Hansen, 2012).

Ayrıca giriş noktalarını izlemek ve kaçakçılık ağlarıyla mücadele etmek için gelişmiş teknolojilerden faydanılması gerekmektedir. Örneğin biyometrik kimlik doğrulama, istihbarat paylaşımı, risk değerlendirme yaklaşımları bunlardan bazılarıdır. Aynı şekilde işgücü piyasalarının (arz-talep) dengelenmesi adına talepler uyumlu hale getirilmeli düzensiz ve kaçak girişleri önlemek için şeffaf vize çerçeveleri ve çalışma izinleri oluşturulmalıdır. Politikaların şekillenmesinde insan haklarının korunması ve geliştirilmesi özellikle mülteci ve sığınmacı statüsünde bulunan savunmasız gruplara yönelik politikalara ağırlık verilmesi büyük önem taşımaktadır. Göçmen olarak bulunan vatandaşların ev sahibi topluma entegrasyonunda dil eğitimi başta olmak üzere iş piyasalarına adil erişimlerine ve yurttaşlık programlarının uygulanmasına yönelik politikalara ağırlık verilmelidir. Bunun yanında yasal ikamet hakkı kazanamayan bireyler için güvenli, gönüllü geri dönüşler sağlanmalı gerekli görüldüğü takdirde sürdürülebilir yeniden entegrasyon destekleri sağlanmalıdır. Bu kapsamda örneğin AB düzeyinde; göçmen gelişlerinin yönetilmesi, uygun göçmen kabul tesislerinin kurulması, AB düzeyinde yer değiştirme ve diğer transfer mekanizmalarının yürütülmesi, hızlı ve verimli iltica ve geri gönderme prosedürlerinin sağlanması, sınır yönetiminin iyileştirilmesi, refakatsiz çocukların ve diğer savunmasız grupların korunması, AB üyesi olmayan ve yasal olarak ikamet eden vatandaşlar için entegrasyon politikalarının teşvik edilmesi, işgücü hareketliliği yoluyla göç için yasal yolların geliştirilmesi, göçmen kaçakçılığı şebekelerine karşı ortaklıkların kurulmasına yönelik politikalar etkili görülmektedir (European Commission, 2026). Bu kapsamda öne çıkan 5 temel başlığı; sınır kontrolleri, işgücü politikaları, yönetim aktörleri, entegrasyon, kabul ve geri gönderme protokolleri şeklinde özetlemek mümkündür.

Şekil 2: Yönetimin Temel Politika Alanları

Kaynak: Conte, Savazzi, &MPG, 2019; European Commission, 2026'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Örneğin Türkiye'nin sahip olduğu stratejik konumu, söz konusu politikaları önemli hale getirmiştir. Bu bağlamda, IOM, Türkiye Hükümeti'ni göç yönetimini iyileştirmek, özellikle de hareketliliklerle ilgili zorlukları ele almak ve iyi yönetilen göçü sosyoekonomik kalkınmaya dönüştürmek amacıyla desteklemektedir.

Nitekim düzensiz göçün yarattığı zorluklar karşısında, IOM, güvenli, düzenli ve yasal göçün göçmenlere ve menşe, transit ve varış noktası topluluklarına fayda sağladığını savunmaktadır. Bu kapsamda IOM, hükümeti kapsamlı ve insan haklarına dayalı bir işgücü göçü yönetim sistemi geliştirmesi konusunda desteklemektedir. Bu, Türkiye'deki yabancı işgücü ihtiyaçlarının değerlendirilmesini, göçmen işçilerin haklarının ve kayıtlı istihdamının savunulmasını, resmi istihdamın teşvik edilmesini ve mikro, küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesini içermektedir. Buna paralel olarak, IOM, toplumsal katılım yoluyla göçmenlerin entegrasyonunu ve destekleyici altyapı ve hizmetlerin güçlendirilmesini teşvik etmektedir (IOM Türkiye [International Organization for Migration], 2026).

2014-2020 yılları arası için Türkiye'de göç yönetimi söyleminin ve uygulamasının analiz edildiği bir çalışmada (Lüleci-Sula & Sula, 2021) göç; bir yük, insani bir sorumluluk, sınır ötesi operasyonlar için bir gerekçe ve Türkiye-AB ilişkileri açılarından ele alınmış ve göç yönetimi; yasal zorluklar, polislik yapan aktörler ve ilişkiler, gözetim kategorilerinde değerlendirilmiştir. Göç politikaları ve uygulamalarının bir sonucu olarak göçmenlerin Türkiye'de, AB'de ve göç yollarında sürekli olarak güvensizliklerle yüzleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Sorumlulukların

paylaşılmasının önemi vurgulanarak devletlerin göçü güvenlik/güvensizlik eksenli uygulamalarla ele almaya devam etmesi durumunda göçün insan yaşamı ve esenliği açısından ciddi riskler doğurmaya devam edeceği belirtilmiştir.

Örneğin BM nezdinde Daha İyi Göç Yönetimi (BMM) Programı, ulusal makamların ve kurumların güvenli, düzenli ve yasal göçü kolaylaştırmalarını ve insan haklarına dayalı bir yaklaşım uygulayarak Afrika Boynuzu bölgesinde ve bu bölgeden insan ticareti ve göçmen kaçakçılığıyla etkili bir şekilde mücadele etme ve azaltma amacı gütmektedir. Almanya Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) ve Avrupa Birliği tarafından finanse edilen bölgesel proje, British Council, Civipol, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, IOM ve Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) tarafından GIZ'in öncülüğünde uygulanmaktadır. Faaliyetler, birbirine bağlı üç eylem alanında uygulanmaktadır: Hükümetlerarası Kalkınma Otoritesi (IGAD) ve Afrika Birliği (AU) ile yakın koordinasyon içinde uygulanan ulusal ve bölgesel göç yönetimini güçlendirme ve böylece küresel ve bölgesel göç yönetimi çerçeveleri ve insan hakları standartlarına uygun olarak güvenli ve düzenli göçü artırmak amacıyla göç yönetimini iyileştirme programları yanı sıra göç politikaları ve mevzuatını uygulayan kurumların etkinliğini artırarak insan ticareti ve kaçakçılığıyla mücadele etme ve azaltma amacı ile hareket etmektedir. Bunun yanında yerel, ulusal ve bölgesel düzeyde savunmasız göçmenleri ve insan ticareti mağdurlarını korumak, onlara sağlanan yardımı ve bilgiye erişimi iyileştirmek ve göçmenlerin ulusal iş gücü piyasalarına ve sosyal sistemlere entegrasyonunu sağlamak için sürdürülebilir çözümlere odaklanılmaktadır. Bu yönüyle BMM, yerel, ulusal ve bölgesel düzeyde ilgili tüm devlet ve devlet dışı aktörleri dahil ederek göç yönetimine bütüncül ve sürdürülebilir bir yaklaşım uygulamaya odaklanmaktadır (BM Network on Migration, 2016).

Sonuç

21. yüzyılda göçmenlerin hareket etme isteklerinden ve hükümetlerin uluslararası sınırlar boyunca hareketi kontrol etme ihtiyacından yararlanan bir dizi yeni iş fırsatı doğmuştur. Dolayısıyla günümüzde göç olgusu hem ulusal hem de uluslararası düzeyde büyük bir sektör haline gelmiştir. Bu sektör; menşe ve/veya varış ülkelerinde yer alan aktörleri birbirine bağlayan, göçü başlatan, kolaylaştıran ve kontrol etmeye yarayan her türlü resmi gayri resmi işleyen bireyleri, kurumları ve uygulamaları kapsamaktadır.

Nitekim kazanç elde etme ile motive olan formel ve enformel boyutta; işverenler, borç verenler, kiracılar, konaklama ve ulaşım hizmeti sağlayıcıları, seyahat acenteleri, kaçakçılar, insan tacirleri, sosyal hizmet uzmanları, kültürel arabulucular, eğitimciler, gazeteciler ve diğer medya çalışanları, araştırmacılar, hukuk uzmanları, avukatlar ve hakimler, yürütmeden sorumlu yetkililer, kamu politikaları yapıcılar ve uygulayıcılar dahil olmaktadır (Župarić-Iljić, 2022).

21. yüzyılda; iklim değişikliği, demografik gelişmeler, gelir eşitsizlikleri, 2008 küresel ekonomik krizi, kronik çatışmalar, siyasi gerilimler, covid-19, dijitalleşme ve sanal göç ağları, küresel göç endüstrisi, sınırların dışsallaştırılması, kıyı ötesi iltica uygulamaları, insan kaynaklarının artan önemi ve beyin göçü, güvenli göç, göçün feminenleşmesi vb. faktörler göçü her geçen gün genişletmekte, derinleştirmekte ve karmaşıklaştırmaktadır. Dolayısıyla göçün ticarileşmesini sadece temel yönleriyle görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Özellikle sağladığı avantajlara odaklanarak ulusal politikalar açısından fırsatlar değerlendirmelidir. Ayrıca iş dünyasında yönlendirdiği sektörler doğrudan ve/veya dolaylı olarak sağladığı faydalar yönüyle de değerlendirilmelidir. Ancak taşıdığı potansiyel tehditleri görmezden gelmek özellikle sonraki dönemlerde sosyal politika alanında yeni sorunlar ile karşılaşmak anlamına gelecektir. İnsan mağduriyeti ve hak ihlalleri başta olmak üzere birçok kötü sonucu beraberinde getiren enformel formlar ile mücadele edilmelidir.

Bu süreçte temel politika alanlarını; sınır kontrolleri, işgücü politikaları, yönetişim aktörleri, entegrasyon, kabul ve geri gönderme protokolleri şeklinde sıralamak mümkündür. Sınır kontrolleri özellikle ulusal güvenliğin korunması açısından sınır yönetimi yaklaşımlarını ifade etmektedir. İşgücü politikaları kapsamında düzenli işyeri geçiş yolları ile işgücü hareketliliğinin sağlanması gerek arz gerek talep boyutunda dengelenmeli ve iş gücü açığı yaşanan sektörler harekete geçirilmelidir. Yönetişim aktörleri kapsamında insan haklarının korunması esas alınarak ilgili ulusal ve uluslararası mevzuat uygulanmalı, denetiminde iş birlikleri ve koordinasyonlar kurulmalıdır. Aynı şekilde sosyal uyum kapsamında entegrasyon politikaları yönetişimin başarısına bağlıdır. Tüm bu politikalara ek olarak geri gönderme ve/veya yeniden entegrasyon politikalarının birlikte yürütülmesi bir anlamda politikaların dengelenmesinde, etkinliğinde ve verimliliğinde büyük rol oynayacaktır.

Buna göre 21. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan gelişmeler dikkate alındığında göç endüstrisi ve/veya göçün ticarileşmesi ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda derin, kapsamlı ve karmaşık bir potansiyel taşımaktadır. Dolayısıyla kısa, orta ve uzun dönemde göçün ticarileşmesinde daha dengeli yönetim, denetim ve kontrol politikaları daha da önem kazanacaktır. Bu durum Türkiye için değerlendirildiğinde bölgesel hareketlilikler ve transit geçiş güzergahında bulunması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

IOM (Türkiye). (2026). Migration Management. https://turkiye.iom.int/migration-management.

Altbach, P. G., & Knight, J. (2007). The Internationalization of Higher Education: Motivations and Realities. *Journal of Studies in International Education, 11*(3-4), s. 290-305. https://doi.org/10.1177/1028315307303542 adresinden alındı

Ayyıldız, Ş. (2023). Zorunlu Göçü Anlamak: Teorik Bir Sentez Geliştirmenin Önemi. *Göç Dergisi, 10*(2), s. 157-172. https://doi.org/10.33182/gd.v10i2.852 adresinden alındı

Bigo, D. (2002). Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease. *Alternatives: Global, Local, Political, 27*(1), s. 63-92. https://doi.org/10.1177/03043754020270S105 adresinden alındı

BM. (2000). Replacement Migration : Is it a Solution to Declining and Ageing Populations? https://digitallibrary.un.org/record/412547?v=pdf.

BM Network on Migration. (2016). Better Migration Management (BMM) Programme. https://migrationnetwork.un.org/projects/better-migration-management-bmm-programme.

Castles, S., Haas, H. D., & Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World.* New York: The Guilford Press. https://psycnet.apa.org/record/2015-57595-000 adresinden alındı

Conte, C., Savazzi, V., & Group, M. P. (2019). The increasing use of detention of asylum seekers and irregular migrants in the EU. https://migrationresearch.com/item/the-increasing-use-of-detention-of-asylum-seekers-and-irregular-migrants-in-the-eu/471885.

DHA. (2026). Göçmen kaçakçılığı gelirlerini aklayan şüphelilere operasyon: 6 gözaltı. https://www.dha.com.tr/yerel-haberler/istanbul/gocmen-kacakciligi-gelirlerini-aklayan-suphelil-2905975.

European Commission. (2026). Migration management in EU Member States. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management-eu-member-states_en.

Frontex. (2026). Who we are. https://www.frontex.europa.eu/about-frontex/who-we-are/tasks-mission/.

Heath, A. F., & Schneider, S. (2021). Dimensions of Migrant Integration in Western Europe. *Frontiers in Sociology*.

Hernández-Coss, R. (2005). *The U.S.-Mexico Remittance Corridor: Lessons on Shifting from Informal to Formal Transfer Systems.* Washington D.C.: World Bank Workin Paper No:47.

IOM (Organization for Migration). (2021). The socioeconomic contributions of migrant business owners in South Africa's informal urban settlements and inner-city areas. Pretoria: IOM. https://publications.iom.int/system/files/pdf/Socioecon-Contributions-of-Migrants-in-SA-Urban-Informal-Settlement.pdf adresinden alındı

Journalismfund Europe. (2023). The Bankers of Irregular Migration. https://www.journalismfund.eu/irregular-migration.

Jung, P. R., & Buhr, F. (2021). Channelling mobilities: migrant-owned businesses as mobility infrastructures. *Mobilities, 17*(1), s. 119-135. doi:https://doi.org/10.1080/17450101.2021.1958250. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17450101.2021.1958250

Koç, Ş., & Mercan, B. (2025). Göçün Nedenleri ve Sonuçları Bağlamında Uluslararası Göç Kuramları. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 7*(2), s. 379-400. https://dergipark.org.tr/tr/pub/neusbf/article/1812234 adresinden alındı

Koser, K. (2009). Dimensions and dynamics of irregular migration. *Population, Space and Place, 16*(3), s. 181-193. https://doi.org/10.1002/psp.587 adresinden alındı

Lüleci-Sula, Ç., & Sula, İ. E. (2021). Migration Management in Turkey: Discourse and Practice. *Uluslararası İlişkiler Dergisi, 18*(72), s. 1-17. doi: https://doi.org/10.33458/uidergisi.1000756

MDP. (2024). Smuggling of migrants. https://www.migrationdataportal.org/themes/smuggling-migrants.

Nyberg-Sørensen, N., & Gammeltoft-Hansen, T. (2012). The migration industry and the commercialization of international migration. https://pure.diis.dk/ws/portalfiles/portal/158240/pol.brief.migration_til_sk_rm.pdf.

Oomkens, A., & Kalir, B. (2020). Legal and operational infrastructures of Exit regimes in the European Union. https://www.cidob.org/en/publications/legal-and-operational-infrastructures-exit-regimes-european-union.

Rodriguez, R. M. (2010). *Migrants for Export: How the Philippine State Brokers Labor to the World.* Minneapolis: University of Minnesota Press, https://www.jstor.org/stable/10.5749/j.cttttb3s.

Shachar, A. (2018). The Marketization of Citizenship in an Age of Restrictionism. https://www.ethicsandinternationalaffairs.org/journal/the-marketization-of-citizenship-in-an-age-of-restrictionism.

Spener, D. (2009). *Clandestine Crossings: Clandestine Crossings Migrants and Coyotes on the Texas-Mexico Border.* Ithaca and London: Cornell University Press.

UN. (2026a). World Population Highlights 2026: Youth. https://www.un.org/development/desa/pd/content/world-population-highlights-2026-youth-1.

UN. (2026b). Understanding illicit financial flows in migrant smuggling.https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2025/December/understanding-illicit-financial-flows-in-migrant-smuggling.html.

UN. (2026c). Tracking illicit financial flows linked to human trafficking and migrant smuggling. https://www.unodc.org/unodc/human-

trafficking/Webstories2023/tracking-illicit-financial-flows-linked-to-human-trafficking-and-migrant-smuggling.html.

World Bank. (2023). Migration and Development Brief 39 - Leveraging Diaspora Finances for Private Capital Mobilization (December 2023). https://reliefweb.int/report/world/migration-and-development-brief-39-leveraging-diaspora-finances-private-capital-mobilization-december-2023.

Zolberg, A. R. (1989). he Next Waves: Migration Theory for a Changing World. *International Migration Review, 23*(3), s. 403-430. https://doi.org/10.1177/019791838902300302 adresinden alındı

Župarić-Iljić, D. (2022). Migration Industry. https://e-erim.ief.hr/pojam/migracijska-industrija?locale=en.

BÖLÜM 30

Yüksek Enflasyonun İşletmelerin Sürdürülebilir Borçlanma Kapasiteleri Üzerine Etkisi

Ahmet Karaca[1]

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Pamukkale Üniversitesi-Uygulamalı Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0001-8556-7337

1. Giriş

Küresel ekonomi, son yıllarda pandemi sonrası arz kısıtları ve jeopolitik gerilimlerle birlikte yeniden yüksek enflasyon sarmalına girmiş bulunmaktadır. Özellikle gelişmekte olan piyasalarda kronik bir sorun haline gelen fiyat istikrarsızlığı, mikro düzeyde işletmelerin finansal karar alma süreçlerini ve borç sürdürülebilirliğini derinden etkilemektedir. İşletme düzeyinde borç sürdürülebilirliği, bir firmanın mevcut ve gelecekteki yükümlülüklerini operasyonel süreçlerini aksatmadan karşılama yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Bonazzi & Iotti, 2014). Ancak yüksek enflasyon, bu yeteneği bir yandan sabit faizli nominal borçların reel değerini aşındırarak, diğer yandan artan faiz oranları ve girdi maliyetleri aracılığıyla nakit akışlarını baskı altına alarak etkilemektedir.

Sermaye yapısı kararları, bir işletmenin stratejik yatırımlarını finanse etme ve varlığını sürdürme kapasitesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Literatürdeki temel tartışma, borç ve özkaynak bileşiminde yapılacak değişikliklerle sermaye maliyetinin minimize edilip firma değerinin maksimize edilmesinin mümkün olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bir firmanın sermaye yapısı tercihi, en basit haliyle varlık finansmanında kullanılan özkaynak ve yabancı kaynak bileşimiyle ilgili doğrudan firmanın finansman politikasının bir yansımasıdır Sermaye yapısı kararlarının amacı, işletmenin piyasa değerini maksimum seviyeye taşıyacak "optimal sermaye yapısı" dengesini sağlamaktır. Günümüzde optimal sermaye yapısına dair bir konsensüs sağlanamamış olsa da Modigliani-Miller (1958), Ödünleşme (Trade-off), Finansal Hiyerarşi (Pecking Order) ve Serbest Nakit Akışı gibi teorilerin doğmasına zemin hazırlamıştır (Ceylan ve Korkmaz, 2012).

Modigliani ve Miller (1958), sermaye maliyetinin sermaye yapısından bağımsız olduğunu ileri sürmesi gerçek hayattaki piyasa etkinliği sorunları ve işlem maliyetleri nedeniyle eleştirilmektedir. Ödünleşme Trade-off teorisi, kârlı firmaların vergi kalkanı avantajı nedeniyle daha yüksek borç seviyelerini hedefleyebileceğini öngörürken; Finansman Hiyerarşisi (Pecking Order) Teorisi, bu firmaların öncelikle iç kaynaklara yönelerek daha düşük borçlanma eğilimi göstereceğini savunmaktadır. Finansman Hiyerarşisi teorisine göre ise kârlılık ile borç seviyesi arasında negatif bir ilişki bulunmakta, bu yüzden işletmeler bilgi asimetrisi nedeniyle borçlanmak yerine öncelikle içsel kaynakları kullanmaya yönelmektedirler. Ancak bu kaynaklar yetersiz kaldığı durumlarda yabancı kaynak, hisse senedi ihracına göre tercih edildiğinden karlılığı yüksek olan işletmelerin borçları düşük kalmaktadır. Serbest Nakit Akışı teorisine göre karlı firmalar, kaldıraç oranlarını yüksek tutarak operasyonel performansını piyasaya duyuran bir sinyal mekanizması olarak kullanmaktadır. Şirketler için yabancı kaynak maliyeti düşük olmakla birlikte kaynak dengesini bozacak şekilde yükseldiğinde sermaye maliyetini artıran bir unsura dönüşmektedir. Finans yönetiminin başarısı, bu dengeyi bozmadan şirketin piyasa değerini artırmaları ile ölçülebilmektedir (Akgüç, 1998).

Finansal yönetimin temel amacı firmanın piyasa değerini artırarak sermaye maliyetini düşüren optimal sermaye yapısını oluşturmaktır. Firma yöneticilerinin optimal sermaye yapısı dengesini bozan hatalı kararlar alması durumunda firma karlılığı azalarak yatırımcıların değer kaybetmesine neden olmaktadır. Sermaye

yoğunluğu yüksek olan işletmelerin kaynak maliyeti yüksek olduğundan sadece kârlılıklarını değil, aynı zamanda borç yükümlülüklerini yerine getirme yeteneklerini de değerlendirmek önem arz etmektedir. Finans literatüründe yabancı kaynakların sağladığı vergi kalkanı avantajı ile aşırı borçlanmanın getirdiği finansal sıkıntı maliyetleri arasındaki hassas bir dengeyi ifade eden "optimal sermaye yapısı" dır (Modigliani & Miller, 1963). Teorik düzlemde, optimal noktaya kadar borçlanmanın reel maliyeti öz sermaye maliyetinden düşük seyretmekte; ancak bu eşik aşıldığında marjinal borçlanma maliyeti hızla artarak toplam sermaye maliyetini (WACC) yukarı çekmektedir.

Uygulamada optimal dengeyi sağlamak, özellikle makroekonomik belirsizliklerin ve yüksek enflasyonun hakim olduğu gelişmekte olan piyasalarda oldukça zorlaşmaktadır. Enflasyon, paranın zaman değerini ve satın alma gücünü aşındırarak yabancı kaynak öz kaynak maliyet dengesini bozmaktadır. Yüksek enflasyonun sabit faizli borçların reel değerini düşürmesi, firmalara kısa vadede bir avantaj sağlamaktadır. Ancak artan nominal faiz oranları, işletmelerin borç çevrim kapasitelerini (ICR) baskılamakta ve hissedarların beklediği risk primini yükselterek öz sermaye maliyetini yükseltmektedir. Türkiye ekonomisi, özellikle 2021-2025 döneminde yüksek enflasyonist süreçle birlikte, reel sektör şirketlerinin sermaye yapısı kararları açısından kritik bir gözlem alanı sunmaktadır. Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören firmaların bu süreçte borçlanma tercihlerini nasıl güncelledikleri ve enflasyonun borç sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi finansal sağlamlık literatürü açısından merkezi bir önem taşımaktadır. Enflasyonun belirsizliği artırmasıyla birlikte uzun vadeli finansman imkanlarının daralması, firmaları kısa vadeli borçlanmaya zorlayarak bir "vade uyumsuzluğu" riskini de beraberinde getirmektedir (Demirgüç-Kunt & Maksimovic, 1999).

Sermaye yapısı kararlarının maliyet odaklı olmasının yanında, aynı zamanda firma içindeki çıkar çatışmalarını yönetme odaklı olabilmektedir. Jensen ve Meckling (1976) ile Myers ve Majluf (1984) uygun finansman araçlarının seçiminin, bilgi asimetrisinden kaynaklanan vekalet maliyetlerini minimize etmeyi amaçladığı vurgulanmaktadır. Seçimin başarısı, ülkenin finansal ve hukuki kurumlarının yatırımcıyı koruma gücüyle ilişkili olarak yüksek enflasyon ve kurumsal belirsizliğin olduğu ortamlarda, bu yasal korumanın zayıflığı, firmaların optimal sermaye yapısından uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Myers ve Majluf (1984) tarafından geliştirilen Finansman Hiyerarşisi Teorisi, yöneticilerin dış yatırımcılara kıyasla firma değeri hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğu (bilgi asimetrisi) varsayımına dayanmaktadır. Bu asimetri, yeni hisse senedi ihracının piyasa tarafından "hisselerin aşırı değerli olduğu" şeklinde yorumlanmasına ve dolayısıyla hisse fiyatlarının düşmesine neden olmaktadır. Bu maliyetten kaçınmak isteyen firmalar, finansman ihtiyaçlarını karşılamak için sırasıyla; (1) iç kaynaklara (otofinansman), (2) borçlanmaya ve en son çare olarak (3) öz sermaye ihracına yönelmektedir.

Bir firmanın dış finansman, özellikle de kredi temin edebilmesi için, fırsatçı davranışları kontrol eden sözleşmelere sadık kalacağını yatırımcılara inandırıcı bir şekilde taahhüt etmesi gerekir. Herhangi bir özel durumda taahhüt vermeye olanak tanıyan sözleşme türleri, hem firma özelliklerine (Smith ve Warner, 1979) hem de

ekonomideki finansal sözleşmelerin denetlenmesini ve icra edilmesini kolaylaştıran kurumlara bağlıdır. Hukuk sistemi verimsiz olduğunda veya kullanımı maliyetli hale geldiğinde, uzun vadeli borç yerine kısa vadeli borç kullanımı daha muhtemeldir. Diamond (1991, 1993) ve Rajan (1992) tarafından ileri sürüldüğü üzere, kısa vadeli finansman, borçluların alacaklıları dolandırmasını zorlaştırmaktadır. Daha kısa vadeler, fırsatçı bir firmanın temerrüde düşmeksizin alacaklılarını suistimal edebileceği süreyi sınırlandırmaktadır. Alacaklılar, firmanın kararlarını daha sık gözden geçirebilir ve gerekirse, borçlu için temerrüde düşmeyi optimal kılacak kadar büyük zararlar birikmeden önce finansman şartlarını değiştirebilirler. Dolayısıyla, bir ülkenin hukuk sistemindeki verimsizlik ile uzun vadeli borç kullanımı arasında ters yönlü bir ilişki beklenmektedir. Sözleşmelerin icra edilmesinde sabit dava maliyetlerinin olması ölçüsünde, uzun vadeli borcun en yoğun olarak büyük firmalar tarafından kullanılması muhtemeldir. Sabit maliyetler ayrıca, özellikle küçük firmalar tarafından uzun vadeli borç kullanımını, ekonomik ortamdaki küçük yıllık değişimlere karşı daha az duyarlı hale getirir. Elbette bu durum, uzun vadeli ve kısa vadeli borç kullanımı arasında bir ödünleşmenin (trade-off) varlığını varsaymaktadır.

Finansal sürdürülebilirlik analizi, işletmenin operasyonel süreçlerinden elde ettiği nakit akışlarının, finansal borçların anapara ve faiz ödemelerini karşılayıp karşılayamadığını belirlemeyi amaçlar. Literatürde bu durum genellikle Faiz Karşılama Oranı (ICR) ile ölçülmektedir (Bonazzi & Iotti, 2014). Kritik bir dönüşüm noktasında olan küresel enerji sektörü, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına doğru geçiş sürecini yaşamaktadır. Bu dönüşüm, yüksek enflasyon ve kur oynaklığı gibi makroekonomik belirsizliklerin gölgesinde Türkiye gibi gelişmekte olan piyasalarda gerçekleşmektedir. Enerji sektörü sermaye yoğun yapısı ile firmaların borç sürdürülebilirliğini makroekonomik şoklara karşı daha kırılgan hale getirmektedir. Türkiye ekonomisi ve Borsa İstanbul (BIST), bu etkileşimin gözlemlenebileceği dinamik bir ortam sunmaktadır. Palepu ve Healy (2013) finansal analiz çerçevesi ışığında, işletmelerin varlık karlılığı (ROA) ve finansal kaldıraç oranları arasındaki ilişkiye vurgu yaparak, borç sürdürülebilirliğinin temel belirleyicileri olduğunu ifade etmişlerdir. Bu çalışmanın temel amacı, BIST Elektrik endeksindeki firmaların borç çevrim kapasitelerinin (ICR), 2014-2025 dönemindeki enflasyonist dalgalanmalardan nasıl etkilendiğini ampirik olarak analiz etmektir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde öncelikle, enflasyonun işletmelerin borç yapılarına etkisi başlığı altında ilgili literatürdeki temel çalışmalar incelenerek teorik bir çerçeve inşa edilmiştir. Takip eden bölümde, enflasyon değişkeninin bu çerçeveye entegrasyonu ve işletmelerin borç çevrim kapasiteleri üzerindeki muhtemel etkileri kuramsal düzeyde tartışılmıştır. Literatürde enflasyon odağında gerçekleştirilen güncel çalışmalardan örneklere yer verildikten sonra; çalışmanın son bölümünde, değişkenler arasındaki ilişkilerin test edildiği ekonometrik analiz süreci ve elde edilen ampirik bulgular sunulmuştur.

2. Enflasyonun İşletmelerin Borçlanma Yapısına Etkisi

Literatürde enflasyonun firmaların sermaye yapısı kararları, özellikle de borç/özsermaye oranı üzerindeki etkisine dair farklı teorik çıkarımlar bulunmaktadır. Genel beklenti, enflasyon ile kaldıraç oranı arasında pozitif bir ilişkinin varlığı

yönündedir. Bu görüşün temel dayanaklarından biri, yüksek enflasyon ortamının firmalara sunduğu fiyatlandırma gücüdür. Frank ve Goyal (2009), makroekonomik belirsizliklerin ve enflasyonun firmaların finansman hiyerarşisini etkilediğini; yüksek enflasyon seviyelerinin firmaların nominal kazançlarını yükselterek borç yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyetini (ödeme gücünü) kağıt üzerinde iyileştirebileceğini belirtmektedir. Borcun reel değerinin enflasyon karşısında aşınması, işletmelerin faiz karşılama kapasitelerini (ICR) destekleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, azalan temerrüt riski firmaların daha fazla kaldıraç kullanmasına olanak tanıyarak enflasyonun sermaye yapısı üzerinde pozitif bir etki yaratmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, Yiğiter ve Tanyıldızı (2021) da enflasyonun, borcun reel maliyetini düşürmesi sebebiyle firmaların borçlanma kapasitesini artıran teşvik edici bir unsur olduğunu vurgulamaktadır.

Yüksek enflasyon seviyelerinin firmaların nominal kazançlarını artıracağı, bu durumun ise borç yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyetini (ödeme gücünü) iyileştireceği savunulmaktadır. Enflasyonist süreçlerde borç anaparasının reel değerinin aşınması ve nominal gelirlerin yükselmesi, işletmelerin faiz karşılama kapasitelerini (ICR) destekleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, azalan temerrüt riski firmaların daha fazla kaldıraç kullanmasına olanak tanıyarak enflasyonun sermaye yapısı üzerinde teşvik edici bir etki yaratmasına neden olmaktadır. Ancak, yüksek enflasyonun borç sürdürülebilirliği üzerindeki bu "iyileştirici" etkisi, operasyonel zorluklar ve finansal analiz yanılsamaları nedeniyle riskler barındırmaktadır. Sermaye yoğun sektörlerde, üretim döngüsü ile finansal döngü arasındaki zaman farkı, yüksek enflasyon ortamında nakit akışı üzerinde ciddi baskılar oluşturmaktadır. Bonazzi ve Iotti (2014) tarafından yapılan çalışma, bankaların borç ödeme gücünü ölçmek için sıklıkla kullandığı VAFÖK (EBITDA) bazlı ekonomik yaklaşımın (EICR), işletmenin gerçek nakit yaratma kapasitesini yansıtmakta yetersiz kalabileceğini ortaya koymuştur. Araştırma bulguları, ekonomik göstergelerin borç sürdürülebilirliğini olduğundan daha iyimser gösterme eğiliminde olduğunu; bu nedenle doğrudan işletme nakit akışı (OCF) ve serbest nakit akışı (UFCF) gibi finansal göstergelere (FICR) odaklanılması gerektiğini kanıtlamaktadır.

Sermaye yapısı kararlarının temelinde yatan etken aslında, kârlılığın ve hissedarların servetini azami kılan "optimal" sermaye düzeyinin araştırılmasıdır. Bu süreçte firmalar, iç kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda borçlanmaya yönelmekte; ancak yüksek enflasyonun yarattığı finansal belirsizlikler, finansman hiyerarşisi (Pecking Order) ve ödünleşme (Trade-off) teorileri arasındaki dengeyi değiştirmektedir. Sonuç olarak, yüksek enflasyon ortamında Nakit Dönüşüm Süresi (CCC) hızını koruyabilen ve varlık verimliliğini (ROA) optimize eden işletmelerin, finansal yükümlülüklerini sürdürmede daha başarılı oldukları gözlemlenmektedir. Enflasyonun finansal kaldıraç üzerindeki etkisi, Prezas (1991) tarafından "doğrudan" ve "dolaylı" etkiler olmak üzere iki boyutta ele alınmıştır. Enflasyonun dolaylı etkisi, özellikle vergi sistemleri ile olan etkileşimi üzerinden şekillenmektedir. Enflasyonun; amortismanın reel değeri, faizin vergi kalkanı ve muhasebe zararı olasılığı kanallarıyla optimal yatırım ve finansman kararlarını doğrudan etkilediği belirtilmektedir. Kurumlar vergisi ve kişisel gelir vergilerinin yatırım-finansman

kararlarıyla etkileşime girmesi, enflasyonun bu kararlar üzerindeki dolaylı etkilerini ön plana çıkarmaktadır. Buna karşın, enflasyonun optimal yatırım ve borçlanma üzerindeki net etkisi bazı koşullara bağlı olarak belirsizlik gösterebilir. Sürekli vergi ödeyen firmalarda yüksek enflasyonun optimal borç seviyesini değiştirmemekle birlikte, optimal yatırımı azalttığı gözlenmektedir. Ayrıca, amortisman oranının firmanın borç/aktif oranını aşması durumunda, enflasyonun firma değerini düşürücü bir etki yarattığı vurgulanmaktadır (Prezas, 1991).

Yüksek enflasyonist ortamlar, bilgi asimetrisinin derinleşmesi sebebiyle gelecekteki nakit akışlarının ve varlık değerlerinin öngörülebilirliğini azaltarak dış yatırımcılar için "belirsizlik primini" artırmaktadır. Bu durum, Myers ve Majluf'un (1984) belirttiği "ters seçim" problemini şiddetlendirerek firmaları dış kaynak bulmakta daha zorlayıcı bir sürece itmektedir. Enflasyon işletme sermayesi ihtiyacının artmasına, firmaların iç kaynaklarını hızla tüketerek firmaların borçlanmasına neden olmaktadır. Bu teorik çerçeve ışığında, yüksek enflasyon firmaları öz sermaye finansmanından uzaklaştırarak, maliyetli olmasına karşın borçlanmaya mahkum etmektedir. Enflasyon belirsizliği, firmaların proje değerleme süreçlerini ve yatırım kararlarını doğrudan etkileyen temel makroekonomik risk faktörlerinden biridir. Hatzinikolaou ve diğerleri (2002) enflasyondaki oynaklığın, faiz oranlarına ilişkin belirsizliği de tetiklediğine vurgu yapmışlardır. Sabit bir beklenen faiz oranı varsayımı altında dahi, artan risk primi ve finansman maliyetlerindeki öngörülemezlik, borçla finanse edilmesi planlanan yatırım projelerinin değerlemesini olumsuz etkilemektedir. Bu durum, firmanın toplam sermaye yatırımı hacminde bir daralmaya yol açmaktadır.

Enflasyonun yarattığı belirsizlik, yatırım projelerinin beklenen değerini artırmakla birlikte "bekle ve gör" stratejisinin marjinal faydasını yükseltmektedir. Firmalar, yeni bilginin değeri arttıkça geri dönülemez maliyetleri olan projeleri üstlenmek yerine, piyasa koşullarının netleşmesini bekleyerek yatırım kararlarını erteleme eğilimi göstermektedir (Yiğiter ve Tanyıldızı, 2021). Gelişmiş piyasa sistemlerine sahip ekonomilerde firmalar, hisse senedi ihracına daha fazla teşvik edilerek borç seviyelerinin düşük tutulmasına yol açmaktadır. Betzel (2014) tarafından da ifade edildiği üzere, hükümet politikaları ve piyasa dinamikleri gibi dışsal faktörler, firmaya özgü değişkenlerin sermaye yapısı üzerindeki nihai etkisini belirlemede kritik bir rol oynamaktadır.

3. Literatür Araştırması

Alan yazında şirketlerin borç vade yapısını etkileyen unsurlar üzerine yapılan çalışmalar, makroekonomik değişkenlerin ve finansal sistemin yapısının belirleyici rolüne işaret etmektedir. Bu bağlamda Demirgüç-Kunt ve Maksimovic (1999), 30 ülkeyi kapsayan geniş ölçekli incelemelerinde, finansal piyasaların derinliği ile borç vadesi arasında doğrudan bir ilişki saptamışlardır. Çalışma, gelişmiş hisse senedi piyasalarına sahip ülkelerde büyük ölçekli firmaların daha uzun vadeli borçlanabildiğini, güçlü bir bankacılık sektörünün ise özellikle küçük ölçekli firmaların kısa vadeli borç yükünü azaltarak vadeleri uzattığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, aynı çalışma makroekonomik istikrarın vade yapısı üzerindeki

kritik etkisini de vurgulamaktadır. Yazarlar, devlet sübvansiyonlarının uzun vadeli borç kullanımı ile pozitif bir ilişki içinde olduğunu; ancak enflasyonun uzun vadeli borçlanma üzerinde anlamlı derecede negatif bir etkiye sahip olduğunu ampirik olarak kanıtlamışlardır. Bu bulgu, yüksek enflasyonist ortamların yarattığı belirsizliğin, borç verenleri ve borç alanları riskten kaçınma amacıyla kısa vadeli sözleşmelere yönelttiği (vade kısalması) görüşünü desteklemektedir. Ayrıca, işletmelerin varlık ömürleri ile borç vadelerini uyumlu hale getirme eğiliminde olduklarına dair "vade eşleştirmesi" (maturity matching) olgusu da ilgili çalışmada öne çıkan bir diğer önemli tespittir.

Şirin Yakut (2024), çalışmasında enflasyonun ülke ekonomisi ve işletmeler üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Yöntem olarak niteliksel tümden gelim yönteminin izlendiği bu çalışmada ikincil kaynak olan kitaplar, makaleler, tezler ve yazılı dokümanlardan yararlanılmıştır. Çalışma sonucunda enflasyonun neden olduğu istikrarsızlığa bağlı olarak işletmelerin finansal tablolarının gerçeği yansıtmadığı ve hatalı hesaplamalara yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. Makro-ekonomik istikrarı bozan enflasyonist baskıların; kamu maliyesi, reel sektör ve hane halkı üzerindeki negatif etkilerini minimize etmek adına, tüm paydaşların eşgüdümlü bir strateji benimsemesi gerekmektedir.

Şirketlerin sermaye yapısı tercihlerini anlamaya yönelik üç ana model bulunmaktadır: Finansman hiyerarşisi teorisi (pecking order theory), ödünleşme modeli (trade-off model) ve piyasa koşulları modeli (market conditions model). Bu üç model; vergilerin varlığı, işlem maliyetleri, asimetrik bilgi veya piyasa eksikliklerine ilişkin varsayımları bakımından doğal olarak farklılaştığından, öngörüleri de değişkenlik göstermektedir. En popüler sermaye yapısı teorilerinin test edilebilir öngörülerini tek bir çerçeve altında birleştirmeyi ve organize etmeyi amaçlayan Fama ve French (2012), her üç teoriyi de kapsayabilecek ve diğer teorileri de içerecek şekilde kolayca genişletilebilecek basit ancak eksiksiz bir regresyon mimarisi geliştirmiştir. Bu çerçeve, sermaye yapısı kararlarının farklı yönlerine odaklanan i) toplam yeni dış finansmanın ihraç edilen hisseler ile borç yükümlülükleri arasındaki dağılımı; ii) yeni borcun kısa ve uzun vade arasındaki dağılımı ve iii) toplam yeni öz sermaye finansmanının dağıtılmayan kârlar ile ihraç edilen hisseler arasındaki dağılımından oluşmaktadır (Llobet-Dalmases vd., 2023).

Sermaye yapısı tercihlerine yönelik geleneksel literatür; finansman hiyerarşisi (pecking order), ödünleşme (trade-off) ve piyasa koşulları modelleri üzerinden şekillenmektedir (Baker ve Wurgler, 2002). Ancak modern finans yazını, bu kararların sadece durağan birer tercih olmadığını, aksine zaman serisi boyutunda makroekonomik döngülerle sıkı bir etkileşim içinde olduğunu vurgulamaktadır (Graham ve ark., 2015). Parsons ve Titman (2007), firma kararlarını, firmalar arası farklılıkları açıklayan kesit belirleyiciler ve şirketin yaşam döngüsü boyunca karşılaştığı zaman serisi faktörleri üzerinden ele almaktadır.

Özellikle gelişmekte olan piyasalarda, sermaye yapısı kararlarının ortak zaman-değişkenli belirleyicileri, firma bazlı özelliklerin (büyüklük, kârlılık vb.) açıklayıcı gücünün ötesine geçebilmektedir. DeAngelo ve Roll (2015) ile Graham ve ark. (2015), tüm firmalar için ortak olan makroekonomik zaman serisi etkilerinin,

kaldıraç oranları üzerinde dramatik bir açıklayıcı güce sahip olduğunu saptamışlardır. Bu bağlamda, finansal sektör gelişimi ve makroekonomik belirsizlik, firmaların borç kullanım kapasitesini belirleyen temel dışsal faktörler olarak öne çıkmaktadır. Türkiye örneğinde, yüksek ve değişken enflasyon oranları, borç sözleşmelerinin maliyetini artırarak Myers ve Majluf (1984) tarafından tanımlanan bilgi asimetrisi sorununu derinleştirmekte ve firmaları optimal sermaye yapısından sapmaya zorlamaktadır.

Literatürdeki güncel çalışmalar, sermaye yapısı tercihlerinin iş döngülerine (business cycles) karşı duyarlılığını ve bu dinamiklerin kalıcılık (persistence) gösterdiğini vurgulamaktadır (Al-Zoubi ve ark., 2018). Bu durum, borçlanma kararlarının tamamen firma içi bir "tercih" meselesi olmadığını; piyasa likiditesi, finansman fırsatları ve makroekonomik belirsizlik gibi temel makro durumlar tarafından dikte edildiğini göstermektedir. Bu döngüsel yapı, yıllık bazda alınan marjinal finansman kararlarına yansımakta ve özellikle enerji gibi sermaye yoğun sektörlerde, enflasyonist şokların faiz karşılama oranları (ICR) üzerinden borç sürdürülebilirliğini nasıl aşındırdığını açıklamaktadır. Fama ve French (2012) tarafından geliştirilen, yabancı kaynak-özkaynak dengesi ve vade yapısı kararları panel veri analizine olanak tanıyarak, makro-ekonomik belirsizliğin firmaların finansal sağlamlık üzerindeki etkisini kuramsal bir zemine oturtmaktadır.

Sermaye yoğun sektörlerde, biyolojik üretim döngüsü nedeniyle yoğun yatırım gerektiren işletmelerde, finansal rasyoların analitik gücü kritik bir tartışma konusudur. Bu tür işletmelerde yüksek oranda duran varlık yatırımları, özkaynak ve yabancı kaynak kullanımını zorunlu kılmaktadır. Mevcut literatür, bu firmaların borçlanma kapasitelerinin değerlendirilmesinde operasyonel döngünün nakit yaratma performansına vurgu yapmaktadır. Bonazzi ve Iotti tarafından gerçekleştirilen ampirik çalışma, kârlılık esaslı Ekonomik Faiz Karşılama Oranları (EICR) ile nakit akışı esaslı Finansal Faiz Karşılama Oranları (FICR) göstergeleri arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar saptamıştır. Bu bulgular, sermaye yoğun işletmelerin finansal risk yönetiminde, kâr odaklı yaklaşımların ötesine geçerek nakit bazlı sürdürülebilirlik modellerini benimsemeleri gerektiğini ispatlamaktadır.

Özer ve Çam, (2022) sermaye yapısı üzerindeki firmaya özgü faktörlerin yanı sıra makroekonomik faktörlerin de etkisini incelemiştir. Çalışma kapsamına 1987-2017 yılları arasında BİST teknoloji, sınai ve hizmetler sektöründe halka açık olarak faaliyet gösteren 223 firma dâhil edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, Türkiye'deki halka açık firmaların sermaye yapıları, firmanın varlık yapısı, kârlılığı, büyüklüğü, borç dışı vergi kalkanı, büyüme olanakları, likiditesi, piyasa faiz oranları ve borsa gelişmişlik düzeyi gibi faktörlerden etkilenmektedir. Bu faktörlerin istatistiksel olarak anlamlı işaretleri, sermaye yapısı teorilerinin beklentileri ile kıyaslandığında Türkiye'de halka açık olarak faaliyet gösteren firmaların sermaye yapısı davranışlarında ağırlıklı olarak Finansman Hiyerarşisi Yaklaşımı'nı benimsedikleri bulgusuna ulaşılmıştır.

İzmirli Ata, (2023) artan enflasyon oranının işletmelerin finansal yapılarına ve varlık yapılarına olan etkisini ortaya koyabilmek için BİST 30'da faaliyet gösteren

işletmelerin 2017/3Ç-2022/3Ç yıllarına ait çeyrek dönemlik finansal verileri ele alınmıştır. Literatür taraması sonucunda belirlenen altı farklı model bu finansal veriler kullanılarak panel veri analizi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre enflasyon oranının, Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar/Toplam Kaynaklar (KVYK/TK), Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar/Toplam Kaynaklar (UVYK/TK) ve Öz Kaynaklar/Toplam Kaynaklar (ÖZK/TK) oranları ile ifade edilen işletmelerin finansal yapıları üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak enflasyon oranının varlık yapısını tanımlayan oranlardan sadece Maddi Duran Varlık/Toplam Varlıklar (MDV/TV) oranı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Enflasyonun yarattığı makroekonomik belirsizlik ve artan maliyetler, işletme yöneticilerini uzun vadeli stratejik planlamalardan ve yatırımlardan kaçınmaya itmektedir. Bu süreçte, nakit girişi uzun vadeye yayılan maddi duran varlık yatırımları azalırken; likiditeyi koruma amacıyla kısa vadeli menkul kıymet veya vadeli mevduat gibi araçlara yönelim artmaktadır (Kantar ve Öndeş, 2022; Yalkın ve Gürdal, 2004). Bu durum, dönen varlıkların duran varlıklardan daha yüksek seviyelere ulaşmasına neden olarak varlık yapısını değiştirmektedir. Ancak, finansal tablolardaki bu değişimin bir kısmının, duran varlıkların tarihi maliyetle, dönen varlıkların ise cari satın alma gücüne yakın değerlerle izlenmesinden kaynaklandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Öte yandan, yeni yatırım yapan işletmelerde yüksek enflasyonun yatırım maliyetlerini artırması ve bu sürecin borçla finanse edilmesi, Maddi Duran Varlık/Öz Sermaye (MDV/ÖZK) oranının yükselmesine yol açmaktadır (Akgüç, 2013).

İşletmeler, hammadde fiyatlarındaki artış beklentisi ve nakit varlıkların değer kaybı riski nedeniyle stoklara yatırım yapma eğilimi göstermektedir (Kantar ve Öndeş, 2022). Bu eğilim, finansal tablolarda stok kalemlerinin büyümesine yol açarken; yükselen faiz oranları nedeniyle uzun vadeli borçlanmanın yerini kısa vadeli kaynakların alması likidite oranlarını baskı altına almaktadır (Büker vd., 2009; Akgüç, 2013). Buna karşın literatürdeki bir diğer görüş, kredi imkanlarının daralmasının kısa vadeli yükümlülükleri düşüreceğini ve artan stoklarla birlikte dönen varlık toplamının artması sonucu likidite oranlarında olumlu bir seyir izlenebileceğini savunmaktadır (Arzova ve Şahin, 2022; Riordan ve Riordan, 2009). Ayrıca, azalan talebi canlandırmak ve sabit maliyetleri karşılamak isteyen işletmelerin vadeli satışlara yönelmesi, ticari alacaklar kaleminde belirgin artışlara neden olmaktadır. Enflasyonist baskılar, üretim hacmini korumak isteyen işletmeleri daha fazla çalışma sermayesine ihtiyaç duymaya zorlamaktadır (Türko, 2002). Bu ihtiyacın yabancı kaynaklarla karşılanması durumunda, artan faiz oranları finansman giderlerini yükseltmekte ve net kârlılığı aşındırmaktadır (Ceylan ve Korkmaz, 2012; Gökçen, 2004). Belirsizlik ortamında finans kuruluşlarının uzun vadeli fon sağlamaktan kaçınması, işletmeleri kısa vadeli kaynaklara yöneltmekte ve ticari borç vadelerinin kısalmasına yol açmaktadır. Buna rağmen, literatürde zıt bir yaklaşım olarak; yabancı kaynak maliyetinin (faiz oranları) enflasyon oranının altında kalması durumunda, işletmelerin reel olarak ucuzlayan borçla kârlılıklarını artırmayı hedefleyebilecekleri ifade edilmektedir (Usta, 2014; Türko, 2002). Ancak, ticari faaliyetlerde kısalan vadeler ve kısa vadeli yabancı kaynağa olan bağımlılık, işletmelerin karşı karşıya kaldığı finansal riski ve temerrüt ihtimalini artırmaktadır.

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren enerji şirketlerinin borç sürdürülebilirliğini, makroekonomik ve sektörel bazda inceleyerek literatüre üç farklı açıdan katkı sunmaktadır. İlk olarak, Türkiye gibi yüksek enflasyonist süreçlerden geçen bir ekonomide, borç ödeme kapasitesinin (ICR) sadece işletme içi kontrol edilebilen değişkenlerle değil, aynı zamanda kontrol dışı değişkenlerden biri olan enflasyon ile etkileşimi ampirik olarak ortaya konulmuştur. İkinci olarak, yenilenebilir enerji yatırımlarının finansal yapı üzerindeki etkisi bir kukla değişken (dummy) aracılığıyla modele dahil edilerek, işletme düzeyinde finansal sürdürülebilirliği destekleyen bir 'koruma kalkanı' işlevi gördüğü kanıtlanmıştır. Son olarak metodolojik açıdan, yatay kesit bağımlılığını ve değişen varyans sorununu dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testleri ve dirençli (robust) tahmincilerin kullanılması, gelişmekte olan piyasalardaki finansal veri kısıtlarına rağmen güvenilir ve yüksek tutarlılığa sahip ampirik sonuçlar üretilmesine olanak tanımıştır. Bu yönüyle çalışma, borç sürdürülebilirliği literatüründe enerji sektörü özelinde hem kuramsal tartışmaları desteklemekte hem de politika yapıcılara ve yatırımcılara sektörel risk yönetimi konusunda özgün kanıtlar sunmaktadır.

4. Veri ve Yöntem

Bu çalışma, 2014-2025 döneminde gerçekleşen enflasyon oranının, Borsa İstanbul (BIST) Elektrik endeksinde (XELKT) faaliyet gösteren firmaların borç ödeme kapasiteleri üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında, makro-ekonomik bir değişken olan yüksek enflasyonun firma düzeyindeki borç çevrim kapasitesi (ICR) üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Araştırmanın veri seti, 2014-2025 dönemi BIST Elektrik endeksinde işlem gören 10 şirketi içermektedir. Veriler, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden derlenen yıllık konsolide finansal tablolardan elde edilmiştir. Analiz dönemi, Türkiye ekonomisinde hem düşük hem de yüksek enflasyon döngülerini barındırması nedeniyle değişkenlerin şoklara verdiği tepkiyi ölçmek için uygun bir varyasyon sunmaktadır.

4.1. Veri Seti ve Örneklem

Bu çalışmada, Kamu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) elde edilen finansal verilerle oluşturulan bir panel veri yapısı kullanılmıştır. Analiz tablo 1'de sunulan 10 işletmenin 12 yıllık (2014-2025) verilerini içerecek şekilde yapılandırılmıştır.

Tablo 1. BİST Elektrik Endeksi İşletmeleri

Sıra	Kod	Şirket Ünvanı
1	AKENR	Akenerji Elektrik Üretim A.Ş.
2	AKFYE	Akfen Yenilenebilir Enerji A.Ş.
3	AKSEN	Aksa Enerji Üretim A.Ş.
4	AKSUE	Aksu Enerji Ve Ticaret A.Ş.
5	AYEN	Ayen Enerji A.Ş.
6	ENJSA	Enerjisa Enerji A.Ş.

7	GWIND	Galata Wind Enerji A.Ş.
8	HUNER	Hun Yenilenebilir Enerji Üretim A.Ş.
9	ODAS	Odaş Elektrik Üretim Sanayi Ticaret A.Ş.
10	ZOREN	Zorlu Enerji Elektrik Üretim A.Ş.

4.2. Değişkenlerin Tanımlanması

Modelde kullanılan değişkenler, kuramsal literatür ve sektörel dinamikler doğrultusunda tablo 2'de gösterilmektedir. Modelde yer alan bağımlı değişken firmanın borç sürdürülebilirliğini temsil eden Faiz Karşılama Oranı (ICR), temel bağımsız değişken Yıllık Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) değişim oranı ile temsil edilen enflasyon oranı (INF), kontrol değişkenleri finansal kaldıraç oranı (LEV), aktif karlılığı (ROA) ve işletmelerin yenilenebilir enerji odaklı olup olmadıklarını belirten kukla değişken (Renewable) olarak belirlenmiştir.

Tablo 2. Değişkenler

Değişken Kodu	**Tanım**	**Hesaplama Yöntemi**	**Beklenen İşaret**
ICR	Faiz Karşılama Oranı	(Faiz ve Vergi Öncesi Kar / Faiz Giderleri)	Bağımlı Değişken
INF	Enflasyon Oranı	Yıllık TÜFE Değişimi	(-)
LEV	Finansal Kaldıraç	Toplam Borç / Toplam Varlıklar	(-)
ROA	Aktif Karlılığı	Net Kar/Aktif Toplamı	(+)
Renewable	Yenilenebilir Enerji Odaklılık	0/1 Kukla Değişken	(+)

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Std.Sapma	Minimum	Maximum	Obs.
ICR	0.83	1.19	-0.91	5.81	120
INF	29.41	20.68	8.17	64.77	120
LEV	0.59	0.22	0.10	1.02	120
ROA	0.012	0.11	-0.27	0.68	120
Renew-e	0.51	0.50	0	1.00	120

Tablo 3 incelendiğinde, bağımlı değişken olan Faiz Karşılama Oranı'nın (ICR) ortalaması 0,83 olarak saptanmıştır. Finansal literatürde bu oranın 1,00'in altında olması, işletmelerin faaliyet karlarıyla faiz giderlerini karşılama konusunda riskli bir bölgede olduğunu göstermektedir. Örneklemdeki bazı işletmelerin negatif ICR değerine sahip olması, ilgili dönemlerde operasyonel zarar açıklandığını işaret etmektedir. Makroekonomik kontrol değişkeni olan Enflasyonun (INF) ortalaması 29,41 seviyesindedir. Minimum (8,17) ve maksimum (64,77) değerler arasındaki geniş fark, analiz döneminde Türkiye ekonomisinde yaşanan yüksek fiyat

dalgalanmalarını ve farklı enflasyonist rejimleri yansıtmaktadır. LEV değişkeni -0,59 ortalama değeriyle görece istikrarlı bir seyir izlerken; ROA değişkeninin 0,012 ortalamaya sahip olması sektör genelinde varlık verimliliğinin düşük seyrettiğini kanıtlamaktadır.

Son olarak, Yenilenebilir Enerji (Renew-e) kukla değişkeninin ortalaması 0,51 olarak bulunmuştur. Bu istatistik, örneklemdeki işletmelerin %51'inin rüzgâr, güneş ve hidroelektrik gibi yenilenebilir enerji odaklı işletmelere, %49'unun ise termik ve karma portföye sahip işletmelere ait olduğunu göstermektedir. Bu dağılım, yenilenebilir enerjinin sektördeki baskın karakterini ve analiz için yeterli varyasyonun sağlandığını belgelemektedir.

4.3. Ekonometrik Model

Sermaye yapısı kararlarındaki içsellik (endogeneity) sorunu ve finansal rasyoların zaman içindeki sürekliliği (atalet) göz önüne alınarak, analizde Panel Regresyon yöntemi tercih edilmiştir. Panel veri analizi, bağımlı değişkenin gecikmeli değerini modele dahil ederek geçmiş performansın mevcut durum üzerindeki etkisini kontrol altına almaktadır. Kurulan ekonometrik model Denklem 1'de sunulmuştur:

Model ; $ICR_{it} = \alpha_0 + \beta_1 INF_t + \beta_2 LEV_{it} + \beta_3 ROA_{it} + \beta_4 Renew - e_{it} \mu_{it} (1)$

ICR_{it} **:** Faiz karşılama oranı

α_0 **:** Sabit katsayı

$\beta_1 INF_t$ **:** Enflasyon oranı

$\beta_2 LEV_{it}$ **:** Kaldıraç oranı

$\beta_3 ROA_{it}$**:** Aktif kârlılığı

$\beta_4 Renew - e_{it}$: Yenilenebilir enerjiyatırımı

μ_{it} **:** Hata terimi

4.4. Araştırma Hipotezleri

Çalışma kapsamında iki temel hipotez test edilmektedir:

H_1: Türkiye ekonomisindeki yüksek enflasyon oranları, BIST şirketlerinin borç çevrim kapasitelerini negatif yönde etkilemektedir.

H_2: Yüksek enflasyon dönemlerinde artan bilgi asimetrisi, firmaların Myers ve Majluf (1984) tarafından tanımlanan finansman hiyerarşisine olan bağlılığını artırmakta ve öz sermaye finansmanından kaçınma eğilimini güçlendirmektedir.

H_3: Yenilenebilir Enerji odaklılık, işletmelerin uzun vadede borç çevrim kapasitelerini pozitif yönde etkilemektedir.

5. Panel Veri Regresyon Analizi

Bu çalışmada, enflasyonun işletmelerin borç ödeme kapasiteleri üzerindeki etkisini ampirik olarak test etmek amacıyla panel veri analizi yöntemi tercih

edilmiştir. Özellikle enerji sektörü gibi yüksek sermaye yoğunluğuna sahip ve makroekonomik şoklardan doğrudan etkilenen sektörlerde, dinamik yapıların ve zamanla değişmeyen karakteristik özelliklerin eş anlı olarak analize dahil edilmesi ampirik bulguların tutarlılığını artırmaktadır. Enerji sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin borç ödeme kapasiteleri (ICR) üzerindeki belirleyicileri saptamak amacıyla kullanılan panel veri analizi hem şirketler arası farklılıkları hem de 2014-2025 dönemini kapsayan zaman boyutundaki değişimleri dikkate almaktadır. Wooldridge (2019) tarafından belirtildiği üzere, panel veri modelleri, zaman serisi analizlerinde karşılaşılan çoklu doğrusallık sorununu azaltmakta ve değişkenlerin dinamik davranışlarını daha hassas bir şekilde ölçmektedir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisindeki yüksek enflasyon dönemlerinin ve sektörel kaldıraç oranlarındaki dalgalanmaların borç sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi, yatay kesit bağımlılığını ve değişen varyans sorununu dikkate alan dirençli tahminciler aracılığıyla analiz edilmiştir. Bu metodolojik yaklaşım, Borsa İstanbul Elektrik endeksindeki firmaların finansal dayanıklılık yapılarını daha geniş bir perspektifle değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

5.1. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Panel veri analizinde aynı makroekonomik şoklardan etkilenen şirketlerin analiz edilmesi, şirketler arasındaki etkileşimin test edilmesini diğer bir ifadeyle birimlerin hata terimleri arasında korelasyon olup olmadığının ölçülmesi sürecin doğru yönetilmesi adına önem arz etmektedir. Eğer birimler arası yatay kesit bağımlılığı varsa, birinci nesil birim kök testleri (LLC, IPS) yerine ikinci nesil birim kök testlerinden yatay kesit bağımlılığını dikkate alan CADF ve CIPS testleri, serilerin birim kök içerip içermediğini belirlemek için kullanılmaktadır **(**Pesaran, 2004; Pesaran, 2007).

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test Yöntemi	**Test İstatistiği**	**Olasılık (p)**
Pesaran CD Test	3.716*	0.000
Friedman R	22.269*	0.002
Frees Q	0.041	
Critical values from Frees' Q distribution		
alpha = 0.10 : 0.2136		
alpha = 0.05 : 0.2838		
alpha = 0.01 : 0.4252		

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4 yatay kesit bağımlılık testi sonuçları incelendiğinde, Pesaran (2004) CD ve Friedman (1937) testleri sonucunda birimler arasında yatay kesit bağımlılığı saptanmıştır ($p < 0{,}01$). Bu bulgu doğrultusunda, serilerin durağanlık analizinde ikinci nesil panel birim kök testleri kullanılmış ve tahmin aşamasında birimler arası bağımlılığa dirençli standart hatalar dikkate alınmıştır.

Tablo 5. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model	Pesaran CADF(CIPS) İstatistiği	Gecikme Uzunluğu	Olasılık(p)
ICR	Sabitli	-4.094*	1	0,000
	Sabitli-trendli	-4.494*	1	0,000
lnINF	Sabitli	-2.610*	1	0,000
	Sabitli-trendli	-5.500*	1	0,000
lnLEV	Sabitli	-3.781*	1	0,000
	Sabitli-trendli	-3.761*	1	0,000
lnROA	Sabitli	-4.925*	1	0,000
	Sabitli-trendli	-4.385*	1	0,000

Değişkenlerin durağanlık özellikleri ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CADF/CIPS ile incelenmiştir. Tablo 5'te yer alan analiz sonuçları, tüm değişkenlerinin seviyede I(0) durağan olduğunu ortaya koymuştur ($p < 0.01$). Bu bulgular ışığında, modellerin seviye değerleri üzerinden tahmin edilmesinin istatistiksel açıdan uygun olduğu saptanmıştır.

5.2. Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testi

Modelin temel varsayımlarını test etmek amacıyla sabit etkiler modelinde uygulanan Modified Wald testi sonucunda gruplar arası değişen varyans sorunu saptanmış (χ^2= 25,06; p <0,01), ancak Baltagi-Wu LBI (2,165) ve Bhargawa Durbin-Watson (1,9498) testleri sonucunda otokorelasyon sorununa rastlanmamıştır. Değişen varyans sapmasını kontrol altına almak ve etkin tahminciler elde etmek amacıyla analizde dirençli tahminci FGLS yöntemi tercih edilmiştir.

Tablo 6. Değişen Varyans ve Otokorelasyon Test Sonuçları

Testler	Hipotez	Test İstatistiği	Olasılık
Modified Wald Testi	H_0: $\sigma^2 i = \sigma^2 i$	25.06*	0.0015
Baltagi Wu LBI	H_0: p=0	2.165	
Bhargawa Durbin - Watson	H_0: p=0	1.9498	0.9639

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Sabit etkiler modeli üzerinde gerçekleştirilen gruplar arası değişen varyans testi (Modified Wald Test) sonucunda, hata terimlerinin varyansının birimler arasında sabit olmadığı saptanmıştır ($\chi^2 = 25.06$, $p < 0.01$). Bu bulgu doğrultusunda, tahmin edilen katsayıların tutarlılığını sağlamak ve olası sapmaları gidermek amacıyla analizde değişen varyansa dirençli (Robust) standart hatalar dikkate alınmıştır. Sabit etkiler modeli üzerinde gerçekleştirilen otokorelasyon analizinde, Durbin-Watson istatistiği 1,9498 ve Baltagi-Wu LBI testi 2,165 olarak hesaplandığından otokorelasyon sorununa rastlanmamıştır. Söz konusu değişen varyans sapmasını

kontrol altına almak ve etkin tahminciler elde etmek amacıyla analizde FGLS (Genelleştirilmiş Küçük Kareler) yöntemi tercih edilmiştir.

Tablo 7. Katsayı Tahmin Modelinin Seçimi

Testler	**Test İstatistiği**	**(P-value)**
F Testi	12.71*	0.0000
LM Testi (Breusch-pagan)	27.56*	0.0000
Hausman Test İstatistiği	35.3*	0.0000

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Analiz aşamasında kullanılacak panel veri modelinin belirlenmesi amacıyla F, Breusch-Pagan LM ve Hausman testleri uygulanmıştır. Tablo 72'de F testi ve LM testi sonuçları, verilerde birim etkilerin varlığını ortaya koymuştur ($p < 0.01$). Nihai model seçiminde kullanılan Hausman testi sonucu (İstatistik: 35.3; p: 0.0000), birim etkilerin açıklayıcı değişkenler ile ilişkili olduğunu göstererek Sabit Etkiler (Fixed Effects) modelinin Tesadüfi Etkiler modeline karşı tercih edilmesi gerektiğini doğrulamıştır.

5.3. Panel Veri Regresyon Analizi ile Katsayı Tahmini

Çalışmanın bu bölümünde, Borsa İstanbul (BIST) Elektrik endeksinde işlem gören işletmelerin borç sürdürülebilirliği üzerinde etkili olan faktörler ampirik olarak analiz edilmektedir. Tanısal testler aşamasında saptanan yatay kesit bağımlılığı ve değişen varyans sorunlarını kontrol altına almak amacıyla, katsayı tahmininde Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) yöntemi tercih edilmiştir. FGLS tahmincisi, hata terimleri arasındaki otokorelasyon ve birimler arası varyans farklılıklarını dikkate alarak, standart tahmin yöntemlerine göre daha etkin ve sapmasız sonuçlar üretmektedir (Wooldridge, 2019). Bu doğrultuda; enflasyon, kaldıraç oranı, aktif karlılığı ve yenilenebilir enerji odağının faiz karşılama kapasitesi (ICR) üzerindeki etkileri, hazırlanan ekonometrik modeller çerçevesinde test edilerek sektörel çıkarımlar sunulmuştur.

Tablo 8. Sürdürülebilir Borçlanma Kapasitesini Etkileyen Faktörlere İlişkin Analiz Sonuçları

Değişkenler	**Coef.**	**Std. Err**	**z-statistic**	**p**
inf	0,0024	0,0026	0,92	0,3780
lev	0.5426**	0,2071	2,62	0,0238
roa	3,3554**	1,2729	2,64	0,0232
renewable	0.1602	0.0314	5.09	0.022
_cons	0.7622	0.0679	11.22	0.9045
F(3,11)	7,94*	$R^2 = 0,2738$		
Olasılık	0.000			
Gözlem Sayısı	120	Grup Sayısı10		

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Aktif kârlılığı (ROA), faiz karşılama oranı üzerinde istatistiki olarak pozitif ve %5 düzeyinde anlamlı bir etkiye sahiptir (β = 3,3554; t = 2,64; p = 0,0232). Buna göre firmanın varlık kârlılığındaki 1 birimlik (%100) iyileşme, operasyonel nakit akışı ve kâr marjını genişleterek faiz karşılama kapasitesini yaklaşık 3,36 birim artırmaktadır. Bu bulgu, faaliyet verimliliği yüksek enerji firmalarının finansal borçlanma maliyetlerini karşılama kabiliyetinin katlanarak güçlendiğini teyit etmektedir. Sabit etkiler modelinde firma içi finansal kaldıraç artışının katsayısı pozitif ve anlamlı görünmektedir (β = 0,5426; t = 2,62; p = 0,0238). Bu durum BİST elektrik sektöründe ölçek büyütme ve kapasite yatırımları (RES/GES santral kurulumları) amacıyla borçlanan firmaların, yeni tesislerin devreye girmesiyle birlikte esas faaliyet kârlarını (EBIT) faiz yükünden daha hızlı artırabildiklerini (kaldıraç mekanizmasının olumlu çalıştığı yatırım döngüsünü) göstermektedir. Enflasyon artış oranı ICR üzerinde pozitif bir katsayı alsa da istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur (β = 0,0024; t = 0,92; p = 0,3780). Enerji sektöründe toptan elektrik fiyatlarının Piyasa Takas Fiyatı (PTF) üzerinden enflasyona ve kurlara endeksli oluşu ile YEKDEM mekanizmasının sağladığı döviz/enflasyon koruması, enflasyonist şokların işletmelerin faiz karşılama oranını doğrudan bozmasını engellemiştir.

6. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, 2014-2025 döneminde Borsa İstanbul Elektrik endeksinde işlem gören 10 işletmenin borç sürdürülebilirliğini ve borç ödeme kapasitesini etkileyen temel finansal ve makroekonomik belirleyicileri ampirik olarak incelemiştir. Yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve birim içi korelasyon varsayımlarını dikkate alan Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (Cross-sectional time-series FGLS regression) yöntemiyle elde edilen bulgular; işletmelerin faiz karşılama kapasitelerinin (ICR) operasyonel kârlılık, sermaye yapısı ve stratejik üretim portföyü bileşenleriyle istatistiksel olarak anlamlı bir etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır (F (3,11) = 7,94; p <0,01; R^2 = 0,2738).

Araştırmanın ampirik bulgularından ilki, finansal kaldıraç oranının (lev) faiz karşılama kapasitesi üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve %5 düzeyinde anlamlı bir katsayıya sahip olmasıdır (β = 0,5426; p = 0,0238). Geleneksel finans teorilerinde borçlanmadaki kontrolsüz artışın faiz yükünü katlayarak temerrüt riskini tetiklediği varsayılsa da enerji üretimi gibi sermaye-yoğun sektörlerde firma içi kaldıraç artışının faiz karşılama oranını destekleyebildiği görülmektedir. Bu bulgu, enerji sektöründeki işletmelerin kullandıkları borç kaynaklarını doğrudan üretken sabit sermaye yatırımlarına (yeni santral kurulumları, şebeke ve kapasite artışları) kanalize ettiklerini göstermektedir. Tesislerin devreye girmesiyle birlikte yaratılan operasyonel nakit akışı ve faaliyet kârındaki (EBIT) ivmelenme, borçlanmanın getirdiği faiz gideri artışını aşmakta ve olumlu finansal kaldıraç etkisi borç ödeme gücünü yukarı taşımaktadır.

Çalışmanın kârlılık boyutunu temsil eden aktif kârlılığı (roa) değişkeni, faiz karşılama kapasitesini en güçlü biçimde besleyen içsel faktör olarak öne çıkmaktadır ($\beta = 3,3554$; $p = 0,0232$). Aktif kârlılığındaki artışın ICR üzerinde pozitif ve %5 düzeyinde anlamlı bir sıçrama yaratması, Riordan ve Riordan (2009) tarafından vurgulanan kârlılık odaklı borç yönetimi prensipleriyle tam bir uyum sergilemektedir. Enerji şirketlerinin varlıklarını nakit ve kâr üretme yönünde yüksek operasyonel verimlilikle çalıştırması, borç yükümlülüklerinin karşılanmasında en güvenli içsel kalkan vazifesi görmektedir.

Stratejik bir portföy göstergesi olarak modele dahil edilen yenilenebilir enerji odaklılığı (renewable), borç sürdürülebilirliği üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı bir katkı sağlamaktadır ($\beta = 0,1602$; $z = 5,09$; $p = 0,0220$). Bu bulgu, Türko (2002) ve Usta (2014) gibi yazarların finansal yönetimde stratejik varlık dağılımı ve operasyonel risk minimizasyonu konusundaki yaklaşımlarını desteklemektedir. Fosil yakıtlı termik veya doğalgaz kombine santrallere kıyasla sıfıra yakın yakıt/marjinal maliyetiyle çalışan yenilenebilir enerji kaynakları (RES, GES, HES), YEKDEM kapsamındaki alım garantileri ve döviz/fiyat koruması sayesinde işletmelere öngörülebilir ve dirençli bir nakit akışı sağlamaktadır. Dolayısıyla yeşil enerji dönüşümü, çevresel hedeflerin ötesinde faiz karşılama kapasitesini güçlendiren bir 'finansal tampon' işlevi görmektedir.

Öte yandan, makroekonomik enflasyon (inf) değişkeninin ICR üzerindeki etkisi pozitif yönlü olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur ($\beta = 0,0024$; $p = 0,3780$). Türkiye ekonomisinin analiz döneminde maruz kaldığı yüksek enflasyonist baskılara rağmen katsayının istatistiki olarak anlamsız kalması, enerji piyasasının düzenleyici mimarisiyle açıklanabilir. Toptan elektrik satış fiyatlarının (Piyasa Takas Fiyatı- PTF) enflasyon ve kurlara endeksli tavan/taban fiyat mekanizmalarıyla güncellenmesi ile maliyet artışlarının tarifelere yansıtılabilmesi (maliyet geçişkenliği), enflasyonist şokların operasyonel kâr marjlarını ve dolayısıyla borç servis kapasitesini doğrudan aşındırmasını sınırlandırmıştır.

Bu çalışma literatüre önemli katkılar sağlamakla birlikte bazı sınırlılıklar içermektedir. İlk olarak, araştırmaya dahil edilen işletmeler Borsa İstanbul Elektrik Endeksi'nde faaliyet gösteren ve süreklilik arz eden işletmeler ile sınırlı tutulmuştur. İkinci olarak, araştırma dönemi 2014-2025 yıllarını kapsamakta olup, bu dönemdeki enflasyon ve para politikası değişimleri ile 2023 sonrası uygulanan TMS 29 enflasyon muhasebesi uygulamaları Türkiye'ye özgü yapısal dinamikleri yansıtmaktadır. Ayrıca modelde temel finansal oranlara odaklanılmış; işletmelerin borç ödeme kapasitesini etkileyebilecek döviz kuru oynaklığı, CDS primleri ve Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ESG) skorları gibi dışsal faktörler modelin dışında tutulmuştur.

Borçlanma oranının (kaldıraç) faiz karşılama kapasitesi üzerindeki pozitif etkisi, borcun operasyonel nakit akışı üreten üretken santral yatırımlarında kullanılması şartına bağlıdır. Şirket yönetimleri borçlanma kararlarını proje finansmanı ve yatırımın getiri oranı (IRR) ile dikkatle senkronize etmelidir. Yenilenebilir enerji santrallerinin sağladığı sıfır yakıt maliyeti ve nakit akışı stabilitesi, firmaların faiz karşılama gücünü anlamlı biçimde artırmaktadır. İşletmelerin portföylerindeki yeşil

enerji payını yükseltmeleri finansal dayanıklılıklarını pekiştirecektir. Politika yapıcıların, özellikle yüksek enflasyon ve faiz dönemlerinde enerji şirketlerinin sermaye yatırımlarını destekleyecek yeşil tahvil (green bond) ve sürdürülebilirlik bağlantılı kredi olanaklarını teşvik etmesi borçlanma vadelerini uzatarak sektörel finansal kırılganlığı azaltacaktır. İlerleyen araştırmalarda, döviz kuru oynaklığı, jeopolitik riskler ve kurumsal yönetim/ESG performans skorlarının modele kontrol değişkeni olarak dahil edilmesi, enerji sektörünün finansal mimarisinin daha kapsamlı anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Akgüç, Ö. (2013). *Finansal yönetim*. (13. Baskı). Avcıol Basım Yayın.

Al-Zoubi, H.A., O'Sullivan, J.A. & Alwathnani, A.M. Business cycles, financial cycles and capital structure. *Ann Finance* 14, 105–123 (2018).

https://doi.org/10.1007/s10436-017-0306-z

Arzova, S. B., & Şahin, M. (2022). Yüksek enflasyonlu ekonomilerde finansal raporlama süreçleri ve enflasyon muhasebesinin finansal tablolara etkisi. *Mali Çözüm, 32(170),13-31.* https://search .trdizin.gov.tr/tr/yay in/detay/514860

Baker, M., & Wurgler, J. (2002). Market Timing and Capital Structure. *The Journal of Finance, 57*(1), 1–32. http://www.jstor.org/stable/2697832

Betzel, P. P. J. (2014). *Capital structure determinants: The direct and indirect effect of country characteristics* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Tilburg University.

Bonazzi, G., & Iotti, M. (2014). Interest Coverage Ratios (ICRs) and financial sustainability: Application to firms with bovine dairy livestock. *American Journal of Agricultural and Biological Sciences*, *9*(4), 482-489.

https://doi.org/10.3844/ajabssp.2014.482.489

Büker, S., Aşıkoğlu, R., & Güven, S. (2009). *Finansal yönetim*. (10. Baskı). Lisans Yayıncılık.

Ceylan, A., & Korkmaz, T. (2012). İşletmelerde finansal yönetim. Ekin Basın Yayın Dağıtım,

DeAngelo, H., & Roll, R. (2015). How stable are corporate capital structures? *The Journal of Finance*, *70*(1), 373–418. https://doi.org/10.1111/jofi.12163

Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (1999). Institutions, financial markets, and firm debt maturity. *Journal of Financial Economics, 54*(3), 295–336.https://doi.org/10.1016/S0304-405X

Diamond, D.W. (1991). Debt maturity and liquidity risk. *Quarterly Journal of Economics 106*,709-737. https://doi.org/10.2307/2937924

Diamond, D. W. (1993). Seniority and maturity of debt contracts, *Journal of Financial Economics, Volume 33, Issue 3,* 341-368, ISSN 0304-405X,

https://doi.org/10.1016/0304-405X(93)90011-Y.

Fama, E. F., & French, K. R. (2012). Capital structure choices. *Critical Finance Review*, *1*(1), 59–101. http://dx.doi.org/10.1561/104.00000002

Frank, M. Z., & Goyal, V. K. (2009). Capital structure decisions: Which factors are reliably important? *Financial Management*, *38*(1), 1-37. https://doi.org/10. 1111/j .1755-053X.2009.01026.x

Frees, E. W. (1995). Assessing cross-sectional correlation in panel data. Journal of Econometrics, *69*, (2), 393-414,

https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01658-M

Friedman, M. (1937). The Use of Ranks to Avoid the Assumption of Normality Implicit in the Analysis of Variance. *Journal of the American Statistical Association*, *32*(200), 675–701. https://doi.org/10.2307/2279372

Gökçen, G. (2004). *Enflasyon muhasebesi*. Aktüel Yayınları.

Graham, J. R., Leary, M. T., & Roberts, M. R. (2015). A century of capital structure: The leveraging of corporate America. *Journal of Financial Economics*, *118*(3), 658–683. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2014.08.005

Hatzinikolaou, D., Katsimbris, G. M., & Noulas, A. G. (2002). Inflation uncertainty and capital structure: Evidence from a pooled sample of the Dow-Jones industrial firms. *International Review of Economics & Finance, 11*(1), 45-55. https://doi.org/10.1016/S1059-0560(01)00085-5

İzmirli Ata, F. (2023). Enflasyonun İşletmelerin Varlık ve Finansal Yapılarına Etkisi: BİST 30 Analizi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, *18*(72), 526-546.

https://doi.org/10.19168/jyasar.1290140

Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, *3*(4), 305–360. https://doi.org/10.1016/0304-405X(76)90026-X

Kantar, M. A., & Öndeş, T. (2022). Enflasyonun işletmelerin finansal faaliyetlerine ve finansal oranlarına etkisinin teorik çerçevesi. Global Journal of Economics and Business Studies, 11(21), 39-47.

https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1568812

Llobet-Dalmases, J. & Plana-Erta, D. & Uribe, Jorge M. (2023). Cyclical capital structure decisions, The North American Journal of Economics and Finance, Volume 66. https://doi.org/10.1016/j.najef.2023.101917

Myers, S. C., & Majluf, N. S. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of Financial Economics*, *13*(2), 187–221.

https://doi.org/10.1016/0304-405X(84)90023-0

Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment. *The American Economic Review*, *48*(3), 261–297. http://www.jstor.org/stable/1809766

Modigliani, F., & Miller, M. H. (1963). Corporate Income Taxes and the Cost of Capital: A Correction. *The American Economic Review*, *53*(3), 433–443. http://www.jstor.org/stable/1809167

Özer, G., Şuataman, O., & Çam, İ. (2022). Firmaya özgü ve makroekonomik faktörlerin sermaye yapısı kararlarına etkileri: BİST'de bir uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, *24*(1),60-88.https://doi.org/10.31460/mbdd.880622

Palepu, K. G., & Healy, P. M. (2013). Business analysis and valuation: Using financial statements (5. baskı). Cengage Learning.

Parsons, C. A. & Titman, S. (2007). Capital Structure and Corporate Strategy.

http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.983553

Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels.* University of Cambridge Working Paper.https://docs.iza.org/dp1240.pdf

Pesaran, M.H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. J. Appl. Econ., 22: 265-312. https://doi.org/10.1002/jae.951

Prezas, A.P. (1991), INFLATION, INVESTMENT, AND DEBT. Journal of Financial Research, 14: 15-26. https://doi.org/10.1111/j.1475-6803.1991.tb00641.x

Rajan, R.G. (1992), Insiders and Outsiders: The Choice between Informed and Arm's-Length Debt. The Journal of Finance, 47: 1367-1400.

https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1992.tb04662.x

Riordan, D. A. & Riordan, M. P. (2009). *Managerial accounting*. South-Western Cengage Learning.

Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jaffe, J. (2013). Corporate finance (10. baskı). McGraw-Hill Education.

Smith Jr., C.W., & Warner, J.B. (1979). On financial contracting: an analysis of bond covenants. Journal of Financial Economics 7, 117-161. https://doi.org/10.1016/0304-405X(79)90011-4

Şirin Yakut, M. (2024). Enflasyonun Genel Ekonomi ve İşletmeler Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. Premium e-Journal of Social Sciences, 8(46), 1099-1110. https://doi.org/10.5281/zenodo.13881449

Türko, R. (2002). *Finansal yönetim*. Alfa Yayınları.

Usta, Ö. (2014). İşletme Finansı ve Finansal Yönetim (6. Baskı). Detay Yayıncılık, Ankara.

Wooldridge, J.M. (2019) Introductory Econometrics: A Modern Approach. 7th Edition, Thomson South-Western.

Yalkın, Y. K., & Gürdal, K. (2004). *Enflasyon Muhasebesi ve Türkiye Uygulaması*. Turhan Kitabevi, Ankara.

Yiğiter, Ş. Y., & Tanyıldızı, H. (2021). Enflasyonun Şirketlerin Sermaye Yapılarına Etkileri: 2009-2019 TCMB Sektörel Bilançoları. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 67-76. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2075663

BÖLÜM 31

Orta Asya'nın En Eski Kültürlerindeki Halk Ekonomisi Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme

Hasan Ali Diken[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı
ORCID: 0000-0001-5948-4255

1. Giriş

Kültür, insanın sosyalleşme ve toplumsallaşma süreçlerinde edindiği ve öğrendiği tecrübelerin tümüdür. Dolayısıyla kültür, insana ait bilgi birikiminden kaynaklanan kazanımların tamamını ifade etmektedir. Bu kapsamda kültür kavramı, insanların soyut ve somut yaratımlarından ve donatımlarından meydana gelen bütünsel bir toplamdır (Malinowski, 1990: 39). Ekonomi ise eldeki sınırlı kaynakların yönetilmesini ve denetlenmesini esas alan bir olgudur. En genel tanımıyla ekonomi, insan varlığının devamlılığını sağlamak üzere üretilen mal ve hizmetlerin bölüşülme faaliyetlerinden doğan bir ilişkiler toplamıdır.

İnsanın dünya hayatına tutunmak amacıyla çalışıp çabalayarak sahip olduğu maddi unsurları kazanma kaygısı, ekonomi kavramının öncelikli ilkesidir. Bu sebepten ötürü, ekonomiyi merkezine alan faaliyetlerin "çalışmak" ve "yaşamak" olmak üzere iki temel özelliğe sahip olduğunu dile getirmek mümkündür (Eskicioğlu, 1999: 8). Nitekim ekonomi, eldeki maddi kaynakların; belirlenen ihtiyaçlara göre yönetilmesini gerektiren bir olgudur. Bu kaynakların düzenli olarak yönetilmesi, ekonomik davranılmasıyla eşdeğerdir. Ekonomik kaynakların düzene oturtulmasında ise kültür kavramı devreye girmektedir.

Sosyal bir varlık olarak insanın sürekliliğini mümkün kılan mal ve hizmetlerin temin edilmesi için ortaya konulan alışkanlık ve davranış örüntüleri, kültür ile ekonomi arasındaki ilişkinin birer göstergesidir. Özellikle bir kültür bilimi olan halkbilimi açısından ele alındığında ekonomi; bağlamsal ve işlevsel perspektiflerden hareketle insan yaşantısındaki sosyal kurumlara ve toplumsal yapılara ait sistemlerin anlaşılabilmeleri bakımından yadsınamaz bir yere, değere ve öneme sahiptir (Özarslan ve Karataş, 2016: 18). Herhangi bir kültürel faktörün, bağlam ve işlev yönlerinden tam olarak anlaşılabilmesi için sosyokültürel ve sosyoekonomik doku analizine ihtiyaç duyulmaktadır.

Kültürel faktörlere etki eden ekonomik koşulların açıklanma gereği vardır. Zira kültürün varlığı ve sürekliliği ekonomiye bağlı olarak şekillendiği gibi ekonomin varlığı ve sürekliliği de kültüre bağlı olarak şekillenmektedir (Boas, 1944: 93). İlgili nedenden dolayı ekonominin kültürel yanının olduğu; kültürün de ekonomik tarafının olduğu kabul edilmelidir. Bu duruma ek olarak ekonominin kültürel boyutu ile kültürün ekonomik boyutu "ikiz kavramlar" temelinde ele alınmalıdır. (Özdemir, 2012: 39). Nitekim her türlü ekonomik unsur, sistem, kurum ve faaliyet de birer kültürdür ve kültür bilimi araştırmaları kapsamındadır.

Kültürel ve ekonomik çözümlemelerde bilhassa tarihî bağlamın ortaya çıkarılması gereklidir. Çünkü tarihî bağlam, kültür ile ekonomi ilişkisinin derinlemesine işlenmesi yönünden oldukça önemlidir. "İnsan-zaman-mekân" üçlüsüne istinaden ortaya çıkan kültür ve medeniyet ögelerinin kronolojik sıralamaları dikkate alınarak değerlendirilmelerinde özellikle ekonomik faktörler büyük bir önem taşımaktadır. Böylelikle kültür kurumunun, en basit formlardan en karmaşık formlara evrilme süreçlerini de açık ve net olarak gözlemlemek olanaklı

bir hâle gelmektedir. Esas olarak her kültürel yapının temelinde sosyal gruplara dair ekonomik varsıllıkların daha ileri boyutlara taşınma gayesi yatmaktadır.

Bu minvalde kültürel kurumlar ile ekonomik kurumlar arasında çift yönlü bir ilişki mevcuttur (Firth, 1927: 318). Dolayısıyla kültür ve ekonomi ilişkisini, insanlığın dünyadaki varlık göstergelerinden biri olarak kabul etmek gerekmektedir. Nitekim kültür ve ekonomi, insanın dünya hayatına adımını attığı ilk devirlerden itibaren birbirine bağlı bir biçimde ilerleme kaydetmiştir. Zira insanlığın materyallere adapte olma sürecini içine alan ekonomi kavramı, zamanla insanlara ait arzuların ve isteklerin tetiklediği kültürel davranış modellerini yaratmıştır (Bates, 2009: 340). Bu durum ise "ekonomi kültürü" kavramını ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak insanın doğaya kattığı ve eklediği her şeyin içinde ekonomi kavramını aramak olanaklı kılınmıştır.

İnsanlar tarafından üretilen araç ve gereçler kapsamındaki yol ve yöntemler "halk ekonomisi" kavramını doğurmuştur. Halk ekonomisi, teşvik tedbirlerinin henüz var olmadığı dönemlerde ekonomi sahasında formasyon sahibi olmayan kişilerin sezgi ve deneyimlerine göre pratiğe dökülen bilgilerin tamamıdır (Rubin, 2003: 157). Dolayısıyla da halk ekonomisinin ilgi alanına giren bilgiler tamamen gelenekselliğe yönelik olarak kullanılan bilgilerdir. Geleneksel bilgiler; insanların birbirleriyle ve doğayla etkileşimleri sonucunda yaratılan, aktarılan ve zenginleştirilerek yaşatılan unsurların birleşimlerinden ibarettir (Özdemir, 2018: 2). Bu bağlamda geleneksel bilgiler, halk ekonomisinin "normatif" bir düzene göre işlediğini ifade eden kültürel dizgelerdir.

Söz konusu doğrultuda halk ekonomisi, iş bölümünün ve uzmanlaşmanın görece sınırlı olduğu atalar zamanından kalan bilgi ve belgelerden müteşekkildir. Kökleri insanın temel ve içgüdüsel gereksinimlerine dayanan; fakat sosyal organizasyon, gelenek ve görenekler, dinî inançlar ve ahlaki değer yargılarına bağlı olarak şekillenen halk ekonomisi; maddi kültür unsurlarından yararlanmayı ve fiziksel çevreye uyarlanmayı zorunlu kılmıştır (Özarslan ve Karataş, 2016: 19). Bu yüzden her ne kadar basit ve ilkel gibi görünseler de halk ekonomisine ait olan geleneksel bilgiler, halk yaşamından kaynaklanan karmaşık birer arka plana sahiptirler.

Halkbilimi açısından değerlendirildiğinde halk ekonomisi, halkın kendine özgü geçim standartlarını oluşturmak amacıyla benimsediği ve özümsediği üretim ve tüketim biçimleridir. Bunları geliştirmek üzere kullanılan geleneksel yol ve yöntemler ise halk ekonomisi faaliyetlerinin çıkış noktasıdır. Halk ekonomisi; öncelikle toplayıcılık, avcılık, çobanlık, hayvancılık ve benzeri üretim ve tüketim modellerinden kaynaklanmıştır (Özarslan, 2005: 54). Bu durumun beraberinde halk ekonomisi, farklı kültürlerin ve medeniyetlerin oluşum ve gelişim süreçleriyle varlık kazanmıştır.

Zamanla ortaya çıkan değişik kültür ve medeniyet kalıplarında halk ekonomisine dair pek çok ögeye rastlanıldığını belirtmekte yarar vardır. Kültür ve medeniyet sahalarının sosyal yapılarını, toplumsal değer yargılarını, üretim alışkanlıklarını ve

tüketim davranışlarını anlamada halk ekonomisi başat bir rol üstlenmektedir. Aynı şekilde kültürlerin ve medeniyetlerin mahiyetleri de halk ekonomisini şekillendirmektedir. Örneğin ekonomisi hayvancılığa dayalı olan kültürlere ve medeniyetlere ait toplumsal yapılarda "yaylak" ve "kışlak" olarak şekillenen bir modelin benimsenmesi, ilgili hususu özetleyici bir nitelik sergilemektedir.

İnsanların biyolojik kalıtımlarını ve kültürel sürekliliklerini tesis edebilmeleri için doğaya uyum sağlama süreçlerinin bir getirisi olan halk ekonomisi kavramına ait ilk faaliyetlerin dünyadaki muhtelif coğrafyalarda başladığı bilinmektedir. Bu coğrafyalardan biri de Orta Asya'dır. Geniş otlakların, verimsiz düzlüklerin ve kumlu çöllerin çevrelediği Orta Asya; Mezolitik Çağ'a (Orta Taş Devri) kadar götürülebilen bir tarihî geri plana sahiptir. Orta Asya coğrafyasının muhtelif yerlerinde Eski Çağ'a (İlk Çağ) dönük olarak gerçekleştirilen kazılarda çıkarılan arkeolojik, etnografik, tarihsel ve folklorik bulgular; genellikle çıkarıldıkları bölgelerin adlarıyla anılmışlardır.

Orta Asya'daki ilk ekonomik faaliyetleri de başlatan bu bölgeler; kronolojik sıralamalarına göre Anav (MÖ 4000-1000), Kelteminar (MÖ 3000-?), Afanesyovo (Abakan) (MÖ 3000-1700), Andronovo (MÖ 1700-1200), Karasuk (MÖ 1200-700), Tagar (MÖ 700-100) ve Taştık (MÖ 700-100) olarak yedi grupta toplanmaktadır (Koca, 2017: 6-8). Her ne kadar içlerinden bazıları, değişik kaynaklarda farklı tarih aralıklarına götürülseler de ilgili bölgelere genel literatürde "Orta Asya'nın en eski kültürleri" adı verilmiştir. Türklerin yayılma alanları içinde yer alan bu kültürleri, Orta Asya veya Türkistan havzasındaki ilk halk ekonomisi faaliyetlerinin başladığı merkezler bağlamında ele alıp değerlendirmek mümkündür.

Bilindiği üzere dünya tarihi, son derece olumsuz tabiat ve iklim koşullarında yaşasalar dahi Orta Asya kavimlerinin büyük başarılarına tanıklık etmiştir. Orta Asya kavimlerinin en başında ise Türkler gelmektedir. Türkler, Orta Asya'nın tabiat ve iklim koşullarına uygun bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Bu hayat tarzı ise "atlı-göçebe", "göçer-evli" veya "konar-göçer" bozkır kültürü olarak adlandırılmaktadır (Koca, 2016: 51). Söz konusu durumun mukabilinde Türkler, Türkistan olarak da nitelendirilen bu bölgede eski ve yeni dünya düzenine yön veren büyük devletler kurmuşlardır. Tarihteki Orta Asya Türk devletleri, bilhassa ekonomik açıdan güçlü vasıflara sahip olmuştur.

Türk devletlerinin bu güçlü ekonomik vasıflarını, Orta Asya'nın en eski kültürlerine dayanan geleneksel ekonomi faaliyetlerinin birer devamı olarak yorumlamak da mümkündür. Nitekim gelenekselliği merkezine alan halk ekonomisi, milletlere atalarından intikal eden maddi geçim örüntülerinin prototipini sunmaktadır. Aynı durum, Türk milleti için de geçerlidir.

Bu çalışmada Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetlerinin izleri sürülecektir. Dolayısıyla ilgili kültürlerin geleneksel ekonomi anlayışları hakkındaki bir kısım tespitler ortaya konulacaktır. Sonuç itibarıyla Türklerin ilk olarak tarih sahnesine çıktıkları Orta Asya coğrafyasında saptanan bu

kadim kültürlerin halk ekonomisi faaliyetleri, içerik analizine dayalı bir biçimde öne çıkarılan yorumlayıcı-tarihsel çözümleme yöntemiyle açıklanacaktır.

2. Yöntem

Bu çalışmada tarihsel ve arkeolojik nitelikli birtakım yazılı kaynaklar, doküman analizi yoluyla incelenmiştir. Zira söz konusu kaynaklar, Orta Asya'nın en eski kültürlerini doğrudan ele almaları; ilgili kültürlere ait yerleşim, üretim araçları, hayvan kalıntıları, tarımsal buluntular, maden ve zanaat ürünleri gibi başlıca maddi kültür verilerini sunmaları; dahası halk ekonomisi faaliyetlerinin yorumlanmasına imkân vermeleri gibi bir kısım ölçütler esas alınarak seçilmiştir. Bilindiği gibi içerik analizi yöntemi, sözlü ve yazılı materyalleri sistematik bir şekilde incelemeye ve çözümlemeye odaklı bir yolu temsil etmektedir. Dolayısıyla bu çalışma kapsamında belirlenen tarihsel nitelikli verilerden hareketle Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetlerine dair ayrıntılı bir döküm yapılmıştır. İçerik tahliline ait veri toplama sürecinde ise sırasıyla "halk ekonomisi", "Orta Asya'nın en eski kültürleri" ve "Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetleri" üzerine detaylı açıklamalarda bulunulmuştur.

Literatür taraması itibarıyla kitap, ansiklopedi maddesi, makale, tez ve bildiri türündeki kimi çalışmalar gözden geçirilmiştir. Ancak konu dışı olan, aynı bilgileri tekrarlayan ve ilgili kültürel bölgelere ilişkin olarak doğrudan veri sunmayan kaynaklar çözümleme kapsamı dışında bırakılmıştır. Nitekim bu çalışmanın kaynakçasında yer verilen künye bilgileri, literatür taramasının temel korpusunu meydana getirmektedir. Bahsi geçen sebepten ötürü ilgili kaynaklara tek tek değinmek yerine bütüncül bir bakış açısıyla metin içlerinde verilen atıflar sayesinde konunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Böylelikle malum kaynaklara ait veri korpusunun da öne çıkarılması sağlanmıştır.

Bu durumun yanı sıra yapılan literatür taramasının, belirli bir veri tabanı ve yıl aralığıyla sınırlandırıldığına dair herhangi kayıt düşülmemiştir. Dolayısıyla bahsi geçen husus, çalışmaya ait araştırma ve inceleme sistematiğinin bir sınırlılığı olarak kabul edilmiştir. Ancak halk ekonomisinin tanımı ve mahiyeti, Orta Asya'nın en eski kültürlerinin tarihî dönemleri ve Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetlerinin özellikleri ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Nitekim çalışmanın araştırma ve inceleme safhasında içerik analizi yöntemi kanalıyla elde edilen veriler kategorize edilerek tematik çözümleme çerçevesine göre bir gruplandırma işleminde bulunulmuştur.

İlgili düzlemde dünya ve Türkiye literatürleri itibarıyla kayda geçerek kronolojik sıralamalarına göre "Anav", "Kelteminar", "Afanesyovo" (Abakan), "Andronovo", "Karasuk", "Tagar" ve "Taştık" olarak adlandırılan Orta Asya'nın en eski kültürleri; kendi bünyelerinde barındırdıkları nitelik ve nicelik katmanları uyarınca halk ekonomisine doğrudan veya dolaylı olarak sundukları katkılar neticesinde değerlendirilmiştir. Böylelikle bu kültürel havzalardaki geçim örüntülerinin

sosyoekonomik, sosyokültürel ve psikososyal izahları ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

İçerik analizi yöntemi, tarihî zeminde Orta Asya'da saptanan en eski kültürlerdeki halk ekonomisi faaliyetlerinin detaylı bakımlardan anlaşılmasını sağlayan bir metodoloji olarak seçilmiştir. Bu yöntem, bilhassa halkbilimi eksenindeki sözlü ve yazılı kültür ortamlarına ilişkin tarihî altyapının anlaşılması hususunda güçlü bir "aracı" rolündedir. Ayrıca tarihsel geri planı önceleyen kaynaklardaki kültürel ürünlerin yorumlanmaları noktasında da içerik analizinin önemli bir görevi vardır. Zira içerik analiziyle beraber tarihî mahsullerin yorumlanma süreci daha kolay bir hâl alabilmektedir.

Bu durumun bir devamı olarak içerik analizi yöntemi, "yorumlayıcı-tarihsel çözümleme yöntemi"ni de doğurmaktadır. Yorumlayıcı-tarihsel çözümleme yöntemi; özellikle edebiyat, arkeoloji, coğrafya, etnoloji, tarih ve folklor gibi sosyal ve beşerî bilimlere dâhil edilen başlıca alanlarda kullanılan bir yaklaşımdır. İlgili yaklaşım, herhangi bir olguyu; meydana geldiği tarihî bağlam içinde yorumlayarak anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Nitekim çalışmada, zamanla Türkistan'daki arkeolojik, tarihsel, etnografik ve folklorik maksatlı bilimsel kazılarla gün yüzüne çıkarılan maddi kültür unsurlarından hareketle Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetlerinin yorumlayıcı-tarihsel çözümleme ışığında anlamlı kılınması hedeflenmiştir. Böylece malum kültürel sahalarda vuku bulan birtakım ekonomik etkinlikler, ait oldukları zaman dilimleri içerisinde konumlandırılarak tarihsel bir yorumla ele alınmıştır.

Çalışmadaki yöntem, temel itibarıyla iki aşamalı olarak uygulanmıştır. Birinci aşamada konuya dair seçilen kaynaklardaki bilgiler, doküman analiziyle belirlenip karşılaştırılarak belli veri fişlerine aktarılmıştır. İkinci aşamada ise toplanan veriler, yorumlayıcı-tarihsel çözümleme yoluyla Orta Asya'nın en eski kültürlerinin kendi tarihsel bağlamları içinde değerlendirilmiştir. Böylece doküman analizi yöntemi, veri toplama ve sınıflandırma işlevlerini üstlenirken; yorumlayıcı-tarihsel çözümleme yöntemi de elde edilen verilerin coğrafya, iklim, yerleşim biçimi ve kültürel süreklilik kapsamlarında ele alınma işlevini üstlenmiştir.

3. Halk Ekonomisi Kavramına Genel Bir Bakış

Halk ekonomisi; geleneksel çerçevedeki geçim kaynaklarının yaratılması ve maddi gereksinimlerin giderilmesi maksadıyla halk tarafından geliştirilen üretim, tüketim ve dağıtım uygulamalarının bütününü kapsayan bir ekonomik sistemdir. Bu sistem, halkın sosyokültürel ve sosyoekonomik tabanında şekillenen alışkanlık ve davranış örüntüleri doğrultusunda meydana gelmektedir. Dolayısıyla halk ekonomisi, sadece ekonomik bir işleyiş biçimi olarak değil; aynı zamanda kültürel bir yapı olarak da değerlendirilmektedir. Halkbilimi çalışmalarının kadrosundaki başlıklar arasında da yer alan halk ekonomisi kavramı, zamanla folklor ilminin iktisat ilmine temas etmesinin bir sonucu olarak konumlanmıştır (Van Gennep, 1939: 17). Gelenek eksenli bir temelde teşekkül ve tekâmül eden bu kavramın içeriğinde avcı-toplayıcı örgütlenmeleri, göçebe-çoban uğraşıları, bağ-bahçe işleri, yaylak-kışlak anlayışları ve meyve-sebze yetiştiricilikleri gibi en temel üretim, tüketim, dağıtım ve paylaşım modellerinden kaynaklı bir ekonomik düzen bulunmaktadır.

Halk hayatını kolaylaştırmayı amaçlayan halk ekonomisi düzeninde, esasen sözlü anlaşmalardan doğan birtakım kurallar uygulanmaktadır. Bu kurallar, karşılıklılık ilkesine bağlı olarak sözleşme esasına dayanmaktadır. Sözleşmeler gereği ortaya çıkan trampa usulü alışverişler, halk ekonomisinin temelini meydana getirmektedir. Zira trampa usulü alışveriş sistemi, telkin ve teşvik ögelerinden yola çıkılarak kuşaklar arasındaki tecrübelere de ışık tutmaktadır. Böylece her kuşak, bir önceki kuşağın ortaya koyduğu üretim değerlerini değiş tokuş ederken; mevcut deneyimleri devam ettirerek ve bu deneyimlerin üzerine yenilerini ekleyerek kültürel sürekliliğe katkı sunmaktadır.

Geleneksel çevrede halkın, hayatı yazılı belgelere dayalı olmayan kimi anlaşma ve uygulamalara bağlı pratiklerle daha anlaşılır kıldığı bir vakıadır (Özarslan, 2005: 54). Bu bağlamda halk ekonomisini, bir "sözlü kurallar bütünü" olarak ele almak mümkündür. Dolayısıyla halk ekonomisini, yazısız belgeler temelinde tamamen karşılıklı anlaşma veya antlaşmalara göre şekillenen bir faktör olarak değerlendirmek lazımdır. Çünkü halk ekonomisi, öncelikle karşılıklı güvenin tesis edilip ihtiyaçların buna göre temin edildiği bir kökten ileri gelmektedir. Böylelikle halk, kendi kendine yeten bir düzeni; esasen güvene dayalı bir mübadeleye bağlamaktadır.

Geçmişten bugüne kadar süregelen bir tarihsel zeminde ekonominin insan yaşamını biçimlendiren bir husus olduğu açık ve net olarak görülmektedir. Nitekim insanlığın tarih sahnesine çıkış sürecinden itibaren yaşamsal değişimlerin ve dönüşümlerin en önde gelen aktörleri, şüphesiz ekonomik gelişmeler olmuştur (Arıkan, 2008: 9). Ekonomik gelişmelerin, ilk olarak halkta karşılık bulan geleneksel üretim unsurları aracılığıyla ortaya çıktığını dile getirmekte fayda vardır. Bu durum ise doğası gereği halk ekonomisine dönük bir çatı altında başlamıştır.

Halk ekonomisi, halk bilgisinin en temel işleyiş faktörleri arasında yer almaktadır. Halk bilgisine ait araştırma ve inceleme sistematiği, ilkin ev araç ve gereçleri ile işçilik aletleri başta olmak üzere bir kısım maddi faktörlerle desteklenmektedir (Fındıkoğlu, 1949: 4). Bu yüzden, çoğunlukla bireysel üretimin hâkim olduğu, ticaret mekanizmasının henüz kurulmadığı ve üretilen mahsullerin kendi üretim çevrelerinde tüketildiği bir zemini takiben halk ekonomisine "kapalı ekonomi", "kapalı sistem ekonomi", "aile ekonomisi" veya "kapalı aile ekonomisi" adı da verilmektedir (Bougle, 1964: 402). Zira halk ekonomisi dar bir çevreye hitap etmektedir. Dolayısıyla bu ekonomik modelde öncelikli olarak insanların kendi ihtiyaçları karşılanmaktadır. Üretimden kaynaklanan ihtiyaç fazlaları ise yakın çevredeki insanlarla bölüşülebilmektedir. Ayrıca bu ihtiyaç fazlaları, halk ekonomisinin zorunlu getirilerinden biri olan karşılıklılık prensibine bağlı kalınarak mübadelede de kullanılabilmektedir.

Halk ekonomisinin faaliyet alanları, fertleri pazar için istihsalde bulunmayan; fakat ihtiyaçları ölçüsünce bizzat istihsal eden birer "kapalı iktisat" nizamındadır (Tökin, 1990: 11). Bu kapalı iktisat nizamında ise halkın fizyolojik ve kültürel varlığının devamı amaçlanmaktadır. Halk, ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri tesis ve temin etmek için her türlü geleneksel bilgiye başvurmaktadır. Geleneksel bilgi, insanların birbirleriyle ve doğayla etkileşimleri sonucunda yaratılmakta, aktarılmakta ve zenginleştirilerek yaşatılmaya devam etmektedir (Özdemir, 2018: 2). Halk ekonomisi de geleneksel bilgiyle doğrudan bağlantılıdır. Dolayısıyla halk ekonomisi, hanelerdeki varlıkların sezgi ve deneyim yoluyla kullanımları oranında değişen ve dönüşen bir temelde ele alınmaktadır (Saintyves, 1951: 90).

Halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan halk ekonomisi, sosyokültürel yaşamın ve sosyoekonomik yapının birincil dereceden belirleyicisi ve yönlendiricisi konumundadır. Söz konusu kapsamda halk ekonomisi, halka ait yaşam sürecini destekleyici ve şekillendirici bir etki yaratmaktadır. Geleneksel bilgi belleğine dayanan halk ekonomisinde, halkın gereksinimleri en ön plandadır. Halk, kendine özgü olarak sınırlarını çizdiği maddi gereksinim faktörlerini giderdiği ölçüde ekonomik refaha kavuşmaktadır. Bu minvalde halk ekonomisi, modern iktisat teorilerinin dışında kalan; ancak tarihsel bakımdan oldukça köklü bir ekonomik düzeni temsil eden ve halka mal olan gelenek unsurlarının tümünü içermektedir. Nitekim halk ekonomisi bünyesinde erişilmek istenen geçim kaynakları, her türlü mutfak takımından her çeşit ev aletine kadar oldukça geniş bir sahayı kapsamaktadır (Diken, 2022a: 89). Bu kapsamda halk ekonomisi, genel ekonomik sistemin temellerinin atıldığı bir geri plana sahiptir.

Halk ekonomisi bağlamında değerlendirilen hemen hemen her çeşit ürün ve hizmet, içinden çıktığı toplumun zaman ve mekân koşullarına dayalı olarak biçimlenmektedir. Bu sebepten ötürü halk ekonomisinin "insan", "zaman" ve "mekân" unsurlarına bağlı olarak ilerlediğini belirtmekte yarar vardır. Bahsi geçen unsurlar, kültürlerin ve medeniyetlerin oluşumunda ve gelişiminde en önde gelen

etki sahipleridir. Özellikle ekonomik gelişmeler; zamanın, mekânın ve insanın niteliklerine göre farklılıklar göstermektedir (Kafesoğlu, 2013: 26-31). Böylelikle geleneksel üretim biçimleriyle şekillenen halk ekonomisi, yapısı gereği ekonomik faaliyetlerin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreçteki ekonomik gelişmelerin anlam kazanabilmesi için halk ekonomisinin yapısını ve kültürel arka planını dikkate almak gerekmektedir. Her ne kadar halk ekonomisinde doğaya bağımlılık had safhada olsa da halka ait üretim faaliyetlerinin, ekolojik koşullardan görece bağımsız olarak sürdürülebilmesi için gerekli olan teknik bilgiye de ihtiyaç duyulmaktadır.

İş bölümünün sınırlı, üretimin ise az veya yetersiz olduğu küçük ölçekli yerel topluluklarda; üretilen nesnelerin fazlası, üretilmeyen ve ihtiyaç duyulan nesnelerin üretilmeleri için elde tutulmakla beraber değiş tokuşa elverişli birer hâle getirilmektedir. Bilhassa ilkel topluluklarda istihsal edilen kimi objeler, bölüşme ve paylaşma anlayışlarına uygun bir ortam inşa etmektedir (Güvenç, 1979: 230). Sosyal bir varlık olarak insan eliyle inşa edilen kurumların temelinde toplumsal yapılara ait ekonomik zenginliklerin sürdürülebilme amacı yatmaktadır. Bu durum, kültürel oluşumların; zincirleme halkalar gibi belli bir sıraya göre analiz edilmesini lüzumlu kılmaktadır. Nitekim kültürel oluşumlar, öncelikle ekonomik yönden tahlil edildikleri ölçüde anlaşılabilmektedirler.

Kültürlerarası zeminlerdeki bütün ekonomik sistemlerde olduğu gibi halk ekonomisinde de doğal kaynakların toplumları ayakta tutan birtakım özellikleri vardır. İnsanların; içinde yaşadıkları coğrafyalara göre güncelledikleri halk ekonomisi, kültür ve medeniyet yapılarının öngördüğü başlıca etkinlik alanlarına sahiptir. Zira halk ekonomisinin oluşumunda, gelişiminde, değişiminde ve dönüşümünde toplumun içinde yaşadığı tabii çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır (Koca, 2002b: 18). Aynı durum Orta Asya bölgesindeki en eski kültür ve medeniyet yapıları için de geçerlidir. Nitekim Orta Asya'daki en eski kültür ve medeniyet yapılarında bölgenin fizikî durumu göz önüne alınarak ekonomik faaliyetlere yön verildiği, bu yöndeki kazı bulgularından anlaşılmaktadır.

Anav, Kelteminar, Afanesyovo (Abakan), Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık olmak üzere yedi başlıkta toplanan bu en eski kültürel yapıların Orta Asya'daki fizikî şartlara göre kendi halk ekonomilerini tayin ettikleri gözlemlenmiştir. Orta Asya'da kümelenen bu kültürlerden bir kısmının "Ön-Türkler" veya "Proto-Türkler" olarak nitelendirildiklerinin altını çizmek lazımdır. Bilhassa savaşçılık vasıfları ağır basan Andronovo Kültürü insanları, Proto-Türklerin temsilcileri arasında sayılmaktadır (Taşağıl, 2015: 45). Zira ilk Türk yayılmasının, Andronovo Kültürü'ne ait yerleşim yerlerinden başladığı da ayrıca öngörülmektedir. Bu bağlamda Andronovo Kültürü'nün Türk tarihi açısından önemi büyüktür. Nitekim Andronovo bölgesinden çıkan ilk göç hareketi, MÖ 1700'lü yıllarda Altay ve Tanrı Dağları yönünde seyretmiştir (Taşağıl, 2024: 17). Bu doğrultuda Orta Asya'nın en eski kültürlerine

ait halk ekonomisi faaliyetlerinin daha da önem kazandığını vurgulamakta yarar vardır.

4. Orta Asya'nın En Eski Kültürleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Orta Asya, birçok kültür ve medeniyet alanının kesişim noktalarından biridir. Düz, açık ve geniş bir coğrafi sahayı kapsayan bu kesişim noktasındaki ilk yerleşimler; zamansal açıdan Mezolitik Çağ'a (Orta Taş Çağı) kadar götürülmektedir. Nitekim Orta Asya bölgesinin muhtelif yerlerinde gerçekleştirilen arkeolojik, etnografik, tarihsel ve folklorik amaçlı kazılarda bu konuya dikkat çekilmiştir. İlgili kazılardan hareketle ortaya konulan eski kültür ve medeniyet kalıntıları, Orta Asya'nın sosyokültürel ve sosyoekonomik geçmişine ışık tutmaktadır. Literatürde "Orta Asya'nın en eski kültürleri" olarak da tanımlanan bu kadim kültür ve medeniyet sahaları, genellikle içinde yer aldıkları bölgelerin adlarıyla anılmışlardır. Söz konusu bölgeler ise kronolojilerine göre Anav, Kelteminar, Afanesyovo veya Abakan, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık olarak sıralanmaktadır.

Türklerin yayılma sahaları içerisinde tespit edilmeleri nedeniyle Orta Asya'daki bu kadim kültür yapılarının ayrı birer yere, değere ve öneme sahip olduklarını dile getirmekte yarar vardır. Zira Orta Asya'nın içlerine kadar uzanan ve birbirleriyle ilintili oldukları düşünülen bu en erken kültürel yapıların tarihsel yolculukları, eski Türk kültürünün ortaya çıkış sürecine dek sürmüştür (Yıldırım, 2018: 151). Eski Türk kültürünün ise Orta Asya veya Türkistan coğrafyasında saptanan bu en eski kültürlerden beslendiği tahmin edilmektedir. Özellikle halk ekonomisinin izleri babında Orta Asya'nın en eski kültürlerinin Türk kültürüne örnek teşkil ettiğini belirtmek mümkündür. Bu sebeple Orta Asya'daki en eski kültürlerin geleneksel ekonomik sistemlerinin anlaşılması oldukça önemlidir.

Orta Asya'nın sosyal, kültürel, tarihsel, ekonomik ve toplumsal arka planını meydana getiren en eski kültürlerinin ortaya çıkış süreçleri; daha önce de ifade edildiği üzere esas itibarıyla milattan öncesine uzanmaktadır. Nitekim Anav Kültürü MÖ dördüncü bin yıla, Kelteminar Kültürü MÖ üçüncü bin yıla, Afanesyovo Kültürü (Abakan Kültürü) MÖ üçüncü bin yıla, Andronovo Kültürü MÖ birinci bin yıla, Karasuk Kültürü MÖ birinci bin yıla, Tagar Kültürü MÖ yedinci yüzyıla, yine Taştık Kültürü de MÖ yedinci yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bahsi geçen durumdan hareketle Orta Asya bölgesinin tarihsel derinliği ve kültürel birikimi, ilgili kültür kalıntıları aracılığıyla ortaya konulmaktadır. Kazılarla gün ışığına çıkarılan bu kültürler, Orta Asya havzasının en erken dönem yaşamsal gelişmeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Zira söz konusu kültür dairelerinden her biri, bölgenin medeniyet gelişimine katkı sağlayarak bugünkü Orta Asya'nın temellerinin atılmasında etkili olmuştur. Türklerin "ata yurdu" olarak da tanımlanan Orta Asya coğrafyasına, malum özelliğinden ötürü "Türkistan" adı verilmiştir.

Orta Asya'nın en eski kültürlerinin, bilhassa Türklerle yakından ilişkili olduğu düşünülen tarafları bulunmaktadır. Örneğin Taştık Kültürü'nün, Türk kültürüne ait

neredeyse bütün özellikleri yansıttığı ifade edilmektedir. Bu eksende Taştık Kültürü temsilcilerinin, "Türklerin ataları" oldukları hususunda bazı saptamalara da yer verilmiştir (Esin, 1978: 11). Zira yapılan kazılardan hareketle Demir Çağı Taştık Kültürü'nde, eski Türklerle benzeşen insan tiplerine rastlanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Taştık Kültürü'nden önce Yenisey ve çevresine hâkim olan ve Karasuk Kültürü dönemiyle de ilgisi bulunan Tagar Kültürü'nde, yine eski Türk fenotiplerine uyan bazı insan iskeletlerine şahit olunduğu bildirilmektedir. Bu insan tipleri, Yenisey Kırgızlarının ataları olarak düşünülen Türk boylarından Tinglinglerle ilişkilendirilmiştir (Yıldırım, 2020a: 455). İlgili örnekler ışığında Orta Asya'nın en eski kültürlerinin, Türk kültürünü yakından ilgilendiren birer arka plana sahip oldukları tahmin edilmektedir.

Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki ekonomik faaliyet alanları, bölgenin sosyokültürel ve sosyoekonomik gelişim süreciyle doğrudan alakalıdır. Bu kültürlere dair bilgi ve belgelerin öne çıkarılması, kuşkusuz Orta Asya'daki ekonomik yönelimler hakkında belli bir fikir edinilmesini de kolaylaştırmaktadır. Bilindiği gibi dünyadaki ilk ekonomik yönelimler, halk hayatına dönük bir temele hitap etmiştir. Bu durum ise halk ekonomisini yaratan ve yaşatan bir düzleme evrilmiştir. Halk kültürünün atardamarlarından birini meydana getiren halk ekonomisi, kültürel yapıların birincil dereceden belirleyicileri arasında yer almaktadır (Artun, 2011: 241). Bu belirleyicilik, halk ekonomisine; dünyanın hemen her yerinde alternatif bir geçim kaynağı olma stratejisini kazandırmıştır. Aynı durum, Orta Asya veya Türkistan bölgesi için de geçerlidir.

Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetleri, ilgili coğrafyanın yaşam tarzını pek çok tarafıyla etkisi altına alan yönlendirici bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Orta Asya'nın en eski kültürlerine mensup olan insanlar, kendilerini acımasız bir tabiatın ve sert bir iklimin pençesinde bulmuştur. Bu kültürlere ait insanların hayatta kalabilmeleri ve varlıklarını sürdürebilmeleri için bünyesine dâhil oldukları tabiat ve iklim şartlarının gerektirdiği bir ekonomik yaşam standardını kurmaları, başlı başına bir zorunluluk arz etmiştir. Bahsi geçen nedenle birlikte halk ekonomisini, Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki maddiyat mücadelesinin baş aktörleri arasında saymak gereklidir. Çünkü halk ekonomisi, Orta Asya havzasının sert ve çetin iklim yapısına uyarlanarak geliştirilmiştir. Türklere atfedilen ilk kültürlerden başlamak suretiyle yazılı kültürün doğuşuna kadar olan bir süre zarfında Türk etnogenezinin oluşumuna dair ilk bilgiler, arkeolojik ve antropolojik kalıntılardan hareketle öğrenilmektedir (Yıldırım, 2020a: 449). Bu bilgiler arasında Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetleri de mevcuttur. Dolayısıyla ilgili havzaya ait en eski kültürel yapıların geleneksel ekonomilerinin izahı büyük bir önem taşımaktadır.

5. Orta Asya'nın En Eski Kültürlerinde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Halk ekonomisi, tarihsel derinliği olan bir kavramdır. Söz konusu bağlamda Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetlerinin izlerini sürmek, bu

kavramın tarihsel boyutunu anlamak açısından önemlidir. Orta Asya veya Türkistan coğrafyasının çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen kazılardaki buluntular üzerine yapılan etnolojik, sosyolojik, antropolojik, tarihsel, folklorik, etnografik ve arkeolojik yorumlar; halk ekonomisine dair üretim, tüketim ve pazarlama faaliyetlerinin çok eski dönemlerde de var olduğunu gözler önüne sermektedir. Bahsi geçen kazılar, ilgili kültürel yerleşim alanlarında bulunan işçilik aletleri, tarımsal üretim objeleri, hayvancılık kalıntıları ve pazar yerlerine ait yapılar başta olmak üzere halk ekonomisine işaret eden maddi kültür unsurlarını içermektedir. Bu şekilde değerlendirildiği zaman halk ekonomisi, normatif ekonomi anlayışı içinde özel bir yere sahiptir.

Halk ekonomisi, halkbiliminin temel konularından biri olarak da kabul edilmektedir. Nitekim halk ekonomisi; üretim, tüketim, dağıtım ve pazarlama gibi başlıca süreçleri içermektedir (Örnek, 1977: 18). Bu süreçler, sosyokültürel ve sosyoekonomik yönlerden halkbiliminin (folklor) çekim alanındadır. Üretim, tüketim, dağıtım ve pazarlama süreçlerinin en erken örnekleri ise Orta Asya'nın eski kültürlerinde gözlemlenebilmektedir. Zira Orta Asya'nın en eski kültürel yerleşimlerinden elde edilen kazı bulguları, halk ekonomisinin tarihsel sürekliliğini kanıtlayıcı birer niteliktedir. Kazılardan sağlanan bu bulgular, halkbilimi açısından olduğu kadar diğer sosyal bilim disiplinleri açısından da önemli veriler sunmaktadır. Orta Asya coğrafyasının köklerini ortaya çıkarmak maksadıyla yapılan bu kazılar çerçevesindeki disiplinler arası araştırmalar, halk kültürünün geleneksel ekonomik temellerini anlamak adına değerli veriler sunmaktadır.

Orta Asya'nın muhtelif yerlerindeki kazılardan elde edilen ilk ekonomik uygulamalar, zamanla basitlikten karmaşıklığa doğru giden birer yapı kazanmıştır. Örneğin Anav Kültürü'nden Taştık Kültürü'ne kadar uzanan bir tarihsel süreç içerisinde tarım, hayvancılık, çobanlık ve benzeri ekonomik uygulamaların gelişerek, değişerek ve dönüşerek devam ettiği görülmektedir. Bu uygulamalar, halkın temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlere dayanmaktadır. Bilindiği şekliyle beslenme, barınma ve giyinme gibi başlıca maddi ihtiyaçlar; halk ekonomisinin temellerini meydana getirmiştir (Yener, 1960: 33). Bu maddi kültür unsurları, dünyanın neredeyse her bölgesinde aynı amaçlara hizmet etmektedir. Benzer durumun, Orta Asya veya Türkistan coğrafyası için de geçerli olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Kazılarla tespit edilen maddi kültür unsurları üzerinden dönemin Orta Asya'sının ekonomik yapısı hakkında birtakım bilgiler edinilebilmektedir. Nitekim Türkistan'daki kazılardan anlaşıldığı kadarıyla en eski kültür bölgelerinde giyim-kuşam ve yeme-içme gibi birçok faktörün ön plana çıktığını dile getirmekte yarar vardır. Zira bu bölge insanlarının ekonomik faaliyetleri, içinde yaşadıkları doğal çevre ve iklim koşullarından sıkça etkilenmiştir. Malum etkileşim, zaman ve mekân bağlamında şekillenen maddi kültür ürünlerine de yansımıştır (Dilay ve Onur Erman, 2024: 35). Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan günlük kullanım eşyaları ve

aksesuarlar, Orta Asya'daki ekonomik yaşantının izlerini taşımaktadır. Çevresel etkileşimlerin birer sonucu olarak teşekkül eden başlıca ekonomik faaliyetler, Orta Asya'nın en eski dönem kültürlerinde de gözlemlenebilmektedir.

Türklere atfedilen ilk kültürlerden başlamak üzere Neolitik, Tunç ve Demir çağlarında Orta Asya olarak adlandırılan ve atlı-göçebe, konar-göçer veya göçer-evli hayat tarzının geçerli olduğu bir coğrafyadaki Türk etnogenezinde rol oynayan kültürleri; bunların yayılım sahalarını, temel özelliklerini ve diğer kültürlerle ilişkilerini ortaya koymak; öncelikle bölgeye ait ekonomik ilerlemelerin gözlemlenmesinden geçmektedir. Elbette bir makale formatında Orta Asya'ya dair tüm ayrıntıların ele alınması imkânsızdır. Buradaki amaç, belli örneklerden yola çıkılarak söz konusu kültürlerin halk ekonomisine katkıları noktasındaki tarihî rollerini kısaca tartışmaktır.

Bilindiği üzere Orta Asya'nın en eski kültürlerine yüklenen maddi kültür unsurları üzerine çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Türk etnogenezinin oluşum aşamasında başat rol oynayan bu kültürlerin öne çıkanlarına parça parça temas etmeye ve böylece genel bir çerçeve çizmeye çalışmak en makul yoldur. Zira burada önemli olan şey, Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki maddi kültür varlıklarının halk ekonomisi bağlamında ortaya konulmasıdır. Dolayısıyla bunların daha sonraki dönemde "Türk Kültürü" olarak adlandırılan uygarlık çevresiyle doğrudan ilişkili oldukları (Yıldırım, 2020a: 449) da dikkate alındığında durumun önemi daha açık ve net olarak anlaşılabilmektedir.

Söz gelimi Neolitik Çağ itibarıyla Orta Asya'daki konar-göçerlerin maddi kültür unsurları, birçok bakımdan birbirine benzemektedir. Ayrıca Afanesyovo Kültürü ile Andronovo Kültürü'nün ilişki kurabileceği ve akraba olabileceği düşünülen başka kültür dönemleri de vardır (Yıldırım, 2020a: 449-450). Bu kültür dönemlerinin arasında kurulan bağları, maddi kültür unsurlarından hareketle tespit edilen ekonomik gelişmelerin birer yansıması olarak yorumlamak olasıdır. Bahsi geçen düzlemde Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetleri, bu kültürler arasındaki ilişkileri saptama ve aydınlatma özelliğine sahiptir. Örneğin av kuşlarından bazılarının Türkler için birer "ongun" (totem=töz=ata kabul edilen kuş veya hayvan) hâline gelmesi, Türklerin çok erken çağlarda yaşamış oldukları avcılık hayatının bir hatırasından başka bir şey değildir. Bu gibi hususlar, temeli avcılığa da dayanan halk ekonomisinin Türkistan'daki en eski kültürler bağlamında ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

5.1. Anav Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Anav Kültürü, MÖ 4000-1000 yıllarına tarihlendirilmektedir. Söz konusu kültür, Orta Asya havzasında saptanan birinci en eski kültür dairesini meydana getirmektedir. Bu kültüre adını veren Anav bölgesi, bugünkü Türkmenistan devletinin sınırları içinde yer almaktadır. Söz konusu bölge, Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'a yakın bir konum içerisinde bulunmaktadır. Arkeolojik, tarihsel, etnografik ve folklorik veriler açıdan bakıldığında Orta Asya'daki ilk yerleşik hayatın ve sosyal yapıların izlerine Anav bölgesinde rastlanıldığı öngörülmektedir (Koca, 2017: 6).

Anav'dan çıkarılan buluntular, insanlığın medeniyet sahasındaki gelişiminin ilk basamağının tanıtılması bakımından oldukça önemlidir. Anav Kültürü insanının en temel ekonomik faaliyetlerinin başında hayvancılık ve çobanlık gelmektedir. Özellikle at, koyun ve sığır yetiştiriciliği; bu kültürel bölgede tespit edilen halk ekonomisi faaliyetlerinden bazılarıdır. Bu durumu, halk ekonomisinin temelini teşkil eden toplayıcılık ve avcılık gibi bir kısım tüketim unsurlarından hayvancılık kapsamındaki başlıca üretim unsurlarına geçişin bir göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Dolayısıyla Orta Asya veya Türkistan bozkırlarında yürütülen hayvancılık uygulamalarının ilk ortaya çıkış yeri olarak Anav bölgesini göstermek kuvvetle muhtemeldir.

Hayvancılığın kurumsallaşması, ilgili bölgede gelişen halk ekonomisi faaliyetlerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bahsi geçen doğrultuda at yetiştiriciliğinin Anav Kültürü'nde özel bir yere sahip olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Nitekim atın, ilk kez bu kültür çevresinde evcilleştirildiği tahmin edilmektedir. Zira bugünün Türkmenistan'ında önemli bir simge olan "Ahal Teke" (Akhal Teke) atının Anav Kültürü'nden miras kaldığı düşünülmektedir (Diken, 2022b: 247). Bu husus, Anav insanının hayvanlarla olan ilişkisinin, yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda kültürel ve sembolik bir boyut da kazanmış olabileceğinin ortaya konulması bakımından dikkat çekicidir.

Söz konusu minvalde Anav Kültürü'nün, bilhassa Türkmen kimliğine ait kökenlere dair birtakım ipuçları sunduğu kuvvetle muhtemeldir. Anav Kültürü itibarıyla Türkmen dokumalarında görülen nakışlarla bezenmiş keramik parçaları ile ziynet eşyaları da göze çarpan diğer maddi kültür unsurlarıdır (Diyarbekirli, 2002: 830). Ayrıca Türkistan'daki yerleşik düzene geçişin ilk izlerini de taşıyan Anav Kültürü, bölgedeki ilk uygarlık temellerinin atılmasında etkili bir rol üstlenmiştir. Çünkü Anav toplumunda; hayvancılıkla beraber muhtemelen çobanlık kültürü, iş bölümü ve toplumsal organizasyon gibi belli başlı kurumlar eş güdüm içinde belirgin ilerlemeler kaydetmiştir.

Anav Kültürü, yalnızca hayvansal üretimle değil; aynı zamanda tarımsal üretimle de karakterize edilen çok yönlü bir yerleşik hayat tarzını yansıtmaktadır. Zira bu kültür çevresinde arpa ve buğday gibi başlıca tahılların yetiştirildiğine dair bazı kazı bulguları mevcuttur. Nitekim Anav Kültürü'ndeki tarımsal etkinlikler çerçevesinde

arpa ve buğdayın öğütülerek un ve ekmek yapımında kullanıldığı edinilen bilgiler arasındadır (Durmuş, 2016: 66). Anav bölgesinde yürütülen kazı çalışmaları, seramik ve madenden yapılmış süs eşyaları; kerpiçten inşa edilmiş evler; toprak ve bakırdan üretilmiş mutfak gereçleri ile kumaştan dokunmuş giysiler gibi yerleşik yaşamın çeşitli maddi kültür unsurlarını da gün ışığına çıkarmıştır.

Bununla birlikte taş ve ağaç kullanılarak yapılmış dibekler ve bakırdan üretilmiş süs eşyaları, bölgedeki zanaatkârlık faaliyetlerinin gelişmişliğini gözler önüne sermektedir. Böylece Anav'da açığa çıkarılan kazı bulgularını, insanlığın uygarlık alanındaki gelişmesinin ilk basamaklarından biri mahiyetinde kabul etmek olanaklıdır. Bu kültürel bölge itibarıyla Türklerin nakışlarla dokudukları keramik parçalar ve ziynet eşyaları, en çok dikkat çeken maddi unsurların bir bölümünü teşkil etmektedir. Dahası iplik bükümünü öğrenerek dokuma sanatını icra eden Anav topluluğu, zamanla topraktan eşyalar yapmaya da başlamıştır.

Çömlekçilik de Anav Kültürü'nde ayrı bir önem kazanmışken, pişmiş kapların dış taraflarının kırmızı renge; iç taraflarının ise siyah renge boyandıkları gözlemlenmiştir. Pişen topraktan yapılan kadın takıları ve boyanmış çömlekler arasında birçok ortak yön saptanmıştır (Eycil ve Us, 2019: 82). Kazı buluntularından hareketle Anav Kültürü'ne özgü olarak gelişen diğer üretim biçimleri arasında dokumacılık, madencilik, maden işlemeciliği, çiftçilik, işçilik, inşaat işçiliği, ağaç ve taş işlemeciliği gibi birtakım meslekî alanlara da rastlanılmıştır. Bu çeşitlilik, söz konusu kültüre ait ekonomik yapının bir hayli gelişmiş olduğunu göstermekle beraber toplumsal organizasyon açısından karmaşık bir özellik taşıdığını da ortaya koymaktadır (Ögel, 1984: 20). İlgili durumdan yola çıkılarak Anav Kültürü'ndeki halk ekonomisi faaliyetlerinin, özellikle ihtiyaç fazlasına göre şekillendiğini belirtmek gerekir.

5.2. Kelteminar Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Kelteminar Kültürü, Orta Asya sahasında tespit edilen ikinci en eski kültürel yapıyı teşkil etmektedir. Adını bugünkü Türkistan coğrafyasında bulunan Kelteminar bölgesinden alan bu kültür, MÖ 3000'li yıllara tarihlenmektedir. Kelteminar Kültürü, coğrafi açıdan Amuderya (Ceyhun) ve Sirderya (Seyhun) deltalarına yayılmakla birlikte Zarafşan nehri ile Karakum ve Kızılkum çöllerinin çevrelerini kapsamaktadır. Ayrıca söz konusu kültürün, Aral gölü havzasındaki yerleşik kültürlerden biri olduğu da ifade edilmektedir (Koca, 2017: 6). Bu geniş alan ise bugün Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan devletlerine ait sınırların kesiştiği bir noktada konumlanmıştır. Bilhassa Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Kelteminar Kültürü'ne ait yoğun kazı bulgularına rastlanıldığını vurgulamakta fayda vardır. Dolayısıyla Orta Asya'daki su havzasını da içine alan Kelteminar bölgesi insanının, daha ziyade su ürünlerini kendi halk ekonomisi faaliyetleri içinde değerlendirdiğini ifade etmekte yarar vardır. Bu su ürünlerinin en önde geleni ise balık olmuştur.

Kelteminar Kültürü etkisinin, Altay Dağları'ndan başlayarak Volga (İdil) nehrine kadar geniş bir coğrafyada hissedildiği bilinmektedir. Kelteminar'ın merkezi niteliğindeki en önemli bölge ise Harezm (Harzem) sırtları olarak belirlenmiştir. Yine Kelteminar Kültürü'nün Kazakistan'a doğru yayıldığı da açıktır. Bu yayılımın Yenisey bölgesine kadar ulaşması durumu söz konusudur. İlgili kültürel sahanın, Neolitik Dönem'de Türk etnogenezine ait aşamalardan biri olduğu tahmin edilmektedir (Yıldırım, 2020a: 450-451). Ancak Kelteminar Kültürü'nün hangi tarih aralığında sona erdiği hususuna dair kesin bir bilgi yoktur. Neolitik Çağ itibarıyla Asya'nın ortalarında geniş topraklara yayılan Kelteminar Kültürü, farklı nüfus gruplarına karşılık gelebilecek olan yerel varyantlara dağılmıştır. Bu nedenden dolayı bahsi geçen kültürel alanın, Ural ve Batı Sibirya tarım toplulukları ile temasları vardır (Masson ve Sarıanıdı, 1972: 73). Söz konusu durum, kesinlik arz etmemekle birlikte Kelteminar Kültürü insanlarının zirai etkinliklere yabancı olmadıklarını akıllara getirmektedir.

Kelteminar Kültürü'ne ait halk ekonomisinin mahiyeti, maddi kültür unsurları ile birlikte değerlendirildiği zaman dönemin toplumsal yaşamına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Zira bu kültüre yönelik en dikkat çekici buluntular arasında çeşitli şekillerde üretilmiş ve üzerlerine motifler işlenmiş çömlekler gösterilmektedir. Bu durum, seramikçiliğin Kelteminar Kültürü'nde gelişmiş bir zanaat dalı olarak icra edildiğini ortaya koymaktadır. Kelteminar toplulukları, ağırlıklı olarak avcılık ve balıkçılık faaliyetlerine dayanan bir geçim ekonomisini benimsemişlerdir. Nitekim toplayıcılıkla başlayan bu süreç, zamanla avcılık ve balıkçılıkla zenginleşmiştir. Bilhassa Kelteminar Kültürü'nün Orta Asya'daki baskın yerleşim alanlarından biri olan Harezm (Harzem) bölgesindeki buluntular arasında "yaban domuzu, kaplumbağa ve geyik" kemiklerine rastlanılmış olması (Ögel, 1984: 15); bu kültürün avcı-toplayıcı bir nitelik sergilediğini düşündürmektedir.

İlerleyen aşamalarda ise Kelteminar bölgesi itibarıyla hayvancılık faaliyetinin büyük bir ilerleme kaydettiğini dile getirmekte yarar vardır. Özellikle Orta Asya'nın güney kesimlerini mesken tutan Kelteminar Kültürü'nün, sulak arazi yapısının verdiği avantajı yeterince kullanmadığı düşünülmektedir. Çünkü bu kültürün hâkim olduğu bölgedeki kazı buluntuları arasında ziraatın yapıldığına dair kayda değer bilgi ve belgelere ulaşılamamıştır. Ancak eski Türkistan'ın kurak ve bozkır alanlarındaki yaşam ile daha güneyde bulunan sulak alanlardaki yaşamın belirgin farklılıklar sergilediği de bilinmektedir (Dilay ve Onur Erman, 2024: 36). Bu minvalde sulak arazilere yerleşen Kelteminar Kültürü insanlarına ait ayrıntılı kazı araştırmalarının yapılması oldukça önemlidir.

Kelteminar bölgesinde, özellikle köpekgiller familyasına ait bazı hayvanların evcilleştirildiği yönünde bir kısım bulgular da mevcuttur. Ancak bu familyaya ait hayvanların hangi amaçla yetiştirildikleri konusunda yeterli bilgi mevcut değildir. Bu durumun beraberinde yerleşik yaşama dair bazı izler saptanmış olsa da tarımsal üretimin Kelteminar'daki durumu konusunda açık ve net bir kanıt bulunmamaktadır.

Tarihsel süreçte Kelteminar insanının ok, yay ve ok ucu gibi başlıca savaş aletlerini imal ettiği ve kullandığı; dolayısıyla bu kültürün "savaşçı" özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır. En nihayetinde neredeyse bütün savaşçı kavimler gibi Kelteminar Kültürü insanlarının da göçer bir yaşam tarzına sahip olduğunu ifade etmek muhtemeldir.

Sonuç olarak Kelteminar halkının geleneksel ekonomik temeli; toplayıcılık, avcılık, balıkçılık, hayvancılık; ayrıca sınırlı düzeyde de olsa toprak işlemeciliği ve seramikçilik gibi belli başlı faaliyetler üzerine kurulmuştur. Bahse konu halk ekonomisi faaliyetleriyle beraber bu kültürel yapının, bölgedeki ilk medeniyet çekirdeklerinden biri olan Harezm'in gelişiminde önemli bir zemin teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Diyarbekirli, 2002: 831). Kısmen yerleşik bir kültür özelliği de sergilediği tahmin edilen Kelteminar Kültürü, bilhassa Aral Gölü'nün çevrelediği bir coğrafi alanda bulunması nedeniyle bugünkü Özbekistan devletini meydana getiren Türk topluluklarını yakından ilgilendiren sosyokültürel ve sosyoekonomik bir altyapı barındırmaktadır.

5.3. Afanesyovo (Abakan) Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Afanesyovo, MÖ 3000-1700 yılları arasında varlık gösterdiği kabul edilen bir kültür sahasını kapsamaktadır. Bu bağlamda Afanesyovo Kültürü, Orta Asya'daki en eski üçüncü kültür katmanı olarak nitelendirilmektedir. Türk tarihinin başlangıç dönemleri açısından bakıldığında önemli ipuçlarına sahip olduğu düşünülen ilgili kültür çevresi, adını; bulunduğu bölgeden almakta olup bugünkü Rusya Federasyonu'na bağlı Hakasya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Abakan yakınlarında keşfedilmiştir. Bu sebeple söz konusu kültür, "Abakan Kültürü" adıyla da anılmaktadır (Koca, 2017: 6). Abakan bozkırları ise Türklerin göç hareketlerini yakından ilgilendiren birer tarihsel ve kültürel derinlik arz etmektedir. Bu durumun yanı sıra Tunç Çağı'na ait olmak suretiyle Murgab ve Amuderya deltalarından elde edilen keramiklerin ve topraktan yapılmış malzemelerin, yerleşik ve bozkır kabilelerine dair kültür etkileşiminin en net kanıtları olduğu ve bu etkileşim sürecinin temellerinin Güney Sibirya'ya atfedilen Afanasyevo Kültürü döneminde atıldığı dile getirilmektedir (Masson, 1992: 345).

Arkeolojik, tarihsel, etnografik ve folklorik amaçlı bilimsel kazılardan sağlanan veriler; Afanesyovo Kültürü'nün Altay bölgesinde ortaya çıktığını ve zamanla tüm Orta Asya'ya yayıldığını göstermektedir. Güney Sibirya ile Kuzey Çin'in Sarı Irmak havzasına kadar uzanan bu yayılım, bölgedeki kültürel etkileşim ağının genişliğini gözler önüne sermektedir. Afanesyovo Kültürü'nün Proto-Türk veya Ön-Türk topluluklarına ait olduğu yönündeki görüşler ise özellikle son yıllarda yapılan araştırmalarla daha fazla önem kazanmıştır. Bu yüzden Afanesyovo havzası, Türklerin ilk kez tarih sahnesine çıktıkları ve çevreye doğru yayıldıkları bir alan olarak kabul edilmektedir (Taşağıl, 2024: 18-19). Bu doğrultuda Afanesyovo Kültürü'nü, Türk kültür tarihinin erken evrelerini anlamada temel bir kaynak olarak değerlendirmek mümkündür.

Kazılardan çıkarılan buluntulara göre Afanesyovo Kültürü'nün, bilhassa savaşçı bir toplum yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kültür tabakasının, giyim-kuşam-süslenme ve el sanatlarına da büyük bir önem verdiğini belirtmekte yarar vardır. Çakmak taşları, ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler ve küpeler, süs eşyaları, bıçaklar ve çeşitli maden işlemeli aletler; ilgili durumun en somut örnekleri arasında sayılmaktadır. Ayrıca kırmızı ve beyaz bantlı çömlekler de Afanesyovo Kültürü insanının toprak işçiliğinde gelişmiş bir düzeye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Kurat, 1972: 2).

Afanesyovo Kültürü, yalnızca Orta Asya'nın tarih öncesi dönemlerini aydınlatmakla kalmayıp aynı zamanda Türk kültürünün ve kimliğinin şekillenmeye başladığı bir döneme de ışık tutmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Altaylar'dan başlamak üzere bütün Orta Asya'ya yayıldığı tahmin edilen bu kültürel yapının; temel itibarıyla Proto-Türklere ait yaşam biçimlerinin, üretim tarzlarının ve sanat anlayışlarının yakından takip edilmesinde önemli bir köprü işlevi gördüğü tahmin edilmektedir. Kazı buluntularıyla da desteklenen bu veriler, esas olarak Afanesyovo Kültürü'nün tarihsel değerinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle söz konusu kültür, Türk tarihi bakımından özgün bir mirasın öncüsü konumundadır.

Afanesyovo çevresinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda elde edilen maden işlemeli birçok süs eşyası, bu kültürün Maden Devri'ni yaşamış olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle bakır takılar, dönemin madencilik faaliyetlerine dair önemli göstergeler arasındadır. Afanesyovo insanlarının madenlerden birtakım savaş aletleri imal etmeleri, bu kültürel sahaya ait savaşçılık özelliklerini belirginleştirmiştir. Bununla beraber ilgili kültürel bölgede yapılan kazılarda at ve koyun kemiklerinin bir arada gömüldüğü mezarlar da bulunmuştur. Söz konusu durum, Afanesyovo Kültürü insanlarının hayvancılığı sistemli olarak benimsediklerini düşündürmektedir.

Hayvancılığa dair kimi pratikler, hiç şüphesiz ilgili kültürel bölgedeki halk ekonomisi faaliyetlerinin esasını meydana getirmiştir (Kafesoğlu, 2013: 210). Nitekim Afanesyovo Kültürü insanlarının, bilhassa at ve koyun dışında sığır ve deve yetiştiriciliği yaptıkları da bilinmektedir. Nitekim söz konusu bölgede yapılan kazılardan çıkarılan sığır ve deve kemikleri, bu durumun birer delili niteliğindedir. Bahsi geçen doğrultuda Afanesyovo'daki at, koyun, deve ve sığır kemikleri; malum kültürün hayvan besiciliği konusunda gözle görülür bir ilerleme kaydettiğini kanıtlamaktadır (Ögel, 1984: 18). Hayvancılığın ileri seviyelerde seyretmesini, Afanesyovo bölgesindeki engebeli arazi yapısının bir getirisi olarak yorumlamak da ayrıca mümkündür.

Afanesyovo Kültürü'nü içine alan dönem ve coğrafya ekseninde avcılık faaliyetleri de önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Bilinen şekliyle halk ekonomisinin en temel kıstaslarından biri olan avcılık, Afanesyovo bölgesindeki geyik ve domuz gibi ehlî olmayan bir kısım hayvan kemiklerinin tespitinden anlaşılmaktadır. İlginç olan bir diğer bulgu ise tarım etkinliklerine dair ilk izlerin bu

kültürün hüküm sürdüğü zamana ve mekâna ait olmasıdır. İlkel de olsa bu kültür dairesindeki ilk ziraat faaliyetlerinin belirgin bir biçimde başladığı ve böylece insanların yerleşik yaşama geçiş sürecine girdikleri anlaşılmaktadır (Okladnikov, 2000: 118). Afanesyovo toplulukları ayrıca toprak işçiliği, seramikçilik, taş işçiliği ve taş işlemeciliği gibi başlıca üretim temelli birtakım ekonomik faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Bu durum, hiç kuşkusuz Afanesyovo kültür çevresindeki halk ekonomisi faaliyetlerinin pek çok alternatife sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Alternatif ekonomi uğraşılarına yer verilmesinden hareketle Afanesyovo Kültürü'ne ait halkların geçim kaynaklarının, geniş bir yelpazeyi içine alan engin bir çevreye yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu geniş yelpaze ve engin çevre içinde avcılık, hayvancılık, madencilik ve maden işlemeciliği, ziraat ve çiftçilik, toprak ve taş işçiliği ile seramik üretimi gibi önemli gelir kapılarının bulunması dikkat çekicidir. Bahsi geçen minvalde Afanesyovo veya Abakan Kültürü, yalnızca Orta Asya'nın erken tarihsel gelişimini değil; aynı zamanda Ön-Türk topluluklarının yaşam biçimlerini anlamak ve anlamlandırmak bakımlarından kilit bir rol oynamaktadır. Çünkü bahse konu kültür sahası, savaşçılıktan giyim-kuşam ve süslenmeye, tarımdan hayvancılığa, maden işçiliğinden seramikçiliğe kadar geniş bir ekonomik çeşitliliğe sahiptir. Söz konusu eksende değerlendirilen arkeolojik bilgi ve belgeler, Türkistan coğrafyasındaki yerleşik hayata geçiş sürecinde Afanesyovo Kültürü'nün belirleyici bir rol üstlendiğinin gösterilmesi bakımından oldukça önemlidir.

5.4. Andronovo Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Andronovo Kültürü, Orta Asya'da keşfedilen en eski dördüncü kültürel yapı olarak bilinmektedir. Bu kültürel yapı, adını içinde bulunduğu Andronovo bölgesinden almakta olup söz konusu bölge; Orta Asya'nın kuzey ve kuzeydoğu kesimlerine düşmektedir. MÖ 1700'lerden itibaren ilgili bölgede göçebe ve savaşçı bir kavmin egemenliği görülmeye başlanmıştır. "Andronovo insanı" olarak adlandırılan bu kavmin kültürü, Sibirya'nın MÖ 1700-1200 yılları arasını kapsayan Bronz Çağı'na aittir. Andronovo Kültürü, Tanrı dağlarından Yayık nehrine kadar uzanan bozkır sahasını tamamen kaplamıştır. Ayrıca bu kültürün en önemli buluntu yerlerinden biri de Minusinsk havzasıdır (Okladnikov, 2000: 122).

Andronovo Kültürü'ne yönelik olarak saptanan ilk kalıntılar, Yenisey nehrini besleyen su kaynaklarına yakın bir konumdaki Minusinsk bölgesinde bulunmuştur. Minusinsk bölgesi ise bugünkü Rusya devletinin Krasnoyarsk Krayı'ndaki bir şehirdir. Ayrıca Andronovo Kültürü, Sibirya'nın batısına doğru da yayılarak bugünkü Rusya'nın doğusundan Batı Türkistan'a, güneyde ise Aral Gölü havzasına kadar uzanmıştır (Eycil ve Us, 2019: 83). Geniş bir coğrafyaya yayılmasından dolayı söz konusu kültüre ait halk ekonomisi faaliyetlerinin zenginlik ve çeşitlilik gösterdiğini tahmin etmek zor değildir.

MÖ ikinci bin yıldan itibaren bugünkü Urallar'dan Kazakistan bozkırlarına, oradan Tanrı Dağları ile Altay-Sayan bölgesine kadar uzanan geniş bir alanda da

Andronovo Kültürü'nün hâkim olduğu tahmin edilmektedir. Bu kültür, etnografik malzemesiyle ve antropolojik tipiyle bölgede baskın bir konuma erişmiştir. Çoğunlukla Yenisey nehri havzasını çevreleyen Andronovo Kültürü'nün yayıldığı coğrafya, tarihî süreçte Türklerin yoğun bir biçimde yaşadıkları yerlerle örtüşmektedir. Söz konusu durum ise Türklerin tarih sahnesine çıkışından önceki dönemler itibarıyla bölgede ardışık bir kültürel devamlılık olduğunu düşündürmektedir.

Daha sonraki süreçte Türklerin de yurt tuttukları Andronovo bölgesindeki bütün kültürler birbirlerine intisap etmiş gibidir (Yıldırım, 2020a: 453). Andronovo Kültürü'nün yayıldığı coğrafi alanda zamanla bozkır yaşam tarzı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bahsi geçen sebepten ötürü bu kültür dairesini, Türk kültür dairesinin belirgin bir hâli olarak yorumlamak mümkündür. Zira eski Türk kültürünün, özellikle bozkır yapısına uygun bir zeminde teşekkül ve tekâmül ettiği açıktır. Dolayısıyla Türklerin tarih sahnesine ilk kez Andronovo bölgesinde çıktıkları düşünülmektedir. Bu nedenle Andronovo insanı, Proto-Türklerin veya Ön-Türklerin ilk temsilcileri olarak kabul edilmektedir (Taşağıl, 2015: 45).

Andronovo Kültürü'nün egemenlik kurduğu sahada yürütülen bazı kazı bulguları, halkın günlük yaşamını şekillendiren halk ekonomisi faaliyetleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler; taş kaşıklar; kemikten yapılmış ok uçları ve iğneler; kabzalı hançerler; saplı baltalar; inci ve küpe gibi süs eşyaları, bu savaşçı kültürün en dikkat çekici kazı bulguları arasındadır (Ögel, 1984: 25). Andronovo Kültürü'ndeki en önemli ekonomik faaliyetlerden başlıcaları ise madencilik ve metal işçiliğidir.

Andronovo bölgesinde yapılan kazılardaki buluntular, bu kültüre ait insanların toprakta doğal yollarla biriken metal cevherlerini işlediklerini ortaya koymaktadır. Özellikle Altay ve Kalbin dağlarında bulunan sığ ve açık maden ocakları, metal cevherinin elde edildiği yerler arasında sayılmaktadır. Buna mukabil Andronovo Kültürü insanlarının, bilhassa metal işçiliğinde balçık ve taş kalıplar kullanarak madenî silahlar imal ettikleri anlaşılmaktadır (Okladnikov, 2000: 123). Ayrıca bu kültür çevresinde, ilk kez tunç (bronz) ve altından yapılmış süs eşyalarına da rastlanıldığının altını çizmek gerekmektedir.

Andronovo insanları, çevrelerindeki kültürlerin insanlarıyla yoğun temaslar kurmuşlardır. Söz konusu temaslar doğrultusunda; özellikle Çinlilerin tunç işçiliğini Andronovo Kültürü'nden, dolayısıyla da Türklerin atalarından öğrendikleri ileri sürülmektedir (Eberhard, 1947: 24). Öte yandan hayvancılık da bu kültürün temel geçim kaynaklarından biri olmuştur. Nitekim Andronovo Kültürü'nün egemenlik kurduğu Baykal Gölü'nden Don Nehri'ne; Ural Bölgesi'nden Harezm'in güneyine kadarki geniş bir alanda at, koyun, deve ve sığır yetiştiriciliği yapıldığına dair bir kısım bulgular elde edilmiştir (Kafesoğlu, 2013: 50-51). Bu durum, Andronovo insanlarının hayvansal ürünlere dayanan bir mutfak kültürü geliştirmiş olabileceklerini düşündürmektedir.

Andronovo bölgesinden elde edilen diğer birtakım kazı bulgularına göre atlı-göçebe veya konar-göçer yaşam tarzına geçişin bu kültürle başladığı da öne sürülen görüşler arasındadır (Yıldırım, 2020b: 15). Sonuç olarak Andronovo Kültürü'ndeki halk ekonomisi faaliyetlerinin temelini madencilik, maden işçiliği, seramikçilik, toprak ve taş işlemeciliği ile hayvancılık uygulamaları meydana getirmiştir. Bu maddi kültür unsurları ise dönemin sosyal ve toplumsal yapısını belirleyici, yönlendirici, destekleyici ve şekillendirici birer zemin teşkil etmiştir. Ayrıca Andronovo insanının, göçerevli bir hayat modeli gereğince devamlı bir biçimde yer değiştirdiği ve böylece halk ekonomisi faaliyetlerini çeşitlendirdiği anlaşılmaktadır.

5.5. Karasuk Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Karasuk Kültürü, Orta Asya'daki beşinci kültürel tabaka olarak kabul görmektedir. MÖ 1200–700 yılları arasında etkili olduğu tespit edilen bu kültürel tabaka, Yenisey ırmağına karışan Karasuk nehri çevresinde teşekkül etmiştir (Kurat, 1972: 3). Sosyokültürel ve sosyoekonomik özellikleri yönünden Türkistan tarihinin gelişim sürecinde kayda değer bir rol oynayan Karasuk Kültürü; arkeolojik, tarihsel, etnografik ve folklorik bulgular açısından bakıldığı zaman bölgenin ekonomik değişim ve dönüşüm seyrinde oldukça etkili adımlar atmıştır.

Adını Yenisey ırmağına karışan Karasuk nehrinden alan söz konusu kültür, bugünkü Rusya devletinin sınırları içerisinde bulunan geniş bir havzada ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Karasuk Kültürü'nü içeren bölge, bugünkü Rusya'nın Güney Sibirya bölgesini de çevreleyen bir konumda yer almaktadır. Ayrıca ilgili bölge, bugün, Rusya'nın Novosibirsk Oblastı'na bağlı bir şehrin de adıdır. Bilhassa maddi kültür kalıntılarına bakıldığında, geçmişten bugüne intikal eden Karasuk bölgesinin özellikle eski Türk kültürüne temel oluşturan alanlardan biri olduğu düşünülmektedir.

Tarihsel süreç itibarıyla Karasuk Kültürü'nün oluştuğu ve geliştiği coğrafyada Kırgız Türklerinin atalarının yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu durum, bahsi geçen kültürel coğrafyanın etnik temeller bakımından Türk halklarıyla ilişkilendirilmesine imkân tanımaktadır. Göçebe bir hayat standardının izlerini barındıran Karasuk'u, Orta Asya'nın klasik bozkır medeniyetlerine ait en erken örneklerden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Bozkır tipi kültür ve medeniyet izlerinden hareketle başta Kırgızlar olmak üzere muhtelif Türk boylarının "Karasuk" (Karasu) adı verilen devirde Yenisey (Uluğ Kem) ve Minusinsk havzalarına MÖ binli yılları takip eden bir tarihsel süreçte yerleştikleri bilinmektedir (Diyarbekirli, 2002: 833).

Karasuk Kültürü'nün hareketli toplum yapısını devam ettiren Kırgız Türkleri, zamanla bu kültür sahasından ayrılarak bugün egemen oldukları Orta Asya'nın güney kesimlerine inmişlerdir. Tarihteki en eski Türk halklarından biri olarak bilinen Kırgızlar, hâliyle kendi geleneksel ekonomik modellerini de belli bir arka plan dâhilinde kuzeyden güneye taşımışlardır. Böylece Kırgızların, bilhassa Karasuk kültürüne dair kimi halk ekonomisi faaliyetlerini kuşaklar arasılık bağlamında geliştirerek ilerlettiklerini düşünmek kuvvetle muhtemeldir.

Karasuk Kültürü, özellikle maden işçiliği bakımından dikkate değer bir gelişim seyri yakalamıştır. Zira Karasuk bölgesinde yapılan kazılar neticesinde Orta Asya'daki ilk demir madeni tespit edilmiştir. Bu durum, Karasuk toplumunun demir işlemeciliğinde öncü bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte bronz ve bakır gibi başlıca metallerin, bilhassa süs ve savaş eşyalarına ait bir kısım üretimlerde kullanıldıkları da bilinmektedir. Yine bakırın, arsenik ve kalay ile alaşım hâline getirilerek yüksek kaliteli metallere dönüştürüldüğü Karasuk'taki kazılardan hareketle anlaşılmaktadır.

Söz konusu durum, Karasuk toplumunun bugünkü anlamıyla metalurji alanında ileri bir seviyeye evrildiğinin gözler önüne serilmesi bakımından mühimdir. Karasuk Kültürü'ne ait en önemli maddi kültür unsurlarından bir diğeri de dört tekerlekli ve üstü kapalı arabalar ile keçeden yapılan ve kurulup sökülebilen derme çadırlardır (Kurat, 1972: 3; Esin, 1978: 11). Bu teknik ilerlemeler, Karasuk insanının teknolojik yaratıcılığını ve atlı-göçebe yaşam koşullarına uyumluluğunu açık ve net bir biçimde belgelemektedir. Nitekim söz konusu doğrultudaki kazı verileri, ilgili maddi kültür unsurlarının ilk kez Karasuk havzasında gözlemlendiğini ortaya koymuştur.

Karasuk Kültürü'ne dair halk ekonomisinde hayvancılık da önemli bir yer tutmuştur. Bu durum, göçer-evli yaşam tarzının en temel geçim kaynaklarından biri olan hayvancılığı Karasuk kültür çevresi itibarıyla mühim bir ekonomik model olarak ön plana çıkarmıştır. Bu ekonomik modelin, ilerleyen dönemlerde Orta Asya Türk bozkır kültürü ve medeniyeti üzerinde de etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Geçim kaynaklarının çoğunlukla hayvancılıktan elde edildiği saptanan Karasuk Kültürü'nün atlı-göçebe, göçer-evli veya konar-göçer yapısı; hayvancılığa dayalı ürünleri satıp tarımsal ürünleri alan bir ticaret anlayışına dayanmaktadır (Dilay ve Onur Erman, 2024: 37). Bu durum, halk ekonomisinin çıkış noktasını teşkil eden trampa (mübadele, takas, değiş tokuş, değişim veya karşılıklı değişim) usulü alışverişin Karasuk Kültürü'nde benimsenen bir ekonomik model olduğunu gözler önüne sermektedir.

Türkçe bir isimden kaynaklı olarak belirlenen Karasuk Kültürü, Orta Asya sanatında önemli bir konuma sahip olan hayvan üslubunun ilk defa şekillendiği merkezlerden biri olarak da kabul edilmektedir. Hayvan üslubu; geometrik ve stilize edilmiş hayvan tasvirlerinin sanat eserlerinde, günlük eşyalarda ve sembolik ögelerde yoğun olarak kullanılmasıyla karakterize edilmiştir. Karasuk Kültürü'ne has bir biçimde gelişen bu üslup, daha sonraki dönemlerde İskit ve Hun kültürleri üzerinde de etkili olmakla beraber malum kültürlerin sanatında merkezî bir yer edinmiştir (Diyarbekirli, 1972: 7). Nitekim İskit ve Hun devletlerinin sembollerinde ve zanaat ürünlerinde Karasuk kökenli hayvan betimlemelerinin izleri açık ve net olarak gözlemlenebilmektedir.

Karasuk Kültürü'nün ekonomik ve kültürel gelişiminde dokumacılık da büyük rol oynamıştır. Elde edilen kazı buluntularına göre Karasuk insanı, koyun yapağısını ipliğe çevirerek kumaş dokumayı ve bundan elbise üretmeyi öğrenmiştir (Ögel,

1984: 31). Bu durumu, dokumacılığın Orta Asya'daki en eski örneklerinden biri olarak değerlendirmek muhtemeldir. Dokumacılığın yanı sıra dikişçilik pratiklerinin de bu kültür çevresi bünyesinde şekillendiği düşünülmektedir. Ayrıca Karasuk Kültürü'nde, ilk kez gem yapılmak üzere kullanılan kemik ve boynuz parçalarının yontulduğu ve el değirmenlerinin kullanıldığı da saptanmıştır (Okladnikov, 2000: 126). Gem yapımı, bilhassa binek hayvanlarına verilen önemi ve koşum takımı üretimindeki beceriyi ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Karasuk Kültürü'ne atfedilen teknik ve teknolojik yenilikler, gelişmiş maden işçilikleri ve göçebe yaşam tarzı; şüphesiz Orta Asya kültür tarihinde özel bir yere, değere ve öneme sahiptir. Özellikle demir kullanımındaki öncülüğü ve hareketli bir yaşam biçimine uygun araç, gereç ve barınak tasarımları; Karasuk'u öncü endüstriyel bir kültür yapısı olarak nitelendirmeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim Karasuk Kültürü'nde demir madeninin bulunması ve işlenmesi, bu kültürün ayırt edici bir özelliği olarak görülmektedir (Koçsoy, 2002: 73).

Bahsi geçen ayırt ediciliğin akabinde Karasuk kültürel yapısının, daha sonraki Türk topluluklarına ait yaşam biçimleri ve kültür düzeyleri üzerinde büyük bir etki sahibi olduğu varsayılmaktadır. Hayvan üslubu bakımından kendinden sonraki konar-göçer Türk kültürüne estetik bir miras da bırakan Karasuk Kültürü'nün, dokumacılık ve madencilik alanlarında bölgenin ilk üretim esaslı halk ekonomisinin temelini attığını düşünmek olasıdır. Söz konusu bağlamda Karasuk Kültürü'nü, sadece geçmiş bir kültürel kalıntı olarak değil; aynı zamanda Orta Asya veya Türkistan'daki ileri medeniyetin öncüsü olarak da yorumlamak mümkündür. Zira demir, metal ve bakır madenlerinin işlemeciliklerinden hareketle sahip olduğu teknik bilgi ve beceriler; Karasuk Kültürü'nü ilgili kategoride değerlendirmeyi olanaklı bir hâle getirmektedir.

5.6. Tagar Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Tagar Kültürü, Orta Asya'da keşfedilen en eski altıncı kültürel yapı olarak bilinmektedir. Bu kültürel yapı, adını Güney Sibirya'da yer alan ve bugünkü Rusya devleti sınırları içinde bulunan Tagar bölgesinden almaktadır. İlgili bölge, Hakasya'nın başkenti olan Abakan çevresinden başlayarak Yukarı Yenisey'i ve Güney Sibirya'yı kapsamaktadır. MÖ 700–300 yılları arasına tarihlenen Tagar Kültürü, kendi hâkimiyet döneminin en gelişmiş kültür merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Savaşçı bir toplum yapısına sahip olan bu kültüre ait kazılardan elde edilen buluntulara göre çift ağızlı (çift yönlü) tunç bıçaklar, kabzalı hançerler ve sivri ok uçları gibi birtakım silahlar ortaya çıkarılmıştır (Kurat, 1972: 3). Ayrıca bu kültürün, çeşitli madenlerden imal edilen takı ve süs eşyaları yönünden de zengin bir envanteri bünyesinde barındırdığını belirtmekte yarar vardır. Söz konusu kapsamda maden devrine ait tarihsel ve kültürel derinliklere de sahip olan Tagar Kültürü'nün, kendine özgü bir savaş teknolojisi ürettiğini vurgulamak gerekmektedir.

Karasuk Kültürü'nden devralındığı varsayılan Orta Asya'nın en erken dönemlerindeki hayvan üslubu, Tagar Kültürü'yle daha da ileri seviyelere taşınmıştır. Bahsi geçen üslup dâhilinde MÖ 6. yüzyıldan itibaren Tagar Kültürü'nün önemli şahsiyetlerine ait mezarlarda at cesetlerinin bulunması, atın kültürel ve ekonomik önemini ortaya koymaktadır. Yine höyüklerde bulunmuş olan çok sayıda hayvan kemiği ve hayvanlara sahipleri tarafından takılan çeşitli nişanlardan yola çıkılarak hayvancılığın Tagar kültür bölgesinde yüksek bir düzeye işaret ettiğini dile getirmek lazımdır.

Bu şekilde hayvancılığın yaygınlaşmasının, bilhassa Tagar Kültürü sayesinde önemli bir mesafe kat ettiği açıktır. Ancak Tagar Kültürü'nde tarım aletlerine dair teknik bilginin yeterince ilerletilemediği de gözlemlenmektedir. Zira bu bölgedeki kazı bulgularında tespit edilen oraklar, hafifçe eğik olup teknik açıdan gelişmemiştir. Söz konusu durum ise çiftçiliğin ilgili kültürde tam manasıyla içselleştirilemediğinin bir göstergesidir (Bokovenko, 2002: 524). Hayvancılığın oldukça ileri düzeylere ulaşmasına rağmen tarımın yeterince ilerleyememesi, Tagar Kültürü'nde ekim-dikim işlerinden ziyade hayvan üslubuna ağırlık verildiğini düşündürmektedir. Yine de belli başlı basit aletlerden anlaşıldığı kadarıyla ziraat etkinliklerine ufak da olsa temas edildiği tahmin edilmektedir.

Tagar kültür dönemiyle birlikte bozkır yaşantısının taşınabilirliği artmıştır. Dolayısıyla göçebe toplumlar arasındaki dayanışma güçlenmiştir. Tagar toplumu, ayrıca Çin ve İran gibi komşu kültür ve medeniyet sahalarıyla da ticari münasebetler kurmuştur. Ayrıca Tagar toplumsal yapısı, ilerleyen süreçte Hun İmparatorluğu'nun doğuşunu hazırlayan etkenlerden biri olarak da tarihe geçmiştir (Diyarbekirli, 1972: 8). İlgili bağlamda Tagar Kültürü'nün, eski Türk kültürünü besleyen damarlardan biri olduğu düşünülmektedir.

Söz konusu damar ise eski Türklerin halk ekonomilerindeki teknik ve teknolojik gelişmeleri daha da ilerletici bir zemine evrilmiştir. Bu durumu, esasen kültürel sürekliliğin en belirgin örneklerini atalardan torunlara intikal ettiren bir çatı altında yorumlamak olasıdır. Nitekim halk ekonomisine dönük olarak gerçekleşen uygulamaların, toplumlara atalarından gelen birer bilgi ve deneyim belleği sunduğunu ifade etmekte yarar vardır. Söz konusu bilgi ve deneyim belleği, geleneksel bilginin halk hayatına uyarlanmasıyla mümkün olabilmiştir.

Tagar bölgesindeki kazılardan çıkarılan saplı aynalar, süslü altın ve tunç tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üçayaklı süslemeli tunç kazanlar; bu kültüre ait insanların giyim, kuşam ve süslenmeye verdiği önemin boyutlarını göstermektedir. Giyim, kuşam ve süslenme eşyalarının büyük bir bölümü, kendi işlevselliklerinin de ötesinde; estetik değer taşımamakla beraber dönemin zanaat inceliklerini yansıtmaktadır. Dahası Tagar Kültürü'nde saptanan hayvan figürlerinin sıkça kullanıldığı motifler, hayvan üslubu ile özdeşleşen eski Türk sanatının erken biçimlerini ortaya koymaktadır (Esin, 1978: 14). Söz konusu kültüre atfedilen başlıca hayvan sembollerini, sadece estetik birer unsur değil; aynı zamanda totemik

ve kozmolojik anlamların yüklendiği birer gizil güç olarak da yorumlamak mümkündür. Çünkü hayvan figürlerini içeren çeşitli simgeler, halk inançlarıyla bağlantılı bir fikir edinilmesini kolaylaştırmaktadır.

Tagar toplumunda göçebe bir yaşam biçiminin yanı sıra yerleşik bir yaşam biçimine de şahit olunmuştur. Ağaçtan inşa edilen evler, bu yaşam tarzının en önemli göstergelerindendir. Evlerin yapısı ise yuvarlak ve kare planlıdır. Ağaç kütüklerinin üst üste yığılmasıyla oluşturulan bu yapıların tavan düzeni, kubbe şekline getirilen eğik ağaç dalları ile örtülüdür. Evlerin orta bölümlerinde yer alan ocaklar ve tavan kısımlarında bulunan duman delikleri (tüğünük), Türk çadırına (otağ) ait mimarinin arkaik maddi kültür örneklerini görünür kılmaktadır (Esin, 2002: 500).

Bu mimari düzen, Tagar insanının; sadece zanaat bilgisine değil, aynı zamanda gelişmiş bir inşaat bilgisine de sahip olduğunu gözler önüne sermektedir. Söz konusu durumdan hareketle Tagar toplumuna ait halk ekonomisi faaliyetlerinin, çok yönlü üretim uygulamalarına dayandığını belirtmekte fayda vardır. Nitekim Tagar Kültürü'ndeki temel geçim kaynakları; madencilik ve maden işlemeciliği, hayvancılık ve tarım, ahşap işlemeciliği ve oymacılık, inşaat işçiliği ve mimarlık, el sanatları ve takı üretimi gibi çeşitli alanlara sirayet etmiştir. Bahsi geçen alanlar, Tagar Kültürü'nün yalnızca savaşçı bir kültür olmadığını; aynı zamanda üretici ve estetik değerlere sahip bir kültür olduğunu da belgelemektedir.

5.7. Taştık Kültürü'nde Halk Ekonomisi Faaliyetleri

Taştık Kültürü, Orta Asya'da saptanan en eski yedinci kültürel yapı olarak kabul edilmektedir. Bu kültür, adını; bugün, Rusya devletinin sınırları içinde bulunan Sibirya merkezli Yenisey vadisindeki Taştık bölgesinden almıştır. Ayrıca Taştık Kültürü'nün Abakan ve Minusinsk bölgelerinde de yayılım gösterdiği bilinmektedir. Tagar kültürüyle aynı düzlemde MÖ 700-100 yılları arasına tarihlenen Taştık Kültürü; kendi hâkimiyet döneminden itibaren çeşitli gelişim, değişim ve dönüşüm süreçlerine sahne olmuştur (Koca, 2017: 7-8). Zira Tagar kültürel havzası, tarihlendirme yöntemi itibarıyla bugüne en yakın bir zaman dilimini kapsamaktadır.

Tagar kültür bölgesine ait olarak gün ışığına çıkarılan arkeolojik, tarihsel, etnografik ve folklorik maddi kültür unsurlarında yer alan hayvan başlı motiflerin; esasen Türkistan coğrafyasında oluşan ve gelişen hayvan sanatını daha ileri boyutlara taşıdığı düşünülmektedir. Bahsi geçen kültürel bölgedeki kazılarda ortaya çıkarılan hayvan şekilli kaya resimlerinin, bilhassa Türk kültüründeki hayvan sembolizmiyle benzerlik gösterdiğini dile getirmekte yarar vardır. Bu benzerlik, kimi görüşlerce daha da ileri götürülerek Taştık Kültürü ile Türk kültürünü özdeş bir konuma sürüklemektedir. Dolayısıyla Taştık insanı, Türklerin en belirgin prototipi olarak yorumlanmıştır.

Taştık kültürel bölgesindeki kazı buluntuları arasında tespit edilen tunçtan küçük hayvan heykelleri ve kayalara işlenmiş çeşitli hayvan tasvirleri, Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadır (Koçsoy, 2002: 74). Bilhassa dağ keçisi, geyik, at,

kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş (kartal) figürleri; bunlardan bazılarıdır. İlgili benzerlikler, Taştık Kültürü insanlarının da "Türklerin ataları" olabileceklerine dair görüşlerin ileri sürülmesine sebebiyet vermiştir (Esin, 1978: 11). Abakan bozkırlarında yer alması ve hayvan simgeselliğinin eski Türklerden beri sürdürülmüş olması, bu kültürün Türklerle ilişkilendirilmesinin en önemli nedenleri arasındadır.

Dahası Türkler tarafından gerek halk ekonomisi faaliyetlerinde kullanılan ve gerekse de halk inançlarında kutsallaştırılan başlıca hayvanlara yönelik figüratif yapılara Taştık Kültürü'nde genişçe yer verildiği gözlemlenmiştir. Nitekim hayvan tasvirlerini, özellikle Tagar Kültürü'ne dönük mitolojik semboller içerisinde ele almak kuvvetle muhtemeldir. Bilindiği üzere semboller, mitolojilerin resimlere dönüşmüş şekilleridir. Sembolik sanat; belli bir olguyu, olayı veya mitolojik bir kavramı anlatmaktadır (Ateş, 2001: 11-12). Taştık Kültürü'ndeki hayvan tasvirleri de bu bağlamda yorumlanarak eski Türk kültüründeki hayvan tasvirlerine benzetilmiş olmalıdır.

Taştık Kültürü'ne ait halk ekonomisi faaliyetleri itibarıyla hayvancılık uygulamalarının çok önemli bir yer tuttuğunu dile getirmek gerekir. Zira bu kültürel bölgeye ait kazılarda tespit edilen hayvan kemikleri, ilgili hususu özetlemektedir. Ayrıca koyun, sığır, at, keçi, geyik ve benzeri hayvan motiflerinden anlaşıldığı kadarıyla Taştık Kültürü; hayvancılık etkinliğinin yanında avcılık etkinliğine de ağırlık vermiştir. Dolayısıyla Taştık insanının doğadan edindiği birtakım hayvansal gıdaların, kendine özgü bir geleneksel ekonomik sistemde sıklıkla değerlendirildiği görülmektedir.

Bilindiği gibi hayvan besiciliği, halk ekonomisinin temelini oluşturan bir geleneksel ekonomi uygulamadır. Bu uygulamada, öncelikle hanelerin kendi gıda gereksinimleri temin edilmektedir. İhtiyaç fazlası ise genellikle tarım ürünleriyle mübadele edilmektedir. Bununla birlikte Taştık Kültürü'nün yayıldığı havzada tarımsal etkinliklere dair çeşitli arkeolojik bulgulara ulaşıldığının altını çizmek lazımdır. Nitekim Taştık'a ait kazılardan elde edilen veriler, bölge içerisinde tarla sürüldüğüne işaret eden birtakım izleri ortaya çıkarmıştır (Diken, 2022b: 252-253). Ayrıca bu kültürde tarımın, hayvancılığa yardımcı bir etkinlik alanı olarak yapıldığı da tahmin edilmektedir. Çünkü Taştık bölgesinde saptanan hayvan besiciliğinde tarımsal ürünlere sıkça başvurulduğu gözlemlenmiştir.

Taştık insanlarının gömüldükleri mezarlarda tespit edilen gelişmiş seramik örnekleri, bu kültüre mensup toplulukların toprağa dayalı yerleşik bir hayat sürdüklerine yönelik güçlü kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca Taştık mezarlarından çıkan kap kacak gibi bazı mutfak eşyaları, bahsi geçen kültür bölgesinde toprağa bağımlı bir yaşam biçimi olasılığını destekleyen maddi ögelerin başında gelmektedir (Diken, 2022b: 253). Bu tür yerleşik yaşam bulguları, Orta Asya'nın muhtemel tarımsal uygulamalarına dönük birtakım deliller sunmaktadır. Dolayısıyla Anav ve Afanesyovo kültürlerine nazaran ilgili coğrafyadaki ilk sistemli ve gelişmiş zirai etkinliklerin Taştık Kültürü aracılığıyla pratiğe döküldüğü düşünülmektedir.

Taştık kültür bölgesine ilişkin olarak yapılan kazılardan elde edilen bulgular; otağ formunda, çatısında duman deliği veya tüğünük bulunan, ağaç kütükleri ve dallarından örülen çitlerle çevrili konutların inşa edildiğini göstermektedir (Koca, 2002a: 653). Bütün bu maddi kültür unsurları göz önüne alındığı zaman; Taştık Kültürü'ndeki halk ekonomisi faaliyetlerinin esasını meydana getiren faktörler arasında hayvancılık, seramikçilik, toprak işlemeciliği, el işçiliği, inşaat işçiliği, mimarlık, ağaç işlemeciliği ve ahşap oymacılığı gibi başlıca üretim biçimlerini sıralamak mümkündür.

6. Bulgular ve Yorum

Orta Asya'nın en eski kültürlerine dönük tarihî veriler, halk ekonomisinin; büyük ölçüde doğal çevre koşullarıyla uyumlu olan "konargöçer" (göçerevli) bir yapıya istinaden şekillendiğini göstermektedir. Zira malum konudaki arkeolojik, etnografik, tarihsel ve folklorik buluntular; özellikle Orta Asya bozkırlarında yaşayan en eski insan topluluklarına ait temel geçim kaynaklarının başında hayvancılığın (at, koyun ve sığır yetiştiriciliği) geldiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa at, en eski Orta Asya itibarıyla yalnızca bir ulaşım aracı olarak değil; aynı zamanda ekonomik üretimin merkezinde yer alan bir unsur olarak da öne çıkmıştır. Nitekim Andronovo ve Afanasyevo gibi en erken dönemin gelişmiş kültürlerinde hayvancılığa dayalı üretim biçimleriyle birlikte sınırlı oranda tarımsal faaliyetin de yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Yine bu konuda elde edilen tarihsel kaynaklara göre nehir kenarlarında kurulan yerleşimlerde genellikle tahıl üretimini anımsatan basit sulama teknikleri dikkat çekmektedir.

Ayrıca bazı erken dönem Orta Asya kültürlerinin; demir, bakır, metal, kalay ve arsenik ham maddeli birtakım madenlerden imal ettikleri ürünlerin işlemeciliğini de basitten karmaşığa doğru giden minvallerde gerçekleştirdikleri gözlenmiştir. Bahsi geçen uygulamalar, şüphesiz halk ekonomisinin esasını vücuda getiren etmenleri işaret eden bir arka plan teşkil etmektedir. En nihayetinde içerik analizi ve yorumlayıcı-tarihsel çözümleme modelleriyle ele alınan bu çalışmada Anav, Kelteminar, Afanesyovo (Abakan), Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık olarak sıralanan Orta Asya'nın en eski kültürlerine ait halk ekonomisi faaliyetlerinin; ekseriyetle atlı-göçebe (göçer) tarzdaki medeniyetlere göre şekillenen yarı yerleşik bir yaşam biçimini anımsattığı gözler önüne serilmiştir.

Çalışma ekseninde elde edilen bulgular, ayrıca bu kültürel bölgelere hükmeden topluluklardaki ekonomik faaliyetlerin; yalnızca üretimle sınırlı kalmayıp değiş-tokuş (takas) usulüne bağlı bir dolaşım sistemi içerisinde de geliştiğini göstermektedir. Zira en eski Türkistan'daki malum farklı coğrafi bölgeler arasında kurulan ilişkiler sayesinde hayvansal ürünler başta olmak üzere madenler ve el sanatları ürünleri, karşılıklı mübadeleye tabi tutulmuştur. Söz konusu durum, erken dönem ticaret ağlarının oluşumuna zemin hazırlayarak ilerleyen süreçte İpek Yolu gibi büyük ticaret yollarının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

Ayrıca dokumacılık, deri işçiliği ve metal işleme gibi başlıca zanaat faaliyetlerinin varlığı da en eski Orta Asya'da halk ekonomisinin çeşitlendiğini ortaya koymaktadır. Dahası malum faaliyetler, zamanla Türklere sirayet eden birtakım geleneksel meslek kollarını doğurmuştur. Dolayısıyla erken dönem Orta Asya kültürleri itibarıyla geleneksel ekonomi dâhilinde belirli bir uzmanlaşmanın başladığı anlaşılmaktadır. Bütün bu tarihî tespitler, esasen Orta Asya'nın en eski kültürlerine yansıyan halk ekonomisi faaliyetlerinin; umumiyetle çevresel şartlara uyum sağlayan üretim, tüketim, dağıtım, bölüşüm, gelişim, değişim ve dönüşüm dengesine dayalı dinamik bir yapı sergilediğinin izah edilmesi yönünden oldukça dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir.

Bilinen hâliyle Orta Asya'nın geniş bozkırları, yüksek dağlık alanları, çölleri, vadileri ve kapalı havzaları; bölgedeki ekonomik faaliyetlerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Karasal iklimin hâkim olduğu bölgede yaz ve kış sıcaklıkları arasındaki farkın yüksek olması, yağışların düzensiz ve genel olarak sınırlı düzeyde gerçekleşmesi; tarımsal üretimin özellikle su kaynaklarının bulunduğu vadi ve vahalarda kısmen yoğunlaşmasına neden olmuştur. Buna karşılık geniş otlakların varlığı; bilhassa koyun, keçi, sığır ve at yetiştiriciliğinin önemli bir geçim faaliyeti hâline gelmesini sağlamıştır.

Dağlık ve bozkır alanlarındaki doğal koşullar; mevsimsel hareketliliğe dayalı hayvancılık biçimlerinin gelişmesine uygun bir ortam oluştururken, nehir vadileri ve vahalar; yerleşik yaşam, tarım ve zanaat faaliyetleri açısından elverişli alanlar meydana getirmiştir. Bunun yanı sıra bölgenin farklı coğrafi alanları birbirine bağlayan konumu, doğal kaynakların ve üretilen malların bölgeler arasında dolaşımını kolaylaştırarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Orta Asya'da ekonomik faaliyetlerin niteliği, yalnızca toplumların üretim biçimleriyle değil; aynı zamanda yer şekilleri, iklim koşulları, su kaynakları ve doğal bitki örtüsü gibi çevresel faktörlerle yakından ilişkili olarak şekillenmiştir.

Sonuç olarak Orta Asya'nın en eski kültürleri, hayvancılık ve tarım başta olmak üzere halk ekonomisinin en temel uygulamalarını hayata geçiren taraflarıyla en önce eski Türk kültürüne; daha sonra ise dünyadaki evrensel kültüre büyük katkılar sunarak insanlığın ortak kültür mirasını destekleyici bir konuma sahip olmuşlardır. Nitekim kazılardan çıkarılmak suretiyle yazılı kaynaklara nakşedilen kalıntılar, maddi kültürün pek çok örneğini temsil eden yanlarıyla Orta Asya kültür tarihine damga vurmuştur. Bu kalıntılar, kuşkusuz Orta Asya'daki ilk halk ekonomisi faaliyetlerine ait çıkış noktalarının belirlenmesi bakımından çok mühim yönlendiricilikler üstlenmektedir. İlgili hususların karşılaştırmalı bir özetini içeren bulgular listesi ise aşağıdaki tabloda (Tablo 1) verildiği gibidir:

Tablo 1: Orta Asya'nın En Eski Kültürlerindeki Halk Ekonomisi Faaliyetlerine Dair Bulguların Karşılaştırılması

Kültür ve Tarih Aralığı	**Yerleşim Alanı**	**Arkeolojik Kanıt**	**Temel Ekonomik Faaliyet**	**Halk Ekonomisi Özelliği**	**Arkeolojik Kanıtın Niteliği**
Anav MÖ 4000-1000	Türkmenistan, Aşgabat ve çevresi.	Tahıl, seramik, ev, mutfak gereçleri.	Hayvancılık, tarım, dokumacılık ve çömlekçilik.	Yerleşik üretim ve iş bölümü.	Doğrudan buluntu ve kaynak aktarımı.
Kelteminar MÖ 3000-?	Amuderya-Sirderya Deltaları ve Aral havzası.	Balıkçılık araçları, seramikçilik, avcılık izleri.	Avcılık, balıkçılık, sınırlı tarımsal temas.	Su kaynaklarına dayalı geçim ve değişim.	Tarım kanıtı sınırlı.
Afanesyovo/ MÖ 3000-1700	Altay, Güney Sibirya, Kuzey Çin'e uzanan alan.	Hayvan kemikleri, maden ve seramik ürünleri.	Hayvancılık, avcılık, madencilik, erken tarım.	Çoklu geçim modeli.	Buluntu temelli yorum.
Andronovo/ MÖ 1700-1200	Urallar, Kazakistan, Altay-Sayan.	Çömlek, maden, silah ve hayvan kalıntıları.	Hayvancılık, metal işçiliği, zanaat.	Göçer-yerleşik etkileşimi ve uzmanlaşma.	Buluntu ve tarihsel yorum.
Karasuk MÖ 1200-700	Yenisey ve çevresi.	Demir, bronz, dokuma ve savaş araçları.	Hayvancılık, madencilik, dokumacılık.	Teknolojik uzmanlaşma ve hareketlilik.	Buluntu temelli yorum.
Tagar MÖ 700-100	Yukarı Yenisey, Hakasya.	Mezarlar, hayvan kemikleri, metal ve süs eşyaları.	Hayvancılık, avcılık, zanaat, ticaret.	Göçer ve yerleşik unsurların birlikteliği.	Buluntu ve ilişkisel yorum.

Taştık MÖ 700-100	Yenisey, Abakan ve Minusinsk.	Hayvan motifleri, seramik, kap-kacak.	Hayvancılık, avcılık, muhtemel yerleşik üretim.	Hayvansal geçim ile yerleşik unsurların birlikteliği.	Kanıtlar farklı yorum düzeyinde.

7. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki halk ekonomisi faaliyetleri, bu kültürlerin egemenlik kurdukları dönemlerdeki insanların temel ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Söz konusu kültürlerde ekonomik bakımdan başlıca toplumsal iş bölümü izlerine rastlanılmakla beraber karmaşık toplum yapılarına da şahit olunmuştur. Dolayısıyla ilgili kültürlere dair halk ekonomisi faaliyetlerinin oldukça ileri seviyelerde seyrettiği açık ve net olarak gözlemlenmiştir. Kazılar ekseninde çeşitli ekonomik faaliyetlerin gün yüzüne çıkarılması, Orta Asya'nın en eski kültürlerinin gelişmiş birer iş gücü sistemine sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca bu kadim kültürlere ait ekonomik buluntular, Orta Asya'nın erken dönem sosyal ve toplumsal kurumları hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır.

Özellikle atlı-göçebe, konar-göçer, göçer, göçküncü, göçgüncü veya göçer-evli birer hayat tarzına sahip olduğu tespit edilen Orta Asya'nın en eski kültürleri; çobanlıktan toplumsal organizasyona kadar geniş ölçekli ve alternatif kültür örüntülerini meydana getirmişlerdir. Bahsi geçen düzlemde ilgili kültür katmanlarının, bugünün Orta Asya'sındaki geleneksel ekonomi kurumunu beslediği açıktır. Çünkü bugünkü Türkistan'ın ekonomik faaliyetleri ile Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki ekonomik faaliyetler arasında birtakım benzerliklerin bulunduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu durum ise daha çok çadır, otağ, yurt veya ev inşalarında sezilmektedir.

Orta Asya'nın en eski kültür bölgeleri, yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda sosyal gelişim, değişim ve dönüşüm süreçlerine de katkı sağlayarak bugünkü Türkistan kültürlerinin temelini oluşturmuştur. Bu temelde Türk kültürünün izlerini ve sürekliliğini aramak lazımdır. Zira Orta Asya, tarih boyunca Türklerin en temel yayılma sahası olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle de bölgeye daha sonraları "Türkistan" adı verilmiştir. Söz konusu bağlamda en eski Orta Asya kültürlerinin ekonomik faaliyetleri, geniş coğrafyalara dağılan ve yayılan Türk kültür ve medeniyet sahalarının şekillenmesinde önemli roller üstlenmiştir.

Bu bakış açısıyla Orta Asya'nın en eski halk ekonomisi faaliyetlerini, sadece birer "geçim modeli" olarak değil; aynı zamanda kültür oluşturucu ve medeniyet kurucu birer unsur olarak da değerlendirmek mümkündür. Nitekim Türk kültür ve medeniyet dairesinin oluşum ve gelişim seyrinde bu en erken kültür yapılarının Türkistan'daki sosyokültürel ve sosyoekonomik arka planı hazırladığını belirtmekte yarar vardır. Dolayısıyla bahsi geçen kültür tabakalarının, karşılıklı benzerliklerden ötürü Türk kültürünün başlangıç örnekleri oldukları hususunda dikkat çekici

saptamalarda bulunulmuştur. Bunlar arasında savaşçılık, çobanlık ve göçerevli hayvancılık en baştaki unsurlardır.

Orta Asya'nın kadim kültür çevrelerindeki ekonomi etkinlikleri, bu çevrelerin ortaya çıktıkları dönemlere ve coğrafyalara göre halk ekonomisinin el verdiği üretim ve tüketim faktörleri doğrultusunda belli bir gelişme göstermiştir. Söz konusu durum, bölgenin tarihsel derinliğinin ve kültürel mirasının öncelikle geleneksel ekonomi faaliyetleri ışığında anlaşılmasını gerektirmektedir. Zira Orta Asya veya Türkistan sahası, birçok eski uygarlığın beşiği olmakla birlikte çeşitli kültürel ve ekonomik faaliyetlerin izlerini de yansıtmaktadır. At, koyun, sığır ve deve yetiştiriciliklerine ait izler; hayvancılığın ve çobanlığın bu bölgedeki esasını meydana getiren bir altyapıyı öne çıkarmaktadır.

Bahsi geçen kapsama ek olarak Orta Asya'nın en eski kültürlerinde tespit edilen ekim, dikim ve biçim işleri de toprağa bağımlılık veya yerleşiklik göstergelerini temsil etmektedir. Dolayısıyla bu faaliyetler, bölgedeki zirai uygulamalara vurgu yapan diğer hususlar arasında yer almaktadır. Ayrıca Orta Asya'daki halk ekonomisi faaliyetleri dâhilinde hayvansal ürünlerle tarımsal ürünlerin değiş tokuş edildiğine dair bir kısım bulgulara da rastlanılmıştır. Bu durum, halk ekonomisinin esas menşeini meydana getiren karşılıklı değişim uygulamasının Orta Asya'da en eski devirlerden beri bilindiğini gözler önüne sermektedir.

Orta Asya'nın en eski kültürlerindeki geleneksel ekonomik faaliyetlere bakıldığı zaman; demir, bakır, metal, kalay ve arsenik ham maddeli takıların; süs eşyalarının ve savaş aletlerinin yapımlarına şahit olunduğu görülmektedir. Söz konusu bağlamda bu kadim kültürlerin ekonomik anlayışları, oldukça gelişkin bir karmaşık sisteme işaret etmektedir. Özellikle madenciliğe ve maden işlemeciliğine atfedilen başlıca ekonomik etkinlikler, gelenekselliği aşan bir tablo çizilmesine neden olmuştur. Yine ahşap ve ağaç malzemeler kullanılarak yapılan otağ, çatı, baca ve ocak konstrüksiyonları; el işçiliğine, inşaat işçiliğine, ahşap oymacılığına ve ağaç işlemeciliğine dair birtakım gelişmelerin Orta Asya'daki kadim ekonomik yansımalarını içermektedir.

Dahası topraktan elde edilen kap kacakları ve çömlekleri de seramikçiliğin, toprak işçiliğinin ve toprak işlemeciliğinin tezahürleri arasında saymak mümkündür. Koyun yapağısından dokunan elbiseleri ise dokumacılığın ve dikişçiliğin Orta Asya'daki öncül formları arasında kabul etmek gerekir. Taştan ve kerpiçten inşa edilen evler, dibekler, çakmak taşları ve kalıplar da taş işçiliğine ve taş işlemeciliğine dair birtakım maddi kültür unsurları olarak değerlendirilmelidir. Bütün bu faktörler, bünyelerinde halk ekonomisini yaratan ve yaşatan başlıca faaliyetlerin özü olarak Orta Asya'nın sosyokültürel ve sosyoekonomik dokusunu meydana getiren ve aynı zamanda Türk kültürünü de besleyen özellikler barındırmaktadır.

Orta Asya veya Türkistan coğrafyasında teşekkül ve tekâmül eden halk ekonomisi faaliyetlerinin kökeni, esasen Mezolitik Çağ'a (Orta Taş Çağı) kadar uzanmaktadır. Arkeolojik, etnografik, tarihsel ve folklorik amaçlı kazılardan elde

edilen bilgi ve belgeler doğrultusunda bu bölgedeki coğrafya, iklim, bitki örtüsü ve toplumsal yapı; halkta karşılık bulan ekonomik faaliyetlerin en önde gelen faktörlerini kapsamaktadır. Söz konusu minval üzere milattan önceki dönemler itibarıyla Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde hüküm sürmüş olan yedi temel kültür çevresi bulunmaktadır. İlgili kültür çevreleri, bilhassa arkeolojik malzemelerin tarihsel, folklorik ve etnografik malzemelere dönüştürülmesine istinaden daha yakından gözlemlenmeye ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

Eldeki bulgulardan hareketle bahsi geçen kültür çevreleri; kronolojilerine göre MÖ 4000-1000 yılları aralığına tarihlenen Anav Kültürü, MÖ 3000 yılına tarihlenen Kelteminar Kültürü, MÖ 3000-1700 yılları aralığına tarihlenen Afanesyovo veya Abakan Kültürü, MÖ 1700-1200 yılları aralığına tarihlenen Andronovo Kültürü, MÖ 1200-700 yılları aralığına tarihlenen Karasuk Kültürü, MÖ 700-100 yılları aralığına tarihlenen Tagar Kültürü ve yine MÖ 700-100 yılları aralığına tarihlenen Taştık Kültürü olarak sıralanmaktadır. Aynı yıl aralıklarına tarihlenen Tagar ve Taştık kültürlerinin, özellikle günümüze en yakın dönemleri kapsamalarının doğal bir sonucu olarak diğer kültürlere nazaran daha net bilgiler sundukları aşikârdır. Yine de mevcut kaynaklara binaen bilhassa tarımsal etkinliklerin, bütün kültürler seviyesinde tam anlamıyla karşılığını bulmak oldukça güçleşebilmektedir. Şu hâlde tarım ekonomisinin malum kültürlerdeki varlığı, büyük bir ihtimalle tahminlere bırakılmıştır.

Daha önce de dile getirildiği gibi bir kısmı farklı yıl aralıklarına da tarihlendirilebilen bu en eski kültürlerdeki halk ekonomisi faaliyetleri, çoğunlukla hayvancılık ve kısmen tarım (ziraat) olmak üzere; zanaatkârlık, balıkçılık, avcılık, toplayıcılık, çobanlık, madencilik, seramikçilik, dokumacılık, ahşap oymacılığı ve taş işlemeciliği gibi çeşitli maddiyat ögeleriyle şekillenmiştir. İlgili maddiyat ögeleri, dünyanın hemen hemen her yerinde olduğu gibi Orta Asya'daki halk ekonomisinin de temellerinin atılmasını sağlamıştır. Zira bahsi geçen kültürel havzaları içine alan bir coğrafi saha ekseninde eski Türk kültürüne kısmen de olsa ışık tutan bir kısım faaliyetlerin geleneksel ekonomik yansımalarına dair kimi tespitlerde bulunmak muhtemeldir.

İncelenen kültürler karşılaştırıldığında, halk ekonomisinin tek bir geçim örüntüsüne indirgenemeyeceği görülmektedir. Nitekim Anav'da yerleşik üretim ve tarım unsurları belirginleşirken Kelteminar'da su kaynaklarına bağlı avcılık ve balıkçılık öne çıkmaktadır. Aynı şekilde Afanesyovo, Andronovo ve Karasuk'ta hayvancılık ile maden işçiliği birlikte değerlendirilirken Tagar ve Taştık'ta hayvansal kaynaklar, avcılık, zanaat ve yerleşik unsurların bir arada bulunduğu karma bir model ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu farklılaşmalarda coğrafya, iklim, su kaynakları, otlakların varlığı ve yerleşim biçimi gibi bir kısım etmenler belirleyicilik özelliği sergilemektedir. Benzer ölçüde Orta Asya'nın engebeli yapısı, halk ekonomisi faaliyetlerinin de buna göre belirlenme zorunluluğunu doğurmuştur.

Nitekim bir tür "plato" görünümünü sergileyen bu coğrafi yapı içerisinde çadır (yurt) kültürünün ön planda tutulması, oldukça dikkat çekici bir içerik sergilemektedir.

İlgili durumla beraber ortaya çıkan arkeolojik kanıtlar, üretim faaliyetlerini bazı durumlarda doğrudan (aletler, hayvan kemikleri, tahıl ve seramik buluntuları gibi) gösterirken tüketim ve değişim süreçlerini ise çoğu zaman dolaylı biçimlerde ortaya koymaktadır. Malum nedenden dolayı ticaret, takas ve toplumsal örgütlenmeye ilişkin yorumlar; kanıtların niteliğine göre ihtiyatla yapılmalıdır. Halk ekonomisi kavramı, söz konusu verileri yalnızca teknik üretim faaliyetleri olarak değil; aynı zamanda geleneksel bilgi, karşılıklılık, geçim stratejileri ve kültürel süreklilik çerçevesinde beraberce değerlendirmeye imkân vermektedir. Ancak Orta Asya'da teşekkül ve tekâmül eden tarih öncesi toplulukların doğrudan doğruya "Ön-Türk" veya "Proto-Türk" olarak tanımlanmaları, mevcut arkeolojik verilerin izin verdiği ölçüde tartışmalı bir yorum olarak da kullanılmalıdır.

8. Kaynaklar

Arıkan, İ. (2008). *Tarih ekonomiyi ekonomi tarihi oluşturur*. Arıkanlı Holding Yayınları.

Artun, E. (2011). *Türk halkbilimi*. Karahan Kitabevi.

Ateş, M. (2001). *Mitolojiler ve semboller*. Aksiseda Matbaası.

Bates, D. G. (2009). *21. yüzyılda kültürel antropoloji: İnsanın doğadaki yeri* (S. Aydın vd., Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eserin yayın yılı 1998).

Boas, F. (1944). *The mind of primitive man*. MacMillan Company Press.

Bokovenko, N. (2002). Tagar kültürü. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 1, s. 518-525). Yeni Türkiye Yayınları.

Bougle, C. (1964). *Sosyolojinin unsurları* (K. N. Duru, Çev.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. (Orijinal eserin yayın yılı 1922).

Diken, H. A. (2022a). Bir folklor unsuru olarak "halk ekonomisi"nin halk hayatındaki yeri, değeri ve önemi hakkında bazı düşünceler. *Anasay*, 21, 85-99. DOI: 10.33404/anasay.1146183

Diken, H. A. (2022b). *Halk ekonomisi ve geleneksel mutfak kültürü bağlamında kaz* (Tez no. 710057) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Dilay, S. ve Onur Erman, D. (2024). Orta Asya göçebe hayatı ve sanata yansımaları. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 33, 33-55. https://doi.org/10.18603/sanatvetasarim.1263975

Diyarbekirli, N. (1972). *Hun sanatı*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Diyarbekirli, N. (2002). Eski Türklerde kültür ve sanat. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 3, s. 827-894). Yeni Türkiye Yayınları.

Durmuş, İ. (2016). *Türk kültürüne giriş*. Akçağ Yayınları.

Eberhard, W. (1947). *Çin tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslâm'a giriş*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Esin, E. (2002). İç Asya'da milattan önceki binyılda Türklerin atalarına atfedilen kültürler. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 1, s. 494-517). Yeni Türkiye Yayınları.

Eskicioğlu, O. (1999). *İslam ve ekonomi*. Anadolu Yayınları.

Eycil, A. ve Us, Ü. (2019). İslamiyet öncesi Türk tarihinde sanatı etkileyen unsurlar. *Asia Minor Studies Journal*, *7*(1), 81-94. https://doi.org/10.17067/asm.498779

Fındıkoğlu, Z. F. (1949). *Folklor ve etnografya kılavuzu*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Müze ve Arşivi Yayını.

Firth, R. (1927). The study of primitive economics. *Economics*, *7*(21), 312-335.

Güvenç, B. (1979), *İnsan ve kültür*. Remzi Kitabevi.

Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk millî kültürü*. Ötüken Neşriyat.

Koca, S. (2002a). Türklerin göçleri ve yayılmaları. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 1, s. 651-663). Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, S. (2002b). Eski Türklerde sosyal ve ekonomik hayat. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 3, s. 15-37). Yeni Türkiye Yayınları.

Koca, S. (2016). *Türk kültürünün temelleri*. Berikan Yayınevi.

Koca, S. (2017). Eski Orta Asya'da tabiat, iklim ve insan unsuru. *Asya Araştırmaları Dergisi-The Journal of Asian Studies*, *1*(1), 1-18. https://izlik.org/JA68DJ29XH

Koçsoy, Ş. (2002). Türk tarihi kronolojisi. İçinde H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 1, s. 73-188). Yeni Türkiye Yayınları.

Kurat, A. N. (1972). *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Malinowski, B. (1990). *İnsan ve kültür: Bir bilimsel kültür kuramı ve öbür denemeler* (M. F. Gümüş, Çev.). Verso Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın yılı 1957).

Masson, V. M. (1992). The decline of the bronze age civilization and movements of the tribes. A.N. Dani ve V. M. Masson (Ed.), within *History of Civilizations of Central Asia*. (Vol. 1), (p. 337-357). Unesco Press.

Masson, V. M. ve Sarıanıdı, V. I. (1972). *Central Asia*. Thames and Hudson.

Okladnikov, A. P. (2000). Tarihin şafağında İç Asya (A. Şenel, Çev.). İçinde D. Sinor (Ed.), *Erken İç Asya tarihi* (s. 61-140). İletişim Yayıncılık.

Ögel, B. (1984), *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Örnek, S. V. (1977). *Türk halkbilimi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özarslan, M. (2005). Bir halk ekonomisi örneği olarak 'hab' ve 'değişik/deñişik' geleneği ve işlevleri. *Türkbilig*, 10, 54-59.

Özarslan, M. ve Karataş, H. (2016). Halk ekonomisinde mübadele: 'örüden tutma kardaşlık' örneği. *Millî Folklor*, *28*(110), 17-29.

Özdemir, N. (2012). *Kültür ekonomisi ve yönetimi*. Hacettepe Yayıncılık.

Özdemir, N. (2018). Geleneksel bilgi ve kültür ekonomisi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, *18*(1), 1-28. https://izlik.org/JA85PC34RH

Rubin, P. H. (2003). Folk economics. *Southern Economic Journal*, *70*(1), 157-171.

Saintyves, P. (1951). *Folklor elkitabı* (B. A. Yanıkoğlu, Çev.). Haşet Yayınevi.

Taşağıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin çocukları (Avrasya bozkırlarında İslam öncesi Türk tarihi)*. Bilge Kültür Sanat.

Taşağıl, A. (2024). *Kadim Türkler: Eski dünyanın hâkimleri*. Kronik Kitap Basım Yayım.

Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye köy iktisadiyatı*. İletişim Yayınları.

Van Gennep, A. (1939). *Kılavuz kitaplar: Folklor 2* (P. N. Boratav, Çev.). Ulus Basımevi.

Yener, E. (1960). *Etnografya kılavuzu 1* (Halk sanat ve geleneklerini derleme kılavuzu). Doğuş Matbaası.

Yıldırım, E. (2018). *İnsanlığın serüveni: Dünyanın oluşumundan Sanayi Devrimi'ne*. İstek Yayınları.

Yıldırım, E. (2020a). Türk etnogenezi meselesinde Neolitik-Tunç ve Demir Çağları'ndaki kültürler üzerine bir değerlendirme. *Gaziantep University Journal of Social Science*, *19*(2), 447-458. https://doi.org/10.21547/jss.615506

Yıldırım, E. (2020b). *Türk bozkır kültürünün doğuşu: Andronovo kültürü*. Ötüken Neşriyat.

BÖLÜM 32

Küresel Ticaretin Değişen Coğrafyasında Türkiye'nin Lojistik Konumu

İsmail Emre Özensel[1]

[1] Doktora Öğrencisi, KTO Karatay Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, ORCID: 0009-0008-4302-2548

Giriş

Türkiye'nin uluslararası ticaret coğrafyasındaki konumu çoğu kez "köprü", "geçiş ülkesi", "lojistik üs" veya "lojistik merkez" gibi ifadelerle tanımlanmaktadır. Bu kavramlar aynı ekonomik işlevi ifade etme maksadıyla kullanılsalar da gerçekte bu anlam içeriğini karşılamazlar. "Köprü" ya da "geçiş ülkesi" nitelemesi, iki veya daha fazla pazar arasındaki yük akışının bir ülke üzerinden geçebilmesine gönderme yapar. Lojistik merkez ya da üs ise, yüklerin birleştirilip ayrıştırılmasını, aktarmayı, depolamayı, dağıtımı, gümrük ve taşıma organizasyonunu, hinterland bağlantılarını ve bazı durumlarda üretimle bütünleşmiş katma değerli hizmetleri kapsar (Notteboom & Rodrigue, 2005; Robinson, 2002).

Aynı miktardaki yük hareketinin ekonomik anlamı, yükün ülkede hangi işlemlere tabi tutulduğuna göre değişir. Kesintisiz transit geçen yük ülkenin taşıma ağından yararlanır, ancak sınırlı yerel hizmet talebi doğurur. Aktarma yükü terminal elleçlemesi ve denizcilik hizmetleri yaratır; depolama ve dağıtım antrepo, stok yönetimi ve paketleme gibi ek hizmetleri devreye sokar. Lojistiğin üretimle bütünleştiği durumda ise montaj, işleme ve bakım bağlantıları ekonomik ilişkiyi daha da genişletir. Dolayısıyla "çok yük taşımak", "lojistik merkez olmak" ve "yükten yüksek yerel katma değer elde etmek" eşanlamlı değildir. Limanları değer zincirlerinin bir unsuru sayan yaklaşım ile liman sistemlerinin hinterlanda doğru işlevsel genişlemesini açıklayan "liman bölgeselleşmesi" yaklaşımı bu ayrımı kavramsallaştırmak bakımından özellikle önemlidir (Notteboom & Rodrigue, 2005; Robinson, 2002). Diğer yandan bir güzergâhın iki pazarı birbirine bağlaması, yük sahibinin veya taşıyıcının o güzergâhı kullanacağı anlamına da gelmez. Ticari seçim, toplam taşıma maliyetinin yanı sıra süreye, zamanın öngörülebilirliğine, terminal verimliliğine, hinterland erişimine, sefer sıklığına, doğrudan hat seçeneklerine ve sınır-gümrük işlemlerine bağlıdır.

Türkiye literatürü ve yapılan çalışmalar da lojistik konumun yalnızca coğrafi özelliklerle açıklanamayacağını göstermektedir. Lojistik Performans Endeksi (LPI) üzerinden yapılan boylamsal çalışmalar ülke düzeyindeki performansın zaman içinde izlenmesine, taşıma türleri ile sınır ötesi ticaret süreçlerini birlikte ele alan araştırmalar ise fiziksel ulaşım ile kurumsal ticaret ortamı arasındaki ilişkiye odaklanmıştır (Acar & Çetinceli, 2020; Aksungur & Bekmezci, 2020). Benzer bir ayrım On İkinci Kalkınma Planı hazırlıkları kapsamında oluşturulan Lojistik Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Türkiye açısından "uluslararası lojistik üs" olma yönündeki hedefleri bir politika perspektifi olarak tartışmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2023).

Bu çalışmada "coğrafi erişilebilirliğin hangi altyapısal, kurumsal, işletmesel ve uluslararası ağ koşulları altında güvenilir lojistik hizmetlere, ticari tercihe ve ülke içinde katma değer üretimine dönüşebildiğini" dört alt problem üzerinden Türkiye üzerinden incelenmesi hedeflemektedir. İlki mevcut kapasitenin kullanımı, ikincisi hizmet güvenilirliliği, üçüncüsü uluslararası ağlara bağlan ve dördüncüsü de ülke

içinde katma değer üretimidir. Bu dört problem birbirinden bağımsız performans cetvelleri değil, ana sorunun birer halkalarıdır. Bu nedenle çalışmada tek bir "lojistik rekabet gücü" puanı üretmekten çok, farklı kanıt türlerinin aynı sorulara ne ölçüde yanıt verdiğini karşılaştırmayı hedeflemektedir.

KÜRESEL TİCARET COĞRAFYASININ DÖNÜŞÜMÜ

Üretim ve Tüketim Coğrafyalarının Yeniden Yapılanması

Küresel ticaret coğrafyasındaki dönüşümü, üretimin bir ülkeden diğerine topluca taşınması biçiminde okumak yetersizdir. Küresel değer zincirlerinde nihai malın üretildiği ülke kadar ara girdilerin, üretim aşamalarının, tasarım ve diğer hizmetlerin, dağıtım faaliyetlerinin ve tüketim pazarlarının birbirine nasıl bağlandığı önem taşır. OECD'nin tedarik zinciri incelemesi, ara ürünlerin 2020 itibarıyla küresel mal ve hizmet ticaretinin yüzde 60'a varan bölümünü oluşturabildiğine dikkat çekmektedir; Dünya Ticaret Örgütü'nün 2025 raporu ise son dönemi basit bir geri çekilmeden çok, yeni bölgesel düğümlerin ve firma ağlarının ortaya çıktığı bir "yeniden kablolanma" süreci olarak ele almaktadır (OECD, 2025a; World Trade Organization [WTO], 2025). Bu nedenle ihracat değerindeki değişim üretim coğrafyasındaki yeniden yapılanmayı ancak kısmen gösterir. Fiyatlar ve döviz kurları parasal değeri artırırken fiziksel yük daha sınırlı değişebilir, toplam ticaret değeri sabit kalırken rota, aktarma noktaları ve liman uğrakları farklılaşabilir. Lojistik talep bu yüzden ticaret değerinden doğrudan türetilmemeli, konteyner, tonaj veya sefer sıklığı gibi fiziksel göstergeler ile ticaretin parasal değeri ve katma değer bileşimi ile ele alınmalıdır.

Denizyolu taşımacılığı sözünü ettiğimiz bu ayrımı görünür kılmıştır. UNCTAD'ın Review of Maritime Transport 2025 raporu, mesafeyle ağırlıklandırılmış küresel deniz taşımacılığı talebinin 2024'te 66.781 milyar ton-mile ulaştığını ve bir önceki yıla göre yüzde 5,9 arttığını hesaplamaktadır. Ton-mil, taşınan tonajın yanında yükün katettiği mesafeyi de içerdiğinden artışın bir bölümü yük miktarından değil, güzergâhların uzamasından kaynaklanmıştır. Raporun yayımlandığı Eylül 2025'te UNCTAD, deniz ticareti hacmi için 2025 büyümesini yalnızca yüzde 0,5 olarak öngörüyordu (UN Trade and Development [UNCTAD], 2025). Bir düğümün ticari kullanışlılığı da yalnızca kilometre cinsinden uzaklığa değil, bağlandığı pazar sayısına, doğrudan seferlere, aktarma seçeneklerine, iç bölgelere erişime ve sınır ile terminal işlemlerinin güvenilirliğine bağlıdır. Türkiye bağlamındaki güncel değerlendirmeler de lojistik konumun gümrük performansı, hizmet kalitesi, dijitalleşme ve uluslararası bağlantılarla birlikte ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Özdamar, 2026). Dolayısıyla asıl soru, küresel üretim ve tüketim noktalarının haritadaki konumundan çok, bu noktaları birleştiren ağların hangi niteliklerinin Türkiye'deki liman, terminal ve koridorlara talep üretebildiğidir.

Pandemi Sonrası Tedarik Zincirleri ve Dayanıklılık Arayışı

COVID-19 pandemisinin küresel tedarik zincirleri üzerindeki etkisi tek bir arz kesintisine indirgenemez. Üretimin yavaşlaması, tüketim bileşiminin hızla

değişmesi, ekipman ve kapasitenin farklı pazarlarda sıkışması, liman ve iç taşıma aksamaları ile teslim sürelerindeki belirsizlik birbirini etkileyen ama analitik olarak ayrılması gereken mekanizmalardır. Pandemi dönemi çalışmaları, parçalanmış uluslararası üretimin şokların ülkeler ve sektörler arasında iletilmesine aracılık ettiğini, ancak uluslararası tedarikin kendisinin her koşulda kırılganlık nedeni olmadığını göstermektedir. Çeşitlendirilmiş dış tedarik bazı şoklarda alternatif kaynaklara geçiş sağlarken, tek bir kaynağa aşırı bağımlılık, kaynak ister yerli ister yabancı olsun kırılganlık yaratabilmektedir (Gereffi, 2020; Miroudot, 2020; OECD, 2025a).

Pandemi sonrasındaki temel değişiklik, "maliyet odaklı sistemin sona ermesi" değil, maliyet hesabına teslim süresi, kesinti olasılığı ve toparlanma kapasitesinin daha görünür biçimde eklenmesidir. Dayanıklılık, bir zincirin hiçbir şoktan etkilenmemesi demek değildir. Şok geldiğinde tedariki yeniden düzenleyebilme, alternatif üretici veya güzergâha geçebilme ve kabul edilebilir sürede işlevi geri kazanabilme yeteneğidir. OECD, tedarik zincirlerinin ülke içine topluca çekilmesinin maliyet doğurabileceğini ve istikrarı otomatik olarak artırmadığını belirterek ticaretin kolaylaştırılması, hizmetlere erişim, dijital hazırlık ve tedarik çeşitliliğinin de dayanıklılığın parçası olduğunu vurgulamaktadır (OECD, 2025a). Dünya Bankası'nın 2020'nin ikinci çeyreğinde gelişmekte olan ülkelerdeki yaklaşık 80 çokuluslu şirket iştirakini kapsayan Küresel Nabız Anketi'nde katılımcıların yüzde 58'i dijital teknolojileri, yüzde 37'si tedarikçi çeşitlendirmesini, yüzde 18'i üretim yeri çeşitlendirmesini kullandığını bildirmiş ve üretimi tüketiciye yaklaştıran veya ülkeye geri taşıyanların oranı yüzde 14'te kalmıştır. Bu veriler, uyarlama davranışlarının üretimi topluca taşımaktan çok görünürlük, çeşitlendirme ve operasyonel esneklik etrafında şekillendiğini göstermesi bakımından değerli olduğunu göstermektedir. (Saurav et al., 2020; World Bank, 2021). Stok politikaları da aynı maliyet risk dengesine tabidir ve teslim süresindeki artışlar da firmaların stok kararlarını, üretimi ve fiyatları birlikte etkileyebilmektedir (Alessandria et al., 2023).

Alternatif rota ancak yeterli taşıma kapasitesi, kabul edilebilir toplam maliyet, uygun terminal ve aktarma olanakları ile öngörülebilir sınır işlemleri varsa gerçek bir dayanıklılık seçeneğine dönüşebilir. Bir demiryolu veya liman bağlantısının haritada bulunması, kriz sırasında büyük hacimleri aynı maliyet ve sürede taşıyabileceğini göstermez. Kriz döneminin olağanüstü stoklaması, geçici charter seferleri veya tek seferlik tedarikçi ikameleri de sonraki yıllarda sürdürülmedikçe yapısal ağ değişimi olarak sayılmamalıdır (OECD, 2025a).

Yakından Tedarik, Üretimin Geri Taşınması ve Siyasi Yakınlık

Yakından tedarik (*nearshoring*) faaliyetin coğrafi olarak daha yakın bir yabancı ülkeye yönelmesini, üretimin geri taşınması (*reshoring*) daha önce dışarıda yürütülen bir aşamanın ana ülkeye getirilmesini, siyasi yakınlığa dayalı tedarik (*friendshoring*) ise faaliyetlerin müttefik veya benzer siyasi yönelime sahip ülkelere kaydırılmasını anlatır (Thakur-Weigold & Miroudot, 2020). Bu tanımlar üretimin

fiilen yer değiştirdiğini kanıtlamaz. Bir firma mevcut tesisini kapatmadan ikinci bir tedarikçi ekleyebilir, yeni kapasitesini yakın bir ülkede kurabilir veya üçüncü bir ülkeyi ticari aracı olarak kullanabilir. Nitekim IMF ve WTO çalışmaları, küresel ticarette toplu bir geri çekilmeden ziyade doğrudan bağların zayıfladığı bazı alanlarda üçüncü ülkeler üzerinden yeni bağlantıların oluşabildiğini göstermektedir (Gopinath et al., 2024; WTO, 2025). Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden sonraki dönemde farklı jeopolitik bloklar arasındaki ticaret ve doğrudan yatırım akımlarının blok içi akımlara kıyasla daha zayıf geliştiğine ilişkin bulgular söz konusudur. Aynı çalışma, Meksika ve Vietnam gibi üçüncü ülkeler üzerinden yeniden yönlenen ticaretin doğrudan ayrışmayı kısmen telafi etmiş olabileceğini belirtirken, bunun gerçekten daha çeşitli ve dayanıklı bir tedarik yapısı oluşturup oluşturmadığını açık bir soru olarak bırakmaktadır (Gopinath et al., 2024).

Dolayısıyla siyasi yakınlık tek başına yer seçimi modeli değildir. Ücret ve işgücü verimliliği, uzmanlaşmış beceriler, enerji fiyatı ve güvenliği, ölçek ekonomileri, teknoloji ve sermaye yoğunluğu, yan sanayi ekosisteminin derinliği, pazar büyüklüğü, ticaret anlaşmaları, hukuki öngörülebilirlik ve lojistik hizmet kalitesi coğrafi ve siyasi mesafeyle birlikte değerlendirilmelidir. "Riskten arındırma" politikalarının da bedelsiz olmadığı açıktır. IMF'nin 2024 model çalışması, Çin ile OECD ekonomileri arasındaki büyük ölçekli reshoring ve friendshoring senaryolarının üretim kayıplarına yol açabileceğini göstermektedir. Bunlar gerçekleşmiş kayıplar değil, politika senaryolarından üretilen model sonuçları (Cerdeiro et al., 2024) olarak görülmelidir.

Türkiye açısından bu tartışma özellikle dikkatli bir kanıt standardı gerektirmektedir. Avrupa pazarlarına görece yakınlık veya üretim kapasitesinin bulunması, tek başına üretimin Türkiye'ye kaydığını göstermez. Böyle bir savın güçlü biçimde kurulabilmesi için belirli sektörlerde gerçekleşmiş yeni üretim yatırımları, faaliyete geçmiş tesisler, kapasite ve istihdam artışı, sektörel doğrudan yabancı yatırım akımları ve mümkünse tedarik sözleşmeleri ile ticaret bağlantılarının birlikte izlenmesi gerekir. İhracat artışı, mevcut tesislerin kapasite kullanımındaki yükselişten, fiyatlardan, kurdan veya geçici sipariş yönlenmesinden de kaynaklanabilir.

Türkiye'ye ilişkin 2026 tarihli güncel bir örnek bu ayrımı somutlaştırmaktadır. TCMB araştırmacıları Barlas ve Oğuz'un 2026 yılının ikinci çeyreğine ilişkin firma görüşmeleri ve dış ticaret verileri üzerinde yaptığı değerlendirmede, Hürmüz Boğazı'nın kapanmasının ardından Uzak Doğu sevkiyatlarındaki belirsizlik, teslim süreleri ile navlun ve sigorta maliyetlerindeki artışın bazı Avrupa kaynaklı taleplerin Türkiye'ye yönelmesinde etkili olduğu ve giyim ve tekstilde tedarikçi çeşitlendirmesinin ihracatı desteklediği belirtilmektedir. Ancak aynı çalışma, firmaların ilk aşamada bu talep artışını büyük ölçüde geçici ve ihtiyati nitelikte algıladığını da kaydetmektedir. Bu bulgu tedarik yönelmesinin Türkiye'de doğrudan

gözlenen bir örneği fakat üretimin kalıcı biçimde Türkiye'ye taşındığının kanıtı (Barlas & Oğuz, 2026) olarak alınamayacağını göstermektedir.

Dolayısıyla sınanması gereken soru yakından tedarik (nearshoring) Türkiye'ye ne kadar yatırım getirdi" değil, geçici siparişlerin kalıcı sözleşmelere dönüşüp dönüşmediği, üretim kapasitesi ve doğrudan yatırımla eşleşip eşleşmediği ve yeni bağlantıların Türkiye'deki lojistik hizmetlere ve yerel tedarikçilere ne ölçüde talep yarattığıdır.

Jeopolitik Kırılmalar ve Kritik Geçitler

Kritik deniz geçitlerinde son yıllarda yaşanan aksamalar, aynı lojistik sonucun farklı nedenlerden doğabileceğini göstermektedir. Kızıldeniz ve Süveyş güzergâhındaki sorunlar esas olarak güvenlik ve jeopolitik risklerle, Panama Kanalı'ndaki 2023–2024 kısıtlamaları düşük yağış ve su kullanılabilirliğiyle, 2021'de Süveyş Kanalı'nda yaşanan kapanma ise tek gemiye bağlı operasyonel kazayla ilişkiliydi. Bu nedenleri tek bir "jeopolitik kriz" kategorisi altında toplamak hem riskin niteliğini hem uygulanabilecek dayanıklılık önlemlerini belirsizleştirebilmektedir. Nitekim OECD'nin 2025 tedarik zinciri incelemesi, pandemi sonrasındaki risk ortamını Kızıldeniz/Süveyş ve Panama dâhil farklı kaynaklardan doğan ulaşım kesintileriyle birlikte ele almaktadır (OECD, 2025).

Kızıldeniz örneğinde, geçidin hukuken veya fiziksel olarak tamamen kapanması ile taşıyıcıların güvenlik riski nedeniyle güzergâhtan gönüllü biçimde kaçınmasıdır. Kasım 2023'ten itibaren ticari gemilere yönelik saldırılar sonrasında çok sayıda taşıyıcı Babülmendep – Kızıldeniz -Süveyş hattı yerine, Ümit Burnu çevresindeki daha uzun güzergâhları kullanmaya başlamışlardır. UNCTAD, 2024 başındaki değerlendirmesinde bu gelişmeyi Süveyş - Kızıldeniz rotasında ciddi bir bozulma olarak tanımlamış; 2025 raporunda ise uzun mesafeli sapmaların ton-mil talebini artırmasının navlun, filo kullanımı ve teslimat güvenilirliği bakımından çeşitli sonuçlarını incelemiştir (UNCTAD, 2024, 2025).

Buradaki önemli mekanizma, fiziksel yük miktarı sabit kalsa bile rota uzadığında geminin aynı taşıma işi için daha uzun süre bağlanmasıdır. Bu durum etkin kapasiteyi azaltabilir, yakıt tüketimi ve operasyon süresi arttırır ve sefer programlarının korunması için ek gemiye ihtiyacı ortaya çıkarır. Navlun üzerindeki etki de tek biçimli olöayacaktır. Bu nedenle "Kızıldeniz krizi navlunları şu kadar artırdı" biçimindeki tek bir küresel yüzde yerine, güzergâh, taşıma türü, fiyat türü ve gözlem tarihinin belirtilmesi gerekir. Nitekim UNCTAD'ın 2025 değerlendirmesi, navlun piyasasında yüksek oynaklığın sürdüğünü ve rota sapmalarının maliyet baskısını artırdığını vurgulamaktadır (UNCTAD, 2025).

Panama vakası farklı bir mekanizma sunar. Kuraklık kanalın su seviyesi ve transit kapasitesini kısıtlamış, ancak kanal otoritesi Mayıs 2026 itibarıyla mevcut tahminlerin 31 Aralık 2026'ya kadar yeni transit kısıtlaması gerektirmediğini açıklamıştır. Bu durum, altyapının teknik kapasitesi ile belirli bir dönemde

kullanılabilir kapasitesi arasındaki farkı göstermektedir. (Autoridad del Canal de Panamá, 2026). Hürmüz Boğazı ise öncelikle enerji ticareti bakımından kritik olmakla birlikte, 2026 deneyimi ticari yüklerin maliyetine, sigortasına ve teslim süresine dolaylı aktarımın göz ardı edilemeyeceğini göstermiştir; aynı şok enerji fiyatları ve Türkiye'nin enerji ithalatı üzerinden ayrı bir dış ticaret maliyeti de yaratmıştır (Barlas & Oğuz, 2026).

Hürmüz Boğazı ise öncelikle enerji ticareti bakımından kritik olmakla birlikte, 2026 deneyimi ticari yük taşımacılığına dolaylı aktarımın neden göz ardı edilemeyeceğini göstermiştir. "Şubat 2026 sonunda başlayan ABD/İsrail–İran savaşı sırasında Hürmüz'ün kapanması, Uzak Doğu'dan sevkiyatlarda teslim süresi, navlun ve sigorta belirsizliğini artırmış ve Türkiye'de bazı sektörlerde Avrupa kaynaklı ihtiyati siparişlerin güçlenmesiyle eşleşmiştir. Bunun yanında aynı şok enerji fiyatları ve Türkiye'nin enerji ithalatı üzerinden ayrı bir dış ticaret maliyeti yaratmıştır. Böylece aynı geçit sorunu bir yandan taşıma ağlarını, diğer yandan enerji maliyetlerini etkileyebilmiştir" (Barlas & Oğuz, 2026).

Sözü edilen kritik geçitlerdeki kesintilerin Türkiye açısından alternatif kara veya demiryolu koridorlarına otomatik talep yaratacağı da varsayılmamalıdır. Denizyolunda büyük hacimlerle taşınabilen düşük birim değerli bir yükün başka bir moda aktarılması kapasite, maliyet veya ekipman nedeniyle ekonomik olmayabilir. Demiryolu bağlantısında sınır geçişi, hat açıklığı, terminal kapasitesi ve tren sıklığı belirleyici olurken, karayolunda sürücü, izin, sınır ve taşıma maliyetleri gibi unsurlar belirleyici olabilmektedir. Dolayısıyla bir deniz rotasının uzaması alternatif koridorun göreli konumunu iyileştirebilir, fakat fiilî yük aktarımının kanıtı ancak koridor bazında tonaj, konteyner veya tren trafiğinde süreklilik gösteren değişimle ve mümkünse taşıyıcı hizmetlerindeki düzenlemelerle kurulabileceğini ortaya çıkarmaktadır.

Görüldüğü gibi, kalıcı ağ dönüşümü için kriz sonrasında da devam eden düzenli servis yapısı, gemi ve terminal kapasitesi tahsisi, hizmet sıklığı veya altyapı yatırımı gibi daha uzun dönemli kanıtlar gerekir. Bu nedenle kritik geçitler Türkiye açısından "krizden fayda" anlatısının değil, kapasite kullanımı ve güvenilirlik ile uluslararası ağ bağlantıları arasındaki koşullu ilişkinin araştırılacağı doğal deneylere yakın gözlem alanları olarak değerlendirilmelidir.

Dijital ve Yeşil Dönüşümün Etkisi

Lojistik ağların rekabeti fiziksel altyapıyla sınırlı değildir. Liman ve sınır işlemlerinde aynı verinin farklı kurumlara tekrar sunulması, yükün statüsünün taraflarca eşzamanlı görülememesi veya sistemlerin birbiriyle haberleşememesi, fiziksel kapasite yeterli olsa bile teslim süresinin ortalamasını ve özellikle değişkenliğini artırabilir. Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün (IMO) FAL Sözleşmesi çerçevesinde liman çağrılarına ilişkin bilgilerin elektronik "Denizcilik Tek Penceresi" üzerinden değişimini 1 Ocak 2024'ten itibaren zorunlu kılması, dijital birlikte çalışabilirliğin kurumsal bir gereklilik düzeyine çıktığını göstermektedir (International Maritime Organization [IMO], 2024). Bununla birlikte dijitalleşmenin maliyetleri kendiliğinden düşüreceği varsayılamaz. Farklı veri standartları, eski sistemlerle entegrasyon, platform bağımlılığı, küçük işletmelerin yatırım kapasitesi ve siber güvenlik yeni darboğazlar yaratabilir. Bu nedenle dijital bağlantının değeri, bir sistemin varlığından çok kullanım yaygınlığıyla, veri kalitesiyle ve kesintiler karşısındaki dayanıklılığıyla değerlendirilmelidir

Yeşil dönüşüm de güzergâh ve taşıyıcı kararlarına yeni bir maliyet ve yatırım boyutu eklemektedir. Avrupa Birliği Emisyon Ticaret Sistemi deniz taşımacılığını Ocak 2024'ten itibaren kapsama almaya başlamış; FuelEU Maritime düzenlemesi ise 1 Ocak 2025'ten itibaren uygulanarak AB limanlarına uğrayan belirli gemilerde kullanılan enerjinin sera gazı yoğunluğunun azaltılmasına yönelik yükümlülükler getirmiştir. IMO Net-Zero Framework'ü Nisan 2025'te onaylanmış, ancak MARPOL Ek VI değişikliği olarak bağlayıcı hâle gelmesi için planlanan Ekim 2025 kabul görüşmesi ertelenmiştir; olağanüstü oturumun 4 Aralık 2026'da yeniden toplanması öngörülmektedir. Dolayısıyla bu çerçeve yürürlükteki bir küresel karbon fiyatlama yükümlülüğü gibi sunulamayacağını (IMO, 2025, 2026) ortaya koymaktadır. "Daha kısa yol her zaman daha düşük emisyon" da geçerli bir ilke değildir, geminin büyüklüğü ve doluluğu, yakıt türü, hız, aktarma sayısı ve limandaki bekleme toplam emisyonu etkilemektedir. Karbonsuzlaşma gemi filosunun yenilenmesi, limanların uyarlanması ve alternatif yakıt altyapısı için önemli maliyetler gerektirdiğinden gelecekte liman ve rota tercihleri mesafe ve navlunun yanı sıra yakıt erişilebilirliği, emisyon maliyeti ve hizmet güvenilirliğiyle şekillenebilmektedir (UNCTAD, 2025).

Küresel Dönüşümlerin Türkiye'ye Aktarılma Kanalları

Kritik bir deniz rotasındaki sapma transit koridor talebi doğurabileceği gibi Türkiye'ye hiç uğramayan başka bir deniz güzergâhını da güçlendirebilir. Dolayısıyla üretim yatırımı, transit, aktarma, depolama, dağıtım ve diğer lojistik hizmetler aynı ekonomik etki olarak değerlendirilmemelidir.

Türkiye'de 2026'nın ikinci çeyreğinde bazı Avrupa kaynaklı siparişlerin Uzak Doğu sevkiyat riskleri karşısında Türkiye'ye yöneldiğine ilişkin bazı çalışmalar vardır. Fakat firmaların bu talebi başlangıçta geçici gördüğünü belirtmesi, kısa dönemli sipariş değişiminin kalıcı üretim yeniden konumlanması olarak

yorumlanmaması gerektiğini ortaya koymaktadır. (Barlas & Oğuz, 2026). Buna karşılık küresel nearshoring veya friendshoring eğilimlerinin Türkiye'de geniş ölçekli yeni üretim kapasitesine dönüştüğü iddiası da tek başına yeterli değildir. Küresel gelişme üretim veya tedarik yeri tercihini etkiliyorsa Türkiye'de incelenmesi gereken göstergeler sektörel doğrudan yatırım, fiilen devreye alınmış kapasite, istihdam, ara malı ticareti ve kalıcı tedarik ilişkileridir. Dijital veya çevresel düzenleme kanalı söz konusu olduğunda ise uyum kapasitesi, veri entegrasyonu, alternatif yakıt erişimi ve bunların maliyet ve güvenilirliğe yansıması incelenmelidir (OECD, 2025; UNCTAD, 2025).

Türkiye'de mevcut kapasitenin kullanımı için talep yaratabilir, fakat bu kapasitenin fiilen yük çekebilmesi hizmet süresi ve güvenilirliğine bağlıdır. Daha önemlisi, daha fazla transit tonajın ülke içinde daha fazla katma değer yarattığı varsayılamaz. Bu açıdan ekonomik katkı, depolama, elleçleme, taşıma, bakım, dağıtım, finansman ve diğer hizmetlerden ne ölçüde yerel gelir ve istihdam üretildiğine ve lojistik hareketin üretim sistemiyle ne ölçüde bağlandığına göre değişir. Bu nedenle sonraki bölümlerde Türkiye'nin liman, lojistik düğüm ve koridorları küresel dönüşümlerin doğal kazananları olarak değil, bu dönüşümlerin yaratabileceği talebi hangi koşullarda çekebildikleri üzerinden ele alınarak incelenmiştir.

TÜRKİYE'NİN LOJİSTİK KAPASİTESİ VE PERFORMANSI

Dış Ticaret Coğrafyası ve Yük Talebinin Yapısı

Türkiye'nin lojistik sistemine yönelen talebi değerlendirmenin ilk koşulu, dış ticaretin parasal büyüklüğü ile taşınan fiziksel yükü birbirinden ayırmaktır. Ticaret Bakanlığının Mayıs 2026'da yayımlanan Dış Ticaret Lojistiği çalışmasına göre 2025 yılında ihracat 273,3 milyar ABD doları, ithalat ise 365,4 milyar ABD doları düzeyindedir. İthalatta da benzer fakat daha belirgin bir ayrışma vardır: denizyolu parasal değerin %53,63'ünü, fiziksel miktarın ise %91,16'sını oluştururken havayolunun ithalat değerindeki %14,66'lık payına karşılık tonajdaki payı yalnızca %0,10'dur. Bu fark, "dış ticaret yükü"nün tek tip bir lojistik talep oluşturmadığını gösterir. Denizyoluyla taşınan 2025 dış ticaret yükü ihracatta 136,9 milyon, ithalatta 208,4 milyon tona ulaşırken, havayoluyla taşınan miktarlar sırasıyla yaklaşık 1,60 milyon ve 0,24 milyon tondur (Ticaret Bakanlığı, 2026).

Demiryolunun dış ticaret tonajındaki payı ise 2025'te ihracatta %0,84, ithalatta %0,39'dur; miktarlar sırasıyla yaklaşık 1,45 ve 0,90 milyon tondur. Bu oranlar demiryolunun Türkiye'deki bütün yük taşımacılığındaki payı değildir; yalnızca aynı dış ticaret veri evreninde sınırda demiryolu olarak kaydedilen hareketleri göstermektedir. Buna karşılık dış ticaret açısından görülen düşük pay, demiryolu altyapısının varlığı ile uluslararası yük zincirinde fiilen üstlendiği rolün ayrı sorular olduğunu ortaya koymaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2025).

Talebin coğrafi yapısı bakımından da benzer bir ayrıma ihtiyaç olduğu kabul edilmektedir. Avrupa pazarları Türkiye'nin sanayi üretimi ve karayolu/demiryolu bağlantıları bakımından farklı hizmet gereksinimleri yaratırken, denizaşırı ticaret liman bağlantıları ve düzenli hat hizmetlerine daha fazla bağımlıdır. Bu nedenle dış ticaret coğrafyası, yalnızca kilometreyle değil, pazarlarla kurulan taşıma bağlantılarının türü ve kalitesiyle birlikte ele alınıp değerlendirilmelidir. Bu durumda ağırlık bakımından denizyoluna yoğunlaşan dış ticaret limanların ve hinterland bağlantılarının önemini artırırken, değer bakımından karayolu ve havayolunun daha yüksek payları süre ve güvenilirliğin bazı yük gruplarında ayrıca kritik olduğunu göstermektedir.

Ulaştırma türlerine göre kapasite ve kullanım

Türkiye'nin ulaştırma altyapısını dört temel taşıma türü üzerinden karşılaştırırken "kapasite" kavramının dikkatli kullanımını gerekli kılar.

Karayolunda fiilî yük hareketini ölçmek bakımından en karşılaştırılabilir ulusal göstergelerden biri ton-kilometredir. Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine göre otoyol, devlet ve il yollarından oluşan KGM sorumluluğundaki ağ üzerinde 2025 yılında 358,9 milyar ton-kilometrelik yük taşıma faaliyeti hesaplanmıştır; 2024 değeri 347,8 milyar ton-kilometredir (Karayolları Genel Müdürlüğü [KGM], 2026).

Demiryolunda fiziksel kapasiteyi hizmet kapasitesinden ayırmak daha da önemlidir. Ticaret Bakanlığının TCDD kaynaklarına dayanan derlemesine göre 2024 sonunda ulusal demiryolu altyapısı 13.919 kilometredir. Bunun 11.668 kilometresi konvansiyonel hat, kalan kısmı hızlı ve yüksek hızlı demiryolu altyapısıdır. Aynı kaynak, konvansiyonel hatların yaklaşık %43'ünün elektrikli, %50'sinin sinyalli olduğunu; ulusal altyapıda 12 lojistik merkezin yer aldığını bildirmektedir. Daha önemlisi, 217 liman ve iskelenin 21'inin, 416 organize sanayi bölgesinin ise 12'sinin demiryolu bağlantısına sahip olduğu belirtilmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2026).

Bu sayılar demiryolunun potansiyel bağlantı yapısı hakkında bilgi sağlar, fakat düzenli yük treninin bulunup bulunmadığını, tren sıklığını, vagon/çekici kullanılabilirliğini veya bağlantının ticari olarak tercih edilmesini göstermez. Bir limana fiziksel ray ulaşması ile limandan haftanın belirli günlerinde güvenilir tarifeyle yük treni işletilmesi aynı kapasite değildir. Benzer biçimde, bir OSB'nin iltisak hattına sahip olması o bölgedeki toplam üretim yükünün demiryoluna geçtiği anlamına gelmez. 2025 dış ticaret istatistiğinde demiryolu üzerinden kaydedilen 2,35 milyon tonluk ihracat ve ithalat toplamı da bu nedenle altyapı uzunluğuyla doğrudan karşılaştırılmamalıdır (Ticaret Bakanlığı, 2026).

Denizyolunda 2025 verisi çok daha büyük bir fiziksel faaliyet ölçeğine işaret etmektedir. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığına göre Türkiye limanlarında yıl boyunca 553.268.303 ton yük elleçlenmiş ve konteyner elleçlemesi yaklaşık 14 milyon TEU'ya ulaşmıştır (Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı [UAB], 2026). Bu iki rakam birbirine dönüştürülebilir ölçüler değildir. Ayrıca limanlardaki 553,3 milyon tonluk

elleçleme ile 2025'te denizyoluyla kaydedilen 345,3 milyon tonluk ihracat ve ithalat toplamı aynı kavram değildir. (Ticaret Bakanlığı, 2026; UAB, 2026).

Havayolunda ölçüm kapsamı ayrı bir sorun yaratmaktadır. DHMİ'nin 2025 sektör raporunda "yük" toplamı kargo, posta ve bagajı birlikte kapsamakta ve 5.383.836 ton olarak verilmektedir. (Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü [DHMİ], 2026). Bu toplamın yalnızca ticari hava kargosu olarak yorumlanması doğru değildir Ticaret Bakanlığının dış ticaret verilerinde ise havayoluyla kaydedilen ihracat yaklaşık 1,60 milyon, ithalat 0,24 milyon tondur. İki toplamın kapsamları farklı olduğu için aradaki fark "iç hat kargosu" şeklinde de hesaplanamaz. Bununla birlikte hava taşımacılığının dış ticaret ağırlığındaki küçük, parasal değerindeki görece yüksek payı, uluslararası bağlantı ve teslim süresinin yüksek değerli yükler bakımından taşıdığı öneme işaret etmektedir (DHMİ, 2026; Ticaret Bakanlığı, 2026).

Dört taşıma türü birlikte ele alındığında, Türkiye için "kapasite kullanımına ilişkin en önemli veri sorunu ortaya çıkmaktadır. Ulusal istatistikler güçlü biçimde faaliyet miktarlarını verirken, aynı tesis ya da hizmet, aynı dönem ve aynı ölçü birimi için pratik kapasite paydaları her yerde bulunmamaktadır. Bu nedenle bu bölüm karayolu ton-kilometresini, liman elleçlemesini veya demiryolu dış ticaret tonunu kullanım oranı olarak adlandırmamaktadır. Böylece altyapının varlığından performansa geçiş, fiziksel bağlantının yanı sıra hizmet sıklığı, taşıyıcı tercihi ve işletme düzenine bağlı bir araştırma problemi olarak kalmaktadır.

LPI Ve LPI 2.0 Üzerinden Performansın İncelenmesi

Türkiye'nin lojistik performansını uluslararası karşılaştırmalı göstergelerle değerlendirirken Dünya Bankasının iki ayrı ölçüm sistemini birbirine eklememek gerekir. 2007–2023 dönemindeki Lojistik Performans Endeksi (LPI), uluslararası lojistik profesyonellerinin değerlendirmelerine dayanan anket temelli bir göstergedir. Dünya Bankasının 2025 başlıklı yeni LPI sistemi ise sevkiyat ve operasyon verilerini kullanan LPI 2.0 yaklaşımına geçmekte, 2023 ve 2024 gözlemleri üzerinden denizyolu, havayolu ve posta ağlarında bağlantı ile süre göstergeleri üretmektedir. Dünya Bankası, anket temelli eski LPI'nın 2023 sonrasında güncellenmediğini ve LPI 2.0'ın önceki endeksin kesintisiz devamı olmadığını açıkça belirtmektedir (World Bank, 2026a, 2026b).

2023 LPI sonuçlarında Türkiye'nin genel puanı 5 üzerinden 3,4'tür ve sıralamadaki yeri 38'dir. Alt boyutlar gümrükte 3,0; altyapıda 3,4; uluslararası sevkiyatlarda 3,4; lojistik hizmet yeterliliğinde 3,5; takip ve izlemede 3,6; zamanında teslimde 3,5 olarak raporlanmıştır (Arvis et al., 2023). Bu desen, anket katılımcılarının gümrük boyutunu diğer Türkiye boyutlarından daha düşük değerlendirdiğini göstermektedir. Fakat "Türkiye'nin lojistik performansını gümrük belirlemektedir" sonucunu vermez.

Dünya Bankasının 2023 çalışması aynı zamanda anketten ayrı operasyonel sevkiyat takip verileri yayımlayarak bu yöntemsel ayrımın önemini göstermiştir. 2022 denizyolu verilerinde Türkiye için 109 tarifeli hizmet, üç ittifak ve 50 uluslararası bağlantı kaydedilmiş ve konteyner gemilerinin liman çağrısındaki medyan dönüş süresi 0,7 gün olarak hesaplanmıştır. Aynı tabloda gemi TEU kapasitesiyle ağırlıklandırılan süreler ayrıca verilmektedir. (Arvis et al., 2023).

LPI 2.0 bu operasyonel yaklaşımı sistematik hâle getirmektedir. Yeni yapıda altı temel ve on beş tamamlayıcı olmak üzere 21 ülke düzeyi gösterge bulunmakta, bunlardan tek bir genel ülke puanı veya sıralaması üretilmemektedir. Temel denizyolu bağlantı göstergesi doğrudan düzenli hat hizmetiyle erişilebilen ülke sayısını, denizyolu süre göstergesi ise ithal konteynerin gemiden boşaltılmasından limandan çıkışına kadar geçen süreyi ölçer. Havayolunda bağlantı doğrudan hava kargo partnerlerinin sayısıyla, ithalat bekleme süresi ise kargonun teslim alınmaya hazır oluşundan gümrükten geçerek havalimanından çıkışına kadar geçen zamanla tanımlanmaktadır. Posta göstergelerinin başlangıç ve bitiş noktaları ise ayrıca belirlenmiştir (World Bank, 2026b). Türkiye'nin güncel operasyonel performansının izlenmesinde LPI 2.0'ın bağlantı ve süre göstergeleri sonraki vaka analizleri için uygun bir çerçeve sunmakla birlikte, burada doğrulanmış 2023 anket değerleri ve 2022 sevkiyat-takip göstergeleri birbirinden ayrılarak kullanılmaktadır.

Lojistik Merkezlerin Üretim ve Dış Ticaretle Bağlantısı

Türkiye'de lojistik merkezlerin kapasite ile üretim arasındaki bağını değerlendirmek için tesis sayısından daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. TCDD'nin güncel şebeke belgelerinde işletmede bulunan lojistik merkezler listelenmekte, eski sektör raporları da merkezlerin farklı tarihlerde aşamalı biçimde devreye alındığını göstermektedir. Örneğin Samsun/Gelemen 2007'de, İzmit/Köseköy 2010'da işletmeye açılan merkezler arasındadır. Daha sonraki yatırımlarla işletmedeki merkez sayısı genişlemiş ve Kars da güncel şebeke bildirimlerinde işletmeye açılmış merkezler arasında yer almıştır (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları [TCDD], 2018, 2024).

İşlevsel farklılıkları görünür kılmak için Köseköy, Gelemen ve Kars üç ayrı örnek olarak ele alınabilir. Köseköy, Marmara'daki sanayi ve dış ticaret yoğunluğu ile demiryolu yük terminali işlevinin kesiştiği bir konumda bulunduğundan iç üretim havzası bağlantısını incelemek için anlamlıdır. İncelenen kamu kaynaklarında güncel ve merkez bazında karşılaştırılabilir bu göstergelerin tamamı birlikte bulunmadığından Köseköy'ün "kullanım oranı" hesaplanmamaktadır (TCDD, 2018, 2024).

Gelemen örneği liman hinterland ilişkisinin daha dikkatli kurulmasını gerektirir. Samsun'daki merkezin 2007'den beri işletmede olması ve liman kentinde bulunması, deniz demiryolu bütünleşmesinin kendiliğinden gerçekleştiğini göstermez. Liman yükünün merkezden geçen payı, tarifeli trenlerin düzenliliği, konteyner veya dökme yük aktarımı ve terminal–liman bilgi/rezervasyon

koordinasyonu hakkında ortak bir veri seti olmadan "liman hinterland merkezi" nitelemesinin performans sonucu hâline getirilmemesi gerekir.

Kars ise uluslararası koridorla ilişkilendirilebilecek farklı bir işlev sunar. Bakü–Tiflis–Kars hattının 2017'de faaliyete geçmesi ve Kars Lojistik Merkezi'nin daha sonraki şebeke belgelerinde işletmede gösterilmesi, tesisin doğu-batı demiryolu bağlantısıyla birlikte incelenmesini mümkün kılmaktadır (TCDD, 2024).

Bu üç örnek Türkiye'deki bütün lojistik merkezler için temsilî bir istatistik örneklem değildir. Karşılaştırmanın işlevi, "işletmede olma" bilgisinin dört farklı soruya bölünmesi gerektiğini göstermektir. Yük havzası gerçekten merkeze bağlanmış mıdır, düzenli ve ticari hizmet sunulmakta mıdır, tesis ne ölçüde kullanılmaktadır ve yük hareketinden yerel hizmet ve üretim bağlantıları doğmakta mıdır? Bu nedenle sonraki liman ve koridor incelemelerinde merkez bazında yük hacmi bulunduğunda dahi, ekonomik katkının ayrıca araştırılması gerekecektir.

Gümrük işlemleri, Dijitalleşme ve Hizmet Kalitesi

Lojistik performansta sınır ve terminal süreçleri, yükün bir noktaya "varması" ile ticari zincirde yeniden hareket edebilir hâle gelmesi arasındaki zaman üzerinden incelenmelidir. Toplam bekleme süresini gümrük idaresiyle eşitlemek bu nedenle analitik olarak hatalıdır. Dünya Bankasının LPI 2.0 tanımlarının liman bekleme süresini "boşaltmadan liman çıkışına" kadar ölçmesi, gümrük işleminin toplam lojistik sürenin yalnızca bir bileşeni olabileceğini açık biçimde göstermektedir (World Bank, 2026b).

Türkiye'de dijital gümrük altyapısı uzun süredir farklı sistemlerin birlikte kullanıldığı bir yapıdadır. Ticaret Bakanlığının kurumsal belgelerinde Tek Pencere Sistemi, gümrük işlemleri sırasında gerekli izin ve belgelerin elektronik ortamda tek noktadan yürütülmesini amaçlayan bir mekanizma olarak tanımlanmaktadır. NCTS'nin Avrupa Birliği Ortak Transit Sözleşmesi ve Birlik Gümrük Kodu'yla uyumlu biçimde güncellenmesine yönelik çalışmalar ayrıca yer almaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2023). Türkçe literatürde de BİLGE, EDI, Tek Pencere, NCTS ve benzeri uygulamalar ticaretin kolaylaştırılmasının dijital araçları olarak değerlendirilmektedir; ancak bu çalışmaların önemli bir bölümü kurum ve sistem incelemelerine dayanmakta, bütün kullanıcılar için nedensel süre azalmasını ölçen deneysel çalışmalar niteliği taşımamaktadır (Turgut & Eroğlu, 2025).

Puan, uluslararası lojistik profesyonellerinin sınır ve gümrük işlemlerine ilişkin değerlendirmesini özetler; tek tek gümrük idarelerinin ortalama işlem süresini ölçmez (Arvis et al., 2023). Buna karşılık operasyonel zaman damgaları, doğru kapsamla elde edildiğinde algı göstergelerini tamamlayabilir. Güvenilirlik açısından ortalama süre de tek başına yeterli değildir. Aynı ortalama süreye sahip iki sınır kapısından birinde işlemler dar bir dağılım gösterirken diğerinde sık fakat öngörülemez gecikmeler yaşanabilir. İkinci durumda firmaların emniyet stoku, araç planlama ve teslim taahhüdü maliyetleri daha yüksek olabilir.

Kapasite ve Performans Arasındaki Farklılıkların Açıklanması

Türkiye verileri birlikte değerlendirildiğinde fiziksel altyapı, gerçekleşen faaliyet ve hizmet sonucu arasında tek yönlü bir ilişki kurmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Bir yanda 2025'te KGM ağında 358,9 milyar ton kilometrelik karayolu yük faaliyeti ve limanlarda 553,3 milyon tonluk elleçleme vardır. Diğer yanda demiryolu altyapısının liman ve OSB'lere doğrudan bağlantısı sınırlı sayıda noktada yoğunlaşmaktadır. Bu tablo ne "kapasite yetersizdir" ne de "altyapı sorunu çözülmüştür" sonucunu tek başına destekler.

Doğrudan gözlenebilen ilk bulgu, taşıma türlerinin Türkiye'nin yük talebinde farklı ekonomik işlevler üstlenmesidir. Denizyolu fiziksel dış ticaret miktarında baskınken, karayolu ve özellikle havayolu parasal değerde tonaja göre daha yüksek ağırlığa sahiptir. Bu durum aynı altyapı performans ölçütünün bütün ürünler için aynı anlamı taşımayacağını gösterir. Düşük birim değerli dökme yük bakımından ton başına maliyet ve terminal kapasitesi belirleyici olabilirken, yüksek değerli ara malında teslimatın birkaç saat veya gün sapması üretim hattı açısından daha maliyetli olabilir. Dolayısıyla ulusal "ortalama lojistik performans" tek başına ürün ve sektör heterojenliğini açıklamaz (Ticaret Bakanlığı, 2026).

İkinci doğrudan gözlem, bağlantı kapasitesinin yalnızca altyapı uzunluğu veya tesis sayısıyla temsil edilemeyeceğidir. 2024 itibarıyla demiryolu ağında 12 lojistik merkez bulunmasına karşılık liman/iskelenin ve OSB'lerin yalnızca bir bölümünün demiryoluna fiziksel bağlantısı vardır. Bu fiziksel bağlantının düzenli ticari tren hizmetine dönüşüp dönüşmediği ayrıca incelenmesini gerektirir. Benzer biçimde 2022 Dünya Bankası sevkiyat verilerinde Türkiye'nin 50 uluslararası düzenli denizyolu bağlantısına sahip olması, deniz bağlantılılığının önemli bir boyutunu göstermekte fakat hinterland erişiminin kalitesini veya liman çıkış süresini belirlememektedir (Arvis et al., 2023; Ticaret Bakanlığı, 2026).

Üçüncü alan ekonomik katkıdır. Ticaret Bakanlığının 2025 verisinde lojistik hizmet ihracatı 42,4 milyar ABD doları olarak ve toplam hizmet ihracatının %34,5'i düzeyinde raporlanmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2026). Bu değer, Türkiye'de lojistik ve taşımacılık hizmetlerinden elde edilen uluslararası hizmet gelirinin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir, fakat yurt içinde yaratılan net katma değer değildir. Bu bulguların birbirleriyle uyumlu fakat alternatif açıklayıcı yorumlara ihtiyaç olduğunu bize göstermektedir.

Sonuç

Küresel ticaretin değişen coğrafyası, üretim ve tüketim merkezlerinin yeniden dağılımından çok, bu merkezleri birbirine bağlayan tedarik zincirlerinin, ulaştırma güzergâhlarının ve lojistik ağların yeniden yapılanmasıyla karakterize edilmektedir. Pandemi, jeopolitik gerilimler, kritik geçitlerde yaşanan kesintiler, dijitalleşme ve yeşil dönüşüm, lojistik sistemlerde maliyetin yanı sıra süre, güvenilirlik, esneklik ve alternatif bağlantıların önemini artırmıştır. Bu dönüşüm Türkiye açısından yeni

fırsatlar yaratmakla birlikte, coğrafi konumun tek başına lojistik rekabet avantajı oluşturmadığını göstermektedir.

Çalışmanın bulguları, Türkiye'nin önemli bir fiziksel ulaştırma ve lojistik kapasiteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. 2025 yılında karayolu ağında 358,9 milyar ton-kilometrelik yük taşıma faaliyeti gerçekleşmiş, limanlarda 553,3 milyon ton yük elleçlenmiş ve yaklaşık 14 milyon TEU konteyner elleçlenmiştir. Bununla birlikte altyapının büyüklüğü ile etkin kullanımı arasında doğrudan bir ilişki kurmanın mümkün olmadığı görülmektedir. Özellikle demiryolunda fiziksel bağlantıların düzenli, ticari ve güvenilir yük hizmetlerine dönüşmesi hâlâ önemli bir değerlendirme alanı olarak karşımızda durmaktadır.

Dış ticaret verileri de Türkiye'nin lojistik sisteminde taşıma türlerinin farklı işlevler üstlendiğini göstermektedir. Denizyolu fiziksel yük miktarında belirleyici konumdayken, havayolu ve karayolu özellikle yüksek değerli ve zamana duyarlı yükler bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin lojistik performansının yalnızca taşınan yük miktarıyla değil, taşıma süresi, hizmet güvenilirliği, bağlantılılık ve yükün ekonomik niteliğiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. 2023 LPI sonuçlarında Türkiye'nin 3,4 puanla 38. sırada yer alması ve gümrük boyutunun diğer alt göstergelere göre daha düşük değerlendirilmesi de kurumsal süreçlerin lojistik performans içindeki önemine işaret etmektedir.

Küresel tedarik zincirlerinde nearshoring ve tedarikçi çeşitlendirmesi gibi eğilimler Türkiye için potansiyel fırsatlar yaratmaktadır. Ancak Avrupa kaynaklı bazı siparişlerin Türkiye'ye yönelmesi, tek başına kalıcı bir üretim kayması anlamına gelmemektedir. Kalıcı bir dönüşümün ortaya konulabilmesi için doğrudan yatırımlar, yeni üretim kapasitesi, istihdam ve uzun dönemli tedarik ilişkilerinin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Benzer biçimde, Kızıldeniz, Süveyş veya diğer kritik geçitlerde yaşanan kesintiler Türkiye için alternatif koridor fırsatları yaratabilse de bu fırsatların gerçek bir lojistik talebe dönüşmesi kapasite, maliyet, hizmet sıklığı ve sınır geçişlerinin güvenilirliğine bağlıdır.

Sonuç olarak Türkiye'nin lojistik rekabet gücü, yalnızca sahip olduğu coğrafi konum veya altyapı kapasitesi üzerinden açıklanamaz. Asıl belirleyici olan, bu kapasitenin uluslararası ticaret ağlarına ne ölçüde bağlandığı, güvenilir hizmet üretip üretmediği ve ülke içinde ne ölçüde katma değer yarattığıdır. 2025 yılında 42,4 milyar ABD doları düzeyine ulaşan lojistik hizmet ihracatı sektörün ekonomik önemini göstermektedir, ancak bu değer doğrudan net yurt içi katma değer olarak yorumlanmamalıdır.

Bu çerçevede Türkiye için temel politika yaklaşımı, yalnızca yeni altyapı oluşturmak yerine mevcut altyapıyı daha etkin çalışan, birbirine bağlı ve güvenilir bir lojistik ağa dönüştürmek olmalıdır. Liman-hinterland bağlantılarının güçlendirilmesi, demiryolu hizmetlerinin geliştirilmesi, lojistik merkezlerin üretim havzalarıyla bütünleştirilmesi, gümrük ve terminal süreçlerinin öngörülebilir hâle getirilmesi ve dijital sistemlerin birlikte çalışabilirliğinin artırılması, Türkiye'nin

coğrafi konumunu sürdürülebilir bir lojistik rekabet avantajına dönüştürmesinde belirleyici olacaktır.

Kaynakça

Acar, Ö. F., & Çetinceli, K. (2020). Uluslararası ticarette taşıma türlerinin Türkiye'nin lojistik performans endeksine etkisi ve iş yapma kolaylığı endeksi ilişkisi. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty, 7*(3), 887–905. https://doi.org/10.30798/makuiibf.796320

Alessandria, G., Khan, S. Y., Khederlarian, A., Mix, C., & Ruhl, K. J. (2023). *The aggregate effects of global and local supply chain disruptions: 2020–2022* (Policy Research Working Paper No. 10303). World Bank. https://doi.org/10.1596/1813-9450-10303

Arvis, J.-F., Ojala, L., Shepherd, B., Ulybina, D., & Wiederer, C. (2023). *Connecting to compete 2023: Trade logistics in an uncertain global economy—The Logistics Performance Index and its indicators*. World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/ entities/ publication/b6a73b40-d095-47c5-86e7-162f0e18796c

Autoridad del Canal de Panamá. (2026, May 18). *The Panama Canal responds to the risk of El Niño with a robust water management strategy*. https://pancanal.com/

Barlas, Y., & Oğuz, Ş. (2026, July 6). *Jeopolitik gelişmeler dış ticareti nasıl şekillendirdi?* Merkezin Güncesi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. https://tcmbblog.org/wps/wcm/ connect/blog/tr/main%2Bmenu/analizler/jeopolitik_gelismeler_disticareti_nasil _sekillendirdi

Cerdeiro, D. A., Kamali, P., Kothari, S., & Muir, D. (2024). *The price of de-risking: Reshoring, friend-shoring, and quality downgrading* (IMF Working Paper No. 2024/122). International MonetaryFund. https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2024/english/ wpiea2024122-print-pdf.pdf

Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü. (2026). *2025 yılı havayolu sektör raporu*. https://www.dhmi.gov.tr/

Gereffi, G. (2020). What does the COVID-19 pandemic teach us about global value chains? The case of medical supplies. *Journal of International Business Policy, 3*, 287–301. https://doi.org/10.1057/s42214-020-00062-w

Gopinath, G., Gourinchas, P.-O., Presbitero, A. F., & Topalova, P. (2024). *Changing global linkages: A new Cold War?* (IMF Working Paper No. 2024/076). International Monetary Fund. https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2024/english/wpiea2024076-print-pdf.pdf

International Maritime Organization. (2024). *Maritime single window*. https://www.imo.org/en/ourwork/facilitation/pages/maritimesinglewindow-default.aspx

International Maritime Organization. (2025, October 17). *IMO net-zero shipping talks to resume in 2026*. https://www.imo.org/en/mediacentre/pressbriefings/pages/imo-net-zero-shipping-talks-to-resume-in-2026.aspx

International Maritime Organization. (2026, May 1). *IMO progresses work on ship emissions, pollution and ocean protection*. https://www.imo.org/en/mediacentre/ pressbriefings/pages/imo-progresses-work-on-ship-emissions-pollution-and-ocean-protection.aspx

Karayolları Genel Müdürlüğü. (2026). *Otoyollar, devlet ve il yolları üzerinde yolcu ve yük taşımaları*. https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/ KGMdocuments/Istatistikler/ SeyirveTasimalar/SeyirVeTasimalar.pdf

Miroudot, S. (2020). Resilience versus robustness in global value chains: Some policy implications. In R. E. Baldwin & S. J. Evenett (Eds.), *COVID-19 and trade policy: Why turning inward won't work* (pp. 117–130). CEPR Press. https://cepr.org/about/people/sebastien-miroudot

Notteboom, T. E., & Rodrigue, J.-P. (2005). Port regionalization: Towards a new phase in port development. *Maritime Policy & Management, 32*(3), 297–313. https://doi.org/10.1080/03088830500139885

OECD. (2025). *OECD supply chain resilience review: Navigating risks*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/94e3a8ea-en

OECD. (2025a). *Regional integration in the Union for the Mediterranean 2025: Progress report*. OECD Publishing.

Özdamar, B. (2026). Küresel tedarik zincirlerinin yeniden yapılanmasında Türkiye'nin lojistik konumu: Polonya ile karşılaştırmalı bir değerlendirme. *International Review of Economics and Management, 13*(2), 1–25. https://doi.org/10.18825/iremjournal.1724114

Robinson, R. (2002). Ports as elements in value-driven chain systems: The new paradigm. *Maritime Policy & Management, 29*(3), 241–255. https://doi.org/ 10.1080/03088830210132623

Saurav, A., Kusek, P., Kuo, R., & Viney, B. (2020, October 6). *The impact of COVID-19 on foreign investors: Evidence from the second round of a global pulse survey*. World Bank Blogs. https://blogs.worldbank.org/en/psd/impact-covid-19-foreign-investors-evidence-second-round-global-pulse-survey

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *On İkinci Kalkınma Planı (2024–2028): Lojistik hizmetleri özel ihtisas komisyonu raporu*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2025/08/Lojistik-Ozel-Ihtisas-Komisyonu-Raporu_01082025.pdf

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2025). *Dijital gümrük uygulamaları: Tek Pencere, Liman Tek Pencere ve Konteyner ve Liman Takip Sistemi*. T.C. Ticaret Bakanlığı.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (t.y.). *Hizmet ticaret istatistikleri*. 17 Eylül 2026 tarihinde https://ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/hizmet-ticaret-istatistikleri adresinden erişildi.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023). *Ticaret Bakanlığı 2023 yılı faaliyet raporu*. https://ticaret.gov.tr/

Turgut, M., & Eroğlu, Ö. (2025). Gümrükte dijitalleşme uygulamalarının ticaretin kolaylaştırılmasına etkisi üzerine bir değerlendirme. *Fenerbahçe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(1), 35–50. https://doi.org/10.58620/fbujoss.1705538

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları. (2018). *Demiryolu sektör raporu 2018*. https://static.tcdd.gov.tr/webfiles/userfiles/files/2018sektorrapor.pdf

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları. (2024). *2026 Şebeke Bildirimi*. https://static.tcdd.gov.tr/webfiles/userfiles/files/sebekebildirimi/2026/2026sebekebildirimi105.pdf

Ulaştırma Sektörel Operasyonel Programı. (2026, 18 Haziran). *ÇEKA hattında karşılıklı ilk yük treni seferleri*.

UN Trade and Development. (2024, February 12). *Impact to global trade of disruption of shipping routes in the Red Sea, Black Sea and Panama Canal*. https://unctad.org/

UN Trade and Development. (2025). *Review of maritime transport 2025: Staying the course in turbulent waters*. United Nations. https://unctad.org/system/files/official-document/ rmt2025 _ en.pdf

UTLC ERA. (2025). *Annual report 2024: Operating results*.

World Bank. (2021, June 9). *Global pulse survey of multinational enterprises*. https://www.worldbank.org/en/brief/2021/06/09/multinational-enterprises-global-pulse-survey

World Bank. (2026a). *Integration: World-class trade logistics for the Trans-Caspian Transport Corridor*. World Bank.

World Bank. (2026b). *Methodology—Logistics Performance Index*. Retrieved September 17, 2026, from https://lpi.worldbank.org/en/about/methodology

World Trade Organization. (2025). *Global value chain development report 2025: Rewiring GVCs in a changing global economy*. https:// www.wto.org/english/ res_e/publications_e/ gvcreport2025_e.htm

BÖLÜM 33

Sosyal Medya: Kavram, Özellikler ve Toplumsal Etkiler

Mehmet Tatoğlu[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Pazar Meslek Yüksekokulu, Çay Tarımı ve İşleme Teknolojisi Programı, Rize, Türkiye, ORCID: 0000-0001-5789-2263

Giriş

İletişimin en yoğun yaşandığı bu yüzyılda toplumsal ilişkiler ve insan ilişkileri sınır tanımayan boyutlara ulaşmıştır. Yaşanan teknolojik gelişmeler, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen bir olayın yalnızca o yerle sınırlı kalma ihtimalini ortadan kaldırmıştır. Gelişen iletişim teknolojileri ekonomik, siyasal ve toplumsal alanlardaki sınırları ortadan kaldırmıştır. Değişen dünyayı anlamak için en kilit ve dinamik kavramlardan biri olan küreselleşme, farklı bölgelerde yaşayan insanların, toplumların ve devletlerin karşılıklı olarak daha çok iletişim ve etkileşim içinde olması şeklinde açıklanabilir. İletişim ağının en yaygın dönemini yaşadığımız bu zaman diliminde internetin sağladığı sosyal medya ağı neredeyse tüm insanları kendine çekerek sanal bir dünya kurmuştur.

Sanal bir iletişim ortamı olan sosyal medya, günümüzde bir iletişim ortamından çok gündelik hayatın ta kendisi olmuş durumdadır. Birçok kullanıcı için gündelik bir rutin hâlini alan sosyal medya, her toplumdan, kültürden ve kesimden kalabalık kitleleri geniş bir sosyalleşme paydasında buluşturmaktadır.

Gerek medya gerekse iletişim teknolojileri yaşamımızda büyük bir hızla yer edinmektedir. İletişim teknolojileri bireylere kendi düşünce ve eserlerini paylaşacakları imkânlar sunmakta, paylaşımların ve tartışmaların temel olduğu bir medya alanı oluşturmaktadır. Sosyal medya alanları, geleneksel kitle iletişim araçlarından farklı olarak etki alanını büyük bir hızla genişletmektedir. Sosyal medya, kullanıcıların birbirleriyle bilgi, görüş ve ilgi alanlarını paylaşarak etkileşim kurmalarına imkân sağlayan çevrim içi araçlardan oluşur. Sosyal medyanın getirdiği iletişim olanakları, sivil toplum kuruluşlarının ve diğer örgütlerin ulaşmakta zorlandıkları hedef kitlelere ulaşmalarını, kolay eyleme geçebilmelerini ve mesajlarını hızlıca yayabilmelerini sağlamaktadır. Sosyal medyanın araçlarından olan sosyal paylaşım ağları, kişisel iletişimi sürdürmenin ötesinde internetin yeni bir kamusal alan olma özelliğini de taşımaktadır (Çildan, 2012, s. 1; Sarı, 2014, s. 13). Bu nitelendirme, Habermas'ın (1989) herkese açık ve akıl yürütmeye dayalı tartışma alanı olarak tanımladığı kamusal alan kavramıyla birlikte düşünüldüğünde önem kazanmaktadır. Ancak platformların özel şirketlere ait olması ve içerik akışının algoritmalarca düzenlenmesi, bu yeni alanın Habermas' çı anlamda bir kamusal alan sayılıp sayılamayacağını tartışmalı kılmaktadır (van Dijck, 2013).

İnsanların zamanlarının önemli bir kısmını geçirdiği sosyal medya, aynı zamanda insanlar üzerinde bir sosyal kontrol aracı işlevi de görebilmektedir. Bu işlev, kullanıcıların beğeni, yorum ve takipçi sayıları aracılığıyla birbirlerinin davranışlarını görünür kılması ve değerlendirmesiyle ilişkilidir. Goffman'ın (1959) gündelik yaşamda benliğin sunumuna ilişkin çözümlemesi, kullanıcıların bu sürekli görünürlük koşullarında kendilerini nasıl sunduklarını anlamak için hâlâ temel bir çerçeve sunmaktadır. Aile, din, okul, mahalle ve arkadaş çevresi gibi geleneksel sosyal kontrol mekanizmalarının yanında sosyal medya araçları da insanları etkisi altına almıştır.

Teknoloji çağını yaşadığımız bu yüzyılda teknolojik araçların hızla değiştiğine şahit olmaktayız. Bu değişime hazırlıksız yakalanan toplumlar için uyum sağlamak hiç de kolay olmamaktadır. Türkiye'de de sosyal medya, 2013 Gezi Parkı

eylemleri, 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler gibi toplumsal olaylarda hem haber ve dayanışma hem de doğrulanmamış bilgilerin dolaşımı açısından yoğun biçimde tartışılmıştır. Sosyal medyanın grupların kısa sürede örgütlenmesine olanak tanıması, toplumsal hareketlerde iletişim ve koordinasyon aracı olarak kullanılmasına yol açmaktadır (Babacan, Haşlak ve Hira, 2011; Topbaş ve Işık, 2014). Sanal ortamdaki gruplarla seslerini duyurmaya çalışan bireyler, çoğu zaman grubun etkisinde kalabilmektedir. Sosyal medya pek çok insan için kimlik oluşumu, aidiyet duygusu ve düşünce dünyasının şekillenmesi gibi alanlarda yeni bir etki kaynağı hâline gelmiştir. Bu değişimlerin iyi anlaşılması, sosyal medyayı yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, toplumsal ilişkileri yeniden biçimlendiren bir yapı olarak ele almayı gerektirmektedir. Sosyal medya araçlarıyla insanlar farklı kimliklerle ve inançlarla karşılaşarak dünyanın küreselleşmesine katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada sosyal medyanın insanlar üzerindeki etkileri, yol açtığı toplumsal değişimler ile beraberinde getirdiği riskler ve düzenleyici çerçeve; kamusal alan, benliğin sunumu, ağ toplumu, platform toplumu ve bağlantılı eylem gibi iletişim sosyolojisi kavramlarından yararlanılarak ele alınmaktadır.

1. Sosyal Medyanın Tarihçesi

Sosyal bir varlık olan insan, sürekli bir başkasına ihtiyaç duymakta ve topluluk içinde yaşamaktadır. İnsanların bu birlik ve beraberlik içinde yaşaması iletişimle mümkün olmaktadır. Sosyal medya da iletişim ağının bir parçası olarak bulunduğumuz yüzyılda en modern hâliyle karşımıza çıkmaktadır. Sosyal medyadan önce duygu, düşünce ve haber gibi bilgi yüklü mesajlar kitle iletişim araçlarıyla tek yönlü olarak insanlara sunulmaktaydı. İletişimle ilgili çalışmalar Batı dünyasında 1950 ve 1960'lı yıllara kadar oldukça dağınık biçimde yapılmıştır. İletişim alanındaki çalışmaların bir disiplin olma yoluna girmesiyle birlikte bu çalışmalar özellikle kitle iletişim araçları üzerinde yoğunlaşmış ve kitle iletişim araştırmaları ile daha genel anlamdaki iletişim çalışmaları birbiriyle özdeşleşmiştir (Mutlu, 1992, s. 119–120).

1970'li yıllara gelindiğinde yapılan çalışmalar daha çok medyanın gündem belirlemedeki etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. 1972'de Maxwell McCombs ve Donald Shaw, kitle iletişim araçlarının gündem belirleme (*agenda-setting*) işlevini tanımlamış ve bu araçların bireylere ne düşünmeleri gerektiğini değil, hangi konular üzerinde düşünmeleri gerektiğini söylediğini belirtmişlerdir (McCombs ve Shaw, 1972; Vivian, 1999, s. 388). 1979 yılında Duke Üniversitesi'nden Tom Truscott ve Jim Ellis'in oluşturduğu dünya çapındaki tartışma sistemi Usenet, kullanıcıların herkese açık mesajlar yayımlamasına olanak tanımıştır.

Bugünkü anlamıyla sosyal medyanın ilk örneklerinden biri ise 1998 yılında Bruce ve Susan Abelson tarafından kurulan ve çevrim içi günlük yazarlarını bir araya getiren Open Diary adlı sitedir (Aktaş ve Ulutaş, 2010, s. 136). Sosyal medya ortamında gündemin artık yalnızca kurumsal medya tarafından değil, kullanıcılar ve platform algoritmaları tarafından da biçimlendirilmesi, gündem belirleme yaklaşımını yeniden tartışmaya açmıştır.

Şimşek'in (2012, s. 33) iletişim araçlarının gelişimini kronolojik olarak aktardığı liste mağara resimleriyle başlamaktadır. Bu listede Arpanet'in ortaya çıktığı

noktadan itibaren şu gelişmeler yer almaktadır: 1969'da Arpanet, 1971'de mikroişlemci, 1976'da VHS video kaset ve Teletext, 1978'de telefaks, 1979'da Walkman, 1980'de CNN, 1981'de MTV ve IBM kişisel bilgisayarı, 1982'de ses kompakt diski, 1984'te Apple Macintosh, 1991'de World Wide Web, 2004'te Facebook, 2005'te YouTube ve 2006'da Twitter. Bu kronoloji, sosyal medyanın birdenbire ortaya çıkmadığını; tek yönlü kitle iletişiminden etkileşimli iletişime uzanan uzun bir teknolojik birikimin ürünü olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bir başka anlatımla uzunca bir süre yazı ve resimden oluşan iletişim süreci, ses ve görüntünün eklenmesiyle zamanı ve uzamı yapısal bir dönüşüme uğratmıştır. Bilgisayar ve internetin gelişmesiyle bu süreç bir kez daha dönüşmüş; yazının, resmin, sesin ve görüntünün aynı anda karşılıklı akışıyla etkileşimli bir iletişim süreci başlamıştır. Bu süreci anlamak, yalnızca iletişim araçlarındaki gelişmelere değil, küreselleşmeyi var eden siyasi, ekonomik ve kültürel unsurların bir bütün olarak görülmesine bağlıdır (Bauman, 2006, s. 70).

Bu kapsamda sosyal medya, zaman ve yer sınırlaması olmadan aylaşımın, tartışmanın ve diyaloğun gerçekleştiği bir iletişim biçimidir. Sosyal medyanın temelinde iletişim ve paylaşım yatar. 1997 yılında kullanıcılara profil oluşturma ve arkadaş listeleme imkânı tanıyan, 1998 başında ise arkadaş listelerini inceleme fırsatı sunan SixDegrees.com sitesi sosyal ağların ilk örneği olarak ortaya çıkmıştır (Boyd ve Ellison, 2007; Gönenli ve Hürmeriç, 2012, s. 218–219). Site kısa sürede popüler hâle gelmiş ve 2000 yılında 125 milyon dolara satılmış, ancak benzer sitelerin artmasıyla rekabet edemeyerek 2001 yılında kapanmıştır.

2. Sosyal Medya Kavramı ve Özellikleri

Teknolojinin hızla ilerlemesi ve internetin hem kullanım hızının hem de kullanım alanının genişlemesiyle birlikte sosyal yaşamda ve iş hayatında birçok alışkanlık ve iş görme biçimi değişmiş, bu değişiklikler hayatımıza birçok yeni kavram getirmiştir. Bu kavramlardan biri de sosyal medyadır (Bulunmaz, 2011, s. 29). İnternet süreciyle başlayan küresel ölçekte enformasyon akışının son noktalarından biri olan sosyal medya, zaman ve mekân sınırlarını aşarak bireysel ve toplumsal hayatın yeniden yorumlanmasını sağlamıştır. Bu nedenle küresel bir ağ döngüsü içinde gerçekleşen bu yeni süreci tanımlamaya en uygun kavram ağ toplumudur. Manuel Castells'in deyişiyle bireyler artık küresel ve yerel olarak örülmüş, birbiriyle bağlantılı bir ağ toplumu içinde yaşamaktadır (Castells, 1996; Toprak vd., 2009, s. 25). Castells (2009) daha sonraki çalışmasında, bireylerin kendi ürettikleri mesajları potansiyel olarak küresel bir kitleye ulaştırabildiği bu yeni iletişim biçimini "kitlesel öz-iletişim" (mass self-communication) kavramıyla adlandırmıştır.

Sosyal medya kavramının gelişmesi ve Web 2.0'ın ortaya çıkmasıyla bu iki kavram zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Genellikle çevrim içi uygulamalar Web 2.0, bu uygulamaların sosyal yönleri ise sosyal medya kavramıyla ifade edilmektedir (Constantinides ve Fountain, 2008, s. 232). Yani Web 2.0 işin teknolojik, sosyal medya ise toplumsal boyutunu ifade etmektedir. Kaplan ve Haenlein (2010, s. 61) sosyal medyayı, Web 2.0'ın ideolojik ve teknolojik temelleri üzerine kurulu, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin üretilmesine ve paylaşılmasına imkân veren internet tabanlı uygulamalar olarak tanımlar. Biraz daha

geniş anlamda sosyal medya, Web 2.0 teknolojileri üzerine kurulan, daha derin sosyal etkileşime, topluluk oluşumuna ve iş birliği projelerine imkân sağlayan web siteleridir (Akar, 2010, s. 17). Sosyal medya ayrıca kelimelerin, durağan ve hareketli görüntülerin ve seslerin üretimine, ortak inşasına ve yayılmasına olanak sağlayarak teknolojiyi, telekomünikasyonu ve sosyal etkileşimi bütünleştiren internet ve mobil temelli araçlar olarak da tanımlanabilir (Dabner, 2012, s. 69).

Kaplan ve Haenlein (2010) sosyal medyayı, kullanıcının kendini sunma düzeyi ile içeriğin sosyal varlık ve zenginlik düzeyine göre altı grupta sınıflandırır: ortak projeler (örneğin Vikipedi), bloglar, içerik toplulukları (örneğin YouTube), sosyal ağ siteleri (örneğin Facebook), sanal oyun dünyaları ve sanal sosyal dünyalar. Kietzmann, Hermkens, McCarthy ve Silvestre (2011) ise sosyal medyanın işlevlerini bal peteği modeliyle açıklar. Bu modele göre sosyal medya platformları kimlik, sohbet, paylaşım, varlık (çevrim içi olma), ilişkiler, itibar ve gruplar olmak üzere yedi işlevsel yapı taşı üzerinde farklı ağırlıklarla yoğunlaşır. Sosyal ağ siteleri ise Boyd ve Ellison'a (2007) göre bireylerin sınırlı bir sistem içinde açık ya da yarı açık bir profil oluşturmasına, bağlantı kurduğu kullanıcıların listesini belirlemesine ve bu bağlantı listelerini görüntülemesine olanak tanıyan web tabanlı hizmetlerdir. Acar (2024), Türkçe literatürde sosyal medya ve sosyal ağ kavramlarının sıklıkla birbirinin yerine kullanıldığını belirtmekte ve sosyal ağın, sosyal medyanın bloglar, mikrobloglar ve fotoğraf-video paylaşım siteleri gibi türlerinden biri olduğunu vurgulamaktadır. Son dönemde literatür sosyal medyayı yalnızca kullanıcılar arası etkileşim ortamı olarak değil, veri toplama, sınıflandırma ve ticarileştirme mantığıyla işleyen platformlar olarak da ele almaktadır. Van Dijck, Poell ve de Waal (2018) bu dönüşümü, toplumsal ilişkilerin giderek daha fazla özel şirketlere ait dijital platformlar aracılığıyla örgütlendiği "platform toplumu" kavramıyla açıklamaktadır.

Lietsala ve Sirkkunen (2008, s. 25) sosyal medya sitelerinin beş temel özelliği olduğunu belirtir: içerik paylaşımına uygun bir alanın bulunması, sosyal etkileşime dayalı olması, katılımcıların tüm içeriği oluşturabilmesi, paylaşabilmesi ve tartışabilmesi, içeriklerin diğer ağlara bağlantı olarak verilebilmesi ve siteye aktif olarak katılan üyelerin kendi hesaplarının bulunması.

Bu açıklamalar, sosyal medyanın yoğun ve zengin içeriğe sahip bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sanal alanda insanlar sosyalleşerek kendilerine yeni yaşam alanları oluşturmaktadır. Dâhil oldukları gruplarda kişisel görüşleri, tüketim alışkanlıkları, giyim tarzları ve kullandıkları teknolojik ürünler gibi pek çok tüketim ve zevk kültürü şekillenmekte ve değişmektedir. Sosyal medya bazıları için sosyalleşmeden kaçtığı, daha çok izleyici olduğu bir ortam iken, bazıları için topluluk içinde takdir edilme ve takip edilme isteğinin bir yansımasıdır. İnsanların gündelik yaşamdan kaçış, bilgilenme, eğlenme, iletişim ve vakit geçirme gibi isteklerine cevap veren sosyal medya, günümüzde insanları en hızlı ve en fazla kuşatan araç hâline gelmiştir (Hazar, 2011, s. 153–154).

En yalın anlatımla sosyal medya, bireylerin internet üzerinden yer ve zaman sınırlaması olmaksızın fikirlerini belirtmelerine olanak sağlayan, internetin çoklu ortam özelliklerini kullanma imkânı tanıyan ve karşılıklı görüş alışverişine dayalı

etkileşimli bir ortam sunan geniş tabanlı bir platformdur (Bulunmaz, 2011, s. 29). Sosyal medya, karşılıklı etkileşim aracılığıyla bilgi, birikim ve düşüncelerini paylaşmak için çevrim içi olarak bir araya gelen topluluklar arasındaki etkinlikleri, pratikleri ve davranışları kapsamaktadır (Safko ve Brake, 2009, s. 6). Sosyal medya yalnızca bireysel kullanım için değil, şirketler tarafından da kullanılan etkileşimli bir halkla ilişkiler aracıdır. Ancak şirketler bu ortamda her zaman olumlu dönüş almamakta, bireylerin olumsuz görüşlerine de maruz kalmaktadır (Yavuz ve Haseki, 2012, s. 127). Bu nedenle sosyal medyada varlık gösteren işletmelerin bu fırsat ve tehditleri doğru algılaması gerekmektedir.

Sosyal medya kullanımına ilişkin istatistikler, kullanımın son on beş yılda hızla yaygınlaştığını göstermektedir. Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] verilerine göre 16–74 yaş arasındaki bireylerin internet kullanım oranı 2011 yılında %45 düzeyindeydi (TÜİK, 2011). Aynı araştırmanın son verilerine göre bu oran 2025 yılında %90,9'a, 2026 yılında ise %92,3'e yükselmiştir. 2026 verilerine göre bireylerin en çok kullandıkları sosyal medya ve mesajlaşma uygulamaları %90,0 ile WhatsApp, %77,6 ile YouTube ve %71,1 ile Instagram olmuştur (TÜİK, 2025, 2026). Bu tablo, internetin artık nüfusun büyük çoğunluğu için gündelik bir araç hâline geldiğini ve sosyal medya kullanımında görsel ve video temelli platformların öne çıktığını göstermektedir.

Sonuç olarak internet teknolojisinin ulaştığı olanakların bir sonucu olan sosyal medya, bireylerin kitlelere yönelik monologlarını diyaloglara dönüştürerek insanların sosyalleşme ihtiyacını karşılayan etkileşimli bir iletişim aracı olarak öne çıkmıştır. Sosyal medya haberin ve bilginin demokratikleşmesini desteklemekte, insanları içerik tüketicisi olmaktan çıkarıp içerik üreticisine dönüştürmektedir (Yavuz ve Haseki, 2012, s. 127).

3. Sosyal Medyanın Önemi

Sosyal medya, günümüzde en önemli iletişim araçlarından biri olma yolunda hızla ilerleyen internetin en gözde uygulamaları arasında yer almaktadır. İnternetin kullanılma sıklığı arttıkça sosyal medyaya girilme oranı da yükselmektedir. Sosyal medya uygulamaları artık yalnızca iletişimi sağlamamakta; oyun, bilgi edinme ve arama gibi birçok ihtiyacı da karşılamaktadır (Hazar, 2011, s. 153). Bu kapsamda insanların birçok ihtiyacını karşılayan internet ortamı, azımsanmayacak sayıda kişide bağımlılık gibi sorunlara da yol açabilmektedir.

İnternet, bilginin diğer medya araçlarına oranla çok daha büyük bir erişilebilirlik ve esneklikle yayılmasına olanak sunmaktadır (Lester, 2012, s. 118). Bilgi teknolojilerinin gelişimiyle tüm dünyada alışveriş sektöründe büyük bir değişim yaşanmış, internete ulaşabilen her kişi, şirket ve kuruluş coğrafi engellere takılmadan elektronik ticaret yapabilir hâle gelmiştir (Sevinç, 2012, s. 27–40; Sin, Nor ve Al-Agaga, 2012, s. 326). İşletmeler açısından Facebook, Twitter, Flickr ve bloglar gibi birçok sosyal paylaşım ağı, son yıllarda büyük önem verilen alanlardan biridir. İşletmelerin yalnızca bu işle ilgilenen birimler kurması ve sosyal medyayı bir pazarlama alanı olarak görmeye başlaması bunun somut göstergelerindendir (Bulunmaz, 2011). Sosyal medya devrimi, tüketicilere şimdiye

kadar sahip oldukları en büyük gücü vermiş ve şirketleri nasıl daha açık ve esnek olabilecekleri konusunda düşünmeye zorlamıştır. Küresel krizle birlikte şirketler, kurumlar ve hükümetler mesajlarını televizyon ve radyo gibi pahalı yayın organlarına ihtiyaç duymadan daha ucuza iletebilecekleri yolları aramaya başlamıştır (Kerpen, 2011, s. 4).

Sosyal medya en yüksek düzeyde paylaşımın gerçekleştiği yeni bir çevrim içi medya türü olarak şu özellikleri içerir (Akıncı Vural ve Bat, 2010, s. 3352; Mayfield, 2008):

Katılım: Sosyal medya, iletişim kurulan kişilerin geri bildirimde bulunmasını ve katkı sağlamasını kolaylaştırır; medya ile izleyicisi arasındaki çizgiyi silikleştirir (Hazar, 2011, s. 157).

Açıklık: Sosyal medya hizmetlerinin çoğu katılım ve geri bildirime açıktır; bilgi paylaşımını, oylamayı ve yorum yapmayı destekler (Akar, 2010, s. 18).

Karşılıklı konuşma: Geleneksel medya tek yönlü bir iletişim içerirken sosyal medya çift yönlü iletişim ve zamanında geri bildirim sunar (Hazar, 2011, s. 157).

Topluluk: Sosyal medya toplulukların hızlı ve etkili biçimde oluşmasına izin verir; topluluklar sevdikleri fotoğrafları, politik değerleri ve televizyon programlarını paylaşır (Akıncı Vural ve Bat, 2010, s. 3352).

Bağlantısallık: Sosyal medya araçlarının çoğu diğer sitelere, kaynaklara ve kişilere bağlantı verir (Hazar, 2011, s. 157).

Sosyal medyanın önemi, siyasetçilerin ve devlet adamlarının bu araçları kullanmasıyla da görülmektedir. Facebook'un siyasal iletişim kampanyalarında kullanılması, Barack Obama'nın 2008 ABD başkanlık seçimlerinde bu ortamda yürüttüğü başarılı kampanya ile gündeme gelmiştir (Toprak vd., 2009, s. 73). Liderlerle doğrudan görüşme imkânı sınırlı olan yurttaşlar, sosyal medya aracılığıyla onlarla karşılıklı iletişim kurma olanağı bulmaktadır.

Sosyal medya işlevsel açıdan yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda önemli bir eğitim aracıdır. Özellikle geniş halk kitlelerinin eğitimi açısından önemli hizmetler yerine getirebilir. Bütün bu açıklamalardan sosyal medyanın sosyalleşme süreci üzerinde yadsınamaz bir etkisi olduğu sonucuna varılabilir. Bu etkinin çocuklar ve ergenler açısından özellikle önemli olduğu düşünülmektedir; ancak sosyal medya kullanımı ile ergenlerin iyi oluşu arasındaki ilişkinin büyüklüğü literatürde tartışmalıdır (Orben ve Przybylski, 2019). Öte yandan bu etki yalnızca çocuklarla sınırlı değildir; gençlerin ve yetişkinlerin yaşam boyu süren sosyalleşmesini de sürekli olarak etkilemektedir.

4. Sosyal Medyanın Geleneksel Medyadan Farkı

Yeni çağın ve dijital ekonominin yapı taşlarından biri olan sosyal medyanın özelliklerinden biri çok hızlı ve ucuz olmasıdır. Bir diğer özelliği, içerik oluşturma ve paylaşmada oldukça aktif ve katılımcı kullanıcı kitlelerine sahip olmasıdır. Geleneksel medya üretiminde çoğunlukla uzmanlaşmış ve belirli bir eğitimden geçmiş kişiler faaliyet gösterirken, sosyal medyada herkes üretimde

bulunabilmektedir (Asan, 2012, s. 127). Sosyal medya, doğrudan e-posta veya televizyon reklamı gibi bir araç değil, bilginin yaratıldığı, paylaşıldığı, değiştirildiği ve yok edildiği iş birlikçi bir süreçtir (Evans, 2012, s. 33).

Geleneksel medya ile sosyal medya arasındaki farklardan biri, sosyal medyada duyulan, okunan ve güncellenen her mesajın bir süreç olması ve genellikle alıcı tarafından düzeltilmesi veya yorumlanmasıdır (Lester, 2012, s. 118). Sosyal medyada her ileti, diğer kullanıcıların katkısıyla yeniden üretilebilmekte ya da çok ilgi görmesine rağmen kısa sürede terk edilebilmektedir. Sosyal medyada içerik ya kullanıcılar tarafından oluşturulmakta ya da başka sitelerden aktarılabilmektedir; geleneksel medyada ise böyle bir imkân yoktur (Lietsala ve Sirkkunen, 2008, s. 14–20). Sosyal medyanın gücü çevrim içi nüfusun artmasıyla doğru orantılı olarak artarken, iletişimde kontrol merkezden tabana, tekilden çoğula doğru kaymaktadır. Sosyal medya hazır içeriği tüketen değil, kendi içeriğini üreten bir platform ve daha katılımcı bir sürecin yaşanmasına olanak veren bir mecradır.

Sosyal medyanın geleneksel medyadan farkları şöyle özetlenebilir: erişim, erişilebilirlik, kullanılabilirlik, anlıklık ve kalıcılık(Akıncı Vural ve Bat, 2010, s. 3348).

Bu açıklamalar, sosyal medyanın geleneksel medyanın işlevlerinin önemli bir kısmını kapsadığını göstermektedir. Bununla birlikte geleneksel medya, kurumsal editoryal denetim ve hesap verebilirlik mekanizmaları nedeniyle güvenilir bilgi kaynağı olma iddiasını sürdürmekte; iki ortam günümüzde birbirinin yerini almaktan çok birbirini besleyen bir ilişki içinde bulunmaktadır.

5. Sosyal Medyanın Avantaj ve Dezavantajları

Sürekli değişim hâlinde olan iletişim ve teknoloji hayatı kolaylaştırmanın yanında bazı zararlı etkilere de kapı aralamaktadır. İnsan hayatına fayda sağlamak için oluşturulan sosyal ağlar bilinçsiz kullanıldığında ciddi riskler doğurabilmektedir. İnternetin ilk dönemlerinde bilgisayar üzerinden günün belli saatlerinde kullanılan internet, akıllı telefonların gelişmesiyle yirmi dört saat çevrim içi olunan bir yaşam merkezi hâline gelmiştir. Ticaret, eğitim, turizm, ulaşım, spor ve sağlık gibi kamusal alanların yanında sosyalleşme, yeni insanlar tanıma ve farklı kültürleri keşfetme gibi pek çok yenilik sanal ortamda insanların hizmetindedir.

5.1. Avantajlar

İnternet, kitap okuma, video izleme ve haberleşme gibi farklı ihtiyaçları tek bir ortamda birleştirerek sunmaktadır. Sosyal medya, takipçiler için bilgiye daha kolay, ucuz ve hızlı ulaşmanın yoludur. Tüketiciler takip ettikleri marka veya işletmelerin yeni ürün, promosyon ve indirimlerinden kısa sürede haberdar olabilmekte; tüketiciler ve markalar birbirine daha önce hiç olmadığı kadar yakınlaşmaktadır (Demir ve Kozak, 2013, s. 127). Sosyal medya, makinelerle giderek daha fazla zaman geçirilen bir toplumda iletişim konforu sağlamak amacıyla gelişmiştir; bir yandan eğlence ihtiyacını giderirken diğer yandan bilgi paylaşımını kolaylaştırmaktadır (Tuten, 2008, s. 20–21).

Sosyal medyanın bir başka olumlu yönü, işverenler için çalışan bulma, iş arayanlar için ise çok daha geniş iş bulma imkânı sunmasıdır. Önceleri kapı kapı dolaşan iş arayanlar artık hızlı ve maliyetsiz biçimde iş ilanlarına ulaşabilmektedir. Ebeveynler için uzmanlarca hazırlanan çocuk gelişimiyle ilgili içerikler, öğrenciler ve araştırmacılar için ise çevrim içi kitaplar, dergiler ve elektronik kütüphaneler büyük kolaylık sağlamaktadır. Ancak bilimsel bilgilerin tartışıldığı ortamlarda alanında uzman olmayan kişilerin yorumlarının da yer alabileceği unutulmamalı ve bilgi kirliliğine karşı dikkatli olunmalıdır.

5.2. Dezavantajlar

Sosyal paylaşım sitelerinin yaygınlaşmasıyla birlikte birçok genç vaktinin büyük bir bölümünü bu sitelerde geçirmektedir. Bu durumun okuma alışkanlığı ve bilimsel ilgi üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Önemli olan internetin sunduğu olanaklardan doğru şekilde yararlanmayı öğrenmek ve dezavantajlarından etkilenmemektir. Postman'ın televizyon çağı için yaptığı "çocukluğun yok oluşu" eleştirisi, sosyal medya çağında daha da güncel hâle gelmiştir (Postman, 1982). Eğitimin aşamalılığını, yani bilgiye ulaşmak için belirli aşamalardan geçme koşulunu ortadan kaldıran sosyal medya, bir yandan bilgi üretimindeki tekeli kırarken diğer yandan bilgiyi ve bilginin kaynağını sıradanlaştırmaktadır (Balta Peltekoğlu, 2012, s. 8).

Sosyal medya araçları, gerçek hayatta örgütlü bir toplumsal hareketin haberleşmesi ve örgütlenmesi bakımından kolaylık sağlayabilmektedir. Bununla birlikte bu araçların bütün etkileşimlere açık olması, onları kolaylıkla yönlendirilebilir ve amacından saptırılabilir hâle getirmektedir. Sosyal medyadaki bilgi kirliliği ve gerçeğe aykırı haberler ciddi bir sorundur. Örneğin bir olaya ait görüntü veya ses kayıtları teknolojik araçlarla değiştirilerek milyonlarca kişiye ulaştırılabilmektedir. Sanal ortamda çok fazla vakit geçiren bireyler gerçek hayattaki sosyal ilişkilerden uzaklaşabilmektedir (Barbier, 2001, s. 350, akt. Aydoğan, 2010, s. 27). Özellikle gençlerin sanal ortamda bir kimlik geliştirme çabası, onları gerçek yaşamda sosyalleşmekten uzaklaştırabileceği gibi kin, öfke ve nefret içeren kullanım pratiklerine de zemin hazırlayabilmektedir.

5.3. Sosyal Medya Bağımlılığı

Sosyal medyanın en çok tartışılan olumsuz yönlerinden biri bağımlılık riskidir. Hazar (2011), sosyal medya bağımlılığını gündelik yaşamdaki işlevselliği bozacak düzeyde aşırı ve kontrolsüz kullanım olarak ele almış ve bu konuda Türkiye'deki ilk alan çalışmalarından birini yapmıştır. Şahin ve Yağcı (2017) ise yetişkinlerde sosyal medya bağımlılığını ölçmek amacıyla bir ölçek geliştirmiş; bağımlılığı sanal tolerans ve sanal iletişim boyutlarıyla açıklamıştır. Bu ölçekle yürütülen çalışmalarda kullanım süresi ile bağımlılık puanları arasında pozitif bir ilişki bulunduğu bildirilmektedir; ancak bu bulgular büyük ölçüde kesitsel ve korelasyonel nitelikte olduğundan nedensellik ilişkisi kurmaya elverişli değildir. Bağımlılık; uyku düzeninin bozulması, ders ve iş başarısının düşmesi ve yüz yüze ilişkilerin zayıflaması gibi sonuçlar doğurabileceğinden, özellikle gençler arasında önleyici ve bilinçlendirici çalışmaların önemi artmaktadır. Bununla birlikte "sosyal medya bağımlılığı", Amerikan Psikiyatri Birliği'nin tanı el kitabı DSM-5'te bağımsız bir tanı

kategorisi olarak yer almamaktadır; el kitabında yalnızca internet oyun oynama bozukluğu, ileri araştırma gerektiren bir durum olarak tanımlanmıştır (American Psychiatric Association, 2013). Bu nedenle literatürde kavramın klinik bir bağımlılık olarak mı yoksa "sorunlu kullanım" olarak mı ele alınması gerektiği tartışılmaktadır.

Orben ve Przybylski (2019) de büyük örnekli verilerle, dijital teknoloji kullanımı ile ergenlerin iyi oluşu arasındaki olumsuz ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı ancak oldukça küçük olduğunu göstermiştir.

5.4. Dezenformasyon ve Algoritmalar

Wardle ve Derakhshan (2017) sosyal medyadaki bilgi bozukluğunu üç türde ele alır: yanlış olduğu bilinmeden paylaşılan yanlış bilgi (*misinformation*), zarar verme amacıyla bilerek üretilen yanlış bilgi (*disinformation*) ve doğru olmakla birlikte zarar vermek amacıyla bağlamından koparılarak kullanılan bilgi (*malinformation*). Vosoughi, Roy ve Aral (2018), Twitter'da 2006–2017 yılları arasında yayılan haberleri incelemiş ve yanlış haberlerin doğru haberlere göre çok daha hızlı, daha derin ve daha geniş kitlelere yayıldığını ortaya koymuştur. Yazarlara göre bu durumun temel nedeni botlardan çok, yeni ve şaşırtıcı içeriği paylaşmaya yatkın olan insan davranışıdır.

Sosyal medya platformlarının içerik sıralamasında kullandığı algoritmalar da bilgiye erişimi etkilemektedir. Pariser (2011), kullanıcılara geçmiş tercihlerine göre içerik sunan algoritmaların her bireyi kendi görüşlerini doğrulayan bir "filtre balonu" içine hapsedebileceğini ileri sürmüştür. Cinelli, De Francisci Morales, Galeazzi, Quattrociocchi ve Starnini (2021) de farklı platformlar üzerinde yaptıkları karşılaştırmalı çalışmada, kullanıcıların benzer görüşteki kişilerle kümelendiği "yankı odası" etkisinin bazı platformlarda belirgin olduğunu göstermiştir. Bu bulgular, sosyal medyanın kullanıcıları farklı görüşlerle buluşturma potansiyelinin, algoritmik yapılar nedeniyle her zaman gerçekleşmeyebileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Bruns (2019), filtre balonu ve yankı odası kavramlarının ampirik olarak güçlü biçimde desteklenmediğini, kullanıcıların büyük bölümünün farklı görüşlerle de karşılaştığını ve asıl sorunun bu görüşlerin nasıl yorumlandığıyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla algoritmaların etkisi, kullanıcıları tümüyle hapseden bir mekanizma olarak değil, platforma ve kullanıcı davranışına göre değişen bir eğilim olarak değerlendirilmelidir.

6. Sosyal Medya Araçları

Sosyal medya hem içerik hem de biçim olarak geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu yelpazeyi sosyal ağlar, bloglar, mikrobloglar, sosyal imleme siteleri, podcastler, vikiler ve forumlar oluşturmaktadır. İnsanlar bu araçlar sayesinde birbirleriyle içerik ve bilgi paylaşarak ilgilendikleri içeriklere ulaşabilmektedir (Babacan vd., 2011, s. 12; Nash, 2009, s. 7; Onat, 2010, s. 105; Tonta, 2009, s. 1; Zafarmand, 2010, s. 21).

6.1. Facebook

Facebook, insanların arkadaşlarıyla iletişim kurmasını ve bilgi alışverişi

yapmasını amaçlayan bir sosyal medya aracıdır. 4 Şubat 2004 tarihinde Harvard Üniversitesi öğrencisi Mark Zuckerberg tarafından önce Harvard öğrencileri için kurulmuş, kısa sürede Boston çevresindeki okullara ve Ivy League üniversitelerine, ilk yıl içinde ise ABD'deki tüm üniversitelere yayılmıştır. 26 Eylül 2006 tarihinde belirli yaş sınırlamalarıyla e-posta adresi olan tüm kullanıcılara açılmıştır (Bostancı, 2010, s. 56). Kullanıcıların arkadaşlarının etkinliklerinden haberdar olabilmesi, ilgi gruplarına katılabilmesi, fotoğraf ve video paylaşabilmesi gibi özelliklerin yanında Facebook'u diğer sosyal ağlardan ayıran en önemli özellik, çoğunlukla dış yazılım geliştiriciler tarafından hazırlanan ve profillere eklenebilen uygulamalardır (Sarı, 2014, s. 40).

Facebook'un genel kullanım amaçları şu başlıklar altında toplanabilir: arkadaş çevresi edinme, çevresindeki insanları izleme, video, fotoğraf, müzik ve fikir paylaşma, oyun oynama, siyasal, ticari ve örgütlenme amaçlı kullanım (Toprak vd., 2009, s. 44). Kullanıcılar sevdikleri şarkıyı, çektikleri fotoğrafı, nerede ve kiminle olduklarını, planlarını ve duygularını herkesi tek tek aramak yerine Facebook sayfalarına yükleyerek zamandan tasarruf etmektedir. Zamanın en önemli değerlerden biri olduğu günümüzde bu durum, bağımlı kullanıcı sayısının artmasının nedenlerinden biri olarak görülmektedir (Aslan, 2011, s. 34). Facebook'un ana şirketi 2021 yılında Meta Platforms adını almıştır; şirket bugün Facebook'un yanı sıra Instagram ve WhatsApp'ı da bünyesinde barındırmaktadır.

6.2. Twitter (X)

Twitter, kullanıcıların ilgi duydukları konularda en yeni bilgilere ulaşmasını sağlayan gerçek zamanlı bir bilgi ağı olarak tanımlanmaktadır (Tosun, 2013, s. 24). Twitter, tweet adı verilen kısa mesajların gönderildiği ve başkalarının mesajlarının okunabildiği bir mikroblog hizmetidir. Başlangıçta 140 karakterle sınırlı olan tweetlerin uzunluğu 2017 yılında 280 karaktere çıkarılmıştır. Twitter ilk çıktığında amacı insanların anlık durumlarını paylaşmaktı. Ancak kullanıcı sayısının artması ve kurumların da platformu iletişim aracı olarak kullanmaya başlamasıyla ana ekrandaki "What are you doing?" (Ne yapıyorsun?) sorusu 2009'dan itibaren "What's happening?" (Neler oluyor?) olarak değiştirilmiştir (Genç, 2010, s. 4). 2006 yılında Jack Dorsey ve arkadaşları tarafından geliştirilen Twitter, dünya çapında hızla yaygınlaşmıştır. Daha kısa mesajlarla iletişim kurulması ve ünlülerin platformu yoğun kullanması nedeniyle oldukça popülerleşmiştir (Hazar, 2011, s. 155–156; Kim, Jeong ve Lee, 2010, s. 217). Platform, 2022 yılında Elon Musk tarafından satın alınmış ve 2023 yılında adı X olarak değiştirilmiştir.

6.3. Bloglar ve Mikrobloglar

İnsanlar binlerce yıldır günlük tutmaktadır ve 1994'ten beri bunları çevrim içi olarak yazabilmektedir. Swarthmore Koleji öğrencisi Justin Hall, 1990'ların ortasında internetin ilk günlükçülerinden biri olmuştur. Başlangıçta bu günlükler HTML ile elle güncellenen sitelerin bir parçasıydı ve gereken teknik bilgi, ortalama bir kullanıcının çevrim içi günlük tutmasını zorlaştırıyordu (Zarrella, 2010, s. 11). Blog, "web günlüğü" anlamına gelen, hedef kitleyle karşılıklı etkileşimi öne çıkaran internet tabanlı bir yayın ve halkla ilişkiler aracıdır (Yavuz ve Haseki, 2012, s. 128). Bloglarda girişler düzenli olarak yapılır ve en yeni gönderiden eskiye doğru

sıralanır (Akar, 2010, s. 45). Kişisel, haber, aktivist, politik, eğitim, teknoloji ve şirket blogları en yaygın blog türleridir. Bloglar isteyen herkesin fikrini rahatça söyleyebilmesine imkân vererek iletişimi hem bireyselleştirmekte hem de toplumsallaştırmaktadır (Aslan, 2011, s. 18).

Mikroblog, anlık, kısa ve öz içeriklerin bağlı kitlelerle paylaşıldığı bir mecradır. Mikrobloglar özellikle haber ve bilgi yaymak amacıyla yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bir iki cümlelik içerikle güncellenebilmeleri ve cep telefonlarıyla kullanılabilmeleri, bilginin çok hızlı yayılmasını sağlar (Yavuz ve Haseki, 2012, s. 129). Mikrobloglar, kişilerin fikirlerini hızlıca açıklamasına ve tartışma ortamı oluşturmasına, beklenmedik zamanlarda topluluklar oluşmasına, farklı kültürlerden insanların bir araya gelmesine ve eğitim-öğretim süreçlerinde iş birliğine olanak tanır (Holotescu ve Grosseck, 2010, s. 2).

6.4. Sanal Oyun Dünyaları, Forumlar, Vikiler ve Podcastler

Sosyal oyunlar, arkadaş çevresiyle oynanan, rekabet içeren, öğrenmesi kolay ve basit arayüzlü çevrim içi oyunlardır. Facebook ve benzeri platformlarda oynanan bu oyunlar için herhangi bir kurulum gerekmemekte, platform üyeliği ve internet bağlantısı yeterli olmaktadır. Forumlar ise belirli konu başlıkları ve ilgi alanları çerçevesinde tartışma yapılan alanlardır. Kullanıcıların soru sorup cevap alabilmesine imkân tanıyan forumlarda esas olan diyalogdur (Bell, 2009, s. 147; Zafarmand, 2010, s. 32).

Viki, kullanıcıların yeni sayfa oluşturmasına, sayfalarda düzenleme yapmasına ve sayfaları birbirine bağlamasına izin veren bir yazılımdır. Vikilerin en bilineni Vikipedi'dir. Viki sayfaları herkesin katkıda bulunabildiği açık kaynak ortamlardır (Bostancı, 2010, s. 64). Bu özellik bilgiye erişimi kolaylaştırmakla birlikte yanlış bilgilerin de yer alabilmesine neden olmaktadır. Bloglar genellikle tek yazar düşünülerek tasarlanırken vikiler çoklu yazar ve grup çalışmasına göre tasarlanmaktadır.

Podcasting, bireylerin bilgisayar veya taşınabilir cihazlar aracılığıyla internet üzerinden dijital ses dosyalarına erişmesini sağlayan bir sosyal medya bileşenidir (Bell, 2009, s. 95; Gönenli ve Hürmeriç, 2012, s. 217). Podcast terimi ilk kez *The Guardian* gazetesi yazarı Ben Hammersley tarafından 2004 yılında kullanılmıştır ve iPod ile yayımlama (*broadcast*) kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir (Akar, 2010, s. 106). Podcastlerin eğlence amaçlı kullanımı yanında eğitim ve iş amaçlı kullanımı da yaygınlaşmaktadır (Akkaya, 2013, s. 35).

6.5. Güncel Platformlar

Sosyal medya ekosistemi, 2010'ların ortasından bu yana önemli ölçüde değişmiştir. 2010 yılında fotoğraf paylaşım uygulaması olarak kurulan ve 2012'de Facebook tarafından satın alınan Instagram, bugün Türkiye'de en çok kullanılan üçüncü sosyal medya ve mesajlaşma uygulamasıdır. 2005 yılında kurulan ve 2006'da Google tarafından satın alınan YouTube ise video tabanlı içerik üretiminin merkezi hâline gelmiştir. 2009 yılında kurulan ve 2014'te Facebook bünyesine katılan WhatsApp, mesajlaşma uygulaması olmasına karşın gruplar ve kanallar aracılığıyla bilgi dolaşımının en yoğun yaşandığı ortamlardan biridir

(TÜİK, 2026). 2016'da Çin'de Douyin adıyla başlatılan, 2017'de uluslararası pazara açılan ve 2018'de Musical.ly ile birleşmesinin ardından küresel ölçekte yaygınlaşan TikTok, kısa video formatını ve algoritmik içerik önerisini merkeze alarak gençler arasında hızla yayılmıştır. Profesyonel ağ platformu LinkedIn ise iş arama ve kariyer geliştirme amaçlı kullanımda öne çıkmaktadır. Bu değişim, sosyal medyanın metin temelli paylaşımdan görsel ve video temelli içeriğe doğru evrildiğini göstermektedir.

7. Sosyal Medyanın Sosyolojik Analizi

Sosyoloji, toplumların giderek karmaşıklaşan sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında sistemli bilgi üretmeye çalışan bir sosyal bilimdir. Sosyolojinin bir disiplin olarak doğuşu, Sanayi Devrimi'nin ardından 19. yüzyılda yaşanan hızlı ve kapsamlı toplumsal değişimle yakından ilişkilidir (Giddens ve Sutton, 2021). Sosyal medyanın yol açtığı dönüşüm de benzer bir hız tartışmasını gündeme getirmektedir; ancak bu kez değişim, ulaşım ve üretim teknolojilerinden çok iletişimin ve toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçiminde yaşanmaktadır.

Kitle iletişim araçları, toplumda genel kabul gören değer ve normların içselleştirilmesinde uzun süre önemli bir rol oynamış ve bu yönüyle bir sosyal kontrol aracı olarak da değerlendirilmiştir. 2000'li yıllarla birlikte bu işlevin bir bölümünün sosyal ağlara geçtiği söylenebilir; ancak sosyal ağlarda normların içselleştirilmesi, kitle iletişim araçlarından farklı olarak merkezi bir yayıncı tarafından değil, kullanıcıların karşılıklı etkileşimi ve platform algoritmaları tarafından biçimlendirilmektedir (van Dijck, 2013). Kitle iletişim araçları, bireylerin yanı sıra toplumsal grupların, örgütlerin ve kurumların bilgi, kanaat, tutum ve davranışları üzerinde de büyük bir etkileme gücüne sahiptir (Boyd-Barrett ve Braham, 1987, s. 84). Bu tespit, sosyal medya söz konusu olduğunda da geçerliliğini korumaktadır.

Sosyal medya araçlarıyla bilgi ve düşüncelerin paylaşılması, kamuoyu oluşturulması, insan ilişkilerinin değişmesi ve yeni davranış kalıplarının yaygınlaşması toplumsal değişmelerle yakından ilişkilidir. Bu nedenle sosyalleşme kavramına değinmekte fayda vardır. Sosyalleşme sürecinde birey, toplumunun kabul ettiği davranış örüntülerini, değerleri ve normları öğrenir, içselleştirir ve bunlar doğrultusunda davranmaya başlar; böylece toplumuyla bütünleşir (Giddens ve Sutton, 2021).

Sosyal medyanın sosyolojik analizinde toplumsal hareketler büyük önem taşımaktadır. Sosyal medya araçları son dönemde yerel ve küresel ölçekte yeni toplumsal hareketler bağlamında sıklıkla gündeme gelmektedir. 2010 yılının sonu ile 2011 yılının ilk aylarında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da başlayan ve Arap Baharı olarak adlandırılan halk hareketlerinde sosyal medya araçlarının örgütlenme ve iletişim amacıyla kullanılması, bu hareketlerin "sosyal medya devrimi" olarak nitelendirilmesine yol açmıştır (Babacan, 2011, s. 13–14). Türkiye'de 2013 Gezi Parkı eylemleri sürecinde de sosyal medya bilgi paylaşımı ve koordinasyon amacıyla yoğun biçimde kullanılmıştır. Yapılan bir analize göre 31 Mayıs–6 Haziran 2013 tarihleri arasında 91 milyonun üzerinde Türkçe tweet atılmıştır (Topbaş ve Işık, 2014, s. 218). ABD'deki "Wall Street'i İşgal Et" eylemleri de

sosyal medyanın küresel ölçekte ses getiren toplumsal hareketlerdeki rolüne örnek gösterilmektedir (Babacan, 2014, s. 143). Bununla birlikte literatürde sosyal medyanın toplumsal hareketlerin nedeni değil, var olan toplumsal taleplerin örgütlenmesini kolaylaştıran bir araç olduğu yönündeki görüş de yaygındır; nitekim internetin tek başına bir değişim aracı olmadığını, kurulu düzenleri pekiştirici etkiler de yaratabileceğini savunanlar bulunmaktadır (Bozkurt, 2000, s. 72). Bennett ve Segerberg (2012), sosyal medya çağındaki hareketlerin örgütlerin kolektif kimliği yerine bireylerin kişiselleştirilmiş katılımına ve dijital ağlar üzerinden paylaşılan içeriklere dayandığını ileri sürerek bu yapıyı "bağlantılı eylem mantığı" (connective action) olarak adlandırmıştır. Tufekci (2017) ise Gezi Parkı eylemlerini de inceleyerek sosyal medyanın hareketlerin hızla büyümesini sağladığını, ancak geleneksel örgütlenmenin uzun sürede kazandırdığı karar alma ve müzakere kapasitesini oluşturmadığı için bu hareketlerin kırılgan kalabildiğini göstermiştir.

Türkiye'de bu alandaki temel düzenlemeler şöyle özetlenebilir. 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (2016), kişisel verilerin işlenmesine ilişkin ilkeleri ve veri sorumlularının yükümlülüklerini belirlemektedir. 5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun'da 2020 yılında 7253 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle, Türkiye'den günlük erişimi bir milyonun üzerinde olan sosyal ağ sağlayıcılarına temsilci atama ve yerel veri saklama gibi yükümlülükler getirilmiştir (5651 sayılı Kanun, 2007; 7253 sayılı Kanun, 2020).

8. Sonuç ve Öneriler

Belki de tarihin en büyük değişim ve dönüşüm sürecini yaşayan dünya, iletişim teknolojileriyle küreselleşmektedir. Birçok araştırmacı sosyal medyayı küreselleşmenin bir sonucu olarak değerlendirse de sosyal medya aynı zamanda küreselleşmeyi hızlandıran bir etkendir. İnternetin keşfi yakın bir geçmişe dayanmasına karşın, tüm dünyayı birbirine bağlayarak hayatı oldukça hızlandırmıştır. Büyük bir etki gücüne sahip olan sosyal medya, kullanıcılarda yeni kimlikler, yeni yaşam tarzları ve yeni istekler oluşturmaktadır.

İnsan hayatını şekillendirmede en etkili kurumlar olan aile, okul ve arkadaş çevresinin yanında sosyal medya da güçlü bir sosyalleşme aracı hâline gelmiştir.

Yakın geçmişte kitle iletişim araçlarıyla yapılan bilgi aktarımı bugün büyük ölçüde akıllı telefonlar üzerinden gerçekleşmektedir. İnsanın her an yanında taşıdığı telefonla dünya ile istediği an iletişim kurabilmesi, bir kısım kullanıcıda sorunlu kullanım örüntülerine zemin hazırlayabilmektedir. İlk dönemlerde bir boş zaman etkinliği olarak görülen sosyal medya artık hayatımıza tam zamanlı olarak girmiştir. İnternet yalnızca bireyler arası ilişkilerde değil, devlet-birey ilişkilerinde de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Farklı coğrafyalarda yaşayan insanlarla iletişim kurulması, farklı kültürlerin, inanışların ve yaşam biçimlerinin tanınmasını sağlamaktadır.

Sosyal medyanın olumsuz yönleri de göz ardı edilmemelidir. Gerçek hayattan kopan bazı kullanıcılar sosyal yaşamda sorunlar yaşayabilmektedir. Yanlış kullanım

sonucunda aile bağları zayıflayabilmekte, arkadaşlık ve akrabalık ilişkileri ihmal edilebilmektedir. Bilinçsiz kullanım, bireylerin farkında olmadan kişisel verilerini riske atmasına, hukuki sorumluluk doğuran paylaşımlar yapmasına ve dolandırıcılık gibi suçların mağduru olmasına da yol açabilmektedir. Özellikle gençler arasında beğenilme isteği, paylaşımların içeriğini belirleyen bir etkene dönüşebilmektedir. Sanal ortamda doğru ve yanlış her türlü bilginin bulunması ve birçok kullanıcının bilgiyi sorgulamadan doğru kabul etmesi, toplumsal sorunları da beraberinde getirmektedir.

Güncel veriler, Türkiye'de internet kullanımının nüfusun büyük çoğunluğuna ulaştığını, sosyal medya kullanımında ise video ve görsel temelli platformların öne çıktığını göstermektedir. Literatür, sosyal medyanın sağladığı katılım, hız ve erişim olanaklarının; bağımlılık, dezenformasyon, algoritmik yankı odaları ve kişisel verilerin ihlali gibi risklerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Platform toplumu ve veri odaklılığı tartışmaları ise bu risklerin yalnızca bireysel kullanım alışkanlıklarıyla değil, platformların veri temelli iş modelleriyle de ilişkili olduğunu; dolayısıyla bilinçli kullanıcı yaklaşımının şeffaflık ve hesap verebilirlik sağlayan düzenlemelerle desteklenmesi gerektiğini göstermektedir (Zuboff, 2019). Sosyal medyanın olumlu potansiyeli ancak bu risklerin farkında olan bilinçli kullanıcılar aracılığıyla gerçekleşebilir.

Bu kapsamda sosyal medyanın olumsuz etkilerinden kullanıcıları korumak için okullarda teknoloji eğitimine daha fazla önem verilmeli ve bu eğitim okul hayatının tek bir dönemiyle sınırlı tutulmamalıdır. Öğrencilere medya okuryazarlığı eğitimi verilerek kullandıkları sosyal medya araçlarına ve kitle iletişim araçlarına daha sorgulayıcı yaklaşmaları sağlanmalıdır. Bu eğitim, bir bilginin kaynağını araştırma, doğrulama platformlarını kullanma ve paylaşmadan önce düşünme gibi pratik becerileri de kapsamalıdır. Sosyal medya araçlarının kullanımında devletin yanında ailelere de büyük görev düşmektedir. Çocuklar kendi hâllerine bırakılmamalı, ebeveynler yol gösterici bir konumda olmalıdır. Gelecek çalışmalarda sosyal medyanın farklı yaş grupları, meslek grupları ve kırsal kesimdeki kullanıcılar üzerindeki etkilerinin alan araştırmalarıyla incelenmesi önerilmektedir. Sosyal medya kullanımı ile iyi oluş ve bağımlılık arasındaki ilişkinin ise kesitsel tasarımlar yerine boylamsal ve deneysel desenlerle incelenmesi, alandaki nedensellik tartışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

5651 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun. (2007, 23 Mayıs). *Resmî Gazete* (Sayı: 26530).

7253 sayılı İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2020, 31 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 31202).

Acar, N. (2024). Bir kavram analizi: Sosyal medya mı, sosyal ağ mı? *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi, 6*(1), 241–262. doi:10.53281/kritik.1483296

Akar, E. (2010). *Sosyal medya pazarlaması: Sosyal webde pazarlama stratejileri*.

Ankara: Efil Yayınevi.

Akıncı Vural, Z. B. ve Bat, M. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine yönelik bir araştırma. *Journal of Yaşar University, 5*(20), 3348–3382.

Akkaya, D. T. (2013). *Sosyal medya reklamlarında tüketici algılarının tutum, davranış ve satın alma niyeti üzerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.

Aktaş, H. ve Ulutaş, S. (2010). Tekno nevrotik kaçış: Web 2.0. *Yeditepe Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Çalışmaları Dergisi, 12, 126*–147.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.

Asan, A. (2012). Eğitimde bir yeni yönelim alanı: Sosyal medya. İçinde *Hepimiz globaliz hepimiz yereliz*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Aslan, P. (2011). *Halkla ilişkilerde yeni eğilimler: Sosyal medya* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Aydoğan, F. (2010). *İkinci medya çağında gözetim ile kamusal alan paradoksunda internet*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Babacan, M. E. (2014). Sosyal medya sonrası yeni toplumsal hareketler. *Birey ve Toplum Dergisi, 4*(7).

Babacan, M. E., Haşlak, İ. ve Hira, İ. (2011). Sosyal medya ve Arap Baharı. *Akademik İncelemeler Dergisi, 6*(2).

Balta Peltekoğlu, F. (2012). Sosyal medya sosyal değişim. İçinde *Sosyal medya akademi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bell, A. (2009). *Exploring Web 2.0: Second generation interactive tools—Blogs, podcasts, wikis, networking, virtual worlds, and more.* Georgetown, TX: Katy Crossing Press.

Bennett, W. L. ve Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society, 15*(5), 739–768. doi:10.1080/1369118X.2012.670661

Bostancı, M. (2010). *Sosyal medyanın gelişimi ve iletişim fakültesi öğrencilerinin sosyal medya kullanım alışkanlıkları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Boyd, D. M. ve Ellison, N. B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication, 13*(1), 210–

230. doi:10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x

Boyd-Barrett, O. ve Braham, P. (Ed.). (1987). *Media, knowledge and power*. London: Croom Helm.

Bozkurt, V. (2000). Gözetim ve internet: Özel yaşamın sonu mu? *Birikim Dergisi, 136*, 69–74.

Bruns, A. (2019). *Are filter bubbles real?* Cambridge, UK: Polity Press.

Bulunmaz, B. (2011). Otomotiv sektöründe sosyal medyanın kullanımı ve Fiat örneği.

Global Media Journal Turkish Edition, 2(3), 19–50.

Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Oxford, UK: Blackwell.

Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Cinelli, M., De Francisci Morales, G., Galeazzi, A., Quattrociocchi, W. ve Starnini,

M. (2021). The echo chamber effect on social media. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 118*(9), e2023301118. doi:10.1073/pnas.2023301118

Constantinides, E. ve Fountain, S. J. (2008). Web 2.0: Conceptual foundations and marketing issues. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice, 9*(3), 231–244.

Çildan, C.(2012). Sosyal medyanın politik katılım ve hareketlerdeki rolü. *Akademik Bilişim Bildirileri*.

Dabner, N. (2012). Breaking ground in the use of social media: A case study of a university earthquake response to inform educational design with Facebook. *The Internet and Higher Education, 15*(1), 69–78.

Demir, Ş. Ş. ve Kozak, M. (2013). *Tüketici davranışları*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Evans, D. (2012). *Social media marketing: An hour a day* (2nd ed.). Indianapolis, IN: John Wiley & Sons.

Genç, H. (2010). İnternetteki etkileşim merkezi sosyal ağlar ve e-iş 2.0 uygulamaları.

Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri.

Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2021). *Sociology* (9th ed.). Cambridge, UK: Polity Press.

Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, NY: Doubleday.

Gönenli, G. ve Hürmeriç, P. (2012). Sosyal medya: Bir alan çalışması olarak Facebook kullanımı. İçinde *Sosyal medya akademi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.

Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger, Çev.). Cambridge, MA: MIT Press.

Hazar, M. (2011). Sosyal medya bağımlılığı: Bir alan çalışması. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 32*, 151–175.

Holotescu, C. ve Grosseck, G. (2010). Learning to microblog and microblogging to learn. *The 6th International Scientific Conference eLearning and Software for Education* içinde.

Kaplan, A. M. ve Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons, 53*(1), 59–68. doi:10.1016/j.bushor.2009.09.003

Kerpen, D. (2011). *Likeable social media: How to delight your customers, create an irresistible brand, and be generally amazing on Facebook (and other social networks)*. New York, NY: McGraw-Hill.

Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P. ve Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons, 54*(3), 241–251. doi:10.1016/j.bushor.2011.01.005

Kim, W., Jeong, O.-R. ve Lee, S.-W. (2010). On social Web sites. *Information Systems, 35*(2), 215–236.

Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, 6698 sayılı Kanun. (2016, 7 Nisan). *Resmî Gazete* (Sayı: 29677).

Lester, D. H. (2012). Social media: Changing advertising education. *Online Journal of Communication and Media Technologies, 2(1)*, 116–124.

Lietsala, K. ve Sirkkunen, E. (2008). *Social media: Introduction to the tools and processes of participatory economy*. Tampere, Finland: Tampere University Press.

Mayfield, A. (2008). *What is social media?* London, UK: iCrossing.

McCombs, M. E. ve Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly, 36*(2), 176–187. doi:10.1086/267990

Mutlu, E. (1992). Kitle iletişim kuramları ve Türkiye'de basın yayın eğitimi. *Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı*.

Nash, K. M. (2009). Social media in the workplace: New technology, old problems.

Employment Law, 7–8.

Onat, F. (2010). Bir halkla ilişkiler ortamı olarak sosyal medyanın sivil toplum örgütleri tarafından kullanımı üzerine bir inceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 31*, 101–122.

Orben, A. ve Przybylski, A. K. (2019). The association between adolescent well-being and digital technology use. *Nature Human Behaviour, 3*(2), 173–182. doi:10.1038/s41562-018-0506-1

Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. New York, NY: Penguin Press.

Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood*. New York, NY: Delacorte Press.

Safko, L. ve Brake, D. K. (2009). *The social media bible*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Sarı, M. (2014). *Sosyal medyanın sosyal hareketler üzerindeki etkisi: Gezi Parkı Platformu örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Sevinç, S. (2012). *Pazarlama iletişiminde sosyal medya*. İstanbul: Optimist Yayınları.

Sin, S. S., Nor, K. M. ve Al-Agaga, A. M. (2012). Factors affecting Malaysian young consumers' online purchase intention in social media websites. *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 40*, 326–333.

Şahin, C. ve Yağcı, M. (2017). Sosyal medya bağımlılığı ölçeği-yetişkin formu: Geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 18*(1), 523–538.

Şimşek, A. (2012). İletişim araştırmalarının tarihi. İçinde *İletişim araştırmaları*.

Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Tonta, Y. (2009). Dijital yerliler, sosyal ağlar ve kütüphanelerin geleceği. *Türk Kütüphaneciliği, 23*(4), 742–768.

Topbaş, H. ve Işık, U. (2014). Kurgu ile gerçeklik arasında Gezi Parkı eylemleri ve sosyal medya. *Birey ve Toplum Dergisi, 4*(7).

Toprak, A., Yıldırım, A., Aygül, E., Binark, M., Börekçi, S. ve Çomu, T. (2009). *Toplumsal paylaşım ağı Facebook: "Görülüyorum öyleyse varım!"*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Tosun, G. (2013). *Sosyal medyanın yazılı basında gündem oluşturmadaki rolü: Twitter örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.

Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*.

New Haven, CT: Yale University Press.

Tuten, T. L. (2008). *Advertising 2.0: Social media marketing in a Web 2.0 world*.

Westport, CT: Praeger.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2011). *Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması, 2011*. Ankara: Yazar.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması, 2025*. Ankara: Yazar.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2026). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması, 2026*. Ankara: Yazar.

van Dijck, J. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media*.

New York, NY: Oxford University Press.

van Dijck, J., Poell, T. ve de Waal, M. (2018). *The platform society: Public values in a connective world*. New York, NY: Oxford University Press.

Vivian, J. (1999). *The media of mass communication*. Boston, MA: Allyn & Bacon.

Vosoughi, S., Roy, D. ve Aral, S. (2018). The spread of true and false news online.

Science, 359(6380), 1146–1151. doi:10.1126/science.aap9559

Wardle, C. ve Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking* (Council of Europe Report DGI(2017)09). Strasbourg, France: Council of Europe.

Yavuz, M. C. ve Haseki, M. İ. (2012). Konaklama işletmelerinde e-pazarlama uygulamaları: E-medya araçları temelinde bir model önerisi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*, 116–137.

Zafarmand, N. (2010). *Halkla ilişkiler alanında yeni mecra ve uygulamaların yeri ve önemi: Sosyal medya ve PR 2.0* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Zarrella, D. (2010). *The social media marketing book*. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.

Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York, NY: PublicAffairs.

BÖLÜM 34

Avrupa Güvenlik Mimarisinde Stratejik Özerklik Tartışmaları: Kapasite Sınırları ve Nato Bağımlılığı

Ramazan İzol[1]

[1] Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Antalya Türkiye, ORCID: 0000-0003-2028-3477

Giriş

Soğuk Savaş sonrası dönemde, Avrupa Kıtası genelinde var olan hâkim kanaat, büyük ölçekli bir konvansiyonel savaş ihtimalinin artık geride kaldığı yönündeydi. Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan dönem sadece güvenlik algısında bir rahatlama yaratmadı, Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve güvenlik mimarisinin yeniden şekillendirilmesi fikrini de beraberinde getirdi. 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması, Orta ve Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin çözülmesi ve 1990'da Almanya'nın yeniden birleşmesi, Avrupa bütünleşme sürecinde tarihsel bir dönüm noktası oldu. Bu yaşanan gelişmeler, Avrupa Toplulukları bünyesinde Ekonomik ve Parasal Birlik çalışmalarını hızlandırırken dış politika ve güvenlik alanlarında daha yakın iş birliği arayışlarını güçlendirdi. Avrupa bütünleşmesinin tek başına ekonomik bir proje olarak kalamayacağı, giderek daha belirgin biçimde siyasi bir birlik niteliği kazanması gerektiği düşüncesi ortaya çıktı (Bayram, 2025, s. 71).

Avrupa'da ortaya çıkan dönüşümün merkezinde ilk etapta ekonomik bütünleşme ve karşılıklı bağımlılık yer alıyordu. Avrupa Birliği, ekonomik anlamda pazar büyüklüğü, oluşturduğu hukuk kuralları ve yarattığı ekonomik karşılıklı bağımlılık üzerinden kendine özgü bir uluslararası aktörlük profili geliştirmeyi başarmıştı. Duchêne bu özgün niteliği "sivil güç" kavramıyla açıklarken (Duchêne, 1973), Manners bu yaklaşımı daha ileri taşıyarak "Normatif Güç Avrupa" tezini ortaya koydu. Avrupa Birliği'nin uluslararası etkisi yalnızca ekonomik kapasitesine bağlı değildi. Kendi norm ve değerlerini uluslararası alana aktarabilme gücü de belirleyiciydi (Manners, 2002). Ortak kimliğin ve değerlerin korunması elbette hayati önem taşıyordu. Bayram'ın işaret ettiği üzere, temel değerlerin muhafazası Birliğin kurumsal işleyişi açısından belirleyici bir işleve sahipti (Bayram, 2018). Soğuk Savaş sonrasında şekillenen bu düzenin temel bir açmazı bulunuyordu. Avrupa'nın ekonomik gücü ve normatif değerleri uluslararası nüfuz üretmekte etkili olsa da bu unsurlar mevcut sınırları korumada ve her geçen gün sertleşen güvenlik tehditlerine karşı caydırıcılık sağlamada yetersiz kalıyordu. Bull 1982'de bu çelişkiyi oldukça net bir biçimde ortaya koymuştu (Bull, 1982). Askerî ayağı olmayan bir güç, her zaman eksik bir güç olarak kalmaya mahkûmdu. Gerçekten de Avrupa zenginleşti, genişledi ama savunmasını geniş çapta transatlantik şemsiyeye emanet etmek zorunda kaldı. 1990'larda Yugoslavya parçalanırken yaşananlar bu gerçeği gözler önüne sermesi bakımından acı bir uyarı niteliğindeydi. Hayata geçirilmeye çalışılan diplomatik hamleler sahada istenen sonucu vermemişti. Katliamları ve çatışmaları durduran güç AB bildirileri değil, Amerikan hava gücü ve NATO müdahalesi olmuştu. Balkanlar'da yaşanan bu acı tecrübeler, kurumsal arayışların başlamasına öncülük etti. 1998 tarihli Saint-Malo Bildirisi ile ilk adım atılmış oldu. Bu inisiyatifi daha sonra Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (OGSP) ve 2017'deki Daimî Yapılandırılmış İşbirliği (PESCO) hamlesi izledi (Biscop, 2018; Howorth, 2017). Bu girişimlerin temel amacı, Avrupa Birliği'nin kriz dönemlerinde kendi kendine yetebilecek bir kapasiteye ulaşmasını sağlamaktı.

Bugün yaşadığımız Ukrayna Savaşı ise bu durumu daha acil bir krize dönüştürmüştür. Kıta başkentleri hızlı bir politika değişikliğine giderek savunma bütçelerini artırma kararı almıştır. Öte yandan, sahaya bakıldığında gerçeklerin arzulandığı ölçüde değiştiğini söylemek zordur. İstihbarat, stratejik nakliye, entegre hava savunması ve nihai nükleer caydırıcılık bakımından Washington hâlâ Avrupa açısından önemli ve ikame edilmesi zor bir kapasite sağlayıcısı konumundadır (Meijer ve Brooks, 2021). Savunma konusunda harcanan paranın miktarı veya büyüklüğü asıl meseleyi çözmede tek başına yeterli olamamaktadır. Burada yanıtlanması gereken temel soru, artan harcamaların bağımsız bir stratejik irade üretip üretemediğidir.

Avrupa Birliği, Soğuk Savaş sonrasındaki küresel etki gücünü ticaret, normlar ve kurumsal ağlar üzerine kurmaya çalıştı ve bu konularda önemli ölçüde başarılı da oldu. Askerî güce sahip olmak ve güvenliğini sağlamada kendi kendine yetmek bakımından ise bu denklem daima eksik kaldı. Özellikle Ukrayna Savaşı ile birlikte bu konforlu alanın sarsıldığı daha çıplak bir şekilde gözler önüne serildi. Avrupa'nın kendi güvenliğini tek başına sağlayıp sağlayamayacağı sorusu, "stratejik özerklik" kavramını yeniden gündeme taşıdı ve tartışılır kıldı. Savunma harcamalarının artmasının her zaman bağımsız bir güvenlik aktörü yaratmaya yetip yetmeyeceği sorusu hâlâ cevaplanmayı beklemektedir. Farklı tehdit algıları, kritik yetenek açıkları ve NATO'nun kurucu ağırlığı bu sürecin en zayıf halkasını oluşturmaktadır. Bu çalışma, stratejik özerklik arayışını üç eksen üzerinden ele almakta ve Avrupa'nın savunma bütçelerini ne ölçüde artırırsa artırsın, yüksek yoğunluklu bir çatışmada ABD ve NATO desteğine bağımlı kalmayı sürdüreceğini ileri sürmektedir.

Stratejik Özerklik Söylemi ve Kurumsal Sınırlar

Stratejik özerklik tartışması Avrupa Birliği devletleri açısından yeni bir tartışma konusu değildi. Fransa yıllardır Avrupa'nın bağımsız bir jeopolitik kutup olması gerektiğini savunmaktaydı. Bu bakış açısı zaman içinde Brüksel'in resmî metinlerine de girmeyi başardı (Biscop, 2018; Fiott, 2018). 2016 Küresel Strateji belgesi, Birliğin gerektiğinde tek başına operasyon yapabilmesini ana hedeflerden biri olarak ortaya koymaktaydı (European External Action Service [EEAS], 2016). Buradaki amaç NATO'yu toptan gözden çıkarmak değildi, temel olarak kendi güvenliği konusunda Avrupa ayağının güçlendirilmesi hedefleniyordu. Bu yönde planlar peş peşe açıklanmaya başlandı. 2017'de PESCO kuruldu, üye ülkelerin savunma alanında ortak projeler geliştirmesi ve askerî altyapı eksikliklerinin azaltılması amaçlanmaktaydı (Fiott, 2018). Sonrasında Avrupa Savunma Fonu'nun (EDF) kurulması ve güçlendirilmesi gündeme geldi. 2022 Stratejik Pusula belgesiyle kriz bölgelerine daha hızlı müdahale edilebilmesi hedeflenerek 5.000 kişilik Hızlı Konuşlanma Kapasitesi (EU RDC) öngörüldü, sonrasında bu gücün Mayıs 2025'te operasyonel olduğu ilan edildi (EEAS, 2022, 2025).

Kâğıt üzerindeki yapılar sahada otomatikman güç üretemedi. PESCO altında çok sayıda proje bulunmasına rağmen, üye devletlerin ulusal öncelikleri ve savunma sanayilerindeki teknolojik farklılıkları ortak kapasite üretimini zorlaştırmaya devam etti. 5.000 kişiye kadar personelden oluşan RDC ise aslında farklı kriz senaryolarında kullanılmak üzere tasarlanmış bir kapasiteydi. Bu kuvvet, tek başına büyük çaplı ve yüksek yoğunluklu bir konvansiyonel savaşın bütün gereksinimlerini karşılayabilecek bir güç olarak görülmemelidir. Stratejik Pusula bu kapasitenin başlangıçta kurtarma ve tahliye, istikrar operasyonlarının ilk aşaması gibi belirli senaryolarda kullanılmasını öngörmekteydi (EEAS, 2022). Üstelik bu gücün hangi siyasi uzlaşıyla kullanılacağı konusu önemini hâlâ korumaktaydı. Şimdi bile, RDC'nin kullanımı üye devletlerin oybirliğiyle alacağı siyasi karara bağlıdır (EEAS, 2025).

Siyasi, hukuki ve mali araçlar senkronize çalışmadığı sürece ortak bir kapasite oluşturmanın zorlaşacağı gerçeği, Avrupa Birliği'nin kurumsal yapısına ilişkin çok katmanlı etkileşim prensibi için de geçerlidir (Bayram, 2026). Yalnızca bütçe tahsisinde bulunmak elbette kâfi gelmeyecektir. Bu nedenle stratejik özerkliği toptan bir zafer ya da hezimet olarak değerlendirmekten ziyade, ağır ilerleyen ve yapısal engellere çarpan sancılı bir bürokratik süreç olarak görmek daha gerçekçi görünmektedir.

Tehdit Algılarındaki Ayrışma

Kurumsal yapıların oluşturulması her zaman ortak bir stratejik iradenin ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Ortak bir ordu kurulamamasının temel sebebi sadece para ya da teknoloji eksikliği değildi. Daha büyük handikap, güvenlik önceliklerinin ve tehdit algılarının birbirinden oldukça farklı olmasıydı. 27 üyenin güvenlik öncelikleri ve tehdit algıları çoğu zaman birbiriyle uyumlu olmamaktaydı. Coğrafyalar farklı, geçmişten gelen güvenlik deneyimleri ve tarihsel bellekler bambaşka şekillenmişti (Howorth, 2017). Meijer ve Brooks'un (2021) Avrupa devletlerinin tehdit algılarını karşılaştıran analizleri bu farklılıkların Avrupa'nın ortak bir stratejik yönelim geliştirmesini zorlaştırdığını somut biçimde ortaya koymaktadır.

Doğu kanadına bakacak olursak, Varşova, Vilnius ya da Tallinn için Rusya soyut bir risk değil, doğrudan varoluşsal bir tehdit olarak görülmekteydi. Rusya'nın Ukrayna'ya askerî müdahalesi ile bu durum daha da somut hâle gelmiş ve Rusya'nın Doğu Avrupa'da ne kadar büyük bir tehlike yaratabileceği ortaya çıkmıştı (Sarıçiçek ve Öztürk, 2024). Polonya ve Baltık devletleri için Avrupa Birliği'nin savunmaya ilişkin geliştireceği ortak fonlar ikinci planda kalmaktaydı. NATO'nun 5. maddesi ve ABD'nin askerî varlığı temel güvenlik teminatı olarak görülmekteydi. Doğu Avrupa ülkeleri, güvenlik mimarisinin Brüksel üzerinden güçlendirilmesinin yanında Washington ile doğrudan yürütülen güvenlik işbirliği adımlarını da önemli görmekteydi (Meijer ve Brooks, 2021). Doğu Avrupa ülkelerinin güvenlik politikalarında, NATO ve Washington ile kurulan ilişkilerin Avrupa Birliği

bünyesindeki girişimlere kıyasla çok daha belirgin biçimde baskın olduğu görülmekteydi.

Güney kanadında ise farklı bir güvenlik tablosu ortaya çıkmaktadır. Roma, Madrid ya da Atina, Rusya kaynaklı tehdidi coğrafi konumları ve bölgesel güvenlik dinamikleri nedeniyle Doğu Avrupa ülkeleriyle aynı aciliyet düzeyinde algılamamaktadır. Bu ülkelerin güvenlik gündemlerinde Akdeniz'deki istikrarsızlık, düzensiz göç, deniz güvenliği ve Kuzey Afrika'daki kırılganlıklar daha belirgin bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede, AB'nin dış sınırlarının gözetimini güçlendirmek amacıyla 2013 yılında oluşturulan EUROSUR, üye devletler ile Frontex arasında bilgi paylaşımını ve dış sınırların gözetim kapasitesini geliştirmeyi amaçlamıştır. Frontex'in Triton ve Poseidon gibi operasyonları özellikle Akdeniz ve Ege'de sınır gözetimi ve ilgili operasyonel kapasitelere katkı sağlamıştır (Bayram, 2019).

Böylece Avrupa içerisindeki güvenlik tehditlerinin coğrafyaya bağlı olarak farklılaştığı açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Öztürk ve Erkan (2023) de bölgesel güvenlik kompleksinin doğrudan güvenlik sorunları, sınır komşulukları ve bölgesel dinamiklerle şekillendiğine vurgu yapmaktadırlar. Ege veya Orta Akdeniz'de yaşanan yoğun bir düzensiz göç hareketi Güney Avrupa açısından doğrudan sınır ve iç güvenlik meselesine dönüşebilirken, aynı gelişme Doğu Avrupa ülkelerinin güvenlik gündeminde daha ikincil bir konumda kalabilmekteydi.

Paris ile Berlin arasında var olan vizyon uyuşmazlığı bu süreci karmaşıklaştırmaktaydı. Fransa bağımsız operasyon kabiliyetini ve Akdeniz-Afrika hattını öne çıkarırken, Almanya, tarihsel yükleri nedeniyle askerî güç kullanımında daha temkinli davranmakta ve NATO merkezli kolektif çerçeveye bağlı kalmayı sürdürmekteydi (Deschaux-Dutard, 2021). Almanya'nın bu tutumu, 20. yüzyılın ikinci yarısında ABD öncülüğündeki güvenlik mimarisine bağlı bir politika izlemesinin bir sonucu olarak değerlendirilirken, ABD hegemonyasındaki gerilemenin de Almanya açısından stratejik bir daralma yarattığı ileri sürülmektedir (Öztürk, 2024). Buradaki tıkanmayı salt askerî kapasiteyle ya da bütçeyle açıklamak yetersiz kalacaktır. Devletlerin güvenlik reflekslerini geçmişten gelen hafızaları ve kimlikleri de belirler. Mitzen (2006) ile Steele'in (2008) ontolojik güvenlik kuramında tartıştığı temel mesele büyük ölçüde bu zemine dayanmaktadır. Ülkeler sadece fiziki sınırlarını korumakla ilgilenmezler, benlik algılarını, alıştıkları siyasi rutinleri ve rollerini sürdürme kaygısı da güderler. Paris'in her fırsatta özerklik araması ya da Berlin'in daha çekingen davranarak eski alışkanlıklarına sarılması, bu kimlik refleksleriyle birlikte düşünülebilir. Büyük aktörlerin tehdidin adı ve bu tehdide karşı üstlenmeleri gereken roller konusunda bile anlaşamamaları, ortak bir askerî irade ya da caydırıcılık oluşturmalarını güçleştirmektedir.

Kapasite Açığı ve ABD Bağımlılığı

Güvenlik stratejilerinin oluşturulmasında karşılaşılan sorunun kaynağında siyasi irade eksikliğiyle birlikte lojistik ve teknolojik konulardaki yetersizlikler de önemli bir yer işgal etmekteydi. Soğuk Savaş sonrasında küresel ve konjonktürel gelişmeler nedeniyle pek çok Avrupa devleti savunma bütçelerinde ciddi kesintilere gitmişti. Bu süreçle birlikte ordular küçülmüş, mühimmat depoları neredeyse boşalmış, stratejik AR-GE yatırımları ertelenmeye başlanmıştı. Ukrayna sahasında patlak veren savaş, ihmal edilen bu alanların hızlı bir şekilde tahkim edilmesini gündeme getirdi. EDA verilerine göre 27 üyenin toplam savunma harcaması 2024'te yaklaşık 343 milyar avroya tırmanmıştı. Bu değerler bir yılda %19'luk bir sıçrama demekti (EDA, 2025). Rakamların artış hızı dikkat çekiciydi, ancak bu artış güvenlik ve savunma alanındaki parçalanmış yapıyı bütünüyle gidermeye yetmemekteydi. Avrupa ordularında onlarca farklı zırhlı araç ve farklı mühimmat standardı bulunmaktaydı, bunların birlikte hareket edilebilirliği ve çalışabilirliği ise nispeten zayıf kalmaktaydı (Meijer ve Brooks, 2021).

Avrupa Birliği açısından daha kritik bir sorun ise stratejik yeteneklerde kendini göstermekteydi. Uydu istihbaratı, havadan yakıt ikmali, stratejik kargo uçakları ve C4ISR altyapısında ABD hâlâ vazgeçilmez bir kapasite sağlayıcısı konumundaydı (Meijer ve Brooks, 2021). Bu bağımlılık düzeyi hiç de küçümsenecek seviyede değildi. Öztürk ve İrfanoğlu'nun (2021) ortaya koyduğu gibi, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurguladığı Avrasya stratejisinin merkezinde NATO vardı ve Washington kıtadaki askerî varlığını bütünüyle devretmeyi hiç düşünmemişti. Maddi ve finansal kaynakların artması, tek başına siyasal gücün artacağı anlamına gelmemekte, bu kaynakların siyasal ve stratejik kapasiteye dönüştürülebilmesi kurumsal kapasite ve eşgüdüm mekanizmalarını da gerektirmektedir (Snider, 1987). Her ne kadar Avrupa savunmaya ayırdığı bütçeyi artırıyor olsa bile, güvenliğinin garanti edilmesi ve koordinasyonun sağlanması bakımından hâlâ önemli sorunlar yaşamaya devam etmekteydi.

Nükleer caydırıcılık konusunda da durum farklı değildi. AB üyesi Fransa nükleer güce sahip olsa da bu cephanelikler kıta açısından büyük ölçüde tamamlayıcı bir nitelik taşımaktaydı ve AB'nin güvenliğinde Amerikan nükleer şemsiyesi hâlâ belirleyici olmaya devam etmekteydi. Hava gücü kapasitesinin güçlendirilmesi konusunda ise Almanya ve Polonya başta olmak üzere Avrupalı devletlerin bir kısmı Amerikan F-35'lerine yönelmiş durumdaydı. Nitekim Almanya 35 adet F-35A savaş uçağı tedarik etme yoluna giderken, Polonya da 32 adet F-35A sipariş etmişti (Bundeswehr, 2025; Polish Ministry of National Defence, 2020). Savunma altyapısının tahkimi bakımından bu stratejik tercihler dahi Avrupa'nın kritik muharip hava gücü alanında ABD'ye olan yapısal bağımlılığını gösteren somut örneklerden birini oluşturmaktaydı. Elbette bu tercihler tek başına Avrupa'nın ABD'ye bağımlı olduğunu kanıtlamaz. Ancak Avrupa ülkelerinin kritik hava gücü kapasitesini geliştirirken dahi ABD kaynaklı savunma teknolojilerine önemli ölçüde başvurduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç

Avrupa Birliği gerçek anlamda küresel ölçekte büyük bir pazar ve önemli bir norm merkezi olmasına rağmen, güvenlik ve savunma paradigması bakımından ortaya çıkan tablo, Birlik açısından arzulanan seviyeden oldukça uzaktır. Ortaya çıkan tablo, ekonomik büyüklük ile askerî kabiliyetler arasındaki asimetriyi açık biçimde ortaya koymaktadır. Bütçe artışları, PESCO projeleri ve yeni fonlar bu açığı kapatmaya dönük iyi niyetli adımlar olmasına rağmen, sahadaki jeopolitik gerçekler çok daha katı bir görüntü sergilemektedir.

Ukrayna Savaşı Avrupa'nın savunma kapasitesini artırma konusunda önemli bir ivme yaratmış olsa da, aynı savaş Avrupa'nın güvenlik bakımından ABD ve NATO'ya olan bağımlılığının ne kadar derin olduğunu da açık biçimde göstermiştir. Bu durum, Avrupa'nın savunma alanında hiçbir ilerleme sağlayamayacağı anlamına gelmemektedir. Ancak mevcut gelişmeler, savunma kapasitesindeki artışın tek başına stratejik özerklik anlamına gelmediğini göstermektedir.

Güvenlik ve savunma stratejisinin oluşturulmasında Avrupa Birliği'nin karşı karşıya kaldığı açmaz üç temel noktada ortaya çıkmaktadır. Bunların başında, doğu ile güney arasındaki tehdit algısı farklılığı gelmektedir. Buna ortak standartlardan yoksun savunma sanayiinin yol açtığı lojistik sorunlar eklenmektedir. Ancak daha kritik olan mesele, yüksek yoğunluklu bir çatışma esnasında ABD ve NATO tarafından sağlanan lojistik kapasitenin ikame edilmesinin güçlüğüdür. Bu şartlar altında tek başına kendi kendine yeten ve stratejik özerkliğe sahip "Avrupa Ordusu" fikrinden çok daha hayata geçirilebilir görünen seçenek, NATO içerisindeki Avrupa ayağının sorumluluk payının kademeli olarak büyütülmesidir.

Stratejik özerklik ve savunma hattının güçlendirilmesi bakımından Avrupa'nın önündeki tek engel, milyarlarca avroluk yeni teçhizat siparişi verme kapasitesine sahip olmak değildir. Asıl daha önemli ve aşılması gereken konu, o teçhizatın hangi ortak siyasi iradeyle, hangi tehdide karşı ve kimin komutası altında kullanılacağının belirlenebilmesidir. Sonuç olarak, Avrupa'nın sahip olduğu finansal varlıkların operasyonel bir güce dönüşebilmesi, büyük ölçüde siyasi irade, kurumsal eşgüdüm ve ortak bir tehdit algısının oluşturulmasına bağlıdır.

Kaynakça

Bayram, M. H. (2018). Avrupa Birliği'nin dayandığı değerlerin korunması. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, (11), 67–82. doi:10.18771/mdergi.437334

Bayram, M. H. (2019). *Avrupa Birliği'nin dış sınırlarının yönetimi: Frontex*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Bayram, M. H. (2025). *Avrupa Birliği hukuku dersleri* (8. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Bayram, M. H. (2026). Avrupa Birliği'nde temel değerlerin korunmasında çok katmanlı yaklaşım: Siyasi, yargısal ve mali araçların etkileşimi. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *15*(Özel Sayı), 73–97. doi:10.54704/akdhfd.1823548

Biscop, S. (2018). European defence: Give PESCO a chance. *Survival*, *60*(3), 161–180. doi:10.1080/00396338.2018.1470771

Bull, H. (1982). Civilian power Europe: A contradiction in terms? *Journal of Common Market Studies*, *21*(2), 149–170. doi:10.1111/j.1468-5965.1982.tb00866.x

Bundeswehr. (2025). *Kampfjets: F-35 für Deutschland*. Berlin: Bundeswehr.

Deschaux-Dutard, D. (2021). *France, Germany and NATO: An ambiguous two-step dance* (NATO Briefs Series No. 01/2021). Paris: Fondation pour la Recherche Stratégique.

Duchêne, F. (1973). The European Community and the uncertainties of interdependence. M. Kohnstamm ve W. Hager (Ed.), *A nation writ large? Foreign policy problems before the European Community* içinde (ss. 1–21). Londra: Macmillan. doi:10.1007/978-1-349-01826-0_1

European Defence Agency. (2025). *Defence data 2024–2025*. Lüksemburg: Publications Office of the European Union. doi:10.2836/3936681

European External Action Service. (2016). *Shared vision, common action: A stronger Europe: A global strategy for the European Union's foreign and security policy*. Brüksel: European Union. doi:10.2871/9875

European External Action Service. (2022). *A strategic compass for security and defence: For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security*. Brüksel: European Union.

European External Action Service. (2025). *EU rapid deployment capacity reaches full operational capability*. Brüksel: European Union.

Fiott, D. (2018). *Strategic autonomy: Towards "European sovereignty" in defence?* (EUISS Brief No. 12). Paris: European Union Institute for Security Studies. doi:10.2815/247228

Howorth, J. (2017). The European Union's security and defence policy: The quest for purpose. C. Hill, M. Smith ve S. Vanhoonacker (Ed.), *International relations*

and the European Union içinde (3. bs., ss. 341–364). Oxford: Oxford University Press.

Manners, I. (2002). Normative power Europe: A contradiction in terms? *Journal of Common Market Studies*, *40*(2), 235–258. doi:10.1111/1468-5965.00353

Meijer, H. ve Brooks, S. G. (2021). Illusions of autonomy: Why Europe cannot provide for its security if the United States pulls back. *International Security*, *45*(4), 7–43. doi:10.1162/isec_a_00405

Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma. *European Journal of International Relations*, *12*(3), 341–370. doi:10.1177/1354066106067346

Öztürk, T. (2024). Germany's strategic contraction following American hegemony in the context of offensive realism theory. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (39), 91–107. doi:10.17752/guvenlikstrtj.1491222

Öztürk, T. ve Erkan, S. (2023). The refugee crisis in the Aegean Sea: An analysis in the context of the regional security complex. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, *12*(2), 529–559. doi:10.30903/Balkan.1411762

Öztürk, T. ve İrfanoğlu, E. (2021). Amerikan dış politikasında jeopolitiğin önemi. *Akdeniz İİBF Dergisi*, *21*(1), 17–27. doi:10.25294/auiibfd.809368

Polish Ministry of National Defence. (2020). *F-35 dla Polski*. Varşova: Ministry of National Defence of the Republic of Poland.

Sarıçiçek, E. ve Öztürk, T. (2024). The annexation of Crimea and Türkiye's balancing role in the Russia-Ukraine War. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *22*(2), 238–255. doi:10.18026/cbayarsos.1425589

Snider, L. W. (1987). Identifying the elements of state power: Where do we begin? *Comparative Political Studies*, *20*(3), 314–340. doi:10.1177/0010414087020003003

Steele, B. J. (2008). *Ontological security in international relations: Self-identity and the IR state*. New York, NY: Routledge.

BÖLÜM 34

Endüstri 3.0 ve Endüstri 4.0*

İlyas Ferman[1]

* Bu çalışma, Duvar Yayınları tarafından Aralık 2022'de yayımlanan, Prof. Dr. Sinan Sönmez editörlüğündeki "Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Trendler II" adlı kitapta 583–598. sayfalar arasında yer alan "ENDÜSTRİ 3.0 ve ENDÜSTRİ 4.0" başlıklı bölümün; yazar kaynaklı yazım, ifade ve kaynakça hataları düzeltilmiş hâli olup ERRATUM kapsamında sunulmaktadır.

[1] Bilim Uzmanı İlyas FERMAN
T.C. Sağlık Bakanlığı, Yalova İl Sağlık Müdürlüğü, Merkez 7 No.lu Acil Sağlık Hizmetleri İstasyonu, ORCID: 0000-0003-4844-3508

1. Giriş

Endüstriyel devrim kavramı ilk olarak Fransız iktisatçı Auguste Blanqui tarafından ortaya atılmış olsa da kavramın literatürde yaygınlaşmasında Alman politik filozof Friedrich Engels'in önemli bir rolü olmuştur (Genç, Çakıroğlu, Özmen ve Karadirek, 2019, s. 13). Sanayi devrimi veya endüstri devrimi olarak adlandırılan bu süreç 18. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Değişim ve dönüşüm insan yaşamının süreklilik gösteren unsurlarıdır. Avcılıktan tarıma, göçebelikten yerleşik hayata ve küçük ölçekli, emek yoğun atölyelerden seri ve mekanik üretim yapan devasa fabrikalara geçiş bu dönüşümlerin somut örneklerindendir.

18. yüzyılda bilimsel gelişmeler ile üretim faaliyetlerinin yakınlaşması yeni bir dönemin önünü açmış; insan emeğinin yanında buhar enerjisiyle çalışan makineler giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Bilim insanları, mucitler ve girişimciler üretim teknikleri ile yöntemlerini geliştirerek özellikle 18. yüzyıl sonrasındaki sosyoekonomik dönüşümlere önemli katkı sağlamışlardır. Literatürde bu tarihsel süreç genel olarak birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sanayi devrimleri olmak üzere dört dönemde ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, üçüncü ve dördüncü endüstriyel devrim olarak nitelendirilen Endüstri 3.0 ve Endüstri 4.0 kavramlarının içeriğini ve tarihsel gelişimini açıklamak; bu kavramlarla yeni karşılaşan araştırmacı ve okuyuculara konuya ilişkin temel bilgileri açık ve sistematik bir biçimde sunmaktır.

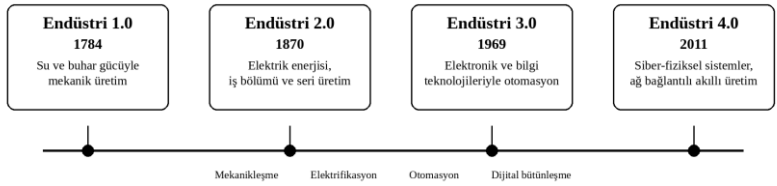
2. Endüstriyel Devrimin Tanımı ve Etapları

Sanayi veya endüstri; doğada bulunan hammaddelerin işlenerek insan ihtiyaçlarını karşılayacak ürün ve hizmetlere dönüştürülmesinde kullanılan bilgi, araç-gereç, teknik ve yöntemlerin bütününü ifade eder. Devrim ise belirli bir alanda hızlı, köklü ve kapsamlı değişimi anlatan bir kavramdır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2022). Bu bağlamda endüstriyel devrim, üretim süreçlerinde teknoloji ve makinelerin rolünün belirgin biçimde arttığı, toplumsal ve ekonomik yapılarda köklü dönüşümlere yol açan dönem olarak değerlendirilebilir (Genç vd., 2019, s. 14).

Endüstriyel devrimin birinci etabında buhar enerjisinden yararlanan mekanik üretim tesisleri kurulmuş ve insan gücünün yerini giderek makineler almaya başlamıştır. İkinci etapta elektrik enerjisi, iş bölümü ve seri üretim teknikleri öne çıkmıştır. Üçüncü etapta bilgisayarların, elektronik sistemlerin ve internet bağlantılarının üretimde kullanılmaya başlanmasıyla otomasyon artmış; enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kavramları önem kazanmıştır. Dördüncü etapta ise yapay zekâ, siber-fiziksel sistemler, robotik teknolojiler ve birbirleriyle internet üzerinden sürekli veri alışverişi yapan üretim araçları ön plana çıkmıştır.

Endüstri 3.0 ve sonrasındaki dönüşümü daha iyi anlayabilmek için üretim süreçlerinin tarihsel değişimi Şekil 1'de özetlenmiştir. Görüldüğü üzere her dönem, önceki dönemde ortaya çıkan teknolojik ve örgütsel birikimin üzerine inşa edilmiştir.

Şekil 1. Endüstri 1.0'dan Endüstri 4.0'a

Kaynak: Genç (2018, s. 237) ve Kagermann vd. (2013) temel alınarak yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir.

3. Endüstri 3.0 (3. Sanayi Devrimi)

Endüstriyel dönüşümün ilk büyük adımları İngiltere'de atılmış, sonraki dönemlerde başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere birçok ülke bu sürece dâhil olmuştur. Endüstri 3.0 olarak adlandırılan üçüncü sanayi devrimi, genel olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından yüzyılın sonlarına uzanan dijitalleşme ve otomasyon dönemini ifade etmektedir. Bu dönüşümü tek bir ülkeye atfetmek doğru değildir; iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler ülkeler arasındaki bilgi akışını hızlandırarak dönüşümün küresel nitelik kazanmasına katkı sağlamıştır. Genç vd. (2019, s. 154) bu gelişimde iletişim alanındaki teknolojik ilerlemelerin belirleyici olduğunu vurgulamaktadır.

Bilgiye erişim olanaklarının genişlemesi, bilginin daha uzak bölgelere hızlı biçimde ulaştırılmasını ve eş zamanlı paylaşımını mümkün kılmıştır. İnternet, kişisel bilgisayarlar, yarı iletken teknolojileri ve ana bilgisayarlar bu dönemin öne çıkan unsurları olduğu için üçüncü sanayi devrimi literatürde "dijital devrim" veya "bilgisayar devrimi" olarak da adlandırılmaktadır (aktaran Kahraman, 2017, s. 56). Bu dönemde internet, bilgisayar ve elektronik teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla sanayi toplumu kavramının yanında bilgi toplumu anlayışı da önem kazanmış; sosyal medya, yeni iletişim uygulamaları, teknolojiyle uyumlu yönetim yaklaşımları ve yeni ticaret biçimleri ortaya çıkmıştır.

Endüstri 3.0'ın gelişimini oluşturan bazı yapı taşları kronolojik olarak incelendiğinde teknolojik yeniliklerin birbirini beslediği görülmektedir. Fleming'in 1904'te geliştirdiği diyot ve De Forest'ın 1906'da geliştirdiği triyot çalışmaları elektronik haberleşmenin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmalar radyo, telsiz ve telefon gibi iletişim araçlarının geliştirilmesine katkı sağlamış ve endüstriyel gelişimi hızlandırmıştır (Kahraman, 2017, s. 59).

1946 yılında yaklaşık 30 ton ağırlığındaki ENIAC, ilk genel amaçlı elektronik dijital bilgisayar örneklerinden biri olarak kamuoyuna tanıtılmıştır (Bolat, 2019, s. 13). 1947'de transistörün geliştirilmesi, elektronik cihazların daha küçük ve verimli hâle gelmesinin önünü açmıştır. Sonraki yıllarda yarı iletken teknolojilerindeki ilerlemeler bilgisayarların boyutlarını küçültmüş ve ticari kullanımını yaygınlaştırmıştır (Kahraman, 2017, s. 59). 1970'ler ve 1980'lerde kişisel

bilgisayarların yaygınlaşmasıyla birlikte bilgisayarlar daha küçük, daha hafif ve daha ulaşılabilir hâle gelerek günlük yaşamın ve iş hayatının önemli araçlarından biri olmuştur (Bolat, 2019, s. 13).

Bir diğer önemli yapı taşı endüstriyel robotlardır. George C. Devol tarafından geliştirilen Unimate adlı robotun ilk örnekleri 1961 yılında General Motors'un üretim hattında kullanılmaya başlanmıştır. Aynı dönemde Programlanabilir Mantıksal Denetleyiciler (Programmable Logic Controller - PLC) üretim süreçlerinde kullanılmaya başlanmış ve endüstriyel robotların kontrolü ile otomasyonunun geliştirilmesine katkı sağlamıştır (Bilgin, 2018, ss. 46-47).

İnternet teknolojisi de üçüncü sanayi devriminin temel yapı taşlarından biridir. Bilgisayar ağları üzerine 1960'larda yürütülen araştırmaların ardından ARPANET'in ilk düğümü 1969'da UCLA'da kurulmuş ve aynı yıl ilk ana bilgisayarlar arası mesaj iletilmiştir (Leiner vd., 1997). World Wide Web ise Tim Berners-Lee tarafından 1989'da CERN'de geliştirilmiş; ilk web sunucusu ve tarayıcı 1990 yılı sonunda çalışır hâle gelmiştir (CERN, t.y.). Bu gelişmeler internetin akademik ve teknik çevrelerden çıkarak küresel ölçekte yaygınlaşmasına zemin hazırlamış, ticaret ve iletişim biçimlerinde köklü değişimler yaratmıştır.

Bu dönemde kıt kaynakların etkin kullanımını hedefleyen Tam Zamanında Üretim (Just in Time - JIT) yaklaşımı da önem kazanmıştır. Toyota'nın üretim sistemi içinde geliştirilen bu yaklaşımın temelinde kaynakların, stokların ve üretim akışının mümkün olan en düşük israf ve maliyet düzeyiyle yönetilmesi düşüncesi bulunmaktadır (Bolat, 2019, s. 19). Endüstri 3.0'ın teknolojik ve yönetsel yapı taşları üretim kapasitesini artırırken kaynakların sınırlılığı ve çevresel etkiler konusundaki tartışmaları da güçlendirmiştir.

Bu tartışmalar, tükenme riski bulunan fosil enerji kaynaklarının yerine sürdürülebilir ve yenilenebilir kaynaklara yönelme gerekliliğini öne çıkarmıştır. Genç vd. (2019, s. 153) aracılığıyla aktarılan Jeremy Rifkin yaklaşımında, üçüncü sanayi devrimi yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneliş ve fosil yakıtlardan uzaklaşma eğilimiyle ilişkilendirilmektedir. Burada sözü edilen Rifkin yaklaşımı, Endüstri 3.0'ın elektronik, bilgisayar ve otomasyona dayalı teknik sınıflandırmasıyla birebir aynı değildir; enerji ve iletişim altyapılarındaki dönüşümü daha geniş bir sosyoekonomik çerçevede ele almaktadır. Bu çerçevede verimlilik, sürdürülebilir kaynak kullanımı, elektrikli araçlar, yeşil ekonomi ve internet tabanlı uygulamalar giderek daha fazla önem kazanmıştır.

Enerjinin kamu ve özel sektör tarafından yüksek fayda ve düşük maliyet anlayışıyla yönetilmesi ekonomik ilerlemenin önemli unsurlarından biridir. Endüstri 3.0 bu nedenle yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda ekonomik bir dönüşüm olarak da değerlendirilebilir. Yüksekbilgili ve Çevik'in (2018, s. 424) aktardığı Rifkin yaklaşımında, enerji kaynaklarındaki dönüşüm ile yeni iletişim teknolojilerinin birlikte gelişmesi üçüncü sanayi devriminin temel özelliklerinden biri olarak ele alınmaktadır.

Enerji kaynakları farklı ölçütlere göre sınıflandırılabilir. Yaygın sınıflandırmalardan biri kaynakları "birincil ve ikincil" ile "yenilenebilir ve yenilenemez" olmak üzere ayırmaktadır. Odun, kömür, petrol, doğal gaz, jeotermal enerji, linyit, hidrolik enerji ile hayvansal ve bitkisel atıklar birincil enerji kaynaklarına; elektrik enerjisi gibi birincil kaynaklardan dönüştürülerek elde edilen enerji türleri ise ikincil enerji kaynaklarına örnek verilebilir (Bahar, 2005, ss. 35-36). Kömür, petrol ve doğal gaz gibi kaynaklar yenilenemez; güneş, rüzgâr, dalga, hidrolik, biyokütle ve jeotermal enerji ise yenilenebilir kaynaklar arasında değerlendirilmektedir (Karagöl ve Kavaz, 2017, s. 8).

Üçüncü sanayi devrimiyle birlikte yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması daha fazla önem kazanmıştır. Fosil yakıt rezervlerinin sınırlı olması, enerji arz güvenliği ve çevresel etkiler yenilenebilir enerji kaynaklarına duyulan ihtiyacı artırmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının çevresel etkilerinin genel olarak fosil yakıtlardan daha düşük olması, bu kaynakları sürdürülebilir ve sağlıklı bir yaşam açısından önemli hâle getirmektedir.

Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency [IEA], 2021) verileri, 2020-2021 döneminde yenilenebilir enerji üretiminde küresel ölçekte artış eğiliminin sürdüğünü göstermektedir. Özellikle fosil enerji kaynakları bakımından dışa bağımlı ülkelerde yenilenebilir enerji yatırımları enerji arz güvenliği, maliyetlerin azaltılması ve sürdürülebilirlik açısından stratejik önem taşımaktadır. Bu nedenle birçok ülkede yenilenebilir enerji teknolojilerine yönelik kamu destekleri ve yatırımlar artmış; teknolojik gelişmeler de proje maliyetlerinin düşmesine katkı sağlamıştır (Karagöl ve Kavaz, 2017, s. 12).

Türkiye açısından bakıldığında, 2008-2018 döneminde yenilenebilir enerji üretiminin payı %19,58'den %32,08'e yükselmiştir. Bu değişim 12,50 yüzde puanlık artışa karşılık gelmektedir. Aynı dönemde yenilenemez enerji kaynaklarının payı %82,06'dan %67,60'a gerileyerek 14,46 yüzde puan azalmıştır (Karabağ, Çobanoğlu Kayıkcı ve Öngen, 2021, s. 232). Söz konusu değerlerin yüzde puan olarak ifade edilmesi, oranlardaki değişimin daha doğru yorumlanmasını sağlamaktadır. Karabağ vd. (2021, s. 232) 2008 yılına ilişkin bu oranları kaynak metinde bu biçimde raporlamaktadır; toplamın %100'ü aşması nedeniyle değerler bu çalışmada kaynakta sunulduğu şekliyle korunmuş, birbirini tamamlayan kategoriler olarak yorumlanmamıştır.

Yenilenemez enerji kaynakları kullanıldıkça tükenen kaynaklardır. Çetin, Turan ve Bayrakdar (2019, s. 953) dönemin verilerine dayanarak kömür, petrol ve doğal gaz rezervlerinin sınırlılığına dikkat çekmektedir. Bu durum, yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması ve enerji verimliliğinin geliştirilmesi yönündeki politikaların önemini güçlendirmektedir. Küresel krizler, salgınlar ve jeopolitik gelişmeler enerji piyasalarında dalgalanmalara yol açabilse de teknolojik ilerlemeler yenilenebilir enerjinin toplam enerji sistemi içindeki payının yükselmesi yönündeki beklentileri desteklemektedir.

4. Endüstri 4.0 (4. Sanayi Devrimi)

Endüstri 4.0 kavramı 2011 yılında Hannover Fuarı'nda daha geniş kamuoyuna tanıtılmış ve Almanya'nın yüksek teknoloji stratejisi içinde geleceğe yönelik bir sanayi projesi olarak geliştirilmiştir. Endüstri 4.0 Çalışma Grubu 2012'de geçici önerilerini, 2013'te ise uygulamaya yönelik nihai raporunu yayımlamıştır (Kagermann, Wahlster ve Helbig, 2013). Böylece Endüstri 4.0 kavramı, üretimin dijitalleşmesi ve ağ bağlantılı akıllı sistemler çerçevesinde kuramsal ve uygulamalı bir zemine kavuşmuştur.

Endüstri 4.0'ın öne çıkardığı yenilikler arasında akıllı ürünler, akıllı fabrikalar ve depolama sistemleri, yeni iş modelleri, iş-yaşam dengesi, tüketici taleplerine daha hızlı yanıt verebilme, kaynaklar ile makineler arasında ağ tabanlı etkileşim, eş zamanlı mühendislik ve sorunlara hızlı çözümler geliştiren akıllı yazılımlar bulunmaktadır (Demirkol ve Özcan, 2018, ss. 278-279).

Literatürde Endüstri 4.0; üretimde kullanılan makinelerin, sensörlerin ve bilgisayarların birbirleriyle veri alışverişinde bulunabildiği, süreçlerin senkronize ve koordineli biçimde yürütüldüğü ve insan müdahalesinin azaldığı akıllı üretim sistemi olarak ele alınmaktadır (Demirkol ve Özcan, 2018, s. 278). Üretim hattındaki enstrümanların gerçek zamanlı iletişim kurması, veriye hızlı erişim ve karar süreçlerinin dijitalleşmesi yoluyla katma değerin artırılması hedeflenmektedir. Genç vd. (2019, s. 198) bu dönüşümde doğa dostu enerji kullanımı, hız, düşük maliyet, verimlilik, düşük enerji tüketimi, sürdürülebilirlik ve yüksek güvenilirliği öne çıkan hedefler arasında değerlendirmektedir.

Küresel pazarda rekabet üstünlüğü sağlamak, düşük nitelikli iş gücüne bağımlılığı azaltmak, esnek üretim yapabilmek ve düşük maliyetle yüksek kaliteye ulaşmak Endüstri 4.0'ın gelişimini hızlandıran unsurlar arasındadır (Pamuk ve Soysal, 2018, s. 5).

4.1. Endüstri 4.0'ın Yapı Taşları ve Güçlü/Zayıf Yönleri

Üretim hattındaki makinelerin birbirleriyle anlık veri paylaşması, özerk çalışması ve çevresindeki sistemlerle iletişim kurması geçmişte soyut bir hedef olarak görülürken günümüzde çeşitli sektörlerde somut uygulamalara dönüşmüştür. Bu dönüşümün temel hedefleri arasında yüksek hız, kalite, güvenilirlik, düşük maliyet, verimlilik ve sürdürülebilirlik yer almaktadır.

Endüstri 3.0 ile Endüstri 4.0 arasında kesin ve tek bir sınır çizmek her zaman mümkün değildir. Bununla birlikte Endüstri 4.0'ı önceki dönemlerden ayıran başlıca teknolojiler; otonom robotlar, yapay zekâ, büyük veri, bulut bilişim, akıllı ürünler, akıllı fabrikalar ve depolar, üç boyutlu yazıcılar, yatay ve dikey entegrasyon, artırılmış gerçeklik, nesnelerin interneti, siber-fiziksel sistemler, radyo frekansı ile tanımlama (RFID) ve simülasyon teknolojileridir. Bu teknolojilerin üretim hattına entegre edilmesi, hata oranının azaltılması, üretim hızının artırılması ve maliyetlerin düşürülmesi açısından önemli fırsatlar sunmaktadır.

Nesnelerin İnterneti: Fiziksel nesnelerden elde edilen verilerin ağ bağlantıları üzerinden başka cihaz ve sistemlere aktarılması ve bu nesnelerin birbirleriyle iletişim kurabilmesidir.

Büyük Veri (Big Data): Üretim, pazarlama, dağıtım ve benzeri çok sayıda kaynaktan gelen büyük hacimli veri kümelerinin işlenmesi, birleştirilmesi ve analiz edilmesidir.

Otonom Robotlar: Kendi başına veya diğer üretim unsurlarıyla koordineli biçimde çalışabilen, çevresinden veri toplayabilen ve belirli görevleri insan müdahalesi olmadan gerçekleştirebilen robotik sistemlerdir.

Simülasyon: Üretim başlamadan önce süreçlerin, kaynakların ve olası senaryoların yazılım ortamında modellenmesi, sınanması ve izlenmesidir.

Yatay ve Dikey Sistem Entegrasyonu: İşletme içindeki üretim, planlama, tedarik ve yönetim süreçleri ile işletmeler arası tedarik, dağıtım ve müşteri ilişkilerinin dijital sistemler üzerinden bütünleşik biçimde yönetilmesidir.

Siber Güvenlik: Dijital sistemleri, verileri ve ağ bağlantılarını yetkisiz erişim, saldırı, veri kaybı ve diğer güvenlik tehditlerine karşı korumaya yönelik yöntem ve teknolojilerin bütünüdür.

Eklemeli Üretim (Katmanlı Üretim): Ürünün üç boyutlu baskı teknolojileri kullanılarak ince katmanların üst üste eklenmesi yoluyla üretilmesidir. Bu yöntem, bazı ürünlerde hızlı prototipleme ve esnek üretim olanağı sağlayabilmektedir.

Artırılmış Gerçeklik (Augmented Reality - AR): Gerçek ortamın dijital veriler, görüntüler ve yönlendirmelerle zenginleştirilmesini sağlayan teknolojidir. Üretim ve bakım süreçlerinde operatörlere gerçek zamanlı bilgi sunulması, uzaktan destek ve süreç takibi gibi alanlarda kullanılabilir (Öcal ve Altıntaş, 2018, s. 2075).

Yapay Zekâ: Algılama, öğrenme, örüntü tanıma, tahmin ve karar verme gibi insan bilişine benzer işlevleri belirli görevler kapsamında yerine getirebilen bilgisayar tabanlı sistemlerdir (Kahraman, 2017, s. 79).

Akıllı Fabrikalar: Üretim hattındaki makinelerin, sensörlerin ve bilgi sistemlerinin birbirleriyle iletişim kurabildiği; nesnelerin interneti, veri analitiği ve otomasyon sistemlerinden yararlanan bütünleşik üretim yapılarıdır (Bolat, 2019, s. 44).

Endüstri 4.0 ve yapı taşları iş ve yaşam biçimlerinde önemli değişiklikler yaratma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte üretimde otomasyonun yaygınlaşması, bazı işlerin dönüşmesi veya ortadan kalkması, siber güvenlik riskleri, kişisel verilerin korunması, dijital eşitsizlik ve eğitim sistemlerinin yeni beceri gereksinimlerine uyumu gibi sorunları da gündeme getirmektedir. Endüstri 4.0'ın güçlü ve zayıf yönleri Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Endüstri 4.0'ın Güçlü ve Zayıf Yönleri
Kaynak: Genç vd. (2019, ss. 213-216) temel alınarak düzenlenmiştir.

Güçlü yönleri	Zayıf yönleri
Sistemlerin anlık olarak izlenebilmesi	Kontrolün giderek otomatik sistemlere devredilmesi
Yüksek verimlilik	Bazı mesleklerde iş kaybı veya dönüşüm riski
Esnek üretim	Sosyal ve ekonomik yapıların dönüşmesi
Düşük maliyet hedefi	Siber güvenlik sorunları
Üretim verilerinin kayıt ve analiz edilebilmesi	İnsan emeğinin rolüne ilişkin yeni tartışmalar
Yeni iş modellerinin ortaya çıkması	Özel yaşam ve kişisel verilerin korunmasına ilişkin riskler
Zaman ve mekândan daha bağımsız üretim olanakları	İnsan ilişkilerinin ve çalışma biçimlerinin yeniden düzenlenme ihtiyacı
Kaynak verimliliği ve sürdürülebilirlik potansiyeli	Dijital eşitsizlik ve eğitim sistemlerinin yeterliliğine ilişkin endişeler

5. Sonuç ve Öneriler

18. yüzyılda buhar gücünün üretimde yaygınlaşmasıyla başlayan birinci sanayi devrimi, elektrik ve petrol temelli seri üretimin gelişmesiyle ikinci sanayi devrimine evrilmiştir. Elektronik, bilgisayar, otomasyon ve bilgi teknolojilerinin üretime dâhil olması üçüncü sanayi devrimini hızlandırmış; dijital ağlar, yapay zekâ, veri analitiği ve siber-fiziksel sistemlerin bütünleşmesi ise dördüncü sanayi devriminin temelini oluşturmuştur.

Endüstriyel gelişmeler insan yaşamını kolaylaştırmış, üretim kapasitesini artırmış ve ekonomik faaliyetleri dönüştürmüştür. Ancak her teknolojik dönüşüm yeni fırsatların yanında yeni sorunları da beraberinde getirmektedir. Günümüzde nüfus artışı, çeşitlenen tüketici ihtiyaçları, enerji arz güvenliği, çevresel sürdürülebilirlik ve küresel rekabet gibi unsurlar sanayi politikalarının yönünü belirlemektedir. Bu nedenle Endüstri 4.0 yalnızca teknolojik bir yenilenme olarak değil; işletmelerin,

çalışanların, eğitim sistemlerinin ve kamu politikalarının birlikte uyum sağlamasını gerektiren kapsamlı bir dönüşüm olarak ele alınmalıdır.

Gelişen teknoloji ve hızlanan bilgi akışı Endüstri 3.0 ile bilgi toplumuna geçişi güçlendirmiş; üretim, iletişim, sosyal yaşam ve kültürel yapılarda önemli değişikliklere neden olmuştur. Bununla birlikte çevre kirliliği, fosil enerji kaynaklarının sınırlılığı, enerji bağımlılığı, iş gücü dönüşümü ve otomasyon kaynaklı işsizlik endişeleri güncelliğini korumaktadır. Orhan ve Savuk (2014, s. 22), teknolojik gelişmelerin kısa dönemde bazı istihdam kayıplarına yol açabilmesine karşın uzun dönemde yeni ürünler, yeni sektörler ve maliyet avantajları yoluyla ekonomik gelişmeye katkı sağlayabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle işsizlik olgusunun yalnızca teknolojiyle açıklanması yeterli değildir; ekonomik, sosyal ve kurumsal faktörler de dikkate alınmalıdır.

Yenilenemez enerji kaynakları yerine sürdürülebilir ve çevre dostu yenilenebilir kaynakların daha fazla kullanılmaya başlanması üçüncü ve dördüncü sanayi devrimlerinin önemli dönüşüm alanlarından biridir. Günümüzde fosil yakıtlar enerji sisteminde hâlen önemli bir paya sahip olmakla birlikte, yenilenebilir enerji yatırımları, uluslararası anlaşmalar, teknolojik gelişmeler ve kamu politikaları enerji dönüşümünü hızlandırmaktadır.

Endüstri 4.0 ekonomik açıdan da önemli fırsatlar barındırmaktadır. Öcal ve Altıntaş'ın (2018, s. 2073) aktardığı bir çalışmaya göre Endüstri 4.0 uygulamalarının Almanya ekonomisinde önemli maliyet tasarrufları yaratabileceği öngörülmüştür. Kılıç ve Alkan (2018, s. 44) ise Türkiye'nin Ar-Ge harcamalarının gelişmiş ekonomilere kıyasla düşük düzeyde kaldığını ve Endüstri 4.0 uygulamalarının sınırlı sayıda sektörde yoğunlaştığını belirtmektedir. Bu bulgular, dijital dönüşümün yalnızca teknoloji yatırımıyla değil, Ar-Ge kapasitesi, insan kaynağı ve kurumsal koordinasyonla birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Sanayi 3.0 ve 4.0 bağlamında aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Eğitim sistemi ve müfredatlar, dijitalleşme ve endüstriyel dönüşümün gerektirdiği bilgi ve becerilere uyarlanmalıdır.
- Endüstri 4.0 konusunda çalışanlara, yöneticilere ve kurumlara yönelik farkındalık ve uygulama eğitimleri yaygınlaştırılmalıdır.
- Kamu-sanayi-üniversite iş birliği güçlendirilerek teknoloji transferi ve ortak Ar-Ge projeleri desteklenmelidir.
- Ar-Ge yatırımları, yenilik kapasitesi ve yüksek katma değerli üretim sürekli olarak artırılmalıdır.
- Küresel rekabette sürdürülebilir bir konum elde edebilmek için Endüstri 4.0, insan kaynağı, çevresel sürdürülebilirlik ve siber güvenlik boyutlarıyla birlikte stratejik bir dönüşüm alanı olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Bahar, O. (2005). Türkiye'de enerji sektörü üzerine bir değerlendirme. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14, 35-59.

Bilgin, O. (2018). Dördüncü sanayi devrimi ve Türkiye ekonomisi: Ulusal yenilik sistemi çerçevesinde bir inceleme (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Bolat, S. (2019). Dördüncü sanayi devriminin lojistik sektörüne etkileri: Antalya bölgesinde lojistik faaliyette bulunan işletmelerde bir araştırma (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

CERN. (t.y.). The birth of the Web. https://home.cern/science/computing/the-birth-of-the-web/

Çetin, S., Turan, E., & Bayrakdar, E. (2019). Türkiye'nin güneş enerjisi politikaları. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi, 54(2), 949-968. https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.19.04.1118

Demirkol, İ., & Özcan, S. (2018). Endüstri 4.0 ve çağrı merkezi hizmetlerini etkileyen faktörler üzerine bir araştırma. İşletme Bilimi Dergisi, 6(3), 273-294. https://doi.org/10.22139/jobs.476554

Genç, K. Y., Çakıroğlu, M., Özmen, C., & Karadirek, G. (2019). Sanayi devrimleri. Ankara: Gece Akademi.

Genç, S. (2018). Sanayi 4.0 yolunda Türkiye. Sosyoekonomi, 26(36), 235-243. https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2018.02.14

International Energy Agency. (2021). Global Energy Review 2021. Paris: IEA. https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021

Kagermann, H., Wahlster, W., & Helbig, J. (2013). Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0: Final report of the Industrie 4.0 Working Group. Berlin: acatech – National Academy of Science and Engineering.

Kahraman, F. (2017). Çalışma ilişkileri bakımından dördüncü sanayi devrimi ve Sivas ilinde farkındalık üzerine alan araştırması (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Karabağ, N., Çobanoğlu Kayıkcı, C. B., & Öngen, A. (2021). %100 yenilenebilir enerjiye geçiş yolunda dünya ve Türkiye. Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 21, 230-240. https://doi.org/10.31590/ejosat.780856

Karagöl, E. T., & Kavaz, İ. (2017). Dünyada ve Türkiye'de yenilenebilir enerji (Analiz No. 197). Ankara: SETA.

Kılıç, S., & Alkan, R. M. (2018). Dördüncü sanayi devrimi Endüstri 4.0: Dünya ve Türkiye değerlendirmeleri. Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 2(3), 29-49.

Leiner, B. M., Cerf, V. G., Clark, D. D., Kahn, R. E., Kleinrock, L., Lynch, D. C., Postel, J., Roberts, L. G., & Wolff, S. (1997). A brief history of the Internet. Internet Society. https://www.internetsociety.org/internet/history-internet/brief-history-internet/

Öcal, F. M., & Altıntaş, K. (2018). Dördüncü sanayi devriminin emek piyasaları üzerindeki olası etkilerinin incelenmesi ve çözüm önerileri. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 8(15), 2066-2092.

Orhan, S., & Savuk, F. (2014). Emek-teknoloji-işsizlik ilişkisi. Çalışma Dünyası Dergisi, 2(2), 9-24.

Pamuk, N. S., & Soysal, M. (2018). Yeni sanayi devrimi Endüstri 4.0 üzerine bir inceleme. Verimlilik Dergisi, 1, 41-66.

Türk Dil Kurumu. (2022). Güncel Türkçe Sözlük. Erişim tarihi: 6 Kasım 2022, https://sozluk.gov.tr/

Yüksekbilgili, Z., & Çevik, G. Z. (2018). Endüstri 4.0 bağlamında Türkiye'nin yerine ilişkin güncel ve gelecek eksenli bir analiz. Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(2), 422-436. https://doi.org/10.29106/fesa.412009

BÖLÜM 35

Türk Atasözlerinde Arketipsel İkna

Yelda Özlem Kölgelier[1]

[1] Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, ORCID: 0000-0002-5927-1636

1. GİRİŞ

Atasözleri, kolektif deneyimi kısa ve kalıplaşmış ifadelerle aktarmanın yanı sıra, davranışları belirli değerler ve toplumsal normlar çerçevesinde değerlendiren kültürel metinlerdir (Kölgelier, 2019, ss. 265–270; Kölgelier, 2022, s. 358). Paremioloji, pragmatik ve sosyodilbilim alanındaki çalışmalar, atasözlerinin kültürel değerleri aktarmakla sınırlı kalmadığını; söylem içinde görüşleri gerekçelendirmek, değerlendirmeleri desteklemek ve toplumsal ilişkileri düzenlemek için de kullanıldığını göstermektedir (Mieder, 2004; Bobuafor, 2021; Lomotey & Csajbok-Twerefou, 2021). Türkçe atasözleri üzerine yapılan araştırmalar da bu sözlerin kültürel aktarım, iletişim ve normatif anlamlarla ilişkisini ortaya koymaktadır (Günday, 2021; Kurudayıoğlu & Temur, 2021; Şahan, 2020; Avcı, 2024). Bununla birlikte bir atasözünün hangi davranışı önerdiğini belirlemek, bu önerinin nasıl gerekçelendirildiğini açıklamak için tek başına yeterli değildir. Örneğin, "Bin bilsen de bir bilene danış" sözü danışmayı öğütler; ancak bu öğüdün Bilge/Rehber örüntüsü, bilgi ve deneyim vurgusu ve bilgelik değeriyle nasıl ilişkilendiği, atasözünün anlamını daha kapsamlı biçimde çözümlemeyi gerektirir. Bu gereklilik, araştırmayı üç literatür hattının kesişimine taşımaktadır. Paremioloji ve pragmatik çalışmaları atasözlerinin söylemsel ve kültürel işlevlerini açıklarken, ikna ve sosyal etki araştırmaları davranışların hangi gerekçelerle desteklendiğine ve sosyal normların kararlarla nasıl ilişkilendiğine odaklanmaktadır (Cialdini & Goldstein, 2004). Ceylan'ın (2021) Türk atasözlerinde ikna kaynaklarını, yöntemlerini ve zamanlamasını ele alan çalışması bu açıdan doğrudan bir karşılaştırma zemini sunmaktadır. Öte yandan arketipsel araştırmalar sembolik örüntülerin anlam üretimindeki rolünü incelerken, arketiplerin kültürel metinlerde değişmez ve evrensel anlamlar taşıdığı varsayımına ilişkin tartışmalar da sürmektedir (Jung, 1969; Merchant, 2009; Jones, 2023). Arketiplerin ikna ile ilişkisi iletişim ve reklam alanındaki çalışmalarda da ele alınmıştır (Mark & Pearson, 2001; Savaş & Karadoğan Doruk, 2018). Bu literatürler araştırma probleminin farklı yönlerini açıklamakla birlikte, sembolik örüntüleri, ikna gerekçelerini, kültürel değerleri ve davranış yönlendirmelerini aynı atasözü üzerinden birlikte incelemeye yönelik bir analitik sentez için alan bırakmaktadır. Bu çalışma, söz konusu boyutların daha önce hiç araştırılmadığını ileri sürmek yerine, aralarındaki ilişkinin aynı analiz birimi üzerinden sistematik biçimde incelenmesine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilen Arketipsel İkna Modeli ve Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi, bir atasözünde hangi sembolik örüntünün öne çıktığını, davranışın hangi metinsel gerekçelerle önerildiğini veya sınırlandırıldığını ve bu gerekçelerin hangi kültürel değerlerle ilişkilendiğini birlikte değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Model, Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü* adlı eserinden elde edilen 2.648 atasözü kaydına uygulanmıştır. Araştırmanın temel sorusu, Türk atasözlerinde Jungcu ve Post-Jungcu arketipsel örüntülerin kültürel değerler ve normatif davranış yönlendirmeleriyle hangi ikna mekanizmaları üzerinden ilişkilendirildiğidir.

Modelin temel katkısı, atasözlerinin kültürel ve söylemsel işlevlerini ikna gerekçeleriyle ilişkilendirmesi; arketipleri evrensel ve değişmez anlamlar olarak değil, kültürel bağlam içinde yorumlanan sembolik örüntüler olarak ele alması ve bu unsurları kültürel değerler ile davranış yönlendirmeleriyle aynı çözümleme çerçevesinde buluşturmasıdır. Bununla birlikte bu ilişkiler, birbirini zorunlu olarak doğuran nedensel aşamalar şeklinde yorumlanmamaktadır. Arketipler, davranışların psikolojik nedenlerinin veya kolektif psişenin doğrudan kanıtı değil, metinsel sembolizmi çözümlemeye yarayan analitik kategorilerdir. Benzer şekilde ikna, gerçek tutum ya da davranış değişimiyle değil, metinde bir davranışın hangi gerekçelerle savunulduğu veya sınırlandırıldığıyla ilgilidir. Dolayısıyla çalışma, atasözlerinin metinsel yapısına ilişkin betimleyici ve yorumlayıcı bulgular sunmakta; bu sözlerin gerçek alımlama üzerindeki etkisini, nedensel davranış değişimini veya Jungcu kuramın evrenselliğini sınamayı amaçlamamaktadır.

2. LİTERATÜR VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmanın kuramsal çerçevesi dört tamamlayıcı düzeye dayanmaktadır: Jungcu ve Post-Jungcu arketipsel yaklaşım sembolik örüntüleri; atasözlerinin kültürel ve normatif işlevlerine ilişkin literatür metinsel bağlamı; ikna yaklaşımı davranışın gerekçelendirilmesini; kültürel değer ve sosyal norm literatürü ise normatif dayanağı açıklamaktadır. Bu düzeyler, birbirinin yerine geçen kavramlar olarak değil, aynı atasözünün farklı analitik boyutları olarak ele alınmaktadır. Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi bu ilişkileri karşılaştırmalı biçimde incelemek için kullanılmaktadır.

2.1. Atasözlerinin Kültürel ve Normatif İşlevi

Atasözleri, kolektif deneyimin dilsel olarak yoğunlaştırılmış biçimleri olarak kültürel belleği taşıyan ve toplumsal davranış ölçütlerini görünür kılan normatif söylemlerdir. Çünkü atasözleri aracılığıyla tarihsel deneyimler, gündelik gözlemler, ahlaki değerlendirmeler ve davranış beklentileri, kısa ve kalıplaşmış ifadelere dönüşmekte; bireysel davranışlar uygun, yararlı, değerli veya sakıncalı olarak konumlandırılmaktadır (Kurudayıoğlu & Temur, 2021; Avcı, 2021). Böylece atasözleri davranışların ödül, itibar, kabul ve güven gibi olumlu ya da kayıp, dışlanma, başarısızlık ve güvensizlik gibi olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilmesiyle belirginleşmekte; toplumsal ve ahlaki anlamını ifade etmektedir (Kölgelier, 2019, pp. 269–270; Kölgelier, 2022, p. 358; Mamatoğlu et al., 2016, p. 60). Bu bağlamda atasözlerini, yalnızca kültürel değerleri yansıtan söz öbekleri olarak değil, davranışların toplumsal anlamını ve kabul edilebilirlik sınırlarını kuran metinler olarak da değerlendirmek gerekmektedir. Öte yandan araştırma kapsamında kültürel aktarım, bağımsız bir analiz kategorisi veya sonuç değişkeni olmaktan çok, atasözlerinin kültürel rolünü açıklayan teorik bir bağlam olarak kullanılmaktadır. Arketipsel örüntü, ikna mekanizması, kültürel değer ve normatif davranış yönlendirmesi arasındaki ilişkiler ise çalışmanın analitik odağını oluşturmaktadır (Avcı, 2021; Kanmaz, 2017; Annaberdiyev, 2018). Bu noktalardan hareketle

araştırmanın temel meselesi, atasözlerinde yalnızca hangi davranışın önerildiğini değil, bu davranışın hangi sembolik örüntüler ve gerekçelendirme biçimleri aracılığıyla anlamlı ve tercih edilebilir kılındığını açıklamaktır. Meselenin ele alınmasında arketipsel örüntü ve ikna mekanizmaları, atasözlerinde yansıtılan kültürel değerlerin normatif davranış yönlendirmesine nasıl dönüştüğünü açıklayan tamamlayıcı analitik boyutlar olmuştur.

2.2. Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Yaklaşım

Jungcu arketipsel yaklaşım, insan deneyiminde tekrar eden sembolik örüntülerin farklı kültürel ve anlatısal yapılarda nasıl anlam kazandığını açıklayan temel bir kuramsal çerçevedir. Jung'un analitik psikolojisinde kolektif bilinçdışı ve arketip kavramları, mit, masal, dinsel anlatı ve kültürel sembol sistemlerinde tekrarlanan insan deneyimleriyle ilişkilendirilirken, arketip belirli bir karakter veya imgeden ziyade deneyimin belirli biçimlerde örgütlenmesini sağlayan temel bir örüntü olarak ele alınmaktadır (Jung, 1969). Bu bakımdan kültürel metinlerdeki karakter, imge ve anlatı unsurları arketipin kendisi değil, arketipsel örüntünün bağlama özgü görünümleri olarak değerlendirilmelidir (Savaş & Karadoğan Doruk, 2018). Adams (2008) ve Goss (2015) bu ayrımı arketip ile arketipsel imge arasındaki fark üzerinden vurgulayarak bir metinde bilge, kahraman, anne, gölge veya yolculuk gibi unsurların bulunmasının tek başına arketipsel bir yapının varlığını göstermediğini ileri sürmektedir. Onlara göre çözümleme, tüm bu unsurların metinsel işlevini, temsil ettikleri davranış örüntülerini ve diğer sembolik unsurlarla kurdukları anlam ilişkilerini birlikte değerlendirmelidir. Bu yaklaşımın, Jung sonrası kuramlarla birlikte arketipin sabit ve değişmez içeriklerden oluşan bir yapı olarak değil, bağlama göre yeniden yorumlanabilen dinamik bir örüntü olarak ele alınmasına evrildiği bilinmektedir. Söz gelimi Samuels (1985) çalışmalarında arketip, self, kişilik ve gelişim kavramlarının farklı biçimlerde yeniden yorumlandığını; Hillman (1975) sembolik deneyimin ve imgesel çoğulluğun önemini; Knox (2003) ise arketiplerin bağlanma, gelişim ve zihinsel yapılanma süreçleriyle birlikte değerlendirilmesi gereken dinamik yapısını öne çıkarmaktadır. Merchant (2009) da arketiplerin hazır anlamlara sahip sabit kategoriler yerine kuramsal ve bağlamsal ilişkiler içerisinde incelenmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Bu çerçevede arketip, literatürde kültürel metinlerde doğrudan tanımlanan değişmez bir unsurdan ziyade, sembolik ve davranışsal örüntüler arasındaki anlam ilişkilerini çözümlemeye imkân veren yorumlayıcı bir araç olarak kendine yer bulmaktadır (Samuels, 1985; Merchant, 2009).

2.2.1. Jungcu Kavramsal Çekirdek ve Post-Jungcu Örüntüler

Araştırma kapsamında kullanılan arketipsel kategoriler, kuramsal statülerinin farklı olması nedeniyle analiz esnasında birbirinden ayrı tutulmuştur. Bu ayrımda "persona", "gölge", "self" ve "anima/animus" doğrudan Jungcu terminolojinin kavramsal çekirdeğini oluşturmaktadır. Persona, bireyin toplumsal çevreye ve

beklentilere uyum sağlarken geliştirdiği sosyal yüzü; gölge, benliğin kabul etmekte zorlandığı veya dışladığı içerikleri; self, psişik bütünlük ve merkezlenme yönelimini ifade etmektedir (Jung, 1953, 1959). Anima ve animus ise Jung'un psişik yapının karşıt veya tamamlayıcı yönlerini açıklamak üzere kullandığı kavramlardır (Jung, 1959). Buna karşılık "bilge/rehber", "kahraman", "anne/büyük anne", "baba/otorite", "çocuk", "trickster", "eşik/yolculuk" ve "dönüşüm/yeniden doğuş" kategorileri Jungcu ve Post-Jungcu literatürden hareketle araştırmanın amacı doğrultusunda analitik kategorilere dönüştürülen anlatısal ve sembolik örüntülerdir. Sözü edilen kategorilerin tamamının Jung'un çalışmalarında aynı terminolojik statüye sahip olduğunu ileri sürmek mümkün olmadığından araştırmada iki analitik düzey arasında açık bir ayrım yapılmıştır. Bu ayrım Tablo 1'de gösterilmektedir: (Jung, 1953, 1959; Samuels, 1985; Stevens, 2015; Papadopoulos, 2006).

Tablo 1. İki Düzeyli Arketipsel Kodlama Çerçevesi

Analitik Düzey	**Kategoriler**	**Kuramsal Statü**
Jungcu Kavramsal Çekirdek	Persona; Gölge; Self; Anima/Animus	Jungcu terminolojiye dayanan temel sembolik anlam alanları
Jungcu/Post-Jungcu Arketipsel Örüntüler	Bilge/Rehber; Kahraman; Anne/Büyük Anne; Baba/Otorite; Çocuk; Trickster; Eşik/Yolculuk; Dönüşüm/Yeniden Doğuş	Jungcu ve Post-Jungcu literatürden türetilen ve araştırma amacı doğrultusunda yorumlayıcı kodlama kategorilerine dönüştürülen örüntüler

Tablo 1'deki ayrım, arketipsel kategorilerin aynı ontolojik düzeyde değerlendirilmesini önlemek açısından önemlidir. Jones (2023), farklı arketipsel tezahürlerin tek ve değişmez kategoriler altında sınıflandırılmasının epistemolojik güçlüklerine dikkat çekmektedir. Bu yüzden bir atasözünün belirli bir arketipsel kategoriyle ilişkilendirilmesi, onun psikolojik olarak o arketipe "ait" olduğu anlamına gelmemekte; metnin bütünsel anlam yapısında belirli bir sembolik ve davranışsal örüntünün bulunduğunu gösteren yorumlayıcı bir analitik kararı ifade etmektedir. Söz konusu yorumun kültürel bağlamdan bağımsız ele alınmaması gerektiği, Singer'ın (2006, 2014) kültürel kompleks yaklaşımı ile Rasche ve Singer'ın (2025) kültürel kimlik, anlatı ve aidiyet çalışmalarında da vurgulanmaktadır. Bununla birlikte araştırmada kültürel kompleks veya kolektif psişe doğrudan ölçülmemekte; bu literatür, arketipsel örüntülerin toplumsal deneyim ve tarihsel bellek içerisinde yorumlanmasına kuramsal zemin sağlamaktadır. Dolayısıyla arketipsel örüntüler, davranışın doğrudan psikolojik nedenleri veya bireylere atfedilen sabit özellikler olarak değil, atasözlerinde kurulan sembolik anlam dünyasını çözümleyen yorumlayıcı kategoriler olarak kullanılmaktadır. Örneğin "Bilge/Rehber", bireyi danışmaya yönelten psikolojik bir güçten ziyade bilgi, deneyim ve rehberlik etrafında örgütlenen metinsel örüntüyü ifade etmektedir (Jung, 1969; Merchant, 2009).

2.3. İkna Mekanizmaları: Arketipsel Anlamdan Normatif Gerekçelendirmeye

Atasözlerinin normatif niteliğini açıklamak, arketipsel örüntüleri belirlemenin yanı sıra bu örüntüler aracılığıyla aktarılan davranışların hangi gerekçelerle meşrulaştırıldığını incelemeyi de gerektirmektedir. Çünkü arketipsel örüntüler davranışlara sembolik ve kültürel anlam kazandırırken ikna mekanizmaları, bu davranışların neden benimsenmesi, sürdürülmesi veya terk edilmesi gerektiğini metinsel düzeyde gerekçelendirmektedir. Bu nedenle atasözlerinin davranış yönlendirici işlevi, arketipsel anlamlandırma ile ikna edici gerekçelendirmenin birlikte değerlendirilmesiyle daha kapsamlı biçimde açıklanabilir. Ceylan'ın (2021) Türk atasözlerinde ikna kaynaklarını, yöntemlerini, zamanlamasını, iletişim biçimlerini ve alıcı özelliklerini inceleyen çalışması, bu araştırmaya kuramsal ve yöntemsel bir temel sunmaktadır. Bununla birlikte mevcut çalışma, ikna unsurlarını belirlemekle sınırlı kalmayarak bunların arketipsel örüntüler, kültürel değerler ve normatif davranış yönlendirmeleriyle ilişkilerini de analiz etmektedir. Bu kapsamda ikna mekanizmaları; "iyi nam/sosyal itibar", "bilgi/akıl/deneyim", "doğru zamanlama", "ödül/olumlu sonuç", "doğruluk/güven", "karşılıklılık/çıkar", "doğru yöntem/araç", "sosyal kabul/dışlama", "ceza/olumsuz sonuç", "korku/tehdit" ve "etkili/güzel konuşma" kategorileri üzerinden kodlanmakta; güvenilir bir mekanizmanın belirlenemediği durumlar "belirlenemedi" kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu araştırmada ikna mekanizması, bir davranışı makul, yararlı, doğru veya tercih edilir kılan ya da ondan kaçınmayı gerektiren metinsel gerekçelendirme biçimi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla analiz, davranışın fiilen değişip değişmediğini değil, atasözünün davranış önerisini veya yasağını hangi gerekçelerle temellendirdiğini incelemektedir. Arketipsel İkna Modeli ise sözü edilen gerekçeleri sembolik örüntüler, normatif dayanaklar ve davranış yönlendirmeleriyle birlikte çözümlemeyi amaçlamaktadır.

2.4. Kültürel Değerler, Sosyal Normlar ve Normatif Davranış Yönlendirmesi

Kültürel değerler ve sosyal normlar, atasözlerinde davranışların hangi ölçütlerle değerlendirildiğini ve hangi gerekçelerle onaylandığını ya da sakıncalı görüldüğünü açıklayan, birbiriyle ilişkili ancak kavramsal olarak farklı iki unsurdur. Kültürel değerler, dürüstlük, dayanışma ve sorumluluk gibi bir davranışı arzu edilir, doğru veya uygun kılan ilkeleri; sosyal normlar ise bu ilkelerle ilişkili davranışların toplumsal beklentiler, kabul, itibar, ayıplama ve dışlanma gibi tepkiler aracılığıyla nasıl düzenlendiğini ifade eder. Bu ayrım doğrultusunda dürüstlük bir kültürel değerken dürüst davranışın takdir edilmesi veya yalan söyleyen kişinin güven ve itibar kaybına uğraması, sosyal norm ve yaptırım boyutuyla ilişkilidir. Schwartz'ın (1992) değer yaklaşımı ile Cialdini, Reno ve Kallgren'in (1990) betimleyici ve buyurucu normlar ayrımı, bu iki unsur arasındaki ilişkiyi yorumlamak için kuramsal dayanak sağlamaktadır; ancak söz konusu yaklaşımlar çalışmada doğrudan test edilen nedensel modeller değil, atasözlerinin normatif anlam yapısını açıklamaya

yardımcı olan çerçevelerdir. Sözü edilen kuramsal doğrultuda kültürel değerler; "bilgelik/akıl", "dürüstlük/doğruluk", "aile/ koruma", "toplumsal kabul / itibar", "sorumluluk/özdenetim", "çalışma/emek", "dayanışma/yardımlaşma" ve "temkin/ihtiyat" boyutları üzerinden ele alınmaktadır (Schwartz, 1992; Şahan, 2020; Özpeynirci & Kırmızı, 2022; Kurudayıoğlu & Temur, 2021). Sosyal normlar ise toplumsal kabul, itibar, ayıplama, dışlanma ve sosyal takdir göstergeleri üzerinden davranışların onaylanması veya sınırlandırılması bakımından değerlendirilmektedir. Bununla birlikte "toplumsal kabul/itibar" gibi ifadeler, bağlama bağlı olarak hem değer içeriği hem de sosyal norm göstergesi taşıyabilir. Bu nedenle kodlamada, ilgili ifadenin bir davranışı belirli bir ilke temelinde mi arzu edilir kıldığı, yoksa toplumsal onay veya yaptırım beklentisi üzerinden mi gerekçelendirdiği esas alınmaktadır. Benzer biçimde iyi nam ve sosyal itibar, bağımsız psikolojik değişkenler olarak değil, atasözlerinin kurduğu metinsel gerekçelendirme ve normatif anlamın göstergeleri olarak ele alınmaktadır (Tapan, 2023). Sonuç olarak arketipsel örüntü sembolik anlamı, ikna mekanizması gerekçelendirmeyi, kültürel değer normatif ilkeyi, sosyal norm ise toplumsal kabul ve yaptırım beklentilerini görünür kılmaktadır. Bu işlevsel ayrım, atasözlerinin davranışları hangi sembolik ve normatif dayanaklarla meşrulaştırdığını, olumladığını veya sakınılması gereken seçenekler olarak sunduğunu bütünleşik biçimde çözümlemeyi sağlamaktadır.

2.5. Literatürler Arası Sentez ve Araştırmanın Analitik Katkısı

Bu çalışma, atasözlerini inceleyen paremioloji ve pragmatik araştırmaları, ikna ve sosyal etki literatürü ile Jungcu ve Post-Jungcu arketip yaklaşımını ortak bir çözümleme çerçevesinde buluşturmaktadır. Paremioloji ve pragmatik çalışmaları, atasözlerinin söylem içinde nasıl kullanıldığını, toplumsal ilişkileri nasıl düzenlediğini ve normatif anlamları nasıl aktardığını açıklar (Mieder, 2004; Bobuafor, 2021; Lomotey & Csajbok-Twerefou, 2021). İkna ve sosyal etki araştırmaları ise toplumsal normların, güvenilirliğin, kabul görme beklentisinin ve olası sonuçların davranışları gerekçelendirmedeki rolünü ortaya koyar (Cialdini et al., 1990; Cialdini & Goldstein, 2004). Ceylan'ın (2021) Türk atasözlerinde ikna kaynaklarını ve yöntemlerini inceleyen çalışması da bu alanda doğrudan bir karşılaştırma olanağı sunar. Buna karşılık Jungcu ve Post-Jungcu yaklaşım, metinlerdeki sembolik örüntüleri yorumlamak için kavramsal bir çerçeve sağlar (Jung, 1969; Samuels, 1985; Merchant, 2009). Ancak arketipleri bağlamdan bağımsız ve değişmez anlamlar olarak ele almak, kültürel farklılıkların ve metnin özgül işlevinin gözden kaçmasına yol açabilir (Jones, 2023; Singer, 2006, 2014). Arketiplerle ikna arasındaki ilişki iletişim ve reklam araştırmalarında da ele alınmıştır (Mark & Pearson, 2001; Savaş & Karadoğan Doruk, 2018). Bununla birlikte bu ilişkinin, atasözleri gibi kültürel aktarım yoluyla varlığını sürdüren normatif metinlerde, değerler ve davranış yönlendirmeleriyle birlikte nasıl incelenebileceği ayrıca ele alınmalıdır.

Bu çalışma, söz konusu yaklaşımları aynı atasözü üzerinde buluşturarak üç temel boyutu birlikte inceler. İlk olarak, atasözünün bütünsel anlamını ve davranışsal işlevini korurken arketipsel örüntüyü, ikna mekanizmasını, kültürel değeri ve davranış yönlendirmesini analitik olarak birbirinden ayırır. İkinci olarak, arketipleri psikolojik nedenlerin veya evrensel kültürel gerçekliklerin kanıtı olarak değil, metinde gözlenebilen sembolik örüntüleri yorumlamaya yarayan kategoriler olarak kullanır. Üçüncü olarak, sosyal kabul, itibar, ayıplama ve dışlanma gibi norm göstergelerini kültürel değerlerle özdeşleştirmez; kültürel değerleri tanımlanmış kod kategorileri üzerinden nicel olarak incelerken norm göstergelerini yorumlayıcı çözümlemede değerlendirir. Böylece bir atasözünün yalnızca ne önerdiği değil, bu öneriyi hangi gerekçelerle desteklediği ve hangi sembolik, kültürel ve normatif çerçeveye yerleştirdiği de aynı analiz birimi üzerinden izlenebilir.

Arketipsel İkna Modeli'nin özgünlüğü, arketip, ikna veya atasözü kavramlarını tek başına yeniden tanımlamasından değil, bu alanları kültürel değerler ve davranış yönlendirmeleriyle birlikte incelemeye elverişli bir çerçevede birleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Model, bu boyutlar arasındaki kuramsal ilişkiyi ortaya koyarken Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi, söz konusu çerçevenin atasözü düzeyinde uygulanmasını sağlar. Bununla birlikte bu öneri, modelin farklı dil ve kültürlerde geçerliliğinin kanıtlandığı anlamına gelmez. Model, başka atasözü derlemlerinde ve farklı kültürel bağlamlarda yapılacak karşılaştırmalı araştırmalarla sınanabilecek bir analitik çerçeve olarak değerlendirilmelidir.

2.6. Arketipsel İkna Modeli ve Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi

Arketipsel İkna Modeli, bir atasözündeki arketipsel örüntülerin hangi ikna mekanizmalarıyla desteklendiğini, bu mekanizmaların hangi kültürel değerlerle ilişkili olduğunu ve nasıl bir davranış yönlendirmesi içerdiğini birlikte ele almaktadır. Model, bu unsurlar arasındaki ilişkiyi aynı atasözü üzerinden incelemeyi amaçlar. Ancak burada doğrusal bir neden-sonuç ilişkisi kurulmamaktadır. Amaç, bireylerin davranışlarının nasıl oluştuğunu açıklamak değil, atasözlerinde sembolik anlamın, ikna gerekçelerinin ve davranış yönlendirmesinin nasıl bir araya geldiğini ortaya koymaktır. **Öte yandan m**odelde normatif dayanak olarak ele alınan kültürel değerler, araştırmanın kod kitabında tanımlanan kategorilere göre sınıflandırılmıştır. Toplumsal kabul, itibar, ayıplama, dışlanma ve sosyal takdir gibi norm göstergeleri ise bağımsız kodlar olarak nicel analize dâhil edilmemiş, atasözlerinin yorumlanmasında dikkate alınmıştır. Bu nedenle nicel bulgular kültürel değer kodlarının dağılımını gösterirken, sosyal normlara ilişkin değerlendirmeler yorumlayıcı çözümlemeye dayanmaktadır. Bu ayrım, her boyutun kendi işlevi içinde incelenmesini ve ardından aynı atasözünde aralarındaki ilişkilerin değerlendirilmesini sağlamaktadır.

2.6.1. Modelin Analitik Araca Dönüştürülmesi

Arketipsel İkna Modeli, içerik analizinde Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi aracılığıyla uygulanmıştır. Model, atasözlerindeki arketipsel örüntüler, ikna

mekanizmaları, kültürel değerler ve davranış yönlendirmeleri arasındaki ilişkileri açıklarken matris, bu ilişkilerin her bir atasözü üzerinden sistematik biçimde incelenmesini sağlar. Bu sayede atasözündeki arketipsel örüntünün hangi ikna gerekçeleriyle desteklendiği, bu gerekçelerin hangi kültürel değerlerle ilişkilendiği ve ne tür davranışları teşvik ettiği ya da sınırlandırdığı birlikte değerlendirilebilir.

Analizde kültürel değerler, kod kitabında tanımlanan kategorilere göre sınıflandırılmıştır. Toplumsal kabul, itibar, ayıplama, dışlanma ve sosyal takdir gibi norm göstergeleri ise bağımsız nicel kategoriler olarak kodlanmamış, atasözlerinin yorumlanmasında dikkate alınmıştır. Bu nedenle nicel bulgular kültürel değer kodlarının dağılımını gösterirken, sosyal normlara ilişkin değerlendirmeler yorumlayıcı çözümlemeye dayanmaktadır. Matrisin dört boyutu, aynı atasözünde sembolik anlam, ikna gerekçesi, normatif dayanak ve davranış yönlendirmesi arasındaki ilişkileri birlikte incelemeyi mümkün kılar. Ancak bu ilişki, boyutların birbirini zorunlu olarak izlediği doğrusal bir neden-sonuç zinciri olarak görülmemelidir. Amaç, atasözlerinin davranışları hangi sembolik anlamlar ve gerekçeler üzerinden yönlendirdiğini ortaya koymaktır.

2.6.2. Matrisin İçerik Analizinde Uygulanması

Her atasözü dört analitik boyut üzerinden incelenmiştir: arketipsel örüntü, ikna mekanizması, normatif dayanak ve normatif davranış yönlendirmesi. Normatif dayanak kapsamında kültürel değerler kod kitabında tanımlanan kategorilere göre sınıflandırılmış, sosyal norm göstergeleri ise metinlerin yorumlanması sırasında dikkate alınmıştır. Frekans tablolarında her boyut için atasözüne atanan temel kod raporlanarak kategori toplamlarının veri setindeki kayıt sayısıyla örtüşmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte, bir atasözünde birden fazla arketipsel örüntü veya ikna gerekçesi bulunması durumunda, temel kodun ötesindeki ikincil ilişkiler örnek matrislerde ve yorumlayıcı çözümlemelerde ayrıca değerlendirilmiştir. Bu nedenle, nicel dağılımları gösteren temel kodlar ile atasözlerinin çok katmanlı anlam yapısını ortaya koyan ikincil ilişkiler birbirinden ayrı ele alınmalıdır. Tablo 2, bu analitik yaklaşımın somut olarak nasıl uygulandığını göstermektedir:

Tablo 2. Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi: Seçilmiş Türk Atasözlerinin Analizi

Atasözü	Arketipsel Örüntü	İkna Mekanizması	Normatif Dayanak (Kültürel Değer/Sosyal Norm Göstergesi)	Normatif Davranış Yönlendirmesi
Bin bilsen de bir bilene danış.	Bilge/Rehber	Bilgi ve deneyime dayalı gerekçelendirme	Bilgelik ve öğrenmeye açıklık	Danışmak ve öğrenmek

Atasözü	Arketipsel Örüntü	İkna Mekanizması	Normatif Dayanak (Kültürel Değer/Sosyal Norm Göstergesi)	Normatif Davranış Yönlendirmesi
Danışan dağı aşmış, danışmayan düz yolda şaşmış.	Bilge/Rehber; Eşik/Yolculuk	Karşılaştırmalı sonuç gerekçelendirmesi	Bilgelik ve tedbir	Karar öncesinde danışmak
Sabreden derviş, muradına ermiş.	Eşik/Yolculuk	Olumlu sonuçla gerekçelendirme	Sabır ve sebat	Amaç doğrultusunda kararlılığını sürdürmek
Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.	Gölge	Olumsuz sonuçla caydırma	Dürüstlük ve doğruluk	Yalandan kaçınmak
Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış.	Gölge	Güven kaybı üzerinden caydırma	Güvenilirlik ve doğruluk	Dürüst davranmak ve güveni korumak
İyilik eden iyilik bulur.	Arketipsel ilişki kurulamadı	Karşılıklılık ve olumlu sonuçla gerekçelendirme	İyilik ve karşılıklılık	İyilik yapmak
El eli yıkar, iki el yüzü.	Arketipsel ilişki kurulamadı	Karşılıklı yarar üzerinden gerekçelendirme	Yardımlaşma ve dayanışma	Karşılıklı yardımlaşmak
Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.	Persona	İletişimsel etkililik üzerinden gerekçelendirme	Nezaket ve ölçülü iletişim	Uygun ve yapıcı bir dil kullanmak
İyilik et denize at; balık bilmezse Hâlık bilir.	Arketipsel ilişki kurulamadı	Ahlaki yükümlülük üzerinden gerekçelendirme	Özgecilik ve ahlaki sorumluluk	Karşılık beklemeden iyilik yapmak
Derdini söylemeyen derman bulamaz.	Arketipsel ilişki kurulamadı	Sorunu ifade etmenin gerekliliği üzerinden gerekçelendirme	Açık iletişim ve yardım arama	Sorunu dile getirmek ve yardım istemek

Tablo 2'deki örneklerin amacı, bütün kategorileri yeniden açıklamak değil, aynı metindeki sembolik örüntü, gerekçelendirme, normatif dayanak ve davranış yönlendirmesi arasındaki bağlantıyı görünür kılmaktır. Buradaki kodlar otomatik eşleştirmeye dayanmamış; arketipsel atamalar kuramsal çerçeve ve açık ölçütlerle, çoklu kodlamalar ise yeterli metinsel gerekçeyle sınırlandırılmıştır. Kodlama adımları ve karar ölçütlerinin ayrıntıları yöntem bölümünde açıklanmaktadır.

2.6.3. Bulguların Kapsamı ve Modelin Katkısı

Betimsel frekans analizi, kategorilerin atasözü derlemindeki görünürlüğünü ortaya koyarken çapraz kodlama, bu kategorilerin hangi örüntüler çerçevesinde birlikte ortaya çıktığını göstermektedir. Bu iki analiz birlikte değerlendirildiğinde, Arketipsel İkna Modeli, atasözlerinin yalnızca hangi değerleri temsil ettiğini belirlemekle sınırlı kalmamakta; bu değerlerin hangi sembolik örüntüler ve söylemsel gerekçeler aracılığıyla davranış önerilerine veya davranış sınırlamalarına dönüştürüldüğünü de incelemeyi mümkün kılmaktadır. Böylece model, atasözlerindeki anlam, gerekçelendirme ve davranış yönlendirmesi arasındaki ilişkileri bütüncül bir çerçevede değerlendirmeye olanak tanımaktadır. Ancak elde

edilen bulgular modelin evrensel geçerliliğini ya da bireyler üzerindeki psikolojik etkisini kanıtlamaktan uzak olup sadece önerilen ilişkisel çerçevenin incelenen atasözü derleminde nasıl işlediğine ilişkin betimsel ve yorumlayıcı kanıtlar sunmaktadır. Modelin katkısı bu noktada ortaya çıkmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma, Türk atasözlerini betimsel frekans ölçümleriyle desteklenen kuram yönlendirmeli bir nitel içerik analizi doğrultusunda incelemektedir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türk atasözlerinde Jungcu arketipsel örüntülerin nasıl temsil edildiğini ve bu örüntülerin ikna mekanizmaları, kültürel değerler ve normatif davranış yönlendirmeleriyle metinsel düzeyde nasıl ilişkilendirildiğini ortaya koymaktır.

3.2. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın temel problemi, Türk atasözlerinde Jungcu ve Post-Jungcu arketipsel örüntülerin ikna mekanizmaları, kültürel değerler ve normatif davranış yönlendirmeleriyle metinsel düzeyde nasıl ilişkilendiğini belirlemektir. Bu problem doğrultusunda araştırmanın ana sorusu: "Türk atasözlerinde Jungcu ve Post-Jungcu arketipsel örüntüler, kültürel değerler ile normatif davranış yönlendirmeleri arasındaki ilişkiler hangi ikna mekanizmaları üzerinden kurulmaktadır?" sorusu araştırmanın ana sorusunu oluşturmuştur. Araştırmanın alt soruları ise; sözü edilen ana soruyu analitik açıdan ayrıştırarak atasözlerinde hangi arketipsel örüntülerin bulunduğunu, bu örüntülerin hangi ikna mekanizmalarıyla ilişkilendiğini, hangi kültürel değerlerle örtüştüğünü ve ne tür normatif davranış yönlendirmeleri içerdiğini incelemeye odaklanmaktadır. Böylece araştırma, arketipsel örüntülerden davranış yönlendirmelerine uzanan ilişkileri farklı boyutlarıyla ele alırken, bu boyutların atasözlerinin anlam yapısı içinde nasıl bir araya geldiğini de değerlendirmektedir. Bununla birlikte söz konusu ilişkiler, doğrusal bir nedensellik zinciri olarak değil, atasözlerinin metinsel ve kültürel bağlamı içinde birlikte yorumlanan analitik boyutlar olarak ele alınmaktadır.

3.3. Araştırma Deseni

Araştırma, betimsel frekans analiziyle desteklenen kuram yönlendirmeli bir nitel içerik analizi desenindedir.

3.4. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın veri evrenini Türk atasözleri, veri kaynağını ise Ömer Asım Aksoy'un (2015) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü* adlı eserinin dijital kopyası oluşturmaktadır. Türk atasözlerini kapsamlı biçimde bir araya getirmesi nedeniyle bu derleme tercih edilmiştir. Kaynakta 2.667 atasözü kaydı

bulunduğu belirtilmekle birlikte, araştırmanın analizlerinde 2.648 kayıt kullanılmıştır. Dolayısıyla başlangıçta bildirilen kayıt sayısı ile analize dâhil edilen kayıtlar arasında 19 kayıtlık bir fark vardır. Bu farkın e-pub dosyasının PDF formatına dönüştürülmesi sırasında yaşanmış olabilecek aktarım veya biçimlendirme sorunlarından kaynaklanmış olabileceği değerlendirilmektedir. Bu durumda 2.667 sayısı kaynak eserin toplam veri seti büyüklüğünü, 2.648 sayısı ise araştırmada fiilen kodlanan nihai veri setini ifade etmektedir.

3.5. Analiz Birimi

Araştırmanın temel analiz birimi tek bir atasözüdür. Her atasözü; bütünsel anlamı, davranış örüntüsü, arketipsel yapısı, ikna mekanizması, kültürel değeri ve normatif davranış yönlendirmesi bakımından birlikte değerlendirilmiştir. Kodlama, atasözünün anlam bütünlüğünü koruyacak biçimde yürütülmüş; bir sözün birden fazla arketipsel örüntü, ikna mekanizması, kültürel değer veya davranış yönlendirmesiyle ilişkili olduğu durumlarda çoklu kodlamaya izin verilmiştir. Böylece atasözlerinin taşıdığı farklı sembolik, değer temelli ve normatif anlam katmanları korunmuştur (Şahan, 2020). Bu doğrultuda atasözü, kodlama açısından tekil, anlam bakımından ise çok katmanlı bir analiz birimi olarak ele alınmıştır.

3.6. Kodlama Çerçevesi

Arketipsel İkna Modeli, arketipsel örüntü, ikna mekanizması, normatif dayanak ve normatif davranış yönlendirmesi arasındaki ilişkileri açıklayan kuramsal çerçeve olarak geliştirilmiştir. Sözü edilen çerçevenin atasözlerine sistematik biçimde uygulanmasını ve dört boyutun her bir metin üzerinden birlikte incelenmesini sağlayan Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi, yöntemin kendisi değil, kodlama ve analiz sürecini düzenleyen uygulama aracıdır. Matrisin üçüncü boyutu olan normatif dayanak, kültürel değerler ile sosyal normlar arasındaki ayrım temelinde ele alınmıştır. Kültürel değerler, davranışları uygun veya arzu edilir kılan ilkeleri; sosyal normlar ise toplumsal kabul, onay, itibar, ayıplama ve dışlanma beklentileriyle ilişkili düzenlemeleri ifade etmektedir. Bu ayrım kodlama sürecinde de korunmuş; kültürel değerler kod kitabında kategorik olarak tanımlanarak frekans analizine dâhil edilirken sosyal norm göstergeleri metinsel bağlamın yorumlanmasında kullanılmış, ancak bağımsız kategoriler olarak kodlanıp nicel olarak ölçülmemiştir. Bu nedenle sosyal normlara ilişkin değerlendirmeler ayrı nicel bulgular olarak değil, normatif dayanağın yorumlayıcı çözümlemesi kapsamında sunulmuştur. Böylece matrisin dört boyutu, atasözlerinin sembolik anlamını, davranışa ilişkin metinsel gerekçelendirmeyi, normatif dayanakları ve davranış mesajlarını analitik olarak birbirinden ayırırken bunlar arasındaki ilişkilerin aynı atasözü bağlamında sistematik biçimde incelenmesini sağlamıştır.

3.6.1. Arketipsel Örüntülerin Kodlanması

Arketipsel kodlama, Jung'un analitik psikoloji yaklaşımından hareketle oluşturulan yorumlayıcı bir çerçeveye dayanmaktadır (Jung, 1969). Bu çerçevede

arketipler, atasözlerine atfedilen sabit psikolojik özellikler olarak değil, metinlerdeki sembolik ve davranışsal örüntüleri incelemeye yarayan kuramsal kategoriler olarak ele alınmıştır. Kodlama sırasında önce atasözünün bütünsel anlamı ve temsil ettiği davranış örüntüsü belirlenmiş, ardından metin "persona", "gölge", "bilge/rehber", "kahraman", "anne/büyük anne", "baba/otorite", "çocuk", "trickster", "anima/animus", "self", "dönüşüm/yeniden doğuş" ve "eşik/yolculuk" kategorileri açısından değerlendirilmiştir. Birden fazla arketipsel örüntünün metinle anlamlı biçimde örtüştüğü durumlarda çoklu kodlama yapılmış; yeterli metinsel ve kuramsal dayanak bulunmadığında ise "arketipsel ilişki kurulamadı" kodu kullanılmıştır.

Kültürel özgüllüğü korumak için sembolik unsurlar doğrudan evrensel arketiplerle eşleştirilmemiş; atasözünün bütünsel anlamı, yansıttığı toplumsal ilişkiler ve davranışlara yüklediği sonuçlar birlikte değerlendirilmiştir. Böylece kodlama, sözcük benzerliklerinden çok metinsel kanıta ve kuramsal gerekçelere dayandırılmıştır. Kodlama tutarlılığını desteklemek amacıyla bazı arketipler için özel karar ölçütleri de belirlenmiştir. Self kodunun atanmasında yalnızca olumlu ya da ahlaki bir davranışın bulunması yeterli görülmemiş; bütünlük, içsel merkezlenme, karşıt eğilimlerin uzlaştırılması veya benliğin farklı yönlerinin bütünleşmesi gibi örüntüler aranmıştır. Dönüşüm/Yeniden Doğuş kodu için mevcut durumdan farklı bir duruma geçişin, hatadan dönmenin, öğrenmeyle değişimin ya da bir sınanmanın ardından yeniden yapılanmanın metinde desteklenmesi gerekmiştir. Bu nedenle yalnızca olumlu bir sonucun belirtilmesi yeterli sayılmamıştır. Eşik/Yolculuk kodunda ise geçiş, karar eşiği, belirsizlik içinde ilerleme, sınanma veya aşamalı bir süreç gibi göstergeler aranmış; yalnızca zaman bildiren sözcükler ya da genel bir öğüt bu kodun atanması için yeterli görülmemiştir. Bu ölçütlerin karşılanmadığı ve başka bir arketipsel kategori için de yeterli dayanak bulunmadığı durumlarda "arketipsel ilişki kurulamadı" kodu kullanılmıştır.

3.6.2. İkna Mekanizmalarının Kodlanması

Araştırmada ikna mekanizması, atasözünde bir davranışın benimsenmesini, sürdürülmesini veya terk edilmesini gerekçelendiren metinsel yapı olarak tanımlanmıştır. Kodlama, bu davranışın hangi bilgiye, sonuca, değere ya da toplumsal değerlendirmeye dayandırıldığını belirlemeye odaklanmıştır. Bu doğrultuda "bilgi/akıl/deneyim", "ödül/olumlu sonuç", "doğruluk/güven", "karşılıklılık/çıkar", "sosyal kabul/dışlama", "ceza/olumsuz sonuç", "etkili/güzel konuşma", "dayanışma/ortak akıl", "sabır/ısrar", "özdenetim/ölçülülük" ve "normatif öğüt" kategorilerinden oluşan bir kodlama çerçevesi kullanılmıştır. Her bir mekanizmanın tanımı, tipik göstergeleri ve kodu Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. İkna Mekanizmaları Kodlama Çerçevesi[2]

[2] Birden fazla ikna mekanizması bulunduğunda davranışı doğrudan gerekçelendiren mekanizma birincil, destekleyici mekanizma ikincil kodlanmıştır. Yeterli metinsel gösterge bulunmadığında "belirlenemedi" kodu kullanılmıştır.

Kod	İkna Mekanizması	Temel İkna Mantığı	Tipik Göstergeler
İK1	İyi nam/sosyal itibar	Davranışın toplumsal itibar ve kabul sağlaması	İyi ad, nam, şeref, saygınlık, toplumun takdiri
İK2	Bilgi/akıl/deneyim	Bilgi ve deneyimin davranışı yönlendiren otorite olarak kullanılması	Akıl, bilgi, tecrübe, danışma, öğrenme
İK3	Doğru zamanlama	Uygun zamanın başarı veya sonuç üzerindeki etkisi	Vakit, zaman, fırsat, erken/geç davranma
İK4	Ödül / olumlu sonuç	Belirli davranışın olumlu bir sonuç doğuracağı beklentisi	Murat, kazanç, başarı, iyilik, mutluluk
İK5	Doğruluk / güven	Doğru ve güvenilir davranışın meşruiyet veya güven üretmesi	Doğru söz, dürüstlük, güvenilirlik
İK6	Karşılıklılık / çıkar	Bir davranışın karşılığında fayda elde etme	İyilik karşılığı, alışveriş, karşılıklı yarar
İK7	Doğru yöntem / araç	Sonucun kullanılan yöntem veya aracın uygunluğuna bağlanması	Usul, araç, yöntem, beceri
İK8	Sosyal kabul/dışlama	Toplum tarafından kabul edilme veya dışlanma üzerinden yönlendirme	El âlem, toplum, kabul, ayıp, dışlanma
İK9	Ceza/olumsuz sonuç	Davranışın olumsuz sonuç doğuracağı gösterilerek caydırma	Zarar, kayıp, başarısızlık, cezalandırılma
İK10	Korku/tehdit	Tehdit veya tehlike algısı üzerinden davranışı değiştirme	Tehlike, korku, zarar görme
İK11	Etkili/güzel konuşma	Söyleyiş biçiminin karşı taraf üzerindeki etkisini kullanma	Tatlı dil, güzel söz, hitabet
İK12	Dayanışma/ortak akıl	Ortak hareket etme ve kolektif akıl üzerinden yönlendirme	Elbirliği, danışma, birlik, yardımlaşma
İK13	Sabır/ısrar	Süreklilik ve vazgeçmeme üzerinden hedefe ulaşma	Sabır, sebat, ısrar, devamlılık
İK14	Dayanıklılık/eyleme teşvik	Güçlük karşısında harekete geçmeyi teşvik etme	Çaba, mücadele, direnme
İK15	Caydırma/olumsuz sonuç	İstenmeyen davranışı sonuçlarını göstererek engelleme	Sonuçtan sakındırma, uyarı
İK16	Özdenetim/ölçülülük	Aşırılıktan kaçınma ve davranışı kontrol etme	Ölçü, kanaat, kendine hâkim olma
İK17	Olumlu pekiştirme	Doğru davranışın olumlu biçimde desteklenmesi	Övgü, takdir, iyi sonuç
İK18	Modelleme/örnek alma	Başkasının davranışını örnek göstererek yönlendirme	Örnek kişi, geçmiş deneyim, davranış modeli
İK19	Neden-sonuç/kader	Davranış ile sonucu arasında kaçınılmaz veya doğal bir ilişki kurulması	“Ne ekersen onu biçersin” türü nedensellik
İK20	Aldatmadan sakındırma	Hile veya aldatmanın ortaya çıkacağı vurgulanarak caydırma	Yalanın açığa çıkması, hilenin bozulması
İK21	Normatif öğüt	Doğrudan “nasıl davranılması gerektiğini” bildirme	Öğüt, tavsiye, yapılmalı/yapılmamalı mesajı

Kod	İkna Mekanizması	Temel İkna Mantığı	Tipik Göstergeler
İK0	Belirlenemedi	Belirgin bir ikna mekanizmasının güvenilir biçimde saptanamaması	Yeterli gösterge bulunmaması

3.6.3. Kültürel Değerlerin Kodlanması

Araştırmada kültürel değerler, atasözlerinde davranışları meşrulaştıran, teşvik eden veya sınırlandıran normatif dayanaklar olarak ele alınmıştır. Kodlama, yalnızca açıkça ifade edilen değerleri belirlemeyi değil, bunların arketipsel örüntüler ve ikna mekanizmalarıyla nasıl ilişkilendiğini de ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda bilgelik ve bilgi, dürüstlük ve doğruluk, adalet ve hakkaniyet, yardımlaşma ve dayanışma, karşılıklılık, sabır ve sebat, sorumluluk, tedbir ve ihtiyat, saygı ve hiyerarşi, iletişim ve nezaket ile güven ve sadakat kategorileri kullanılmıştır. Değer kategorileri ve bunların davranışsal karşılıkları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Kültürel Değer Kodlama Çerçevesi[3]

Kod	Kültürel Değer Kategorisi	Temel Anlam	Davranışsal Yönlendirme
D1	Bilgelik ve bilgi	Bilgi, deneyim ve akla değer verme	Bilene danışma, öğrenme
D2	Dürüstlük ve doğruluk	Doğru sözlü ve güvenilir olma	Dürüst davranma
D3	Adalet ve hakkaniyet	Hak, adil davranma ve eşitlik	Hakkaniyetli davranma
D4	Yardımlaşma ve dayanışma	Bireylerin karşılıklı destek olması	Yardım etme, dayanışma
D5	Karşılıklılık	İlişkilerde karşılıklı fayda ve karşılık	Karşılık verme
D6	Sabır ve sebat	Güçlük karşısında devamlılık	Süreklilik gösterme
D7	Çalışkanlık ve emek	Sonuç elde etmek için çaba gösterme	Çalışma ve üretme
D8	Ölçülülük ve özdenetim	Aşırılıktan kaçınma ve kendini kontrol etme	Kendini sınırlama
D9	Sorumluluk	Kişinin eylemlerinin sonuçlarını üstlenmesi	Sorumluluk alma
D10	Aile ve akrabalık	Aile bağlarının ve akrabalık ilişkilerinin korunması	Aile bağlarını sürdürme
D11	Toplumsal kabul ve itibar	Bireyin toplum içindeki saygınlığı ve kabulü	Toplumsal normlara uyma
D12	Misafirperverlik ve paylaşma	Konuk ağırlama ve kaynak paylaşımı	Paylaşma ve ağırlama
D13	Fedakârlık	Başkaları veya ortak amaç için kişisel çıkarından vazgeçme	Özveride bulunma
D14	Cesaret ve mücadele	Güçlüklerle karşılaşma ve mücadele etme	Eyleme geçme
D15	Tedbir ve ihtiyat	Riskleri önceden görme ve önlem alma	Dikkatli davranma
D16	Kanaat ve tutumluluk	Kaynakları ölçülü kullanma ve sahip olunanla yetinme	Tasarruf etme
D17	Saygı ve hiyerarşi	Büyük, yaşlı veya otorite figürlerine değer verme	Saygı gösterme
D18	Uyum ve toplumsal düzen	Bireysel davranışların ortak düzenle uyumlu olması	Normlara ve kurallara uyma
D19	İletişim ve nezaket	Uygun iletişim biçiminin değer taşıması	Uygun iletişim kurma
D20	Güven ve sadakat	İlişkilerde güvenilirlik ve bağlılık	Güvenilir davranma
D21	Değişim ve uyum	Koşullar değiştiğinde davranışı dönüştürebilme	Uyum sağlama
D22	İyilik ve ahlaki karşılık	İyiliğin değerli ve karşılığı olan bir davranış olarak görülmesi	İyilik yapma
D23	Belirsizlik/kader karşısında kabulleniş	Kontrol dışındaki koşulların kabul edilmesi	Koşulları kabullenme
D0	Belirlenemedi	Belirgin bir kültürel değer saptanamaması	Kodlama yapılmaz

3.7. Kodlama Süreci ve Karar Kuralları

[3]Kodlama sırasında değerler ile davranış yönlendirmeleri birbirinden ayrılmıştır. Örneğin "bilgelik ve bilgi" bir değer kategorisini, "bilene danışma ve öğrenme" ise davranış yönlendirmesini ifade etmektedir. Birden fazla değerle ilişkilendirilebilen atasözlerinde her kod için ayrı metinsel dayanak aranmış; yeterli dayanak bulunmadığında "belirlenemedi" kodu kullanılmıştır.

Kodlama sürecinde dört analitik boyut ayrı ayrı ele alınmış, ancak aralarındaki ilişkiler aynı atasözü üzerinden değerlendirilmiştir. Önce atasözünün bütünsel anlamı ve yönlendirdiği davranış belirlenmiş; ardından arketipsel örüntü, ikna mekanizması ve kültürel değer için temel kod atanmış, normatif davranış yönlendirmesi ise metinsel olarak kaydedilmiştir. Birden fazla örüntünün bulunduğu durumlarda ikincil ilişkiler, yeterli metinsel ve kuramsal dayanak olması koşuluyla yorumlayıcı notlara eklenmiştir. Böylece frekans tablolarında sunulan temel kodlar ile örnek matrislerde ele alınan çok katmanlı yorumlar birbirinden ayrılmıştır. Kodlama kararlarında şu ilkeler esas alınmıştır:

- Bütünsel anlam: Kodlama, tekil sözcüklerden ziyade atasözünün bütünsel anlamına ve davranışsal işlevine dayandırılmıştır.
- Kavramsal ayrım: Arketip sembolik örüntüyü, ikna mekanizması davranışın metinsel gerekçesini, kültürel değer normatif dayanağı, davranış yönlendirmesi ise önerilen veya sınırlandırılan eylemi ifade etmektedir.
- Çoklu yorum ve ikincil örüntüler: Bir atasözü birden fazla sembolik örüntü veya gerekçeyle ilişkilendirilebilmekle birlikte, her ek ilişki için bağımsız metinsel dayanak aranmıştır. Bu nedenle frekans tablolarındaki temel kodlar ile yorumlayıcı örneklerde açıklanan ikincil ilişkiler ayrı değerlendirilmiştir.
- Birincil kod seçimi: Birden fazla ikna mekanizması veya kültürel değerin bulunduğu durumlarda, temel davranış mesajını en doğrudan gerekçelendiren unsur birincil kod olarak seçilmiş; tamamlayıcı unsurlar yalnızca açık metinsel dayanak bulunduğunda ikincil yorumlara dâhil edilmiştir.
- Belirsiz durumlar: Yeterli metinsel ve kuramsal dayanak bulunmadığında zorunlu kod atamasından kaçınılmış; ilgili boyutta "belirlenemedi", arketipsel boyutta ise "arketipsel ilişki kurulamadı" kategorisi kullanılmıştır.

Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi'nin dördüncü boyutu olan normatif davranış yönlendirmesi, atasözlerinin önerdiği, teşvik ettiği veya sınırlandırdığı eylemleri belirlemeye odaklanmaktadır. Burada amaç, gerçek davranış değişimini ölçmek değil, atasözlerinin hangi davranışları nasıl gerekçelendirdiğini ortaya koymaktır. Davranış yönlendirmeleri bağımsız ve standartlaştırılmış kategorilerle nicel olarak kodlanmadığı için bu boyut için ayrı bir frekans dağılımı oluşturulmamıştır. Bunun yerine davranış yönlendirmesi, atasözlerinin normatif anlamını açıklayan ve modelin diğer boyutlarını tamamlayan yorumlayıcı bir unsur olarak ele alınmıştır. Böylece modelin dört boyutlu yapısı korunurken her boyutun analizde farklı biçimde ele alındığı da açıklığa kavuşmaktadır.

Kodlama mantığının nasıl uygulandığını göstermek amacıyla seçilmiş atasözlerine ilişkin karar örnekleri Tablo 5'te sunulmuştur:

Tablo 5. Kodlama Kararlarının Örnek Atasözleri Üzerinden Gösterimi[4]

Atasözü	Arketipsel Örüntü	İkna Mekanizması	Normatif Dayanak (Kültürel Değer)	Davranış Yönlendirmesi	Karar Gerekçesi
Bin bilsen de bir bilene danış.	Bilge/Rehber	Bilgi, akıl ve deneyime dayalı gerekçelendirme	Bilgelik ve bilgi	Bilgili kişilere danışmak, öğrenmeye açık olmak	Danışma davranışı, bilgi ve deneyimin karar verme sürecindeki önemine dayandırılır.
Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.	Gölge	Olumsuz sonuç üzerinden caydırma	Dürüstlük ve doğruluk	Yalandan kaçınmak	Yalanın sürdürülemeyeceği ve sonunda açığa çıkacağı düşüncesi davranışı caydırıcı biçimde gerekçelendirir.
Sabreden derviş, muradına ermiş.	Eşik/Yolculuk	Olumlu sonuç ve sabır/sebat	Sabır ve sebat	Amaç doğrultusunda sabırlı olmak	Sabır, bir süreç boyunca ilerleme ve istenen sonuca ulaşma ilişkisi üzerinden teşvik edilir; Kahraman kodu için ayrıca yeterli metinsel dayanak bulunmadığından bu örnekte kullanılmamıştır.

Tablo 3 ve Tablo 4 kodlama kategorilerini ve tanımlarını ortaya koyarken Tablo 5, bu kategorilerin somut atasözlerine hangi gerekçelerle uygulandığını gösteren örnek uygulamaları sunmaktadır. Bu yönüyle Tablo 5, araştırmacının kodlama kararlarını görünür kılarak sürecin izlenebilirliğini desteklemektedir.

3.8. Veri Analizi, Geçerlilik, Güvenirlik ve Yöntemsel Sınırlılıklar

Veri analizi, keşfedici ve yorumlayıcı nitel araştırma yaklaşımıyla yürütülmüştür. Her atasözü bağımsız bir analiz birimi olarak ele alınmış; sözcüksel özellikleri, bütünsel anlamı, davranış örüntüsü ve normatif işlevi birlikte değerlendirilmiştir. Kategorilerin dağılımını belirlemek için frekans ve yüzde analizlerinden, arketip–ikna ve arketip–değer ilişkilerini incelemek için çapraz kodlamadan yararlanılmıştır. Frekans tablolarında her analitik boyut için temel kodlar raporlanmış ve kategori toplamlarının 2.648 kayda karşılık gelmesi sağlanmıştır. Örnek matrislerde yer verilen ikincil kodlamalar ise bir atasözünde birden fazla örüntü arasında kurulabilen ilişkileri göstermektedir; bu ilişkiler bağımsız gözlem sayıları olarak değerlendirilmemiştir. Yeterli metinsel dayanağın bulunmadığı durumlarda

[4] Örnekler kodlama kararlarını açıklayıcı nitelikte olup tek başına kodlayıcılar arası güvenirliğin kanıtı olarak değerlendirilmemelidir.

“belirlenemedi” kategorisi kullanılmış, nicel bulgular yorumlayıcı çözümlemelerle birlikte ele alınmıştır (Schreier, 2012; Krippendorff, 2018).

Kodlama tutarlılığını desteklemek için analiz birimi standartlaştırılmış, kategoriler açık biçimde tanımlanmış ve kararlar atasözlerinin bütünsel anlamı ile normatif işlevine dayandırılmıştır. Bu nedenle yalnızca sözcüksel benzerlikler yeterli görülmemiş; arketipsel örüntü veya ikna mekanizmasıyla ilişkisi metinsel olarak temellendirilemeyen durumlar “belirlenemedi” şeklinde kodlanmıştır. Böylece kuramsal kategorileri metne zorla uygulama riskinin azaltılması ve yorumların tutarlılığının korunması amaçlanmıştır (Schreier, 2012; Krippendorff, 2018). Bununla birlikte, bağımsız bir ikinci kodlayıcıyla karşılaştırma yapılmadığından kodlayıcılar arası uyum katsayısı hesaplanamamıştır. Kod kitabının ve örnek kodlamaların açıkça sunulması yöntemsel şeffaflığı desteklese de bağımsız bir güvenirlik sınamasının yerini tutmamaktadır. Gelecek araştırmalarda kodlama yönergesinin birden fazla kodlayıcıyla pilot olarak uygulanması, görüş ayrılıklarının sistematik biçimde kaydedilmesi ve uygun bir uyum katsayısının raporlanması, yöntemin güvenirliğini değerlendirmeye katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın başlıca sınırlılığı, arketipsel örüntülerin ve kültürel değerlerin yorumlayıcı kodlamaya dayanmasıdır. Kullanılan arketip kategorileri, Türk atasözleri için önceden oluşturulmuş hazır bir sınıflandırma değil, Jungcu ve Post-Jungcu yaklaşımlardan hareketle araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilmiş bir çerçevedir. Bu nedenle bulgular, Jungcu kuramın doğrudan doğrulandığı veya Türk toplumunun kolektif psikolojik yapısının kesin biçimde ortaya konduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Benzer biçimde, ikna mekanizmalarının bireylerin tutum ve davranışları üzerindeki fiilî etkileri de araştırma kapsamında ölçülmemiştir. **Bu bağlamda m**odel, psikolojik nedenleri veya davranış değişimini açıklayan nedensel bir yapıdan ziyade, atasözlerindeki sembolik anlamları, ikna gerekçelerini ve normatif yönlendirmeleri birlikte inceleyen analitik bir çerçeve sunmaktadır. Böylece **ç**alışmanın temel katkısı, arketipsel örüntüleri, ikna mekanizmalarını, kültürel değerleri ve normatif davranış yönlendirmelerini aynı analiz biriminde buluşturmasıdır. Arketipsel İkna Modeli bu ilişkinin kuramsal çerçevesini, Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi ise çerçevenin atasözü derlemine uygulanmasını sağlayan analitik aracı sunmaktadır. Frekans analizleri kategorilerin dağılımını ortaya koyarken yorumlayıcı çözümleme, bu dağılımların arkasındaki metinsel ilişkileri açıklamaktadır. Davranış yönlendirmesi boyutunun yorumlayıcı düzeyde ele alınması ise modelin gelecekte daha standartlaştırılmış kodlama süreçleri ve farklı derlemler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarla geliştirilebilecek yönlerinden biridir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Bu bölümde, araştırma veri setinden elde edilen betimsel bulgular ve kodlar arasındaki ilişkiler sunulmaktadır. Analiz, Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi

doğrultusunda ilerlemekte; kuramsal yorumlar ve literatür ile karşılaştırmalar tartışma bölümüne bırakılmaktadır.

4.1. Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntülerin Dağılımı

Arketipsel kategorilerin dağılımı, bazı örüntülerin diğerlerine kıyasla daha belirgin temsil edildiğini göstermektedir. En yüksek frekans Dönüşüm/Yeniden Doğuş kategorisinde (n=419; %15,82) gözlenirken bunu Self (n=356; %13,44), Bilge/Rehber (n=342; %12,92) ve Eşik/Yolculuk (n=296; %11,18) kategorileri izlemektedir. Tüm kategorilerin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorilerinin Dağılımı

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	**n**	**%**
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	419	15,82
Self	356	13,44
Bilge/Rehber	342	12,92
Eşik/Yolculuk	296	11,18
Anima/Animus	247	9,33
Anne/Büyük Anne	226	8,53
Gölge	168	6,34
Persona	148	5,59
Kahraman	142	5,36
Baba/Otorite	111	4,19
Arketipsel ilişki kurulamadı	108	4,08
Trickster	51	1,93
Çocuk	34	1,28
Toplam	**2648**	**100,00**

Tablo 6'daki dağılımda üst sıralarda yer alan kategorileri Anima/Animus ve Anne/Büyük Anne izlerken Gölge, Persona, Kahraman ve Baba/Otorite daha düşük oranlarda temsil edilmektedir. Trickster ve Çocuk kategorilerinin frekansları görece sınırlı kalırken 108 kayıtta belirgin bir arketipsel temel kod saptanmamıştır. Bu bulgular, arketipsel kategorilerin incelenen derlemdeki göreli görünürlüğünü ortaya koymakta; ancak kategorilerin psikolojik gücü, davranışsal etkisi veya nedensel rolü hakkında çıkarım yapılmasına imkan tanımamaktadır.

4.2. İkna Mekanizmalarının Dağılımı

İkna mekanizmalarının dağılımı, İyi Nam/Sosyal İtibar kategorisinin en *yüksek frekansa sahip olduğunu (n=548; %20,69), bunu Bilgi/Akıl/Deneyim (n=408; %15,41), Doğru Zamanlama (n=228; %8,61) ve Ödül/Olumlu Sonuç (n=203; %7,67) kategorilerinin izlediğini göstermektedir. Bu bulgular, incelenen derlemdeki temel ikna mekanizmalarının göreli*

görünürlüğünü ortaya koymaktadır. Kategorilerin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 7'de sunulmaktadır.

Tablo 7. İkna Mekanizmalarının Dağılımı

İkna Mekanizması	**n**	**%**
İyi nam/sosyal itibar	548	20,69
Belirlenemedi	435	16,43
Bilgi/akıl/deneyim	408	15,41
Doğru zamanlama	228	8,61
Ödül/olumlu sonuç	203	7,67
Doğruluk/güven	123	4,65
Karşılıklılık/çıkar	102	3,85
Doğru yöntem/araç	87	3,29
Sosyal kabul/dışlama	86	3,25
Ceza/olumsuz sonuç	85	3,21
Korku/tehdit	85	3,21
Etkili/güzel konuşma	81	3,06
Dayanışma/ortak akıl	30	1,13
Sabır/ısrar	29	1,10
Dayanıklılık/eyleme teşvik	28	1,06
Caydırma/olumsuz sonuç	27	1,02
Özdenetim/ölçülülük	19	0,72
Olumlu pekiştirme	15	0,57
Modelleme/örnek alma	13	0,49
Neden-sonuç/kader	12	0,45
Aldatmadan sakındırma	3	0,11
Normatif öğüt	1	0,04

Tablo 7'deki diğer kategoriler, temel ikna mekanizmalarının derlemdeki dağılımını tamamlamaktadır. "Belirlenemedi" kategorisi bir ikna mekanizmasını değil, metinsel gerekçenin güvenilir biçimde saptanamadığı durumları ifade etmektedir. Bulgular, belirli gerekçelendirme biçimlerinin derlemde daha görünür olduğunu ortaya koymakla birlikte, bunların gerçek yaşam koşullarındaki ikna gücünü ölçmemektedir.

4.3. Kültürel Değerlerin Dağılımı

Kültürel değerlerin dağılımında "Belirlenemedi" kategorisi 722 kayıtla (%27,27) ilk sırada yer almaktadır. Bunu Toplumsal Kabul/İtibar (n=551; %20,81), Sorumluluk/Özdenetim (n=265; %10,01) ve Aile/Koruma (n=230; %8,69) kategorileri izlemektedir. Bu dağılım, kültürel değerlerin temel kodlar üzerinden derlemdeki temsil düzeylerini ortaya koymakta olup tüm kategorilerin frekans ve yüzde değerleri Tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 8. Kültürel Değerlerin Dağılımı

Kültürel Değer Kategorisi	n	%
Belirlenemedi	722	27,27
Toplumsal kabul/itibar	551	20,81
Sorumluluk/özdenetim	265	10,01
Aile/koruma	230	8,69
Temkin/ihtiyat	163	6,16
Dürüstlük/doğruluk	124	4,68
Çalışma/emek	120	4,53
Bilgelik/akıl	114	4,31
Dayanışma/yardımlaşma	88	3,32
Karşılıklılık/adalet	82	3,10
Sevgi/bağlılık	71	2,68
İnanç/kader	60	2,27
Sabır/sebat	21	0,79
Cesaret/mücadele	19	0,72
Ölçülülük/kanaat	18	0,68
Toplam	**2648**	**100,00**

Tablo 8'e göre; "Belirlenemedi" kategorisini Toplumsal Kabul/İtibar, Sorumluluk/Özdenetim ve Aile/Koruma izlemekte; Temkin/İhtiyat, Dürüstlük/Doğruluk, Çalışma/Emek ve Bilgelik/Akıl kategorileri de görece belirgin bir dağılım göstermektedir. Diğer değer kategorileri ise daha düşük frekanslarla temsil edilmektedir. "Belirlenemedi" oranının yüksekliği, bazı atasözlerinde belirli bir kültürel değerin yeterli metinsel dayanakla saptanamadığına işaret etmektedir. Bu durum doğrudan kodlama hatası olarak yorumlanamakla birlikte kod kitabının kapsamı ve yorumlayıcı kararların tutarlılığı açısından dikkate alınmalıdır.

4.4. Normatif Davranış Yönlendirmelerinin Metinsel ve Yorumlayıcı Analizi

Davranış yönlendirmesi, atasözlerinin normatif anlamını ortaya koyan ve arketipsel örüntüler, ikna mekanizmaları ile kültürel değerler arasındaki ilişkiyi tamamlayan bir boyut olarak ele alınmıştır. "Bin bilsen de bir bilene danış" danışmayı ve öğrenmeye açıklığı, "Yalancının mumu yatsıya kadar yanar" yalandan kaçınmayı, "El eli yıkar, iki el yüzü" yardımlaşmayı, "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır" ise yapıcı iletişimi öne çıkarmaktadır. Sözkonusu örnekler, atasözlerinin kültürel değerleri aktarmanın yanı sıra, bu değerlerle ilişkili davranışları da teşvik ettiğini veya sınırlandırdığını göstermektedir. Örneğin danışma ve öğrenme, Bilge/Rehber örüntüsü ve bilgiye dayalı gerekçelendirmeyle; yalandan kaçınma ise Gölge örüntüsü, dürüstlük/doğruluk değeri ve olumsuz sonuç üzerinden caydırmayla ilişkilendirilebilir. Bu yönüyle davranış yönlendirmesi, sembolik örüntüler ve ikna gerekçeleri ile önerilen eylemler arasındaki bağı görünür kılmaktadır. Ancak davranış yönlendirmesi bağımsız kategoriler üzerinden nicel olarak

kodlanmadığından, bu örnekler belirli davranış türlerinin yaygınlığını değil, atasözlerinin anlamını ve diğer model boyutlarıyla ilişkisini ortaya koymaktadır. Bulgular, atasözlerinde ifade edilen normatif mesajlarla sınırlıdır; bu mesajların ne ölçüde benimsendiği veya fiilî davranış değişikliğine yol açıp açmadığı konusunda bir çıkarım sunmamaktadır.

4.5. Arketip–İkna Mekanizması İlişkileri

Arketipsel kategoriler ile ikna mekanizmaları arasındaki ilişki incelendiğinde, Bilge/Rehber kategorisindeki 342 atasözünün 219'unda (%64,04) Bilgi/Akıl/Deneyim mekanizmasının öne çıktığı görülmektedir. Buna karşılık İyi Nam/Sosyal İtibar mekanizması, Self kategorisindeki 356 atasözünün 98'inde (%27,53), Dönüşüm/Yeniden Doğuş kategorisindeki 419 atasözünün ise 87'sinde (%20,76) belirlenmiştir. Bu dağılım, Bilge/Rehber örüntüsünde davranışların daha çok bilgi ve deneyimle gerekçelendirildiğini; Self ve Dönüşüm/Yeniden Doğuş örüntülerinde ise toplumsal itibarın daha belirgin bir ikna gerekçesi olarak öne çıktığını göstermektedir. İlgili bulgular Tablo 9'da sunulmaktadır.

Tablo 9. Arketip–İkna Mekanizması Eşleşmeleri[5]

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	İkna mekanizması	N	Toplam Veri Setindeki Pay (%)
Bilge/Rehber	Bilgi/akıl/deneyim	219	8,27
Self	İyi nam/sosyal itibar	98	3,70
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	İyi nam/sosyal itibar	87	3,29
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	Belirlenemedi	86	3,25
Eşik/Yolculuk	Doğru zamanlama	80	3,02
Self	Belirlenemedi	69	2,61
Arketipsel ilişki kurulamadı	Belirlenemedi	63	2,38
Persona	İyi nam/sosyal itibar	58	2,19
Anne/Büyük Anne	İyi nam/sosyal itibar	53	2,00
Eşik/Yolculuk	İyi nam/sosyal itibar	52	1,96
Eşik/Yolculuk	Doğru yöntem/araç	51	1,93
Anima/Animus	Ödül/olumlu sonuç	50	1,89
Anima/Animus	İyi nam/sosyal itibar	50	1,89
Bilge/Rehber	İyi nam/sosyal itibar	45	1,70
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	Doğru zamanlama	42	1,59
Anne/Büyük Anne	Bilgi/akıl/deneyim	37	1,40
Anima/Animus	Belirlenemedi	39	1,47

[5] Tabloda en sık görülen 20 arketip–ikna mekanizması eşleşmesi listelenmiştir. "Toplam veri setindeki pay" yüzdeleri 2.648 kayıt üzerinden hesaplanmıştır; kategori içindeki yüzdelerle karıştırılmamalıdır.

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	İkna mekanizması	N	Toplam Veri Setindeki Pay (%)
Eşik/Yolculuk	Belirlenemedi	36	1,36
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	Bilgi /akıl/ deneyim	35	1,32
Persona	Belirlenemedi	35	1,32

Tablo 9, arketipsel kategorilerin farklı ikna mekanizmalarıyla ilişkilendirilebildiğini göstermektedir. Ancak bazı atasözlerinde arketipsel temel kod belirlenirken davranışı destekleyen gerekçe yeterince açık olmadığından ikna mekanizması "belirlenemedi" olarak kodlanmıştır. Bu bulgular, ikna mekanizmalarının derlemdeki dağılımını ortaya koymakta; arketipsel örüntüler ile ikna mekanizmaları arasında nedensel bir ilişki bulunduğunu veya belirli bir mekanizmanın gerçek yaşamda etkili olduğunu göstermemektedir.

4.6. Arketip–Kültürel Değer İlişkileri

Arketipsel kategoriler ile kültürel değerler arasındaki dağılım incelendiğinde, Anne/Büyük Anne kategorisinde Aile/Koruma (n=130; %57,52), Self kategorisinde Sorumluluk/Özdenetim (n=164; %46,07), Persona kategorisinde Toplumsal Kabul/İtibar (n=62; %41,89) ve Bilge/Rehber kategorisinde Bilgelik/Akıl (n=83; %24,27) değerlerinin öne çıktığı görülmektedir. Bu oranlar, söz konusu değerlerin ilgili arketipsel kategorilerdeki kayıtlar içindeki payını göstermektedir. Dağılımın ayrıntıları Tablo 10'da sunulmaktadır.

Tablo 10. Arketipsel Kategoriler ile Kültürel Değerlerin Dağılımı[6]

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	Kültürel Değer	N	Arketip İçindeki %
Anima/Animus	Belirlenemedi	83	33,60
Anne/Büyük Anne	Aile/koruma	130	57,52
Arketipsel ilişki kurulamadı	Belirlenemedi	78	72,22
Baba/Otorite	Belirlenemedi	45	40,54
Bilge/Rehber	Bilgelik/akıl	83	24,27
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	Belirlenemedi	140	33,41
Eşik/Yolculuk	Belirlenemedi	116	39,19
Gölge	Belirlenemedi	39	23,21
Kahraman	Çalışma/emek	44	30,99
Persona	Toplumsal kabul/itibar	62	41,89
Self	Sorumluluk/özdenetim	164	46,07
Trickster	Belirlenemedi	14	27,45

[6] Arketip İçindeki %" değeri, ilgili arketip–kültürel değer eşleşmesinin frekansının o arketip kategorisinin toplam frekansına oranıdır.

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	Kültürel Değer	N	Arketip İçindeki %
Çocuk	Belirlenemedi	13	38,24

Tablo 10'daki dağılım, arketipsel kategoriler ile kültürel değerler arasındaki ilişkilerin farklılaştığını göstermektedir. Anne/Büyük Anne kategorisinde Aile/koruma, Self kategorisinde Sorumluluk/özdenetim, Persona kategorisinde ise Toplumsal kabul/itibar değerleri daha belirgin biçimde öne çıkmaktadır. Buna karşılık, bazı arketipsel kategorilerde "Belirlenemedi" kodunun yüksek oranda görülmesi, atasözlerinde belirli bir kültürel değerin açıkça ayırt edilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla tablo, arketipsel kategorilerin hangi değerlerle daha sık ilişkilendirildiğini ortaya koymakta; ancak bu değerlerin arketipler tarafından nedensel olarak üretildiği ya da belirlendiği anlamına gelmemektedir.

4.7. Bütünleşik Arketipsel İkna Örüntüleri

Bütünleşik analiz, arketipsel örüntülerin, ikna mekanizmalarının ve kültürel değerlerin aynı atasözü içinde nasıl bir araya geldiğini ve davranışlara yönelik normatif yönlendirmelerle nasıl ilişkilendiğini göstermektedir. Temel kodların dağılımına bakıldığında Bilge/Rehber kategorisinde Bilgi/Akıl/Deneyim (n=219; %64,04), Persona kategorisinde İyi Nam/Sosyal İtibar (n=58; %39,19), Eşik/Yolculuk kategorisinde Doğru Zamanlama (n=80; %27,03) ve Dönüşüm/Yeniden Doğuş kategorisinde İyi Nam/Sosyal İtibar (n=87; %20,76) öne çıkmaktadır. Bu yüzdeler, ilgili ikna mekanizmalarının kendi arketipsel kategorileri içindeki paylarını göstermektedir. Bulgular, arketipsel örüntülerin farklı ikna gerekçeleriyle ilişkilendiğine işaret etmektedir. Bu nedenle atasözlerinin normatif işlevini anlamak, yalnızca taşıdıkları sembolik anlamları değil, bu anlamların hangi ikna gerekçeleriyle desteklendiğini de dikkate almayı gerektirir. Arketipsel İkna Modeli, arketipsel örüntüleri, ikna mekanizmalarını, kültürel değerleri ve davranış yönlendirmelerini aynı analiz birimi içinde birlikte ele alan bütünleşik bir çerçeve sunmaktadır. Bu dört boyut arasındaki ilişkileri bir arada gösteren analiz matrisi Tablo 11'de sunulmaktadır.

Tablo 11. Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi: Seçilmiş Yorumlayıcı Örnekler

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	İkna mekanizması	Kültürel Değer/Normatif Dayanak	Normatif davranış yönlendirmesi
Bilge/Rehber	Bilgi/akıl/deneyim	Bilgelik/akıl	Öğrenme, danışma, deneyimden yararlanma
Persona–Self	İyi nam/sosyal itibar	Toplumsal kabul/itibar; sorumluluk/özdenetim	Sosyal normlara uyma; kendini düzenleme
Gölge	Sosyal itibar; ceza/caydırma	Değer sınırı/temkin	İstenmeyen davranıştan kaçınma

Jungcu ve Post-Jungcu Arketipsel Örüntü Kategorisi	İkna mekanizması	Kültürel Değer/Normatif Dayanak	Normatif davranış yönlendirmesi
Eşik/Yolculuk	Doğru zamanlama	Temkin/ihtiyat	Koşulları değerlendirerek uygun zamanda hareket etme
Dönüşüm/Yeniden Doğuş	İyi nam/sosyal itibar	Değer alanı değişken	Davranışı yeniden düzenleme

Tablo 11, Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi'nin atasözlerine nasıl uygulandığını, temel kodları ve bu kodlar arasındaki seçilmiş yorumlayıcı ilişkilerle birlikte göstermektedir. Matris, her atasözünü arketipsel örüntü, ikna mekanizması, kültürel değer ve normatif davranış yönlendirmesi boyutlarını bir arada ele alarak inceler. Böylece atasözlerinin taşıdığı kültürel anlamların yanı sıra, bu anlamlar üzerinden hangi davranışların önerildiği, teşvik edildiği ya da sınırlandırıldığı da sistematik biçimde değerlendirilebilir. Buradaki davranış boyutu, bireylerin gerçek yaşamda ne yaptığını veya atasözlerinin davranış değişikliğine yol açıp açmadığını değil, metnin hangi davranışları önerdiğini ya da kaçınılmasını salık verdiğini ifade eder. Bu yönüyle matris, atasözlerindeki anlam örüntülerini ve normatif yönlendirmeleri birlikte incelemeye imkân veren analitik bir araçtır. Matristeki ilişkiler metinsel çözümlemeye ve kuramsal yoruma dayandığından, tek başına psikolojik etki, fiilî davranış değişimi ya da nedensellik kanıtı olarak değerlendirilemez. Bu ilişkilerin kuramsal önemi ve modelin açıklayıcı katkısı tartışma bölümünde ele alınmaktadır.

5. TARTIŞMA

Bulgular, Türk atasözlerinde sembolik örüntülerin davranışa ilişkin gerekçelendirmelerle birlikte okunabileceğini göstermektedir; ancak bu sonuç, arketiplerin davranışa neden olduğu ya da atasözlerinin alıcıları fiilen ikna ettiği anlamına gelmez. Uluslararası paremioloji ve pragmatik araştırmaları atasözlerinin bağlam içinde görüşleri destekleme, normları hatırlatma ve toplumsal değerlendirmeleri ifade etme işlevlerini vurgular (Mieder, 2004; Bobuafor, 2021; Lomotey & Csajbok-Twerefou, 2021). Bu çalışma söz konusu işlevleri kullanım bağlamında doğrudan gözlemlemek yerine, derlemdeki atasözlerinin metinsel yapısını inceler. Dolayısıyla tartışmanın odağı, yalnızca belirli arketiplerin ne sıklıkta kodlandığı değil; bu örüntülerin hangi gerekçeler ve değerlerle birlikte ortaya çıktığı, alternatif yorumların nerede mümkün olduğu ve modelin mevcut yaklaşımlardan hangi bakımdan ayrıldığıdır.

5.1. Bilge/Rehber: Bilginin İkna Edici Bir Otoriteye Dönüşmesi

Bilge/Rehber kategorisinde Bilgi/Akıl/Deneyim koduyla 219 eşleşme belirlenmiş; bu sayı, kategorideki kodlamaların %64,04'ünü oluşturmaktadır. Bu yoğunluk, bilgi ve deneyimin davranış önerilerini gerekçelendiren kaynaklar olarak sunulduğu yorumunu desteklemektedir. "Bin bilsen de bir bilene danış" atasözü,

kişinin kendi bilgisini bütünüyle yetersiz saymadan daha deneyimli birinin görüşüne başvurmasını öğütleyerek bu ilişkiyi örneklendirir. Ancak atasözünün özgün kodlama dökümünde ilgili eşleşme altında yer aldığı doğrulanmadıkça, bu örnek 219 eşleşmenin doğrudan kanıtı olarak sunulmamalıdır.

Jungcu ve Post-Jungcu yaklaşımlar, Bilge/Rehber örüntüsünü belirsizliği anlamlandırma ve deneyimden yol gösterici biçimde yararlanma üzerinden yorumlamaya imkân tanır (Jung, 1969; Samuels, 1985; Papadopoulos, 2006). Bununla birlikte Merchant'ın (2009) arketip kuramına yönelik eleştirisi, bu örüntülerin değişmez ve kültürden bağımsız psikolojik nedenler olarak değerlendirilmemesi gerektiğini hatırlatır. Ceylan'ın (2021) atasözlerinde ikna kaynaklarına ilişkin yaklaşımı, bilgi ve deneyimin danışma davranışını nasıl gerekçelendirdiğini anlamaya katkı sunarken, Cialdini ve Goldstein'ın (2004) sosyal etki çerçevesi de güvenilir bilgi arayışı ile sosyal etkilenme arasındaki genel ilişkiyi açıklamaya yardımcı olur. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımları birbirinin yerine geçen açıklamalar olarak değil, farklı kuramsal bakış açıları olarak ele alır; bilgi ve deneyim gerekçesini Bilge/Rehber örüntüsü ve bilgelik değeriyle aynı atasözü düzeyinde birlikte inceler. Bununla birlikte, gözlenen eşleşmeler yalnızca arketipsel örüntülerle açıklanamaz; atasözlerinin geleneksel öğüt verme biçimi de bu dağılımda etkili olabilir. Bu olasılığı ayırt etmek için bağımsız kodlama ve karşılaştırmalı metin çözümlemesi gereklidir.

5.2. Persona ve Self: Sosyal İtibarın Davranış Düzenleyici İşlevi

Persona–İyi Nam/Sosyal İtibar eşleşmesi 58 kez (%39,19), Self–İyi Nam/Sosyal İtibar eşleşmesi ise 98 kez (%27,53) kaydedilmiştir. Bunun yanında Persona'nın Toplumsal Kabul/İtibar (n=62; kategori içindeki payı %41,89), Self'in ise Sorumluluk/Özdenetim (n=164; kategori içindeki payı %46,07) ile öne çıkması, iki arketipsel kategorinin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Jungcu çerçevede Persona, kişinin toplumsal çevreye sunduğu yüz ve üstlendiği rollerle; Self ise psişik bütünlük ve özdüzenlemeyle ilişkilidir (Jung, 1953, 1959; Papadopoulos, 2006). Bu yorum, atasözlerinin toplumsal değerleri ve davranış sınırlarını nasıl taşıdığını inceleyen çalışmalarla da ilişkilendirilebilir (Bobuafor, 2021; Tapan, 2023). Ancak bu çalışmalar, Jungcu kategorileri doğrudan doğrulamaz.

Sosyal itibarın hem Persona hem de Self kategorisiyle eşleşmesi, aynı metinsel gerekçenin farklı arketipsel yorumlara açık olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte, bu eşleşmeler arketipsel örüntülerden kaynaklanabileceği gibi, atasözlerinin toplumsal onayı ve yaptırımları vurgulayan genel normatif yapısıyla da açıklanabilir. "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır" atasözü, kişilerarası iletişim ve toplumsal sunum açısından Persona'yı kavramsal olarak örnekler; ancak özgün kodlama dökümünde bu eşleşme doğrulanmadıkça Persona–İyi Nam/Sosyal İtibar ilişkisinin doğrudan kanıtı sayılamaz. Dolayısıyla bulgular, gerçek sosyal etkileri değil, kullanılan kodlama çerçevesinde belirlenen metinsel birliktelikleri ortaya koymaktadır.

5.3. Gölge ve Caydırma: İstenmeyen Davranışın Sınırlandırılması

Gölge kategorisi 168 kez kodlanmış ve toplam kayıtların %6,34'ünü oluşturmuştur. "Yalancının mumu yatsıya kadar yanar" atasözü, yalanın er ya da geç açığa çıkabileceği düşüncesi üzerinden sakıncalı bir davranışın nasıl caydırıcı biçimde sunulduğunu örneklemektedir. Ancak atasözünün ilgili çapraz kodlama hücresinde yer aldığı doğrulanmadıkça, bu örnek belirli bir Gölge–ikna mekanizması eşleşmesinin doğrudan kanıtı olarak değerlendirilmemelidir. Jungcu yaklaşımda Gölge, kişinin kabul etmekte zorlandığı veya benliğinin dışında tuttuğu içeriklerle ilişkili sembolik bir alanı ifade eder (Jung, 1959; Samuels, 1985). Bu araştırmada Gölge kodu, yalnızca olumsuz çağrışımlı sözcükleri değil, atasözünün bütünsel anlamı içinde sakıncalı görülen davranışları ve bunların olası sonuçlarını yorumlamak için kullanılmıştır. Bu yaklaşım, normların davranışlara ilişkin değerlendirmeleri şekillendirdiğini öne süren Cialdini, Reno ve Kallgren (1990) ile Cialdini ve Goldstein'ın (2004) çalışmalarıyla sınırlı bir paralellik taşımaktadır. Ancak bu kuramlar sosyal normların bireysel davranış üzerindeki etkilerini ele alırken, bu araştırma norm algısını, tutumları veya davranış değişimini ölçmemektedir. Bu nedenle bulgular, Planlı Davranış Teorisi'ni (Ajzen, 1991) ya da sosyal etki modellerini doğrudan doğrulayan kanıtlar olarak yorumlanamaz. Öte yandan, olumsuz sonuçlar üzerinden caydırma işlevi Gölge arketipiyle ilişkilendirilmeksizin de açıklanabilir. Atasözünün retorik yapısı, ahlaki öğüt niteliği veya geleneksel neden-sonuç anlatımı da bu işlevi tek başına üstlenebilir. Modelin katkısı, bu alternatif açıklamaları dışlamak değil; sembolik örüntüleri ve metinsel gerekçelendirme biçimlerini birbirinden ayırarak birlikte incelemeye olanak tanımaktır.

5.4. Eşik/Yolculuk: Süreç, Zamanlama ve Sebat

Eşik/Yolculuk kategorisinde Doğru Zamanlama koduyla 80 eşleşme belirlenmiş; bu sayı, kategorinin %27,03'ünü oluşturmaktadır. Bu ilişki, davranışların yalnızca ne yapılacağı üzerinden değil, eylemin hangi koşullarda ve ne zaman gerçekleştirilmesi gerektiği üzerinden de gerekçelendirilebildiğini düşündürmektedir. Eşik/Yolculuk örüntüsü geçiş, belirsizlik ve süreç imgeleriyle; zamanlama mekanizması ise eylem için uygun anın belirlenmesiyle ilişkilidir (Jung, 1969; Stevens, 2015). Ceylan'ın (2021) zamanlamayı atasözlerindeki ikna unsurlarından biri olarak ele almasıyla bu çalışmanın kesiştiği nokta, davranışın koşullara göre gerekçelendirilmesidir. Çalışmanın katkısı ise zamanlamayı yalnızca bir ikna kategorisi olarak incelemekle kalmayıp süreç ve geçişi çağrıştıran arketipsel örüntülerle ilişkisini de değerlendirmesidir. Bununla birlikte, 80 eşleşme zamanlamanın evrensel önemini veya arketipsel bir mekanizmanın işlediğini kanıtlamaz. Bu ilişki, atasözlerinin gündelik yaşama yönelik pratik öğüt verme işleviyle de açıklanabilir. "Acele ile menzil alınmaz" atasözü, zamanlama ile süreç arasındaki ilişkiyi kavramsal olarak örneklendirir; ancak kodlama dökümünde ilgili

hücrede yer aldığı doğrulanmadıkça, 80 eşleşmenin doğrudan kanıtı olarak değerlendirilmemelidir.

5.5. Dönüşüm/Yeniden Doğuş: Değişimin Normatif Anlamı

Dönüşüm/Yeniden Doğuş kategorisi 419 kez kodlanmış ve toplam kayıtların %15,82'sini oluşturmuştur. Bu kategori, İyi Nam/Sosyal İtibar koduyla 87 kez eşleşmiş; bu sayı kategori içindeki eşleşmelerin %20,76'sına karşılık gelmiştir. Jungcu perspektifte dönüşüm, mevcut durumdan farklı bir duruma geçişi veya yeniden yapılanmayı ifade eden sembolik bir örüntü olarak yorumlanabilir (Jung, 1959; Stevens, 2015). Bununla birlikte, kategorinin yüksek frekansı tek başına kuramsal önemini ya da psikolojik evrenselliğini kanıtlamaz; dağılım, kategori tanımının kapsamından ve kodlama kararlarından da etkilenmiş olabilir. "Ağaç yaş iken eğilir" atasözü, davranışların erken yaşlarda biçimlenmesi düşüncesini kavramsal olarak örneklemektedir. Ancak bu atasözünün mevcut kodlama dökümünde Dönüşüm/Yeniden Doğuş × İyi Nam/Sosyal İtibar hücresinde yer aldığı doğrulanmadığından, 87 eşleşmenin ampirik örneği olarak kullanılmamalıdır. Bu eşleşmenin daha güçlü biçimde yorumlanabilmesi için ilgili atasözü kayıtlarının ve kodlarının denetlenebilir biçimde sunulması gerekir.

Dönüşüm/Yeniden Doğuş ile sosyal itibarın birlikte görülmesi, davranışların yeniden biçimlenmesinin toplumsal değerlendirmelerle ilişkilendirilebildiğini düşündürmektedir. Ancak bu ilişki, tek başına nedensellik ya da ilişkinin yönü hakkında bir sonuca varmayı sağlamaz. Ayrıca dönüşüm her zaman olumlu bir anlam taşımaz; nasıl yorumlanacağı, hangi davranışın ve kültürel değerin değişimle ilişkilendirildiğine bağlıdır. Bu açıdan Persona toplumsal görünüm ve rolleri, Self bütünlük ve özdüzenlemeyi, Gölge sakıncalı görülen davranışları, Eşik/Yolculuk geçiş ve süreçleri, Dönüşüm/Yeniden Doğuş ise değişim olasılığını incelemeye yarayan farklı analitik mercekler sunar. Bu kategoriler birbirinin yerine kullanılamaz. Bununla birlikte, aynı atasözünün birden fazla arketipsel yoruma açık olabilmesi, kodlama kararlarının açık ölçütlerle gerekçelendirilmesini ve alternatif yorumların da kayda geçirilmesini gerekli kılar.

5.6. Örüntülerin Birlikte Değerlendirilmesi ve Kuramsal Katkı

Arketipsel örüntülerin birlikte değerlendirilmesi, atasözlerindeki davranış yönlendirmelerinin tek bir ikna biçimiyle açıklanamayacağını göstermektedir. Bilge/Rehber bilgi ve deneyimle, Persona toplumsal sunum ve kabul beklentileriyle, Self bütünlük ve özdüzenlemeyle, Gölge istenmeyen davranışların sonuçlarıyla, Eşik/Yolculuk süreç ve zamanlamayla, Dönüşüm/Yeniden Doğuş ise davranışın yeniden biçimlenmesiyle ilişkilendirilebilir. Bu ilişkiler bir yandan Jungcu/Post-Jungcu sembolik çerçeveyle, diğer yandan atasözlerinin öğüt verme, normları hatırlatma ve sonuç bildirme gibi retorik özellikleriyle açıklanabilir. Bu iki açıklama birbirini dışlamaz; ancak metinsel bulguların her birini ne ölçüde desteklediği ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Uluslararası literatürle karşılaştırma, modelin hem katkısını hem de sınırlarını ortaya koymaktadır. Paremioloji ve pragmatik araştırmalar, atasözlerinin söylem içindeki işlevini, kültürel değerlerle ilişkisini ve bağlama göre değişen anlamını ele alır (Mieder, 2004; Bobuafor, 2021; Lomotey & Csajbok-Twerefou, 2021). Ceylan (2021) atasözlerindeki ikna kaynaklarını ve yöntemlerini incelerken, Cialdini ve Goldstein (2004) sosyal etkiyi daha genel bir kuramsal çerçevede tartışır. Jungcu ve Post-Jungcu çalışmalar sembolik örüntüleri yorumlamaya imkân verirken, arketiplerin değişmez veya kültürler üstü nedenler olarak kabul edilmesine karşı eleştirel bir yaklaşımı da gerekli kılar (Merchant, 2009; Jones, 2023). Mark ve Pearson (2001) ile Savaş ve Karadoğan Doruk (2018), arketipsel anlamların ikna ve iletişimle ilişkisini ortaya koysa da reklam iletişimi ile atasözlerinin normatif söylemi aynı bağlamda değerlendirilmemelidir. Bu çalışma, söz konusu yaklaşımları tek bir kuramsal açıklamada birleştirmek yerine, odaklandıkları farklı boyutları bir arada ele alır: pragmatik yaklaşım atasözlerinin kullanım işlevine, ikna yaklaşımı davranışın nasıl gerekçelendirildiğine, arketipsel yaklaşım ise sembolik örüntülere odaklanır. Modelin temel katkısı, bu boyutları kültürel değerler ve davranış yönlendirmeleriyle birlikte, aynı atasözü düzeyinde incelemeye olanak tanımasıdır. Dolayısıyla model, evrensel bir ikna yasası veya doğrulanmış bir psikolojik mekanizma ileri sürmemektedir. Ampirik bulgular da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bilge/Rehber–Bilgi/Akıl/Deneyim eşleşmesi (n=219; kategori içindeki payı %64,04), Self–İyi Nam/Sosyal İtibar eşleşmesi (n=98; %27,53) ve Dönüşüm/Yeniden Doğuş–İyi Nam/Sosyal İtibar eşleşmesi (n=87; %20,76), seçilen kodlama çerçevesinde belirlenen birliktelikleri göstermektedir. Bu yüzdeler, ilgili eşleşmelerin kendi arketipsel kategorileri içindeki paylarını ifade eder; toplam derlem içindeki oranlar olarak yorumlanmamalıdır. Ayrıca bu bulgular, nedensel bir ilişkiyi veya atasözlerinin alıcı üzerindeki ikna etkisini kanıtlamaz. Belirli bir çapraz tablo hücresini örnekleyen atasözleri, ancak ham kodlama dökümünde ilgili hücreye ait oldukları doğrulandıktan sonra ampirik örnek olarak kullanılmalıdır. Bu doğrulama yapılmamışsa örnekler yalnızca kavramsal açıklama amacıyla sunulmalıdır. Sonuç olarak Arketipsel İkna Modeli, sembolik örüntüleri, ikna gerekçelerini, kültürel değerleri ve normatif davranış yönlendirmelerini birlikte inceleyen kuramsal çerçeveyi; Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi ise bu çerçevenin atasözleri üzerinde uygulanmasını ve aralarındaki ilişkilerin izlenmesini sağlayan analitik aracı oluşturmaktadır.

6. SONUÇ

Bu çalışma, Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü adlı eserinden elektronik olarak elde edilen 2.648 kayıt üzerinden, Türk atasözlerinde arketipsel örüntüler, ikna mekanizmaları, kültürel değerler ve normatif davranış yönlendirmeleri arasındaki metinsel ilişkileri incelemiştir. Araştırma sorusunun yanıtı, bu boyutların atasözlerinde birbirinden bağımsız unsurlar olarak değil, aynı metin içinde farklı işlevler üstlenen ve birlikte yorumlanabilen katmanlar olarak ortaya çıkabildiğidir. Bilge/Rehber–Bilgi/Akıl/Deneyim eşleşmesinin 219

kayıtla bu kategorinin %64,04'ünü oluşturması, sembolik örüntüler ile metinsel gerekçelendirme arasındaki birlikteliğin incelenen derlemde belirgin olduğunu göstermektedir. Diğer çapraz eşleşmelerle birlikte değerlendirildiğinde bu bulgu, Arketipsel İkna Modeli'nin söz konusu derlemde uygulanabilirliğine ilişkin betimsel kanıt sunmaktadır. Çalışmanın temel katkısı, arketipsel örüntüleri, ikna mekanizmalarını, kültürel değerleri ve normatif davranış yönlendirmelerini aynı atasözü üzerinde birlikte incelemeyi sağlayan Arketipsel İkna Modeli'ni ve bu modelin uygulanmasına yönelik Arketip–İkna–Değer–Davranış Matrisi'ni önermesidir. Bununla birlikte bulgular, atasözlerinin gerçek alıcılar üzerindeki ikna etkisini veya Jungcu kuramın evrenselliğini kanıtlamamaktadır. Davranış yönlendirmelerinin yorumlayıcı niteliği de sonuçların kapsamı değerlendirilirken göz önünde bulundurulmalıdır. Modelin açıklayıcılığı ve farklı derlemlere aktarılabilirliği, gelecekteki araştırmalarla sınanmalıdır.

Bulgular, çalışmanın tek bir atasözü derlemine dayanması, bağımsız kodlayıcılar arası uyum katsayısının raporlanmamış olması, bazı kayıtların "Belirlenemedi" kategorisinde yer alması ve arketipsel kodlamanın kuramsal tercihlere dayanması nedeniyle ihtiyatla yorumlanmalıdır. Ayrıca kaynakta başlangıçta belirtilen 2.667 kayıt ile analiz edilen 2.648 kayıt arasındaki 19 kayıtlık farkın nedeni mevcut çalışma kayıtlarından doğrulanamamıştır. Bu nedenle farkın olası nedenleri varsayımla açıklanmamış, veri akışındaki bu belirsizlik yöntemsel bir sınırlılık olarak kabul edilmiştir. Kategori tanımlarının ve kodlama kararlarının denetlenebilir biçimde sunulması, modelin sonraki uygulamaları açısından önem taşımaktadır. Bu sınırlılıklar bulguların değerini ortadan kaldırmasa da sonuçların, incelenen derlemdeki metinsel örüntülerin betimlenmesiyle sınırlı tutulmasını gerektirmektedir. Gelecek araştırmalar için dört öncelik öne çıkmaktadır. İlk olarak, kodlama yönergesi bağımsız araştırmacılar tarafından uygulanmalı; kodlayıcılar arasındaki uyuşmazlıklar raporlanmalı ve uygun bir uyum ölçüsü sunulmalıdır. İkinci olarak, belirli çapraz tablo hücrelerine ilişkin yorumlar, ilgili hücrede yer alan atasözlerini ve bunlara atanan kodları gösteren denetlenebilir kayıtlarla desteklenmelidir. Üçüncü olarak, model farklı Türkçe derlemlerine ve başka dillerdeki atasözü korpuslarına uygulanarak kültüre özgü özelliklerle farklı bağlamlarda tekrarlanan örüntüler karşılaştırılmalıdır. Dördüncü olarak, metinsel bulgular alımlama araştırmaları, görüşmeler veya deneysel çalışmalarla birlikte ele alınmalıdır. Örneğin, bilgi ve deneyim vurgusunun mesajın güvenilirliğine ya da alıcıların tutumlarına etkisi deneysel olarak incelenebilir. Ancak bu tür etkiler, mevcut çalışmanın bulguları değil, gelecekte sınanması gereken araştırma sorularıdır.

Sonuç olarak Arketipsel İkna Modeli, atasözlerinde sembolik anlam, metinsel gerekçelendirme, kültürel değer ve normatif davranış yönlendirmesi arasındaki ilişkileri sistematik biçimde incelemeye yönelik geliştirilebilir bir analitik çerçeve sunmaktadır. Modelin uluslararası literatüre katkısı, farklı açıklama düzeylerini aynı atasözü üzerinde karşılaştırılabilir hâle getirmesidir. Bununla birlikte kültürler arası

aktarılabilirliği, kodlama tutarlılığı ve gerçek ikna etkisi henüz doğrulanmış değildir. Bu boyutların değerlendirilmesi, karşılaştırmalı derlemler, bağımsız kodlama süreçleri ve alımlama ya da deneysel araştırmalarla mümkün olacaktır.

TEŞEKKÜR

Çıktığım yolculukta bazen bir rüzgâr, bazen bir liman, bazen de sonsuz bir deniz olan sevdiğim insanlara ve özellikle ablam Sevinç Balcı'ya en derin teşekkürlerimle…

KAYNAKÇA

Adams, M. V. (2008). The archetypal school. In P. Young-Eisendrath & T. Dawson (Eds.), The Cambridge companion to Jung (pp. 107–124). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CCOL9780521865999.007

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50(2), 179–211. https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T

Aksoy, Ö. A. (2015). Atasözleri ve deyimler sözlüğü I: Atasözleri sözlüğü. İnkılâp Kitabevi.

Annaberdiyev, D. (2018). Türkmen atasözlerine psikolojik bir yaklaşım. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(2), 253–273. https://doi.org/10.16953/deusosbil.433841

Avcı, C. (2021). Atasözlerinde nesnel zaman: Bir sözlü kültür okuma denemesi. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 20(2), 997–1011. https://doi.org/10.21547/jss.872535

Avcı, C. (2024). Kitle iletişim aracı olarak atasözlerinde kültürel manipülasyon: Anakronik bir eleştiri denemesi. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 8(3), 1338–1357. https://doi.org/10.34083/akaded.1575747

Bobuafor, M. (2021). Cultural values and the pragmatic significance of proverbial sayings in Tafi and Ewe. Journal of Pragmatics, 178, 192–207. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.03.013

Ceylan, F. (2021). Türk kültüründe iknanın atasözleri bağlamında incelenmesi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 45, 347–362. https://doi.org/10.52642/susbed.929900

Cialdini, R. B., & Goldstein, N. J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. Annual Review of Psychology, 55, 591–621. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.142015

Cialdini, R. B., Reno, R. R., & Kallgren, C. A. (1990). A focus theory of normative conduct: Recycling the concept of norms to reduce littering in public places. Journal of Personality and Social Psychology, 58(6), 1015–1026. https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.1015

Goss, P. (2015). Jung: A complete introduction. John Murray Press.

Günday, R. (2021). Kültürlerarası iletişim becerisinin ediniminde atasözleri: Fransızca ve Türkçe örneği. International Journal of Languages' Education and Teaching, 9(2), 303–322. https://doi.org/10.29228/ijlet.51006

Hillman, J. (1975). Re-visioning psychology. Harper & Row.

Jones, R. A. (2023). Dialectics of sign and symbol and the utterance of archetype theory. Journal of Analytical Psychology, 68(4), 687–705. https://doi.org/10.1111/1468-5922.12942

Jung, C. G. (1953). Two essays on analytical psychology (R. F. C. Hull, Trans.; Collected Works of C. G. Jung, Vol. 7). Princeton University Press.

Jung, C. G. (1959). Aion: Researches into the phenomenology of the Self (R. F. C. Hull, Trans.; Collected Works of C. G. Jung, Vol. 9, Pt. 2). Princeton University Press.

Jung, C. G. (1969). The archetypes and the collective unconscious (R. F. C. Hull, Trans.; 2nd ed.; Collected Works of C. G. Jung, Vol. 9, Pt. 1). Princeton University Press.

Kanmaz, A. (2017). Azerbaycan atasözlerinde dil ve iletişim kavram alanı üzerine bir inceleme. Social Science Studies Journal, 3(11), 1834–1839.

Knox, J. (2003). Archetype, attachment, analysis: Jungian psychology and the emergent mind. Brunner-Routledge.

Kölgelier, Y. Ö. (2019). Türk atasözlerinde sözlü iletişim biçimlerinin sunumu. In T. İçil & P. Erdal Aytekin (Eds.), İletişim çalışmalarında kavramsal yönelimler. (, ss. 265–270) Literatürk Yayınevi.

Kölgelier, Y. Ö. (2022). Türk atasözlerinde sözlü iletişim unsurlarının sunumu. In E. Durukan, B. Alkan, & S. Sağlık (Eds.), Sosyal ve beşerî bilimlerde güncel araştırmalar–II (pp. 357–390). Gece Kitaplığı.

Krippendorff, K. (2018). Content analysis: An introduction to its methodology (4th ed.). SAGE Publications.

Kurudayıoğlu, M., & Temur, N. (2021). 21. yüzyıl becerileri çerçevesinden Türk atasözlerine bir bakış. Bilig, 99, 1–25. https://doi.org/10.12995/bilig.9900

Mamatoğlu, N., Dönmez, R. Ö., Keskin, S., & Dönmez Albayrak, B. (2016). Türk atasözlerinde çatışma sebepleri. Folklor/Edebiyat, 22(86), 59–76.

Mark, M., & Pearson, C. S. (2001). The hero and the outlaw: Building extraordinary brands through the power of archetypes. McGraw-Hill.

Merchant, J. (2009). A reappraisal of classical archetype theory and its implications for theory and practice. Journal of Analytical Psychology, 54(3), 339–358. https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2009.01784.x

Lomotey, B. A., & Csajbok-Twerefou, I. (2021). A pragmatic and sociolinguistic analysis of proverbs across languages and cultures. *Journal of Pragmatics, 182*, 86–91. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.06.014

Mieder, W. (2004). Proverbs: A handbook. Greenwood Press.

Özpeynirci, R., & Kırmızı, C. (2022). Atasözleri ekseninde psikolojik dayanıklılık kavramı üzerine bir araştırma. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 24(43), 1113–1126.

Papadopoulos, R. K. (Ed.). (2006). The handbook of Jungian psychology: Theory, practice and applications. Routledge.

Rasche, J., & Singer, T. (Eds.). (2025). *Cultural complexes in Europe: A Jungian exploration of soul, psyche and identity* (2nd ed.). Routledge.

Şahan, K. (2020). Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri Sözlüğü bağlamında "anlama"nın kavram alanı üzerine. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 19(3), 738–750. https://doi.org/10.21547/jss.716075

Samuels, A. (1985). Jung and the post-Jungians. Routledge & Kegan Paul.

Savaş, S., & Karadoğan Doruk, S. (2018). Arketipsel imgelerin ikna boyutu ve Türk reklamlarında görülme sıklığı üzerine bir araştırma. İleti-ş-im, 28, 205–237. https://doi.org/10.16878/gsuilet.436045

Schreier, M. (2012). Qualitative content analysis in practice. SAGE Publications.

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), Advances in experimental social psychology (Vol. 25, pp. 1–65). Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6

Singer, T. (2006). The cultural complex: A statement of the theory and its application. Psychotherapy and Politics International, 4(3), 197–212. https://doi.org/10.1002/ppi.110

Singer, T. (2014). Psyche and society: Some personal reflections on the development of the cultural complex theory. Journal of Jungian Scholarly Studies, 9(1), 1–12. https://doi.org/10.29173/jjs42s

Stevens, A. (2015). Archetype revisited: An updated natural history of the Self. Routledge.

Tapan, A. (2023). Türk atasözlerinde toplumsal kabulün şartları: Kalıpyargılar ve simgesel sınırlar. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 10, 679–702. https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1235956

BÖLÜM 36

Türkiye'de Takipteki Kredilerin Makroekonomik Dinamikleri: Ekonomik Büyüme, İşsizlik ve Reel Faiz Üzerine Ampirik Bir Analiz

Zeki Akbakay [1]
Cihan Morkoyun [2]

[1] Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0002-6736-6483
[2] Bingöl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

1. Giriş

Bankacılık sisteminin etkin işleyişi, finansal kaynakların ekonomik birimler arasında aktarılması ve reel ekonomik faaliyetlerin finansmanının sürdürülebilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu süreçte kredi portföyünün kalitesi, bankaların temel aracılık işlevlerini sağlıklı biçimde yerine getirebilmesinin önemli unsurlarından biridir. Kredi geri ödemelerinde yaşanan sorunların artması, bankaların aktif kalitesini zayıflatabilmekte ve kredi riskinin yükselmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle takipteki kredilerin seyri, yalnızca bankaların bilanço performansıyla sınırlı olmayan; finansal sistemin istikrarı ve kredi kanalının işleyişi bakımından da önem taşıyan bir göstergedir.

Takipteki kredilerin gelişimi bankalara ve borçlulara özgü unsurların yanı sıra ekonomik ortamdan da etkilenebilmektedir. Ekonomik faaliyetlerin seyri, işgücü piyasasındaki gelişmeler ve finansman koşulları, hanehalkı ve firmaların gelirleri ile borç ödeme kapasitelerini değiştirebildiğinden kredi geri ödeme performansıyla yakından ilişkilidir. Bu yönüyle takipteki krediler, reel ekonomi ile bankacılık sistemi arasındaki karşılıklı bağlantının izlenebildiği göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir. Uluslararası ampirik kanıtlar da ekonomik büyüme ve faiz oranları başta olmak üzere makroekonomik koşulların takipteki kredi oranlarının açıklanmasında önemli olduğunu göstermektedir (Beck, Jakubik ve Piloiu, 2015).

Bu konu Türkiye açısından ayrıca önem taşımaktadır. Türkiye ekonomisi son yirmi yılda küresel finansal kriz, COVID-19 salgını ve farklı dönemlerde belirginleşen büyüme, işsizlik, enflasyon ve finansman koşullarındaki dalgalanmalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı bir ekonomik ortamda kredi geri ödeme performansının makroekonomik koşullarla olan ilişkisinin incelenmesi, bankacılık sektöründeki kredi riskinin değerlendirilmesine katkı sağlayabilir. Nitekim Türkiye üzerine yapılan çalışmalar, takipteki kredilerin makroekonomik gelişmelerden bağımsız ele alınamayacağını ortaya koymaktadır (Sevinç, 2021; Varlık, 2023; Yalçın, 2024; Atılgan Sarıdoğan, Küçükgergerli ve Yaman, 2025).

Bununla birlikte, makroekonomik koşullar ile takipteki krediler arasındaki ilişkinin farklı dönemler ve değişken tanımları çerçevesinde yeniden incelenmesi önemini korumaktadır. Özellikle yakın dönemde Türkiye ekonomisinde gözlenen belirgin fiyat ve faiz hareketleri, nominal faiz oranlarının tek başına borçlanma koşullarının ekonomik içeriğini yansıtmasını güçleştirebilmektedir. Bu çalışmada finansman koşullarının reel tüketici kredisi faiz oranı üzerinden ele alınması, nominal kredi faizinin enflasyondan arındırılmış kısmının takipteki kredilerle olan ilişkisinin değerlendirilmesine imkân vermektedir. Ekonomik büyüme ve işsizlik oranının aynı model içerisinde dikkate alınması ise ekonomik faaliyetin ve işgücü piyasasının kredi geri ödeme performansıyla ilişkisini finansman koşullarıyla birlikte incelemeyi mümkün kılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de takipteki kredi oranı ile işsizlik oranı, ekonomik büyüme ve reel tüketici kredisi faiz oranı arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri 2005Q1–2024Q4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanarak incelemektir. Bu doğrultuda çalışma, söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin varlığını ve kısa dönem uyum dinamiklerini ARDL sınır testi yaklaşımı çerçevesinde araştırmaktadır. Böylece Türkiye'de takipteki kredilerin makroekonomik değişkenlerle ilişkisine ilişkin literatüre, uzun bir çeyreklik gözlem dönemini kapsayan ve reel finansman koşullarını doğrudan dikkate alan güncel bulgular sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde düzenlenmiştir. İlk olarak takipteki krediler ile makroekonomik koşullar arasındaki bağlantıları açıklayan teorik çerçeve ortaya konulmaktadır. Ardından uluslararası ve Türkiye literatüründeki ampirik bulgular değerlendirilmektedir. Sonraki bölümde veri seti ve ekonometrik yöntem açıklanmakta, bunu ampirik bulgular ve bulguların tartışılması izlemektedir. Çalışma, temel çıkarımların değerlendirildiği sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

Takipteki krediler, borçluların geri ödeme kapasitesi ile bankaların kredi riski arasındaki ilişkinin gözlenebilir sonuçlarından biridir. Borçluların gelirleri, finansman maliyetleri ve bilanço koşulları makroekonomik gelişmelere bağlı olarak değiştiğinden, kredi riskinin yalnızca bankaya özgü özelliklerle açıklanması yeterli değildir. Ekonomik büyüme, işsizlik ve reel faiz oranları; borçluların gelir ve nakit akımlarını, borç servis yükünü ve finansmana erişim koşullarını etkileyerek takipteki kredilerin gelişimini şekillendirebilir. Bu ilişkiler özellikle finansal hızlandırıcı, kredi kısıtları ve asimetrik bilgi yaklaşımları çerçevesinde açıklanabilir.

2.1. Ekonomik Dalgalanmalar, Finansal Hızlandırıcı ve Kredi Riski

Reel ekonomik faaliyet ile finansal koşullar arasındaki etkileşimin temelinde, borçluların bilanço yapısının ekonomik çevrim boyunca değişmesi bulunmaktadır. Bernanke ve Gertler (1989), borçluların net değerindeki değişimlerin dış finansman koşullarını etkileyebileceğini ve finansal piyasalardaki vekâlet maliyetlerinin reel ekonomik dalgalanmaları güçlendirebileceğini göstermektedir. Bernanke, Gertler ve Gilchrist (1999) tarafından geliştirilen finansal hızlandırıcı çerçevesinde ise ekonomik şokların borçluların bilanço yapısı ve dış finansman primi üzerinden başlangıçtaki makroekonomik dalgalanmaları büyütebildiği ortaya konulmaktadır.

Ekonomik genişleme dönemlerinde firma gelirleri ve kârlılığı ile hanehalklarının gelirleri genellikle yükselirken, varlık ve teminat değerlerindeki artış borçluların bilanço pozisyonlarını güçlendirebilir. Daha güçlü bilanço yapısı ve nakit akışı borç servis kapasitesini destekleyerek kredi geri ödeme sorunlarını azaltabilir. Ekonomik daralma dönemlerinde ise mekanizma ters yönde işleyebilir. Gelir ve nakit akımlarının zayıflaması ile varlık değerlerindeki düşüş, borçluların net değerini ve

teminat kapasitesini azaltarak finansman koşullarını sıkılaştırabilir ve mevcut borçların geri ödenmesini güçleştirebilir.

Kiyotaki ve Moore'un (1997) kredi çevrimleri yaklaşımı bu mekanizmaya tamamlayıcı bir açıklama sağlamaktadır. Teminat değerleri ile borçlanma kapasitesi arasındaki karşılıklı ilişki nedeniyle varlık fiyatlarında ve ekonomik faaliyette meydana gelen olumsuz gelişmeler kredi kısıtlarını güçlendirebilir. Böylece başlangıçta reel ekonomide ortaya çıkan bir daralma finansal koşullar üzerinden güçlenerek borçluların ödeme kapasitesini daha da zayıflatabilir.

Bu çerçevede takipteki kredilerin ekonomik çevrimle ters yönlü hareket etmesi beklenmektedir. Ekonomik faaliyetin güçlendiği dönemlerde borç servis kapasitesinin iyileşmesi takipteki kredi oranını azaltabilirken, ekonomik daralma dönemlerinde geri ödeme güçlüklerinin artması takipteki kredi oranını yükseltebilir.

2.2. Asimetrik Bilgi, Kredi Tayınlaması ve Finansman Koşulları

Kredi piyasalarının bir diğer temel özelliği, borç verenler ile borç alanlar arasındaki bilgi asimetrisidir. Stiglitz ve Weiss (1981), bankaların borçluların risk özelliklerini tam olarak gözlemleyemediği koşullarda faiz oranlarının yalnızca kredi arzı ve talebini dengeleyen bir fiyat olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Faiz oranlarının yükselmesi, borçlu havuzunun risk bileşimini değiştiren ters seçim ve kredi kullandıktan sonra daha riskli davranışları teşvik edebilen ahlaki tehlike mekanizmaları yaratabilir. Bu nedenle bankalar bazı koşullarda faiz oranını daha fazla artırmak yerine kredi miktarını sınırlandırmayı tercih edebilir.

Bu yaklaşım takipteki kredilerin doğrudan bir teorisi olmamakla birlikte, finansman koşulları ile kredi riskinin neden doğrusal ve mekanik bir ilişki göstermeyebileceğini açıklaması bakımından önemlidir. Yüksek faiz ortamı yalnızca mevcut borçluların finansman maliyetlerini etkilemez; yeni kredi kullananların bileşimini, kredi arz koşullarını ve bankaların risk değerlendirmelerini de değiştirebilir. Dolayısıyla faiz oranları ile kredi riski arasındaki ilişki, hem borç servis maliyeti hem de kredi piyasasındaki bilgi ve seçim mekanizmaları üzerinden ortaya çıkabilir.

2.3. Makroekonomik Değişkenler ve Takipteki Krediler

2.3.1. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyümenin takipteki kredileri etkilemesindeki temel kanal borçluların gelir ve nakit akışlarıdır. Ekonomik faaliyetin güçlenmesi firmaların satışlarını, kârlılıklarını ve nakit akımlarını desteklerken hanehalklarının istihdam ve gelir olanaklarını da iyileştirebilir. Bu gelişmeler mevcut borçların geri ödeme kapasitesini artırarak kredilerin takibe düşme olasılığını azaltabilir.

Ekonomik daralma dönemlerinde ise firmaların satış ve nakit akımlarındaki azalma ile hanehalkı gelirlerindeki bozulma borç servis kapasitesini zayıflatabilir. Finansal hızlandırıcı mekanizması dikkate alındığında, gelirlerdeki azalmaya

bilanço ve teminat koşullarındaki bozulmanın eşlik etmesi kredi riskindeki artışı daha da güçlendirebilir. Bu nedenle ekonomik büyüme ile takipteki krediler arasında **negatif yönlü bir ilişki** beklenmektedir.

Beklenen ilişki: Ekonomik büyüme ↑ → gelir ve nakit akışı ↑ → borç ödeme kapasitesi ↑ → takipteki krediler ↓

2.3.2. İşsizlik

İşsizlik, özellikle hanehalklarının borç ödeme kapasitesini etkileyen doğrudan bir gelir şoku kanalı oluşturmaktadır. İşini kaybeden bireylerin düzenli gelirlerinin azalması, konut, taşıt, ihtiyaç ve diğer tüketici kredilerine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesini güçleştirebilir. İşsizliğin yaygınlaşması aynı zamanda toplam talebi azaltarak firmaların satış ve nakit akımlarını olumsuz etkileyebilir. Dolayısıyla işgücü piyasasındaki bozulma yalnızca bireysel krediler üzerinden değil, reel sektörün ödeme kapasitesi üzerinden de kredi riskine yansıyabilir.

İşsizlik oranındaki artışın borçluların kullanılabilir gelirini ve düzenli nakit akışını azaltması nedeniyle takipteki kredi oranını yükseltmesi beklenmektedir. Bu nedenle işsizlik ile takipteki krediler arasında **pozitif yönlü bir ilişki** öngörülmektedir.

Beklenen ilişki: İşsizlik ↑ → gelir ve nakit akışı ↓ → borç servis kapasitesi ↓ → takipteki krediler ↑

2.3.3. Reel Tüketici Kredisi Faiz Oranı

Faiz oranlarının kredi riski üzerindeki etkisinin değerlendirilmesinde nominal finansman maliyetleri kadar bu maliyetlerin fiyat düzeyindeki değişmeler karşısındaki reel değeri de önem taşımaktadır. Bu çalışmada reel tüketici kredisi faiz oranı, tüketici kredisi faiz oranından enflasyon oranının çıkarılmasıyla elde edilmektedir. Dolayısıyla değişken, gerçekleşen enflasyon dikkate alındığında tüketici kredilerinin reel finansman maliyetini temsil eden bir gösterge olarak kullanılmaktadır.

Reel kredi faizindeki yükseliş borçlanmanın reel maliyetini artırabilir ve özellikle yeni kredi kullanımı, yeniden finansman veya faiz koşullarının yenilendiği borçlarda borç servis yükünü ağırlaştırabilir. Finansman maliyetindeki artış aynı zamanda tüketim ve yatırım harcamalarını sınırlayarak ekonomik faaliyeti ve borçluların nakit akımlarını dolaylı biçimde olumsuz etkileyebilir. Bu kanallar, reel faiz oranındaki yükselişin kredi geri ödeme performansında bozulmayla birlikte hareket edebileceğini düşündürmektedir.

Bununla birlikte faiz oranlarının kredi riski üzerindeki etkisi kredi sözleşmelerinin vade ve faiz yapısına, borçluların yeniden finansman ihtiyacına ve ekonomik koşullara bağlıdır. Bu nedenle teorik olarak pozitif bir ilişki beklenmekle birlikte, etkinin büyüklüğünün ve gerçekleşme hızının kredi piyasasının özelliklerine göre farklılaşabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Beklenen ilişki: Reel tüketici kredisi faizi ↑ → reel finansman/yeniden finansman maliyeti ↑ → borç servis kapasitesi ↓ → takipteki krediler ↑

Bu teorik mekanizmalar doğrultusunda çalışmada ekonomik büyümenin takipteki kredilerle negatif, işsizlik ve reel tüketici kredisi faiz oranının ise pozitif ilişkili olması beklenmektedir. Bununla birlikte söz konusu beklentiler teorik yön öngörüleridir; ilişkilerin varlığı, büyüklüğü ve istatistiksel anlamlılığı ampirik analiz sonucunda değerlendirilecektir.

3. Ampirik Literatür

Takipteki kredilerin belirleyicilerine ilişkin ampirik literatür, kredi kalitesindeki değişimlerin yalnızca bankaların bilanço yapısı ve kredi politikalarıyla değil, faaliyet gösterdikleri makroekonomik ortamla da yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu alandaki sistematik incelemeler ekonomik büyüme, işsizlik, faiz oranları, enflasyon ve döviz kuru gibi makroekonomik göstergelerin takipteki kredilerin açıklanmasında yaygın biçimde kullanılan değişkenler arasında bulunduğunu ortaya koymaktadır (Manz, 2019; Alnabulsi, Kozarević ve Hakimi, 2023). Macháček, Melecký ve Šulganová (2018) tarafından gerçekleştirilen meta-regresyon analizi de makroekonomik faktörlerin takipteki kredilerin açıklanmasındaki önemini desteklemekle birlikte, tahmin edilen etkilerin büyüklüğünün veri yapısı, ülke örneklemi ve ekonometrik yöntem gibi araştırma özelliklerine duyarlı olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle literatürdeki ortak eğilimlerin yanında çalışmalar arasındaki farklılıkların da dikkate alınması gerekmektedir.

Ekonomik büyüme, takipteki kredilerin makroekonomik belirleyicileri arasında en yaygın biçimde incelenen değişkenlerden biridir. Ekonomik genişleme dönemlerinde hanehalkı gelirlerinin ve firmaların nakit akımlarının güçlenmesi borç servis kapasitesini desteklerken, ekonomik daralma dönemlerinde gelir ve kârlılıktaki bozulma kredi geri ödemelerini güçleştirebilmektedir. Salas ve Saurina (2002), İspanyol ticari ve tasarruf bankaları üzerinde kredi riskinin ekonomik çevrimle ilişkisini gösteren erken dönem kanıtlardan birini sunmaktadır. Bofondi ve Ropele (2011) de İtalyan bankaları için sorunlu kredilerin makroekonomik koşullara duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır. Nkusu (2011), gelişmiş ekonomilerden oluşan örnekleminde ekonomik faaliyetteki zayıflama ile takipteki kredilerdeki artış arasında yakın bir bağlantı belirlemektedir.

Bu ilişkinin farklı ülke örneklemlerinde de gözlendiği görülmektedir. Louzis, Vouldis ve Metaxas (2012), Yunan bankacılık sektöründe mortgage, işletme ve tüketici kredilerini ayrı ayrı inceleyerek reel GSYH büyümesi başta olmak üzere makroekonomik koşulların takipteki kredilerin açıklanmasında önemli olduğunu göstermektedir. Castro (2013), GIPSI ülkelerinde ekonomik büyümedeki yavaşlamanın kredi riskindeki artışla ilişkili olduğunu belirlemektedir. Klein (2013), Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinde reel GSYH büyümesi ile takipteki krediler arasında negatif ilişki tespit ederken, Makri, Tsagkanos ve Bellas (2014) Euro Bölgesi ülkeleri için benzer yönde bulgular sunmaktadır. Beck vd. (2015)

tarafından geniş bir ülke örneklemi üzerinde gerçekleştirilen analiz de reel GSYH büyümesinin takipteki kredilerin temel makroekonomik belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. Ghosh (2015) ise ABD eyaletlerini inceleyerek bölgesel ekonomik koşulların bankaların sorunlu kredi oranlarının açıklanmasında önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla farklı ülke ve yöntemlerden elde edilen bulguların önemli bir bölümü, ekonomik faaliyet ile takipteki krediler arasında ters yönlü bir ilişkiye işaret etmektedir.

İşsizlik oranı, ekonomik konjonktürün kredi riski üzerindeki etkisini yansıtan diğer önemli göstergelerden biridir. İşsizliğin yükselmesi özellikle hanehalklarının düzenli gelir akışını bozarak kredi geri ödeme kapasitesini zayıflatabilmektedir. Nkusu (2011), işsizlikteki artış ile takipteki kredilerdeki yükseliş arasında pozitif bir bağlantı bulunduğunu göstermektedir. Louzis vd. (2012) da işsizliği farklı kredi portföylerinde takipteki kredilerin önemli makroekonomik belirleyicilerinden biri olarak belirlemektedir. Benzer biçimde Castro (2013), işsizlikteki yükselişin kredi riskiyle pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Klein (2013) tarafından elde edilen sonuçlar da işgücü piyasasındaki bozulmanın sorunlu kredilerin gelişiminde önemli rol oynadığını göstermektedir. Staehr ve Uusküla (2021) ise Avrupa Birliği ülkelerini inceleyerek makroekonomik ve makro-finansal değişkenlerin takipteki kredilerin gelişimi açısından öncü bilgi sağlayabildiğini ortaya koymaktadır.

Büyüme, işsizlik ve faiz değişkenlerini birlikte ele alan çalışmalar, bu araştırma açısından özellikle önemlidir. Messai ve Jouini (2013), İtalya, Yunanistan ve İspanya'daki 85 bankayı 2004–2008 döneminde inceleyerek takipteki kredilerin makroekonomik ve bankaya özgü belirleyicilerini araştırmaktadır. Çalışmada ekonomik büyüme, işsizlik ve reel faiz oranı aynı model içerisinde değerlendirilmekte; ekonomik büyüme takipteki kredilerle negatif, işsizlik ve reel faiz oranı ise pozitif ilişkili bulunmaktadır. Bu değişken yapısı, mevcut çalışmada kullanılan ekonomik büyüme, işsizlik ve reel faiz göstergeleriyle büyük ölçüde örtüştüğünden, Messai ve Jouini'nin (2013) bulguları doğrudan karşılaştırılabilir uluslararası kanıtlardan birini oluşturmaktadır.

Benzer biçimde Golitsis, Khudoykulov ve Palanov (2022), Kuzey Makedonya için 2005Q1–2022Q2 dönemine ait çeyreklik verilerden yararlanarak takipteki kredilerin makroekonomik belirleyicilerini ARDL yaklaşımıyla incelemektedir. Ekonomik büyüme, işsizlik ve faiz oranlarını aynı model çerçevesinde değerlendirmesi yanında çeyreklik veri ve ARDL yöntemini kullanması, söz konusu çalışmayı mevcut araştırmaya yöntemsel açıdan da yakınlaştırmaktadır. Bulgular, takipteki kredilerin uzun dönem dinamiklerinin ekonomik faaliyet, işgücü piyasası ve finansman koşullarıyla bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, kredi riskinin tek bir makroekonomik göstergeden ziyade ekonomik koşulların ortak hareketi içerisinde değerlendirilmesinin önemini desteklemektedir.

Faiz oranları ile takipteki krediler arasındaki ilişki ise ekonomik büyüme ve işsizliğe kıyasla daha heterojen bir görünüm sergilemektedir. Borçlanma

maliyetlerindeki yükseliş, özellikle değişken faizli veya yeniden fiyatlanan kredilerde borç servis yükünü artırarak geri ödeme kapasitesini zayıflatabilmektedir. Louzis vd. (2012) faiz oranlarının kredi portföylerinin performansını etkileyen makroekonomik faktörlerden biri olduğunu gösterirken, Castro (2013) faiz oranlarındaki yükseliş ile kredi riski arasında pozitif ilişki belirlemektedir. Messai ve Jouini'nin (2013) reel faiz oranı için elde ettiği pozitif sonuç da reel borçlanma maliyetlerinin yükselmesiyle kredi kalitesindeki bozulma arasında aynı yönlü bir ilişki bulunabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, faiz etkisinin büyüklüğü ve bazı durumlarda yönü; kullanılan faiz göstergesine, kredi sözleşmelerinin yapısına, para politikası koşullarına ve incelenen kredi portföyüne bağlı olarak değişebilmektedir.

Cortés ve Soriano (2024) bu açıdan literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Çalışma, sekiz ülkenin 1992–2019 dönemine ait çeyreklik verilerini kullanarak tüketici ve mortgage kredilerindeki sorunlu kredi dinamiklerini ayrı ayrı incelemekte ve açıklayıcı makroekonomik göstergeler arasında reel GSYH ile kısa vadeli reel faiz oranına yer vermektedir. Bulgular, makroekonomik koşullara verilen tepkilerin kredi portföyünün niteliğine bağlı olarak farklılaşabileceğini göstermektedir. Bu yaklaşım, faiz–takipteki kredi ilişkisinin değerlendirilmesinde yalnızca faiz oranının düzeyinin değil, faiz göstergesinin reel veya nominal olarak tanımlanmasının ve incelenen kredi türünün de önem taşıyabileceğine işaret etmektedir.

Uluslararası literatürde ortaya çıkan bu genel görünüm Türkiye üzerine yapılan çalışmalarla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Macit (2012), Türk ticari bankaları için takipteki kredilerin makroekonomik ve bankaya özgü belirleyicilerini inceleyerek ekonomik büyümenin kredi kalitesinin açıklanmasındaki rolüne ilişkin erken dönem Türkiye bulgularından birini sunmaktadır. Vatansever ve Hepşen (2013) ekonomik faaliyet ve işsizlik gibi makroekonomik göstergeler ile takipteki krediler arasındaki ilişkileri incelerken, Şahbaz ve İnkaya (2014) Türk bankacılık sektöründe sorunlu kredilerin makroekonomik belirleyicilerini araştırmaktadır. Bu çalışmalar, Türkiye'deki takipteki kredi dinamiklerinin genel ekonomik konjonktürden bağımsız değerlendirilemeyeceğine ilişkin erken dönem ampirik kanıtlar sağlamaktadır.

Torun ve Altay (2019), ticari bankacılık sektöründeki sorunlu kredilerin belirleyicilerini banka düzeyindeki ve makroekonomik değişkenleri birlikte kullanarak analiz etmektedir. Torun ve Altay'ın (2019) büyüme ve işsizliğin yanında reel efektif faiz oranına da yer vermesi, Türkiye'deki kredi riski–reel faiz bağlantısı açısından ayrıca önem taşımaktadır. Us (2020) ise panel VAR yaklaşımını kullanarak takipteki krediler ile bankacılık ve makroekonomik değişkenler arasındaki dinamik etkileşimleri incelemektedir.

Türkiye üzerine banka düzeyinde gerçekleştirilen çalışmalar, makroekonomik koşulların yanı sıra bankaya özgü faktörlerin de kredi kalitesinde rol oynadığını göstermektedir. Ayaydın, Pilatin ve Barut (2021), 2004–2017 döneminde Türkiye'de faaliyet gösteren 21 bankayı inceleyerek takipteki kredilerin bankaya özgü, finansal

ve makroekonomik belirleyicilerini statik ve dinamik panel veri yöntemleriyle birlikte ele almaktadır. Bu çalışma mevcut araştırmanın doğrudan yöntemsel karşılaştırmasını oluşturmamakla birlikte, makroekonomik koşullar ile bankaların bilanço özelliklerinin kredi riskiyle birlikte değerlendirilmesi bakımından Türkiye literatürünün kapsamını genişletmektedir.

Türkiye'deki zaman serisi çalışmalarının bulguları mevcut araştırmayla daha doğrudan karşılaştırma olanağı sağlamaktadır. Sevinç (2021), 2005Q1–2019Q3 dönemine ait çeyreklik verileri ARDL yaklaşımıyla inceleyerek ekonomik büyüme ile takipteki krediler arasında negatif, işsizlik ile takipteki krediler arasında pozitif ilişki belirlemektedir. Çalışmanın başlangıç döneminin mevcut araştırmayla aynı olması ve çeyreklik veri kullanması karşılaştırılabilirliği artırmaktadır. Varlık (2023), SVAR yaklaşımıyla takipteki krediler ile makro-finansal değişkenler arasındaki dinamik bağlantıları değerlendirirken, Yalçın (2024) takipteki tüketici kredilerini esas alarak tüketici kredisi faiz oranı dahil çeşitli makroekonomik değişkenlerin rolünü incelemektedir.

Türkiye literatürünün yakın tarihli örneklerinden Atılgan Sarıdoğan vd. (2025), 2011M5–2024M9 döneminde takipteki kredilerin ekonomik belirleyicilerini ARDL ve kantil ARDL yaklaşımlarıyla araştırmaktadır. Doğrusal ARDL modelinin uzun dönem sonuçlarında sanayi üretimi ile takipteki krediler arasında negatif, işsizlik ve faiz oranı ile takipteki krediler arasında pozitif ilişki belirlenmektedir. Kantil ARDL uygulaması ise makroekonomik değişkenlerin etkilerinin takipteki kredilerin farklı düzeylerinde değişebilmesine ilişkin ek kanıt sunmaktadır. Bu sonuçlar, Türkiye'de kredi riskinin makroekonomik koşullara duyarlılığını desteklemekle birlikte, etkinin büyüklüğünün kredi riskinin düzeyine göre homojen olmayabileceğini göstermektedir.

Ampirik literatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ekonomik büyüme ile takipteki krediler arasında çoğunlukla negatif, işsizlik ile takipteki krediler arasında ise çoğunlukla pozitif bir ilişki bulunduğu görülmektedir. Faiz oranlarına ilişkin önemli ölçüde pozitif ilişki kanıtı bulunmasına rağmen, faiz etkisinin ekonomik büyüme ve işsizliğe kıyasla kullanılan göstergeye ve kredi portföyünün özelliklerine daha duyarlı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Messai ve Jouini (2013) gibi reel faiz oranını kullanan çalışmalar ile Cortés ve Soriano'nun (2024) kısa vadeli reel faizi kredi türleri itibarıyla değerlendiren yaklaşımı, finansman maliyetlerinin reel olarak ölçülmesinin ayrı bir ampirik anlam taşıyabileceğini göstermektedir.

Türkiye için mevcut literatür farklı dönemler, kredi türleri ve ekonometrik yöntemlerle takipteki kredilerin makroekonomik belirleyicilerine ilişkin önemli kanıtlar sunmaktadır. Bununla birlikte mevcut çalışmada ekonomik büyüme ve işsizlik, nominal kredi faizi yerine enflasyondan arındırılmış reel tüketici kredisi faiz oranıyla birlikte ele alınmakta ve 2005Q1–2024Q4 dönemine ait uzun bir çeyreklik örneklem kullanılmaktadır. Böylece küresel finansal kriz, COVID-19 dönemi ve sonrasındaki yüksek enflasyon ve değişen finansman koşullarını kapsayan bir dönem

içerisinde takipteki kredilerin temel makroekonomik göstergelerle kısa ve uzun dönem ilişkilerinin ARDL yaklaşımıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışma, mevcut Türkiye literatürünü ikame etmekten ziyade, farklı faiz ölçümü ve güncellenmiş örneklem dönemi üzerinden tamamlayıcı ampirik kanıt sunmayı hedeflemektedir.

4. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmada, Türkiye'de makroekonomik koşullar ile bankacılık sektöründeki takipteki krediler arasındaki ilişki 2005Q1–2024Q4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak incelenmektedir. Analiz dönemi toplam 80 çeyreklik gözlemi kapsamaktadır. Modelin bağımlı değişkeni takipteki kredi oranı; açıklayıcı değişkenleri ise işsizlik oranı, ekonomik büyüme oranı ve reel tüketici kredisi faiz oranıdır. Değişkenlerin seçiminde takipteki kredilere ilişkin teorik ve ampirik literatürün yanı sıra Türkiye için ilgili dönemde verilerin erişilebilirliği dikkate alınmıştır.

Takipteki kredi oranı (TPK), takipteki kredilerin toplam kredilere oranını ifade etmekte ve bankacılık sektöründeki kredi riskinin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Veri Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kaynaklıdır. Ekonometrik analizde TPK değişkeninin doğal logaritması alınmış ve LTPK olarak modele dâhil edilmiştir. Logaritmik dönüşüm nedeniyle açıklayıcı değişkenlerin katsayıları yorumlanırken bağımlı değişkendeki değişim yüzde cinsinden değerlendirilmektedir.

İşgücü piyasası koşullarını temsilen kullanılan işsizlik oranı (ISSZ) Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) kaynaklıdır ve modele yüzde cinsinden düzey değeriyle dâhil edilmiştir. İşsizliğin yükselmesi hanehalkının düzenli gelir elde etme kapasitesini ve dolayısıyla borç geri ödeme gücünü zayıflatabileceğinden, işsizlik oranı ile takipteki krediler arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Makroekonomik kredi riski literatürü de işsizliği takipteki kredilerin önemli belirleyicilerinden biri olarak değerlendirmektedir (Louzis, Vouldis ve Metaxas, 2012; Nkusu, 2011).

Ekonomik faaliyeti temsilen ekonomik büyüme oranı (BYM) kullanılmaktadır. TÜİK kaynaklı olan değişken modele yüzde cinsinden düzey değeriyle dâhil edilmiştir. Ekonomik büyümenin hızlanması, hanehalkı gelirleri ile firmaların satış ve nakit akımlarını destekleyerek borç ödeme kapasitesini artırabileceğinden, büyüme ile takipteki krediler arasında negatif bir ilişki beklenmektedir. Buna karşılık ekonomik faaliyetin zayıflaması borç servis kapasitesini olumsuz etkileyerek kredi kalitesinin bozulmasına yol açabilmektedir (Nkusu, 2011; Beck, Jakubik ve Piloiu, 2015).

Finansman koşullarını temsil etmek üzere reel tüketici kredisi faiz oranı (R2) kullanılmaktadır. Değişken, TCMB kaynaklı tüketici kredisi faiz oranından TÜİK

kaynaklı enflasyon oranının çıkarılmasıyla oluşturulmuştur. TCMB, kredi faiz oranlarına ilişkin istatistikleri kredi türleri itibarıyla yayımlamakta ve tüketici kredilerini de ayrı bir kredi kategorisi olarak tanımlamaktadır. Reel faiz değişkeninin kullanılması, nominal kredi faizinin enflasyondan arındırılmış finansman maliyeti boyutunun dikkate alınmasını sağlamaktadır. Reel faiz oranı negatif değerler alabildiğinden R2 değişkenine logaritmik dönüşüm uygulanmamış ve değişken düzey değeriyle modele dâhil edilmiştir.

Reel tüketici kredisi faiz oranındaki yükselişin borçlanmanın reel maliyetini ve borç servis yükünü artırarak geri ödeme kapasitesi üzerinde baskı oluşturabileceği değerlendirilmektedir. Bu nedenle R2 ile takipteki kredi oranı arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Faiz oranlarının yükselmesinin kredi geri ödeme performansını olumsuz etkileyebileceğine ilişkin bu beklenti, takipteki kredilere ilişkin makroekonomik literatürle de uyumludur (Louzis vd., 2012; Beck vd., 2015).

Analizde kullanılan değişkenlerin tanımları, dönüşümleri, veri kaynakları ve teorik olarak beklenen ilişki yönleri Tablo 1'de özetlenmektedir.

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler, Veri Kaynakları ve Teorik Beklentiler

Değişken	Tanım	Ölçüm / Dönüşüm	Kaynak	LTPK ile beklenen ilişki
LTPK	Takipteki krediler / toplam krediler	Doğal logaritma	BDDK	Bağımlı değişken
ISSZ	İşsizlik oranı	Düzey (%)	TÜİK	**Pozitif (+)**
BYM	Ekonomik büyüme oranı	Düzey (%)	TÜİK	**Negatif (–)**
R2	Reel tüketici kredisi faiz oranı	Tüketici kredisi faiz oranı − enflasyon oranı; düzey (%)	TCMB / TÜİK	**Pozitif (+)**

Not: BDDK: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu; TCMB: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası; TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu. Beklenen ilişki yönleri teorik beklentileri ifade etmekte olup ampirik sonuçların önceden varsayıldığı anlamına gelmemektedir.

4.2. Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada takipteki krediler ile işsizlik, ekonomik büyüme ve reel tüketici kredisi faiz oranı arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin incelenmesinde Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (Autoregressive Distributed Lag–ARDL) sınır testi yaklaşımı kullanılmaktadır. ARDL yaklaşımı, değişkenler arasındaki uzun dönem düzey ilişkisinin araştırılmasına ve kısa dönem dinamiklerinin aynı modelleme çerçevesinde incelenmesine olanak sağlamaktadır.

ARDL sınır testi yaklaşımının önemli özelliklerinden biri, modelde yer alan açıklayıcı değişkenlerin tamamının aynı bütünleşme derecesine sahip olmasını gerektirmemesidir. Yöntem, açıklayıcı değişkenlerin I(0), I(1) veya bu iki bütünleşme derecesinin bir bileşimi olması durumunda uygulanabilmektedir (Pesaran vd., 2001). Bununla birlikte değişkenlerden herhangi birinin I(2) olması durumunda Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen kritik sınır değerleri geçerliliğini yitirdiğinden, ARDL sınır testi uygulanmadan önce serilerin

bütünleşme özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada da bu amaçla birim kök testlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmanın temel ampirik ilişkisi aşağıdaki fonksiyonel biçimde gösterilebilir:

$$LTPK_t = f(ISSZ_t,\ BYM_t,\ R2_t)$$

Burada LTPK takipteki kredi oranının doğal logaritmasını, ISSZ işsizlik oranını, BYM ekonomik büyüme oranını ve R2 reel tüketici kredisi faiz oranını göstermektedir.

Değişkenler arasındaki uzun dönem düzey ilişkisinin araştırılabilmesi için ARDL modeli koşullu hata düzeltme modeli biçiminde yeniden parametrize edilmektedir. Çalışmada kullanılan genel gösterim aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\Delta LTPK_t = \alpha_0 + \Sigma_{i=1}^{p-1} \varphi_i \Delta LTPK_{t-i} + \Sigma_{j=0}^{q-1} \beta_j \Delta ISSZ_{t-j} + \Sigma_{k=0}^{q-1} \gamma_k \Delta BYM_{t-k} + \Sigma_{l=0}^{q-1} \delta_l \Delta R2_{t-l} + \lambda_1 LTPK_{t-1} + \lambda_2 ISSZ_{t-1} + \lambda_3 BYM_{t-1} + \lambda_4 R2_{t-1} + \theta DUM5_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklemde Δ birinci fark operatörünü; α_0 sabit terimi; p ve q'lar değişkenlere ait gecikme uzunluklarını; ε_t ise hata terimini göstermektedir. Farkı alınmış değişkenlere ait katsayılar kısa dönem dinamiklerini, gecikmeli düzey değişkenleri ise uzun dönem düzey ilişkisinin sınanmasında kullanılan bileşenleri temsil etmektedir. DUM5 ise 2021Q1 ve sonrasındaki dönem için 1, önceki dönemler için 0 değerini alan deterministik kontrol değişkenidir.

Değişkenler arasında uzun dönem düzey ilişkisinin bulunup bulunmadığı sınır testi ile araştırılmaktadır. H_0 uzun dönem ilişkisinin olmadığını, H_1 ise uzun dönem ilişkisinin varlıpına ilişkin kanıt olduğunu ileri sürmektedir. Bu kapsamda temel hipotezler aşağıdaki şekilde oluşturulmaktadır:

H_0: $\lambda_1 = \lambda_2 = \lambda_3 = \lambda_4 = 0$
H_1: $\lambda_1 \neq 0 \vee \lambda_2 \neq 0 \vee \lambda_3 \neq 0 \vee \lambda_4 \neq 0$

Pesaran vd. (2001) sınır testi için I(0) ve I(1) olmak üzere iki kritik değer grubu önermektedir. Hesaplanan F istatistiğinin üst sınır I(1) kritik değerinden büyük olması durumunda uzun dönem düzey ilişkisinin bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. F istatistiğinin alt sınır I(0) değerinden küçük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilememekte, istatistiğin iki kritik sınır arasında kalması durumunda ise sonuç belirsiz kabul edilmektedir.

Uzun dönem düzey ilişkisinin belirlenmesinin ardından ARDL modelinden uzun dönem katsayıları ve kısa dönem hata düzeltme modeli elde edilmektedir. Hata düzeltme teriminin (ECT) katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, kısa dönemde uzun dönem ilişkisinden meydana gelen sapmaların zaman içerisinde düzeltildiğine işaret etmektedir. Katsayının mutlak değeri ise her dönemde gerçekleşen uyumun büyüklüğü hakkında bilgi vermektedir.

ARDL modelindeki uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmaktadır. Çeyreklik veri yapısı dikkate alınarak değişkenler için maksimum dört gecikmeye izin verilmiştir. Alternatif gecikme kombinasyonları arasından SIC değerini minimize eden model tercih edilmektedir. Bu yaklaşım, modelin dinamik yapısını korurken gereksiz parametre kullanımını sınırlandırmayı amaçlamaktadır.

Modelin tahmin edilmesinin ardından elde edilen sonuçların ekonometrik açıdan güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla hata terimlerinin seri korelasyon, değişen varyans ve normal dağılım özellikleri ile modelin fonksiyonel biçimi ve parametre istikrarı ayrıca sınanmaktadır. Bu testlerin sonuçları ampirik bulgular bölümünde raporlanmaktadır.

5. Ampirik Bulgular

5.1. Birim Kök ve Durağanlık Testleri

ARDL sınır testi yaklaşımının uygulanabilmesi için modelde yer alan değişkenlerin aynı bütünleşme derecesine sahip olması gerekli değildir. Yöntem, değişkenlerin I(0), I(1) veya bu iki bütünleşme derecesinin bir bileşimi olması durumunda uygulanabilmektedir. Bununla birlikte sınır testi kritik değerleri I(0) ve I(1) değişkenler esas alınarak oluşturulduğundan, modelde I(2) bir değişkenin bulunmaması önem taşımaktadır (Pesaran vd., 2001). Bu nedenle ARDL sınır testi uygulanmadan önce değişkenlerin durağanlık özellikleri incelenmiştir.

Çalışmada serilerin durağanlık özelliklerinin belirlenmesi amacıyla Genişletilmiş Dickey–Fuller (ADF), Phillips–Perron (PP) ve Kwiatkowski–Phillips–Schmidt–Shin (KPSS) testleri kullanılmıştır. ADF ve PP testlerinde sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiğini ifade ederken, KPSS testinde sıfır hipotezi serinin durağan olduğu yönündedir. Dolayısıyla KPSS testi, farklı bir sıfır hipotezine dayanması nedeniyle ADF ve PP testlerinden elde edilen bulguların tamamlayıcı biçimde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Dickey & Fuller, 1979; Phillips & Perron, 1988; Kwiatkowski vd., 1992). Testler hem sabitli hem de sabit ve doğrusal trend içeren spesifikasyonlar altında uygulanmıştır.

Tablo 2. ADF, PP ve KPSS Birim Kök/Durağanlık Testi Sonuçları

Değişken	Düzey/Fark	ADF Sabit	ADF S+T	PP Sabit	PP S+T	KPSS Sabit	KPSS S+T	Değerlendirme
LTPK	Düzey	−3.298**	−3.758**	−1.725	−2.092	0.451	0.098	Testlere duyarlı
	Δ	−4.065***	−4.027**	−3.868***	−3.826**	0.070	0.069	Durağan
BYM	Düzey	−4.609***	−4.578***	−4.757***	−4.728***	0.042	0.041	I(0)
ISSZ	Düzey	−3.048**	−2.965	−2.907**	−2.861	0.107	0.085	I(0) yönünde kanıt
	Δ	−2.292	−2.364	−11.761***	−14.424***	0.368	0.288[a]	Testlere duyarlı
R2	Düzey	−3.239**	−3.572**	−2.414	−2.309	0.513[a]	0.054	Testlere duyarlı
	Δ	−5.209***	−5.224***	−5.262***	−5.275***	0.114	0.065	Durağan

Not: S+T sabit ve doğrusal trendi, Δ birinci farkı göstermektedir. ADF ve PP testlerinde sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiği yönündedir. ** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde birim kök sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. KPSS testinde sıfır hipotezi durağanlıktır. KPSS testinin %5 kritik değerleri sabitli spesifikasyon için 0.463, sabit ve doğrusal trend içeren spesifikasyon için 0.146'dır. KPSS istatistiğinin ilgili kritik değerin üzerinde olması durağanlık sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. [a] İlgili KPSS istatistiğinde %5 düzeyinde durağanlık sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Tablo 2'de yer alan bulgular, değişkenlerin bütünleşme özelliklerinin tamamen homojen olmadığını ve bazı seriler açısından kullanılan test ile deterministik spesifikasyona bağlı farklılıkların bulunduğunu göstermektedir. BYM için sonuçlar oldukça nettir. Düzeyde hem ADF hem de PP testlerinin sabitli ve sabit-trendli spesifikasyonlarında birim kök hipotezi %1 düzeyinde reddedilmektedir. KPSS istatistikleri de ilgili kritik değerlerin oldukça altında kalmaktadır. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde BYM'nin düzeyde durağan, diğer bir ifadeyle I(0), olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

LTPK için düzey sonuçları testlere göre farklılaşmaktadır. ADF testi hem sabitli hem de sabit-trendli spesifikasyonda birim kök hipotezini %5 düzeyinde reddederken, PP testi aynı spesifikasyonlarda birim kök hipotezini reddedememektedir. KPSS testinde ise düzey istatistikleri %5 kritik değerlerinin altında kalmakta ve durağanlık hipotezi reddedilmemektedir. Birinci fark alındığında ADF ve PP testleri birim kök hipotezini reddetmekte, KPSS sonuçları da durağanlıkla uyumlu bulunmaktadır. Dolayısıyla LTPK'nin düzey özellikleri konusunda testler tam bir görüş birliği göstermemekle birlikte, sonuçlar serinin en fazla I(1) olduğunu ortaya koymaktadır.

ISSZ için de sonuçlar deterministik spesifikasyona göre farklılaşmaktadır. Düzeyde sabitli ADF ve PP testlerinde birim kök hipotezi %5 düzeyinde reddedilirken, sabit ve trend içeren spesifikasyonlarda reddedilememektedir. Buna karşılık KPSS testinde hem sabitli (0.107) hem de sabit-trendli (0.085) spesifikasyonlarda durağanlık hipotezi reddedilmemektedir. Bu nedenle düzey sonuçları birlikte değerlendirildiğinde ISSZ için I(0) yönündeki kanıtların ağırlık kazandığı söylenebilir. Birinci fark sonuçlarında ise ADF ve PP testleri arasında belirgin bir farklılık bulunmaktadır: PP testi her iki spesifikasyonda da birim kökü güçlü biçimde reddederken, ADF testi reddedememektedir. Benzer şekilde, birinci fark KPSS testi sabitli spesifikasyonda durağanlığı reddetmezken, sabit ve trend içeren spesifikasyonda durağanlık hipotezini reddetmektedir. Dolayısıyla ISSZ'nin bütünleşme derecesine ilişkin değerlendirmede tek bir birinci fark testine dayanmak yerine düzey ve fark sonuçlarının birlikte dikkate alınması daha uygundur. Özellikle düzeydeki KPSS sonuçları ile sabitli ADF ve PP sonuçları, ISSZ'nin I(0) olarak değerlendirilmesini desteklemektedir.

R2 için düzey sonuçları da kullanılan teste ve deterministik spesifikasyona duyarlıdır. ADF testi hem sabitli hem de sabit-trendli modellerde birim kök hipotezini %5 düzeyinde reddederken, PP testi her iki spesifikasyonda da

reddedememektedir. KPSS testi de düzeyde farklı sonuç vermektedir: sabitli spesifikasyonda hesaplanan 0.513 değeri %5 kritik değeri olan 0.463'ün üzerinde olduğundan durağanlık hipotezi reddedilirken, sabit-trendli spesifikasyondaki 0.054 değeri ilgili kritik değerin altında kalmaktadır. Buna karşılık R2'nin birinci farkında ADF ve PP testleri her iki spesifikasyonda da birim kök hipotezini %1 düzeyinde reddetmekte ve KPSS sonuçları da durağanlık hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir. Bu nedenle R2'nin düzey özellikleri testlere göre farklılaşmakla birlikte, serinin en fazla I(1) olduğu konusunda güçlü kanıt bulunmaktadır.

Genel olarak ADF, PP ve KPSS testlerinden elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, BYM'nin açık biçimde I(0) olduğu, ISSZ için I(0) yönündeki kanıtların ağırlık kazandığı, LTPK ve R2'nin ise düzey durağanlığı konusunda testlere duyarlı sonuçlar verdiği ancak birinci farklarında durağanlığa ilişkin güçlü kanıt bulunduğu görülmektedir. Daha önemlisi, modelde yer alan herhangi bir değişkenin I(2) olduğuna ilişkin sistematik bir bulgu bulunmamaktadır. Bu sonuçlar, değişkenlerin I(0) ve I(1) olmasına izin veren ARDL sınır testi yaklaşımının uygulanması açısından gerekli bütünleşme koşulunun sağlandığını göstermektedir.

5.2. ARDL Sınır Testi ve Eşbütünleşme Bulguları

Birim kök ve durağanlık testlerinin modelde I(2) bir değişken bulunduğuna ilişkin sistematik bir kanıt ortaya koymaması üzerine, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırılmasında ARDL sınır testi yaklaşımı uygulanmıştır. Modelin gecikme yapısının belirlenmesinde Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmış ve maksimum gecikme uzunluğu dört olarak belirlenmiştir. Alternatif gecikme kombinasyonları arasından SIC tarafından ARDL(2,0,0,2) modeli seçilmiştir. Tahmin sabitli ve trendsiz (Case 3) spesifikasyona dayanmaktadır. Ayrıca 2021Q1 döneminden itibaren bir değerini alan DUM5 kukla değişkeni olası düzey farklılıklarını kontrol etmek amacıyla modele dahil edilmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli bir düzey ilişkisinin bulunup bulunmadığı Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi ile araştırılmıştır. Sınır testinde sıfır hipotezi değişkenler arasında düzey ilişkisinin bulunmadığını ifade etmektedir. Hesaplanan F-istatistiğinin I(1) üst sınır kritik değerinden büyük olması durumunda sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Tablo 3. ARDL Sınır Testi Sonuçları

F-istatistiği	k	Anlamlılık düzeyi	I(0) alt sınır	I(1) üst sınır
13.7448	**3**	%10	2.838	3.898
		%5	3.408	4.550
		%1	4.725	6.080

Not: Kritik değerler sabitli ve trendsiz (Case 3) spesifikasyona ve sonlu örneklem kritik değerlerine dayanmaktadır. k açıklayıcı değişken sayısını göstermektedir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere hesaplanan F-istatistiği 13.7448, %1 anlamlılık düzeyindeki I(1) üst sınır kritik değeri olan 6.080'in oldukça üzerindedir. Bu nedenle

değişkenler arasında düzey ilişkisinin bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Sonuç, takipteki krediler oranı ile işsizlik oranı, ekonomik büyüme ve reel tüketici kredisi faiz oranı arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. İlişkinin yönü ve büyüklüğü ise uzun dönem katsayıları ve hata düzeltme modeli sonuçları üzerinden değerlendirilecektir.

5.3. Uzun Dönem ve Hata Düzeltme Modeli Bulguları

ARDL sınır testi değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu gösterdiğinden, izleyen aşamada uzun dönem katsayıları ile kısa dönem dinamikleri incelenmiştir. ARDL(2,0,0,2) modelinden elde edilen uzun dönem ve hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Uzun Dönem ve Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık
Uzun Dönem Katsayıları				
ISSZ	0.049166***	0.009417	5.220852	0.0000
BYM	−0.008665**	0.003944	−2.196940	0.0311
R2	0.008361***	0.001978	4.227398	0.0001
Kısa Dönem ve Hata Düzeltme Sonuçları				
ΔLTPK(−1)	0.221706**	0.088393	2.508172	0.0144
ΔR2	0.000981**	0.000441	2.227623	0.0290
ΔR2(−1)	−0.001376***	0.000501	−2.744307	0.0076
DUM5	−0.008551	0.005529	−1.546612	0.1263
C	−0.006627**	0.002519	−2.631176	0.0104
ECT(−1)	−0.166875***	0.022032	−7.574273	0.0000

Not: ** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Δ birinci fark operatörüdür. ECT(−1), hata düzeltme terimini ifade etmektedir.

Uzun dönem sonuçlarına göre işsizlik oranının katsayısı pozitif ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. ISSZ'nin 0.049166 olarak tahmin edilen katsayısı, diğer koşullar sabitken işsizlik oranındaki 1 yüzde puanlık artışın takipteki krediler oranında yaklaşık %4.92'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bağımlı değişkenin logaritmik, işsizlik oranının ise düzey değerleriyle modele dahil edilmesi nedeniyle bu katsayı yarı esneklik olarak yorumlanmaktadır. Üstel dönüşüm kullanıldığında karşılık gelen değişim yaklaşık %5.04'tür. Bu bulgu, işsizlikteki artışın hanehalkı gelirlerini ve borç geri ödeme kapasitesini zayıflatarak kredi geri ödeme performansını olumsuz etkileyebileceğini öngören teorik mekanizmayla uyumludur.

Ekonomik büyümenin uzun dönem katsayısı −0.008665 olup %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre ekonomik büyüme oranındaki 1 yüzde puanlık artış, takipteki krediler oranında yaklaşık %0.87'lik bir azalışla ilişkilidir. Ekonomik faaliyetteki güçlenmenin gelir ve nakit akımlarını desteklemesi, firmaların ve hanehalklarının borç ödeme kapasitelerini artırması bu negatif ilişkinin olası ekonomik mekanizmasını oluşturmaktadır.

Reel tüketici kredisi faiz oranının uzun dönem katsayısı ise 0.008361 ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre reel tüketici kredisi faiz oranındaki 1 yüzde puanlık artış, takipteki krediler oranında yaklaşık %0.84'lük bir artışla ilişkilidir. Reel borçlanma maliyetindeki artışın borç servis yükünü yükseltmesi ve kredi kullananların geri ödeme kapasitesini zorlaştırması bu pozitif ilişkinin teorik açıklamasıyla uyumludur.

Kısa dönem sonuçlarında reel tüketici kredisi faiz oranındaki cari değişimin katsayısı pozitif ve %5 düzeyinde anlamlıdır. Buna karşılık reel faiz oranının bir dönem gecikmeli değişiminin katsayısı negatif ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu sonuç, reel faiz değişikliklerinin takipteki krediler üzerindeki kısa dönem etkisinin zaman içinde aynı yönde gerçekleşmediğini göstermektedir. Kısa dönem katsayılarının farklı işaretlere sahip olması nedeniyle bu bulguların tek tek kalıcı etkiler olarak yorumlanması yerine, kısa dönem uyum dinamiklerinin bir parçası olarak değerlendirilmesi daha uygundur.

Hata düzeltme teriminin katsayısı −0.166875 olup beklenen negatif işarete sahiptir ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulgu, kısa dönemde uzun dönem dengesinden meydana gelen sapmaların zaman içerisinde düzeltildiğini göstermektedir. Katsayının büyüklüğü, bir önceki dönemde ortaya çıkan dengesizliğin yaklaşık %16.7'sinin bir sonraki çeyrekte giderildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla sistemin uzun dönem dengesine doğru istatistiksel olarak anlamlı, ancak kademeli bir uyum gösterdiği söylenebilir.

Son olarak, 2021Q1 döneminden itibaren bir değerini alan DUM5 kukla değişkeninin katsayısı negatif olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlı değildir (p=0.1263). Bu nedenle kukla değişkenin katsayısı, 2021Q1 sonrasında takipteki kredilerde bağımsız ve istatistiksel olarak anlamlı bir düzey değişiminin kanıtı olarak yorumlanmamaktadır. Değişken modelde, söz konusu dönem sonrasındaki olası düzey farklılıklarını kontrol etmek ve model istikrarını desteklemek amacıyla tutulmuştur.

5.4. Tanısal Testler ve Model İstikrarı

ARDL modelinden elde edilen katsayıların güvenilir biçimde değerlendirilebilmesi amacıyla modelin hata terimi özellikleri, fonksiyonel biçimi ve parametre istikrarı çeşitli tanısal testlerle incelenmiştir. Bu kapsamda hata terimlerinin normal dağılımı Jarque–Bera (JB) testi, otokorelasyon Breusch–Godfrey LM testi, değişen varyans Breusch–Pagan–Godfrey testi ve fonksiyonel biçim Ramsey RESET testi aracılığıyla değerlendirilmiştir. Modelin zaman içerisindeki parametre istikrarı ise CUSUM ve CUSUMSQ testleri kullanılarak incelenmiştir.

Tablo 5. ARDL Modeline İlişkin Tanısal Test Sonuçları

Tanısal test	Test istatistiği	Olasılık	Sonuç
Jarque–Bera	0.6429	0.7251	Normallik reddedilememektedir

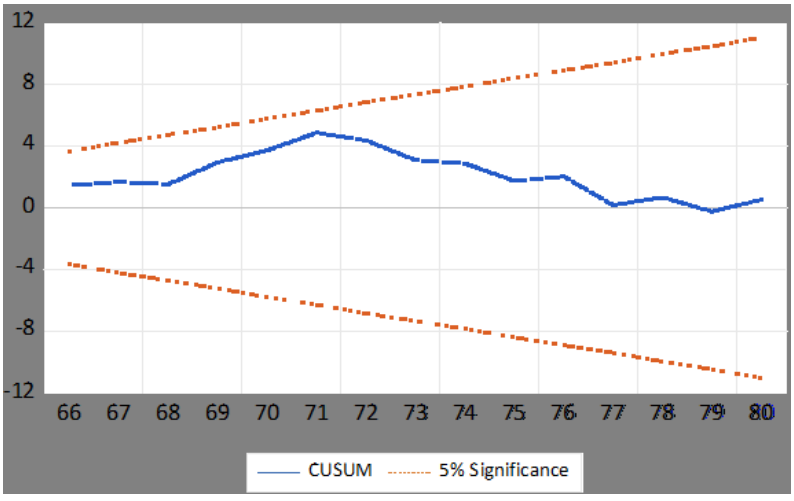
Tanısal test	Test istatistiği	Olasılık	Sonuç
Breusch–Godfrey LM (2 gecikme)	0.2503	0.7793	Otokorelasyon bulgusu yoktur
Breusch–Pagan–Godfrey	1.4620	0.1873	Değişen varyans bulgusu yoktur
Ramsey RESET	0.7736	0.3822	Fonksiyonel biçim hatası bulgusu yoktur

Not: Breusch–Godfrey LM ve Breusch–Pagan–Godfrey testlerinde F-istatistikleri, Ramsey RESET testinde F-istatistiği raporlanmıştır.

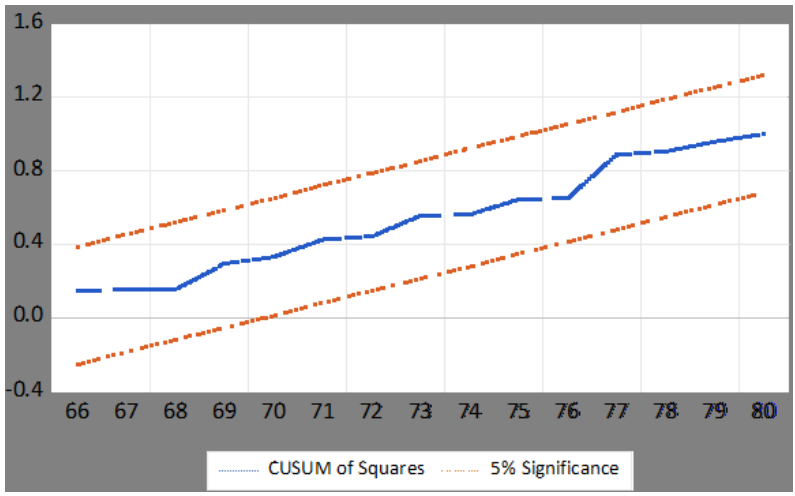
Jarque–Bera testi sonucunda elde edilen 0.7251 olasılık değeri, hata terimlerinin normal dağıldığını ifade eden sıfır hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir. Breusch–Godfrey LM testinin olasılık değeri 0.7793 olduğundan hata terimlerinde ikinci dereceye kadar seri korelasyon bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezi de reddedilememektedir. Benzer şekilde Breusch–Pagan–Godfrey testinin 0.1873 olan olasılık değeri, değişen varyans bulunmadığını ifade eden sıfır hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir.

Modelin fonksiyonel biçiminin değerlendirilmesinde kullanılan Ramsey RESET testinin F-istatistiğine ilişkin olasılık değeri 0.3822'dir. Bu sonuç, test edilen alternatif fonksiyonel biçim altında model spesifikasyonuna ilişkin istatistiksel bir sorun tespit edilmediğini göstermektedir. Bununla birlikte RESET testinin sonucu, modelde hiçbir olası değişkenin dışlanmadığının veya model spesifikasyonunun mutlak biçimde doğru olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmemelidir.

Tanısal testlere ek olarak model parametrelerinin zaman içerisindeki istikrarı CUSUM ve CUSUMSQ testleriyle incelenmiş ve elde edilen sonuçlar Şekil 1'de sunulmuştur.

(a) CUSUM

(b) CUSUMSQ

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMSQ İstikrar Testleri

Şekil 1'de görüldüğü üzere, CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri %5 anlamlılık düzeyini temsil eden kritik sınırlar içerisinde kalmaktadır. Bu sonuçlar, tahmin edilen nihai ARDL modeli açısından incelenen dönem boyunca parametre istikrarsızlığına ilişkin istatistiksel bir bulguya rastlanmadığını göstermektedir.

Tanısal testler genel olarak değerlendirildiğinde, nihai ARDL modelinde otokorelasyon ve değişen varyans sorununa ilişkin istatistiksel kanıt bulunmadığı, hata terimlerinin normallik varsayımıyla uyumlu olduğu ve RESET testinin modelin fonksiyonel biçimine ilişkin bir sorun ortaya koymadığı görülmektedir. CUSUM ve CUSUMSQ sonuçları da model parametrelerinin istikrarına ilişkin olumsuz bir bulgu ortaya koymamaktadır. Bu çerçevede modelin tanısal özelliklerinin uzun ve kısa dönem bulgularının değerlendirilmesi açısından genel olarak uygun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

6. Bulguların Tartışılması

Çalışmadan elde edilen bulgular, Türkiye'de takipteki kredilerin makroekonomik koşullarla uzun dönemde sistematik bir ilişki sergilediğini göstermektedir. ARDL sınır testi sonuçları değişkenler arasında uzun dönemli bir düzey ilişkisinin bulunduğuna işaret ederken, uzun dönem katsayıları işsizlik oranı ve reel tüketici kredisi faiz oranının takipteki kredi oranıyla pozitif, ekonomik büyümenin ise negatif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, kredi geri ödeme performansının hem borçluların gelir ve istihdam koşullarıyla hem de reel finansman maliyetleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir.

İşsizlik oranına ilişkin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı katsayı, çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biridir. Uzun dönem tahminine göre işsizlik

oranındaki bir yüzde puanlık artış, diğer koşullar sabitken, takipteki kredi oranında yaklaşık %4,9'luk bir artışla ilişkilidir. Bu sonuç, işgücü piyasasındaki bozulmanın özellikle düzenli gelir akışına bağlı borçluların borç servis kapasitesini zayıflatabileceği yönündeki teorik beklentiyle uyumludur. İşsizliğin yükselmesi hanehalklarının kullanılabilir gelirini doğrudan azaltabileceği gibi toplam talep ve firmaların nakit akımları üzerinden de kredi geri ödeme performansını olumsuz etkileyebilir. Dolayısıyla bulgu, işsizliğin kredi riskine hem hanehalkı hem de reel sektör kanalları üzerinden yansıyabileceğini düşündürmektedir.

İşsizlik bulgusu uluslararası literatürdeki önemli çalışmalarla da büyük ölçüde örtüşmektedir. Louzis, Vouldis ve Metaxas (2012), Messai ve Jouini (2013) ve Castro (2013) işsizlikteki artışın takipteki kredilerle pozitif ilişkili olduğuna yönelik bulgular sunmaktadır. Türkiye açısından ise Atılgan Sarıdoğan, Küçükgergerli ve Yaman'ın (2025) ARDL ve QARDL yaklaşımına dayanan çalışmasında da işsizliğin takipteki krediler üzerinde pozitif uzun dönem etkisi tespit edilmiştir. Bununla birlikte işsizliğin kredi riski üzerindeki etkisinin her örneklem ve modelde aynı ölçüde ortaya çıkmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin Klein'ın (2013) CESEE ülkelerine ilişkin analizinde işsizliğin etkisi kullanılan spesifikasyona göre değişebilmektedir. Bu durum, işgücü piyasası koşullarının kredi riskine aktarımının ülke özellikleri, kredi portföyünün yapısı ve kullanılan ekonometrik modele bağlı olabileceğini göstermektedir.

Ekonomik büyüme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması da teorik beklentilerle uyumludur. Uzun dönem tahminine göre ekonomik büyüme oranındaki bir yüzde puanlık artış takipteki kredi oranında yaklaşık %0,87'lik bir azalışla ilişkilidir. Ekonomik faaliyetin güçlenmesi firma satışlarını ve nakit akımlarını desteklerken hanehalklarının gelir ve istihdam olanaklarını da iyileştirebilir. Bu koşullar borçluların geri ödeme kapasitesini artırarak kredilerin takibe düşme olasılığının azalmasıyla birlikte hareket edebilir. Tersine, ekonomik daralma dönemlerinde gelir ve nakit akımlarının zayıflaması kredi geri ödeme güçlüklerini artırabilir. Bu sonuç, teorik bölümde ele alınan finansal hızlandırıcı ve bilanço kanallarıyla da tutarlıdır.

Büyümeye ilişkin negatif ilişki, takipteki krediler literatüründeki en istikrarlı bulgulardan biriyle örtüşmektedir. Messai ve Jouini (2013), Beck, Jakubik ve Piloiu (2015) ve Ghosh (2015) ekonomik büyüme ile takipteki krediler arasında negatif ilişki ortaya koymaktadır. Klein'ın (2013) CESEE ülkelerine ilişkin sonuçları da daha güçlü ekonomik faaliyetin takipteki kredilerin azalmasıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Türkiye'ye ilişkin yakın dönem bulguları da genel olarak aynı mekanizmayı desteklemektedir. Atılgan Sarıdoğan, Küçükgergerli ve Yaman (2025), ekonomik faaliyeti sanayi üretimiyle temsil ettikleri modellerinde uzun dönemde ekonomik aktivite ile takipteki krediler arasında ters yönlü ilişki belirlemektedir. Bununla birlikte sanayi üretimi ile ekonomik büyüme aynı değişken olmadığından, bu sonuç çalışmamızın büyüme katsayısının doğrudan bir tekrarı

olarak değil, ekonomik faaliyet kanalına ilişkin tamamlayıcı kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmanın diğer önemli bulgusu reel tüketici kredisi faiz oranının takipteki kredi oranıyla pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkisidir. Uzun dönem katsayısı, reel tüketici kredisi faiz oranındaki bir yüzde puanlık artışın takipteki kredi oranında yaklaşık %0,84'lük bir artışla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, reel finansman maliyetlerindeki yükselişin borç servis koşullarını ağırlaştırabileceği yönündeki teorik beklentiyle uyumludur. Bununla birlikte bu ilişki, bütün mevcut kredilerin faiz maliyetinin eş zamanlı ve aynı oranda değiştiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Etkinin kredi sözleşmelerinin faiz ve vade yapısı, yeni kredi kullanımı ve borçların yeniden finansman ihtiyacı gibi unsurlara bağlı olarak ortaya çıkması beklenebilir.

Reel faiz bulgumuz açısından en yakın uluslararası karşılaştırmalardan biri Messai ve Jouini'dir (2013). Söz konusu çalışma İtalya, Yunanistan ve İspanya'daki 85 bankayı kapsayan panel analizinde reel faiz oranının takipteki kredilerle pozitif ilişkili olduğunu belirlemiştir. Bu yönüyle çalışmamızın sonucu, farklı ülke grubu ve ekonometrik yöntem kullanılmasına rağmen aynı yöndeki bir ilişkiye işaret etmektedir. Türkiye üzerine Atılgan Sarıdoğan, Küçükgergerli ve Yaman (2025) da faiz oranlarının takipteki kredilerle pozitif uzun dönem ilişkisini raporlamaktadır. Ancak onların faiz değişkeni ile bu çalışmada kullanılan reel tüketici kredisi faiz oranının tanımı aynı değildir. Dolayısıyla iki çalışma arasındaki benzerlik ilişkinin yönü bakımından önem taşımakla birlikte, katsayıların doğrudan karşılaştırılması uygun değildir.

Üç uzun dönem bulgusu birlikte ele alındığında, takipteki kredilerin yalnızca ekonomik faaliyetin genel seyrine değil, gelir sürekliliği ve reel finansman koşullarına da duyarlı olduğu görülmektedir. Özellikle işsizlik katsayısının mutlak büyüklüğünün ekonomik büyüme ve reel faiz katsayılarından daha yüksek olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte değişkenlerin ölçekleri ve ekonomik içerikleri farklı olduğundan, yalnızca katsayı büyüklüklerinden hareketle işsizliğin takipteki kredilerin "en önemli belirleyicisi" olduğu sonucuna varmak doğru değildir. Bulgular daha ihtiyatlı biçimde, Türkiye örnekleminde işgücü piyasası koşulları ile kredi geri ödeme performansı arasındaki ilişkinin ekonomik açıdan kayda değer olduğuna işaret etmektedir.

Kısa dönem sonuçları ise uzun dönem katsayılarına göre daha farklı ve dönemsel bir yapı sergilemektedir. Özellikle reel tüketici kredisi faiz oranına ilişkin kısa dönem katsayılarının gecikmelere göre farklı işaretler göstermesi, finansman koşullarındaki değişimlerin kredi geri ödeme performansına aktarımının eş zamanlı ve tek yönlü olmayabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle kısa dönem katsayılarının her biri bağımsız ve kalıcı etkiler olarak yorumlanmak yerine modelin dinamik uyum sürecinin parçaları olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, kısa dönemde

ortaya çıkan sapmaların zaman içerisinde uzun dönem ilişkisine doğru düzeltildiğini göstermektedir. Yaklaşık −0,167 düzeyindeki hata düzeltme katsayısı, bir dönemde meydana gelen dengesizliğin yaklaşık %16,7'sinin izleyen çeyrekte giderildiğine işaret etmektedir.

Genel olarak bulgular, Türkiye'deki takipteki kredilerin makroekonomik ortamdan bağımsız değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Bununla birlikte ARDL yaklaşımından elde edilen katsayılar değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri ortaya koymakta; tek başına nedensel etkileri tanımlamamaktadır. Ayrıca analiz bankacılık sektörünün toplam takipteki kredi oranına dayandığından, tüketici ve ticari krediler ya da farklı kredi türleri arasında ortaya çıkabilecek heterojenliği doğrudan göstermemektedir. Bu nedenle sonuçlar, makroekonomik koşullar ile toplam bankacılık sektörü kredi riski arasındaki dinamik ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmelidir.

7. Sonuç ve Politika Çıkarımları

Takipteki kredilerin gelişimi, bankacılık sektöründeki kredi riskinin izlenmesi açısından olduğu kadar reel ekonomi ile finansal sistem arasındaki bağlantıların değerlendirilmesi bakımından da önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türkiye'de takipteki kredi oranı ile ekonomik büyüme, işsizlik ve reel tüketici kredisi faiz oranı arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler 2005Q1–2024Q4 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak incelenmiştir. ARDL sınır testi yaklaşımıyla gerçekleştirilen analiz, Türkiye ekonomisinin küresel finansal kriz, COVID-19 salgını ve yakın dönemde yaşanan belirgin fiyat ve finansman koşulu değişimlerini içeren uzun bir dönemini kapsamaktadır.

Ampirik bulgular, takipteki krediler ile ele alınan makroekonomik değişkenler arasında uzun dönemli bir düzey ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Uzun dönemde işsizlik oranı ve reel tüketici kredisi faiz oranı takipteki kredi oranıyla pozitif, ekonomik büyüme ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkilidir. İşsizlik oranındaki bir yüzde puanlık artışın takipteki kredi oranında yaklaşık %4,9'luk, reel tüketici kredisi faiz oranındaki bir yüzde puanlık artışın ise yaklaşık %0,84'lük artışla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Ekonomik büyüme oranındaki bir yüzde puanlık artış ise takipteki kredi oranında yaklaşık %0,87'lik azalışla ilişkilidir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, kısa dönemde uzun dönem ilişkisinden meydana gelen sapmaların zaman içerisinde düzeltildiğine işaret etmektedir.

Bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de bankacılık sektöründeki kredi geri ödeme performansının yalnızca ekonomik faaliyetin genel seyriyle değil, işgücü piyasası koşulları ve reel finansman maliyetleriyle de yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Ekonomik büyümenin güçlenmesiyle birlikte gelir ve nakit akımlarının iyileşmesi kredi geri ödeme kapasitesini destekleyebilirken, işsizliğin yükselmesi düzenli gelir kaybı üzerinden özellikle borçlu hanehalklarının ödeme gücünü zayıflatabilir. Reel tüketici kredisi faiz oranına ilişkin pozitif bulgu ise fiyat

gelişmelerinden arındırılmış finansman maliyetlerindeki yükselişin kredi geri ödeme performansındaki bozulmayla birlikte hareket edebileceğini göstermektedir. Bu sonuçlar, takipteki kredilerin değerlendirilmesinde reel ekonomik faaliyet, işgücü piyasası ve finansman koşullarının birlikte dikkate alınmasının önemine işaret etmektedir.

Elde edilen sonuçların politika açısından temel çıkarımı, kredi riskinin izlenmesinde yalnızca bankacılık sektörüne özgü göstergelere odaklanılmaması gerektiğidir. İşsizlik, ekonomik faaliyet ve reel finansman maliyetlerindeki gelişmeler, kredi portföylerinin gelecekteki performansının değerlendirilmesinde tamamlayıcı göstergeler olarak dikkate alınabilir. Özellikle işgücü piyasasında belirgin bir bozulmanın yaşandığı veya reel borçlanma maliyetlerinin yükseldiği dönemlerde, bankaların kredi portföylerinin dayanıklılığının ve borçluların geri ödeme kapasitelerinin yakından izlenmesi önem kazanmaktadır. Bu çerçevede makroekonomik göstergelerin kredi riski değerlendirme ve stres testi süreçleriyle birlikte ele alınması, finansal istikrara yönelik risklerin daha bütüncül biçimde değerlendirilmesine katkı sağlayabilir.

Bununla birlikte bulguların yorumlanmasında çalışmanın kapsamından kaynaklanan bazı sınırlılıkların dikkate alınması gerekmektedir. İlk olarak ARDL yaklaşımı değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkilerin incelenmesine olanak sağlamakla birlikte, elde edilen katsayılar tek başına nedensel etkiler olarak yorumlanamaz. İkinci olarak çalışma bankacılık sektörünün toplam takipteki kredi oranını kullanmaktadır. Bu nedenle tüketici kredileri, ticari krediler, konut kredileri veya diğer kredi türleri arasında ortaya çıkabilecek farklılıklar doğrudan gözlenememektedir. Üçüncü olarak analiz makroekonomik değişkenlere odaklandığından sermaye yeterliliği, kârlılık, kredi büyümesi ve banka yönetimine ilişkin bankaya özgü faktörler model kapsamında yer almamaktadır. Ayrıca kullanılan reel tüketici kredisi faiz oranı finansman koşullarının reel boyutunu temsil etmekle birlikte, mevcut kredi stokunun tamamının karşı karşıya olduğu efektif borç servis maliyetinin birebir ölçüsü değildir.

Gelecek çalışmalar, kredi türleri arasındaki farklılıkları dikkate alarak makroekonomik koşulların takipteki kredilerle ilişkisinin kredi portföyünün farklı bileşenlerinde değişip değişmediğini inceleyebilir. Banka düzeyindeki verilerin kullanılması, makroekonomik koşullar ile bankaya özgü özelliklerin birlikte değerlendirilmesine de imkân sağlayabilir. Bunun yanında doğrusal olmayan veya asimetrik modeller aracılığıyla ekonomik daralma ve genişleme dönemlerinin ya da reel finansman maliyetlerindeki artış ve azalışların kredi riskiyle farklı ilişkiler sergileyip sergilemediği araştırılabilir. Bu tür çalışmalar, Türkiye'de makroekonomik koşullar ile kredi riski arasındaki aktarım mekanizmalarının daha ayrıntılı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak çalışma, 2005Q1–2024Q4 dönemi için Türkiye'de takipteki kredilerin ekonomik büyüme, işsizlik ve reel tüketici kredisi faiz oranıyla anlamlı

uzun dönem ilişkileri sergilediğini ortaya koymaktadır. Bulgular, kredi riskinin makroekonomik koşullardan bağımsız değerlendirilemeyeceğini ve özellikle reel ekonomik faaliyet, işgücü piyasası ile finansman koşullarındaki gelişmelerin kredi geri ödeme performansının izlenmesinde birlikte dikkate alınmasının yararlı olabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Alnabulsi, K., Kozarević, E., & Hakimi, A. (2023). Non-performing loans as a driver of banking distress: A systematic literature review. *Commodities,* 2(2), 111–130. doi:10.3390/commodities2020007

Atılgan Sarıdoğan, A., Küçükgergerli, N., & Yaman, A. (2025). Economic determinants of nonperforming loans in Turkey: Quantile ARDL results. *EKOIST Journal of Econometrics and Statistics,* 42, 198–208. doi:10.26650/ekoist.2025.42.1656665

Ayaydın, H., Pilatin, A., & Barut, A. (2021). Takipteki kredilerin bankaya özgü, finansal ve makroekonomik belirleyicileri: Türkiye örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi,* 33, 169–186. doi:10.18092/ulikidince.1013685

Beck, R., Jakubik, P., & Piloiu, A. (2015). Key determinants of non-performing loans: New evidence from a global sample. *Open Economies Review*, 26(3), 525–550. doi:10.1007/s11079-015-9358-8

Bernanke, B. S., & Gertler, M. (1989). Agency costs, net worth, and business fluctuations. *American Economic Review, 79*(1), 14–31.

Bernanke, B. S., Gertler, M., & Gilchrist, S. (1999). The financial accelerator in a quantitative business cycle framework. In J. B. Taylor & M. Woodford (Eds.), *Handbook of Macroeconomics* (Vol. 1C, pp. 1341–1393). doi:10.1016/S1574-0048(99)10034-X

Bofondi, M., & Ropele, T. (2011). Macroeconomic determinants of bad loans: Evidence from Italian banks. *Bank of Italy Occasional Papers*, No. 89.

Castro, V. (2013). Macroeconomic determinants of the credit risk in the banking system: The case of the GIPSI. *Economic Modelling,* 31, 672–683. doi:10.1016/j.econmod.2013.01.027

Cortés, D., & Soriano, P. (2024). Analysis of macroeconomic determinants of non-performance in consumer and mortgage loans. *Finance Research Letters*, 61, 104939. doi:10.1016/j.frl.2023.104939

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427–431. doi:10.1080/01621459.1979.10482531

Ghosh, A. (2015). Banking-industry specific and regional economic determinants of non-performing loans: Evidence from US states. *Journal of Financial Stability*, 20, 93–104. doi:10.1016/j.jfs.2015.08.004

Golitsis, P., Khudoykulov, K., & Palanov, S. (2022). Determinants of non-performing loans in North Macedonia. *Cogent Business & Management*, 9(1), 2140488. doi:10.1080/23311975.2022.2140488

Kiyotaki, N., & Moore, J. (1997). Credit cycles. *Journal of Political Economy,* 105(2), 211–248. doi:10.1086/262072

Klein, N. (2013). Non-performing loans in CESEE: Determinants and impact on macroeconomic performance. *IMF Working Paper*, WP/13/72.

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54(1–3), 159–178. doi:10.1016/0304-4076(92)90104-Y

Louzis, D. P., Vouldis, A. T., & Metaxas, V. L. (2012). Macroeconomic and bank-specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios. *Journal of Banking & Finance,* 36(4), 1012–1027. doi:10.1016/j.jbankfin.2011.10.012

Macháček, M., Melecký, A., & Šulganová, M. (2018). Macroeconomic drivers of non-performing loans: A meta-regression analysis. *Prague Economic Papers,* 27(3), 351–374. doi:10.18267/j.pep.656

Macit, F. (2012). What determines the non-performing loans ratio: Evidence from Turkish commercial banks. *CEA Journal of Economics*, 7(1), 33–39.

Makri, V., Tsagkanos, A., & Bellas, A. (2014). Determinants of non-performing loans: The case of Eurozone. *Panoeconomicus,* 61(2), 193–206. doi:10.2298/PAN1402193M

Manz, F. (2019). Determinants of non-performing loans: What do we know? A systematic review and avenues for future research. *Management Review Quarterly*, 69(4), 351–389. doi:10.1007/s11301-019-00156-7

Messai, A. S., & Jouini, F. (2013). Micro and macro determinants of non-performing loans. *International Journal of Economics and Financial Issues, 3*(4), 852–860.

Nkusu, M. (2011). Nonperforming loans and macrofinancial vulnerabilities in advanced economies (IMF Working Paper No. 11/161). International Monetary Fund. doi:10.5089/9781455297740.001

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics,* 16(3), 289–326. doi:10.1002/jae.616

Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika,* 75(2), 335–346. doi:10.1093/biomet/75.2.335

Salas, V., & Saurina, J. (2002). Credit risk in two institutional regimes: Spanish commercial and savings banks. *Journal of Financial Services Research,* 22(3), 203–224. doi:10.1023/A:1019781109676

Sevinç, D. (2021). Türkiye'de takipteki banka kredileri ile makroekonomik faktörler arasındaki ilişki. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 8(2), 609–629. doi:10.30798/makuiibf.691534

Staehr, K., & Uusküla, L. (2021). Macroeconomic and macro-financial factors as leading indicators of non-performing loans: Evidence from the EU countries. *Journal of Economic Studies*, 48(3), 720–740. doi:10.1108/JES-03-2019-0107

Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. *American Economic Review, 71*(3), 393–410.

Şahbaz, N., & İnkaya, A. (2014). Türk bankacılık sektöründe sorunlu krediler ve makro ekonomik etkileri. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi,* 1(1), 69–82. doi:10.17541/oeybd.46171

Torun, M., & Altay, E. (2019). Ticari bankacılık sektöründe sorunlu kredileri etkileyen faktörlerin analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi,* 17(1), 179–200. doi:10.11611/yead.524106

Us, V. (2020). A panel VAR approach on analyzing non-performing loans in the Turkish banking sector. BDDK *Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 14(1), 1–38. doi:10.46520/bddkdergisi.789935

Varlık, C. (2023). Takipteki krediler ve makro finansal bağlantılar: Türkiye için bir SVAR modeli. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 141–158. doi:10.37880/cumuiibf.1195747

Vatansever, M., & Hepşen, A. (2013). Determining impacts on non-performing loan ratio in Turkey. *Journal of Finance and Investment Analysis, 2*(4), 119–129.

Yalçın, H. (2024). Türkiye'de makroekonomik değişkenlerin takipteki tüketici kredileri oranı üzerindeki etkileri. *Business & Management Studies: An International Journal*, 12(1), 22–40. doi:10.15295/bmij.v12i1.2314

BÖLÜM 37

Mantar Yönetime Maruz Kalan Sağlık Çalışanlarında Örgütsel Sinizme Dair Bir Araştırma

Busenur Başer[1]

Sema Akpınar[2]

[1] Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü Öğrencisi
[2] Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü

1. GİRİŞ

İnsanlığın başlangıcından itibaren yönetim, hizmet ve mal üretimiyle ilgili tüm faaliyetlerde gerekli görülmüştür. Lakin toplumsal yaşamdaki gelişmeler yönetimi etkilemiş ve ekonomik, sosyal, beşeri, politik ve teknolojik değişikliklerle şekillenmiştir. Bu değişimler yönetimi birçok araştırmanın ve çalışmanın konusu yapmıştır (Nişancı, 2015: 2). Literatür incelendiğinde yönetim, bireylerin kendi başlarına gerçekleştiremeyecekleri hedeflerine, diğer insanları organize ederek ve yönlendirerek ulaşmalarını sağlayan bir süreç olmakla birlikte her geçen gün küresel rekabetin artmasıyla beraber işletmelerde de yeni yönetim yaklaşımları ve yeni yönetim stratejilerinin benimsenmesi önem arz etmektedir. Bunun getirisi olarak da birçok yeni yaklaşım ortaya çıkmıştır. Mantar yönetim yaklaşımı da bunlardan biridir.

Mantar yönetim yaklaşımı, mantar yetiştiriciliğinde mantarların büyüme ortamında sadece su ve gübre ile karanlık bir ortamda gelişmelerinden esinlenerek, örgütlerdeki iş görenlerin yöneticilerinden bilgi almadan, aldıkları talimatların hangi amaç için gerçekleştirdiklerini bilmeden işletmeyle ve yaptıkları işle ilgili sınırlı bilgiyle karanlıkta kalarak işletmeye katkı sağladıkları bir yönetim anlayışı olarak ortaya çıkmıştır (Birincioğlu & Tekin, 2018: 170). Burada gübre metaforu ile çalışanların kurumdan tamamen ayrılmasını engellemek için belirli aralıklarla ihtiyaç duyulan sınırlı bilgi paylaşımı anlatılmaya çalışılmaktadır (Şener & Gündüzalp, 2020: 1). Diğer bir deyişle, mantar yönetiminin hüküm sürdüğü örgütlerde üstler, astlarına belirli bir iş verebilir ancak neyi neden yapmaları gerektiğini açıklama ihtiyacı duymayabilirler. Yöneticiler genel olarak iş görenleriyle olan iletişimi minimum seviyeye getirerek iş görenleri ile arasındaki güven ve iş birliğini zayıflatırlar. Çalışanlar, sürece dahil hissetmezler ve motivasyonlarında düşüş yaşayabilirler. Mantar yönetiminin var olduğu organizasyonlarda inovasyon ve verimlilik düşebilir, çalışan memnuniyeti de beraberinde azalabilir ve uzun vadede sürdürülebilir başarı da sağlanamaz.

Örgütsel sinizm, kurum yönetiminin sadece örgütsel çıkarlar doğrultusunda hareket ettiği, işlerin örgütsel çıkarlar doğrultusunda ve çıkarcı yönetim tarafından yapıldığı ve bu çıkarcı koşulların değişmeyeceği inancıyla şekillenen bir davranış olarak açıklanabilir (Andersson, 1996). Böyle bir tutumun bulunduğu kurumda da çalışanlarda ise genellikle monotonlaşan performanslar, güvensizlik, motivasyon eksikliği gibi durumlar boy gösterebilmektedir. Beraberinde iş tatmininde azalma, işe bağlılıkta ve iş performansında düşüşle birlikte işe devamsızlıkla da sık karşılaşılmaktadır. Özünde bilgi asimetrisini bulunduran mantar yönetimin hakim sürdüğü örgütlerde bu durumların önüne geçilmesi için yöneticilere önemli görevler düşmektedir.

Çalışmada öncelikle mantar yönetim ve örgütsel sinizm kavramları açıklanmış ve konuya ilişkin yapılmış çalışmalar sistematik bir şekilde özetlenmiştir. Sonrasında araştırmanın metodolojisi ve bulguları paylaşılmıştır. Bulgular ışığında

ulaşılan sonuçlar ve gelecek araştırmalara yönelik önerilerle çalışma tamamlanmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Adını mantar yetiştirme metaforundan alan mantar yönetim yaklaşımı, yöneticilerin çalışanları "karanlıkta" bırakarak onlarla bilgi paylaşımından kaçınması, sadece işin yürütülmesi için gerekli olan kısıtlı kaynakları sağlaması ve çalışanları karar alma süreçlerinden dışlaması olarak tanımlanmaktadır (Ayhan ve Güvener, 2024). Örgütsel Sinizm ise çalışanın çalıştığı kurumun dürüstlük, adalet ve samimiyet ilkelerinden yoksun olduğuna dair inancı (bilişsel), kuruma karşı beslediği öfke ve hayal kırıklığı gibi negatif duyguları (duyuşsal) ve bu inanç/duygularla uyumlu eleştirel davranışları (davranışsal) içeren çok boyutlu bir tutumdur (Karaca ve Demirtaş, 2023). İlgili literatürde mantar yönetim tarzının örgütsel sinizmi tetikleyen önemli bir öncül olduğu konusunda geniş bir fikir birliği bulunmaktadır (Söyler, 2024).

Araştırmalar, yöneticilerin bilgi paylaşımını sınırlayan ve şeffaf olmayan "mantar" tarzı uygulamalarının, çalışanların örgüte karşı duyduğu güveni zedeleyerek sinik tutumlar geliştirmesine yol açtığını göstermektedir (Özel ve Kalfaoğlu, 2023). Yapılan bir modelleme çalışmasında ise, mantar yönetim yaklaşımının örgütsel sinizmin her üç boyutu (duyuşsal, bilişsel ve davranışsal) üzerinde de pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisinin olduğu saptanmıştır (Aykul ve Gürer, 2025).

Sağlık sektörüne yönelik yapılan araştırmalarda dikkat çeken çalışmalar şunlardır: Aydın (2023) sağlık çalışanlarından oluşan 360 kişilik bir grup üzerinde yaptığı araştırmada, mantar yönetim algısı ile örgütsel sinizm düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu saptamıştır. Ayrıca kurumda çalışma süresi uzun olanlarda mantar yönetim algısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Mumcu ve Aras (2021) da mantar yönetim tarzının, çalışanların kurumlarına yönelik olumsuz bir tutum olan sinizm algısını artırdığını tespit etmişlerdir. Bu çalışmada, etkileşimsel adaletin bu ilişkide her zaman aracılık rolü üstlenmediği de görülmüştür. Söyler (2024) ise yaptığı araştırmada sağlık kurumlarında mantar yönetimi ele alan çalışmaları incelemiş ve bu yaklaşımın sinizm dahil birçok olumsuz örgütsel sonuçla (tükenmişlik, iş tatminsizliği, bağlılık kaybı) ilişkili olduğunu vurgulamıştır.

Yine yapılan bazı çalışmalarda, mantar yönetimin çalışan davranışları üzerindeki olumsuz etkisinin örgütsel sinizm aracılığıyla gerçekleştiği tespit edilmiştir. Mantar yönetim yaklaşımının iş yerinde erteleme davranışını (oyalanma ve sanal kaytarma) artırdığı ve bu süreçte örgütsel sinizmin aracılık rolü üstlendiği belirlenmiştir (Aykut ve Gürer, 2025). Gündüz (2023) tarafından yapılan çalışmada, mantar yönetim tarzının örgütsel sessizlik üzerindeki etkisinin örgütsel sinizm aracılığıyla gerçekleştiği belirlenmiştir. Aydın (2022) ise mantar yönetimin bağlılığı azalttığını ve sinizmin bu ilişkide köprü görevi gördüğünü ifade etmiştir.

Genel olarak bakıldığında yapılan araştırmalar, mantar yönetim tarzının organizasyonlarda bilgi asimetrisi ve iletişim kopukluğu yaratarak çalışanları değersiz hissettirdiğini göstermektedir (Gündüz & Özyer, 2022) Bu durumun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan örgütsel sinizm; iş performansının düşmesine, işten ayrılma niyetinin artmasına ve örgüte karşı sapkın davranışların (sabotaj, dedikodu vb.) gelişmesine zemin hazırlamaktadır (Öztürk ve Aras, 2021).

Sağlık kurumları gibi insan hayatının odak noktası olduğu ve yüksek performansın kritik önem taşıdığı sektörlerde, mantar yönetim tarzından uzaklaşılarak açık, şeffaf ve sürekli bilgi akışının sağlanması önerilmektedir (Söyler, 2024).

3. YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, sağlık çalışanlarının günlük iş temposunda maruz kalmış oldukları mantar yönetim uygulamalarının örgütsel sinizm üzerindeki etkilerini anlamaktır. Bu çalışmanın gerekçesi ise sağlık sektöründe hizmet veren çalışanların çoğunlukla karşılaştığı mantar yönetim tarzlarının, çalışanların duygu ve davranışları üzerinde nasıl bir etki bıraktığını anlamaya odaklanmaktır. Araştırmanın temel nedeniyse, sağlık çalışanlarının karşılaşmış oldukları zorlayıcı yönetim biçimlerinin, iş görenlerin iş tatmini, performansı ve işten ayrılma niyetleri gibi mühim olan faktörler üzerindeki olası etkilerini anlamak ve bu alanda yapılan araştırmalara yeni bir bakış açısı getirmektir. Bu araştırmanın sonucuysa sağlık sektöründe çalışmakta olan bireylerin çalışma deneyimlerini iyileştirmeye yönelik etkili çözümler geliştirilmesine ve sağlık hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına yönelik çözümler oluşturulmasına önemli katkı sağlayabilir. Araştırma Sakarya Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde görev yapmakta olan idari personelleri kapsamaktadır. İlgili İl Sağlık Müdürlüğünden alınan izin doğrultusunda araştırma için gerekli olan veriler 2024 yılında kolayda örnekleme yöntemiyle, anket formu yardımıyla toplanmıştır. Kullanılan anket formu 2 bölümden oluşmaktadır ve toplamda 38 soru içermektedir. Anketin ilk bölümü altı soruluk demografik bilgileri kapsamaktadır. Katılımcılardan bu bölümde cinsiyet, yaş, eğitim durumu, mesleki kıdem, medeni durum ve gelir düzeyi hakkında bilgi vermeleri istenmiştir. İkinci bölümünde mantar yönetim ölçeği (Tekin ve Birincioğlu, 2018) ve örgütsel sinizm ölçeğinden (Brandes et al., 1999) yararlanılarak oluşturulan 32 soruya yer verilmiştir. Mantar yönetim ölçeği 19 madde ve yetersiz bilgi paylaşımı, yetersiz iletişim, güç kaybı endişesi ve katılımcı yönetim eksikliği başlığında dört farklı alt boyuttan oluşmaktadır. Örgütsel sinizm ölçeği ise 13 madde ve bilişsel, davranışsal ve duyuşsal üç boyut içermektedir. Araştırmanın verileri SPSS 23 programı ile korelasyon, bağımsız örneklem t- testi ve One Way Anova gibi testler kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde öncelikle katılımcıların sosyo demografik özelliklerine yer verilmiştir. Sonrasında fark analizleri (T testi, One way ANOVA testi) ve korelasyon testleriyle katılımcıların cevapları değerlendirilmiştir.

Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		Sayı	Yüzde(%)
Yaş	20-30	85	56,7
	30-40	29	19,3
	40-50	32	21,3
	50-60	4	2,7
Medeni durum	Evli	64	42,7
	Bekar	86	57,3
Mesleki kıdem	1 yıldan az	39	26,0
	1- 5 yıl	49	32,7
	6- 11 yıl	23	15,3
	11- 20 yıl	26	17,3
	21 yıldan fazla	13	8,7
Gelir durumu	20.000- 35.000	1	,7
	35.000- 40.000	44	29,3
	40.000- 45.000	63	42,0
	45.000- 50.000	36	24,0
	50.000- 55.000	6	4,0
Eğitim Durumu	Lise	17	11,3
	Ön lisans	47	31,3
	Lisans	78	52,0
	Yüksek lisans	7	4,7
	Doktora	1	,7
Cinsiyet	Kadın	98	65,3
	Erkek	52	34,7
	Toplam	150	100,0

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının sosyodemografik özellikleri görülmektedir. Buna göre katılımcıların çoğunluğunun (%56,7) 20-30 yaş aralığında ve (%57,3) bekar olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra en yüksek mesleki kıdem aralığının (%32,7) 1-5 yıl olduğu ve gelir seviyesi bakımından en büyük temsilin (%42) 40.000-45.000 diliminde olduğu görülmektedir. Eğitim

durumu bakımından incelendiğinde katılımcıların çoğunlukla (%52) lisans mezunu belirlenmiştir. Ayrıca araştırma kapsamındaki kişilerin %65.3'ünü kadın katılımcılar oluşturmaktadır.

Cinsiyet ve Medeni Duruma Göre Fark Analizi Sonuçları

Tablo 2: Cinsiyete Göre T Testi

Cinsiyet		N	Ortalama	Standart Sapma	T	Sig. (2-tailed)
YBP	Kadın	98	3,03	0,55	2,12	0,04
	Erkek	52	2,83	0,57		
GKE	Kadın	98	2,95	0,50	-1,36	0,18
	Erkek	52	3,08	0,67		
Yİ	Kadın	98	3,04	0,71	-2,41	0,02
	Erkek	52	3,33	0,70		
KYE	Kadın	98	2,98	1,03	2,80	0,01
	Erkek	52	2,50	0,89		
BİLİŞSEL	Kadın	98	2,61	0,84	-1,16	0,25
	Erkek	52	2,79	0,94		
DUYUŞSAL	Kadın	98	2,81	1,21	2,46	0,01
	Erkek	52	2,28	1,30		

DAVRANIŞSAL	Kadın	98	3,18	1,02	0,79	0,43
	Erkek	52	3,04	1,02		

Tablo 2'de cinsiyete göre yapılan bağımsız örneklem t-testi sonuçları incelendiğinde, bazı değişkenlerde kadın ve erkek grupları arasında anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna göre, YBP değişkeninde kadınların ortalaması ($\bar{X}$=3,03) erkeklerin ortalamasından ($\bar{X}$=2,83) anlamlı düzeyde daha yüksektir (t=2,12; p<0,05). Benzer şekilde KYE değişkeninde de kadınların ortalaması ($\bar{X}$=2,98), erkeklerin ortalamasından ($\bar{X}$=2,50) anlamlı biçimde yüksektir (t=2,80; p<0,05). Duyuşsal boyutta da kadınların ortalaması ($\bar{X}$=2,81), erkeklere ($\bar{X}$=2,28) kıyasla anlamlı derecede daha yüksektir (t=2,46; p<0,05). Buna karşılık Yİ değişkeninde erkeklerin ortalaması ($\bar{X}$=3,33), kadınların ortalamasından ($\bar{X}$=3,04) anlamlı düzeyde daha yüksektir (t=-2,41; p<0,05). Öte yandan GKE (t=-1,36; p>0,05), bilişsel (t=-1,16; p>0,05) ve davranışsal (t=0,79; p>0,05) değişkenlerinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu bulgular, bazı boyutlarda cinsiyetin belirleyici bir etken olduğunu, ancak tüm değişkenler üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 3: Medeni Duruma Göre T Testi

Medeni Durum		**N**	**Ortalama**	**Standart Sapma**	**T**	**Sig. (2-tailed)**
YBP	Evli	64	2,9818	,51359	,429	,668
	Bekar	86	2,9419	,59725		
GKE	Evli	64	2,8813	,41207	-2,274	,024
	Bekar	86	3,0791	,65027		
Yİ	Evli	64	2,9570	,71208	-2,703	,008
	Bekar	86	3,2703	,69474		
KYE	Evli	64	2,9648	1,12058	1,551	,124
	Bekar	86	2,7006	,90002		
BİLİŞSEL	Evli	64	2,4281	,80227	-3,055	,003
	Bekar	86	2,8581	,88802		
DUYUŞSAL	Evli	64	2,6641	1,32604	,312	,756
	Bekar	86	2,5988	1,22311		
DAVRANIŞSAL	Evli	64	3,2969	1,02438	1,706	,090
	Bekar	86	3,0116	1,00433		

Tablo 3'te medeni duruma göre gerçekleştirilen bağımsız örneklem t-testi sonuçları incelendiğinde, bazı değişkenler açısından evli ve bekar bireyler arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Buna göre, GKE (t = -2,274; p < ,05), Yİ (t = -2,703; p < ,05) ve bilişsel boyut (t = -3,055; p < ,05) değişkenlerinde bekar bireylerin ortalamalarının evli bireylere kıyasla daha yüksek olduğu ve bu farkların anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık, YBP (p > ,05), KYE (p > ,05), duyuşsal boyut (p > ,05) ve davranışsal boyut (p > ,05) açısından evli ve bekar bireyler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Yaş, Eğitim Durumu, Mesleki Kıdem ve Gelir Durumuna Göre One Way Anova Testi

Tablo 4: Yaşa Göre One Way Anova Testi

Bağımlı Değişken			Ortalama	Standart Hata	P	95% Güven Aralığı	
						Alt Sınır	Üst Sınır
YBP	20-30	30-40	-,17262	,12093	,484	-,4869	,1417
		40-50	-,09737	,11663	,838	-,4005	,2057
		50-60	,11618	,28770	,978	-,6315	,8639
	30-40	20-30	,17262	,12093	,484	-,1417	,4869
		40-50	,07525	,14417	,954	-,2994	,4499
		50-60	,28879	,29992	,771	-,4907	1,0683
	40-50	20-30	,09737	,11663	,838	-,2057	,4005
		30-40	-,07525	,14417	,954	-,4499	,2994
		50-60	,21354	,29822	,891	-,5615	,9886
	50-60	20-30	-,11618	,28770	,978	-,8639	,6315
		30-40	-,28879	,29992	,771	-1,0683	,4907
		40-50	-,21354	,29822	,891	-,9886	,5615
GKE	20-30	30-40	,13063	,12081	,702	-,1833	,4446
		40-50	,23235	,11651	,195	-,0704	,5352
		50-60	,48235	,28742	,339	-,2646	1,2293
	30-40	20-30	-,13063	,12081	,702	-,4446	,1833
		40-50	,10172	,14403	,894	-,2726	,4760
		50-60	,35172	,29963	,644	-,4270	1,1304
	40-50	20-30	-,23235	,11651	,195	-,5352	,0704
		30-40	-,10172	,14403	,894	-,4760	,2726

		50-60	,25000	,29793	,836	-,5243	1,0243
	50-60	20-30	-,48235	,28742	,339	-1,2293	,2646
		30-40	-,35172	,29963	,644	-1,1304	,4270
		40-50	-,25000	,29793	,836	-1,0243	,5243
Yİ	20-30	30-40	,44949*	,14852	,015	,0635	,8355
		40-50	,26388	,14324	,258	-,1084	,6361
		50-60	,86544	,35335	,073	-,0529	1,7837
	30-40	20-30	-,44949*	,14852	,015	-,8355	-,0635
		40-50	-,18561	,17707	,721	-,6458	,2746
		50-60	,41595	,36836	,672	-,5414	1,3733
	40-50	20-30	-,26388	,14324	,258	-,6361	,1084
		30-40	,18561	,17707	,721	-,2746	,6458
		50-60	,60156	,36626	,358	-,3503	1,5534
	50-60	20-30	-,86544	,35335	,073	-1,7837	,0529
		30-40	-,41595	,36836	,672	-1,3733	,5414
		40-50	-,60156	,36626	,358	-1,5534	,3503
KYE	20-30	30-40	-,47931	,21351	,116	-1,0342	,0756
		40-50	-,24063	,20591	,648	-,7758	,2945
		50-60	-,72500	,50795	,484	-2,0451	,5951
	30-40	20-30	,47931	,21351	,116	-,0756	1,0342
		40-50	,23869	,25454	,785	-,4228	,9002
		50-60	-,24569	,52953	,967	-1,6219	1,1305
	40-50	20-30	,24063	,20591	,648	-,2945	,7758
		30-40	-,23869	,25454	,785	-,9002	,4228
		50-60	-,48438	,52652	,794	-1,8527	,8840
	50-60	20-30	,72500	,50795	,484	-,5951	2,0451
		30-40	,24569	,52953	,967	-1,1305	1,6219
		40-50	,48438	,52652	,794	-,8840	1,8527
BİLİŞSEL	20-30	30-40	,14012	,18677	,876	-,3453	,6255
		40-50	,42654	,18012	,088	-,0416	,8947
		50-60	,09529	,44433	,997	-1,0595	1,2501

	30-40	20-30	-,14012	,18677	,876	-,6255	,3453
		40-50	,28642	,22266	,573	-,2922	,8651
		50-60	-,04483	,46321	1,000	-1,2487	1,1590
	40-50	20-30	-,42654	,18012	,088	-,8947	,0416
		30-40	-,28642	,22266	,573	-,8651	,2922
		50-60	-,33125	,46057	,889	-1,5282	,8657
	50-60	20-30	-,09529	,44433	,997	-1,2501	1,0595
		30-40	,04483	,46321	1,000	-1,1590	1,2487
		40-50	,33125	,46057	,889	-,8657	1,5282
DUYUŞSAL	20-30	30-40	-,55639	,26821	,166	-1,2534	,1406
		40-50	,02362	,25866	1,000	-,6486	,6959
		50-60	,85956	,63809	,535	-,7987	2,5179
	30-40	20-30	,55639	,26821	,166	-,1406	1,2534
		40-50	,58001	,31975	,271	-,2510	1,4110
		50-60	1,41595	,66520	,149	-,3128	3,1447
	40-50	20-30	-,02362	,25866	1,000	-,6959	,6486
		30-40	-,58001	,31975	,271	-1,4110	,2510
		50-60	,83594	,66141	,587	-,8830	2,5549
	50-60	20-30	-,85956	,63809	,535	-2,5179	,7987
		30-40	-1,41595	,66520	,149	-3,1447	,3128
		40-50	-,83594	,66141	,587	-2,5549	,8830
DAVRANIŞSAL	20-30	30-40	-,73124*	,21299	,004	-1,2848	-,1777
		40-50	-,22289	,20541	,699	-,7567	,3110
		50-60	-,12132	,50673	,995	-1,4382	1,1956
	30-40	20-30	,73124*	,21299	,004	,1777	1,2848
		40-50	,50835	,25393	,192	-,1516	1,1683
		50-60	,60991	,52826	,656	-,7630	1,9828
	40-50	20-30	,22289	,20541	,699	-,3110	,7567
		30-40	-,50835	,25393	,192	-1,1683	,1516
		50-60	,10156	,52525	,997	-1,2635	1,4666
	50-60	20-30	,12132	,50673	,995	-1,1956	1,4382

	30-40	-,60991	,52826	,656	-1,9828	,7630
	40-50	-,10156	,52525	,997	-1,4666	1,2635

Yaş gruplarına göre gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (One-Way ANOVA) ve bunu takiben yapılan post-hoc çoklu karşılaştırma sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, incelenen bağımlı değişkenlerin büyük çoğunluğu açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır ($p > ,05$). Bu bulgu, yaş değişkeninin genel olarak söz konusu değişkenler üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, varyans analizi sonrasında gerçekleştirilen çoklu karşılaştırma testleri, bazı değişkenlerde belirli yaş grupları arasında anlamlı farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Yİ değişkeninde 20–30 yaş grubu ile 30–40 yaş grubu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($p < ,05$). Bu farklılık, 20–30 yaş grubundaki bireylerin ilgili değişken bakımından daha yüksek ortalamalara sahip olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, davranışsal boyut açısından da 20–30 yaş grubu ile 30–40 yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık belirlenmiştir ($p < ,05$). Bu bulguya göre, davranışsal düzey 30–40 yaş grubunda 20–30 yaş grubuna kıyasla daha yüksektir.

Tablo 5: Eğitim Durumuna Göre One Way Anova Testi

		N	Ortalama	Standart Sapma	F	Sig.
YBP	Lise	17	2,6667	,58035	3,603	,008
	Önlisans	47	3,1631	,46559		
	Lisans	78	2,8953	,58733		
	Yüksek lisans	7	3,0952	,37090		
	Doktora	1	2,3333			
	Total	150	2,9589	,56162		
GKE	Lise	17	2,9529	,80165	1,576	,184
	Önlisans	47	2,8383	,38817		
	Lisans	78	3,0974	,60710		
	Yüksek lisans	7	3,0000	,28284		
	Doktora	1	3,0000			
	Total	150	2,9947	,56803		
Yİ	Lise	17	3,4559	,83962	5,417	,000
	Önlisans	47	2,7660	,67042		
	Lisans	78	3,2756	,61711		
	Yüksek lisans	7	3,3214	,94334		
	Doktora	1	3,0000			
	Total	150	3,1367	,71688		
KYE	Lise	17	2,6029	,87079	3,146	,016
	Önlisans	47	3,1968	1,01876		
	Lisans	78	2,6891	,98048		
	Yüksek lisans	7	2,1429	,87627		
	Doktora	1	2,7500			
	Total	150	2,8133	1,00510		
BİLİŞSEL	Lise	17	2,4588	,67737	,758	,555
	Önlisans	47	2,6596	,86669		
	Lisans	78	2,7641	,93739		
	Yüksek lisans	7	2,3143	,64143		
	Doktora	1	2,6000			
	Total	150	2,6747	,87609		
DUYUŞSAL	Lise	17	2,0294	1,03411	2,803	,028
	Önlisans	47	3,0585	1,27285		

	Lisans	78	2,5385	1,28242		
	Yüksek lisans	7	2,1429	,67480		
	Doktora	1	2,7500			
	Total	150	2,6267	1,26410		
DAVRANIŞSAL	Lise	17	2,7353	1,00184	1,360	,251
	Önlisans	47	3,3511	,97197		
	Lisans	78	3,0705	1,03502		
	Yüksek lisans	7	3,3571	1,09789		
	Doktora	1	3,0000			
	Total	150	3,1333	1,01939		

Tablo 5'te eğitim düzeyine göre gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (One-Way ANOVA) sonuçları incelendiğinde, bazı bağımlı değişkenler açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların bulunduğu, bazı değişkenler açısından ise anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre, YBP değişkeni bakımından eğitim düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F = 3,603$; $p < ,05$). Grup ortalamaları incelendiğinde, özellikle ön lisans mezunlarının ortalamasının diğer gruplara kıyasla daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, Yİ değişkeni açısından da eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($F = 5,417$; $p < ,001$). Bu bulgu, eğitim düzeyinin söz konusu değişken üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ortalama değerler incelendiğinde lise ve lisans mezunlarının daha yüksek ortalamalara sahip olduğu görülmektedir. KYE değişkeni açısından da eğitim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmıştır ($F = 3,146$; $p < ,05$). Bu bağlamda, ön lisans mezunlarının ortalamalarının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Duyuşsal boyut açısından elde edilen sonuçlar da eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılığa işaret etmektedir ($F = 2,803$; $p < ,05$). Özellikle ön lisans mezunlarının ortalamalarının diğer gruplara kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşılık, GKE ($p > ,05$), bilişsel boyut ($p > ,05$) ve davranışsal boyut ($p > ,05$) açısından eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Tablo 6: Gelir Durumuna Göre Oneway Anova Testi

		N	Ort.	Standart Sapma	F	Sig.
YBP	20.000-35.000	1	3,6667		2,186	,073
	35.000-40.000	44	3,0606	,50076		
	40.000-45.000	63	2,9735	,49206		
	45.000-50.000	36	2,8704	,63008		
	5,00	6	2,4722	,96273		
	Total	150	2,9589	,56162		
GKE	20.000-35.000	1	3,4000		3,857	,005
	35.000-40.000	44	3,1909	,57052		
	40.000-45.000	63	3,0063	,39344		
	45.000-50.000	36	2,8056	,68366		
	5,00	6	2,5000	,83666		
	Total	150	2,9947	,56803		
Yİ	20.000-35.000	1	3,7500		3,674	,007
	35.000-40.000	44	3,4489	,59450		
	40.000-45.000	63	3,0476	,63636		
	45.000-50.000	36	2,9444	,76090		
	5,00	6	2,8333	1,33853		
	Total	150	3,1367	,71688		
KYE	20.000-35.000	1	1,7500		,446	,775
	35.000-40.000	44	2,7273	,90832		
	40.000-45.000	63	2,8651	,95126		
	45.000-50.000	36	2,8750	1,21081		
	5,00	6	2,7083	1,07723		
	Total	150	2,8133	1,00510		

BİLİŞSEL	20.000-35.000	1	2,2000		3,865	,005
	35.000-40.000	44	3,0591	,86973		
	40.000-45.000	63	2,5429	,72861		
	45.000-50.000	36	2,5611	1,01285		
	5,00	6	2,0000	,63246		
	Total	150	2,6747	,87609		
DUYUŞSAL	20.000-35.000	1	1,0000		1,894	,115
	35.000-40.000	44	2,8693	1,20499		
	40.000-45.000	63	2,4008	1,14788		
	45.000-50.000	36	2,8542	1,41090		
	5,00	6	2,1250	1,57916		
	Total	150	2,6267	1,26410		
DAVRANIŞSAL	20.000-35.000	1	1,5000		1,711	,151
	35.000-40.000	44	3,1648	1,06877		
	40.000-45.000	63	3,0278	,93661		
	45.000-50.000	36	3,3958	1,05792		
	5,00	6	2,7083	1,01755		
	Total	150	3,1333	1,01939		

Tablo 6'da gelir düzeyine göre gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (One-Way ANOVA) sonuçları incelendiğinde, bazı bağımlı değişkenler açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların bulunduğu, bazı değişkenler açısından ise anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Analiz bulgularına göre, GKE değişkeni açısından gelir grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F = 3,857$; $p < ,05$). Grup ortalamaları incelendiğinde, görece daha düşük gelir gruplarından daha yüksek gelir gruplarına doğru ortalamalarda bir azalma eğilimi olduğu dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, Yİ değişkeni bakımından da gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($F = 3,674$; $p < ,05$). Bu bulgu, gelir düzeyinin ilgili değişken üzerinde ayırt edici bir rol oynadığını göstermektedir. Ortalama değerler incelendiğinde, düşük gelir grubunda yer alan bireylerin daha yüksek ortalamalara sahip olduğu görülmektedir. Bilişsel boyut açısından da gelir grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir

farklılık saptanmıştır (F = 3,865; p < ,05). Bu sonuç, bilişsel düzeyin gelir değişkenine bağlı olarak farklılaştığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, YBP (p > ,05), KYE (p > ,05), duyuşsal boyut (p > ,05) ve davranışsal boyut (p > ,05) açısından gelir düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Tablo 7: Mesleki Kıdeme Göre One way Anova Testi

		N	Ortalama	Standart Sapma	F	Sig.
YBP	1 yıldan az	39	3,0043	,57797	1,132	,344
	1-5 yıl	49	2,8333	,59415		
	6-11 yıl	23	3,0362	,48189		
	11-20 yıl	26	2,9679	,56376		
	21 yıldan fazla	13	3,1410	,48993		
GKE	1 yıldan az	39	3,1949	,55722	3,119	,017
	1-5 yıl	49	2,9796	,64839		
	6-11 yıl	23	3,0783	,43375		
	11-20 yıl	26	2,7615	,48006		
	21 yıldan fazla	13	2,7692	,44607		
Yİ	1 yıldan az	39	3,2885	,60843	1,308	,270
	1-5 yıl	49	3,2041	,78838		
	6-11 yıl	23	3,0543	,77223		
	11-20 yıl	26	2,9615	,64301		
	21 yıldan fazla	13	2,9231	,73870		
KYE	1 yıldan az	39	2,8654	,82686	3,769	,006
	1-5 yıl	49	2,4388	,93476		
	6-11 yıl	23	3,0217	1,19162		
	11-20 yıl	26	3,2981	1,08171		
	21 yıldan fazla	13	2,7308	,81305		
BİLİŞSEL	1 yıldan az	39	3,0308	,69667	2,721	,032
	1-5 yıl	49	2,5184	,89992		

	6-11 yıl	23	2,6783	1,10493		
	11-20 yıl	26	2,6154	,75667		
	21 yıldan fazla	13	2,3077	,81082		
DUYUŞSAL	1 yıldan az	39	2,9295	1,18509	1,760	,140
	1-5 yıl	49	2,3163	1,14993		
	6-11 yıl	23	2,7935	1,32642		
	11-20 yıl	26	2,7788	1,43410		
	21 yıldan fazla	13	2,2885	1,29440		
DAVRANIŞSAL	1 yıldan az	39	3,2436	,96055	4,036	,004
	1-5 yıl	49	2,7194	,91235		
	6-11 yıl	23	3,5652	1,17313		
	11-20 yıl	26	3,4231	,96636		
	21 yıldan fazla	13	3,0192	,94352		

Tablo 7'ye göre mesleki kıdem süresine göre gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi (One-Way ANOVA) sonuçları incelendiğinde, bazı bağımlı değişkenler açısından gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıkların bulunduğu, bazı değişkenler açısından ise anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre, GKE değişkeni bakımından deneyim süresi grupları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F = 3,119$; $p < ,05$). Ortalama değerler incelendiğinde, özellikle 1 yıldan az deneyime sahip bireylerin daha yüksek ortalamalara sahip olduğu, deneyim süresi arttıkça ortalamalarda genel bir azalma eğiliminin olduğu görülmektedir. KYE değişkeni açısından da deneyim süresine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($F = 3,769$; $p < ,05$). Bu bulgu, deneyim süresinin ilgili değişken üzerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle 11–20 yıl deneyime sahip bireylerin daha yüksek ortalamalara sahip olduğu dikkat çekmektedir. Bilişsel boyut açısından elde edilen sonuçlar da deneyim süresine göre anlamlı bir farklılığa işaret etmektedir ($F = 2,721$; $p < ,05$). Bu bağlamda, en düşük deneyim grubunun (1 yıldan az) daha yüksek ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Davranışsal boyut açısından da gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmıştır ($F = 4,036$; $p < ,05$). Ortalama değerler incelendiğinde, özellikle 6–11 yıl ve 11–20 yıl deneyime sahip bireylerin daha yüksek davranışsal düzeylere sahip olduğu görülmektedir. Buna karşılık, YBP ($p > ,05$), Yİ ($p > ,05$) ve duyuşsal boyut ($p > ,05$) açısından deneyim süresine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Mantar Yönetim ile Örgütsel Sinizm Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Korelasyon Analizi

Tablo 8: Korelasyon Analizi Sonucu

	YBP	GKE	Yİ	KYE	BİLİŞSEL	DUYUŞSAL
YBP	1					
GKE	,292**	1				
Yİ	,115	,503**	1			
KYE	,368**	,042	-,197*	1		
BİLİŞSEL	,301**	,190*	,072	,496**	1	
DUYUŞSAL	,374**	,175*	-,057	,590**	,615**	1
DAVRANIŞSAL	,296**	,098	-,007	,555**	,572**	,699**

Korelasyon 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Değişkenler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla gerçekleştirilen korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde, değişkenler arasında farklı düzeylerde anlamlı ilişkilerin bulunduğu görülmektedir. Analiz bulgularına göre, YBP değişkeni ile GKE (r = ,292; p < ,01), KYE (r = ,368; p < ,01), bilişsel (r = ,301; p < ,01), duyuşsal (r = ,374; p < ,01) ve davranışsal boyutlar (r = ,296; p < ,01) arasında pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Buna karşın YBP ile Yİ arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (p > ,05). GKE değişkeni incelendiğinde, Yİ ile orta düzeyde pozitif ve anlamlı bir ilişki (r = ,503; p < ,01) olduğu görülmektedir. Ayrıca bilişsel (r = ,190; p < ,05) ve duyuşsal (r = ,175; p < ,05) boyutlarla da düşük düzeyde pozitif ve anlamlı ilişkiler mevcuttur. Ancak GKE ile KYE ve davranışsal boyut arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır (p > ,05). Yİ değişkeni ile KYE arasında negatif yönlü ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (r = -,197; p < ,05). Bununla birlikte Yİ'nin diğer değişkenlerle olan ilişkileri istatistiksel olarak anlamlı değildir (p > ,05). KYE değişkeni, bilişsel (r = ,496; p < ,01), duyuşsal (r = ,590; p < ,01) ve davranışsal boyutlar (r = ,555; p < ,01) ile orta düzeyde pozitif ve anlamlı ilişkiler göstermektedir. Bu durum, söz konusu boyutların birbiriyle ilişkili yapılar olduğunu düşündürmektedir. Bilişsel boyut ile duyuşsal (r = ,615; p < ,01) ve davranışsal boyutlar (r = ,572; p < ,01) arasında yüksek düzeyde pozitif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca duyuşsal boyut ile davranışsal boyut arasında da yüksek düzeyde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (r = ,699; p < ,01).

Sonuç olarak, analiz bulguları değişkenler arasında özellikle bilişsel, duyuşsal ve davranışsal boyutlar arasında güçlü ve pozitif yönlü ilişkiler olduğunu, bazı değişkenler arasında ise daha zayıf ya da anlamsız ilişkilerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, ilgili yapıların birbirini destekleyen ve bütüncül bir yapı sergilediğini göstermektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, mantar yönetime maruz kalan sağlık çalışanlarının örgütsel sinizm düzeyleri ile mantar yönetim algısı arasındaki ilişkiler ve bu değişkenlerin sosyodemografik faktörlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Elde edilen bulgular, araştırmanın temel amacını destekler nitelikte önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Araştırma sonuçlarına göre, mantar yönetim algısının örgütsel sinizm ile genel olarak pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler gösterdiği belirlenmiştir. Özellikle örgütsel sinizmin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal boyutları arasında güçlü ve tutarlı ilişkilerin bulunması, sinizmin bütüncül bir tutum yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, çalışanların örgüte yönelik olumsuz inanç, duygu ve davranışlarının birbirini destekleyen bir yapı içerisinde geliştiğini göstermektedir.

Demografik değişkenlere ilişkin analizler incelendiğinde, örgütsel sinizmin ve mantar yönetim algısının bazı değişkenlere göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Cinsiyet ve medeni durum açısından bazı alt boyutlarda anlamlı farklılıklar tespit edilirken, yaş, eğitim düzeyi, mesleki kıdem ve gelir durumu gibi değişkenlerde ise belirli boyutlarda anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu bulgular, örgütsel sinizm ve mantar yönetim algısının tek bir faktörle açıklanamayacak kadar çok boyutlu ve bağlamsal bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Genel olarak elde edilen bulgular, mantar yönetim uygulamalarının çalışanların örgüte yönelik tutumlarını olumsuz yönde etkileyebileceğini ve örgütsel sinizmi artırabileceğini ortaya koymaktadır. Özellikle iletişim eksikliği, bilgi paylaşımındaki yetersizlik ve katılımcı yönetim anlayışının zayıflığı, çalışanlarda güvensizlik ve yabancılaşma duygusunu güçlendirmektedir.

Bu kapsamda araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

- Sağlık kurumlarında açık, şeffaf ve çift yönlü iletişim mekanizmaları güçlendirilmelidir.
- Çalışanların karar alma süreçlerine katılımı artırılarak katılımcı yönetim anlayışı desteklenmelidir.
- Bilgi paylaşımı kurumsal bir kültür haline getirilmeli, çalışanların süreçlere dair belirsizlikleri azaltılmalıdır.
- Yöneticiler, güven temelli ve destekleyici liderlik yaklaşımları benimsemelidir.
- Çalışanların psikolojik iyi oluşunu destekleyici danışmanlık ve rehberlik hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır.
- Düzenli aralıklarla çalışan memnuniyeti ve örgütsel iklim ölçümleri yapılarak geri bildirimler doğrultusunda iyileştirme çalışmaları gerçekleştirilmelidir.

- İş yükü ve kaynak dağılımı dengeli bir şekilde planlanarak çalışan üzerindeki stres faktörleri azaltılmalıdır.

Sonuç olarak, bu çalışma mantar yönetim uygulamalarının sağlık çalışanları üzerinde örgütsel sinizm ile ilişkili önemli etkiler oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, sağlık kurumlarında daha sağlıklı, katılımcı ve güven temelli bir örgüt yapısının oluşturulmasının hem çalışan memnuniyetini hem de hizmet kalitesini artıracağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Andresson ML (1996) Employee Cynicism: An Exaimination Using a Contract Violation Framework. Human relations. Vol. 49, No. 11.ABI/INFORM Global. ss:1395-1418.

Aydın, E. (2022: 20-22 Mayıs). "My Supervisor Keeps Me in the Dark: Mushroom Management Style", Organizational Commitment and Organizational Cynicism. Proceedıngs Book, 4th International CEO Communication, Economics, Organization &Social Sciences Congress,64-70.

Aydın, H. (2023). "Mantar Yönetimi Yaklaşımının Sağlık Çalışanlarının Örgütsel Sinizm Düzeyine Etkisi". Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Nevşehir.

Ayhan, E. & H. Güvener (2024), "Sağlık Hizmetlerinde Mantar Yönetim Yaklaşımı, Kolektif Etkinlik ve Rekabetin Performansa Etkisi", Sosyoekonomi, 32(61), 287-306.

Aykul, E. & Gürer, A. (2025). "Mantar Yönetim Yaklaşımının Erteleme Davranışı Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, 11(1): 58-77. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14751522

Birincioğlu N. & Tekin E. (2018) Mantar Yönetimi Ölçeğinin Geliştirilmesine Yönelik Bir Araştırma. İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 9 (1), 169-185.

Gündüz, S. & K. Özyer (2022), "Mantar Yönetim Tarzı ve Örgütsel Sessizlik Ilişkisi: Eğitim Sektörü Üzerine Bir Araştırma", The Journal of Social Sciences, 59(59), 324-338.

Gündüz, S. (2023). "Mantar Yönetim Tarzının Örgütsel Sessizlik Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü", Doktora tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,Tokat.

Karaca, M. & Demirtaş, Ö. (2023). Sağlık Kurumlarında Sinizm: Kayseri Devlet Hastanesi Örneği. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (45), 499-534.

Mumcu, A. & Aras, M. (2021). "TheMediating Role of theInteractionalJustice on theEffect of Mushroom Management on OrganizationalCynicism", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 16 (2): 300-316.

Nişancı, Z.N. (2015). Geçmişten Günümüze Yönetim Düşüncesi. Yönetim Bilimleri Dergisi, 13(25), 257-294.

Özel, E. T., Kalfaoğlu, S. (2023). Mantar yönetim yaklaşımı ile işe gömülmüşlük ilişkisi üzerine bir araştırma. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 50, 45-62. https://doi.org/10.52642/susbed.1219388.

Öztürk, İ., & Aras, M. (2021). Mantar Yönetim Tarzı Ve Örgütsel Dedikodunun Bilgi Paylaşımına Etkisi. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 22(2), 121-134. https://doi.org/10.31671/doujournal.972991.

Söyler, S. (2024). Sağlık çalışanlarında mantar yönetim algısı: Sistematik bir literatür taraması. Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(28), 573-587.

Şener, G. & Gündüzalp, S. (2020). The Correlation Between Mushroom Management Approach and School Leadership Behavior of School Administrators based on teacher perceptions. Journal of Organizational & Educational Leadership, 6(2), 1-19.

BÖLÜM 38

İklim Politikası Belirsizliği Literatürünün Bibliyometrik Analizi: 2021–2026 Dönemi

Nesrin Özkan[1]
Ömer Faruk Derindağ[2]

[1] İnönü Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, Malatya, Türkiye, 0000-0002-8674-5518
2 İnönü Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik, Malatya, Türkiye, 0000-0002-6693-0628

1. Giriş

Günümüz dünyasında düşük karbonlu üretim ile temiz enerjiye olan ihtiyacın önem kazanmasıyla, iklim politikalarına dair kararlar da daha görünür olmaya başlamıştır. İlk bakışta, bu kararlar sürdürülebilirlik temelinde olsa da, zamanla çevresel sürdürülebilirlik kapsamını genişletmiştir. Artık iklim politikasından bahsederken enerji piyasaları, işletmelerin üretim süreçleri, finansal piyasalar ve finansal ürünler sürdürülebilir kalkınma konuları sıkça birlikte gündeme gelmeye başlamıştır.

İklim politikası belirsizliği (CPU), düzenleyici ve denetleyici kurumların alacağı kararların kapsam, etki ve zamanlama bakımından öngörülememesini ifade etmektedir. İklim politikalarına yönelik belirsizliğin ölçülmesi konusunda önemli çalışmalardan biri Gavriilidis (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın temel amacı, iklim politikalarındaki belirsizliği zaman içinde izlemeye olanak sağlayacak bir gösterge geliştirmektir. Bu doğrultuda yazar, Baker, Bloom ve Davis (2016) tarafından geliştirilen Ekonomik Politika Belirsizliği (EPU) yaklaşımından hareket ederek gazete haberlerine dayalı bir İklim Politikası Belirsizliği (CPU) endeksi oluşturmuştur. Endeksin oluşturulmasında Ocak 2000–Mart 2021 döneminde ABD'nin önde gelen sekiz gazetesinde yayımlanan haberlerden yararlanılmıştır. Boston Globe, Chicago Tribune, Los Angeles Times, Miami Herald, New York Times, Tampa Bay Times, USA Today ve Wall Street Journal'da yayımlanan haberler; belirsizliğe, iklim ve çevre konularına ve kamu politikası veya düzenlemelere ilişkin belirli sözcük gruplarının aynı haber içerisinde bulunup bulunmadığı dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Gavriilidis (2021), CPU endeksinin oluşturulmasında haberlerin üç farklı kavramsal kategoride yer alan terimleri birlikte içermesini esas almıştır. İlk kategori belirsizliği ifade eden "belirsizlik" ve "belirsiz" gibi terimlerden oluşmaktadır. İkinci kategori iklim ve çevreyle ilişkili kavramları kapsamaktadır. Bu grupta karbon dioksit, iklim, iklim riski, sera gazı emisyonları, sera, CO_2, emisyonlar, küresel ısınma, iklim değişikliği, yeşil enerji, yenilenebilir enerji ve çevresel gibi ifadeler yer almaktadır. Üçüncü kategori ise iklim politikaları ve düzenleyici süreçlerle ilişkili terimlerden oluşmakta ve düzenleme, yasama, Beyaz Saray, Kongre, EPA, yasa ve politika gibi ifadeleri içermektedir. Arama sürecinde bu terimlerin farklı biçimlerde kullanılan varyantlarını da dikkate almıştır. Buna göre, bir haberin CPU ölçümüne dâhil edilebilmesi için belirsizlik, iklim/çevre ve politika/düzenleme kategorilerinin her birinden en az bir terimin haber içerisinde bulunması gerekmektedir. Böylece yalnızca iklim değişikliğinden söz eden haberler değil, aynı zamanda iklim konusu ile politika ve belirsizlik unsurlarını birlikte içeren haberler endeksin kapsamına alınmıştır. Haberlerden elde edilen verilerin endekse dönüştürülmesi aşamasında ise her gazete için ilgili ölçütleri karşılayan haberlerin sayısı, aynı dönemde yayımlanan toplam haber sayısına göre ölçeklendirilmiştir. Daha sonra gazetelere ilişkin seriler standardize edilmiş ve aylık bazda birleştirilerek ortak bir gösterge oluşturulmuştur. Son aşamada bu bileşik seri, örneklem dönemi ortalaması 100 olacak şekilde yeniden ölçeklendirilmiştir. Bu yöntem sonucunda

elde edilen CPU endeksi, iklim politikası belirsizliğinin zaman içerisindeki değişimini takip etmeye imkân veren bir gösterge niteliği kazanmıştır. Gavriilidis (2021), oluşturduğu endeksin iklim politikası açısından önemli gelişmelerle birlikte hareket ettiğini de göstermektedir. Özellikle iklim değişikliğine yönelik küresel protestolar ve ABD başkanının iklim politikalarına ilişkin açıklamaları gibi gelişmelerin CPU endeksinde belirgin yükselişlerle eş zamanlı gerçekleşmesi, göstergenin iklim politikası alanındaki belirsizlik dönemlerini yakalayabildiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede çalışma, iklim politikası belirsizliğinin ampirik olarak ölçülmesine yönelik literatüre metodolojik bir temel sağlamakta ve söz konusu belirsizliğin çevresel sonuçlar, karbon emisyonları ve firmaların yatırım kararları üzerindeki olası etkilerinin araştırılmasına yönelik yeni bir araştırma alanı açmaktadır (Özkan, 2024: 200).

Endeksin yayınlanmasından sonra konunun ekonomik ve finansal sonuçlarına yönelik akademik ilginin belirgin biçimde arttığı görülmektedir. Araştırma alanının yıllar itibariyle dikkat çekici sayıda çalışmanın yapılması, bu konuya ilginin artacağına işaret etmektedir. Dolayısıyla iklim politikası belirsizliğiyle ilgili başlıca konu kümelerinin, yapılan çalışmaların coğrafi ve kurumsal dağılımının, alanda etkili dergilerin ve literatüre yön veren temel çalışmaların belirlenmesi önem taşımaktadır. Bu amaçla alana ilişkin bibliometrik analiz yürütülerek bu konuya dair yayın performansları, atıf örüntüleri, anahtar kelimeler de dahil olmak üzere farklı boyutları ile literatür incelenmiştir.

2. Veri ve Yöntem

2.1. Veri Korpusunun Belirlenmesi

Araştırmanın korpusunu Web of Science (WoS) veritabanında yer alan SSCI (Social Sciences Citation Index), SCI-E (Science Citation Index Expanded) ve ESCI (Emerging Sources Citation Index) endekslerine giren dergilerde 2021–2026 döneminde yalnızca İngilizce dilinde yayınlanan araştırma makaleleri oluşturmaktadır. Veritabanı taraması 10 Ekim 2026 tarihinde yapılmış olup, 2026 yılı bitmemiş olmasına rağmen yayın sayısı fazla olduğu için bu yıl dahil edilmiştir. Web of Knowledge aramasında “climate policy uncertainty” or “climate policy uncertainty index” arama kriterleri başlık, özet, yazar anahtar kelimeleri ve keywords plus* kelimelerde taranmıştır. Analizin başlangıç dosyasında 802 WoS kaydı bulunmuştur. Kayıtlar yeniden manuel kontrol edildiğinde veri taraması sırasında 1 kaydın document type alanında 'Article; Retracted Publication' olduğu görülmüştür.2 kaydın “Article; Data Paper” olarak bulunduğu ve 2 kaydın da 2027 tarihli olduğu belirlenmiştir. Bu kayıtlar analizden çıkarılmış ve böylece nihai korpus 798 kayda indirilmiştir. Nihai korpusta “Rectracted Article”, “Proceedings Paper” veya “Book Chapter” bulunmamaktadır. Son korpusta 2021–2026 yılları dışında yayın yılı bulunmamış, WoS UT alanında 798 benzersiz kayıt doğrulanmıştır.

2.2. Bibliyometrik Yaklaşım

Bu araştırmada kullanılan yöntem, literatürde bibliyometrik analizlerde sıkça kullanılan literatürün genel profilini ortaya koyan temel bibliyometrik göstergeler ile ağ-temelli methotlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın analizlerinde sırasıyla yıllık üretim yayın sayıları ve atıf göstergeleri ile; ülke analizi tek ülke yayınları (SCP) ve çok ülkeli yayınlar (MCP) ile; Bradford analizi dergilerin üretim yoğunluğu ile; keyword co-occurrence analizi ortak anahtar kelime kullanımının ağ yapısı ile; thematic map ise kümelerin merkeziyet ve yoğunluk özellikleriyle değerlendirilmiştir. Co-citation analizi yada bir diğer ifadeyle eş-atıf analizi ile aynı dokümanda birlikte atıf alan referansların entelektüel yakınlığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Keyword ağının oluşturulmasında "Author Keywords" alanından yararlanılmıştır. Büyük/küçük harf farklılıkları ve belirgin eş anlamlı farklı yazım şekilleri birleştirilmiştir. Mesela "CPU", "CPU index" ve "climate policy uncertainty index" gibi varyasyonlar "climate policy uncertainty" altında toplanmıştır. JEL benzeri kodlar çıkarılmıştır. En az dört kez görülen anahtar kelimeler ağın düğüm evrenine alınmış, en az iki ortak kullanım gösteren çiftler için association strength normalizasyonu uygulanmıştır. Topluluklar Louvain algoritmasıyla belirlenmiştir.

Tematik haritada centrality, bir kümenin ağın geri kalanıyla dış bağlantı gücünü; density ise küme içi bağlantı yoğunluğunu temsil etmektedir. Dört bölge; yüksek merkeziyet-yüksek yoğunluk (motor themes), yüksek merkeziyet-düşük yoğunluk (basic themes), düşük merkeziyet-yüksek yoğunluk (niche themes) ve düşük merkeziyet-düşük yoğunluk (emerging/declining themes) olarak ayrılarak buna göre yorumlanmıştır.

3. Temel Bibliyometrik Bulgular

Aşağıda Tablo 1' de temel bibliyometrik göstergeler yer almaktadır.

Tablo 1. Temel Bibliyometrik Göstergeler

Gösterge	**Sonuç**
Belge sayısı	798
Kaynak/dergi sayısı	228
Normalize edilmiş benzersiz yazar adı	1993
Yazar-belge katkı toplamı	2559
Tek yazarlı belge	63
Çok yazarlı belge	735
Belge başına ortalama yazar	3,21
Toplam atıf (TC toplamı)	15568
Belge başına ortalama atıf	19.51
Belge başına medyan atıf	4,50
Atıf yapılan kaynak kayıtları toplamı	51.117
Yazar anahtar kelimesi benzersiz terim sayısı	1973
Keywords Plus benzersiz terim sayısı	723

Tablo 1'e göre analize dâhil edilen korpus, 228 farklı dergide yayımlanan 798 makaleyi kapsamaktadır. Yazar alanlarının normalize edilmesiyle 1993 benzersiz yazar adı belirlenmiş; belge başına ortalama yazar sayısı 3,207 olarak hesaplanmıştır. Belgelerin 63'ü tek yazarlı, 735'i çok yazarlıdır. Web of Science'ın

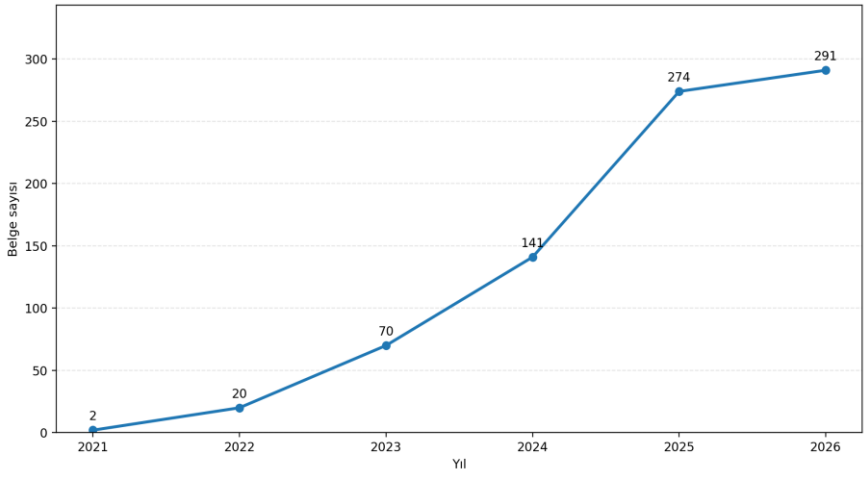
toplam atıf (TC) değerleri toplandığında 15.568 atıf elde edilmiş; belge başına ortalama atıf 19.509, medyan atıf ise 4.50 olarak hesaplanmıştır. Ortalama ile medyan arasındaki fark, atıfların belgeler arasında eşit dağılmadığını ve yüksek atıf alan bazı çalışmaların ortalamayı yukarı çektiğine işaret etmektedir.

3.1. Yıllık bilimsel üretim

Tablo 2, 2001-2006 yıllarına ait makale sayıları ile toplam atıf ve belge başına atıf değerlerini göstermektedir. Yıllık üretim, CPU araştırmalarının kısa zaman aralığında güçlü bir genişleme gösterdiğine işaret etmektedir. Bu genişleme Şekil 1'de daha net görülebilmektedir. Özellikle 2024 sonrasında yayın hacmi belirgin biçimde artmıştır. Bu yükseliş, iklim politikası belirsizliğinin enerji dönüşümü, finansal piyasalar, kurumsal davranış, yeşil inovasyon ve sürdürülebilir finans gibi farklı araştırma alanlarına yayılmasıyla uyumludur. Ancak 2026 yılı henüz bitmemesine rağmen 2021'den bu yana en yüksek makale yayın sayısına ulaşmıştır. Bunun yanı sıra analizlerin 10 Ekim 2026 itibariyle yapılmasından ötürü atıf ortalaması önceki yıllarla doğrudan karşılaştırılması doğru olmayacaktır.

Tablo 2. Yıllara göre bilimsel üretim ve atıf göstergeleri

Yıl	Belge sayısı	Toplam atıf	Belge başına atıf
2021	2	621	310,50
2022	20	2.703	135,15
2023	70	4.753	67,90
2024	141	4.254	30,17
2025	274	2.748	10,03
2026	291	489	1,68

Şekil 1. 2021–2026 döneminde yıllık bilimsel üretim

3.2. Ülke üretimi ve uluslararası işbirliği

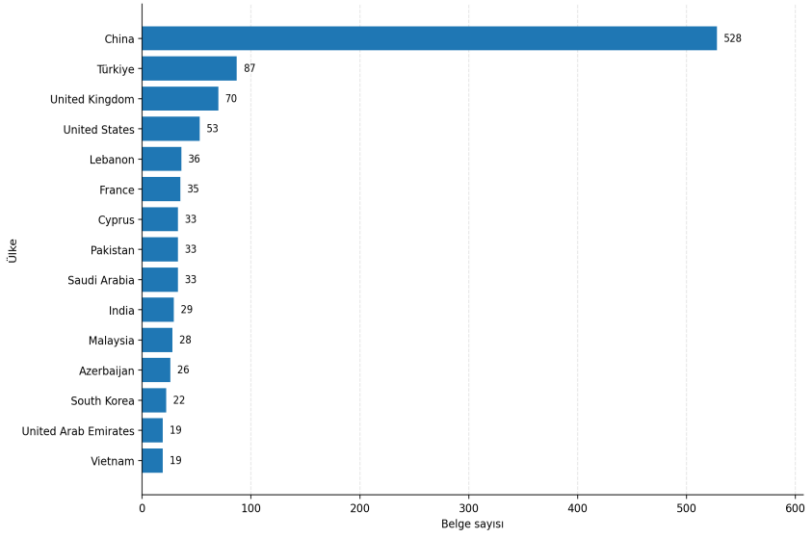
Tablo 3 çalışmaların yazarlarını ülke bazında göstermektedir. Burada SCP = Single-Country Publications (tek ülkeli yayınlar); MCP = Multiple-Country Publications

(çok ülkeli yayınlar). SCP ve MCP, WoS C1 kurum/adres alanından çıkarılan ülke etiketlerine göre hesaplanmıştır. Çok ülkeli bir makale birden fazla ülkenin MCP sayısına katkıda bulunabildiğinden ülke belge sayılarının toplamı 798'i aşabilir. Yazarların belirttiği adreselere göre değerlendirildiğinde, iklim politikası belirsizliği araştırmalarının coğrafi olarak belirli ülkelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Araştırmacıların WoS kurum/adres alanlarından ülke bilgileri çekilerek yapılan belge düzeyindeki sayımda Çin 528 belgeyle ilk sırada bulunmaktadır. Türkiye 87 belgeyle ikinci sırada; Birleşik Krallık 70 belgeyle üçüncü, ABD ise 53 belgeyle dördüncü sıradadır. Ancak Şekil 2'de görüldüğü üzere ilk sıradaki ülke olan Çin ile ilk beş ülke arasında eksponansiyel olarak bir fark bulunmaktadır.

Kıbrıs, 'Cyprus' veya 'Northern Cyprus' ifadesi geçen kayıtlar için ayrı bir ülke etiketi olarak korunmuştur. İngiltere, İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda kayıtları "Birleşik Krallık" altında birleştirilmiştir. SCP/MCP göstergeleri, her makalenin C1 alanında tespit edilen farklı ülke etiketlerine göre yeniden hesaplanmıştır: tek ülke içeren makaleler SCP, birden fazla ülke içeren makaleler ilgili her ülke için MCP olarak sayılmıştır. Bu kurala göre Türkiye'nin 21 SCP ve 66 MCP yayını vardır; MCP oranı %75,86'dır. Ülke tespiti adres metinlerindeki ülke adı örüntülerine dayandığından sonuçlar bu operasyonel tanım çerçevesinde yorumlanmalıdır.

Tablo 3. En üretken ülkeler ve uluslararası iş birliği göstergeleri

Sıra	Ülke	Belge	SCP	MCP	MCP (%)
1	China	528	373	155	29,36
2	Türkiye	87	21	66	75,86
3	United Kingdom	70	7	63	90,00
4	United States	53	13	40	75,47
5	Lebanon	36	0	36	100,00
6	France	35	4	31	88,57
7	Cyprus	33	1	32	96,97
8	Pakistan	33	3	30	90,91
9	Saudi Arabia	33	8	25	75,76
10	India	29	11	18	62,07
11	Malaysia	28	7	21	75,00
12	Azerbaijan	26	0	26	100,00
13	South Korea	22	2	20	90,91
14	United Arab Emirates	19	0	19	100,00
15	Vietnam	19	7	12	63,16

Şekil 2. En üretken 15 ülke

3.3. Bradford Yasası ve çekirdek dergiler

Bradford analizi, 798 yayının 228 kaynak arasında eşit dağılmadığını göstermektedir. Tablo 4 ‘e göre Finance Research Letters, 63 makaleyle CPU literatüründe en fazla yayının yer aldığı dergi olarak öne çıkmaktadır. Bu dergiyi 46 makaleyle Sustainability ve 43 makaleyle Energy Economics izlemektedir. Journal of Environmental Management 37 makaleyle dördüncü, International Review of Economics & Finance ise 35 makaleyle beşinci sırada yer almaktadır. İlk beş dergi birlikte 224 makale yayımlamış olup bu sayı 798 makalelik korpusun yaklaşık %28,1’ine karşılık gelmektedir.

Tablo 4. Bradford Bölge 1: CPU literatürünün çekirdek dergileri

Sıra	Kaynak	Belge

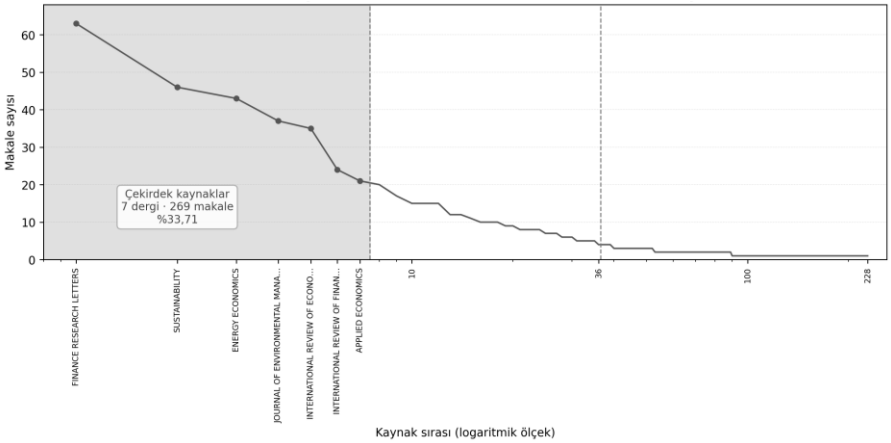
1	FINANCE RESEARCH LETTERS	63
2	SUSTAINABILITY	46
3	ENERGY ECONOMICS	43
4	JOURNAL OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT	37
5	INTERNATIONAL REVIEW OF ECONOMICS & FINANCE	35
6	INTERNATIONAL REVIEW OF FINANCIAL ANALYSIS	24
7	APPLIED ECONOMICS	21

Tablo 5'teki Bradford bölgeleri yaklaşık eşit belge hacmi sağlayacak şekilde ardışık olarak oluşturulmuştur Yayın hacimleri yaklaşık üç eşit bölgeye ayrıldığında Tablo 4'te yer alan Bradford Bölge 1'de 7 kaynaktan 269 belge (%33,71) gösterilmiştir. İkinci bölge 29 kaynaktan 265 belge (%33,21) ve üçüncü bölge 192 kaynaktan 264 belge (%33,08) içermektedir. Bu dağılım, CPU literatüründe yayınların yaklaşık üçte birinin sınırlı sayıdaki çekirdek dergide yoğunlaştığını, benzer büyüklükteki diğer yayın hacimlerinin ise çok daha geniş bir kaynak grubuna yayıldığını göstermektedir. Bulgular, iklim politikası belirsizliği araştırmalarının belirli çekirdek yayın mecralarında yoğunlaşırken aynı zamanda geniş bir dergi tabanına yayılan disiplinler arası bir araştırma alanı niteliği taşıdığına işaret etmektedir

Tablo 5. Bradford bölgelerinin dağılımı

Bölge	Dergi sayısı	Belge sayısı	Pay (%)
Bölge 1	7	269	33.71
Bölge 2	29	265	33.21
Bölge 3	192	264	33.08

Şekil 3 Bradford dağılımını grafiksel olarak görselleştirmektedir. Bu görsel, az sayıdaki çekirdek kaynağın literatürde önemli bir yayın hacmini topladığını açık olarak göstermektedir. Diğer bir deyişle, yayın hacimleri, ilk bölgede az sayıda dergide; sonraki bölgelerde ise giderek daha geniş bir kaynak grubunda görülmektedir.

Şekil 3. Bradford dağılımı

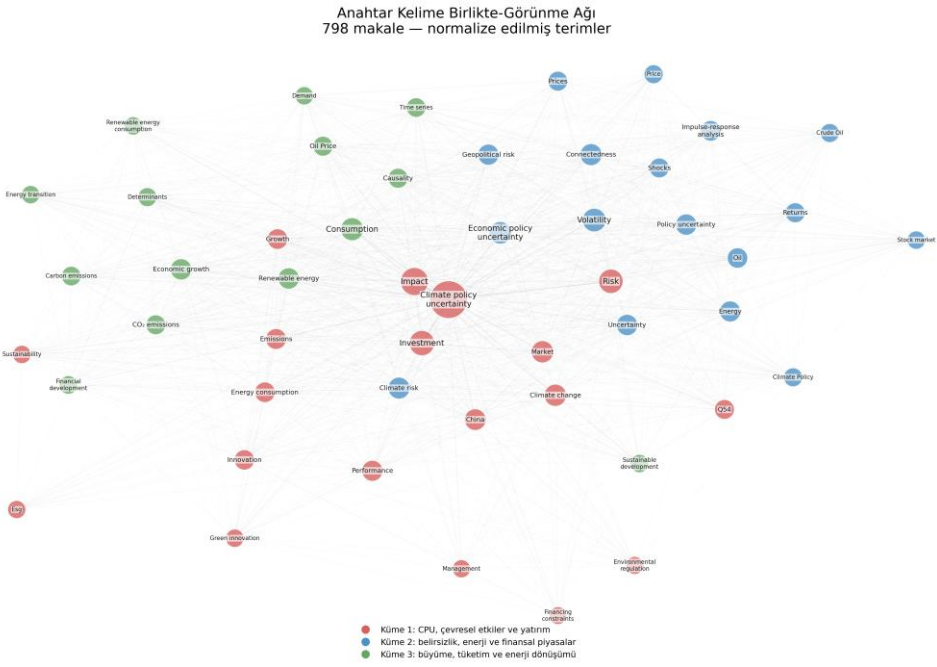
4. Anahtar Kelime Eş-Oluşum Analizi

Anahtar kelime bulguları, CPU literatürünün belirsizlik, risk, enerji dönüşümü ve finansal sonuçlar etrafında kümelendiğine işaret etmektedir. 798 kayıtlık analizde "climate policy uncertainty" 536 belgede yer almaktadır. "Impact", "investment", "risk" ve "volatility" gibi terimlerin de öne çıkması, konunun iklim politikası belirsizliğinin ötesinde ekonomik ve finansal etkilerle birlikte ele alındığını göstermektedir.

Tablo 6. En sık kullanılan temizlenmiş yazar anahtar kelimeleri

Sıra	Anahtar kelime	Kullanım
1	climate policy uncertainty	536
2	impact	154
3	investment	98
4	risk	83
5	volatility	71
6	consumption	63
7	climate change	54
8	market	54
9	economic policy uncertainty	53
10	connectedness	51
11	climate risk	50
12	china	47
13	renewable energy	44
14	economic-growth	44
15	policy uncertainty	44
16	uncertainty	44
17	geopolitical risk	42
18	performance	41
19	energy	41
20	emissions	39

Yazar anahtar kelimeleri (DE) ve Keywords Plus (ID) alanlarına dayalı birlikte-görünme analizi, 798 makalelik nihai korpustaki temel kavramsal ve tematik bağlantıları belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Analiz öncesinde büyük/küçük harf, tire ve noktalama farklılıkları standartlaştırılmış; "Climate policy uncertainty", "Climate policy uncertainty (CPU)" ve "Climate Policy Uncertainty Index" gibi aynı kavramı ifade eden terimler tek bir başlık altında birleştirilmiştir. Normalize edilmiş belge sıklıklarına göre en sık görülen 50 terim seçilmiş ve iki terimin aynı makalede birlikte yer alma sayısı bağlantı ağırlığı olarak kullanılmıştır. İzole düğümlerin çıkarılmasının ardından nihai ağ 50 düğüm ve 892 bağlantı içermiş, ağırlıklı topluluk belirleme algoritması üç küme ortaya çıkarmış ve Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Anahtar kelime birlikte-görünme ağı

Küme 1: İklim politikası belirsizliği, çevresel etkiler ve yatırım

Birinci küme, "Climate policy uncertainty" teriminin yanı sıra "impact", "investment", "risk", "climate change", "china", "emissions", "energy consumption", "innovation", "green innovation", "sustainability", "ESG" ve "environmental regulation" terimlerini içermektedir. Bu küme, iklim politikası belirsizliğinin çevresel sonuçlar, yatırım ve risk değerlendirmesi ile yeşil inovasyon ve düzenleme bağlamlarında incelendiğini göstermektedir.

Küme 2: Belirsizlik, enerji ve finansal piyasa dinamikleri

İkinci kümede “volatility”, “economic policy uncertainty”, “connectedness”, “climate risk”, “policy uncertainty”, “geopolitical risk”, “energy”, “oil”, “returns”, “prices” ve “shocks” öne çıkmaktadır. Bu terimler iklim politikası belirsizliği literatürünün ekonomik ve jeopolitik belirsizlik göstergeleriyle enerji ve emtia piyasaları, finansal getiriler ve oynaklık arasındaki birlikte incelenen ilişkileri kapsadığını göstermektedir. “Impulse-response analysis” terimi de şokların dinamik etkilerini inceleyen yöntemsel çalışmaların varlığıyla uyumludur.

Küme 3: Büyüme, tüketim ve enerji dönüşümü

Üçüncü küme “consumption”, “economic growth”, “renewable energy”, “oil price”, “CO_2 emissions”, “carbon emissions”, “time series”, “financial development”, “sustainable development”, “energy transition” ve “renewable energy consumption” terimleri etrafında şekillenmektedir. Bu örüntü, enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin emisyonlar, yenilenebilir enerji ve enerji dönüşümüyle birlikte ele alındığı bir araştırma hattına işaret etmektedir. “CO_2 emissions” ile “carbon emissions” birbiriyle ilişkili olsa da otomatik olarak tek terimde birleştirilmemiş; farklı kavramsal etiketler olarak korunmuştur.

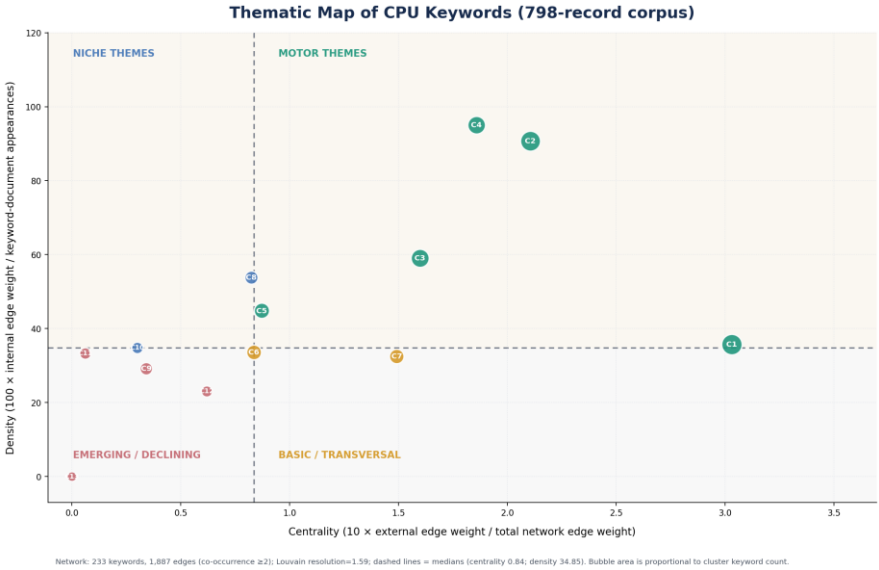
5. Tematik harita

Tematik harita, anahtar kelime eş-oluşum ağının daha ince çözünürlükteki 13 topluluğunu göstermektedir. Kümeler, aynı 233 düğüm ve 1.887 bağlantıdan, Louvain çözünürlüğü 1,59 ve tohum değeri 42 kullanılarak elde edilmiştir. Medyan çizgileri merkezilik için 0,8353, yoğunluk için 34,8485 değerindedir. Dış bağlantı gücü ve küme içi bağların göreli düzeyi ayrı eksenlerde gösterilir; dört tema etiketi medyan eşiklerine göre verilir. “Gelişen/gerileyen” sınıfı, yalnızca haritadaki konumu ifade eder.

Tablo 9. Tematik harita kümeleri ve merkezilik–yoğunluk sınıflaması

Küme	Anahtar kelime sayısı	Toplam oluşum	Merkezilik	Yoğunluk	Tema	Öne çıkan anahtar kelimeler
1	43	879	3.0304	35.72	Motor temalar	Climate policy uncertainty; INNOVATION; MANAGEMENT; ENVIRONMENTAL-REGULATION; Technological innovation
2	40	766	2.1057	90.73	Motor temalar	VOLATILITY; CONNECTEDNESS; ENERGY; OIL; IMPULSE-RESPONSE ANALYSIS
3	31	498	1.5986	59.04	Motor temalar	INVESTMENT; MARKET; China; PERFORMANCE; Green innovation
4	29	504	1.8575	95.04	Motor temalar	CONSUMPTION; ECONOMIC-GROWTH; RENEWABLE ENERGY; CAUSALITY; EMISSIONS
5	19	281	0.8714	44.84	Motor temalar	Climate change; UNCERTAINTY; Q54; Climate policy; G15
6	17	229	0.8353	33.62	Temel/aktarıcı temalar	RISK; PRICE; INVESTOR SENTIMENT; INFORMATION; STOCK RETURNS
7	16	286	1.4919	32.52	Temel/aktarıcı temalar	IMPACT; DETERMINANTS; COST; QUALITY; POLITICAL UNCERTAINTY
8	11	184	0.8233	53.80	Niş temalar	ENERGY-CONSUMPTION; GROWTH; COINTEGRATION; SUSTAINABILITY; TESTS
9	9	89	0.3416	29.21	Gelişen/gerileyen temalar	DEMAND; CLEAN ENERGY; OIL PRICES; CRUDE-OIL PRICES; Machine learning
10	6	66	0.3002	34.85	Niş temalar	TIME-SERIES; UNIT-ROOT; PARAMETER; CONSISTENT NONPARAMETRIC TEST; OIL PRICE SHOCKS
11	6	48	0.0614	33.33	Gelişen/gerileyen temalar	Volatility forecasting; GARCH-MIDAS; BITCOIN; Climate uncertainty; PRICE VOLATILITY
12	5	130	0.6192	23.08	Gelişen/gerileyen temalar	Economic policy uncertainty; Geopolitical risk; US; SPILLOVER; monetary policy uncertainty
13	1	6	0.0000	0.00	Gelişen/gerileyen temalar	Climate risks

***Not**: Merkezilik = 10 × kümenin dış bağlantı ağırlığının toplam ağ bağlantı ağırlığına oranı; yoğunluk = 100 × küme içi bağlantı ağırlığının kümedeki terimlerin belge sıklıkları toplamına oranı. Sınıflandırma medyan eşiklerine dayanır.*

Şekil 7. Birleşik CPU anahtar kelimelerinin merkezilik–yoğunluk tematik haritası.

Not: *Kesikli çizgiler merkezilik (0,8353) ve yoğunluk (34,8485) medyanlarını göstermektedir. Balon büyüklüğü kümedeki anahtar kelime sayısıyla orantılıdır; C1–C13 etiketleri Tablo 9'daki kümelere karşılık gelir. Renkli bölgeler dört tema sınıfını gösterir.*

Motor tema bölgesinde kümeler 1–5 yer almaktadır. Küme 1 (43 anahtar kelime; 879 toplam terim-belge görünümü), "Climate policy uncertainty", INNOVATION, MANAGEMENT ve ENVIRONMENTAL-REGULATION kavramları çevresinde yoğunlaşır. Küme 2 volatilite, bağlantılılık, enerji ve petrol; küme 3 yatırım, piyasa ve Çin; küme 4 tüketim, ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve emisyonlar; küme 5 ise iklim değişikliği ve politika belirsizliği terimleriyle öne çıkar. Bu kümelerin medyanların üzerinde yer alması, kullanılan ağ ve eşik altında hem dış bağlantıların hem de küme içi ilişkilerin göreli olarak güçlü olduğunu gösterir.

Temel/aktarıcı temalar bölgesindeki kümeler 6 ve 7'dir. Küme 6; RISK, PRICE, INVESTOR SENTIMENT ve STOCK RETURNS terimlerini; küme 7 ise IMPACT, DETERMINANTS, COST ve POLITICAL UNCERTAINTY terimlerini bir araya getirir. Bu gruplar, dış bağlantı bakımından medyanın üzerinde ya da medyan düzeyinde konumlanırken göreli iç yoğunlukları daha düşüktür. Niş tema bölgesindeki kümeler 8 ve 10'dur: ilki enerji tüketimi, büyüme ve eşbütünleşme; ikincisi zaman serisi, birim kök ve petrol fiyatı şoklarına ilişkin yöntemsel kelimelerle karakterize edilir. Bu kümeler belirli kavramsal kümelenmeler gösterirken ağın geri kalanıyla göreli bağlantıları medyanın altındadır.

Gelişen/gerileyen temalar olarak işaretlenen kümeler 9, 11, 12 ve 13'tür. Küme 9 talep, temiz enerji ve petrol fiyatları; küme 11 volatilite tahmini ve GARCH-MIDAS; küme 12 ekonomik politika belirsizliği ve jeopolitik risk terimleriyle öne çıkar. Küme 13 yalnızca "Climate risks" teriminden oluşur ve seçilen eşik altında pozitif iç ya da dış bağlantı taşımaz. "Gelişen/gerileyen" etiketi, yalnızca bu kesitsel

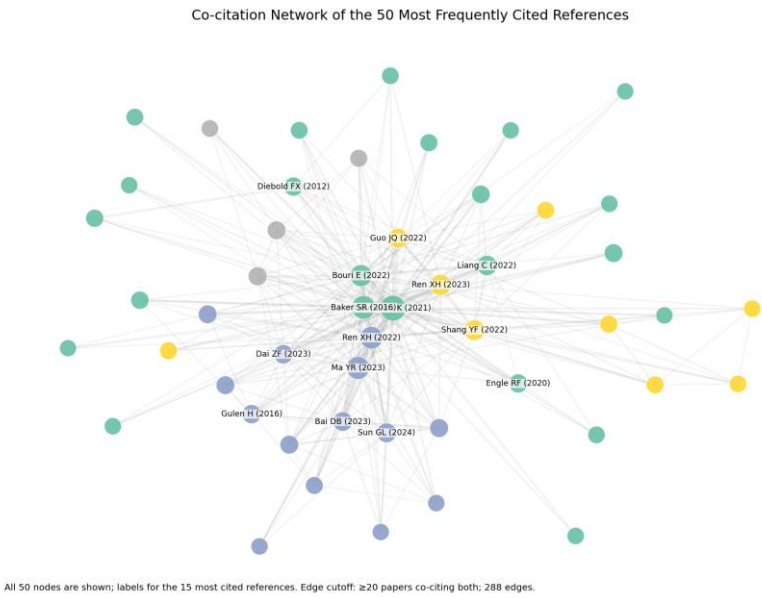
haritada merkezilik ve yoğunluğun medyanların altında bulunduğunu anlatır; bir temanın yıllar içinde yükseldiğini veya azaldığını göstermek için yıllara göre tematik evrim analizi gerekir.

6. Eş-atıf analizi ve entelektüel yapı

Eş-atıf analizi, korpus içindeki yayınların kaynakçalarında birlikte atıf verilen referansları inceler. Referansların birlikte anılma sıklığı, araştırma topluluklarının paylaştığı kavramsal ve yöntemsel kaynakları keşfetmek için kullanılır (Small, 1973, 265-266). Bu analizde referanslar DOI varsa DOI üzerinden; DOI yoksa normalize edilmiş yazar, yıl, kaynak, cilt ve sayfa gibi alanlar üzerinden eşleştirilmiştir. En sık atıf alan 50 referansın her birine korpus içindeki atıf veriliş sayısı hesaplanmış ve bu 50 referans arasındaki pozitif eş-atıf bağlantıları oluşturulmuştur. Tam bağlantı tablosunda 1.215 pozitif eş-atıf çifti vardır. Okunabilirlik ve kümeleme için eş-atıf bağlantı eşiği en az 20 ortak belge olarak kullanılmıştır; Şekil 8'de bu eşik sonrasında 288 bağlantı gösterilmiştir.

Tablo 10. Korpus içindeki en sık atıf verilen 10 referans

Referans etiketi	Yıl	Atıf veren korpus belgesi	Kaynak
Gavriilidis	2021	466	SSRN Electronic Journal
Baker, Bloom ve Davis	2016	307	The Quarterly Journal of Economics
Ma vd.	2023	261	Scientific Data
Ren vd.	2022	240	Energy Economics
Bouri vd.	2022	208	Finance Research Letters
Ren vd.	2023	162	Renewable and Sustainable Energy Reviews
Shang vd.	2022	149	Renewable Energy
Liang vd.	2022	134	Technological Forecasting and Social Change
Guo vd.	2022	115	International Review of Financial Analysis
Sun vd.	2024	112	International Review of Financial Analysis

Şekil 8. En sık atıf alan 50 referans arasındaki eş-atıf ağı.
Not. Tüm 50 düğüm gösterilmiştir; görselde yalnızca en yüksek sıralı referansların etiketleri yer alır. Şekilde bağlantı eşiği en az 20 ortak atıf veren korpus belgesidir (288 bağlantı); tam pozitif bağlantı tablosunda 1.215 çift bulunur.

En sık referans gösterilen çalışma, 466 korpus belgesinde görülen Gavriilidis'in (2021) "Measuring Climate Policy Uncertainty" çalışmasıdır. Baker, Bloom ve Davis'in (2016) ekonomik politika belirsizliği endeksini ölçen makalesi 307 belgede atıf almıştır. Bu iki kaynak arasındaki fark, doğrudan CPU endeksinin ölçülmesi ile daha geniş belirsizlik ölçüm literatürünün CPU araştırmalarındaki metodolojik arka planını birlikte göstermektedir. Ma vd. (2023) yayını 261 belgede, Ren vd. (2022) Energy Economics yayını 240 belgede yer almaktadır. Bouri vd. (2022) Finance Research Letters yayını 208 belgede görülmektedir. Bu sayılar, referansların bu korpus içindeki yaygınlığını ifade eder; tek başına çalışmanın yöntemsel doğruluğunu veya her alandaki etkisini ölçmez.

Eş-atıf ağı üzerinde eşiklenmiş bağlantılara göre Louvain topluluk tespiti dört kümeye ulaşmıştır. Küme 1'de 23, Küme 2'de 14, Küme 3'te 9 ve Küme 4'te 4 referans bulunmaktadır. Küme 1 ağdaki referansların %46'sını barındırmaktadır; bununla birlikte, küme üyeliği algoritmik bağlantı örüntülerinin bir sonucudur ve sabit disiplin sınıfları değildir.

7. Tartışma

Makale yayın yoğunluğuna bakıldığında, 2024 sonrasında yayınların hız kazandığı görülmektedir. 2025 ve 2026 yayınlarının toplam hacimdeki payı yüksek olmakla birlikte, 2026'nın tamamlanmamış bir yıl olmasını gözönünde bulundurulmalıdır. 2026 tamamlanmamış olmasına rağmen en yüksek yayın

sayısının elde edildiği görülmektedir. CPU belirsizliği araştırmaları, iklim politikası ölçümünün ötesinde yatırım, finansal risk, volatilite, enerji tüketimi ve emisyonlar gibi farklı sonuç alanlarıyla birlikte ele alınmıştır. En sık kullanılan anahtar kelimeler ve güçlü eş-oluşum bağları bu tematik yayılımı desteklemektedir. Atıf dağılımında 2023 yayınlarının yüksek toplam atıf değeri ve 2026 yayınlarının düşük ortalama atıf sayısı, bibliyometrik göstergelerin yayın üzerinden geçen süre itibariyle yüksek olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Finance Research Letters, Sustainability ve Energy Economics'in yayın sayısına göre öne çıkması, CPU araştırmalarının finans ve enerjiyle kesiştiğini göstermektedir. Aynı zamanda Journal of Environmental Management ve and Sustainability gibi kaynakların da ilk sıralarda bulunması, konunun doğası gereği çevresel sonuçların ve sürdürülebilirlik konularıyla kesiştiğini ifade etmektedir.

Ülke analizinde Çin'in 528 yayınla öne çıkması, CPU araştırmalarında Çin adresli kurumların belirgin bir ağırlığı olduğunu gösterir. Türkiye 87, Birleşik Krallık 70 ve ABD 53 ülke-yayın eşleşmesiyle üst sıralardadır. Bununla birlikte bu göstergeler ülke bilimi sistemlerinin genel performansının değil, belirli korpustaki adres katılımının ölçüsüdür. Ülke bazında bilimsel üretim ve uluslararası iş birliği göstergeleri, yayın hacmi ile iş birliği yoğunluğunun ülkeler arasında farklılaştığını göstermektedir. Çin, 528 belge ile ilk sırada yer almakta; bu belgelerin 373'ü tek ülkeli yayınlardan (SCP), 155'i ise çok ülkeli yayınlardan (MCP) oluşmaktadır. Çin'in MCP oranı %29,36'dır. Türkiye, 87 belgeyle ikinci sırada yer alırken 66 MCP yayını ve %75,86'lık MCP oranıyla uluslararası iş birliğinin belirgin olduğu ülkelerden biridir. Birleşik Krallık 70 belgeyle üçüncü sıradadır ve %90,00'lık MCP oranına sahiptir. Amerika Birleşik Devletleri 53 belgeyle dördüncü sırada yer almakta, yayınlarının %75,47'sini uluslararası iş birliği kapsamında gerçekleştirmektedir. Lübnan, Azerbaycan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde MCP oranının %100 olması, bu ülkeler için tabloda sayılan yayınların tamamının çok ülkeli iş birliği kapsamında sınıflandırıldığını göstermektedir. Fransa'da MCP oranı %88,57, Kıbrıs'ta %96,97, Pakistan'da %90,91 ve Güney Kore'de %90,91'dir. Suudi Arabistan (%75,76), Malezya (%75,00), Hindistan (%62,07) ve Vietnam (%63,16) ise farklı düzeylerde uluslararası iş birliği sergilemektedir. Bu bulgular, yüksek yayın üretkenliğinin tek başına yüksek uluslararası iş birliği oranı anlamına gelmediğini ortaya koymaktadır. Örneğin Çin, toplam belge sayısı bakımından açık ara önde olmasına karşın MCP oranı bakımından tabloda yer alan birçok ülkenin gerisindedir. Buna karşılık, bazı ülkelerin daha sınırlı yayın hacimlerine rağmen yüksek MCP oranlarına sahip olması, uluslararası ortaklıkların bu ülkelerin bilimsel üretiminde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Ayrıca MCP sayıları ülkeler bazında hesaplandığından, aynı çok ülkeli yayın birden fazla ülkenin MCP değerine katkıda bulunabilir.

Bradford bölgelerinde 7 kaynağın korpusun üçte birine yakınını üretmesi, belirli bir çekirdek yayın ortamı bulunduğunu gösterirken 192 kaynaklı üçüncü bölge,

literatürün geniş bir çevresel kaynak grubuna da yayıldığını ortaya koymaktadır. Bu örüntü, tematik olarak farklı dergilerde yayın yapan bir araştırma alanı için tutarlıdır. Anahtar kelime haritasında CPU, yatırım ve piyasa kavramlarıyla risk-volatilite, ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve emisyon gibi grupların aynı anda bulunması, alanın tek bir disipliner nişe indirgenemeyeceğine işaret etmektedir.

Gelecek araştırmalar için üç doğrultu öne çıkmaktadır. İlk olarak, CPU ölçümünün farklı ülke veya medya bağlamlarına uyarlanması ve ölçümün karşılaştırılabilirliği değerlendirilebilir. İkinci olarak, CPU ile finansal piyasalar arasındaki ilişkilerde belirsizlik, risk, volatilite ve bağlantılılık kavramlarının nasıl konumlandığı, bibliyometrik haritaların ötesinde meta-analiz veya sistematik kanıt sentezleriyle incelenebilir. Üçüncü olarak, enerji dönüşümü ve emisyonlar üzerine yoğunlaşan çalışmalarla yatırım ve piyasa davranışını ele alan çalışmalar arasındaki ortak yöntemler, örneklem dönemleri ve sonuç farklılıkları karşılaştırılabilir.

8. Sonuç

Bu bölüm, 2021–2026 dönemine ait 798 kayıtlık nihai WoS korpusu üzerinden iklim politikası belirsizliği literatürünün üretim, kaynak, ülke, kavram ve entelektüel referans yapısını incelemiştir. Ham veriye dayalı iki aşamalı doğrulama 798 benzersiz WoS UT, 228 kaynak, 15.568 toplam WoS atıfı ve yıllık yayın toplamlarının korpusla uyumlu olduğunu göstermiştir. Yayın üretimi 2024 sonrasında belirgin biçimde yoğunlaşmış; 2025'te 274 ve 2026 dışa aktarımında 291 yayın kaydedilmiştir.

Dergi dağılımında Finance Research Letters, Sustainability ve Energy Economics ilk üç kaynaktır. Yazar üretiminde Adebayo, Bouri ve Su öne çıkmıştır. Ülke analizi Çin'in baskın yayın katılımını göstermiş; Türkiye 87, Birleşik Krallık 70 ve ABD 53 ülke-yayın eşleşmesiyle üst sıralarda yer almıştır.

Dört alanlı sınıflandırmada beş küme motor temalar, iki küme temel/aktarıcı temalar, iki küme niş temalar ve dört küme gelişen/gerileyen temalar bölgesinde yer almaktadır. Motor temalar genel olarak yüksek merkezilik ve yoğunluk değerleriyle öne çıkarken temel/aktarıcı temalar görece düşük yoğunluklarıyla, niş temalar ise daha sınırlı dış bağlantılarıyla ayrışmaktadır. Gelişen/gerileyen bölgesindeki kümeler düşük merkezilik ve yoğunluk değerleri sergilemekle birlikte bu konum, temaların zaman içinde yükseldiğini veya gerilediğini tek başına göstermemektedir. Genel olarak kümeler; iklim politikası belirsizliği ve inovasyon, volatilite ve bağlantılılık, yatırım ve piyasa, enerji tüketimi ve emisyonlar ile risk ve finansal yöntemler gibi birbiriyle kesişen araştırma odaklarını yansıtmaktadır.

Bütün olarak değerlendirildiğinde CPU literatürü, ölçüm çalışmalarından hareketle ekonomik-finansal riskler, enerji dönüşümü, yatırım ve çevresel sonuçlar arasında köprü kuran, hızlı genişleyen ve uluslararası ortak yazarlığın dikkate değer olduğu bir araştırma alanı görünümündedir. Bununla birlikte bibliyometrik sayılar alanın nicel haritasını sunar; politika belirsizliğinin hangi koşullarda hangi ekonomik

veya çevresel sonucu doğurduğuna ilişkin nedensel sonuçlar üretmez. Bu nedenle mevcut harita, gelecekteki sistematik içerik incelemeleri, ülke-ağ analizleri ve yöntemsel karşılaştırmalar için denetlenebilir bir başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmanın sonuçları bazı sınırlılıklar çerçevesinde yorumlanmalıdır. İlk olarak, WoS^ta endekslenen dergilere ait makaleleri kapsar ve 798 kaydı kapsar. Başka veri tabanlarındaki yayınlar veya dışa aktarım sorgusu nedeniyle korpus dışında kalan çalışmalar bu sayımlarda bulunmamaktadır. İkinci olarak, WoS korpusu 10 Ekim 2026 tarihinde veritabanından çekilmiştir dolayısıyla 2026 verisinin kısmi dönem olarak yorumlanması gerekmektedir. Yayın sayısının yüksek olması, yılın tamamını temsil ettiği anlamına gelmez; atıf toplamları da yayınların atıf biriktirme sürelerinden etkilenmektedir. Üçüncü olarak, tematik harita 233 düğüm ve 1.887 bağlantılı aynı anahtar kelime ağını kullanmakla birlikte daha ayrıntılı bir sınıflandırma için Louvain çözünürlüğünü 1,59 olarak belirler. Merkezilik ve yoğunluk bu çalışmada açıkça tanımlanan göreli ağ göstergeleridir. Son olarak, bibliyometrik analiz yayın sıklığı, atıf, ortak kelime ve referans yapıları üzerinden nicel örüntüleri tanımlar. Makalelerin kuramsal argümanlarını, araştırma tasarımlarının kalitesini veya bulgular arasındaki etki büyüklüklerini doğrudan değerlendirmemektedir.

Kaynakça

Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). Bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. Journal of Informetrics, 11(4), 959–975. https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007

Baker, S. R., Bloom, N., & Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. The Quarterly Journal of Economics, 131(4), 1593–1636. https://doi.org/10.1093/qje/qjw024

Bouri, E., Iqbal, N., & Klein, T. (2022). Climate policy uncertainty and the price dynamics of green and brown energy stocks. Finance Research Letters, 47, Article 102740. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.102740

Brookes, B. C. (1985). Sources of information on specific subjects. *Journal of Information Science, 10*(4), 173–180. https://doi.org/10.1177/016555158501000406

Callon, M., Courtial, J. P., Turner, W. A., & Bauin, S. (1983). From translations to problematic networks: An introduction to co-word analysis. Social Science Information, 22(2), 191–235. https://doi.org/10.1177/053901883022002003

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. Journal of Business Research, 133, 285–296. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070

Gavriilidis, K. (2021). Measuring Climate Policy Uncertainty. SSRN 3847388.

Guo, J., Long, S., & Luo, W. (2022). Nonlinear effects of climate policy uncertainty and financial speculation on the global prices of oil and gas. International Review of Financial Analysis, 83, Article 102286. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2022.102286

Liang, C., Umar, M., Ma, F., & Huynh, T. L. D. (2022). Climate policy uncertainty and world renewable energy index volatility forecasting. Technological Forecasting and Social Change, 182, Article 121810. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121810

Ma, Y.-R., Liu, Z., Ma, D., Zhai, P., Guo, K., Zhang, D., & Ji, Q. (2023). A news-based climate policy uncertainty index for China. Scientific Data, 10, Article 881. https://doi.org/10.1038/s41597-023-02817-5

Özkan, N. (2024). İklim politikası belirsizliğinin ve jeopolitik belirsizliğin BIST gıda ve içecek endeksi üzerine etkisi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, *9*(2), 198-209. https://izlik.org/JA32PG64RT

Ren, X., Zhang, X., Yan, C., & Gozgor, G. (2022). Climate policy uncertainty and firm-level total factor productivity: Evidence from China. Energy Economics, 113, Article 106209. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106209

Ren, X., Li, J., He, F., & Lucey, B. M. (2023). Impact of climate policy uncertainty on traditional energy and green markets: Evidence from time-varying Granger tests. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 173, Article 113058. https://doi.org/10.1016/j.rser.2022.113058

Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for information Science*, *24*(4), 265-269. https://doi.org/10.1002/asi.4630240406

Shang, Y., Han, D., Gozgor, G., Mahalik, M. K., & Sahoo, B. K. (2022). The impact of climate policy uncertainty on renewable and non-renewable energy demand in the United States. Renewable Energy, 197, 654–667. https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.07.159

Sun, G., Fang, J., Li, T., & Ai, Y. (2024). Effects of climate policy uncertainty on green innovation in Chinese enterprises. International Review of Financial Analysis, 91, Article 102960. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102960

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. Scientometrics, 84, 523–538. https://doi.org/10.1007/s11192-009-0146-3

BÖLÜM 39

Ankara'da Yaşayan Göçmen ve Mülteci Iraklı Türkmenlerin İhtiyaçlarının Sosyal Politika Açısından Değerlendirilmesi

Azize Açık [1]

Murat Atan [2]

[1]Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü, ORCID Numarası: 0009-0008-4113-4159

[2] Prof. Dr. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, ORCID Numarası: 0000-0002-2485-9456

GİRİŞ

Zorunlu göç sonrasında yaşamın yeniden kurulması, eğitim, sağlık, barınma ve istihdama erişimin hukuki güvenceyle birlikte ele alınmasını gerektirir. Ager ve Strang'ın (2008) bütünleşme çerçevesi, bu hizmet alanlarını haklar ve toplumsal ilişkilerle bağlantılı biçimde tanımlar. Ankara'daki Irak Türkmenleri üzerine yürütülen nitel araştırmada da kültürel yakınlığın komşuluk ilişkilerini desteklediği, ancak hukuki bilgi eksikliği ve ekonomik güçlüklerin sürdüğü belirlenmiştir (Mercan Sarı, 2018). Dolayısıyla kültürel aidiyet, kurumsal erişimin yeterliliğini tek başına açıklamaz.

Irak Türkmenlerinin Ankara'daki ihtiyaçlarını incelemek, hizmetlere erişimdeki güçlüklerin hangi alanlarda yoğunlaştığını belirlemeye ve yerel hizmet planlamasına katkı sağlayabilir. Bu bölümün odağını, aidiyet ve toplumsal ilişkiler ile kimlik, kayıt, gelir ve temel hizmetlere erişim arasındaki ilişki oluşturmaktadır. İhtiyaçlar, katılımcıların bildirdiği sorunlar ve destek talepleri birbirine indirgenmeden değerlendirilmektedir.

Çalışma, Ankara'da yaşayan 283 göçmen ve mülteci Iraklı Türkmenin eğitim, sağlık, barınma, ekonomik durum, sosyal uyum ve hukuki süreçlere ilişkin ihtiyaçlarını incelemektedir. Frekans ve yüzde dağılımları, cinsiyete göre ki-kare analizleri ve dört açık uçlu soruya verilen yanıtlar birlikte yorumlanmaktadır. Irak Türkmenlerinin tarihsel deneyimi ve Türkiye'deki hukuki çerçeve, saha bulgularının bağlamını oluşturur. Araştırmanın katkısı, farklı ihtiyaç alanlarını aynı örneklemde karşılaştırmalı olarak görünür kılmasıdır; sonuçlar araştırmaya katılan bireylerle sınırlıdır.

1. Göç ve Sosyal Politika Bağlamında Iraklı Türkmenler

1.1. Göç ve Mültecilik Kavramları

Göç, bir kişinin olağan ikamet yerinden ülke içinde veya uluslararası sınırları aşarak ayrılmasını kapsar. Uluslararası Göç Örgütünün sözlüğünde "göçmen", uluslararası hukukta tek bir tanımı bulunmayan; farklı nedenlerle gerçekleşen geçici ya da sürekli hareketlilikleri kapsayan üst kavram olarak kullanılmaktadır (Sironi ve ark. 2019). Bu nedenle göçmenlik yalnızca gönüllü veya ekonomik amaçlı yer değiştirmeyle özdeşleştirilemez.

Mültecilik ise belirli koruma ölçütlerine dayanır. 1951 Sözleşmesi'nin 1. maddesi, ırkı, dini, tabiiyeti, belirli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi görüşü nedeniyle haklı zulüm korkusu taşıyan, ülkesinin dışında bulunan ve bu korku nedeniyle ülkesinin korumasından yararlanamayan ya da yararlanmak istemeyen kişileri tanımlar; vatansız kişiler bakımından önceki mutat ikamet ülkesi esas alınır (United Nations High Commissioner for Refugees [UNHCR], t.y.). Bu bölümdeki genel göçmen ve mülteci adlandırması, her katılımcının Türkiye'de aynı hukuki statüye sahip olduğu anlamına gelmemektedir.

1.2. Göçün Sosyal Politika ve Refah Devleti Açısından Değerlendirilmesi

Sosyal politika, bu çalışmada gelir güvencesi, temel hizmetlere erişim ve sosyal risklere karşı korumayı birlikte değerlendiren bir çerçevede ele alınmaktadır. Refah devletinin koruyucu işlevini somutlaştıran sosyal koruma tabanları yaklaşımı; temel sağlık hizmetlerini, çocukların beslenme, eğitim ve bakım ihtiyaçlarını, yeterli gelir elde edemeyen çalışma çağındaki bireyleri ve yaşlıların gelir güvencesini kapsar. Uluslararası Çalışma Örgütü, bu güvencelerin hak temelli, ayrımcılığı önleyen ve özel ihtiyaçlara duyarlı biçimde oluşturulmasını öngörmektedir (International Labour Organization [ILO], 2012). Göç bağlamında değerlendirilmesi gereken, bu güvencelerin hukuken tanınması kadar fiilen erişilebilir olmasıdır.

Göçmen ve mültecilerin sosyal korumaya erişimi, mevzuattaki kapsam ile uygulamadaki engellerin birlikte incelenmesini gerektirir (ILO, 2021a). Dadush ve Niebuhr (2016), zorunlu göçün ekonomik etkilerini tartışırken iş gücü piyasasına katılımın üretim ve kamu gelirleri bakımından taşıdığı potansiyele dikkat çeker. İstihdam politikalarının sosyal korumayla bağlantısı, ekonomik katılımın güvenceli çalışma koşullarıyla desteklenmesini gerektirir.

Araştırmaların analiz düzeyleri de farklıdır. Kaya ve Aydın (2021), Suriyeli mültecilerin Türkiye ekonomisine etkilerini 2012-2019 dönemine ait çeyreklik verilerle makroekonomik düzeyde incelemektedir. Mercan Sarı (2018) ise Ankara'daki Irak Türkmenlerinin göç ve yerleşme deneyimlerini nitel bir tasarımla ele almıştır. Mevcut araştırma, ihtiyaçların sıklıklarını ve seçili cinsiyet farklılıklarını aynı anket kapsamında değerlendirerek bu yerel literatüre betimleyici veri eklemektedir. Tasarım farklılıkları nedeniyle çalışmaların sonuçları doğrudan karşılaştırılabilir oranlar olarak kabul edilmemelidir.

1.3. Irak Türkmenlerinin Tarihsel ve Kültürel Kimliği

Irak'taki Türkmen varlığının tarihsel oluşumunda Emevi ve Abbasi dönemlerindeki yerleşmeler ile Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki nüfus hareketleri etkili olmuştur (Kayıran & Saygın, 2011). Oğuz dil ve kültür çevresiyle bağlantılı Iraklı Türkmen toplulukları Kerkük, Musul, Telafer, Erbil, Altunköprü ve Tuzhurmatu gibi yerleşimlerde yaşamaktadır. Irak Türkmen Türkçesinin ağızları da bu coğrafi çeşitliliği yansıtmaktadır (Ibrahim, 2022).

Irak Türkmen Türkçesi, Doğu Oğuz grubunun Azerbaycan Türkçesiyle ilişkili sahasında değerlendirilmektedir. Türkiye Türkçesinin eğitimde kullanımı ile yerel ağızlarda ve Arap harfleriyle sürdürülen şiir ve hoyrat geleneği farklı dilsel pratiklerdir; tek bir yazı dili kullanımına indirgenemez (Ibrahim, 2022). Türkiye'ye yönelişte ise güvenlik arayışına kültürel yakınlık ve akrabalık ağları eşlik edebilmektedir (Mercan Sarı, 2018). Bu bağlar, göç kararının ve yerleşme deneyiminin toplumsal bağlamını açıklar.

1.4. Irak Türkmenlerinin Zorunlu Göç Süreci

Iraklı Türkmenlerin zorunlu göç deneyimi, Irak'taki siyasal baskı ve şiddet süreçleriyle ilişkilidir. Araplaştırma politikaları, zorla yerinden edilme, mülklere el konulması ve dilsel hakların sınırlandırılması bu tarihsel bağlamın unsurlarıdır. 1959 ve 1991 yıllarındaki katliamlar da Iraklı Türkmenlerin maruz kaldığı şiddetin dönüm noktaları arasında yer almaktadır (Abbas, 2021). Bu tarihsel örüntü, göçü yalnızca bireysel ekonomik tercihlerle açıklamanın yetersizliğine işaret eder.

2003 sonrasında derinleşen siyasal istikrarsızlık ve mezhepsel gerilimler, 2014'te DEAŞ'ın saldırılarıyla birleşerek Iraklı Türkmen yerleşimlerinde yeni yerinden edilme süreçlerine yol açmıştır (Abbas, 2021). Zorunlu yer değiştirme sonrasındaki inceleme, güvenliğe ulaşmanın yanında gündelik yaşamın nasıl yeniden kurulduğuna yönelmelidir. Bu çalışmada hukuki konum, hizmetlere erişim ve geçim koşulları bu amaçla birlikte değerlendirilmektedir.

2. Hukuki Statü ve Temel Sosyal Politika Sorunları

2.1. Hukuki Statü ve Sosyal Haklara Erişim

Türkiye'de uluslararası koruma, mülteci, şartlı mülteci ve ikincil koruma kategorilerini içerir. 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun 61 ve 62. maddelerinde mülteci ve şartlı mülteci ayrımı, zulüm korkusuna yol açan olayların Avrupa ülkelerinde veya Avrupa dışında gerçekleşmesine göre yapılmaktadır. Başvuru sahipliği henüz karar verilmemiş başvuruyu; geçici koruma ise Kanun'un 91. maddesindeki ayrı düzenlemeyi ifade eder (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu [YUKK], 2013).

Hukuki statü, ikamet ile eğitim, sağlık ve çalışma haklarından yararlanmanın koşullarını belirleyen değişkenlerden biridir (YUKK, 2013, md. 19, 61-63, 89). Etnik aidiyet tek başına koruma kategorisini belirlemediğinden, bütün Irak Türkmenlerinin aynı statüde olduğu varsayılamaz. Saha değerlendirmesinde de kişinin beyan ettiği aidiyet ile idari kayıtlardaki statüsü analitik olarak ayrılmalıdır. Kimlik veya kayıt sorunu bildirilmesi, ilgili idari işlemin hukuki gerekçesini kendiliğinden açıklamaz.

5543 sayılı İskân Kanunu (2006, md. 3-8), Türk soyundan ve Türk kültürüne bağlı kişilerin göçmen olarak kabulü ve iskânına ilişkin koşulları düzenler. Türk soylu yabancıların meslek icrasına ve çalıştırılmasına ilişkin 2527 sayılı Kanun (1981, md. 1-3) ise çalışma hayatına katılımı belirli şartlara bağlar. Bu hükümler, etnik aidiyetten doğan koşulsuz çalışma veya vatandaşlık hakkı olarak yorumlanamaz. Başvuru koşulları, idari değerlendirme ve gerekli izinler ayrı ayrı dikkate alınmalıdır.

2.2. Eğitim ve Sağlık Hizmetlerine Erişim

Uluslararası koruma başvuru sahipleri ve statü sahipleri ile aile üyelerinin ilk ve ortaöğretime erişimi kanunda düzenlenmiştir (YUKK, 2013, md. 89). Eğitim alanındaki değerlendirme, hakkın tanınmasının ötesinde kayıt işlemlerini ve fiilî devamlılığı da kapsamalıdır. Mercan Sarı'nın (2018) Ankara araştırmasında kimlik belgesi, okul tercihi ve eğitim sistemine uyum, katılımcıların eğitim deneyimlerinde birlikte ele alınmaktadır. Mevcut çalışmada bu ayrım, okula devamla ilgili yanıtların kimlik ve belge güçlükleriyle birlikte incelenmesine dayanak oluşturmaktadır.

Sağlık hizmetlerine erişimde sigorta kapsamına dâhil olmak ile gerekli hizmeti zamanında kullanabilmek farklı değerlendirme boyutlarıdır. ILO (2021a), göçmen ve mültecilerin sosyal korumaya erişiminde hukuki ve uygulamaya ilişkin engelleri birlikte ele almaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda sigorta ve genel sağlık sigortası (GSS) sorunları, kronik hastalıklar ve kadın ve çocuk sağlığına ilişkin yanıtlar ayrı göstergeler olarak incelenmektedir. Bulgular, kişilerin hukuki statüsüne ilişkin bireysel bir uygunluk incelemesi yerine ihtiyaçların dağılımını ortaya koymaktadır.

2.3. Barınma ve Ekonomik Kırılganlık

Yeterli konut hakkı, bir barınağın bulunmasından daha geniş bir kapsama sahiptir. Konutun karşılanabilir maliyette olması, fiziksel güvenlik sağlaması, yeterli alana ve temel hizmetlere sahip bulunması bu hakkın bileşenleridir. Konut giderlerinin diğer temel haklardan yararlanmayı tehlikeye düşürmemesi de karşılanabilirlik ölçütünün parçasıdır (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights [OHCHR], t.y.). Bu çerçevede kira yükü ile hane gelirinin sürekliliği birlikte değerlendirilmelidir.

Konutun soğuk, rutubet ve sağlığı tehdit eden diğer etkenlere karşı koruma sağlaması, fiziksel yeterliliğin temel koşullarındandır (OHCHR, t.y.). Barınma ihtiyacını yalnızca konutun mülkiyet durumuyla ölçmek bu boyutları dışarıda bırakır. Araştırmada kira, kalabalık yaşam, ısınma ve güvenlik sorunlarının ayrı başlıklarda ele alınması, mali yük ile konut niteliğini ayırt etmeye yöneliktir. Politika düzeyinde kira desteği, uygun maliyetli konut ve gelir desteği bu ayrım gözetilerek planlanabilir.

2.4. İstihdam, Kayıt Dışı Çalışma ve Mesleki Yeterlilikler

Kayıt dışı istihdam, göçmenlerin iş gücü piyasasındaki konumunu değerlendirirken sektörel koşulları dikkate almayı gerektirir. Çifçi (2014), yabancı uyruklu kadınların çalışma hayatına ilişkin incelemesinde tekstil sektöründeki maliyet rekabetini ve düşük maliyetli yabancı iş gücü kullanımını tartışmaktadır. Bu sektörel yaklaşım, istihdamın niteliğini işverenlerin maliyet tercihleri ve çalışma ilişkileri üzerinden tartışmaya açmaktadır.

Ankara'daki Irak Türkmenleriyle yapılan nitel araştırmada düşük ücret, uzun çalışma süreleri ve eğitim alınan mesleğin dışında çalışma deneyimleri bildirilmiştir

(Mercan Sarı, 2018). İşe sahip olmanın yanında işin niteliğini incelemek, gelir düzeyi ile sosyal korumaya erişimi ayırt etmeyi sağlar.

Diploma ve mesleki yeterliliklerin tanınması, kişinin becerilerini göç ettiği ülkenin iş gücü piyasasında kullanabilmesi bakımından ayrı bir inceleme alanıdır. ILO'nun (2021b) kavramsal çerçevesinde becerilerin eksik kullanımı, eğitim ve deneyimle işin gerektirdiği nitelikler arasındaki uyumsuzlukla ilişkilidir. Bu nedenle meslek dışında çalışmayı doğrudan beceri kaybıyla eşitlemek yerine yeterliliklerin tanınması ve uygun işe erişim koşullarını incelemek gerekir. Denklik ve beceri değerlendirme mekanizmaları bu kapsamda politika araçları olarak ele alınabilir.

2.5. Sosyal Güvenlik, Kamu Maliyesi ve Çocuk İşçiliği

Kayıt dışı istihdam, çalışmanın hiç bildirilmemesi, çalışma günlerinin veya prime esas kazancın eksik bildirilmesi biçimlerinde ortaya çıkabilir; prim kayıpları sosyal güvenlik finansmanını etkiler (Sosyal Güvenlik Kurumu [SGK], t.y.). Uslu'nun (2021) Türkiye'ye ilişkin zaman serisi analizi de kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri üzerindeki olumsuz etkisini raporlamaktadır. Böylece kayıt dışılığın mali boyutu, prim ve vergi tabanlarının daralması üzerinden değerlendirilebilmektedir.

Çocuk işçiliği, eğitim sürekliliği ve ailelerin geçim koşullarıyla birlikte değerlendirilmelidir. ILO ve UNICEF'in ortak raporu, çocuk işçiliğinin eğitim ve gelecekteki fırsatlar üzerindeki olumsuz etkilerini ele almakta; önleme politikalarında sosyal koruma, nitelikli eğitim ve yetişkinler için insana yakışır işi birlikte önermektedir (International Labour Organization & United Nations Children's Fund, 2021).

2.6. Denetim ve Kurumsal Koordinasyon

Denetimin etkililiği, çalışma ilişkisinin gerçekleştiği ortamın özelliklerine bağlıdır. Çifçi (2014), ev hizmetlerinde konutun özel alan niteliğinin denetimi güçleştirmesini tartışmaktadır. SGK'nın (t.y.) kayıt dışı istihdamla mücadele yaklaşımı ise risk odaklı denetimi, kurumlar arası bilgi paylaşımını, teşvikleri ve bilgilendirmeyi birlikte içerir. Bu araçlar, işverenin yükümlülüklere uyumunu izleme ve çalışanın sosyal güvenceye erişimini destekleme işlevleriyle değerlendirilmelidir.

Kurumsal koordinasyon, denetimin ötesinde başvuru, bilgilendirme ve yönlendirme süreçlerini de kapsar. Türkiye'de mülteci savunuculuğunu inceleyen Gray Meral ve ark. (2021), yerel, ulusal ve uluslararası aktörler arasındaki ilişkileri ve ortak savunuculuk öncelikleri oluşturmadaki güçlükleri ele almaktadır. Bu çalışma, hizmet alanları arasındaki bağlantının yalnızca mevzuatla kurulamayacağını tartışmaya açar. Ankara'daki ihtiyaçlar bakımından, başvuru sahibinin hangi kuruma, hangi işlem için ve hangi belgelerle başvuracağını öğrenebilmesi somut bir hizmet tasarımı meselesidir.

3. Araştırmanın Yöntemi

3.1. Araştırmanın Amacı ve Deseni

Araştırma, Ankara'daki göçmen ve mülteci Iraklı Türkmenlerin temel ihtiyaçlarını belirlemek üzere nicel, kesitsel tarama deseninde yürütülmüştür. Yapılandırılmış anketin kapalı uçlu soruları yaşam koşulları ve destek ihtiyaçlarını; dört açık uçlu sorusu acil ihtiyaçları, kurumsal beklentileri ve ek görüşleri kapsamaktadır. Açık uçlu yanıtlar nicel bulguların yorumlanmasına katkı sağlamakta, ayrı bir nitel görüşme araştırması oluşturmamaktadır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Ankara'da yaşayan göçmen ve mülteci Iraklı Türkmenlerdir. Evren büyüklüğüne ilişkin kesin kayıt bulunmadığından örneklem saha erişilebilirliği temelinde oluşturulmuştur. Amaçlı ve kolayda örneklemenin birlikte kullanıldığı süreçte dernekler, sosyal dayanışma ağları ve yerel iletişim kanalları aracılığıyla 283 kişiye ulaşılmıştır. Yüz yüze uygulanan 283 anketin tamamı değerlendirilmiştir. Olasılıklı örnekleme yapılmadığından bulgular evrene genellenmemektedir.

3.3. Veri Toplama Aracı ve Süreci

Veriler Haziran 2026'da toplanmıştır. Anket; demografik bilgiler, eğitim, sağlık, barınma ve ekonomik durum, sosyal uyum ile hukuki süreçler olmak üzere altı ana bölümden oluşmaktadır. Veri toplama aracı, on demografik soru, beş ihtiyaç alanının her birinde beşer soru ve dört açık uçlu soru içeren toplam 39 soru olarak tanımlanmıştır. Soruların önemli bölümü nominal ölçme düzeyindedir. Demografik bulgular tablosunda dokuz değişken yer almaktadır.

Açık uçlu sorular acil ihtiyaçları, devlet kurumlarından beklentileri, belediyeler ve sivil toplum kuruluşlarından talep edilen hizmetleri ve ek görüşleri kapsamaktadır. Sorulara verilen yanıtların toplamları farklılaştığı için yüzdeler, her tablonun kendi yanıt tabanı üzerinden yorumlanmıştır.

3.4. Araştırmanın Kavramsal Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın kavramsal modeli; temel hizmetlere erişim, barınma, ekonomik durum, sosyal uyum ve hukuki haklar ile yaşam memnuniyeti arasındaki ilişkileri ve demografik özelliklere göre farklılaşmayı incelemeyi öngörmektedir. Araştırma tasarımında yer alan hipotezler aşağıda sunulmuştur:

H1a: Eğitim hizmetlerine erişim düzeyi arttıkça genel yaşam memnuniyeti artmaktadır.

H1b: Sağlık hizmetlerine erişim düzeyi arttıkça genel yaşam memnuniyeti artmaktadır.

H1c: Barınma koşullarının iyileşmesi genel yaşam memnuniyetini olumlu yönde etkilemektedir.

H1d: Ekonomik durumun iyileşmesi sosyal uyum düzeyini pozitif yönde etkilemektedir.

H1e: Sosyal uyum düzeyi arttıkça yaşam memnuniyeti artmaktadır.

H1f: Hukuki haklar konusunda bilgi düzeyi arttıkça kamu hizmetlerinden yararlanma düzeyi artmaktadır.

H1g: Kadın ve erkek katılımcıların eğitim, sağlık, barınma, ekonomik durum, sosyal uyum ve hukuki haklara ilişkin ihtiyaç düzeyleri arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H1h: Eğitim düzeyine göre ihtiyaç alanları arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır.

H1i: Türkiye'de kalış süresi arttıkça sosyal uyum düzeyi artmaktadır.

H1j: Düzenli gelire sahip katılımcıların yaşam memnuniyeti, düzensiz gelire sahip katılımcılara göre daha yüksektir.

Raporlanan ilişki analizleri, cinsiyet ile seçili sorun ve destek ihtiyacı göstergeleriyle sınırlıdır. Dolayısıyla H1g'nin yalnızca bu göstergelere ilişkin kısmı değerlendirilebilmektedir. Diğer hipotezlere yönelik sınama sonuçları bulunmadığından modelde öngörülen ilişkilerin tamamı test edilmiş veya doğrulanmış kabul edilmemiştir.

3.5. Verilerin Analizi

Kapalı uçlu sorular frekans ve yüzde dağılımlarıyla incelenmiştir. Cinsiyet ile seçili sorun ve destek ihtiyaçları arasındaki ilişkiler ki-kare analizleriyle değerlendirilmiş; frekanslar, sütun yüzdeleri, χ^2, p, Cramer's V ve beklenen hücre frekansları sunulmuştur. Açık uçlu yanıtlar, raporlanan tekrar sayıları ve katılımcı ifadeleri üzerinden çözümlenmiştir. Toplam yanıt sayısı ve ayrıntılı kodlama dökümü bulunmayan açıklamalar için yeni oran üretilmemiştir.

3.6. Araştırmanın Varsayımları ve Sınırlılıkları

Katılımcıların soruları doğru anladığı ve içtenlikle yanıtladığı, veri toplama aracının araştırmanın amacına uygun olduğu varsayılmıştır. Bu kabuller, raporlanmış geçerlik ve güvenirlik kanıtı olarak değerlendirilmemektedir. Bulgular öz bildirime dayalıdır; Ankara'daki katılımcılar, ankette yer alan değişkenler ve veri toplama dönemiyle sınırlıdır. Kesitsel tasarım neden-sonuç ilişkisi kurmaya elverişli değildir. Çoklu sınamalar için bir düzeltme raporlanmadığından istatistiksel farklılıklar keşfedici nitelikte yorumlanmıştır.

4. Araştırmanın Bulguları

4.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Bulgular demografik özellikler ve ihtiyaç alanları temelinde sunulmuştur. Farklı yanıt toplamları ve sayısal uyuşmazlıklar tablo notlarında açıklanmıştır. Dağılımlar

katılımcı beyanlarına dayandığı için bildirilen sorun, talep edilen destek ve hizmetten yararlanma düzeyi ayrı göstergeler olarak ele alınmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken	Kategori	Frekans (n)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	91	32,2
	Erkek	192	67,8
Yaş	18 yaş ve altı	18	6,4
	19-24 yaş	26	9,2
	25-34 yaş	71	25,1
	35-44 yaş	62	21,9
	45-54 yaş	53	18,7
	55 yaş ve üzeri	53	18,7
Medeni durum	Bekâr	31	11,0
	Evli	218	77,0
	Dul, boşanmış vb.	34	12,0
Türkiye'de bulunma süresi	1 yıldan az	4	1,4
	1-3 yıl	9	3,2
	4-6 yıl	18	6,4
	7 yıl ve üzeri	252	89,0
Hanede yaşayan kişi sayısı	1-2 kişi	27	10,5
	3-4 kişi	78	30,5
	5-6 kişi	94	36,7
	7 kişi ve üzeri	57	22,3
Hanedeki çocuk sayısı	Hanede çocuk yok	30	11,7
	1-2 çocuk	77	30,1
	3-4 çocuk	90	35,2
	5 çocuk ve üzeri	59	23,0
Eğitim durumu	Okuryazar değil	19	7,1
	İlkokul mezunu	90	33,6
	Ortaokul mezunu	85	31,7
	Lise mezunu	27	10,1
	Üniversite mezunu	40	14,9
	Yüksek lisans mezunu	7	2,6
Çalışma durumu	Çalışmıyor	118	41,7
	Düzenli bir işte çalışıyor	35	12,4
	Geçici/gündelik işlerde çalışıyor	111	39,2
	Kendi işi var	12	4,2
	Öğrenci	7	2,5
Aylık ortalama hane geliri	Gelirim yok	45	15,9
	1-10.000 TL	15	5,3
	10.001-20.000 TL	70	24,7
	20.001 TL ve üzeri	151	53,4
	Belirtmek istemiyorum	2	0,7

Not: Frekans ve yüzdeler araştırma dosyasındaki biçimiyle korunmuştur. Hane büyüklüğü ve hanedeki çocuk sayısına ilişkin frekansların toplamı 256, eğitim durumuna ilişkin frekansların toplamı 268'dir. Diğer değişkenlerde toplam 283'tür.

Örneklem 192 erkek ve 91 kadından oluşmaktadır. Katılımcıların %77,0'si evli, %89,0'ı yedi yıl veya daha uzun süredir Türkiye'dedir. Yaş dağılımında 25-34 yaş, hane büyüklüğünde 5-6 kişi ve çocuk sayısında 3-4 çocuk kategorileri öne çıkmaktadır. İlkokul ve ortaokul mezunlarının ağırlığı ile kalabalık hane yapısı, ihtiyaçların bireysel özelliklerle birlikte aile koşulları üzerinden değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Katılımcıların %41,7'si çalışmadığını, %39,2'si geçici veya gündelik, %12,4'ü düzenli çalıştığını bildirmiştir. "Çalışmıyor" kategorisi iş arama durumunu, geçici çalışma ise sigortalılığı belirtmediğinden bu yanıtlar sırasıyla işsizlik ve kayıt dışı istihdam oranı olarak kullanılamaz. Hane gelirinde en yüksek kategorinin payı %53,4, geliri olmayanların payı %15,9'dur. Gelir kategorilerinin refah düzeyi açısından yorumu, hane büyüklüğünün de dikkate alınmasını gerektirir.

4.2. Eğitim İhtiyaçları

Tablo 2. Katılımcıların Eğitim İhtiyaçları

Soru	Yanıt	Frekans (n)	Yüzde (%)
Hanenizde okula devam eden çocuk var mı?	Evet	218	77,0
	Hayır	65	23,0
Çocuklar düzenli olarak okula devam edebiliyor mu?	Evet	80	28,3
	Kısmen	23	8,1
	Hayır	180	63,6
Türkçe dil desteğine ihtiyaç duyuyor musunuz?	Evet	5	1,8
	Hayır	278	98,2
Mesleki eğitim/kurs talebiniz var mı?	Evet	13	4,6
	Hayır	270	95,4

Not: Araştırma dosyasındaki açıklamada 6 kişinin el işleri ve sanat, 4 kişinin hemşirelik, birer kişinin saç tasarımı ve hukuk kursu istediği belirtilmiştir. Bu açıklamada belirtilen kişi sayılarının toplamı 12, tabloda kurs talebi bildirenlerin sayısı ise 13'tür.

Katılımcıların %77,0'si hanesinde okula devam eden çocuk bulunduğunu belirtmiştir. Düzenli devam sorusuna verilen "hayır" yanıtlarının oranı %63,6'dır. Yanıt birimi katılımcı olduğundan bu değer çocuklar için hesaplanmış devamsızlık oranı değildir. "Okula devam eden çocuk yok" yanıtı da hanede okul çağında çocuk bulunmadığını göstermeye yeterli değildir. Türkçe desteği (%1,8) ve mesleki kurs (%4,6) talepleri düşük düzeyde bildirilmiştir.

Tablo 3. Eğitim Sürecinde Karşılaşılan Temel Sorunlar

Sorun	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Kimlik/resmî belge sorunu	120	42,4	163	57,6
Maddi yetersizlik	268	94,7	15	5,3
Okul materyali eksikliği	275	97,2	8	2,8
Ulaşım sorunu	279	98,6	4	1,4
Ayrımcılık/dışlanma	283	100,0	-	-
Dil problemi	283	100,0	-	-
Diğer	170	60,1	113	39,9

Not: Frekanslar, yüzdeler ve "-" gösterimleri özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. "Diğer" seçeneğine ilişkin açıklamada 11 katılımcının, kimliğin kapalı olması nedeniyle ortaokuldan liseye geçiş yapılamadığını belirttiği ifade edilmiştir.

Eğitim sürecinde en sık bildirilen güçlük kimlik veya resmî belge sorunudur (%57,6). Maddi yetersizlik, materyal eksikliği ve ulaşım güçlüğü daha düşük oranlarda belirtilmiş; ayrımcılık ve dil problemi için olumlu yanıt gösterilmemiştir. "Diğer" açıklamalarında 11 kişinin eğitim kademeleri arasındaki geçiş güçlüğünü belirtmesi, aynı seçeneği işaretleyen 113 kişinin tamamına genellenemez.

4.3. Sağlık İhtiyaçları

Tablo 4. Katılımcıların Sağlık İhtiyaçları

Soru	Yanıt	Frekans (n)	Yüzde (%)
Sağlık hizmetlerine erişimde sorun yaşıyor musunuz?	Evet	164	59,2
	Hayır	73	26,4
	Kısmen	40	14,4
Hanenizde kronik hastalığı olan birey var mı?	Evet	112	40,1
	Hayır	167	59,9
Psikolojik destek ihtiyacı hissediyor musunuz?	Evet	17	6,5
	Hayır	235	90,0
	Kararsızım	9	3,4
Kadın ve çocuk sağlığı hizmetlerine erişim yeterli mi?	Evet	98	39,4
	Hayır	104	41,8
	Kısmen	47	18,9

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Yanıt toplamları sağlık hizmetlerine erişim sorusunda 277, kronik hastalık sorusunda 279, psikolojik destek sorusunda 261, kadın ve çocuk sağlığı hizmetlerine erişim sorusunda 249'dur.

Sağlık hizmetlerine erişimde güçlük yaşama sorusuna %59,2 "evet", %14,4 "kısmen" yanıtı verilmiştir. Hanede kronik hastalığı bulunan birey olduğunu bildirenlerin oranı %40,1'dir. Kadın ve çocuk sağlığı hizmetlerine erişimi yetersiz bulanlar %41,8, kısmen yeterli bulanlar %18,9'dur. Bu yanıtlar bakımın sürekliliğine ilişkin ihtiyacın değerlendirilmesini gerektirir. Psikolojik destekle ilgili beyanlar ise klinik tanı veya hastalık yaygınlığı göstergesi değildir.

Tablo 5. Sağlık Hizmetlerinde Karşılaşılan Sorunlar

Sorun	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Sigorta/GSS sorunu	66	23,7	212	76,3
Randevu alma	259	93,2	19	6,8
Maddi yetersizlik	261	93,9	17	6,1
Ayrımcılık/dışlanma	273	98,2	5	1,8
Ulaşım sorunu	277	99,6	1	0,4
Dil problemi	283	100,0	-	-
Diğer	205	74,0	72	26,0

Not: Frekanslar, yüzdeler ve "-" gösterimleri özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. "Diğer" seçeneğine ilişkin açıklamada 17 kişinin kimliğinin kapalı olması nedeniyle sigortadan yararlanamadığını, bir kişinin engelli olduğunu ve bir kişinin özel sağlık kurumuna gittiğini belirttiği ifade edilmiştir.

Sigorta veya genel sağlık sigortası (GSS) sorunu %76,3 ile sağlık alanındaki başlıca güçlüğü oluşturmaktadır. Açıklamalarda 17 katılımcı, kimliğinin kapalı olması nedeniyle sigortadan yararlanamadığını belirtmiştir. Bu beyanlar, katılımcıların kimlik işlemleriyle sağlık güvencesi arasında kurduğu bağlantıyı yansıtır. Randevu ve ulaşım güçlüklerinin düşük bildirilmesinden sağlık hizmeti kapasitesinin yeterli olduğu sonucu çıkarılamaz.

4.4. Barınma ve Ekonomik Durum

Tablo 6. Katılımcıların Barınma ve Düzenli Gelir Durumu

Soru	Yanıt	Frekans (n)	Yüzde (%)
Mevcut barınma durumunuz?	Kiracı	257	91,5
	Akraba yanında	4	1,4
	Kendine ait ev	20	7,1
Yaşadığınız konutun koşullarını nasıl değerlendirirsiniz?	Çok kötü	42	14,9
	Kötü	45	16,0
	Orta	89	31,7
	İyi	89	31,7
	Çok iyi	16	5,7
Düzenli geliriniz var mı?	Evet	49	20,2
	Hayır	194	79,8

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Barınma biçimi ve konut koşullarına ilişkin yanıt toplamları 281, düzenli gelir sorusuna ilişkin yanıt toplamı 243'tür.

İlgili soruları yanıtlayanların %91,5'i kiracı olduğunu, %79,8'i düzenli gelirinin bulunmadığını bildirmiştir. Gelirin düzensizliği gelir yokluğuyla eşdeğer değildir. Konut koşullarını "orta" ve "iyi" olarak değerlendirenlerin payı ayrı ayrı %31,7'dir. Bu değerlendirmeler, bağımsız bir fiziksel konut incelemesini değil, katılımcıların öznel değerlendirmesini yansıtmaktadır.

Tablo 7. Barınma Konusunda Karşılaşılan Temel Sorunlar

Sorun	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Yüksek kira	122	43,1	161	56,9
Kalabalık yaşam	223	78,8	60	21,2
Güvensiz yapı	246	86,9	37	13,1
Isınma problemi	252	89,0	31	11,0
Ev sahibi sorunları	253	89,4	30	10,6
Elektrik/su sorunları	276	97,5	7	2,5
Diğer	222	79,9	56	20,1

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. "Diğer" satırının yanıt toplamı 278, diğer satırların yanıt toplamı 283'tür.

Barınma sorunlarında yüksek kira (%56,9) ilk sıradadır; bunu kalabalık yaşam izlemektedir. Güvenlik ve ısınma sorunları, maliyet dışındaki konut ihtiyaçlarını da gündeme getirmektedir. Konut büyüklüğüne ilişkin ölçüm bulunmadığından fiziksel yeterliliğe dair nesnel bir eşik değerlendirilememektedir. "Diğer" yanıtlarının ayrıntılı içeriği raporlanmamıştır.

Tablo 8. Katılımcıların Temel Ekonomik İhtiyaçları

İhtiyaç	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Eğitim desteği	98	35,0	182	65,0
Sağlık desteği	103	36,8	177	63,2
Kira desteği	202	72,4	77	27,6
Gıda	242	86,7	37	13,3
İş bulma	266	95,0	14	5,0
Yakacak desteği	267	95,4	13	4,6

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Kira desteği ve gıda satırlarında yanıt toplamı 279, diğer satırlarda 280'dir.

Ekonomik destek taleplerinde eğitim (%65,0) ve sağlık (%63,2) ilk sıralarda, kira desteği (%27,6) bunların ardından gelmektedir. Sorun bildirme ve destek talep etme

farklı sorularla ölçüldüğünden, eğitimde maddi yetersizlik ya da yüksek kira yanıtları ilgili destek talebiyle doğrudan karşılaştırılamaz. Oranlar arasındaki farkın nedenlerini açıklayacak ek veri bulunmamaktadır.

4.5. Sosyal Uyum ve Toplumsal Yaşam

Tablo 9. Katılımcıların Aidiyet, Toplumsal İlişkiler ve Ayrımcılığa İlişkin Değerlendirmeleri

Soru	Yanıt	Frekans (n)	Yüzde (%)
Türkiye'de kendinizi topluma ait hissediyor musunuz?	Evet	245	89,4
	Hayır	18	6,6
	Kısmen	11	4,0
Komşularınız ve yerel halk ile ilişkileriniz nasıldır?	Kötü	1	0,4
	Orta	17	6,1
	İyi	122	43,9
	Çok iyi	138	49,6
Ayrımcılığa maruz kaldığınızı düşünüyor musunuz?	Evet	3	1,1
	Hayır	251	94,7
	Bazen	11	4,2

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Aidiyet sorusunda yanıt toplamı 274, komşular ve yerel halkla ilişkiler sorusunda 278, ayrımcılık sorusunda 265'tir.

Aidiyet sorusunu yanıtlayanların %89,4'ü olumlu görüş bildirmiştir. Yerel ilişkiler %49,6 oranında "çok iyi", %43,9 oranında "iyi" değerlendirilmiş; ayrımcılık yaşamadığını belirtenlerin oranı %94,7 olmuştur. Bu olumlu değerlendirmeler toplumsal ilişkilerin niteliğini betimlemekte, kurumsal hizmetlere erişimin yeterliliğini doğrudan ölçmemektedir.

Tablo 10. Katılımcıların Sosyal Destek Kaynakları

Destek kaynağı/seçeneği	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Akrabalar	251	89,6	29	10,4
Belediye	260	92,9	20	7,1
Vakıf	272	97,1	8	2,9
STK/dernek	273	97,5	7	2,5
Hiçbiri	55	19,6	225	80,4

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Her satırın yanıt toplamı 280'dir. "Hiçbiri" seçeneğindeki "evet" yanıtı, belirtilen destek kaynaklarından hiçbirinden yararlanılmadığını ifade etmektedir.

Sosyal destek kaynaklarında "hiçbiri" seçeneğinin %80,4 olması, belirtilen desteklerden yararlanmanın sınırlılığına işaret etmektedir. Akrabalar %10,4 ile adlandırılmış destek kaynakları arasında öne çıkmaktadır. Ancak bu dağılım, katılımcıların çoğunluğunun akraba desteğiyle geçindiğini göstermez. Desteğin sıklığı ölçülmediğinden sürekliliği hakkında da çıkarım yapılamamaktadır.

Tablo 11. Sosyal Uyum Açısından İhtiyaç Duyulan Destekler

Destek türü	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Hukuki danışmanlık	191	68,2	89	31,8
İş desteği	256	91,4	24	8,6
Kültürel etkinlikler	256	91,4	24	8,6
Çocuklara yönelik faaliyetler	256	91,4	24	8,6
Psikolojik destek	269	96,1	11	3,9
Dil eğitimi	275	98,2	5	1,8
Diğer	154	55,2	125	44,8

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. "Diğer" satırında yanıt toplamı 279, diğer satırlarda 280'dir. "Diğer" seçeneğine ilişkin açıklamada üç kişinin kimliğinin kapalı olması nedeniyle sigortadan yararlanamadığını; birer kişinin "okul", "okul ve sağlık" ve "yüksek lisans yapmak istiyorum" ifadelerini kullandığı belirtilmiştir.

Destek taleplerinde "diğer" seçeneği %44,8 ile ilk sıradadır. Adlandırılmış seçenekler arasında hukuki danışmanlık (%31,8) öne çıkmaktadır. "Diğer" kategorisindeki kimlik, sağlık ve eğitim açıklamaları, bu yanıtı veren 125 kişinin tümüne ilişkin bir ihtiyaç sınıflaması oluşturmamaktadır. Bu nedenle kategori, içerik bakımından homojen kabul edilmemiştir.

4.6. Hukuki Süreçler ve Haklar

Tablo 12. Katılımcıların Hukuki Süreçler ve Haklara İlişkin Değerlendirmeleri

Soru	Yanıt	Frekans (n)	Yüzde (%)
Türkiye'deki yasal statünüz hakkında yeterli bilgiye sahip misiniz?	Evet	131	46,3
	Hayır	67	23,7
	Kısmen	85	30,0
Resmî işlemlerde zorluk yaşıyor musunuz?	Evet	139	49,1
	Hayır	144	50,9
Hukuki danışmanlık desteğine ihtiyaç duyuyor musunuz?	Evet	76	26,9
	Hayır	207	73,1
Haklarınızı öğrenebileceğiniz bilgilendirme eğitimlerine katılmak ister misiniz?	Evet	52	18,4
	Hayır	231	81,6

Not: Frekans ve yüzdeler özgün tablodaki biçimiyle korunmuştur. Her sorunun yanıt toplamı 283'tür.

Katılımcıların %46,3'ü yasal statüsüne ilişkin bilgisini yeterli, %30,0'ı kısmen yeterli değerlendirmiştir. Bu ölçüm, nesnel hukuk bilgisi düzeyini değil öz değerlendirmeyi yansıtır. Resmî işlemlerde güçlük bildirme oranı %49,1, danışmanlık talebi %26,9 ve bilgilendirme eğitimine katılma isteği %18,4'tür. Bu dağılımlar, güçlük yaşama ile destek istemenin aynı anlama gelmediğini ortaya koymakla birlikte talep etmeme nedenlerini açıklamamaktadır.

Tablo 13. Katılımcıların Zorlandıkları Hukuki ve İdari Süreçler

Süreç	Hayır (n)	Hayır (%)	Evet (n)	Evet (%)
Kimlik işlemleri	112	39,6	171	60,4
Sağlık sigortası	101	35,7	182	64,3
İkamet işlemleri	104	36,7	179	63,3
Eğitim kayıt işlemleri	135	47,7	148	52,3
Çalışma izni	266	94,0	17	6,0
Adli süreçler	270	95,4	13	4,6
Diğer	238	84,1	45	15,9

Not: Her satırdaki frekansların toplamı 283'tür. Yüzdeler ilgili satır toplamı üzerinden hesaplanmış ve bir ondalık basamağa yuvarlanmıştır.

Frekanslara göre en fazla güçlük sağlık sigortası (182 kişi), ikamet (179 kişi), kimlik (171 kişi) ve eğitim kayıt işlemlerinde (148 kişi) bildirilmiştir. Çalışma izni ve adli süreçlerde daha az güçlük bildirilmesi, bu işlemlerin daha kolay yürütüldüğünü kanıtlamaz; ilgili işlemleri deneyimleyenlerin sayısı ayrıca belirtilmemiştir.

Genel resmî işlem sorusunda 139 kişi güçlük bildirirken bazı işlem türlerinde daha yüksek frekanslar bulunmaktadır. Soru kapsamı ve yanıt örüntüsü açıklığa kavuşturulmadan bu dağılımlar aynı güçlüğün eşdeğer ölçümleri olarak yorumlanamaz.

4.7. Açık Uçlu Sorulara Verilen Yanıtların Değerlendirilmesi

Dört açık uçlu soru, acil ihtiyaçları ve kurumsal beklentileri katılımcıların kendi ifadeleriyle değerlendirmeye imkân vermektedir. Toplam yanıt sayıları ve ayrıntılı kodlama dökümü bulunmadığından tekrar sayıları yüzdelere dönüştürülmemiştir. İfadeler bireysel deneyim ve algıları yansıtmakta; idari işlemlerin nedenlerine ilişkin bağımsız kanıt oluşturmamaktadır.

4.7.1. En Acil İhtiyaçlar

"Şu anda en acil ihtiyacınız nedir?" sorusuna verilen yanıtlarda "Kimliklerin Açılması" ifadesi 109 kişi tarafından kullanılmıştır. Kimlik taleplerine eğitim, sağlık ve ekonomik destek ihtiyaçları eşlik etmektedir. "Kimlik kapalı olduğu için okul kaydı yaptıramıyoruz." ve "Kimlik kapalı olduğu için hastanede ücretli tedavi oluyoruz." ifadeleri, katılımcıların idari kayıtlarla hizmetlere erişim arasında kurduğu ilişkiyi somutlaştırmaktadır.

Eğitim alanında okula dönüş ve burs; sağlık alanında sigortanın açılması, tedavi, ilaç ve engellilik desteği talep edilmiştir. "Hamileyim, sigortamı açtırmam lazım." ifadesi, sağlık güvencesinin belirli yaşam dönemlerindeki aciliyetini yansıtmaktadır. İş, kira, gıda, yakacak ve maddi yardımın yanında vatandaşlık, ikamet ve çalışma iznine ilişkin talepler de bulunmaktadır.

4.7.2. Devlet Kurumlarından Beklentiler

Devlet kurumlarından beklentilerde "Eğitim, Sağlık" 75, yalnızca "Eğitim" 9, "Sağlık" 8 ve "Göç İdaresi" 13 kişi tarafından belirtilmiştir. "Çocukların okula

dönmesi" ifadesi, eğitimde kayıt ve devamlılığa yönelik beklentiyi dile getirmektedir. Bazı katılımcılar kimliklerin kapatılması, işlem gerekçelerinin bilinmemesi ve kararların aile yaşamına yansımaları hakkında görüş bildirmiştir.

Kimlik, ikamet ve sigorta işlemlerinin çözülmesi; sosyal güvence, iş olanakları, YTB bursları, engelli Iraklı Türkmenlere destek ve vatandaşlık diğer beklentiler arasındadır. Bu içerik, hizmet taleplerinin idari süreçlerin anlaşılabilirliği ve öngörülebilirliğiyle birlikte ele alınmasını gerektirmektedir.

4.7.3. Belediyeler ve Sivil Toplum Kuruluşlarından Beklentiler

Belediyeler ve sivil toplum kuruluşlarından beklentilerde "sosyal yardım" 40, "sosyal destek" 19 kişi tarafından belirtilmiştir. Talepler gıda, erzak, maddi yardım, eğitim, sağlık, hukuki destek, çalışma serbestliği ve çocuklara yardımı kapsamaktadır. "Hiçbir şey" (48), "hayır" (17) ve "evet" (32) yanıtları belirli bir hizmeti veya tutumun gerekçesini açıklamadığından güvensizlik ya da umutsuzluk göstergesi olarak kodlanmamıştır.

"Sıfır atık projelerinde gönüllü olmak isterim" ifadesi toplumsal katılım isteğini, "sadece onurumuzla rahat yaşamak istiyoruz" ifadesi ise yaşam koşullarına ilişkin beklentiyi dile getirmektedir. Yanıtların kapsamı, ekonomik yardımın yanında katılım olanakları ve insan onuruyla bağlantılı talepleri de içermektedir.

4.7.4. Ek Görüş ve Sorunlar

Ek görüşlerde kimliklerin açılması, "Türkmen kimliği", "Türk soylu kimlik" ve vatandaşlık talepleri yer almaktadır. Vatandaşlık ifadeleri kesin frekans yerine 40'tan fazla tekrar olarak raporlanmıştır. Eğitimden yararlanamama, sigorta, kronik hastalık, ameliyat, engelli bakımı, kira ve geçim güçlükleri de bu yanıtlarda dile getirilmiştir.

"Türkiye ve halkını seviyoruz, bizi de sevin" ve "Türkiye'de huzur içinde yaşamak istiyoruz" ifadeleri kabul görme ve aidiyet beklentilerini; "Gece baskılarından korkuyoruz" ve "Korkusuzca yaşam" ifadeleri güvenlik algısını yansıtmaktadır. Bu beyanlar, hukuki güvence, hizmetlere erişim ve sosyal desteğin katılımcıların gündelik yaşamında birbirine bağlı ihtiyaçlar olarak deneyimlendiğini düşündürmektedir.

4.8. Cinsiyete Göre Ki-Kare Analizleri

Cinsiyet ile 25 sorun ve destek ihtiyacı göstergesi arasındaki ilişkiler Tablo 14-19'da sunulmuştur. Tablo 14-18'de hücre sırası "hayır: n (%); evet: n (%)" biçimindedir; yüzdeler sütun yüzdesidir. Özgün toplam yüzdeleri %100,0'dır. Sayısal uyuşmazlıklar ilgili tablo notlarında açıklanmıştır.

4.8.1. Eğitim Sorunları ve Cinsiyet

Tablo 14. Eğitim Sorunlarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Sorun	Kadın: hayır; evet	Erkek: hayır; evet	Genel: hayır; evet
Maddi yetersizlik	84 (%92,3); 7 (%7,7)	184 (%95,8); 8 (%4,2)	268 (%94,7); 15 (%5,3)
Okul materyali eksikliği	86 (%94,5); 5 (%5,5)	189 (%98,4); 3 (%1,6)	275 (%97,2); 8 (%2,8)
Kimlik/resmî belge sorunu	39 (%42,9); 52 (%57,1)	81 (%42,2); 111 (%57,8)	120 (%42,4); 163 (%57,6)
Diğer	49 (%53,8); 42 (%46,2)	121 (%63,0); 71 (%37,0)	170 (%60,1); 113 (%39,9)

Not: Bütün satırlarda kadın katılımcı toplamı 91, erkek katılımcı toplamı 192 ve genel toplam 283'tür. Maddi yetersizlik satırındaki "hayır" sayısı, özgün çapraz tablodan alınmıştır; eğitim sorunlarına ilişkin frekans tablosundaki değerle farklılaşmaktadır.

Eğitim alanındaki dört gösterge için cinsiyetle istatistiksel olarak anlamlı ilişki raporlanmamıştır. Maddi yetersizlik ve materyal eksikliği analizlerinde beklenen frekansı 5'in altında olan hücreler bulunduğundan sonuçlar bu sınırlılıkla yorumlanmıştır.

4.8.2. Sağlık Sorunları ve Cinsiyet

Tablo 15. Sağlık Sorunlarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Sorun	Kadın: hayır; evet	Erkek: hayır; evet	Genel: hayır; evet
Maddi yetersizlik	83 (%92,2); 7 (%7,8)	178 (%94,7); 10 (%5,3)	261 (%93,9); 17 (%6,1)
Randevu alma güçlüğü	82 (%91,1); 8 (%8,9)	177 (%94,1); 11 (%5,9)	259 (%93,2); 19 (%6,8)
Sigorta/GSS sorunu	25 (%27,8); 65 (%72,2)	41 (%21,8); 147 (%78,2)	66 (%23,7); 212 (%76,3)
Diğer	65 (%72,2); 25 (%27,8)	140 (%74,9); 47 (%25,1)	205 (%74,0); 72 (%26,0)

Not: İlk üç satırda kadın katılımcı toplamı 90, erkek katılımcı toplamı 188 ve genel toplam 278'dir. "Diğer" satırında özgün tabloda bu toplamlar sırasıyla 90, 187 ve 277 olarak verilmiştir. Aynı satırdaki genel "hayır" frekansı 265 olarak yazılmış olmakla birlikte kadın ve erkek frekanslarının toplamı 205'tir. Özgün değer değiştirilmemiştir.

Sigorta/GSS sorunu kadınlarda %72,2, erkeklerde %78,2 ile her iki grupta da öne çıkmaktadır. İncelenen dört sağlık göstergesinde cinsiyetle istatistiksel olarak anlamlı ilişki raporlanmamıştır.

4.8.3. Barınma Sorunları ve Cinsiyet

Tablo 16. Barınma Sorunlarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Sorun	Kadın: hayır; evet	Erkek: hayır; evet	Genel: hayır; evet
Yüksek kira	36 (%39,6); 55 (%60,4)	86 (%44,8); 106 (%55,2)	122 (%43,1); 161 (%56,9)
Kalabalık yaşam	76 (%83,5); 15 (%16,5)	147 (%76,6); 45 (%23,4)	223 (%78,8); 60 (%21,2)
Isınma sorunu	79 (%86,8); 12 (%13,2)	173 (%90,1); 19 (%9,9)	252 (%89,0); 31 (%11,0)
Güvensiz yapı	83 (%91,2); 8 (%8,8)	163 (%84,9); 29 (%15,1)	246 (%86,9); 37 (%13,1)
Ev sahibi sorunları	86 (%94,5); 5 (%5,5)	167 (%87,0); 25 (%13,0)	253 (%89,4); 30 (%10,6)
Diğer	69 (%77,5); 20 (%22,5)	153 (%81,0); 36 (%19,0)	222 (%79,9); 56 (%20,1)

Not: İlk beş satırda kadın katılımcı toplamı 91, erkek katılımcı toplamı 192 ve genel toplam 283'tür. "Diğer" satırında bu toplamlar sırasıyla 89, 189 ve 278'dir. Kalabalık yaşam

satırındaki genel “hayır” yüzdesi ile “diğer” satırındaki kadın “evet” yüzdesi, özgün çapraz tablolardaki biçimiyle korunmuştur.

Yüksek kira her iki cinsiyet grubunda da başlıca barınma sorunudur. Altı barınma göstergesindeki yüzdesel farklılıklar, raporlanan p değerlerine göre istatistiksel anlamlılık taşımamaktadır.

4.8.4. Sosyal Uyuma Yönelik Destek İhtiyaçları ve Cinsiyet

Tablo 17. Sosyal Uyuma Yönelik Destek İhtiyaçlarının Cinsiyete Göre Dağılımı

Destek ihtiyacı	Kadın: hayır; evet	Erkek: hayır; evet	Genel: hayır; evet
İş desteği	76 (%84,4); 14 (%15,6)	180 (%94,7); 10 (%5,3)	256 (%91,4); 24 (%8,6)
Kültürel etkinlikler	83 (%92,2); 7 (%7,8)	173 (%91,1); 17 (%8,9)	256 (%91,4); 24 (%8,6)
Hukuki danışmanlık	74 (%82,2); 16 (%17,8)	117 (%61,6); 73 (%38,4)	191 (%68,2); 89 (%31,8)
Çocuklara yönelik faaliyetler	76 (%84,4); 14 (%15,6)	180 (%94,7); 10 (%5,3)	256 (%91,4); 24 (%8,6)
Diğer	45 (%50,0); 45 (%50,0)	109 (%57,7); 80 (%42,3)	154 (%55,2); 125 (%44,8)

Not: İlk dört satırda kadın katılımcı toplamı 90, erkek katılımcı toplamı 190 ve genel toplam 280’dir. “Diğer” satırında bu toplamlar sırasıyla 90, 189 ve 279’dur.

İş desteği ve çocuklara yönelik faaliyet ihtiyacı kadınlarda %15,6, erkeklerde %5,3’tür; her iki analiz için p=0,006 raporlanmıştır. Hukuki danışmanlık ihtiyacı erkeklerde %38,4, kadınlarda %17,8’dir (p=0,001). Kültürel etkinlikler ve “diğer” ihtiyaçlarda anlamlı ilişki raporlanmamıştır. Analizler bu farklılıkların nedenlerini veya olası aracı değişkenleri açıklamamaktadır.

4.8.5. Hukuki ve İdari Süreçler ile Cinsiyet

Tablo 18. Hukuki ve İdari Süreçlerde Yaşanan Güçlüklerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Süreç	Kadın: hayır; evet	Erkek: hayır; evet	Genel: hayır; evet
İkamet işlemleri	36 (%39,6); 55 (%60,4)	68 (%35,4); 124 (%64,6)	104 (%36,7); 179 (%63,3)
Kimlik işlemleri	32 (%35,2); 59 (%64,8)	80 (%41,7); 112 (%58,3)	112 (%39,6); 171 (%60,4)
Çalışma izni	85 (%93,4); 6 (%6,6)	181 (%94,3); 11 (%5,7)	266 (%94,0); 17 (%6,0)
Sağlık sigortası	35 (%38,5); 56 (%61,5)	66 (%34,4); 126 (%65,6)	101 (%35,7); 182 (%64,3)
Eğitim kayıt işlemleri	42 (%46,2); 49 (%53,8)	93 (%48,4); 99 (%51,6)	135 (%47,7); 148 (%52,3)
Diğer	78 (%85,7); 13 (%14,3)	160 (%83,3); 32 (%16,7)	238 (%84,1); 45 (%15,9)

Not: Bütün satırlarda kadın katılımcı toplamı 91, erkek katılımcı toplamı 192 ve genel toplam 283'tür. Yüzdeler ilgili sütun toplamı üzerinden hesaplanmıştır.

Hukuki ve idari süreçlere ilişkin altı göstergede cinsiyetle istatistiksel olarak anlamlı ilişki raporlanmamıştır. Anlamlılık saptanmaması, grupların bütün ihtiyaçlarının özdeş olduğunu veya güçlüklerin aynı nedenlerden kaynaklandığını göstermemektedir.

4.8.6. Test Sonuçlarının Toplu Değerlendirilmesi

Tablo 19. Cinsiyet ile Sorun ve Destek İhtiyaçları Arasındaki İlişkilere Ait Raporlanan Test Değerleri

Alan ve değişken	χ^2	p	Cramer's V	En düşük beklenen frekans
Eğitim: Maddi yetersizlik	1,529	0,258	0,074	4,82
Eğitim: Okul materyali eksikliği	3,475	0,062	0,111	2,57
Eğitim: Kimlik/resmî belge sorunu	0,011	0,915	0,006	38,59
Eğitim: Diğer	2,167	0,141	0,087	36,34
Sağlık: Maddi yetersizlik	0,641	0,431	0,048	5,50
Sağlık: Randevu alma güçlüğü	0,882	0,446	0,056	6,15
Sağlık: Sigorta/GSS sorunu	1,198	0,294	0,066	21,37
Sağlık: Diğer	0,221	0,662	0,028	23,39
Barınma: Yüksek kira	0,689	0,442	0,049	39,23
Barınma: Kalabalık yaşam	1,787	0,214	0,079	19,29
Barınma: Isınma sorunu	0,686	0,420	0,049	9,97
Barınma: Güvensiz yapı	2,165	0,186	0,087	11,90
Barınma: Ev sahibi sorunları	3,690	0,063	0,114	9,65
Barınma: Diğer	0,441	0,524	0,040	17,93
Sosyal uyum: İş desteği	8,255	0,006	0,172	7,71
Sosyal uyum: Kültürel etkinlikler	0,107	0,823	0,020	7,71
Sosyal uyum: Hukuki danışmanlık	12,003	0,001	0,207	28,61
Sosyal uyum: Çocuklara yönelik faaliyetler	8,255	0,006	0,172	7,71
Sosyal uyum: Diğer	1,451	0,248	0,072	40,32
Hukuki/idari: İkamet işlemleri	0,456	0,512	0,040	33,44
Hukuki/idari: Kimlik işlemleri	1,091	0,362	0,062	36,01
Hukuki/idari: Çalışma izni	0,082	0,792	0,017	5,47
Hukuki/idari: Sağlık sigortası	0,449	0,510	0,040	32,48
Hukuki/idari: Eğitim kayıt işlemleri	0,129	0,799	0,021	43,41
Hukuki/idari: Diğer	0,262	0,728	0,030	14,47

Not: Test değerleri özgün dosyadan değiştirilmeden aktarılmıştır. Eğitimde maddi yetersizlik ve okul materyali eksikliği analizlerinin her birinde bir hücrenin (%25,0) beklenen frekansı 5'in altındadır. Diğer analizlerde bu sayı özgün dosyada sıfır (%0,0) olarak belirtilmiştir. Raporlanan p değerlerinin hangi test çıktısından alındığı ayrıca açıklanmamıştır.

Raporlanan sonuçlarda üç sosyal destek göstergesi cinsiyetle anlamlı ilişki gösterirken diğer 22 analizde anlamlı ilişki bildirilmemiştir. Bu bulgu H1g'nin bütün ihtiyaç alanları için doğrulandığı biçiminde yorumlanamaz. Frekans ve test değerlerindeki uyuşmazlıklar ile çoklu sınama sınırlılığı dikkate alınmalı; kesin istatistiksel değerlendirme öncesinde özgün analiz çıktılarıyla karşılaştırma yapılmalıdır.

5. Bulguların Sosyal Politika Açısından Değerlendirilmesi

Araştırmanın temel katkısı, güçlü aidiyet ve olumlu toplumsal ilişkilerle hizmetlere erişim güçlüklerinin aynı örneklemde birlikte bulunabildiğini göstermesidir. Bu örüntü, Ager ve Strang'ın (2008) toplumsal bağlantılar ile haklar ve temel hizmetleri ayrı fakat ilişkili bütünleşme alanları olarak ele alan yaklaşımıyla okunabilir. Kültürel yakınlığı tek başına yeterli uyum ölçütü kabul etmek, katılımcıların bildirdiği kurumsal ve ekonomik ihtiyaçları görünmez kılabilir.

Eğitimde kimlik veya resmî belge, sağlıkta sigorta/GSS sorunlarının ağırlığı; açık uçlu yanıtlardaki kimliklerin açılması, okula dönüş ve sağlık güvencesi talepleriyle uyumludur. Nicel dağılımlarla katılımcı anlatımlarının bu yönde birleşmesi, erişim sorunlarının idari boyutunu tartışmaya açmaktadır. Ancak veriler bütün güçlükleri tek bir nedene bağlamaya veya kimlik işlemlerinin çözülmesinin tüm ihtiyaçları gidereceğini ileri sürmeye elverişli değildir.

Eğitimde kayıt işlemleriyle fiilî devam, sağlıkta sigorta kapsamıyla bakımın sürekliliği ayrı değerlendirilmelidir. Çocukların bireysel devam kayıtları ve çalışma durumları ölçülmediği için eğitim yanıtlarından çocuk işçiliği oranı türetilemez. Çocuk işçiliğiyle mücadelede eğitimi ve ailelerin sosyal korunmasını birlikte ele alan yaklaşım (International Labour Organization & United Nations Children's Fund, 2021), burada ampirik sonuç yerine önleyici politika çerçevesi sunmaktadır.

Kiracılık, düzensiz gelir ve yüksek kira bildirimleri, ekonomik ihtiyaçların hukuki statü sorunlarından bağımsız olarak da incelenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Mercan Sarı'nın (2018) Ankara araştırmasında da kira yükü ve çalışma koşulları katılımcıların ekonomik güçlükleri arasında yer almıştır. Örneklem ve dönem farklılıkları nedeniyle bu ortak temalar bir eğilim hesabına dönüştürülemez. Mevcut bulgular, konut maliyetini gelir güvencesi ve eğitim ile sağlık destek talepleriyle birlikte değerlendirmeye imkân vermektedir.

İstihdama katılımın ekonomik sonuçlarına ilişkin literatür (Dadush & Niebuhr, 2016), geçim sorunlarının tartışılmasına katkı sağlasa da bu anketteki geçici çalışma ve düzensiz gelir yanıtları kayıt dışılığın doğrudan ölçümü değildir. Benzer biçimde kayıt dışı istihdamın vergi gelirlerine etkisine ilişkin bulgular (Uslu, 2021), Ankara'daki örneklem için hesaplanmış mali sonuçlar olarak sunulamaz. Çalışmanın bu alandaki katkısı, gelir sürekliliği ile destek ihtiyacını betimlemekle sınırlıdır.

Olumlu aidiyet bildirimlerine karşılık sosyal destekten yararlanmanın sınırlı kalması, toplumsal kabul ile kurumsal erişimin farklı işleyebildiğini düşündürmektedir. Kamu kurumlarından idari çözüm, eğitim ve sağlık; belediyeler ile sivil toplum kuruluşlarından yardım ve danışmanlık talepleri, hizmetler arasında yönlendirme ihtiyacını gündeme getirmektedir. Gray Meral ve ark. (2021) tarafından tartışılan aktörler arası koordinasyon, bu bağlamda bir politika değerlendirme alanıdır. Destek almama nedenleri ölçülmediğinden bulgu güvensizlik veya bilgi eksikliğiyle tek başına açıklanamaz.

Kadınların iş ve çocuk faaliyetleri, erkeklerin hukuki danışmanlık ihtiyacını daha yüksek bildirmesi, hizmet çeşitliliğinin planlanmasında dikkate alınabilir. Bu dağılımlar, herhangi bir hizmetin yalnızca belirli bir cinsiyete sunulmasını gerekçelendirmez. Hane içi sorumluluklar, çalışma durumu ve idari süreçlerle temas gibi olası açıklamalar ayrıca araştırılmalıdır. Raporlamadaki sayısal uyuşmazlıklar giderilmeden ve çoklu sınamalar değerlendirilmeden bu ilişkiler kesin sonuçlar olarak kabul edilmemelidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ankara'daki 283 katılımcıdan elde edilen bulgular, aidiyet ve olumlu toplumsal ilişkilerin hizmetlere erişim güvencesiyle eşdeğer olmadığını ortaya koymaktadır. Kimlik ve kayıt işlemleri, sağlık güvencesi, eğitimde süreklilik, gelir ve barınma ihtiyaçları katılımcıların yanıtlarında birlikte yer almaktadır. Çalışmanın sosyal politika açısından katkısı, kültürel uyumla açıklanamayacak kurumsal ve ekonomik ihtiyaçları aynı değerlendirme çerçevesinde görünür kılmasıdır.

Araştırmada bildirilen ihtiyaçlar ile incelenen sosyal politika literatürü temelinde aşağıdaki uygulama öncelikleri önerilmektedir:

Kimlik ve statü işlemlerinde başvuru koşulları, karar gerekçeleri ve başvuru yolları anlaşılır biçimde açıklanmalıdır. Uzun süreli ikamet ve vatandaşlık talepleri mevzuatın öngördüğü nesnel ölçütlerle değerlendirilmeli; Türk soylu yabancılara ilişkin düzenlemelerin kapsamı konusunda erişilebilir rehberlik sunulmalıdır.

Okul kaydı ve kademeler arası geçişte bildirilen kimlik ve belge güçlükleri, eğitim kurumları ile ilgili idari birimlerin eşgüdümüyle ele alınmalıdır. Eğitim kesintilerini önlemeye yönelik uygulamalar, burs ve materyal destekleriyle tamamlanmalıdır.

Sigorta/GSS kapsamı ve kimlik işlemleriyle bağlantılı sağlık erişim sorunları için başvuru ve yönlendirme süreçleri güçlendirilmelidir. Kronik hastalığı bulunanlar, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve engelli bireyler bakımından hizmetin sürekliliği gözetilmelidir.

Kira desteği, uygun maliyetli konut, temel ihtiyaç yardımları ve gelir sürekliliğini destekleyen istihdam uygulamaları hane koşullarına göre planlanmalıdır. Konut maliyeti ile fiziksel yeterlilik ayrı ölçütlerle değerlendirilmelidir.

Çalışma izni, diploma denkliği ve mesleki yeterlilik işlemlerine ilişkin danışmanlık geliştirilmeli; kayıtlı istihdam teşvikleri risk temelli denetimle desteklenmelidir. Çocuk işçiliğinin önlenmesi ve sosyal güvenlik kapsamının genişletilmesi, literatüre dayalı tamamlayıcı politika hedefleri olarak korunmalıdır.

Belediyeler, vakıflar ve sivil toplum kuruluşlarının eğitim desteği, hukuki danışmanlık ve ailelere yönelik hizmetleri erişilebilir kılınmalıdır. Cinsiyete göre bildirilen talep farklılıkları hizmet çeşitliliğinde gözetilmeli; programlar başvuranların bireysel ihtiyaçlarına açık tutulmalıdır.

Göç, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik kurumları ile yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları arasında başvuru yönlendirmesi ve hizmet takibi güçlendirilmelidir. Üniversiteler, işçi ve işveren örgütleri istihdam ve sosyal koruma uygulamalarının geliştirilmesine katılmalıdır.

Sonuçların kapsamı kesitsel tasarım, olasılıklı olmayan örneklem ve öz bildirimlerle sınırlıdır. Tablo ve test çıktılarındaki uyuşmazlıklar, istatistiksel

yorumların kesinleştirilmesinden önce özgün veriler üzerinden denetim gerektirmektedir. Bu sınırlar içinde çalışma, Iraklı Türkmenlerin ihtiyaçlarını hukuki güvence, hizmetlere erişim, ekonomik koşullar ve toplumsal ilişkilerin kesişiminde değerlendiren bir saha katkısı sunmaktadır. İzleyen araştırmalarda statü farklılıklarının, hane özelliklerinin ve hizmetlerle temas deneyimlerinin birlikte incelenmesi açıklama gücünü artırabilir.

KAYNAKÇA

Abbas, Z. (2021). 2003 sonrası Irak Türklerinin hukuki statüsü. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 30*(2), 74-86. https://doi.org/10.35379/cusosbil.778843.

Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies, 21*(2), 166-191. https://doi.org/10.1093/jrs/fen016.

Çifçi, C. (2014). *Türk çalışma hayatında yabancı uyruklu kadınlar: Çalışma izni verileri ışığında mevcut durum ve sektörel değerlendirmeler* [Uzmanlık tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı].

Dadush, U., & Niebuhr, M. (2016). *The economic impact of forced migration* (Policy Paper PP-16/05). OCP Policy Center. https://www.policycenter.ma/sites/default/files/OCPPC-PP1605rec.pdf.

Gray Meral, A., Tong, M., Whitaker-Yilmaz, J., Saliji, T., Topgül, C., & Aslan, M. (2021). *Refugee advocacy in Turkey: From local to global* (HPG working paper). ODI. https://odi.org/en/publications/refugee-advocacy-in-turkey-from-local-to-global/.

Ibrahim, M. S. I. (2022). Irak Türkmen Türkçesi Amerli ağzının ses bilgisine dair notlar. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 7*(2), 1-20. https://doi.org/10.46628/itbhssj.1185002.

International Labour Organization, & United Nations Children's Fund. (2021). *Child labour: Global estimates 2020, trends and the road forward.* https://data.unicef.org/resources/child-labour-2020-global-estimates-trends-and-the-road-forward/.

International Labour Organization. (2012, 12 Ağustos). *The ILO social protection floors recommendation, 2012 (No. 202).* https://www.ilo.org/resource/ilo-social-protection-floors-recommendation-2012-no-202.

International Labour Organization. (2021a). *Extending social protection to migrant workers, refugees, and their families: Guide for policymakers and practitioners.* https://www.ilo.org/publications/extending-social-protection-migrant-workers-refugees-and-their-families.

International Labour Organization. (2021b). *Glossary of skills and labour migration.* https://www.ilo.org/resource/glossary-skills-and-labour-migration.

İskân Kanunu, Kanun No. 5543, Resmî Gazete, 26301 (2006, 26 Eylül). https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBSPublicFile/D22/Y1/T1/KanunMetni/ebde4845-765f-43df-9da5-980375474917.html.

Kaya, O., & Aydın, Ü. (2021). Economic impact of Syrian refugees on Turkish economy. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(3), 1151-1177. https://doi.org/10.16953/deusosbil.932430.

Kayıran, M., & Saygın, S. (2011). Irak Türkmenleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31), 273-292. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/55735.

Mercan Sarı, R. (2018). *Irak'tan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan Türkmenler üzerine bir araştırma: Ankara örneği* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Hacettepe Üniversitesi Açık Erişim Sistemi.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (t.y.). *The human right to adequate housing.* https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-housing/human-right-adequate-housing.

Sironi, A., Bauloz, C., & Emmanuel, M. (Eds.). (2019). *Glossary on migration* (International Migration Law No. 34). International Organization for Migration. https://publications.iom.int/system/files/pdf/IML_34_Glossary.pdf.

Sosyal Güvenlik Kurumu. (t.y.). *Genel bilgi.* https://osmaniye.sgk.gov.tr/Content/Post/e3f8021f-6c7e-49a7-a51a-51d79a187ada/Genel-Bilgi-2026-01-09-03-20-52.

Türk Soylu Yabancıların Türkiye'de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu, Özel Kuruluş veya İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin Kanun, Kanun No. 2527, Resmî Gazete, 17473 (1981, 29 Eylül). https://csgb.gov.tr/Media/ia3bgvy3/türk-soylu-yabancıların-türkiye-de-meslek-ve-s.pdf.

United Nations High Commissioner for Refugees. (t.y.). *The 1951 Refugee Convention.* https://www.unhcr.org/about-unhcr/overview/1951-refugee-convention.

Uslu, H. (2021). Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Ampirik bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14*(4), 1222-1250. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.845770.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun No. 6458, Resmî Gazete, 28615 (2013, 11 Nisan). https://www.goc.gov.tr/kurumlar/goc.gov.tr/Kanunlar/YUKK/YUKK-TURKCE.pdf.

BÖLÜM 40

Toksik Liderlik: Kavramsal Çerçeve, Örgütsel Sonuçlar ve Önleme Yaklaşımları

Ahmet Hayrettin Tuncay[1]

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi,Turizm Fakültesi Rekreasyon Yönetimi Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0001-7165-5360

GİRİŞ

Liderlik, örgütlerin amaçlarına ulaşmasında beşeri kaynakların yönlendirilmesi, ortak amaçların oluşturulması, işgörenlerin motive edilmesi ve örgütsel faaliyetlerin koordinasyonunun sağlanması açısından temel bir yönetim olgusu olarak kabul görmektedir. Örgütsel davranış ve liderlik literatürünün önemli bir bölümü uzun bir süre etkili, başarılı, etik ve çalışanların gelişimini destekleyen liderlik davranışlarına odaklanmıştır. Dönüşümcü liderlik, hizmetkâr liderlik, etik liderlik, otantik liderlik ve demokratik liderlik gibi yaklaşımlar, liderliğin çalışanlar ve örgütler üzerinde oluşturabileceği olumlu sonuçları açıklamaya yönelik önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte, liderlik sürecinin yalnızca olumlu sonuçlar doğuran bir etkileşim biçimi olmadığı; liderlik pozisyonunun kötüye kullanılması, güç ve otoritenin çalışanlar üzerinde baskı oluşturmak amacıyla kullanılması, çalışanların değersizleştirilmesi, manipülasyon, adaletsizlik ve etik dışı uygulamalar gibi davranışların da örgütsel yaşamın bir parçası olabileceği zaman içerisinde daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır.

Bu gelişme, liderliğin "karanlık yüzü" olarak ifade edilen alanın ortaya çıkmasına ve yıkıcı, istismarcı, etik dışı, narsistik ve toksik liderlik gibi kavramların örgütsel davranış literatüründe daha fazla incelenmesine zemin hazırlamıştır. Schyns ve Schilling'in (2013) yıkıcı liderlik üzerine gerçekleştirdiği meta-analiz, liderlik araştırmalarında yapıcı liderlik davranışlarına yönelik baskın ilginin yanında yıkıcı liderliğin sonuçlarının da sistematik biçimde incelenmeye başladığını göstermektedir. Söz konusu meta-analizde 200'den fazla çalışma taranmış ve ölçütleri karşılayan 57 çalışma değerlendirilmiştir. Bulgular, yıkıcı liderlik ile çalışanların iyi oluşu, lider tutumları ve bireysel performansı gibi olumlu sonuçlar arasında negatif; işten ayrılma niyeti, lidere direnç ve üretkenlik karşıtı davranışlar gibi olumsuz sonuçlarla ise pozitif ilişkiler bulunduğuna işaret etmektedir (Schyns & Schilling, 2013).

Bu bağlamda toksik liderlik, liderliğin karanlık yüzünün önemli unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak toksik liderlik kavramı, literatürde tamamen standartlaşmış ve üzerinde tam bir uzlaşı sağlanmış bir kavram değildir. Farklı araştırmacılar toksik liderliği farklı davranış örüntüleri, boyutlar ve sonuçlar üzerinden ele almışlardır. Bazı çalışmalarda güç istismarı, narsisizm, otoriterlik, öngörülemezlik, kendini yüceltme ve çalışanları küçümseme gibi lider davranışları öne çıkarken; bazı çalışmalarda toksik liderlik daha geniş bir yıkıcı liderlik çerçevesi içerisinde değerlendirilmiştir. Nitekim Akinyele ve Chen (2025), toksik liderlik literatüründe kavramsallaştırma, ölçme ve kuramsal temellendirme bakımından önemli farklılıkların bulunduğunu belirtmektedir. Yazarlara göre mevcut ölçüm yapıları toksik liderliğin bütün davranış boyutlarını kapsamakta yetersiz kalabilmekte ve güç arayışı, psikopati ve yozlaşma/yolsuzluk gibi unsurların bazı ölçümlerde yeterince temsil edilmediği görülmektedir.

Toksik liderliğin kavramsal olarak ele alınmasında önemli noktalardan biri, bu olgunun yalnızca liderin kişilik özellikleriyle açıklanmaması gerektiğidir. Liderin bireysel özellikleri toksik davranışların ortaya çıkmasında önemli bir unsur olabilir; ancak liderlik davranışlarının ortaya çıktığı örgütsel yapı, güç ilişkileri, takipçilerin

özellikleri, örgüt kültürü, denetim mekanizmaları ve örgütsel tolerans düzeyi de sürecin anlaşılmasında dikkate alınmalıdır. Padilla, Hogan ve Kaiser (2007) tarafından geliştirilen "Toksik Üçgen" yaklaşımı bu açıdan önemli bir açıklama sunmaktadır. Yaklaşım, yıkıcı liderliğin yalnızca yıkıcı liderlerin varlığıyla açıklanamayacağını; yıkıcı liderler, duyarlı/hassas takipçiler ve elverişli örgütsel çevre arasındaki etkileşimin toksik liderliğin ortaya çıkmasını ve sürdürülmesini kolaylaştırabileceğini ileri sürmektedir.

Dolayısıyla toksik liderlik, yalnızca "kötü bir yöneticinin" bireysel davranışlarından ibaret olarak görülmemelidir. Bir örgütte toksik davranışların süreklilik kazanması, bu davranışların belirli ölçüde normalleşmesi ve çalışanlar tarafından kabullenilmesi veya örgütsel sistem tarafından etkili biçimde sınırlandırılamaması, toksik liderliğin bireysel bir davranıştan örgütsel bir soruna dönüşmesine neden olabilir. Bu nedenle toksik liderliğin anlaşılması, lider–takipçi ilişkilerinin yanı sıra örgütsel yapı ve kültürün de incelenmesini gerektirmektedir.

Toksik liderlik yalnızca ortaya çıktıktan sonra müdahale edilmesi gereken bir yönetim problemi olarak değil, aynı zamanda erken fark edilmesi, ölçülmesi, izlenmesi ve örgütsel düzeyde önlenmesi gereken çok boyutlu bir liderlik ve örgüt kültürü sorunu olarak değerlendirilmelidir. Böyle bir yaklaşım, toksik liderliğin yalnızca sonuçlarını tartışmak yerine, onun ortaya çıkmasına zemin hazırlayan koşulların anlaşılmasına ve örgütlerin koruyucu kapasitesinin geliştirilmesine imkân sağlayacaktır.

1. TOKSİK LİDERLİK KAVRAMININ TANIMI

Toksik liderlik kavramının ortaya çıkmasından önce liderliğin olumsuz yönlerinin belirlenmesine yönelik önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar içerisinde Conger'in (1990) liderliğin karanlık yüzüne ilişkin değerlendirmeleri özel bir yere sahiptir. Conger, liderliğin olumlu özelliklerinin belirli koşullarda olumsuz sonuçlar yaratabileceğine dikkat çekerek liderlik araştırmalarında yalnızca başarı ve etkililik boyutlarının incelenmesinin yeterli olmadığını ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, liderliğin etkisinin doğası gereği olumlu olmadığı düşüncesinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle güçlü vizyon, yüksek özgüven, etkileyicilik ve takipçileri yönlendirme kapasitesi gibi liderlik özellikleri, uygun olmayan koşullarda manipülasyon, aşırı kontrol veya kişisel güç arayışına dönüşebilmektedir.

1990'ların ilk yarısında Ashforth'un (1994) petty tyranny kavramı da liderliğin karanlık yüzünün anlaşılmasında önemli bir katkı sağlamıştır. Örgütsel tiranlık yaklaşımı, yöneticilerin sahip oldukları yetkiyi çalışanlar üzerinde baskı ve hâkimiyet oluşturmak amacıyla kullanabileceklerine dikkat çekmiştir. Bu çalışmalar doğrudan "toksik liderlik" kavramını geliştirmemiş olmakla birlikte, daha sonra toksik liderlik literatürünün üzerine inşa edildiği önemli bir kavramsal zemin oluşturmuştur. Toksik liderlik kavramının literatürde belirgin biçimde görünür hâle gelmesinde Marcia Lynn Whicker'in 1996 yılında yayımlanan Toxic Leaders: When Organizations Go Bad adlı eseri önemli bir dönüm noktasıdır. Whicker'in çalışması, toksik liderliği doğrudan kavramsallaştırarak liderliğin örgütsel sağlık üzerindeki yıkıcı sonuçlarına odaklanan erken kapsamlı çalışmalardan biri olmuştur.

Whicker (1996), liderleri genel olarak güvenilir liderler, geçişsel liderler ve toksik liderler şeklinde sınıflandırırken toksik liderlerin örgütsel yaşam üzerinde ciddi zararlar oluşturabileceğini ileri sürmüştür. Yazar toksik liderleri; çalışanları geliştirmekten ziyade onları yıpratan, kontrol eden, çatışmayı besleyen ve örgütsel ilerlemeyi engelleyen liderler olarak değerlendirmiştir.

Whicker'in çalışmasında toksik liderlerin farklı görünümleri arasında enforcer, street fighter ve bully gibi tipolojiler bulunmaktadır. Bunun yanında "absentee leader", "busybody" ve "controller" gibi geçişsel liderlik biçimleri de ele alınmıştır. Bu yaklaşım toksik liderliğin yalnızca açık saldırganlıktan ibaret olmadığını; ilgisizlik, aşırı müdahalecilik, kontrolcülük, zorbalık ve çatışmacılık gibi farklı davranış örüntülerinin de örgütsel açıdan toksik sonuçlar yaratabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Whicker'in çalışmasının temel amacı yalnızca toksik liderleri tanımlamak değil, aynı zamanda toksik liderliğin örgütsel maliyetlerini ve örgütsel sağlığın yeniden oluşturulması için uygulanabilecek stratejileri tartışmaktır. (bloomsbury.com)

Whicker'in 1996 tarihli çalışması, kavramın sonraki gelişimi açısından üç önemli katkı sağlamıştır. Birincisi, "toxic leader" ifadesini açık biçimde liderlik literatürünün gündemine taşımıştır. İkincisi, toksik liderliği yalnızca liderin kişisel özellikleriyle değil, örgütün işleyişi ve örgütsel sağlık açısından değerlendirmiştir. Üçüncüsü, toksik liderliğin çalışanlar ve örgüt üzerinde yalnızca psikolojik değil, aynı zamanda sosyal ve örgütsel maliyetler yaratabileceğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle Whicker'in çalışması, toksik liderlik literatürünün başlangıç noktalarından biri olarak değerlendirilebilir.

Daha sonra toksik liderlik, yıkıcı liderlik ve istismarcı yönetim kavramları arasında önemli bağlantılar kurulmuştur. Einarsen, Aasland ve Skogstad (2007), yıkıcı liderliği sistematik ve tekrarlanan lider davranışlarının örgütün meşru çıkarlarına ve çalışanların motivasyonuna, refahına ve iş doyumuna zarar vermesi üzerinden açıklamıştır.

Padilla, Hogan ve Kaiser (2007) tarafından geliştirilen Toksik Üçgen Modeli ise konuyu yalnızca liderin özellikleri üzerinden değerlendirmemesi açısından önemlidir. Modele göre yıkıcı liderliğin ortaya çıkmasında üç unsur etkileşim hâlindedir; yıkıcı lider, hassas veya etkilenmeye açık takipçiler ve toksik davranışları kolaylaştıran örgütsel çevre.

2. TOKSİK LİDERLİĞİN BOYUTLARI

Toksik liderlik, değer bilmezlik, çıkarcılık, bencillik ve olumsuz ruhsal durum şeklinde dört boyutta ele alınmaktadır. (Çelebi vd., 2015).

2.1 DEĞER BİLMEZLİK

Değer bilmezlik toksik liderin öne çıkan bir davranış şeklidir. Değer bilmeyen lider, çalışanların geçmişte yapmış oldukları hatalarını sürekli hatırlatmaktadır. Çalışanların fikirlerini dinlemez ve daima yetersiz olduklarını hissettirir. Başkalarıyla konuşurken de işgörenlerini kötüler ve şikayet eder. Çalışanlarına karşı esnek davranmaz ve sürekli emirler verir. Çalışanlarıyla sadece iş sırasında iletişim içindedir ve iş dışı zamanlarda bağlantı kurmaktan hoşlanmaz. Sürekli olarak çalışanlarını küçük gören davranışlar ve tavırlar sergiler (Çelebi vd., 2015, s.268).

2.2 ÇIKARCILIK

Toksik liderliğin diğer bir boyutu olarak çıkarcılık, liderin şahsi menfaatlerini önde tutması anlamını taşımaktadır. Çıkarcı davranan lider, yalnızca kendisine faydası olan kişilere ayrıcalıklı davranır, kendisinin hiçbir katkısı olmamasına rağmen başarıların getirilerini sahiplenir ve başarısızlıkların sonuçlarını çalışanlarına yükler, çalışanların hatalarında ise sorumluluğu paylaşmayı istemez. Çıkarcı liderler için makamları ve alacakları terfi ön plandadır, üstlerine iyi görünmek için yapmacık hareketlerde bulunurlar. Bu tür liderlerin işlerini iyi yapmaya çalışma nedeni ileride çıkar sağlamayı amaçlamalarıdır ve genellikle keyfi davranışlar ve kararlar ortaya koyarlar (Çelebi vd., 2015, s.268).

2.3 BENCİLLİK

Toksik liderliğin diğer bir boyutu da bencilliktir. Bencil davranışları olan lider, her zaman diğer çalışanlardan daha üstün ve yetenekli olduğunu düşünmektedir. Bu tür davranan lider, kendisini herkesten üstün olarak görmekte, bulunduğu konumu sonuna kadar hak ettiğine ve hatta çok daha üst makamlarda bulunması gerektiğine inanmaktadır. Bencil lidere göre örgütün geleceği ve gidişatının ancak onun varlığıyla iyiye gidecektir (Çelebi vd., 2015, s.268).

2.4 OLUMSUZ RUHSAL DURUM

Toksik liderlerin anlık ruh hali iş ortamının iklimini belirler, çalışanlar liderin ruh haline göre davranırlar. Kızgın, sıkıntılı, morali bozuk olduğu durumlarda kimse ona yaklaşmak istemez. Olumsuz ruh hali ses tonuna, sesinin şiddetine yansır. Davranışlarında dengesizlik ve sürekli değişkenlik vardır (Çelebi vd., 2015, s.268).

3. TOKSİK LİDERLİĞİN KURAMSAL TEMELLERİ

Toksik liderliği açıklamak için tek bir kuramsal perspektif yeterli değildir. Sosyal öğrenme, sosyal değişim, kaynakların korunması ve psikolojik güvenlik gibi farklı yaklaşımlar kavramın farklı yönlerini açıklamaya katkı sağlamaktadır.

3.1. SOSYAL ÖĞRENME YAKLAŞIMI

Sosyal Öğrenme kuramı; öğrenmenin sosyal bağlamda, etkileşim kurma, gözlemleme ve taklit etme yoluyla gerçekleşen bir süreç olduğunu savunur. Bandura, bireylerin başkalarının davranışlarını gözlemleyerek de pek çok şeyi öğrenebileceğini ifade etmiştir. Sosyal Öğrenme "edimsel koşullanma" ve "model alma ve taklit" olmak üzere iki öğrenme sürecinden oluşmaktadır. Edimsel koşullanmada pekiştirilen ya da sonucu ödüllendirilen davranışların tekrar edilme

ihtimalinin artacağı belirtilmektedir. Model alma ve taklit ise; gözlem yoluyla öğrenilen davranışların model alınması ve taklit edilmesine işaret etmektedir. Model alma sürecinde de farklı dinamikler bulunduğuna dikkat çeken Bandura, modelin statüsünün öğrenme üzerinde etkileri olduğunu belirtmektedir (Bandura, 2006, s. 61).

Sosyal öğrenme yaklaşımına göre bireyler yalnızca doğrudan yaşantılarıyla değil, başkalarının davranışlarını gözlemleyerek de öğrenmektedir. Liderin saldırgan, küçümseyici veya etik dışı davranışlarının örgüt içerisinde ödüllendirildiği görülürse, çalışanlar bu davranışların kabul edilebilir olduğunu düşünebilir (Bandura, 1977).

3.2. SOSYAL DEĞİŞİM YAKLAŞIMI

Sosyal değişim teorisi, örgütsel ilişkilerin karşılıklılık esasına dayandığını varsayar. Çalışan, örgüt ve lider arasındaki ilişkide adalet, güven ve karşılıklı destek zayıfladığında ilişkinin niteliği de bozulmaktadır (Blau, 1964).

3.3. KAYNAKLARIN KORUNMASI TEORİSİ

Kaynakların korunması teorisi, bireylerin sahip oldukları psikolojik, sosyal ve fiziksel kaynakları korumaya çalıştıklarını ileri sürmektedir. Toksik liderlik; zaman, enerji, güven, özsaygı ve sosyal destek gibi kaynakların kaybedilmesine yol açabilir (Hobfoll, 1989, s.518).

4. TOKSİK LİDERLİĞİN NEDENLERİ

Toksik liderliğin tek bir nedeni bulunmamaktadır. Bireysel özellikler, örgütsel yapı ve kültür, güç ilişkileri ve çevresel baskılar bir araya geldiğinde toksik davranışların ortaya çıkma olasılığı artabilir.

4.1. BİREYSEL ÖZELLİKLER

Toksik liderlerin kişisel özellikleri dokuz başlık altında toplanmaktadır. Bunlar; dürüst olmama, doyumsuz hırs, muazzam ego, kibir, ahlaki yoksunluk, açgözlülük, sorumsuzluk, korkaklık ve yetersizlik olarak sıralanmıştır (Lipman ve Blumen, 2011, s: 337-338)

Bu özelliklerin tamamının bir toksik liderde var olması gerekmez. Birkaç tane özellik de toksik liderlik için yeterlidir. Fakat, toksik liderde bu özelliklerin sayısı ne kadar çok olursa liderin toksiklik düzeyi de o derecede artacaktır. Lider ne kadar toksikse, çalışanlara ve örgüte vereceği zararda o kadar büyük olacaktır. Bu zararların bazen geri dönüşü mümkün olmayan etkiler bırakabileceği de unutulmamalıdır. Bu sebeple, lider seçimi sürecinde sayılan özelliklerin dikkate alınması önemlidir (Işıkay. Ç., 2020, s:225).

4.2. ÖRGÜTSEL YAPI VE KÜLTÜR FAKTÖRLERİ

Örgütün yapısı ve örgüt kültürü toksik liderin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahiptir. İş yükünün ağır olması işyerinde zorbalığa neden olmaktadır. Kurumsal kontrol sistemleri de toksik liderin ortaya çıkmasında önemli bir etmendir. Örgütsel yapılar toksik liderin varlığında belirleyici rol oynayabilmektedir. Toksik lider örgüt

hiyerarşisini kendi çıkarları için kullanarak kişilerarası ilişkileri ve işyerindeki iş akışlarını olumsuz yönde etkileyebilir. İşyeri ritüelleri ve prosedürleri de bu süreçte toksik lider tarafından kendi çıkarları için kullanılabilmektedir (Younis v.d., 2022, s:78).

Örgüt yapısının toksik olması örgüt ve çalışanlar hakkında olumsuz bilgilerin yayılması ve örgüte zarar veren söylemlerin artmasına neden olmaktadır. Toksik örgütler verimli iş üretemeyen, çalışanlarına mesleki veya duygusal destek veremeyen, kurumdaki sorunların nedenlerini bulmada yetersiz kalan, mevcut sorunlara kalıcı çözümler üretemeyen, sürekli iç ve dış tehdit altında olan, erdemli tutum ve davranışlardan uzak olan, yeni fikirlerin ortaya çıkmasına izin vermeyen, kurum yönetiminin devamını korku ile sağlamaya yönelik çabalar sergilenen, stres ve baskı altında çalışılan, yönetici pozisyonundaki çalışanlar arasında sık sık görev değişikliği olan, aynı olumsuz durumların tekrar ettiği ve bu nedenle gelecekle ilgili beklentileri kalmamış olan alanlardır. (Çoban, 2022, s:56).

4.3. GÜÇ VE STATÜ FAKTÖRÜ

Güç ve otorite sahibi olma dürtüsü, bazı liderler açısından bir bağımlılık haline gelebilir. Bu doyumsuz arzunun çok güçlü hale gelmesi de mümkündür ki, bir lider statüsünü ve yetkisini korumak veya geliştirmek için tüm enerjisini kullanabilir (Zengin, M., 2019., s:2760).

5. TOKSİK LİDERLİĞİN ETKİLERİ

Toksik liderlik, çalışanların psikolojik iyi oluşunu, iş tutumlarını ve örgütsel davranışlarını olumsuz etkileyebilen yıkıcı bir liderlik biçimidir. Meta-analiz bulguları, yıkıcı liderliğin çalışanların iyi oluşu, liderlerine yönelik tutumları ve bireysel performanslarıyla negatif; işten ayrılma niyeti ve üretkenlik karşıtı davranışlarla ise pozitif ilişkili olduğunu göstermektedir (Schyns ve Schilling, 2013, s:147).

5.1. ÇALIŞANLARIN PSİKOLOJİK İYİ OLUŞU

Aşağılayıcı, tehditkâr ve baskıcı lider davranışları çalışanlarda psikolojik sıkıntıyı artırabilir; iş ve özel yaşam arasındaki çatışmayı derinleştirebilir. İstismarcı yönetim üzerine yapılan araştırmalar, bu tür davranışların iş ve yaşam doyumuyla olumsuz ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Tepper, 2000, s:186).

5.2. İŞ DOYUMU VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Toksik liderlik, çalışanların işlerinden duydukları memnuniyeti ve örgüte yönelik duygusal bağlılıklarını zayıflatabilir. Yıkıcı liderliğe ilişkin araştırmaların meta-analizleri de olumsuz liderlik davranışlarının çalışan tutumlarıyla ilişkili olduğunu desteklemektedir (Schyns & Schilling, 2013, s:145).

5.3. PERFORMANS VE VERİMLİLİK

Sürekli baskı, güvensizlik ve olumsuz geri bildirim ortamı çalışanların görevlerine odaklanmasını güçleştirebilir. Yıkıcı liderlik üzerine yapılan kapsamlı

incelemeler, bu liderlik biçiminin bireysel performans ve çalışan davranışları açısından önemli riskler oluşturduğunu göstermektedir (Mackey. v.d., 2021, s: 714).

5.4. İLETİŞİM, GÜVEN VE ÖRGÜTSEL SESSİZLİK

Çalışanların eleştirilme veya cezalandırılma korkusu yaşadığı ortamlarda sorunları dile getirme ve yöneticilere geri bildirim sunma isteği azalabilir. Bu durum, örgütsel güvenin zayıflamasına ve hataların zamanında paylaşılmamasına yol açabilir. İstismarcı yönetim araştırmaları, çalışanların yöneticileriyle kurdukları iletişim ile psikolojik sıkıntıları arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (Tepper et al., 2007, s: 1169).

5.5. İŞTEN AYRILMA NİYETİ VE ÖRGÜTSEL DAVRANIŞLAR

Toksik liderliğe maruz kalan çalışanlar, olumsuz çalışma ortamından uzaklaşmak amacıyla işten ayrılmayı düşünebilir. Ayrıca örgütsel bağlılık ve iş birliği davranışları da zarar görebilir. Hem meta-analizler hem de istismarcı yönetim araştırmaları bu sonuçları desteklemektedir (Tepper, 2000, s: 187).

5.6. ÖRGÜT KÜLTÜRÜ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Toksik liderliğin uzun süre devam etmesi, korku ve güvensizliğin normalleşmesine, çalışanlar arasındaki iş birliğinin zayıflamasına ve olumsuz davranışların örgüt içinde yayılmasına zemin hazırlayabilir. Yıkıcı liderliğin etkileri yalnızca lider ile çalışan arasındaki ilişkiyle sınırlı kalmayıp örgütsel çevre ve takipçilerin davranışlarıyla birlikte değerlendirilmelidir (Padilla. v.d., 2007, s: 176).

6. TOKSİK LİDERLİĞİN ÖNLENMESİ

Toksik liderler, genellikle toksik örgütlerde hayat bulurlar. Örgütün üst yönetimi toksikse, toksik liderliği önlemek mümkün olmayabilir. Toksik dinamiklerin, kurumun uzun vadeli geleceği için ciddi bir tehdit oluşturduğu görülmelidir. Bu nedenle, işlevsel olmayan liderlik dinamiğinin düzeltilmesi gerekir. Örgütteki sistematik değişim süreci ile toksik liderlik düzeltilebilir. Toksik liderleri dönüştürmek, sadece astların başarabileceği bir durum değildir. Bunun için, örgütsel anlamda daha kapsamlı bir sorumluluğun alınması gerekir. Örgütsel yapılar, liderin toksisitesine karşı sistemik bir panzehir oluşturmaktadır. Bu yapının yetersiz olması durumunda, kişisel başa çıkma mekanizmaları devreye girmektedir (Appelbaum v.d., 2007. s: 21).

6.1. ETİK LİDERLİK ANLAYIŞININ GÜÇLENDİRİLMESİ

Toksik liderliği önlemenin temel yollarından biri, yöneticilerde etik davranışları ve sorumlu karar alma anlayışını güçlendirmektir. Yöneticilerin çalışanlara saygılı davranması, kararlarında tutarlı olması, yetkilerini kişisel çıkarları için kullanmaması ve hatalarının sorumluluğunu üstlenmesi önemlidir. Etik liderlik, yalnızca yöneticinin kişisel değerleriyle değil, çalışanlara örnek olması ve etik davranışları örgüt içinde desteklemesiyle de ilişkilidir (Brown. v.d., 2005, s: 120).

6.2. ŞEFFAF DENETİM VE HESAP VEREBİLİRLİK MEKANİZMALARININ KURULMASI

Yönetici davranışlarının düzenli olarak değerlendirilmesi, toksik tutumların erken fark edilmesine yardımcı olabilir. Bu amaçla çalışan geri bildirimleri, performans değerlendirmeleri, bağımsız inceleme süreçleri ve açık disiplin ilkeleri kullanılabilir. Ancak değerlendirmelerin yalnızca biçimsel bir uygulama olarak kalmaması, tespit edilen sorunlar için tarafsız ve tutarlı adımlar atılması gerekir. Ayrıca, kuruluşlar zararlı davranışlara müsamaha gösterilmeyen bir hesap verebilirlik ve şeffaflık kültürünü teşvik etmelidir. (Wisse & Rus, 2022, s:179 ; Zaghmout, 2024, s: 251).

6.3. ÇALIŞANLARIN SESİNİ DUYURABİLECEĞİ GÜVENLİ KANALLAR OLUŞTURULMASI

Toksik liderliğin devam etmesinde çalışanların yaşadıkları sorunları dile getirmekten çekinmeleri önemli bir etkendir. Çalışanların eleştiri, öneri ve şikâyetlerini misilleme korkusu yaşamadan iletebilecekleri gizli başvuru kanalları oluşturulmalıdır. Bunun yanında çalışanların görüşlerinin gerçekten dikkate alınması ve başvuruların sonuçları hakkında geri bildirim verilmesi gerekir. Psikolojik güvenlik, çalışanların kişiler arası risk almaktan çekinmedikleri bir ortamın oluşmasına ve ekip içinde öğrenme davranışlarının gelişmesine katkı sağlamaktadır (Edmondson, 1999, s:376).

6.4. LİDERLİK EĞİTİMİ, KOÇLUK VE DAVRANIŞSAL GELİŞİM PROGRAMLARININ UYGULANMASI

Toksik davranışlar sergileyen yöneticilere yönelik eğitim ve gelişim programları, sorunların fark edilmesi ve davranış değişikliğinin desteklenmesi açısından kullanılabilir. Bu programlarda empati, duygu yönetimi, etkili iletişim, çatışma çözme, adil karar verme ve geri bildirim verme becerilerine yer verilmelidir. Bununla birlikte, her sorunun eğitim yoluyla çözülebileceği düşünülmemelidir. Davranışların süreklilik göstermesi veya ciddi zararlar doğurması hâlinde koçluk ve arabuluculuk gibi yöntemler, bağımsız inceleme ve hesap verebilirlik süreçleriyle birlikte değerlendirilmelidir (Zaghmout, 2024, s: 250).

6.5. ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN VE İNSAN KAYNAKLARI UYGULAMALARININ GÖZDEN GEÇİRİLMESİ

Toksik liderlik, yalnızca yöneticinin kişisel özelliklerinden kaynaklanmayabilir; aşırı güç yoğunlaşması, etkisiz denetim, kayırmacılık ve sonuç odaklı olup etik davranışları göz ardı eden örgütsel uygulamalar da bu davranışların sürmesine zemin hazırlayabilir. Bu nedenle işe alım, terfi, performans değerlendirme ve yönetici seçimi süreçlerinde etik tutumlar ile çalışan ilişkilerine de önem verilmelidir. Yıkıcı liderlikle mücadelede lideri, çalışanları ve örgütsel koşulları birlikte ele alan sistemik yaklaşımların daha kalıcı sonuçlar üretme potansiyeli bulunmaktadır (Wisse & Rus, 2022, ss. 180–181).

6.6. ETKİLİ YAPTIRIM VE DÜZELTİCİ MÜDAHALELERİN UYGULANMASI

Toksik davranışların tespit edilmesi kadar, bu davranışlar karşısında ne yapıldığı da önemlidir. Hakaret, tehdit, sistematik aşağılama, ayrımcılık veya yetkinin kötüye

kullanılması gibi davranışlar somut bulgular üzerinden incelenmeli; yöneticinin konumu ne olursa olsun tutarlı ilkeler uygulanmalıdır. Gerekli durumlarda davranış geliştirme planı, görev değişikliği veya ilgili mevzuat çerçevesinde disiplin süreci işletilebilir. Amaç yalnızca cezalandırmak değil, çalışanları korumak, davranışların tekrarlanmasını önlemek ve örgütte adalet duygusunu güçlendirmektir (Zaghmout, 2024, s: 249; Wisse, 2022, s: 181).

6.7. ÇALIŞANLARIN DESTEKLENMESİ VE ÖRGÜTSEL İYİLEŞMENİN İZLENMESİ

Toksik liderliğe maruz kalan çalışanların yalnızca şikâyetlerini dinlemek yeterli değildir; psikolojik destek, danışmanlık ve gerektiğinde tarafsız birimlere yönlendirme gibi imkânlar da sunulmalıdır. Ayrıca çalışan memnuniyeti, örgütsel güven, işten ayrılma niyeti ve şikâyetlerin sonuçlandırılma süresi gibi göstergeler düzenli olarak izlenebilir. Bu göstergeler, uygulanan önlemlerin etkili olup olmadığını değerlendirmeye yardımcı olur. Yıkıcı liderliğin sonuçları çalışanların iyi oluşundan örgütsel işleyişe kadar uzandığından, mücadele sürecinin de bireysel ve örgütsel düzeylerde birlikte yürütülmesi gerekir (Schyns, 2013, s:142; Wisse, 2022, s: 181).

SONUÇ

Toksik liderlik, örgütlerin görünmeyen fakat önemli risklerinden biridir. Toksik liderliğin etkileri yalnızca lider ile çalışan arasındaki ilişkiyi değil, çalışanların psikolojik iyi oluşunu, örgütsel bağlılığı, performansı, yaratıcılığı, bilgi paylaşımını ve örgütsel sürdürülebilirliği etkileyebilmektedir.

Bu nedenle toksik liderlikle mücadele yalnızca sorun ortaya çıktıktan sonra gerçekleştirilecek disiplin uygulamalarına bırakılmamalıdır. Önleyici, sistematik ve sürekli bir yaklaşım benimsenmelidir.

Bu kapsamda örgütlere şu öneriler getirilebilir: lider seçimlerinde teknik yeterlilik kadar etik ve davranışsal yeterliliklerin de değerlendirilmesi; liderlik performansının yalnızca sonuçlara göre değil, sonuçların hangi davranışlarla elde edildiğine göre de değerlendirilmesi; düzenli 360 derece geri bildirim sistemlerinin oluşturulması; çalışanların yöneticilerle ilgili görüşlerini güvenli biçimde aktarabilecekleri mekanizmaların geliştirilmesi; psikolojik güvenliği destekleyen örgüt ikliminin oluşturulması; toksik davranışlar için açık davranış standartlarının belirlenmesi; liderlerin hesap verebilirliğinin güvence altına alınması; toksik davranışların erken belirtilerinin düzenli olarak izlenmesi; liderlere öz-farkındalık, etik liderlik, iletişim ve çatışma yönetimi konularında gelişim desteği sağlanması ve ağır, tekrarlanan toksik davranışlar karşısında yaptırım mekanizmalarının işletilmesi.

Sonuç olarak toksik liderliği tamamen ortadan kaldırmanın tek bir yöntemi bulunmamaktadır. Ancak güçlü etik standartlar, etkili denetim mekanizmaları, açık iletişim, psikolojik güvenlik, çok kaynaklı değerlendirme ve hesap verebilirlik mekanizmaları birlikte kullanıldığında toksik liderliğin ortaya çıkma ve yayılma olasılığı önemli ölçüde azaltılabilir.

Bu bölümde önerilen Toksik Liderliği Önleme ve Örgütsel Detoksifikasyon Modeli, bu yaklaşımın sistematikleştirilmesine yönelik bir çerçeve sunmaktadır. Modelin temel varsayımı, toksik liderliğin yalnızca bireysel bir liderlik problemi olmadığı; lider, takipçi ve örgütsel çevrenin etkileşimi içerisinde oluşan bir süreç olduğudur. Dolayısıyla çözümün de aynı çok düzeyli perspektiften hareket etmesi gerekmektedir.

Sağlıklı örgütler yalnızca yüksek performans gösteren örgütler değildir. Aynı zamanda çalışanlarının kendilerini güvende hissettiği, fikirlerini ifade edebildiği, yöneticilerin güçlerini sorumlu biçimde kullandığı ve başarı kadar insan ilişkilerinin de önemsendiği örgütlerdir. Toksik liderlikle mücadelede nihai hedef de yalnızca "kötü liderliği ortadan kaldırmak" değil, sağlıklı liderliğin örgütsel norm hâline geldiği bir çalışma ortamı oluşturmak olmalıdır.

KAYNAKÇA

Akinyele, A.I. ve Chen, Z., (2025) Dark Clouds of Leadership: Causes and Consequences of Toxic Leadership, International Studies of Management & Organization, 55:4, 476-503, https://doi.org/10.1080/00208825.2024.2442185

Applebaum, S. H. & Roy-Girard, D. (2007). "Toxins in the Workplace: Affect on Organizations and Employees", Corporate Governance 7(1) s: 17-28.

Ashforth, B. E. (1994). "Petty Tyranny in Organizations", Human Relations, 47(7), 755–778. https://doi.org/10.1177/001872679404700701

Bandura, A. (1977). "Social Learning Theory. Prentice-Hall.

Bandura, A. (2006). Autobiography. MG Lindzey & WM Runyan (Eds.), A History of Psychology in

Autobiography (Vol. 9). Washington, DC: American Psychological Association.

Blau, P. M. (1964). "Exchange and power in social life", Wiley.

Brown, M. E., Treviño, L. K., & Harrison, D. A. (2005). "Ethical Leadership: A Social Learning Perspective for Construct Development and Testing". Organizational Behavior and Human Decision Processes, 97(2), s: 117–134. https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2005.03.002

Conger, J. A. (1990), "The Dark Side of Leadership", Organizational Dynamics, 19(2), 44–55. https://doi.org/10.1016/0090-2616(90)90070-6

Çelebi, N., Güner, H., ve Yıldız, V. (2015). "Toksik Liderlik Ölçeğinin Geliştirilmesi", Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(1), 249-268. http://dx.doi.org/10.14686/BUEFAD.2015111056

Çoban, C.. (2022). "The Dark Side of Leadership: A Conceptual Assessment of Toxic Leadership". Business, Economics and Management Research Journal, 5(1), s: 50-61.

Edmondson, A. (1999). "Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams". Administrative Science Quarterly, 44(2), s: 350–383. https://doi.org/10.2307/2666999

Einarsen, S., Aasland, M. S., ve Skogstad, A. (2007), "Destructive Leadership Behaviour: A Definition and Conceptual Model", The Leadership Quarterly, 18(3), 207–216. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.002

Hobfoll, S. E. (1989). "Conservation of Resources: A New Attempt at Conceptualizing Stress", American Psychologist, 44(3), 513–524. https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513

Işıkay, Ç. (2020). "Toksik Liderlik Üzerine Bir Değerlendirme", İktisadi ve İdari Bilimler Teori ve Araştırmalar II, Cilt 3, 222-245.

Lipman-Blumen, J. (2005). “Toxic Leadership: A Conceptual Framework”, in Encyclopaedia of Executive Governance, https://www.researchgate.net/publication/252792577_Toxic _Leadership _A_Conceptual_Framework1

Mackey, J. D., Ellen, B. P., McAllister, C. P., & Alexander, K. C. (2021). “The Dark Side of Leadership: A Systematic Literature Review and Meta-Analysis of Destructive Leadership Research”. Journal of Business Research, 132, s: 705–718.

https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.10.037

Padilla, A., Hogan, R., & Kaiser, R. B. (2007), “The Toxic Triangle: Destructive Leaders, Susceptible Followers and Conducive Environments”, The Leadership Quarterly, 18(3), 176–194. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.03.001

Schyns, B., & Schilling, J. (2013). “How Bad Are The Effects of Bad Leaders? A Meta-Analysis of Destructive Leadership and Its Outcomes”, The Leadership Quarterly, 24(1), 138–158. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2012.09.001

Tepper, B. J. (2000). “Consequences of Abusive Supervision”. Academy of Management Journal, 43(2), 178–190. https://doi.org/10.5465/1556375

Tepper, B. J., Moss, S. E., Lockhart, D. E., & Carr, J. C. (2007). “Abusive Supervision, Upward Maintenance Communication, and Subordinates’ Psychological Distress”. Academy of Management Journal, 50(5), s:1169–1180. https://doi.org/10.5465/amj.2007.20159918

Whicker, M. L. (1996), “Toxic Leaders; When Organizations Go Bad. Quorum Books.

Wisse, B., & Rus, D. (2022). “Shift, Suppress, sever: Systemic strategies for Dealing With Dark Leadership”. Zeitschrift für Psychologie, 230(3), s:177–181. https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000492

Younis, N. M., Z., Shamah, R.A.E., & Elbadawy, H.E. (2022). “Conceptual Framework of Toxic Leadership”. Journal of Managerial, Financial, 16(1), s: 64-81.

Zaghmout, B. (2024). “Unmasking Toxic Leadership: Identifying, Addressing, and Preventing Destructive Leadership Behaviours in Modern Organizations”. Open Journal of Leadership, 13(3), s: 244–265. https://doi.org/10.4236/ojl.2024.133015

Zengin, M. (2019). Toksik Liderlik: Kavramsal Bir Çözümleme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (4), S: 2754-2766. Retrieved from http://www.itobiad.com/tr/issue/49747/598165

BÖLÜM 41

Dijital Çağda Müşteri Deneyiminin Dönüşümü: E-Ticarette İnovasyon, Pazarlama Estetiği ve Yapay Zekâ Entegrasyonu

***Nilgün Tuzcu*[1]**

[1] Doç. Dr., Antalya Belek Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-2815-0559

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, küreselleşme ve dijitalleşme dalgası; ticaretin yapısını, işletmelerin iş yapış biçimlerini ve tüketici davranışlarını köklü bir değişime uğratmıştır. Pazarların fiziki mekânlardan dijital platformlara kaymasıyla birlikte ortaya çıkan e-ticaret ekosistemi, günümüz iş dünyasında sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmenin ve pazarda kalıcı olmanın temel arenası hâline gelmiştir. Dijital pazar yerlerinde seçeneklerin çoğalması ve tüketicilerin bilgiye erişim hızının artması, işletmeler açısından yalnızca var olmayı değil aynı zamanda kendilerini rakiplerinden farklılaştıracak stratejik, estetik ve teknolojik yaklaşımlar geliştirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Günümüzün dijital ekonomisinde başarı, teknolojiyi tek başına bir amaç olarak görmekten ziyade müşteri odaklı stratejilerin merkezine yerleştirmekten geçmektedir. Bu doğrultuda e-ticaret işletmeleri, birinci aşamada tüketicilerin görsel, duygusal ve işlevsel beklentilerine yanıt veren pazarlama estetiği ile güçlü bir operasyonel ve teknolojik altyapıyı birleştirmek durumundadır. Tüketiciyle kurulan ilk dijital temas anından itibaren sunulan estetik tasarım ve platform kullanım kolaylığı, algılanan riski azaltarak olumlu bir müşteri deneyiminin temelini atmaktadır.

İkinci aşamada ise büyük veri, yapay zekâ (YZ) ve gelişmiş müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) sistemleri devreye girmektedir. Yapay zekâ destekli algoritmalar, metin madenciliği ve duygu analizi araçları; sosyal medya, müşteri yorumları ve etkileşim kanallarından elde edilen verileri anlık olarak işleyerek "Müşterinin Sesi"ni (Voice of Customer- VoC) anlama imkânı sunmaktadır. Bu süreç; müşteri hizmetlerinin otomasyonundan kişiselleştirilmiş ürün ve fiyat önerilerine, proaktif kriz yönetiminden duygu durum analitiğine kadar geniş bir yelpazede işletmelere stratejik esneklik kazandırmaktadır. Bununla birlikte bu teknolojik dönüşümün; insan temsilcilerin empati ve duygusal zekâ yetenekleriyle desteklendiği hibrit yapılara dönüştürülmesi ayrıca KVKK/GDPR, siber güvenlik ve yeşil teknoloji ilkeleri çerçevesinde yönetilmesi etik ve sürdürülebilir bir başarı faktörüdür.

Tüm bu estetik, operasyonel ve teknolojik yatırımların nihai ve sürdürülebilir çıktısı ise müşteride yaratılan değer, sağlanan güven ve inşa edilen sadakattir. Hizmet kalitesi ve kişiselleştirilmiş deneyimlerle beklentileri karşılanan tüketicilerin markaya geliştirdiği tutumsal ve davranışsal bağlılık; tekrar satın alma niyeti ve pozitif kulaktan kulağa pazarlama (WOM) davranışları üzerinden işletmenin uzun vadeli kârlılığına doğrudan katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma; dijital e-ticaret ekosisteminde teknoloji, estetik ve müşteri ilişkilerinin kesişim noktasını bütüncül bir yaklaşımla ele almayı amaçlamaktadır. Bölüm kapsamında sırasıyla; e-ticarette inovasyon ve pazarlama estetiği, yapay zekâ destekli CRM ve geri bildirim mekanizmaları (insan-YZ iş birliği, etik ve sektörel uygulamalar boyutuyla) ve son olarak dijital dönüşümün sürdürülebilir çıktıları olan müşteri sadakati ile tekrar satın alma niyeti detaylı bir biçimde incelenmektedir.

1. DİJİTAL E-TİCARET EKOSİSTEMİNDE İNOVASYON VE PAZARLAMA ESTETİĞİ

1.1. E-Ticarette İnovasyonun Kavramsal Çerçevesi, Temel Boyutları ve Platformlaşma

İnovasyon, işletmelerin sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmesi ve pazardaki konumunu sağlamlaştırması amacıyla yeni ürün, hizmet, süreç veya iş modelleri geliştirmesini ifade eden dinamik bir süreçtir. Ekonomik büyüme teorileri, kalkınmanın temel motoru olarak yenilikçiliği ve teknolojik ilerlemeyi işaret etmektedir (Taşel, 2020: 129). İşletmecilik yazınında Schumpeter'in öncü yaklaşımlarına dayanan inovasyon yalnızca teknolojik buluşları kapsamakla kalmayıp yeni ürün/özellik geliştirilmesi, yeni üretim ve dağıtım tekniklerinin uygulanması, yeni pazarların kurgulanması, tedarik kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve organizasyonel yapıların yeniden düzenlenmesini de içermektedir (Elçi ve Karataylı, 2008). Dolayısıyla inovasyon, işletmelerin değer yaratma ve rekabet etme biçimlerini kökten dönüştüren çok boyutlu stratejik bir olgudur.

Dijital ekonominin ivme kazanmasıyla birlikte e-ticaret, geleneksel ticari faaliyetlerin internet ortamına aktarılmasının ötesine geçerek sürekli yenilenen teknolojilerle biçimlenen kapsamlı bir inovasyon alanına dönüşmüştür. Bilgisayar, tablet ve mobil cihazlar ile internet altyapısının yaygınlaşması, ticari işlemselliği elektronik platformlar üzerinden küresel ölçeğe taşımıştır (Irmak, 2023: 189). Bu internet tabanlı ve esnek yapı, e-ticareti geleneksel ticaretten ayıran temel unsur olmakla birlikte, işletmelerin geniş tüketici kitlelerine ulaşmasını ve yenilikçi pazarlama stratejilerini hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır (Sarısakal ve Aydın, 2003: 84; Gedik, 2021: 185-186). Tüketiciler açısından ise geniş ürün yelpazesi, anlık bilgi ve hizmet erişimi, zaman tasarrufu ve uluslararası pazarlara erişim gibi imkânlar alışveriş alışkanlıklarını niteliksel olarak dönüştürmüştür (Akyazı, 2018: 605; Özbek ve Sırakaya, 2022: 474). Değişen tüketici beklentilerine ve pazar koşullarına uyum sağlamak isteyen e-ticaret işletmeleri için teknolojik eğilimleri izlemek ve yenilikleri hızla benimsemek öncelikli bir stratejik hedeftir (Hryshkevich, 2025).

E-ticaretteki inovatif dönüşüm; altyapısal, operasyonel ve pazar yapısına ilişkin boyutlarda eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Teknolojik altyapılar, tedarik zinciri boyunca bilgi akışlarının bütünleşik biçimde yönetilmesine olanak tanıyarak koordinasyonu güçlendirmekte ve bilgi asimetrisinden kaynaklanan maliyetleri minimize etmektedir (Gajendran vd., 2013: 7). Ancak teknolojik inovasyonun başarısı, yalnızca yeni araçların satın alınmasına değil aynı zamanda gelişen teknolojilerin işletme süreçlerine ve organizasyonel kültüre etkin entegrasyonuna bağlıdır (Çetinkaya, 2014). Nitekim elektronik tedarik zinciri uygulamaları ağ katılımı sağlayan aktörler arasındaki entegrasyonu güçlendirirken, e-dış ticaret çözümleri özellikle KOBİ'lerin küresel pazarlara açılmasını kolaylaştırmakta (Guo

vd., 2008: 91; Erboy, 2014: 59-60); tüketiciden tüketiciye (C2C) e-ticaret ve çevrimiçi müzayedeler ise pazar yapısını çeşitlendirmektedir (Gupta, 2014: 4).

Söz konusu gelişmelere ek olarak, dijital platformların ve sosyal ağların yaygınlaşması "platformlaşma" olgusunu doğurmuştur. Sosyal medya ve arama motorları dâhilindeki dijital pazarlama kanalları, işletmeler ile tüketiciler arasında kesintisiz ve çok yönlü bir etkileşim alanı kurmaktadır (Karabaş, 2018: 87; Desai, 2019: 196). Bu gelişme, pazar ölçeğini büyütürken lojistik hizmet kalitesi, bilgi güvenliği ve müşteri güveni gibi unsurları rekabetin merkezine yerleştirmiştir. Lojistik hizmet kalitesi, bilgi güvenliği, gizlilik ve kargo süreçlerindeki yetkinlik; müşteri güveni ve memnuniyetini doğrudan etkileyerek nihai olarak müşteri sadakatini şekillendirmektedir (Elibol ve Kesici, 2004: 325; Yıldız, 2020: 55; Sabar, 2022: 126; Yıldız ve Çavdar, 2023: 12).

Tüm bunlara ek olarak modern e-ticaret inovasyonu, sürdürülebilirlik ilkeleriyle de örtüşmektedir. Çevrimiçi satışların artışı ambalaj kullanımını artırsa da çevre dostu paketleme, geri dönüştürülebilir malzeme tercihi, alternatif enerji kullanımı gibi yeşil e-ticaret uygulamaları (Escursell vd., 2021: 25; Bar-Nov, 2024) ile lojistik rotalarının optimizasyonu ve fiziksel mağaza gereksiniminin azalması işletmelerin çevresel ayak izini azaltmasına katkı sağlamaktadır (Roszko-Wójtowicz vd., 2024: 1).

1.2. Görsel Retorik, Pazarlama Estetiği ve Dijital İletişim

E-ticaret ekosisteminde tüketicinin ürünle ilk temasının dijital ekranlar üzerinden gerçekleşmesinden dolayı görsel iletişim stratejileri ve pazarlama estetikleri hayati bir rol oynamaktadır. Görsel retorik, iletişim sürecinde dilsel (sözel) unsurların ötesine geçerek görsel ögeler ve semboller aracılığıyla anlam inşa edilmesi sürecidir (Karakaş Tabak ve Tomak, 2017: 14). Tarihsel olarak bir ikna sanatı şeklinde konumlandırılan retorik; günümüz reklam ve pazarlama iletişiminde hedef kitlenin dikkatini çekmek, marka mesajını kurgulamak ve tüketici kararlarını yönlendirmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır (Gezer, 2020: 170-171).

Görsel retoriğin temel amacı, tüketicinin sunulan görseli yalnızca algılamasını değil aynı zamanda aktif biçimde yorumlamasını ve anlamlandırmasını sağlamaktır (Zahra, 2021: 411). Görsel imgelerin insan zihninde bilişsel süreçlerden önce duyusal ve duygusal düzeyde işlendiği göz önüne alındığında, ikna sürecindeki bu etki daha net anlaşılmaktadır (Turan, 2021: 1584). Reklam, logo, afiş ve dijital içerik kurgularında tercih edilen görsel metaforlar, kişileştirmeler ve benzetmeler; tüketiciyi pasif bir alıcı konumundan çıkararak anlamın üretilmesine aktif katılan bir aktöre dönüştürmekte, böylece mesajın akılda kalıcılığını artırmaktadır (Çeken, 2016: 3, 9; Gür, 2025: 75).

Görsel iletişimin bu ikna edici gücü, pazarlama estetiği ile birleştiğinde bütüncül bir tüketici algısına dönüşmektedir. Pazarlama estetiği; marka ve kurum kimliğinin, sunulan ürün veya hizmetin duyusal özellikleriyle (ambalaj, renk, biçim, doku,

tasarım) bütünleşmesini ifade etmektedir (Sünnetçioğlu, 2006: 55). Günümüz pazar dinamiklerinde estetik, yalnızca ürünün dış görünümünü belirleyen yüzeysel bir detay olmanın ötesine geçerek işletmelere farklılaşma ve sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayan stratejik bir boyut kazanmıştır (Jitender ve Sarkar, 2018: 367).

Ürün ve hizmetlerin estetik nitelikleri, tüketicilerin kalite, işlevsellik ve değer yönündeki mantıksal çıkarımlarını şekillendirirken alışveriş deneyimini daha keyifli kılmaktadır (Crolic vd., 2019: 398). Ürün tasarımında ve dijital arayüzlerde kullanılan renk, biçim ve desen gibi unsurlar satın alma kararlarında belirleyici role sahiptir (Aşçı ve Toktaş, 2024: 343). Özellikle e-ticaret ve fiziksel perakende kesişiminde ambalaj, tüketici ile ürün arasındaki ilk somut/görsel temas noktasıdır. Tüketicinin ürünü satın almadan önce tüm duyusal yönleriyle tecrübe edemediği durumlarda ambalajın estetik kalitesi, algılanan değeri doğrudan yükseltmekte ve merak duygusu uyandırmaktadır (Gölemezli, 2022: 87; Karagöl ve Gökdemir, 2023: 226). Estetiğin bu kapsayıcı etkisi ambalajla sınırlı kalmayıp web sitesi mimarisi, sosyal medya görsel dili, mağaza/ekran atmosferi gibi tüm temas noktalarında müşteri deneyiminin ayrılmaz bir parçası hâline gelmektedir (Gölemezli, 2022: 24).

1.3. İnovasyon ve Estetiğin Müşteri Deneyimindeki Bütünsel Rolü

Pazarlama faaliyetlerinde başarı, teknolojik/operasyonel inovasyonlar ile görsel/duyusal estetiğin müşteri deneyimi potasında uyum içinde eritilmesine bağlıdır. Dijitalleşmeyle birlikte temas noktalarının çeşitlenmesi, işletmelere ürünlerini sadece bilgilendirici metinlerle değil, estetik ve etkileşimli ögelerle sunma fırsatı vermiştir. Tüketicilerin alışveriş süreçlerini ve deneyimlerini dijital mecralarda anlık olarak paylaşabilmesi, marka-tüketici ilişkisini daha şeffaf ve görünür kılmıştır (Akgün, 2018: 21).

Bu süreçte görsel unsurlar ve özgün estetik tasarım, markaların tüketicilerle duygusal bağ kurmasında kritik bir işlev üstlenmektedir. Marka logosunun, ambalaj kurgusunun ve dijital medya içeriklerinin tüm kanallarda tutarlı kullanımı, tüketicinin marka ile kurduğu aidiyet ilişkisini ve marka kimliğini pekiştirmektedir (Tekin vd., 2022: 309). Çağdaş pazarlama yaklaşımında estetik, geçici bir beğeninin ötesine geçerek ürünün sunduğu sembolik ve duygusal anlamlar vasıtasıyla müşterinin zihnindeki değer algısını inşa eden stratejik bir unsur olarak nitelendirilmektedir (Hsiao ve Hsueh, 2021: 261; Baghirov ve Zhang, 2024: 795).

Stratejik açıdan değerlendirildiğinde e-ticaret inovasyonu; ürün, süreç, hizmet, pazarlama ve organizasyonel boyutlarıyla operasyonel verimliliği ve erişilebilirliği sağlayan altyapıyı sunmaktadır (Mikdan, 2022; Ağyıldız, 2024; Ediz, 2020; Özgül, 2025). Görsel retorik ise tüketicinin dikkatini çekerek anlam kurgusunu başlatmakta; pazarlama estetiği ise bu anlamı bütünsel bir duyusal deneyime dönüştürmektedir.

Dijital dönüşümün başarısı; işletmelerin e-işletme yapısına geçerek süreçlerini optimize etmesi (Özeroğlu, 2018: 32; Irmak, 2023: 197), teknolojik altyapı ile müşteri deneyimini bütünleştirmesi (Baldwin, 2024; Staff, 2024) ve tüm bu süreçleri

güçlü bir görsel estetik diliyle desteklemesiyle mümkündür. Değişen tüketici beklentilerine bu bütüncül yaklaşımla yanıt veremeyen işletmelerin dijital ekonomide rekabet güçlerini korumaları zorlaşmaktadır (Akyön, 1999: 217). Sonuç olarak e-ticarette sürdürülebilir başarı; teknoloji, veri, lojistik, güvenlik, sürdürülebilirlik, görsel retorik ve estetik unsurların müşteri odaklı tek bir stratejik vizyon çerçevesinde yönetilmesiyle elde edilmektedir (Kantarcı vd., 2017: 31-32; Sabar, 2022: 126).

2.YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ YÖNETİMİ (CRM) VE GERİ BİLDİRİM DÖNGÜSÜ

2.1. Büyük Veri, Veri Analitiği ve Kişiselleştirme

Bilgi işlem kapasitesi, akıllı cihazlar, sensörler ve yüksek hızlı internetin gelişimiyle birlikte, işletmelerin topladığı müşteri verisi hem hacim hem de çeşitlilik bakımından katlanarak artmıştır. Bu teknolojik dönüşümün merkezinde yer alan yapay zekâ (YZ); işletmelerin tüketicileri anlama, onlarla etkileşim kurma ve pazarlama süreçlerini sevk etme biçimlerini kökten değişime uğratmaktadır (Eryüzlü ve Sakallı, 2023: 37). YZ'nin temelinde yatan öğrenme, doğal dil işleme, ses tanıma ve metin analizi gibi gelişmiş algoritmalar; büyük veri setlerini milisaniyeler düzeyinde işleyerek anlamlı içgörülere dönüştürmektedir (Güzey vd., 2023: 70; Öztürk ve Şahin, 2018: 26; Artut, 2019: 771; Sucu, 2019: 207). Bu durum, yönetim ve pazarlamadan insan kaynakları, lojistik, sağlık ve eğitime kadar pek çok işlevde operasyonel verimliliği ve üretkenliği artıran stratejik bir araç niteliğindedir (Ahmed vd., 2020: 974; Reddy, 2022: 214; Ahmad vd., 2021: 1; Gür, 2022: 138; Wang, 2023: 74; Yastıoğlu, 2023: 214).

Yapay zekânın Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM) alanındaki en somut çıktısı; prediktif (öngörüsel) analiz ve veri madenciliği aracılığıyla kişiselleştirilmiş hizmet ve iletişim süreçlerinin inşa edilmesidir (Aktan, 2018: 2; Khasanov, 2024). Tüketicilerin gezinme ve geçmiş alışveriş davranışları analiz edilerek oluşturulan öneri sistemleri ve dinamik arayüzler, müşteri yaşam değerini yükseltmekte ve kişiselleştirilmiş bir alışveriş ortamı sunmaktadır (Ercan, 2020: 407; Meaux, 2024).

E-ticaret ekosisteminde YZ; arama algoritmalarından talep tahminine, lojistik süreçlerden güvenli ödeme sistemlerine kadar operasyonel süreçlere tam entegre edilmektedir (Koparan, 2024). Doğru talep tahminleri ürün erişilebilirliğini güvenceye alarak müşteri kaybını önlemekte ve marka imajını güçlendirmektedir (Amosu vd., 2024: 715). Böylece YZ destekli veri tabanları ve gelişmiş CRM modelleri, işletmelerin pazar bilgisinden proaktif biçimde yararlanmalarına ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmelerine imkân tanımaktadır (Alkaddour, 2022: 48; Aljarboa, 2024; Çakır, 2024: 126; Nalbant ve Aydın, 2024: 237). Pazarlama 5.0 anlayışı doğrultusunda YZ, Nesnelerin İnterneti (IoT) ve büyük veri analitiği; hiper-kişiselleştirme kampanyalarıyla dönüşüm oranlarını artırmakta ve müşteri odaklı stratejilerin temeline yerleşmektedir (Bakator vd., 2023: 66; Bhagat vd., 2024: 2; Martinez ve Gomez, 2022: 2334).

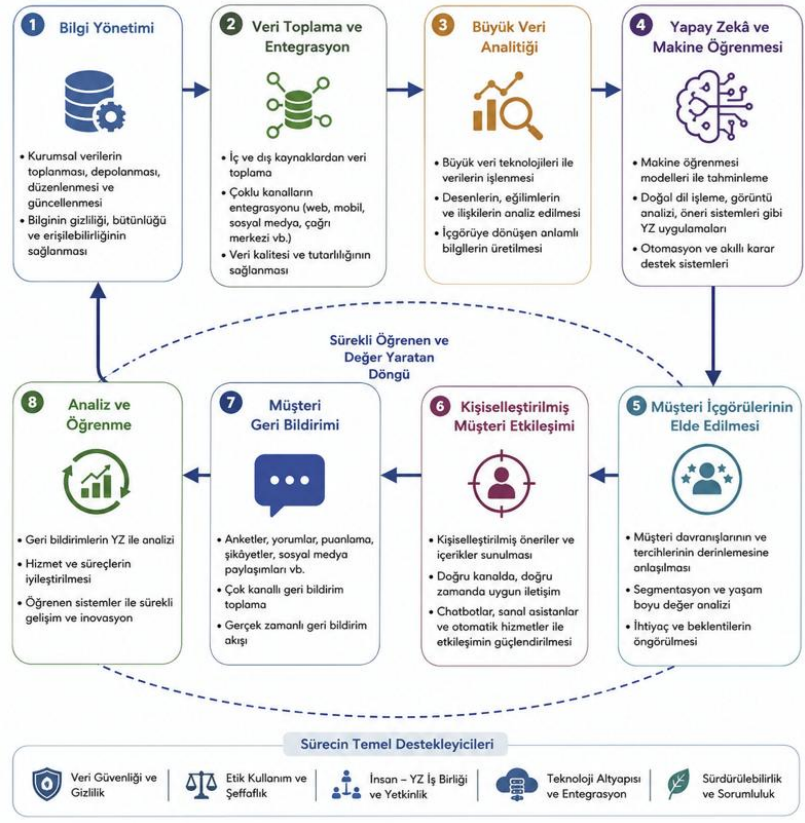
2.2. Yapay Zekâ Destekli Müşteri Geri Bildirim Mekanizmaları ve Duygu Analitiği

Bir işletmenin ürün ve hizmet kalitesini artırması, süreçteki aksaklıkları gidermesi ve doğru stratejik yönelimler belirleyebilmesi açısından müşteri geri bildirimleri en kritik bilgi kaynağını oluşturmaktadır (Oelke vd., 2009: 187; Westerlund, 2024). Yapay zekâ, müşteri yanıtlarındaki gizli desenleri, eğilimleri ve duygusal tonlamaları geleneksel yöntemlere kıyasla çok daha hızlı ve derinlemesine analiz ederek işletmelere 'Müşterinin Sesi' konusunda anlık içgörüler sunmaktadır (Bayuk ve Demir, 2019: 782; Oberoi, 2024).

Müşteri hizmetleri boyutunda YZ destekli chatbot'lar ve sanal asistanlar, gelen taleplerin ve çağrıların büyük bir kısmını insan müdahalesine gerek kalmadan anında yanıtlayarak hizmet süreçlerini hızlandırmakta ve operasyonel verimliliği artırmaktadır (Acayıp, 2024: 488; Kuruca vd., 2022: 109; Nalbant ve Aydın, 2024: 249). Bu otomasyon yalnızca işlem hızını artırmakla kalmayıp etkileşimlerin kalitesini yükselterek geri bildirim mekanizmalarını proaktif bir yapıya büründürmektedir (Sarnıç ve Acar, 2024: 179). İşletmeler, şikâyet ve satın alma verilerini modelleyerek memnuniyetsiz müşterileri henüz ilişkiyi sonlandırmadan tespit edebilmekte ve anlık çözümler üretebilmektedir (Perez-Vega vd., 2021: 908; Gürsev, 2024: 25).

Makine öğrenimi algoritmaları; sosyal medya, e-ticaret platformlarındaki müşteri yorumları ve dijital anketler gibi heterojen kaynaklardan beslenerek makro tüketici eğilimlerini ortaya çıkarmaktadır (Çakmak, 2024: 630). YZ tabanlı duygu analizi (sentiment analizi) ve metin madenciliği yöntemleri, müşterilerin ifadelerindeki duygusal durumları çözümleyerek markaya yönelik algının arka planını netleştirmektedir (Zetter, 2024: 87). E-ticaret platformlarındaki müşteri incelemelerinin bu sistemlerle doğru yönetilmesi müşteri sadakatini pekiştirmekte, kesintisiz ve zengin bir müşteri yolculuğu kurgulanmasına hizmet etmektedir (Chaturvedi ve Verma, 2022: 13; Cömert, 2023: 679).

Tüm bu süreç; verinin toplanmasından başlayıp YZ ile işlenmesine, müşteri etkileşimine ve proaktif geri bildirim döngüsüne dönüşmesine kadar uzanan bütünsel bir yapıyı ifade etmektedir. Bu dönüşüm süreci Şekil 1'de özetlenmektedir:

Şekil 1. Bilgi Yönetiminden Yapay Zekâ Destekli Müşteri Deneyimine Dönüşüm

Kaynak: Yazar tarafından literatürden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Geri bildirim analitiği ve ürün yönetim süreçlerinde devrim yaratan YZ uygulamaları, müşteri anlayışını sürekli güncellenen dinamik bir öğrenme sürecine dönüştürmektedir (Jesse, 2024; Şahin ve Şahin, 2024: 65).

2.3. Sektörel Uygulama Alanları

Yapay zekâ ve otomasyon teknolojilerinin müşteri ilişkileri yönetimindeki ve operasyonel süreçlerdeki yansımaları, sektörlerin yapısına ve dinamiklerine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Sağlık sektöründen lojistiğe, finanstan perakendeye kadar geniş bir yelpazede YZ çözümleri farklı stratejik amaçlara hizmet etmektedir (Chinta, 2021: 2029).

Aşağıda yer alan Tablo 1, yapay zekâ ve otomasyon sistemlerinin temel sektörlerdeki stratejik kullanım alanlarını özetlemektedir:

Tablo 1. Farklı Sektörlerde Yapay Zekânın Müşteri İlişkileri ve İş Süreçlerindeki Kullanım Alanları

Sektör	Yapay Zekâ ve Otomasyon Kullanım Alanı
Sağlık	Hasta verilerinin otomatik yönetimi ve bireyselleştirilmiş tedavi protokollerinin oluşturulması.
Bilişim ve Yazılım	Otomatik test süreçleri ile hızlı hata tespiti sağlanması ve yazılım kalitesinin artırılması.
Üretim ve Sanayi	Makine verileri üzerinden öngörücü bakım (predictive maintenance) yapılarak duruş sürelerinin ve maliyetlerin azaltılması.
Finans ve Bankacılık	Dolandırıcılık (fraud) tespiti, algoritmik ticaret ve 7/24 hizmet sunan etkileşimli sohbet robotları (chatbot) (Eren ve Arzu, 2021: 306).
Perakende ve E-Ticaret	Kişiselleştirilmiş ürün önerileri sunulması, dinamik fiyatlandırma ve otomatik ödeme sistemlerinin entegrasyonu (Awais, 2024: 100; Gupta, 2021: 2).
Ulaştırma ve Lojistik	Otonom araçlar, akıllı teslimat süreçleri ve talep tahmini modellerinin kullanımı (Dincer, 2024: 95).
Otomotiv	Sosyal medya ve MİY (CRM) verileri izlenerek elektrikli araç taleplerinin ve müşteri tercihlerinin öngörülmesi (Penubelli, 2024: 203).

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

2.4. İnsan-Yapay Zekâ İş Birliği, Sınırlar ve Etik/Güvenlik Boyutu

Yapay zekânın müşteri ilişkileri yönetiminde sağladığı yüksek hız, işlem kapasitesi ve 7/24 erişilebilirlik avantajlarına rağmen (Jobanputra, 2024) tüm müşteri süreçlerinin yalnızca yapay zekâ aracılığıyla yürütülmesinin yetersiz kalacağı değerlendirilmektedir. Nitekim YZ teknolojilerinin müşteri deneyimini geliştirme potansiyeli yüksek olmakla birlikte, bu alandaki uygulamaların önemli bir kısmının henüz gelişme ve keşif aşamasında olduğu görülmektedir (Patel vd., 2021: 5). YZ sistemleri rutin ve tekrarlayan görevlerde yüksek verimlilik sağlarken; karmaşık, derinlemesine kavramsal anlayış, duygusal zekâ, empati ve bağlama dayalı değerlendirme gerektiren durumlarda yetersiz kalmaktadır (Inavolu, 2024: 19-21).

Aşırı mekanik ve robotik algılanan etkileşimler müşteri memnuniyetsizliğine yol açabilmekte, yüz yüze veya insani etkileşimin azalması marka ile müşteri arasındaki duygusal bağın zayıflamasına neden olabilmektedir (Nicholson, 2025; Şeker, 2025: 458). Ayrıca algoritmik önyargılar, sistemsel hatalar ve YZ'nin üretebileceği hatalı

içerikler marka imajına ve müşteri güvenine zarar verme riski taşımaktadır (Cvitković vd., 2025: 119; Summak, 2024). Bu doğrultuda, müşteri ilişkileri yönetiminde yapay zekânın insan kaynağını tamamen ikame etmesinden ziyade; operasyonel verimlilik ve hız sağlayan yapay zekâ yetkinlikleri ile empati, sezgi ve karmaşık problem çözme becerisine sahip insan temsilcilerin birbirini desteklediği hibrit (bütünleşik) bir yapının kurulması esastır (Velaro, 2024; Edison, 2024).

İnsan ve yapay zekânın müşteri ilişkileri yönetimindeki bu tamamlayıcı ve sinerjik rolleri Tablo 2'de detaylandırılmıştır:

Tablo 2. İnsan ve Yapay Zekânın Müşteri İlişkileri Yönetimindeki Tamamlayıcı Rolleri

Boyut/ Beceriler	Yapay Zekâ (YZ) Odaklı Sistemler	İnsan Müşteri Temsilcileri	Sinerjik/ Bütünleşik Etki
Hız ve İşlem Hacmi	7/24 kesintisiz, anlık ve ölçeklenebilir yanıtlar verir.	Sınırlı işlem kapasitesine ve mesai saatlerine tabidir.	Rutin ve tekrarlayan işlemler YZ'ye aktarılır, insan kaynağı karmaşık görevlere odaklanır.
Veri ve Analiz Gücü	Büyük veriyi milisaniyeler içinde işler, öngörücü analiz yapar.	Bilişsel sınırlandırmalara ve önyargılara tabidir.	Veriye dayalı objektif analizler, insan sezgisi ve tecrübesiyle harmanlanır.
Empati ve Duygusal Zekâ	Duygusal bağ kurma kapasitesi sınırlıdır; veri/kural odaklı mekanik etkileşim sunar.	Yüksek empati, karmaşık problem çözme ve ikna kabiliyetine sahiptir.	YZ gerekli veri ve bağlamı hazırlar, insan temsilci duygusal bağı ve güveni kurar.
Esneklik ve Risk Yönetimi	Algoritmik önyargı, veri sapması veya sistem arızası riski taşır.	Öngörülemeyen durumlarda esneklik gösterir ve inisiyatif alabilir.	YZ çıktıları ve kararları için insan denetimi sağlanır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

CRM süreçlerinde otomasyonun ve büyük veri kullanımının artması iş gücü piyasaları, sürdürülebilirlik ve etik açılardan çeşitli zorlukları beraberinde getirmektedir. İş gücü açısından; rutin veri girişi ve temel destek hizmetlerinde otomasyon sebebiyle istihdam kayıpları yaşanma riski bulunurken, YZ geliştirme, veri analitiği ve siber güvenlik gibi alanlarda yetkin iş gücüne olan ihtiyaç artmakta ve yetenek dönüşümünü zorunlu kılmaktadır (Mucci, 2024; Kurian, 2025: 30; Şimşek, 2023).

Etik, güvenlik ve mahremiyet boyutunda ise müşteri verilerinin devasa ölçekte işlenmesi; veri ihlalleri, rıza dışı kullanım ve siber saldırı risklerini doğurmaktadır (Can ve Sezgin, 2024: 110; Zeydan, 2024: 442). Bireysel ve kurumsal hassas verilerin her türlü siber tehdide karşı emniyet altına alınması, KVKK ve GDPR gibi yasal düzenlemelerle uyumlu proaktif güvenlik politikalarının geliştirilmesini gerektirmektedir (Kocaoğlu ve Şahnagil, 2022: 272; Lemaignan vd., 2014: 1; Galiana, 2024). Ayrıca büyük veri merkezlerinin enerji tüketimi göz önüne alındığında, YZ sistemlerinin tedarik zincirindeki karbon ayak izini ölçecek ve döngüsel ekonomi hedeflerini destekleyecek şekilde sürdürülebilir/yeşil teknoloji ilkeleriyle yönetilmesi kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır (Tuğaç, 2023: 83; iED, 2024; Rane vd., 2024: 4-5; Sargın, 2024: 814).

Sonuç olarak müşteri ilişkilerinde sürdürülebilir bir memnuniyet ve başarının tesisi; operasyonel ve teknolojik hızın ötesine geçilerek, yapay zekânın sunduğu veri işleme yetkinliği ile insanın duygusal zekâsı ve etik muhakeme gücünün dengeli bir biçimde entegre edilmesini gerektirmektedir (Akpur, 2023: 94; Can ve Sezgin, 2024: 112; Kandemir ve Eren, 2024: 41; Bayar, 2024: 123). İşletmelerin veri odaklı karar alma mekanizmalarını etik ilkelere bağlılıkla yürütmesi, geleceğin dijital pazarında güvene dayalı müşteri ilişkileri geliştirebilmenin öncelikli zeminini oluşturmaktadır (Ünal ve Kılınç, 2020: 51; Sheikhi, 2022: 109; Aldoseri vd., 2024: 8).

3.DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN SÜRDÜRÜLEBİLİR ÇIKTILARI: MÜŞTERİ SADAKATİ VE TEKRAR SATIN ALMA NİYETİ

Dijitalleşme, yapay zekâ ve teknoloji odaklı dönüşüm süreçlerinin nihai amacı yalnızca operasyonel verimlilik elde etmek veya süreçleri otomatikleştirmekten ibaret değildir. Bu teknolojilerin temel stratejik hedefi; müşteri deneyimini bütünsel olarak iyileştirmek ve işletmeye uzun vadeli finansal değer katan sürdürülebilir tüketici davranışları elde etmektir. Yapay zekâ destekli bilgi yönetimi, estetik tasarım ve müşteri ilişkileri stratejilerinin başarısı doğrudan tüketicilerin tekrar satın alma niyeti ve geliştirdikleri marka sadakat seviyesi ile ölçülmektedir.

Tekrar satın alma niyeti, bir bireyin mevcut ve gelecekteki koşulları değerlendirerek aynı ürün veya hizmet sağlayıcısından yeniden alışveriş yapma yönündeki bilişsel değerlendirmesini ve davranışsal eğilimini ifade etmektedir (Hellier vd., 2003: 1764). Müşterileri elde tutmak ve bu davranış döngüsünü sürekli kılmak; işletmelere tahmin edilebilir, sürdürülebilir bir gelir akışı ve pazarda stratejik bir rekabet avantajı sağlamaktadır (Zeithaml vd., 1996: 33; QuestionPro, 2025).

3.1. Algılanan Değer, Hizmet Kalitesi ve Marka Güveni

Tüketici kararlarının şekillenmesinde, işletmeler tarafından sunulan algılanan hizmet kalitesi ve bu kalitenin doğurduğu müşteri memnuniyeti kilit bir role sahiptir (Şahin ve Şen, 2017: 1176; Akçadağ, 2019: 205). Müşterilerin alışveriş öncesi beklentileri ile süreç sonunda algıladıkları performans arasındaki uyum olarak tanımlanan müşteri tatmini (Shiau vd., 2011: 307; Semiz ve Kartal, 2023: 162), ilk temas anından itibaren firma ile tüketici arasında uzun soluklu bir bağ kurulmasını tetiklemektedir (Arlı, 2013: 64). Kısa vadeli veya anlık alışveriş yapan tüketicilerin aksine marka ile ilişkisini uzun süre devam ettiren sadık müşteriler, hem ek ürün/hizmet satın alma eğilimi göstermekte hem de pozitif kulaktan kulağa pazarlama (WOM) aracılığı ile organik biçimde yeni müşteri kazanımına katkı sunmaktadır (Zeithaml vd., 1996: 33).

Müşteri sadakatinin ve tekrar satın alma niyetinin inşa edilmesinde öne çıkan temel boyutlar ve bunların dijital dönüşümle etkileşimi şu şekilde özetlenebilir:

Marka Sadakati ve Güven: Marka sadakati; tüketicilerin, cazip alternatifler sunan rakiplere rağmen belirli bir markayı kararlılıkla tercih etmelerini ve o markayla güçlü bir duygusal bağ kurmalarını ifade etmektedir (Sağlam ve Sağlam, 2016: 36; Uzunkaya, 2016: 59). Tüketicinin, markanın vadettiği işlevi ve nitelikleri eksiksiz yerine getireceğine duymuş olduğu inanç (Chaudhuri ve Holbrook, 2001: 82) özellikle risk algısının ve belirsizliklerin arttığı dijital pazarlarda sadakatin en temel dayanağını oluşturmaktadır (Mitchell, 1999: 163; Uzunkaya, 2016: 61).

Algılanan Değer ve Fiyat Stratejileri: Tüketiciler satın alma kararlarında ödedikleri bedel (finansal, zamansal, çaba) ile elde ettikleri toplam fayda arasındaki dengeye odaklanmaktadır (Zeithaml, 1988: 13; Anuwichanont, 2011: 37). Dijital ekonomide firmalar, tüketici verilerini ve geçmiş arama/satın alma alışkanlıklarını analiz ederek kişiselleştirilmiş fiyatlandırma ve değer teklifleri sunabilmekte bu durum algılanan değeri artırarak tekrar satın alma kararını olumlu yönlendirmektedir (Fudenberg ve Villas-Boas, 2012: 2; Çakır, 2024: 118).

3.2. Bütünsel Deneyimden Sürdürülebilir Sadakate: Geçiş Engelleri ve Etkileşim

Günümüz tüketicileri yalnızca işlevsel ürünler değil aynı zamanda duygusal, duyusal ve sembolik boyutları olan bütüncül deneyimler talep etmektedir (Kara ve Kimzan, 2016: 74). Bir şirketin sunduğu hizmet kalitesinden dijital platformların kullanım kolaylığına, arayüz estetiğinden satış sonrası destek hizmetlerine kadar uzanan bu süreç öznel bir nitelik taşımaktadır. Müşteri deneyimindeki olumlu ilk temas ve sağlanan güvenceler, tüketicinin algıladığı finansal ve psikolojik riski azaltarak aynı işletmeyi tekrar tercih etme olasılığını yükseltmektedir (Meyer ve Schwager, 2007: 1; Verhoef vd., 2009: 32; Aydın ve Mermertaş, 2020: 847; Gölemezli, 2022: 73).

Bu noktada müşterilerin hizmet sağlayıcısını değiştirmesini zorlaştıran ya da maliyetli hale getiren geçiş engelleri; tatmin düzeyinin göreli olarak düşük olduğu durumlarda dahi müşteriyi elde tutmada geçici bir araç olabilmektedir (Jones vd., 2000: 259). Ancak sürdürülebilir ve gerçek bir sadakat yaratmak için zorunluluklara dayalı engeller yerine sağlam Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM) sistemleri kurmak (Hassan vd., 2015: 563); sosyal medya ve dijital kanallar aracılığıyla müşteri ile sürekli, şeffaf bir etkileşim içerisinde bulunmak çok daha etkilidir (Prahalad ve Ramaswamy, 2000: 80; Jang vd., 2013: 2938).

Sonuç olarak; yapay zekâ, metin madenciliği ve akıllı bilgi yönetim sistemleri yardımıyla müşteri beklenti ve geri bildirimlerinin anlık olarak analiz edilmesi, müşteriye sunulan değer teklifini ve hizmet kalitesini sürekli yukarı taşımaktadır (Düger ve Kahraman, 2017: 825). Bu gelişmiş teknolojik altyapı ve estetik iletişim dili sayesinde kişiselleştirilmiş bir deneyim yaşayan, güvende hisseden tüketiciler; markaya yönelik güçlü bir tutumsal ve davranışsal sadakat geliştirmekte, tekrar satın alma davranışlarıyla işletmenin uzun vadeli kârlılığına ve sürdürülebilirliğine doğrudan katkıda bulunmaktadır (Uyar, 2019: 43; Çavuşgil ve Ayhün, 2021: 2069).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dijitalleşme ve yapay zekâ teknolojilerinin hızla ilerlediği günümüz pazar dinamiklerinde e-ticaret; yalnızca ürünlerin sergilendiği ve satıldığı sanal bir mecra olmanın ötesine geçerek teknoloji, estetik, veri ve insan faktörünün kesiştiği karmaşık bir ekosisteme dönüşmüştür. Bu çalışmada ele alınan üç temel boyut; inovasyon ve pazarlama estetiği, yapay zekâ destekli CRM ve geri bildirim döngüsü ile sürdürülebilir müşteri sadakati dijital dönüşümün başarısını belirleyen bütünleşik unsurlardır. Çalışmanın ortaya koyduğu temel çıktılar şu şekilde özetlenebilir:

1. Görsel ve Operasyonel İnovasyonun Bütünlüğü: E-ticarette sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmenin ilk adımı; güçlü bir teknolojik/operasyonel altyapıyı (lojistik, güvenli ödeme, platformlaşma), etkileyici bir görsel retorik ve pazarlama estetiği ile harmanlamaktır. Tüketiciyle kurulan ilk dijital temas anında sunulan estetik ve işlevsel tasarım, algılanan riski azaltmakta ve müşteri deneyimini olumlu yönde başlatmaktadır.

2. Akıllı CRM ve İnsan-Yapay Zekâ Dengesi: Yapay zekâ, büyük veri analitiği, metin madenciliği ve duygu analizi; müşteri beklentilerini ve geri bildirimlerini anlık olarak işleyerek işletmelere eşsiz bir öngörü kapasitesi kazandırmaktadır. Ancak bu teknolojik üstünlük, insan faktöründen bağımsız düşünülemez. Karmaşık sorunların çözümünde, kriz yönetiminde ve duygusal bağ kurma süreçlerinde insan temsilcilerin empati ve sezgisel yetenekleri kritik rol oynamaktadır. Geleceğin müşteri ilişkileri yönetimi; YZ'nin işlem gücü ile insanın duygusal zekâsını birleştiren hibrit modeller üzerine inşa edilmelidir.

3. Etik, Güvenlik ve Sürdürülebilirlik Zorunluluğu: Müşteri verilerinin yoğun biçimde işlendiği dijital ekosistemde veri gizliliği (KVKK/GDPR), siber güvenlik,

algoritmik şeffaflık ve yeşil e-ticaret (karbon ayak izinin azaltılması) ilkeleri göz ardı edilemez. Güvene dayanmayan hiçbir dijital MİY stratejisinin kalıcı olma şansı yoktur.

4. Sürdürülebilir Değer Olarak Sadakat: Kişiselleştirilmiş değer teklifleri, kesintisiz iletişim kanalları ve yüksek hizmet kalitesi ile desteklenen müşteri deneyimi; tüketicilerin algıladığı değeri yükselterek marka güvenini pekiştirmektedir. Bu süreç, geçici geçiş engellerine ihtiyaç duymaksızın organik bir marka sadakati ve yüksek tekrar satın alma niyeti yaratmakta, nihayetinde işletmelerin finansal sürdürülebilirliğini güvence altına almaktadır.

Sonuç olarak, e-ticaret işletmelerinin dijital ekonomide kalıcı başarı yakalayabilmeleri; teknolojiyi tek başına bir amaç olarak değil insan odaklı, etik, estetik ve müşteri değerini merkeze alan bütüncül bir stratejik araç olarak yönetmelerine bağlıdır.

Öneriler

Çalışmanın teorik ve kavramsal bulguları ışığında, hem e-ticaret sektöründeki uygulayıcılara hem de gelecekte bu alanda çalışacak araştırmacılara yönelik şu stratejik öneriler sunulabilir:

1. Uygulayıcılara ve İşletmelere Yönelik Öneriler:

- **Bütünleşik Deneyim Tasarımı:** E-ticaret işletmeleri, yapay zekâ ve otomasyon yatırımlarını yalnızca maliyet düşürücü veya operasyonel bir araç olarak görmemeli aynı zamanda bu teknolojileri görsel estetik, kullanıcı dostu arayüzler (UI/UX) ve duygusal bağ kurmayı hedefleyen pazarlama stratejileriyle entegre etmelidir.
- **Hibrit CRM Yapılarının Kurulması:** Müşteri hizmetlerinde rutin işlemler yapay zekâ destekli chatbot ve otomasyon sistemlerine devredilirken, yüksek riskli veya duygusal empati gerektiren durumlar için eğitimli insan temsilcilerin anında devreye girdiği "insan odaklı hibrit" modeller yaygınlaştırılmalıdır.
- **Etik Veri Yönetimi ve Şeffaflık:** İşletmeler, KVKK ve GDPR uyumluluğunu yalnızca hukuki bir zorunluluk değil, müşteri güvenini inşa eden stratejik bir değer olarak benimsemelidir. Algoritmik şeffaflık sağlanmalı, müşteri verilerinin nasıl işlendiği konusunda açık iletişim kurulmalıdır.
- **Yeşil E-Ticaret ve Sürdürülebilirlik:** Dijitalleşmenin getirdiği sunucu ve lojistik kaynaklı karbon ayak izini azaltmaya yönelik sürdürülebilir/yeşil e-ticaret uygulamalarına yatırım yapılmalı; bu durum bilinçli tüketiciler nezdinde marka algısını güçlendirmek için kullanılmalıdır.

2. Gelecek Araştırmalara Yönelik Öneriler:

- **Karma ve Ampirik Çalışmalar:** Bu çalışmada kavramsal çerçevesi çizilen *pazarlama estetiği, YZ destekli CRM ve müşteri sadakati* arasındaki ilişkiler; farklı e-ticaret sektörlerinde (örn. moda, elektronik, gıda) Nicel (SEM, Regresyon) ve Nitel (Odak grup, derinlemesine mülakat) araştırmalarla ampirik olarak test edilebilir.
- **Kuşaklararası Yaklaşım:** Yapay zekâ destekli kişiselleştirme ve estetik algısının farklı kuşaklar (X, Y, Z ve Alpha kuşakları) üzerindeki davranışsal etkileri ve tekrar satın alma niyetine yansımaları karşılaştırmalı olarak incelenebilir.
- **Üretken Yapay Zekâ (Generative AI) Etkisi:** Üretken yapay zekânın e-ticaretteki kişiselleştirilmiş ürün görselleri, dinamik içerik üretimi ve estetik tasarımdaki rolünün müşteri deneyimine etkileri gelecek nitel/nicel çalışmalarda odağa alınabilir.

KAYNAKÇA

Acayıp, E. (2024). Yapay zekâ destekli chatbot hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine etkisi. *Current Perspectives in Social Sciences, 28*(4), 477-490. https://doi.org/10.53487/atasobed.1438079

Ağyıldız, T. (2024). Süreç İnovasyonu Nedir ve Örnekleri Nelerdir?, https://www.ticimax.com/blog/surec-inovasyonu-nedir/ Erişim tarihi: 24.08.2026

Ahmad, S. F., Rahmat, M. K., Mubarik, M. S., Alam, M. M., & Hyder, S. I. (2021). Artificial intelligence and its role in education. *Sustainability, 13*(22), 1-21. https://doi.org/10.3390/su132212902

Ahmed, M. U., Barua, S., & Begum, S. (2020). Artificial intelligence, machine learning and reasoning in health informatics—case studies. *Signal Processing Techniques For Computational Health Informatics, 5*(4), 971-978.

Akçadağ, M. (2019). Algılanan hizmet kalitesinin tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi: Sivas ili alışveriş merkezi uygulaması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 20*(2), 201-211.

Akgün, Z. (2018). Dijital pazarlamada C kuşağının dijital ürünleri benimseme düzeyi farklılıklarının belirlenmesine dair bir alan araştırması (Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi, Çorum.

Akpur, A. (2023). Seyahat danışmanı olarak Chatgpt'nin yeteneklerini keşfetmek: turizm pazarlamasında üretken yapay zekâ üzerine bir araştırma. *Uluslararası Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 7*(2), 93-105. https://doi.org/10.30625/ijctr.1325428

Aktan, E. (2018). Büyük veri: Uygulama alanları, analitiği ve güvenlik boyutu. *Bilgi Yönetimi Dergisi, 1*(1), 1-22. https://doi.org/10.33721/by.403010

Akyazı, A. (2018). Dijitalleşen ticaret: Yaşlı dostu e-ticaret siteleri üzerine bir araştırma. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 8*(4), 602-614.

Akyön, V. (1999). İnternet ve E-ticaret. *Öneri Dergisi, 2*(12), 211-217. https://doi.org/10.14783/maruoneri.691274

Aldoseri, A., Al-Khalifa, K. N., & Hamouda, A. M. (2024). AI-powered innovation in digital transformation: Key pillars and industry impact. *Sustainability, 16*(5), 1-25. https://doi.org/10.3390/su16051790

Aljarboa, S. (2024). Factors influencing the adoption of artificial intelligence in e-commerce by small and medium-sized enterprises. *International Journal of Information Management Data Insights, 4*(2), 100285. https://doi.org/10.1016/j.jjimei.2024.100285

Alkaddour, M. (2022). Pazarlamada yapay zekâ kullanımı. *İşletme ve Girişimcilik Araştırmaları Dergisi, 1,* 48-66.

Amosu, O. R., Kumar, P., Ogunsuji, Y. M., Oni, S., & Faworaja, O. (2024). AI-driven demand forecasting: Enhancing inventory management and customer satisfaction. *World Journal of Advanced Research and Reviews, 23*(2), 708-719. https://doi.org/10.30574/wjarr.2024.23.2.2394

Anuwichanont, J. (2011). The impact of price perception on customer loyalty in the airline context. *Journal of Business & Economics Research (JBER), 9*(9), 37-50.

Arlı, E. (2013). Marina işletmeciliğinde ilişkisel pazarlama uygulamalarının tekrar satın alma niyeti, tavsiye etme niyeti ve memnuniyet üzerindeki etkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13*(1), 61-75.

Artut, S. (2019). Yapay zekâ olgusunun güncel sanat çalışmalarındaki açılımları. *İnsan ve İnsan, 6(*22), 767-783. https://doi.org/10.29224/insanveinsan.478162

Aşçı, T., & Toktaş, İ. (2024). Ürün tasarımında geleneksel geometrik desenin retro etkisi: bursa yeşil camii örneği. International *Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(55). 332-345. https://doi.org/10.35826/ijoess.4433

Awais, M. (2024). Optimizing dynamic pricing through AI-powered real-time analytics: the influence of customer behavior and market competition. *Qlantic Journal of Social Sciences, 5*(3), 99-108.

Aydın, S., & Mermertaş, K. (2020). E-perakende sektöründe satış sonrası hizmetlerin müşteri tatmini ve tekrar satın alma niyetine etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(22), 840-863. https://doi.org/10.36543/kauiibfd.2020.36

Baghirov, F. & Zhang, Y. (2024). Assessment of the association between aesthetic products and perceived product quality: an analysis of customer attitudes. *Journal of Consumer Marketing, 41*(7), 789-803. https://doi.org/10.1108/JCM-01-2024-6521

Bakator, M., Vukoja, M. & Manestar, D. (2023). Achieving competitiveness with marketing 5.0 in new business conditions, *UTMS Journal of Economics, University of Tourism and Management, Skopje, 14*(1), 63-73.

Baldwin, C. (2024). The importance of customer experience in ecommerce success, https://useinsider.com/improving-the-ecommerce-customer-experience-complete-guide/ Erişim tarihi: 4.10.2025

Bar-Nov, Y. (2024). E-commerce and Sustainability: Balancing Profit with Environmental Responsibility, https://www.allstarsit.com/blog/e-commerce-and-sustainability-balancing-profit-with-environmental-responsibility/ Erişim tarihi: 5.10.2025

Bayar, M. (2024). Yapay zekânın işletme yönetimi üzerinde oluşan etkileri: The effects of artificial intelligence on business management. *Socrates Journal of*

Interdisciplinary Social Researches, 10(43), 119-125. https://doi.org/10.5281/zenodo.14062195

Bayuk, M. N., & Demir, B. N. (2019). Endüstri 4.0 kapsamında yapay zekâ ve pazarlamanın geleceği. *International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 5*(19), 781-799.

Bhagat, A., Bhandari, P., Yadav, A. L., & Talwandi, N. S. (2024, April). AI-powered customer segmentation for marketing. In Proceedings of the International Conference on Innovative Computing & Communication (ICICC).

Can, Ö., & Sezgin, M. (2024). Yapay zekâ teknolojilerinin kurumsal iletişimdeki rolünün değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi, 8*(1), 103-114. https://doi.org/10.58201/utsobilder.1497333

Chaturvedi, R., & Verma, S. (2022). Artificial intelligence-driven customer experience: Overcoming the challenges. *California Management Review Insights.* https://cmr.berkeley.edu/assets/documents/pdf/2022-03-artificial-intelligence-driven-customer-experience-overcoming-the-challenges.pdf

Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: the role of brand loyalty. *Journal of Marketing, 65*(2), 81-93.

Chinta, S. (2021). The impact of AI-powered automation on agile project management: Transforming traditional practices. *International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET), 8*(10), 2025-2036.

Cömert, Ö. & Yücel, N. (2023). Müşteri duyarlılığını keşfetmek için yapay zekâ destekli analiz ile çevrimiçi ürün incelemelerinden anlamlı bilgiler elde etme. *Fırat Üniversitesi Müh. Bil. Dergisi Araştırma Makalesi, 35*(2), 679-690. https://doi.org/10.35234/fumbd.1305932

Crolic, C., Zheng, Y., Hoegg, J., & Alba, J. W. (2019). The influence of product aesthetics on consumer inference making. *Journal of the Association for Consumer Research, 4*(4), 398-408.

Cvitković, K. M., Globočnik Žunac, A., & Martinčević, I. (2025). Comparison of advantages and disadvantages of chatbots in marketing communication-using the method of systematic literature review. CroDiM. *International Journal of Marketing Science, 8*(1), 105-122.

Çakır, M. (2024). E-ticaret deneyimine ilişkin değer algısı: Üniversite öğrencileri örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17*(1), 113-129. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1322575

Çakmak, A. Ç. (2024). Yapay zekâ ile marka inşası. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21*(2), 624-635. https://doi.org/10.33437/ksusbd.1489490

Çavuşgil, B. & Ayhün, S. E. (2021). Hizmet kalitesi ve müşteri tatmininin tekrar satın alma niyetine etkisi: Z kuşağı kahve dükkânı müşterileri üzerine bir araştırma. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 5(3), 2067-2085. https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.835

Çeken, B. (2016). Görsel cinas ve sosyal afişlerde kullanımı. *Akdeniz Sanat, 9*(18), 1-10.

Çetinkaya, A. (2014). Teknolojik Altyapıdan Ne Anlıyoruz?, https://blog.stfa.com/teknolojik-altyapidan-ne-anliyoruz/ Erişim tarihi: 26.07.2026.

Desai, V. (2019). Digital Marketing: A Review. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 5(*5), 196-200. https://doi.org/10.31142/ijtsrd23100

Dincer, M. B. (2024). Lojistiğin geleceği-3 içinde Yapay zekâ ve lojistik sektöründeki potansiyeli (s. 77-103). F. Merdivenli, F. ve Koç Ustalı, N. (Editörler), İzmir: Duvar Yayınları.

Düger, Y. S., & Kahraman, H. (2017). Online alışverişte hizmet kalitesinin ve algılanan değerin müşteri memnuniyeti ile tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi. *Journal of International Social Research, 10*(54), 819-826.

Edison (2024). The future of artificial intelligence how AI is transforming customer service. https://medium.com/@ehsanyounus/the-future-of-artificial-intelligence-how-ai-is-transforming-customer-service-93daa2ac8267. Erişim tarihi: 14.08.2026.

Ediz, M. (2020). Hizmet İnovasyonu Nedir? Örnekleri Nelerdir?, https://pazarlamaturkiye.com/hizmet-inovasyonu-nedir-ornekleri-nelerdir/ Erişim tarihi: 3.09.2026

Elçi, Ş. & Karataylı, İ. (2008). İnovasyon Rehberi: Kârlılık ve Rekabetin Elkitabı. Technopolis Group Türkiye, 1-55.

Elibol, H. & Kesici, B. (2004). Çağdaş işletmecilik açısından elektronik ticaret, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11,* 304-329.

Erboy, N. (2014). E-diş ticaret ve girişimcilik üzerine etkileri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 5*(8), 50-61. https://doi.org/10.20990/aacd.83929

Ercan, F. (2020). Turizm pazarlamasında yapay zekâ teknolojilerinin kullanımı ve uygulama örnekleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 23*(2), 394-410. https://doi.org/10.34189/tfd.23.02.009

Eren, B. & Arzu, E. (2021). Determinants of customer satisfaction in chatbot use: evidence from a banking application in Turkey. *International Journal of Bank Marketing, 39*(2), 294-311. https://doi.org/10.1108/IJBM-02-2020-0056

Eryüzlü, H., & Sakallı, M. (2023). Yapay zekâ ile gelişen ticaretin bankacılık sektörüne etkisi: e-ticaret ve ticari krediler ilişkisi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari*

*Bilimler Fakültesi Dergisi, 5(*1), 34-38. https://dergipark.org.tr/en/pub/aruiibfdergisi/article/1197731

Escursell, S., Llorach-Massana, P. & Roncero, M. B. (2021). Sustainability in e-commerce packaging: A review. *Journal of Cleaner Production, 280,* 124314. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124314

Fudenberg, D., & Villas-Boas, J. M. (2012). Price discrimination in the digital economy. Oxford, 1-30. https://faculty.haas.berkeley.edu/VILLAS/DigitalEconomy6-17-2012.pdf

Gajendran, T., Brewer, G. & Marimuthu, M. (2013). Internationalisation of construction business and E-commerce: Innovation, dynamic capabilities. *Australasian Journal of Construction Economics and Building, 13*(2), 1-17.

Galiana, L. I., Gudino, L. C., & González, P. M. (2024). Ethics and artificial intelligence. *Revista Clínica Española, 224* (3), 178-186.

Gedik, Y. (2021). E-ticaret: Teorik bir çerçeve, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(1), 184- 198. https://doi.org/10.33537/sobild.2021.12.1.16

Gezer, E. E. (2020). Görsel retoriğin reklamlarda kullanımı ve basılı reklam örnekleri. *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 2*(2), 150-172.

Gölemezli, M. (2022). Duyusal pazarlamada görsel unsurların tüketicilerin organik ürün algısı ve tercihindeki rolü: Zeytinyağı ambalajı üzerine bir araştırma (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Guo, J., Sun, L. & Zhong, L. (2008). Research on Firm IT Capability and Competitive Advantages, *International Journal of Business and Management, 3*(6), 89-92.

Gupta, A. (2014). E-Commerce: Role of E-Commerce in today's business. *International Journal of Computing and Corporate Research, 4*(1), 1-8.

Gupta, D., Chopra, R., Patel, M., & Joshi, R. (2021). Enhancing customer interactions with AI-powered sales assistants: A study utilizing natural language processing and reinforcement learning algorithms. *Australian Advanced AI Research Journal, 10*(7), 1-21.

Gür, B. (2025). Reklamda retorik kullanımı: Reklam film ve afişlerinde görsel retorik unsurların kullanımı üzerine bir inceleme. *Uluslararası Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları Dergisi, 8*(1), 41-78. https://doi.org/10.61766/hire.1489628

Gür, Y. E. (2022). Yapay zekâ ve pazarlama ilişkisi. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6*(2), 131-148.

Gürsev, S. (2024). Çağrı merkezi süreçlerinde müşteri deneyimi ölçümü ve yeni nesil yaklaşımlar. *Bilgisayar Bilimleri ve Mühendisliği Dergisi, 17(*1), 19-27. https://doi.org/10.54525/bbmd.1454412

Güzey, C., Çakır, O., Athar, M. H. & Yurdaöz, E. (2023). Eğitimde yapay zekâ üzerine gerçekleştirilmiş araştırmalardaki eğilimlerin incelenmesi. *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi, 5*(1), 67-78. https://doi.org/10.53694/Bited.1060730

Hassan, R. S., Nawaz, A., Lashari, M. N., & Zafar, F. (2015). Effect of customer relationship management on customer satisfaction. *Procedia economics and finance,* 23, 563-567. https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00513-4

Hellier, P. K., Geursen, G. M., Carr, R. A., & Rickard, J. A. (2003). Customer repurchase intention: A general structural equation model. *European Journal of Marketing, 37(11)*, 1762-1800.

Hryshkevich, H. (2025). Innovation and Its Role in E-Commerce, https://www.aitimejournal.com/innovation-and-its-role-in-e-commerce/ Erişim tarihi: 26.08.2026.

Hsiao, M., & Hsueh, S. (2021, January). Discussion on aesthetic marketing in the age of sensibility. In The 6th International Conference on Arts, Design and Contemporary Education (ICADCE 2020) (pp. 258-263). Atlantis Press.

Inavolu, S. M. (2024). Exploring AI-driven customer service: evolution, architectures, opportunities, challenges and future directions. *International Journal of Engineering and Advanced Technology, 13*(3), 156-163.

Irmak, E. (2023). Uluslararası ticarette dijitalleşme: E-ticaret kapsamında E-ihracat. *The Journal of Social Science, 7*(14), 180-200. https://doi.org/10.30520/tjsosci.1357354

iED, (2024). The role of artificial intelligence in sustainable business practices, https://ied.eu/blog/sustainability-blog/artificial-intelligence-sustainability-practices. Erişim tarihi: 12.07.2026.

İnnova (2024). Veri analizinde yapay zekâ kullanımının avantajları nelerdir?, https://www.innova.com.tr/blog/Veri-analizinde-yapay-zeka-kullaniminin-avantajlari%20nelerdir/ Erişim tarihi: 20.08.2026

Jang, H., Ko, I., & Kim, J. (2013). The effect of group-buy social commerce and coupon on satisfaction and continuance intention--focusing on the expectation confirmation model (ECM). In 2013 46th Hawaii International Conference on System Sciences, 2938-2948. https://doi.org/10.1109/HICSS.2013.516

Jesse (2024). AI-Driven customer feedback analysis to improve satisfaction, https://medium.com/@jesse.henson/ai-driven-customer-feedback-analysis-to-improve-satisfaction-0e261ad64b5b Erişim tarihi: 10.08.2026.

Jitender, P. S., & Sarkar, P. (2018). Understanding the relationship between aesthetics and product design. International *Journal of Engineering Technology Science and Research, 5(*3), 363-368.

Jobanputra, K. (2024). Customer service: How ai is transforming interactions, https://www.forbes.com/councils/forbesbusinesscouncil/2024/08/22/customer-service-how-ai-is-transforming-interactions Erişim tarihi: 18.08.2026.

Jones, M. A., Mothersbaugh, D. L., & Beatty, S. E. (2000). Switching barriers and repurchase intentions in services. *Journal of Retailing, 76*(2), 259–274. https://doi.org/10.1016/s0022-4359(00)00024-5

Kandemir, H., & Eren, A. E. (2024). Yönetim yaklaşımının yapay zekâ ve süreksiz inovasyon bağlamında değerlendirilmesi. International Conference on Social Science Research (ICONSR), Durres: Albania.

Kantarcı, Ö., Özalp, M., Sezginsoy, C., Özaşkınlı, O. & Cavlak, C. (2017). *Dijitalleşen Dünyada Ekonominin İtici Gücü:* E-ticaret. İstanbul: TÜSİAD Yayını.

Kara, G., & Kimzan, H. S. (2016). Marka deneyimi ve tekrar satın alma niyeti arasındaki ilişkide müşteri tatmininin rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(4), 73-89.

Karabaş, S. (2018). E-ticaret ve üniversite öğrencilerinin elektronik ticarete ilişkin tutum ve ilgilenim düzeylerinin belirlenmesi: Bir alan araştırması, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 68*, 83-104.

Karagöl, R., & Gökdemir, M. Ş. (2023). Ürün pazarlamada ambalajların yeri ve tüketici tercihinde etkisi. *İletişim Çalışmaları Dergisi, 9*(2), 211-229.

Karakaş Tabak, D. & Tomak, A. (2017). Güncel sanat pratiklerinde görsel retorik ve manipülatif yöntemler. *Yıldız Journal of Art and Design. 4*(1), s. 1-28.

Khasanov, D. (2024). Will artificial intelligence replace human interaction? 4 ways AI is impacting and empowering customer experience, https://entm.ag/kyogk7 Erişim tarihi: 20.03.2025

Kocaoğlu, M. & Şahnagil, S. (2022). Dijitalleşme Sürecinde Kişisel Verilerin Güvenliği. Kocaoğlu, M. ve Usta, S. (Editörler.), Kurumsal Bilgi Yönetimi: Teknolojik Eğilimler, İstanbul: Eğitim Yayınevi.

Koparan, E. (2024). Toplum-5.0 ile Birlikte E-Ticarete Yapay Zekâ Etiği Açısından Bakış: Çerçeve, İhlaller ve Çözüm Önerileri. (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Kurian, A. (2025). Transforming customer experience through artificial intelligence: exploring opportunities and challenges. *Poornaprajna International Journal of Emerging Technologies (PIJET), 2*(1), 26-33.

Kuruca, Y., Üstüner, M., & Şimşek, I. (2022). Dijital pazarlamada yapay zekâ kullanımı: Sohbet robotu (Chatbot). *Medya ve Kültür, 2*(1), 88-113. https://dergipark.org.tr/en/pub/medkul/issue/70767/1126842

Lemaignan, S., Warnier, M., Sisbot, A. E., & Alami, R. (2014). Human-robot interaction: Tackling the AI challenges. Artificial Intelligence. 1-26. https://academia.skadge.org/publis/lemaignan2014human.pdf

Martinez, C. & Gomez, S. (2022). AI-Powered CRM solutions: salesforce's data cloud as a blueprint for future customer interactions. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), 6*(6), 2331-2346.

Meaux, B. (2024). Artificial Intelligence: A revolution in customer relations?, https://dialonce.ai/en/blog-ai/trends/artificial-intelligence-revolution-customer-relations.html Erişim tarihi: 19.08.2026

Meyer, C. & Schwager, A. (2007). Understanding customer experience, *Harvard Business Review, 85*(2), 1-13.

Mikdan, Ş. (2022). Ürün İnovasyonu Örnekleri, https://www.iienstitu.com/blog/urun-inovasyonu-ornekleri /Erişim tarihi: 20.08.2026

Mitchell, V. W. (1999). Consumer perceived risk: Conceptualisations and models. *European Journal of Marketing, 33*(1/2), 163-195.

Mucci, T. (2024). The future of artificial intelligence, https://www.ibm.com/think/insights/artificial-intelligence-future. Erişim tarihi: 15.08.2026.

Nalbant, K. G., & Aydın, S. (2024). Geçmişten günümüze geleneksel pazarlamadan dijitalleşen pazarlamaya evrilen süreçte yapay zekâ ve metaverse faktörleri. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 17*(2), 231-258. https://doi.org/10.15659/ppad.17.2.1396346

Nicholson, R. (2025). How Experts use AI for customer feedback analysis and what they've learned, https://blog.hubspot.com/service/ai-customer-feedback-analysis. Erişim tarihi: 19.08.2026.

Oberoi, A. (2024). AI customer feedback analysis: 10X faster insights for growth, https://www.looppanel.com/blog/ai-customer-feedback-analysis. Erişim tarihi: 12.06.2026.

Oelke, D., Hao, M., Rohrdantz, C., Keim, D. A., Dayal, U., Haug, L. E., & Janetzko, H. (2009). Visual opinion analysis of customer feedback data. In 2009 IEEE symposium on visual analytics science and technology (pp. 187-194). IEEE. https://doi.org/10.1109/VAST.2009.5333919

Özbek, A. & Sırakaya, Ö. (2022). Türkiye'de kullanılan e-ticaret platformlarının performanslarının karşılaştırılması*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(2), 469-492.

Özeroğlu, A.C. (2018). Girişimcilik Faaliyetlerinde E Ticaret Uygulamaları: İnovasyon ve Dijital Girişimcilik. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi.

Özgül, B. (2025). İnovasyon nedir? Çeşitleri nelerdir? https://ikas.com/tr/blog/inovasyon-nedir / Erişim tarihi: 20.08.2026

Öztürk, K., & Şahin, M. E. (2018). Yapay sinir ağları ve yapay zekâ'ya genel bir bakış. *Takvim-İ Vekayi, 6*(2), 25-36.

Patel, R., Patel, M., Iyer, N., & Bose, R. (2021). Optimizing customer feedback loops with AI: Leveraging sentiment analysis and reinforcement learning algorithms. *Australian Advanced AI Research Journal, 10*(7).1-15.

Penubelli, V.R. (2024). AI-powered CRMs: Revolutionizing customer engagement and business growth. *International Journal of Advanced Research In Engıneerıng And Technology, 15*(3), 197-210.

Perez-Vega, R., Kaartemo, V., Lages, C. R., Razavi, N. B., & Männistö, J. (2021). Reshaping the contexts of online customer engagement behavior via artificial intelligence: A conceptual framework. *Journal of Business Research,* 129, 902-910. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.11.002

Prahalad, C. K., & Ramaswamy, V. (2000). Co-opting customer competence. *Harvard Business Review, 78*(1), 79-90.

QuestionPro. (2025). Tekrar satın alma nedir, işletmelerde nasıl teşvik edilir? https://www.questionpro.com/blog/tr/tekrar-satin-alma-nedir-isletmelerde-nasil-tesvik-edilir/#Tekrar_satin_alma_nedir Erişim tarihi: 18.08.2026.

Rane, N., Choudhary, S., & Rane, J. (2024). Artificial intelligence driven approaches to strengthening Environmental, Social, and Governance (ESG) criteria in sustainable business practices: a review (May 27, 2024). https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4843215

Reddy, S. (2022). Explainability and artificial intelligence in medicine. *The Lancet Digital Health, 4*(4), 214-215.

Roszko-Wójtowicz, E., Deep Sharma, G., Dańska-Borsiak, B. & Grzelak, M.M. (2024). Innovation-driven e-commerce growth in the EU: An empirical study of the propensity for online purchases and sustainable consumption. *Sustainability, 16*(4), 1-25. https://doi.org/10.3390/su16041563

Sabar, W. (2022). Prospects of E-commerce innovation in increasing students consumer trust. *Jurnal Pendidikan Ekonomi (JUPE), 10*(2), 121-126

Sağlam, M., & Sağlam, B. Ç. (2016). Marka güveni ve marka bağlılığının satın alma niyeti üzerine etkisi: akıllı telefon pazarında bir araştırma. *İşletme ve Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 5*(5), 34-43. https://doi.org/10.20525/ijrbs.v5i5.622

Sargın, S. (2024). Artificial intelligence, smart applications and sustainable consumption: A theoretical overview. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 9(*25), 803-820. https://doi.org/10.25204/iktisad.1461652

Sarısakal, M.N. & Aydın, M.A. (2003), E-ticaretin yeni yüzü mobil ticaret. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi, 1*(2), 83-90.

Sarnıç, A., & Acar, S. (2024). Dördüncü endüstri devrinde işletmelerde yapay zekâ uygulamaları örnekleri üzerine nitel bir araştırma. *İşletme, 5*(2), 155-181. https://doi.org/10.57116/isletme.1521169

Semiz, B. B. & Kartal, H. M. E. (2023). Mobil alışverişlerde algılanan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti, tekrar satın alma niyeti ve tavsiye etme niyeti üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi, 23*(1), 161-177. https://doi.org/10.11616/asbi.1205669

Sheikhi, M. (2022). Yapay zekâ kullanımının iş piyasasına etkisi. *Journal of Economics and Political Sciences, 2*(1), 102-111.

Shiau, W. L., Huang, L. C., & Shih, C. H. (2011). Understanding continuance intention of blog users: A perspective of flow and expectation confirmation theory. *Journal of Convergence Information Technology, 6*(4), 306-317.

Staff, C. (2024). What is digital marketing? Channels, careers, skills, https://www.coursera.org/articles/digital-marketing/ Erişim tarihi 24.03.2025

Sucu, İ. (2019). Yapay zekânın toplum üzerindeki etkisi ve yapay zekâ (A.I.) filmi bağlamında yapay zekâya bakış. *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi, 2*(2), 203-215.

Summak, M. E. (2024). Halkla ilişkilerde yapay zekâ kullanımı ve geleceğin iletişim stratejilerinin şekillendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi,* 18, 70-80.

Sünnetçioğlu, İ. (2006). Kozmetik sektöründe ambalajlamanın rolü ve önemi, parfüm üzerine geliştirilmiş örnek uygulama (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Şahin, A., & Şahin, A. (2024). Sosyal Bilimler Alanında Disiplinlerarası Çalışmalar içinde Ürün Geliştirmede Yapay Zekâ, Gümüş, U.T (Ed.), İKSAD, 63-93.

Şahin, A., & Şen, S. (2017). Hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerine etkisi. *Journal of International Social Research, 10*(52), 1176-1184. http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1971

Şeker, P. (2025). Türkiye'de dijital pazarlama stratejilerinde yapay zekânın etkisi ve geleceği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18*(1), 447-462. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1571107

Şimşek, Ö. G. (2023). Endüstri 4.0 ve yapay zekâ çerçevesinde genç işgücü için aktif işgücü programlarının dönüşümü. (Yayımlanmamış uzmanlık tezi). T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Taşel, F. (2020), Dijitalleşmenin Ticarete ve Ekonomiye Etkisi, *Beykoz Akademi Dergisi, 8*(2), 127-137.

Tekin, M., Göbenez, Y., & Öztürk, D. (2022). Tüketicilerin ürün/hizmet kalitesi algılarının satın alma davranışları üzerine etkisi: Marka aşkının aracı rolü. *Ssd Journal, 7*(33), 307-320.

Tuğaç, Ç. (2023). Birleşmiş Milletler sürdürülebilir kalkınma amaçlarının gerçekleştirilmesinde yapay zekâ uygulamalarının rolü. *Sayıştay Dergisi (128),* 73-99. https://doi.org/10.52836/sayistay.1245051

Turan, S. L. (2021). Görsel retorik paradigması. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR), 8*(71), 1583-1587. https://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2526

Uyar, A. (2019). Müşteri memnuniyeti ile müşteri sadakati arasındaki ilişkinin yapısal eşitlik modeli ile incelenmesi: Otomobil kullanıcıları üzerine bir uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(69), 41-57. https://doi.org/10.17755.esosder.416556

Uzunkaya, T. (2016). Marka sadakatinin tekrar satın alma niyetine etkisi ve GSM sektöründe bir araştırma. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(2), 58-67. http://dx.doi.org/10.18221/bujss.32305

Ünal, A. & Kılınç, İ. (2020). Yapay zekâ işletme yönetimi ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Yönetim Bilişim Sistemleri Dergisi, 6*(1), 51-78.

Velaro (2024). Collaborative intelligence: How humans and ai are working together to improve customer service and marketing. https://velaro.com/blog/human-ai-collaboration-in-marketing-and-customer-service. Erişim tarihi: 20.07.2026

Verhoef, P. C., Lemon, K. N., Parasuraman, A., Roggeveen, A., Tsiros, M., & Schlesinger, L. A. (2009). Customer experience creation: Determinants, dynamics and management strategies. *Journal of Retailing, 85*(1), 31-41.

Wang, J. F. (2023). The impact of artificial intelligence (AI) on customer relationship management: A qualitative study. *International Journal of Management and Accounting, 5*(5), 74-88.

Westerlund, W. (2024). What is customer feedback?, https://www.suptask.com/blog/what-is-customer-feedback Erişim tarihi: 11.08.2026.

Yastıoğlu, S. (2023). Üretken yapay zekânın işletmelerde kullanımı: fırsatlar ve tehditler. Çevik Tekin, İ. (Ed.), Yönetim bilişim sistemleri: İşletmelerde dijital dönüşüm yönetimi (s.213-238), Özgür Yayınları.

Yıldız, B. (2020). E-ticaret lojistik hizmet kalitesinin güven, memnuniyet ve sadakat üzerindeki etkisi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6*(1), 37-59. https://doi.org/10.46849/guiibd.650416

Yıldız, F. & Çavdar, E. (2023). The impact of e-commerce service quality on repurchase intention, *Vankulu Journal of Social Studies, 12*, 1-15.

Zahra, F., & Arts, F. (2021). Visual rhetoric: Framing the methodology for truck visuals through visual rhetoric theory and rhetorical appeals. *International Journal of Innovation, Creativity and Change, 15*(9), 409-418.

Zeithaml, V. A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: a means-end model and synthesis of evidence. *Journal of Marketing, 52*(3), 1-21.

Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing, 60*(2), 31-46. https://doi.org/10.17130/ijmeb.1486507

Zetter, S.A., (2024). Sürdürülebilirlik İletişiminden Yapay Zekâya Güncel İletişim Araştırmaları içinde Banu Küçüksaraç (Editör), Müşteri memnuniyetinde yapay zekâ destekli yaklaşımlar: Dijital pazarlama perspektifi (ss.71-93). Ankara: Bidge Yayınları.

Zeydan, İ. (2024). Yapay zekâ-pazarlama entegrasyonu: Örnek uygulamalar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi,* 20 (Icmeb'24 özel sayı), 423-446. https://doi.org/10.17130/ijmeb.1486507

BÖLÜM 42

Esnaf Kurye Modelinde Z Kuşağı Çalışanların Güvenlik Kültürü ve Organizasyonel Bağlılık Düzeylerinin İSG Hizmetleri Bağlamında Analizi

Kübra Kırımlı[1]
Elif Ural[2]
Ayşe Hande Erol Bingüler[3]

[1] Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İş Sağlığı ve Güvenliği, Türkiye, ORCID ID: 0009-0006-3694-9770
[2] Dr., Marmara Üniversitesi, Fen ve Uygulama Bilimleri Enstitüsü, İş Güvenliği Anabilim Dalı, Türkiye, ORCID ID: 0000-0001-9112-0013
[3]

I. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Teknolojinin ilerlemesi ve mobil platformların hayatın merkezi haline gelmesi, iş gücü piyasasında köklü değişimler yaratmıştır. Bu süreçte, özellikle lojistik ve hizmet sektörlerinde esnekliği temel alan kısa süreli iş modelleri yükselişe geçmiştir[1]. Günümüzde bu yeni yapılanmanın en somut tezahürü esnaf kuryelik modelidir.

Hukuki çerçevede kendi işinin sahibi olarak görülen esnaf kuryelerin çalışma temposu ve organizasyonel detayları aslında bağlı bulundukları dijital platformlarca yönetilmektedir. Dolayısıyla, görünürdeki serbest çalışma statüsüne karşın, operasyonel süreçlerdeki bu merkezi denetim "biçimsel bağımsızlık" ile "fiili bağımlılık" çatışmasını doğurmaktadır [2].

Klasik istihdam modellerinde işverenlerin yükümlülüğünde olan risk analizi, iş sağlığı eğitimi ve koruyucu ekipman temini gibi temel sorumluluklar, esnaf kurye modelinde çoğunlukla çalışanın kendi üzerine kalmaktadır. Trafikteki yoğun süreç ve değişken iklim şartları göz önüne alındığında, İSG sorumluluklarının bireyselleşmesi kuryeler için hayati tehlikeleri artırmaktadır.

Esnaf kurye ekosisteminde baskın bir iş gücüne sahip Z kuşağı, teknolojiyle iç içe büyümesinin avantajıyla bu dijital modellere adaptasyonu oldukça başarılıdır. Esneklik arayışı, anlık geri bildirim beklentisi ve geleneksel hiyerarşilere karşı mesafeli tutumları, bu bireylerin platform tabanlı çalışma biçimlerine yönelimini hızlandırmaktadır. Ancak Schroth tarafından da vurgulanan bu uyum süreci, algoritmik kontrol mekanizmalarının dayattığı aralıksız performans takibi nedeniyle riskli bir boyuta evrilebilmektedir [3].

Mevcut araştırma, platform ekonomisi içerisinde yer alan Z kuşağı kuryelerin, İSG hizmetleri bağlamında güvenlik kültürünü nasıl anlamlandırdıklarını ve organizasyonel bağlılık süreçlerini nasıl deneyimlediklerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

A. Esnaf kurye modeli ve Dijital platform ekonomisi (Self-employed courier model and dijital platform economy)

Dijital platform ekonomisi, hizmet sunanlar ile alıcıları mobil yazılımlar ve online ağlar üzerinden bir araya getiren modern bir ekonomik sistemi temsil etmektedir. Bu yeni düzende, standart ve sürekli istihdamın yerini görev odaklı, esnek ve kesintili çalışma yöntemleri almıştır [1]. Lojistik faaliyetlerinde giderek yaygınlaşan esnaf kurye sistemi de bu köklü ekonomik dönüşümün en belirgin sonucudur.

Genellikle "kendi namına çalışan" statüsünde yer alan esnaf kuryeler, kazançlarını gerçekleştirdikleri teslimat adedine göre elde etmektedir. Şirketler açısından bu model, personel giderlerini minimize eden, operasyonel açıdan çeviklik

sağlamasına rağmen kuryeler nezdinde düşük iş güvencesi, düzensiz kazanç ve sosyal koruma yetersizliği gibi dezavantajlara yol açabilmektedir.

Platform tarafından kontrol edilen sipariş yönlendirmeleri, varış süreleri ve performans derecelendirmeleri, çalışanın günlük mesaisini direkt şekillendirmektedir. Dolayısıyla, yasal olarak bağımsız görünen kuryelerin gerçekte dijital sistemlere sıkı bir bağımlılık içinde olduğu görülmektedir [2]. Bu karma yapı, geleneksel iş ilişkilerinden farklılaşan fakat merkezi denetimin devam ettiği hibrit bir çalışma modeli inşa etmektedir.

B. İş sağlığı ve güvenliği açısından esnaf kuryelik (Self-employed courier from an occupational health and safety perspective)

İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) faaliyetlerinin temel amacı, çalışanları mesleki risklerden ve iş kazalarından koruyarak emniyetli bir çalışma ortamı tesis etmektir [4]. Geleneksel istihdam modellerinde bu süreçler işverenin gözetiminde yürütülürken, esnaf kurye sisteminde çalışanların bağımsız statüde değerlendirilmesi, birçok sorumluluğun kurumsal yapıdan çıkıp bireyselliğe kaymasına neden olmaktadır. Bu durum; kişisel koruyucu donanım temini, güvenli sürüş eğitimi ve risk farkındalığı gibi kritik konularda kuryelerin profesyonel destekten mahrum kalması sonucunu doğurmaktadır. Özellikle teslimat süresi odaklı performans sisteminin yarattığı zaman baskısı, güvenli davranış ile hızlı hareket etme arasında bir çatışma yaratarak İSG uygulamalarını yapısal bir sorun haline getirmektedir.

C. Güvenlik kültürü kavramı (The concept of safety culture)

Güvenlik kültürü, çalışanların emniyet konusundaki ortak değerlerini, algılarını ve uygulama alışkanlıklarını temsil eden geniş bir kavramdır [5]. Güvenlik; emniyet bilincinin yüksek olduğu örgütlerde, zorunlu bir prosedürden ziyade günlük mesainin doğal bir çıktısı olarak görülür. Güvenlik kültürünün kökleşmesi için gerekli olan açık iletişim, sürekli eğitim ve yönetim desteği gibi unsurlar, platform ekonomisinin dağınık yapısında tam olarak karşılık bulamayabilir. Esnaf kurye modelinde kuryelerin çoğunlukla yüz yüze denetimden uzak kalması ve tek başına faaliyet göstermesi, bu kültürün derinleşmesini zorlaştırmaktadır. Bu noktada, güvenli çalışma disiplininin sürdürülebilirliği ancak sistemsel altyapının bu yönde kuvvetlendirilmesiyle mümkün görünmektedir.

D. Organizasyonel bağlılık kavramı (The concept of organizational commitment)

Organizasyonel bağlılık; kuruma karşı çalışanın beslediği aidiyet duygusu ve bu ilişkiyi sürdürme yönündeki psikolojik kararlılığı olarak tanımlanmaktadır. Meyer ve Allen, bu bağlılık formunu üç temel boyutta incelemiştir: duygusal bağlılık (kurumu benimseme), devam bağlılığı (ayrılmanın getireceği kayıplar) ve normatif bağlılık (ahlaki bir görev hissi) [6]. Dijital platformlar üzerinden yürütülen esnaf kurye modelinde, fiziksel temas kesilerek yerine uygulama arayüzlerinin alması,

kuryelerin kendilerini bir topluluğun parçası yerine sistemin bir bileşeni olarak görmelerine neden olmakta ve aidiyet bağlarını azaltmaktadır.

E. Z kuşağının çalışma değerleri ve güvenlik algısı (Generation Z's work values and perception of safety)

Z kuşağı, 1997 yılı ve sonrasında dünyaya gelen, dijital evrenin içinde büyümüş, bilgiye erişim hızı yüksek ve profesyonel yaşamda esneklik arayan bir jenerasyon olarak tanımlanmaktadır [3]. Bu kuşağın anlık geri bildirim ve kendi kararlarını oluşturma ihtiyacı, platform ekonomisinin sunduğu serbest çalışma modellerini onlar için cazip bir seçenek haline getirmektedir. Ancak bu bireylerin dijital sistemlere olan yüksek yatkınlığı, algoritmik puanlama sistemlerine hızlı yanıt vermelerine neden olurken; bu durum, zaman baskısı altında güvenlik protokollerinin göz ardı edilmesi riskini de beraberinde getirmektedir.

F.Algoritmik yönetim ve çalışan davranışları (Algorithmic management and employee behavior)

Lee ve meslektaşları tarafından vurgulandığı üzere algoritmik yönetim; verilerin işlenmesi yoluyla çalışan davranışlarının yönlendirilmesi ve kontrol edilmesi sürecidir [7]. Esnaf kuryelik ekosisteminde bu denetim, performans metrikleri aracılığıyla ve uygulamalar üzerinden iletilen bildirimlerle gerçekleştirilir. Yüz yüze iletişimin yerini alan bu dijital otorite, kuryelerin yöntemlerini ve çalışma hızını standartlaştırırken, aynı zamanda serbestlik imkanının arka planında sıkı bir takip mekanizması barındırmaktadır. Bu dijital denetim ağı, kuryelerin iş güvenliği kurallarından ziyade "sistem puanını" öncelendirerek hareket etmesine neden olabilmektedir.

II. YÖNTEM (METHOD)

A. Araştırmanın amacı ve deseni (The purpose and design of the study)

Bu araştırmanın temel hedefi, lojistik sektöründe esnaf kurye modeli kapsamında çalışan Z kuşağı bireylerin organizasyonel bağlılık düzeylerini, güvenlik kültürü algılarını, ve İş Sağlığı ve Güvenliği hizmetlerine yönelik bakış açılarını analiz etmektir. Çalışmada ayrıca algoritmik yönetim mekanizmalarının çalışan davranışları nasıl etkilediğini detaylı bir şekilde anlamayı amaçlamaktadır.

Araştırma, bireylerin algılarını, yaşantılarını, ve deneyimlerini derinlemesine ortaya koymaya imkan tanıyan nitel araştırma yaklaşımı ile tasarlanmıştır. Nitel araştırmalar, sosyal olguların katılımcıların bakış açısından anlaşılmasına olanak sağlayan yöntemler arasında yer almaktadır [8].

Bu kapsamda çalışma, katılımcıların esnaf kurye modeline ilişkin deneyimlerini pekiştirmeye odaklanan fenomenolojik desen çerçevesinde yürütülmüştür. Fenomenoloji, esnaf kuryelerin çalışma sistemindeki güvenlik algılarını 'yaşanan deneyimler' perspektifinden anlamayı mümkün kılmıştır.

B.Araştırma evreni ve örneklem (The study population and sample)

Araştırmanın çalışma grubunu, Türkiye'de dijital platformlar üzerinden faaliyet gösteren esnaf kuryeler oluşturmaktadır. Ancak ulaşılabilirlik ve saha koşulları dikkate alınarak çalışma grubu İstanbul ilinde aktif olarak çalışan Z kuşağı moto kuryeler ile sınırlandırılmıştır. İstanbul'un tercih edilme nedeni, lojistik hareketliliğin fazla olduğu ve platform temelli kurye faaliyetlerinin yaygın biçimde sürdürüldüğü bir şehir olmasıdır.

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemi benimsenmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli özelliklere sahip bireylerin araştırma konusu bakımından bilgi sağlayıcı olarak seçilmesine dayanmaktadır [9]. Bu doğrultuda aşağıdaki kriterler esas alınmıştır:

* Z kuşağı yaş aralığında bulunmak

* Aktif olarak esnaf kurye şeklinde çalışmak

* En az altı aydır platform temelli teslimat faaliyetinde bulunmak

* Görüşmeye gönüllü olarak katılmak

Bu ölçütlere uygun toplam 15 katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiştir.

C.Veri toplama aracı (Data collection tool)

Araştırma verileri, araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, önceden belirlenmiş soru çerçevesi ile yürütülmekte; ancak katılımcıların deneyimlerini ayrıntılı biçimde aktarabilmesine de imkan tanımaktadır [10].

Görüşme formunda aşağıdaki temalara yönelik sorular yer almıştır:

* Çalışma temposu ve teslimat sürelerinin güvenlik davranışlarına etkisi

* İş kazası riskine ilişkin algılar

* Kişisel koruyucu donanım kullanımı

* Platform şirketine yönelik aidiyet hissi

* İSG eğitimleri ve kurumsal destek düzeyi

* Hava koşulları ve çevresel riskler

* Gelir baskısı ile güvenlik davranışları arasındaki ilişki

Görüşmeler katılımcıların uygun olduğu zamanlarda yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

D.Veri toplama süreci (Data collection process)

Veri toplama gönüllülük esasına göre yürütülmüştür. Katılımcılara araştırmanın amacı açıklanarak, elde edilen bilgilerin yalnızca bilimsel amaçla kullanılacağı

belirtilmiş ve kişisel verilerin gizli tutulacağı ifade edilmiştir. Görüşmeler sırasında her katılımcıya K1, K2, K3… şeklinde kod verilmiştir.

Her bir görüşme ortalama 10-15 dakika sürmüş, katılımcı onayı alınan görüşmeler not tutularak veya ses kaydı yoluyla kayıt altına alınmıştır. Daha sonra kayıtlar yazılı metne dönüştürülerek analiz edilmek için hazırlanmıştır.

E.Verilerin analizi (Data analysis)

Araştırmadan elde edilen veriler betimsel analiz tekniği ile yorumlanmıştır. Araştırma verilerinin analiz sürecinde, ham verilerin okuyucunun anlayabileceği şekilde organize edilmesine imkan tanıyan betimsel analiz tekniği benimsenmiştir. Bu süreçte Yıldırım ve Şimşek'in nitel veri analizi çerçevesi takip edilerek; veriler betimlenmiş, yorumlanmış ve sonuçlar arasındaki mantıksal bağlar ortaya konulmuştur [9].

Ana temalar şu şekilde sıralanmıştır:

* Hız baskısı ve güvenlik davranışları

* İSG sorumluluğunun algılanışı

* Hava koşulları ve çevresel riskler

* Organizasyonel bağlılık düzeyi

* Algoritmik denetim algısı

Elde edilen bulgular, katılımcı ifadelerinden örneklerle desteklenerek sunulmuştur.

F.Araştırmanın etik boyutu (The ethical dimension of research)

Araştırma sürecinde etik ilkelere uygun hareket edilmiştir. Katılımcıların araştırmaya katılımı gönüllülük esasına göre yapılmış, kişisel kimlik bilgileri paylaşılmamış ve veriler tam gizlilik ilkesi ile benimsenmiştir. Katılımcılar istedikleri süreçte görüşmeden çekilme hakkına sahip oldukları konusunda aydınlatılmıştır.

G. Araştırmanın sınırlılıkları (Limitations of the study)

Bu araştırma, lojistik sektöründe faaliyet gösteren Z kuşağı esnaf kuryelerin güvenlik kültürü ve organizasyonel bağlılık düzeylerini İş Sağlığı ve Güvenliği bağlamında incelemeyi amaçlamakla birlikte çeşitli sınırlılıklar içermektedir.

1. Coğrafi sınırlılık (Geographical limitations)

Araştırma yalnızca İstanbul ilinde faaliyet gösteren esnaf kuryeler ile sınırlandırılmıştır. Türkiye'nin farklı şehirlerinde çalışma koşulları, trafik

yoğunluğu, platform kullanım yaygınlığı ve sosyoekonomik faktörler değişiklik gösterebileceğinden elde edilen bulgular tüm Türkiye'ye genellenememektedir.

2.Örneklem sınırlılığı (Sampling limitations)

Araştırma kapsamında yalnızca 15 katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalarda amaç derinlemesine veri elde etmek olsa da örneklem büyüklüğünün sınırlı olması farklı deneyimlerin araştırmaya yansımamasına neden olabilir.

3. Yaş grubu sınırlılığı (Age restriction)

Araştırma sadece Z kuşağı çalışanlara odaklanmıştır. Bu nedenle farklı kuşakların (Y kuşağı, X kuşağı vb.) güvenlik kültürü ve organizasyonel bağlılık algıları çalışma kapsamı dışında kalmıştır.

4. Sektörel ve mesleki sınırlılık (Sectoral and occupational limitations)

Araştırma yalnızca moto kurye olarak çalışan esnaf kuryeleri kapsamaktadır. Araçlı kurye, bisikletli kurye veya farklı platform çalışanlarının deneyimleri araştırmaya dahil edilmemiştir.

5. Veri toplama yöntemine ilişkin sınırlılık (Limitations regarding the data collection method)

Araştırma verileri yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Katılımcıların bazı sorulara sosyal kabul gören cevaplar verme eğilimi veya yaşadıkları olumsuz deneyimleri tam olarak paylaşmak istememeleri veri doğruluğunu etkileyebilir.

6. Zaman sınırlılığı (Time constraints)

Araştırma belirli bir zaman aralığında gerçekleştirilmiştir. Platform ekonomisi ve dijital çalışma sistemleri hızlı değişim gösterdiğinden çalışan deneyimleri zaman içerisinde farklılaşabilir.

7. Platform şirketlerine erişim sınırlılığı (Limited access to platform companies)

Araştırmada platform şirketlerinin yöneticileri veya İSG birimleri ile görüşme yapılmamıştır. Bu nedenle çalışma, büyük ölçüde çalışan deneyimleri ve algıları üzerinden değerlendirilmiştir.

8. Algoritmik yönetim verilerine erişim sınırlılığı (Limited access to algorithmic management data)

Platform şirketlerinin kullandığı algoritmik performans ve puanlama sistemlerinin teknik detaylarına erişim sağlanamamıştır. Bu nedenle algoritmik yönetim süreçleri yalnızca çalışanların deneyim ve algıları doğrultusunda değerlendirilmiştir.

9. Genellenebilirlik sınırlılığı (Limited generalizability)

Araştırma nitel araştırma yaklaşımıyla yürütüldüğü için elde edilen bulgular istatistiksel genelleme amacı taşımamaktadır. Bulgular, katılımcıların deneyimlerine dayalı bağlamsal değerlendirmeler sunmaktadır.

10. İş sağlığı ve güvenliği kayıtlarına erişim sınırlılığı (Limited access to occupational health and safety records)

Katılımcıların yaşadığı iş kazalarına ilişkin resmi kayıtlar veya kurumsal İSG raporlarına ulaşılamamıştır. Bu nedenle iş kazaları ve riskler katılımcı beyanları üzerinden değerlendirilmiştir.

III. BULGULAR ve TARTIŞMA (RESULTS and DISCUSSION)

Araştırma sahasından yarı yapılandırılmış mülakat tekniğiyle derlenen veriler, belirlenen tematik kapsam doğrultusunda betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Katılımcıların anlatıları derinlemesine incelendiğinde; özellikle operasyonel hız baskısının güvenli sürüş davranışları üzerindeki negatif etkisi, İş Sağlığı ve Güvenliği (İSG) sorumluluğunun kurumsal boyuttan bireysel boyuta indirgenmesi ve dijital algoritmaların yarattığı denetim hissi ön plana çıkan temel unsurlar olmuştur. Görüşülen kuryeler, platform ekonomisinin sunduğu esnekliğin aksine, zaman baskısı ve sınırlı kurumsal destek nedeniyle aidiyet duygusunun zayıfladığı bir çalışmayı tarif etmişlerdir.

Tablo 1. İlgili tema hakkında açık biçimde görüş bildiren katılımcılar.

Table 1. Participants who clearly expressed their views on the relevant topic.

Tema	Görüş bildiren katılımcılar	Toplam
Hız ve güvenlik	K1,K3,K4,K5,K8,K10,K12,K15	8
Isg sorumluluğu	K1,K2,K5,K6,K7,K9,K11,K13,K14	9
Hava koşulları	K1,K2,K4,K7,K12	5
Organizasyonel bağlılık	K3,K5,K6,K9,K11,K14	6
Algoritmik denetim	K1,K4,K5,K8,K10,K15	6

Bazı katılımcılar birden fazla tema hakkında değerlendirmede bulunmuştur.

A. Hız Baskısı ve Güvenlik Davranışları *(S*peed pressure and safety behaviors*)*

Araştırma kapsamında görüşülen kuryelerin büyük bir çoğunluğu, dijital platformların belirlediği dar teslimat süreleri ve sipariş yoğunluğu nedeniyle bir zaman baskısı hissettiklerini dile getirmişlerdir. Bu kronikleşen hız baskısının, özellikle trafik akışında emniyetli sürüş prensiplerinin ihlal edilmesine zemin hazırladığı saptanmıştır. Katılımcılardan gelen şu ifadeler, söz konusu baskının boyutlarını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Kural ihlali mi? Çoğu zaman yetişebilmek için kaldırımdan bile sürüyorum." (K1)

"Böyle bir yerde mecbur hız yapıyorum. Alıştım zaten bir şey olmuyor." (K4)

"Gün boyu bir sürü sipariş geliyor. Eğer çok paket atamazsam beni işten çıkarırlar." (K5)

"Sistem kural ihlaline itiyor ki ! Ne kadar hız yaparsam o kadar fazla kazanırım. Her gün bu trafikte kolay değil sürmek. Güvenliğime dair hiçbir önlem yok." (K12)

Yukarıdaki anlatılar; finansal kazanç arzusu ile operasyonel sürat beklentisi arasındaki ilişkinin, doğrudan çalışan davranışlarını şekillendirdiğini kanıtlamaktadır. Katılımcıların vurguladığı üzere, güvenli sürüş pratikleri ile performans metrikleri arasında bir tercih yapmaya zorlanmak, kurumsal güvenlik kültürünün temellerini sarsan bir faktör olarak görülmektedir. Özellikle genç kuryelerin, sistemin hız odaklı yapısına yerleşirken emniyet tedbirlerini ikincil plana itmeye daha yatkın oldukları anlaşılmaktadır.

B. İSG sorumluluğunun algılanışı (Perceptions of Occupational Safety and Health Responsibility)

Araştırmada gerçekleştirilen görüşmeler, iş sağlığı ve güvenliği (İSG) konusundaki sorumluluğun kurumsal bir yapıdan ziyade, büyük oranda çalışanların bireysel inisiyatifine bırakıldığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların anlatıları, olası bir iş kazası veya mesleki risk durumunda platformdan beklenen kurumsal destek mekanizmalarının yetersiz kaldığına dair ortak bir kanıyı yansıtmaktadır. Bu 'bireyselleşmiş sorumluluk' hali, kuryelerin ifadelerinde şu şekilde karşılanmaktadır:

"Ekipmansız kullanmak daha kolay ama ceza yazarlar olmaz." (K6)

"Eğitim yok. Kaskını tak, siparişini götür." (K7)

"Kurallar var ama uygulamak kolay olmuyor." (K13)

Elde edilen bu bulgular, platform ekonomisinde güvenlik uygulamalarının sistemik bir kurumsal kültürden kopuk olduğunu ve kişisel çabaya indirgendiğini göstermektedir. Özellikle koruyucu ekipman tedariki, profesyonel eğitim desteği ve risk farkındalığı gibi temel İSG unsurlarında kuryelerin kendilerini yalnız hissetmeleri dikkat çekicidir. İSG süreçlerinin bu şekilde 'bireyselleşmesi',

kuryelerin güvenlik kültürünü içselleştirmesini zorlaştırmakta ve emniyet protokollerinin sadece kuryenin kendi dikkatine bağlı ve ceza odaklı güvensiz bir çalışma ortamına zemin hazırlamaktadır.

C. Hava Koşulları ve Çevresel Riskler (Weather Conditions and Environmental Risks)

Araştırmaya dahil edilen kuryeler; yağış, buzlanma ve aşırı sıcaklık gibi atmosferik faktörlerin sürüş güvenliği üzerinde doğrudan ve belirleyici bir etkiye sahip olduğunu önemle belirtmişlerdir. Söz konusu olumsuz hava şartlarına rağmen, platformlar üzerindeki sipariş akışının devam etmesi, kuryelerin maruz kaldığı çevresel riskleri daha da çoğaltmaktadır. Katılımcıların iklimsel risklere dair tecrübeleri şu anlatılarla somutlaşmaktadır:

"Hava koşulları zorlaştırıyor.Yağmurda kaç kere kaza riski atlattım sayamam bile."(K1)

"Kar yağınca daha tehlikeli ama sipariş devam ediyor." (K2)

"Kötü havada çalışmak istemesen de mecbur kalıyorsun." (K12)

Bu veriler, çevresel risk faktörlerinin esnaf kurye modelinde işin rutin ve kaçınılmaz bir parçası olduğu kanıksanmıştır. Olumsuz hava koşullarında faaliyetlerin durdurulmaması, kuryelerin 'ekonomik devamlılık' ile 'can güvenliği' arasında bir seçim yapmaya zorlandığına işaret etmektedir. Özellikle motosikletli kurye faaliyetlerinde, dışsal ve kontrol edilemeyen iklimsel değişkenlerin, iş kazası riskini artıran temel unsurlardan biri olduğu katılımcılar tarafından vurgulanmıştır.

D.Organizasyonel Bağlılık Düzeyi (Level of Organizational Commitment)

Araştırmaya katılan esnaf kuryelerin büyük bir bölümü, aktif olarak çalıştıkları dijital platformlara yönelik herhangi bir aidiyet duygusu geliştirmediklerini beyan etmişlerdir. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde, mevcut çalışma ilişkisinin kurumsal bir bağlılıktan ziyade, tamamen gelir odaklı ve geçici bir faaliyet olarak görüldüğü saptanmıştır. Platform ile kurye arasındaki bu 'mesafeli' bağ, katılımcıların şu ifadelerinde net bir şekilde görülmektedir:

"Şirket gibi değil, uygulama gibi bakıyorum." (K3)

"Kazanç varsa çalışırım, yoksa bırakırım." (K9)

"Bağlılık hissetmek zor çünkü kimse seni tanımıyor." (K14)

Elde edilen bulgular, kurum ile platform çalışanları arasındaki ilişkinin insani etkileşimden yoksunlaştığını ve tamamen dijital arayüzler üzerinden yürütüldüğünü kanıtlamaktadır. Kuryelerin kendilerini bir şirketin parçası olarak değil, sadece bir yazılımın kullanıcısı olarak görmeleri, aidiyet hissinin azalmasına ve dolayısıyla organizasyonel bağlılığın en alt düzeyde kalmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum, 'esnaf kurye' modelinin esnek yapısının çalışan-kurum bağlılığını nasıl zayıflattığını gözler önüne sermektedir.

E. Algoritmik denetim algısı (Perception of Algorithmic Oversight)

Araştırma verileri, esnaf kuryelerin çalışma pratiklerinin dijital sistemler tarafından izlendiğine ve performanslarının matematiksel sonuçlar üzerinden puanlandığına dair güçlü bir farkındalığa sahip olduklarını göstermektedir. Katılımcılar; sipariş onay oranları, teslimat sürati ve müşteri geri bildirimleri gibi metriklerin üzerlerinde sürekli bir denetim baskısı yarattığını belirtmişlerdir. Söz konusu algoritmik kontrol mekanizması, kuryelerin anlatılarında şu şekilde yer bulmaktadır:

"Geç kalınca puanım hemen etkileniyor." (K8)

"Sürekli takip ediliyorum." (K10)

"Siparişi reddedince sonraki işler azalıyor." (K15)

Bu ifadeler; algoritmik yönetimin çalışanlar tarafından 'görünmez fakat her an hissedilen' bir disiplin aracı olarak algılandığını doğrulamaktadır. Kuryelerin, olası bir gelir kaybı veya sistem dışı kalma riskini bertaraf etmek amacıyla sistemin belirlediği performans ölçütlerine mutlak uyum sağlama eğiliminde oldukları saptanmıştır. Bu durum, fiziksel bir yöneticinin yokluğunda dahi dijital denetimin çalışan davranışları üzerinde ne derece belirleyici bir otorite kurduğunu kanıtlamaktadır.

F. Bulguların genel değerlendirmesi (Overall assessment of the findings)

Elde edilen tüm bulgular bütüncül bir yaklaşımla ele alındığında; platform ekonomisi bünyesinde faaliyet gösteren Z kuşağı esnaf kuryelerin, esnek çalışma vaadi ile yüksek risk içeren operasyonel gerçeklikler arasında bir denge kurmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir. Araştırma sonuçları; sistematik hale gelen hız baskısının güvenli çalışma pratiklerini aşındırdığını, iş sağlığı ve güvenliği sorumluluğunun kurumsal düzlemden tamamen bireyselliğe indirgendiğini ve buna paralel olarak organizasyonel bağlılığın oldukça zayıfladığını kanıtlar niteliktedir.

Öte yandan, algoritmik yönetim stratejilerinin sadece bir izleme aracı değil, aynı zamanda kurye davranışlarını ve güvenlik kültürünü doğrudan şekillendiren temel bir otorite figürü olduğu saptanmıştır. Dijital denetim mekanizmalarının yarattığı bu baskı ortamı, kuryelerin ekonomik kazanımlarını korumak için güvenlik protokollerinden ödün vermesine yol açan sistemik bir zemin oluşturmaktadır.

IV. SONUÇ (CONCLUSION)

Araştırma kapsamında İstanbul'da aktif olarak çalışan Z kuşağı esnaf kuryeler ile gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular; güvenlik kültürü, organizasyonel bağlılık, algoritmik yönetim baskısı ve İş Sağlığı ve Güvenliği uygulamalarına ilişkin önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Katılımcı ifadeleri doğrultusunda oluşturulan temalar çerçevesinde elde edilen sonuçlar aşağıda değerlendirilmiştir.

A. Güvenlik kültürüne ilişkin bulguların değerlendirilmesi (Evaluation of findings related to safety culture)

Araştırma bulguları, esnaf kurye modelinde güvenlik kültürünün büyük ölçüde bireysel sorumluluk anlayışı üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, geleneksel işyerlerinde bulunan kurumsal İSG yapılarının platform ekonomisinde yeterince görünür olmadığını ifade etmiştir.

Özellikle teslimat süresi baskısı, sipariş yoğunluğu ve performans puanlama sistemlerinin güvenli davranışları olumsuz etkileyebildiği görülmüştür. Katılımcılar, zaman baskısı nedeniyle hız limitlerini aşma, trafik kurallarını esnetme veya koruyucu ekipman kullanımını ihmal etme eğiliminde olduklarını belirtmiştir.

Bu durum, güvenlik kültürünün yalnızca bireysel farkındalıkla sürdürülemeyeceğini; çalışma sisteminin de güvenliği destekleyecek şekilde yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçları, platform temelli çalışma sistemlerinde:

- güvenlikten çok hız ve performansın önceliklendirildiğini,
- ekonomik kaygıların güvenlik davranışlarının önüne geçebildiğini,
- çalışanların riskleri "işin doğal parçası" olarak görmeye başladığını göstermektedir.

B. Organizasyonel bağlılığa ilişkin bulguların değerlendirilmesi (An Analysis of findings on organizational commitment)

Katılımcıların büyük bölümünün platform şirketlerine yönelik aidiyet duygusunun düşük olduğu belirlenmiştir. Esnaf kurye modelinin "bağımsız çalışma" yapısı nedeniyle çalışanlar kendilerini kurumsal yapının bir parçası olarak görmemektedir.

Katılımcı ifadelerinde:

- "uygulamaya bağlı çalışma",
- "geçici ilişki",
- "kazanç odaklı yaklaşım" ön plana çıkmıştır.

Bu durum organizasyonel bağlılığın özellikle duygusal bağlılık boyutunda zayıf olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, platform şirketleri ile ilişkilerini uzun vadeli kariyer bağı yerine gelir elde etmeye yönelik pragmatik bir ilişki olarak değerlendirmiştir.

Araştırmada ayrıca:

- yönetsel destek eksikliği,
- kurumsal iletişimin sınırlı olması,
- çalışanların yalnız hissetmesi,
- İSG konusunda yeterli rehberlik sunulmaması

gibi faktörlerin organizasyonel bağlılığı azaltıcı etki oluşturduğu görülmüştür.

C. Algoritmik yönetim ve dijital denetim bulgularının değerlendirilmesi (Evaluation of findings from algorithmic management and digital audits)

Araştırma sonuçları, platform ekonomisinde klasik yönetici denetiminin yerini algoritmik yönetim sistemlerinin aldığını göstermektedir. Katılımcılar; teslimat süreleri, müşteri puanları, sipariş kabul oranları ve performans skorları üzerinden sürekli izlendiklerini ifade etmiştir.

Bu durum çalışanlarda:

- sürekli performans baskısı,
- stres,
- zaman kaygısı,
- dijital denetim hissi

oluşturmaktadır.

Özellikle Z kuşağı çalışanların teknolojiye uyumlu olmalarına rağmen algoritmik baskının psikolojik yük oluşturduğu belirlenmiştir. Katılımcılar, sistemin görünmez ancak sürekli bir kontrol mekanizması yarattığını ifade etmiştir.

Araştırma bulguları, algoritmik yönetimin:

- güvenlik davranışlarını dolaylı olarak etkileyebildiğini,
- çalışanların karar alma süreçlerini hız baskısı lehine değiştirdiğini,
- dışsal denetim algısını artırdığını göstermektedir.

D. İSG hizmetlerine ilişkin bulguların değerlendirilmesi (Evaluation of findings related to occupational safety and health services)

Araştırma kapsamında katılımcılar, İSG eğitimleri ve kurumsal desteklerin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Özellikle esnaf kurye modelinde çalışanların "kendi işinin sahibi" olarak değerlendirilmesi nedeniyle İSG uygulamalarının bireyselleştiği görülmüştür.

Katılımcılar:

- düzenli İSG eğitimi almadıklarını,
- koruyucu ekipman desteğinin sınırlı olduğunu,
- iş kazası sonrası destek mekanizmalarının belirsiz olduğunu belirtmiştir.

Bu durum, platform ekonomisinde İSG hizmetlerinin geleneksel çalışma modellerine kıyasla daha parçalı ve dağınık bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Araştırma sonuçlarına göre:

- İSG hizmetleri sistematik şekilde yürütülmemektedir,
- çalışanlar güvenlik süreçlerinde yalnız bırakılabilmektedir,

- ekonomik baskılar güvenlik önlemlerinin önüne geçebilmektedir.

E. Genel sonuç (Overall conclusion)

Araştırma sonucunda, Z kuşağı esnaf kuryelerin çalışma sisteminde:

- hız ve performans baskısının güvenlik kültürünü olumsuz etkilediği,
- organizasyonel bağlılık düzeyinin düşük olduğu,
- algoritmik yönetimin çalışan davranışları üzerinde güçlü etkiler oluşturduğu,
- İSG hizmetlerinin bireysel sorumluluk düzeyine kaydığı,
- ekonomik kaygıların güvenli çalışma davranışlarını baskılayabildiği

sonuçlarına ulaşılmıştır.

Platform ekonomisinin oluşturduğu yeni çalışma biçimleri, geleneksel işveren-çalışan ilişkisini dönüştürmekte; buna bağlı olarak güvenlik kültürü ve organizasyonel bağlılık kavramları da yeniden şekillenmektedir.

Özellikle Z kuşağı çalışanların:

- esnek çalışma beklentileri,
- teknoloji merkezli çalışma alışkanlıkları,
- kısa süreli bağlılık eğilimleri

platform çalışma sistemleri ile uyum gösterse de bu yapı uzun vadede çalışan güvenliği açısından önemli riskler barındırmaktadır.

Araştırma, platform ekonomisinde çalışan esnaf kuryelere yönelik:

- daha sürdürülebilir İSG politikalarının geliştirilmesi,
- dijital platformların güvenlik odaklı performans sistemleri oluşturması,
- çalışan destek mekanizmalarının güçlendirilmesi,
- psikososyal risklerin azaltılması

gerektiğini ortaya koymaktadır.

Araştırma bulgularına dayanarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1.Dinamik İSG Eğitimleri: Platform temelli kurye faaliyetlerinde İSG eğitimleri; sadece teorik bir zorunluluk olmaktan çıkarılmalı, dijital arayüzler üzerinden interaktif ve sürekli hale getirilmelidir.

2.Algoritmik Düzenleme: Teslimat süreleri hesaplanırken trafik yoğunluğu ve anlık iklimsel veriler (yağış, buzlanma vb.) algoritmalara entegre edilerek gerçekçi planlama yapılmalıdır.

3.Koruyucu Donanım Desteği: Kuryelerin sadece kask gibi temel ekipmanlarla sınırlı kalmaması sağlanmalı; reflektörlü, mevsimsel şartlara uygun yüksek standartlı koruyucu kıyafet desteği platformlarca karşılanmalıdır.

4.Şeffaf Bildirim Sistemleri: İş kazası veya ramak kala olayların dijital uygulama üzerinden anlık, engellere takılmadan ve kurye puanını etkilemeden raporlanabileceği bir 'geri bildirim kanalı' inşa edilmelidir.

5.Katılımcı Yönetim Anlayışı: Özellikle Z kuşağının aidiyet hissini artırmak amacıyla, operasyonel kararlarda kuryelerin görüşlerinin alınacağı dijital anketler veya temsilci modelleri geliştirilmelidir.

6.Hukuki Güvence: Esnaf kurye modelinin çalışma statüsü yeniden tanımlanarak; sosyal güvenlik ve sağlık korumasına yönelik platformların sorumluluklarını netleştiren yasal düzenlemeler hayata geçirilmelidir.

YAZAR BEYANI (AUTHOR STATEMENT)

İntihal Kontrolü (Plagiarism Check)—

Çıkar Çatışması (Conflict of Interest)—Makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Kurul Onayı (Ethics Committee Approval)—Makalede etik kurul izni alınmasına gerek yoktur.

Yapay Zekâ Araçlarının Kullanımı (Use of Artificial Intelligence Tools)— Bu çalışmada,makale yazımında hehangi bir yapay zeka aracı kullanılmamıştır.

Etik Beyan (Ethical Statement)— Bu çalışma, (Kongre Adı ve Yılı Anonimleştirilmiştir) sunulan bildiri özetinin genişletilmiş halidir.

KAYNAKLAR (REFERENCES)

De Stefano, V. (2016). The rise of the “just-in-time workforce”: On-demand work, crowdwork, and labor protection in the gig-economy. Comparative Labor Law & Policy Journal, 37(3), 471–504.

Wood, A. J., Graham, M., Lehdonvirta, V., & Hjorth, I. (2019). Good gig, bad gig: Autonomy and algorithmic control in the global gig economy. Work, Employment and Society, 33(1), 56–75.

Schroth, H. (2019). Are you ready for Gen Z in the workplace? California Management Review, 61(3), 5–18.

International Labour Organization. (2001). Guidelines on occupational safety and health management systems (ILO-OSH 2001). Geneva, Switzerland: International Labour Office.

Cooper, M. D. (2000). Towards a model of safety culture. Safety Science, 36(2), 111–136.

Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. Human Resource Management Review, 1(1), 61–89.

Lee, M. K., Kusbit, D., Metsky, E., & Dabbish, L. (2015, April). Working with machines: The impact of algorithmic and data-driven management on human workers. In Proceedings of the 33rd Annual ACM Conference on Human Factors in Computing Systems (pp. 1603–1612). New York, NY: ACM Press.

Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (9. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

[10] Kvale, S. (1996). InterViews: An introduction to qualitative research interviewing. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

BÖLÜM 43

Mütevazı Liderlik Alanının Entelektüel, Kavramsal ve Sosyal Yapısı: Bibliyometrik Bir İnceleme

Murat Öztürk[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7551-6461

Kavramsal Çerçeve

Kavramın Kökeni ve Tanımı

Alçakgönüllülük yeni bir kavram değildir. Sözcük, Latince *humilitas* kökünden gelir ve "topraklanmış" ya da "topraktan gelen" anlamını taşır (Kelemen, Matthews, Matthews ve Henry, 2023). Kavramın felsefi geçmişi de uzundur: Aristoteles alçakgönüllülüğü zayıf bir erdem olarak görürken, Kant onu kişinin kendine doğru bir bakışla yaklaşmasını sağlayan önemli bir erdem olarak değerlendirmiştir (Kelemen vd., 2023).

Liderlik yazınında alçakgönüllülük uzun süre hizmetkâr liderlik ve 5. düzey liderlik gibi yaklaşımların yan unsuru olarak kalmıştır (Walters ve Diab, 2016). Owens ve Hekman (2012), alçakgönüllülüğü başarılı liderliğin temel mekanizması olarak ele alarak onu çevreden merkeze taşımıştır (aktaran Walters ve Diab, 2016). Zhou ve Wu (2018) da alçakgönüllülüğün uzun süre hizmetkâr, 5. düzey ve katılımcı liderliğin bir özelliği olarak görüldüğünü, bağımsız bir liderlik tarzı olarak ise uzun süre akademik ilgi görmediğini belirtmektedir.

Bugün en yaygın kabul gören tanıma göre mütevazı liderlik, liderin kendini doğru değerlendirmesini, izleyicilerin katkılarını takdir etmesini ve öğrenmeye açık olmasını kapsar (Kelemen vd., 2023). Bu yönüyle mütevazı liderlik, aşağıdan yukarıya işleyen bir liderlik tarzı olarak tanımlanmaktadır (Kang, Li ve Hua, 2023). Schein ve Schein (2018) ise mütevazı liderliğin liderin kişisel özellikleri kadar bir süreç olduğunu vurgular. Yazarlara göre toplumun, bireysel rekabete dayanan bürokratik yönetim anlayışını geride bırakıp daha kişisel ilişkilere dayanan bir anlayışa geçmesi gerekmektedir (Schein ve Schein, 2018). Benzer şekilde Cable (2018), yukarıdan aşağıya işleyen liderliğin artık geçerliliğini yitirdiğini, hatta ters etki yarattığını öne sürmektedir.

Diğer Liderlik Tarzlarından Farkı

Mütevazı liderliğe yöneltilen temel soru, diğer pozitif liderlik tarzlarından gerçekten ayrışıp ayrışmadığıdır. Bu kaygı, hizmetkâr liderlik ile mütevazı liderlik arasında bulunan güçlü ilişkiden ($\rho = 0{,}81$) kaynaklanmaktadır (Luo vd., 2022). Luo vd. (2022), 53 bağımsız çalışmadan elde edilen 84 korelasyonu ($N = 16.534$) birleştirdikleri meta-analizde, mütevazı liderliğin birçok önemli sonuç değişkeninde dönüşümcü, hizmetkâr ve etik liderliğin ötesinde ek açıklama gücü sağladığını göstermiştir. Ancak aynı çalışma, bazı sonuç değişkenlerinde bu ek katkının bulunmadığını da ortaya koymuştur (Luo vd., 2022). Dolayısıyla kavramın ayırt ediciliği büyük ölçüde desteklenmekle birlikte tartışma henüz tamamen kapanmış değildir.

İzleyiciler Üzerindeki Etkiler ve Mekanizmalar

Ampirik çalışmaların büyük bölümü, mütevazı liderliğin izleyicilerin tutum ve davranışları üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Kelemen vd. (2023), ses verme davranışının bu alanda en çok çalışılan sonuçlardan biri olduğunu belirtmektedir. Psikolojik güvenlik, bu etkilerin önemli bir açıklayıcısıdır. Walters ve Diab (2016), mütevazı liderlik ile çalışanların işe adanmışlığı arasındaki ilişkiye psikolojik güvenliğin tam aracılık ettiğini bulmuştur. Wang, Liu ve Zhu (2018) da psikolojik güvenliğin mütevazı liderlik ile izleyici yaratıcılığı arasında aracı rol oynadığını, bilgi paylaşımının ise psikolojik güvenlik ile yaratıcılık arasındaki ilişkiyi düzenlediğini göstermiştir.

Yaratıcılık ve yenilik, en sık incelenen sonuçlar arasındadır. Zhou ve Wu (2018), mütevazı liderliğin çalışanların yenilikçi davranışını artırdığını; bu ilişkide çalışanın temel benlik değerlendirmesinin aracı, liderin politik becerisinin ise düzenleyici rol oynadığını ortaya koymuştur. Zheng ve Ahmed (2024) ise mütevazı liderliğin yaratıcı performansı artırdığını ve bu etkinin kısmen sınırı aşan davranışlar (*boundary spanning*) aracılığıyla gerçekleştiğini bulmuştur. Örgüt düzeyinde robotik süreç otomasyonu gibi karmaşık yeniliklerin hem mütevazı liderlik davranışlarıyla hem de mütevazı bir örgüt kültürüyle desteklendiği öne sürülmüştür. İlgili çalışmada yazarlar mütevazı örgüt kültürünü çalışan gelişimi, hatalara hoşgörü, şeffaflık, doğru farkındalık, takdir ve açıklık olmak üzere altı boyutta tanımlamaktadır (Maldonado vd., 2021).

Mütevazı liderliğin etkileri çalışanların psikolojik kaynaklarına da uzanmaktadır. Zhu, Zhang ve Shen (2019), mütevazı liderliğin işe ilişkin teşvik odağını ve çalışanın kendini örgütün bir parçası olarak görme algısını artırarak çalışan dayanıklılığını güçlendirdiğini göstermiştir. Kang vd. (2023) ise mütevazı liderliğin işe yeni başlayanların iyi oluşunu artırdığını ve bu ilişkiye gurur duygusunun aracılık ettiğini bulmuştur. Hizmet sektöründe Elhadidy, Gao ve Elnokrashy (2025), mütevazı liderliğin ön saflardaki çalışanların hizmet telafisi performansını artırdığını ve bu etkinin psikolojik güçlendirme ile işe adanmışlık üzerinden gerçekleştiğini ortaya koymuştur.

Son yıllarda mütevazı liderlik proje yönetimi alanında da incelenmeye başlanmıştır. Ali, Zhang, Shah, Khan ve Shah (2020), mütevazı liderliğin proje başarısıyla olumlu yönde ilişkili olduğunu ve bu ilişkiye psikolojik güçlendirme ile yenilikçi iş davranışının kısmen aracılık ettiğini göstermiştir. Aynı araştırmacılar başka bir çalışmada, takım oluşturmanın (*team-building*) bu ilişkide kısmi aracı rol oynadığını bulmuştur (Ali, Li, Khan, Shah ve Ullah, 2021). Remy ve Sane (2024) de Senegal'de 80 uluslararası kalkınma projesi yöneticisinden topladıkları verilerle örgütsel öğrenmenin mütevazı liderlik ile proje başarısı arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini ortaya koymuştur. Bu çalışmaların ortak noktası, kaynakların korunması kuramına dayanmalarıdır (Ali vd., 2020; Remy ve Sane, 2024).

Tartışmalı Bulgular ve Sınırlılıklar

Literatürdeki bulguların büyük çoğunluğu olumlu olsa da bazı çalışmalar farklı sonuçlara işaret etmektedir. Örneğin mütevazı liderlik, izleyicilerin psikolojik hak sahipliği algısını artırarak sapkın davranışlara yol açabilmektedir (Kelemen vd., 2023). Zhou ve Wu (2018) da mütevazı liderin zayıf ya da yetersiz algılanmasının liderlik etkinliğini azaltabileceğine dikkat çekmektedir. Yöntem açısından ise nicel çalışmaların çoğu korelasyonel saha araştırmalarıdır ve örneklemler ağırlıklı olarak Çin ve ABD'den gelmektedir (Kelemen vd., 2023). Bu durum, bulguların farklı kültürlere ne ölçüde genellenebileceği sorusunu gündeme getirmektedir.

Mevcut Derleme Çalışmaları ve Bu Çalışmanın Katkısı

Mütevazı liderlik literatürü daha önce farklı yöntemlerle derlenmiştir. Bu çalışmalar alanın gelişimini anlamak için önemli bir temel sunmakla birlikte, kapsam, dönem ve yöntem bakımından çeşitli sınırlılıklar taşımaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Mütevazı liderlik üzerine mevcut derleme çalışmaları.

Çalışma	Tür ve kapsam	Bu çalışma açısından sınırlılık
Žiaran, Kučerová, Melasová ve Pokorná (2015)	Bibliyometrik; yönetim literatüründe alçakgönüllülük ve tevazu	Owens ve Hekman (2012) sonrasındaki büyümeyi kapsamaz; yayın, atıf ve h-indeksi gibi betimsel göstergelerle sınırlıdır
Cuenca, Tomei ve Mello (2022)	Bibliyometrik; örgütlerde alçakgönüllülük, 2000-2020, 36 makale (WoS)	Kavramı liderlikle sınırlamaz; 2020'de sona erer ve küçük bir örnekleme dayanır
Boztosun ve Baynal Doğan (2022)	Bibliyometrik; mütevazı liderlik	Kongre bildirisi olarak yayımlanmıştır
Yeşil Bayrakcı, Karakaya, Çakır ve Ersan (2026)	Bibliyometrik; mütevazı, hizmetkâr, etik ve otantik liderliğin karşılaştırılması (WoS)	Yalnızca anahtar kelime eş-oluşumunu kullanır; amacı mütevazı liderliğin kendi yapısını değil, diğer tarzlarla örtüşmesini incelemektir
Kelemen vd. (2023)	Anlatısal derleme; 115 ampirik makale	Bibliyometrik değildir; atıf ve iş birliği yapılarını incelemez
Luo vd. (2022)	Meta-analiz; 53 bağımsız çalışma	Etki büyüklüklerine odaklanır; entelektüel ve kavramsal yapıyı incelemez

Çalışma	Tür ve kapsam	Bu çalışma açısından sınırlılık
Vergiansyah, Supriharyanti ve Nadia (2024); Salehzadeh ve Ziaeian (2024)	Sistematik derleme ve kapsam derlemesi; eğitim ve sağlık	Tek bir sektörle sınırlıdır

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1'deki çalışmalar, mütevazı liderliği kendi başına ve birden fazla bibliyometrik teknikle haritalayan güncel bir çalışmanın eksikliğine işaret etmektedir. Bu çalışma söz konusu boşluğu üç yönden doldurmayı amaçlamaktadır. İlk olarak, alt zaman sınırı belirlenmeden 2001-2026 dönemini kapsayan 288 dokümanlık bir korpus kullanılmıştır. Bu korpustaki dokümanların %70,5'i (203 doküman) 2021 ve sonrasında yayımlanmıştır; dolayısıyla 2020'de sona eren çalışmaların bu dönemi kapsamadığı açıktır. İkinci olarak, performans analizi ortak atıf, anahtar kelime eş-oluşumu ve yazar iş birliği ağlarıyla birlikte kullanılarak alanın entelektüel, kavramsal ve sosyal yapısı bütüncül biçimde ortaya konmuştur. Son olarak, üst yönetici alçakgönüllülüğü üzerine yürütülen araştırmalar da kapsama alınarak alanın birey, takım ve üst yönetim düzeylerindeki görünümü birlikte incelenmiştir.

Yöntem

Araştırma Tasarımı

Bu bölüm, mütevazı liderlik literatürünü bibliyometrik bir desenle haritalamaktadır. Bibliyometrik analiz, bibliyografik kayıtlara nicel teknikler uygular ve yayın hacmi yalnızca anlatı temelli derlemelerle izlenemeyecek kadar büyümüş alanlar için uygun bir yöntemdir (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021; Zupic ve Čater, 2015). Çalışmada birbirini tamamlayan iki analiz türü kullanılmıştır. Performans analizi; yayınların, kaynakların, yazarların ve ülkelerin üretkenliğini ve etkisini ortaya koyar. Bilimsel haritalama ise atıf, ortak atıf, anahtar kelime eş-oluşumu ve ortak yazarlık ağları aracılığıyla alanın entelektüel, kavramsal ve sosyal yapısını görünür kılar.

Analiz dört araştırma sorusu doğrultusunda yürütülmüştür:

S1. Mütevazı liderlik literatürü; yayın sayısı, kaynaklar, yazarlar ve ülkeler bakımından nasıl gelişmiştir?

S2. Hangi çalışmalar en etkili olmuştur ve alan hangi entelektüel temele dayanmaktadır?

S3. Alanı hangi kavramlar yapılandırmaktadır ve bu kavramlar nasıl gruplanmaktadır?

S4. Alandaki araştırmacılar iş birlikleri aracılığıyla birbirine nasıl bağlanmaktadır?

Tüm analizler, R programlama dilindeki bibliometrix paketinin web arayüzü olan Biblioshiny ile gerçekleştirilmiştir (Aria ve Cuccurullo, 2017).

Veri Kaynağı ve Arama Stratejisi

Veriler 2 Ekim 2026 tarihinde Web of Science (WoS) Core Collection veri tabanından elde edilmiştir. WoS'un tercih edilmesinin nedeni, yönetim ve uygulamalı psikoloji dergilerini seçici biçimde kapsaması ve atıf temelli haritalamaya olanak veren eksiksiz kaynakça alanları sunmasıdır. Korpustaki atıf ve kaynakça biçimlerinin tutarlı kalması için tek bir veri tabanı kullanılmıştır.

Arama, Gelişmiş Arama (Advanced Search) arayüzünde başlık (TI), özet (AB) ve yazar anahtar kelimeleri (AK) alanlarında yapılmıştır. Keywords Plus alanı bilinçli olarak kapsam dışında bırakılmıştır; çünkü algoritmayla üretilen bu terimler konu dışı kayıtları da getirme eğilimindedir. Sorguda yakınlık operatörü kullanılarak hem yerleşik ifadeler (ör. *leader humility*, *humble leadership*, *CEO humility*) hem de kelime sırası farklılıkları (ör. *humility of the leader*) yakalanmıştır. *humil** biçiminde kesme yapılmamıştır; çünkü bu kök *humiliation* (aşağılanma) kelimesini de getirmektedir. Kullanılan sorgu aşağıdadır:

TI=((humble OR humility) NEAR/3 (leader OR CEO* OR executive* OR manager* OR supervisor*)) OR AB=((humble OR humility) NEAR/3 (leader* OR CEO* OR executive* OR manager* OR supervisor*)) OR AK=((humble OR humility) NEAR/3 (leader* OR CEO* OR executive* OR manager* OR supervisor*)) OR TI=("expressed humility") OR AB=("expressed humility") OR AK=("expressed humility")*

Alt zaman sınırı belirlenmemiş, böylece kavramın yerleşmesinden önce yayımlanan erken çalışmalar da kapsamda tutulmuştur. Arama, WoS Core Collection'ın tüm dizinlerinde yapılmıştır.

Kayıtların Seçimi

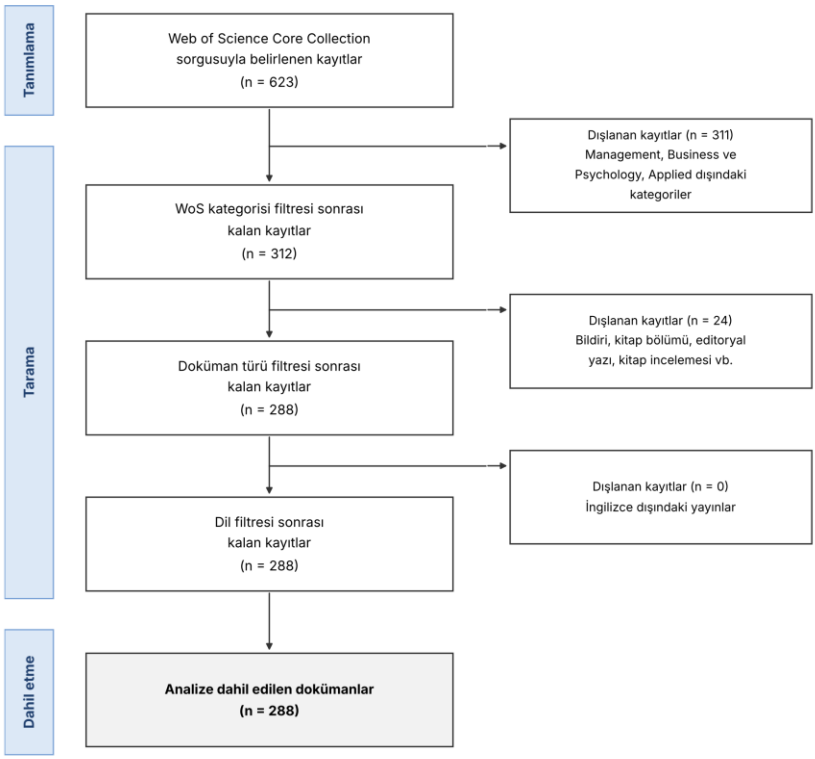
Kayıt seçimi, bibliyometrik bir korpusa uyarlanmış PRISMA 2020 raporlama mantığını izlemiştir (Page vd., 2021). Kategori ve doküman türü sınırlamaları, kayıtlar incelenmeden önce WoS'un filtreleriyle uygulanmıştır. Bu nedenle PRISMA 2020'deki karşılığıyla, tarama öncesinde otomatik araçlarla çıkarılan kayıtlar olarak raporlanmıştır. Sorgu sonucunda 623 kayıt elde edilmiştir. Sonuçlar üç WoS kategorisiyle (Management, Business ve Psychology, Applied) sınırlandırıldığında 311 kayıt çıkarılmış ve 312 kayıt kalmıştır. Bu kategoriler, yönetim ve örgütsel davranış alanının temel dergilerini kapsamaktadır. Psychology, Applied kategorisi, alanın önde gelen bazı liderlik dergileri yalnızca bu kategoride dizinlendiği için kapsama alınmıştır. Doküman türü makale, derleme makalesi ve erken erişim makalesiyle sınırlandırıldığında bildiri, kitap bölümü, editoryal yazı ve kitap incelemesi gibi 24 kayıt daha çıkarılmıştır. Kalan kayıtların tamamı İngilizce olduğundan ayrıca dil filtresi uygulanmamıştır. Nihai korpus 288 dokümandan

oluşmuş ve tam kayıt ve kaynakçalarla birlikte düz metin olarak dışa aktarılmıştır. Süreç Tablo 2 ve Şekil 1'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Kayıt seçim süreci (PRISMA 2020'den uyarlanmıştır).

Aşama	Kayıt sayısı	Çıkarılan kayıt
Tanımlama: WoS sorgusuyla belirlenen kayıtlar	623	-
Tanımlama: WoS kategorisi filtresi	312	311
Tanımlama: doküman türü filtresi	288	24
Dahil etme: analize alınan dokümanlar	288	-

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 1. PRISMA akış şeması.

Kaynak: Page vd. (2021) temel alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Verilerin Hazırlanması ve Analizi

WoS'tan alınan veriler, bibliyografik alanlarda elle bir düzenleme yapılmadan Biblioshiny'ye aktarılmıştır. Anahtar kelimeye dayalı analizlerde, arama stratejisiyle

tutarlı olarak Keywords Plus yerine yazar anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Analizden önce yazar anahtar kelimeleri iki adımda temizlenmiştir. İlk adımda, temel kavram için kullanılan eş anlamlı ifadeler (*leader humility*, *humble leadership* ve *leadership humility*) tek bir terimde birleştirilmiştir. *CEO humility* ise ayrı tutulmuştur; çünkü mütevazı üst yöneticiler üzerine yapılan araştırmalar, üst kademeler (upper echelons) yaklaşımına dayanan ayrı bir akım oluşturmaktadır. İkinci adımda genel nitelikteki *humility* ve *leadership* terimleri çıkarılmıştır. Bu terimler aramanın kendisini tanımladığı için, çıkarılmasalardı neredeyse her düğüme bağlanarak küme yapısını bulanıklaştıracaklardı.

Analizler araştırma sorularına göre düzenlenmiştir:

Tablo 3. Araştırma sorularına göre yapılan analizler.

Araştırma sorusu	Analizler
S1: Gelişim	Yıllık bilimsel üretim, yıllık büyüme oranı, yıllara göre ortalama atıf, en önemli kaynaklar, Bradford yasası (Bradford, 1934), kaynakların yerel etkisi (h-indeksi; Hirsch, 2005), en üretken yazarlar, sorumlu yazarların ülkeleri
S2: Etkili çalışmalar ve entelektüel temel	Küresel ve yerel düzeyde en çok atıf alan dokümanlar, atıf yapılan kaynakların ortak atıf ağı (Small, 1973)
S3: Kavramsal yapı	En sık kullanılan yazar anahtar kelimeleri, anahtar kelime eş-oluşum ağı (Callon, Courtial ve Laville, 1991)
S4: Sosyal yapı	Yazar iş birliği ağı

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ağlar ilişki gücü (association strength) indeksiyle normalleştirilmiş, kümeler ise Louvain topluluk belirleme algoritmasıyla belirlenmiştir (Blondel, Guillaume, Lambiotte ve Lefebvre, 2008).

Bulgular okunurken korpusun iki özelliği göz önünde bulundurulmalıdır. Kayıtlar başlık ve özet taramasıyla değil, veri tabanı filtreleriyle seçildiği için korpusta alçakgönüllülüğün temel liderlik yapısı olarak ele alınmadığı az sayıda doküman yer almaktadır. Ayrıca 2026 yılına ait yayın sayıları yalnızca arama tarihine kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Bulgular

Korpusa Genel Bakış

Korpus, 2001-2026 yılları arasında 130 kaynakta yayımlanmış 288 dokümandan oluşmaktadır. Korpus hem genç hem de çok atıf alan bir yapıdadır: Dokümanların ortalama yaşı 4,27 yıl olmasına karşın doküman başına ortalama 42,48 atıf düşmektedir. 288 doküman toplam 14.472 kaynağa atıf yapmaktadır ve bu kaynaklar ortak atıf analizinin temelini oluşturmaktadır.

Tablo 4. Korpusa ilişkin temel bilgiler.

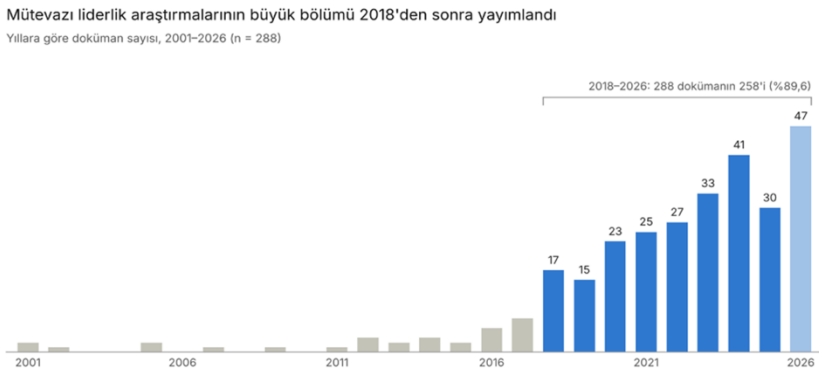
Gösterge	Değer
Zaman aralığı	2001-2026
Kaynak (dergi)	130
Doküman	288
Makale (erken erişim dahil)	280
Derleme (erken erişim dahil)	8
Yıllık büyüme oranı	%13,46
Ortalama doküman yaşı	4,27 yıl
Doküman başına ortalama atıf	42,48
Atıf yapılan kaynak	14.472
Yazar anahtar kelimesi	834
Yazar	771
Tek yazarlı doküman	24
Doküman başına yazar sayısı	3,44
Uluslararası ortak yazarlık	%36,46

Kaynak: Biblioshiny (Aria ve Cuccurullo, 2017) çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Alan ağırlıklı olarak makalelerden oluşmaktadır: 288 dokümandan yalnızca sekizi derlemedir. Araştırmalar aynı zamanda iş birliğine dayalıdır. Yalnızca 24 doküman (%8,3) tek yazarlıdır, doküman başına ortalama 3,44 yazar düşmektedir ve dokümanların üçte birinden fazlası (%36,46) farklı ülkelerden yazarların ortak çalışmasıdır.

Yayın ve Atıf Eğilimleri

Mütevazı liderlik araştırmaları yaklaşık on yıl boyunca yavaş ilerlemiş, ardından belirgin biçimde hızlanmıştır. 2001-2011 döneminde korpusta yalnızca sekiz doküman bulunmaktadır. Kavramın 2012'de yerleşmesinin ardından da üretim sınırlı kalmıştır (2012-2017 döneminde 22 doküman). 2018'den itibaren yıllık doküman sayısı 17'den 2024'te 41'e yükselmiş, 2026'da ise arama tarihine kadar 47'ye ulaşmıştır. Dönemin tamamı için yıllık büyüme oranı %13,46'dır.

Şekil 2. Yıllık bilimsel üretim.

2025'teki 30 dokümanlık düşüş, istikrarlı olan artışı kesintiye uğratmıştır. Ancak 2026 verisi, bu düşüşün büyüme döneminin sonu anlamına gelmediğini göstermektedir.

Atıf örüntüleri ise tersi bir tablo ortaya koymaktadır. En yüksek ortalama atıfı alan dokümanlar, alanın temelini oluşturan erken dönem çalışmalarıdır: 2013'te yayımlananlar ortalama 331, 2012'de yayımlananlar ise 268 atıf almıştır. Sonraki yıllarda doküman başına ortalama atıf düzenli olarak azalmakta, 2018 yayınlarında 120'den 2024 yayınlarında 10'a inmektedir. Bu düşüş kısmen yeni dokümanların atıf toplamak için daha az zamanı olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda alanın entelektüel çekirdeğinin erken dönemde oluştuğuna ve son dönemdeki büyümenin büyük ölçüde bu çekirdeğin üzerine inşa edilen çalışmalardan oluştuğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar, Yazarlar ve Ülkeler

Kaynaklar. Literatür 130 kaynağa dağılmış olsa da yayınların üçte biri küçük bir çekirdekte toplanmaktadır. Bradford yasasına göre 12 çekirdek kaynak (1. Bölge) 100 doküman (%34,7), 2. Bölgedeki 30 kaynak 93 doküman (%32,3), geri kalan 88 kaynak ise 95 doküman (%33,0) yayımlamıştır. En üretken dergi, tamamı 2018'den bu yana yayımlanan 20 dokümanla *Leadership & Organization Development Journal*'dır.

Üretkenlik ile etki her zaman örtüşmemektedir. *Journal of Applied Psychology* 10 doküman yayımlamış, ancak 1.650 toplam atıfla tüm kaynaklar arasında ilk sırada yer almıştır. *Academy of Management Journal* ise yalnızca üç dokümanla 1.095 atıf almıştır. *Journal of Business Ethics* en yüksek h-indeksine (12) sahiptir ve korpustaki çekirdek dergiler arasında en erken tarihli olanıdır (2011).

Tablo 5. En önemli kaynaklar (yerel etki göstergeleri korpus içinde hesaplanmıştır).

Kaynak	Doküman	h-indeksi	Toplam atıf	Korpustaki ilk yıl
Leadership & Organization Development Journal	20	11	615	2018
Journal of Business Ethics	12	12	640	2011
Journal of Applied Psychology	10	9	1.650	2015
Leadership Quarterly	8	6	734	2012
Management Decision	8	6	100	2020
Journal of Organizational Behavior	7	6	365	2018
Evidence-Based HRM	6	3	14	2022
International Journal of Organizational Analysis	6	4	115	2017
Journal of Business Research	6	4	151	2019
Journal of Leadership & Organizational Studies	6	5	126	2018
Journal of Management & Organization	6	6	98	2018

Kaynak: Biblioshiny çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Yazarlar. Korpusa toplam 771 yazar katkıda bulunmuştur ve üretkenlik birkaç yazarda yoğunlaşmaktadır. 2012-2024 yılları arasında yayımladığı 14 dokümanla en üretken yazar Owens B. P.'dir; bu sayı kendisini izleyen yazarların iki katıdır. Her dokümanı ortak yazarlar arasında paylaştıran kesirli sayım da (3,93) bu üstünlüğü doğrulamaktadır.

Tablo 6. En üretken yazarlar.

Yazar	Doküman	Kesirli sayım
Owens B. P.	14	3,93
Ou A. Y.	7	1,78
Chen Z. X.	7	1,45
Cunha M. P. e	6	1,23
Rego A.	6	1,23
Bahmannia S.	5	1,23
Lowe K. B.	5	1,23
Ali M.	5	1,00

Kaynak: Biblioshiny çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ülkeler ve kurumlar. Araştırmalar coğrafi olarak iki ülkede yoğunlaşmaktadır. Sorumlu yazarın ülkesine göre Çin 99 (%34,4), Amerika Birleşik Devletleri ise 59 dokümanla (%20,5) öne çıkmakta; iki ülke birlikte korpusun yarısından fazlasını (%54,9) üretmektedir. Yazar kurumları da aynı örüntüyü göstermektedir: Çin ve ABD kurumları sırasıyla 248 ve 202 kez yer almakta ve Avustralya'yı (48) açık farkla geride bırakmaktadır. En üretken kurumlar Renmin University of China (16 doküman) ve Brigham Young University'dir (15).

Ülkeler uluslararası iş birliği düzeyi bakımından farklılaşmaktadır. Çin ve ABD kaynaklı dokümanların çoğu tek bir ülkedeki yazarlarca üretilmiştir (çok ülkeli yayın oranı sırasıyla %37,4 ve %30,5). Avustralya (%66,7) ve Portekiz (%62,5) uluslararası ekiplere daha fazla dayanırken Hindistan'a ait 14 dokümanın tamamı tek ülkeli yayındır.

Tablo 7. Sorumlu yazarların ülkeleri. TÜY = tek ülkeli yayın; ÇÜY = çok ülkeli yayın.

Ülke	Doküman	Pay	TÜY	ÇÜY	ÇÜY oranı
Çin	99	%34,4	62	37	%37,4
ABD	59	%20,5	41	18	%30,5
Avustralya	15	%5,2	5	10	%66,7
Hindistan	14	%4,9	14	0	%0,0
Pakistan	13	%4,5	9	4	%30,8
Kanada	8	%2,8	5	3	%37,5

Ülke	Doküman	Pay	TÜY	ÇÜY	ÇÜY oranı
Portekiz	8	%2,8	3	5	%62,5
İtalya	6	%2,1	3	3	%50,0
Birleşik Krallık	5	%1,7	0	5	%100,0

Kaynak: Biblioshiny çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Etkili Çalışmalar ve Entelektüel Temel

En çok atıf alan dokümanlar. Alanın en etkili çalışmaları, üst düzey dergilerde yayın yapan küçük bir yazar grubundan gelmektedir. *Organization Science*'ta yayımlanan Owens vd. (2013), hem küresel düzeyde (660 atıf) hem de korpus içinde (216 yerel atıf) en çok atıf alan dokümandır. Yerel atıflarda bu çalışmayı Owens ve Hekman (2012; 191), Owens ve Hekman (2016; 145), Ou vd. (2014; 138) ve Morris vd. (2005; 118) izlemektedir. Küresel düzeyde en çok atıf alan on dokümanın altısında Owens ya da Ou yazarlar arasında yer almaktadır.

Tablo 8. Küresel düzeyde en çok atıf alan on doküman. Yerel atıf = korpustaki diğer dokümanlardan alınan atıf; normalleştirilmiş = atıf sayısının, aynı yıl yayımlanan dokümanların ortalamasına bölünmesiyle elde edilen değer.

Doküman	Kaynak	Küresel atıf	Yıllık atıf	Normal. atıf	Yerel atıf
Owens vd., 2013	Organization Science	660	47,1	1,99	216
Randel vd., 2018	Human Resource Management Review	611	67,9	5,09	< 9
Owens ve Hekman, 2012	Academy of Management Journal	574	38,3	2,14	191
Ou vd., 2014	Administrative Science Quarterly	449	34,5	2,83	138
Owens ve Hekman, 2016	Academy of Management Journal	402	36,5	2,28	145
Hu vd., 2018	Journal of Applied Psychology	366	40,7	3,05	75
Morris vd., 2005	Human Relations	353	16,0	1,73	118

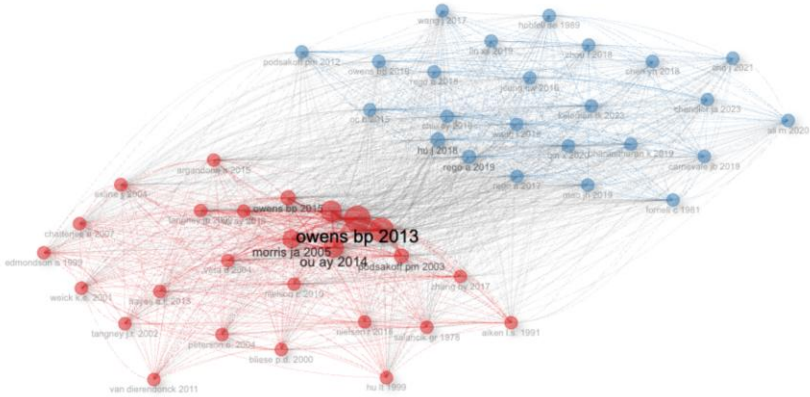
Doküman	Kaynak	Küresel atıf	Yıllık atıf	Normal. atıf	Yerel atıf
Owens vd., 2015	Journal of Applied Psychology	329	27,4	1,54	87
Chiu vd., 2016	Journal of Applied Psychology	313	28,5	1,78	66
Lee vd., 2020	European Journal of Work and Organizational Psychology	289	41,3	4,89	< 9

Kaynak: Biblioshiny çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Küresel ve yerel atıfların karşılaştırılması, alanın çekirdeğini çeperinden ayırmaktadır. Randel vd. (2018) ve Lee vd. (2020) küresel sıralamada ikinci ve onuncu sıradadır, ancak hiçbiri korpus içinde en çok atıf alan dokümanlar arasında yer almamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmaların etkisi büyük ölçüde mütevazı liderlik tartışmasının dışından gelmektedir. Buna karşılık Owens, Ou, Morris ve Hu'nun çalışmaları alanın kendisi tarafından yoğun biçimde atıf almakta ve alanın çekirdeğini oluşturmaktadır.

Normalleştirilmiş atıflar, etkisi hızla artan yeni çalışmaları öne çıkarmaktadır. *Journal of Organizational Behavior*'da yayımlanan bir derleme olan Kelemen vd. (2023), korpustaki en yüksek normalleştirilmiş küresel atıf değerine (5,91) ve en yüksek normalleştirilmiş yerel atıf değerine (11,86) sahiptir; üç yılda 60 yerel atıf almıştır. *The Leadership Quarterly*'de yayımlanan bir meta-analiz olan Chandler vd. (2023) de benzer bir örüntü göstermektedir (normalleştirilmiş yerel atıf değeri 5,93). Her iki çalışma da alanın bir bütünleşme aşamasına girdiğine işaret etmektedir.

Ortak atıf ağı. En çok atıf alan 50 kaynağın ortak atıf ağı iki kümeye ayrılmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3. En çok atıf alan 50 kaynağın ortak atıf ağı (kırmızı: 1. Küme; mavi: 2. Küme).

1. Küme: Kavramsal temeller ve üst yönetici alçakgönüllülüğü (26 düğüm). Bu küme, kavramı tanımlayan çalışmaları (Morris vd., 2005; Owens ve Hekman, 2012; Owens vd., 2013) psikoloji ve etik alanlarındaki erken dönem kavramsal alçakgönüllülük çalışmalarıyla (Tangney, 2000; Exline ve Geyer, 2004; Vera ve Rodriguez-Lopez, 2004; Peterson ve Seligman, 2004) bir araya getirmektedir. Kümede ayrıca mütevazı CEO'lar üzerine üst kademeler akımı (Ou vd., 2014, 2018; Zhang vd., 2017) ve bu akımın CEO narsisizmi konusundaki referans çalışması (Chatterjee ve Hambrick, 2007) yer almaktadır. Ampirik çalışmaların çoğunun atıf yaptığı yöntem kaynakları da bu kümededir (Podsakoff vd., 2003; Bliese, 2000; Hayes, 2013).

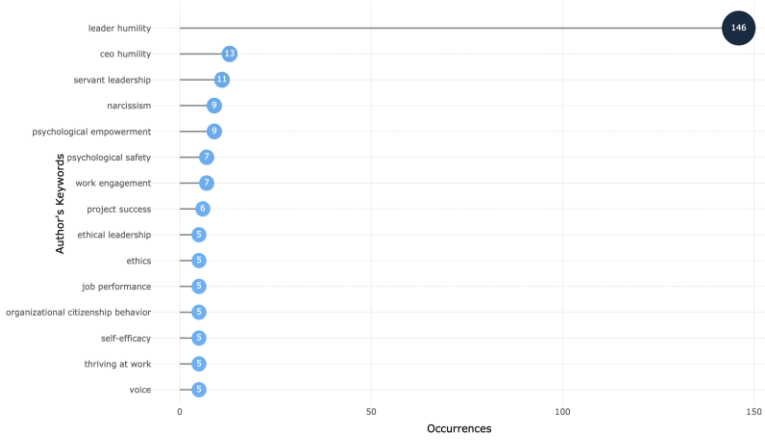
2. Küme: Mekanizmalar ve sonuçlar (24 düğüm). Bu küme, ağırlıklı olarak 2015-2021 yılları arasında yayımlanan ve lider alçakgönüllülüğünün izleyicileri ve takımları nasıl ve hangi koşullarda etkilediğini test eden ampirik çalışmaları (ör. Chiu vd., 2016; Rego vd., 2017, 2019; Hu vd., 2018; Wang vd., 2018; Qin vd., 2020), son dönemdeki derleme ve meta-analizle (Kelemen vd., 2023; Chandler vd., 2023) birlikte içermektedir. Kaynakların korunması kuramı (Hobfoll, 1989), kümenin en çok ortak atıf alan düğümleri arasındaki tek kuramsal kaynaktır.

İki küme birbirinden ayrı gelenekler olmaktan çok, yakından bağlantılıdır. En yüksek arasındalık merkeziliğine sahip düğümler olan Owens vd. (2013; 76,1), Owens ve Hekman (2012; 62,5), Rego vd. (2019; 50,9), Owens ve Hekman (2016; 46,7) ve Hu vd. (2018; 45,0) iki küme arasındaki yollar üzerinde yer almaktadır. Alan, kavramın tanımlanmasından aracı mekanizmaların ve sınır koşullarının test edilmesine uzanan açık bir gelişim sırası göstermektedir.

Kavramsal Yapı

Anahtar kelime sıklığı. 288 doküman 834 farklı yazar anahtar kelimesi kullanmaktadır ve bunların çoğu yalnızca bir ya da iki kez geçmektedir. Eş anlamlılar birleştirildikten sonra temel kavram (*leader humility*) açık farkla en sık

kullanılan terimdir (146 kullanım). Bu terimi 13 kullanımla *CEO humility* izlemektedir (Şekil 4).

Şekil 4. En sık kullanılan yazar anahtar kelimeleri (eş anlamlılar birleştirildikten ve genel terimler çıkarıldıktan sonra).

Diğer sık kullanılan anahtar kelimeler beş belirgin grupta toplanmaktadır:

Tablo 9. Sık kullanılan yazar anahtar kelimelerinin tematik gruplaması.

Grup	Anahtar kelimeler (kullanım sayısı)
Yakın liderlik tarzları	hizmetkâr liderlik (11), etik liderlik (5), otantik liderlik (4), paylaşılan liderlik (3)
Kişilik ve karanlık yön	narsisizm (9), HEXACO (4), dürüstlük-alçakgönüllülük (3), kişilik (3)
Aracı mekanizmalar	psikolojik güçlendirme (9), psikolojik güvenlik (7), öz-yeterlik (5), işte gelişme (5), ilişkisel enerji (4), örgütsel özdeşleşme (4)
İzleyici ve takım sonuçları	işe adanmışlık (7), proje başarısı (6), iş performansı (5), örgütsel vatandaşlık davranışı (5), ses verme (5), takım yaratıcılığı (4), görev performansı (4), işyeri sapkınlığı (4), bilgi paylaşımı (4)
Üst yönetim ve firma düzeyi	CEO alçakgönüllülüğü (13), kurumsal sosyal sorumluluk (4), firma performansı (3)

Kaynak: Biblioshiny çıktılarından yazar tarafından hazırlanmıştır.

Bu örüntü, mütevazı liderliğin ağırlıklı olarak izleyiciler ve takımlar üzerindeki etkileri üzerinden çalışıldığını göstermektedir. Güçlendirme, güvenlik ve öz-yeterlik

gibi psikolojik durumlar en yaygın açıklayıcı mekanizmalardır. Hizmetkâr, etik ve otantik liderliğin sık görülmesi, mütevazı liderliği ilişkili pozitif liderlik tarzları karşısında konumlandırma çabasının sürdüğünü yansıtmaktadır. *Narsisizm* ise hem yönetici hem de CEO düzeyinde mütevazı liderliğin kavramsal karşıtı olarak yer almaktadır. Kuramsal çerçeveler anahtar kelime olarak nadiren belirtilmektedir; en sık geçenler sosyal mübadele kuramı (4) ve öz-belirleme kuramıdır (3).

Anahtar kelime eş-oluşum ağı. 40 anahtar kelimeden oluşan ağın ana bileşeni beş kümeden oluşmaktadır (Şekil 5).

Şekil 5. Yazar anahtar kelimelerinin eş-oluşum ağı.

1. Küme: İzleyici bilişi ve yaratıcılık. Öz-yeterlik, örgütsel özdeşleşme, ilişkisel enerji, bilgi paylaşımı, çalışan ve takım yaratıcılığı, iş biçimlendirme, örgütsel vatandaşlık davranışı ve lider yetkinliği.

2. Küme: Güçlendirme ve performans. Psikolojik güçlendirme, işe adanmışlık, işte gelişme, iş özerkliği, iş tatmini, iş performansı, yenilikçi davranış, yaratıcı performans, proje başarısı ve kurumsal sosyal sorumluluk.

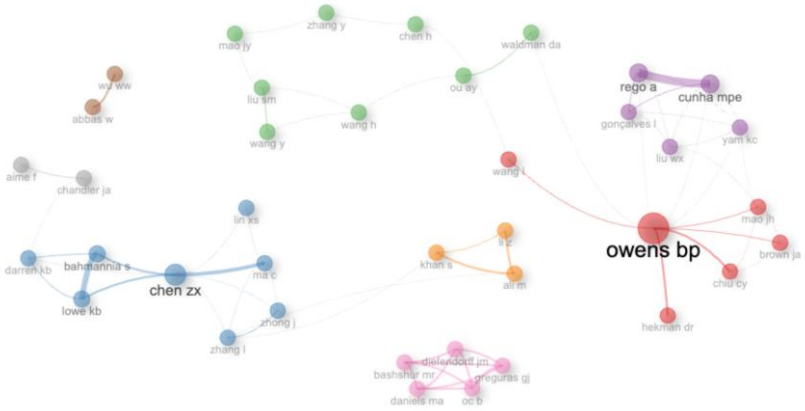
3. Küme: Kişilerarası iklim ve karanlık yön. Psikolojik güvenlik, ses verme, narsisizm, etik, işyeri sapkınlığı, örgüt kültürü, yenilik ve işe katılım.

4. Küme: Hizmetkâr ve etik liderlik. Mütevazı liderlikle birlikte en sık çalışılan iki liderlik tarzı.

5. Küme: Kişilik. Otantik liderlik ve HEXACO kişilik modeli.

Sosyal Yapı

Yazar iş birliği ağı, alanın birkaç üretken araştırma ekibi etrafında örgütlendiğini göstermektedir. En çok bağlantıya sahip 39 yazar arasında Louvain algoritması sekiz grup belirlemiştir (Şekil 6).

Şekil 6. Yazar iş birliği ağı.

Tablo 10. Yazar iş birliği grupları.

Grup	Merkezi yazar	Üyeler
1	Owens B. P.	Chiu C. Y., Hekman D. R., Mao J. H., Wang L., Brown J. A.
2	Chen Z. X.	Bahmannia S., Lowe K. B., Ma C., Zhang L., Darren K. B., Lin X. S., Zhong J.
3	Ou A. Y.	Waldman D. A., Liu S. M., Mao J. Y., Chen H., Wang H., Wang Y., Zhang Y.
4	Cunha M. P. e / Rego A.	Gonçalves L., Liu W. X., Yam K. C.
5	Ali M.	Khan S., Li Z.
6	-	Abbas W., Wu W. W.
7	-	Bashshur M. R., Daniels M. A., Diefendorff J. M., Greguras G. J., Oc B.
8	-	Chandler J. A., Aime F.

Gruplar üretkenlik bulgularıyla büyük ölçüde örtüşmektedir: En üretken yazarların her biri kendi grubunun merkezinde yer almaktadır. Ağdaki en yüksek arasındalık merkeziliği Owens B. P.'ye (103,8) aittir; onu Waldman D. A. (43,7) ve Chen Z. X. (37,5) izlemektedir. Bu yazarlar, aksi hâlde birbirinden kopuk kalacak ekipleri birbirine bağlamaktadır. 6. ve 7. gruplar ağın geri kalanından yalıtılmış

durumdadır; 8. grup ise ağa yalnızca zayıf bir bağla bağlanmaktadır. Genel olarak iş birliği ekipler içinde yoğun, ekipler arasında ise sınırlıdır.

Kaynakça

Ali, M., Li, Z., Khan, S., Shah, S. J., & Ullah, R. (2021). Linking humble leadership and project success: The moderating role of top management support with mediation of team-building. *International Journal of Managing Projects in Business, 14*(3), 545-562. doi:10.1108/IJMPB-01-2020-0032

Ali, M., Zhang, L., Shah, S. J., Khan, S., & Shah, A. M. (2020). Impact of humble leadership on project success: The mediating role of psychological empowerment and innovative work behavior. *Leadership & Organization Development Journal, 41*(3), 349-367. doi:10.1108/LODJ-05-2019-0230

Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics, 11*(4), 959-975. doi:10.1016/j.joi.2017.08.007

Blondel, V. D., Guillaume, J.-L., Lambiotte, R., & Lefebvre, E. (2008). Fast unfolding of communities in large networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment, 2008*(10), P10008. doi:10.1088/1742-5468/2008/10/P10008

Boztosun, D., & Baynal Doğan, T. G. (2022). A bibliometric analysis of humble leadership style. *International Conference on Global Practice of Multidisciplinary Scientific Studies-III* (ss. 699-709). Girne, KKTC.

Bradford, S. C. (1934). Sources of information on specific subjects. *Engineering, 137*, 85-86.

Cable, D. (2018, 23 Nisan). How humble leadership really works. *Harvard Business Review*. Erişim adresi https://hbr.org/2018/04/how-humble-leadership-really-works

Callon, M., Courtial, J.-P., & Laville, F. (1991). Co-word analysis as a tool for describing the network of interactions between basic and technological research: The case of polymer chemistry. *Scientometrics, 22*(1), 155-205. doi:10.1007/BF02019280

Cuenca, R., Tomei, P. A., & Mello, S. F. (2022). Humility in organizations: A bibliometric study. *Cadernos EBAPE.BR, 20*(5), 653-674. doi:10.1590/1679-395120210130x

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 133*, 285-296. doi:10.1016/j.jbusres.2021.04.070

Elhadidy, I. A., Gao, Y., & Elnokrashy, O. M. (2025). Humble leadership: Elevating service recovery in hospitality. *Management Decision, 63*(7), 2634-2669. doi:10.1108/MD-11-2023-2142

Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 102*(46), 16569-16572. doi:10.1073/pnas.0507655102

Kang, F., Li, J., & Hua, Y. (2023). How and when does humble leadership enhance newcomer well-being. *Personnel Review, 52*(1), 26-41. doi:10.1108/PR-01-2021-0019

Kelemen, T. K., Matthews, S. H., Matthews, M. J., & Henry, S. E. (2023). Humble leadership: A review and synthesis of leader expressed humility. *Journal of Organizational Behavior, 44*(2), 202-224. doi:10.1002/job.2608

Luo, Y., Zhang, Z., Chen, Q., Zhang, K., Wang, Y., & Peng, J. (2022). Humble leadership and its outcomes: A meta-analysis. *Frontiers in Psychology, 13*, 980322. doi:10.3389/fpsyg.2022.980322

Maldonado, T., Carden, L., Brace, C., & Myers, M. (2021). Fostering innovation through humble leadership and humble organizational culture. *Journal of Business Strategies, 38*(2), 73-94. doi:10.54155/jbs.38.2.73-94

Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., et al. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *BMJ, 372*, n71. doi:10.1136/bmj.n71

Remy, K., & Sane, S. (2024). The effect of humble leadership on the success of international development projects: The mediating role of organizational learning. *The Learning Organization, 31*(2), 163-184. doi:10.1108/TLO-06-2022-0076

Salehzadeh, R., & Ziaeian, M. (2024). Advancing our understanding of humble leadership in healthcare: A scoping review. *Leadership in Health Services, 37*(3), 305-326. doi:10.1108/LHS-07-2023-0050

Schein, E., & Schein, P. (2018). Humble leadership [D. Lindsay ile söyleşi]. *The Journal of Character & Leadership Development*, Güz 2018, 12-19.

Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for Information Science, 24*(4), 265-269. doi:10.1002/asi.4630240406

Vergiansyah, I., Supriharyanti, E., & Nadia, F. N. D. (2024). Humble leadership in education: A systematic review and future direction. *Jurnal Manajemen, Kepemimpinan, dan Supervisi Pendidikan, 9*(2), 1179-1196.

Walters, K. N., & Diab, D. L. (2016). Humble leadership: Implications for psychological safety and follower engagement. *Journal of Leadership Studies, 10*(2), 7-18. doi:10.1002/jls.21434

Wang, Y., Liu, J., & Zhu, Y. (2018). Humble leadership, psychological safety, knowledge sharing, and follower creativity: A cross-level investigation. *Frontiers in Psychology, 9*, Article 1727. doi:10.3389/fpsyg.2018.01727

Yeşil Bayrakcı, A., Karakaya, M. E., Çakır, E. D., & Ersan, Ö. (2026). Mapping the conceptual overlap of positive leadership: A co-occurrence-based bibliometric

analysis of humble, ethical, servant, and authentic leadership. *Istanbul Management Journal*, (100), 37-63. doi:10.26650/imj.2026.1780245

Zheng, Z., & Ahmed, R. I. (2024). Humble leadership and employee creative performance in China: The roles of boundary spanning behavior and traditionality. *Personnel Review, 53*(1), 193-210. doi:10.1108/PR-10-2021-0775

Zhou, F., & Wu, Y. J. (2018). How humble leadership fosters employee innovation behavior: A two-way perspective on the leader-employee interaction. *Leadership & Organization Development Journal, 39*(3), 375-387. doi:10.1108/LODJ-07-2017-0181

Zhu, Y., Zhang, S., & Shen, Y. (2019). Humble leadership and employee resilience: Exploring the mediating mechanism of work-related promotion focus and perceived insider identity. *Frontiers in Psychology, 10*, Article 673. doi:10.3389/fpsyg.2019.00673

Žiaran, P., Kučerová, R., Melasová, K., & Pokorná, H. (2015). Humility and modesty in leadership - A bibliometric perspective. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 63*(6), 2221-2228. doi:10.11118/actaun201563062221

Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods, 18*(3), 429-472. doi:10.1177/1094428114562629

BÖLÜM 44

Yapay Zeka Tabanlı Dijital Dönüşüm Süreçlerinde Beyaz Yakalı İş Gücünün Yetkinlik Dönüşümü: Hizmet Sektöründe Bir Model Önerisi*

Kübra Karaçam Yastın[1]

Ayşe Demirhan[2]

* Bu çalışma, 2025-2026 Bahar Döneminde Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Tezsiz Yüksek Lisans Dönem Projesinden türetilmiştir.

[1] Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0009-0003-4374-6494

[2] Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0003-0503-2389

GİRİŞ

Yapay zeka tabanlı dijital dönüşüm süreçleri, hizmet sektöründe iş yapış biçimlerini kökten değiştirmektedir. Bu değişim, özellikle profesyonel ve idari kademelerde yer alan işgücünün mevcut yetkinliklerini yetersiz bırakmakta ve yeni bir yetkinlik setinin kazanılmasını zorunlu kılmaktadır. Hizmet sektöründe müşteriyle doğrudan etkileşim, süreçlerin kişiselleştirilmesi ve hızlı karar alma gibi unsurlar ön planda yer alırken, yapay zeka araçlarının rutin bilişsel görevleri üstlenmesi, çalışanların daha karmaşık ve yaratıcı rollere kaymasını gerektirmektedir. Bu bağlamda yetkinlik dönüşümü, yalnızca teknik becerilerin kazanılmasıyla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda insanın yapay zeka sistemleriyle uyumlu çalışabilmesini sağlayan bütüncül bir yenilenmeyi ifade etmektedir.

Dijital dönüşümün hız kazanmasıyla birlikte, birçok idari ve profesyonel görevde otomasyon olanakları artmıştır. Daha önce insan eliyle yürütülen veri işleme, raporlama ve temel analiz süreçleri, yapay zeka destekli sistemler tarafından gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Bu durum, çalışanların rollerini yeniden tanımlamalarını ve mevcut bilgi birikimlerini yapay zeka araçlarıyla bütünleştirmelerini gerektirmektedir. Georgieff ve Hyee (2021), yapay zekaya maruziyetin özellikle yüksek eğitim gerektiren profesyonel mesleklerde yoğunlaştığını ve bu mesleklerdeki görevlerin önemli ölçüde dönüşüme uğradığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, hizmet sektöründe faaliyet gösteren kurumlar, çalışanlarının yalnızca mevcut işlerini yapabilmesini değil, aynı zamanda yeni teknolojileri stratejik düzeyde kullanabilmesini de hedeflemektedir.

Yetkinlik dönüşümünün temelinde, teknik okuryazarlığın ötesinde yer alan becerilerin geliştirilmesi yatmaktadır. Çalışanların yapay zeka sistemlerinin çalışma mantığını anlaması, bu sistemlerden elde edilen çıktıları yorumlaması ve gerektiğinde müdahale edebilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra, eleştirel düşünme, problem çözme ve yaratıcı yaklaşım gibi insana özgü yetkinlikler, otomasyonun ulaşamadığı alanlarda belirleyici hale gelmektedir. Babashahi, vd.,(2024), işyerinde yapay zeka entegrasyonunun hem teknik yeterlilikleri hem de uyum sağlama, iletişim ve etik karar verme gibi yumuşak becerileri gerektirdiğini sistematik bir inceleme yoluyla ortaya koymuştur. Hizmet sektöründe müşteri memnuniyeti ve güven ilişkisi ön planda olduğundan, bu becerilerin kazanılması, teknolojinin insan merkezli kullanımını da güvence altına almaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yapay Zekâ Kavramı ve Tarihsel Gelişimi

Yapay zekâ kavramı, makinelerin insan aklının özelliklerini taklit ederek öğrenme, muhakeme etme ve sorun çözme gibi işlevleri gerçekleştirebilme kapasitesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, insan zekâsının mekanik yollarla yeniden üretilmesi düşüncesine dayanmakta ve felsefi tartışmaların uzun bir geçmişine sahip bulunmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, bu fikirlerin kökleri

antik dönemdeki otomatlara ve mantık sistemlerine kadar uzanmaktadır (Sheikh, 2023). İnsan benzeri varlıklar yaratma çabaları, mitolojik anlatılardan başlayarak Rönesans dönemindeki mekanik aygıtlara kadar çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir. Bu erken dönem arayışları, zekânın yalnızca biyolojik bir olgu olmadığını ve yapay yollarla da üretilebileceğini ima eden spekülatif temeller oluşturmuştur.

Yirminci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, matematiksel ve mantıksal temellerin güçlenmesiyle birlikte yapay zekâ çalışmaları bilimsel bir disiplin haline gelmeye başlamıştır. Alan Turing'in 1950 yılında yayımladığı makale, makinelerin düşünme yeteneğini test etmeye yönelik bir çerçeve sunarak bu alanda önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Turing'in önerdiği taklit oyunu yaklaşımı, yapay sistemlerin insan düzeyinde performans sergileyebilme ölçütlerini tartışmaya açmıştır (Muthukrishnan, vd., 2020). Bu çalışmayı takip eden yıllarda, bilişsel bilim ve bilgisayar bilimleri arasındaki etkileşim artmış, sinir ağları ve sembolik mantık gibi farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Erken dönem araştırmacılar, insan zekâsının kurallar ve semboller üzerinden modellenebileceğini savunarak programlanabilir sistemler geliştirmeye yönelmiştir. Bu çabalar, zekânın parçalara ayrılabilir ve yeniden inşa edilebilir bir yapı olduğu varsayımını güçlendirmiştir.

1956 yılında Dartmouth Koleji'nde düzenlenen yaz okulu, yapay zekâ teriminin ilk kez resmî olarak kullanılmasına ve alanın bağımsız bir araştırma konusu olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Burada, makinelerin her türlü öğrenme biçimini ve zekâ türünü taklit edebileceği ileri sürülmüştür. Bu toplantı, sonraki on yıllarda yoğunlaşacak olan araştırmaların kurumsal temelini atmıştır (Grzybowski vd., 2024). İlk yıllarda geliştirilen sistemler, belirli alanlarda uzmanlık gerektiren sorunları çözebilme yeteneğiyle dikkat çekmiştir. Ancak bu başarılar, genel zekâ düzeyine ulaşma hedefinin ne denli karmaşık olduğunu da ortaya koymuştur. Araştırmacılar, bilginin temsil edilmesi ve güncellenmesi sorunlarıyla karşılaşmış, bu durum kuramsal tartışmaları derinleştirmiştir.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde yaşanan gelişmeler, yapay zekâ çalışmalarında bağlantısal yaklaşımların yeniden öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sinir ağları modellerinin geliştirilmesi ve geri yayılım algoritmasının yaygınlaşması, öğrenme süreçlerinin veriye dayalı hale gelmesini sağlamıştır. Bu dönem, sembolik yapay zekâ ile istatistiksel yöntemler arasındaki ayrımın belirginleştiği bir evre olmuştur. Büyük miktarda verinin işlenebilmesi ve hesaplama gücünün artması, daha karmaşık modellerin eğitilmesine olanak tanımıştır. Bu teknolojik olanaklar, yapay zekâ sistemlerinin algılama ve sınıflandırma görevlerinde insan performansına yaklaşmasını mümkün kılmıştır.

Günümüzde yapay zekâ araştırmaları, derin öğrenme mimarileri ve büyük ölçekli dil modelleri üzerinden ilerlemektedir. Bu yaklaşımlar, çok katmanlı yapay sinir ağlarının eğitilmesiyle metin, görüntü ve ses gibi farklı modalitelerde yüksek düzeyde performans elde edilmesini sağlamaktadır. Tarihsel süreç boyunca biriken

kuramsal birikim, bu modellerin geliştirilmesinde temel oluşturmaya devam etmektedir. Farklı disiplinlerden gelen katkılar, yapay zekânın yalnızca teknik bir araç olmanın ötesinde, insan bilişini anlama çabasıyla da ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çok yönlü gelişim, alanın gelecekteki yönelimlerini şekillendirecek kuramsal ve pratik tartışmaları sürdürmektedir.

2.2. Yapay Zekâ Destekli Dijital Dönüşüm Süreçleri

Yapay zekâ destekli dijital dönüşüm süreçleri, veri ekosistemlerinin algoritmik öğrenme kapasiteleriyle sürekli olarak yeniden düzenlendiği bütünleşik yapılar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu süreçler, statik planlama çerçevelerinden uzaklaşarak dinamik adaptasyon ilkeleri üzerine kurulmaktadır. Yapay zekâ bileşenlerinin süreç akışlarına dahil edilmesi, karar noktalarının veri temelli öngörülere kaymasını sağlamaktadır (Chrzanowska, 2024). Gerçek zamanlı izleme mekanizmaları, süreç içindeki değişkenlerin anlık olarak değerlendirilmesine olanak tanımakta ve müdahale gereksinimlerini erken aşamada belirlemektedir. Bu yapı, dönüşümün yalnızca teknolojik yükseltme değil, aynı zamanda sistemsel öğrenme döngüleri oluşturma çabası olduğunu ortaya koymaktadır.

Veri işleme ve analiz katmanları, yapay zekâ destekli dönüşüm süreçlerinin temel işleyişini belirlemektedir. Ham verilerin yapılandırılmış bilgiye dönüştürülmesi aşaması, sonraki tüm süreç adımlarının kalitesini doğrudan etkilemektedir. Makine öğrenimi algoritmaları, bu verilerden örüntü çıkararak süreç optimizasyonuna yönelik eylemler önermektedir. Bu katmanların etkinliği, veri bütünlüğünün ve erişilebilirliğinin sağlanmasına bağlı bulunmaktadır. Süreçler boyunca veri akışının kesintisizliği, zekâ temelli müdahalelerin güvenilirliğini artırmaktadır.

Akıllı otomasyon uygulamaları, dijital dönüşüm süreçlerinde manuel müdahalelerin azaltılmasını ve akışların hızlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Yapay zekâ destekli robotik süreç otomasyonu, tekrar eden görevlerin ötesinde bağlamsal kararları da üstlenebilmektedir. Bu otomasyon katmanları, farklı platformlar arasındaki veri aktarımını standartlaştırarak süreç bütünlüğünü korumaktadır (Adiyono ve Arifin, 2026). Süreç yeniden tasarımı sırasında otomasyonun kapsamı, mevcut altyapı kısıtlamalarına göre ayarlanmaktadır. Bu ayarlamalar, dönüşümün aşamalı olarak ilerlemesini destekleyen esnek bir çerçeve oluşturmaktadır.

İteratif iyileştirme döngüleri, yapay zekâ destekli dönüşüm süreçlerinin temel dinamiklerinden birini temsil etmektedir. Her döngü sonunda elde edilen performans verileri, model parametrelerinin güncellenmesinde kullanılmaktadır. Bu geri bildirim mekanizması, süreçlerin çevresel dalgalanmalara karşı uyum yeteneğini sürekli olarak geliştirmektedir. Döngülerin sıklığı ve derinliği, dönüşüm stratejisinin ne ölçüde veri odaklı ilerlediğini belirlemektedir. Süreç mimarisi bu sayede sabit bir yapı olmaktan çıkıp evrilen bir sisteme dönüşmektedir.

Miras sistemlerin yeni zekâ temelli bileşenlerle uyumlaştırılması, dönüşüm süreçlerinde karşılaşılan teknik uyumluluk sorunlarını gündeme getirmektedir. Eski veri formatlarının modern algoritmalarla işlenebilir hale getirilmesi, ek dönüşüm katmanlarının eklenmesini gerektirmektedir. Ölçeklenebilirlik açısından dağıtık mimarilerin benimsenmesi, süreçlerin genişletilmesini kolaylaştırmaktadır (Plekhanov, vd., 2023). Bu entegrasyon çabaları sırasında güvenlik protokollerinin ve erişim kontrollerinin yeniden gözden geçirilmesi zorunlu hale gelmektedir. Süreçlerin modüler tasarımı, gelecekteki genişletmelerin daha az maliyetle gerçekleştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Gelişen bilişim altyapıları, yapay zekâ destekli dönüşüm süreçlerinin daha merkezi olmayan yapılarda işletilmesini teşvik etmektedir. Kenar bilişim uygulamaları, veri işleme yükünü kaynaklara yakınlaştırarak gecikmeleri azaltmaktadır. Federatif öğrenme yöntemleri ise veri mahremiyetini korurken model eğitimini mümkün kılmaktadır. Bu teknolojik yönelimler, süreç mimarilerinin esnekliğini ve dayanıklılığını artırmaktadır (Banaz ve Demirel, 2024).

2.3. Hizmet Sektöründe Dijitalleşmenin Etkileri

Hizmet sektöründe dijitalleşme, hizmetlerin coğrafi ve zamansal sınırlarını aşarak erişilebilirlik düzeyini kökten değiştirmektedir. Bu değişim, fiziksel mekânlara bağlı geleneksel sunum biçimlerinin yerini dijital kanalların aldığı bir yapıya doğru ilerletmektedir. Dijital platformlar aracılığıyla sunulan hizmetler, müşterilerin farklı bölgelerden ve zaman dilimlerinden erişimini kolaylaştırmaktadır (Shehadeh, vd., 2023). Bu genişleme, hizmet sağlayıcıların müşteri tabanını yeniden tanımlamasına ve pazarlama stratejilerini dijital odaklı hale getirmesine yol açmaktadır. Erişilebilirlikteki artış, sektörün kapsayıcılık boyutunu güçlendirirken aynı zamanda hizmet kalitesinin standartlaşması tartışmalarını da beraberinde getirmektedir.

Müşteri etkileşim modelleri, dijitalleşme ile birlikte daha dinamik ve karşılıklı hale gelmektedir. Hizmet ilişkileri, tek seferlik işlemlerden sürekli veri alışverişine dayalı süreçlere dönüşmektedir. Bu dönüşüm, müşterilerin hizmet tasarımına katılımını artırarak değer yaratımının ortaklaşa gerçekleşmesini sağlamaktadır. Kişiselleştirilmiş hizmet önerileri, müşteri beklentilerinin daha hassas biçimde karşılanmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, sektörde sadakat mekanizmalarının yeniden şekillenmesine katkı sağlamaktadır. Etkileşimlerin dijital ortama kayması, iletişim kanallarının çeşitlenmesini ve anlık geri bildirim mekanizmalarının güçlenmesini desteklemektedir.

Operasyonel maliyet yapıları üzerindeki etkiler, dijitalleşmenin hizmet sektöründe verimlilik kazanımlarını ön plana çıkarmaktadır. Kaynakların dijital araçlarla izlenmesi ve yönetilmesi, atıkların azaltılmasına ve kapasite kullanımının optimize edilmesine imkân vermektedir. Bu optimizasyon, hizmet üretiminde esneklik sağlayarak talep dalgalanmalarına daha hızlı yanıt verilmesini mümkün kılmaktadır. Maliyet avantajları, özellikle ölçeklenebilir hizmet modellerinde

belirginleşmekte ve sektördeki kar marjlarını olumlu yönde etkilemektedir. Bu etkiler, hizmet işletmelerinin yatırım kararlarını dijital altyapılara yönlendirmesini teşvik etmektedir.

Hizmet yeniliği alanında dijitalleşme, geleneksel sınırların ötesinde yeni değer önerilerinin geliştirilmesini teşvik etmektedir. Hibrit modeller, dijital araçların fiziksel hizmet unsurlarıyla bütünleştirilmesi yoluyla müşterilere daha bütüncül çözümler sunmaktadır. Bu yenilikler, sektörde farklılaşma stratejilerinin temelini oluşturmakta ve rekabet avantajı yaratma potansiyelini artırmaktadır (Rha ve Lee, 2022). Yenilikçi hizmet tasarımları, müşteri ihtiyaçlarının proaktif biçimde öngörülmesine ve karşılanmasına olanak tanımaktadır. Bu gelişim, hizmet sektöründe sürekli öğrenme ve adaptasyon kültürünün yerleşmesine zemin hazırlamaktadır.

Rekabet dinamikleri, dijitalleşmenin etkisiyle daha akışkan ve çok katmanlı bir yapı kazanmaktadır. Yeni dijital girişimlerin sektöre girişi, mevcut sağlayıcıların konumlarını sorgulamalarına neden olmaktadır. Platform ekosistemleri, farklı aktörler arasında işbirliği olanaklarını genişletmekte ve değer zincirlerinin yeniden yapılanmasını hızlandırmaktadır (Verhoef, vd., 2021). Bu yapı, rekabetin yalnızca fiyat üzerinden değil, ekosistem katılımı ve veri odaklı değer yaratımı üzerinden de tanımlanmasına yol açmaktadır. Sektörel sınırların bulanıklaşması, hizmet sağlayıcıların stratejik ortaklıklar kurmasını zorunlu hale getirmektedir.

Güven ve kalite algısı, dijital hizmet ortamlarında teknik ve ilişkisel boyutlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Dijital kanallarda sunulan hizmetlerin tutarlılığı ve güvenilirliği, müşteri kararlarını belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Bu ortamda kalite yönetimi, veri güvenliği önlemleri ile kullanıcı deneyiminin uyumlaştırılmasını gerektirmektedir. Güven inşası süreçleri, şeffaflık mekanizmalarının güçlendirilmesiyle desteklenmektedir. Bu mekanizmalar, sektörde uzun vadeli müşteri ilişkilerinin ve kurumsal itibarının korunmasına katkı sağlamaktadır (Kraus, vd., 2021). Dijitalleşmenin bu yönü, hizmet kalitesinin ölçüm ve iyileştirme yaklaşımlarını da dönüştürmektedir.

2.4. İş Gücü Yapısında Ortaya Çıkan Değişimler

İş gücü yapısında gözlenen değişimler, istihdam sözleşmelerinin geleneksel kalıcı biçimlerden esnek ve proje odaklı düzenlemelere doğru kaymasını yansıtmaktadır. Bu kayma, dijital teknolojilerin iş organizasyonunu yeniden şekillendirmesiyle hız kazanmıştır. Platform temelli çalışma modelleri, iş gücünün bileşimini daha parçalı ve çoklu işveren ilişkilerine dayalı hale getirmektedir (Akbaş ve Altunışık, 2025). Bu parçalanma, iş gücünün coğrafi ve zamansal olarak dağılmasını kolaylaştırmakta ve geleneksel işyeri kavramını sorgulatmaktadır. Esnek formların yaygınlaşması, iş gücünün demografik özelliklerine göre farklı segmentlerde yoğunlaşmasına yol açmaktadır.

Mesleki sınırlar, dijitalleşmenin etkisiyle rutin görevlerin otomatikleştirilmesi sonucunda yeniden çizilmektedir. Orta düzeydeki görevlerin azalması, iş gücünün üst ve alt uçlara doğru yeniden dağılımını beraberinde getirmektedir. Bu yeniden dağılım, mesleki kategorilerin iç içe geçmesine ve hibrit rollerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. İş gücünün yapısal bileşimi, bu sınır değişiklikleriyle daha akışkan bir nitelik kazanmaktadır. Yeni rollerin tanımlanması, mevcut mesleki sınıflandırmaların yetersiz kalmasına neden olmaktadır.

Organizasyonel hiyerarşiler, dijital araçların karar alma süreçlerini dağıtmasıyla düzleşmekte ve ağ temelli yapılara doğru evrilmektedir. Karar yetkilerinin daha geniş tabana yayılması, iş gücünün sorumluluk dağılımını değiştirmektedir. Bu değişim, organizasyon içi iletişim kanallarını da etkilemekte ve yatay işbirliği mekanizmalarını güçlendirmektedir. Hiyerarşik yapıların gevşemesi, iş gücünün motivasyon ve bağlılık dinamiklerini yeniden tanımlamaktadır (Shahzad, 2025).

Sektörel iş gücü dağılımı, dijitalleşmenin yarattığı yeni faaliyet alanlarıyla birlikte kaymalara uğramaktadır. Geleneksel üretim odaklı sektörlerden bilgi ve hizmet temelli alanlara doğru bir yönelim gözlenmektedir. Bu yönelim, iş gücünün eğitim ve beceri profillerine göre farklı sektörlerde yoğunlaşmasını hızlandırmaktadır. İş gücü segmentasyonu, dijitalleşmenin yarattığı yeni fırsat ve kısıtlarla birlikte derinleşmektedir. Esnek ve standart istihdam biçimleri arasındaki ayrım, iş gücünün farklı kesimlerini farklı koşullara maruz bırakmaktadır. Bu ayrım, iş gücünün coğrafi dağılımı ve erişim olanaklarıyla da kesişmektedir. Segmentasyonun artması, iş gücü piyasasının bütüncül yapısını etkilemekte ve politika müdahalelerinin odak noktalarını değiştirmektedir. Bu yapısal ayrışmalar, iş gücünün genel uyum kapasitesini test etmektedir (Konle-Seidl ve Danesi, 2022).

Ortaya çıkan yeni çalışma düzenleri, iş gücünün mekânsal ve zamansal organizasyonunu kökten dönüştürmektedir. Uzaktan ve hibrit modeller, iş gücünün fiziksel işyeri bağımlılığını azaltmakta ve küresel ölçekte dağılımını artırmaktadır. Bu dağılım, iş gücünün kültürel ve dilsel çeşitliliğini de etkilemektedir. Yeni düzenler, iş gücünün zaman yönetimi ve sınır koyma stratejilerini yeniden şekillendirmektedir. Bu stratejiler, iş gücünün genel yapısal uyumunu belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır (Vărzaru, vd., 2024).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, hizmet sektöründe dijital dönüşüm sürecinde yetkinlik dönüşümüne yönelik bir model önerisi geliştirmeyi amaçlayan derleme niteliğinde bir araştırmadır. Araştırma modeli, literatür taraması ve uzman görüşleri temel alınarak modelin oluşturulması şeklinde tasarlanmıştır. Bu yaklaşım, mevcut çalışmaların incelenmesi ve sentezlenmesi yoluyla hizmet sektörüne uygun bir yetkinlik dönüşüm modelinin geliştirilmesini sağlamaktadır. Çalışma, nitel bir çerçevede yürütülmüş

olup, literatürdeki yaklaşımların derlenmesi ve uzman katkılarının değerlendirilmesiyle modelin şekillendirilmesine odaklanmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde görev yapan insan kaynakları uzmanları, yöneticiler ve konuyla ilgili akademik çalışmaları bulunan kişiler oluşturmaktadır. Örneklem seçiminde amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda farklı hizmet alanlarından (bankacılık, turizm, perakende ve sağlık hizmetleri) toplam 15 uzmanla görüşülmüştür. Katılımcıların seçiminde dijital dönüşüm ve yetkinlik geliştirme konularında deneyim sahibi olmaları dikkate alınmıştır.

3.3. Veri Toplama Aracı

Veri toplama sürecinde iki temel araç kullanılmıştır. Bunlardan ilki, yarı yapılandırılmış görüşme formudur. Bu form, modelin bileşenlerini ve hizmet sektöründeki yetkinlik ihtiyaçlarını değerlendirmeye yönelik sorular içermektedir. İkinci araç ise literatür tarama formudur. Bu form aracılığıyla dijital dönüşüm, yetkinlik geliştirme ve hizmet sektörü ile ilgili çalışmalar sistematik olarak incelenmiştir. Görüşme formunun hazırlanmasında literatür taraması sonuçlarından yararlanılmıştır.

3.4. Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analizi içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Görüşme kayıtları yazılı hale getirildikten sonra, modelin temel bileşenleri ve yetkinlik dönüşümüne ilişkin temalar belirlenmiştir. Literatür taraması sonucunda ulaşılan çalışmalar da bu temalar doğrultusunda incelenmiş ve sentezlenmiştir. Analiz sürecinde, uzman görüşleri ile literatür bulguları karşılaştırılarak modelin nihai haline ulaşılmaya çalışılmıştır.

4. BULGULAR

4.1. Yapay Zekâ Çağında Beyaz Yakalı İş Gücünün Dönüşümü

Yapay zekâ çağında beyaz yakalı iş gücünün dönüşümü, bilişsel işlevlerin otomasyonu aracılığıyla profesyonel rollerin özünün yeniden şekillenmesini ifade etmektedir. Bu dönüşüm, veri işleme ve temel analiz görevlerinin sistemlere aktarılmasıyla birlikte insan katkısının niteliğini değiştirmektedir. Profesyonel iş gücünün konumu, artık teknolojik çıktıların yorumlanması ve bağlamsal kararların alınması ekseninde tanımlanmaktadır (Georgieff ve Hyee, 2021). Bu tanımlama, iş gücünün yaratıcı müdahale kapasitesini merkeze almakta ve geleneksel uzmanlık sınırlarını genişletmektedir.

Beyaz yakalı çalışanlar, sistem performansını denetleme ve insan yargısını devreye sokma sorumluluğunu üstlenmektedir. Bu üstlenme, iş gücünün özerklik ve

bağımlılık dengesini yeniden müzakere etmektedir. Sorumluluk alanları, teknolojik aracılık yoluyla hem daralmakta hem de yeni boyutlar kazanmaktadır.

İş gücünün toplumsal ve kurumsal konumu, otomasyonun ilerlemesiyle birlikte yeniden konumlanmaktadır. Profesyonel kimlikler, yapay zekâ ile işbirliği içinde evrilirken bireysel katkıların değeri farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma, iş gücünün genel yapısal yerini ve görünürlüğünü etkilemektedir (Babashahi, vd., 2024). Dönüşümün bu boyutu, profesyonel alanların iç dinamiklerini ve dış ilişkilerini sürekli olarak yeniden yapılandırmaktadır.

4.1.1. Otomasyon ve Görev Dönüşümü

Otomasyon, görevlerin parçalara ayrılmasını ve modüler yapılara dönüştürülmesini sağlayarak iş süreçlerinin yeniden tasarlanmasına zemin hazırlamaktadır. Bu parçalama, rutin ve tekrar eden unsurların sistemlere devredilmesini mümkün kılmaktadır. Görev dönüşümü, bu sayede insan müdahalesinin daha karmaşık ve yargısal alanlara kaymasını desteklemektedir (Konle-Seidl ve Danesi, 2022). Parçalanmış görevler, bağımsız modüller halinde yönetilebilirken aynı zamanda bütüncül çıktılar üretmek üzere yeniden birleştirilmektedir. Bu yeniden birleştirme, görev tasarımının esnekliğini artırmakta ve değişen koşullara uyumunu kolaylaştırmaktadır.

Otomasyonun görevler üzerindeki etkisi, ikame ve artırma dinamikleri üzerinden gerçekleşmektedir. Bazı görevler tamamen sistemler tarafından üstlenilirken, diğerleri insan yetenekleriyle güçlendirilmektedir. Dönüşüm süreci, görevlerin içerik ve kapsamını sürekli olarak güncellemektedir. İkame edilen görevler, sistem performansının izlenmesi ve düzeltilmesi gibi yeni sorumlulukları doğururken, artırılan görevler insan yargısının daha derinlemesine uygulanmasını mümkün kılmaktadır. Bu ikili etki, görev portföylerinin dengesini bozmakta ve yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir.

Yeni görevlerin ortaya çıkması, otomasyonun yarattığı boşlukları doldurmak üzere şekillenmektedir. Bu görevler, sistemlerin yönetilmesi, çıktıların yorumlanması ve istisnai durumların ele alınması gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır(Vărzaru vd., 2024). Ortaya çıkan yeni görevler, mevcut olanlarla etkileşime girerek daha geniş görev ekosistemleri oluşturmaktadır. Bu ekosistemler, görevler arası geçişlerin ve geçiş noktalarının yönetilmesini zorunlu hale getirmektedir.

Görevler arası ilişkiler, otomasyonla birlikte daha karmaşık ve ağ benzeri bir yapı kazanmaktadır. Bir görevdeki değişim, diğer görevlerin içeriğini ve zamanlamasını doğrudan etkilemektedir. Bu etkileşim, süreç bütünlüğünün sağlanması için yeni koordinasyon biçimlerini gerektirmektedir. Dönüşümün bu boyutu, görev sistemlerinin esnekliğini ve uyum kapasitesini belirlemektedir. Görevler, insan ve sistem yeteneklerinin optimal bileşimine göre yapılandırılmalıdır. Bu yapılandırma, hem verimlilik hem de esneklik hedeflerini dengelemeyi amaçlamaktadır. Dönüşüm

süreci, görevlerin sürekli evrimini gözeten yaklaşımları teşvik etmektedir. Tasarım ilkeleri, görevlerin ölçeklenebilirliğini ve uyarlanabilirliğini artırmaya odaklanırken aynı zamanda istisna yönetimini de içerecek biçimde genişletilmektedir. Bu genişletme, görev sistemlerinin uzun vadeli sürdürülebilirliğini sağlamaktadır (Akbaş ve Altunışık, 2025). Görev dönüşümünün bu boyutu, organizasyonel yapıların genel esnekliğine doğrudan katkı sağlamaktadır.

4.1.2. Yeni Meslekler ve Değişen Kariyer Yapıları

Yeni mesleklerin ortaya çıkışı, teknolojik yakınsama ve toplumsal ihtiyaçların kesişiminde şekillenen farklılaşmış mesleki kimliklerin oluşumunu yansıtmaktadır. Bu oluşum, mevcut mesleki kategorilerin ötesinde tanınabilir uzmanlık alanlarının tanımlanmasını gerektirmektedir. Yeni meslekler, yalnızca görev eklemeleriyle sınırlı kalmayıp bağımsız disiplinler olarak kurumsallaşmaktadır (Verhoef, vd., 2021). Ortaya çıkan meslekler, hem teknolojik araçların hem de sosyal beklentilerin ortak ürünü olarak gelişmektedir. Bu gelişim, mesleki kimliklerin geleneksel tanımların ötesine geçmesine ve daha karmaşık uzmanlık alanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Kariyer yapıları, artık tek bir sektör veya kurum içinde yükselme yerine farklı alanlar arasında geçişkenliği içermektedir. Bu geçişkenlik, mesleki kimliklerin sürekli olarak yeniden müzakere edilmesini gerektirmektedir. Yeni meslekler, kariyer yollarının dallanmasını hızlandırmakta ve bireylerin portföy oluşturma stratejilerini güçlendirmektedir.

Kurumsal kariyer sistemleri, yeni mesleklerin varlığıyla birlikte yeniden yapılandırılmaktadır. Bu oluşum, hem yeni meslek mensuplarının hem de mevcut çalışanların entegrasyonunu kolaylaştırmaktadır. Kariyer yapıları, kurum içi eğitim ve gelişim programlarının yeni mesleki gereksinimlere göre uyarlanmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu uyarlama, kariyer danışmanlığı ve mentorluk mekanizmalarının da dönüşmesini gerektirmektedir. Kurumsal sistemler, yeni mesleklerin getirdiği belirsizlikleri yönetmek üzere daha uyarlanabilir çerçeveler geliştirmektedir (Kraus, vd., 2021). Bu çerçeveler, örgütlerin hem mevcut hem de gelecekteki mesleki çeşitliliğe daha etkin yanıt vermesini sağlamaktadır.

Kariyer yapıları, farklı meslek grupları arasında bilgi ve deneyim aktarımını kolaylaştıran ağların oluşumunu desteklemektedir. Bu ağlar, kariyer fırsatlarının dağılımını ve erişilebilirliğini değiştirmektedir. Yeni meslekler, ekosistem içindeki güç dengelerini de etkilemekte ve geleneksel yapıların adaptasyonunu hızlandırmaktadır. Bu hızlanma, kariyer sistemlerinin genel esnekliğini ve dayanıklılığını artırmaktadır (Rha ve Lee, 2022). Yeni mesleklerin varlığı, kariyer yapılarının hem dikey hem de yatay boyutlarda genişlemesini sağlamaktadır.

4.1.3. İnsan-Yapay Zekâ İş Birliği

İnsan-yapay zekâ işbirliği, iki farklı bilişsel sistemin karşılıklı tamamlayıcılık ilkesi üzerinden ortak çıktı üretme kapasitesini ifade etmektedir. Bu kapasite, insan

sezgisi ile algoritmik işlem gücünün eşgüdümlü kullanımına dayanmaktadır. İşbirliği süreci, her iki tarafın güçlü yönlerini koruyarak zayıf yönlerini dengelemeyi amaçlamaktadır (Babashahi, vd., 2024).

Ortak karar alma mekanizmaları, insan ve yapay zekâ arasındaki etkileşimin temelini oluşturmaktadır. Bu mekanizmalar, öneri üretimi ve değerlendirme aşamalarında karşılıklı geri bildirim döngülerine dayanmaktadır. Karar süreçleri, her iki tarafın öğrenme hızlarını da senkronize etmektedir. İnsanlar, yapay zekâ çıktılarını yorumlama becerilerini geliştirirken sistemler de insan tercihlerini modelleyerek yanıtlarını iyileştirmektedir. Bu karşılıklı gelişim, işbirliği kalitesini sürekli olarak yükseltmektedir. Öğrenme süreci, ortak çalışma protokollerinin de evrilmesini gerektirmektedir. Bu evrim, işbirliğinin esnekliğini ve dayanıklılığını artırmaktadır (Psyché, vd., 2023).

Örgütsel düzeyde insan-yapay zekâ işbirliği, hibrit ekiplerin tasarımını ve entegrasyonunu gerektirmektedir. Bu ekipler, farklı uzmanlık alanlarını bir araya getirerek karmaşık sorunlara bütüncül çözümler üretmektedir. İşbirliği, örgütsel öğrenme süreçlerini de hızlandırmakta ve bilgi paylaşımını kolaylaştırmaktadır. Bu kolaylaştırma, örgütsel hafızanın hem insan hem de dijital bileşenler üzerinden güçlenmesini sağlamaktadır (Konle-Seidl ve Danesi, 2022). Hibrit yapıların ölçeklenmesi, işbirliği modellerinin standartlaştırılmasını ve uyarlanabilirliğini zorunlu hale getirmektedir. Bu zorunluluk, örgütsel dönüşüm stratejilerinin merkezinde yer almaktadır.

4.2. Yeniden Beceri Kazandırma ve Beceri Geliştirme Yaklaşımları

Yeniden beceri kazandırma yaklaşımları, iş süreçlerine doğrudan entegre edilen öğrenme mekanizmalarına dayanmaktadır. Bu mekanizmalar, çalışanların mevcut görevleri sırasında yeni yetkinlikler edinmesini mümkün kılmakta ve öğrenme ile uygulama arasındaki zaman aralığını kısaltmaktadır. İş gömülü gelişim modelleri, örgütsel kaynakların daha verimli kullanılmasını desteklerken bireysel motivasyonu da güçlendirmektedir. Aynı zamanda çalışanların değişen iş taleplerine daha hızlı uyum sağlamasını mümkün kılmaktadır.

Ekosistem temelli beceri geliştirme stratejileri, birden fazla paydaşın eşgüdümlü katkısını gerektirmektedir. Bu stratejiler, eğitim kurumları, işletmeler ve kamu aktörleri arasında ortak programların tasarlanmasını içermektedir (Verhoef, vd., 2021). Çok aktörlü yaklaşımlar, beceri açıklarının daha geniş bir perspektiften ele alınmasını sağlamaktadır. Bu perspektif, bölgesel ve sektörel ihtiyaçların daha doğru biçimde karşılanmasına olanak tanımaktadır. Ekosistemler, bireylerin farklı öğrenme yolları arasında geçiş yapabilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu geçişkenlik, bireylerin kariyerleri boyunca esnek ve sürekli öğrenme alışkanlıkları geliştirmesine katkı sağlamaktadır.

Uyarlanabilir değerlendirme çerçeveleri, beceri geliştirme süreçlerinin etkinliğini sürekli olarak izlemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçeveler, hem nicel çıktıları hem de nitel öğrenme deneyimlerini dikkate almaktadır (Kraus, vd., 2021).

4.2.1. Yeniden Beceri Kazandırma Kavramı

Yeniden beceri kazandırma kavramı, teknolojik ve ekonomik dönüşümler karşısında bireylerin ve sistemlerin mevcut beceri profillerini kökten yenileme gereksinimini ifade etmektedir. Yeniden beceri kazandırma, yalnızca teknik bilginin güncellenmesiyle sınırlı kalmayıp bilişsel, sosyal ve uyarlanabilir boyutları da kapsayan bütüncül bir yenilenme sürecini işaret etmektedir (Babashahi, vd., 2024). Bu bütüncül yapı, kavramın hem bireysel hem de kolektif düzeylerde analiz edilmesini gerektirmektedir.

Kavramın sınırları, sürekli öğrenme ve yeniden eğitim gibi yakın terimlerden ayrışarak daha radikal bir beceri değişimini vurgulamaktadır. Yeniden beceri kazandırma, mevcut mesleki kimliklerin korunmasından ziyade yeni mesleki alanlara geçişi veya mevcut alanların temel mantığının değiştirilmesini içermektedir. Kavram, beceri açıklarının kapatılmasından öte, gelecekteki belirsizliklere karşı dirençli profillerin inşasını da kapsamaktadır.

Çok düzeyli bir kavram olarak yeniden beceri kazandırma, bireysel öğrenme motivasyonlarından örgütsel politika çerçevelerine ve toplumsal düzenleme mekanizmalarına kadar uzanan bir yelpazeyi içermektedir (Kraus, vd., 2021). Bireysel düzeyde kavram, öz-yönetimli öğrenme kapasitesinin geliştirilmesini ön plana çıkarmaktadır. Örgütsel düzeyde ise kavram, iş süreçlerinin yeniden tasarlanmasıyla beceri gelişiminin bütünleştirilmesini gerektirmektedir. Toplumsal düzeyde kavram, eğitim sistemlerinin ve iş gücü piyasası kurumlarının uyumunu zorunlu hale getirmektedir. Teknolojik paradigma değişimleri karşısında yeniden beceri kazandırma kavramı, sürekli bir evrim geçirmektedir. Kavramın erken dönem tanımları daha çok teknik becerilerin güncellenmesine odaklanırken, güncel yaklaşımlar bilişsel ve meta-becerilerin merkezi rolünü vurgulamaktadır. Bu evrim, kavramın yalnızca reaktif bir uyum aracı olmaktan çıkıp proaktif bir dönüşüm stratejisine dönüşmesini yansıtmaktadır. Kavramın bu dönüşümü, becerilerin sosyo-teknik sistemler içindeki konumlanışını da yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Bu düşünme, kavramın hem teorik hem de pratik boyutlarını zenginleştirmektedir (Verhoef, vd., 2021).

Yeniden beceri kazandırma kavramı, emek piyasası dönüşümlerinin anlaşılmasında anahtar bir analitik araç işlevi görmektedir. Kavramın çok boyutlu yapısı, farklı aktörlerin rollerini ve sorumluluklarını netleştirmektedir. Bu netleştirme, kavramın hem tanımlayıcı hem de normatif gücünü ortaya koymaktadır (Rha ve Lee, 2022). Yeniden beceri kazandırma kavramı, böylece teknolojik değişimin insan faktörü üzerindeki etkilerini sistematik biçimde ele almayı mümkün kılmaktadır.

4.2.2. Beceri Geliştirme Kavramı

Beceri geliştirme kavramı, bireylerin ve kolektiflerin bilgi, yetenek ve davranışsal kapasitelerini sistematik biçimde genişletme ve derinleştirme sürecini ifade etmektedir. Bu kavram, becerilerin doğuştan gelen özelliklerden ziyade edinilebilir ve dönüştürülebilir yapılar olarak ele alınmasını temel almaktadır. Kavramın özü, öğrenme eyleminin hem bireysel hem de çevresel faktörlerle şekillenen dinamik bir etkileşim olarak anlaşılmasında yatmaktadır (Babashahi, vd., 2024). Kavram aynı zamanda becerilerin bağlamsal ve duruma bağlı olarak sürekli evrilen yapısını da vurgulamaktadır.

Kavramın teorik temelleri, davranışsal, bilişsel ve sosyo-kültürel paradigmaların katkılarıyla şekillenmiştir. Davranışsal yaklaşımlar, beceri gelişimini gözlemlenebilir performans artışları üzerinden tanımlamaktadır. Bilişsel yaklaşımlar, zihinsel modellerin ve problem çözme stratejilerinin geliştirilmesini merkeze almaktadır. Sosyo-kültürel yaklaşımlar ise becerilerin sosyal etkileşimler ve kültürel araçlar aracılığıyla inşa edildiğini vurgulamaktadır. Bu paradigmatik çeşitlilik, kavramın tek boyutlu bir süreç olarak değil, çok katmanlı bir fenomen olarak anlaşılmasını gerektirmektedir (Kraus,vd., 2021). Her paradigma, kavramın farklı yönlerini aydınlatmakta ve bütüncül bir çerçeve oluşturulmasına katkı sağlamaktadır.

Kavramın analitik gücü, beceri geliştirme ile öğrenme, yetkinlik ve kapasite gibi yakın kavramlar arasındaki ayrımların netleştirilmesiyle artmaktadır. Öğrenme kavramı daha geniş bir bilgi edinim sürecini kapsarken, beceri geliştirme bu sürecin uygulamaya yönelik ve performans odaklı boyutunu vurgulamaktadır. Kapasite kavramı ise bireysel veya kolektif potansiyeli ön plana çıkarırken, beceri geliştirme bu potansiyelin somutlaştırılmasını içermektedir(Verhoef, vd., 2021).

Beceri geliştirme kavramı, teknolojik ve sosyal değişimlerin hızlandığı dönemlerde daha da merkezi bir konuma gelmektedir. Kavramın çok boyutlu yapısı, farklı disiplinlerden gelen katkılarla sürekli olarak zenginleşmektedir. Bu zenginleşme, kavramın hem akademik tartışmalarda hem de politika ve uygulama alanlarında geçerliliğini korumasına olanak tanımaktadır (Rha ve Lee, 2022).

4.2.3. Kurumsal Öğrenme ve Sürekli Eğitim Sistemleri

Kurumsal öğrenme, örgütlerin bilgi ve deneyim birikimlerini sistematik biçimde işleyerek yeni kapasiteler oluşturma sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, bireysel öğrenmelerin örgütsel düzeyde bütünleştirilmesini ve kurumsal hafızanın güçlendirilmesini gerektirmektedir. Kurumsal öğrenme, hem içsel bilgi üretimi hem de dışsal bilgi edinimi mekanizmalarına dayanmaktadır (Babashahi, vd., 2024). Sürekli eğitim sistemleri, örgütsel öğrenmenin kurumsallaşmasını sağlayan

yapılandırılmış çerçeveler olarak işlev görmektedir. Bu sistemler, çalışanların ve ekiplerin bilgi ve becerilerini güncel tutmak üzere tasarlanmış programlar, platformlar ve süreçlerden oluşmaktadır. Sürekli eğitim, örgütün stratejik hedefleriyle uyumlu öğrenme fırsatlarının düzenli olarak sunulmasını içermektedir.

Sürekli eğitim sistemlerinin örgütsel stratejiyle bütünleştirilmesi, öğrenmenin reaktif olmaktan çıkıp proaktif bir niteliğe kavuşmasını sağlamaktadır. Bu bütünleştirme, eğitim ihtiyaç analizlerinin stratejik planlama süreçleriyle eş zamanlı yürütülmesini gerektirmektedir. Bütünleştirme süreci, örgütün değişim kapasitesini de güçlendirmektedir.

Öğrenme sistemlerinin uyarlanabilirliği, örgütün dinamik ortamlara yanıt verme becerisini belirlemektedir. Bu uyarlanabilirlik, geri bildirim döngülerinin sistematik olarak işletilmesini ve sistemlerin sürekli olarak gözden geçirilmesini içermektedir. Değerlendirme mekanizmaları, hem öğrenme çıktılarını hem de bu çıktıların örgütsel performansa yansımalarını izlemektedir. Bu izleme, sistemlerin iyileştirilmesi için gerekli verilerin toplanmasını sağlamaktadır. Uyarlanabilir sistemler, örgütün uzun vadeli rekabet gücünü de desteklemektedir (Psyché, vd., 2023). Kurumsal öğrenme ve sürekli eğitim sistemleri, örgütsel kültürün dönüşümüyle yakından ilişkilidir. Sistemlerin ölçeklenmesi ve yaygınlaştırılması, örgütün farklı birimlerinde tutarlı öğrenme fırsatlarının sunulmasını amaçlamaktadır. Bu amaç, standartlaştırılmış çerçevelerin yanı sıra yerel ihtiyaçlara duyarlı uyarlamaları da içermektedir. Yaygınlaştırma, örgütün genel öğrenme kapasitesini de yükseltmektedir (Vărzaru, vd., 2024).

Sistemlerin karşılaştığı yapısal engeller, öğrenme çabalarının etkinliğini sınırlayabilmektedir. Engellerin aşılması, sistem tasarımının örgütsel gerçekliklerle uyumlu hale getirilmesini gerektirmektedir. Bu uyum, hem teknik hem de sosyal boyutları dikkate alan bütüncül yaklaşımları zorunlu kılmaktadır. Engellerin yönetimi, sistemlerin uzun vadeli başarısını belirlemektedir (Akbaş ve Altunışık, 2025). Kurumsal öğrenme ve sürekli eğitim sistemleri, örgütün bilgi varlıklarını stratejik bir kaynak olarak konumlandırmaktadır. Bu konumlandırma, öğrenmenin örgütsel performansla doğrudan ilişkilendirilmesini sağlamaktadır.

4.3. Hizmet Sektöründe Yetkinlik Dönüşümüne Yönelik Model Önerisi

Hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümü, dijital teknolojilerin hizmet sunum süreçlerini yeniden yapılandırmasıyla birlikte profesyonel rollerin temel mantığının değişmesini gerektirmektedir. Bu değişim, müşteri etkileşiminin niteliğinden operasyonel karar alma süreçlerine kadar uzanan bir yelpazede yeni kapasitelerin inşasını zorunlu kılmaktadır. Yetkinlik dönüşümü, yalnızca bireysel beceri güncellemeleriyle sınırlı kalmayıp örgütsel sistemlerin ve hizmet ekosistemlerinin de yenilenmesini içermektedir (Shehadeh, vd., 2023). Bu yenilenme, hizmet

kalitesinin ve müşteri değerinin korunmasını temel alan bir çerçeve içinde gerçekleşmelidir. Bu çerçeve, dönüşümün yalnızca teknolojik değil, aynı zamanda insani ve ilişkisel boyutlarını da dikkate almayı gerektirmektedir.

Önerilen model, yetkinlik dönüşümünü beş aşamalı bir süreç olarak yapılandırmaktadır. *İlk aşama*, mevcut yetkinlik haritalarının dijital hizmet gereksinimlerine göre yeniden değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu değerlendirme, hizmet süreçlerindeki otomasyon potansiyelinin ve insan katkısının kritik noktalarının belirlenmesini sağlamaktadır. *İkinci aşama*, hedeflenen yetkinlik profillerinin tasarlanmasını içermektedir. Bu tasarım, müşteri odaklılık, teknolojik araç kullanımı ve etik karar verme gibi boyutları bütünleştirmektedir. *Üçüncü aşama*, öğrenme deneyimlerinin hizmet ortamına gömülü olarak gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Bu gömülülük, teorik bilginin anlık uygulama ile pekiştirilmesini mümkün kılmaktadır. *Dördüncü aşama*, performans geri bildirimlerinin sistematik olarak toplanmasını ve analiz edilmesini gerektirmektedir. Bu analiz, dönüşüm sürecinin yönünün ve hızının ayarlanmasını desteklemektedir. *Beşinci aşama*, elde edilen kazanımların kurumsal hafızaya aktarılmasını ve sürekli yenilenmesini sağlamaktadır (Plekhanov, vd., 2023). Bu aktarım, modelin döngüsel niteliğini güçlendirmektedir.

Modelin uygulanmasında hizmet sektörünün özgün dinamikleri dikkate alınmalıdır. Müşteri beklentilerinin hızla değişmesi, yetkinlik profillerinin de esnek ve uyarlanabilir olmasını gerektirmektedir. Bu esneklik, modelin her aşamasında geri bildirim mekanizmalarının aktif olarak işletilmesini zorunlu kılmaktadır. Hizmet sunumunun duygusal ve ilişkisel boyutları, teknolojik yetkinliklerle dengelenmelidir. Bu dengeleme, modelin hem teknik hem de insani unsurları bütünleştirmesini sağlamaktadır. Örgütsel destek mekanizmaları, modelin başarısını belirleyen kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu mekanizmalar, öğrenme kaynaklarının erişilebilirliğini ve motivasyonel teşviklerin sürekliliğini içermektedir. Bu teşvikler, çalışanların dönüşüm sürecine daha aktif katılım göstermesini desteklemektedir.

Modelin değerlendirilmesi, nicel performans göstergeleriyle nitel öğrenme deneyimlerinin birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. Bu değerlendirme, dönüşüm sürecinin hem bireysel hem de örgütsel düzeydeki etkilerini ortaya koymaktadır. Hizmet sektöründe müşteri memnuniyeti ve operasyonel verimlilik gibi çıktılar, modelin etkinliğinin ölçülmesinde temel referans noktaları oluşturmaktadır. Değerlendirme sonuçları, modelin sonraki döngülerinde iyileştirme fırsatlarını belirlemektedir. Bu fırsatlar, sektörün sürekli değişen koşullarına uyum sağlanmasını desteklemektedir. Bu destek, modelin yalnızca teorik bir öneri olmaktan çıkıp uygulanabilir bir araç haline gelmesini sağlamaktadır.

Model önerisi, hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün sistematik ve sürdürülebilir bir biçimde yönetilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Modelin aşamaları, örgütsel gerçekliklerle uyumlu esnek bir çerçeve sunmaktadır. Bu

çerçeve, hem teknolojik yeniliklerin hem de insan merkezli hizmet anlayışının korunmasını mümkün kılmaktadır. Modelin uygulanması, sektördeki aktörlerin iş birliği ve öğrenme odaklı bir kültür geliştirmesini gerektirmektedir. Bu kültür, dönüşüm sürecinin uzun vadeli başarısını belirleyen temel unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu unsur, modelin yalnızca kısa vadeli iyileşmeler değil, aynı zamanda uzun vadeli kurumsal kapasite artışı da üretmesini mümkün kılmaktadır.

4.3.1. Modelin Geliştirilme Gerekçesi

Modelin geliştirilme gerekçesi, hizmet sektöründe dijital dönüşümün yarattığı yetkinlik açıklarının mevcut çerçevelerle yeterince karşılanamaması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu açıklar, hizmet sunumunun kendine özgü özelliklerinden (müşteriyle eşzamanlı üretim, duygusal emek, anlık uyarlanabilirlik) kaynaklanan karmaşıklıklarla birleştiğinde daha da belirgin hale gelmektedir. Mevcut yetkinlik modelleri genellikle imalat veya genel işletme bağlamlarına odaklanmakta ve hizmetin soyut, ilişkisel ve anlık doğasını yeterince yansıtmamaktadır (Babashahi, vd., 2024). Bu yetersizlik, sektörde hem bireysel hem de örgütsel düzeyde dönüşüm çabalarının parçalı ve etkisiz kalmasına yol açmaktadır.

Hizmet sektöründe dijital araçların entegrasyonu, müşteri etkileşiminin niteliğini kökten değiştirmektedir. Bu değişim, geleneksel yetkinlik tanımlarının yetersiz kalmasını beraberinde getirmektedir. Müşterinin hizmet üretimine aktif katılımı, çalışanların teknolojik araçları kullanırken aynı anda ilişkisel ve duygusal boyutları yönetme kapasitesini zorunlu kılmaktadır. Mevcut modeller bu ikili gereksinimi (teknik yeterlilik ile insani temasın dengelenmesi) sistematik biçimde ele almamaktadır. Sonuç olarak, dijital dönüşüm yatırımları beklenen verimlilik ve müşteri memnuniyeti kazanımlarını tam olarak gerçekleştirememektedir. Bu durum, sektöre özgü bir modelin geliştirilmesini gerektiren temel pratik gerekçelerden birini oluşturmaktadır.

Literatürde yer alan yetkinlik çerçeveleri, genellikle statik veya lineer gelişim yollarını varsaymaktadır. Ancak hizmet sektöründe teknolojik değişimlerin hızı ve müşteri beklentilerinin dalgalanması, yetkinliklerin sürekli ve bağlamsal olarak yenilenmesini zorunlu kılmaktadır. Mevcut yaklaşımlar bu dinamizmi yeterince yansıtamamakta ve dönüşüm süreçlerini reaktif müdahalelerle sınırlamaktadır. Bu sınırlılık, hem bireysel kariyer gelişimini hem de örgütsel rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla, hizmet sektörünün dinamik yapısına duyarlı, döngüsel ve bağlamsal bir modelin geliştirilmesi, teorik boşluğun doldurulması açısından da önem taşımaktadır. Hizmetin soyut ve eşzamanlı üretim özelliği, yetkinlik dönüşümünün yalnızca bireysel öğrenme süreçleriyle sınırlı kalamayacağını ortaya koymaktadır. Örgütsel sistemler, müşteri verilerinin işlenmesi, geri bildirim döngülerinin işletilmesi ve hizmet standartlarının dijital araçlarla uyumlaştırılması gibi alanlarda da yeni kapasiteler geliştirmek zorundadır. Mevcut modeller bu sistemik boyutu genellikle ihmal etmekte veya genel çerçeveler içinde eritmektedir.

Bu ihmal, dönüşüm çabalarının örgütsel düzeyde parçalanmasına ve sürdürülebilirliğin sağlanamamasına neden olmaktadır.

Dijital dönüşümün hizmet sektöründeki etkileri, yalnızca teknolojik araçların benimsenmesiyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda hizmetin değer yaratma mantığını da değiştirmektedir. Müşteri deneyimi artık fiziksel ve dijital kanalların sorunsuz entegrasyonuna, kişiselleştirilmiş müdahalelere ve etik veri kullanımına bağlı hale gelmektedir. Bu yeni değer yaratma mantığı, çalışanların teknik, ilişkisel ve etik yetkinliklerini eş zamanlı olarak geliştirmelerini gerektirmektedir. Mevcut çerçeveler bu eş zamanlılığı yeterince desteklememekte ve dönüşüm süreçlerini tek boyutlu müdahalelerle sınırlamaktadır. Bu sınırlılık, modelin geliştirilmesini hem teorik tutarlılık hem de pratik uygulanabilirlik açısından gerekli kılmaktadır.

Modelin geliştirilme gerekçesi, aynı zamanda mevcut dönüşüm çabalarının ölçülebilirlik ve değerlendirilebilirlik sorunlarından da kaynaklanmaktadır. Hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün etkilerini izlemek için kullanılan göstergeler genellikle genel performans ölçütleriyle sınırlı kalmakta ve öğrenme sürecinin nitel boyutlarını göz ardı etmektedir. Bu durum, dönüşüm yatırımlarının etkinliğinin değerlendirilmesini zorlaştırmakta ve sürekli iyileştirme döngülerinin kurulmasını engellemektedir. Bu nedenle, modelin geliştirilmesi, hem nicel hem de nitel değerlendirme mekanizmalarını içeren, öğrenme odaklı bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Bu çerçeve, sektörün özgün ölçütlerini (müşteri algısı, hizmet tutarlılığı, operasyonel esneklik) de dikkate alacaktır. Hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümüne yönelik model önerisi, yukarıda belirtilen teorik ve pratik gerekçelerden hareketle şekillenmiştir. Model, hizmetin soyut ve ilişkisel doğasını merkeze alarak, dijital araçların insan katkısıyla dengeli kullanımını sağlayacak bir yapı sunmayı amaçlamaktadır. Bu yapı, hem bireysel öğrenme süreçlerini hem de örgütsel sistemleri kapsayacak biçimde tasarlanmıştır. Modelin geliştirilmesi, sektördeki dönüşüm çabalarının daha sistematik, ölçülebilir ve sürdürülebilir hale getirilmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu hedef, hem akademik literatürdeki boşluğun doldurulması hem de pratik uygulamalardaki etkililiğin artırılması açısından önem taşımaktadır.

4.3.2. Modelin Temel Bileşenleri

Modelin temel bileşenleri, hizmet sektörünün soyut, ilişkisel ve anlık üretim özelliklerini merkeze alarak tasarlanmıştır. Bu bileşenler, dijital dönüşümün yarattığı yetkinlik açıklarını hem bireysel hem de örgütsel düzeyde karşılayacak biçimde yapılandırılmıştır. Her bileşen, müşteri deneyimini koruma ile teknolojik araçların etkin kullanımını dengelemeyi amaçlamaktadır (Babashahi, vd., 2024). Bu dengeleme, sektörde dönüşüm çabalarının parçalı kalmasını önlemektedir.

İlk bileşen, yetkinlik envanterinin hizmet süreçlerine özgü olarak yeniden yapılandırılmasını içermektedir. Bu yeniden yapılandırma, rollerin dijital araçlarla etkileşimini ve insan katkısının kritik noktalarını belirlemeyi sağlamaktadır. Hizmetin müşteriyle eşzamanlı üretimi nedeniyle, envanter teknik yeterliliklerin

yanı sıra ilişkisel ve duygusal boyutları da kapsamaktadır. *İkinci bileşen*, hibrit öğrenme ekosistemlerinin tasarlanması ve işletilmesini öngörmektedir. Bu ekosistemler, iş başında öğrenme ile dijital platformları birleştirerek sürekli gelişimi desteklemektedir. Hizmet sektöründe müşteri etkileşimi anlık olduğundan, öğrenme fırsatları da gerçek zamanlı geri bildirimlerle zenginleştirilmektedir. *Üçüncü bileşen*, performans ölçüm sistemlerinin yetkinlik gelişimiyle bütünleştirilmesini kapsamaktadır. Bu bütünleştirme, dönüşüm sürecinin etkilerinin sistematik olarak izlenmesini ve gerekli düzeltmelerin yapılmasını mümkün kılmaktadır. Hizmette müşteri algısı ve operasyonel esneklik gibi göstergeler, yetkinlik gelişiminin değerlendirilmesinde temel referanslar oluşturmaktadır. *Dördüncü bileşen*, etik ve sorumlu kullanım ilkelerinin yetkinlik profillerine entegre edilmesini içermektedir. Bu entegrasyon, yapay zekâ araçlarının müşteri verileriyle etkileşiminde şeffaflık ve adaletin korunmasını sağlamaktadır. Hizmetin duygusal boyutu nedeniyle, etik ilkeler yalnızca teknik kararları değil, aynı zamanda müşteri ilişkilerini de kapsamaktadır. *Beşinci bileşen*, kurumsal hafıza ve bilgi paylaşım mekanizmalarının güçlendirilmesini öngörmektedir. Bu mekanizmalar, öğrenilen derslerin ve başarılı uygulamaların sistematik olarak belgelenmesini ve erişilebilir hale getirilmesini sağlamaktadır. Hizmet sektöründe personel devir hızı yüksek olabildiğinden, bu mekanizmalar örgütsel öğrenmenin sürekliliğini güvence altına almaktadır(Akbaş ve Altunışık, 2025).

Bu beş bileşen arasındaki etkileşim, modelin bütüncül ve döngüsel işleyişini sağlamaktadır. Her bileşen diğerlerini beslemekte ve dönüşüm sürecinin sürekli olarak iyileştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bileşenler arasındaki bağlantılar, dönüşümün hem bireysel hem de örgütsel düzeyde gerçekleşmesini desteklemektedir. Modelin temel bileşenleri, hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün sistematik ve sürdürülebilir bir biçimde gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Bu bileşenler, hem teknolojik yeniliklerin hem de insan merkezli hizmet anlayışının dengeli bir şekilde ele alınmasını sağlamaktadır.

4.3.3. Yetkinlik Analizi Süreci

Yetkinlik analizi süreci, hizmet sektöründe dijital dönüşümün yarattığı yetkinlik açıklarını sistematik biçimde belirlemeyi ve önceliklendirmeyi amaçlayan çok aşamalı bir çerçevedir. Bu süreç, mevcut rollerin dijital araçlarla etkileşimini ve müşteri deneyimini şekillendiren unsurları birlikte ele almayı gerektirmektedir. Analiz, hem bireysel performans verilerini hem de örgütsel hizmet standartlarını dikkate alarak yürütülmektedir (Babashahi, vd., 2024).

İlk aşama, mevcut yetkinlik envanterinin oluşturulmasını ve güncellenmesini içermektedir. Bu envanter, rollerin dijital hizmet süreçlerindeki görev dağılımını ve insan katkısının kritik noktalarını haritalamaktadır. Hizmet sektöründe müşteriyle eşzamanlı üretim yapıldığından, envanter teknik yeterliliklerin yanı sıra ilişkisel ve duygusal boyutları da kapsamaktadır.

İkinci aşama, gelecekteki yetkinlik gereksinimlerinin belirlenmesini kapsamaktadır. Bu belirleme, dijital araçların hizmet sunumuna etkilerini ve müşteri beklentilerinin evrimini analiz etmeyi içermektedir. Hizmetin anlık uyarlanabilirlik gerektirmesi, gelecekteki profillerin esnek ve bağlamsal olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk, teknolojik trendlerin yanı sıra sektörel düzenlemelerin ve rekabet dinamiklerinin de dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Üçüncü aşama, yetkinlik boşluklarının tespitini ve önceliklendirilmesini içermektedir. Bu tespit, mevcut envanter ile gelecek gereksinimleri arasındaki farkların sistematik olarak karşılaştırılmasını sağlamaktadır. Önceliklendirme sırasında hem örgütsel stratejik hedefler hem de müşteri memnuniyeti göstergeleri dikkate alınmaktadır. Bu dikkate alma, dönüşüm kaynaklarının en kritik alanlara yönlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Dördüncü aşama, veri toplama ve doğrulama yöntemlerinin uygulanmasını öngörmektedir. Bu yöntemler, anketler, mülakatlar, gözlem çalışmaları, performans verileri ve müşteri geri bildirimlerini içermektedir. Hizmetin soyut yapısı nedeniyle, nicel verilerin yanı sıra nitel içgörüler de analize dahil edilmektedir.

Beşinci aşama, analiz sonuçlarının örgütsel strateji ve dönüşüm modeliyle bütünleştirilmesini kapsamaktadır. Bu bütünleştirme, tespit edilen boşlukların giderilmesine yönelik eylem planlarının geliştirilmesini sağlamaktadır. Hizmet sektöründe müşteri odaklılığın korunması, eylem planlarının hem teknik hem de ilişkisel boyutları içermesini gerektirmektedir.

Yetkinlik analizi süreci, hizmet sektörünün özgün özelliklerini (müşteri katılımı, duygusal emek, anlık uyarlanabilirlik) merkeze alarak yürütülmektedir. Bu yürütme, analizin hem teknik hem de insani boyutları kapsamasını sağlamaktadır. Sürecin çok kaynaklı ve çok yöntemli yapısı, elde edilen bulguların derinliğini ve güvenilirliğini artırmaktadır. Söz konusu bu analiz süreci, hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün temelini oluşturan sistematik bir araç olarak işlev görmektedir. Bu araç, hem mevcut durumun doğru biçimde anlaşılmasını hem de gelecekteki gereksinimlerin proaktif biçimde belirlenmesini sağlamaktadır. Sürecin çok aşamalı ve çok kaynaklı yapısı, analiz sonuçlarının hem bireysel hem de örgütsel düzeyde kullanılabilir olmasını garanti etmektedir. Bu garanti, dönüşüm modelinin diğer bileşenleriyle uyumlu bir şekilde ilerlemesini desteklemektedir. Sürecin hizmete özgü uyarlamaları, sektörün dinamik ve ilişkisel doğasına duyarlı bir çerçeve sunmaktadır.

4.3.4. Eğitim ve Gelişim Boyutu

Eğitim ve gelişim boyutu, hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Bu boyut, dijital araçların entegrasyonuyla birlikte müşteri etkileşiminin niteliğini koruma gereksinimini merkeze almaktadır. Eğitim ve gelişim süreçleri, hem teknik yeterliliklerin kazandırılmasını hem de

ilişkisel ve duygusal becerilerin güçlendirilmesini eş zamanlı olarak hedeflemektedir (Babashahi, vd., 2024).

Öğrenme deneyimlerinin tasarımı, hizmet süreçlerinin gerçek zamanlı ve müşteri odaklı doğasını yansıtacak biçimde gerçekleştirilmektedir. Senaryolar, dijital araçların müşteri etkileşimi sırasında nasıl kullanılacağını ve olası istisna durumlarının nasıl yönetileceğini kapsamaktadır. Bu kapsam, çalışanların hem teknolojik hem de insani boyutları eş zamanlı olarak geliştirmesini sağlamaktadır. Tasarım süreci, müşteri geri bildirimlerinin ve operasyonel verilerin sistematik olarak analiz edilmesini de içermektedir. Bu analiz, öğrenme içeriklerinin sektörün güncel ihtiyaçlarına duyarlı olmasını garanti etmektedir.

Değerlendirme mekanizmaları, hem bireysel gelişim çıktılarını hem de örgütsel hizmet performansına yansımalarını birlikte izlemektedir. Bu izleme, Kirkpatrick modelinin ötesinde hizmete özgü göstergeleri de kapsamaktadır. Müşteri memnuniyeti skorları, hizmet tutarlılığı ölçütleri ve operasyonel esneklik göstergeleri, değerlendirmenin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu bileşenler, gelişim programlarının etkililiğinin çok boyutlu olarak analiz edilmesini mümkün kılmaktadır. Değerlendirme sonuçları, programların sürekli iyileştirilmesi için geri bildirim kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bu kullanım, eğitim ve gelişim boyutunun statik olmaktan çıkıp dinamik bir yapıya kavuşmasını sağlamaktadır.

Eğitim ve gelişim boyutunun hizmet sektörüne özgü uyarlamaları, duygusal emek ve müşteri eşzamanlılığı gibi unsurları merkeze almaktadır. Bu uyarlamalar, standart eğitim modellerinin yetersiz kalabileceği alanlarda özel müdahalelerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Örneğin, dijital araçların kullanımı sırasında müşteriyle kurulan ilişkinin bozulmaması için özel senaryo çalışmaları yürütülmektedir. Bu çalışmalar, hem teknik yeterlilikleri hem de ilişkisel becerileri eş zamanlı olarak geliştirmeyi amaçlamaktadır. Uyarlamaların başarısı, eğitim tasarımcılarının sektör dinamiklerini derinlemesine anlamasına bağlı bulunmaktadır.

Boyutun diğer dönüşüm unsurlarıyla etkileşimi, modelin bütüncül işleyişini güçlendirmektedir. Eğitim ve gelişim boyutu, hizmet sektöründe yetkinlik dönüşümünün hem bireysel kapasiteleri hem de örgütsel sistemleri güçlendiren temel bir mekanizma olarak işlev görmektedir. Bu mekanizma, dijital dönüşümün teknik boyutlarını insan merkezli hizmet anlayışıyla dengelemeyi amaçlamaktadır. Boyutun tasarımı ve işletilmesi, sektörün dinamik ve ilişkisel özelliklerine duyarlı yaklaşımları gerektirmektedir. Bu gereklilik, programların hem etkili hem de sürdürülebilir olmasını garanti etmektedir. Boyutun sürekli iyileştirme döngüsü, değişen müşteri beklentilerine ve teknolojik yeniliklere hızlı uyum sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Bu uyum, dönüşüm sürecinin uzun vadeli başarısını belirleyen kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır.

4.3.5. Modelin Beklenen Katkıları

Modelin beklenen katkıları, hizmet sektöründe dijital dönüşümün yarattığı yetkinlik açıklarını kapatmanın ötesinde çok düzeyli etkiler üretmeyi amaçlamaktadır. Bu etkiler, bireysel uyum kapasitesinden örgütsel çevikliğe ve müşteri değerinin artırılmasına kadar uzanan bir yelpazeyi kapsamaktadır. Model, yetkinlik dönüşümünü sistematik bir çerçevede ele alarak hem kısa vadeli performans iyileşmelerini hem de uzun vadeli sürdürülebilirliği desteklemeyi hedeflemektedir (Babashahi ,vd., 2024). Bu hedef, sektörün dinamik ve ilişkisel yapısına duyarlı bir yaklaşımın gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

Bireysel düzeyde modelin katkıları, çalışanların dijital araçlarla müşteri etkileşimini dengeli biçimde yönetme kapasitesinin artmasında somutlaşmaktadır. Bu artış, hem teknik yeterliliklerin kazanılmasını hem de duygusal emek gerektiren durumlarda stres yönetiminin güçlenmesini içermektedir. Çalışanlar, yetkinlik dönüşümü sayesinde değişen hizmet standartlarına daha hızlı uyum sağlayabilmekte ve mesleki kimliklerini koruyabilmektedir. Bireysel katkıların birikmesi, sektör genelinde nitelikli iş gücünün korunmasını desteklemektedir.

Örgütsel düzeyde modelin katkıları, hizmet süreçlerinin dijital araçlarla uyumlu hale getirilmesiyle operasyonel esnekliğin artmasında ortaya çıkmaktadır. Bu artış, müşteri taleplerindeki dalgalanmalara daha hızlı yanıt verilmesini mümkün kılmaktadır. Örgütler, yetkinlik dönüşümü sayesinde hem mevcut hizmet standartlarını korumakta hem de yeni dijital kanalların etkin kullanımını sağlamaktadır. Bu kullanım, kaynakların daha verimli dağıtılmasını ve maliyet yapılarının iyileştirilmesini desteklemektedir.

Müşteri ve hizmet teslimatı düzeyinde modelin katkıları, kişiselleştirilmiş ve tutarlı hizmet deneyimlerinin sunulmasında belirginleşmektedir. Bu deneyimlerin iyileşmesi, müşteri memnuniyeti ve sadakatinin artmasına doğrudan katkı sağlamaktadır. Model, çalışanların dijital araçları kullanırken müşteriyle kurulan ilişkinin bozulmamasını sağlayacak yetkinlikleri geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu hedef, hizmetin duygusal boyutunun korunmasını ve dijital dönüşümün müşteri algısını olumsuz etkilememesini mümkün kılmaktadır. Müşteri düzeyindeki katkılar, sektörün rekabet avantajının sürdürülmesinde kritik rol oynamaktadır.

Etik ve sürdürülebilirlik düzeyinde modelin katkıları, yapay zekâ araçlarının sorumlu kullanımının kurumsallaşmasında ortaya çıkmaktadır. Bu kurumsallaşma, müşteri verilerinin işlenmesinde şeffaflık ve adalet ilkelerinin yetkinlik profillerine entegre edilmesini sağlamaktadır. Model, etik boyutun yalnızca teknik kararlarla sınırlı kalmayıp müşteri ilişkilerini de kapsaması gerektiğini vurgulamaktadır.

Modelin katkıları arasındaki etkileşim, dönüşüm sürecinin bütüncül etkilerini güçlendirmektedir. Bireysel uyum kapasitesinin artması, örgütsel esnekliği doğrudan beslemekte ve müşteri deneyimini olumlu yönde etkilemektedir. Benzer şekilde, etik ilkelerin kurumsallaşması hem bireysel hem de örgütsel düzeyde güven ortamının oluşmasını sağlamaktadır. Bu etkileşimler, modelin yalnızca tek boyutlu kazanımlar üretmekle kalmayıp sistemik bir değer yaratmasını mümkün kılmaktadır.

Değer yaratımının çok düzeyli olması, sektördeki dönüşüm çabalarının daha geniş etkiler üretmesini desteklemektedir.

Modelin beklenen katkıları, mevcut dönüşüm uygulamalarındaki parçalılığı ve ölçülemezliği gidermeyi de amaçlamaktadır. Mevcut uygulamalar genellikle teknolojik araçların benimsenmesine odaklanmakta ve yetkinlik boyutunu yeterince ele almamaktadır. Model, bu boşluğu doldurarak dönüşüm sürecinin hem teknik hem de insani boyutlarını eş zamanlı olarak ele almayı hedeflemektedir. Bu hedef, sektörde hem verimlilik hem de hizmet kalitesi açısından dengeli sonuçlar elde edilmesini desteklemektedir. Dengeli sonuçların elde edilmesi, modelin uzun vadeli kabul edilebilirliğini de artırmaktadır.

Modelin katkıları, hizmet sektörünün özgün özelliklerini (müşteri katılımı, duygusal emek, anlık uyarlanabilirlik) dikkate alarak şekillenmiştir. Bu şekillenme, katkıların yalnızca genel işletme performansıyla sınırlı kalmayıp müşteri değeri ve çalışan refahı gibi boyutları da kapsaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çerçevenin anlamlılığı, sektördeki aktörlerin dönüşüm çabalarını daha bilinçli ve sistematik biçimde yürütmelerini desteklemektedir.

Modelin beklenen katkıları, dijital dönüşümün hizmet sektöründeki etkilerini yönetmek için bütüncül bir yaklaşım sunmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, bireysel, örgütsel, müşteri ve etik düzeylerdeki kazanımların birbirini besleyen bir yapı içinde gerçekleşmesini öngörmektedir. Yapının işleyişi, dönüşüm sürecinin hem kısa vadeli iyileşmeler hem de uzun vadeli sürdürülebilirlik üretmesini mümkün kılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dönüşüm süreci yalnızca bireysel çabalarla sınırlı kalmamakta, kurumsal ve sektörel düzeyde destek mekanizmalarını da zorunlu kılmaktadır. Çalışanların yeni yetkinlikleri kazanabilmesi için sürekli öğrenme kültürünün yerleşmesi, eğitim programlarının iş süreçleriyle bütünleştirilmesi ve mentorluk mekanizmalarının devreye alınması gerekmektedir. Dijital dönüşüm meslekleri yeniden şekillendirmekte ve bu süreçte hem mevcut mesleklerin içeriklerinin değişmesine hem de tamamen yeni meslek alanlarının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu çerçevede, hizmet sektöründeki profesyonel işgücünün dönüşümü, kurumların rekabet gücünü doğrudan etkileyen stratejik bir konu olarak değerlendirilmektedir.

Bu dönüşümün başarılı bir biçimde gerçekleşebilmesi için, literatürde yer alan yetkinlik çerçevelerinden yararlanılarak sektöre özgü bir model önerisi geliştirilebilir. Önerilen model, beş temel bileşenden oluşmaktadır. İlk bileşen, yapay zeka okuryazarlığı ve teknik temel yetkinliklerdir. Bu bileşen kapsamında çalışanlar, yapay zeka araçlarının temel işleyişini kavramakta, basit komutlar ve sorgular yoluyla sistemleri kullanmakta ve elde edilen sonuçları iş süreçlerine uyarlamaktadır. İkinci bileşen, insan-yapay zeka işbirliği becerileridir. Bu alanda geliştirilen yetkinlikler, yapay zeka çıktılarını denetleme, gerektiğinde düzeltme ve insan yargısını devreye sokma kapasitesini kapsamaktadır. Üçüncü bileşen, uyarlanabilirlik ve sürekli öğrenme yetkinliğidir. Bu bileşen, teknolojik değişimlerin hızına ayak uydurmayı ve yeni araçları kısa sürede öğrenmeyi mümkün kılmaktadır. Dördüncü bileşen, etik ve sorumlu kullanım bilincidir. Çalışanlar, yapay zeka sistemlerinin olası önyargılarını, gizlilik risklerini ve toplumsal etkilerini değerlendirebilmekte ve kararlarını bu çerçevede şekillendirmektedir. Beşinci ve son bileşen ise hizmet odaklı entegre yetkinliklerdir. Bu bileşen, sektörün temel amacı olan müşteri değeri yaratma sürecini, yapay zeka destekli araçlarla güçlendirmeyi ve insan dokunuşunu korumayı hedeflemektedir.

Modelin uygulanmasında aşamalı bir yaklaşım izlenmesi önerilmektedir. İlk aşamada, kurumlar mevcut iş rollerini analiz ederek hangi görevlerin yapay zeka tarafından desteklenebileceğini ve hangi yetkinliklerin öncelikli olarak geliştirilmesi gerektiğini belirlemektedir. İkinci aşamada, çalışanlara yönelik eğitim ve geliştirme programları tasarlanmakta ve bu programlar işbaşında öğrenme fırsatlarıyla desteklenmektedir. Üçüncü aşamada ise performans değerlendirme sistemleri güncellenerek, yeni yetkinliklerin kazanılması ve kullanılması teşvik edilmektedir. Yapay zeka projelerinin yönetimi için geliştirilen yetkinlik çerçeveleri, benzer biçimde hizmet sektöründeki profesyonel rollere uyarlanabilmekte ve bu çerçevelerin hem teknik hem de yönetsel boyutları içermesi gerekmektedir.

Dönüşüm sürecinde karşılaşılan zorluklar arasında, değişime karşı direnç, mevcut beceri düzeyindeki farklılıklar ve öğrenme kaynaklarına erişimdeki eşitsizlikler yer almaktadır. Bu zorlukların aşılabilmesi için kurumların destekleyici bir öğrenme ortamı oluşturması, çalışanların motivasyonunu artıracak teşvik

mekanizmaları geliştirmesi ve dış paydaşlarla (üniversiteler, meslek örgütleri) işbirliği yapması gerekmektedir. Yapay zekanın istihdam üzerindeki etkileri, sanal kümelenme gibi yeni mekanizmalar aracılığıyla olumlu sonuçlar doğurabilmekte ve bu sürecin nitelikli işgücünün yeniden şekillenmesiyle yakından ilişkili olmaktadır. Dolayısıyla, yetkinlik dönüşümü yalnızca riskleri azaltan değil, aynı zamanda yeni fırsatlar yaratan bir süreç olarak ele alınmalıdır.

Hizmet sektöründe yapay zeka tabanlı dijital dönüşümün başarıyla yönetilebilmesi, profesyonel işgücünün yetkinliklerini proaktif biçimde yenilemesine bağlıdır. Önerilen model, teknik yeterliliklerden etik bilinç ve müşteri odaklılığa uzanan geniş bir yelpazeyi kapsayarak, bu yenilenmeyi sistematik bir çerçeveye oturtmayı amaçlamaktadır. Modelin kurumlar tarafından benimsenmesi, hem bireysel kariyer gelişimini desteklemekte hem de sektörel rekabet gücünün korunmasına katkı sağlamaktadır. Sonuç olarak, yapay zeka teknolojilerinin sunduğu olanaklardan en üst düzeyde yararlanabilmek için, insan faktörünün merkezde kaldığı ve sürekli gelişimi esas alan bir yaklaşım benimsenmelidir. Bu yaklaşım, hizmet sektörünün temel değerlerini korurken, teknolojik ilerlemenin getirdiği yenilikleri de etkili biçimde kullanmayı mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

Akbaş, M., & Altunışık, R. (2025). Dijital dönüşümün meslekler üzerindeki etkileri: Geleceğin meslekleri ve gerekli yetkinlikler, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 23(55), 82-113. https://doi.org/10.35408/comuybd.1462900

Adiyono, S., & Arifin, M. (2026). AI and Digital Transformation Trends: A Systematic Review with Multi-Criteria Analysis*, Journal of Information Systems and Informatics,* 8(1), 1011-1044. https://doi.org/10.63158/journalisi.v8i1.1462

Babashahi, L., Barbosa, C. E., Lima, Y., Lyra, A., Salazar, H., Argôlo, M., de Almeida, M. A., & de Souza, J. M. (2024). AI in the workplace: A systematic review of skill transformation in the industry, *Administrative Sciences*, 14(6), 127. https://doi.org/10.3390/admsci14060127

Banaz, E., Demirel, O.(2024). Türkçe öğretmen adaylarının yapay zekâ okuryazarlıklarının farklı değişkenlere göre incelenmesi, *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 60, 1516-1529. https://doi.org/10.5344 4/deubefd.1 461048

Chrzanowska, E. (2024). AI-powered digital transformation – organizational perspective. *Journal of Modern Science*, 60(6), 429-442. https://doi.org/10.13166/jms/197019

Georgieff, A., & Hyee, R. (2021). Artificial intelligence and employment: New cross-country evidence. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 265, OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/c2c1d276-en

Grzybowski, A., et al. (2024). A history of artificial intelligence. *Clinics in Dermatology*, 42, 221–229. https://doi.org/10.1016/j. clindermatol.2024.01.001

Konle-Seidl, R., & Danesi, S. (2022). Digitalisation and changes in the world of work, Literature Review. Study Requested by the EMPL Committee. Brüssel, 47, https://doi.org/10.2861/291260 [free]

Kraus, S.et al.(2021). Digital transformation: An overview of the current state of the art of research, Sage Open, https://doi.org/10.1177/21582440211047576

Muthukrishnan, N. (2020). Brief history of artificial intelligence. *Neuroimaging Clinics of North America*, 30, 393-399. https://doi.org/10.1016/j .nic.2020.07.004

Plekhanov, D. (2023). Digital transformation: A review and research agenda, European Management Journal, 41(6), 821-844. https://doi.org/10.101 6/j.emj.2022.09.007

Psyché, V., Tremblay, D.-G., Miladi, F., & Yagoubi, A. (2023). A competency framework for training of AI projects managers in the digital and AI era. *Open Journal of Social Sciences*, 11(05), 537-560. https://doi.org/10.4236/jss.2023.115032

Rha, J.S.& Lee, H.H. (2022). Research trends in digital transformation in the service sector:A review based on network text analysis, *Service Business*, Springer;Pan-

Pacific Business Association, 16(1), 77-98. https://doi.org/10.1007/s11628-022-00481-0

Shahzad, K. (2025). Digital transformation and changes in organizational structure. *Research-Technology Management*, 68(3), 25-40. https://doi.org/10.1080/08956308.2025.2465706

Shehadeh, M. (2023). Digital transformation and competitive advantage in the service sector: A moderated-mediation model. *Sustainability*, 15(3), 2077. https://doi.org/10.3390/su15032077

Vărzaru, A. A. (2024). Digital Transformation and Innovation: The Influence of Digital Technologies on Turnover from Innovation Activities and Types of Innovation. *Systems, 12,* 359. https://doi.org/10.3390/systems12090359

Verhoef, P. C., et al. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. *Journal of Business Research*, 122(4), 889-901. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.022

BÖLÜM 45

N.A.R.O ve Erken Dönem Dijital Aktivizm: Netnografik Bir Araştırma

Ömer Faruk Özcan[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü, ORCID ID. orcid.org/0000-0002-1657-3706

1. Giriş

Doksanlı yılların başında internetin standartlaşması ve kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte kamusal alanın dijital ortamlara taşınması kaçınılmaz bir dönüşüm olarak ortaya çıkmıştır. Bu eğilimin yalnızca politik veya aktivist eylemlerin çevrimiçi mecralara aktarımını değil; ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kapsamlı bir "dijital göç"ü tetiklediğini vurgulamak gerekir. Çevrimiçi ticaret pratikleri, sanal buluşma platformları ve fiziksel olarak bir araya gelmesi mümkün olmayan bireylerin etkileşimlerinden doğan yeni alt kültürler sayesinde internet toplumsal yaşamın ayrılmaz bir bileşeni hâline gelmiştir. Bu alanlarda yapılan çalışmalar günümüzde bir külliyat derecesine ulaşmıştır.

Dijital kültürün ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlarla şekillenen yeni toplumsal hareketler üzerine Türkiye'de de önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bu literatürde dijital aktivizm, ağırlıklı olarak siyasal muhalefet, toplumsal hareketlerin örgütlenmesi ve belirli politik talepler etrafında gelişen kolektif eylemler üzerinden ele alınmıştır (Karagöz, 2013), (Doğan, 2017), (Turhan, 2017). Buna karşılık, internetin erken döneminde ortaya çıkan, belirgin bir ideolojik programa dayanmayan ve politik ifadesini parodi, mizah ve sembolik eylemler üzerinden kuran dijital kolektiflerin yeterince incelenmediği görülmektedir. Bu yaklaşım, "ciddiyetsiz" bir politik söylem üzerinden gündem üreten, sokağı ve dijital alanı birlikte kullanan hareketleri görünmez kılabilmektedir. Nitekim 2001 yılında ortaya çıkan ve kısa sürede ülke gündemini etkileyen Nuri Alço Revival Organization (N.A.R.O.), bu nedenle literatürde çoğunlukla ya unutulmuş ya da görmezden gelinmiştir.

N.A.R.O., 2001 yılının Eylül ayında ücretsiz bir domain sağlayıcısı üzerinden kurduğu web sitesinde ilk bildirisini yayımlayarak varlığını "Mekânımız sokaklar, silahımız boyalar, cephanemiz ise Nuri Alço'dur." sloganıyla ilan etmiş (Nuri Alço Revival Organization [NARO], 2001a); ardından özellikle Kadıköy ve Bağdat Caddesi çevresinde gerçekleştirdikleri duvar yazılamalarıyla Ekşi Sözlük gibi erken dönem sosyal medya mecralarında geniş bir görünürlük kazanmıştır (Ekşi Sözlük, 2001). Türkiye'nin ilk organize dijital eylem gruplarından biri olarak konumlanabilecek N.A.R.O., 2005 yılına dek yayımladıkları bildiriler, düzenledikleri buluşmalar ve kendileri hakkında çıkan gazete haberleri ve röportajlar aracılığıyla aktif varlığını sürdürmüş; oluşumun akıbetini soranlara 2005 Şubat tarihli "NARO Olağanüstü Sert Bildiri"de "Gazetelerinize, dergilerinize, reklamlarınıza, televizyonlarınıza, radyolarınıza, sinemalarınıza ve hatta dedikodularınıza kadar girdik…" sözleriyle hem meydan okumuş hem de "Merak etmeyin, çok beklemeyeceksiniz…" ifadeleriyle hareketin son fazını ilan etmiştir (NARO, 2005)

Bu çalışma, N.A.R.O.'yu yerli dijital aktivizm kültürünün en erken örneklerinden biri olarak ele almakta ve netnografik yöntemle incelemektedir. Amaç, hareketin söylemsel stratejilerini, tematik yapısını ve dijital alandan fiziksel kamusal alana

uzanan eylemsellik biçimlerini analiz ederek, Türkiye'de dijital muhalefet pratiklerinin oluşumuna dair özgün bir bakış sunmaktır.

Bu doğrultuda çalışma aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aramaktadır:

1. Nuri Alço Revival Organization (N.A.R.O.), erken dönem dijital kamusal alanda kolektif kimliği hangi söylemsel ve sembolik stratejiler üzerinden kurmuştur?
2. Parodi, mizah ve absürd estetik, N.A.R.O.'nun politik eylemselliğinde nasıl bir işlev üstlenmiştir?
3. N.A.R.O. örneği, sosyal medya öncesi dönemde dijital eylemselliğin fiziksel kamusal alana taşınmasına dair nasıl bir model sunmaktadır?

2. Kavramsal Arka Plan

N.A.R.O., bugünden bakıldığında sıradan bir dijital alt kültür hareketi gibi görünse de kendi ortaya çıktığı bağlam içerisinde olağandışı niteliği ve çok katmanlı yapısıyla akademik incelemeyi hak eden bir olgudur. Hareketin anlaşılabilmesi için ilk olarak internetin ortaya çıkışıyla birlikte kamusal alanın geçirdiği dönüşüm dikkate alınmalıdır. Bu yeni dijital kamusal alan, anonim kimliklerin, parodi temelli ifade biçimlerinin ve kolektif mizah pratiklerinin ortaya çıkmasına elverişli bir iletişim ortamı yaratmıştır. N.A.R.O.'nun Türk sinemasının ikonik antagonisti Nuri Alço figürü üzerinden inşa ettiği kolektif persona, hem katılımcılarını ortak bir sembol etrafında birleştiren bir kültürel çapa hem de yerel ekonomi-politik düzlemde belirli tarihsel göndermeler taşıyan bir söylemsel strateji olarak öne çıkmaktadır.

Hareketin ilk eylemleri, yalnızca "Nuri Alço" isminin duvar yazılaması olarak uygulanmasıyla biçimlenen bir "uyanış" jesti niteliğindeyken; süreç içerisinde hem yurt içinde hem yurt dışında çeşitli mekânlara yayılan, "Başbakan Nuri Alço", "Nuri Alço: O Bir Kent Aşığı" ve "Paranın Saltanatı Varsa Sultan Nuri Alço" gibi absürt sloganlarla genişleyen eylemsellik, dijital ortamda kurulan anlatının fiziksel kamusal alanda performatif bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Bu yönüyle N.A.R.O., yalnızca bir internet topluluğu değil, aynı zamanda mizah, parodi ve anonimlik ekseninde şekillenen erken dönem bir performatif aktivizm örneğidir. Hareketin kendisini aşkın bir kolektif olarak kuran söylemsel evreni, ancak dijital kamusal alanın dönüşümü, kolektif kimlik inşası ve performatif aktivizm gibi kuramsal çerçeveler üzerinden çok boyutlu biçimde tartışıldığında kavranabilir.

2.1 Dijital Kamusal Alanın Erken Dönem Yapısı

Kamusal alan kavramı ilk olarak Jürgen Habermas'ın 1962 tarihli Kamusallığın Yapısal Dönüşümü adlı eserinde sistematik biçimde ortaya konmuştur. Habermas'a göre 18. yüzyılda özellikle gazetenin kitlesel dolaşıma girmesi ve şehirleşmenin hız kazanmasıyla birlikte bireylerin devlet ve sermaye baskısından görece bağımsız biçimde fikir alışverişinde bulunabildiği yeni bir iletişim alanı belirmiştir (Habermas, 2005). Avrupa şehirlerindeki kahvehaneler, okuma kulüpleri ve

meydanlar gibi fiziksel mekânlarda ortaya çıkan bu pratikler her ne kadar mekânsal bir özgüllük izlenimi verse de Habermas'ın tanımladığı kamusal alan, özünde mekâna değil, eleştirel tartışmayı mümkün kılan iletişimsel bir toplumsal düzleme işaret eder. Bu nedenle gazeteler de, fiziksel bir mekâna tekabül etmese dahi, erişilebilirlik ve tartışmaya açıklık gibi nitelikleri bakımından kamusal alanın parçası olarak değerlendirilir. Habermas'ın kamusal alanı mekânsal bir olgu değil toplumsal bir iletişim biçimi olarak kavramsallaştırması, dijital platformların da kamusal işlevler üstlenebileceğine dair çağdaş tartışmalara teorik bir temel sağlamıştır.

Dijitalleşmenin kamusal alanı dönüştürdüğüne ilişkin erken değerlendirmelerde Howard Rheingold'un "sanal topluluklar" kavramsallaştırması önemli bir yer tutar. Rheingold, sanal toplulukları bireylerin toplumsal önyargılardan görece azade biçimde ortak amaç ve ilgi alanları etrafında bir araya gelebildiği yeni sosyal alanlar olarak tanımlar. Modern şehirleşmenin, otomobil merkezli yaşamın ve banliyöleşmenin insanların sosyalleştiği barlar, kafeler, alışveriş merkezleri gibi "üçüncü mekânlar"ın sayısını azaltmasıyla birlikte, bu yeni dijital alanlar bireyin istediği anda ve istediği ölçüde etkileşim kurmasına imkân tanıyan alternatif kamusal alan biçimleri yaratmıştır (Rheingold, 1993, s. 58). Habermas'tan farklı olarak Papacharissi (2010, s. 133) kamusal ve özel alanın internetle birlikte birbirine nüfuz eden, sınırları geçirgen alanlara dönüştüğünü savunur. Ona göre özel alan artık yalnızca ev veya fiziksel mahremiyetle sınırlı değildir; internet erişiminin mümkün olduğu her yerde bireyin çok parçalı kamusal alanlara katılabildiği, mobiliteyle genişlemiş bir pratik hâline gelmiştir. Yöndeşik teknolojilerin bulunmadığı dönemlerde özel alan ve kamusal alan arasındaki sınırlar belirgin olup birey kamusal alana katılırken mahremiyetinden ödün vermek durumundayken, ağ tabanlı kamusal alanlarda bu ayrım bulanıklaşmış; birey konfor alanından uzaklaşmadan politik söylem ve eylem üretebilir hâle gelmiştir. Dijital olarak inşa edilen bu yeni kamusal alanlar hiyerarşik değildir, katılım düşük maliyetlidir ve anonimlik bireye politik aksiyonu daha güvenli bir şekilde gerçekleştirme imkânı sunar. Bu bakımdan yöndeşik teknolojiler özel alan ile kamusal alan arasında bir ara yüz işlevi görerek özel alanı dijital kamusal alanın bir parçasına dönüştürmüştür.

Son yirmi yılda internete erişim sağlayan teknolojilerin gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası hâline gelmesi, klasik kamusal alan ile dijital kamusal alan arasında daha da belirgin bir akışkanlık yaratmıştır. Bu akışkan yapı, dijital aktivizm pratiklerinin farklı ülkelerde sokak protestolarına, toplumsal hareketlere ve yeni politik mobilizasyon biçimlerine dönüşebilmesini mümkün kılmıştır. Dolayısıyla dijital kamusal alan, yalnızca zayıf politik etkileşimlerin gerçekleştiği bir oyun sahası değil; aynı zamanda dönüştürücü, yıkıcı ve geniş katılımlı kolektif eylemlerin beslendiği özgün bir mecradır. Günümüzde dijital iletişim ağlarından tamamen bağımsız bir kitlesel mobilizasyon tasavvurunun işlevsel olmaması ise bu akışkanlığın en açık göstergesi olarak değerlendirilebilir.

2.2 Dijital Kültürde Kimlik ve Kolektif Persona

Kimliğin toplumsal etkileşim içinde kurulduğuna ilişkin en etkili yaklaşımlardan biri Erving Goffman'ın dramaturjik kimlik modelidir. Goffman (1959) bireylerin gündelik yaşamda kendilerini bir "sahne"de farklı rolleri icra eden aktörler gibi sunduğunu, toplumsal kimliğin ise bu performansların sürekliliği üzerinden inşa edildiğini öne sürer. Goffman'ın, bireyin sosyal hayatta belirli persona'lar sergileyerek bir "kimlik gösterisi" yaptığı yönündeki bu yaklaşımı, dijital kültür bağlamında çok daha görünür hâle gelmiştir. Nitekim dijital kamusal alan bireye toplum içinde birden çok rol oynama olanağı sunan geniş bir sahne niteliği taşımaktadır. Fiziksel yaşamda apolitik bir kimlik sergileyen bir kullanıcı dijital sahnede ateşli bir aktivist, keskin bir polemikçi veya ironik bir figür olarak görünmeyi tercih edebilir. Donath'ın (1999, s. 42) vurguladığı üzere dijital ortamlarda kimlik, işaretler aracılığıyla doğrulanır; bu işaretler manipüle edilebilir olduğu için kimlik aldatması yapısal bir olasılık hâline gelir.

Sherry Turkle, "pencereler" metaforu üzerinden siberuzamın bireye aynı anda birden çok persona ile farklı dijital ortamlarda var olma olanağı sunduğunu belirtir. Turkle'ın (1999, s. 644) ortaya koyduğu bu çoklu-kimlik yapısı, klasik psiko-analitik düzlemde bir tür kimlik bölünmesi gibi yorumlanmaya açık olsa da dijital kültürde bireyin benliğinin farklı yönlerini deneyimleyebildiği bir imkân alanı yaratır. Bireyler eşzamanlı olarak çeşitli dijital platformlarda bulunabilir; her birinde farklı bir stil, ton, persona veya politik konumlanış sergileyebilir. Böylece dijital kimlik sabit ve bütünlüklü bir öz olmaktan çıkar; bağlama duyarlı, akışkan ve geçişken bir görünüm kazanır.

Bireysel düzeyde dijital kimliğin akışkan ve performansa dayalı bir yapıda olması, bu pratiğin kolektif düzeyde nasıl işlediği sorusunu doğal olarak gündeme getirir. Siyasi partilerden taraftar gruplarına, fan topluluklarından anonime dayalı dijital kolektiflere kadar birçok yapı, ortak bir dijital kimliği nasıl ürettikleri bakımından araştırmaya açıktır. Bu noktada Gabriella Coleman'ın Anonymous üzerine yürüttüğü dijital etnografik çalışma kolektif dijital kimliğin oluşumuna dair en açıklayıcı çerçevelerden birini sunar. Coleman (2014) çevrimiçi kolektiflerde anonimlik sayesinde bireysel kimliklerin bilinçli biçimde geri plana itildiğini; bunun yerine grup tarafından paylaşılan ortak bir personanın ön plana çıktığını öne sürer. "Anonymous" örneğinde görüldüğü üzere, bireylerin kendilerine ait ayırt edici kimlik göstergelerini askıya alması, hareketin ortak maskesi, ikonografisi, sloganları ve kendine özgü mizah tonuyla bütünleşen yeni bir "kolektif kimlik figürü" ortaya çıkarır. Bu figür, tek tek bireylerin toplamından ziyade grubun paylaştığı semboller, ritüeller ve söylemsel kalıpların birleşiminden oluşur. Anonimlik, söz konusu figürü hem çoğalabilir hem de tekrarlanabilir kılar; böylece herkes aynı personayı taşıyabilir ve yeniden üretebilir. Liderlik merkezli hiyerarşik örgütlenmelerden farklı olarak bu yapı, sürekli dolaşıma sokulan ortak bir sembolik repertuar üzerinden esnek ve katılıma açık bir kolektif kimlik üretir. Dolayısıyla dijital kolektiflerde kimlik kullanıcılar tarafından tekrar edilen memetik imgeler, sloganlar ve ortak mizah pratikleri üzerinden dinamik biçimde inşa edilir.

Shifman'ın (2014) memetik kültür kuramıyla paralel olan bu yaklaşımda mizah, absürdite ve parodi kimliğin kurucu unsurlarına dönüşmektedir. Bu unsurlar çevrimiçi kolektiflerin kültürel sınırlarını, içsel hiyerarşilerini ve aidiyet kodlarını belirleyen sembolik taşıyıcılardır. İkonik imgeler, özgün ifade kalıpları ve absürd sloganlarla sürekli yeniden üretilen bu memetik biçimler, kolektif kimliğin ortak dilini ve estetik çerçevesini oluşturur. Böylece topluluk üyeleri ortak bir anlam evreni ve ortak bir estetik biçim etrafında birleşmektedir.

Bu çerçeve, dijital kimliğin hem bireysel hem de kolektif düzeyde sabit bir özden ibaret olmadığını; aksine farklı platformlarda tekrar edilen pratikler, paylaşılan semboller ve ortak söylemler aracılığıyla sürekli yeniden kurulan bir süreç olduğunu göstermektedir. Bireyin çoklu personalar arasında geçiş yapabilmesi, toplulukların ortak imgeler, sloganlar ve mizah kalıpları etrafında birleşebilmesi ve bu birikimin yeniden dolaşıma sokularak kalıcı bir kültürel form üretmesi, dijital kimliğin dinamik ve devingen doğasını daha görünür hâle getirir. Böylece dijital kültür, yalnızca bireysel görünürlüklerin sahnelendiği bir alan olmaktan çıkar; aynı zamanda ortak bir dil, estetik ve ritüel dizgesi üzerinden kolektif kimliklerin inşa edildiği geniş bir toplumsal uzama dönüşür. Bu çok katmanlı yapı, dijital personanın belirli koşullarda nasıl eylemsel bir nitelik kazandığını ve çevrimiçi pratiklerin fiziksel mekâna taşarak performatif bir aktivizme dönüşebildiğini anlamak açısından kritik bir zemin sunmaktadır.

2.3 Performatif Aktivizm ve Dijital Eylemsellik

Dijital kültürde kolektif kimliklerin eylemsel bir biçim alması, çevrimiçi aktivizmin sembolik, tekrarlayıcı ve düşük eşikli pratikler üzerinden örgütlenen yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Dijital kamusal alanda ortaya çıkan eylemler çoğu zaman belirli bir politik talebe dayanmak yerine, kendi dolaşım dinamikleri içinde anlam kazanan performatif gösteriler hâline gelir. Bu dönüşüm, Bennett ve Segerberg'in (2012) "bağlantılı eylem" kavramsallaştırmasının işaret ettiği üzere, klasik örgütlü toplumsal hareketlerin yüksek aidiyet, örgütlenme kapasitesi ve kültürel sermaye gerektiren yapılarından uzaklaşarak daha bireyselleşmiş, esnek ve ağ tabanlı bir mobilizasyon modeline işaret eder. Bağlantılı eylemde bireyler, kapsamlı bir örgütlenmeye veya güçlü bir politik kimliğe sahip olmaksızın dijital personaları aracılığıyla kamusal tartışmalara dâhil olabilir; memetik biçimler, sloganlar, görsel göndermeler ve esnek kolektif söylemler yoluyla ortak bir hareket hissi üretirler. Böylece klasik kolektif kimliklerin hiyerarşik ve kapalı yapılarında silikleşebilen bireysel kimlikler, dijital kamusal alanda yatay biçimde çoğalan sembolik pratikler etrafında yeniden görünür hâle gelir. Bu yapı, dijital aktivizmi kimliğin performatif ve bağlama duyarlı doğasını açığa çıkaran özgün bir toplumsal alan olarak konumlandırır.

Papacharissi (2015, s. 128) bağlantılı eylemi "duygulanımsal kamusallık"ların karakteristik bir özelliği olarak değerlendirir. Dijital kamusal alanda bireylerin aynı politik görüşleri, inançları veya davranış biçimlerini paylaşmaksızın ortak bir

duygulanım zemini etrafında birleşebilmesini "duygulanımsal kamusallık" olarak kavramsallaştıran Papacharissi, bu birlikteliğin çağın teknolojik ağ yapılanmaları tarafından mümkün kılındığını belirtir. Bu çerçevede kolektif eylem, hangi amaca yönelmiş olursa olsun, içinde var olduğu ekosistemin doğası gereği bağlantısal bir nitelik taşır. Dijital kolektif kimliği klasik kolektif kimliklerden ayıran ise eylemselliğin temel motivasyonunun ideolojik tutarlılıktan ziyade duygunun kendisi olmasıdır; dijital kolektif kimlik duyguları harekete geçiren mükerrer paylaşımlar, sembolik jestler ve değişken performatif seçkiler üzerinden kurulur. Dijital eylemselliği bu bağlamda çoğullaştıran unsur ise anonimliğin sunduğu esnekliktir. Zira duygulanımsal politik hareketlerin aynı anda hem görünür hem de anonim olabilmesi, bireyin kendisini ifade edebileceği güvenli bir konfor alanı yaratır. Tufekci (2017) özellikle otoriter baskıların yoğun olduğu bağlamlarda bu anonimliğin birey için bir korunma stratejisine dönüştüğünü vurgulayarak dijital eylemin hem ifade özgürlüğünü hem de risk yönetimini aynı anda mümkün kıldığını savunur.

Dijital eylemliliğin en önemli boyutlarından biri ise çevrimiçi pratiklerin belirli koşullarda fiziksel dünyaya taşınabilmesidir. Gerbaudo (2012) dijital platformların protestoları çevrimiçi düzlemde örgütlemekle kalmadığını, sokak mekânında gerçekleşen eylemlerin ritüelistik ve performatif yönlerini şekillendirdiğini ifade eder. Buna göre çevrimiçi üretilen sloganlar, ikonlar veya mizahi persona'lar, fiziksel eylem sırasında yeniden performe edilerek kolektif bir görünürlük kazanır. Dijitalde popülerleşen semboller, sokak protestolarında afişlere, duvar yazılarına, pankartlara veya kamusal jestlere dönüşerek mekânsal bir iz bırakır. Bu geçiş, çevrimiçi kültürel üretimin somut politik etki üretebilen performatif bir güce sahip olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda dijital aktivizm, kimliğin sembolik düzeyde kurulması ile eylemsel düzeyde icra edilmesi arasındaki sınırları bulanıklaştırır. Çevrimiçi olarak üretilen persona, slogan ve sembolik kodlar, belirli koşullar altında fiziksel mekâna taşındığında dijital ile analog alan arasındaki geçiş görünür hâle gelir. Dolayısıyla dijital eylemselliğin anlaşılabilmesi için, çevrimiçi kültürel üretim ile çevrimdışı performans arasındaki bu karşılıklı beslenme ilişkisinin çözümlenmesi kritik bir öneme sahiptir. Bu çerçeve, özellikle dijital ikonografiye dayanan ve çevrimiçi söylemselliği fiziksel mekâna taşıyan erken dönem hareketlerin analizine doğrudan uygulanabilir niteliktedir.

3. Yöntem

3.1. Araştırma Tasarımı

Bu çalışma, erken dönem dijital aktivizm pratiklerini anlamaya yönelik nitel bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Araştırmada, çevrimiçi ortamlarda ortaya çıkan kolektif kimliklerin, söylemsel pratiklerin ve eylem biçimlerinin incelenmesine imkân tanıyan netnografik yöntem benimsenmiştir. Netnografi kavramı, ilk olarak Robert V. Kozinets tarafından geliştirilmiş ve daha sonra dijital kültür

araştırmalarında sistematik bir nitel yöntem olarak kuramsallaştırılmıştır. Kozinets'e göre netnografi, klasik etnografik ilkeleri çevrimiçi ortamlara uyarlayarak, dijital toplulukların kültürel örüntülerini doğal bağlamları içinde incelemeyi amaçlar (Kozinets, 2015)

Netnografik analiz sürecinde araştırmacı, verileri pasif biçimde gözlemleyen bir konumda kalmamış; metinlerin, görsellerin ve söylemsel örüntülerin anlam üretim süreçlerini yorumlayıcı bir çerçeve içinde çözümlemiştir. Bu yönüyle çalışma, Hine'ın (2015) interneti yalnızca bir araç değil, başlı başına bir kültürel bağlam olarak ele alan yaklaşımıyla da örtüşmektedir. Hine'ın vurguladığı üzere, dijital kültür araştırmaları, çevrimiçi içeriklerin üretildiği bağlamları ve bu içeriklerin çevrimdışı dünyayla kurduğu ilişkileri birlikte değerlendirmeyi gerektirir (2015, s. 140).

Çalışmanın odak noktası, 2001–2005 yılları arasında faaliyet gösteren Nuri Alço Revival Organization (N.A.R.O.) olup, hareketin dijital kamusal alanda ürettiği söylemlerin ve bu söylemlerin fiziksel mekâna taşan eylemsel karşılıklarının birlikte ele alınması amaçlanmıştır.

3.2. Veri Seti

Bu çalışmanın veri seti, NARO'nun websitesinde yer alan tüm dijital içeriklere Internet Archive aracılığıyla erişilerek oluşturulmuştur. NARO'nun aktif olmayan resmi internet sitesinin arşivlenmiş sürümleri üzerinden elde edilen bu veriler; bildiriler, eylem fotoğrafları ve "NARO ve Medya" başlığı altında derlenen örgütün kendisi hakkında yayımlanan haberler, medyaya verdikleri röportajlar gibi ikincil içerikleri kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan tüm metinler ve görseller, NARO'nun kendi sitesinde yayımlanmış ya da NARO tarafından arşivlenerek yeniden dolaşıma sokulmuş içeriklerden oluşmaktadır.

3.3. Analitik Yaklaşım ve Kodlama Süreci

Verilerin analizi, tümevarımsal bir tematik analiz yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Kodlama süreci, önceden belirlenmiş sabit kategorilerden hareketle değil; bildiriler ve diğer metinlerde tekrar eden söylemsel örüntüler, sembolik figürler, dilsel tercihler ve eylem çağrıları üzerinden yürütülmüştür. İlk aşamada açık kodlama yoluyla metinlerde öne çıkan temalar belirlenmiş; ikinci aşamada bu kodlar, dijital kamusal alan, kolektif kimlik ve performatif aktivizm literatürüyle ilişkilendirilerek daha üst düzey tematik kümeler altında yeniden düzenlenmiştir.

Bu süreçte kuramsal çerçeve veriden türeyen bulguların yorumlanmasını yönlendiren bir analitik referans noktası olarak kullanılmıştır. Böylece oluşturulan kodlama tablosu ve tema seti, hem metinsel veriye dayalı hem de mevcut literatürle diyaloğa giren analitik bir yapı sunmaktadır.

3.4. Etik Hususlar ve Sınırlılıklar

İncelenen dönem itibarıyla dijital verilerin sürekliliğini ve bütünlüğünü koruyarak erişilebilir kılmanın güçlüğü, araştırmanın temel sınırlılıklarından biridir. Özellikle 2000'li yılların başına ait çevrimiçi içeriklerin büyük ölçüde silinmiş, dağılmış ya da doğrulanamaz hâle gelmiş olması, bu tür çalışmalarda veri setinin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda Internet Archive, çalışmanın tarihsel dijital veriye erişimini mümkün kılan temel araçlardan biri olarak kullanılmıştır. Ancak arşivlenen içeriklerin eksik, kısmi ya da bağlamından kopuk olabileceği ihtimali göz önünde bulundurularak analiz süreci temkinli biçimde yürütülmüştür.

Araştırmada kullanılan tüm veriler kamusal erişime açık kaynaklardan elde edilmiştir. Çalışma, özel mesajlar veya kapalı dijital gruplar gibi mahrem alanları kapsamamaktadır. Bununla birlikte, erken dönem dijital kültüre ait bazı materyallerin eksik veya parçalı biçimde arşivlenmiş olması, çalışmanın başlıca sınırlılıklarından biridir. Ayrıca N.A.R.O.'nun kendisini bilinçli biçimde anonim bir kolektif olarak konumlandırması, bireysel katılımcı profillerine ilişkin detaylı çıkarımlar yapılmasını sınırlamaktadır.

3.5. Yöntemsel Konumlandırma

Bu çalışma, dijital aktivizmi nicel ölçümler veya etki analizleri üzerinden değerlendirmekten ziyade, erken dönem dijital kültürde kolektif kimliğin nasıl kurulduğunu, hangi söylemsel ve sembolik pratikler üzerinden sürdürüldüğünü ve dijitalden sokağa taşınan eylemselliğin nasıl anlam kazandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle araştırma, açıklayıcı olmaktan çok yorumlayıcı bir analitik yaklaşım benimsemektedir. Araştırmacı, incelenen döneme kültürel olarak aşina olmakla birlikte, N.A.R.O.'nun oluşumuna doğrudan dahil olmamış; analizi retrospektif ve belgesel veri üzerinden yürütmüştür.

4. Analiz

Bu bölümde, netnografik araştırma kapsamında derlenen Nuri Alço Revival Organization'ın (N.A.R.O.) ürettiği bildiriler, çevrimiçi içerikler, röportajlar ve görsel materyaller tematik analiz yaklaşımıyla incelenmektedir. Analiz, N.A.R.O.'nun kuruluşunu izleyen ilk bir yıllık dönemde yayımlanan bildirilerle sınırlandırılmıştır. Bu tercih, söz konusu dönemin, oluşumun söylemsel, estetik ve eylemsel repertuarının en yoğun ve kurucu biçimde görünür hâle geldiği evreyi temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonraki yıllarda yayımlanan bildirilerde ise bu repertuarın büyük ölçüde tekrar eden bir örüntü sergilediği; söylemsel stratejilerin derinleşmekten ziyade yeniden dolaşıma sokulduğu gözlemlenmiştir. Analiz sürecinde kullanılan kodlar ile bu kodların üst temalar altında nasıl yapılandırıldığına ilişkin ayrıntılı tablo EK 1'de yer almaktadır.

4.1 Kolektif Personanın İnşası: Anonimlik, Sembol ve Kimlik

N.A.R.O.'nun 2001 yılı Eylül ayında yayımladığı Başlangıç Bildirisi, oluşumun kolektif kimliğinin kurucu metni niteliğindedir. Metnin "Bizler" hitabıyla açılması,

henüz ilk kelimede bireysel aidiyetleri geri plana iten ve kolektif bir özneyi önceleyen bir söylemsel zeminin kurulduğunu göstermektedir. Grubun bilinen bir çekirdek kadrosu bulunmasına rağmen bildiride bu isimlere bilinçli biçimde yer verilmemesi, kolektif kimliğin kişilerden bağımsız ve anonim bir yapı olarak inşa edilmek istendiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda N.A.R.O., kendisini "mutluluk dünyasının sevgi yolcuları" olarak tanımlayarak, sınırları net çizilmemiş, kapsayıcı ve muğlak bir kolektif özne tasavvurunu devreye sokmaktadır (NARO, 2001a). Bu söylemsel yapı, kolektif öznenin bireysel kimliklerin toplamı olarak değil, anonim bir persona etrafında yeniden kurulduğunu göstermekte; K1 (Kolektif 'Biz' Dili) ve K3 (Anonimlik) kodlarının birlikte işlediğine işaret etmektedir.

Başlangıç Bildirisi'nde kolektif kimliğin yalnızca kapsayıcı değil, aynı zamanda abartılı ve ironik bir söylem üzerinden kurulduğu görülmektedir. Örgütün hedefi, "mevcut sömürü düzeninden yeteri kadar hoşnut olmayan Türk gençliğine karşı izale-i evsah vazifesini yerine getirmek" şeklinde tanımlanmakta; bu tanım, klasik politik hareket söylemlerine göndermede bulunurken aynı zamanda onları bilinçli bir aşırılıkla yeniden üretmektedir. Bildiride sıkça başvurulan eski Türkçe ve Osmanlıca ifadeler, "hilaf-ı ade'ye kapılmış yoz beşerlerin satıhlarında cirit attığı cennet vatanı mahdut imkânlar içinde savunmak" gibi ifadelerle doruk noktasına ulaşır (NARO, 2001a). Bu dilsel tercih, yüzeyde Osmanlıcı bir retoriği çağrıştırsa da metnin bütününde tutarlı ve özcü bir ideolojik hattın kurulmasından ziyade, farklı ideolojik dillerin parodize edilerek yan yana getirildiği bir söylemsel stratejiye işaret etmektedir.

Bu strateji, N.A.R.O.'nun kendisini belirli bir ideolojik pozisyona sabitlemekten özellikle kaçındığını göstermektedir. Nitekim Başlangıç Bildirisi'nde "Ulu önder Atatürk'ün muasır medeniyetler seviyesine ulaşmamız için çizdiği yolun" hareketin çıkış noktasını oluşturduğunun vurgulanması, Osmanlıcı çağrışımlarla Kemalist referansların aynı metin içinde birlikte kullanıldığını ortaya koymaktadır (NARO, 2001a). Bu yaklaşım, ilerleyen bildirilerde de süreklilik kazanır. İlk Olağan Bildiri'de "Cenab-ı Hak'kın dünya üzerinde yarattığı bu cennet parçası kâfirlerin eline geçmesin diye bizlere bahşettiği ulu önder Mustafa Kemal Atatürk" ifadesiyle dinsel ve seküler semboller iç içe geçirilirken (NARO, 2001b) Ramazan Özel Bildirisi'nde Atatürk ve silah arkadaşlarının mücadelesi doğrudan dinsel bir hassasiyetle ilişkilendirilir (NARO, 2001c). Bu söylemsel melezlik, N.A.R.O.'nun kolektif kimliğini farklı ideolojik repertuarları aşırılaştırarak ve yan yana getirerek kurduğunu göstermektedir.

N.A.R.O.'nun Türk sinemasında uzun yıllar boyunca ahlaki çöküşün, istismarın ve toplumsal nefretin sembolü hâline gelmiş Nuri Alço figürünü ortak bir sembol olarak seçmesi de kolektif kimlik inşasına yönelik bu stratejinin tamamlayıcı bir unsurudur. Oluşum, "Mekânımız sokaklar, silahımız boyalar, cephanemiz ise Nuri Alço" ifadesiyle eylemlerinin dijital kamusal alanla sınırlı kalmayacağını açıkça ilan ederken, aynı zamanda seçilen figürün taşıdığı toplumsal anlam yükünü kolektif bir

persona üretiminde kullanacağını da ortaya koymaktadır (NARO, 2001a). Bu tercihle N.A.R.O., ülkede "kötü" olarak kodlanan pek çok olguyu tek bir simgesel bedende yoğunlaştırmakta; Nuri Alço figürüne yöneltilmiş yaygın toplumsal nefreti, katılımcıların kolaylıkla dâhil olabileceği ortak bir söylemsel zemine dönüştürmektedir. Böylece bireysel öfke ve rahatsızlıklar, belirli bir ideolojik programa ihtiyaç duyulmaksızın, tanıdık ve ironik bir sembol etrafında kolektif bir kimliğin kurucu unsuruna dönüşmektedir. Bu bağlamda Nuri Alço figürü, yalnızca bir kültürel referans değil; kolektif kimliğin taşınabilir ve tekrar edilebilir bir persona üzerinden kurulmasını mümkün kılan merkezi bir sembol hâline gelmekte; K4 (Ortak Persona) kodunun kurucu rolünü görünür kılmaktadır.

Görsel 1.

N.A.R.O.'nun erken dönem sokak eylemlerinden birine ait duvar yazılaması. Yalnızca "Nuri Alço" isminin kullanılması, kolektif kimliğin bireysel öznelere değil, ortak bir sembolik figür etrafında inşa edildiğini göstermektedir. Görsel, N.A.R.O.'nun kolektif persona'yı ideolojik bir söylemden ziyade minimal, tekrar edilebilir ve anonim bir imge üzerinden kurma stratejisini somutlaştırmaktadır.

Kaynak: Nuri Alço Revival Organization (t.y.) Internet Archive.

4.2 Söylemsel ve Estetik Stratejiler: Parodi, İdeolojik Melezlik ve Politik Muğlaklık

N.A.R.O.'nun 2002 yılında yayımladığı ilk bildirilerde öne çıkan temel özellik, söylemin bilinçli bir aşırılık, yoğun metafor kullanımı ve farklı ideolojik dillerin yan yana getirilmesi üzerinden kurulmasıdır. Bu metinlerde politik eleştiri okuyucuyu duygusal, estetik ve zihinsel düzeyde sarsmayı hedefleyen, uzun ve bilinçli biçimde yığılmış anlatılar aracılığıyla üretilmektedir. İkinci Olağan Bildiri'de ardı ardına sıralanan siyasal figürler, ideolojik etiketler ve ahlaki yargılar, klasik politik söylemin ikna edici berraklığından ziyade söylemsel bir taşkınlık hissi yaratacak şekilde kurgulanmıştır. Farklı ideolojik pozisyonların aynı paragraf içinde aşırılaştırılarak bir araya getirilmesi, eleştiriyi belirli bir hedefe yöneltmekten çok,

mevcut siyasal ve toplumsal düzenin tamamını ironik bir dil içinde kuşatma stratejisine işaret etmektedir (NARO, 2002a).

Bu estetik strateji İlk Olağandışı Bildiri'de daha sert bir hâl alarak kıyametvari bir anlatı formuna dönüşür (NARO, 2002b). Metinde toplum "gafil gezen şaşkınlar" olarak konumlandırılırken, N.A.R.O.'nun varlığı başlı başına bir direniş biçimi olarak sunulur. Burada eylem, somut politik kazanımlardan ziyade söylemin sürekliliği ve yoğunluğu üzerinden anlam kazanır. Uzun tiratlar, karşıtlıklar ve bilinçli biçimde abartılan tehdit imgeleri, bildiriyi okunacak bir metinden çok icra edilecek bir performansa dönüştürür; söylem bilgi aktarmaktan ziyade etki üretmeye, ikna etmekten çok rahatsız etmeye ve sarsmaya odaklanır.

Üçüncü Olağan Bildiri'de ise söylemsel aşırılık tarihsel ve coğrafi karşılaştırmalar üzerinden sürdürülür (NARO, 2002c). Çin Devrimi, Rus Devrimi ve Cumhuriyet reformları gibi farklı tarihsel deneyimlerin aynı anlatı içinde estetik bir kolaj hâlinde sunulması, N.A.R.O.'nun politik eleştiriyi analitik bir çözümleme olarak değil, sembolik bir anlatı inşası olarak ele aldığını göstermektedir. Amaç, belirli bir tarihsel doğruluk iddiası ortaya koymaktan çok, devrim, ilerleme ve yozlaşma gibi kavramları abartılı imgelerle yeniden dolaşıma sokarak kolektif bir bilinç hâli üretmektir. Böylece söylem estetik yoğunluk ve tekrar üzerinden işleyen bir politik ifade biçimine dönüşür.

Bildirilerde gözlemlenen ideolojik melezlik bu stratejinin kurucu bir unsurudur. Dinsel göndermeler, Kemalist referanslar, devrimci jargon ve popüler kültür imgeleri aynı söylem düzleminde yan yana getirilir; ancak bu birliktelik sabit bir ideolojik konumlanmaya işaret etmez. Aksine, ideolojik dillerin kendilerinin birer retorik performans olarak görünür kılındığı çok katmanlı bir söylem alanı oluşturulur. N.A.R.O., bu metinlerde kendisini ideolojik söylemlerin aşırılığını ve iç çelişkilerini ifşa eden bir kolektif persona olarak konumlandırır. Bu söylemsel melezlik, ideolojik tutarlılıktan bilinçli bir sapma olarak okunabilir ve K6 (Parodi) ile K7 (Retorik Aşırılık) kodlarının birlikte çalıştığını göstermektedir.

N.A.R.O. üyelerinin medyaya verdikleri ilk röportaj, bildirilerde sezdirilen bu söylemsel ve estetik stratejiyi açıklayıcı biçimde desteklemektedir. Röportajda Nuri Alço figürünün seçimi, bireysel bir hayranlık ya da rastlantısal bir tercih olarak değil, toplumda zaten mevcut olan negatif çağrışımların bilinçli biçimde araçsallaştırılması olarak gerekçelendirilir. Bu açıklama, bildirilerdeki abartılı ve ironik dilin tesadüfi olmadığını; aksine estetik ve stratejik bir kurguya dayandığını teyit eder (NARO, 2002d). Bu durum, parodinin yalnızca metinsel bir üslup değil, bilinçli bir politik ifade stratejisi olarak benimsendiğini ve K6 (Parodi) kodunun bildiriler ile medya temsilleri arasında süreklilik kazandığını göstermektedir.

Bu çerçevede NARO'nun söylemsel ve estetik stratejisi, politik eylemi ikna edici argümanlar üzerinden değil; tekrar edilebilirlik, dolaşıma girme kapasitesi ve duygusal etki üretme gücü üzerinden kurmaktadır. Bildirilerdeki parodi, ironi ve abartı, kolektif kimliği ideolojik bir özden ziyade estetik ve performatif bir süreç

olarak üretir. Röportajda dile getirilen niyetler bu hattı açıklayıcı biçimde desteklese de, NARO'nun söylemsel dünyası esas olarak bildiriler aracılığıyla kurulmakta ve dolaşıma girmektedir.

Görsel 2.
NARO'nun "Özel Eylemler" başlığı altında paylaştığı, reklam amaçlı bir billboardun dönüştürülmesine ilişkin bir müdahale örneği. Mevcut görsel dilin üzerine yalnızca "Nuri Alço" isminin eklenmesi, tüketim odaklı kamusal görsel rejimin parodi yoluyla yeniden kodlandığını göstermektedir. Görsel, N.A.R.O.'nun söylemsel stratejisinin estetik müdahale, ironi ve bağlam kaydırma üzerinden işlediğini; politik eleştirinin doğrudan mesajdan ziyade görsel ve sembolik bozulma yoluyla üretildiğini somutlaştırmaktadır.

Kaynak: Nuri Alço Revival Organization (t.y.) Internet Archive.

4.3 Performatif ve Memetik Eylem Repertuarı: Dijitalden Mekâna Taşan Politik Pratikler

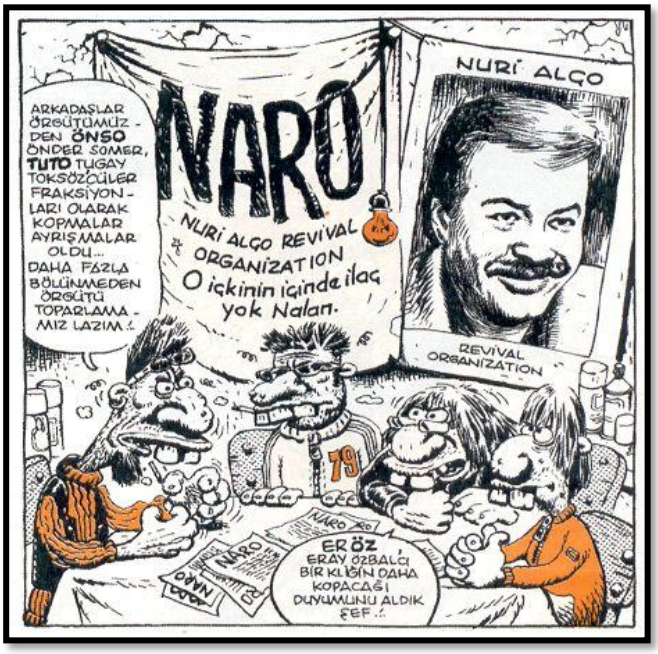
N.A.R.O.'nun eylem repertuarı, klasik kolektif hareketlerin hedef, program ve sonuç odaklı örgütlenme biçimlerinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bildirilerin tamamının "Her şey daha güzel bir dünya için!" ifadesiyle sonlandırılması, bu ayrışmanın söylemsel bir göstergesi olduğu kadar, eylemselliğin nasıl kavramsallaştırıldığını da açık eder. Bu ifade, ulaşılması planlanan somut bir politik hedefi işaret etmekten ziyade, eylemin kendisini sürekli kılan etik ve duygulanımsal bir çerçeve sunar. Böylece N.A.R.O.'nun politik pratiği, belirli bir sonuca yönelen araçsal bir faaliyet olmaktan çıkarak, tekrar yoluyla sürdürülen performatif bir eylem hâline gelir (NARO, 2002e).

Bu performatif mantık, sokak eylemlerinde kullanılan minimal ve tekrara açık ifade biçimlerinde daha da belirginleşir. Duvar yazılamalarının büyük bölümünün herhangi bir açıklama, slogan ya da yönlendirme içermeden yalnızca "Nuri Alço" ismiyle sınırlı kalması, N.A.R.O.'nun eylemselliğinin anlamı sabitlemekten çok

dolaşıma sokmaya odaklandığını göstermektedir. Yazılamalar, izleyiciye açık bir politik mesaj iletmez; bunun yerine tanıdık bir figürü beklenmedik bağlamlarda yeniden üreterek merak, rahatsızlık ve ironi duygularını harekete geçirir. Bu yönüyle sokak, N.A.R.O. için kolektif personanın tekrar tekrar belirdiği performatif bir sahne işlevi görür. Bu minimal ifade biçimi, politik anlamın sabitlenmesinden ziyade tekrar yoluyla dolaşıma sokulmasını mümkün kılmakta; K9 (Memetik Tekrar) ve K11 (Performativite) kodlarının eşzamanlı işlediğini göstermektedir.

Birinci Yaş Bildirisi, bu eylem repertuarının nasıl kurulduğunu ve nasıl genişlediğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bildiride NARO'nun kendisini "meçhul kahramanlar" olarak tanımlaması, bireysel öznenin bilinçli biçimde geri çekildiğini ve eylemin anonimlik üzerinden çoğaltıldığını göstermektedir. Eylem, belirli aktörlerin kimliğiyle değil, tekrar edilebilirliği ve taklit edilebilirliğiyle anlam kazanır. N.A.R.O.'nun anlatısında sokak, farklı zamanlarda ve farklı mekânlarda aynı imgenin yeniden üretildiği geçici bir eylem alanı olarak tarif edilir; bu geçicilik, eylemi zayıflatan değil, memetik dolaşımı mümkün kılan bir unsur olarak kurgulanır (NARO, 2002e).

Bu memetik mantık, yalnızca sokak yazılamalarıyla sınırlı kalmaz; dönemin karikatür dergileri aracılığıyla da yeniden üretilir. NARO'nun kullandığı figürlerin ve sloganların karikatürlerde yeniden çizilmesi, bu dergilerin alternatif bir politik mecra olarak işlev gördüğü bir bağlamda, eylemin görsel ve anlatısal düzlemde genişlemesini sağlar. Karikatür, burada eylemin kendisini yeniden üreten bir mecra hâline gelir. N.A.R.O.'nun kolektif personası, karikatür dili sayesinde hem parodi hem de eleştiri üretmeye elverişli bir forma kavuşur; böylece eylem, sokaktan basılı kültüre, oradan yeniden kamusal alana taşınan döngüsel bir yapı kazanır. Eylemin bu şekilde farklı mecralarda yeniden üretilmesi, K10 (Dolaşım) kodunun yalnızca dijital ortamla sınırlı olmadığını; kolektif personanın görsel kültür aracılığıyla genişleyen bir kamusal dolaşıma girdiğini ortaya koymaktadır.

Görsel 3.
NARO'nun karikatür dergileri aracılığıyla dolaşıma giren kolektif personasını temsil eden karikatür. Nuri Alço figürü etrafında kurulan parodik anlatı; absürd dil, ideolojik melezlik ve kolektif mizah yoluyla NARO'nun memetik ve performatif eylem repertuarını görünür kılmaktadır

Kaynak: Nuri Alço Revival Organization (t.y.) Internet Archive.

Birinci Yaş Bildirisi'nde eylemlerin "oyun", "eğlence" ve "şaka" kavramlarıyla ilişkilendirilmesi, bu memetik eylem repertuarının bilinçli biçimde ciddiyetle mesafe kurduğunu göstermektedir. Ancak bu mesafe, politik içeriğin yokluğu anlamına gelmez. Aksine, N.A.R.O.'nun eylemselliği, politik anlamı doğrudan ilan etmek yerine, tekrar eden imgeler ve ironik performanslar yoluyla üretir. Bu strateji, eylemin hem kolay çoğaltılabilir hem de geniş bir katılıma açık olmasını sağlar; herhangi bir ideolojik aidiyet ya da örgütsel bağlılık gerektirmeden, kolektif personanın taşıyıcısı olunmasına imkân tanır. Bu mesafe alma stratejisi, politik içeriğin reddi değil; aksine K17 (İdeolojik Belirsizlik) ve K19 (Örtük Eleştiri) kodları üzerinden işleyen dolaylı bir eleştiri biçimi üretmektedir.

N.A.R.O.'nun performatif ve memetik eylem repertuarı, dijital kamusal alanda kurulan kolektif kimliğin sokak, görsel kültür ve alternatif medya mecraları üzerinden sürekli yeniden üretilmesine dayanmaktadır. "Her şey daha güzel bir dünya için!" ifadesiyle çerçevelenen bu repertuar, politik eylemi sonuç odaklı bir faaliyet olmaktan çıkararak, tekrar, taklit ve dolaşım yoluyla varlığını sürdüren bir kolektif performans biçimine dönüştürür (NARO, 2002e).

Görsel 4.
NARO'ya ait bir sokak yazılaması örneği. "Oylar Nuri Alço'ya" ifadesi, seçim söyleminin minimal ve ironik bir biçimde yeniden üretilmesini sağlayarak politik katılımın yerleşik temsil biçimlerini parodi yoluyla askıya almaktadır. Görsel, NARO'nun memetik eylem repertuarının, güncel politik dilleri doğrudan sahiplenmek yerine, onları tekrar ve bağlam kaydırma yoluyla dolaşıma sokan performatif bir müdahale biçimi olarak işlediğini göstermektedir.

Kaynak: Nuri Alço Revival Organization (t.y.) Internet Archive.

5. Sonuç

Bu çalışma, Nuri Alço Revival Organization'ı (NARO) Türkiye'de erken dönem dijital aktivizmin özgün ve ihmal edilmiş bir örneği olarak ele almıştır. Netnografik analiz bulguları, N.A.R.O.'nun kolektif kimliğini ideolojik tutarlılıktan ziyade parodi, anonimlik ve sembolik aşırılık üzerinden kurduğunu; politik eylemi ise somut taleplerden çok tekrar edilebilir performatif pratikler aracılığıyla ürettiğini göstermektedir. Nuri Alço figürü, bu süreçte kolektif personanın taşıyıcısı olan memetik bir sembol işlevi görmüştür.

Çalışma, N.A.R.O.'nun dijital alanda ürettiği söylemi sokak yazılamaları ve görsel müdahaleler yoluyla fiziksel kamusal alana taşıyarak, sosyal medya öncesi dönemde dijital-analog geçişkenliğe dayalı bir eylemsellik modeli sunduğunu ortaya koymaktadır. Bu model, rasyonel-politik talepler etrafında örgütlenen klasik aktivizm anlayışından ayrılarak, duygulanımsal katılım, ironi ve estetik rahatsızlık üzerinden işleyen erken bir performatif dijital aktivizm örneği sunmaktadır.

Bu bağlamda N.A.R.O., Türkiye dijital kültür tarihinde marjinal bir parantez değil; sosyal medya sonrası dönemde yaygınlaşan mizah temelli, anonim ve memetik dijital eylemlilik biçimlerinin erken ve bilinçli bir prototipi olarak değerlendirilmelidir. Gelecek çalışmalar, benzer erken dönem dijital oluşumları karşılaştırmalı biçimde ele alarak, dijital aktivizmin tarihsel sürekliliklerini ve kırılma noktalarını daha kapsamlı biçimde tartışabilir.

Kaynakça

Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society*, 739-768.

Coleman, G. (2014). *Hacker, Hoaxer, Whistleblower, Spy: The Many Faces Of Anonymous.* New York: Verso.

Doğan, M. Z. (2017). *Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Donath, J. S. (1999). Identity and deception in the virtual community. M. A. Smith, & P. Kollock içinde, *Communities in Cyberspace* (s. 27-58). London: Routledge.

Ekşi Sözlük. (2001, Aralık 03). *nuri alço revival organization*. Ekşi Sözlük: https://web.archive.org/web/20210516233606/https://eksisozluk.com/nuri-alco-revival-organization--257365 adresinden alındı

Gerbaudo, P. (2012). *Tweets and the streets: Social media and contemporary activism.* New York: Pluto Press.

Goffman, E. (1959). *Presentation of self in everyday life.* New York: Doubleday Anchor Books.

Habermas, J. (2005). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü.* İstanbul: İletişim.

Hine, C. (2015). *Etnography for the Internet: embedded, embodied and everyday.* Norfolk: Blomsbury Academy.

Karagöz, K. (2013). Yeni medya çağında dönüşen toplumsal hareketler ve dijital aktivizm hareketleri. *İletişim ve Diplomasi*, 131-156.

Kozinets, R. V. (2015). *Netnography: Redefined.* Londra: SAGE.

NARO. (2001a, Eylül). *NARO Başlangıç Bildirisi*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20060716012139/http://naro.wakaf.net/b-eylul2001.htm adresinden alındı

NARO. (2001b, Kasım). *NARO İlk Olağan Bildiri*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051223223708/http://naro.wakaf.net/b-kasim2001.htm adresinden alındı

NARO. (2001c, Kasım). *NARO Ramazan Bildirisi*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051224010352/http://naro.wakaf.net/b-kasim2001-r.htm adresinden alındı

NARO. (2002a, Ocak). *NARO İkinci Olağan Bildiri - Gidişhat Üzerine*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051224000020/http://naro.wakaf.net/b-ocak2002.htm adresinden alındı

NARO. (2002b, Şubat). *İlk Olağandışı Bildiri - Hakkımızdaki aleni tartışmalara cevaben*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051224001955/http://naro.wakaf.net/b-subat2002.htm adresinden alındı

NARO. (2002c, Mart). *NARO 3. Olağan Bildiri*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051223235956/http://naro.wakaf.net/b-mart2002.htm adresinden alındı

NARO. (2002d, Şubat 9). *Yerli 'Naro'dnikler*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20050218142757/http://naro.wakaf.net/radikal_09022002.htm adresinden alındı

NARO. (2002e, Eylül). *NARO Birinci Yaş Bildirisi*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20051224001905/http://naro.wakaf.net/b-eylul2002.htm adresinden alındı

NARO. (2005, Şubat). *NARO Olağanüstü Sert Bildiri*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20060108190648/http://naro.wakaf.net/ adresinden alındı

Nuri Alço Revival Organization [NARO]. (2001a, Eylül). *NARO Başlangıç Bildirisi*. Internet Archive: https://web.archive.org/web/20060716012139/http://naro.wakaf.net/b-eylul2001.htm adresinden alındı

Papacharissi, Z. (2010). *A Private Sphere : Democracy in a Digital Age.* Cambridge: Polity Press.

Papacharissi, Z. (2015). *Affective Publics Sentiments, Technology, and Politics.* Londra: Oxford University Press.

Rheingold, H. (1993). A slice of my life in my virtual community. L. M. Hasarim içinde, *Global Networks: Computers and International Communication* (s. 57-80). Londra: The MIT Press.

Shifman, L. (2014). *Memes in Digital Culture.* Cambridge: MIT Press.

Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest.* Chicago: Yale University Press.

Turhan, D. G. (2017). Dijital aktivizm. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26-44.

Turkle, S. (1999). Cyberspace and İdentity. *Contemporary Sociology*, 643-648.

Bilgilendirme Notu

Bu çalışmanın yazım sürecinde, metnin dilsel düzenlenmesi ve yapısal bütünlüğünün gözden geçirilmesi amacıyla sınırlı ölçüde yapay zekâ destekli bir dil modeli (ChatGPT 5.2 Pro sürümü) kullanılmıştır. Çalışmanın kuramsal içeriği, analizi ve bilimsel sorumluluğu yazara aittir.

EK-1.

Üst Tema	Kod	Alt Tema / Kod Adı	Açıklama	Veri Türü
Kolektif Kimliğin İnşası	K1	Kolektif "Biz" Dili	Bireysel öznenin silinmesi, çoğul anlatı	Bildiriler
	K2	Aşkın Kolektif Özne	Hareketin bireylerin toplamından bağımsız sunulması	Bildiri / Röportaj
	K3	Anonimlik	İmzasızlık, bireysel aidiyetin askıya alınması	Bildiri / Röportaj
	K4	Ortak Persona	Nuri Alço figürü etrafında kurulan kolektif kimlik	Bildiri / Görsel
Söylemsel ve Estetik Stratejiler	K5	Absürd Mizah	Mantık dışı, abartılı, ironik söylem	Bildiriler
	K6	Parodi	Politik dili taklit ederek boşa düşürme	Bildiri / Röportaj
	K7	Retorik Aşırılık	Aşırı dramatik, ideolojik dil kullanımı	Bildiri
	K8	Popüler Kültür Kodları	Yeşilçam figürlerinin politik bağlamda kullanımı	Bildiri / Görsel
Performatif ve Memetik Eylem Repertuarı	K9	Memetik Tekrar	Sloganların ve ifadelerin sürekliliği	Bildiri / Duvar
	K10	Dolaşım	İçeriğin farklı mecralarda yeniden üretilmesi	Web / Görsel
	K11	Performativite	Eylemin sonuçtan ziyade icraya odaklanması	Bildiri
	K12	Estetik Süreklilik	Yazı tipi, ton, slogan biçimlerinin korunması	Duvar Yazıları
Dijitalden Mekâna Taşan Eylemsellik	K13	Dijital → Fiziksel Geçiş	Web'de kurulan kimliğin sokakta görünür olması	Bildiri
	K14	Duvar Yazılamaları	Fiziksel mekânda kolektif imza	Görsel
	K15	Mekânsal Tekrar	Farklı semtlerde benzer müdahaleler	Görsel
	K16	Bedensiz Eylem	Fiziksel failin görünmezliği	Görsel / Röportaj

Üst Tema	Kod	Alt Tema / Kod Adı	Açıklama	Veri Türü
Politik Muğlaklık ve Sınırlılıklar	K17	İdeolojik Belirsizlik	Açık politik programın yokluğu	Bildiri
	K18	Güvence Dili	Şiddet ve zarar reddi	Bildiri
	K19	Örtük Eleştiri	Mizah yoluyla dolaylı politik mesaj	Bildiri
	K20	Etki Sınırları	Süreklilik ve dönüşüm eksikliği	Tüm veri